

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૩-અંક ૧]

અમદાવાદ

[ઓક્ટોબર, ૧૯૪૧]

રેંટિયાની તાકાત

જેમ જેમ હું વિચારું છું, તેમ તેમ રેંટિયાને હું ગરીબોના તારણદાર તરીકે જોઉં છું. એની ખૂબી એવી છે કે, કેવળ સ્ત્રીઓ અને બાર વર્ષની અંદરનાં બાળકો-બાળાઓ પોતાનો થોડો વખત રોજ ખાદી-ઉદ્યોગને આપે, તો હિંદુસ્તાનને જોઈએ તેટલું કાપડ ઘેર બેઠાં મળી રહે. અમદાવાદમાં જ નાના ખાયા ઉપર આ પ્રયોગ રીતસર કરાય તો મારા વચનનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ મળી રહે એવી મને ખાતરી છે.

સેવાશ્રામ, ૮-૬-૪૧

મા. ક. ગાંધી

ગાંધીજીના જીવનનો સંદેશ

સત્યપરાયણતા, હિંમત અને વ્યવહારદક્ષતા એ ગાંધીજીને જન્મથી સ્વભાવસિદ્ધ હતાં. કુટુંબના ધાર્મિક વાતાવરણે એને પોષ્યો. એમાંથી સત્યનું જ્ઞાન અને મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા એમના દિલમાં બેઠી. માતા પાસેથી મળેલા તપ અને સંયમના સંસ્કારોએ એ ઇચ્છાની સિદ્ધિનો સાધનમાર્ગ નક્કી કરાવ્યો. શિક્ષણ અને વિચારથી, આ ઇચ્છાની સિદ્ધિના ક્ષેત્રની એમને દષ્ટિ મળી. આ સ્વભાવ, આ સંસ્કાર, અને આ દષ્ટિમાંથી જે આદર્શ પેદા થયો, તે એમના જીવનનું વ્યાવહારિક ધ્યેય બન્યો. એ ધ્યેયને, ગાંધીજીના જીવનનો અમલમાં લાવવા લાયક સંદેશ માનવો જોઈએ.

આ વ્યાવહારિક ધ્યેય તે કયું? — હિંદુસ્તાન આઝાદ થાઓ; એની જનતા બળવાન, સ્વાભિમાની અને નીડર બને; તે એક યાઓ અને સમૃદ્ધ બને; હિંદના એક પણ ધરમાં દરિદ્રતા ન હોય, અનુદ્યોગ ન હોય, રોગ અને ટૂંકું આયુષ્ય ન હોય. અને જે સ્થિતિ નિઃ, સંસ્કૃતિ તથા સમૃદ્ધિને માટે હિંદુસ્તાને

એક કાળમાં પોતાની નામના મેળવી, તેનો પુનરુદ્ધાર અને વિકાસ થાઓ.

હિંદ કઈ વિદ્યા, સંસ્કૃતિ અને સમૃદ્ધિને માટે મથકાર હતો? એની વિદ્યા મોક્ષ દેનારી માનવામાં આવી હતી, અને એને જ માટે જગમાં એની ખ્યાતિ હતી. 'અહિંસા પરમે કમલમ્' એ એની વૈદિક અવૈદિક બેઉ સંસ્કૃતિનું સુખ્ય સૂત્ર હતું, અને એને જ જગતમાં ફેલાવવાની એની કોશિશ હતી. અને ધાન્યથી ભરપૂર કોશિઓ, તથા ગામ-સાહેબોમાં બનેલા, શ્રમ-ચતુરાઈ-અને કળાથી પૂર્ણ, તથા ખાત ખાતની કારીગરીનો માધ અને ઇમારતો, તથા ખીબ દેશોનું શોષણ કયાં વગર કે સ્વતંત્રતા હણ્યા વિના કરવામાં આવતો એનો આંતરદેશીય વેપાર — આ હિંદની સમૃદ્ધિ હતી.

આ ધ્યેય સિદ્ધ કરવામાં, ગાંધીજી પોતાનાં સ્વભાવસિદ્ધ સત્યપરાયણતા, સાહસ અને વ્યવહાર-દક્ષતા, પોતાના તપ-સંયમના સંસ્કારો, તથા પોતાની ધાર્મિકતા — એ બધાનો ઉપયોગ કરતા આવ્યા છે.

એ જ ધ્યેયને નજર સામે રાખીને એમનું દરેક કાર્ય બરાબ છે, અને દરેક ક્ષણ ધીમે છે. એમાંથી જ અહિંસાત્મક પ્રતીકારરૂપી એમના સત્યાગ્રહનો જન્મ થયો; અને એમાંથી જ ચરખો તથા ત્રામોઘોગ, હરિજનસેવા તથા અરપૂર્યતા-નિવારણ, કોમી ઐક્ય તથા શાંતિસંઘ, મઘનિષેધ, સ્ત્રીમતિની ઉત્થતિ, વગેરે અબુનિધ રચનાત્મક કાર્યક્રમની ઉત્પત્તિ છે.

ગાંધીજીના જન્મસિદ્ધ સ્વભાવનો, એમને મળેલા

ચરકારોનો, એમણે પ્રાપ્ત કરેલી દૃષ્ટિનો, એમની અભિલાષાનો, અને આપણા દેશની પ્રખ્યાત સંસ્કૃતિ તથા સમૃદ્ધિની સાથે આજની આપણી કુદૃશનો જે ખ્યાલ કરશે, અને એમના આખા જીવનનું અધ્યયન કરશે, તેને ઉપર લખેલા ધ્યેય અને તેને સિદ્ધ કરવાના અમલી માર્ગોનાં જે આશય અને સંદેશ સમાપ્ત છે, તે જ ગાંધીજીના જીવનનો સંદેશ પણ બચ્ચારો.

તા. ૧૦-૬-૪૧

દિશેરલાલ મશરૂવાળા

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના આઠ અધ્યાપક

હું વડોદરામાં રહેતો હતો. કંઈ ખાસ કરતો ન હતો. ત્યાં ગાંધીજીએ મારી આગળ મુચના મુદ્રી કે, સત્યાગ્રહ આશ્રમમાં એક રાષ્ટ્રીય શાળા ચલાવવી છે. બે શિક્ષકો આવીને જોડાયા છે. વિદ્યાનના એક વિદ્વાન અધ્યાપક આવીને જોડાવાની વધી છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પ્રત્યેનો મારો પક્ષપાત જાણતા હોવાથી તેમણે મને પણ એમાં જોડાવાનું સૂચવ્યું. મેં હા પાડી. ગાંધીજી પોતે ચંપારણ તરફ જતા હતા. ચંપારણ કયાં આવ્યું એમ પણ એમણે મને પૂછવાનું માદ છે.

મેં કહ્યું, રાષ્ટ્રીય શાળા જેવી મહત્ત્વની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરતી વખતે આપ આશ્રમમાં ન હો એ જરા અચુગતું છે. ગાંધીજીએ કહ્યું: બે જણ જોડાયા છે તે સરસ માણસ છે. હું પણ ચંપારણથી અવારનવાર આવતો રહીશ. કોઈ પણ ખર્ચે તો સુધારતાં આપણને વાર કેટલી લાગવાની હતી!

હું અમદાવાદ ગયો, અને ડાયરેક્ટમાં ગાંધીજીએ બે જંગલા બાંડે રાખ્યા હતા ત્યાં સત્યાગ્રહ આશ્રમની અંદર, અમે ગુજરાતી રાષ્ટ્રીય શાળાની સ્થાપના કરી. થોડા જ દિવસોમાં શ્રી નરહરિભાઈ પરીખ અને શ્રી કિશોરલાલભાઈ મશરૂવાળા આવીને અમારી શાળામાં જોડાયા. મદાદેવભાઈ જાદગરથી આવ્યા, પણ તેઓ આવતાવેંત ગાંધીજીના ચિટ્નીસ થયા. શ્રી. મગનલાલભાઈ તો દક્ષિણ આફ્રિકાથી જ

ગાંધીજી સાથે હતા. પણ તેમને માથે આશ્રમ ચલાવવાનો ભાર હતો.

આશ્રમની શાળામાં જે બે ભાઈઓ સોધી પહેલવહેલા જોડાયા હતા, તેમાંના મુખ્ય હતા શ્રી કૃષ્ણદેભાઈ કરતૂરચંદ શાહ. શરીરે દુબળા પાતળા અને જોરાવાન; આંખો તેજસ્વી, શરીર નાણુક હતું પણ કસાયેલું લાગતું. સંકલ્પની દદતા અને એક જાતની બેફિકર અલિપ્તા, એ એમની વાણીમાં ભેમ જ નજરમાં સહેજે તરી આવતી. સિદ્ધાંતનિષ્ઠા એ એમનો સ્વભાવ હતો. જૈન ધર્મશાસ્ત્ર એમણે ઠીક ઠીક વાંચ્યું હોય એમ લાગતું હતું; પણ તેઓ રૂઢિમરત હોવાતા નહિ. એમના સાથી સ્વભાવે કંઈક નરમ અને શાસ્ત્રવચનપ્રિય લાગતા. અને તેથી કૃષ્ણદેભાઈની કર્મપરામણતા અને સરસ દૃષ્ટિ વધારે રીધી નીકળતી.

ગાંધીજીએ પ્રારંભ પણ યથો ન હતો. ધણી થોડો ગાંધીજીને સમજ પણ શકતા ન હતા. દરેક પાત લોકો જીંધી જ સમજે અને ગાંધીજી ધીરજ-પૂર્વક, અનેક રીતે, લોકોને સમજાવે. એવે વખતે ગાંધીજીને સમજનાનો — કેવળ ભુદ્ધિ દ્વારા નહિ, પણ જીવન દ્વારા — પ્રયત્ન કરનારાઓમાં કૃષ્ણદેભાઈ પણ હતા.

વિદ્યાર્થીઓનાં સુખદુઃખમાં પ્રેમાળપણે જોતજોત થતાં કૃષ્ણદેભાઈને સરસ આવડતું હતું. તેથી એમનો

આખો દિવસ અવિરત સેવામાં પસાર થતો. આગળ જતાં એમણે શાળાની સેવા સાથે આશ્રમમાં પણ કામ કરવાનું શરૂ કર્યું.

આખરે કૃલચંદભાઈએ વઢવાણમાં એક શાળા ખોલી. એ શાળાએ ત્યાં અસાધારણ સફળતા મેળવી. પણ આવી સફળતાથી, મોહિત થઈ મોળા પડનારા કૃલચંદભાઈ ન હતા. જ્યારે શાળામાં હરિજન બાળકો દાખલ કરવાનો સત્તાવ ઊઠ્યો ત્યારે સમાજમાં ભારે ખળભળાટ થયો. એ વખતે શેડોને ધર્મનો રસ્તો સમજાવવાની કૃલચંદભાઈએ પરાકાષ્ટા કરી. રવગંરથ શ્રી. ચમનલાલ વૈષ્ણવ જેવા આદર્શ સેવકો એમના સાથી હોવાથી, ઉત્કર્ષ અને અપકર્ષ બન્ને રીતિમાં આંતરિક સમાધાન મેળવવાની અને જળવવાની કળા એ આખા મંડળ કેળવી હતી. એ વખતે એ મંડળની જે ધર્મસંકટની રીતિ હતી તેનો અને એમની દૃઢ નિશાનો હું સાક્ષી છું. અમેરિકામાં કુડેન્સ કેન્ડેલ નામની ગેરી ખ્રિસ્તી બાઈએ પોતાની શાળામાં કાળી હબસી છોકરીને દાખલ કરવાની છદ્દ રાખી કેવી ભપકર હાડમારી વહોરી લીધી અને પોતાની ધીકતી સંસ્થા ખેદાનખેદાન થવા દઈ પોતાનું અને પોતાની શાળાનું નામ અમર કર્યું, એ બરાબર સો વરસ પહેલાંને દિરસો મારા ધ્યાનમાં આવ્યો અને મેં એમનું અભિનંદન કર્યું. કૃલચંદભાઈએ શાળાનું રૂપાંતર કરી લાંબા આશ્રમ રચાવ્યો, અને હરિજનો માટે જ આખો સમય આપવા લાગ્યા કેળવણી, હરિજનસેવા, ખાદી-સ્વદેશી, સત્યાગ્રહ, પરદેશી કાપડો બહિષ્કાર, આદિ એકેએક ક્ષેત્રમાં એમણે નહાર સેવા કરી છે. બહિષ્કાર અને પિકેટિંગના દિવસોમાં ભાવનગરના વેપારીઓ વચ્ચે અને કૃલચંદભાઈ વચ્ચે જે ગજગ્રાહ ચાલ્યો હતો તેનું ચિત્ર આજે પણ મારી નજર આગળ તાજું છે.

કૃલચંદભાઈ પોતાની તપશ્ચર્યાને કારણે પોતાની ધર્મપત્નીને પોતાના કામમાં પૂરતો રસ પમાડી શક્યા. એમને નિષ્ઠાવાન સાથીઓ પણ હંમેશા મળતા મળ્યા. નહાર સેવા કર્યાનું સમાધાન મળ્યું એટલે કૃલચંદભાઈને પુરમ સંતોષ રહેતો. આવી સેવા કરતા

કરતા તેમણે પોતાની કાયા નિયોતી નાંખી અને અંતે એમાંથી ઝાઝો કસ કઢાવ એમ જ્યારે રહ્યું નહિ, ત્યારે સાંતિથી એ છોડી દીધી.

જેમને હાથે ગુજરાતની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની પ્રવૃત્તિ ગાંધીજીએ શરૂ કરી, અને તેથી જેઓ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના સર્વપ્રથમ અધ્યાપક થઈ શક્યા હતા, તેમના અવસાનના સમાચાર મેં તો મુગ્ધમાં અચાનક એક છાપામાં વાંચ્યા. વાંચતાંવેત આશ્રમની શાળાની રચાપના, અનેક કેળવણી પરિપદો, વિદ્યાર્થીની રચાપના અને વિસ્તાર, અને દાંડીકૃમ તથા ધરાસણમાં એ બધી પ્રવૃત્તિની થયેલી પૂર્ણાહુતિ, અને ત્યાર પછી એ જ અંગારમાંથી નીકળેલી વર્ષા-યોજનાની ચિનગારી, એ બધી વસ્તુ એક ક્ષણે, એકસામટી નજર સામે ધઈને પસાર થઈ.

ગુજરાતના તમામ શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ પોતાના આ સર્વપ્રથમ શ્રદામૂર્તિ શિક્ષણશાસ્ત્રીને શ્રદા-પૂર્વક અંજલિ અર્પણ કરવી જોઈએ. મારી આ અંજલિ અર્પણ કરતી વખતે એક વિવાદપૂર્ણ વિચાર મનમાં આવે છે. એ વિવાદમાં શ્રી કિશોર-લાલભાઈનો પણ સમાવેશી સહયોગ છે એટલે એને અહીં રજૂ કરવાની હિંમત કરું છું.

આપણા કેટલાક સર્વોત્તમ પણ નમ્ર સેવકો અનેક જાતની હાડમારીઓ વેડીને રિખાઈને આ દુનિયાને છોડી જાય છે, ત્યાર પછી જ આપણો એમના પ્રત્યેનો આદરભાવ જીવમાંથી જાગે છે; પછી કૃતજ્ઞતાપૂર્વક એમના સમારકનો વિચાર અમલમાં આણી એ વાટે સમાજ પોતાની જ સેવા સાધવાનો રસ્તો શોધે છે. એમાંથી થોડી પણ શ્રદા એમના જીવતાં જ અગ્રત ધાય અને વખતસર એમની સેવામાં વપરાય, તો કવિ ખેટાદ-કર, શ્રી. ચમનલાલ વૈષ્ણવ, કે શ્રી. કૃલચંદભાઈ જેવા પ્રત્યે આપણે ખેદરકારી રાખી, એ જાતનો વસવસો સમાજને સેવવો ન પડે. જેઓ મોટાઓને આશરે રહે છે તેમની જ ભાડ સાચી, અને જેઓ શરમાળ-પણે પોતાનું નમ્ર ક્ષેત્ર જાળવી રહે છે તેમની ભાડ નહીં, એમ તો હોતું નથી.

એક કૂટ સમસ્યા

જેનું મન શાસ્ત્રીય છે તે કેઈ વંરતુની સત્યતા કે વ્યર્થતાને માની નહિ લે, પણ એ સત્યતા કે વ્યર્થતાને તે પોતા માટે સિદ્ધ કરશે. એમ કરીને તે પોતાની શુદ્ધિના વિકાસ સાધશે અને વંરતુની શક્તિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરશે. સદૃશન નીચે કેમ પડે છે, વૃક્ષથી તૂટતાં જ જીવે કેમ નથી ચાલ્યું જતું? કહે છે કે, આ પ્રશ્ન ન્યૂટનના મનમાં ઉપસ્થિત થયો અને એણે ગુરુવાકર્ષણની શોધ કરી. પૃથ્વી ચાળીના આકારની કેમ? ત્રિયર કેમ? એવા પ્રશ્નો પરથી ગેલીલિયોએ કહ્યું કે, પૃથ્વી તો નારંગી નેચી ઝોળ છે, અને પોતાની ધરી પર ચકર ચકર ફરે છે. આની આવી શોધોનાં મહાન પરિણામો આવ્યાં છે.

ખાદીસેવકનું માનસ બરાબર આ જ જાતનું હોવું નોંધ્યે. ન્યૂટન કે ગેલીલિયોની દૃષ્ટિ આગળ દરિનારાયણ નહોતા અને નહોતા દરિનારાયણની સેવાનો પ્રશ્ન; એમની સમક્ષ તો એક સાંસ્તિક કોતૂહલ હતું. ખાદીસેવક સમક્ષ તો જૂખથી પીડાતા કરોડો સોડોની જૂખ ટાળવાનો પ્રશ્ન છે. તેથી તેમનું માનસ તો અસંત શાસ્ત્રીય હોવું નોંધ્યે.

ખાદી શા માટે? રવિદાસી મિત્રનું કાપડ કેમ નહિ? વિદેશી પણ કેમ નહિ? સુતરાઉ કાપડ કેમ? રેશમી, શણનું કે ગરમ કાપડ કેમ નહિ? રંગિયો શા માટે? તકલી કેમ નહિ? આવા પ્રશ્નોથી દુઃખાનાં પાનાં બરી શકું, પરંતુ અહીં બધા શક્ય પ્રશ્નો ઉઠાવવાનો મારો આશય નથી.

અહીં તો દુઃખ એક જ પ્રશ્નને માત્ર સ્પર્શવા માણું છું. માગી લઈએ કે, હિન્દુસ્તાનમાં કેઈકે કારણે ગિરો નથી ચાલતી અથવા નથી ચાલી શકતી. માગી લઈએ કે બહારથી કેઈ પણ જાતનું કાપડ નથી આવી શકતું. તો આપણે હિન્દુસ્તાનને પૂરતી ખાદી પૂરી પાડી શકીએ ખરા? ગમે તે રીતે એ પૂરી પાડવાથી તો આપણને સંતોષ નહિ થાય. એમ તો દરેક ઇન્ડિયા કંપનીએ ક્યું હતું અને તે પહેલાં પણ કેટલેક અંશે થતું હતું. એ જગામાં આજમાં આજે પણ કાંતવા ને વણવાની સેડોને ફરજ પાડવામાં આવતી. એ પ્રધાનું નામ વેદ હતું. વેદ જુદું પુરાણી પ્રથા છે, એ આપણે દુઃખ સાથે કળૂક કરવું પડશે. એ અંગ્રેજોએ દાખલ નથી કરી. વેદથી

કદાચ હાલ પણ ખાદી ઉત્પન્ન થઈ શકે. પરંતુ એવા નિર્દય કામને માટે ખાદીસેવકો થોડા જ તૈયાર કરવામાં આવે છે? આપણો આશય તો એ છે કે, કાંતનારીઓને આજમાં આજે એટલા પૈસા મળે નેથી આઠ કલાકની મજૂરી પછી તેઓ આરોગ્યને માટે આવશ્યક હોય તેવો ખોરાક, પહેરવા માટે આવશ્યક હોય તેટલાં કપડાં, સુખે રહી શકાય તેવું ઘર, તથા સુખી ઘરમાં હોય છે તેવી બીજી આવશ્યકતાઓ પ્રાપ્ત કરી શકે. આ શરતે કેવળ ખાદી ન ચાલી શકે એવો ઉત્તર મળે તો આપણે નમ્રતાથી ખાદીની મર્યાદા કળૂક કરવી પડશે. આપણી પ્રવૃત્તિને પણ મર્યાદિત કરવી પડશે.

દુઃખ અહીં માત્ર મતંત્ર્ય રજૂ કરું: ખાદીમાં ઉપયુક્ત શક્તિ છે એ દૃષ્ટિએ મેં ખાદીને અપનાવી છે. આ મતંત્ર્ય માટે દુઃખ નિર્વિવાદ પ્રમાણ ન આપી શકું. મારાં ઘણાં કાર્યોનો આરંભ શ્રદ્ધાથી અથવા કહો કે અતરૂ-ગ્રેસજીથી થયો છે; પરંતુ એ કાર્યો મેં કેવળ ગ્રેસજી જ ચલાવ્યાં નથી. એમનો પ્રચાર કરતાં કરતાં મેં મારી શ્રદ્ધાનાં પ્રમાણ શોધ્યાં છે. શુદ્ધિના પ્રયોગો જેટલા કરી શકો તેટલા કર્યો છે અને હજી પણ કરું છું અને સાક્ષીઓ પાસે કરાવું છું. પ્રસ્તુત પ્રશ્નોના તાગ મળ્યો નથી. કદાચ કહીયે ન મળે. દુઃખાણું છું કે પ્રશ્ન કાઠ્ય છે, કૂટ સમસ્યા છે. આમાં ગણિતશાસ્ત્રના જ્ઞાનની આવશ્યકતા તો છે જ. તેની સાથે અર્થશાસ્ત્રની, મનુષ્ય-સ્વભાવના જ્ઞાનની અને તેમાં પણ હિન્દીઓના સ્વભાવના જ્ઞાનની તેમ જ નીતિશાસ્ત્રની પણ આવશ્યકતા છે. કેવળ ગણિત દ્વારા સિદ્ધ કરવાથી કાર્ય નથી પાર પડી શકતું. કેવળ અર્થશાસ્ત્રીઓના સંમત થવાથી પણ અર્થસિદ્ધિ નથી થઈ શકતી, કારણ કે આપણા અચૂક સિદ્ધાંતને આપણે ન છોડી શકીએ. આપણે ખાદીને જગજગતીથી વ્યાપક બનાવવા નથી માગતા. સોડોની માન્યતા, રેવો વગેરે બદલીને જ આપણે આપણું કામ કરવા માગીએ છીએ. આથી બંધી દૃષ્ટિએ આપણી શોધ ચાલુ રહેવી નોંધ્યે.

આ કાણું અમર્યાનો ઉકેલ કરવાને સૌ ખાદી-સેવકો પરિશ્રમ કરે. આજ તો એટલું જ.

(‘ખાદીજ્યત’માંથી) મોહનદાસ કરમચંદ માંધી

શિક્ષણ-શક્તિનું દેવાળું ?

‘દેશભરમાં વિદ્યાર્થી-મંડળોની ચળવળ ચાલે છે એ એક આપણા જમાનાનું ખાસ ચિહ્ન સમજવું જોઈએ. કેળવણીકારો અને દેશહિતૈષીઓએ તથા મામાપોએ આ ચળવળનાં સુદૃઢ કારણો તથા પ્રેરકબળો શોધવાં જોઈએ, અને તેમની પ્રદાનિષ્ઠતા બાબત નિર્ણય કરી ધટતા ને ચાંપતા ઉપાયો શોધવાં જોઈએ. પરંતુ કદાચ દેખાય છે તો એવું કે, આ આખી પ્રવૃત્તિ ઉપર કોઈની બાંધે જ નહીં કે નિયંત્રણ છે; તો પછી તે બાળતંત્રાં ધટતાં પગલાં લઈ દેશની આ વ્યાપક શક્તિને શિરતબદ્ધ અને તેજસ્વી કરવાના સતત પ્રયત્નની તો વાત જ થી? નથી આ પ્રવૃત્તિ પર વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષકો કે શિક્ષણ-સંસ્થાઓનું વળન; તેઓ બધાં તો “લીઝ મેન્ટેરીટી” આપોઝીશન” જેવાં સામાજિકાણિયાં બનતાં જાય છે, અને ઊલટાં સહાનુભૂતિ ખોઈ વળન વધારે પણ ગુમાવતાં લાગે છે. નથી આ પ્રવૃત્તિ પર કોઈ પોતાની નિશ્ચિત વિચારણા કે કાર્ય-દષ્ટિનો કબ્જો. એટલે આ પ્રવૃત્તિ દેશની પ્રબળ રાજકારી પ્રવૃત્તિની વાનર-નસલરૂપે ચાલતી લાગે છે, અને વર્ગોદય-દષ્ટિએ ચાલતાં મજૂર ‘યુનિયન’ પેઠે વર્તવા માંડે છે. મજૂર અને માલિક પેઠે વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક એ સામસામે આખડતા વર્ગો, કે જેમની વચ્ચે હિત વિરોધ રહેલો છે, એમ કદી લેવામાં આવ્યું છે, અને પછી એની મેળે એવા નોખા વાડા બનતા જાય છે. આ બધું જ દેખાય છે.

દમણાં જ એક વિદ્યાર્થી-મંડળે પોતાનો વાર્ષિક વિાલ મને મોકલ્યો છે. મંડળના સભ્યો મટે જ છે એમ એના ઉપર છાપ્યું છે અને મને એની કલ મોકલી છે, એટલે તેનું નામદામ આપ્યા વગર ૪ મારે એની વાત કરતી જોઈએ. આખા વર્ષના (૧૯૪૦-૪૧) કામનું વિવરણ કયી પછી, છેવટે તમાં તેનો ઉપસંહાર નીચે મુજબ કર્યો છે :

‘આમ બાપણે, રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમો, વિદ્યાર્થી પ્રસાદ, વિદ્યાર્થી તેમ જ રાષ્ટ્રના હિતની જુદી જુદી રીતોએ ઉપસાં . . . (રાજાઓનાં નામો છે.) . . . ત્યાં ત્યાં પ્રસંગ આવ્યો ત્યાં ત્યાં વિદ્યાર્થીઓનાં મુશ્કેલીઓ ને ફરિયાદો દૂર કરવા માટે વિદ્યાર્થી-મંડળે સફળપણે પ્રયત્નો

આદર્યા છે.’ (મંદરવદરાંક બાબત-ફર મૂળના છે.) એ ઉપરથી જણાય છે કે, કઈ પોતાની પ્રવૃત્તિ આ મંડળને ધ્યાન ખેંચવા યોગ્ય મહત્ત્વની લાગી. તે પ્રવૃત્તિ એક ‘યુનિયન’ તરીકે વર્તી પોતાના વર્ગના લોકોને, તેમના સામાજિકાણિયા માનેલા જે શિક્ષકો, તેમની પસંધી રાહત અપાવવાની.

આમાં જ આજના શિક્ષકો, તથા કોલેજ યુનિવર્સિટીની પૂરેપૂરી ટીકા પણ આવી જાય છે. આ લોકો એવી કલ્પનારીન વર્તણૂક રાખે છે કે, વિદ્યાર્થીઓ હડતાલ, વાઢાપાટ, રાંધિ, સમાધાન, ‘જેલર’ કલ્પાદિ રાજકારી પરિભાષામાં પોતાના વિચાર અને આપોઆપ પડીથી આચાર ધરે છે, કેટલાકને તેમાં નેતાગીરીનો છૂપો રસ ચાખવા મળે છે; કેટલાક નામરિશને એમની આગેવાનીનો લઢાવો માણવા મળે છે; અને બધા વિદ્યાર્થીઓ એમ સમજીને આત્મવંચનામાં પડે છે કે, અમે રાજકારણના પ્રત્યક્ષ પાઠો લઈએ છીએ !

આ એક એવો ચકરાવો જતમી ખેઠો છે કે તેમાં કોણ કોને દોષ દે? આમાંથી જ મુશ્કેલીમાં ગમે મહિને પદવીદાન સમારંભ વખતે ‘વિદ્યાર્થીઓ પર લાડીમાર’ થશે. જેને માનતા કે, મહાસભાનો કોઈ ૧૯૩૦-૨૧ના જેવો કાર્યક્રમ હશે, તેથી એ લાડીમાર થશે હશે. એ વાત ખરી કે, જે પોલીસે આ કામ કર્યું તે એ કાળના મહાસભાના કાર્યક્રમોને મહોંચી વળવા દેવાયેલી ને કેળવાયેલી પોલીસ હતી. બાકી કાર્યક્રમ તો મુશ્કેલી યુનિવર્સિટીના વાર્ષિક પદવીદાનનો મહોત્સવ હતો. નામ જગદગર, હિંદના વડા-ચાણધીશ, અને આખા મહાકાના શિક્ષણ-ધુરંધરો તેમાં હાજર હતા, ને નવો પ્રેન્યુએટોને છવન-દીક્ષા આપવા એકઠા મળ્યા હતા. તે જ વખતે બહાર એ જ સંસ્થાના છત્ર તળે ભણતા વિદ્યાર્થીઓ પોતાનો અમુક વિરોધ બતાવવા ટાળું ચઢીને ઊભા હતા, ને તેમને ત્યાંથી દહાવવા પોલીસે લાડી ચલાવી; અને સંભારૂદમાં અંદર એકઠા થયેલા કોઈ મહાનુ-ભાવને આ આખા પ્રસંગમાં થતા ઔચિત્ય-ભંગનો એવો ખ્યાલ ન આવ્યો કે જેને લઈને તે બહારનું એવરૂરીભયું નાટક રોકવા પ્રેરાય; એક પણ એવો

વિદ્યાર્થી પર પ્રભાવ પાડી શકનાર અધિકારી પ્રોફેસર કે પ્રખ્યાત વા ગ્રિન્સિપાલ અંદર નહોતો કે જે વિદ્યાર્થીઓને એમના કાર્યની અનુચિતતા પ્રત્યક્ષ કરાવી શકે. આમ કરી શકવું એ શિક્ષકની ખાસ શક્તિ અને આવડત યા અધિકાર ગણાય; તે ખૂટવા પછી, ડાકરાંને ધીમીને જ ઠોકણે લાવવાં જોઈએ, એ પ્રાથમિક શાળામાં પ્રવર્તતો અટળ 'શિક્ષણ-ન્યાય' કામમાં સેવા જોઈએ. કોલેજમાં તો મરાય નહિ તેથી શું ત્યાં પોલીસ આવ્યા? આખું પ્રકરણ દયાળુનક છે. હું નથી માનતો કે, એ સભામાં કોઈએ પ્રયત્ન હોય કે લાડીમાર ભણે યા. તેની જ સાથે તેઓ તેને રોષી શકે તેમ પણ નહોતા, એ દયાળુનકતા છે. વિદ્યાર્થીઓ પણ પોતાના શિક્ષકોની તથા ગુરુ-જનોની આવી કંઈકી દશા કરે એમાં તેઓ પોતાની જ વિડંબના કરતા હતા, એ તેઓને પ્રત્યક્ષ નથી થતું, એ એમની યાજુગાં રહેલી દયા-જનકતા છે. સર મેરીસને વિરોધ કરવાનો આ માર્ગ એમની રચના ને વિવેકવૃત્તિને ન ખૂંચે, એમાં એમના શિષ્ટતાના શિક્ષણને અબાવ તરી આવે છે. 'યુનિયન' આવે કામ કરવાથી જ હૃદયની આવી નોકારતા જન્મી હશે? 'યુનિયન' આવે વિદ્યાર્થી-કાર્ય ચાલતું હોવાથી તેમના શિક્ષકો પણ લાડીમારથી ન સમસતી બેઠા, એમ બન્યું હશે?

મુંબઈમાં જે બન્યું તે આખા શિક્ષણ-જગતને વિચારમાં નાંખે એવું છે. વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકવર્ગ એકત્રે મારે એમાં બેગી નાગોથી અને ફનેટી રહેલાં છે. જે વિદ્યાર્થીઓ એમાં વિનય માની રાખે તો બૂલ છે. જે અધ્યાપકવર્ગ શિક્ષણ-જગતમાં લાડી-પ્રવેશને આવશ્યકે તો તેઓ પોલીસના 'ગૌરવશાળી' સાથી જ સેવાય, તો તેમાં તેમણે વિરોધ ન કરવો જોઈએ. વિદ્યાર્થી તેમ જ શિક્ષક એકબી રિયનિ કંઈકી છે એમાં શંકા નથી. એક આજના શિક્ષણ-અનર-તંત્રના પાશમાં સપડાયા છે. આજના શિક્ષણ ઉપર કોઈ ઉદાર ભાવના કે સિદ્ધાંતનો કાચ નથી. ખરું જોતાં, મૂળથી જ ભાણે હનો; તેથી કાળે કરીને આજે રિયનિ સાર ઉઘાડી પડી છે. મને તેવું તોય, શિક્ષણ પોને પણ એક ભાવના છે; તેમાં જ અચૂક સ્વતઃ ભાવના-શક્તિ છે જ. તેના જામત પોણું તથા વર્ધન વગર

આજે એ ખર્ચ ગઈ લાગે છે; અને તે સાવ બળરુ મીજ બનવા જોઈ છે. તેમાંથી આપોઆપ જે બળરુતાની અપ-કેળવણી મળે તેનાં જ પરિણામે વિદ્યાર્થી-મંડળમાં ચાલુ વર્તનમાં જોવાં જોઈએ. એ શિક્ષણ આપનાર અધ્યાપકો પણ ઘણે અંશે એ જ બળરુ વૃત્તિ ધરાવતા હોય છે, એમ સર મેરીસે એ પ્રસંગના પોતાના વ્યાખ્યાનમાં જ કહ્યું. આ મેરીસ કરાવેા હવે તો એક આર્થિક અને પ્રતિષ્ઠિત બળ જમાવીને બેઠો છે. તેણે હવે યા તો પોતાનાં પાપે જ તટવું કે પછી કોઈ પ્રુવ-સકિતને પ્રભાવે સુધરવું રહ્યું.

સાવ ઘર પાસે જોતાં, મુંબઈમાં કોલેજનું પ્રકરણ પણ યાદ આવે છે. આજ મહિનાઓથી એ ખદબદા કરે છે. એના મુદ્દાઓ તથા વિગતોમાં અમારું અજાન હોવાથી તેની ચોક્કસ સમીક્ષા ન કરી શકીએ. પરંતુ ઉપર કહેલા વિધાનનાં ઘણાં લક્ષણો એમાં જોવા મળે છે, એટલા પ્રસંગોએ એને અહીં યાદ કરી શકાય. અહીં પણ બે ગટ પડી ગયા છે - વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકો. વિદ્યાર્થી-વત્સલતાથી અધિકાર પામેલો એક પણ અધ્યાપક દેખાતો નથી, કે જે વિદ્યાર્થી-મંડળે મારવા ધારેલી મૂઠ વાળી હો. યા એવો કોઈ છે તો કદાચ તેની એ કથાલુમથી શક્તિ નોકરી-નિષેધો અને ડી. પી. આર્ચ-ખાતા-દૃષ્ટિથી રચગિત ધર્મ ગઈ હોવી જોઈએ.

સર મેરીસ ગાયર જેવા વિદ્વાન ન્યાયમૂર્તિ પણ પોતાની યુનિવર્સિટીમાં એવી ક્ષતિ કરાયા કે જેથી હવે તો દેશના વિદ્યાર્થીઓ બળે એમને ક્યાંય શિક્ષણ-સ્થાળમાં સખનું કામ જ કરવા નહિ દે, શા મુદ્દાથી વિદ્યાર્થીઓ એમની સામે હંઠાઈ બેઠા છે, તે મને ચોક્કસ ખબર નથી. પરંતુ એટલી હકીકત રપ્ટ છે કે, તેમની અને વિદ્યાર્થીઓની વચ્ચે સારા-સારી રવી નથી. આમાં વિદ્યાર્થીઓનાં ઉછાંછળા-વેડા અને અસિદ્ધપણું રહેલું છે, એમ કહીને તેમના શિક્ષકગણ છૂટી શકતા નથી. એ વૃત્તિઓ જે હોય તો એનો ઉતાર નથી થવો એ દરિયાદ છે. એ ઉતાર શિક્ષણ-શક્તિ જ ને ન કરે, તો પછી કોણ કરી શકશે? એટલે આજે તો એવું લાગે છે કે, બળે દિલની સરકારી શિક્ષણ-શક્તિએ દેવાળું કાઢ્યું છે. આ બધુંકર ને કારણે દેવાળું ગણાય.

મનમોહન દેસાઈ

વર્ધા યોજનાની રજૂઆત

[આજ કુપલ્લીની કૂલ 'તાન્તેરનું ચેલું' ('ધ લેટર ટુ ડૅડ')ને પ્રાસંગિક ભાગ ઓગસ્ટના અંકમાં આવી ગયો છે. ત્યાર પછીના તેનો લખતો આ છે.]

સેવાશ્રામના ડોસા દેશ આજનું અવનવી અને આજુ-અજમાવેલી યોજનાઓ મૂકીને, અવારનવાર ઓષિતો આપત કંદે છે. એમના વિચારો ભેદ લોકને ધાય છે કે, આ વળી શું ! 'કિમિદ' સૂક્ષ્મ' 'પૂર્વ' અનુભવોથી એ વિચારો વિરુદ્ધ જતા હોય છે, અને આચાર તથા વિચારની સામાન્ય પરિપાટીને મળતા નથી હોતા. બલેલાઓને તો એનાથી બારેમાં બારે આપત પહોંચે છે. પોતાની પાસે પડેલાં પુસ્તકોના જ્ઞાન, પદ્ધતિઓ અને પ્રમાણપત્રોને ભેદે, એમને રવાનાનિક રીતે લાગે છે કે, નવી યોજનાઓ વિશે ભણવા જેવું ને કાંઈ હોય તે બધું અમે ભણીએ છીએ. તદ્દિહ કહેવાતા હોય તો ખાસ વિશય છે. એમને એમનાવાયે છે કે, આ ડોસો મોટા ચમરખંધી, પોતાની નવી રીતે ને કહેવા માગે છે તે અમારો તો ખાસ વિષય છે; તેથી, બીજું કાંઈ નહિ તોય અમે તો તે વિશે બધું ભણીએ જ ને ? પોતાને ક્રાંતિકારી માનનારા લોક પણ મૂંઝાઈ પડે છે. એમના ક્રાંતિકારી વિચારો તેમનાં ભંત-અનુભવ કે રવાનાવિક ભત-સક્રિયામાંથી આવે જ જન્યો હોય છે. એમના બીજા જ્ઞાનની ધેડે એ પણ શોષકીઓમાંથી જ મેળવેલા હોય છે. જાતે નવી યોજનાઓ વિચારી કાઢવાની કે શરૂ કરવાની એમને ટેવ નથી હોતી, એટલે તેઓ અગાડના દાખલાઓને આધારે ચાલે છે. તેથી નવા વિચારોને જ્યારે આમ હળીના લીધેલા એમના જ્ઞાનની ભેડ મેળ નથી ખાતો, ત્યારે તેને એકાદ ધણાં વિરોધજનુ લગાડીને તેઓ એને છોડાડી દે છે : નવા વિચારોને પ્રતિવામી, ક્રાંતિવિરોધી, મધ્યયુગીન, અવ્યવહારુ, ધેલછા જેવા, આધ્યાત્મિક વગેરે વિરોધજનુથી નવાજવામાં આવે છે આ વર્ગના દીકાકારોને હાથે ગાળીછના વિચારોની આ જ વલે ધાય છે

બહુલા લોકોમાં આવી સમજની બહુપ શા માટે હોય છે ? ગાંધીજીની યોજનાઓ અવ્યવહારુ અને અવનવી હોય છે તેથી ? કે પણ તેમની ભહેરાત અને રજૂઆતમાં એવી કાંઈ ખાસ રીત છે કે જેથી લોકો ખિન્ન થાય છે ને છંછેડાય છે ? મને લાગે છે કે, એમની યોજનાઓ વિશે ગેરસમજ કે વિરોધ જનવવામાં એના વસ્તુ કરતાં તે ને રીતે મુદાય છે તે રીત વધારે કારણભૂત હોય છે. પોતાની યોજનાઓને પૂરતા વિસ્તારથી રજૂ કરવાની ગાંધીજીને ટેવ નથી. સામાન્ય રીતે, એની શરૂઆત પોતાના આખરી નિષ્કર્ષો ભેદે કરવાથી તે કરે છે. ને તત્-પદ્ધતિથી એ નિષ્કર્ષો પર અવાજું દોય છે એ સાવ

સ્પષ્ટ નથી દેખાતી ને વિષયોમાં એ પડે છે એનાં પુસ્તકો એ લખતા નથી; તે વિષે નિબંધ તે લખતા નથી; તેની વજીલાત કરી ખતાવવા તે પ્રયત્ન કરતા નથી. ખરા કે કાલ્પનિક એકે વિરોધીનું એ ખંડન કરતા નથી તે બહુ થોડી જ હજીડતો અને આંકડા રજૂ કરે છે. સમર્થનમાં કોઈનું પ્રમાણ આપતા નથી. અમુક વખતે ને વિષયને પોતે હાથ પર લીધો હોય તેની ભણે પોતે જ પહેલ દરનાર હોય એમ એ વર્તે છે. અતે કયા વિષયમાં એ ખાધું નથી ખારતા !

આમ આખરી રૂપમાં પોતાની કૃતિ પ્રભુ આગળ રજૂ કરવાની પ્રક્રિયા કલાકેતમમાં થોડી દુરો; કેમ કે, કલાકાર પાસે એવી આશા નથી રખાતી કે, કલાકૃતિના પ્રેક્ષકોને, તે તૈયાર કરતી વખતે, તે ચોરડામાં લઈ જઈતે અતાવે. પરંતુ વ્યવહારમાં સુધારા રજૂ કરવાને માટે તો એવી પ્રક્રિયા આવે જ ફાવી રહે. કેમ કે, એવા સુધારાઓમાં લોકો નિઃશંકતાપૂર્વક માત્ર ઢા બળે એ પૂરતું નથી; તેમાં તેઓ સક્રિય સહકાર કરી ભાગ લે એ જરૂરનું હોય છે. કિલસ્ક્રી પર લખનારાઓ અને અમુક સુધારાની હિમાયત કરનારા તદ્દિહો આનાથી કિત પદ્ધતિ અખત્યાર કરે છે. સામાન્યતઃ તેઓ પ્રભુને પોતાના વિચારમાં લે છે, અને કઈ વિચારજાણી પોતાને અમુક નિષ્કર્ષો પર પહોંચવું પડયું તેનાં પમલોનો ખ્યાલ તેઓ તેને આવે છે. એ વિચારજાણી ને નિષ્કર્ષો પર આવ્યા એ વગર એમનો ભણે મુદ્દો નહોતો ! એ વિચારજાણી તેમનો વાચક વર્ગ ધયાવે તે સાડુ તેઓ તેમને સમજ આવે છે. વસ્તુ વિરાટ કરી આપવાની આપ્રકારની સચુક્તિક સૂક્ષ્મ માનસશાસ્ત્રશુદ્ધ પદ્ધતિથી, ધોમે ધોમે પ્રભુ પલળતી ભય છે; અને નિર્બંધપણે એમ માનતી યવા લાગે છે કે, એ નિષ્કર્ષો ભણે પોતે જ સ્વતંત્રપણે કર્યા છે — કંપરથી કોઈએ અમારા માથા પર ઝીક્યા નથી. ગાંધીજીની પદ્ધતિ આ અધાથી બેઠકી જનારી છે. ભણે પોતામાં અધઘટકા એ ન માગતા હોય, એવું એમની પદ્ધતિમાં લાગે છે. સદ્ગત્કૃતિ અને શક્તિના જમાનામાં ભણે એ થોડું હોય, પણ આજના બુદ્ધિપ્રધાન અને દીકરીશ બુદ્ધિમાં તો તેનાથી વિરોધ તીવ્ર બને છે.

મોડામાં મોટા ક્રાંતિકારી વિચારો અને યોજનાઓ, એના પર તે તે દેશોમાં દાખ કરતા સેંકડો તદ્દિહો અને લખનાનીઓએ મંશે લખ્યા છે, તેને દંડમાં દંડી પ્રતાવવાઓ સાથે ભેદેરમાં મૂકવામાં આવે છે. આ પ્રતાવવાઓ ગાંધીજીના વિચારોને અને કહેવાની મતલબને

રૂપક કરવાને બદલે યાદી વાર ચૂંચવની જેવી લાગે છે. મિત્રો અને વિરોધીઓ તરફથી લાગણી જ તેની સામે વિરોધની રૂઢિ થાય છે. થોડાક ને અઢીણુ દોષ છે તે વધારે રૂપકતાની વાટ જુએ છે. અને અક્ષરજ્ઞ, યોગ્ય સમયે રૂપકતા થાય છે. પણ ગાંધીજીએ તો ત્યાર અગાઉ ક્યારેનું કામ આરંભ્યું હોય છે! હમેશા એ તો પ્રત્યક્ષ કાર્યની જલે ઉતાવળમાં જ હોય એવા લાગે છે. દક્ષીણ કે ભણેશ્વરનાં પ્રમાણો વડે નહિ, પણ પ્રયોગસિદ્ધ દક્ષીણોથી શોધોને ખાતરી કરી આપવા કે પોતાની સાથે સદમત કરવા તે હમ્મે છે. પરંતુ, લોકોને ભય એ કારણે લેખને છે કે, કરી શાળાના ગાંધીજીએ આરંભી એના અર્થ એ કે, મદાસભા અને પરિણામો દેખ તેને અનુસરવાનો જ.

રાષ્ટ્રના જીવન તથા કાર્યના 'કોઈ' માર્ગિક અને મદદરવાના વિભાગને મારે કે તારે એવા મદદરવા પ્રસન્ને આ રીતે દુઃકાળમાં — અને કોઈ કહે કે ધર્મરૂપી — દાથ પર લેવામાં આવે, એ ન ફાવે એવી વાત છે. સામાન્યતા: એની સામે રોપની લાગણી પ્રમતે છે. પણ ગાંધીજી તો પોતાના ધ્યેય પર ખીટ મારીને શાંતિથી ચાલ્યે જાય છે. પરંતુ, એમનું દુઃક રૂપકીકરણ ધીમે ધીમે થોડાંક મગજમાં પ્રસવા લાગે છે; અને એ મગજે અતિ-આકાશવત્ થઈ મંથલાં ન દોવાથી તેમના કાંઈક સદાનુભૂતિના તાર છંદાય છે. આવા કેટલાક લોકો પછી એમની મદદે આવે છે, તેમના વિચારોને જવરિયત ઉપ આપે છે, અને શિક્ષણવાદ વેશમાં મૂકી દેખાડે છે; કેમ કે એ રૂપમાં જ ભણેલા લોક એને સમજ અને કદર કરી શકે છે. એને મળતા આવતા કે એની જેટલે જેટલે એવા વિચારો શોધવામાં આવે છે; એ નવા ને કાંદિશરી વિચારોનું સમર્થન કરવા અને તેમની યોગ્યતા સિદ્ધ કરવા, ભણેલી દલીલો આગળ કરવામાં આવે છે. એટલી જ ભણેલી દલીલો સામેથી આવે તેને જવાબ અપાય છે અને જરૂર પ્રમાણે ન્યાય વાચ્ય એવાં આત્મ-વચનો 'હાઈને' તેમનું 'જંદગ' કરવામાં આવે છે. તે તે વિચારોના કાર્યક્રમમાં સિદ્ધ રૂઢિશાળી લોક પ્રયોગો કરવા લાગે છે અને તેને આધારે અનુક્રમ સમયવાક કાર્યક્રમ ધકાય છે. ભવિષ્યમાં વધુ સફળતાની આગા અપતાં થોડાંક પ્રત્યક્ષ પરિણામો ખતાવવામાં આવે છે.

૨

'વધાયાળા' કે 'વાયાની કેળવણી'ના નામથી કહેવાતી નવી શિક્ષણ-યોજના શિક્ષણવાદ વેશમાં રજૂ કરવાની રિધતિમાં અત્યારે છે. ૧૫૨ કદી એ જ

• આ એ વધારી વાત છે. દરેક એની એ અવસ્થા વીતી ચૂકી અજાય.

લાક્ષણિક રીતે એ રજૂ થઈ અને ભણેલા વર્ગે કમર કસીને એનો વિરોધ કર્યો. 'દરિન'ની હોદ્દાતાર જેવડી રસતાવના સાથે એવાની બે રજૂ કરવામાં આવી. અચૂક તેનું તારાલિક દવાગત વિરોધ અને વાંધાથી જ થયું. આ તો ગાંધીજીની બધી અશક્ત્ય ચોળનાઓમાં પણ અશક્ત્યમ છે એમ કહેવાયું. ભણેલામાં ખપતા લોક તો તેની સામે પણ ન જુએ. સમાજવાદીઓ પણ એ ભૂલી ગયા કે, ગાંધીજીની આ ચોળના રશિયામાં અજાણવાની વરતુની જાતની છે. સમજમાં ખપતા લોકો તો ખમા મરડીને કે જીદ કરી દરડી કાઢીને એને ખતમ જ કરી દીધી. એટલે ગાંધીજીને તેની સમજણ પાડવી પડી. તેનાથી થોડાક સમયકા એમને મળ્યા. કે પછી ચોળના દેશ આગળ મૂકતા અગાઉ એમણે ખાનગીમાં કેટલાક સમયકા મેળવી રાખ્યા હતાં પાકા યુક્તિવાજ વાણિયા તો ખરા જ ને! એ ગમે તેમ હશે, ભણેલા-ઓની એક પરિવદ યોજાવવામાં આવી, કેળવણીના પ્રશ્ન વિશે જાહેર વિચાર કરનારાઓ પૂરતી એ પરિવદ મર્યાદિત રાખવામાં આવી એમાં ડહાપણુ હતું. કે પછી એ 'દેશનેબ' દેખાય તે સારુ એમ કહેલું! પ્રતિતાના કેળવણીના પ્રધાનોને નોતરવામાં આવ્યા હતા. અક્ષરજ્ઞ, પ્રધાન-પદધારી તરીકે કેળવણીમાં તેમને રસ હોય જ. થોડાક પૂરતી પરિવદ મર્યાદિત થઈ તે યુક્તિ આભાદ ફાવી. વર્ધા જેવડું નાનું મામ સવરપૂર્વક સ્વાગત કરી શકે તેનાથી વધારે લોકોએ તેમાં હાજર રહેવા હચ્ચા ખતાવી.

ગાંધીજી પોતે તેના પ્રમુખ થયા. ડિંદુરતાનીમાં અને વેશારીને જાળવી ત્વરાશેર એનું કામ થયું. બે દહાડા એને માટે પૂરતા હતા. અર્થશૂન્યતાથી મારીને એમનો ગમે તે અર્થ યદ્ય મકે એવા સામાન્ય સિદ્ધાંતો નક્કી કરાયા. એટલા બધા સર્વ-સામાન્ય એ હતા કે સાવ નિરપવાદ તે સ્વીકારાય. ભણેલાઓની એક કમિટી તૈયારમાં આવી જેને માટે એક જાંતલાણ અને કેળવણીમાં પ્રતિષ્ઠિત ગણાય એવા પ્રમુખ શોધવામાં આવ્યા. એને માટે, નમિયા મીલિયાના સ્વભાવે વિનયી છતાં મક્કમ આચાર્ય કરતાં કોણુ વધારે યોગ્ય હોઈ મકે? પોતાના અને સાથીઓના અપાક કામ અને પ્રવત્તોથી એમણે દિલ્હીમાં યુ-યમાંથી કાંઈક સુદિ પેદા કરી આપી છે.

ભણેલાઓ સમજ અને કદર કરી શકે એની બાબમાં સમિતિએ પોતાથી ખનતું સતોષપ્રદ નિનેદન જનતા આગળ મૂક્યું. એને આધારે મદાસભા પોતાની મરોર એના ઉપર માટે એવી વિનંતી થઈ. મદાસભાએ કોઈને વધિ ન પડે એવા નિર્દેશ દાખ કર્યો અને તેમાં, ગાંધીજીએ સાદા લાગતા ને સિદ્ધિતા મૂકવા ને પરિવરે

મંત્રર રાખેલા, તેમને બહાલી આપવામાં આવી. આ નરેન્દ્રદેવે કરાવે મુકયો હતો. સામાન્ય સિદ્ધાંતનું એમણે સમર્થન કર્યું. અત્યાર મુખીમાં સમાજવાદીઓ સમજી ગયા હતા કે, કેળવણીમાં શ્રમજ્ઞો સિદ્ધાંત વિજ્ઞાન-શુદ્ધ છે એટલું જ નહિ, સામ્યવાદ પ્રમાણે પ્રતિષ્ઠિત પણ છે અને રાશિયાની કેળવણીના મુખ્ય સિદ્ધાંત છે. તે નવી શૈક્ષણિક સંજ્ઞાની હોય તો આર્થિક દૃષ્ટિએ ઉપલબ્ધ અને સર્વેક કામને બચાવે પણ સ્વીકારવા લેઈશે, એ એમને હલ શીખવાનું છે. નરેન્દ્રદેવને આવી શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિ નહોતી ગમતી, પણ તેમનું સામાન્ય સમર્થન તો તેને હતું. કરાવને ટેકો આપવાનું આનંદ-પ્રદ કામ આ લેખકને સોંપવામાં આવ્યું હતું. છુદ્ડ રો. ઝાકીર દુસેન પાસેથી આંકડા અને હકીકતો બરોબર મળીને હું તૈયાર થયો હતો. પરંતુ નરેન્દ્રદેવે એવી છટાથી કરાવ રદ કર્યો, અને એમના વિરોધ એવા દેખાઈ ગયા હતા, તથા તેમનું બ્યાખ્યાન સીમે એવું તો ગમ્યું કે, હિંદીમાં ઊતરતા દરબાનું બ્યાખ્યાન કરીને એમનાથી થયેલી અસરને બચાવવાનું મને હીક ન લાગ્યું. એટલે મેં એક વિધિ પરંતુ એને સમર્થન આપ્યું, એવું કે મારા હોદ્દાની રૂએ અનેક કરાવોને માટે મારે કરવું પડે છે. કરાવ સર્વાનુમતે પસાર થયો. નવી શૈક્ષણિક ઉપર મહાસભાની મહોર વાગી.

કરાવમાં ડૉ. ઝાકીર દુસેન અને શ્રી. આશંતાચક્રવર્તી, ગાંધીજીની સલાહ અને દોસ્તવણીથી, એક કેળવણી મંડળ કાઢવાનું નક્કી થયું છે, કે જે મંડળ પાયાની રાષ્ટ્રીય

કેળવણીને કાર્યક્રમ સંગઠિત રીતે તૈયાર કરે, અને બહાર તેમ જ આંતરની કેળવણીને દોરવાનું તથા દિશા આપવાનું એમના હાથમાં છે તેમના સ્વીકાર અર્થે તેમની આગળ રદ કરે. તે જ બોર્ડને પોતાનું બંધારણ ધરી કાઢવાની સત્તા પણ રહે, ઇત્યાદિ.

બરોબર નિયત વખતે, ગાંધીજીની સલાહ મુજબ, તદ્દિનો સંધ રચાયો. શ્રી. નરેન્દ્રદેવ અને આના લેખક એ બે જણને કદાચ રાજકારણી કહેવાય. તે બાદ કરતાં સંધના બાકીના સભ્યો પ્રતિષ્ઠિત છે, અને વધારેમાં તો એ કે, કેળવણી-શ્રમજ્ઞો પ્રતિષ્ઠિત છે. સંધની રચના એવી છે કે બધાં હિંદો અને બધી કોમોને સંતોષ થાય. તેના સભ્યો બાબતમાં, મુસ્લિમ લીગ કે નબામાં નબરી સીદ્ધાંત-દિશાસીને કાંઈ જ કહેવાપણું ન હોઈ શકે. (૧૯૩૮ના) ગયા એપ્રિલમાં સંધની બેઠક થઈ, તેમાં દરેક વિશાલ માટે અનેક ઉપચારો ઉપ-સમિતિઓ નિર્માણ, માફકસરનું ખર્ચપત્રક પસાર થયું, અને બીજું પરસ્પર પણ અતિ બારે ઉપયોગી કામ થયું.

આમ જે શૈક્ષણિક રાષ્ટ્ર પર અણુધારી અને અવિધિસર ફેંકાયેલી અને એમથી તેને બરોબર આધાર થયેલો, તે હવે હીક હીક ફાવતી અને ફળદી થવા લાગી છે. આમ ગાંધીજી પોતાનું કામ કરે છે અને ફાવે છે. એમના વિચારો ભેદે દેખવે નવાસવા લાગે છે, છતાં જ્યારે તેમને કીજવટથી છળીને તપાસવામાં આવે છે ત્યારે તે, પહેલી નબરી લાગે તેવા નવા કે ક્રાંતિકારી નથી લાગતા. એમાં જે અવગું છે તે તો તે વિચારોને બહાર કરવાની રીત છે.

આમ કૃપાલાની

તુકારામની વાણી

૪૭

૪૭

રાંધે પાકી અર્ધાં ખાતાં પહોંચેલી કાંઈ પાંખાં
મીર નહીં માણે પોટી । કાળોં વિયોગેં હિંસુડી ॥ ૨ ॥
કાવેં સીતલ । વહુ કાલી હલ્હલ ॥ ૩ ॥
તુકા મ્હણે હોઈ । કથીં ટેવીન હેં પાયો ॥ ૪ ॥

૪૮

તુમ્હાં ટાવા હોતા દેવા । માણે અંતરીયા દેવા ॥ ૧ ॥
હોલી કાશાનેં સુટવા, તરી હે વૈકુંઠનાયકા ॥ ૨ ॥
તસલેં સમાઝિલે । જરી તુમ્હાં આદવાઝિલે ॥ ૩ ॥
તુકા મ્હણે કૃપાલુવા । વરવા કેલા સાવાધવા ॥ ૪ ॥

કોડી આપા ખડી, શું જીએ રહી પીરી ? ૧
ધીર નહિ મારે ઉર, યાજીં વિયોગે આતુર. ૨
દે શાંતિ તું શીતળે, બાડે થયો હું વિહ્વળ. ૩
તુકા કહે, શિર કપારે મૂકું પાયે રિયર ? ૪

૪૯

તમે બાણીંતી, વિહ્વળ, મારી અંતરની કળ. ૧
યાત કેમ કરી પ્રી, મારી આશ સર્વે, હાર ? ૨
જો સંભાળ્યો ન હોત, તમે દિલાસા સમેત. ૩
તુકા કહે, કૃપાસિધો, ટાણે હાથ ખાલી લીધો. ૪

કિં ૫૦ મરાઠવાળા

વિશ્વની ભૌતિક રચના

૧

પશ્ચિમમાં પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયણવિદ્યા ધીમે ધીમે એક સાંખ્ય કે વૈશેષિક દર્શન જેવી ફિલસૂફી ખીલવવા લાગ્યાં છે. યંત્ર, દવા, દારૂ, અને અનેક ખીજ વેપારવસ્તુઓના પદાર્થો શોધી કે સૂઝવે, તે બે વિદ્યાઓએ, યુરોપ આજ જેવું છે અને જેવું થઈને સૂખ અને દુઃખ તથા અજાણો બોગવે છે, તેવું તેને બનાવ્યું છે, એમાં શંકા નથી. આ જાતની પ્રગતિ કે વિગતિ તરફ વળવામાં વિજ્ઞાન સાધન ગમ્યું છે. વિજ્ઞાનનો સંકલ્પ એ નહોતો. આ પંથે યુરોપે વળતું એ સંકલ્પનાં મૂળ તો તેની ૧૫મા ૧૬મા સદીની મંથનદશામાં અને નવી ધર્મદષ્ટિ (કે અધર્મદષ્ટિ?) તથા શુદ્ધિવાદી અલંકાર, અને પારકા લોકોની માથમના પર હાથ નાંખવાની અધમતામાં દડાયેલાં છે, એમ ઇતિહાસ બેતાં લાગે છે. એ સંકલ્પમાં કેળવાયેલી પ્રજાએ વિજ્ઞાનને પણ એમાં સંડોવ્યું તે વાત ખરી. પણ તેઓ ખીલું કરી પણ ન શકે. છતાં, કેટલાક કેવળ સરસ્વતી-અકતોએ વિજ્ઞાનની કાંઈક નિરપેક્ષ સેવા પણ કરી છે, અને એમાથી તેમણે વિજ્ઞાનની ફિલસૂફી જન્માવવાના પ્રયત્ન કર્યો છે.

આવા પ્રયત્નોની એક ને મોટી દિશા, આ ભૌતિક પદાર્થ શું છે, તેની રચના કઈ જાતની છે, તે શોધવાની છે. એ શોધ આજે કેટલે આવી છે તે આપણે બધાએ સામાન્યપણે તો જાણ્યું બોધ્યું.

આ જાણવાને માટે એ ત્રણ પારિભાષિક શબ્દોની મદદ બહુ સાધક થઈ પડે એમ લાગે છે. અથા એટલે કોઈ પણ પદાર્થનો બની શકે એટલો નાનામાં નાનો કણ તે એટલો નાનો પણ હોઈ શકે કે નહીં આંખે નયે દેખી શકાય. જેમ કે, પ્રકાશના દેશિયામાં જ જણાતા કણો. એવા અનેક અણુ મળીને નાના મોટા પદાર્થો બને છે. પણ એમ કહેવાથી આપણને પદાર્થનું વિશેષ મ્યક્કરણ નથી મળતું. અને જ્ઞાન વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ એ છે કે, અનેક વસ્તુઓ, બનાવો, દસ્તો, પ્રક્રિયાઓ વગેરેનું અધ્યયન કરીને તે તેમના વર્ગો પાડી બતાવે, તેમનો કાલ્પો બેળા કરે, તેમને સમજાવે માટે ચાવી દૂંડી આપે.

અણુ (અંગ્રેજીમાં તેને 'મોલિક્યુલ' કહે છે.) તો એક યાંત્રિક સમજ જ માન છે. પદાર્થને તોડી તોડીને બેકા કર કર કરીએ અને છેવટે ને કણ થાય, તે અણુ — તે પદાર્થનું બારીકમાં બારીક રૂપ. પરંતુ સૃષ્ટિમાં મળતા અનેક પદાર્થોના એવા અણુઓ વચ્ચે શું સગપણ છે, એ તેનાથી ન જડે. એ સગપણની શોધ રસાયણવિદ્યા કરે છે. તે કહે છે કે, જગતમાં મળતા બધા ભૌતિક પદાર્થોના અણુઓ બે રસાયણથી તપાસીએ, તો તેના ઘટકરૂપ પરમાણુઓ મળે છે. અને પદાર્થોના એવી રીતે મળતા પરમાણુઓના પ્રકારોની સંખ્યા અમુક નિશ્ચિત જ છે. એટલે કે, સૃષ્ટિના અનેક પદાર્થો બે તપાસીએ, તો તેમના બધાના મૂળ ઘટક તરીકે અમુક નક્કી પરમાણુઓ મળે છે. એમની સંખ્યા રસાયણવિદ્યાએ શોધી કાઢી છે, અને વધારે શોધબોજ આવી છે તેમ તે સંખ્યા વધી છે; અને હજુ કદાચ ત્રીસ કોર્ડ પદાર્થ અણુતપાસણેથી રહી ગયેલો મળે, તો તેમાં વધારો પણ થવા સંભવ છે. છતાં આજે બોધ્યું વળતાં, પરમાણુઓની સંખ્યા વધવા સંભવ બોધે છે. આજ તેમની સંખ્યા લગભગ ૯૨ જેટલે પદાર્થો છે. જેમ કે, પાણીનો અણુ તપાસતાં તેમાં બે પ્રકારના પરમાણુઓ મળે છે — હાઈડ્રોજન અને ઓક્સીજન એ બે વાયુના પરમાણુ મળીને પાણી બને છે. બે વાયુ જ મળીને પાણી જેવું પાણી બને, એ વાત વિચિત્ર લાગવા સંભવ છે. પરંતુ રસાયણ-શાસ્ત્રીએ એ બે વાયુ તેમના યોગ્ય પ્રમાણમાં મેળવીને પાણી કરી બેવું છે, એટલે સંશય નથી.

આ પરમાણુઓની શોધ આપણી પ્રાચીન પંચજૂતની શોધ જેવી કહી શકાય. જેમ પંચજૂત દારૂ બધું બને છે, તેમ આ ૯૨ પરમાણુઓના, એકાંતવર્ગ પ્રમાણમાં મળીને, સમાસ બનીને બધા પદાર્થો બને છે. નથી એક જ જાતના પરમાણુઓના બનેલા શુદ્ધ પદાર્થો કુદરતી રૂપે ન પણ મળે એવું બને. જેમ કે, સોનું કુદરતી રીતે મળે છે; એટલે તે અનેક પરમાણુના સમાસ પદાર્થ નથી, પણ મૂળપદાર્થ કે એક મૂળતત્ત્વ જ છે. પરંતુ સોનું કે અમક એક મૂળતત્ત્વ છે, છતાં કુદરતી રીતે સોનાની

માફક મળતું નથી, પરંતુ અનેક બીજા પદાર્થો બેડે મિશ્ર રૂપે ખનીજમાંથી જ તેને શોધી લેવું પડે છે.

રસાયણશાસ્ત્રે ત્યારે મૂળ પદાર્થોની સંખ્યા શોધી આપી, પદાર્થવિજ્ઞાનને એક ડગલું આગળ લીધું છે. આ પદાર્થોને મૂળતત્ત્વો (elements) આપણી ભાષામાં કહીએ. પરમાણુને અંગ્રેજીમાં 'atom' કહે છે, અને એનો અનુવાદ 'અટમ' કે 'અતોમ' થાય છે. પરમાણુને એ વિશેષણો ખરેખર પણ લાગુ પડે છે.

૨

છેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં વિજ્ઞાનવેદાઓએ આપી આગળ ખોજ ચલાવી છે. તેમનો પ્રશ્ન આ હતો— આ પદાર્થ શું છે? સામાન્ય રીતે, પદાર્થ એ, વજન, લઘુત્ત્વ પહેલાઈને બેંચાઈ, તથા હલાવે તો હાલે કે રોકે તો રોકાય—નહિ તો પોતાની જોડી રીયતિ હોય તેવી રીયતિમાં પડ્યા રહેવાની જડતા, એ પ્રકારના ગુણધર્મોવાળો હોય છે, એમ સૌ કોઈ સમજે છે. અને એ સમજથી જ વિજ્ઞાનવેદા પણ પોતાનું કામ કરે છે. એ કામ કરતાં બધાં એ સમજ સાથે વિશ્વગત પ્રક્રિયાઓ જોવામાં આવે ત્યાં એ થોભે છે, અને પોતાની સમજને વધારે શુદ્ધ અને પરિપૂર્ણ કરે છે. એમ કરતાં કરતાં જ આજ તેની ફિલસૂફી રચના તરફ તે અગ્રણ્યે જતો ગયો છે. એ ફિલસૂફી શોધવાને અંત નથી. સર જેમ્સ જીન્સ નામનો એક મહાન ખગોળવેદા અને પદાર્થવિજ્ઞાની એના એક પુસ્તકમાં લખે છે એ કેવું ઉદાત્ત વાક્ય છે!—'વિજ્ઞાન આજે કશી નિશ્ચિત જાહેરાત કરવાની દશામાં છે એમ અમે ભાગ્યે જ કહી શકીએ. બલકુ' કહેવું તો એમ જોઈએ કે, વિજ્ઞાને એવી જાહેરાતો કરવાની વાત જ છોડવી જોઈએ, કારણ કે જ્ઞાન-ગંગા હવેલી વારં અવળાણે વહી છે.' એટલે એ ફિલસૂફી શી છે તે નિશ્ચિત રૂપે કહેવાપણું તો હોઈ શકતું નથી. માત્ર તેના શોધકો કેટલે આખ્યા છે તે જ સમજવાનું બની શકે.

પદાર્થનું મૂળ સ્વરૂપ ખોળવું હોય તો હવે પરમાણુને જ કોઈ રીતે વિશેષ પારખવો જોઈએ, એ સ્પષ્ટ છે. વીજળી-શક્તિની મદદથી એમ કરવું શક્ય બન્યું છે. વીજળી એ કોઈ પદાર્થ નથી; એટલે કે ઉપર આપણે પદાર્થના જે સામાન્ય ગુણ

ધર્મો ગણાવ્યા તે એ ધરાવતી નથી. તેને પ્રવાહ હોય છે અને તેને વહી શકે એવા ગુણધર્મો વાહક પ્રદર્શો વાટે તે અતિ વેગે વહે છે. એની શક્તિથી પરમાણુને તપાસતાં વીજળીના જ ગુણો ધરાવતા કણ પરમાણુમાંથી મળ્યા. આ કણોને તે પરથી વીજ-આણુ — વીજાણુ નામ આપવામાં આવ્યું. એટલે વિજ્ઞાન એક ડગલું આગળ વધ્યું—પરમાણુના ઘટક વીજાણુઓ છે.* અને વીજળી જેમ બે પ્રકારની હોય છે તેમ પરમાણુઓના આ વીજાણુઓમાં પણ બે પ્રકારો મળે છે; દૃઢતા કેસરના પુકેસર અને સ્ત્રીકેસર ઉપરથી તેને પ્રુવીજ અને સ્ત્રીવીજ અને તે પરથી એ બે પ્રકારોને પ્રુ-વીજાણુ અને સ્ત્રી-વીજાણુ આપણે કહીએ તો ચાહે. પરમાણુની રચના તપાસતાં એવું મળે છે કે, દરેક પરમાણુમાં, સૂર્ય-મંડળમાં ફરતા મહેલ જેમ આવેલા, અમુક સ્ત્રીવીજાણુઓ હોય છે અને સૂર્ય-રથાને કેન્દ્રવર્તી કણ હોય છે જેને પરમાણુનું બીજક (nucleus) કહેવામાં આવે છે. એ બીજકની આસપાસ પરમાણુના સ્ત્રીવીજાણુઓ પ્રહોની પેઠે ગોઠવાયેલા હોય છે. તેમને પોતાનાં રથાનોએ ધરી રાખવા જોઈએ તેટલું પ્રુ-વીજ-બળ તેમના બીજકમાં રહેલું હોય છે. એ રીતે એ પરમાણુ-મંડળ પોતાની સ્થિતિ સ્થિતિ સાધે છે અને સ્ત્રીવીજ પ્રુવીજના સામસામેના સમાન બળને લીધે સમ-રીયતિમાં રહે છે.

આ પછી વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ એ જોયું કે, દરેક મૂળતત્ત્વના પરમાણુ-મંડળના સ્ત્રીવીજાણુઓ સરખા નથી હોતા; એકથી માંડીને અનેક હોય છે. (જેમ કે, હાઈડ્રોજનનો ૧, ઓક્સીજનના ૮, વગેરે.) અને એને તે કુદરતી પદાર્થમાંથી મળતા એક જ જાતના પરમાણુઓને તપાસી, તો તેમના સ્ત્રીવીજાણુ-ઓની સંખ્યા તો એની એ જ મળે છે. દાવ તો,

* અહીં આગળ એક વસ્તુ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે; પરમાણુમાંથી વીજાણુ મળવા તે વીજળી-શક્તિના ઉપયોગથી શક્ય બન્યું છે. એટલે જ અર્થમાં આ સમજથી પરમાણુનો અણુ બનેલા છે એમ કહીએ, એ ભૌતિક સમજ મહોં આગળ પણ સાચી ખરી? એટલે કે, વીજળીને કારણે થયેલી પ્રક્રિયાએ અણુ પરમાણુ કરતાં કોઈ જુદા જ ધોરણનું અને પ્રકારનું પ્રયુક્તરણ તો નથી કરી આપ્યું? વિજ્ઞાન આ બાબત અત્યારે કશું કહેતું નથી.

દાર્ષિકોગ્નન એક મૂળતત્ત્વ છે. તમે તેને વિચિત્રતા ગમે તે સમાસપદાર્થમાં તપાસો; તેના પરમાણુમાં એક જ ઓવીમીનજી તમને મળશે. આથી એક સાબ યથોઃ તેથી કરીને મૂળતત્ત્વોની પારખ બહુ સરળ થઈ ગઈ; એને માટે એક એવું લક્ષણ મળ્યું કે જે પરથી તે તરત ઓળખાઈ જાય. અને વળી તે લક્ષણ સંખ્યા હોવાથી તેનું ગણિત કરવાનુંય સરળ થયું. આ સંખ્યાને તે પરમાણુ કે તેના મૂળતત્ત્વોના (atomic number) 'પરમાંક' કહે છે. જેમ કે ઓક્સીજનના પરમાંક ૮ છે. દરેક મૂળતત્ત્વ કે મૂળપદાર્થના આ રીતે પરમાંકો શોધી કાઢવામાં આવ્યા છે.

૩

ઓવીમીનજી તપાસવા પછી વિજ્ઞાને—પરમાણુના બીજાંકને તપાસવા માંડ્યું. તેને તોડવાને માટે, વીજળીની મદદથી અતુલ બળ ઉપભવી, સૂક્ષ્મ કણકથી ગોળા તેના પર હોવામાં આવ્યા. તેનાથી બીજાંક તૂટી ગયું અને તેના વળી નવા જ પ્રકારના ઘટકો જોવા મળ્યા. એક તો એ કે, બીજાંકમાંથી પું-વીમીનજી મળ્યો; એટલે કે, તે વીમીનજીમાં પું-વીજ હતી. બીજાંકમાંથી પું-વીજ ધરાવતો તે મળેલો જ નોંધ્યો, એમ અનુમાન તો હતું જ, કેમ કે ઓવીમીનજીને સમરિયત ગમનારું સાચું પુંવીજબળ બીજાંકમાં હતું જ. હવે તે પુંવીમીનજીરૂપે જણાયું; અને તે તે પરમાણુના ઓવીમીનજીએને પરી રાખે એટલી જ સંખ્યામાં બીજાંકમાં પુંવીમીનજીઓ રહેલા મળ્યા. આમ પરમાણુનું પૃથક્કરણ કરતાં ત્યારે એ પ્રકારના વીમીનજીઓ મળ્યા. [આ બે વીમીનજીમાં ઓવીમીનજી કરતાં પુંવીમીનજી ૧૮૪૫ ગણા 'માવદાર' ('માસ' વાળો) છે એ જાણના જરૂં નોંધ્યો. જેમ પ્રદો કરતાં સર્વ કેટલા ગણા છે!]

દમણાં દમણાં બીજાંકના એ નફન નવા જ પ્રકારના ઘટકો પાછા મળ્યા છે. એ પણ મળ્યા છે તો બીજાંકને વીજચક્તિ દ્વારા જ શોધનાં; પરંતુ તે પૂર્વના પું-ઓવીમીનજીના બેદ જોવા કે કોઈ નિરાળા પાયા પરના પ્રકારો છે, એ વિશે દહી મુધી ખાનદી નથી. ઘણું કરીને કોઈ નિરાળા જ પાયા પરના હોય, નેકે તેમને નામ તો તેના વીજગોના ગુણ નોંધને જ આપવામાં આવ્યું છે. એ નવા જટલા

વીમીનજીઓમાંના એકને સમ-વીમીનજી (neutron) કહે છે, કેમ કે તેમાં વીજબળ સમરિયતિમાં મળે છે, એટલે કે પ્રગટરૂપે તે નથી. પરમાણુને અતિ પ્રબળ વીજ-બળ વાપરીને તોડવાથી બીજાંકે જે વીમીનજી મળે છે, તે પું-વીમીનજી જેટલો જ પુંવીજશક્તિ છે; તેના અને પું-વીમીનજીનો વિજ્ઞાનો ('charge') સરખો છે. પરંતુ તેના માસ (Mass) માં ફરક છે. (તે ઓવીમીનજી જેટલો જ માસદાર હોય છે.) તેથી તેને અંગ્રેજીમાં પુંવીમીનજી—'પ્રોટોન'થી જુદો એવો 'નેયોટ્રોન'—'પો-વીમીનજી' કહેવામાં આવ્યો છે. આ 'પો-વીમીનજી' પરમાણુના બીજાંકમાંથી નહિ, પણ તેની બહારથી ચત્ત્વર્માંથી જાણે ન આવતો હોય, એમ લાગે છે. તેથી વિજ્ઞાનીઓ અનુમાન કરે છે કે, પ્રબળ વીજ-ચક્તિવાળા કણ-ગોળા વડે તોપાડીને પરમાણુને તોડવામાંથી તો તે ઉત્પન્ન થતો ન હોય? કેમ કે તે ગિલકુલ કણકથી હોય છે—સેકન્ડનો પણ અમુક અંશ જ દેખા દર્શને તે લીન થઈ જતો લાગે છે. આ પોવીમીનજીની શોધ છેક છેદરી અને થોડાંક વર્ષ જ જૂની છે. એટલે તેના બધા ગુણધર્મો વિશે બહુ મોકમાઈથી કહેવું મુશ્કેલ છે.

છતાં પોવીમીનજીરૂપે કરાકાનું પદાર્થરૂપે જરાક વાર દેખાવું અને પછી અલોપ થઈ જવું, એ એક અતિ વિચિત્ર ઘટના કહેવાય. એ જો ખરેખર સાચું માન્ય પડે કે એમ જ થાય છે, તો પદાર્થ ધન, વાયુ, કે પ્રવાહીમાંથી ગમે તે રૂપે રહે છે,—અખંડ અગિનાશી છે, એ જે અગ્ર માન્યતા છે, તે ખોટી ફરે. અને તે નવો ઉત્પન્ન નથી થતો એમ પણ શી રીતે કહી શકાય? કેમ કે, પોવીમીનજી ચત્ત્વર્માંથી પદાર્થરૂપે જોવા લાગે છે; અને પાછો ચત્ત્વર્ જતી જાય છે. નરસિંદ મહેતા આ જમત વિશે 'ચત્ત્વર્માં શબ્દ સર્વ વેદ વાસે' એમ કહે છે ને, તો તો, વિજ્ઞાનમુદ્દરે !!

આ પ્રમાણે પરમાણુના ઘટક તરીકે વીમીનજીના પ્રકારો જોવા મળે છે. પરંતુ 'આપણે ચર્ચાએ છીએ તે એ અનેકવિધ ઘટકોમાં કયા આત્મતિક અને અઆત્મક છે, અને કયા સમાસિત છે, તે દહી રપટ નથી. દા. ત., પણ પદાર્થવિજ્ઞાનીઓ એમ વિચારે છે કે, પુંવીમીનજી સમાગિત રચના હોય—એક સપવીમીનજી અને એક પોવીમીનજીનું સંઘન એ

દશે; અથવા તો વળી એમ માને છે કે સમવીળણમાં એકેકે પુંવીળણ અને સ્ત્રીવીળણ છે.' (છન્સ)

પરંતુ, એ જ પદાર્થવિજ્ઞાની કહે છે કે, 'એથી આગળ જોતાં કદાચ એમ જ હોય કે, આવા બધા પ્રકારે જ કરવા નિર્ણય હોય : એમ પણ હોય કે, (વીળણએનો) એક નેટ બીજા સેટ' નેટસે જ ભૌતિક હોય. પરમાણુમાં આપણને અમુક જથ્થામાં માસ (mass) અને અમુક જથ્થામાં વિજ્ઞાપક (charge) મળે છે; અને તેના ઘટક કણોમાં આ બે વસ્તુઓ જે રીતે આપણે ક્ષણિકીએ છીએ, તેમાં કદાચ કશા આત્મિક તત્ત્વ કરતાં આપણી સગવડ પ્રસૂત જ તત્ત્વ હોય.' એટલે કે, આપણી તપાસની મર્યાદાને લીધે જ આપણને જુદા જુદા વીળણઓ

દેખાતા હોય, જે ખરેખરી રીતે ઘટકરૂપે ન પણ હોય. એટલે આ બધું જોયા વગર જાતાં, જેવટે આ જગતની ભૌતિક રચનાનું મૂળ શું છે તે જોવું ને તેવું જ અજ્ઞાત રહે છે! 'વીસમી સદીના ભૌતિક વિજ્ઞાન-નિકાસનું આગળપડતું પરાક્રમ એ છે કે, આપણે હજી આત્મિક સત્યને પહોંચ્યા નથી, એ સૌ કાઈ સ્વીકારે છે.'

'છતાં અત્યારે તો આપણે એટલું જ માનવાનું કે, બધા ભૌતિક પદાર્થો જે મૂળ ઘટકોના બનેલા છે તેઓ અનેક પ્રકારના વીળણઓ છે. અમુક પદાર્થના ગુણધર્મો શા છે, તે આ ઘટકો અથવા તેમના સમૂહ-અણુઓ અને પરમાણુઓ-ની રીતે ગ્રાહવાયા છે, તેના ઉપરથી નક્કી થાય છે.'

મગનભાઈ દેસાઈ

કલકત્તાની કાળી કોટડી

જયે વર્ષે, બંગાળમાં, કલકત્તાની કાળી કોટડીના હલ્યાકાંડની વાતના પ્રથમ પ્રચારક હોલ્લેલું આવ્યું ખરેડવાની ચળવળ નભી હતી. કેટલાંય વર્ષોથી અંગ્રેજો તેમ જ બિંદી વિદ્વાનોમાં કાળી કોટડીના હલ્યાકાંડની સમ્બાઈ વિષે બહાષાઈ આવડતો આવ્યો હતો; અને ધીમે ધીમે એ બનાવની વારતવિકતા વિષે શંકા તો નભવા લાગી જ હતી. તેની પાસઘણ ઉપર જણાવેલી ચળવળમાં આવી; અને બંગાળની સરકાર, એ ઐતિહાસિક રહેવાતા બનાવની વારતવિક ઐતિહાસિકતા બાબત વિશેષ કાંઈ નક્કર જવાબ કદાચ આપી શકે તેવી રિશ્તિમાં ન હોવાથી, તેણે તે બાબતું નહેરુ રચણેથી ખરેડીને સંકેદરચણની હિવાલોમાં પૂરી દેવાનું મુનાસિબ માન્યું.

તેમ છતાં એ બનાવનું મૂર્તિમંત તથા કાચી સમારક શાળાનાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાં તો જોભૂદ જ રહ્યું, અને વિદ્યાર્થીઓને કુમળી વયથી આવી નહીં કે શંકારપદ બીના ઐતિહાસિક સત્ય તરીકે સીખવ્યા કરવામાં આવે ત્યાં સુધી પેલી ચળવળને ધારેલા હેતુ સર્વે ન જ દેખાય. પરિણામે ધીમે ધીમે પાઠ્ય પુસ્તકોમાંથી જણ એ બનાવની વાત રદ કરવા બાબત રેગના નુદા નુદા સાગોમાં પ્રચલન શરૂ થઈ ચૂક્યા છે. સિંધ સરકારે તો આખા પ્રાંતનાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાંથી તે શબ્દ રદ કરવાનો હુકમ કરી દીધો છે. હવે થોડા જ દિવસ ઉપર છાત્રોમાં વાંચું કે, મુંબઈની રોપેરિશને પણ પોતાની હકુમત દેશની શાળાઓમાં અજાવાતાં પાઠ્ય પુસ્તકોમાંથી એ

વાત રદ કરવાનો ઠરાવ કર્યો છે. આશા રાખીએ કે એનું અનુકરણ ઘણાકાની બીજી ચુનિસિખાદિદીઓ પણ કરશે જ; એટલે એ બનાવ બાબત જે બહાષાઈ ચાલ્યો છે તેના મુદ્દા કંઈમાં અંગ્રેજોની જૂથ યોગ્ય માન્યા છે.

૧

કલકત્તાની કાળી કોટડીના બનાવની ઐતિહાસિક પૂર્વપીઠિકા આ પ્રમાણે છે:—

છટ્ટ છઠ્ઠીયા કંપનીના માલ ઉપર ઘણવેરો (મુલખી જકાત) ન લેવાની બાદશાહી પરવાનગીને અંગ્રેજોએ પોતાના ખાનગી વેપાર માટે દુરુપયોગ કરી, બંગાળમાં ઘણવેરો શરૂ કરી. પારસીઓ દેશના વેપારીઓ પાસમાલ થવા લાગ્યા અને નવાબની તિજોરીને મોટા ઘોઘે પહોંચવા માંડ્યો. નવાબ સિરાજુદ્દોલા આ બધા અન્યાયોથી સમસમી રહ્યા હતા; તેવામાં અંગ્રેજોએ હથોટીએ તેને મારીચેથી ઉથલાવી નાખવાનાં કાવતરોમાં સામેલ થઈ, નવાબની આમન્યાનું હક્કમન કરવા માંડ્યું. જેવટે જિહાદને સિરાજુદ્દોલાએ કલકત્તા ઉપર ચડાઈ કરી.

નવાબનો દુગમોલ થતાં જ કિલ્લાનો મનનરૂંક, નીકસોનાપતિ મિન્યન, કમાન ચાન્ડ વગેરે અમલદારો, પાછળ રહેલા પોતાના ભત્રાઈઓની પરવા કર્યા વિના, હાથ લાગેલો વહાણમાં 'શરમખેરો રીતે' પડાપડી કરીને ચાલતા થયા બાકી રહેલા અંગ્રેજોમાં પાછું ગિરતનું નામનિશાન ન રહ્યું, અને કેટલાકોએ સરકારી બંદાર

ઉપાધી તેમાંથી દારૂ ફાટી ઠાંસીને પીધો, અને પછી ઠાંકણપણામાં કિલ્લાના ફરવાન હાથે ફરીને જ ઉપાધી નાખ્યા.

નવાળ પોતે સંજ્ઞાના પાંચ વાગ્યે કિલ્લામાં દાખલ થયો. અંગ્રેજોની આંધે રહીને 'પોતાની સામે કાયદરાં ચલાવતા કૃષ્ણવસ્ત્રના વગેરેને તેની આગળ પકડીને પ્રથમ રસ્તે કરવામાં આવ્યા. સિરાહ્નદીવાલે દાખમાં આવેલા તે દુરંમનો સાથે બહુ શાંત નેમ જ કહિત બવદાર દાખવ્યો અને તેમને બેસવા આસન આપ્યું. પછી પકડાયેલા અંગ્રેજોને હાથકડી ફરી રસ્તે કરવામાં આવ્યા. તે બધામાં દોહલેલને તેમનો આગેવાન સમજી, સિરાહ્ન તરત તેનાં બંધન છોડાવી નાખ્યાં, તથા સીને અલ્પકાલન આપીને કહ્યું કે, 'હું પણ ધીર છું, અને ધીરની કદર સમજું છું તમે સી મારા તરફથી નમિત રહેજો.'

ત્યાર બાદ ફરબાર બરખાસ્ત થયો; અને સેતાપતિ માણેકચંદને કિલ્લાની વ્યવસ્થા કરવાનું સોંપી નવાળ પોતાને ઉતારે ચાલ્યો ગયો.

અંગ્રેજ કેડીએને એક વરંડામાં લઈ જવામાં આવ્યા. સામે એક મોટું મેદાન હતું. કદાચ તે બધાંતે ત્યાં પ્રજામાં જ રાજવામાં આવત; પરંતુ દોહલેલ પોતે જ કહે છે તેમ, નવાળનું લક્ષર કલ્લામાં દાખલ થયું તે વખતે નાસી પ્રેરેલા લીચ નામનો તેનો મિત્ર એક દોડી લઈ અંધારા વખતે પાછો ફર્યો, અને દોહલેલ પાસે આવી, તેને તે દોડીમાં નાસી પ્રેરવા સમભવવા લાગ્યો. દોહલેલ કહે છે, 'લીચ આવ્યો ત્યારે અમારી આસપાસ બહુ પહેરેશીદા ન દતા દતા ને પણ કોઈ પણ ભતના અંદેશ વિના દૂર આમનેમ કરતા દતા એટલેખરજી મુજબ નાસી પ્રેરવામાં કોઈ ભતની અજવડ નહોતી.'

કદાચ અંગ્રેજોની આ ભતની દિલ્લાચાલી શંકા જવાપી, નવાળના સિપાઈઓ પોતાની સહીસલામતી સારું. અંગ્રેજ કેડીએને રાત પૂરતા કોઈ એરડીમાં પૂરી મુજબનો હરાશો કર્યો સહ્યાન્યે પાસે જ નેઈએ તેવું એક મહાન તેમના દાખમાં આવી પણ અયું. અંગ્રેજો પોતે જ તેનો કેદખાના તરીકે ઉપયોગ કરવા દતા. હિંદુસ્તાનની વરમ આગેદવામાં કેડીને લિવાવર ન દોષ ને તે ભતનું 'અધિવાર' 'બાડું' કોઈ બનાવે જ નહીં. અંગ્રેજ હતિદાસદાર મિત્ર રખા કહે છે કે, 'અંગ્રેજોને એ બાકમાં પુરાવું પડયું' તે માટે તેમણે પોતાની ભતને જ ધન્યવાદ આપવા નેઈએ હારણ કે પોતાની

નસીમાં એ ભતનું મહાન ફેરીઓ માટે પણ તેમણે બનાવ્યું ન હોત, તો તેમાં તેમને પોતાને પુરાવું ન પડત.

હવે દોહલેલની વાત આગળ ચલાવીએ. તે કહે છે કે, નવાળના માણસોએ એ પ્રમાણે ૧૪૬ જુલને ઠનાળાની ચરમીમાં ૧૮ ફૂટ વિસ્તારવાળી એક નાની એરડીમાં પૂર્વા. પરિણામે સવાર સુધીમાં ૧૨૩ જુલ બાઈ-જુલનાઈને જ માર્યા ગયા. સવારમાં જ્યારે નવાળે દોહલેલને પોતાની પાસે બોલાવી મંગાવ્યા, ત્યારે આ ફૂંડાળી ખબર તેને પડી. તેણે તરત બધાને મુક્ત કરાવ્યા. દોહલેલની નબળી દાલત જોઈ તેને બેસવા તરત આસન મંગાવ્યું અને તેને પાણી પાળું. દોહલેલને અંગ્રેજોના ખતનાના સ્થાન બાબત પૂછવામાં આવ્યું, પણ તે કોઈ જવાબ આપી શક્યો નહીં. એટલે રાત્રી રાખવા મુશ્કિલાઈ મોડેલાવી દીધા, અને બાકીના બધાને છોડી મૂક્યા.

૨

આ તો થઈ દોહલેલે વહુંવેરી વાત. પરંતુ એટલું બધામાં રાખવું નેઈએ કે, અંધારમાં સેદામાં થઈ ગયેલા સમજાડીન મુસલમાન હતિદાસદારોએ પોતાનાં પુસ્તકોમાં સિરાહ્નકડીવાના અનેક અપવાદો વર્ણવ્યા છે, પણ કાળ-કેટલીવાળા અપવાદોની વાત એકે લેખકે કરી નથી.

મુસલમાન લેખકો પોતાના ધર્મબંધુ નવાળની આવી અપમાતિ મોંઘી ન રાખે એમ માની લઈએ. તોપણ તે વખતના અંગ્રેજોએ લખેલા પત્રો, નિવેદનો વગેરે કદામાં પણ તે બતાવેના ઉદ્દેશ નથી. સિરાહ્ન કલ્લામાં દાખલ થયો ત્યાર પહેલા ત્યાંથી નાસી પ્રેરેલા અંગ્રેજો યોરે દૂર કદા જઈને જ મામેા નાખીને પડયા દતા, અને ત્યાં બેઠા બેઠા મદ્રાસ વગેરે રચે રહેલા અંગ્રેજો સાથે મંત્રણાઓ ચલાવતા દતા દોહલેલ તથા તેના ત્રણ જોળીઓને કેદમાં રાખી તેની સાથે કાળ-કેટલીનો પાસ પાછી ઇવલા નીકળેલા બાકીના બધાને નો પ્રજા જ છોડી મુજબમાં આવ્યા દતા. તેઓ પછી કદા જ પહોંચ્યા દતા. નેમણે આ બવંદર અપવાદોની વાત, જે તે ખરેખર બની હોય તો, દોહલેલ મુશ્કિલાઈની કેદમાંથી પ્રતીને ભદેર કરે, ત્યાર પહેલા ભદેર ફરી જ દોવી નેઈએ પરંતુ રસ્તામાં ચાલેલી મંત્રણાઓની મોંઘવટીમાં કોઈ રચણે કાળ-કેટલીનો ઉદ્દેશ જ નથી. કલ્લાના પડયા બાદ ત્રણ માસે ૬ સ ૧૭૫૧ની ૧૭મી સપ્ટેમ્બરે 'કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર્સ' ને એ સરકારી અદેવાલ લખી મોકલવામાં આવ્યા. તેમાં પણ કાળ-કેટલીવાળા

૧. ઉપરાંત મિ. એસ. સી. ટીલ જણાવે છે તેમ, કેટલાક અંગ્રેજોને ઠાંકણ બની પહેરેશીદા હવર દુમચે કરવાથી

૧ એવર મુલામ દુસેન વિશિત 'મુતમ્મરીન અને મુલામ દુસેન સાહેબો વિરવિત' 'રિયાઝ-ઉ-સ-સલાતીન.'

બનાવનો ઉલ્લેખ નથી. એ રિપોર્ટમાં બધાની સાથે હોદ્દાવેળની પણ સહી છે જ. બલકે તેમાં તો એકું લખ્યું છે કે, સરણે આવેલા કેદીઓ પ્રત્યે સારી રીતે વર્તવાની ખાતરી મળ્યા બાદ કિલ્લો શરણે કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ ત્યાર બાદ નવાબે મારતનો બંગ કરી કેદીઓ પ્રત્યે જરા સરણે દુબ્યવહાર કર્યો તેનો કરો જ ઉલ્લેખ તે રિપોર્ટમાં નથી! મદ્રાસની અંગ્રેજ મંડળીએ કલકત્તા પાછું હાંસગત કરવા માટે લાંબો સમય મંત્રણાઓ તેમ જ લખાપટ્ટી કર્યા કર્યા હતાં. પરંતુ તેમાંય કોઈ રથળે આ કાળી-કોટડીવાળા અત્યાચારનો બદલો લેવાની વાત નથી. મદ્રાસના અંગ્રેજોના કલેવાથી વિગ્રામ તેમ જ આકેટના નવાબ બહાદુરે સિંચાળને ને પત્રો લખ્યા હતા તેમાંય આ કાળી-કોટડી બાબત કંપાંય કપકાનો ઇશારો સરણે નથી મદ્રાસના કરતાકારવતા પિગટિ સિરાજુદ્દીલાને ધાક-ધમકીવાળો ને કમળ લખી કલાઈવને બંગાળા મોકલ્યો હતો, તે પત્રમાં પણ કાળી-કોટડીની વાતનો ઇશારો સરણે નથી. કલાઈવ તેમ જ બોક્સને બંગાળામાં આવ્યા બાદ ખાસીના મુદ્દ પહેલાં સિરાજુદ્દીલાને ને તીખા તમતમા પત્રો લખ્યા હતા, તેમાં પણ કાળી-કોટડીનો ઉલ્લેખ નથી. સિરાજુદ્દીલા સાથે અંગ્રેજોને અલીનગર આવળ ને સંધિ થઈ, તેમાં પણ કાળી-કોટડીની હત્યા બાબત કરો બદલો માગવામાં આવ્યો નથી.^૧

પણ અનેક ભતની નાની મોટી — ખાનગી અને કંપનીની — તુકસાનીઓને બદલો માગવા ન ચૂકનારા અંગ્રેજો 'કાળી-કોટડી'ની હત્યાની ખીના ને ખરેખર બની હોત, તો તેનો બદલો માગવાનું ન જ ચૂકત. એટલે સહેલે ને અનુમાન પર અવાય એ તો એ કે, તે નહિ બનેલી વાત છે ચોન્ટનને એ અનુમાન કેમ નથી સૂત્રવં?

હલકેત્તાને પાછું મેળવવા મદ્રાસથી એકે એક ને અંગ્રેજો બંગાળા તરફ આવ્યા, તેમણે બધાએ સિંચાળને પત્રો લખ્યા હતા. કાળી-કોટડીવાળી વાત સાચી હોત, તો તે દરેકના પત્રમાં તે વાતનો ઉલ્લેખ હોત. મેગર કિલ્લેપીકે પહેલવહેલો પત્ર લખ્યો, તેમાં ખાં 'નામદાર અંગ્રેજ કંપની તરફ ચલાવવામાં આવેલા કઠોર વ્યવહાર (harsh usage)' બાબત ફરિયાદ છે. કલાઈવના પહેલા પત્રમાં, તેમ જ ખાસીનું મુદ્દ શરૂ થતા પહેલાંના છેલ્લા ધમકી-બર્થ પત્રમાં પણ, બીજા અનેક બાબતોનો ઉલ્લેખ હોવા

હતાં, આ દારુણ ખીનાનો ઉલ્લેખ નથી. તેમાં 'અંગ્રેજ કંપનીને કરવામાં આવેલા કરોડો રૂપિયાના તુકસાનોનો બદલો' લેવાની વાત છે, 'તેમ જ થયેલા તમામ તુકસાનોને બરપાઈ કરી આપવાની' માગણી છે. સિરાજુદ્દીલાને પદબ્રજ કેમ કરવામાં આવ્યો તે બાબત ખુલાસો કરતાં 'કોટ' ઓફ ડિરેક્ટર્સ'ને લખેલા પત્રમાં પણ કલાઈવે આ ખીનાનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. તેમાં તો 'સિરાજે કેન્ટો સાથે કરેલા પત્રવ્યવહારનો' ઉલ્લેખ છે.^૨ હોદ્દાવેળે પોતે જ ઈ સ. ૧૭૬૦ની ૪થી ઓગસ્ટને રોજ 'સિલેક્ટ કમિટી' આવળ ૧૭૫૭ના રાજવિધેય સંબંધી ને ભુખાની વાંચો સંભળાવી હતી, તેમાં પણ ૨૫૪ રાજોમાં કાળી-કોટડી બાબત કરો ઉલ્લેખ નથી. માત્ર ભારે નિર્દેશણે અંગ્રેજોને કરવામાં આવેલાં તુકસાનોનો^૩ બદલો લેવા સિરાજુદ્દીલાને સિંહાસનચ્યુત કરવાની આવશ્યકતાનો ઉલ્લેખ છે. આપણે ભણીએ છીએ કે, ઘેરાને ત્યારે ખાઈ જતું હવં ત્યારે વરુને પણ ખરો-મેટાં બહાનાં શોધવાં પડ્યાં હતાં. ને કાળી-કોટડીવાળી વાત સાચી હોત, તો સિરાજુદ્દીલાને તેનાં કુકર્મો મળ્યાંથી તેનો બદલો લેવાની ધમકી આપતા પત્રોમાં, તેમ જ 'કોટ' ઓફ ડિરેક્ટર્સ'ને પોતાની કારવાઈએ માટે કલાઈવ ઘોરેએ કરેલા ખુલાસાઓમાં આટલી મોટી ખીના ઉલ્લેખ વિના રહી નહ એ માની શકાવં નથી. વળી મિરનફર સાથે દરેલી સંધિમાં પણ અંગ્રેજોએ પ્રત્યેક વર્ગને થયેલા તુકસાન બદલ મળી ગઈને રકમો મુકાવી છે; પરંતુ આવા કાર્યકર અત્યાચારમાં માર્યા ગયેલા લોકોનાં સ્ત્રી-પુત્રો માટે એક ફૂટી બદામ પણ તેઓએ માગી નથી, એ પણ શું સૂચવે છે?

૩

આ તો યઈ સમકાલીન પુરાવાના અભાવની વાત. પરંતુ હોદ્દાવેળ એકા કપર જ વિશ્વાસ રાખી તેની વાત માની લઈએ તોપણ તેમાં ઘણા લોકો નરે છે.

હોદ્દાવેળને મુશ્કેલીખાદમાંથી પણ બાંધી મૂકવામાં આવ્યો ત્યાર બાદ તે ફૂલ્કા આવીને ૧૭૫૭માં 'સાઈરન' નામના જહાજમાં બેસી ઇંગ્લેંડ વિદાય થયો. તે વહાણમાં બેસી તેણે રત્તમો ફેણુઆરીએ કાળી-કોટડીવાળી વાત પોતાના મિત્ર વિલિયમ ડેવિસને પત્રરૂપે લખી. ત્યાર પહેલાં ૧૭૫૬ના નવેમ્બર માસે ફૂલ્કાના પત્રમાં પોતે કેટલાક સદમાગીઓ સાથે અધારી કોટડીમાં પુરાઈને અવશ્યંનીય વેદના ભોગવ્યાની વાત તેણે લખી છે, પણ તેમાં ૧૪૬ જણ પુરાવાની કે કોઈ મર્યાદા વાતનો ઉલ્લેખ નથી.

૧. એ કારણે ચિડાઈ એક સાબુનિક અંગ્રેજ ઇતિહાસ-લેખક ચોન્ટન લખે છે: 'કાળી-કોટડીના અત્યાચાર બાબત કરો બદલો (તે સંધિમાં) માગવામાં આવ્યો નહોત. તે અત્યાચાર માટે કરી તુકસાનીના ઉલ્લેખનો અભાવ એ, તે સંધિનું ઘોરેમાં ઘોરે કપાળ છે. એનો કોઈ રીતે બચાવ યઈ શકે તેમ નથી.'

૧. મળમાં most cruel injuries શબ્દ છે. તે સમયે injury શબ્દ તુકસાનના અર્થમાં વપરાતો એમ કલાઈવના કપર દોકેલા એ પત્રો ઉપરથી સમજાય છે.

જુનિ ૧૯૫૧ થી ડિસ્ટ્રિક્ટના ફરી વાર પાછા ફર્યા બાદ હોલવેલે પોતાને ખર્ચે ઠાળી-કોટડીમાં મરંજાઓનો સમારકામ કરવામાં લેખો કર્યા હતા. ક્યા વર્ષમાં તે લેખો કરવામાં આવ્યા હતા તેનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. પણ કોઈ કોઈ એમ કહે છે કે, ડિસ્ટ્રિક્ટના છોડવાને સમયે અર્થાત્ ૧૯૬૦ માં હોલવેલે તે સ્થળ રચાવ્યા હતા. પરંતુ ચોડાંક વર્ષ બાદ (૧૯૨૧ગા) અંગ્રેજોએ પોતે જ કરકમ-હાકસ બાંધવા માટે તેને બાગી નખાવ્યા, હતા. જેમના વેપારનું રક્ષણ કરવા ત્યાં આ હતમાગીઓ અસ્થ્ય દુઃખ વેલીને માર્યા ગયા, તેમનાં મડાં કપર લેખો કરવામાં આવેલો કહેવાતો સ્મૃતિસ્તંભ એકાદ કરકમ હાકસ બાંધવા પ્રિન્સી અંગ્રેજો જ સાચી નાખે એ બદુ સુચક બાબત છે.*

હોલવેલે ઠાળી કોટડીનું માપ ૧૮૫૮ નજીકનું છે. પરંતુ તેટલી દૂંધી જગ્યામાં ૧૪૬ જણ કેવી રીતે સમાઈ શકે તેનો વિચાર બદુ થોડાએ જ કર્યો હશે. માણસોને કોઈમના કાણીની પેઠે કે જલ્દાજમાંની શ્વેતની પેઠે કોઈમના એક-જુલ-એક એમ ગોઠવે તેપણ ૩૨૪ ગોરસ કૂટમા ૧૪૬ માણસ સમાય શી રીતે !

વળી, સિરાલુદીવાર્ય કલકત્તા ઇન્ડુ તે વખતે ત્યાં ૧૪૬ અંગ્રેજો હતા એ વાત જ સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. હોલવેલના પોતાના જણાવ્યા પ્રમાણે (૧૭૫૬ની ૩૦મી ડિસેમ્બરે કરાધી 'કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર્સ'ને લખેલા પત્રમાં જણાવ્યા પ્રમાણે), કિલ્લો ત્રિતાપાથી દરેક દિવસ પહેલાં કલકત્તામાંના અંગ્રેજોની અણુવટી કરવામાં આવી હતી. તે તેમાં કુલ ૧૬૦ ચોરસગામી ૬૦ જણ જ યુરોપિયન જણાયા હતા. એ ૬૦માંથી પાછા, હોલવેલના ક્યા પ્રમાણે જ, નવનર ટ્રેક, સેનાપતિ મિનિયન, કમ્પન આન્ડ, વગેરે ૬૬ જણ સિરાલુદીવા કલકત્તામાં કાળવ થયા ત્યાર પહેલાં જ બાગી ગયા હતા. સિરાજ આવ્યો ત્યારે, હોલવેલના જણાવ્યા પ્રમાણે, ૧૭૦ જણ કિલ્લામાં હતા તેમણી રખ જણ માર્યા ગયા હતા, અને ૭૦ જણ પાચલ થઈ મરવાની તૈયારીમાં હતા. આમ હોલવેલના જ દિસાએ, કિલ્લો પડ્યો ત્યારે તેમાં ૫૦ થી વધારે ગોરાઓ મોવાનું સાબિત થય નથી તે પછી તે ૫૦માંથી ૧૨૩ ગોરાઓ ઠાળી-કોટડીમાં માર્યા ગયે રીતે અને ૨૩ જણ ઇવતા રયા શી રીતે ?

૪

હોલવેલ આવી જુદી વાતો કપલવવામાં કેટલા યત્ને હતા, તે તે પછીથી તેણે 'કામના હવામાંડ'ની

* 'સિરાલુદીવા' નામના બંગાળી પુસ્તકના લેખકે આ લવની ક્ષીલ પોતાના પુસ્તકમાં પ્રથમ ભેદરે કરી, અને તે પુસ્તક પ્રચારમાં આવ્યું, એટલે તરત લોકો જાને પોતાને ખર્ચે એક નવો સ્મૃતિસ્તંભ ત્યાં કીલો કરાવ્યો !

કપલવેલી વાતથી સિદ્ધ થયેલું છે. મિરનકરને ન્યારે પદ્મક કરવાનો હતો ત્યારે હોલવેલે વિચાર્યું હતી મોકલ્યું હતું કે, 'નવાળ મિરનકરખાના દુષ્ટ ચારિત્ર્યથી વાત શી થયું ? તેણે જી સ. ૧૭૬૦ના જૂન મહિનામાં નવાજેસની રાણી ધરોડી બેગમ, સિરાજની માતા અમીના બેગમ, વગેરે રાજવંશી સ્ત્રીઓની કામના કંદખાનામાં કૂરતાથી કતલ કરાવી હતી.' કેટલાક વખત બાદ (૧૭૬૧, ૩૦મી સપ્ટે.) હોલવેલના જ નવિલધુ અંગ્રેજોએ 'કોર્ટ ઓફ ડિરેક્ટર્સ'ને તપાસ કર્યાબાદ લખી મોકલ્યું હતું કે, મિરનકરને ન્યાય કરવા ખાતર અમરે જણાવ્યું એટલે કે, તેના કપર મૂકવામાં આવેલો આ આરોપ સદતર ભૂલો છે, અને કામમાં કતલ કરવામાં આવેલી કહેવાયેલી ૨૦-૨૫ સ્ત્રીઓમાંથી બે બાદ કરવા બધી આજે પણ ઇવતી છે !

પૈ. રાઈસજીક વિલિયમના મત પ્રમાણે 'હોલવેલ તેના સમકાલીનોમાં સચતાન અતે પાંખડી તરીકે જાણિતો હતો.'

તેના પોતાના મોંદ જ તેણે કરેલી કેટલીક વિરોધી બાબતો કપરથી આ સિદ્ધ થશે.

હોલવેલ વગેરે બધાને ઠાળી-કોટડીમાં પૂરવામાં કેમ આવ્યા તેનું કારણ (મુશ્કેલીબાદથી મુબઈ અર્ને મદ્રાસ-વાયાઓને) જણાવતાં હોલવેલ ૧૭૫૬ની ૧૭મી જુલાઈએ ભેદર કરે છે કે, 'અંગ્રેજોએ તોફાન કરી પહેરેગીરા કપર દુમયો કર્યો, તેથી નવાજે ઇસ્સે થઈ તે બધાને કંદખાનામાં પૂરવાનો હુકમ આપ્યો હતો.'

પરંતુ ૧૭૫૬ની ૩૩ ઓગસ્ટે (ફગલીથી મદ્રાસ લખતાં), હોલવેલ કહે છે, 'તે વખતે કિલ્લામાં અંગ્રેજોની સંખ્યા એટલી મોટી હતી કે તેમને છતા રાખવા એ સલાહ-ભરેલું ન હતું.'

તે જ પત્રમાં વળી તે લખે છે:—'નવાજે જાણી બેઠેને અમને બખાને એ ઠાળી-કોટડીમાં પૂરવાનો નિર્દેશ દુકમ આપ્યો હતો એના મે' તેની સામે આરોપ કર્યો હતો; પરંતુ હવે મને લાગે છે કે, એ આરોપ કરવામાં મે' તેના પ્રત્યે અન્યાય કર્યો છે'

પરંતુ પછી ન્યારે તે પોતે એ ઠાળી-કોટડીનું સમારકામ બાંધે છે, ત્યારે તેના કપર તે કોતરાવે છે કે, 'કોર્ટ વિલિયમમાંની ઠાળી કોટડીમાં ૧૨૩ માણસોને બંગાળના નવાજ સિરાલુદીવાના અમાનુષિક અત્યાચારથી અંગતગતિને મારી નાખવામાં આવ્યા.'

૧૮૧૧માં કરકમ હાકસ બાંધવા માટે તે સમારકામે તેડી નાખવામાં આવ્યું એ કપર જણાવી આવ્યા હોય. પછી ૧૮૦૨માં જે નવો સ્તંભ કીલો કરવામાં આવ્યો, તેમાંથી 'સિરાલુદીવાના અમાનુષિક અત્યાચાર'વાળો કલેવળ થતો મૂકવામાં આવ્યો છે; તેમ જ જે ૧૨૩ જણ

માયા ગયા હતા તેમનાં કેટલાંકનાં ને નામ હોલ્વેલે આપ્યાં હતાં, તે સુધારીને કેટલાંક નામ નવાં કમેરવામાં આપ્યાં છે.

સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના શબ્દોમાં કહીએ તો, 'આ સ્તંભ વિશાળ રાજમાર્ગ ઉપર ઊભો રહી જાયે આકાશમાં પોતાનો સંજોરમરનો લાંબો અગ્રહા જીવો કરીને બધાને નહેર કરે છે કે—અદિશયોક્તિ એ કોઈ એક ભતિના ઇન્દ્રો નથી.'

બીજી એક વિગત વિશે પણ હોલ્વેલની અસંગતતા જળમી છે.

હોલ્વેલને ત્રણ જણ સાથે પકડીને કલકત્તાથી મુર્શિદાબાદ મોકલવામાં આવ્યા ત્યારે રસ્તામાં જ તેણે એક પત્ર લખ્યો, (તે કસમખનનના સાધકસ નામે ગોરાએ મંદેલા ટંબી જીલ્લાઈ ૧૭૫૬ના રિપોર્ટમાં છે), તેમાં તેણે પહેલવહેલું જણાવ્યું હતું કે, 'કાળી-ઠોટડીમાં અસહાયપણે અમારે બધાને આખી રાત ઊભા ઊભા જ વિતાવવી પડી; તે વખતે નવાબના મોકરોએ બારણા આગળ ઊભા ઊભા અમારા ઉપર આખી રાત ગોળીઓ વરસાવ્યાં કરી હતી.'

પરંતુ પછીના બધા ઉલ્લેખોમાં તેણે એ ગોળીઓ વરસાવ્યાની વાત પકડી મૂકી છે.

જળી ૧૭મી જુલાઈ ૧૭૫૬ના પત્રમાં તેણે કાળી-ઠોટડીમાં ૧૬૫થી ૧૭૪ જળને પૂરવાની વાત લખી છે, તથા તેમાંના ૬ સિવાય બધા જ માયા ગયાનું જણાવ્યું છે. પરંતુ ૧૭૫૬ની ત્રીજી તારીખે ફરજીથી લખેલા પત્રમાં તેણે જણાવ્યું છે કે, પુરાણવાની સંખ્યા ૧૪૬ તેમ જ મરેલાની સંખ્યા ૧૨૩ છે.

૫

છઠ્ઠો રહ્યો મરેલાઓનાં નામનો પ્રશ્ન. મને તેટલી શોધખોળ કરવા છતાં કબ્જ કરવું જ પડે છે કે, મરેલા બધાનાં નામ ક્યાંય મળતાં નથી. મને જ હોલ્વેલની યાદીમાં ૫૪ નામ હતાં એમ નોંધાયેલું છે; પરંતુ વસ્તુતાએ ગણાવતી વખતે ૫૨ નામ જ તેણે ગણાવ્યાં છે. ઉપરાંત, હોલ્વેલે ઊભા રેલા સ્તંભોમાં ને નામ હતાં તે હતાં નવા ઊભા કરવામાં આવેલા સ્તંભોમાં ચાર નામ વધારે છે. ને ૬૯ નામ આ યાદીમાં નથી, તેમનું વિગ કે ધંધો શાં હતાં એ ક્યાને કાંઈ ઉલ્લેખ એ યાદીમાં નથી.

કાળી-ઠોટડીનો બનાવ બનવાના કહેવાતા પ્રસંગ બાદ એક વર્ષે 'લંડન કોમિકલ' નામના છાપામાં એક અહેવાલ પ્રસિદ્ધ થયો છે. તેમાં કલકત્તા કબજે કરવામાં આવ્યું ત્યારે ને સંખળા મુર્શિપિયનો કલકત્તામાં હતા, તેમ જ

જેમને કાળી-ઠોટડીમાં પૂરવામાં આવ્યા ન હતા, તેમ જ જેમને મુસલમાનોએ કલકત્તા છોડી જવાની પરવાનગી આપી હતી, તેમનાં નામની એક યાદી છપાઈ છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે, વિલિયમ બેઈલીએ માયામાં ગોળી વાગવાથી પ્રાણત્યાગ કર્યો હતો; કિલ્લો જિતાયા બાદ ગોળી છોડવાના શુના બદલ કાસને કાપી નાખવામાં આવ્યા હતા. લેફ્ટનન્ટ લોલામાંએ કિલ્લા ઉપર હલ્લો ચાર થતા પહેલાં બંદૂક ફોડી આત્મહત્યા કરી હતી. બ્લેમના પણ કિલ્લાની હીવાલ ઉપર જ ફૂરચૂરવા બિડી ગયા હતા. લેફ્ટનન્ટ બિરાપ અને લેફ્ટનન્ટ પેકાર્ડ કિલ્લો જિતાયા પહેલા જ માયા ગયા હતા. પાર્નેલ રડીફનસન, કેરી અને એ એ નીકાદળના અમલદારો હતા. તેઓ પણ હલ્લામાં માયા ગયા હતા. પરંતુ હોલ્વેલના વર્ણન મુજબ તે એ બધા કાળી-ઠોટડીમાં માયા ગયા હતા; એટલું જ નહીં, પણ કેરી સંખધે તો હોલ્વેલે એવું લખ્યું છે કે, 'મે' તેને હવાવાળા રથને લાવવા પ્રયત્ન કર્યો, પણ ત્યાર પહેલાં તો મારા પ્રત્યે આભાર વ્યક્ત કરતે મુખે તેણે પ્રાણત્યાગ કર્યો.'

નવા સ્તંભોમાંથી બ્લેગનું નામ સદતર લગાવી દેવામાં આવ્યું છે.

આ બધી વિગતોનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે, હોલ્વેલે પ્રમાણિત કરેલી કાળી-ઠોટડીની બીના સાચી હોવાનું બહુ શંકાપદ છે. હોલ્વેલ જરૂર પડે ત્યારે મને તેવું ભ્રમણું બેઠું કરી શકે તેવો હતો, તે વસ્તુ તેણે પાછળથી ચલાવેલી ઢાકાની ખુનરેજની વાતથી જણાઈ આવે છે. બંગાળીમાં તે વખતે અંગ્રેજો દ્વારા ચલાવાતી રાજખટપટથી કે તેમનાં કર્મચોથી કંપનીના વિચારાત બેઠેલા ડિરેક્ટરો ખુશ તો નહોતા જ; એટલે આવા થોડા રાજવિખલો, કે જેમાં અંગ્રેજ કંપનીનું હિંદુસ્તાનમાંની નામનિશાન મટી જવાના સંભવો પણ સોળેસોળ આવી જતા, તેમાં અંગત લાભ વર્ધ નહીં રાખી કંપનીના મોકરો દાખ ધાલે એ અશક્ય હતું. તેથી આવ્યા કચંદર અત્યાચારની વાત ફેલાવી ઇંગ્લેંડમાં બેઠેલાઓને ચોંકાવી મૂકવાનો ઇરાદો જ આ બધાં ભ્રમણાં ચલાવવા પાછળ હોય એમ બનવા જોમ છે. તે સમયના અંગ્રેજોનાં કર્મચોથી ને દિલ કંપાવનારી વિગતો વલ્લાલીન ઇતિહાસમાં નોંધાયેલી પડી છે તે જોતાં, તેમના દ્વારા મું થાય અને શું ન થાય તેને વિષે આને ચોક્કસ કહેવા બેસવું અશક્ય છે. એ દિયતિમાં નક્કર ઐતિહાસિક પ્રસંગને પહેળી બિતરીને ને પ્રસંગ હવે 'શંકાસ્પદ' તો બની જ ગયો છે, તે પ્રસંગને બાળકોને બહાવવાના પાઠ્ય પુસ્તકમાંથી રવાનની મળે, તે થોગ્ય જ છે.

શબ્દોના વંશ

તથા રીક્ષ્યા શ્રીમદેવ - મામેરુ' (શ્રી. નવલરામભાઈની
આવૃત્તિ) પૃ. ૨૨

પ્રભુ પ્રગટયા તત્તલેવ — " "
રાજે જટામાં જાહવી — " "
નિલવટ ચન્દ્રપ્રકાશ — " "
છે રૂંદમાલા સર્વમૂળ — " "
વાર્ષાવર ગજવર્મ — " "
ઘાજે ઢાક ઢમરુ શંખ શૂંગી — " "
પમ વડે ડમયાનાય — " "
અલંદ વ્રજમાં ગયા તેહી — " "

તવ — ત્યારે.

આ શબ્દોના અર્થ 'ત્યારે' થાય છે. કવ
એટલે ક્યારે, જવ એટલે જ્યારે. તવ કે તવ એટલે
ત્યારે. જવ એટલે અત્યારે-હમણાં. આ ચારે શબ્દો
સમપદર્શક છે અને એ ચારેની નિષ્પત્તિ પ્રત્યયની
અપેક્ષાએ એકસરખી હોવી જોઈએ. 'તવ'ના
મૂળ વિશે સંતોષકારક હકીકત જાણી નથી. કદાચ
સં. તામ્, ગ્રાં. તાવ સાથે એની સરખામણી થઈ
શકે. 'તવ'ની જોમ કવ, જવ અને કવનાં મૂળ વિશે
પણ નેધિવા જેની માહિતી મળી શકી નથી. આ
વિશે શબ્દરસિક પંડિતો જરૂર પ્રકાશ નાખશે એ
આશામાં છું. સં. તદા, ગ્રાં. તયા સાથે પણ 'તવ'ની
તુલના કરી શકાય. તે જ પ્રકારે સં. યદા, ગ્રાં. જયા
સાથે 'જવ'ની સરખામણી થઈ શકે. સં. 'તાવત્'ને
બદલે અપભ્રંશમાં 'તામ' ૨૬ વપરાય છે અને
'તાવત્'ને રથાને 'જામ' ૨૬ પદ છે. સંજવ છે કે,
'તવ'નો સંજથ 'તામ' સાથે હોય અને 'જવ'નો
સંજથ 'જામ' સાથે હોય. ચાલુ યુગરાતીમાં 'અજ'
શબ્દનો પ્રચાર વિરલ છે. પરંતુ 'અજધડી' શબ્દનો
પ્રયોગ ચાલુ છે. વિદ્યાપીઠના શબ્દકોશમાં 'ઝપી'
શબ્દ આપેલો છે અને તેનો અર્થ 'હમણાં જ'
એમ આપેલો છે, એથી એમ જણાય છે કે 'ઝવ'
અને 'ઝપી' એ બંને પૃથક શબ્દ છે.

રીક્ષ્યા — તુટ થયા.

સંસ્કૃતમાં ચાયા ગજમાં 'જ્ય' ધાતુ છે.
'જ્યતિ' એ તેનું વર્તમાન કાળનું ત્રીજા પુરુષ -
એકવચનનું રૂપ છે. તેમાં 'જ્ય' એ વિકરણવાળું

અંગ છે અને 'તિ' ત્રીજા પુરુષનો પ્રત્યય છે. અંગ-
ભૂત 'જ્ય'નું પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ 'રિજ્ઞ' થાય છે
અને 'જ્યતિ'નું પ્રાકૃત ઉચ્ચારણ 'રિજ્ઞદ' છે.
આ 'રિજ્ઞદ' ક્રિયાપદમાં પ્રસ્તુત 'રીઝવું' ક્રિયાપદનું
મૂળ છે. આ જોતાં જોમ 'ખીમ' 'મૂકવું' વગેરે
ક્રિયાપદો મુક્તના મુક્ત - મુક્ત ભૂતકૃદંત દ્વારા આવેલાં
છે, તેમ પ્રસ્તુત 'રીઝવું' ભૂતકૃદંત દ્વારા નહિ પણ
સીધું મૂળ ધાતુ દ્વારા આવેલું છે. 'જ્ય' ધાતુનો
અર્થ 'વૃદ્ધિ' આપેલો છે. 'મનનું વધવું' અને
'રીઝવું' એ બંનેનો એક ભાવ છે. એથી અર્થ-
દૃષ્ટિએ જોતાં, 'જ્ય'ના જ્ય - રિજ્ઞ - રીઝ દ્વારા
'રીઝવું'ને સાધવામાં કયું બાધક જણાતું નથી.
પ્રસ્તુત 'વૃદ્ધિ' અર્થવાળો 'જ્ય' ધાતુ સંકર્મક
છે અને સંકર્મક છે, એ હકીકત માધવીય ધાતુવૃત્તિમાં
નેધિવી છે. એ જોતાં પણ એ ધાતુમાંથી જ 'રીઝવું'
સુસાધ બને તેમ છે. 'રિજ્ઞ'નું ભૂતકાલનું કૃદંત
રિજ્ઞિઝ. તેનું પહેલી વિભક્તિ - એક વચન રિજ્ઞિઝો
અને બહુવચન 'રિજ્ઞિઝા'. પ્રસ્તુત 'રિજ્ઞિઝા' પદ
સાથે 'રિજ્ઞ્યા'નો પ્રધાન સંજથ છે.

તતલેવ — તુરત, શીઘ્ર.

'તાલણ' અને 'તલણ' એ બંને સમાન
ભાવના શબ્દો છે. ભાષામાં એક ખીલે શબ્દ
'ટાંકણે' પણ છે. હું સમજું છું ત્યાં સુધી આ
ટાંકણે અને 'તલણે' એ બે વચ્ચે ગાઢ સંજથ છે.
શબ્દ-પરિવર્તન અને અર્થ-દૃષ્ટિએ જોતાં તલણે-
તલણે-તાલણે-ટાંકણે એ રીતે એ શબ્દની સાધના
છે. 'ટાંકણું'નો યુગરાતી અર્થ — પ્રસંગ કે રૂડો
અવસર છે. શબ્દોત્પત્તિના જોતાં તેનો વાચ્ય અર્થ
'તે કાણે' એવો જ થાય છે. પણ પછી લક્ષણને
ધીરે તેનો ચાલુ અર્થ થવા પામ્યો છે. 'તે કાણે'
એટલે 'જરાજર તે જ વખતે - જ્યારે પ્રસંગ હતો
ત્યારે' એ રીતે 'તલણે' શબ્દનું મૂળ 'તત્કાલિન'
પદમાં છે. 'કાલિન' એટલે શીઘ્ર - જલદી, ક્ષિપ્ર-
ગિર્વ - ગિર્વ - લેવ - લેવ. 'તત્'નો અર્થ 'તે વખતે'
છે. અર્થાત્ 'તતલેવ' એટલે 'તે વખતે જલદી'
અથવા 'તતલેવ' અને 'તલણ' એ બંને શબ્દો
પ્રથમ કયા પ્રમાણે સમાનાર્થક છે અને એ રીતે

‘તત્’ શબ્દનો ખાસ કશો બિલ અર્થ નથી. પરંતુ તે દેવરાના ભાવનો પૂરક હોય એમ જણાય છે. બાષામાં વ્યવહારમાં આવતા બેપ, બેપિથો અને બેપટ એ ત્રણે શબ્દો ‘ક્ષિપ્ર’ના કુટુંબના છે, એ પ્ધાનમાં રાખવાતું છે. એ ત્રણે શબ્દોમાં ‘તર’નો ભાવ પ્રધાન છે. એટલે જ એમનો ‘ક્ષિપ્ર’ સાથેનો સંબંધ સુસંગત છે.

રાજે — શોભે, વિરાજે.

‘શોભા’ અર્થનો ‘રાજ’ ધાતુ પ્રથમ ગણનો છે. સં. રાજતે — પ્રા. રાજણ. એમાંથી મુજરાતી ‘રાજે’ની સાધના કરવાની છે. કેઈ સંમાન્ય વ્યક્તિને બેસાડવી હોય ત્યારે ‘મવતા દદમ આસનમ્ અલંક્રિયતામ્’ એવું વાક્ય સંસ્કૃતમાં બોલાય છે. ‘આપના દારા આ આસન શોભા પામે’ અર્થાત્ ‘આપ આ આસનને (આપના બેસવાથી) સુસોમિત કરો’ એવો એ વાક્યનો ભાવ છે. તે જ ભાવમાં આપણે બાષામાં ‘વિરાજે’ — ‘વિરાજે’ ક્રિયાપદ વાપરીએ છીએ. આપણે ત્યાં કેઈ માનનીય ભાઈ કે બહેન આવે ત્યારે આપણે ઝટ ઊભા થઈને ‘આવો આવો વિરાજો’ એવું જે વાક્ય કહીએ છીએ, એમાં જે ‘વિરાજો’ પદ છે તેની ઉત્પત્તિ ‘વિ’ ઉપસર્ગ સાથેના ‘રાજ’ ધાતુ દારા થયેલી છે. વિરાજતુ — વિરાજત — વિરાજો — વિરાજી. એનો મુખ્ય અર્થ ‘મેરો’ એવો નથી, પરંતુ ‘શોભો’ એવો છે, અને તે ઉક્ત વાક્ય ‘આસનમ્ અલંક્રિયતામ્’ને મળતો આવે છે, પરંતુ પછીથી એ ‘વિરાજો’ પદ માનનીયના બેસવા’ અર્થમાં રૂઢ થયું છે.

નિલવટ — લલાટપટ.

લલાટ અને વટ એ બે શબ્દોનો જોડ થવાથી ‘નિલવટ’ શબ્દ થયેલો છે સં. લલાટ, પ્રા. ગિલાટ કે ગલાટ. જેમ ‘મવનોત’નું ‘લોનો’ તથા ‘લેલ-શાલા’નું ‘નેસાલ’ થાય છે, તેમ ઉચ્ચારણના વૈવિધ્યને લીધે અહીં ‘લલાટ’ને બદલે ‘ગિલાટ’ થયેલું છે. તેની સાથે ‘વટ’ શબ્દ જોડતાં ‘ગિલાટવટ’; ‘વ’ નો ‘વ’ થતાં ‘ગિલાટવટ’. આ ‘ગિલાટવટ’માં જ પ્રસ્તુત ‘નિલવટ’ પદનું મૂળ છે. ‘ગિલાટવટ’માં એકસાથે બે મૂર્ધન્ય ‘ટ’ અને ‘ટ’ આવેલા છે. ઉચ્ચારણસરળતા માટે અંદરનો ‘ટ’ નતો રહે છે, એથી ‘ગિલાટ’ શેષ રહેતાં, તે દારા ‘નિલવટ’ શબ્દ આવે છે.

આપેલા સંસ્કૃત કોશમાં ‘નિલલ’ અને ‘નિલિલ’ એવા બે શબ્દો ‘લલાટ’ના પર્વાવસ્થા નોંધેલા છે. પરંતુ બે વિશે વિશેષ વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે, નિલલ અને નિલિલ એ બંને મૂળ ‘લલાટ’ના જ ઉચ્ચારણાન્તરો છે. ઉક્ત સંસ્કૃતકોશમાં નોંધાયેલા નિલલ અને નિલિલ શબ્દો સંસ્કૃત બાષા ઉપર પ્રાકૃત ભાષાની અસરનો પુષ્ટ પુરાવો છે. વૈયાકરણી કહે છે કે, ‘લલાટ’માં મૂળપ્રકૃતિ ‘લલ’ છે અને ‘આટ’ પ્રત્યય છે. ‘વિલાસ’ અર્થનો વાચક ‘લટ્’ ધાતુ છે. તેના ‘ટ’ નો ‘લ’ થતાં ‘લટ્’ થયું અને તેને ઉક્ત ‘આટ’ પ્રત્યય લાગતાં ‘લલાટ’ થયું. મોતાની વિલાસતા ‘લલાટ’થી પણ પ્રકટ થઈ શકે છે. આપણા દેશમાં ‘લલાટ’માં ‘નિલક’નો વિલામ છે, ત્યારે મારવાડમાં લલનાઓના ‘લલાટ’માં ચંદ્ર જેવું ગોળ અને નગીથી જડેલું એવું મુદર આબૂપણ શોભતું હોય છે, જેનું નામ ‘બોર’ છે, એવું મને વાદ છે. જે રથને તિલક કે અર્ધકાર વિલસે — શોભે તે લલાટ. ‘પાટા’ની જેમ પહોણું છે માટે તેની સાથે ‘વટ’ પદનો પ્રયોગ આવેલો છે. ‘વટ’નો અર્થ આપતાં હેમચંદ્ર કહેવર છે કે, “‘વટ’ના પાંચ અર્થ છે: ૧. ચાર રસ્તા — ન્યા. ચાર રસ્તા એવા થાય તે સ્થાન. ૨. પાટ-ખીંડ — આસન. ૩. રાજ્ય એ લખી આપેલો પટો — જેમાં રાજાનું શાસન લખેલું હોય તેવો તાત્ર-લેખ કે કપડા કે કાગળનો લેખ — સો વરસને પટે જમીન રાખેલી છે’ એ વાક્યમાં જે અર્થ ‘વટ’ પદ બતાવે છે તે પટો. ૪. ધા ઉપર બાંધવાનો પાટો. ૫. પીમવાનો વાટવાનો પથરા. ” ‘લલાટવટ’માંનો ‘વટ’ શબ્દ માત્ર પહોળાપણનો સૂચક છે. અને તે તેનો વાચ્યાર્થ નથી પરંતુ લક્ષ્યાર્થ છે. વાચ્યાર્થમાં બધે પહોળાપણું રહેલું છે. યજ્ઞી, હેમચંદ્ર એક બીજાને ‘વટી’ શબ્દ આપે છે અને તેનો અર્થ લલાટનું ભૂપણ — ધરેણું બતાવે છે. એ બેમાં અહીં લલાટવટ કરતાં ‘લલાટવટી’ શબ્દ બધે બેસે કે કેમ એ વિચારવા જેવું છે. હું સમજું છું ત્યાં મુધી અહીં ઉક્ત બંને શબ્દો બંધબેસે તેમ છે, પરંતુ તેમનો અર્થ જુદો જુદો થશે. ન્યારે ‘વટ’ શબ્દ લઈએ ત્યારે ‘લલાટવટ’ ઉપર ચંદ્રપ્રકાશ છે’ એવા અર્થ ગણવો. શ્રીમદ્દાદેવજીના લલાટમાં ચંદ્ર છે

માટે રૂઝિએ 'નિલવટ ચન્દ્રપ્રકાશ'ની વાત કહેલી છે. જ્યારે 'પટ્ટી' શબ્દ સર્પએ ત્યારે 'લલાટના આભયણરૂપે મહાદેવજીના લલાટમાં ચંદ્ર છે' એવો અર્થ થશે અને તે અર્થ પણ કોઈ પણ બાધ વિના ધટી શકે એવો છે. લલાટપટ્ટી - ગિલાટવટ્ટી - ગિલાવટ્ટી - નિલવટ.

રૂઢમાલા — રૂઢની માળા, મુંડમાળા.

શ્રીમહાદેવજી રમણાનવાસી ચોગીંદ છે. તંથી તેમના મળામાં મુંડોની - ખોપરીએની - માળા છે. સંસ્કૃતમાં 'રૂઢ' શબ્દ છે. તેનો અર્થ 'માથા વિનાનું નાયતું ધડ' છે. એમ હેમચંદ્ર^{૧૪} અને કેશવમિત્ર^{૧૫} જણાવે છે. આ બેતાં તો 'રૂઢ' ઉપરથી આવેલા 'રૂઢ'નો અર્થ ખોપરી ન થાય, પરંતુ 'માથા વિનાનું નાયતું ધડ' થાય, અથવા સંભવ છે કે સંસ્કૃત રૂઢ અને પ્રસ્તુત રૂઢ ને કશો સંબંધ ન હોય. અથવા પછીના વખતમાં 'રૂઢ'નો મૂળ અર્થ બદલાઈ 'ધડ વિનાનું માથું' એવો વિપરીત અર્થ જ ધર્મ ગયો હોય. વિચાર કરતાં લાગે છે કે, 'રૂઢ' માટે પ્રકૃતિ 'રૂઢ' ને કદપવી નેઈએ અને અર્ધધટના માટે લક્ષણાદિકનો આશ્રય લેવો જાઈએ. 'રૂઢ' સિવાય બીજો કોઈ એવો શબ્દ નથી કે જેની સાથે 'રૂઢ'નો સંબંધ થોડો શકાય.

વાજે ટાફ — ડાકડું વાગે છે.

ડાકડાને વગાડવામાં આવે છે. સૌ વાજતે ટાફ, પ્રાન્ વજા દગા. પ્રાન્ વજા એ પ્રેરક કર્મણિ ક્રિયાપદ છે. વજા એટલે 'વગાડાય છે.' પ્રસ્તુત 'વાજે'ના મૂળમાં આ 'વજા' પદ છે. 'વાગે' પદ પણ એમાંથી અનેક છે. 'વાજે'નું મૂળ 'વજા' એ પ્રેરક ક્રિયાપદ છે, છતાં બાળામાં પ્રેરક રૂપ બનાવવા માટે ફરી વાર 'આડ' પ્રસૂત લગાડવામાં આવે છે અને તે દ્વારા 'વગાડવું' અને 'બજાવવું' પદો નિપજાવવામાં આવે છે; અને પ્રેરક રૂપમાંથી નીપજેલું 'વાજડું' રૂપરૂપે પ્રેરકનો બાવ બતાવી રહતું નથી, એ શબ્દસંક્રિતા પસારાનો પ્રભાવ છે. એક કાળ એવો હતો કે વાજને કોઈ વગાડનાર નેઈએ નહીં તે વખતે 'વાગડું'માં આડો આડો પણ પ્રેરકનો ભાવ જણાતો હતો. પણ હવે ધડિમાળ વા પ્રાગોદૈન જેવાં રત્નો રત્ન વાગતાં હોવાથી તેમાં પ્રેરકનો બાવ નહિવત્ છે. દગા - દગા - દાફ. દાફડે કે દાફડી શબ્દોના મૂળમાં

પણ 'દકા' પદ છે. કોસકારો^{૧૬} કહે છે કે દગ દગ એવો જે અવાજ કરે તે દકા.^{૧૭}

પમ — એ રીતે, એ પ્રકારે.

પવમ — પવં - પવ્વ - પમ એ રીતે 'પમ' શબ્દની નિષ્પત્તિ છે. સંભવ છે કે મૂળ 'પવદ+પ્વ' એ બેના સંપર્ક દ્વારા આ શબ્દ આવ્યો હોય. પવદ એટલે એ. અને પ્વ એટલે પેડે. જેમ, તેમ, કેમ શબ્દોની સાધના માટે વૈયાકરણીય યથા, તથા અને કયમ્ શબ્દને બતાવે છે. યથા - પ્રાન્ જહા, તથા - પ્રાન્ તહા, અને કયમ્ - પ્રાન્ કહં એ રીતે પ્રાન્ જહા, તહા અને કહં માંથી જેમ, તેમ અને કેમ કેવી રીતે આવે તે જ સમજાતું નથી. 'હ' ને બદલે 'મ' શી રીતે થાય અને આદિમાં 'પ' ક્યાંથી આવે? અને તો લાગે છે કે, યત્+પ્વ પ્રાન્ જદ્વ - જૈવ - જેમ. તત્+પ્વ પ્રાન્ તદ્વ - તેવ - તેમ. કિમિવ - કિદ્વ - કદ્વ - કેવ - કેમ રીતે જેમ, તેમ, કેમ શબ્દો નીપજ્યા નેઈએ. યત્ એટલે ને; પ્વ એટલે પેડે-રીતે; સામૂહિક અર્થ ને પેડે - ને રીતે. એ જ પ્રકારે 'તદ્વ' અને 'કદ્વ'નો અર્થ ધટાવી લેવો નેઈએ. આ વિષે શબ્દવિદો વિશેષ પ્રકાશ કરશે તો વિશેષ જાણવાનું મળશે, અથવા ભારી કદપના સંવાદ કે વિસંવાદ પામશે.

તેડી — તેડી જરું, લઈ જરું.

'તેડવું' ક્રિયાપદ મૂળ કથા ધાતુ દ્વારા આવેલું છે તે જાણમાં નથી આવ્યું. પરંતુ 'ની' લઈ જરું - દોરી જરું ધાતુના ભૂતકૃદંત 'નીત' શબ્દનો વ્યત્પય ધર્મ 'તીત' બન્યું હોય અને તે 'તીત' દ્વારા તીળ-તેળ-તેડ એ રીતે કદાચ આવ્યું હોય. અથવા સૌ નચ્તિ પ્રાન્ નેત્તિ એના વ્યત્પય ધર્મ 'તંતિ' નીપજે અને તેમાંથી તેત્-તેત્-તેત્ એ રીતે પણ આવ્યું હોય. 'તેડ' ધાતુ માટે 'ની' કે 'નીત'ની ચોક્કસ અર્થદષ્ટિએ કહેલી છે પરંતુ આ કદપનાના અપભ્રંશ માટે કોઈ વિશેષ બીજું પ્રમાણ મળતું નથી. એટલે 'તેડ'ના પારતત્વિક મૂળ માટે બાળા-સાસ્ત્રસિદ્ધિ જરૂર પ્રકાશ નાખવા કૃપા કરશે. આ સંબંધે વિશેષ વિચાર કરતાં વળી એ બીજી કદપનાઓ રજૂ છે.

મં અતિનયનિ — પ્રાન્ અતિનેતિ... અતિનેતિ માં 'અતિની' અંગ છે. જેમ 'અતેમ' અને 'અપિખાન' માં 'અ' સોપ પામે છે તેમ 'અતિની'ના 'મ'નો

અભાવ થતાં 'તિની' શેષ રહે. પ્રસ્તુત 'તિની' દારાં 'તેડ' ધાતુ ઉપજી શકે.

સંસ્કૃતમાં જેમ 'ની' ધાતુ છે તેમ પ્રાકૃતમાં એક 'નીળ્' રૂપ ધાતુ છે અને તેનો અર્થ 'ની' ધાતુને મળતો છે. પ્રાકૃતમાં 'ત' નો 'ન' થવો સુલભ છે તેમ 'ન' નો 'ત' થવો પણ સહજ છે. 'મર્મિત' ને બદલે પ્રાકૃતમાં તેનો અર્થ 'મર્મિત' થાય છે. સંસ્કૃતમાં 'તે' સર્વનામ માટે 'તજ' શબ્દ પ્રતીત છે. પ્રાકૃતમાં તેનાં 'તેજ, જેજ, તેહિ' જેહિ, તાજ, જાજ, આવાં 'જ' ઉચ્ચારવાળાં રૂપો વ્યાકરણમાં સુપ્રતીત છે. તે બેતાં 'જીળ્' ધાતુનું 'તીળ્' ઉચ્ચારણ બનવા બેજ છે. એ રીતે જીળ્-તીળ્-તેજ એ રીતે તેડ ધાતુની ઉપપત્તિ કરી શકાય. આટલી કઠણના પછી પણ આ સંબંધે શબ્દમર્મરૂં બંધુએને પ્રકાશ કરવા વિનંતિ તો છે જ.

ગુજરાતીમાં 'તેડવું' નો બીજો પણ એક અર્થ છે: કેડ ઉપર બેસાડવું. જેમ કે, બાળકને તેડા. વળી, દોડવડું, દોડવડું અને દોડવડું. આ ક્રિયાપદો પણ પ્રચલિત છે. પેલું 'દોડવડું' નો 'દો' સંવૃત ઉચ્ચારણવાળો છે એટલે તેનો પહોળો ઉચ્ચાર નથી. એ 'દોડવડું' નો ઉપયોગ આ પ્રમાણે છે: 'પેડાને દોડવડે લઈ જાય છે.' 'પીપને દોડવે છે.' બીજા વિવૃત ઉચ્ચારણવાળા 'દોડવડું' નો ઉપયોગ 'પેડાને દોડવે છે' ગાડીને દોડવે છે.' જેના આદ્ય 'દો' નો 'એ' નું પહોળું ઉચ્ચારણ છે એવું 'દોડવડું' ક્રિયાપદ 'દોડવડું' નું રેરક છે. 'દોડાવડું' અને 'દોડવડું' એ બન્નેનો સમાન ભાવ છે અને તે બન્નેનું મૂળ શીઘ્રગતિ અર્થવાળા સં- 'ધાવ્' પ્રા- 'ધાવ્' ધાતુમાં છે. 'ધાવ્' દારાં 'ધોત' ભૂતકૃત નીપજે છે. અને એ 'ધોત' નો નામધાતુનું રૂપ 'ધોતયતિ' તે દારા ઉકા બન્ને ક્રિયાપદો નીકળેલાં છે. અથવા વેગવાચક 'દુત' દારા પણ એ પ્રયોગો નીપજી શકે એમ છે. સં- 'દુત', પ્રા- 'દુત' તેનું નામધાતુ દુતેતિ. અને પેલું 'દોડવડું' ક્રિયાપદ છે તો ગતિવાચક, પરંતુ તેના મૂળની સૂઝ પડી નથી. 'દોડવડામાં' માં શીઘ્રગતિનો ભાવ છે.

અન્ય એક અર્થ દોડવી

ટિપ્પણી

૧. અવ તવ વજેરમાં અને 'વ' છે અને તે કાઈ પ્રકારનો પ્રત્યય હોય એમ કહીને 'પ્રત્યયની અપેક્ષાએ' એમ જણાવેલું છે.

૨. "જામ ન નિવડડ કુંમયડિ સીહચવેડ ચડકા." "

ગુઓ હૈમ ૮-૪-૪૦૬

૩. "તામ સમત્તહં મયગલદં પદ પદ વચ્ચદ દરુ"

ગુઓ હૈમ ૮-૪-૪૦૬

૪. "કપૂચ દુદો"

ધાતુપારામણ્ય, ગણ ૪, ધાતુઅંક ૪૩

૫. ધ્યનોહ-ઉપાધ્યાય:-ઉવજ્ઞાથો સાધ્યમ્-સર્જ

ગુઓ હૈમ ૮-૨-૨૬

૬. "કષુ દુદો : અયં અકમંક સકર્મકથ"

—માધવીધાતુશ્ચિત્ત ૫૦ ૩૨૧, ધાતુઅંક ૨૫

૭. "રાજૂમ દુધાજિ દીસો"

ધાતુપારામણ્ય, ગણ ૧, ધાતુઅંક ૮૮૩

૮. ગુઓ — "પક-અજ્ઞાર-લલાટે વા" — ૮-૧-૪૭

"લલાટે ચ" "ખિડાલ, જાડાલ" — ૮-૧-૨૫૭.

"લલાટે લ-ડો:" — ૮-૧-૧૨૩.

૯. "લડ કિલાસે" "લડતિ, લવે લલતિ"

ધાતુપારામણ્ય, ગણ ૧, ધાતુઅંક ૨૫૪, ૫૦ ૩૨

૧૦. ગુઓ હૈમ — ઉણાદિ સૂત્ર અંક ૧૪૫.

૧૧. "લલ્લે અત્ત અલંકાર: — લલાદમ્"

હૈમઅભિધાનચિંતામણિ કાંડ ૩, શ્લોક ૨૩૭

૧૨. "પદ: ૧ ચતુષ્પદે ૨ પીઠે ૩ રાજાદે: શાસનાન્તરે।

૪ ત્રણાદિચન્ધને ૫ પેપાદમનિ" —

હૈમ અને કાર્ય, કાંડ ૨, શ્લોક ૯૧

૧૩. "પદી લલાટિકા" લલાટિકા લલાટમૂળા" —

"દ્યુમદપટિતેયં પટિકા માલવદે"

— હૈમ અને કાર્ય, કાંડ ૨, શ્લોક ૯૧

૧૪. "રુડ-કવર્થો તુ અપર્થો કિયાયુજિ" —

હૈમ અભિધાન કાંડ ૩, શ્લોક ૨૨૯

૧૫. શિરોહીને કવન્ધ: અક્ષી, રુડો દેડે કિયાગિવેત"

— કદપદુકાશ ૫૦ ૧૯૧, શ્લોક ૩૮૧

ન્યારે ઉકા બને કોશોમાં 'રુડ' શબ્દ છે.

ત્યારે અમરકોશમાં કદત 'કઅ' શબ્દ છે, 'રુડ'

શબ્દ નથી. એ વિચારણી છે.

૧૬. "દમ્" इति अव्ययं वायति (दम्+क) — टका "

હૈમઅભિધાન કાંડ ૨, શ્લોક ૨૦૭

૧૭. 'દમ્' એ પ્રાચીન વાદ છે. એ ઉપરાંત બીજાં

પણ અનેક પ્રાચીન પાઠોનાં નામ જાણવા નેવાં છે. એ માટે ગુઓ રાધપતેશ્વિયસુત (અર્જ-અર્ચકાપાલય-

૧૦૦ માઈલ જેટલું ચાલ્યા અને બાકી ટ્રેનમાં ગયા. ૩૧. ૩-૮-૬ ગાંધીભાડાના સાથે કુલ રૂ. ૪-૧૦-૬ અર્થ થયો. વેડછી આશ્રમ હપરાંત ભરૂચ, સુરત, બારડોલી અને વડોદરા શહેર જતાં. ખેડા, ભરૂચ અને સુરત નિવસાનાં કેટલાંક ગામે જતાં.

અનુભવ : ફેરલાક વિદ્યાર્થીઓ તવા આવે છે ત્યારે ચાલવાથી મલરાય છે. તેમને પણ હઈ જવામાં આવે છે. એ રીતે સ્વિક્ષના પાંચઃમાઈલ ચાલવાની અશક્તિ હોવાની માન્યતાવાળા ૨૦-૨૦ માઈલના પ્રવાસ કરી

આન્યા છે.

સહકારની ભાવના : પગપાળા ચાલવામાં સહકારની વિશેષ અપેક્ષા અને આવશ્યકતા હોય છે. બિરતરા રેલિયા સાથે હોય, કેઈ મંદિા ચાલે હોય ત્યારે એક બીજને મદદ કરવાની હોય, નિશ્ચિત રથાને પહોંચ્યા પછી પણ વ્યવસ્થા કરવાની હોય. આ બધાથી સહકારની ભાવના ખીલવાની તુક મળે છે, અને એ લાભ પગપાળા પ્રવાસમાં વિરોધ મળે છે.

શિવાભાઈ ગો. પટેલ

વી જળીની પરિભાષા

[શિ. સા.ના બન્યુઆરી, ૧૯૪૧ ના અંક ૪ માં વિજ્ઞાનની ગુજરાતી પરિભાષા રચવાને અંગે ગુજરાત વિદ્યાપીઠે શરૂ કરેલા કામનો પરિચય આપ્યા બાદ, પરિભાષા સમિતિએ રચેલા શબ્દોનો એક દષ્ટિ સાં. સા.ના મે, ૧૯૪૧ ના અંક ૮ માં અપાઈ ચૂક્યા છે. આ તેનો બીજો દષ્ટિ છે. તેમાં વીજળીની પરિભાષા એકસાથે અલગ વિચારીને આપવામાં આવી છે. અને ત્યાર બાદ સમિતિએ પદાર્થવિજ્ઞાનની પરિભાષા લગતગ પૂરી કરી, અને હવે તે રસાયણની પરિભાષા રચવાનું શરૂ કરે છે. પૂરી કરેલી પરિભાષા હવે પણ દષ્ટિ દષ્ટિ આપવા ધાડું છું.

મયા દષ્ટિ વખતે કરેલી વિનંતી ફરી કડું છું અને શિક્ષકમિત્રો તથા આ કામમાં રસ લેતાં સૌનું ને તરફ ધ્યાન રોકું છું : 'અહીં યાદી આપવામાં આવે છે, તેમાં બે હરેશો શાખા છે : ૧. વિજ્ઞાનના શિક્ષકને તે મદદરૂપ થશે. જેઓ ગુજરાતીમાં વિજ્ઞાન શીખવે છે, તેઓ આ પરિભાષા વાપરે એવી વિનંતી છે. નો સહેજે બધા શિક્ષકોમાં એકરૂપતા આવશે. ૨. એની સાથે એ પણ હરેશ છે કે, તેઓ પોતાનો અનુભવ લખી જણાવે યા જેમને વધારે સારો પર્યાય જરૂર તે સમિતિ પર વિદ્યાપીઠમાં મોકલી આપે . . . લેખક પણ આ ચુદ્ધો વાપરતા યાચ તે સરળતા વધશે.' **તંત્રી, શિ. સા. ૧૦]**

Alternating (dynamo, Current) એ. સી. (હાઇનેગો, પ્રવાહ)

Alternator એ સી. હાઇનેગો

Anode યુ. યુ. ૫૫ યુ. ૫૫

Accumulator સંચય બેટરી

Alpha-rays આલ્ફા કિરણ

(To) amalgamate મિશ્રણ

Amalgamation મિશ્રણ

Ammeter આમીટર

Ampere અમ્પેર

Amperage અમ્પેરેજ

Armature આર્મેચર

Attraction આકર્ષણ

Back E. M. F. વીજળીનું પ્રતિ
બળ (જુઓ E. M. F.)

Arc-lamp આર્ક લાઇટ

Arc-light આર્ક પ્રકાશ

Capacity ક્ષમતા

Cathode કોથોડ; કાથોડ

Cell કોષ

Charge વિચાર

(To) Charge વિચારવું

Circuit સર્કિટ

Coil ચૂંચળું

Combination of — in series
— નું ક્રમબદ્ધ

Combination of — in paral-
lels — નું સમપરબ

Commutator બેટરી ચોપ; સી સી ૧૨

Condenser જાળવણી

(To) Condense જાળવવું

(To) Conduct વહાવું

Conductor વાહક

Depolarizer વિદ્યુત

(To) Discharge નિર્લિંગવાવું

Discharge નિર્લિંગકારી

Dry cell યુદ્ધોત

Density of charge વીજળીનું ઘનતા

Dissociation વિદ્યુત

Ebonite અખનૂરી

Electric arc આર્કલાઇટ

Electricity (static) સ્થિર વીજળી

" (current) પલટી

Electrified (bodies) વિદ્યુતીકૃત

Electrifiable વિદ્યુતીકૃત

Electrification વિદ્યુતીકૃત

(To) Electrify વિદ્યુતીકૃત

Electro-chemical

equivalent વીજ-રસાયણ

Electro chemical (adj.)

વીજ-રસાયણ

Electrode વીજ-યુગ્મ

Electrolyte વીજ-કારણ

Electrolyses વીજ-કારણનું પૃષ્ઠકરણ

Electro-magnet વીજ-ચુંબક

Electro-magnetic વીજ-ચુંબક

Electron ઓ વીજણ; અણુ-વીજણ

Electron-theory વીજભૂવાદ
Electro-plate (v.) ઊલેપું; (n.)
જિલેટ

Electro-scope વીજદર્શક
Electro-statics વીજ-સ્થિતિશાસ્ત્ર
Electro-static વિદ્યુત વીજબળનું
Electro-dynamics વીજ-ચલિતશાસ્ત્ર
Electrodynamic વક્રી વીજબળનું
Electro-phorus ફાસ્ક થંચ
E. M. F. વીજબળનું ક્ષણ (સંક્ષેપ
વી. ક.)

Galvanoscope પ્રવાહદર્શક
Galvanometer પ્રવાહમાપક
Hydro-electric works જળવીજનું
કારખાનું

(To) Induce પ્રેરવું
Induced પ્રેરિત
Induction પ્રેરણ
"coil પ્રેરણ-ચૂંચળું"

Infra-red પાર-રક્ત
(To) Insulate વીજરાખવું
Insulated વીજરાખેલું
Insulator વીજ-રોકું
Ion આયન (યું)
(To) Ionize આયનવું
Ionization આયનન
Ionized આયનિત
Leyden Jar લીડન બરફી
Lightning conductor વીજ-વાહક
" rod સંચિયો
Like સમલીપ
Local action સ્થાનિક ક્રિયા
Negative ઋણ; ઓ- (સમાસમાં)
(To) Polarize ધ્રુવાવું; ધ્રુવાવડું
Polarizer ધ્રુવક
Polarization ધ્રુવાણ
Positive ધન; યું- (સમાસમાં)
Proof plane વીજ કસોટી

Transformer રેરવણું
Self-induction સ્વપ્રેરણ
Fluid theory of electricity.
વીજબળનો પ્રવાહવાદ
Terminal છેડો, ધ્રુવ
Resistance રોકકતા
Specific Resistance (Resistivity) રોકકતા
Spark તણબો
Ultra-violet પાર-બીજી
Unlike વિભલીપ
Uncharged વીજ-રહિત
Volt વોલ્ટ (યું)
Voltage વોલ્ટેજ (યું)
Voltmeter વોલ્ટમાપક
Voltmeter વોલ્ટમાપક
Shunt આલ-વાહક
Watt વૉટ (યું)

યુવાનનું કાર્ય

દેશીધાર અથવા જમત-કસ્યાણ માટે યુવાનોએ શું કરવું જોઈએ એવો સવાલ વારંવાર પુછાય છે અને તેના જવાબ પણ આપાયા છે. ગાંધીજીના તેરવિધ કાર્યક્રમ કરતાં વધુ ઉત્તમ સત્તાહ આગે જ યુવાનને મળે પણ યુવાન યા જડીલ, સંસ્કારમાં એવી નહીં જ બચ્ચિએ હોય છે, કે જે પોતાને કરવાનું કાર્ય બુદ્ધિપૂર્વક જોતી, તેને જિંદગીનું ધ્યેય જનાવી મરણ પર્વત તેને શ્રદ્ધા અને નિઃશયથી વળગી રહી, અચળ રીતે કર્યું જાય અને પાર ઉતારે. કોઈક વખત પોને ઉપાડેલું કાર્ય નક્કી કરેલા ધ્યેય તરફ નિશ્ચિતપણે લઈ જશે કે નહિ એવી શંકા પેદા થાય છે; તે કોઈક વખત પોતે જે કાર્ય ઉપાડયું છે તે જ કાર્ય ખરું છે એવી ખાતરી થતી નથી. લણી વખત ચૂંચવણ તેમ જ ચૂંચવણ પણ પેદા થાય છે. વળી એકની એક પ્રવૃત્તિ લાગત એક જ ઓલામાં ચાલુ રહે એ નીરસ જની જવાનો સંભવ હોય છે. આવી વસ્તુસ્થિતિ સાધારણ હોય છે અને યશ્ન તેમ માને પણ છે; તેથી જે કાર્ય કરવાનું હોય તેની યાદ અને યોગ્યતા તથા તેને માટે શ્રેયસ્કાંદન અવારનવાર જુદે જુદે વખતે અને સ્થળે તેમ જ જુદાં જુદાં રૂપોમાં અને અન્ય જનો તરફથી મળે એ હિતચીય તેમ જ જરૂરી હોય એ સ્વાભાવિક છે. આવો એક શુભ પ્રયત્ન

‘એલેક્ઝાન્ડર ટુ યૂથ’ નામના પુસ્તકમાં કરવામાં આવ્યો છે.

યુવાનો પોતાની ફરજ અને જવાબદારી સમજે અને ચૂંચવણથી કોયડાઓમાં જોડાઈ ન ખાઈ જાય એવા દેહુધી, તેમને મદદ કરવા શીશુત માધવેન્દ્ર સિંહે હિન્દુસ્તાનના તેમ જ હિન્દુસ્તાનની ખદારના હિન્દુઓની અમથગૃહ પ્રસિદ્ધ નેતાઓએ આ પુસ્તક માટે ખાસ લખી મેલેલેલા મનનીય સંદેશાઓના એક સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. દરેક યુવક તે અવરથ વાંચે એ જ જોઈએ. તે તેમ કરવા પ્રેરાય તેવા આશયથી એ પુસ્તકના સાર રૂપેનું અવલોકન અહીં કરું છું.

યુવાવરદશા

મનુષ્ય-જીવનમાં સિદ્ધ થવા મળતી હઠ્ઠા અને મદદનાકોશની અવરથા એ યુવાવરદશા. આવી ચૂંચવણ-

+ Challenge To Youth: A Symposium of Messages of the Great Personalities to the Indian Youth, edited by Madhavendra P. N. Singh. Foreword by Sir S. Radhakrishnan. Introduction by Pandit Amarnatha Jha. Kitab Mahal, Allahabad.

બરી પરિસ્થિતિમાંથી મારો શોધવા મથતા યુવાનો દિશાસૂચન અને સલાહ શોધે છે. યુવાનને જાણે એવી કઠાર મનોદૃષ્ટિ રાખવાને બદલે આજના યુવાનો લેલકા નહીં મનના થતા નથી, અને જે લોકના ખ્યાલો પોતાથી જુદા થતા હોય તેઓ પર નૈતિક કુમતિનો આરોપ મૂકવા તૈયાર હોય છે. વળી તે આરામ માટેનો વખત નથી પણ સખતાઈ અને શિરત માટેનો કાળ છે.

અભ્યાસ: પરમો ધર્મ

યુવાન એ વિદ્યાર્થી છે, વિદ્યાર્થી હોવાને જોઈએ. એની પહેલી ફરજ એ છે કે, પૂર્ણ એકાગ્રતા, ખત અને મહેનતથી, વ્યવસ્થિતપણે સૌ વિષયોનો અભ્યાસ કરી જરૂરી જ્ઞાન સંપાદન કરવું. આર્થિક મંતવ્ય લગભગ બધા જ લેખકોનું છે. પણ તેનો અર્થ અભ્યાસ એટલે પુસ્તકિય જ્ઞાન નથી. ફક્ત અધ્યાપકોનાં બાપણો સાંભળવાં કે તેમણી સંચના મહત્ત્વ કરવામાં અભ્યાસ સમાઈ જતો નથી. શીખવું એટલે ફક્ત વાંચવું એમ નહિ, પણ પ્રસ્તુત વિષય પર સ્વતંત્ર અને નિર્ભયપણે વિચાર કરવો, શોધવું અને પ્રયોગો કરવા. બીજા વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો સાથે સંપર્ક કેળવવો અને ચર્ચા કરવી એ પણ જરૂરી છે. આપણી આસપાસ જે ધરતીઓ બને છે તેનો સાચો અર્થ સમજવો, કારણ કે અજ્ઞાનતા કોઈ પણ કાર્યમાં મંડળણ અને ખરાબ ધરિણીમ લાગ્યા વિના રહેતી નથી. વળી જે જ્ઞાન લઈએ તેને જીવનમાં ઉતારતાં આવડતું જોઈએ. આ ખાસ મહત્ત્વનું છે. વિદ્યાર્થીની ખરી કિંમત તેની કાર્ય કરવાની શક્તિ પરથી જ મપાય છે.

જીવનનું ધ્યેય

પણ શું કરવું એ પણ એક સવાલ છે. અભ્યાસ એ તો બાળી જીવનની તૈયારી છે. એ જીવન કેવું હોવું જોઈએ? કેળવણી શા માટે જોઈએ? અર્થાત્ યુવાનનું જિંદગીનું ધ્યેય શું હોવું જોઈએ અને તે કેવી રીતે નક્કી કરવું? કોઈ કલાત્ કાર્યને અર્પણ થયેલું જીવન એ જ સારી અને ખરી જીવેલી જિંદગી છે. સામાન્ય ક્રેયને માટે દરેક પોતાની જાતને કેળવવી જોઈએ જીવનમાં પોતાનું ખુદ જ્ઞાન શોધવું એ જ કેળવણીનું ધ્યેય હોવું જોઈએ. પોતાની જાતને વપાટીને ફરજ નહીં કરી પણ તેને જ વજગી રદી તેને માટે શક્તિ પ્રેરવવી. પોતાની શક્તિ અને સ્વભાવ પ્રમાણે જે સેવા કરી શકાય તેને માટે તૈયારી કરવી અને આદર્શતા અને વાસ્તવિકતા બંનેને જ્ઞાનમાં રાખી વર્તવું જોઈએ. સત્યની નિર્ભય ઉપાસનાનો આદર્શ પણ દમ્ભેશ સામે રાખવો જોઈએ.

કયા ગુણો કેળવવા?

યુવાનમાં આટલા ગુણો તો અવશ્ય હોવા જ જોઈએ દરેક યુવાનનું મન મહત્ત્વપર ને સાહસિક હોવું જોઈએ. બિશ્વાસ અને શોધખોળની ક્ષમિ તે રાખતો હોવો જોઈએ. મનુષ્યની માનસિક શક્તિ માટે માન એ સંસારી જીવનનું વસ્તુ છે. નમ્રતા, નિર્ભય વિચારણા, પ્રદાનચર્ચ, સાદું જીવન અને હૃદય વિચાર, ધૈર્ય, શૌર્ય, શિવ, સુંદર, સત્ય અને અહિંસાની ઉપાસના તથા વ્યાયામપ્રેમ વગેરે ગુણો એણે ખાસ કેળવવા જોઈએ. યુવાને પોતામાં એટલો વિશ્વાસ રાખવો જ જોઈએ કે તે ધણું કરી શકે. આત્મશ્રદ્ધા, સ્વમાન, સહનશીલતા, સાદાઈ, સંયમ, ચારિત્ર્ય અને નિર્મળ ભુદ્ધિ તેણે મહત્ત્વ કરવી. વ્યક્તિગત આત્માની પ્રુણતા અને માનવસમાજની એકતા: આ બે સનાતન સત્યોને દુનિયાના મહાન ધર્મો જાહેર કરે છે. ક્રમવાદ અને અસહિષ્ણુતાથી દૂર રહેવું અને વિશ્વપ્રેમ, પ્રાણભાવ તેમ જ માનવતાની કંખના કરવી, કારણ કે વૈયક્તિક જીવનનાં બંધનોથી જોડેલે અંશે માણસ પર યાદ, તેટલે અંશે જ તેનું ખુદ મનુષ્યત્વ પ્રગટ થાય છે.

રાજકારણ

યુવકો રાજકારણને લગતા કોયકાઓને વિચાર કરેલો અને તેને લગતી ચર્ચા કરવી, પણ તેમાં હજી કામ ન થયેલ. રાજકારણમાં બાળ લેનારે પોતાની સમસ્ત શક્તિઓ તેમાં રેડવી પડે છે; પરિણામે વિદ્યાર્થી નથી રાજકારણને ન્યાય કરી શકે, તેમ નથી અભ્યાસને ન્યાય કરી શકે. વળી વિદ્યાર્થીને રાજકારણમાં પ્રવેશ એ તો રાજકારણ ખચિત જ તેને ત્યાં ધરી આવે. અને વિદ્યાર્થીની પહેલી ફરજ પોતાનાં મન અને શરીરને વિચાર અને કાર્ય માટે કેળવવાની છે. તેથી બે વચ્ચે ક્યાંક લીટી તો દોરવી જ જોઈએ. એમ કેરવી શકાય કે, સાધારણ સંજોગોમાં રાજકીય પ્રવૃત્તિ કરતાં શિક્ષણ પર જ વધુ ભાર મૂકવો. છતાં પસ્તંત્ર દેશના અસાધારણ સંજોગોમાં તે સ્થિતિ વધુ હજી અને તો તેમાં નવાઈ નહિ, કારણ કે ગુલામ દેશ હમેશાં વિષમ-ધારણ સ્થિતિમાં જ હોય છે.

પુસ્તકમાંથી કેટલાક વિચારોના આ સાર પરથી સહેલાઈથી જોઈ શકાશે કે, યુવાનને પોતાની ખરી અને વ્યાપકાવિક સ્થિતિનું તેમ જ તેની સામે પડેલા વિહાર અને વિગ્રાહ કાવવું તથા તેની ફરજ અને જવાબદારીનું જ્ઞાન ક્ષાપવા માટે આ પુસ્તક કેટલું ઉપયોગી તેમ જ જરૂરી છે. છેલ્લે એટલું જ કહેવું પડે છે કે, અંગ્રેજીને બાંધે દિન-દુરતાની બાપામાં આ પુસ્તક તમારું દોત તો વધુ સારું થાત.

સામ બી. નેકસાતખાન

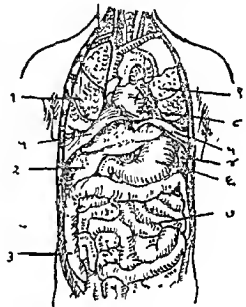
આ પણું શરીર

૪. પેટની રસશાળાઓ

જઠર અને અંત્ર ઉપરાંત, પેટ-પેટુમાં ખીલ અનેક અતિ કીમતી અવયવો આવેલા છે; તે પાચનક્રિયામાં મદદ કરે છે; તેમનો પરિચય હવે આપણે કરીએ.

દાંત ખોરાકને ચાવે; પેટ કે જઠર તેને દાળી દાળીને કચરે;—આ બધું આપણી સાદી ખાંડવાના કે મસળવાના જેવી ક્રિયાને મળતું થયું. એનાથી ખોરાક પચવામાં મદદ થાય છે; એના વગર તે ન પચે કે તેને પચાવવામાં મુશ્કેલી પડે. પરંતુ તેટલાથી જ પાચન થઈ શકતું નથી; તેને સારુ તે ઉપરાંત ખીલ પ્રક્રિયાઓ થવી જોઈએ. આ પ્રક્રિયાઓ ખાંડવા મસળવા જેવી સાદી સીધી નથી. દૂધમાં મેળવણી નાંખવાથી તેમાં રાસાયણિક પ્રક્રિયા થઈને હડી થાય છે, તેવી રાસાયણિક તે બધી પ્રક્રિયાઓ છે; અને દૂધના મેળવણીને જમ જ, જુદા જુદા રસો પેટમાં પિલાઈને બનેલા ખોરાકના પ્રવાહીમાં મેળવણી તરીકે મળે છે. આ રસો કે મેળવણી શરીરમાં જ તૈયાર થાય છે, અને તે તૈયાર કરનારી જુદી જુદી રસ-શાળાઓ પેટ-પેટુની બખોલમાં જ હોજરી અને આંતરડાની આસપાસ ગોઠવી દીધેલી છે. એ રસશાળાઓ પોતપોતાને પૂરો પાડવાનો રસ કે મેળવણી તૈયાર કરે છે અને ખોરાકના પ્રવાહીમાં પહોંચાડે છે. પેટ-પેટુમાં આવેલા જે કીમતી અવયવોની ઝોળખ-આ લેખમાં આપણે કરવાના છીએ, તે આ બધી રસ-શાળાઓ છે. લોહીમાંથી તેઓ પોતાનું પોષણ મેળવે છે, અને લોહીને જ કાચા માલ તરીકે વાપરીને તે પોતાનો રસ પણ બનાવે છે. એમાંનો એકે અવયવ શિષિલ કે નખજો થાય તો તેનો રસ પાચનક્રિયામાં ન મળે, તેટલા પૂરતી તે ક્રિયા અધૂરી રહે; એટલે આપોઆપ

શરીરમાં રોગ નીપજે. કયો રસ શાના પાચનમાં ખપ લાગે છે તે, પાચન વિષે અલગ વિચાર કરીશું ત્યારે સમજાશે. અત્યારે એ રસ-શાળાઓનાં નામ બાણી લઈએ.

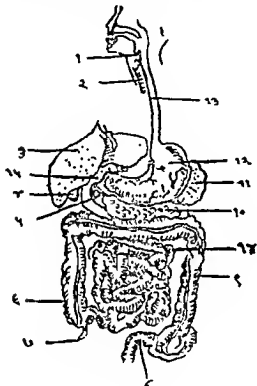

આકૃતિ ૧

૧, ૬ ફેફસાં	૮ હૃદય
૫ ધમણ	૪ બરોળ
૨ કાળજી	૬ હોજરી-જઠર
૩ મોઢું આંતરડું	૭ નાનું આંતરડું

ઉપરની પહેલી આકૃતિ જુઓ. તેમાં છાતીની બખોલમાં આવેલાં હૃદય તથા ફેફસાં એ (નં. ૮, ૧-૬) અવયવો છે; તેની નીચે છાતી અને પેટ-પેટુની વચ્ચેનો ધમણનો પડદો (નં. ૫) દેખાય છે. હવે નીચેની પેટ-પેટુની બખોલ જુઓ. તેમાં નં. ૬ હોજરી છે; નં. ૭ તે નાનું—સાંકડા ગાળાનું પણ લાંબું આંતરડું છે; ખીલ આકૃતિના નં. ૭ આગળ તે મોટા—પહોળા ગાળાના ટૂંકા આંતરડાને મળે છે. ત્યાં નં. ૭ છે તે અંત્રાનુબંધની નાની પૂંછડી છે. નં. ૬, ૮ તે મોટું આંતરડું છે. તેને છેડે નં. ૮

તે મળાય છે, જેનો ખુદો છેડો-તે ગુદા. આ બધા ભાગો વિષે આગળ આપણે જોઈ આવ્યા છીએ. હવે બાકી રહેલામાં જે નવા ભાગો છે તે જુઓ.

આકૃતિ ૨

૧ પેટજીભ	૭ અંત્રાનુબંધ
૨ દવાનળી	૮ મળાય
૩ મોહારનળી	૯ દ્રોમ
૪ કાળજી	૧૦ જીરોળ
૫ પિત્તાગ્ર	૧૧ બકર
૬ દ્રોમનળી	૧૨ નાનું આંતરકૃં
૭.૮ મોટું આંતરકૃં	૧૩ અંતરકૃં

ખીલ આકૃતિમાં નં. ૩ અવયવનું નામ કાળજી કે (અંગ્રેજીમાં) 'લીવર' છે. તેમાં પિત્તરસ બને છે. તેમાંથી તે રસ લઈ જનારી નળી નીકળે છે. કાળજીમાં આવેલી અનેક નાની નાની પિત્ત-વાહિનીઓ કાળજીમાં બનતો પિત્ત-રસ લાવી લાવીને આ મોટી પિત્ત-નળીમાં એકઠો કરે છે, અને તેમાંથી નાના

આંતરકાના આદિ ભાગમાં (નં. ૧૫) અંતરકૃં છે ત્યાંથી થોડેક દૂર રેડાય છે. ત્યાં આગળ તે (પિત્તની) નળીને બીજી એક નળીનો (નં. ૫) સંગમ થાય છે તે જોયું? એ નળી નં. ૧૦ અવયવમાંથી આવે છે. તે અવયવનું નામ દ્રોમ છે. (અંગ્રેજીમાં તેને 'પેન્ક્રિયાસ' કહે છે.) આ નામ આપણા સામાન્ય બાલવામાં નથી સંભળાતું. તે દ્રોમમાં જે રસ બને છે તે દ્રોમ-રસ. પિત્તનળીને મળતી પેલી નળી (નં. ૫) તે આ દ્રોમરસની નળી છે. બે નળીઓ પોતપોતાના રસ — પિત્તરસ અને દ્રોમરસ — નાના આંતરકામાં ખોરાક આવે કે ત્યાં તેમાં મેળવે છે. આ મેળવણીથી ખોરાકનાં અમુક દ્રવ્યો પર રાસાયણિક અસર થાય છે, તેથી તે પચવા માટે તૈયાર બને છે.

કાળજીમાંથી પિત્તનળી નીકળે છે ત્યાં આગળ તેનો એક ફાંટો પડે છે, અને તે નાની એક થેલીમાં બંધ છે; તેમાં પિત્તનો સંગ્રહ રહે છે; તે થેલી પિત્તાગ્ર (નં. ૪) છે. કેટલોક પિત્તરસ તેમાં સંઘરાઈ રહે છે. પુખ્ત ઉંમરના માણસના આંતરકામાં રોજ લગભગ ૨૫ થોડા પિત્તરસ કાળજીમાં રહે છે. પિત્તનળી જો બરોબર કામ ન કરે, તો આ જથ્થો કાળજીમાં જ ગોંધાઈ રહે. એમ થાય તો ત્યાંથી તે લોહી વાટે ધરીરમાં પણ ફેલાઈ શકે છે. કમળો રોગ થાય છે તે આથી ઠરીને. પિત્તરસ રંગે પીળાશ-પડતો હોય છે.

આ ઉપરાંત, પાચનમાં કામ હેતા ત્રણ રસ રહ્યા: ૧. મોંમાં ખોરાક ચાવતી વખતે જડખાંમાં રહેલી ગ્રંથીઓમાંથી ઝરતી લાળ પણ એક પાચક રસ છે. ૨. પેટની દીવાલમાં અનેક રસવાહિનીઓ છે, જે બીજી એક રસ બનાવીને ખોરાકમાં મેળવે છે. તેને બકર-રસ કહીયું. ૩. આંતરકાની દીવાલોમાં પણ અનેક રસવાહિનીઓ છે; તેઓ પણ તેમાં પચતા

પ્રવાહી ખોરાકમાં રસ રેડી તેને પચવા લાયક બનાવે છે.

આમ એક આપણને સાદી લાગતી પાચન-ક્રિયા બરોબર ચાલવા માટે આટલા બધા રસોની જરૂર પડે છે, અને તે બધા રસોને બનાવનારી રસશાળાઓ પોતાની રેળે શરીરમાં કામ કર્યા કરે છે. આ રસશાળાઓ ઉપરાંત, પેટ-પેટની બખોલમાં એક અંગ ચિત્રમાં બતાવ્યું છે તે (આ. ૧-નં. ૪; આ. ૨-નં.

૧૧) બરોબરની ગાંઠ છે. કેઈ પાચક રસ તેમાં બનતો નથી, એટલે આપણે એને વિષે અહીં વધારે વાત કરવા રોકાઈશું નહિ.

વળી ખોરાકના પાચનગાદ રહેતો કચરો શરીર બહાર કાઢનારાં અંગો પણ આ બખોલમાં છે, તે પણ આપણે અહીં નથી બોલતા. એ બધાનો વિચાર પછી કરીશું. તે પૂર્વે આ શરીર શાનું બનેલું છે—શરીરની ધાતુઓ કઈ, તે આવતી વખતે વિચારીશું.

૩૦

સાવ બદલાઈ ગયો !

એક યુવાન નવાનવી ગામડામાંથી શહેરમાં લણવા આવેલો. થોડા વખત પછી તેના એક સંબંધીએ તેને બોલ્યો, તો તેના આખો વેશ બદલાઈ ગયેલો જણાયો. કંપનીનાં ધોયેલાં કપડાં, ઉઘાડું માથું, મુગધીદાર તેલ, વગેરે ગામડામાં કદી ન વાપરી હોય તેવી વસ્તુઓ તેની પાસે જણાઈ. તેને મળતાં પેલા બાઈ રમણલાઈએ પૂછ્યું, ‘કેમ છગન, ક્યાં જાય છે?’

છં—આજે રવિવાર છે એટલે સિનેમા ભેવા જઈ છું. બીજા મિત્રો આવે છે તેમની સાથે સાંજના ‘શો’માં જવું છે.

રં—આ બધા શા ખેલ માંડયા છે? કોલેજમાં આવ્યે છ માસ પણ નથી થયા અને તારું તો આખું છવન ફરી ગયું લાગે છે! પૈસાનો તો બાણે હિસાબ જ નથી! ઘેરથી બાઈ પૈસા કેવી રીતે એકઠે છે, બધાં કેટલી કરકસરથી રહે છે, કેટલું વૈતરું કરે છે, તેનો તને ખ્યાલ છે કે નહિ?

છં—હા! હું એ જાણું છું પણ કેટલુંક ખર્ચ તો કરવું જ જોઈએ ને! તમે તો સાદાઈની વાત કરો, પરંતુ તે અમારે ત્યાં ચાલે નહિ. બધા જેમ રહેતા હોય તેમ રહેવું જોઈએ. નહિ તો બાધામાં ખપીએ!

રં—તું આ સિનેમા ન જુએ તો બાધો ગણાય? આ ધોળી પાસે કપડાં ન ધોવડાવે અને મુગધીદાર તેલ ન વાપરે તો બાધો ગણાય?

છં—હા! એવું જ. મિત્રો મળીએ ત્યારે ઘણુંખરું સિનેમાની અને એવી જ વાતો નીકળે. ત્યારે આપણે કશું ન જાણતા હોઈએ તો શી વાતો કરીએ? કપડાં હાથે ધોઈએ તો બધા આંગળીઓ જ કરે! અને ધોવાનો વખત પણ ક્યાં છે?

રં—કેમ અગિયાર વાગ્યા મુઘી શું કરો છો? અને સાંજે પણ નવરા જ હો છો ને?

છં—સવારે સાતેક વાગ્યે ઊઠીને ચાહ-પાણી કરીને થોડું બાંચીએ એટલે વખત પૂરો થાય અને સાંજે ટેનિસ રમવા જઈએ.

રં—રોજ સવારે કે સાંજે નિયમિત બાંચે છે ખરો કે?

છં—નિયમિત તો નહિ, પરંતુ ઘણુંખરું ગમે તે બાંચું છું. વ્યવસ્થિત અભ્યાસ થતો નથી, કારણ કે મિત્રો સાથે વાતો કરવામાં ઘણો વખત જાય છે.

રં—હવે ઘેર ક્યારે જવું છે?

છં—રજાઓ પડે તે પહેલાં ચાલ્યા જવા

વિચાર છે. છમાસિક પરીક્ષામાં કંઈ બેસવાની ઇચ્છા નથી.

૨૦—તો ઘેર જવાબ શો દેશો? આ બધું ખર્ચ કરો છો તેનો હિસાબ ઘેર ભાઈને આપવો પડશે ને?

છ૦—આ ક્યાં વાર્ષિક પરીક્ષા છે? અને ઘેર શી ખબર પડવાની છે? કૉલેજમાંથી ક્યાં ઘેર રિપોર્ટ બંધ છે?

૨૦—એટલે તૂટેતૂત ચલાવવાનું?

છ૦—એમાં તૂત શાનું? એ તો બધું એમ જ ચાલે!

૨૦—તું ગામમાં સીધોસાદો હતો તે અહીં આવ્યાને તો સાવ બદલાઈ ગયો! અને હવે તો કોઈ વખત મળતો પણ નથી!

છ૦—કોઈ કોઈ રવિવારે આવવાનો વિચાર કરું છું, પરંતુ આવો કંઈ કાર્યક્રમ હોય એટલે આવતું નથી. ગયે રવિવારે ખાસ વિચાર કરેલો, પરંતુ.....સાહેબનું સાપણ હતું તેમાં બધા ગયા હતા.

૨૦—કેમ, સાપણ કેવું લાગ્યું?

છ૦—મુંદર બોલે છે. એ અંત્રેલમાં બોલે છે ત્યારે જ મન આવે છે.

કીટકોમાં આમિષાહારના પ્રકાર

પ્રાટકની^૧ ધણી હતો ખોપાકમાં માત્ર લીલોતરીનો ઉપયોગ કરે છે, તે નિરામિષાહારી;^૨ જે હતો હિંસ પથની માત્ર પ્રાણિય પદાર્થો ઉપર નિર્બંધ ચલાવે છે તે આમિષાહારી;^૩ અને બીજી કેટલીક હતો વનસ્પતિ તેમ જ પ્રાણિય પદાર્થોનો આધાર કરે છે તે સર્વાહારી;^૪ એમ આહારની દૃષ્ટિએ પ્રાટકોના ત્રણ વિભાગ પડે છે. પરંતુ એ ત્રણ ઉપરાંત એક ચોથો વિભાગ છે. એ વિભાગની હતોનો આધાર ખરી રીતે પેદા ત્રણ વિભાગને મળતો જ હોય છે, છતાં તદન જુદો પડી આવે છે, કારણ કે આ વિભાગનાં પ્રાટકો માત્ર સુકાઈને સડતી વનસ્પતિ અથવા મરી નયા બાદ કૈવાઈ જતાં સેદ્રિય ડ્રૉન્થો (organic matter)નો જ આધાર કરે છે. અને તેથી કરીને આ ચોથા વિભાગની પ્રાટકો હતો સર્વાહારી.^૫

૨૦—એ બધું સાંભળવાની મન પૂર જ કે સાંભળીને કંઈ કરવાનું?

છ૦—કરવાનું તો શું હોય?

૨૦—કેમ! કરવાનું તો ઘણું છે. ૨ બધું જે ખરચ કરો છો અને જીવન વેડાં મારો છો તે મુધારો અને ઘરની અને દેશ સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખીને ખર્ચ કરો તોય ઘા છે. વિદ્યાર્થીજીવનમાં તે નહિ શીખો તો કયા શીખશો? સાંભળીને કશું કરવાનું ન હોય તો સાંભળ્યું શા કામનું? અને તમે ભણે માણસો બીજાના દેખાદેખી તણાઈને ખરચ કરો અને મોજશોખમાં તણાઈ બંધો, તે ગામડાંના લોકો સારા ખોટા પ્રસંગોએ દેખ દેખી ખર્ચ કરે છે તેમને તો શું કહેવું તેઓ ગળ ઉપરાંત ખરચ કરીને દેવતા થાય છે. તમેય ગળ ઉપરાંત ટાપટીપ કરીને ભાઈને હેરાન કરો, તો તમે ભણ્યા શા કામના? ગામડાંના લોકો ખોટાં ખર્ચ કરે અને તમેય ખોટાં ખર્ચ કરો તેમાં ફેર શો?

હીક! અત્યારે તમારે જુલું હોય તો બંધો. ફરી જતા પહેલાં મળજો. અને જશ વિચાર કરજો. બીજું તો શું કહીએ?

વિ.

અથવા સ્વચ્છતાહારી^૬ તરીકે ઓળખાય છે.

તુલ અને ઝાડનાં પાન તથા બીજા સાત ખાનાં વનસ્પતિ-આહારીઓ; ઘણાં ઘરોમાં જણાતાં વંદિ કસારી અને સર્વજન ભણીતી માખ એ સર્વાહારીઓ; અને સુકાતાં લાકડાંને ચડતી જીધઈ અને સડતાં ફળ પ્રાણિ અથવા છાણ પર બેસતી મરી-નીલી માખ; જે સ્વચ્છતાહારીઓ તો સામાન્ય રીતે ઘણાં ભણીતાં જે પરંતુ આમિષાહારી પ્રાટકોનાં ઉદાહરણ અને તેમના આહારની રીતોએટલી ભણીતી નથી. આમિષાહારી એટલે માંસ ખાનાર; પશુપ્રાટકને માટે એ વિરોધજનું વાપરતી વખતે એનો અર્થ જરા વિશાળ કરવાનો છે. એટલે કે, માંસ અથવા પ્રાણી દેહમાંનું પ્રવાહી રક્ત, ચર્મ તે પ્રાણિય દ્રવ્ય પર નબળાંરને આમિષાહારી રહેવામાં કશું અનુગ્રહ નથી.

આદ્ય માનવીની જેમ કેટલાંક ક્રીટક એ આબુધું તે ખાતાં જોવામાં આવે છે. બહુ સખત ન હોય અને વાંધા પડતું વિસ્વાદ ન હોય તેવાં ગમે તે ક્રીટકનો અપવા બીજા કોઈ પણ નાના પ્રાણીનો શિકાર સામાન્ય માંસાહારી ક્રીટક કરે છે. મહાકાચ જળચુસિયા^{૧૫} પાણીમાં વસતાં નાનાં દેડકાં, કાચબા અને માછલાંનું ભક્ષણ કરે છે. બીજું ઉદાહરણ વલ્કિક-ક્રીટક^{૧૬} એનાથી જમીન પર ચલાતું કે દોડાતું નથી, પણ મોટી પાંખોને લીધે જીવજાતમાં એ કરતાં હોય છે, તેથી કરીને જીવતાં ક્રીટકો જ એનાં શિકાર બને છે. આથી જીલદું, વલ્કિક-ક્રીટકની નીમત્ત અવસ્થા પાણીમાં જ ગળવામાં આવતી હોવાને લીધે એનો બાહ્યકાળ પાણીમાંનાં સૂક્ષ્મ છોરા પર નબે છે. આથી કરીને આવાં આમિષાહારી ક્રીટકોનું વર્ગીકરણ આહાર મેળવવાની રીત પ્રમાણે થયું છે. ઉપરના બે કાષ્ઠકાઓમાં જણાવ્યાં તે જળચુસિયા અને વલ્કિક-ક્રીટકની માફક, જેઓ પોતાનો શિકાર પકડીને તરત જ ભક્ષણ કરે છે, તેમને ભક્ષક^{૧૭} કે શિકારી^{૧૮} કહે છે. પરંતુ જેઓ બીજા પ્રાણી કે ક્રીટકના દેહની ઉપર કે અંદર વસીને એમના રક્ત કે રનાયુનું રોપણ કરી પોષણ મેળવે છે, એને તેમ કરતાં કરતાં બહુ કમરા: આખરે પોતાના ભક્ષત^{૧૯} મૃત્યુ નિષ્પન્નવે, તેમને પરોપજીવી^{૨૦} અને મૃત્યુ ન નિષ્પન્નવે તેમને આશ્રિત^{૨૧} કહે છે.

ભક્ષકો: ક્રીટકના વાપર^{૨૨} જમીનની અંદર નાનાં દર બનાવીને તેના મેં આગળથી પસાર થતાં ક્રીટક અને એવાં બીજાં નાનાં ક્રીટકોનો શિકાર કરે છે. એમના ભક્ષણની રીત એવી છે કે, એ પકડાવેલા ક્રીટકના રક્તનું રોપણ કરી લે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ અવશેષ રહેલા રનાયુમાં એક પ્રકારની રસી મૂકીને ડાંટુએને (digest) એ પ્રવાહી બનાવી દે છે, કે જેથી કરીને બહુધે પોષક દ્રવ્ય પૂરેપૂરું ચૂસી શકાય.

અરબદી ભક્ષકો: ૧૪ સાધારણ ભક્ષકોમાંથી કાળે કરીને અમુક જ પ્રકારનાં ક્રીટકોનું ભક્ષણ કરે એવા વર્ગ ઉત્પન્ન થયા તેને અરબદી ભક્ષક કહેવાય છે. શાકભાજીનાં પાન પર થતી મશીને ખાનાડું દાઘવહીય^{૧૫} 'ફ્રીજીંગ'^{૧૬} ક્રીટક બનીને મરબદી છે. આવાં અરબદીઓમાં 'ટ્રીટીડ'^{૧૭} કુળના એકાદો ભક્ષકોની વંશવર્ધનકળા જણવા જેવા છે. એ સર્પખાંખાં (લેકપ્સીયા)^{૧૮} પ્રોટ ક્રીટક પોતે તો કૂંબના મધુ પર જ નિર્વાહ કરે છે, પરંતુ પોતાની ઇચ્છા અવસ્થામાં એ આમિષાહારી હોય છે. સમગ્રી જમીનમાં દર બનાવી તેમાં પાન ખાનારી ઇચ્છા, અથવા તીવ્રશિક્ષા, કંસારી, માખી કે કિલ્દાને પકડી અપમૃત્યું બનાવી ગોઠવે છે અને એ ભક્ષીના મધ્યે પોતાનું ઈડું મૂકે છે. એ ઈંડામાંથી એકાદ દિવસ બાદ ઇચ્છા નીકળતાં પાસે પડેલા આહાર ખાના માંડે છે. આશરે દસગણ દિવસ

સુધી ખઈને ધરાય ત્યારે સુકુષ્મ અવસ્થામાં પ્રવેશી આખરે પ્રોટ ક્રીટક બને છે.

આશ્રિતો: આમિષાહારી આશ્રિતો ભક્ષક ક્રીટકોનાં વારસો હોવાનું મનાય છે. સામાન્ય નિયમ તરીકે, જે પ્રાણી ઉપર ઇવનનિર્વાહ કરે છે તેના કરતાં કદમાં આ આશ્રિતો નાનાં જ હોય છે અને તે એના ઉપર નિર્વાહ કરે છે તેને ભક્ષત^{૧૯} કહેવામાં આવે છે. એમની ઇવનરીતિ પ્રમાણે આશ્રિતોનું વિભાગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે.

બહિરાશ્રિતો: ૧૬ ગાંઠ, માંદણ, મંદર અને બ્લ જેવાં ક્રીટક, જે લોહી ચૂસીને ભક્ષત^{૨૦}ના શરીરની બહાર રહીને પોષણ મેળવે છે, પરંતુ એને મારી નાખતાં નથી, એ આશ્રિતોને ખરાં આશ્રિત^{૨૧} અથવા બાહ્યાશ્રિત^{૨૨} કહેવામાં આવે છે. આ બહિરાશ્રિતો ભક્ષીના દેહ પર બ્લની જેમ કાચમનો વસવાટ કરનારાં હોય અથવા ચાંચડ, માછલુ ને મચ્છરની માફક વખતોવખત આક્રમણ કરનારાં હોય છે. હમણાં જણાવ્યું તેમ, આ બાહ્યાશ્રિતો ભક્ષત મરણ નિષ્પન્નવતાં નથી પરંતુ એમાં અપવાદ છે. એ અપવાદોમાં ભક્ષત મરણ નિષ્પન્નવનારાં ક્રીટકો હવે પછી જણાવવામાં આવશે તે અંતરાશ્રિતો^{૨૩} કે અંતર-ભક્ષક^{૨૪} ક્રીટકોનાં કુટુંબી હોવાને કારણે, આહારપદ્ધતિમાં ફરક હોવા છતાં, પરિણામ સરખું આવે છે. પર્વતની ઇચ્છાને નાશ કરનાર આવા બહિરાશ્રિતની માદા ઇચ્છાને જળમી કરી મારી નાખે છે, પરંતુ એનો દેહ સહી ન ભય એવી જેમવાઈ એક પ્રકારની રસી મૂકીને કયાં બાદ ઇચ્છાના રાજ પર ઈડાં મૂકે છે. એ ઈડાંમાંથી નીકળતા ક્રીટક ઇચ્છાના આમિષને આહાર કરી પુખ્ત થવા બને છે. કોઈક ભતિની^{૨૫} માદા પોતાની સંતાતિનું રક્ષણ કરવા આ લાંબા કાળ દરમિયાન ભક્ષીના ચોતરફ ખડે પને ભયર રહેતી હોય છે.

અંતરાશ્રિતો: ૨૧ આશ્રિતોના બીજા વર્ગ તે પરોપજીવીઓ^{૨૨} અથવા અંતરાશ્રિતોનાં, આ ક્રીટકોએમના આહારની અવધ દરમિયાન ભક્ષીના શરીરની અંદર જ વસે છે. પ્રારંભમાં એનું લોહી શોષે છે અને પછીથી ભક્ષક બનીને એના રનાયુઓનું અશન કરી અને મરણ નિષ્પન્નવે છે. અંતરાશ્રિતોની ઇવનપદ્ધતિ બહિરાશ્રિતોના કરતાં વધારે અટપટી અને વિકસેલી છે, કારણ કે તેમને બહુ જીદા સંજોગોમાં વિચરવાનું હોય છે.

અંતરાશ્રિતો બાહ્યકાળ પૂરતાં જ આમિષાહારી હોય છે. પ્રોટાવસ્થામાં તો તે રેવેરિહારી અને અસાધારણ જીલ્લુ-શક્તિવાળાં બને છે આ અંતર ભક્ષકોનો નિશાપ ક્રીટક ઉપર હોય કે કરોડવાળાં પ્રાણી ઉપર હોય, પરંતુ એમની ઇવનપદ્ધતિ સમગ્ર સરખી હોય છે. પ્રોટ-ક્રીટક-માદા ભક્ષીના શરીરની ગામડી અથવા તેના કેશ ઉપર અથવા ત્વચાની અંદર ઈડું મૂકે છે.

આમની કે વાળ પર મુસલોનાં ઈડાંમાંથી નીકળેલ કીડા ઉઠે પામીને ચામડીમાં પ્રવેશ કરે છે. કોઈ વખત, જેમ કે થોડાના જઠરામાં થતી માખીનારે દાખલામાં, વાળ પર મુકાયેલું ઈડું થોડાની જીભથી ચઢાઈને એના મોંમાં ભય છે અને ત્યાં જ ઈડામાંથી કીડા નીકળે છે અને તે બાદ મગમાં ભેટતી જઠરામાં જઈ પહેરે પુરુ પોપણ મેળવ્યા બાદ લાઈ સાથે બહાર નીકળી આવી જમીનમાં પ્રવેશ કરી સુપ્રસારવરથા બોતળીને પ્રીટ કીટક બની ભય છે.

મનુષ્યનાં મિત્ર : કીટકનાં આંતરબ્રહ્મકની જીવન-સરણી પણ આવી જ છે. બહુધા હયજ અવરથા ઉપર જ આ પરીપછીઓ નહે છે પરંતુ કીટકની બીજા ત્રણ અવરથાઓ પણ આ અંતરાશ્રિતોના આક્રમણથી બચતી તો નથી જ. પર્વત વર્ષનારે કોઈ પણ કીટકનાં ઈડાં, હયજ, કોરોડા અને પ્રોદશીટ એ દરેક ઉપર આશ્રિતોની જુદી જુદી ભવિષ્યો જીવતાં હોવામાં આવે છે. આથી જ કરીને આ પરીપછીઓનું મૂલ્ય ખેતર અને જાયવાનની દૃષ્ટિએ વધી ભય છે. વૃક્ષના કે ફળના પાકને વૃક્ષાન કરવાનાં કીટકનાં દુરુમન આશ્રિત અને બક્ષક કીટકોને મનુષ્ય પોતાનાં મિત્ર સમજે છે જરૂર પડે આવી મિત્ર ભવિષ્યોની વસ્તીની રક્ષિ કરવા માટે મોટી અર્થજ યોજનાઓ અસ્તિત્વમાં આવે છે.

ફિનિયાના લગ્નમગ બધા જ દેશોમાં, રશિયા, ભખાન, અમેરિકા તેમ જ દિર્દમા, ફ્રા, રોડી અને એવાં બીજાં મૂલ્યવાન વૃક્ષોના રક્ષણાર્થે આવા પરીપછીઓ અને બક્ષક કીટક ભવિષ્યો વિશાળ પાયા પર ઉત્પત્તિ કરીને, તેમને લાગેલી સંજ્ઞામાં જેતર વાસી અને જમીનમાંથી વૃક્ષ નાશ કરતાં કીટકોનો શિકાર કરવા છોડી મૂકવામાં આવે છે.

કીટકનાં આંતરબ્રહ્મક : હવળની ઉપર અથવા અંદર જ્યારે અંતરબ્રહ્મકનું ઈડું મુકવામાં આવે છે ત્યારે હયજ તરત મરી જતી નથી, પરંતુ અગાડીની માફક, જો મદ જતિથી, પોતાનું ખાવાનું અને વધવાનું કામ ચાલુ રાખે છે અને પરિણામે આંતરબ્રહ્મક કીડાને એકંતો બોસા મળી રહે છે. જ્યારે કીડાનું વધવાનું કામ સમાપ્ત થાય છે ત્યારે બક્ષનું સરીર વીંધીને એ બહાર નીકળે છે અથવા તેના સરીરમાં જ સુપ્રસારવરથોને પ્રાપ્ત કરે છે. તે સમયે તરતમા અથવા થોડી વાટે એ દાંતમાંથી બક્ષનું મરણ નીપજે છે.

આવાં પરીપછીઓ અંતરબ્રહ્મકોનું સંવર્ધન ભરતે કરી એનું એ કાઈ મુરોબ વાત નથી જેતર, વાસી કે વચ્ચાની જીવિતારી પર જે કોઈ હવેલો મળે આવે તેને પાંદડાં સહિત નાના સરખા પાખરામાં પરી રાખી અને વખતે વખત સાફ કરી, પાંદડાં બાદી, રૂપરોડો તે તેમાંથી બધી કચલો કોરોડા જનવાને બદલે તેમાંથી એક બે જનવા અંતરબ્રહ્મકના મોટા પડતાં કાળા જેવા રામજા

અથવા ધોળા કે સફેદ રંગના રોશમની નાની ઢગલી જેવા કોરોડા મળી આવશે.

અવલ આંતરબ્રહ્મકરે : આ આંતરબ્રહ્મક કે અંતરાશ્રિતોની વાત ઉપર કરી તે બધાને અવલ કે મૂળ પરીપછીઓરે હો છે. પરંતુ રોડે માથે સવારો હોય તે પ્રમાણે, અંતરબ્રહ્મકોને વળી બીજાં કીટકનાં બક્ષ જનનું પડે છે અને એવાં કીટકોને દુરુમન-આશ્રિતરે અથવા ઉપરુપછીરે હોવામાં આવે છે. દેખીતી રીતે એકની અંદર બીજું અને બીજાની અંદર વળી ત્રીજું, પરંતુ બાધમાં એકની ઉપર અને તેની ઉપર બક્ષણ કરનાર હોવાય એમ પાંચમી શ્રેણી મુખીનાં, પ્રકૃતિની ચમત્કૃતિ-એમાં સ્થાન મેળવે એવાં, ઉપરી-ઉપરી-આશ્રિતો મોંધાયેલાં છે! પહેલું અંતરબ્રહ્મક તેના બક્ષ કરતાં કદમાં નાનું તો હોય જ, પરંતુ તે શેતે બક્ષ બને અને એમ પાંચ શ્રેણી મુખી અને ત્યારે ઉછડી શ્રેણીના એ ઉપરી-અંતરબ્રહ્મકનું કદ કેવડું હોય તેની કદપના જ કરવી પડી.

પરોક્ષ-આશ્રિતોરે : હવે આ આશિષાદારી આશ્રિતોના એ : બાકીના પ્રકારોના નામોલેખ કરીને આ લેખ આટલી લંબીને એ પ્રકારનાં આશિષાદારી કીટકોને પરોક્ષ-આશ્રિતો હોવામાં આવે છે, કારણ કે એ જીવો પરીપછી હોવા છતાં, 'ખોદે કોળ અને ભોમવે ભારિમ' અથવા 'મૂકે મોલ અને સેવે કામડી' એ ન્યાયે બીજા અંતરબ્રહ્મકોએ પોતાનાં વારસના નિર્વાહ માટે હેવાર હેલી સામગ્રીમાં પોતાનાં ઈડાં મોળી દે છે, અને આ પરોક્ષ-આશ્રિત ભવિષ્યો ઈડાંમાંથી કીડા વહેલો નીકળતો હોવાને લીધે એ કાંચી નય છે. આ પ્રમાણે મનુષ્યને જલુવાનું મળે છે કે કીટક થોડાંમાં પણ ઉતરવડીની કળોનો અલાવ હોતો નથી ૨૭

મહોદયમસાર ઉરિલાક રેસાઈ

૧. Insect. ૨. Vegetarians. ૩. Carnivores. ૪. Omnivores. ૫. Scavengers. ૬. Giant Water bug. ૭. Dragon fly. ૮. Nymph. ૯. Predator. ૧૦. Host. ૧૧. Parasite. ૧૨. Parasitoid (or Endoparasite). ૧૩. Ant-lion. ૧૪. Restricted predators. ૧૫. Beetle Colapterous. ૧૬. Specieida. ૧૭. Hymenopterous. ૧૮. True parasites. ૧૯. Ectoparasites. ૨૦. Species. અને માટે કી. 'વનેથરે' યોગેશ 'બહિ' રબદ કરતાં આ 'ભવિ' વધારે રચિત હામે છે. ૨૧. Endoparasites. ૨૨. Horse bot-fly. ૨૩. Lepidoptera. ૨૪. Primary parasites. ૨૫. Hyperparasites. ૨૬. Indirect parasites. ૨૭. કીપમાં અપેક્ષા કીટક વિશ્લેષના પરિમાણિક સમજની સમજ માટે જ આ લેખ મુખ્યત્વે લખાયે છે.

નવું વાચન

શરીરરચનાનું સ્વરૂપ : લેખક : ધનવંત એચ.જી.
પ્રકાશ : ભારતી સાર્વિલ્ય સંઘ, અમદાવાદ. પા. ૧૦૪.
કિ. ૧-૪-૦૦

‘રસ્તે ચાલતા સામાન્ય શાદહારીને અને અનિષ્ણાતને લક્ષમાં’ રાખીને જ, આપણા શરીરની રચના સમજાવવાનો આ ગ્રંથપત્રમાં પ્રયત્ન થયો છે, જેમ લેખક કહે છે. એથી એની મર્યાદા પણ અંકાઈ જાય છે કે, દરેક-દરેક સ્નાયુ તથા હાડકાની ‘સ્વૈચ્છિક રચના વિષે નિષ્પૃષ્ઠ’ (એમાં) નથી.’ આ મર્યાદામાં રજા છતાં, લેખકે યથા-વિદ્યાથી માંડીને શરીરવિજ્ઞાન અને અર્થવિદ્યા સુધીના વિજ્ઞાનમાં જઈને, આપણા શરીર વિષે પ્રાથમિક પરિચય રજૂ કરતાં ૧૨ પ્રકરણો લખ્યાં છે. ૧૩ માં પુરસ્કૃતિ-પ્રકરણમાં ‘શરીરરચનાની વિચારત્મક રજૂઆત કરવામાં આવી છે’, તે કદાચ પાઠ્યથી સુરેષો ખ્યાલ હોય, તે તે સાધુ થયું છે. દબેલી આશ્ચર્યમાં પ્રવેશી વચ્ચે વિચાર નખાતાં જાય એ વધુ સરળ ને સ્પર્શક થશે.

શરીરવિદ્યા વિષે દબલું દબલું એટલું ગ્રંથપત્રો બહાર પડી છે, એ આપણાં વિજ્ઞાન-સાર્વિલ્ય અને કેળવણીને માટે સુવિધા ગણાય. ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર શાખા મદારાજા જેમાં જ દલ આપણે લેખીએ છીએ; એટલે કદાચ જેનાં પુસ્તકો માત્ર રાજોપરીઓ જ રચાય છે. બાકી તે શાસ્ત્રોમાં પણ ‘રસ્તે ચાલતા સામાન્ય શાદહારીને અને અનિષ્ણાત’ જેવા સામાન્ય માનુષ્યને પ્રવેશ દેવાનો જોઈએ. અનેક ઘટનાઓ અને પ્રક્રિયાઓ આપણે પ્રત્યક્ષ દેખ જોઈએ છીએ; તેમની વૈજ્ઞાનિક સમજૂતી દરેકને હોવી જોઈએ; તે તેમાંથી ધીમે ધીમે અને વૈજ્ઞાનિક વિચારપદ્ધતિ કદેશમાં આવે છે. તે પણ પડાય. કાંઈ નહિ તોય, તેમાં રહેલું માનસિક ધડતર તે સ્પર્શકારક છે જ.

પરંતુ આ કામ કરવાને માટે મોટી યતન એ છે કે, તે ગુજરાતી પરિભાષામાં અને સરળ તથા સદૃશ રીતે થયું જોઈએ. આજના તરલુમિયા પરિભાષા બહુ ચાલે છે, એ આવા કામને માટે નકામી છે. જરૂર તો એવા પ્રયત્નની છે કે, આપણા લેખકો વિજ્ઞાનનું મંતવ્ય પચાવીને, પણ તે સદૃશભાવે રચનાવામાં અને રચનાને (તેમો ભેદજાં દેશીય અને બેની સમજનામાં) છે તેનો તથા તેમની ભાષાસંજ્ઞાને બરાબર ખ્યાલ રાખીને કહે.

‘Man in the street’ અને ‘layman’ ને અનુવાદ ?

આ પ્રકારની રૂઝિયાત જ સદૃશ પરિભાષા બને તો બની શકે. આમ કરવા જતાં એવું પણ બને કે, આપણે કેટલાક નવા શબ્દો માટે નવા શબ્દો પણ રચવા પડે, કે જે અંગ્રેજીમાં જરૂરના ન હોય.

પ્રસ્તુત ગ્રંથપત્રમાં પરિભાષા બાબતમાં ભારે ફરિયાદ કરવાની રહે છે. તેમાં નાદકના અંગ્રેજી જ શબ્દો મૂક્યા ક્યાં છે. ‘રસ્તે જતા શાદહારીને’ માટે એમની જરૂર ન હોય અને આ બાબતમાં ખીટી રીતેય શિથિલતા જ રહી ગઈ હોય છે, તે સુધારી લેવા અમારી વિનંતી છે. એમ ન હોત તો ‘રુધિરાભિસરણ’ એ પ્રચલિત શબ્દ પોતે એક રચાને વાપર્યા છતાં, પછી ‘રક્તપરિભ્રમણ’ શબ્દ શું કામ વાપરત ? જા. ૩૭ કપર ‘બ્લૂ રન’ કહ્યું છે ત્યાં ‘બ્લૂ’ શું કામ ? શુદ્ધ સમયલિંગ મૂળતઃજોનાં કે સમાસોનાં કેટલાંક નામો આપણી ભાષામાં રીધાં કતારવાં પડશે એ ખરું. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં તે મર્યાદા નાદકની વશબવામાં આવી છે

પુસ્તકની ભાષા પણ સામાન્ય ‘અનિષ્ણાત’ માટેની ન કહેવાય વખત જરૂરે તે ભારે અને સરસૃતિયા કરાઈ છે. કેટલાંય રચનાઓમાં સરળ પરમથ્થુ ભાષાથી કામ ચાકી ગયું, ત્યાં તે ભારે અધરી થઈ ગઈ છે.

વિષયની રજૂઆત ઠીક દેશીયમાં કરી છે. પણ ત્યારે તેમાં કાંઈક લખાણ-પણ જ આવ્યા છે. અને આરંભ તથા શરીરનાં અંગોના ધર્મો અંગે નહિવત્ એમાં આવે છે, તે તો પુસ્તકના નામ પરથી પણ સ્વચ્છની મર્યાદા બળવાથી જોઈએ. આમાં માત્ર સામાન્ય મોટી મોટી વાતોની શરીરરચના (Anatomy) જ લેખકે આપવા ધાર્યું હોય છે. તે પછી આ પુસ્તકનું નામ કાંઈક ભ્રામક થવા સંભવ છે. ‘સ્વરૂપ’ બદલે ‘પરિચય’ કહ્યું હોય તો સાચું સ્વચ્છ થાય.

કિમ્બ બહુ કહેવાય. કે પછી સર્વનં બ્યાપેશી લક્ષણની મોંઘવારી માની લેવી ? છતાંય બહુ કહેવાય.

વિજ્ઞાન અંગેનું સામાન્ય સાર્વિલ્ય કલ્પન કરનાર સાધનવાદને માત્ર છે, એ આપણક ન્યાયે પણ લેખકને આ તેમના કપયોગી પ્રયાસને માટે મુવારકબારી પડે છે.

મ.
‘Compound’ માટે લેખક ‘તત્ત્વસમૂહ’ ને શૈલી લીધીએ પણ ‘તત્ત્વસમન્વય’ વાપરે છે. ‘સમાસ’ કહી વધુ સરળ ને સ્વચ્છ તથા સચોટ લાગે છે.

માસિક વિવેચન

ખાદી દ્વારા સ્ત્રીશિક્ષણ અને સેવા

વિશે પારસે, મુંબઈમાં આજ ૧૯૩૪થી એક ખાદી મંદિર ચાલે છે. હમણાં તેનો વાર્ષિકાસ્તવ જીવવાયો તે પ્રસંગે તેના આજ સુધીના (૭ વર્ષના) કાર્યને હંવાસ બહાર પાડ્યો છે, જે મારી ઉપર મોકલવામાં આવ્યો છે. આ ૮-૧૦ પાનનું ચોપાનિયું હું સ્ત્રીમંડળે તથા સેવિકાસંઘે ને પ્રોત્કેળવણી-કારાને વાંચી જવા બલામણુ કરું છું.

અત્યાર સુધીમાં આ સંસ્થાએ લગભગ રૂપિયા નેવું હજાર જેટલી ખાદી વેચી. દિસાખકિતાખ રાખવાથી માંડીને વેચાણ તથા વાળબૂંટ ઇત્યાદિ અર્થુ જ કામ પારસાની સુખી ઘરની, મધ્યમ વર્ગની, સેવાભાષી બહેનો જ કરે છે. મંદિરનો ધારો* જ છે કે, 'સંસ્થાનાં તમામ કામકાને સેવાભાવથી કામ કરનારી બહેનોને હાથે જ ચલાવવાં, અને પગાર કે પુરસ્કાર આપીને કોઈ સંસ્થામાં કામ ચલાવવું નહિ.' ત્યારે એનું પરિણામ પણ મુંદર અને સેવાભાવનું આવ્યું છે. લગભગ ત્રણ હજાર જેટલા ચોખ્ખો નફો — બધું ખર્ચ કાઢતાં — બહેનોએ હાંસલ કર્યો છે, જે સંસ્થાની મૂડીરૂપે કામ દે છે, પરંતુ એ તો જૂન છે. મોટા લાભ તો '૭ વર્ષોમાં ચોક્કસ પરિશિષ્ટિતે પહોંચી વળતાં, ગૂંચોના ઉકેલ કરતાં, લોકોનાં મન રાખતાં, પ્રાંત પરપ્રાંતોના કાર્યકર્તાઓ જોડે કામકાજ વજવ્યવહાર ચલાવતાં, તેમ જ મંદિરના કામકાજને અંગે ખાદી-પ્રચાર તેમ જ ખાદીસેવાને અંગે સંઘના ઉપરી અધિકારીઓ તેમ જ મુરબ્બીઓ જોડે પ્રસંગોપાત્ત પડતાં શીખીને આત્મવિશ્વાસપૂર્વક બહેર કામ કરવાનાં જે દામતી અનુભવ અને તાલીમ અમને મળ્યાં છે, એ અમારે બહેનોને મન અમારી સાચી કમાણી અને મૂડી છે.'

સાનેક બહેનો જ આ સંસ્થા નખાવે છે. નેચો નવી બહેનોને પોતાની સાથે કામમાં લઈ, પ્રત્યક્ષ

*મંદિરનો બીજો એક સ્થાપી નિવસેવ ધ્યાનપાત્ર છે :- મૂડી દત્તી બ્યાલે લઈને મંદિરનું કામ ન કરવું. એટલે બહેનો સેવાભાવ અને મદનત મન્દીની મૂડીથી પોતાનું કામ કરે છે.

ઉદ્યોગ દ્વારા કેળવે છે. કુદરતી રીતે આથી કરીને આ બહેનોની સંસ્થા પ્રતિષ્ઠા પામી છે અને પારસાની સેવાનાં બીજાં નાનાંમેટાં કામો પણ કરે છે, તેનો છટ ચેપ લાગી, પારસા સાથેનાં ખર્ચમાં પણ ખાદી-ખંડારો ચાલતા થયા છે.

ગાંધીજી હમેશ કહેતા આવ્યા છે કે, બહેનો માટે ખાદી, દારૂનિષેધ આદિ કામો સેવાનાં જ નહિ, સંસ્કાર અને તાલીમનાં પણ પ્રખળ સાધનો છે. પારસાનું આ ખાદીમંદિર તેનો પદાર્થપાદ મણાય.

એ તો બહાનું* લાગે છે,

છાપાંમાંથી આસામ સરકારની એવી બહેરત વિશે બજવા મળે છે કે, ખરયાળપણાને લઈને સરકારે વધો શિક્ષણ યોજનાનાં પ્રયોગ બંધ કર્યો છે, આ ખજર જે ખરી હોય તો, એ તો બહાનું જ લાગે છે. ધારો કે, યોજના ખરેખર ખરયાળ છે એમ પ્રતીતર માન્યું. પરંતુ તેથી યોજના બંધ કરવાનું શી રીતે સિદ્ધ થાય? જો એ યોજના ચોખ્ખ હોય, હિંદનાં બાળકોને માટે યોગ્ય તાલીમ આપનારી હોય, — અને એ બાખત કર્યું હોવાનું ન હોય, તો પછી ખર્ચ તો રામાં નથી થતું? એ જ કામ જોડે ખર્ચ થઈ શકે તો અલખત તે રીતે કરે. પણ જો એ કામ કરવું છે ને કરકસર કરતાં છતાં અચુક ખર્ચ તો તેમાં કરવું જ પડે છે, તો તેને ખચીળ ન કહેવાય એ ન્યાયે વિચારતાં, આ બુદ્ધ ચાલે છે એ જોડું ખરયાળ છે? સરકાર એને પણ કાં બંધ ન કરે?

વાત એમ છે કે, શિક્ષણેનાં નોકરશાહીને આ નવી યોજના અનેક કારણે બુદ્ધ ગમી જ નહોતી. પરંતુ જેની સરકાર તેવા ચાલતું, એ આપણી નોકરશાહીની અનેક વર્ગોથી ઘડાયેલી વૃત્તિ છે. કોંગ્રેસ સરકાર આવી ને તેના શિક્ષણ-વિપક્ષ વિચારો વધો-યોજનાનાં પ્રેમી છે એટલું જાન આ નોકરશાહીને માટે ખસ હતું. એટલે આખા ધર્મને કેટલાક તો આ યોજનાનાં ગુણગાનમાં ફૂટી પડ્યા; ખબુ શિક્ષણ ખાખા તરીકે મનમાં તો ધખા અધિકારીઓને એ અંકડી લાગે તો નવાઈ નહિ, કેમ કે જનમારો જે તંત્રમાં કાઢેલો તેને નવી યોજના ઉચલાવી દેનારી

ને ધરમૂળથી નહું રચના માગનારી છે, એ તો હવે સીંચુમળ્યા છે.

સરકાર પદ ઉપર હતી ત્યારે આ અણગમો આપોઆપ દૂર થઈ ગયો. હવે તેમ ચવાની જરૂર રહી નથી. એટલે સુરક્ષિત રીતે કેટલાય એકાંકી કાંઈક મોકળાશથી પોતાનો અણગમો કાઢી શકે. અને સરકારને આજે યુદ્ધના નાશક અર્થાગ્ર-પણામાં તણાવું પડે છે, તેથી ખીન ખર્ચે પ્રમુખીય ઉત્તરિનાં, રચનાત્મક અને માફકસરનાં હોય તોય વિશેષ દાખવે છે; અને જો એ કામ ન ગમતું હોય તો તો ખાસ વધારે દાખવે. સરકારી નોકરોનું અને નોકરદાહી સરકારનું માનસ વધો યોજના બાબત કાંઈક આવી રીતે આજે કામ કરતું હોય એમ લાગે છે. નહિ તો આસામ સરકારનું પગલું જો ખર્ચ પૂરતું જ વિચારાયું હોય તો વલ્લૂદ વગરનો વધો યોજનાનો છૂપો દેવ જ તેની પાછળ છે એમ બતાવે છે, અને એને ઠાંકવા કસ્ટોડિયન કારણ આપવામાં આવે છે.

મિ. રમોલનો પુરાવો

આ માન્યતાનું સમર્થન એ સરકારના મિ. રમોલ નામના માછ વિદ્યાર્થીકારીના છાપામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા એક નિવેદન પરથી મળે છે. આ સાહેબ દમણના પોતાના પ્રાંતના શિક્ષણ ખાતાનો હેવાલ બહાર પાડીને નોકરી-મુક્ત થયા લાગે છે. એટલે કે, જતાં જતાં એ જરા છૂટી, પોતાના વર્ધશિક્ષણ બાબતના વિચારો કહેતા ગયા. પરંતુ, એમને એટલું બાન ન રહ્યું કે, તેની સાથે સાથે તે, આ યોજના આસામમાં કેમ ને કામી, તેનું ખરું કારણ પણ આપતા ગયા. એમના જ્ઞાન-અનુદાણના હાથમાં ખીનું થાય પણ શું? કાંઈ પણ પ્રયોગ પ્રાગ્વાણિકતાથી કરવાને માટે એ વસ્તુ જોઈએ: ૧. પ્રયોગના પદ્ધતિમાં કામ પૂરતી શક્તિ, અને ૨. તે શક્તિનું કરી એવાને માટેની નૈદિક પ્રાગ્વાણિકતા કે વિગ્નાનશુદ્ધતા. આ સાહેબ પાસે એક ખૂટતાં લાગે છે. તેમના નિવેદન પરથી દેખાય છે કે, નથી તે વર્ધશિક્ષણનું રદરૂપ સુમળ્યા, કે નથી સમજવા માગતા. તે તો પોતાના વિચારો અને પ્રાથમિક શાળાને નામે પોને જ 'ગોખલુ-ખાના' કે 'યુદ્ધાખાના' ચલાવે છે તેની સત્ક્રિયામાં એટલા મુશ્કેલી છે કે, એમનાં એ ધર્મ-

ચરમાં કાંઈ ભાગ્યે જ ઉતારી શકે. ખાડી, યુદ્ધાખ-કે-ગોખલુ-ખાનાં કરતાં જો એ 'ખાદીનું કારખાનું' કહે છે એ વર્ધશાળા એક રીતે તો સારી છે, એમ ન સમજત? ગોખલુ કરતાં કામ કાંઈ હિસાબે સાડું છે. અને એ કામ જો દેશની સેવા અને સ્વતંત્રતાની ભાવનાં જોડે સંકળાયેલું હોય તો તો વળી વધુ સાડું બને. પણ કદાચ તે સાહેબને ખાદી-કામ ન ગમતું હોય. તેમાં એમને હિંદની સ્વતંત્રતાની મૂળ આવડી હોય, એમને તો મેકેસિ-પ્રણીત શિક્ષણ-વિચાર કદાચ હિંદ માટે અમર તપાવવા જેવા લાગતા હોય. પણ એમને આ અધું કહે સાર નથી. આસામ સરકાર અને એના માછ વિદ્યાર્થીકારી મળીને આટલી વાત રપટ કરે છે કે, સ્વતંત્ર હિંદની શિક્ષણ-પદ્ધતિ સ્વતંત્ર હિંદ અંખતા પ્રમુખીય તંત્રને હાથે જ ચલાવે શકશે.

તકલી અને ઓસ્ટ્રેલિયા

વર્ધો શિક્ષણ યોજનાની એવકૂશી સિદ્ધ કરવા આટલું જ ખસ છે, એવી લગભગ મોન્ટકા ખાતરીથી એ રમોલ સાહેબ કહે છે, તકલી મારફતે, દા. ત. ઓસ્ટ્રેલિયાની જૂગોળ શી રીતે શીખવાય?

આ સવાલથી મને ઊલટી રમોલ સાહેબની, વર્ધો યોજના વિષેની 'એવકૂશી' જાણી. એ યોજનાની પૂર્વધિક્ષિકા જેવી માંધીજની દિલ્લૂશી તો તે કયાંથી કે શું કામ જ સમજે? પરંતુ તેમણે તો 'વર્ધો શિક્ષણ યોજના' વિષેની ચોપડી પણ વાંચી ન હોય; નહિ તો આમ પૂછત નહિ. યોજનાકારોએ શિક્ષણને ત્રણ કેન્દ્રોમાં શૂંચવા સૂચના કરી છે—ઉદ્યોગ, સમાજ, અને પ્રકૃતિ. એ ત્રણેના કતાં ધંધરને છાંડે તો, તેની સંપ્તિની કઈ બાબત આ કેન્દ્રો બહાર રહે છે? પરંતુ સમજવાની વાત તો ખીજ છે.

ધંધરે રચેલી જૂગોળ અને ગોરાઓએ ફિનિયાની રચેલી જૂગોળ જુદી છે. પહેલી જૂગોળ તો સી માટે એકસમાન છે. ખીજ ગોરાની જૂગોળ તે કાળાની નથી. અરે, ગોરા અંગ્રેજીની ઓસ્ટ્રેલિયાની જૂગોળ ગોરા કેન્દ્ર કે જર્મનની તેની જૂગોળ કરતાં જુદી છે. તેના ધંધરી જૂગોળ-બાગ બસે પાયારૂપે સમાન હો. એટલે, જો રમોલ સાહેબ એમની ગોરી અંગ્રેજ જૂગોળ હિંદને માથે ઠેકવા માગતા હોય, તો તે તો વર્ધો યોજનામાંથી નહિ નીકળે, અને

નીકળવાની જરૂર નથી ને તેમાં જ તે યોજનાની શક્તિ પણ રહેલી છે.

પણ એક ખીજ રીતે હિંદી બાળક ઓરિજિનાલ વિષે જાણી શકે. થોડા માસ પર તે ખંડના મોરા સોફ્ટરોએ મુંખર્મમાં ઉત્પાત કરેલો એની ખજરો છાપામાં સચિત આવી હતી. ધારો કે વધી શાળાના એક છોકરાએ તે વાંચીને શિક્ષકને પૂછ્યું, સાહેબ, આ અનધક જંગલી શોક ક્યાંથી આપણે ત્યાં આપ્યા છે? તો વર્ધો-શિક્ષક જગતના નકશામાં એ પૃથ્વી-ખંડ બતાવે, તેનું નામ કહે, ત્યાં રહેનાર પશુ-પાલન-પ્રધાન વસ્તી વિષેય કંઈક કહે. અને સાથે એમેય કહે કે, આ શોક અંગ્રેજ રામને જ તામે છે; તેઓ આપણે ત્યાં મળ માણી શકે છે, છતાં હિંદીને તેમને ત્યાં નથી પેસવા દેતા, કેમ કે આપણે યુધામ છીએ.

પરંતુ રમોલ સાહેબ ને અંમના ખતના શોક કહેલો, આ તો બુગોળ ન યર્ધ. ત્યારે તેમણે બુગોળ વિષેના પોતાના ખ્યાલો પણ સુધારવા નોંધ્યો. આને શીખવાતી ઓરિજિનાલની બુગોળ માત્ર ગોખ્યુમાફા છે, કેમ કે નથી તે બાળકના જીવનમાં સંબંધ કે નથી બાળક ત્યાં જન્મ શકતું. એ બુગોળ રહી જ્યાંથી ભદ્રે હિંદમાં બાળકોનો શક્તિદાસ થતો અટકે. અને તે સારુ મિ. રમોલે તેમને અધિકૃત ગણવાં હોય તો ભલે ગણે. પરંતુ પરદેશી રાજસત્તાની મદદિતાથી જ એમ તેઓ કરી શકશે. તેને જો એ ઉતારે તો જાણી શકે, રવતંત્ર દેશોમાં બધે બુગોળને આવો બે-વક્ર અર્થ તો નથી થતો.

જીવનને વક્રાદાર શિક્ષણ

સર સી. પી. રામસ્વામીએ તાલેતરમાં એક વિદ્યાર્થી-સંબાને બાજણ આપ્યું. તેમાં કહ્યું કે, આજ શિક્ષણ જીવનથી કેવું જુદું પડી ગયું છે! દા. ત. એક બાગમાં અટકી ગૂંથવાનો ધધો પરાપૂર્વથી સાહે છે. હવે તે શાળામાં બાળકો પોતાના હાથ એ ઉલોગમાં ચલાવી, પોતાની આંગળીઓમાં વંશપરંપરાથી જીનરી આવેલી કુદરતી શક્તિને રેળવે, તો કેવું સરસ!

આ વસ્તુનો ઉલ્લેખ કરીને, તા. ૧૮-૯-૪૧ ના 'હિંદુ' પત્રનો અમરેખક કહે છે :

“સામાન્ય હિંદી વિદ્યાર્થી પરદેશી દેશોનાં ઉત્તિદાસ બુગોળ વિષે, નવાઈ પમાડે એટલી બધી વિગતવાર ખબરો ભણે છે;—ખાસ કરીને સુએઝની પશ્ચિમ-આવેશ દેશોનાં, વરતતાએ આનું કુખ કદાચ ન મૂકે. પણ એ સારુ બાળકને લાગે વખત બધું પરદેશી મંત્ર-તેના કુચ્છ મગજ પર અવરિત બેલે તો, રૂઢી જ છે; અને એની આસપાસની પરિસ્થિતિ જોઈને દેશી લેવારેના-નકશા એ બધું અધ્યય છે, તેથી નથી ખચકાડ જ વાય છે. અને શાક્રિતના મોટા દરિયાકાંઠાનાં તો તે થોડાંસ નુકસાન કરે છે, કેમ કે પોતાના દેશનાં ઉત્તિદાસ બુગોળના અભ્યાસને લોગે પરદેશોનું એ શિક્ષણ હોય છે.”

અને એ લેખક ડો. જેમિંગઝ નામના એક અંગ્રેજ કેળવણીકારે સિંથોનની કેળવણી વિષે વાત કરતાં કરેલી આ પ્રકારની ટીકા ટાંકી બતાવે છે :

‘લંડોની અંગ્રેજ શાળામાં ને વરતઓ વિદ્યાર્થીઓ શણે છે એ તેમના પ્રત્યક્ષ જીવનથી દૂર પડેલી છે એ અસંશય છે, એમ એમણે જણાવ્યું. એ લોકો સેનેશાયરના કાપડ કલોગનું બણે છે; ધાનાં ડાંગર નારિયેળનું નહિ. કુરેપની બુગોળ તેઓ ભણે છે, સિંથોન વિષે બહુ નહિ. ને કુદરત વનસ્પતિ વિષે તેઓ ભણે છે તે બીલ દેશોની આથી દરેક વિષય યુસ્તકિસો બની ભય છે. . .’

સિંથોનની પોતાની યુનિવર્સિટી નથી; ત્યાંની શાળાઓ લંડન યુનિવર્સિટી જોડે નેડાયેલી છે, તેથી કદાચ ઉપરની રિચત હશે, એમ લેખક કહે છે. પણ તેમ ન હોય તોય શું? હિંદની આપણી અસમ યુનિવર્સિટીઓમાં બધાંતું વિદ્યાન, બધાંતી દિલસેરી, અર્થસામ્ર, શિક્ષણસામ્ર, તથા તેને અંગે કહેવાતું સંશોધન—આ બધું જ નિર્જીવ અંગ્રેજ અનુકરણ સમગ્ર નથી! વાત એમ છે કે, અંગ્રેજ રાજ્ય થતાં અહીંનું રાજતંત્ર, શિક્ષણતંત્ર, અર્થતંત્ર, પ્રાદેશી સમાજજીવનનાં ગંધાં અંગીકાર, જોડે અને ગમે એવી ઢળે, કુદરતી રીતે, તેઓએ કરવા માંડ્યાં. પરંતુ એને કાપથી માનવાનું શું કારણ? જમાનાના જમાનાથી ચાલતી આશ્રમ-શિક્ષણ-પદ્ધતિ અને ત્યાર બાદની આમજ-આવત પદ્ધતિ જતાં વાર લાગી! અંગ્રેજ પદ્ધતિ તો એના મોઢા બાગ જેટલી પંજુ મંડી નથી ધર્ધ. સ્વરાજમાં એણે તો પસારાનું જ પડશે. વધી યોજના એ પસંદાનું મંજૂનાયરણ છે. શ્રી. રામસ્વામી જેવા પણ એ જ યોજનાનું રાઈ વર્ણવતા થયા છે એ આની જ નિશાની ગણા.

સામાર સ્વીકાર

જૂનાં પુસ્તકો સમાલોચનાને માટે મળ્યાં છે :
 પંખો (પ્રથમ ખંડ) : લેખક : નસિન મ.
 પતાની રોરી. વડસાડ : ૦-૪-૦.
 બોધામ પ્રચારક મંડળ, કરાડી, નાં નીચેનાં
 નિયમો : ૧-૦-૦; સાદી રમતો
 આલને ૧-૦-૦; વ્યાયામ શિક્ષણ
 સાહિત્યનો સેર એક : ૧. આસન ૦-૪-૦; ૨. મલખમ
 ૦-૨-૦; ૩. હંડ અને એકક ૦-૧-૬; ૪. લેઝીમ ૦-૨-૦;
 ૫. મમદળ ૦-૩-૦; ૬. બનેટ અને ફરશુ ૦-૧-૬;
 ૭. બાલો-લાડી ૦-૩-૦; ૮. જમૈયા, પદા અને
 તલવાર ૦-૨-૧.

માતા આનંદમયી ધી ખાત : રચયિતા :
 અમલ, ધી આનંદમયી શિવ મંદિર, કિશનપુર.
 સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી : લેખક : જ્વેરજી મેઘાણી;
 પ્રકાશક : ચૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૨-૮-૦.
 શ્રી. નાગમહાશયના જીવનનું રેખાદર્શન : શ્રી
 રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ, અમદાવાદ. ઠમનેા નિયમ :
 શ્રી રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ, અમદાવાદ. વિદગીનેા
 આનંદ : ડો. કેપુશરુ દોરાબજી ત્રિપાઠી, નવસારી. ખાત-
 કુંજના ધીખ પાઠો : આરત વિદ્યાલય, કરાડી, ૦-૧-૦.

ખાલકુંજના ત્રીજા પાઠો : આરત વિદ્યાલય, કરાડી,
 ૦-૫-૦. બાવલાનાં પરાક્રમો : સંપાદક : સી. હંસા
 મહેતા; શિક્ષ સાહિત્ય બંડાર, મોટા આંકડિયા, ૧-૬-૦.
 આરત દર્શન : સારાભાઈ ભા. ચાહસી, મુંબઈ,
 ૧-૧૨-૦.

પ્રકાશક : આરતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ નાં
 નીચેનાં પુસ્તકો : પૃથ્વીનો પહેલો પુત્ર : લેખક :
 હરજીવન સોમિયા, ૨-૮-૦; સૌની વાતો ભા. ૧-૨ :
 ૦-૧૦-૦; વીર જવાહરલાલ : લેખક : લાલુબહેન
 મહેતા, ૦-૮-૦; ધરની વહુ : અનુવાદક : લાલુબહેન
 મહેતા, ૧-૪-૦; તલ પમલા : લેખક : સોપાન,
 ૨-૮-૦; ઉપવાસ કેમ અને ક્યારે ? : લેખક : હરજીવન
 સોમિયા, ૧-૪-૦.

હિંદનું બાપી બંધારણ : પ્રકાશક : યુસફ
 અબ્દુલ મની માંડવિયા, માંડવા, ૦-૮-૦. બહેરા મૂંગા
 વિદ્યાર્થીઓ માટે બાળપોથી : પ્રકાશક : બહેરાં
 મૂંગાંની શાળા, નવરંગપુરા, અમદાવાદ, ૦-૪-૦. અંશુ :
 લેખક : પ્રમોદ મહેતા; પ્રકાશક : ન્યોતિ પ્રકાશન,
 ન્દતાગઢ, ૧-૦-૦. અવરોધ : લેખક : પ્રમોદ મહેતા;
 પ્રકાશક : મરુડ મંથાવલિ, ન્દતાગઢ, ૦-૧-૦-૦

સૂચના

‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ મુંબઈ સરકારના
 કેળવણી ખાતાએ, વડોદરા રાજ્યે તથા વેસ્ટર્ન
 ઇન્ડિયા રેલ્વેસ એજન્સીએ મંજૂર કર્યું છે કે કેમ,
 એ બાબતની પૂછપરછ વારંવાર થયા કરે છે, તેથી
 જાણી જણી ખાતર નીચેની હકીકત જાહેર
 રીતે છે.

પ્રસ્તુત માસિકની બાજતમાં, ઉત્તર વિભાગના
 જનશ્રી ખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર સાહેબ, ડાયરેક્ટર ઓફ
 પબ્લિક ઇન્સ્ટ્રક્શનની સૂચના અનુસાર, તેમના ૭
 જુલાઈ, ૧૯૪૦ ના પત્રમાં લખી જણાવે છે કે,
 જિલ્લા કલેક્ટર સામયિકો તથા વર્તમાનપત્રોની વાર્ષિક
 હદી બહાર પાડવાની પ્રયા હવે બંધ કરવામાં આવી
 છે, અને કેાઈ પણ સંસ્થાના વડા તેમને યોગ્ય જણાવ
 માસિક વર્તમાનપત્રનું લવાજમ તે સંસ્થા
 માટે થકે છે.

વડોદરા રાજ્યના વિદ્યાધિકારી સાહેબ પણ
 ચોતાના ૭મી સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૧ ના પત્રથી જણાવે
 છે કે, ‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ રાજ્યની બધી શાળાઓ
 માટે મંજૂર કરવામાં આવ્યું છે.

વડોદરા રાજ્યનાં પુસ્તકાલયો માટે પણ રાજ્યના
 યુ. સ. સ. મંડળે મંજૂરી આપી છે.

વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા રેલ્વેસ એજન્સીના રેસિડેન્ટ
 સાહેબના ઉપમંત્રી પણ ૧૭મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૧ ના
 પત્રમાં જણાવે છે કે, ‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ ને
 રેસિડેન્ટ સાહેબે વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા રેલ્વેસ એજન્સીના
 શિક્ષણ ખાતાના અધિકારીની દેખરેખ નીચેની
 બધી શાળાઓ માટે મંજૂર કરવાની મહેરબાની
 કરી છે.

અવસર્યાપક

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સંસ્કૃતિનું ઘડતર

સમાજમાં પ્રવર્તમાન વિચારોમાંથી કુદરતી રીતે અમુક પસંદગી સતત પ્રક્રિયા ચાલે છે, એમ આપણે કબૂલ કરવું જોઈએ. એક દિવસે જો ગાળે જઈને, સમાજમાં જે વિચારો વિજય પામે છે તે કયા? જાણના વ્યવસ્થા કરતાં સમાજના ધારણ કે દેશવને સારુ તેને જે વધારે લાયક બનાવવાના વલણવાળા હોય છે તે. અને આ પ્રક્રિયા મનુષ્યની બુદ્ધિશક્તિના વિનયરૂપ છે એમ માનવાનું નથી. એ એટલું જ બતાવે છે કે, મૂળાધિભાત્રનો લાંબો ગાળે જઈને એવો જ કમનસીબ ફેર આવે છે.

દરેક જમાનામાં તેની સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ બદલાય છે તે નક્કી થાય છે, એમાં ભાગ્યે જ શંકા હોઈ શકે; પરંતુ તે નરી આર્થિક રીતથી નથી થતું. કોઈ પણ અમુક સમાજની સંસ્કૃતિ તેના ઇતિહાસના કોઈ પણ સમયે, નીચે જણાવેલી અસરોનું પરિણામ હોય છે:

૧. તેની આગળના સમયની સંસ્કૃતિ. એમાં 'સંસ્કૃતિ'નો સંકુચિત અર્થ તથા વર્તનની સમસ્ત સામાજિક પરંપરા એ અર્થ પણ આવી જાય છે.

૨. સમાજની વર્તમાન આર્થિક દશા, જેમાં (ક) આમ-જનતાની જરૂરિયાતો અને (સ) ઉપલા વર્ગોની જરૂરિયાતોનો સમાવેશ થાય છે.

૩. મૂળે આર્થિક નહિ એવી બીજી વર્તમાન દશાઓ. ઘા. ત. વૈજ્ઞાનિક શોધો.

૪. આમ-જનતા અને ઉપલા વર્ગોની માનસિક તંદુરસ્તી અથવા હતાશા અને ચિંતામાંથી મુક્તિ હતાશા જે જાતની છે. વેચકિતક (ઘા. ત. પુત્રપરિવાર અંગેની વાતનાઓ) અને સામાજિક (ઘા. ત. આર્થિક હતાશા).

૫. આમ-જનતા અને ઉપલા વર્ગોની સામાન્ય બુદ્ધિશક્તિ અને નવ-સૂચન સમયે ધવાનું તેમનું બળ.

૬. બળજેરી અને પ્રચાર દ્વારા ઉપલા વર્ગો જે સત્તા યોગ્યતાને પ્રમાણ.

સંસ્કૃતિનો પ્રકાર ઘડવામાં, આમાંના જે મુદ્દા નીચલા વર્ગ પર અસર કરે છે તેમના કરતાં ઉપલા વર્ગોને અસર કરનારા જે છે તે વધારે મહત્વના છે. પરંતુ ઉપલા વર્ગો અને આમ-વર્ગોની જરૂરિયાતોમાં જેમ ગાળો મોટો, તેમ ઉપલા વર્ગોની સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ (એટલે પછી એમની કેટલાક આમ-વર્ગનું પણ) તે વર્ગની પોતાની સત્તા-કામ-સાધવાની ઇચ્છાશક્તિ પરથી ઘડાયે. એટલે કે, જે વિચારો, ઉપલા વર્ગોને સામાજિક કે નૈતિક કે ધૌરિક કે રસમ દૃષ્ટિએ પણ (ચાલુ પ્રમાણે) 'ઉપલાવી' પાડનારા' બાગે, તે બદલાયેર દશાવવામાં આવશે.

(‘વિદ્યોત્સવ’ અને ‘વિવિધ’માંથી)

ઓલાઈ સ્ટે

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

सा विद्या या विमुक्तये

સંપાદકમંડળ

જુગતરામ દવે
ગોપાલદાસ પટેલ
નગીનદાસ ખારેખ

મણિભાઈ દેસાઈ
મગનભાઈ દેસાઈ (વંત્રી)
છવ્વજી દેસાઈ (ન્યૂનરચાપક)

અંક ૨

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

નવેમ્બર, ૧૯૪૧

વર્ષ ૩

અંક ૨

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
ગામડાંનું ઉત્પાન	આંધીજી	૪૧
સાપેક્ષતાવાદ	હિસોરદાલ ધ. મહારવાલા	૪૩
શાળાઓમાં હરિજન-પ્રવેશ	મગનભાઈ દેસાઈ	૪૬
વર્ધા યોજનામાં સમાવેલા મુદ્દાઓ	આ. કૃપાલાની	૪૮
ધરમાં બાળકોની કેળવણી	દિલ્લુશ બ. રીવાનજી	૫૦
ગુ. વ. સો.નો ઉચ્ચ અભ્યાસ		
અને સંશોધન વિભાગ	ગો. કં. આંધી	૫૩
જકરી વિ. ગાય	બાલુ પારેખ	૫૪
આંધીજીનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ	મ. કં. આંધી	૫૫
ગુ. વ. સો.નું વાર્ષિક વ્યાખ્યાન	મ. કં. આંધી	૬૦
જાગ્યાની કથા — ૧૭૫૭-૭૨		૬૨
કવિચરનું વિશ્વશારદી	નાથાલાલ દવે	૬૬
વહેવારુ ખગોળ - રૂપ	દરિદર બંદ	૬૬
આ બંધો છે ?	મ. કં. આંધી	૭૦
દેવું વિચિત્ર !	વિ. કં. આંધી	૭૧
આપણું શરીર	મ. કં. આંધી	૭૩
નરું વાચન		
ઉપવાસ કેમ અને ક્યારે	જ. કં. આં.	૭૪
વીજળીની દુનિયા	" "	૭૪
નાનકી વાતો	મ. કં. આં.	૭૪
જનપદ	" "	૭૫
સોની વાતો	" "	૭૬
ભારત-દર્શન	" "	૭૬
માસિક વિવેચન		
૧૪ મું સાહિત્ય સંમેલન	મ. કં. આં.	૭૭
શિક્ષણ અને સેવા	" "	૭૭
'અનીય' પ્રત્યક્ષો ઉપયોગ	" "	૭૭
રશિયાને હતાપણ આનંદ	" "	૭૮
કાયદો અને રચના	" "	૭૯
એક વિચારવા જેવી વાત	" "	૭૯
ધર્મગુણોમાં મનને	" "	૮૦
રવીન્દ્રનાથનું સાહિત્ય	" "	૮૦
મામ પુરવઠાલયો માટે સરકારી યોજના	" "	૮૦

મૂચના

આ માસિક ફર મહિનાની આવેલા તારીખે જાહેર પડશે. કોઈ પણ માસમાં શકાય.

ફરક મૂકવાનું પહેલું વર્ષમાં આંક ન મળે તો માલકે પોતાનો માલકનંબર લખી ખજાને આપવાથી તે આંક મોકલી આપવામાં આવશે. એ પહેલાં, ટપાલ ખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે. સરનામાનો ફરફાર અંગેને ઉત્તર જણાવવા કે જેથી નવા આંક નવા સરનામે મોકલી શકાય.

માલકોએ પત્રવહેવાર કરતી વખતે પોતાનો માલકનંબર અવશ્ય જણાવવા વિનંતી છે.

મુંબઈના માલકો પોતાનું લખાન નવજીવન કાર્યાલયની મુંબઈ શાખા (૧૩૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ)માં ભરી શકશે.

પોસ્ટલ ઓફર કોષ ન કરવા વિનંતી છે.

લખાણમતો ફર ફરમાં પરદેશમાં બહારેશમાં રૂ. ૨-૦-૦ શિ. પાંચ રૂ. ૨-૮-૦ પ્રતે નામ, ચાર આના.

વપરયાપક, શિક્ષણ અને સાહિત્ય નવજીવન કાર્યાલય, પો. બો. ૨૦૫, અમદાવાદ

હાયબનાવટનો કાગળ

હાયકાગળનાં પેડ, પરખીડિયાં, કાકડ, ચાહીચૂસ તથા કાકડી દોઝાને સાદા તથા રંગીન (પૂર્ણ જેકેટ માટે ઉપયોગી) હાયકાગળ મળી શકશે. નમૂના તથા બાવળ માટે પત્રવહેવાર કરો. નવજીવન કાર્યાલય અમદાવાદ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૩-અંક ૨]

અમદાવાદ

[નવેમ્બર, ૧૯૪૧]

ગામડાંનું ઉત્થાન

[રેડિયોબારડ (તા. ૧૮-૬-૪૧) ને દિવસે સેવાશ્રમમાં આશ્રમની સાંજની પ્રાર્થના પછી ગાંધીજીએ કરેલું પ્રવચન.]

સેવાશ્રમમાં તો હું હવે એક પુરાણો ગામડિયો બની ગયો છું. એમ થવું જ નોઈએ. અહીં રહેતાં મને ઘણો સમય થયો છે. ગામના લોકો સાથે મારો પરિચય થયો છે. હું માનું છું કે આશ્રમ અને સેવાશ્રમ વચ્ચે ધનિષ્ઠ સંબંધ થતો જાય છે; પણ હું ઇચ્છું છું તેટલો નહિ. એમાં સેવાશ્રમવાસીઓનો દોષ નથી, પણ અમે જેઓ અહીં સેવા કરવા આવીને વસ્યા છીએ તેમનો છે. પણ હું માનું છું કે એ દોષ ક્ષમાપાત્ર છે; કારણ કે અમારામાંથી કેઈ સંપૂર્ણ નથી. અમારામાંના કેઈનો એવો દાવો પણ નથી. સંપૂર્ણ માણસ નથી આશ્રમ વસાવીને બેસતો અને નથી સેવા કરવાનો દાવો કરતો. સંપૂર્ણ પુરુષ તો વર્ણનથી પર છે. અહીં તો જેમના મનમાં સેવાની ભાવના છે એવા પડ્યા છે. તેઓ કામ કરે છે, કેમ કે તેમનામાં સેવાની ભાવના છે. પરંતુ જ્યાં આશ્રમવાસી ઘૂમી નથી. મારી અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ છે. તેને લઈને જોઈને અહીં જતા આવતા રહે છે. તેમનામાં પણ ઘણી સેવાભાવના તો હોય જ છે. તેઓ કાંઈક સેવા કરે છે પણ ખરા. પરંતુ તેમનામાં કેટલીય જાતના દોષ પણ હોઈ શકે અને તેમનાથી દોષ વર્ધે પણ જાય છે. તેઓ ક્ષમાને પાત્ર છે અને ક્ષમાપ્રાપ્તી પણ છે.

આ વરસે તમે આટલા લોકો રેડિયો સલાવતા હતા તેથી મને ઘણો હર્ષ થયો. સવારે એક કલાક તો પાંચપાંચ સાથે કાંતું જ. પણ તમે તો સાંઈકાળ સુધી કાંતવાનું ચાલુ રાખ્યું. આ કામ તમે તમારી ખુરશીથી કર્યું. ગ્રેસના બસે અહીંની દોષ, પણ તમને

સમજવવાની મહેનત નથી કરવી પડી. તમને કાંઈક જ્ઞાન તો જરૂર થયું છે. ખાદી દ્વારા થતી ગામના સેવાને તમે સમજવા લાગ્યા છો. ખાદીકામથી માણસો ઉદ્યોગમય બને છે, ગરખામાં સમય ખોતા નથી, અને બસે થોડા પણ પૈસાથે મળે છે. ખીછ જાતના દોષ બસે હોય, પણ ખાદીથી તો તમારી સેવા જ થાય છે. આ સેવા એવી છે, જેની મજુરતી પણ કરી શકાય છે. વાતોમાં જે સમય જાય છે તેને જાહેરે તમે ઉદ્યોગ કરો, અને તે પણ પાર-માર્થિક ઉદ્યોગ, તો તે એક મોટી વસ્તુ છે. તેની કિંમત પણ તમે થોડી થોડી સમજ્યા છો.

અહીંથી વપરાતું બધું કાપડ તમે અહીંથી જ ન બનાવી શો ત્યાં સુધી મને તો સંતોષ ન થઈ શકે. તમે જોશો કે આમ કરીને તમે પૈસા બચાવશો. આને તમે જહારનું કાપડ ખરીદો છો, અને માનો છો કે એ સરતું મળે છે. પણ એ સરતું કેમ મળે છે એ પણ સમજવું નોઈએ. આ વસ્તુ હું અહીં સમજતું એટલે તો સમય પણ નથી. અહીંના ખાદી-સેવકો તમને એ સમજવી શકશે. જાપાન, ઇંગ્લંડથી જે કાપડ આવે છે તે વસ્તુ સમજવા જેવી છે. એ તમને સમજવવામાં આવે તો એમાં રહેતા અનર્થ તમે જાણશો. દેવચોગે જાપાનનું કાપડ બંધ થયું. ઇંગ્લંડનું પણ ઘણું ઓછું આવી શકે છે. જેટલું આવે છે તેટલું પણ બંધ થવાનો સંભવ છે. તેઓ લાઠીમાં જરૂરના થઈ રહ્યા છે. આને તેમનાં ઘર સજગી રહ્યાં છે. તેઓ ક્યાં સુધી કાપડ મોકલી શકશે એ એક પ્રશ્ન જ છે. ખાદી રહી આપણી

મિત્રો. તેમને પણ કાપડના બાવ વધારવા પડ્યા છે. પૈસાદારોને પણ પોતાનું પેટ બરવાનું છે. તેમનો આપણે દેવ નહિ કરીએ. પરંતુ તેમની મારફત આપણે કોરોડોને પૈસા ન આપી શકીએ.

આપણે આપણું કાપડ અહીંયાં જ બનાવી લઈએ તો કેટલીય કડાફ્ટમાંથી છૂટી જઈએ. જેમ આપણે આપણી રોડી બનાવી લઈએ છીએ અને હોટેલની રોડી સાથે તેની સરખામણી નથી કરતા. બન્ને મોંઘી હોય કે સસ્તી, પણ ઘરની રોડી આપણને મીઠી લાગે છે. બહારની કાંઈ વસ્તુ ખરીદીએ એટલે આપણે પરાધીન થઈએ છીએ. આપણી પાસે પૈસા હોય તોપણ આપણે એવા પરાધીન શા માટે બનીએ? એમાં ક્યારે કંઈ વસ્તુ શી કિંમત મળશે તેની આપણને કાંઈ ખચર પડતી નથી. આપણે તો અહીં સ્વાશ્રયી બનવું છે. એમાં આપણને અદ્વિત સંતોષ મળશે. આપણી આવરકતાઓ માટેના બધા ઉદ્યોગો આપણે અહીં કરવા માંડીએ નહિ ત્યાં સુધી મને સંતોષ નહિ થાય. અહીં જ આપણે બધા ઉદ્યોગો શરૂ કરવા જોઈએ. એમાં વરસોની જરૂર નથી. હું તો તમને બતાવી શકું કે એ એક જ વસ્તુમાં થઈ શકે એમ છે; શરત એ કે તમારો સહકાર મળે. આ વસ્તુ કેવળ સેવાશ્રમને જ નહિ પણ બીજાં બધાં ગામડાંને લાગુ પડે છે.

મને આશા છે કે આજે તમે જે કામ કર્યું છે તે હવે પછી પણ વધતું રહેશે. આ કામમાં તમારે પૈસા ખર્ચવાનો તો પ્રશ્ન જ નથી; પ્રશ્ન હોય તો તે પૈસા કમાવવો જ છે.

વિદ્યાર્થીઓ પણ સમજ રહે, કે તેઓને કામને માટે અહીં આપ્યા છે તે બધું મદત્તરનું કામ છે. એ મદત્તર તેઓ આજે પૂરેપૂરી રીતે નહિ સમજી શકે; પણ કામ કરતાં કરતાં સમજવા માંડશે, અનુભવથી સમજશે. શિક્ષણ પડું થવા પછી એમને એ મદત્તરની ખચર પડશે. આ વિદ્યાલય જ એ પ્રકારનું છે કે જેમાં રહીને તેમણે સેવાશ્રમના છવનમાં એનપ્રોત થવાનું છે. જો વિદ્યાલય એમ ન કરી શકે તો એની કાંઈ કિંમત નથી. બીજી કોમેન્ટમાં વિદ્યાર્થીઓ બહુતા હોય છે ત્યારે સેવા નથી કરતા. અહીં તો બહુતાં બહુતાં જ વિદ્યાર્થીઓ કેટલાય

પ્રકારની સેવા કરશે, અને સેવા કરતાં કરતાં જ શીખી લેશે પણ ખરા. આ વિદ્યાલય તો હિંદુસ્તાન એક મોટી જરૂરિયાત પૂરી પાડવા માટે બંધાયેલ છે એ જરૂરિયાત પૂરી ન પડે તો વિદ્યાલય કારણ જન્ય છે. આ પ્રમાણે સેવા કરતાં કરતાં જ સેવાથી આપણી નૈતિક શક્તિ વધી જશે; એ એક અમૂલ્ય વસ્તુ છે. એનાથી આત્મવિશ્વાસ પણ વધે છે; એ એક ચમત્કારિક વસ્તુ છે. અનુભવથી તમે એ શક્તિને સમજી શકશો.

સેવાશ્રમને આપણે સ્વાશ્રયી બનાવી શકીએ તો બધાં ગામડાંનો પ્રશ્ન ઉકેલી શકીએ. સેવાશ્રમના હોડાને મજૂરી માટે બહાર જવાની જરૂર ન હોવી જોઈએ. પણ એનો અર્થ એવો નથી કે આપણે કૂપમંદૂક જ બની જઈએ. બહારની દુનિયા સાથે આપણે સંબંધ તો રાખવો છે, પણ એ સંબંધ મીઠો હશે. આપણે ન તો કોઈને લૂંટીશું, ન તો કોઈથી લૂંટાઈશું. આપણે આપણું આ પધ્ધતિ કેટલે સુધી પ્રાપ્ત કરી શકીશું એ તો આપણો સેવાશ્રમ કેટલો સાચો છે, આપણે કેટલા શુદ્ધ છીએ અને ગામના લોકોનો સંપર્ક આપણે કેટલો સાચો શકીએ છીએ, તેના પર નિર્ભર છે.

એક બીજી વાત પણ કહેવા માગું છું: આવા પ્રસંગો તો યશ્યા આવતા જ રહેશે. આપણાં ગામડાં સુશીલિત બનવાં જોઈએ, આરોગ્યમય બનવાં જોઈએ. એમને જોઈને લોકોની કંગાલિયત અને આજ્ઞાસની ખચર પડી જાય છે. આપણા રસ્તા, ફવા, ધર, છત્તાદિ ગામડાનાં સુંમારકયાન બનવાં જોઈએ. પહેલાં કરતાં તો તે સુધાર્યાં જ છે, પણ દંડ મને સંતોષ થયો નથી. તેમને સુધારવો માટે પૈસાનો તો પ્રશ્ન જ નથી, માત્ર પરિશ્રમની જરૂર છે. થોડો થોડો પરિશ્રમ કરવાથી જ આ બધું થઈ શકે એમ છે. આટલું કરીએ તો આખી, મચ્છર અને વ્યાધિથી આપણે બચી જઈશું. સેવાશ્રમને તો આપણે હવે ખાતાનું રચણ બનાવી શકીએ. હવા કાંઈ પડાડ પર જ હોય છે? આપણે રસ્તા સુધારવાના છે, મળની બચરથા કરવાની છે; સેવાશ્રમને આશ્રય ગામ બનાવવાનું માડું રવખું છે. એ આપણી જવાબદારી છે. હંધર આપણને મદદ કરે.

(દિન્તી ખાતે જત 'માંથી)

સા પેક્ષતા વાદ

ધર્મ, સદાચાર, નીતિ આદિ અનેક વિષયોમાં સાપેક્ષતાવાદની દૃષ્ટિએ શંકા ઉદાપવાની એક વૃત્તિ આ જમાનામાં કંઈક જોરપૂર્વક જોડી છે. જૈનદર્શનના સ્વધાદિગ્ધ અથવા અનેકાન્તિકવાદનું જ એ એક ભિન્ન રૂપ છે. તલવાર અને સોય એક દૃષ્ટિએ એક જ વસ્તુ છે અને બીજી દૃષ્ટિએ જુદી જુદી વસ્તુઓ છે. એટલે, એમને એક કહેવાનો આગ્રહ રાખનાર પણ ખરું કહે છે અને ભિન્ન કહેનાર પણ ખરું કહે છે, અને બંને ખોટું પણ કહે છે. આથી, નિરપેક્ષ દૃષ્ટિએ આપણે ન તો તેમને એક કહેવી જોઈએ, ન તો ભિન્ન કહેવી જોઈએ. આ એ તર્કપરંપરાનું નાનકડું સ્વરૂપ છે. એ જ રીતે સાપેક્ષતાવાદીઓ કહે છે કે, 'કોઈ' આચાર, વિચાર કે ઉચ્ચાર સત્ય, ધર્મ, નીતિ વગેરેથી યુક્ત છે કે અસત્ય, અધર્મ, અનીતિ વગેરેથી, તે આપણે નિશ્ચયપૂર્વક ન કહી શકીએ; કારણ કે સત્ય, ધર્મ, નીતિ વગેરે માપવાનો કોઈ નિરપેક્ષ ગળ છે જ નહિ. આ વિચારને અનુસરી, મેં સ્વીલ અને અસ્વીલ સાહિત્યમાં બેદ પાડવાની એક દૃષ્ટિ રજૂ કરી ત્યારે, અનેક વિકાન શેષકોએ મારા ગળનો વિરોધ કર્યો અને લગભગ એમ, સિદ્ધ કરી બતાવ્યું કે, સ્વીલ-અસ્વીલની મર્યાદા સમજવા માટે આપણી પાસે કોઈ સાધન જ નથી.

સાહિત્ય-પરીક્ષણ મારો વિષય નથી, અને અકસ્માત જ આ ચર્ચા મારે માથે આવી પડી. મારા એ શેષમાં કંઈક વિચારહોય ન હોય તોપણ બીજા વિચારકોનો મારી સાથે પ્રામાણિક મતભેદ પણ હોઈ શકે. કેટલાક વિષયો એ જાતના હોય છે જે હમેશાં ચર્ચાસ્પદ જ રહે છે, અને અમુક હદ સુધી ચર્ચા ધર્મ ગયા પછી પોતાનો મત પ્રગટ કરીને દરેકે મોન ધારણ કર્યું એમાં જ રહાપણ છે. પોતાનો કોઈ સંપ્રદાય જોવા કરવાની દૃષ્ટિ રાખ્યા વગર આવી ચર્ચા ધાય તો, મતભેદ હોવા છતાં, પરસ્પર આદર અને મૈત્રીનો સંબંધ કાયમ રહે છે. આ દૃષ્ટિએ સ્વીલ-અસ્વીલતા વિષેની મારી વિચાર-

શ્રેણીનો વિરોધ કરનારા મિત્રોને જવાબ આપવાની દૃષ્ટિએ કોઈ લખવાનું મને ઉચિત નથી લાગતું. આ શેષ તો એ ચર્ચામાં પ્રગટ કરવામાં આવેલા સાપેક્ષતાવાદનો જ કોઈક વિચાર કરવા માટે લખવામાં આવ્યો છે. મારા શેષોમાં હમેશાં એવો પ્રયત્ન હોય છે કે, વિચારધારા ચલાવવાની આપણી પદ્ધતિ સ્વતંત્ર, સ્પષ્ટ અને સાદુ હોય અને અનુભવના ક્ષેત્રમાં આવનારી હોય; અનંતા સુધી કોઈ કલ્પના, માન્યતા, પૂર્વાગ્રહ કે વાદને આધાર ન ધર્મ હોય. આથી, જે નિરપેક્ષતા અનુભવની મર્યાદા બહાર હોય તેને પણ વ્યવહારને માટે કાલ્પનિક જ કહેવી જોઈએ.

એ વાત સાચી છે કે, કેટલીક વસ્તુઓ અમુક દેશકાળ એટલે કે પરિસ્થિતિમાં સત્ય, ધર્મ, નીતિ વગેરેથી યુક્ત માની શકાય અને બીજી પરિસ્થિતિમાં એથી ઊલટી માની શકાય. પરંતુ કેવળ નૈતિક વિષયોમાં જ એમ નથી. સામાન્ય સ્થળ પદાર્થોનાં ગુણવર્ણનમાં પણ એમ જ હોય છે. જીકળતું પાણી જીકળતા કોદાના રસની દૃષ્ટિએ બહુ જ ઠંડી વસ્તુ છે અને જમાવેલા પાણી (બરફ)ને જમાવેલા ઓક્સીજન આગળ બહુ ગરમ પદાર્થ કહી શકાય. છતાં બરફની ગરમીથી પોતાની ટાઢ ઉડાડવી અથવા જીકળતા પાણીનો સ્પર્શ કરવો એ કોઈ માણસ માટે શક્ય નથી. મનુષ્યમાત્રને માટે નિશ્ચયપૂર્વક બરફ બહુ ઠંડો જ છે અને જીકળતું પાણી બહુ ગરમ જ છે. ઠંડી અને ગરમી સાપેક્ષ ગુણ હોવા છતાં, માણસની પોતાની સહનશક્તિના માપથી બરફ અતિ-શીતળતાના ક્ષેત્રમાં અને જીકળતું પાણી અતિ-ઉષ્ણતાના ક્ષેત્રમાં છે. પોતાના શરીરની ઉષ્ણતાને ધ્યાનમાં રાખીને તેણે એક ગળ બનાવ્યો છે અને વ્યવહારને માટે એ જ માપ એને માટે પૂરતું જ નહિ, બલકે અનિવાર્ય પણ છે: માણસોની પ્રકૃતિ ભિન્ન ભિન્ન હોય છે અને દરેકનો ઠંડી ગરમીનો નિર્ણય કંઈક ભિન્ન હોઈ શકે. પરંતુ આ બેદ ન્યાયતા અને અધિકતમની વચ્ચે આવેલા એક નાનકડા રચાનમાં જ રહે છે. ઉદાહરણાર્થે, પ્રથમમાં ઠંડીની વ્યાખ્યા - ૪૦° થી ૭૦° અંશની વચ્ચે

* જુઓ 'શિં ૨૦ ના વર્ષ' ૨, અંક ૫, પા. ૧૬૭નો 'અસ્વીલતાનું આરંભસ્થાન' એ શેષ.

૪૪ હોર્ડ શેકે, અને ગરમીની ૮૦° થી ૧૦૦° અંશની વચ્ચે. ૩૦° અંશની ઉષ્ણતાને અચલ ગરમ કહેનાર અથવા ૧૩૦° અંશની ઉષ્ણતાને ગરમ ન સમજે એવો માણસ મળતો સંભવિત નથી. અને અનુભવથી એમ પણ કહી શકાય કે, સાધારણ રીતે માણસને માટે ૬૫° થી ૮૫° અંશ સુધીની છે. ૬૩° થી નીચે ઘણાને કોઈકે ૬૫° થી લાગશે અને ૮૫° થી ઉપર કોઈકે ગરમી લાગશે. ત્યારે જાડી ગણતરી પ્રમાણે અને આમજનતાને નજરમાં રાખીને એમ કહેવામાં લાંબો નથી કે હવામાં શીતોષ્ણતાની સુખપ્રદ માત્રા ૬૫° થી ૮૫° અંશ છે. એટલે 'યુક્તતાપ' (એરકંડિશન) મકાનોમાં ઘણુંખરું ૭૦° થી ૭૫° અંશ સુધી ગરમી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

૬૫° અને ૮૫° જેવા કોઈક નિશ્ચિત આંકડા આપણે આવી શકીએ છીએ, કારણ કે આપણે થર્મોમિટર બનાવી દીધું છે. પરંતુ થર્મોમિટરની બાબત ન જાણતો હોય તોપણ માણસ પાસે પોતાનો સ્વાનુભવ માપવાનો એક અંકરિત માપદંડ હોય છે. આંકડાની પરિભાષામાં તે ન બોલી શકે, પણ એનો અર્થ એ નથી કે એને એની જાડી ગણતરી પ્રમાણે પણ કંઈ કહવાનું નથી. દરેકને એની કહવાનું છે, એટલે તો બે મિત્રો મળતાં જ 'આજે બહુ ગરમી છે, આજે વધારે ૬૫° છે, આજે બહુ ધીરે દિવસ લાગે છે, હવે ટાઢ ઊડી ગઈ, હવે તાપ પડવા માંડ્યો છે,' વગેરે કહે છે. દરેકનું ૬૫° થી ગરમીનું માપ જુદું જુદું હોવા છતાં ત્ર્યુજન હિસાબે સમાન અનુભવ છે અને એ સમાન અનુભવ પ્રમાણે તેઓ વ્યવહાર કરી શકે છે. આ બધી બાબત સાપેક્ષ ગુણો વિશે હોવા છતાં સૌએ એક સમજાવણી માધ્યમ માન્યું છે, અને એક-બીજાને સમજતા માટે તે પૂરતું લાગે છે.

આ જાણનાના વૈજ્ઞાનિકોએ તાપના નિરપેક્ષ શન્યાંશનું પણ એક સ્થાન માન્યું છે. તે સ્થાન પાણીના શન્યાંશથી ૩૭૩° અંશ નીચે છે. પરંતુ સંભવ છે કે આવતા જાણનામાં એને પણ સાપેક્ષ હવામાં આવે. પણ માનવ વ્યવહારોમાં આવતો નિરપેક્ષ શન્યાંશનો ગળ પળ રોજનાં કાર્યોમાં

વાપરવામાં નથી આવતો. રોજનાં કાર્યોમાં તો શીતોષ્ણતાની જગા પર જે અસર થાય છે તેની જ દષ્ટિ આગળ રાખીને બનાવેલું થર્મોમિટર વાપરવામાં આવે છે, અને તે ઘણું ઉપયોગી જીવજંતુ છે.

એ જ રીતે સત્ય-અસત્ય, નીતિ-અનીતિ, સદાચાર-દુરાચાર, સ્વીલ-અસ્વીલ વગેરેમાં નિરપેક્ષ સત્ય, નીતિ, સદાચાર, સ્વીલ વગેરેની વ્યાખ્યા શોધી શકતા હોઈએ તો બસ એ પ્રયત્ન કરીએ. પરંતુ તે વ્યાખ્યા ન મળે ત્યાં સુધી, બસે વિશિષ્ટ દેશકાળના માણસો માટે, આપણે એક વ્યવહારોપયોગી સામાન્ય માણસોના અનુભવના ક્ષેત્રમાં આવનાર ગળની વ્યાખ્યા બનાવી લઈએ, તો તે પૂરતી છે.

એક સાવ બાળકશુદ્ધિ, મૂઠ અથવા અત્યંત સ્થિરશુદ્ધિ જાનીના મન પર કળા કે સાહિત્યના કોઈ નમૂનાની શી અસર થાય છે કે નથી થતી, એ બંને છેડા છેડી દેવા જોઈએ. તે છેડા થર્મોમિટરના શન્યાંશ અને ૨૧૨° છે. જેમ સામાન્ય માણસો માટે સુખપૂર્વક ઉપભોગ ૬૫° થી ૮૫° અંશ વચ્ચેની છે, તે જ પ્રમાણે તેમને માટે નિર્દોષ કળા અને સાહિત્યની, અનુભવના ક્ષેત્રમાં આવી શકે તેવી, એક મધ્યમ આંકી શકાય, અને વ્યવહાર માટે તે પૂરતી છે.

સ્વીલ-અસ્વીલ નક્કી કરવાની જે નો વ્યાખ્યા બનાવી તે વ્યવહારોપયોગી છે કે નહિ તેનો વિચાર કરવો જોઈએ. સાહિત્ય અને કળાનો ઉપભોગ કરનારા કોઈ અત્યંત બાળકશુદ્ધિ, મૂઠ અથવા અત્યંત સ્થિરશુદ્ધિ જાની નથી હોતા. જો આ મંદારમાં સ્વાપચક્ષુ રહેતા સામાન્ય લોકો હોય છે. તેમના મનમાં કોઈ ને કોઈ બાવો પેદા કરવા માટે જ સાહિત્ય અને કળાનું સર્જન થાય છે. એ સર્જન કરનારા પર પણ કોઈ ને કોઈ બાવોની અસર થયેલી હોય છે. બાવ એ જ્ઞાનતંત્ર દ્વારા થતો એક ચારીરિક ફેરફાર છે. ચારીર પર અનેક પ્રકારની અસર પડી શકે છે. તેમાં એક અસર કામ-પ્રક્રિયાની પણ છે.

• 'પ્રક્રિયા' શબ્દ નું જાણીએ છીએ, અને પિત-પ્રક્રિયા, કુ-પ્રક્રિયા વગેરે શબ્દો વપરાય છે એ અર્થમાં વાપરું છું.

એ કોઈ કાલ્પનિક વસ્તુ નથી, પ્રત્યક્ષ અનુભવની વસ્તુ છે. અમુક સાહિત્ય કે કળાનું સર્જન કરનાર અને તેનો ઉપયોગ કરનાર સૌ કે હજાર સામાન્ય માણસોના મન પર તેની શી અસર થાય છે અથવા થવાનો સંભવ છે, તે શોધવું મુશ્કેલ નથી. જે સામાન્ય માણસ ગણાતો કર્તા કે ભોક્તામાંના કોઈને પણ તે કામ-પ્રકોપ કરાવનારી વસ્તુ હોય અથવા હોવાનો સંભવ હોય, તો તે અસ્વીકતાના ક્ષેત્રમાં આવનારી વસ્તુ છે.

આ જ રીતે સામાન્ય જીવોને ઉપયોગી થાય તેવી સદાચાર-કુરાચાર, નીતિ-અનીતિ, સત્ય-અસત્ય, વગેરેની વ્યાખ્યાઓ બનાવવી મુશ્કેલ નથી. દાખલા તરીકે, આત્મબળ ('સોલ ફોર્સ' અથવા રિપરિયુઅલ ફોર્સ') અને નીતિ-બળ ('મોરલ ફોર્સ') નો ભેદ અને સ્પષ્ટતા આ પ્રમાણે થઈ શકે: જે બળ કોઈ માણસને કોઈ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ માટે પોતાનાં સુખ-સંપત્તિ અને પ્રાણનું સુધ્ધાં બલિદાન આપવાની શક્તિ આપે છે તે આત્મબળ છે. અને જે બળ કોઈ માણસને સુખસંપત્તિની પ્રાપ્તિ અને પ્રાણનું રક્ષણ કરવાના પ્રયત્નોમાં કોઈકે મર્યાદા આંકીને, પ્રતિબંધ હોવા છતાં એ મર્યાદા ન છોડવાની તાકાત આપે છે, તે નીતિ-બળ છે. આ ઉપરથી કહી શકાય કે, સત્ય અને નીતિ તે વસ્તુઓ છે, જે કમચઃ આત્મબળ અને નીતિ-બળ, એટલે કે માણસની બલિદાનશક્તિ અને સંયમશક્તિને વધારે છે; અને અસત્ય તથા અનીતિ તે વસ્તુઓ છે, જે તેમને ઘટાડે છે. વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ આ વ્યાખ્યાઓ સાપેક્ષ જરૂર છે. પરંતુ તેથી તે નકામી નથી. આ માટે આપણા અનુભવની કક્ષામાં આવે એવાં અને સૌ સમજી શકે એવાં છે.

પ્રગતિની ભ્રમણા

ત્યાં ત્યાં આપણને ખરાબનું લાન થાય છે, ત્યાં ત્યાં આપણે તે સુધારીએ છીએ; એ પરથી હમેશા આપણને એમ લાગે છે કે, જાણે આપણે પ્રગતિ જ કર્યાં કરીએ છીએ. પરંતુ એ વસ્તુ બહી જઈએ છીએ કે, આપણને માલુમ પડતાં ઘણાંખરાં અનિષ્ટો તો લાંબા વખતથી ધ્યાન બહાર રહેલાં પતયો, કે જે છેવટે ધર કરીને રહ્યાં છે, તેનાં પરિણામો જ છે.

આપણા ધાર્મિક સાહિત્ય અને કળામાં પણ અસ્વીક વસ્તુઓ રહેલી છે. તેમને ધાર્મિક શ્રદ્ધા સાથે જોડવામાં આવી છે એટલે સન્મન અને સદાચારી ભક્તો પણ તેમને સન્માને છે અને તેમની અસ્વીકતા પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરે છે એ ખરું. પણ એ વિચારન્યૂનતાનું જ એક પરિણામ છે. વારાંગનાઓ પણ પોતાના ગ્રાહકો આગળ ધાર્મિક સાહિત્ય અને કળાની ચીજો જ રજૂ કરે છે એમ સાંભળ્યું છે. તેમનો હેતુ અવશ્ય કામ-પ્રકોપ કરાવવાનો જ હોય છે, અને તે માટે આ ચીજોને તેઓ ઉપયોગી માને છે, તેથી તો તેમનો આશય શે છે. દાંબી અને પાખંડી ગુરુ પોતાની શિષ્યાઓ સાથે કૃષ્ણ-ગોપીનું અનુકરણ કરતા કેમ માલુમ પડે છે? ધર્મને નારો સાહિત્ય અને કળામાં અસ્વીક વસ્તુઓ પેસી ગઈ છે તેથી તો તેઓ તેનો અનુચિત લાભ લે છે. આ વસ્તુઓ ધાર્મિક સાહિત્ય અને કળામાં હોવાને કારણે જ તેમને શુદ્ધ, નિર્દોષ કે રક્ષીત કહેવા હું તૈયાર નથી; જલકે હું કહીશ કે કૃષ્ણ-ગોપી અને બીજા દેવોનાં પણ એવાં રંગારવણોનો એ અને એને ઉચિત માનનાર તત્ત્વવિચારે આપણી સંસ્કૃતિ અને સમાજમાં ઘણી અપવિત્રતા અને ગંદકી ફેલાવી છે અને આપણા સમાજની અધિગતિ કરી છે.

'જે કંઈ થાય છે તે ઠીક જ છે, એમ સાબિત કરી શકાય છે,' એ પ્રતિપાદન કરવાને માટે આપણે સાપેક્ષતાવાદનો ઉપયોગ ન કરવો જોઈએ. આરા અભિપ્રાય પ્રમાણે, તેનો ઉપયોગ કેવળ સમભાવથી બીજા પક્ષનું દર્શિખંડ સમજવા માટે અને તેની કે આપણી ક્યાં જૂલ થાય છે તે શોધવા માટે છે. રચકાદનો પણ એ જ ઉપયોગ છે.

કિશોરલાલ ધ. મરાઠવાળા
(હિન્દી 'જીવનસાહિત્ય'માંથી)

સરકારે અને તેની આદાલતે કહ્યું છે. અને ધર્મકાર તથા કેળવણીકાર કહેશે કે, એમાં ધર્મ નથી ને કેળવણી પણ નથી. આ એક મોટી વાત નાપા ડેમીના સેકે જનતા આગળ રજૂ કરી નાની સેવા

નથી કરી. એનો પાડ પોતે સમજીને હવે ચાલે, તો તેમને પોતાના ગામની શાકલ બોર્ડ શાળા, પણ પાછી મળી શકે છે.

મગનલાઈ દેસાઈ

વર્ધા યોજનામાં સમાયેલા મુદ્દાઓ

[આ દૃષ્ટાંતની છદ્દ 'તાજેતરનું યેલું' નો આશ્રયો દર્શાવે છે]

આ નવી યોજનાના મુખ્ય મુદ્દાઓ કયા છે? આ એ — (૧) કાર્ષ હાયડ્રોગ આસપાસ બધી કેળવણી વણવામાં આવે, (૨) હાયડ્રોગમાંથી આર્થિક ઉત્પન્ન થાય, જેથી કેળવણીનું ચાલુ ખર્ચ — એટલે કે, શિક્ષકોના પગાર — તેમાંથી નીકળી રહે. આ એ વિચારો ત્યારે જાહેર થયા ત્યારે જેટલા અવ્યવહારુ અને નવાસવા લાગેલા, તેટલા ખરેખર છે કે કેમ, એ આપણે તપાસીએ.

સૌ સ્વીકારે છે કે વર્તમાન દિવસની શિક્ષણપ્રથા સાવ ખરાબ છે, એની ઊંચુપે ટકાવવાનો છે. સારા અને શાસ્ત્રશુદ્ધ ગણ્યાતા શિક્ષણના બધા જાણીતા સિદ્ધાંતોને એ ઉશ્કેરે છે. શિક્ષણશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, અને સાર્વજનિક આરોગ્યના કાયદાની સામે તે જાય છે. પરંતુ, અહીં આપણે હેતુ આ આખી શિક્ષણપ્રથા કે તેની અનેકવિધ ઊંચુપે ચર્ચવાનો નથી. તેની વધારેમાં વધારે ઉધારી ઊંચુપે જ માત્ર આપણે લઈશું.

એ પ્રથા દેખાડા પૂરતી છે, તેથી બધી રીતે તે જીવન અને વાસ્તવિકતાથી વેગળી પડેલી છે. સંકુચિત અર્થમાં શુદ્ધિપ્રધાન તે છે. અર્થોના વાચકો ને શબ્દો સાથે તે કામ લે છે; એટલે, એનાથી અચિત જે તેના અર્થો કે વસ્તુઓ, નમને ઉભેલીને તે ચાલે છે. વસ્તુઓનું સાહિત્ય વર્ણન કરાય છે; મૂર્તિમંત વસ્તુઓથી એમને પ્રત્યક્ષ નથી કરાવાતી. શિક્ષણનું વાહન લખાયેલા શબ્દો હોવાથી વાદદાત એનું મુખ્ય સાધન છે. પ્રત્યક્ષ દ્રષ્ટીક્રિયા અને વ્યવહારુ જ્ઞાન સાથે એ પ્રધાન બોધી જ સેવાદેવા છે. વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગ અને પ્રયોગ-કામ આ પ્રથામાં નથી એ ખાસ તરી આવે છે. તે ક્રિયાશૂન્ય, વર્ણનાત્મક અને પરોક્ષ છે. તેથી અવલોકન અને તે પરથી તરવાતું નિગમન તેમાં ખરે છે.

વળી, શારીરિક દૃષ્ટિએ પણ તે પ્રથા નિર્જીવ છે. ઊંઘરતા બાળકને આરોગ્યપ્રદ કદી ક્રિયા એ નથી પૂરી પાડતી: એને વર્ગમાં ગોંધી રાખે છે. તાજ હવા, તાપ અને પ્રકાશથી એને વંચિત રાખે છે. તેથી કરીને, અધૂરું પણ જે કાર્ષ જ્ઞાન એ આપે છે તેય સમન્વિત કે એકીકૃત નથી જનતું. વિદ્યાર્થીની બધી શક્તિઓ — ખાસ કરીને એની ઇચ્છાશક્તિ — ખીસવવામાં નિષ્ફળ નીવડવાથી, તેના બ્યક્તિત્વની ખિલવણીને એ પ્રથા રોકે છે. શુદ્ધિના બારે મોટા દેખાડો કરવા છતાં, એ શાકલપદ પરંતુ પ્રચલિત બાળા-વાક્યોને પ્રમાણવાની જ્ઞતિ જ ઉત્તેજે છે.

આ બધાનું પરિણામ એ આવે છે કે, એ પદ્ધતિ દ્વારા કુશળ વાચકો જ ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ ત્યારે તેઓ જીવનક્ષેત્રમાં જઈને ઊભા રહે છે, ત્યારે નિરાજના વર્ગોમાં તેમને માટે ઊભા થયેલી બધી આશાઓ ખોટી પડે છે. ઘણી વાર તો એમ જને છે કે, જે વિદ્યાર્થીઓએ ચોપડીઓ તરફ કુલંક ક્યું હોય છે, તથા જેમને શિક્ષકોએ ઠાંક ગણી કહ્યા હોય છે, તેઓ પછીની જિંદગીમાં સારાં પરિણામ લાવતા દેખાય છે. જાણે કે, ચોપડીઓ તરફ કુલંક કરવાને કારણે જ તેમને પોતાની જાત ઉપર ઊભવાની જરૂર પડે છે, અને એ રીતે તેમનામાં પોતે પહેલ કરવાની શક્તિ વિકસે છે. આમ તેમનાં મનજનો ઘોડાપણે વિકાસ થાય છે એટલું જ નહિ, પણ તેમની બીજી શક્તિઓ પણ વધે છે. શાળામાં તેમના કરતાં ચડિયાતા ગણ્યાતા વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં નિષ્ફળ નીવડે છે, ત્યાં તેઓ ઘણી વાર સફળ નીવડે છે આવી કરીને આજની શિક્ષણપ્રથામાં કાર્ષિક ફેરફાર કરવાની જરૂર છે, એમ તો ઘણે વખત થયાં લાગ્યા જ

મેટા ભાગે ખાનગી માલિકીની અને ખાનગી દોરવણીવાળી કેટલીક રહીખડી સંસ્થાઓમાં આ શિક્ષણપદ્ધતિના પુરતક્રિયા વલણને સમતોલ કરવા માટે કાર્મિક સામે બીજો ભાર ઉમેરવાના પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા. પરંતુ એ પ્રયત્નો સમય-પત્રકમાં થોડાક ઉદ્યોગોના વર્ગો ઉમેરવા પુરતા જ મર્યાદિત હતા. તેમની પાછળના હેતુ વિદ્યાર્થીને થોડાક વધુ ક્રિયાવાન કરવાનો તથા શારીરિક કામ અને મજૂરી પ્રત્યેનું તેનું વલણ બદલવાનો હતો. નહિ જેવી પુરતક્રિયા કેળવણી પામેલાઓ પણ શારીરિક મજૂરીને પોતાને માટે હીણપદ્ધતિથી માનતા યર્ષ ગયા હતા. અને એ માન્યતા એટલી હદે પહોંચી હતી કે, ગામડામાં બહુ ઓછા પગારવાળા શિક્ષક થવું કે કોઈ શહેરમાં કારકુની કરવી એની તુલનામાં ખેતી તેમ જ વેપારવણુજનું કામકાજ પણ જીતરતું મથાતું હતું. આ વૃત્તિ થોડેઘણે અંશે આજ સુધી ચાલતી આવી છે; પરંતુ હવે ગમે તેવી અધૂરી રીતે શીખવાતા કે શીખવામાં આવતા ઉદ્યોગને લગતું કોઈ ને કોઈ પ્રકારનું શારીરિક મજૂરીનું કામ શાળામાં વિદ્યાર્થી કરતો હોવાથી, શારીરિક મજૂરી સાથે લાગેલી હીણપદ્ધતિ ભાવના ધીમે ધીમે ધસાતી ચાલી છે.

પરંતુ ઉદ્યોગના આવા છૂટાછવાયા વર્ગો દ્વારા એ દિશામાં નેટહું પરિણામ ન લાવી શકાયું, તેટલું કેળવણી પામેલા અને નોકરી શોધતા યુવાનોની વધારેપડતી 'વેદાસ'થી જીભી ચમેલી આર્થિક મંદી અને બેકારી દ્વારા વધારે સારી રીતે આવ્યું. દર વર્ષે શાળાઓ અને કોલેજો નોકરીના આ ઉપાસકોની સંખ્યામાં વધારો કરતી જ રહે છે; પરંતુ આપણા દેશની અનેભી રાજકીય અવસ્થાને લીધે, તેવાઓની માગ તો લગભગ રિથર જ રહે છે. આને લીધે નર્મી પુરતક્રિયા જ્ઞાન સાથે કમાણી કરાવી શકે તેવા ઉદ્યોગોનું શિક્ષણ દાખલ કરવા સાડુ શાળાઓ ઉપર વધુ ને વધુ દયાણુલાવવામાં આવતું જાય છે. વળી ન્યાં આવા ઉદ્યોગ જ શીખવાતા હોય તેવી જુદી શાળાઓની પણ માગણી ચતી જાય છે. એ બંને દિશાઓમાં થોડીઘણી પ્રગતિ યર્ષ છે. પરંતુ એ તો ઉપાડું છે કે, એનાથી બેકારીના પ્રશ્નનું આંશિક નિરાકરણ પણ સિદ્ધ થતું

નથી કે યર્ષ શકે તેમ પણ નથી. જે વિદ્યાર્થીઓ કોઈ હુનર કે ઉદ્યોગ, શાળામાં રોજ એક કે બે વર્ગો દરમ્યાન થોડો સમય યાંત્રિક રીતે શીખ્યા હોય, તેઓ નાનપણથી જ પોતાનાં માળાપ કે સંબંધીઓની સાથે ઉમેદવારી કરીને તૈયાર થયેલ વંશપરંપરાગત કારીગરોની સરખામણીમાં જીતરી શકે જ નહિ. વંશપરંપરાગત કારીગરો તો તેમના કરતાં વધુ માલ ઉત્પન્ન કરી શકે, વધુ સાડું કામ કરી શકે; તથા પ્રમાણમાં થોડી રોજથી સંતોષાર્થ શકે. કારણ કે, ઘેર કે શાળામાં જન્મને તેઓએ ખરચાળ ટેવા પાડી નથી હોતી. પરંતુ આજકાલ તો પરદેશથી આવતા તૈયાર માલની આયાતમાં વર્ષોવર્ષ વધારો થતો રહેવાને કારણે, તથા હિંદુસ્તાનમાં પણ તેવો માલ તૈયાર કરવાનાં કારખાનાં કાર્મિક અંશે વધતાં જતાં હોવાથી, વંશપરંપરાગત કારીગરોની આર્થિક સ્થિતિ પણ તંગ બની ગઈ છે અને તેઓને આજીવિકા શોધવા બહાર જવું પડે છે અથવા શહેરોમાં બાડતી મજૂર તરીકે કામ કરવું પડે છે. તો પછી આ રોજ સંકુચિત થતા જતા ક્ષેત્રમાં 'બહેલા' કારીગરનો સમાવેશ કયાંથી યર્ષ શકે? તે શક્ય જ નથી. આમ, બહેલાઓની આર્થિક સ્થિતિના તેમ જ તેમની બેકારીના પ્રશ્નો અણ-ઉકલાયલા જ રહ્યા છે.

ગાંધીજીની નવી યોજના આ પરિસ્થિતિની ભૂમિકામાં રજૂ થાય છે. તેનો હેતુ શારીરિક કામ તથા મજૂરીને હીણપતમથી મટાડવાનો માત્ર નથી; કે આજીવિકા માટે યાંત્રિક રીતે ચિખાતો કોઈ ઉદ્યોગ પૂરો પાડવાનો નથી. શારીરિક મજૂરીને શિષ્ટ દરમવાની આજીવનમાં તો, ગાંધીજીએ અને તેમની સત્યાગ્રહની ચળવળે તેની હીણપત દૂર કરવામાં નેટહું કહ્યું છે, તેટલું બીજી કોઈ એક વ્યક્તિએ કે આધુનિક કાળની બીજી કોઈ ચળવળે કહ્યું નથી. ગાંધીજીએ પોતાના રેડિયા અને ખાદી વડે, તેમ જ આપબોગ, સાદાર્થ અને પ્રખ્યાત આખર્ગ સાથે સમભાવ સાધવાની વસ્તુ ઉપર ભાર મૂકીને, તથા નોકર ઝાડવાળા કે ધોળી ઉપર આધાર રાખ્યા વિના આરોગ્ય અને વૈયક્તિક સ્વચ્છતા યાત્રત તેમના નવા વિચારો વડે, શારીરિક મજૂરીને તેને ઉચિત એવા આદરને રચાને નેટલી અસરકારક રીતે પુનઃસ્થાપિત

કરી છે, તેટલી, શાળાના કોઈ ઔદ્યોગિક વર્ગો વડે કદી કરવાની કલ્પના પણ કરી શકાય નહીં. તેથી તેમને એ હેતુ માટે કેળવણીની કોઈ યોજના રચી કરવાની જરૂર નથી. ઉપરાંત તેમણે રચી કરેલી નવી પદ્ધતિના હેતુ યાંત્રિક રીતે અને અધૂરી રીતે શિખાયેલા કોઈ ઉદ્યોગ દ્વારા વિદ્યાર્થીને આર્થિક દૃષ્ટિએ પગબર કરવાનો પણ નથી. એ યોજનામાં તો કોઈ જુદી જ તેમજ ક્રાંતિકારી વસ્તુ રચી કરવામાં આવી છે. તેનાથી શારીરિક મજૂરીને તેનું આદરનું યોગ્ય સ્થાન મળે જ છે, તથા વિદ્યાર્થીને સાદી અને પ્રાથમિક આજીવિકા મળવાનું પણ નિશ્ચિત થાય જ છે; પણ તે તો તેનાથી પણ આગળ વધીને એવું કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, કે જેનો પ્રયત્ન જૂતાકાળમાં બાપે જ કરવામાં આવ્યો હોય. ગાંધીજી જે કહે છે તે તો શિક્ષણનું માધ્યમ જાહેરવાની વાત છે. તે તો આવનું શિક્ષણ જે આરાખડી અને જે બાપ દ્વારા શીખવાય છે તથા શિખાય છે, તેને જ જાહેરવા ઇચ્છે છે. એ કોઈ અવ્યાસક્રમ કે શીખવવાના વિષયોમાં જ

કરવાનો ફેરફાર નથી; પરંતુ પદ્ધતિનો જ ફેરફાર છે. આ યોજનામાં મજૂરી એ કોઈ સ્વાસ્થ્ય કે શાળામાં કરવાના કામના અર્થમાં નથી રહેતી. તે તો આખી શિક્ષણની વસ્તુને સંગઠિત — સમન્વિત કરવાની યીજ બની જાય છે. વિદ્યાર્થીનો શુદ્ધિવિષયક, કળા-કૌશલ્ય-વિષયક, વિજ્ઞાનવિષયક, અને શરીરવિષયક વિકાસ એકસાથે સાધવામાં તે મદદગાર બને છે. અલગત, ચોપડીઓ અને લેખિત, સાબું કોઈ જતાં કરવામાં નથી આવતાં; પણ શિક્ષક સાથે તથા બીજા વિદ્યાર્થીઓ સાથે મળીને ઉપાદેશક કામ કરતાં કરતાં વિદ્યાર્થીએ તેમને ફરી વિચારી કાઢવાનાં, ફરી શોધવાનાં અને ફરી લખવાનાં રહે છે, આ ફરી વિચારી કાઢવાની, ફરી સર્જવાની, અને ફરી લખવાની વસ્તુને ગાંધીજી સાચી કેળવણી કહે છે. આ પદ્ધતિમાં શિક્ષણ બ્યક્તિ તેમ જ જાતિના, તેમ જ તમામ પ્રકારનાં વિદ્યા, કળા, વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન. અને ધર્મના કુદરતી વિકાસના માર્ગને અનુસરે છે.

(અંગ્રેજી ઉપરથી)

—કમરા:

ઘરમાં બાળકોની કેળવણી

બાળકોને આને જે પ્રકારની કેળવણી અપાઈ રહી છે એ પર ચાંત રીતે વિચાર કરતાં એટલું તો સ્પષ્ટ લાગે છે કે, એ કેળવણીમાં બાળકોના સાચો વિકાસ તો થતો નથી જ; અરે, બેસતું એમની સ્વયં-શક્તિનો સદ્વિકાસ ડગલે ને પગલે ફેલાય છે. બાળકેળવણીની આ કરુણ દશાનું પરિણામ એ આવે છે કે, એ બાળકો મોટા થઈ 'બહેલા' ગણાવા લાગે છે ત્યારે જીવનસંઘામમાં ટકી રહેવાની અને એમાં આગળ વધવાની એમની શક્તિ પરચારી બેસી હોય છે. જીવનના અવનવા પ્રયોનો સતોપકારક ઉકેલ લાવવામાં એ કેળવણી નિષ્ફળ નીતી છે એટલું જ નહિ, પણ એ આખરે 'બહેલા'ને દેશે દે છે.

કેળવણીના આ ચૂંચવાતા કોકડાનો ત્યારે ઉકેલ શો છે? આને અપાતી કેળવણી જે કેળવણી નથી પણ તેનો આવ્યામ આવ છે, તો સાચી કેળવણી કઈ? અથવા એ મદાન પ્રશ્નને આનો છોડી દઈએ તો, બાળકોને કેવા પ્રકારની કેળવણી મળે તો એમના જીવનનો વિકાસ યોગ્ય રીતે થતો રહે?

બાળકેળવણીમાં ક્રાંતિ જગાડનાર માતા મૉન્ટેસોરી અને એમના ભક્તોએ આ કોકડાનો ઉકેલ શોધ્યો છે અને અમુક પ્રમાણમાં તેઓ સાચે માર્ગે પ્રયાણ કરી રહ્યા છે. સંભવ છે કે, વખત જતાં નૂતન બાળ-કેળવણીના જગતમાં દર વધુ ને વધુ પ્રગતિ થશે, અને બાળકોની કેળવણીના સન્માર્ગે વધુ સ્પષ્ટ થતા જશે.

એ બાળમંદિરોના પ્રયોગ સિવાય પણ બાળ-કેળવણીનું એક વલ્લભેશ્ય વિશાળ ક્ષેત્ર પડેલું છે, જે તરફ માતાપો અને વડીલોએ વિશેષ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. ગાંધીજીની એવી દૃઢ માન્યતા છે કે, બાળકોની સાચી કેળવણીની ચરૂઆત ઘરમાં જ આજીવ અને વડીલોના સહવાસમાં હોઈ શકે. એટલે ઘરમાં બાળકોને કેળવણી કઈ રીતે મળી શકે એ વિચારવાની દલ જરૂર છે. માતાપ અને વડીલો સાથે બાળકોનો જે સંબંધ કુદરતી રીતે રહ્યો હોય છે એનો વિચાર કરતાં, આપણે એટલું સ્પષ્ટ નેહી શકીએ કે, બાળકજીવનના વિકાસની બુનિકા એમને એમના વડીલો અને માતાપ તરફથી મળી ચૂકી

હોય છે. 'છાકરાંમાં જેમ માખાપની આકૃતિનો વારસો ઊતરે છે તેમ તેમના ગુણુદોષોનો પણ વારસો ઊતરે જ છે. તેમાં આસપાસના વાતાવરણને લીધે અનેક પ્રકારની વધવટ થાય છે ખરી, પણ મૂળ મૂડી-તો બાપદાદા ક્રત્યાદિ તરફથી મળેલી હોય છે તે જ ખરી. એવા દોષોના વારસામાંથી કેટલાંક બાળકો પોતાને બચાવી લે છે એમ મેં જોયું છે; એ આત્માનો મૂળ સ્વભાવ છે તેની બહિષ્કારી છે.'*

ગાંધીજીના આ વિચારો ખૂબ મનનીય છે. બાળકેળવણીમાં માખાપો અને વડીલોનો સૌથી મોટો હિસ્સો હોય છે. કુદરતની જ એવી રચના છે કે, ધરમાં રહેતાં બાળકોને એમનાં માખાપ અને વડીલો તરફથી અનાપસે સારું યા નરસું શિક્ષણ મળતું જ રહે છે. પરંતુ આપણું કનનસંજી એ છે કે, ધરના વાતાવરણમાં પડેલા શિક્ષણના આ અતિ મહત્વના તત્ત્વનું બહુ ઓછાને જાન હોય છે. જેમને જાન છે તેઓ પણ એ પ્રતિ આંખમિચામણું કરે છે, અને જેઓ એ વિષે કંઈક જાગૃત હોય છે તેમને ધણી વાર બાળકોની કેળવણીમાં એ તત્ત્વનો પૂરો ઉપયોગ કરવાની સૂઝ પડતી નથી. માખાપ અને વડીલોનું આ અજ્ઞાન અને આ બેજવાબદારીનું પરિણામ એ આવે છે કે, પોતે જ બાળકોના સાચા શિક્ષકો હોવા છતાં બાળકોને કેળવણી આપવા માટે તેમને ધરની બહાર ધક્કા દે છે અને છાળાઓ કે શિક્ષકો પર તેની જવાબદારી ઓઠાડી દઈ વડીલો કૃતકૃત્ય થઈ સતોષ માની લે છે. માખાપ અને વડીલો પોતાનાં બાળકોને જેટલાં અને જેની રીતે જોળખી શકે છે, તેટલાં અને તેવી રીતે જોળખવાની શક્તિ કે એ વિષેના સંસ્કારો બહારના ગમે તેટલા કુશળ શિક્ષકોમાં નથી આવી શકતા. બાળકોના સ્વાભાવિક સહવાસમાં માખાપો અને વડીલો જેટલા પ્રમાણમાં આવી શકે છે, તેટલા પ્રમાણમાં બીજા શિક્ષકો ન જ આવી શકે. વાત સાચી છે કે, છાત્રાલય અને આશ્રમમાં એવા સતત સહવાસના પ્રયોગો થાય છે; છતાં એમાં પણ આખરે સ્વાભાવિકતા તો આવી શકતી જ નથી. માખાપો અને વડીલોમાં પોતાનાં બાળકો પ્રતિ જે સ્વાભાવિક અને વિપુલ વાતસલ્ય રહેલાં હોય છે,

તેવો પ્રેમ અતિશય પ્રેમાળ શિક્ષક પણ પોતાના વિદ્યાર્થીઓ પર રાખી શકતો નથી. બાળકોનું જોળખાણ, એમનો સતત સહવાસ, અને એમના પ્રતિનો વિપુલ પ્રેમ — એ ત્રણેમાં બાળશિક્ષણની જાગી સામગ્રી પડી છે. આજની ધાંધલિયા સંસ્કૃતિની કૃત્રિમતા અને આંબરમાં બાળકેળવણીની આ સ્વાભાવિક સામગ્રીનું વિસ્મરણ થઈ રહ્યું છે જીવનમાં સાદાર્થ અને સતોષ આજે નષ્ટ થતાં જાય છે, એટલે માખાપ અને વડીલો જીવનનિર્વાહના સ્વાર્થી અને સંકુચિત વનગમાં એવાં તો ગૂંચવાઈ ગયાં છે કે, એમને બાળશિક્ષણની આ ભરપૂર સામગ્રી પર વિચાર કરવા જેટલો પણ વખત નથી મળતો. કેળવણીના આજના અસો પણ વડી ગયા છે, એટલે માખાપ અને વડીલો પણ એ વિફળ કેળવણીમાં બાળકોને ધકેલી દઈ મનને મનાવી લે છે કે, આપણે બાળકોની ઉત્તમ કેળવણીની વ્યવસ્થા કરી દીધી છે. અને ધરમાં પડેલી શિક્ષણસામગ્રીની માખાપ અને વડીલો તરફથી ગમે તેટલી ભયંકર અવગણના ભલે થતી હોય — છતાં કુદરત તો એનું કાર્ય સાધુ જ રાખે છે. માખાપ અને વડીલોના આચારવિચારથી ધરમાં જે વાતાવરણ નિર્માણ થતું હોય છે, તેના એપમાંથી બાળકો બચી શકતાં જ નથી: એમના પર તેમના કુદ મુખ-સંગવડિયા જીવનની નિર્મોલ્યતાના સંસ્કારો પડતા જ રહે છે. શાળાઓ, અભ્યાસક્રમો, પાઠ્યપુસ્તકો, પરીક્ષાઓ અને પદવીઓનાં કૃત્રિમ સાધનોથી નિર્માણ થતી બાળકોની કેળવણીના આંબરો જીવનની પેલી કુદરત અને નિર્મોલ્યતાને થોડા વખત માટે ઢાંકે છે. પણ તેના વધતા જતા પરિણામ આગળ આખરે તો એ આંબરો તૂટી જ પડે છે, અને કેળવણીની નિષ્ફળતાની કરુણતા સર્વત્ર છવાઈ રહે છે.

બાળકોને ધરમાં આમ આપોઆપ મળતી આ સારી નરસી કેળવણી વિષે માખાપો અને વડીલો શા માટે બેદરકાર જ રહે છે? શા માટે એઓ કુદરતે જ સ્પેલી કેળવણીની આ ભરપૂર સામગ્રીના સકુપયોગ વિષે જાગૃત થતાં નથી અને કેળવણીના આભાસ પાછળ જ પતંગિયાની માફક ભ્રમ્યા કરે છે? જીવનના સ્વાર્થ અને આધુનિક સંસ્કૃતિની વિકૃતિની મોહબળમાંથી માખાપો અને વડીલો છૂટવા માટે તો જ ધરમાં જ

પડેલી બાળકોની ફેળવણીની સામગ્રીનો સફુપયોગ કરતાં તેઓ શીખશે. એવાં જન્યુત માળાપો પડી પોતાના જીવનના આચારવિચાર વિશે ગાંઠેલ નહિ રહે. બાળકો પર એ આચારવિચારના ને પ્રબળ સંસ્કારો પડે છે તેનો ખ્યાલ રાખી, તેઓ પોતાને માટે નહિ તો પોતાનાં પ્રિય બાળકોના કડપાણુ માટે પણ જીવનની સંસ્કારિતા વિશે વધુ ને વધુ સાવધ રહેશે. કેઈ પણ કુટુંબ અને તેનાં બાળકોના જીવનનો જે આપણે અભ્યાસ કરીશું તો આપણે ૨૫૪ જોઈ શકીશું કે, બાળકો પોતાના કુટુંબના ગુણદોષનું પ્રતિબિંબ માત્ર ધર્મ પડે છે. સમજી માળાપ અને વડીલોએ આ એમની અસિદ્ધ બારે જવાબદારી વિશે સદા સર્વદા જન્યુત રહેવું જ જોઈએ. આજે તો વિપરીત દશા પ્રવર્તે છે. પોતાના જ જીવનને વેવલાં કરી દઈ માળાપો એવી વ્યર્થ આશા રાખે છે કે, એમનાં બાળકો શાળાઓ કે શિક્ષકોનાં કુટુંબના પ્રતાપે અથવા પરીક્ષાઓ અને પદવીઓના પ્રતાપે સાચાં, ડાહ્યાં અને સંસ્કારી ધર્મ જશે! ફેળવણીની એ વિદ્યબતાઓ પાછળ તેઓ લખાઈ નાણાં ખર્ચે છે અને ઘરમાં જ વિના ખર્ચે નિર્માણ ધર્મ રહેલી પેલી ફેળવણીની વિપુલ સામગ્રીનો વિચાર માત્ર પણ કરતાં નથી. પરિણામ એ આવે છે કે, બાળકોની ફેળવણી વંડી જાય છે અને નિર્માણ પ્રયત્નો વેલો વધતો જાય છે.

બાળકોને ઘરમાં જ ને ફેળવણી મળી રહેવી જોઈએ એનો આ રીતે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણે એટલું ૨૫૪ જોઈ શકીએ છીએ કે, માળાપ અને વડીલોએ 'ફેળવણી' વિષેની પોતાની દૃષ્ટિમાં જ પરિવર્તન કરવું જોઈએ. પરીક્ષાઓ, પદવીઓ કે શાળાઓ ને ફેળવણી આપે છે તેના કરતાં વિશેષ બળવાન સંસ્કારો ઘરમાંના વાતાવરણમાંથી બાળકો મેળવી લે છે. માળાપને એની બહુ ખજાર નથી રહેતી, છતાં એ ફેળવણી તો ચાલ્યા જ કરે છે. આજે 'બહેલા'ની ફેળવણી સામે સમજી લેવાને બારે અસતતા ધર્મ રહ્યો છે એનું કારણ તપાસીશું તો જણાશે કે, એ વિષયગામી નીવડતી ફેળવણીનાં મૂળ ઘરમાં પ્રવર્તે રહેલા વિષયગામી વાતાવરણમાં જ પડેલાં છે. બાળકોની ફેળવણીમાં રહેલી માળાપ અને વડીલોની આ ગંભીર જવાબદારી આપણે સમજી

લઈશું, તો ઘરમાં બાળકોની ફેલ્લી વિપુલ સામગ્રી પડેલી છે એનો ખ્યાલ આવશે. માળાપના સતત સહવાસમાંથી બાળકો સારા નરસા-સંસ્કારો મેળવી લે છે. જન્મથી જ થોડાપણુ સંસ્કારો તો બાળકોને માળાપ તરફથી મળેલા જ હોય છે. બાળકોને માળાપ જ સૌથી વધારે ઓળખી શકે છે; અને ગ્રેમ જે સાચી ફેળવણીનું એક અતિ મહત્વનું તત્ત્વ છે, તો માળાપ જે ગ્રેમ બાળકો પર વરસાવી શકે છે એ બદારનો અતિ પ્રેમાળ શિક્ષક પણ દર્શાવી શકે નથી. સમજી માળાપો ફેળવણીના આ મુદ્દાઓ વિચારી લેશે તો એમની આગળ બાળકોની વાળીને પ્રશ્ન કેઈ નવા જ રૂપમાં દેખાવા માંડશે. આ મારુ એમણે પરીક્ષા, પદવી કે પુરતકિયા શિક્ષણનું વતાવરણ બૂકી જવું જોઈએ. બાળકના જીવનનો તેઓ વધુ બારીકાઈથી અભ્યાસ કરશે તો બાળજીવનની ઊંમરાઈ જતી વિપુલતાથી તેઓ સાચે જ આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ જશે. જીવનના પ્રત્યેક કાર્યમાં અને પસાર થતા સમયની પ્રત્યેક ક્ષણે બાળક એની મૂઠ સક્રિયોને પ્રગટાવવા મથી રહે છે. એની આસપાસ જે વાતાવરણ પડેલું છે એની સાથે રોજ રોજ બાળકોનાં આ નિત્ય નવીન મંથનો અચ્છાયાં કરે છે. મંથનો તેમ જ વાતાવરણનાં એ ધર્મજોખાંથી અનેક પ્રકારના સંસ્કારો અને પરિણામો નિર્માણ થતાં જાય છે; વાતાવરણ સંબંધિત અને મર્મિત સર્જનો અને સંસ્કારોથી ભરેલું હોય છે. બાળકોના જીવનમાં ફેલ્લીથી અંતર્ગત સક્રિયોનાં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ મંથનો ચાલુ હોય છે. માળાપો કે વડીલો શિક્ષણસામગ્રીના આ વિપુલ બંડારોને ઓળખી જ નથી શકતા એટલે એ બંડારોમાં રહેલી સંપત્તિ - સામગ્રી વ્યર્થ જાય છે; અથવા એનો ઉપયોગ યાવ છે તો તેના માર્ગ વિપરીત અને વિષયગામી નીવડે છે. ત્યાં કૂલવાડીઓનાં સર્જન થતાં જોઈએ ત્યાં જંગલોની નિરર્થક ઝાડીઓ જ ઊગે છે. જેમાં માનવજીવનની વાસ્તવિકતા અવગ્રાહ જાય છે - કચરાઈ જાય છે. બાળકોમાં રહેલી એ મૂઠ સક્રિયો અને વાતાવરણમાં પડેલી એ શિક્ષણની સામગ્રી કઈ છે અને એનો સફુપયોગ કઈ રીતે ધર્મ શકે છે, એના વિચારો નવા લેખમાં કરીશું.

ગુ. ૧૦ સો. નો ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધન વિભાગ

ગુજરાત વનોક્ષર સોસાયટીના ઉપર જણાવેલા વિભાગનો સન ૧૯૪૧ નો અહેવાલ અને સૂચન-પત્રનું ભેજુ ચોપાનિયું મળ્યું છે. કોંગ્રેસ-પ્રધાનમંડળ વ્યારે મુંબઈ ઇલાકામાં પ્રધાનપદે હતું ત્યારે ૨૫-૨-૩૮ ના અંદાજપત્રમાં નાણાંખાતાના પ્રધાન નામઁ લહે સાહેબે ‘અમદાવાદનું સ્થાન જે વિષયોના ઉચ્ચતમ અભ્યાસ માટે વધારેમાં વધારે યોગ્ય હોય તેનો પ્રારંભ કરવા ગુજરાતી ભાષામાં સંશોધન અર્થે’ રૂ. ૧૨૦૦૦ આવર્તક અને રૂ. ૮૦૦૦ અનાવર્તક દેણગીની જોગવાઈ કરી હતી. ગુ. ૧૦ સો. એ એ દેણગી મળે તે અર્થે કેળવણીખાતાના પ્રધાનને વિનંતી કરી, અને પરિણામે સોસાયટીને એ દેણગી મળી. સાથે સાથે સરકારે મહેલી શરત અનુસાર અનુસ્નાતક (પોસ્ટ-ગ્રેજ્યુએટ) અધ્યાપનના કાર્ય માટે મુંબઈ યુનિવર્સિટીની માન્યતા પણ સોસાયટીએ ૧૨-૧-૪૦ માં (સંસ્કૃત, ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, અને ગુજરાતી એ ત્રણના અનુસ્નાતક અધ્યાપન માટે) મેળવી લીધી, તથા ગુજરાતનાં ‘ભાષા અને સાહિત્ય’, ‘ઇતિહાસ’ અને ‘સમાજશાસ્ત્ર’ એ સંબંધી સંશોધનકાર્યની વ્યવસ્થા કરી. આ જે બાબતોમાં ૧૯૪૦ના માર્ચની ૩૧મી તારીખ સુધીમાં જે કાર્ક પ્રગતિ કરવામાં આવી છે, તેનો ઉપર્યુક્ત ચોપાનિયામાં અહેવાલ આપ્યો છે.

આ વિભાગના કુલપતિ ગુ. ૧૦ સો. ના પ્રમુખશ્રી આઁ. આનંદશંકરભાઈ છે, તથા અધ્યક્ષ ગુ. ૧૦ સો. ના ઉપમંત્રી શ્રી. રસિકલાલ પરીખ છે. ગુ. ૧૦ સો. હસ્તક ચાલતા બ્રહ્મચારીની વાડી ટ્રસ્ટની સંસ્કૃત પાઠશાળાના અધ્યાપકો ઉપરાંત એએક નવાં નામ અધ્યાપકવર્ગમાં છે. પરંતુ અધ્યાપનકાર્યમાં વસ્તુતાએ સોસાયટીએ બીજી શાંખાઓ અને કોલેજોના શિક્ષકો, અધ્યાપકો, તેમ જ જહારથી આ વિભાગને અંગે વ્યાખ્યાન આપવા પૂરતા નોતરેલા વિદ્વાનોની પણ મદદ મેળવી છે.

અનુસ્નાતક અધ્યાપનકાર્યને અંગે સંસ્કૃત, ગુજરાતી તથા ભારતીય પ્રાચીન સંસ્કૃતિના એમ. એ. ના અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે કેટલાંક પ્રશ્નપત્રોને અંગે શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. ત્રણે

વિભાગમાં મળી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પહેલા સત્રમાં ૧૭ અને બીજા સત્રમાં ૧૮ હતી. તેમાં પહેલા સત્રમાં આઠ વિદ્યાર્થીઓ અને બીજા સત્રમાં ૭ વિદ્યાર્થીઓ માસિક રૂ. ૨૫) ની શિષ્યવૃત્તિવાળા હતા. અર્થાત્ વિષય પ્રમાણે જોઈએ તો સંસ્કૃત વિભાગમાં શિક્ષણનો લાભ લેવા આવનાર ચારમાંથી ચારે જણ શિષ્યવૃત્તિવાળા હતા, અને ગુજરાતી વિભાગમાં શિક્ષણનો લાભ લેવા આવનાર પહેલા સત્રમાં આઠમાંથી ચાર અને બીજા સત્રમાં નવમાંથી ત્રણ શિષ્યવૃત્તિવાળા હતા. બીજી સ્થાનિક કોલેજોમાં ચાલતા આ વિષયના અનુસ્નાતક વર્ગોની સંખ્યા માલુમ હોત તો સોસાયટીના આ વર્ગો વિદ્યાર્થી-આલમમાં કેટલા આકર્ષક નીવડ્યા છે તેનો નિર્ણય કરી શકાત.

સંશોધન વિભાગમાં સરકારે નિયત કરી આપેલા ત્રણ વિભાગોને અનુલક્ષી કેટલુંક અનુવાદ-કાર્ય, કેટલુંક જૂનાં કાવ્યોનું સંપાદન-કાર્ય, અને કેટલાંક નિબંધોનું લેખન-કાર્ય જુદા જુદા વિદ્વાનોને સોંપવામાં આવ્યું છે. તથા તે તે અંથ લખાઈને આવે એટલે બીજા અમુક વિદ્વાનોને તે તપાસી જોવા માટે નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે. તે મુજબ તપાસાઈ પાંચ અંથો છાપખાનામાં ગયાનું અહેવાલ જણાવે છે.

ગુજરાત વનોક્ષર સોસાયટી પોતે પણ એ જ જાતના અંથો તૈયાર કરાવતી હોવાથી, તથા તૈયાર કરાવે તેવી અપેક્ષા પણ તેની પાસે રખાતી હોવાથી, આ વિભાગ દ્વારા ખાસ કાર્ક નહું પ્રસ્થાન થયેલું કહી શકાતું નથી.

આપો અહેવાલ જોયા બાદ એમ લાગ્યું કે, અનુસ્નાતક અભ્યાસનું કામ સ્વીકારવામાં કદાચ સોસાયટીએ ઉદાપણ નથી વાપર્યું. શહેરમાં જે કોલેજો એ કામ કરે જ છે; તથા તેઓ પણ ધારે તો જુદા જુદા વિદ્વાનોની સેવા આ રીતે લઈ શકે છે. સોસાયટી કરતાં કોલેજોમાં તે તે વિષયોનું અધ્યાપકમંડળ પણ વધારે હોય, પરંતુ તો હોય જ. સોસાયટીને પણ તેની પાસેના માણસોના ખ્યાલ કરી અમુક વિષયો શીખવવાની જ મંજૂરી યુનિવર્સિટીએ

આપેલી છે. અલગત; ગુજરાત અને ગુજરાતની બાપાનું સંશોધન એ કામ સોંપાયતીને શોભે તેવું છે; તથા તે કામ તેણે પોતે પણ સ્વતંત્ર રીતે ઉપાડવું પણ ભેઠવું હતું. સરકારની 'દેશુગી'ને લીધે તે આવશ્યક તથા ઉપયોગી કામ તરફ સોંપાયતી વળી શકી છે, તે આનંદનો વિષય છે. અને એટલા પૂરતી સરકારની દેશુગી સાર્થક છે.

સરકારની આ દેશુગીનો ઉદ્દેશ ને વાક્યમાં જણાવવામાં આવ્યો છે, તેનો ને અર્થ પહેલી નજરે સમજાયો, તે તરફ વાચકનું પણ ધ્યાન ખેંચું. મૂળ શબ્દો શરૂઆતમાં મેં ટાંક્યા છે. તેનો અર્થ થું એવો નથી કે, ને વિષયોનો ઉચ્ચતમ અભ્યાસ અમદાવાદમાં કરવો ઘટે, તેનો પ્રારંભ કરવા માટે ગુજરાતી ભાષામાં જે સંશોધનની જરૂર છે, તેને અર્થે આ રકમ છે? અર્થાત્ આજકાલ ને ઉચ્ચતમ અભ્યાસ કોલેજોમાં અંગ્રેજી દ્વારા જ ચાલે છે, (પરંતુ ને વિષયોનો તેનો અભ્યાસ અમદાવાદને અર્થાત્ ગુજરાતને માટે ખાસ જરૂરી ગણાય,) તે

વિષયોનો અભ્યાસ ગુજરાતીમાં થઈ શકે તે માટે ગુજરાતી ભાષાની ને ખેડણીની જરૂર હોય, ને પાઠ્યપુસ્તકો વગેરે તૈયાર કરાવવાની જરૂર હોય, અથવા ને શિક્ષણ-વ્યાખ્યાનોની આવશ્યકતા હોય, તે કરવા માટે આ રકમ છે? આવો કોઈ વિશિષ્ટ અર્થ નાણાંખાતાના નામદાર લઠે સાહેબની દષ્ટિ સમજા હોય તો જ આવી રકમની સ્વતંત્ર નેગવાઈ કોંગ્રેસ-પ્રધાનમંડળને છાત્રે તેવી કહેવાય. અને એ કામ યુનિવર્સિટીના અધ્યાપકમથી બધાયેલી કોલેજો ન કરી શકે, એ ઉઘાડું છે. બાકી, તેના જેવો જ અનુસ્નાતક અભ્યાસ કરવા માટે શિષ્યવૃત્તિઓ આપવા અને તે અભ્યાસ માટે શિક્ષણની નેગવાઈ કરવા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને અંદર પડવાની જરૂર દેખાતી નથી. મેં કરેલો અર્થ જેટલે અંશે સાચો છે તે તો દેશુગી લેનાર દેનાર જાણે. હું તો માત્ર તેમના શબ્દોમાંથી સીધો સમજતો અર્થ રજૂ કરીને, તથા તેની સપ્રયોજનતા તરફ સાગતા-વળગતા સૌ કોઈનું લક્ષ દોરીને જ અટકું છું.

ગો.

બકરી વિં ગાય

બધી વસ્તુઓ ધર્મને કાંટે તોલનારાઓમાં થોડા વરસ પહેલાં મુઘલાલ ચામડાં વિશે એક પ્રશ્ન ઊઠ્યો હતો — 'ગાય બેશના ચામડાને આપણે ને ન્યાય લાગુ પાડીએ છીએ એ જ ન્યાય બકરીના ચામડાને પણ લાગુ પાડવો?' તે વખતે મેં અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે એ ન્યાય આપણે લાગુ પાડી જ ન શકીએ. એવા અતિરેકથી બકરી અગ્રી ન શકે અને ગાયને લાભ ન થાય, નુકસાન થાય. આથી આપણું ચર્મોલયોમાં બકરીના ચામડાનો ઉપયોગ વગર સંકેતે થાય છે. બકરીનું ચામડું વધારે મુલાયમ હોય છે અને પટા ક્લેપાઈ માટે તે વધારે સારું છે.

કારણ રપટ છે — બકરીનું માંસ સામાન્ય રીતે દિન્દુમુસલમાન અને ખાંચ છે. દિન્દુસ્તાનમાં પણ

ધર્મથી નિરામિયાહારી ધણુંખરું દિન્દુઓ જ હોય છે અને એમની સંખ્યા પણ થોડી છે. લાખો દિન્દુઓને ગોમાંસ સિવાય બીજું માંસ ખાવામાં કાંઈ વાંધો નથી. લાખો બકરીઓ તો કાઝીને ચડાવવામાં આવે છે. આ રિથનિમાં બકરીનું મુઘલાલ ચામડું મળ્યું પણ મુરકેલ છે અને કતલ કરેલી બકરીના ચામડાના ત્યાગમાં કોઈ પ્રકારની ધર્મ-આવના છે જ નહિ. એટલે મારો અભિપ્રાય છે કે, આપણાં ચર્મોલયોમાં બકરીના ચામડાનો ઉપયોગ આપણે વગર સંકેતે કરીએ. આ મેં કશું તેને આપદ્ધર્મ પણ ન માનવો.

ગ્રેવાચાર, ૮-૧૦-૪૧

સો. ૬૦ ગાંધી

(દિન્દુ 'આવરોળ ૨૫'માંથી)

ગાંધીજીનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ

[ચૂનાત વિદ્યાર્થીમાં ગાંધીસુદાહ દરમ્યાન ચોક્કસી વિનય મંદિરના વિદ્યાર્થીઓની વ્યાખ્યાનમાળામાં શ્રી. બાલુ પારેખે વાંચેલા નિબંધ]

વ્યાખ્યા અને અર્થ

‘રચનાત્મક કાર્યક્રમ’ શબ્દ ગાંધી-યુગનો છે. એટલું જ નહિ, તેની વસ્તુ પણ, ખરું જોતાં, ગાંધીજીની જ પાસેથી હિંદને મળેલી ભેટ છે. એનો શબ્દાર્થ તો ઉધાડો અને સરળ છે: તોડફોડ નહિ, પણ નવી પોષક રચના કરવાનું જેમાં રહેલું હોય તેનો કાર્યક્રમ. આનો કાર્યક્રમ તો ક્યારે નહિ ચાલતો હોય? એ અર્થમાં તો જગત જ આપું રચનાત્મક કાર્યક્રમને આધારે નબે છે. જે ખંડનાત્મક કાર્યક્રમથી નબે છે એમ કોઈ કહે, તો એમાં તો ઉધાડો વહતો-વ્યાધાત રહેલો છે. નમતું એટલે જ તેને માટે મથતું, એટલે કે નબવાને માટે જરૂરના સાધન-સામગ્રી સાધવાં-રચવાં. એટલે આ રીતે વિચારીએ તો, ગાંધીજીનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ કુદરતના રહેલી સતત ચાલતી સર્જક જીવન-પ્રક્રિયાનો જ કાર્યો છે. ગાંધીજીએ એ વિચારીને પોતાની કાર્યપદ્ધતિ ધરી છે, એમ યલુ કહે છે, પણ એ બધી ફિલસૂફી એ આપણું કામ નહિ, ગાંધીજીનો કાર્યક્રમ એક કુદરતી યોજ છે એમ તો ખરું જ.

પણ આપણે એને એક ખાસ પરિસ્થિતિમાં એધો છે. આપણે તો તે શબ્દ મારફતે ખાદી, હરિજન-સેવા, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ આદિ દેશકર્ષો સમજીએ છીએ. અને એ દેશકર્ષો આજ ગાંધીજીએ તેર નેટલાં સ્વયં ગણતંત્ર્યો હોવાથી તેને તેરવિધ કાર્યક્રમ પણ કહેવામાં આવ્યો છે. પરંતુ ગાંધીજી એ તેર કામો ગણાવે છે ત્યાં જ ખાસ એતલે છે કે, ‘આમા બીલું કમેરી શકાય છે. અથવા આ રોંધ એવી વ્યાપક છે કે, જે રહી ગયું દેખાય તે આમાં આવી જાય છે એમ સિદ્ધ હતી શકાય. તમે એમ જોશો કે આ બધી વસ્તુઓ એવી છે કે જેના અભાવને લીધે આપણે પરાધીન છીએ તમે એમ પણ જોશો કે, કોમેસુના રચનાત્મક કાર્યમાં આ બધી વસ્તુઓ ગણવામાં નથી આવતી. એમાં તો ચહેલી ચાર, અથવા મામડકોંગ સંઘ અને તાલીમી સંઘ કોમેસે કાઢ્યા એટલે એ જ ઉમેરીએ એટલે ૬ ગણાય. હવે આપણું આગળ વધવું છે: ચર્ચિસાને હક કરવી છે પૂર્વ કરવી છે. તેથી રચનાત્મક કાર્યક્રમ વધારો છે.’

એટલે, રચનાત્મક કાર્યક્રમ તો દેશના બહાને માટે, દેશની વ્યાપક સેવાને માટે, અને દેશમાં સ્વરાજ જમાવવાને માટે, ગાંધીજીએ બતાવેલા કાર્યક્રમ છે. અને તે કાર્યક્રમ ખંડનાત્મક નથી એ એની ખૂબી છે.

આપણા રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસમાં એક એવો જમાનો હતો અને હજી કેટલાક સમાજવાદીઓ માને છે કે, દેશમાં ભાંગફોડ ને મારફડ કરવી જોઈશે; તે વગર તેવું બહું નથી. આવા હોડાના કાર્યક્રમથી અલગતા બતાવવાને માટે ગાંધીજીના કાર્યક્રમને ‘રચનાત્મક’ વિરોધણ લગાડવું જોઈએ. એથી એની ખાસિયત અને ખૂબી બેઠ જણાય છે; અને કહેવું હોય તો કહો કે, ખંડ નહિ પણ રચના એવી એની મર્યાદા પણ ચર્ચાઈ જાય છે.

આ રચનાત્મક કાર્યક્રમની ફિલસૂફી ગાંધીજીના જીવન સાથે જડાયેલી જ લાગે છે, કેમ કે એમની આત્મકથા જોતાં એ પહેલેથી તેમનામા હોય એવું જોવા મળે છે. એના દાખલા આપવામાં અહીં પડવાની જરૂર નથી. એમણે એનો ઉપયોગ હિંદના સ્વરાજના પ્રશ્નમાં જ કર્યો તે જ મહત્વનો અને સમજવા એવો મુદ્દો હોઈ, આપણે તે બાબતો વિશેષ વિચાર કરીશું.

રાજકારણમાં ઉપયોગ

ગાંધીજીએ ૧૯૧૫માં હિન્દના રાજકારણમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યારથી જ તેમની આ ખાસિયત ચોખ્ખી રૂપે રાજકારણમાં શરૂ થઈ. તે અગાઉ સ્વદેશી અને બેચકોટને નામે તથા રાષ્ટ્રીય કેળવણીને નામે કામ થતું હતું. સ્ત્રીઓની ઉન્નતિ માટે, બાપા તથા કેળવણી માટે, દેશની આર્થિક દશા માટે, વિચારો આદ્ય જ હતા. ગાંધીજીએ આવીને ધીમે ધીમે આ બધામાંથી એક પ્રચંડ રાજકીય કાર્યક્રમની શક્તિ ધરી. પહેલાં આ બધી બાબતો સામાજિક સુધારા એવી ગણાતી; હજી તે જમાનામાં જ ખૂબી રહેલા કેટલાક એમ જ માને છે. ગાંધીજીએ એ બધાં કામોમાંથી પ્રભુત્વીય સ્વરાજ મેળવવાની શક્તિ ધરવાતો કાર્યક્રમ બનાવ્યો. ગાંધીજીને મન, આ કાર્યક્રમ પૂરો કરવા એટલે આપોઆપ સ્વરાજ લઈ લેવું એમ ને છે, તે આથી જ કરીને. તેથી જ આપણે એમને ૧૯૨૦થી સુરંકપે કહેતા સાંભળ્યા કરીએ છીએ કે, ‘સુરને તાંતણે હિંદને સ્વરાજ મળે એમ છે.’

અલગત ઘણા ચોડા લોકો ગાંધીજીની આ બધા કે તેમનું આ દર્શન પામેલા છે. તેથી સ્વરાજ નથી આવતું એમ ગાંધીજી કહે છે, તે આ પરથી સમજાય તેવો ઉપકો છે.

એ યલુ વિચારવા જેવો મુદ્દો છે કે, સ્વરાજને માટે મથવું એટલે શું કરવું? રિયલ મદારાજ કહેતા કે, સ્વરાજ આપણો જન્મસિદ્ધ હક છે; પણ તે સાધવો

શી રીતે ? હક છે, હક છે, કહ્યા કરવાથી કંઈ આવે તો નહિ જ. ત્યારે પ્રશ્ન એ કરવું શું ? સસ્ત્ર બળનો કરવાનો પણ લાગ આપણે માટે જોડવાનાં જળ જેવો છે. ત્યારે કરવું શું ?

અને પ્રશ્નને તૈયાર કરો, પ્રશ્ન સ્વદેશપ્રેમી સાથે આત્મ-જનતાને લગત છે;—આ પ્રકારનાં ચોક્કસ પણ સાંકળીએ છીએ. એને માટે સમાચાર જ જરૂરી ? આપણે જ કરવા ? પણ કેટલી સમાચાર જરૂરી ? કેટલા જળ સાંકળો ? અને કેટલા સમાચાર ? આ બધી મુશ્કેલીઓ છે. તો પછી પ્રશ્નને લગત કરવાનો રસ્તો શો ? તો પછી પ્રશ્નની સેવા કરવાનાં માર્ગો કયા ?

એક ત્રીજો વિચાર પણ હૃદમાં જેવા જેવા છે. દિ'દ આજ આ દશામાં શાથી છે ? ગાંધીજી ચોખ્ખું કહે છે કે, તેનાં ચોતાનાં વાંકે પરદેશીને તે પોતે આ દેશમાં રાખે છે; છતે દાશરૂપે અને મુશ્કલા મુશ્કલા શરયશ્યામલા માનુષ્ય દોષા છતાં, ચોતાને વાંકે તે બીજે મરે છે; તે પોતે જ હ બને છે તેથી ચોતાને કહ્યાણુમાર્ગ તેને મળતો નથી. હમણાં આપણે 'દિ'દ સ્વચાલ' બળીએ છીએ તેમાં જ આ વિશે પ્રકરણ આવી નયું છે. ચરચે ગાંધીજીની આ વાત સમજવા વાર નથી લાગતી. તો પછી તે દૂર કરવાનો રસ્તો આપોઆપ જડી ગયો કે, નતે મુશ્કેલી, નતે મનુષી મહેનત કરવા મ'ડો; ગાંધીજીનો રાજ વાપરું તો, આત્મશુદ્ધિ કરો. પણ શી ખામતોની શુદ્ધિ કરવી ? કોઈ ચોખ્ખી અને વહેવારુ બાળતો બતાવતી નેઈએ, જેથી તે મારફતે આખી પ્રશ્ન એક બનીને પ્રચલ કરે, પોતે એક જબરી સામુદાયિક શક્તિ બની શકે.

આમ બધી રીતે જે પ્રશ્નો બેઠે છે તેના એક જવાબ ગાંધીજી આપે છે—સ્વનાત્મક કાર્યક્રમ. પ્રશ્નને ચોતાના કહ્યાણુનાં હામો તરફ વાળો, તેને માટે લોકમત કેળવો; તેને માટે લોકોમાં પ્રેમ જગવો; તેને સાચું સંચાલન કરો; તેમાંથી જો તાલીમ પામે; તેમાંથી પ્રશ્નની શક્તિ થશે.

ગાંધીજીના આ સ્વનાત્મક કાર્યક્રમની પાછળ આવી મંજીર અને વ્યાપક વિચારણા તથા શક્તિ પડેલી છે. તેને જ પ્રતાપે ૨૦ વર્ષની અંદર આપણે અપાર હામ કરી શક્યા છીએ.

તેરવિધ કાર્યક્રમ

સ્વનાત્મક કામની આ રાજ સમજવા હવે આપણે તેની તેર વિચારોને નેઈએ, તોપણ જણાશે કે તેમાં આખા દેશનાં અંગનામાં કાર્ય પડેવાથી બચત સાધવાની શક્તિ પડેલી છે. આ તેર વિચારો સામાજિક, આર્થિક, પારિતોષ તથા સાંસ્કૃતિક, ઔદ્યોગિક, અને કેળવણી-વિષયક પણ છે; અને એમાંથી વફામાંથી પ્રશ્નની શક્તિની જેમ, સ્વચાલ-સંજિનું દિવ્ય પ્રગટશે, જેમ ગાંધીજી કહે છે.

ગાંધીજીએ બતાવેલા તેરવિધ કાર્યક્રમની તેર વિચારો આ પ્રમાણે છે :

૧. કોમી એકત્વ, ૨. અસ્પૃશ્યતા-નિવારણ, ૩. મધ્યપાન-વિષય, ૪. આદી, ૫. મામલોગ, ૬. મામ-સફાઈ, ૭. આરોગ્ય-શિક્ષણ, ૮. પ્રોદ-શિક્ષણ, ૯. સ્ત્રીસેવા, ૧૦. નવી કે પાયાની કેળવણી, ૧૧. રાષ્ટ્રમાયા-પ્રચાર, ૧૨. માનુષાધાર્મિક, ૧૩. આર્થિક સમાનતા.

હવે આપણે દરેક મુદ્દાને ક્રમવાર તપાસીએ.

૧. કોમી એકત્વ : કોમી એકત્વના પ્રશ્ન આપણા ઇતિહાસમાં જેવા આજે છે એવા પહેલાં ન હતો. આજે તે પ્રશ્નને ચોટા વાળવાનું માન આપણા પરદેશી રાજ-કર્તાને લાગે નય છે. અંદેશદર લડાની મારી સામાજિક જગ્યાએ સંખતું, એ પ્રાચીન રામન રાજનીતિના પદ-શિષ્ય આપણા રાજકર્તાઓ લાગે છે. પણ સ્વનાત્મક કાર્યક્રમની ખૂણી જ એ છે કે, સામાનો દોષ સમજવા ખરે, પણ એમાં ચોતાના દોષ પહેલો જેવો, અને તે મુદ્દાસ્વા મંજી જઈ. સ્વનાત્મક કાર્યક્રમમાં કોમી એકત્વનું સ્થાન એ દિશિએ અને એટલા માટે છે. જે આપણે વેળાસર ન ચેતીએ તો આપણી કદાઈ અર્થન રહેવાની છે. તેમાં દિ'દુસ્તાન, પાકિસ્તાન, દમિહિસ્તાન, દલિહિસ્તાન, એવાં અનેક રતાનો યથે અને હુલ્લેટો પણ ચાલતાં જ રહેશે. અને એ અનેક સ્તાનયુક્ત દિ'દ કરી સ્વતંત્રતા મેળવી' શકે એમ કોઈને લાગે છે ? એ કરી સ્વતંત્રતા નહિ મેળવે, કેમ કે દરેક ચોતાનું જ દિવ જોશે અને એ રીતે તેઓ કરી એક નહિ થાય. માટે આપણે જે સ્વાતંત્ર્ય મેળવવું હોય તો કોમી એકત્વ મેળવવું જ નેઈએ.

૨. અસ્પૃશ્યતાનિવારણ : અસ્પૃશ્યતાનો સવાલ મુખ્યત્વે દિ'દુધર્માઓને લાગુ પડે છે. અને એ પાંચ સેણુ નેઈ કયા જમાનામાં આપણા ધર્મમાં હાજર થયું તે કોઈ જોડાસ કરી શકતું નથી. દિ'દુધર્મના અનેક ચદાપુરુષોએ એની સામે ક્રોધેશ ચોટાડી છે. છતાં તે દાન-મહાશોભા રાસસ હજી મરતો નથી. ગાંધીજીએ એમાં આપણા ધર્મનું જ મરણ નેઈ અને લોકોને ચેતવ્યા. પરંતુ ગાંધીજીની ક્રમવાની અદિ'સા જમાવવાને માટે પણ એ જરૂરી છે. એથી એમણે તેને દિ'દુ સમાજની શુદ્ધિના કપાય તરીકે પણ કહેવું છે. વળી આજના રાજકીય વાતાવરણમાં અસ્પૃશ્યતા પણ કોમી એકત્વનું ૧૫ પડે છે. એટલે જે આપણે કોમી એકત્વ લાવી શકીએ તો અસ્પૃશ્ય અજ્ઞાં ભાઈનેદો જરૂર સ્પૃશ્ય થવાનાં જ છે. નયાં મુખી આપણે એ સાટા આટા દોરડો તિરકાર કરીને એમને આપણી દર રાખીશું, નાં મુખી સ્વચાલ આપણી પાસે હંધાનું મુખમાં નથી.

૩. મઘપાનનિષેધ : આ વસ્તુ ગ્રામીણો આત્મ-શુદ્ધિની છે, એ બતાવવાની જરૂર નથી. બધા કોમો તથા ધર્મોત્તેજો મત પછી એક છે. પણ સરકારને માફક પદાર્થોમાંથી મોટી આવક છે, એટલે આ પ્રકાર સ્વચ્છતામાં પણ મદદરવા થાય છે. મઘપાન કરનારી એટલે કે કેરી વસ્તુનો ભોગ બનેલી કોઈ પણ પટેલી પ્રત્યે હિંદી ન જ શકે. અને કેરી વસ્તુનો સેવનારો કેવી નીતિ નળવી શકે છે એનો આપણને અનુભવ છે.

૪. ખાદી : ખાદીને ગાંધીજીએ રચનાત્મક કાર્યક્રમના મુખ્ય અંગ તરીકે ગણાવી છે.

એ કોઈ પણ વસ્તુનો નાશ કર્યા વિના નકામા વખતનો સફળયોગ કરે છે.

આજકાલ આપણા દેશના ખેડૂતોને ૮ માસથી વધુ કામ દોઢ નથી. તેઓ બાકીના ૪ માસ ગરબાદમાં જ ગાળે છે. એ તેઓ દેશિયા વાપરે તે તે ૪ માસ દરમિયાન તેઓ કાંતીને સૂતર પેદા કરી શકે. વળી એ રીતે ગામના વાલુકારો, જે મિલનું સૂતર વેળું છે અને જેમનો ધંધો લગભગ પડી ભાંગ્યો છે, તે પણ સહન થશે. ખાદી માટે દેશિયા ભેઈંશે એટલે સુતારને કામ મળશે. ત્રાઠ ભેઈંશે એટલે હુદારને કામ મળશે, અને સૂતર વણવા માટે વણકરને કામ મળશે. આ રીતે ખાદી ગ્રામકલ્યાણના મધ્યમાં બેઠેલી છે.

આજકાલ ખાદી કુદ રૂ. ૨૨, ૧૦૦ માણસોને કામ આપે છે. તેમાં ૨૦ લાખથી વધુ મૂડી રોકાયેલી નથી.

આજકાલ મિલનું કાપડ બહુ જ વપરાય છે. કેટલાક એવી દલીલ કરે છે કે, 'મિલ તે આપણા દેશનો છે. ને એ કાપડ કેમ દેશી ન કહેવાય ?'

મિલ આપણા દેશનો છે એ વાત સાચી. પરંતુ એનાં યંત્રો ક્યાંથી આવ્યાં? એ કાઈ દિંદના એકાદ પ્રાંતમાં બનેલાં નથી. એ યંત્રના કેટલા પેસા પરદેશ ગયા ?

એનાં યંત્રો પરદેશથી આવે છે, અને એનું કામ પણ પરદેશીના જેમ પેસા ચૂંટવાનું છે. ત્યારે એ દેશી કેવી રીતે કહેવાય ? ગાંધીજીએ એક જગ્યાએ દિંદી ઉઘોતની વ્યાખ્યા આપતાં લખ્યું છે, 'કોઈ પણ ઉઘોત દિંદી ત્યારે જ કહેવાય જ્યારે તે જનસમૂહને વિવશરી છે એમ પુરવાર થાય. અને તેમાં કુશલ કારીગર તેમ જ મનુષ્ય બને દિંદી હોય. તેનાં મૂડી તેમ જ યંત્રો પણ દિંદી હોવાં જોઈએ. અને તેમાં મામ કરતા મનુષ્યોને પેટપરની રાહ મળવી જોઈએ તેમને રહેવા માટે સુખડ અને સગવડવાળાં ધર હોવાં જોઈએ. અને મનુષ્યોનાં બાળકોનાં દિલને માટે ઉઘોતપ્રતિભે સગવડ કરી આપવી જોઈએ.'

કેટલી મિલો કપરની વ્યાખ્યા પ્રમાણે આવે છે ? એક પણ નહિ.

આથી આપણે મિલના સુવાગા કાપડનો મોઢ ઠામીને, જેવી મળે તેવી પણ ખાદી જ વાપરવી જોઈએ.

વળી આજનું યુરોપીય યુદ્ધ ખાદીની કિંમત નવી જ રીતે આપણને બતાવે છે. આજે વિલાયતની મિલો આપણે માટે કાપડ તૈયાર કરવા નવી નથી. અહીંની મિલો ઉપર જ આપણે આધાર રહે છે. કેટલાય ખીબ દેશો અને સરકાર પણ હિંદની મિલ પાસેથી જ કાપડ લે છે. એ રીયલિઝા કાપડના કાલ ચડે છે. અને યંત્રો તે મળતાં નથી. ખાદીની સ્વાવલંબી શક્તિનો પુરાવો આથી કરીને દીવા જેવો રપટ દેખાઈ ગયો છે. આમોગામ દરતા દેશિયાનો મિલની પેઠે દુરમન નાશ પણ નહિ કરી શકે.

૫. ગ્રામકલ્યાણ : ખાદીની કલ્પનામાંથી જ વિદેસેલો આ કાર્યક્રમ છે.

આજકાલ આપણા ગામડાંની રીયલિઝેશન કુલુઆનક છે. ગામડાંના લોકોને ખાવાના પણ આંસ છે. તેઓનો એક પણ ધંધો ચાલતો નથી. સુતાર, હુદાર, ગોશી, સોની વગેરેના ધંધાની વસ્તુઓ પરદેશથી તૈયાર આવતી થઈ છે, એટલે તેઓ બેકાર થાય છે.

પહેલાં હાથકામના ગોખા વપરાતા; આજે તેની પણ મિલો થઈ છે. એટલે અનેક છડનારીઓ ખાડનારીઓ ધંધો ગયો છે અને તેઓ નિરાધાર બન્યાં છે.

પહેલાં ગામડાંની રોશીમાંથી ગોળ બનતો; આજકાલ ગોળને બદલે પરદેશથી આવતી ખાંડ વપરાવા લાગી છે. આ રીતે આપણા ગામડાંના અનેક નાનામોટા ઉઘોતો પડી ભાંગ્યા છે. તેમની પાસે દબે કાચો માલ તૈયાર કરવાનો જ એક ઉઘોત જીવતો રહ્યો છે. આખી વસ્તીને એના ઉપર જ નભવું પડે છે. એથી એ મૂળ ખેતીના ઉઘોતમાં પણ બરફત નથી રહેતી.

આ આખી રીયલિઝેશન આપણા પ્રત્યક્ષ પુરુષાર્થથી સુધારવી હોય તો આપણને ગ્રામકલ્યાણને ખીલવવા વિના ચાલવું જોઈ નથી.

૪-૨૪ મોટાં કારખાનાં કાઢે આ સવાલનો નિવેરો આવે એમ નથી આપણી સામે તે બેકાર અને અધભૂખી છોકોની મામજનતાને તરત કાગે વજારવાનો પ્રશ્ન છે. એને તો ગાંધીજીની ખાદી-ગ્રામકલ્યાણ-પદ્ધતિથી જ પડેલો વજાઈ. એ પદ્ધતિ સ્વચ્છતાની ઔદ્યોગિક નીતિ ધરવાનો પણ દાવો રાખે છે, તેનું કારણ તેની આ વિશાલ મર્જિ છે. પરંતુ કમમાએ આપણા લોકો યંત્રો-ઘોતની કારણ, દિંસક, અને ચૂસણ ભમકથી એવા તો અંબઈ ગયા છે કે, આ ધર-નીવડાનું તેજ દેખી શકતા નથી. પણ પારકો માએ કોણ જ પનોતા યવાય છે ?

કન્નડામાં સંસ્કૃત અને આર્યોચ શિક્ષણ-સ્થાપના કાર્યક્રમમાં લોકોની ઓદ્યોગિક નહિ, પણ સાંસ્કૃતિક સુખાકારી પણ વિચારાયેલી છે, તે આ બે વિગતો ઉપરથી આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

આ વિગતો એવી છે કે, આપણા લોકો યોગિક નિયમિત મહેનત અને સાવ સાદું સંસ્કૃત બતાવે, તો કોઈ વિશેષ ખર્ચ વગર ધણું થઈ શકે એમ છે. ગામડાની ગંદકી વણવવાની જરૂર નથી. આર્યોચના પ્રાથમિક નિયમોનું અજ્ઞાન અને તેના પાલનનો અજ્ઞાપ પણ કેવો છે તે આપણે જાણીએ છીએ. રસ્તા, પાણી, ફળ, તથા, વર્ગોની દશા પણ આપણને ખબર છે. ગામડાની આબાહરણ જનતા બે રોજનીસર સમિતિ પણ સાદો સહકાર થોડો આપે, તો આપણા ગામડાનો આ પ્રશ્ન તો આપણા ગામડાની ગંદકીની સાથે જ હોઈ જશે, અને હાજરની મદદ વિના પણ કેટલુંક આર્યોચ તો આપણાપ સધારો. મદદ નર અને સ્વાવશ્યન તથા આર્યોચના શિક્ષણનું દેશભાષી કામ ઉપાડવાની શક્તિ આ બે વિગતોમાં કેવી બારે પડી છે તે સ્પષ્ટ છે. એમ' તો સ્થાપના કાર્યની એકેએક વિગતની ખૂણી છે કે દેશ-ભાષી કામની સાથે જનતાનું શિક્ષણ પણ તે સાથે છે. સ્વાસ્થ્યની કેળવણીની આના કરતા વધારે સાધક શાળા બીજી કોઈ બાબતે જ મળી શકે.

તે સિવાય કાર્યક્રમની બાકી રહેતી બાબતોમાંની નીચેની ૪ તો સીધી રીતે શિક્ષણની જ છે.

૧. પાયાની કેળવણી, ૨. પ્રૌઢ શિક્ષણ, ૩. રાષ્ટ્ર-ભાષાપ્રચાર, ૪. માર્ગશાળાપ્રેમ.

આ ચાર વિગતો ગાંધીજીએ ૧૯૧૫ થી સક્રિય કેળવણીને ખાતર કરેલા પ્રયોગોમાંથી નીતરી આવેલી છે. વિદ્યાર્થીની સ્થાપના એ જ પ્રયોગનું એક અંગ છે. આપણે જાણીએ છીએ કે આ ચારે વસ્તુઓ અને સાંસ્કૃતિક ઉદ્યોગ વિદ્યાર્થીનીને વ્યવેશમાં મુખ્ય ન્યાન ભાગવે છે.

આમ-જનતાની કેળવણીને ભોગે અમુક વર્ગોની કેળવણી પાછળ આજે પાર વચરેલા ખર્ચ અને ખર્ચકર કાર્ય છે. પરંતુ સ્વાસ્થ્યમાં એ ન શોભે સાંસ્કૃતિક દેશભાષી શિક્ષણ સ્વાસ્થ્યમાં હોય. તે મદદ અને ક્ષમિતતા બને. પાયાની કેળવણીનો વિચાર આ રીતે ઉત્પન્ન થયો. એને માટે ધન જોઈએ. ગાંધીજીએ હજી, હાલપરની એટલે કે નાના નાના દુન્યાર કલોમોની કેળવણી એ શિક્ષણની બહુ આવશ્યક ભાગ છે. એ કેળવણીની આસપાસ અને બાજુને તેની આસપાસના સમાજનું તથા હરવતું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ક્ષાને એવી રીતે ભે મીજવવામાં આવે, તો તે બાજુ પોતાના હાથ પગ કેળવશે, પોતાની આસપાસના જીવનમાં જાતપ્રેત બની અનુભવે શીખશે, અને કુદરતને વિજ્ઞાન મારફત સમજવાથી આનંદ પણ લઈશે એટલું જ નહિ,

પણ એના ઉદ્યોગમાંથી સંપત્તિ પણ નીપજશે અને એ ઉપરથી ગાંધીજીએ હજી કે, બાળક સાત વર્ષ બહુ તો તેટલા વખતમાં કુલ એટલી સંપત્તિ પેદા કરશે કે જેમાંથી તેના શિક્ષણનું ખર્ચ તો લગભગ નીકળી રહે. પછી મહાન વર્ગેરે રચાથી ખર્ચની જ પ્રતિ અને સરકારે જોતવાઈ કરવાની રહે. ગાંધીજીનું આ સ્થાપના કાર્ય આજે નહું છે. એનો પ્રયોગ કેટલાક પ્રાંતોમાં ચાલે છે. આપણે ત્યાં આ પ્રયોગ બહારના લોકોને લાગે છે એવો અભવેશ કે વિચિત્ર નથી. આપણા ઉદ્યોગથી કાર્મિક ઉત્પન્ન તો કરી શકાય એ તો આપણા વિનય મંદિરનો અનુભવ છે. પાયાની કેળવણીની આ બાબતને ગાંધીજીએ તો પોતાની જિંદગીને મોડામાં મોડી ભેટ કહી છે. સ્વાસ્થ્યની બાબત પ્રબળે ધકકવા માટે કયા પ્રકારની કેળવણી આપણા લોકોને ખરે, એનું ગાંધીજીનું આ સ્વપ્ન કહેવાય.

આપણા દેશમાં એક છેડે કોરોડો બાળકો જેમ અજ્ઞાન છે તેમ બીજા છેડે કોરોડો પ્રૌઢ લોકો પણ છે. તેમાં અમુક છે એટલું જ નહિ, પરંતુ સમજવા જેવી કેટલીયે બાબતો નજીક નથી. સ્વાસ્થ્ય ભાગવવા માગતી પ્રજાના પ્રૌઢ લોક આવા નહિ રહી શકે સ્વાસ્થ્યની અર્થિક કલંકમાં તેના લોકો પોતાનો કાળો ન આપી શકે, તેથી તેવાનું શિક્ષણ શિક્ષિત લોકોએ સંભાળી લેવું જોઈએ. તો સ્વાસ્થ્યની નાનીસની તૈયારી ન થાય. આમ પ્રૌઢ શિક્ષણ પણ સ્થાપના કાર્યક્રમમાં એક બારે કાંતિકારી શક્તિ ધરાવતી વિગત છે. અને પાયાની કેળવણીની પેરે તે તરફ આપણું ન્યાન દબાવવું દબાવવું વધારે ગ્રંથ છે.

રાષ્ટ્રભાષા અને સ્વાસ્થ્ય એ સ્થાપના કાર્યક્રમની મોટી સંસ્કૃતિક બાબતો ગણાય. એમાં આજે એટલ કેળવણી ઉપર બારે ટીકા પણ રહેલી છે. બાકી માનવ ભાષાનો પ્રેમ કોઈ પણ દેશમાં સ્થાપના કાર્ય તરીકે કોઈ શકતો દશે! માતાનો પ્રેમ એ સ્થાપના વસ્તુ હોય કે સ્વાસ્થ્યિક હોય! પરંતુ આપણે ત્યાં માટલાપાને પ્રેમ આપણા દેશનાયકોને સ્વયંસ્પષ્ટ છે તેનું કારણ એટલ કેળવણી છે. એટલે શિક્ષણના માધ્યમ તરીકેથી પણ સ્વાસ્થ્યને ખરોડી મૂકી છે. એટલે જ માંદાઓની કેળવણી મળે છે તે પણ એટલે માનવને લીધે આજનું પ્રસારની નથી. એટલું જ નહિ, પણ એટલે બહુલા અને નહિ બહુલાના જીવનની આસપાસ વાકા બની ગયા છે આ બે રંગે તો એક બારે મોટી કાંતિ શિક્ષણક્રમમાં જાય એ ગાંધીજીએ ૨૦ વર્ષ દરમિયાન કાર્મિક તો પદાર્થપરિવે બતાવ્યું છે. અને દલ તો આ બાબતમાં એમનો પ્રવચન પારોસા પહેતી પૂર્ણી જેટલો જ કુશળ છે.

એવું જ રાષ્ટ્રભાષાને માટે પણ કહી શકાય. કેટલાક લોકો ભાગવણમાં કહે છે કે એટલે રાષ્ટ્રભાષા

છે અને હોઈ શકે. પણ એક સાદા લેખાથી આ ભોળખજી તો તરત સમજાઈ જાય છે. અંગ્રેજ સરકારને કેટલાં વરસ યયાં? છતાં કેટલા લોક અંગ્રેજ બહુતા થયા? એનો હિસાબ કરો તો તરત ઉપરના લોકોના મનનું પોકળપણ જણાઈ આવશે. સાથેથી હવે હિંદુ-સ્તાનીની શક્તિ ભેઈએ. હવેબમ ૧૫ કરોડ લોકોની તો એક યા બીજા પ્રકારની હિંદુસ્તાની માનવશાષા છે. અને શીખવામાં તે કેવી સહેલી છે તે દક્ષિણ ભારતની હિંદીપ્રચાર સમાજના કામ ઉપરથી જણાય છે. હોટેલ દાયકાની અંદર તો આ સમાજે દક્ષિણ ભારતનાં લાખો ભાઈબહેનોને હિંદી શીખવી દીધી છે. અને દક્ષિણ ભારતની બાબાઓ તો સંસ્કૃત કુટુંબની નહિ છતાં. ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, બંગાળ, આરિસા એ પ્રાંતોમાં તો સંસ્કૃત કુટુંબની બાબાઓ છે. તેમને તો હિંદુસ્તાની શીખતાં તેથીથી ઓછી વાર લાગે. સદ્બાગ્યે આને રાષ્ટ્ર-ભાષા તરીકે હિંદુસ્તાની હવેબમ સૌ કોઈ સ્વીકારે છે. પણ આપણી કેમી એકતા નહિ હોવાથી હિંદુ-મુસલમાનો કેટલાક પ્રાંતોમાં રાષ્ટ્રભાષાના સ્વરૂપ વિષે પણ નાહકના ખેંચાખેંચો કરે છે. એ તો કૌમી એકતા સધાવાની સાથે આપોઆપ બંધ થશે. ત્યારે એક રાષ્ટ્રભાષા દેશની એકતા સાધવામાં પણ મદદ કરશે. અંગ્રેજ હાથ સરકારી અને ધર્મિક લોકોને માંદોમાંદો સંજ્ઞા દરી આપવી હશે, પર્વત હિંદુસ્તાની તો ખરેખર રાષ્ટ્રની એટલે કે તેની આમજનતાની વચ્ચે સંજ્ઞા બંધી આપશે. એટલે રાષ્ટ્રભાષા તો એ જ. અંગ્રેજ રાજભાષા હોવાથી અત્યારે આ દીવા જેવું નથી હોતાં પણ એ પ્રભુ રાષ્ટ્રસંધાનો પ્રચાર સમજાવે કરે, તે તે સ્વરાજની પણ શક્તિ આપજીને આપે. ગાંધીજી હિંદીમાં જોલે તો આ કેતરની જનતા કેળવાય કે અંગ્રેજોમાં જોલે તો? આ કેપરથી પણ રાષ્ટ્રભાષાના પ્રચારની સ્વરાજ-દષ્ટિએ કિંમત ચોખ્ખી થાય છે.

ઉપરે બે વસ્તુઓ રહે છે તે પણ એટલી જ જખરી ગતિવાળી છે.

૯ સ્ત્રી-ઉત્કર્ષિત

સ્ત્રી અને પુરુષને ગાંધીજી સમાજરથી ગણનાં બે પેઠાની ઉપમા આપે છે. અને હવે છે કે એક જ પેઠું માન્ય હોય તો તે ગાડું કેવી રીતે ચાલી જ શકે? આ રમીટ કેપમાથી ગાંધીજી પોતાની સ્ત્રી-પુરુષની સમાનતાની કહપના આપી દીધી છે એમણે અંદરે રાહેને અને પોતાના આશ્રમમાં રહી એક પદાર્થપાટરે સોલતિની કમતિ માટે કેટલેકાં મયોના રસ્તો બતાવ્યા છે: એક રેલિયાની વસ્તુમાં પણ એમણે હિંદી સોલતિની કમતિની ને લાક્ષણિક બરી છે, તે કૌલ ના મંદી શકે એમ છે? સત્યામદની લડતોમાં સ્ત્રીઓને પણ

ભાગ લેવા મેલતીને એમણે નાના મોટા કેટલેકાં સુધારાઓ કર્યા છે. સ્ત્રીની કમતિમાં બાળકોની કેળવણીની અને કુટુંબની પણ કમતિ રહેલી છે એ પણ એમની નજર બહાર નથી રહ્યું. ૧૯૨૦ના જમાનામાં સ્ત્રીની કમતિ જેવા કોઈ અલગ કાર્યક્રમ બનાવવામાં આવ્યા નહોતો. ત્યારે ખાદી, અસ્પૃશ્યતાનિવારણ, રાષ્ટ્રીય કેળવણી અને કૌમી એકતા, એમ ચાર મોટી બાબતો મણાવાતી. અત્યારે આપતી તેર બાબતો એમાં જોડાતોત પડી હતી. સ્ત્રીની કમતિ આજે આપોઆપ એવી થોડી તરી આવેલી વિગત થઈ છે કે એને એક સ્વતંત્ર રચના આ કાર્યક્રમમાં આપી સમજ્યું છે. ગાંધીજીએ સત્યામદની લડતથી સ્ત્રી-કમતિને માટે પ્રબળ ખુશિયા તૈયાર કરી છે. અને એ કમતિ દેશની નાની મોટી સેવાઓ કરતાં કરતાં જ સૌઓ સાધી શકે છે એમ એમણે દેખાડ્યું છે વિલાયતમાં સ્ત્રીઓને પોતાની કમતિ અર્થે પુરુષો સાથે કપડનું પડનું. એવી નામોશીરેલી નિયતિ હિંદીમાં નથી એવું કારણ ગાંધીજીની સ્ત્રી-કમતિ સાધવાની અજબ પદ્ધતિ જ છે. આ વિષયમાં ગાંધીજીએ શું શું સાધ્યું છે, તેના કયા કયા સિદ્ધાંતો અને મર્યાદાઓ પોતે બાંધી આપ્યાં છે, એ બધું એક જખરી મોટા વિષય છે. એને આપણે અહીં આગળ ઉઠી શકીએ નહિ.

૧૩. આર્થિક સમાનતા

ઉપરે ગાંધીજીએ પોતાના કાર્યક્રમમાં મૂકેલી વસ્તુ આર્થિક સમાનતાની છે. આ મુદ્દાથી કેટલાક લોકો ચમકેલા પણ હતા. આ મુદ્દો સામાન્યપણે સમાજવાદી કાર્યક્રમમાં હોય અને ગાંધીજી ક્યાં સમાજવાદી છે? આવી કંઈક સમજથી કેટલાક લોક એ મુદ્દો નેઈ અચળા પામ્યા હશે. પણ એ ગાંધીજીનું ઇવન નેઈએ તો ખરીબા સાથે વડપ થવાને એમનો પ્રથમ અને અપરિમદ એ ઇવનસર જોવામાં આવે છે. એ વાત ખરી કે એક મુદ્દા તરીકે સમાનતાને આજે તે રમ્બ કરે છે, પણ એની વસ્તુ તો તે હંમેશા વહાતા આવેલા છે એમના આજા રચનાત્મક કાર્યક્રમમાં પણ એ જ સમાનતાની સાધના રહેલી છે. એમને અને સમાજવાદીઓને એક મોટો ફેર છે તે એ કે, સોના જેવા સાચા સિદ્ધાંત પણ તે કહી હિંસાથી કે બળતેરીથી આગળ વધારવા ઇચ્છતા જ નથી, કેમ કે એ રીતે તે સિદ્ધાંત નહિ પણ હિંસા જ આગળ વધશે, એમ તેઓથી માને છે.

સમાજવાદી લામ હોય તો હિંસાથી પણ પોતાના જિવ સિદ્ધાંત લોક પર ટોપી બેસાડવા લાકે. એટલે ફેર બાદ કરે તો, ગાંધીજી સક્રિય સમાજવાદી છે, અને ને સમજે તે ફેરને બીજાની કે સરકારની વાટ જોયા વગર સમાનતા તરફ પગલાં બરતા જવા પ્રેરે છે.

આ સમાનતા એટલે રૂપિયા આના બાઈની

સમાનતા નહિ, પરંતુ કીડીને કણ ને હાથીને ચણ એ ન્યાયની સમાનતા.

ઉપસંહાર

આમ ટૂંકમાં ગાંધીજીના રચનાત્મક કાર્યક્રમના તેર મુદ્દાઓની ભૂમિમ્મ આપણે જોઈ

તેને અર્થે હામ કરવા માટે અને સ્વતંત્ર રીતે પણ અનેક સંસ્થાઓ અને મંડળો ઊભાં થયાં છે અને હામ કરે છે. એ બધાં મંડળો અને સંસ્થાઓએ પોતાપોતાનું કાર્ય કરવા દ્વારા પ્રલભાં આપોઆપ વિચારપટ્ટણ પણ કર્યા છે. આમાંથી સ્વરાજ-પ્રેમની ન્યાય તો જરૂર નજી છે, પણ તે પ્રમાણમાં હામ નથી થયું. તેરમાંથી એક જ વિગતો પણ ઠીક ઠીક સ્પષ્ટ થાય તોય ખૂબ સંક્રા

નશે. કેમ કે આ કાર્યક્રમની ખૂબી જ એ છે કે, એક વિચાર કરવા નહોતો તો તેનો હામ બીજાને મળે જ. એથી જ ગાંધીજી આદીને આ આખા કાર્યક્રમનો સૂચ અને ખીલ બધાને તેનું શ્રદ્ધાંજલિ કહે છે. રાષ્ટ્રનો ઉદ્ધાર એક સમન્વિત વસ્તુ છે. રચનાત્મક કાર્યક્રમ તેને તેર કે વધુ વિગતોમાં વહેંચે છે. તે કામની સરગતાને ખાતર. બાકી એમાં તો ગાંધીજીએ પોતાની સ્વરાજની અને તે ચેષ્ઠવવાનાં સાધનોની કલ્પનાનો, કાર્યની સાધામાં અર્થ કરી આપ્યો છે. આ કરો તો દિલ્હી બાકીનું બધું તો હરતાપલકવતું છે, એવો જ એમનાં હાલો છે તે પણ આથી જ કરીને. ગાંધીજીનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ ત્યારે આવી મહાન વસ્તુ છે.

ગૂં વં સોનું વાર્ષિક વ્યાખ્યાન

આ વર્ષનું ગૂં વં સોનું વાર્ષિક વ્યાખ્યાન,* તેનાં અભ્યાસ અને મહેનત પરંતુ પણ, તે અગાઉનાં બે-ત્રણ વર્ષોનાં વ્યાખ્યાનોની સરખામણીએ નોખી ભાત પાડે છે. ૪૪ મોઢાં પાનના એ વ્યાખ્યાનમાં શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટે જે અભ્યાસ અને વિવેચનપ્રેમ રેડ્યાં છે, તેને માટે સૌ સાહિત્યપ્રેમીઓ એમને ધન્યવાદ આપશે.

શ્રી. વિશ્વનાથે એમાં એ બતાવવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે કે, ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ એ આપણો મહાપ્રથ આપણા સાક્ષર-જીવનના ‘પંડિતયુગનું મહાકાવ્ય’ છે. તેમાં ચિંતન જેટલું જ સમર્થ સર્જન પડેલું છે; તે ગ્રંથ આજે ઉપેક્ષાય છે એ આપણા યુગને જ માટે ઘસાતી વાત ગણાય. એ ગ્રંથ તો ‘આપણા નવલકથા-સાહિત્યનો નગાધિરાજ’ છે. . . . ‘એની સામે બંને ગમે તેટલા પ્રહારો કરવામાં આવે, તોપણ તે ચિરંજીવ જ રહેવાનો છે.’

વ્યાખ્યાતાને આજાર માનવાને નિમિત્તે શ્રી. રામ વિં. પાંડે નવયુગ માટે એક કસોટી દેખી: ‘આ તો નવો જમાનો છે; તે જૂનાં જરીપુરાણાં ચોપડાંમાં બંધ કીમતી કંચું નથી બાળતો.’ એનું માનનાર વર્ગને તેમણે પડકાર કર્યો કે, તો પછી તમે નવ-નુગમીન કોડો તમારાં નવાં ચરમાં વડે એ ગ્રંથને નવેસર જૂલની બતાવો; તેમ કર્યા વગર તમારો હાલો સિદ્ધ નથી.

પરંતુ નવો જમાનો જૂના જમાનાની આ કસોટી પણ કેમ માનશે? નવા જમાના પાસે નક્કર

એવું કંચું હજી ક્યાં આવ્યું છે કે તેને એ પોતાનો નિકપ કરી શકે? દરમિયાન આ જમાનો એક વાત સમજાવે છે કે, અમને ન ડુએ તે અમને ન ખપે. શા માટે અમુક અમને નથી ડુચતું તે અમે ન તપાસીએ. અમુક અમને ન ડુએ એટલે બસ; એમાં પછી શ્રેય નહિ જ હોય; બીજું કાંઈ નહિ તોય એમ ન વર્તવાથી ‘કોમ્પ્લેક્સ’ — મનોમથથી તો બધાય જ. (સસન્ધકો પોતે જ ‘કોમ્પ્લેક્સ’ કે મનોમથથી બની બેસે, પછી નવાની જરૂર પણ ન રહે.) આ યુગ કહી શકે કે, શ્રેય પ્રથમે અમે તો એક કરી દીધું છે; કાકાસાહેબ પેટે અમને પ્રાર્થના કરવાની જરૂર નથી કે, હે પ્રભુ, શ્રેય અમને પ્રેય થવો.

સરસ્વતીચંદ્રની પુરુષાર્થહીનતા

શ્રી. વિશ્વનાથે ઉપરના એમના વ્યાખ્યાનમાં એક વાત કરી (અને એવી બીજી પણ અનેક આકર્ષક ચિંતાઓ એમાં છે,) તે ગમે નવી ખ્યાલમાં આવી. આ હાંચું સરસ્વતીચંદ્ર-પુરાણ શોડાક માસની કથા છે. મહાભારતનું યુદ્ધ ૧૮ દિવસ જ ચાલ્યું એ કબૂલ કરતાં જેવી માનસિક મુશ્કેલી પડે છે, એવી ઉપરની વાતમાં રહેલી છે. આટલા માસ સરસ્વતીચંદ્ર રખડ્યો, પણ તે મોટે ભાગે મનોભૂમિમાં. તે રખડુ ખરો, પણ સ્વપ્નની જેમ માનસ-સૃષ્ટિમાં. સ્વપ્ન જેમ ત્યાં પણ કદાચ કાલમજૂના જુદી પ્રતીત થતી હોય.

આ રખડપટ્ટીથી સરસ્વતીચંદ્ર દેહલો કેળવણે? એણે અનેક વિચારો સાંભળ્યા, ચર્ચા, એનાં પ્રમાણે

* ‘પંડિતયુગનું મહાકાવ્ય’ — સરસ્વતીચંદ્ર.

વ્યાખ્યાતા - વિશ્વનાથ મ. ભટ્ટ. તા. ૧૪-૬-૪૧, અમદાવાદ.

આખાં સાંભળ્યાં, વગેરે. જેમ આજની યુનિવર્સિટીના ફિલૅસોફીના પારંગત (M. A.) કરે એમ. પ્રશ્ન એ છે કે, એ બધાથી એ 'રખડુ ફિલૅસૂફ' જીવનમાં કેટલો ઘડાયો? 'જહાંગીરી ને ફરીરી' વચ્ચે જોલાં ખાતો એ ભણેલો નવજુવાન છેવટે જોલાં ખાતો મટયો? મટયો તો ક્યાં જઈને હતો? જીવનમાં વૈરાગ્યથી રંગાયેલો દેખાતો, શ્રીમંતનો એ લાગણિયાળો દોકરો. છેવટે વૈરાગી તો ન જ રહ્યો; પણ હતોય ખરો? વૈરાગ્યનું પણ એક કાવ્ય — નિરાશાની કંટુણતાવાળું એક પ્રેમચિત્ર — કરીને એમાં જ કદાચ એ રાચતો રહેલો નથી લાગતો! એનામાં એક પ્રકારના વેવલાપણથી કે રોતક્ષતાથી વિંધાયેલ — ધવાયેલ માણસની પુરુષાર્થ-હીનતા નથી જોવામાં આવતી? જીવનના ધ્યેયની ખાખતમાં પણ છેવટ સુધી એ રખડેલ જ નથી રહ્યો? અંતે, પ્રકૃતિ પર — જત પર જઈને હરે છે અને આખી રખડપટ્ટી એક રમ્ય મનોરંજન ને કર્ણ કાવ્યાનંદ જેવી જ નથી રહી જતી? આ એક ચર્ચા જેવો પ્રશ્ન છે.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની અમરતા રી?

આ વ્યાખ્યાનમાં શ્રી. વિશ્વનાથ મુખ્ય પ્રયત્ન એ સિદ્ધ કરવાનો કર્યો કે, ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ની ઉપેક્ષા થવી ન જોઈએ; આને પણ તે અંધ બુલાવો ન થટે. અંધો ચિરંજીવી બને છે તો તેમના કચાક અમર સંદેશ કે અમર રસખીજને લઈને. ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં આમાંનું કાંઈક હોય તો, તેને માટેની આને દેખાતી ઉપેક્ષા તો આજના ગેર-સુકાન સંધિકાળના ડહાંપાટની જ એક નિશાનીરૂપ નીવડશે. એટલે સવાલ તો એ છે કે, આ અંધનું રસખીજ યા સંદેશ હોય તો તે શું છે? ને તે અમર છે? તેની વાતોનો રસ સહાથી પર છે? તેનો નાયક કોઈ જીવનના પાસાનો અમર પ્રતિનિધિ છે? આ એક પ્રશ્ન સ્વાભાવિકપણે જોઈ છે.

‘સરસ્વતીચંદ્ર’ આપણા દેશમાં નવી રચનાયેલી યુનિવર્સિટી-ફેળવણીના ફળરૂપ, એક શિક્ષિત, વિદ્યા-વ્યાસંગી, અને વિચારક પુરુષની કૃતિ છે. એમાં એની કિંમત તથા એની મર્યાદા એકે આવી જાય છે. એવા માણસે જે ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ ચીતયો છે, તે હિંદની એક અંગ્રેજી યુનિવર્સિટીની પેદાશનો નમૂનો છે. પરંતુ એ યુનિવર્સિટી ૧૯ મા સેકાની છે. ત્યારે

તેમાં નવીનતાનું કૌતુક હતું, તેમાં અભ્યાસ હતો, પઠિતાર્થ હતો; ભણતરને, નોકરી જેડે આજ જેવી સમાર્થ થવાથી, અધોગતિ નહોતી મળી. ગોવર્ધન-રામના સરસ્વતીચંદ્રમાં વિદ્યાવ્યાસંગ છે; વિદ્યા-પ્રાપ્ત સત્યથી જીવન ઘડવું જોઈએ એવી ઝાંખી સમજ પણ ઘડાવી શકાય. પણ તેને માટેની જરૂરી ઉચ્ચતા કે સાધકતા જ નથી દેખાતી; અને અતિ-ભણતરથી યુનિવર્સિટીમાં આને પણ આવી જતી જેવા મળે છે એવી, દુવિધા કે નિશ્ચય-સુહિની કૃદ્ધિતા યા હાસ એનામાં જેવા મળે છે. યુનિવર્સિટીના વિપાકનો આવો નમૂનો જ બે કાયમ નથી રહ્યો, તે ક્યલ્યા જ કર્યો છે, તો તે નમૂનાનો પૂર્વજન્મ ચીતરનાર તરીકે તેનો અંધ એક પુરાતત્ત્વ તરીકે મદદગાર થાય; પરંતુ એટલામાત્રથી અમરતા કેવી રીતે મેળવી શકે? આપણી પ્રજાનું કયું સ્વભાવ-વ્યક્તિય એમાં અંકાયું કે તેને મહાકાવ્યની અમરતા મળી શકે?

પણ કદાચ શ્રી. પાંકે કહ્યું તે સાચું હોય કે, યુગકાર અંધોમાં તેમની યુગનિર્માણશક્તિ ભવ્ય છે અને તે તો યુગે યુગે પ્રતિષ્ઠા પામે જ છે. શ્રી. વિશ્વનાથે આ વ્યાખ્યાન આપ્યું એ જ આ વિધાનનો પુરાવો ગણી શકાય. અને એ યુગનિર્માણશક્તિનો ‘યુગે યુગે અર્થ’ કરાય, તે ચર્ચા, અને જીવનપરંપરા પૂર્વાપર અનુબદ્ધ રહે, એમાં ને અમરતા રહેલી છે, એવી ઇતિહાસસૌપત્તા અથવા ઇતિહાસ-સાધ્ય જીવંતતા ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માં છે. પણ તે ભણેલાઓ અને અંગ્રેજી જ ભણેલાઓ માટે ગમ્ય છે, એ એનું એક મોટું મર્યાદા-લક્ષણ પણ છે. આજનો જમાનો અને આજના જીવનપ્રવાહોનો એક એ મર્યાદા વટાવીને આખા સમાજને વ્યાપવા તરફનો છે. જોકે, શ્રી. વિશ્વનાથ જે ઉપેક્ષાની ફરિયાદ કરે છે, તે એ સમાજ તરફની નથી, પરંતુ શિક્ષિત નહિ પણ સાહિત્યિક સમાજમાં દેખાતી ઉપેક્ષાની વાત કરતા હોય એમ લાગે છે.

ગુજરાતના સાહિત્ય-જીવનની બહારના જીવનમાં ‘સરસ્વતીચંદ્ર’ે ક્યાં ને કેટલો પ્રવેશ કર્યો છે, એ પણ એક તપાસવા અને તાગવી બતાવવા જેવો મુદ્દો છે. આજ કેટલા લોક, રામાયણ મહાભારતનાં પાત્રો પ્રસંગોની જેમ, ‘સરસ્વતીચંદ્ર’માંથી કાંઈકે સહેજે ઉદ્ગેષ્ટતા હશે? સામાન્ય જનતામાં તો

આમાંનું કંઈ ન મળે; પણ બણેલી જનતામાં આ પ્રકારે આજે કેટલું ચિરંજીવ જાનીને રહ્યું હશે?

‘સરસ્વતીચંદ્ર’નાં અશ્લીલ ચિત્રો.

શ્રી. વિશ્વનાથે આ મહાપુરાણમાં આવતાં અશ્લીલ ચિત્રોની યાદી પણ આપી છે, અને તે પરથી તે તારવી જતાવે છે કે, એ ચિત્રો ડયા ભાગ સુધીમાં ક્રમશઃ કમી થઈ, તે ભાગમાં લગભગ નહિવત્ રહે છે. * આજના પોતાને વાસ્તવવાદી મનાવતા લેખકોની કૃતિઓમાં અશ્લીલતા જેમ પ્રધાનપદે હોય છે અને તે તે કૃતિના રસને માટે કેટલીક વાર તે આધારરૂપ હોય છે, તેવી રીતે આ ચિત્રો પ્રસ્તુત મહાપુરાણમાં નથી. ત્યારે છે શું કામ? વાર્તા કે વસ્તુની સજાવટને માટે એ બધા પ્રસંગો જરૂરી છે? કે પછી એના હીન રસને જ ખાતર? આ પણ

* આ કમીપણ વાર્તા-રસના કમીપણાં ભેડના પ્રમાણમાં થઈ નય છે એ પણ યાદ કરવું જોઈએ. વાર્તા વધતી નથી, ભાગે ભાગે ફોજી થતી નય છે, ને તેની જગ્યા ચિંતન લેવું નય છે. અશ્લીલતાનું આ પ્રમાણ વાર્તા ભેડે થાય છે એ પણ નોંધવું જોઈએ. બહુ અશ્લીલતા વગર વાત બધે નહિ.

એક ચર્ચવા જેવો મુદ્દો ગણાય.

જો એમ લાગે કે ક્યાંક તો એ ચિત્ર-પ્રસંગો— અને કેટલાક એવા છે— વાર્તાપ્રવાહ માટે જરૂરી નથી લાગતા, તો તે શા સારુ ત્યારે નખાયાં હશે? એવાં કથાનકો મૂકીને લેખકે શું તાકયું હશે? અને ગોવર્ધનરામ આજના જમાનાના વાસ્તવવાદી તો નહોતા. કે પછી આ ઉપરથી, આજ જેવા મજાતી વાસ્તવદંભી અશ્લીલતાની જોડે એમનાં એ ચિત્રો દાશ મુગ્ધ સંબંધ સાંધી શકાય તો, આજનો વાસ્તવવાદ પોતાનું મૂળ કાંઈક રૂપે તે મહાપુરાણમાં પણ જતાવી શકે ખરે? કૃતિનું રસપીન છદ્ધિવાસમ કે રમ્ય છદ્ધિવગમ્ય ભોગોને અપીલ કરીને જો જીવતું રહે, તો તે કૃતિ કલામાં ખપે નહિ; તેને કલા મણેા તોય તે હલકા પ્રકારની જ ગણવી જોઈએ. આમ જો વિવેચના દારવે તો ‘સરસ્વતી-ચંદ્ર’ના પ્રસ્તુત ભાગો ગ્રામ્ય—ગમરુ (vulgar) રસજીવી ન ગણવા જોઈએ?

‘સરસ્વતીચંદ્ર’નું પરીક્ષણ આજે આવા પ્રકારનાં વિવિધ દષ્ટિબિંદુએ પણ કરવા જેવું ગણાય. ૨૦

બં ગાળાની દશા—૧૭૫૭-૭૨

[૧૭. રમેશચંદ્ર દત્તપૂત ‘હિંદીની સંજીવન’ને ‘હતિદાસ’—એનું પ્રાસ્તાવિક પ્રસ્તુત એમરદના અંકમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. તેના ૧૯૫ પ્રસ્તુતો પહેલો હપ્તો આ છે.]

૧

[ઈ. સ. ૧૭૫૭-૧૭૬૫]

સિત્તેર હજાર પાઉંટની મૂઠીથી હિંદુસ્તાનમાં વેપાર કરવા માટે ઈ. સ. ૧૬૦૦માં રમપાચેલી ઇંગ્લંડની ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને હિંદુસ્તાનની માલિકી ફેવી રીતે જની બેઠી, તેનો હતિદાસ અમરદનો તથા બોધક છે. પરંતુ આ પુસ્તકનો વિષય જુદો છે. આ પુસ્તકમાં તો હિંદુસ્તાનમાં અંગ્રેજી રાજ્યની સ્થાપનાથી માંડીને, તે રાજ્ય હેઠળ હિંદુસ્તાનના લોકોની ક્ષયેથી આર્થિક સ્થિતિને હતિદાસ આપવાનો છે. રાજકીય હતિદાસની કથા આ હતિદાસમાં ખપ નેટલી અને તે પણ કંઈકાં જ અવશે.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની રાજકીય વતારીજમાં સામ્રાજ્યની ત્રણ તારીખો આવી પ્રથમથી નોંધતા જઈએ: ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ મદ્રાસમાં રોન્ટ જ્યોજને કિલ્લો ઈ. સ. ૧૬૩૯માં બાંધ્યો; મુંબઈ જેટ ખરીદીને તેમાં પોતાની કોઠી ઈ. સ. ૧૬૬૦માં ખરીદી; અને બં ગાળાનું મુખ્ય વાણું ઈ. સ. ૧૭૦૦માં કલકત્તામાં સ્થાપ્યું. એ ત્રણે પ્રદેશોના રાજકીય હતિદાસ પણ અલગ અલગ જ

સ્થળોએ પડે છે; તે પ્રદેશોના આર્થિક હતિદાસનું પણ તેમ જ છે.

પ્રથમ આપણે બં ગાળાથી શરૂઆત કરીએ.

અદારમાં લોકમાં દુનિયાના બીજા ભાગોની જેમ હિંદુસ્તાનમાં પણ રસ્તાઓ કે નદીઓ મારફત માલ લાવવા લઈ જવા ઉપર મુલકી જરાત લેવામાં આવતી. પરંતુ, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને હિંદીના બાદશાહ પાસેથી ઈ. સ. ૧૭૧૬માં મળેલા ફરમાન અનુસાર કંપની પોતાને જે માલ બહારથી દેશમાં લાવે, કે દેશમાંથી બહાર લઈ જાય, તેના ઉપર સર્વ પ્રકારની મુલકી જરાતો મારફત કરવામાં આવી હતી. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની કોઠીને નોકો કે મુખિયો પોતાના ‘દસ્તક’ કરી આપતો કે, કલાણે કલાણે માલ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો છે, જેટલે એના ઉપર નોકો આમળ કોઈ બતની ફાણ માનવામાં આવતી નહિ.

ખુબી એ પ્રમાણે ચાલતું હતું અને બં ગાળાના નવાજો પણ શાહી ફરમાનને માન આપી કંપનીના માલ ઉપર જરાત માનતા નહિ. પરંતુ ઈ. સ. ૧૭૫૭માં બધી પરિસ્થિતિ પલટાઈ ગઈ. બં ગાળાના નવાજ સિરાજુદ્દીનને

પદબ્રહ્મ કરી, મીરજાદરને બંગાળાનો નવાબ બનાવવાના કાયદામાં અંગ્રેજોએ બળપા, અને છેવટે સ્વાસ્થી આગળ સિરાજુદ્દોલા રજાસર હાકીને નાંદો અને મરાવો. આમ અંગ્રેજોની મદદથી મીરજાદર ફી. સ. ૧૭૫૭માં બંગાળાનો નવાબ બન્યો. પરિણામે અંગ્રેજો તેના રાજ્યમાં સર્વ-સત્તાધીશ બેવા થઈ પડયા. ઇસ્ત ઉડિયા કંપનીના અંગ્રેજ ગુમાસ્તાઓ અને નોકરો ખાનગી રીતે દેશનો મુલકી વેપાર કરતા; અને કંપનીને જાકાતમાંથી મળેલી માફીનો પોતાના સ્વાર્થી વેપારમાં દુરુપયોગ કરતા. દેશી વેપારીઓને તો બધી મુલકી જાકાતો બરબી પડતી; એટલે કંપનીના નોકરો દેશનો જ માલ દેશમાં તેમના કરતાં ઓછો બાવે વેચી શકતા, અને એ રીતે ખાનગી વેપાર બલાવી અઘળક પેસો એકઠો કરતા. એટલું માલ રાખવાનું છે કે, ઇસ્ત ઉડિયા કંપનીને જ પોતાનો માલ વગર જાકાતે બહારથી લાવવા કે બહાર લઈ જવાની છૂટ હતી. દેશના મુલકી વેપાર માટે એ માફી ન હતી; તેમાંય કંપનીના નોકરો મુલકી વેપાર રાજાની રીતે કરે, તેના ઉપર તો એ માફી કોઈ રીતે લાગુ પડી શકે નહિ. સિરાજુદ્દોલાને અંગ્રેજો તેમજ યુરોપી ઉત્પન્ન થવાનું એક કારણ, તેમનો આ ગેરકાયદે વેપાર પણ હતો. પરંતુ હવે તો અંગ્રેજોની મદદથી જ મીરજાદર નવાબ બન્યો હોઈ, તેમના આ અન્યાયી વેપાર સામે તે કાંઈ કરી શકે તેમ નહોતું. તેમ છતાં તેની નવાજી કાયમ રહી શકી નહિ.

મીરજાદર પાસેથી હવે વધુ પૈસા મળી શકે તેમ નથી એમ જ્યારે અંગ્રેજોને લાગ્યું, ત્યારે તેમણે તેને માફીઓથી હાકી મૂકી, તેની જગાએ તેના જમાઈ મીરજાસમને માફીએ બેસાડવાનું નક્કી કર્યું. — જેથી ફરી પાછું સૈનાનું આદ બંધાયું. મીરજાસમને માફીએ બેસાડવા બદલ કંપની માટે તેમ જ ખાનગી રીતે માફી રકમો પડાવવામાં આવી: બદલાવ, મિદનાપુર અને ચિતાગોંડની મહેસાણ કંપનીને લખી આપવામાં આવી; મીરજાદરે નહિ બંદેલી રકમો બરપાઈ કરવાનું પણ તેને માથે નાખવામાં આવ્યું; તમા ફક્કિલ દિંદરવાનમાં કંપની ને લદાઈઓ લડતી હતી તેના ખર્ચ પેટે તેની પાસે પાંચ લાખ રૂપિયા લેવામાં આવ્યા.

મીરજાસમે ખત અને હરકસરથી પોતે કબજા કરેલી બધી શરતો પાર પાડી અને એ વર્ષ કરતાં ઓછા સમયમાં તો બધી રકમો બરપાઈ કરી દીધી.

ત્યાર બાદ તે પોતાના રાજ્યને અને ખાનગી મુલ્યવસ્તુ તમા દદ બનાવવા તરફ વળ્યો. પરંતુ તે વખતે તરત જ વેની સામે કંપનીના અંગ્રેજ નોકરો જ ખાનગી મુલકી વેપાર વગર જાકાતે ચલાવતા હતા તેનો સવાલ આવીને બેસી રહ્યો. અંગ્રેજોની આ અન્યાયી

તેમ જ ગેરકાયદેસર પ્રવૃત્તિથી દેશના વેપારીઓ તો પાવમાલ થતા જ હતા; પરંતુ તે કારણે રાજ્યને પોતાને પણ મહેસુલની આવકમાં મોટો ખાડો પડતો હતો. એ સ્થિતિમાં રાજ્યમાં મુલ્યવસ્તુ રચાવવાના બીજા બધા પ્રયત્નો વ્યર્થ નહીં તેમાં શી નવાઈ?

મીરજાસમે સખત ગળદેમાં કંપનીને આ બાબત ફરિયાદ કરી. વળી આ માત્ર આવકમાં ઓટ જવાને જ સવાલ ન હતો. જે રાત્ર પ્રબલે પોતાની કાયદેસર પ્રવૃત્તિ ચલાવવામાં પણ પરદેશીઓના અન્યાયી આક્રમણ સામે રક્ષણ ન આપી શકે, તેની પ્રતિષ્ઠા જ રાજ્યમાં શી રીતે બળે? અને વરસુતાએ પણ અંગ્રેજ ગુમાસ્તાઓ અને નોકરો નજી 'રાજ્યના ઉધરાવહાર, ઇન્દ્રાવહાર કે જમીનદાર દોષ તે પ્રમાણે વર્તતા હતા, અને નવાબના અભવહારી વચમાં આવે તો તેમને ફાંવે તેમ મારપીટ કરતા કે કેટલાં પૂરતા. પરિણામે આખું તંત્ર બાગી પડવાની અબી ઉપર આવી ગયું હતું. 'પેટાના ટાળા ઉપર વડુઓનું ટાણું' વડી પડે અને જેવી દુર્દશા વ્યાપી રહે, તેવી સ્થિતિ બંગાળાની પ્રબળી તેમ જ રાજ્યતંત્રની પણ થઈ ગઈ હતી. સામાન્ય રાજાના લેખકદેવડના વ્યવહારમાં પણ અંગ્રેજોના જુલમ અને બળાકારને પાર રહ્યો નહોતો. મીરજાસમ કંપનીને લખેલા પોતાના પત્રમાં જણાવે છે: 'દેશનો અને વેપારીનો માલ અંગ્રેજો મૂળ કિંમતના ઓછા ભાગના પૈસા આપી ગેર-જુલમથી લૂંટી જાય છે; અને તેની જ રીતે ગેર-જુલમથી એક રૂપિયાનો માલ દેવતને પાંચ રૂપિયે વેચે છે! દરેક પરગણામાં મારા અમલદારો પોતાની ફરજ બાજવતા બંધ થયા છે. આ બધા જુલમોથી, અને મારી સત્તા નાશ થવાથી મને વરસેદહાડે ૨૫ લાખ રૂપિયાનું નુકસાન નહીં છે. અહીંના મદેરખાનીથી મારા દરેકા કચેરાની શરતો મેં તોડી નથી, તેમ જ મોડવાનો મારો કરાદો પણ નથી. તો ખજી કંપનીના અગતદારો તમા માટે મારી રાજ્યસત્તાને ઢાંટીપાત બતાવે છે, તથા મને નુકસાન પહોંચે તેવી પ્રવૃત્તિઓ કરે છે?'

કંપનીના અંગ્રેજ ગુમાસ્તાઓની કારવાઈઓનો વધારે વિષયવાર અદેવાલ સામ્રાટ બેંગોના પત્રમાંથી (૨૬ મી મે, ૧૭૬૨) મળે છે. તે દહે છે, 'અંગ્રેજોને ગુમાસ્તા બનવામાં કાંઈ ખરીદવા કે વેચવા આવે છે, એટલે તરત જ વસ્તીના કોઈ પણ માણસને પોતાનો માલ ખરીદવાની કે તેનો માલ વેચવાની ફરજ પાડવાનો પોતાને પરવાને મળેલો હોય તેમ વર્તે છે. જો કોઈ વેદવાસી તેની મરજ પ્રમાણે માલ ખરીદવા કે વેચવાની ના પાડે, તો તરત જ તેને સોદીઓ પડે છે કે જેલમાં ધુસાર પડે છે. આટલેથી જ વાત અટકતી નથી. અંગ્રેજો જુદી જુદી યોજિનો વેપાર પોતાને હાથે કરી લે છે, અને બીજા

કોઈ માણસને પછી તે ઓળખે. વેપાર કરવા હતા નથી. તે કોઈ માણસ ભૂલેયું તેમ કરે, તો તેની પછુ ઉપર પ્રમાણે જ વલે થાય છે. વળી અંગ્રેજો ને આવે ખરીદે તેના અંદાજમાં બીજો વેપારી આવે તે કરતાં કેટલીય ઓછી કિંમત વેચનારને તેઓ આવે તો તે વહુ સાડું થયું એમ ગણવું; ધણી વાર તો તેઓ તેની કિંમત જ આપતા નથી. . . પરિણામે આ ગિલ્ડેસ (બાકરબંજ), કે ને એક વાર બંગાળના સમૃદ્ધ ગિલ્ડેસ દત્તા, તે ઉત્તર યુરોપ ગયા છે, અને લોકો વધુ સુરક્ષિત જાણી શોધતા મોટી સંખ્યામાં તેમ અંદાર ચાલ્યા જાય છે. . . પહેલાં તો હનસાફ નહેર કચેરીમાં અપાતો; પણ દલે તો દરેક અંગ્રેજ ગુમાસ્તા ન્યાયાધીશ બની બેઠા છે, અને દરેક ગુમાસ્તાનું ઘર કચેરી થઈ પડ્યું છે. તેઓ ખુદ જમીનદાર ઉપર જ શિક્ષા ફરમાવે છે; અને પતાવાળાઓ સાથે વકરા કરવાનું કે કોઈ ચોરી જવાનું બોલું બતાવું કાઢી — કે ધણી વાર તેમનાં પોતાનાં જ માણસો ચોરી થયાં હોય છે — તેમની પાસેથી પૈસા પહોંચે છે.”

આ તો થઈ મુલકી વેપારના કથા. પરંતુ અંગ્રેજો દેશમાંથી પાકો માલ કેવી રીતે ખરીદતા તેની કથા, તે સમયે બધું નજરે નોનારા વિવિધમ બાહ્યસ નામના અંગ્રેજ વેપારીએ આ પ્રમાણે વર્ણવી છે :

‘અંગ્રેજ ગુમાસ્તા ઉદ્યાગને મથકે આવી, એક સ્થલાનું મકાન લે છે; અને તેને પોતાની કચેરી કહે છે. પછી પોતાના પડાવાળા અને ઉદ્યોગને મોકલી તે દલાલો તથા વજીરોને પોતાની પાસે બોલાવી મંગાવે છે. વજીરો પાસે તે અમુક ભત્તના માલ અમુક કિંમતે અમુક સમયે લેવાર કરી આપવાનો કરાર લખાવી લે છે; અને લોટાક પૈસા વજીરને અમાડથી આપે છે. વજીર એ કરાર કરી આપવા ખુશી હોય કે ન હોય તેની પરવા જ કરવામાં આવતી નથી. તેની પાસે ફાવતા કરાર લખાઈને લખારી લેવામાં આવે છે; અને ધ્યાનમાં પૈસા લેવાની તે ના પાડે, તો તેને ઊંડે ભેરથી બાંધવામાં આવે છે, અને પછી માર મારીને તેને ઘર પહોંચતો કરી દેવામાં આવે છે. . . કેટલાક વજીરોને તો કંપનીના ચોપડામાં કંપનીના વજીર તરીકે નોંધવામાં આવ્યા હોય છે, અને પછી તેમને બીજા કોઈનું કામ કરવા દેવામાં આવતું નથી. વળી તેમને ગુલામની જેડે એક ગુમાસ્તા પાસેથી બીજા ગુમાસ્તા પાસે ફેરવેલ પણ કરવામાં આવે છે; અને તેમને હમીદનાર નરા નવા ગુમાસ્તાની ઉચ્ચાઈ અને જુલમને તાલે વડું પડે છે. . . આ ખાનામાં ને ઉચ્ચાઈ આવે છે, તે કંપનીમાં પળ આવી શકે તેમ નથી; અને એ બધી ઉચ્ચાઈઓને

ચરવાલો અંતે ગરીબ બિચારા વજીરને દેજો દેવામાં આવે છે; કારણ કે કંપનીના ગુમાસ્તાઓ અને તેમની સાથે ભણી જઈને નિમત્તાનદારો (કાપડની ભત કરાવનારા) માલની ને કિંમત કરાવે છે તે, બનદમાં તે માલની ને કિંમત લેખતે તેના કરતાં, સર્વત્ર ૧૫ ટકા નેટલી અને કેટલેક કેટલાં તો ૪૦ ટકા નેટલી ઓછી હોય છે. કંપનીના આડતિયાઓ વજીર પાસે ને કરાર (કે ને બંગાળમાં મુચરકો કહેવામાં આવે છે) પરાણે કરાવી લે છે, તે કરાર તેનાથી પૂરા ન પડે તો તેની મિલકત જપ્ત કરીને ત્યાં ને ત્યાં દરાજ કરીને વેચી નાંખવામાં આવે છે, અને એ રીતે બેઠ વજીર કરી લેવામાં આવે છે. કાંઈ દેશમ ઉલ્લેખનારા, કે જેમને નગોડ કહેવામાં આવે છે, તેમના ઉપર પણ તેવા જ જુલમે થાય છે; અને કેટલાક દાખલામાં તો પરાણે દેશમ ઉલ્લેખ ન પડે તેવી તેઓએ પોતાના અંગૂઠા કાપી નાખ્યા છે’

અથવા જુલમે હેઠળ બંગાળના ઉદ્યોગો નારા પામવા લાગ્યા એટલું જ નહિ, પણ ખેતીની પણ એવી જ અવસ્થા થવા લાગી, કારણ કે દેશના કારીગરો મોટા ભાગે ખેડતા પણ દત્તા.

‘દેશતનાં માણસો મોટા ભાગે ખેતી પણ કરતાં હોય છે, તેમ જ કુરસદના વખતમાં આડે દહાડે કાંતવા વજીરોને ઉદ્યોગ પણ કરતાં હોય છે. છતાં માલ માટે ગુમાસ્તાઓ દ્વારા થતા જુલમોને કારણે તેઓ પોતાની જમીન ઉપર પૂરું ધ્યાન આપી શકતા નથી, અને પરિણામે જમીન-મહેસુલ પણ બરી શકતા નથી. એ કારણે બીજા બાજુ મહેસુલી અમલદારો તેમના ઉપર જુલમે કરે છે, અને ધણી દાખલાઓમાં તેમનાં ઊકારાં વેચાવીને પણ મહેસુલ વજીર કરે છે અથવા તો તેમને મુલક છોડી બંદાર સાગી જવું પડે છે.”

ગરીબ બિચારા બંગાળના લોકો! આચાર અમાક તેમના ઉપર ધણીય જુલમો થયા હશે; પરંતુ મામદે મામદુ બનદે બનદે અંદે સાળે સાળે વ્યવસ્થા, તથા ધનુલ પરિણામે લાવતા આવા જુલમો હેઠળ તેમને કરી રહેવું પડ્યું ન હતું. અમલદારો અને સત્તાધીશોનાં આપજીવી કૃત્યોને તેમને અનુભવ દત્તા; પરંતુ તેમના વેપારધંધા અને જીવનને આવી રીતે ધક્કો પડોનારના એક વ્યવસ્થિત વંત્રનાં દુઃખો તેમણે કદી પહોંચ્યાં ન દત્તા. પરિણામે તેમના ઉદ્યોગના ઝરા બંધ થવા લાગ્યા અને તેમની સમૃદ્ધિનાં મૂળ મુકાવા લાગ્યાં.

કંપનીના કરતા-કારવાઓમાં તે વખતે ને અંગ્રેજો એવા દત્તા કે પોતાના ભતભાઈઓની આ બધી પ્રશ્નઓની અનિહતા સમજાતા દત્તા, તથા નવાબની

દરિયાઈની વાસ્તવિકતા સ્વીકારતા હતા : તે જ તે વાનિસટાટ^૧ અને યોરન હેરિટ^૨જ. તેમણે નવાબ સાથે મળીને અમુક પ્રકારની સમાધાની ઉપર આવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તે સુળબ કંપની દરિયામાંજ ને માલ લાવે તેમ જ પરદેશ લઈ જવા ને માલ ખરીદે તેના ઉપરની જાકતની માફી કાયમ રાખવામાં આવી. પરંતુ દેશમાં જ ઉત્પન્ન થયેલા માલ દેશમાં જ વેચવામાં આવે તો તેના ઉપર અંગ્રેજોને નવ ટકા જેટલી નિયત જાકત તો મરે જ, એવું કઠાવવામાં આવ્યું. જાકતનો આ ફર દેશના વેપારીઓ પાસેથી લેવામાં આવતી રૂબ ટકા જેટલી જાકતના ફર કરતાં ઘણું ઓછા જ રાખવામાં આવ્યો હતો, અને એ રીતે અંગ્રેજોને તેમના ખાનગી મુલકી વેપારમાં દેશી વેપારીઓ કરતાં અમુક સરસાઈ ભોગવવા દેવાની સગવડ રાખવામાં આવી જ હતી. પણ આ કઠાવનારું નહેર થયું ન થયું એટલામાં તો એ કઠારનામા સાથે બંગાળના અંગ્રેજોને જમાખૂઝ કરી મૂકી કે, 'એ કઠારનારું અંગ્રેજો તરીકે અમારી પ્રતિષ્ઠાને ઘેંકો પહેલાડનારું છે, તેમ જ અમારા બધા નહેર તેમ જ ખાનગી વેપારને પાયમાલ કરનારું છે' પરિણામે ગરમા-ગરમ થયો; અને મંજૂઆનો અંતે કાઉન્સિલમાં કઠાર કરવામાં આવ્યો કે, 'કંપનીના નોકરોને ખાનગી મુલકી વેપાર જાકત વિના ચલાવવાનો હક્ક છે : અને નવાબના હકના સ્વીકાર તરીકે માત્ર મીરા ઉપર મટી ટકા જાકત આપવામાં આવશે !'

મીરકાસમે ત્યારે કાઉન્સિલે ચેલ^૩ કરાવનારું કરાડી હીમાનું ભવયું, ત્યારે તેણે પોતાની પ્રભ તથા પોતાની પ્રતિષ્ઠાના હક્કમાં એક ડાસમાં ડાણું તથા ન્યાયીમાં ન્યાયી પગડું ભર્યું : તેણે તમામ મુલકી વેપાર ઉપરની જાકત જ રદ કરી કે જેથી દેશના વેપારીઓને અન્યાય જ ન થાય; તેમ જ પોતાના અમલદારોને પણ અંગ્રેજો તરફથી કશી કનડગત સહન કરવી ન પડે.

પરંતુ તેનું પરિણામ અજ્ઞે તે માની પણ ન સહાય તેણે આપ્યું. કલકત્તાની કાઉન્સિલે નવાબના એ દુકમ સામે વિરોધ નહેર કર્યો અને જણાવ્યું કે, નવાબનું આ પગડું 'અંગ્રેજ પ્રભ સાથે વિશ્વાસપાત્ર કરવા રૂપ છે !' જેસુ મિશ પોતાના ઇતિહાસમાં લખે છે : 'સ્વાય' માણસમાં રહેલી ન્યાયની તેમ જ રામની તમામ ભાવના રેવી સુધી ફરી નાખે છે તેના દુનિયાના ઇતિહાસમાં કદી નોંધાયો ન હોય તેવો નામીઓ દાખલો કંપનીના નોકરોએ આ પ્રસંગે અખત્યાર કરેલા વહલુમાં આપવુંને લેવા મળે છે.'

પરદેશી વેપારીઓ રામને જાણે એક મદદન તેમ જ આખા દેશનો તમામ વેપાર પોતાને હસ્તક કરી લેવાનો આવો અખીર હકનારો કરતા હોય તેવો દાખલો

ઇતિહાસમાં ખીલે મળવો મુશ્કેલ છે.

નવાબ મીરકાસમે અંગ્રેજોના એ દાવાને ન સ્વીકાર્યો, અને પરિણામે લડાઈ થઈ. એટલું યાદ રાખવાનું છે કે, આ લડાઈ કરવાનું ખીલું કોઈ ન્યાયી કે યોગ્ય કારણ અંગ્રેજોને ન હતું.

મીરકાસમ અંગ્રેજો સામે બંગાળના ખીલ કોઈ દેશી રાજ કરતાં વધારે સારી રીતે લડ્યો, પણ ઉપર દાર્યો, અને દુનિયાને માટે બંગાળા છોડીને આવતા થયો. ૧૭૬૦માં તેને લડાઈ મુકવામાં આવ્યો હતો તે મીરનફરને જ તેની પછી ફરી ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યો ! પણ તે યોદ્ધા જ સમયમાં મરણ પામ્યો. એટલે તેની રખાવના છોકરા નજમુદ્દીનને ૧૭૬૫માં તાબડતોબ નવાબ બનાવી દેવામાં આવ્યો.

ફરેક નવા નવાબને ગાદીએ બેસાડતી વખતે સોનાનું આઠ ખંજેરવાની મળી તકનો પૂરેપૂરો લાભ લેવામાં આવ્યો હતો. પદારીમાં મુલક પછી મીરનફરને ૧૭૫૭માં ગાદીએ બેસાડવામાં આવ્યો ત્યારે અંગ્રેજ અમલદારો અને લોકો મળીને ૧,૨૩,૮૫,૫૫૦ રૂપિયા પડાવ્યા હતા; તેમાંથી ક્લાઈવને બાંધ ત્રણ લાખ પંદર હજાર રૂપિયા અને એક મોડી જમીર મળ્યાં હતાં. ત્યારે ૧૭૬૦માં મીરકાસમે નવાબ બનાવવામાં આવ્યો, ત્યારે અંગ્રેજ અમલદારોએ ૨૦,૦૨,૧૬૦ રૂપિયા પડાવ્યા હતા; તેમાંથી વાનિસટાટને બાંધે ૫,૮૩,૩૦૦ રૂપિયા આવ્યા હતા. ત્યારે મીરનફરને ૧૭૬૩માં ફરી નવાબ બનાવવામાં આવ્યો ત્યારે ૫૦,૦૧,૬૫૦ રૂપિયા પડાવવામાં આવ્યો. પણ નજમુદ્દીનને ૧૭૬૫માં નવાબ બનાવવામાં આવ્યો ત્યારે બીજા ૨૩,૦૩,૫૬૦ રૂપિયાની વધુ રકમ પડાવવામાં આવી. આમાં આઠ વર્ષમાં નજમુદ્દીનને પડાવવામાં આવેલી કુલ રૂ.૨૬,૯૧,૬૫૦ રૂપિયાની રકમ ઉપરાંત એ જ ગાળામાં ૩,૭૭,૦૮,૩૩૦ રૂપિયાની રકમ મુસ્લમાની રાખલ પડાવવામાં આવી હતી.*

છરટ ટીચિયા કંપનીને ઇન્સાફ આપવા માટે કહેલું નોંધ એ કે, નજમુદ્દીનને નામે પેસા કઠાવવાની આ રીત સામે તેણે સખત પગલાં લેવા માંડ્યાં, તેમ જ તેના નોકરો ને મુલકી વેપાર ચલાવતા હતા તેને પણ સખત રાખેમાં વખેાડી કાઢ્યો. તેણે ૧૭૬૫માં નજમુદ્દીનને લેવા સામે મનાઈડુકો કાઢ્યા અને પોતાના નોકરોને મુલકી વેપાર એકદમ બંધ કરવાની તાકીદ સાથે ક્લાઈવને ફરી એક વાર દિલ્હીના મોડેલ્યો.

— કમર :

* વિહાલતની આમની સમાની કમિટીને પહેલો રિપોર્ટ ૧૭૭૨, પા. ૧૪૮, તથા ત્રીજો રિપોર્ટ ૧૭૭૩, પા. ૩૧૧.

કવિવરનું વિશ્વભારતી

ભૂપાનના વિખ્યાત સમાજસેવક કાગવા હિંદ એવા આબ્યા ત્યારે ગાંધીજીએ તેમને કહ્યું હતું કે, 'સાચું હિન્દુસ્તાન તમને શાંતિનિકેતનમાં જરૂર છે.' એ એક જ વાક્યથી ગાંધીજીએ જે સંરચના કિંમત સમજાવી છે, તે સંરચના શરૂઆત આજથી ચાળીસ વર્ષ પહેલાં થઈ. કવિવરના પિતા મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ડાંગર એક વાર પાઠશાળામાં બેસીને જતા હતા. તેમાં બોલપુર ગ્રામજન એ જગ્યાએ તેમને અર્પણ શાંતિનો અનુભવ થયો. તેમણે એ રથજ ખરીદી લીધું. ૧૯૦૧માં તે રથએ કવિવર પિતાની પરવાનગીથી બ્રહ્મચર્યાશ્રમ શરૂ કર્યો. મહર્ષિ પિતાના સમાધિસ્થાન પર આ વાક્ય કેતકસથેતું છે— 'તિનિ આમાર મનેર આનંદ, પ્રાનેર આરામ, આત્માર શાંતિ,' એ બ્રહ્મચર્યાશ્રમનો વિકાસ તે આજનું વિશ્વભારતી.

અય્યપણના નિશાબોમાં જે હરવા અનુભવો કવિવરને થયા હતા તે પરથી એમને સચોટ પ્રતીતિ થઈ હતી કે, નિશાબો બાળકના વ્યક્તિત્વને વિકસાવવાને બદલે તેને મ્થરી નાખે છે. ન ચિત્ર, ન સુરોભન; અંધાર મોરડાઓ અને પહેરેગીર પોલીસ જેની બીંતો, એ સર્વ જોશીને કવિ બને છે કે, 'સાંદ્યા હરવાનમાં થઈને તંદર ચોનાનમાં પેસતાં જ આમાર હૃદય નિરાશ થઈ જતાં.' અંધાર બાણ નામના એક શિક્ષક વિશે કવિએ જણ્યું છે કે, 'અમારા જે વિદ્યારૂપની તબિયત અમારે ભનસીએ એવી તો સારી રહેતી કે, અમે ત્રણ વિદ્યાર્થી-મોની અંતઃકરણપૂર્વક આશાઓ અને પ્રાર્થનાઓ દોવા ત્તાં તે એક પણ દિવસ ગેરફાવર રહી શકતા નહિ... કાંઈ પડી હોય, વરસાદની ધારાએ આવતાં કાપડાંની ડેડેડીખંધ પડી રહી હોય, અમારી ગરીબા લગભગ દુઝગપર પાણી વહી રહ્યું હોય, અમારે આજો આત્મા દગળના પુખ્તની પેટે વરસાદમાં પેતાની કળીઓને દસારી આનંદથી કબજાઈ જતો હોય, એટલામાં બોલિંતી અમારા હૃદયને ધક્કા આપતી, રોગની પરિચિત ઝની, આવી કતુમાં પણ દર્માં વગર, દંડ થઈ અમારા પર તરફ આવતી જણાવી.' એમા શિક્ષકને ધાંક ન દેનો. 'પણ આખા દિવસના નીરસ મિશણ પછી સાંજેત દેવતા પણ આકાશમાંથી ક્ષેત્રી આવી ડીવો ચેતાવી જાંજાળી વિદ્યાર્થીનાંને અચેટ શીખવવા બેસે, તે તે પણ ચમકવના એવો લાગ્યાવિના રહે જ નહિ'

અય્યપણના એ અનુભવો સાથે વિશ્વભારતીની સ્થાપના પાછળ એક બીજું પણ કારણ છે. કવિએ સાદિઅ-અનંતમાં ધણી વરસો શોધ્યા. પણ માત્ર સ્વપ્નસુષ્ટિના વિદ્યારથી તેમને જીવનમાં એમણે લાગતી હતી: 'અનંદનું પ્યાન કરવાના એકાંત આનંદથી મને અનુભિ રહેવા

લાગી. પૂનનાં સ્ત્રોતોમાંથી ગ્રેસલા બિડી બઈ. મને લાગ્યું કે, કોઈ નિઃસ્વાર્થ' સેવા દોરા મનવજીવનમાંથી મારે માટે આધ્યાત્મિક દર્શન પામ્યા વગર મરડો નથી. તે વખતે જાંજાળમાં મેં અમારાં બાળકો માટે કેળવણીની એક સંસ્થા સ્થાપી. તેનું ખડુ સ્વપ્ન હજી પણ પૂર્ણતાને પામવા મથી રહ્યું છે. મારા દેવને માટે એ જીવંત મંદિર મેં રચ્યું છે. એ સંસ્થા મારે માટે અત્યંત વરતુ હતી, કારણ કે સ્વપ્નસુષ્ટિના વિદેશવાસમાંથી સત્યની સંપૂર્ણતા તરફ પાછા ફરવાની મને જાંજાળ થતી હતી.'

તે વખતનું રાજકારણ અને દેશનું વાતાવરણ પણ કવિથી સજી જઈ ન હતું: 'નજીવી તુચ્છ આકાંક્ષાઓ પાછળ દોડતું વ્યથિત વર્તમાન જીવન દુઃસ્વપ્નની જેમ મને અંગગાવવા લાગ્યું. મને લાગ્યું કે, મારી માતૃ-ભૂમિને જીવંત કરવાની જરૂર છે, તેને આત્મિક સુક્તિની આવશ્યકતા છે. અમારી રાજકીય ચળવળો અને છેક હવાઈ અને નિબંજ લાગી. મને દીવા જેવું સ્વપ્ન સમજાઈ ગયું કે, ભારતવર્ષને માટે જુદો જ માર્ગ છે. . . ધનસંચય અને સ્વાર્થી પર એવા ઉત્કટ જીવન તરફ ને મારું હૃદયોમાં દોરી નહ્ય છે, એ સાંદ્યા મારા હૃદયે જવાબ આપ્યો. જીવનની સાકાઈ, આધ્યાત્મિક હાથિની નિર્મળતા, હૃદયની પવિત્રતા, પિંથ સાથે સંવાદિતા, સમસ્ત સુષ્ટિમાં વ્યાપેલા વિરાટ એક્યનો અવિરત પ્રવાહ—એ મહાન આદર્શોની સર્જિત ભૂત-હજના મિશિરિખર પરથી વહેતી આવી છે અને જે આત્મારે પરાધીન ભારતની રેતીમાં ભૂખ થઈ છે, તે સર્જિતને હું ઉપર લાવીશ, એવો મેં નિશ્ચય કર્યો.' વનની શાંતિમાં આત્માનાં ગંભીર સ્વરોએ વિચારતા આપણા પ્રશ્નન કષિવરોની પેટે કવિવરે ફરી તથાવન રચ્યું, અને સત્ય શાંતિ અને વિશ્વબંધુત્વના વાતાવરણમાં ફરીથી બીજાપણી સરસ્વતીનું સાંત્વિક સ્વપ્ન પ્રચલવવા બનીરથ પ્રયત્ન આરંભ્યો.

અને શાંતિનિકેતન એ ખરેખર તથાવન જેનું જ છે. દર સુધી પચસતાં મેંદાનો શરધરયામલા જંગમબિનું કતુએ કતુનું સોંદર્ય' કહે છે. કવિવરે વારેવાં ક્ષેત્રોનાં મુંડ, છાદિમતલ્લા, ગાશ્વપિથિ, જકુલતલ્લા એ તેમનાં પ્રિય સ્થાન. સિપ્કોના નાના નિવાસો, કવિનું પ્રિય એકું નાનુંક 'સ્થાપતી ચંદ. સુંદર 'ઉત્તરાયણ', નડું જાંજાણેનું સીની બવન, મારીની પણ હવામય કુદીરો, એ સર્વ આશ્રમજીવનનું વાતાવરણ સારું છે. ચાળીસ વર્ષના અવિરત પરિશ્રમથી કવિવરે આ સંસ્થાને વિશ્વગીરી છે. આત્મારે વિશ્વભારતીમાં પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શાળા ચાલે છે, કોલેજ છે; ત્યાં ગ્રેન્ડ્યુએટ થવા પડી

પણ અભ્યાસ કરવાની સગવડ છે; ચિત્ર, શિક્ષ તથા સંસ્કૃતના સુચોન્નિત વર્ગો સાથે છે; ખેતીવાડી અને ગ્રામપુનર્ઘટનાની શાળા સાથે છે; એક નાની બેન્ક અને આરોગ્ય મંદિર પણ છે.

માત્ર દશ જ બાળકોથી શરૂઆત કરીને કવિવરે આ સંસ્થાને વિશ્વવિખ્યાત બનાવી, તેની પાછળ તેમની ભારે તપશ્ચર્યા હતી. સાંતિનિકેતનને માટે તેમણે શું શું નથી કર્યું? શરૂઆતમાં કવિ કારકુનનું કામ પણ કરી લેતા; નવે વિદ્યાર્થીઓના વર્ગો લેતા, બાળકો સાથે રહેતા, સાંજે સર્વને એકઠા કરીને વાર્તાઓ કહેતા, ગીતો સંભળાવતા, બાળકો માટે નવી નવી રમતો શોધી લાવતા, અને રમતોની ફરીફાઈમાં પણ ઉતરતા. સાંતિનિકેતન માટે કવિએ કરેલાં કર્મો, પુત્રકોના કોપીશબ્દો વેથા નાખ્યા, દેશપરદેશના પ્રવાસો કરી પેસા એકઠા કર્યા, તેમનાં પત્નીનાં જવાહિર પણ વેચવાનો વખત આવ્યો. તેમને મળેલા નોએલ હનામની રકમ તેમણે વિશ્વભારતીને આપી દીધી તે વાત તો સર્વવિદિત છે. કવિ લખે છે કે, ‘દેશમાં કવિ તરીકે મારી આપણાંતિને લીધે દેશના વિશ્વાસ મેળવતાં અને સરકારની સહાઈમાંથી મુક્તિ મેળવતાં મને વાર લાગી. મને જે કંઈ સિદ્ધિ મળી તેનું એ કારણ છે કે મેં કશાની આશા રાખી ન હતી. કોઈની હંકારદારી, ખાદ કે સલાહની વાટ જ્યાં વગર મારે માર્ગે હું ચાલ્યો જતો હતો. મારાં સાધન નહિ તેવાં હતાં. માથે કરજનો યોગે હતો. પણ એ ગરીબોને લીધે જ મને સ્વાતંત્ર્યનું ભેર મળ્યું અને સાધનો કરતાં સત્યને જ હું વધારે આધારભૂત ગણુંતાં શીખ્યો.’

વિશ્વભારતીનો આદર્શ કવિવરે કેટલો કઠોર કહ્યો છે તેનો નીચેના અવતરણ પરથી ખ્યાલ સ્પષ્ટ: ‘આ સંસ્થાનું ધ્યેય એ છે કે, સત્ત્વની વિવિધ બાબતોને વિશ્વવિદ્ય હિંદુધર્મી નિહાળતા એવા માનવમનનો અભ્યાસ કરવો; અભ્યાસ અને શોધખોળ દ્વારા પૂર્વની વિવિધ સંસ્કૃતિઓને, તેમાં રહેલી એકતાના ધોરણે ગાદ સંપર્કમાં લાવવી; એશિયાના છવન અને વિચારોની આવી એકતાની દિશી પશ્ચિમનો પરિચય કેળવવો; અભ્યાસ દ્વારા પૂર્વ અને પશ્ચિમના મિત્રનને શક્ય બનાવવા પ્રયત્ન કરવો; અને એ રીતે અંતે બે ગોલાઈ વચ્ચે વિચારની મુક્તિ આપેલી વિશ્વસાંતિના મૂળ પાયાને દૃઢ બનાવવા; અને આ આદર્શની સિદ્ધિને માટે સાંતિનિકેતનને સંસ્કારનું કેન્દ્ર બનાવવું, કે જ્યાં ધર્મ, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, કલા તથા હિન્દુ, બૌદ્ધ, જૈન, ઇસ્લામી, શીખ, ખ્રિસ્તી વગેરે સંસ્કૃતિનો તેમ જ પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો અભ્યાસ થઈ શકે, આધાર્મિક વિકાસ માટે આવશ્યક જેની સાહાઈથી નાતબંત, દેશ કે ધર્મના ભેદભાવથી મુક્ત

રહી, જ્ઞાનત્મ શિવત્મ અદ્વૈતત્મ એવા મહાન ઈશ્વરતા નામે ન્યાં પૂર્વ અને પશ્ચિમના અભ્યાસીઓ મળે અને સાથે કાર્ય કરે.’

સાંતિનિકેતન અને ગ્રામપુનર્ઘટના માટે રથપાયેલા વિશ્વભારતીનો બીજો એક વિભાગ શ્રીનિકેતન — એ નામે સહુને સ્પર્શી રીતે પરિચિત છે. પણ કવિવરે ૧૯૨૪માં રથપેલ ‘શિક્ષાસત્ર’ એટલું જાણીતું થયું નથી. બાળકોને હાથપગની ટાલીમ મળે અને સર્જન દ્વારા બાળક પોતાનો વિકાસ સાથે એ જાતની ગાંધીજીની વધચિન્તા સાથે શિક્ષાસત્રમાં કેટલું વિચારસાગ્ર્ય રહેલું છે તેનો તે સંસ્થાનો ઉદ્દેશ જાણીને ખ્યાલ આવશે: ‘સંતાવા માટે બાળની જમીનમાં ખાડા ગાળવામાં, સાચી કુદાહીથી લાકડાં કાપવામાં, બૂરની બેડી સાફ કરવામાં, સગી ચેતવવામાં કે ભાખરી બનાવવામાં અમને ખૂબ મજા આવતી. છતાં ધણી વાર અમારે માત્ર રમકડાંથી સંતોષ માનવો પડતો. ખરું કામ કરવાનું મળતું તો તે એવું મળતું કે જેમાં અમારી સર્જનશક્તિને સંતોષ થતો નહિ અને તેથી ગમને યાદ લાગતો. બાળકમાં ઊંજરાતા આ ચેતનનો આવિષ્કાર થઈ શકે, કામમાં જ તેને રમતનો આનંદ મળે, રોજના સારા છવનમાં જ તેને સર્જનની શક્યતા પ્રાપ્ત થાય, રમત એ જ કામ અને કામ તે જ રમત બને, અને એ રીતે તેને નવો અનુભવ મળે, નાના છોકરને જમ પોતાના વિકાસ માટે ડાળીઓ પ્રસારવાને અને ખેતી ફેલાવવાને અવકાશની જરૂર હોય છે, તેમ બાળકનું ઊંજરાઈ છવન કેળવણી અને આનંદ મેળવી વિકાસ પામે, તે આ શિક્ષાસત્રનો ઉદ્દેશ છે.’

કવિનો શિક્ષણનો આદર્શ કેટલે અંશે સિદ્ધ થયો તે પણ આપણે જોવું જોઈએ. જોકે એ વાત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે, જે જનતા આદર્શો છે તેનું પરિણામ આપણા પ્રચલિત માપથી માપીએ તેવું સીધું સાદું હોઈ નથી. રવીન્દ્રનાથે જ કહ્યું છે કે, વિશ્વભારતીમાં ‘અરું રમ્ય શિદ્ધ થયું છે એમ હું કહી શક્યો હોત તો કેવું સારું હતું? મેં તો મારા શરૂઆત જ કરી છે. પ્રકૃતિના પ્રેમ દ્વારા સ્વાતંત્ર્યનો અનુભવ કરવાની મેં બાળકોને માત્ર તક આપી છે. બાળકોના મનમાં કુદરત માટેની છવંત મમતા, સામાજિક સંબંધોમાં આત્માની કુમાર, સાહિત્ય હરસનો અને ધાર્મિક શિક્ષણ એ દ્વારા ભગવી સાચા છવનની અભીપ્સા — એ સર્વ વિકસાવવા મેં યથાશક્તિ પ્રયત્ન કર્યો છે.’

કવિવર સારા શિક્ષકો રાખવામાં માનતા હતા તેટલા જ માતૃબાપા દ્વારા શિક્ષણ આપવાના તેઓ આમહી હતા, અને આજથી ચાળીસ વર્ષ પહેલાં જ્યારે આખા દેશમાં અંગ્રેજ દ્વારા જ શિક્ષણ અપાત્ત હતું ત્યારે કવિવરે જાગીમાં જ બધા વિષયો શીખવવાની પહેલ

હરી. પોતાની સંસ્થામાં શ્રી. નંદલાલ બસુ અને ક્ષિતિમોહન સેન એવા સમર્થ પુરુષોને તેમણે રોજી લીધા. તેમણે શિક્ષકો વિષે કહ્યું છે કે, 'એક સૌથી વધારે અગત્યની વાત આપણે ભૂલી જઈએ છીએ તે એ કે, શિક્ષક પોતે શીખતા જતા હોય તો જ તે બીજને શીખવી શકે. પોતાની જ શિખા ભુલઈ ગઈ હોય તેવા દીપક બીજ દીપકને ચેતવી ન શકે. શિક્ષક જે પોતાના વિપયના જલુહાર બનીને બેસી ગયા હોય, વિષય સમ્બંધે તેને અવંત સંપર્ક ન હોય, પણ શિષ્યો આગળ પાઠોનું માત્ર પુનરાવર્તન કર્યા કરતા હોય, તો તેઓ વિદ્યાર્થી-ઓનાં મન પર ભાર ભરે, પણ તેમના મનને જાગૃત કરી શકે નહિ. સત્યથી માત્ર જ્ઞાન મળે એટલું જ નહિ, તે સાથે સત્ય પ્રેરણા પણ આવે. પ્રેરણા બીજી જાણ અને માત્ર હકીકતનો સંબંધ થતો રહે, તો સત્યની અનન્તતા અદૃશ્ય થઈ જાય છે, આપણી શાળાઓમાં અપાતા શિક્ષણનો મોટો ભાગ નિષ્ફળ જાય છે, કારણ કે આપણા ધણાખરા શિક્ષકો તેમના વિષયોને એક વાર અવંત એવી વસ્તુના નિર્ણય નમતા એવા ગણે છે, જેમની સાથે તેમને વિદ્વત્તામયો પરિચય હોય પણ પ્રેમપૂર્ણ અને ભક્તિમયો સંપર્ક ન હોય.' ('ક્રિસ્ટિયન યુનિટી')

શિક્ષણ માતૃભાષામાં અપાવું હોય તો જ તે અવંત બની શકે. નહિ તો શું થાય એ કવિવરે તેમનાં સંસ્મરણોમાં બહુ સરસ રીતે સમજાવ્યું છે: 'અમને

માતૃભાષામાં જ શિક્ષણ મળેલું હોવાને લીધે જ અમારાં મનજી જલદી મદલુ કરતાં રીજ્યાં. કેળવણીનું કાર્ય એમ બને તેમ ખાવાના કાર્યની જેમ થઈ જાય. જ્યારે પહેલેવહેલા કેળવણી ખાતાં રવાનુ આવે ત્યારે જલદી પર પચાવવાનો ભાર જઈ પડે ત્યાર પહેલાં જ તે પોતાનું કાર્ય શરૂ કરે છે. એટલે તેમાંથી અરતા પાચક રસો સંપૂર્ણ રીતે હથેલીઓમાં આવે છે. પણ જ્યારે બંગાળી વિદ્યાર્થીને અંગ્રેજી શિક્ષણ આપવામાં આવે છે ત્યારે ઉપર જલુહાર પ્રમાણે રવાનાવિક કાર્ય થઈ નથી. પ્રથમ કેળવણી થતાં જ તેનાં હાંતની બંને ઢારો લાંબી જાય છે. તેને તો જલુ મેહામાં ધરીકંપ થયો હોય એમ લાગે છે. જ્યારે તેને એમ આવડ્યું પડે છે કે, તેના જોડામાં પયરો નથી પણ તેને પચી શકે એવા કાંઈ પદાર્થ છે, તે પહેલાં તો અર્ધી જિંદગી વ્યતીત થઈ ગઈ હોય છે. જ્યારે બાળક જોડણી અને વ્યાકરણથી અંગૂઠાઈ મળે હોય છે ત્યારે તેના પેટમાં લાગેલી ભૂખ મરી ગઈ હોય છે અને જ્યારે તેને રવાનુ લાગે ત્યારે જ ત્યારે રુચિ જલુહારી નથી. પહેલેથી જ જે માણસના મનજીની બધી શક્તિઓને ખોશક મળતો નથી તો પછી ઉપર સુધી તેની શક્તિઓ કાચી જ રહી જાય છે.'

આવી કાવનાઓથી કવિવરે વિચારાતીષ્ઠે જાગૃત ભારતનું સંસ્કૃતિપુષ્પ વિકસાવ્યું છે. એ ચિરંજીવ રહે તે જ કવિવરને ભારતવર્ષની સાચી અંજલિ છે.

નાથાલાલ દવે

દિંદમાં જે નીતિ આપણે અજતપાર કરી છે, તેના બચાવમાં નાગમાં નાગો રવરખની સામ્રાજ્યનીતિ સિવાય બીજું કંઈ શકાય એમ નથી. જે નવની સામ્રાજ્યશાહી આપણે દિંદ પર ચલાવીએ છીએ, એવી શાહી યુરોપ ઉપર જર્મની-ઈટાલી ચલાવવા મળે છે, તેની સામે આપણે હાલ લીએ છીએ. એ પ્રયત્નનાં બધાં અંગે ત્વાં (દિંદમાં) મેનલું છે: વાહસરોય આપણે દંડધારી હાકેડું છે; પૂતળા-સરકાર આપણે ત્વાં રાખી છે; બધી મદત્તની સત્તાઓ અને રથાને આપણે આપણા જ હાથમાં રાખીએ છીએ; આપણને ન ગમે એવા રાષ્ટ્રીય આત્મ-નિર્ણયનો પ્રયત્ન જોઈ બેસે, તો તેને ફાંસી મારે પૂરતા દમન-ધારાઓનું બાધું આપણી પાસે તૈયાર છે, દિદી જનતાની અંદર જે બધા ભાગલાઓ છે તેમણે આપણા રવાયને ખાતર, જરાકે જરાક લાભ આપણે નિર્ધારી લઈએ છીએ; પ્રજાજીવ આરોહને કારણે જે આપણે કાંઈ કરીએ તો એ કરીએ છીએ કે, તેમને સત્તાભાસ આપીએ છીએ, પણ સત્તાનો સાર તો આપણા હાથમાં જ રાખીએ છીએ. ડેન્માર્ક રસોવાકિયા પર જર્મની આમ જ રાજ્ય કરે છે. યુરોપમાં જેની સામે આપણે લડીએ છીએ તે આ વસ્તુ છે.

જેદાસ લાસ્કી

સંપાતબ્રમણ (ચાંદ્ર)

આકાશમાં ધ્રુવનો તારો હંમેશાં એક જ જગાએ દેખાય છે. તેનું કારણ એ છે કે તે પૃથ્વીની ધરીની બરાબર સામે આવ્યો છે. પૃથ્વી ૨૪ કલાકમાં પોતાની ધરી પર એક આંટો ફરે છે, પણ તે ધરી સ્થિર રહે છે, તેથી તેની સામે આવેલો ધ્રુવનો તારો પણ સ્થિર દેખાય છે. પૃથ્વી એક વર્ષમાં સૂર્યની આગુબાણુ એક આંટો ફરે છે તે દરમિયાન તે પોતાની ધરીને હંમેશાં એકસરખી રાખીને ફરે છે. આકાશમાં પૃથ્વી જન-સુખારીમાં અને બુલાઈમાં જે બે જગાએ હોય છે, તે બે જગાની વચ્ચે ૧૮ કરોડ માઈલનું અંતર છે. છતાં ધ્રુવનો તારો પૃથ્વીથી એટલો દૂર છે કે, આ બંને જગાએ પૃથ્વીની ધરી બરાબર ધ્રુવના તારાની સામે રહે છે.

પણ ગયા શેખમાં આપણે જોયું કે પૃથ્વીની ધરીની દિશા ધીમે ધીમે બદલાયા કરે છે. આ ફેરફાર બહુ ધીમે છે :—૭૨ વર્ષમાં એક અંશ.

આથી હાલમાં પૃથ્વીની ધરી ધ્રુવના તારાની સામે છે તે કાયમ એ પ્રમાણે નહિ રહે. આજથી ૧૦૦૦૦ વર્ષ પછી અભિજિતના તારાની સામે પૃથ્વીની ધરી આવશે. તેથી તે તારો આકાશમાં સ્થિર રહેતો દેખાશે અને હાલનો ધ્રુવનો તારો તે વખતે બીજા તારાઓની પેઠે આકાશમાં ફરતો દેખાશે. આજથી ૨૬૦૦૦ વર્ષ પછી પૃથ્વીની ધરી ફરીને હાલના ધ્રુવના તારાની સામે આવશે અને હાલની પેઠે ફરીને તે આકાશમાં સ્થિર દેખાશે. પૃથ્વીની ધરીની સામે આકાશમાં જે બે બિંદુ છે તેને આકાશીય ધ્રુવ અથવા આકાશીય ધ્રુવબિંદુ કહે છે. આ ધ્રુવબિંદુઓ આકાશમાં ૨૬૦૦૦ વર્ષમાં વર્તુળાકારમાં એક આંટો ફરે છે, કારણ કે તેની સામે રહેલો પૃથ્વીની ધરીના છેડા તેટલા જ વખતમાં વર્તુળાકારમાં એક આંટો ફરે છે. ઉત્તર ધ્રુવબિંદુ અને દક્ષિણ ધ્રુવબિંદુ બંને એકસરખી રીતે ફરે છે, પણ હંમેશાં એકબીજાની સામસામે રહે છે.

આકાશનાં બંને ધ્રુવબિંદુઓની બરાબર વચ્ચેના વચ્ચે, એટલે તે બંનેથી સરખે (૯૦ અંશને) અંતરે આવેલા આકાશ પર દોરેલા વર્તુળને આકાશીય વિષુવવૃત્ત કહે છે. ધ્રુવબિંદુઓ ફરે છે એટલે તેની

સાથે આકાશીય વિષુવવૃત્ત પણ ફરે છે. પૃથ્વી ૧ વર્ષમાં સૂર્યની આગુબાણુ એક આંટો ફરે છે, તેથી આપણને સૂર્ય ૧ વર્ષમાં તારાઓમાં એક આંટો ફરતો દેખાય છે. જે માર્ગમાં તે ફરતો દેખાય છે તે માર્ગને ક્રાન્તિવૃત્ત કહે છે. તે એક વર્તુળ છે. ક્રાન્તિવૃત્ત આકાશમાં સ્થિર છે. ક્રાન્તિવૃત્ત અને આકાશીય વિષુવવૃત્ત એ બે વર્તુળો એકબીજાને જે બે બિંદુઓમાં કાપે છે તેને સંપાત કહે છે :—

(૧) વસંતસંપાત અને (૨) શરત્સંપાત. ક્રાન્તિવૃત્ત સ્થિર છે, પણ વિષુવવૃત્ત ફરતું હોવાથી એ બેનાં છેદનબિંદુઓ એટલે સંપાતો પણ ફરતા રહે છે. તેઓની ગતિ પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ છે. ધ્રુવબિંદુઓનું એક બ્રમણ (આંટો) ૨૬૦૦૦ વર્ષમાં થાય છે, તેથી ક્રાન્તિવૃત્ત ઉપર દરેક સંપાતનું બ્રમણ પણ તેટલા જ વખતમાં થાય છે. બધા પ્રહો પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ ફરતા હોવાથી સંપાતોની પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફની ગતિને પ્રત્યક્ષ એટલે પાશ્વ ફરતું કહે છે. તેથી ઘણી વાર સંપાતબ્રમણને સંપાતપ્રત્યક્ષ કહે છે.

સંપાતો ધીરે ધીરે પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ ક્રાન્તિવૃત્ત પર સરકયા કરે છે. તેઓ ક્રાન્તિવૃત્તના દરેક બિંદુમાં યાદને જાય છે, તેઓની ગતિ બહુ ધીમી છે, તેથી ક્રાન્તિવૃત્ત પરનું તેઓનું સ્થાન બહુ જૂના સમયે જાણવામાં બહુ મદદગાર થાય છે.

ક્રાન્તિવૃત્ત પર વસંતસંપાતથી ૯૦ અંશ પશ્ચિમે ઉત્તરાયણનું અને ૯૦ અંશ પૂર્વે દક્ષિણાયનનું બિંદુ આવેલ છે. એટલે આ બિંદુઓની ગતિ પણ સંપાતોના જેવી જ થાય છે. આને જયનગતિ કહે છે. જયનગતિ અને મંસરતબ્રમણ એક જ છે. નિરયન મેષ અને વસંતસંપાતની વચ્ચેનું અંતર તે જયનગતિ એમ પાછળ આવી ગયું છે. તેને સંપાતાંશ કહેવાને બદલે અયનાંશ કહેવાનું કારણ પણ એ જ છે કે, ને નિરયન મકર અને ઉત્તરાયણ વચ્ચેનું અંતર છે, તેમ જ નિરયન કર્ક અને દક્ષિણાયન વચ્ચેનું અંતર છે.

આકાશમાં અશ્વિની વગેરે તારાખુંને છે. આને તારામક નક્ષત્રો કહે છે. ક્રાન્તિવૃત્તના સરખા ૨૭ ભાગ કરીને તે દરેક ભાગને પણ અશ્વિની વગેરે કહે છે. તેને વિમાળામક નક્ષત્રો કહે છે. તારામક

નક્ષત્રો વિભાગાત્મકની પાસે હોય છે. (તારાત્મક પરથી જ વિભાગાત્મકનાં નામ પાડ્યાં છે.) આપણા જૂના ગ્રંથોમાં કાઈ કાઈ કેટલાં એવાં વાક્યો આવે છે કે તે વખતે ત્રિપુલ એટલે સંપાત અથવા હિતરાયણ કે દક્ષિણાયન અમુક વિભાગાત્મક નક્ષત્રના આરંભ, અંતમાં કે મધ્યમાં હતું અથવા અમુક તારાની પાસે હતું. હવે આપારે સંપાતો અને અયનો આકાશમાં ક્યાં છે, એટલે ક્યા તારાની પાસે છે, તે આપણે આકાશમાં પ્રત્યક્ષ ભ્રેષ્ઠ શકીએ છીએ. સંપાતો અને અયનો બિંદુઓ હોવાથી દેખાતાં નથી, પણ સંપાત આગળ સૂર્ય આવે ત્યારે તે બરાબર પૂર્વમાં ઊભીને બરાબર પશ્ચિમમાં આવશે છે અને દિવસરાત સરખાં થાય છે. અને અયનો આગળ સૂર્ય ત્રિપુલવૃત્તથી વધુમાં વધુ દૂર હોય છે અને દિવસરાત પણ વધુમાં વધુ લાંબાંટૂંકાં થાય છે તે પરથી સંપાતોને અને અયનોને આપણે આકાશમાં પ્રત્યક્ષ જાણી શકીએ છીએ.

વિભાગાત્મક (નિરયન) અશ્વિનીનો આરંભ નિઃશર રેવતી (વેળમંતી) તારા આગળ થાય છે, એમ કેટલાક લોકો માને છે; ત્યારે કેટલાક સાંથી ૪ અંશ પૂર્વમાં તેને માને છે. આ બે મતમાંથી કયો મત ખરો તેની ચર્ચામાં અત્યારે આપણે નહિ જીતીએ, કારણ કે એ બધું મોટો વિષય છે અને એમાં ઊતરવાથી મોટું વિવર્ણાંતર થઈને આપણા ચાલુ વિષયને લાંબા વખત સુધી આપણે છોડી દેવો પડે. તેથી હાલમાં તો આ બંને મત પ્રમાણે આપણે ગણિત કરીશું. આ બંને મત વચ્ચે ૪ અંશનો ફરક છે અને સંપાતને ૪ અંશ ખસવો માટે $99 \times 4 = 396$ વર્ષ જોઈએ. ત્યાં હમણે વર્ષોના દિસાએ કરવાના હોય છે, ત્યાં આ ફરક બધું મોટો નથી, હવે આવતા લેખમાં આપણા જૂના ગ્રંથોમાંથી કેટલાંક વાક્યો સર્જને તે પરથી સંપાતગ્રહણના ગણિત શ્રમાણે દિસાએ ગણીને તેઓના મમયો નક્કી કરીશું.

તરિકર ભદ્ર

આ જાણો છો ?

અનેક ક્ષીમતી બાળતો વિપેનું આપણું જ્ઞાન અને તેથી આચારમાં થતી ભૂલો એ આપણા દેશની અભણતા કરતાં મોટી આફત છે. વરસોથી આપણે પાર વગરના રોગોથી પીડાઈએ છીએ. પરંતુ એમને વિપેનું આપણું અજ્ઞાન કહી શકીએ નથી. આ રોગોમાં મલેરિયા કે ટાઈફો તો વધારે જાણીતા છે. આ રોગોમાં જામે-ગામ અને ઘેરઘેર લોકો સપડાતા હશે. એક મોટા દાકતરે હમણાં આ રોગ આપણો દેવો ઘણું વાળે છે, એની થોડીક કલ્પના આપી છે. હિંદની વસ્તીનો લગભગ ત્રીજો ભાગ આ રોગમાં સપડાય છે; અને તેનો ઘણો મોટો ભાગ ગામડાના લોક હોય છે. દર ૧૦૦ કે ૨૦૦ ગાંઠ પડે તેમાંનો એક તેનાથી મરે છે. અને એવા મરનારની સંખ્યા દરરોજ સરેરાશ ૨૮૮૦ છે ! વિચાર કરો કે, દર મિનિટ મલેરિયાથી બે માણસો આપણા અભાગી

દેશમાં મરે છે ! સુરોપના સમૃદ્ધ દેશોમાં આ રોગ ત્યાંના લોકોએ લગભગ નાબૂદ કર્યો છે. એ નાબૂદ કરી શકાય એમ છે, તે પણ આપણે ક્યાં જાણીએ છીએ ? ગામડાંમાં ઘણાખરા લોક, ચોમાસું આવે એટલે ટાઈફો તો વધે આવે જ, એમ કુદરતી રીતે માને છે. એનું કારણ ઉપર કંઈ તે અજ્ઞાન છે.

મચ્છર કરડવાથી મલેરિયા થાય છે, એ પણ કેટલા જાણે છે ? મલેરિયાના મચ્છરની ખાસ જાત છે. તે પોતાના ડાબ વાટે માણસના શરીરમાં મલેરિયા રોગનાં જંતુ દાખલ કરે છે. આ જંતુ લોહીમાં રહેતા રાતા કણને ખાઈ જાય છે. અને તેથી કરીને માણસ મરે નહિ તોય નબળો તો થઈ જ જાય છે. અને ઉપરાષ્ટાપરી જો વરસોવરસ એ રોગ થાય, તો તે માણસનું હાડ બાંગી નાંખે છે, તેને અધમૂઓ જ જાણે કરી દે છે. આમ થતી શક્તિની ખુવારીથી કચેરા રૂપિયાનું નુકસાન

ધાય છે; અને માણસનું જીવન જગતે છે એ તો બુદ્ધ.

ઉપર કહેલા દાકતરે આ નુકેસાનનો હિસાબ કાઢ્યો છે. દક્ષિણમાં તાંબેર જિલ્લાના એક ગામની ખાસ તપાસ કરવામાં આવી છે. ગામને, મલેરિયા પાછળ, દર વરસે, માથા દીઠ, દવાદાર અને ભૂવત્ક્રમિ વગેરે કરવા પાછળ કેટલું ખર્ચ કરવું પડ્યું તે ગણવામાં આવ્યું. દાકતર કહે છે કે, વસ્તીના જણ દીઠ રા. રૂપિયાનું ખર્ચ થયું ! અને જીભાર લોક મલૂરી ન કરી શક્યા તેથી માથા દીઠ રા. ૧-૬-૦ ખોટ આવી. એમ કુલ રા. ૩-૧૪-૦ દર વર્ષે એ ગામ માથા દીઠ ખુચે છે.

અને કેટલા મળતર ઉપર આ ખોટ છે ? તે દાકતર જણાવે છે કે, આ ગામની જણ દીઠ વાર્ષિક આવક માત્ર રા. ૩૫-૩-૦ પડે છે. તે દાકતર કહે છે કે, જણ દીઠ ચાર જ આનાને ખર્ચે મલેરિયા નાબૂદ કરી શકાય છે, એ સાબિત થઈ ચૂકેલી વસ્તુ છે. છતાં તે ૪ આના

ખર્ચને બદલે ચોખ્ખા રા. ૩-૧૦-૦ એ ગામને નકામા ફેંકી દેવા પડે છે. એ આંકડો હવે આખા દેશનાં ગામડાંમાં લાગુ કરો, અને ગુણકાર કરી જુઓ, તો કરોડો રૂપિયાનો આંકડો આવશે. તે દાકતર કહે છે કે, ચોખ્ખામાં ચોખ્ખાં દોઢ લાખ ગામ તાંબેરના પેલા ગામ જેવાં દેશમાં હશે. તેમાં ૧૨૫ કરોડ માણસ રહે છે એમ માનો. ઉપરના હિસાબે તે લોકો દર વરસે ૪૫ કરોડ રૂપિયા મલેરિયાની મોકાણ પાછળ ખર્ચે છે, એમ હિસાબ થયો. હવે જો આ જ વિસ્તારમાં મલેરિયા શકવા માટે પગલાં લેવામાં આવે, તો પ્રયોગ કરીને ગણી કાઢેલા ખર્ચને અંદાજે કુલ ૩-૩૫ કરોડ રૂપિયા જ જોઈએ. તેને બદલે ૪૫ કરોડ ખર્ચ કરાય છે, અને મલેરિયાથી આખા કે અર્ધા મરીએ છીએ તે તેની ઉપર દક્ષિણમાં !

મલેરિયા શકવાને માટે શું કરવું એ વિષે પણ એ દાકતરે પોતાના ભાષણમાં વાત કરી છે. તે વિષે આવતાં અંકમાં જોઈશું. મ.

કેલું વિચિત્ર !

ચોરા વખત પર ભરાયેલા એક પ્રદર્શનમાં નીચેનું પાટિયું વાંચ્યું હતું :—

કોણ	રહે છે ?
વિદેશી વેપારી	હિંદનો ખેડૂત
," ચોટર લારી	," મજૂર બજાર
," ઓળાર	," હુઠાર
," પતરાં	," કુંભાર
," ખૂટ	," મોચી
," કાપડ	," વણકર, કાંપ-નારો, પીંજરો
," તગારાં	," ભંગી
," ફર્નિચર	," સુધાર
," વાસણ	," કંસારો

આ જ પ્રમાણે મુંબઈ સરકારની ઔદ્યોગિક તપાસ સમિતિએ ગૃહઉદ્યોગોની પડતીનાં કારણોનો વિચાર કરતાં, આપણી રહેણી-કરણીમાં નીચેના ફેરફારોની નોંધ કરી છે :

શું અર્થ ?	શું આવ્યું ?
ખંડ	બદલે પોલકાં
પાઘડી	," ટોપી
પીતાંબર	," ધોતિયાં
ચેતરંજી	," ખુરશી
માટીનાં વાસણ	," એલ્યુમિનિયમનાં
નળિયાં	," પતરાં
ગાડું	," મોટર, ગાડી
એકા	," ખૂટ
ચૂનો માટી	," સિમેન્ટ
લાકડું	," લોહું

આવી યાદી હજી લાંબી કરી શકાય. સૌ બસો વરસ પરના લોકજીવનમાં અને આજના જીવનમાં ઘણા ફેરફાર થઈ ગયા છે. એવા ફેરફારો દરેક સમાજમાં વખતોવખત થાય છે. પશ્ચિમના દેશોમાં થાય છે અને આપણે ત્યાં પણ થાય છે. પણ તે ફેરફારો જુદી જુદી ભતતના હોય છે. એક માણસ થાકીને સૂઈ જાય અને બીજો માંદો પડીને સૂઈ જાય, તેવો તેમાં ફેર હોય છે.

કોઈ વખત વાપરવાની વસ્તુઓમાં મુદારો થાય છે, તો કોઈ વખત એકને બદલે બીજી વસ્તુ વપરાશમાં દાખલ થાય છે. કોઈ વખત ફેરફાર થતાં ઘેર બેઠાં એકને બદલે બીજું કામ મળે છે, તો કોઈ વખત ઘરગથું માલને બદલે કારખાનાનો માલ અગર પરદેશી માલ દાખલ થાય છે. ન્યાં માલમાં મુદારો થાય અને એકને બદલે બીજું કામ મળી રહે, ત્યાં ખાસ નુકસાન થતું નથી; પરંતુ ન્યાં કારખાનાનો અગર પરદેશી માલ દાખલ થાય છે, ત્યાં ધંધા પડી લાંબો છે અને બેકારી વધે છે. આપણા દેશમાં જે ફેરફારો થયા છે તે મોટે ભાગે છેલ્લા પ્રકારના છે. પરિણામે દેશમાં બેકારી વધી છે, ખેતી પર બોલે વધ્યો છે, અને ગરીબાઈમાં વધારો થયો છે. આવા ફેરફારો અનિષ્ટ છે અને તે અટકાવવા જોઈએ. આ બધાયમાં આમડાં અને ખોરાકને લગતી કેટલીક ચીજોની આયાત વધુ ખરાબ છે. હિંદ ખેતીનો દેશ; ખાવાપીવાનું જે જોઈએ તે પાકે; અને છતાંય ખાવાપીવાની અમુક, ગમે તેવા માલમાંથી બનાવેલી અને મોંઘી વસ્તુઓ પરદેશથી આવે છે, તે કેવું વિચિત્ર છે! મોંઘી લોકો જોઈએ તેવા ખૂટ જોડા બનાવી શકે છે, છતાં તેમનો ધંધો તોડીને

કેટલાક કેલકુલાના કે બીજા કારખાનાના તૈયાર ખૂટ વાપરે છે. અને તે ઉપરાંત મુંબઈ ઇલાકામાં લગભગ ૫ લાખના પરદેશી ખૂટ દર વરસે આયાત થાય છે, તે કેવું વિચિત્ર છે!

તાલ્કા ક્ષણકાદિ જોઈએ તેવાં ખાવા મળી શકે છે, છતાં લગભગ ૩૫ લાખના વાસી ક્ષણના રૂબા આયાત થાય છે, તે કેવું વિચિત્ર છે!

કંદોઈ લોકો જોઈએ તેવી મીઠાઈ તૈયાર કરી શકે છે, છતાં લગભગ ૭ લાખની પરદેશી મીઠાઈ આ ઇલાકામાં આયાત થાય છે, તે કેવું વિચિત્ર છે!

ખાવાપીવાનું જોઈએ તેવું ઘેર તૈયાર થઈ શકે છે અગર બનાવી શકાય છે, છતાં લગભગ ૮ લાખનાં બિસ્કિટ અને એવી ખાવાની ચીજો આયાત થાય છે, તે કેવું વિચિત્ર છે! શાખીન લોકોના અને ઘેલાં માણાપોના આ કેટલાક છંદ છે. પરિણામે પૈસા પરદેશ જાય છે, દેશમાં બેકારી વધે છે, તંદુરસ્તી બગડે છે અને રોગ વધે છે. આવી નકામી વસ્તુઓ વાપરવી ને તંદુરસ્તી બગાડવી અને દેશના લોકોનો ધંધો તોડી પાડવો, હેરાન થવું અને હેરાન કરવું, એ કેવું વિચિત્ર છે!

વિ.

‘નવજીવન’નાં નવાં પુસ્તકો

ગાંધીજી: (દિંદી) લેખક જીવનકાલ દેવ, અનુ. કાશીનાથ ત્રિવેદી, દિ. ૭ આના. રૂપાવરવાનગીખર્ચ ૦-૨-૦

વક્ર ધર્મયુદ્ધ: (દિંદી) લેખક મદાદેવ દેસાઈ, અનુ. કાશીનાથ ત્રિવેદી, દિ. આઠ આના. રૂપાવરવાનગીખર્ચ ૦-૧-૬

બિસ્સાકોશ: (જેઠણી માટે) બીજા આશિ, દિ. આઠ આના. રૂપાવરવાનગીખર્ચ ૦-૨-૦

તેલું પુસ્તક તા. ૧૦ મીએ પ્રગટ થશે.

આ પણું શરીર

૫. શરીરનું બંધારણ

‘આપણું શરીર શાનું બનેલું છે તે વિષે આ વખતે વાત કરવાની છે.

લૌકિક ભાષામાં કહેવાય છે કે, માટી-માંથી જન્મ્યા છીએ ને માટીમાં મળી જઈશું. આપણું આ શરીર અથવા પ્રાણીમાત્રનું શરીર વિશાળ ધરતીમાતાની કૃપામાંથી જ જન્મે છે ને તેનાથી પોષાય છે. માંસાહારી, શાકાહારી ને ઘાસખાઉ — પ્રાણીમાત્ર ધરતીમાંથી નીપજતી વનસ્પતિ પર મૂળે તો નભે છે. એ અર્થમાં શરીરનું બંધારણ માટીમાંથી છે એ કહેવું ખરેખર છે. માટી એટલે માંસ અર્થે પણુ થાય છે એ ખબર છે ને ?

એક કવિએ શરીરનું બંધારણ આના કરતાં જરા વધારે વિગતમાં ઊતરીને ગાયું છે :

‘હાડ, માંસ ને રુધિર ભરેલું
મદયું ચામડે અંગ.’

આ શરીર લોહી, માંસ ને હાડકાંના માળા છે ને તેની ઉપર રૂપાળી ચામડી મદી દીધી છે. અને પછી સમજાવે છે કે, એવી ‘ગંદી દેહનો ગર્વ નકરો.’ પણુ આ તો વૈરાગ્યની — ધર્મશાસ્ત્રની વાત થઈ. ચાહી આપણે શરીરની — પદાર્થશાસ્ત્રની વાત સમજવી છે. તેને સારુ આપણું વૈદકશાસ્ત્ર પ્રથમ ભેઈએ.

શરીરના બંધારણ માટે જે જરૂરી વસ્તુ હોય તેને ‘ધાતુ’ કહે છે. એવી સસ ધાતુનું બનેલું આપણું આ મનુષ્યશરીર છે, એમ આપણા પ્રાચીન વૈદકના ગ્રંથોમાં કહ્યું છે. એ સસ ધાતુ કઈ તે નીચેના શ્લોકમાં ગણાવી છે :

રાસાઈમ્સમેદોસ્થિમજ્જાશુક્રાણિ ધાતવઃ ।

૧. રસ એટલે અન્નરસ (અગ્નિજ્વાલાં તેને ‘લિપ્ત’ કહે છે), ૨. અસ્તુજ એટલે લોહી, ૩. માંસ, ૪. મેદ એટલે ચરબી, ૫. અસ્થિ એટલે હાડકું, ૬. મજ્જા એટલે હાડકાની વચ્ચે રહેતો

‘ગરભ’ કે ચરબી, ૭. શુક્ર એટલે વીર્ય.

આ સાત ઉપરાંત કેશ કે વાળ, ત્વચા કે ચામડી, અને સ્નાયુ એ ત્રણ પણુ ઉમેરાયા છે, અને એ રીતે ૧૦ ધાતુનું આપણું શરીર ઘડાયું છે, એમ કેટલાક કહે છે.

વાળ અને નખ તથા ચામડીનું બહાર દેખાતું ઉપરનું અતિ પાતળું પડ શરીરનાં જીવતાં અંગ નથી. વાળ ને નખ આપણે ઉતારીએ છીએ. ચામડીનું ઉપરનું પડ ભીંગડાં વળીને જતું રહે છે. અને સ્નાયુ એક ખાસ પ્રકારનું માંસ જ છે. આથી કરીને એ બધાંને સસ ધાતુમાં નથી ગણ્યાં.

આ સાતે ધાતુઓ આપણા શરીરમાં રહેલી પ્રત્યક્ષ ભેઈ શકાય છે. તે દરેક નીરાગી રહે તો આપણું શરીર નીરાગી રહે છે. તે દરેકને પોતાનું નિરનિરાળું ખાસ કામ કરવાનું હોય છે; તે કામો કયાં એ આપણે આગળ ઉપર સમજતા જવાના છીએ.

વળી સાતે ધાતુ પરસ્પર સંબંધ રાખે છે. જે અન્ન કે આહાર આપણે ખાઈએ છીએ, તેને પચાવીને શરીર તેમાંથી પોતાનો અન્ન-રસ તૈયાર કરે છે. તેમાંથી લોહી બને છે; તેમાંથી માંસ, મેદ, મજ્જા, હાડકું તથા વીર્ય વગેરે બધી ધાતુઓ, શરીર પોતાના નિભાવની જરૂર પ્રમાણે, બનાવી લે છે.

સુરોપીય વિજ્ઞાન શરીરનું બંધારણ જુદી રીતે તપાસે છે. ઉપર ગણાવેલી સસ ધાતુઓ તો શરીરમાં પ્રત્યક્ષ પડેલી છે; તેને તો એ વિજ્ઞાન માને છે. પરંતુ તેમને રસાયણશાસ્ત્રની રીતે છૂટાં પાકીને તપાસે છે; અને એમ કરી જોતાં શરીરમાં જે રાસાયણિક દ્રવ્યો મળે છે, તે બધાંથી આપણું શરીર બનેલું છે, એમ તે કહે છે. આ દ્રવ્યો તે કયાં તે પણુ જોવું ભેઈએ. એ આવતા પ્રકરણ ઉપર રાખીશું.

ઉપવાસ કેમ અને ક્યારે : લે. હરજીવન સોમિયા; પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ; પ. ૧૫૮; ડિ. ૧-૪-૦.

અનેક રોગો હવા વગર ફક્ત ઉપવાસથી જ મટી શકે છે એમ સિદ્ધ કરવા આ પુસ્તક લખાયું હોય એમ શરૂઆતનાં પ્રકરણ જોતાં લાગે છે. પણ એમ એમ પુસ્તક આગળ વાંચતા જઈએ તેમ તેમ ઉપવાસ, તેના ગુણદોષ, તેની મર્યાદાઓ ઇત્યાદિ વિષેની નક્કર માહિતી આપણને મળી રહે છે અને એ માહિતી ખાતર પણ એ પુસ્તક એક વખત તો વાંચવું જોઈએ, એમ લાગે છે. 'વૈજ્ઞાનિક ઉપવાસ' એ પ્રકરણ સિવાયના લખાણમાં ખૂબ સત્ત્વ લાગતું નથી.

લેખકે કેટલેક કેટલેક અંગ્રેજી શબ્દોના ગુજરાતી પદોથી કુશળતાથી યોગ્યતા છે. દરેક પ્રકરણની શરૂઆતમાં જ, આવા પદોથી માટે યોગ્યતા શબ્દો તથા તે શબ્દોના અર્થની મર્યાદા નક્કી કરી, પછી જ આગળનું લખાણ લખાયું હોત, તો લખાણ વધારે સીધી નીકળત આવા નો બધે યોગ્ય હોય તોપણ અંગ્રેજી અને ગુજરાતી ને કક્ષાવારી પ્રમાણે પુસ્તક પાછળ આપ્યા હોય તો રી સ્વદ કરી ગયાય.

કેટલેક કેટલેક સદજ્ઞસિદ્ધિ માયાં લાગે પણ ખોટાં હોય એવા વિધાનો લેખકે કર્યાં છે. 'ચેતનની મૂળ પ્રતિ જે અણુમાં હોય તે અણુ બાળકના ગર્ભશરીરમાં યોગ્ય રચાને આવી નીચે છે તે રચાને બોડવાળું રહી નીચે છે.' 'શરીરમાંના કોષોને જીવનશક્તિ ખાય છે, કોષો ખવાઈને અંગો બને છે.' ઇત્યાદિ આવાં વિધાનોના નમૂના છે.

કેટલેક ગ્રંથો ભાષા એટલી બધી ક્લિષ્ટ છે કે વાંચનારને કંઠાળો જ આવે એમ કે :

'આવરડાને પોતાનું કામ પોતાની શક્તિ કરતાં વધુ ઝડપથી તે બેંચાઈને કરવું પડે ત્યારે જે ક્રિયા દમ્પમાન થાય છે તેને આપણે મરડો કહીએ છીએ.' દાવા આ ક્લિષ્ટતા અંગ્રેજી ભાષાના કદંબા ભાષાંતરને આભારી હોય.

લેખકે ડૉ. લિન્ડા દોઝાડનાં લખાણો અને અનુભવોને આધારે આ પુસ્તક લખ્યું હોય એમ લાગે છે.

વીજળીની દુનિયા સચિત્ર રીપોર્સની અંક : સંપાદક : દરિલાલ મંગળદાસ ત્રિવેદી, અમદાવાદ. પા. ૧૦૦, ડિ. ૬૪ આના. (વાર્ષિક લઘુગ્રંથ રૂપિયા ૪)

'વીજળી અને વિજ્ઞાનના વિશિષ્ટ વિષયો સંગ્રહ' — ગુજરાતી ભાષામાં 'પ્રથમ માસિક' નો દિવાની અંક આ છે. માસિકનું આ બીજું વર્ષ ચાલે છે તે જોતાં, દરેક સમયમાં તેણે સારી પ્રગતિ કરી દેખાય છે.

'ગુજરાતી ભાષામાં' અને 'પ્રથમ' હોવાનો દાવો કરતા માસિકને એક બે સૂચના કરવા જેવી લાગે છે. માત્ર વીજળીના કારીગરો ઉપરાંત સામાન્ય વાચકને પણ વિજ્ઞાનમાં રસ લેતો કરવાની નેમ આ માસિકે રાખતી જોઈએ. નીચેની સૂચનાઓ તે માન્યતાને આધારે કરી છે.

વીજળી જેવા સાંકડા નિષ્કર્ષમાં જુદા જુદા લેખો જુદી જુદી પરિભાષા વાપરે અગર તો અંગ્રેજી શબ્દો જ અને તેની સાથે 'ફરફ', 'હોલ્ડ', 'ચુકું' ઇત્યાદિ મૂકી ચલાવી લે, એ ઇંગ્લેન્ડ લાગતું નથી, આ માટે માસિકે એકધારી પરિભાષા વાપરતી જોઈએ અને તે નિશ્ચિત કરવાનો આશય રાખવો પડે. આવી પરિભાષા માટે લગભગ ગુજરાતી ભાષાના ભણકાર તેમ જ પોતાના વિષયનું જ્ઞાન હોય તેવા માણસોએ પ્રયત્ન કરવો રહ્યો. અંકના એમના લેખો વાંચતાં લાગે છે કે, શ્રી. શંકરદાસ જ. ભટ્ટી તથા હિં. મં. પંડિયા જેવા માણસો સદેજ આ કામ ઉપાડી શકે. જે શબ્દોના ગુજરાતી પદો જોઈએ તેની સારી ખબર પાડી બીજાની મદદ પણ લેવી પડે. જે આવો પ્રયત્ન નહિ થાય તો માસિકનો ગુજરાતી હોવાનો દાવો માર્યો જશે.

ગુજરાતી ભાષામાં વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય નહિ જનું જ એ જોતાં, આ માસિકનો તે અંગેનો પ્રયત્ન ઉત્તેજનપાત્ર ગણાય. વીજળીનું કામ કરનારા કારીગરોને તો આથી ઉપયોગી જ્ઞાન પણ મળતું દરો. ખં. ગાંધી

નાનકડી વાતો : લેખક : રમણલાલ ના. શાહ. પ્રકાશક, ગુજર મંદરલ કાર્યાલય, અમદાવાદ. પા. ૧૭. ડિ. ૭ આના

'૧ થી ૧૬ વર્ષનાં બાળકો માટે વાચન' પૃષ્ઠ પાઠવાના નેપથાળી ગુજર બાળકશાસ્ત્રીઓ આ મુજબ નાનાં બાળકો માટે છે, એમ લેખક જણાવે છે. તેમાં કુલ ૨૦ વાર્તાઓ આપી છે. મિકે ઉદ્દત્તી વાત, 'શંભુ-પાલન'માં ટૂંકકે એક વેલિંગ્ટન આવે છે; તે અને તેની અગ્રકંઠી એક, એમ માણસની બે વાત બાદ કરતાં બધી વાર્તા પશુપક્ષીની માનવ-વૈજ્ઞાની છે તેમાં પશુપક્ષીઓ દરે ફરે છે, બોલે છે, હાલે પડે છે, અને બીજી રીતે માણસ પોટે વતે' છે. (દા. ત. દેવતા પાઠવા પાપધિને ગરમક જ્યારે સાચી આપે છે.) વાર્તાને છેડે બોલ-વચન આવે છે.

પ્રસ્તાવનામાં લેખક જરાકે તોડકાઈપૂર્વક એક ચર્ચાની રજિયા આપે છે. તે ચર્ચા પશુપક્ષીની કાલ્પનિક વાર્તા બાળકને આપતી યોગ્ય કે કેમ એ છે તેના પૂર્વપક્ષને યોગ્ય કહી દઈ, તે દહે છે કે, 'એનો જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન કરવાની જરૂર જણાતી નથી.' છતાં પછી જવાબ આપે છે; અને આપે છે તે એ કે, બાળકને પૂછી નુકો;

બાળક બરાબર સમજે છે કે પશુસૃષ્ટિની એક કાલ્પનિક 'તાકુમા' એની આગળ રબ્બ થાય છે. એનું હાઈ એ ક્રમને છે અને રાચે છે. જનાવર બોલતાં હરો કે કેમ એટલી ઊંડી બાબતમાં બાળક વિતરણ નથી' (હતાં, કાલ્પનિક' અને 'દ'તકયા' એટલે કું તે એ બાળક સમજે છે એમ ? ખેર.)

આની સાથે જો લેખકે આજ કૃષ્ટીક જમાએ પ્રવર્તતા એક બીજા 'વિત'કાવાદ'ની 'પોકળ દલીલો' વિષે પણ ચોતાનો જવાબ આપવા પ્રયત્ન કર્યો હોત તો મહેરબાની થાત. એ વાદ છે વાતોને અંતે બોધ ન આપવો ઘટે એ. આ લેખક બરાબર બોધ કાઢી આપે છે; તે કોઈ ખાસ સિદ્ધાંત-સમજથી કે ચતાનુગતિક જુની પરંપરાને વરા થઈને ? પણ આ લખ્યા ઉપરથી રમે કોઈ માને કે, બોધ તારવવાની રીત વિરુદ્ધ હું છું. આને એ કોઈ બોધ સાથે કરતાં બોધ આપવાની રીત સામે વધારે હોય એમ લાગે છે. બોધકતા કલાપૂર્વક ચોજવી જોઈએ. એટલે કે, વાતની શૈલી અને બાધાની સૂચનશક્તિથી કામ લેવું જોઈએ. જુની પરંપરા સીધો બોધ તારવી આપતી - 'આ ઉપરથી બોધ લેવાનો છે કે' એમ કહીને. નવી પરંપરા રસોપાસક છે; બોધની તેને પરવા નથી. આ ચોપડીના લેખકે આ પ્રકારે વિષે પણ ચોતાની ચોખવટ કરી હોત તો સાચું થાત. બાળકના રસ ઉપર તો તેય નિર્ભર રહે છે; નહિ તો પહેલાં મુદાના જવાબમાં, વાતોમાં બાળકને પડતી મળતે દલીલરૂપે તે આગળ ન કરત. પહેલો મુદો રબ્બ કરનાર એમ નથી કહેતા કે, પશુપક્ષીની બોધક વાતોમાં બાળકને મળ નથી પડતી માટે તે ત્યાજ્ય છે; નેજા તો બાળકના ધડાતા માનસને ખ્યાલ કરીને કહે છે તે કહે છે. લેખકે એ મુદાના પક્ષકારોને ત્યાજ આપવા ખાતર પણ આટલું તો કહેવું જોઈવું હતું. ખેર.

પશુપક્ષીની વાતો ઇત્દ અને વિષયુદ્ધમાં જોડી પ્રાચીન છે. એ વાતો એવી સચોટ મજબૂત અને રસિક છે કે તેમણે પ્રભુમાનસના ઘડતરમાં પણ કામ લીધો છે. એવી વધારે વાતો ચોજવાને માટે કોઈ ના ન પાડી શકે. એ ચોજ શકનાર કહી શકે કે, 'તો આ ચોજ છે; તાર્વિક મુદો હું સમજતો નથી. અને એમ કહી તે સર્જકને અધિકારે એને પકડારી શકે.

અને બાળકને ગમે છે એ જો લેખક લખે છે તે શી રીતે ? બાળકને વાર્તામાત્ર ગમે છે. અરે, આજનું રહેરી બાળક તો એવું વિચિત્ર બનવું જાય છે કે, અક્ષરનાં મોઢકણું ગમે તેવાં પણ એને ગમે છે, અને તે પીરસનારો બોધો શહેરોમાં જાય છે. આને બાળસાહિત્યમાં જવાબાર કહેવું કહરની શહેરી વિચિત્રતાને આભારે જ જવો શકે છે. અહીં આગળ એક પ્રવૃત્ત અને પ્રસિદ્ધ અભિપ્રાય પણ ટાંકવા જેવો માનું છું : પ્રખ્યાત અમેરિકન

અંધ બાર્ડ હેઝન કેલરે જણાવ્યું છે કે, મને તો પશુ-પક્ષીની વાતો પર ચોડ ચડે છે; હું એ લોકો બોધ આપે તે સહન જ કરી શકતી નથી. અને આ એણે ચોતાના બાળપણને અંગે કહેવું છે.

પ્રવૃત્ત વાતોમાં કોઈ અલક કે રસ બોધો છે. બાધા ઘણી રીતે સુધારી શકાય એવી છે. અને એ વાતોમાં જલેલા ધિયની સારાસારતા તો નિરાળી વાત રહી. ઇત્દ અને વિષયુદ્ધમાં વગેરેનું અંતિ દાનિષ્ઠ અનુકરણ જ આ વાતોમાં મળે છે. હું નથી માનતો કે, એમાંની એકે એવી ચટકદાર દુષ્કાન્તશક્તિ ધરાવે છે, કે જેથી એક ઉપાધ્યાય તરીકે એ ચિરંજીવ થઈ શકે. ચોપડીની ૧ લી આશ્વિન ૧૯૩૬ માં થયા પછી ૧૯૪૦ માં મધ્યેલી આ તેની બીજી આશ્વિન છે. પશુપક્ષીના કાલ્પનિક સંસારની બધી વાતોને અંતે છેલ્લે બે વાતો - ખાસ કરીને છેલ્લી - વિસ્મય લાગે છે. તે કોઈ જુદા સંજ્ઞ માટે રાખી લેવી જોઈતી હતી. 'ઉદાર કળુદાર'ની વાત નવી નથી; મૂળનું અનુવાદન છે. તેમ જ જો પ્રસિદ્ધ અને શક્તિશાળી વાર્તાલેખકની નીવડેલી આવી બાળ-વાર્તાઓમાંથી અનુવાદન કહું હોત તો સાચું થાત. પશુપક્ષીની સમર્થ વાત ચોજવા માટે જોઈતી સાહિત્ય-સ્વામિતા આ વાર્તામાં પ્રગટ નથી થતી. વાંચવા-રોગથી પીડાતાં બિચારાં રહેરી ને પેસાદાર બાળકો જ આવી ચોપડી વાંચી શકશે. બીજાને તેની ૬ આના કિંમત ન પરવડી શકે

અમારી સૂચના છે કે, પશુપક્ષીની વાતોમાં પઠવું હોય તો વાંચી નથી; પણ લેખકનું એ કામ નથી, કારણ કે એ અધરી કળા છે. તેના કરતાં, માણસસૃષ્ટિના અનેક રસિક પ્રસંગોના દુષ્કા કહો. (જેવો કે 'કર્તવ્ય-પાલન'નો.) તેમાં બાળસૃષ્ટિના દુષ્કા પણ લો. ગમે તે લો; તેમાં વાર્તાકારની સમર્થતા બતાવો. આ ચોપડીની વાતો તો 'સાસિક'માં નહોત જાય; પ્રવરય થયા જેવી તેમાં વાકાત નહોતી.

જનપદ : મનુશર્મજીનેધાળી. પ્રકાશક, ગુર્જર મંથરલ દાયાંજય, અમદાવાદ. પા. ૧૨૬, ડિ' ૧૨ આના. બીજી આશ્વિન, ૧૯૪૦

ચામડાંના ઉદ્ધારના કાર્યક્રમના આ જમાનામાં ચામડાંના પ્રશ્ને અને ત્યાંના લોકો વિષે સાચી સમજ મેળવવી જોઈએ. તે સમજ 'સરકારી અમલદારો અને નાગરિક પ્રભુસેવકો'ને સહેને ન મળી શકે. તેને સાચું, ખરું જોવાં તો તેમણે ચામડાંમાં રહી સાચો સંપર્ક સાધી, તે દ્વારા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન અને સમજ મેળવવાં જોઈએ. આ ચોપડી તે કામ અક્ષરે દ્વારા સાધવા ઉઠ્યું છે. તેથી તેમાં કાઠિયાવાડનાં ચામડાંના જીવનમાં સામાન્ય રીતે મળતા અનેક નવતાં તથા ધંધાનાં લોકોનું સંબંધિત લેખક આપે છે. આ ચોપડીમાં કાઠી 'જનપદ'નાં

એવાં રૂઝ શબ્દચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે. દરેક ચિત્રમાં લેખક તે તે પાત્રની જે આસિયતો ગણાય તે એક એક ફકરામાં કહેતા ન્હાય છે. સર્ગજ આખા ગ્રામજીવનની પ્રાચીન એકસૂત્ર વર્ણનવ્યવસ્થા બલે તેથી વાચકના મન પર ન છપાય; પરંતુ દરેક ચિત્રથી તેના પાત્રનો આછો પરિચય તો મળે છે. એટલા પૂરતો આ પ્રયત્ન સારો ને મદદગાર છે.

બાળક કે તેમના જેવા અભણ પ્રોટો માટે આ પ્રયત્ન કદાચીને કે શાથી, મોટાં બીબાંમાં ને સરળ વાચકોમાં કહેવાનું કહું છે. હાકી તળપદી ભાષા બહુ હોવાથી સખ્દોનો કોશ પાછળ આપ્યો છે, પરંતુ તે પૂરતો નથી, કેમ કે ધણી સખ્દો ને પ્રયોગો આ બાજુ ન આવડે એવા છે.

પુસ્તકમાં એટલી વિશાળીકરણ કોશ પ્રસાદે કરી છે, એમ લખ્યું છે; પણ બહો ઘણી રહી ચઈ છે તે સુધારી લેવી જોઈએ. કિંમત બહુ કહેવાય.

સૌની વાતો : પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ, પા. ૯૧; ડિ. ૧૦ આના.

વાર્ષિક ૩. ૩ ના લવાજમે ચલાવાતી ગુરુજી પુસ્તક-માળાને આ ૧૧-૧૨ મો મણકો છે. માળાની બીજી ચોપડીએ જોઈ નથી; આ મણક કવચથી કબુત્રું છું કે, તે બાળકોપયોગી પુસ્તકમાળા છે.

ચોપડીમાં જુદા જુદા ૬ બાળકોની ૬ વાતો સંઘરામાં આવી છે. નવે વાતોમાં સરખી ભવની નથી. નદીની આત્મકથાએ નદી વિષે પાર વિદ્યાની માહિતીમિતી ખીચકીપ પહેલી વાતથી મીંડીને, લોકકથા, પરીકથા, બાળકોના રાજની ટંખકડા વગરની અદ્યુત કથા, કાંડપાન મારફતની બોધકથા, છતાંદિ કથા-પ્રકારો આમાં આવે છે. અને આમાં આવતી વાતોમાં સી લેખકો સરખા સફળ પણ નથી. એટલે, સંમત કોઈ એક નીતિ પર ચંદાશે નથી લાગતો.

એક વાત — ‘જગજનું તેર’ કોઈ ખાસ રસ જમાવતી નથી તેમાં વર્ણવતા ભવના વાતાવરણથી છળીને દિગ્ધ પવા નેટકું જ એનું પરિણામ દેખાય છે. એથી આ વાત બાળકના હાસ્યભીંત પર આધારતક નીચડે જોય લાગે છે તેમાં વાતોમાં દરો રસ નથી. થેડાક અર્થકરતાને અદ્યુત રસ છે, તે અનિષ્ટ લાગે છે.

બાળીની વાતો તેમના કથન કે વર્તુ-વ્યવસ્થાના દારણે ઓછાવતા રસવાળી છે, પણ કોઈમાં વાંધાપાત્ર રોષ નથી લાગતો.

ભારત-દર્શન : લેખક : સારાભાઈ ભોળીલાલ ગોસ્વામી. એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની, મુંબઈ. પા. ૧૬૦. સચિત્ર. ડિ. ૧-૧૨-૦.

‘ભારતદર્શન’ જેવા ભારેખ નામવાળી અને ‘દાક્ષિણ્ય’ પ્રસ્તાવના, કદાચ પાપાના બે બોલ, રવામી

આનંદનો અભિપ્રાય — એમ ત્રણ ત્રણ નામાંકિત છુજ્જોનાં આદિવચન સાથે રબ્દ થતી આ ચોપડી લેખકના ગુજરાતથી આજુ અંગ્રેજર ધઈ ઉત્તર-પશ્ચિમમાં કાશ્મીર પેશાવરથી માંડી પૂર્વમાં કલકત્તા સુધી કરેલા પ્રવાસનું વર્ણન છે. પ્રવાસીની ભૂતી તોંધરૂપ તે મોટા ભાગે છે; અને છેડે જેવા લાયક રથળો તથા મેળા વગેરેની રીપ ભેંકી છે; એ દિસાએ આ વર્ણન માહિતી રીક આપે છે. પુસ્તકનો મોટો ભાગ આવો છે. તેનો ખાસ રસ પડતો ભાગ અમરનાથની યાત્રાના વર્ણનનો છે. ત્યાં લેખક સહજતાથી અને યાત્રાના રસથી વર્ણન આપે છે, તે વાચકનેવ ચોથી નીચડે છે. બાળી પઢડામાંથી ભૂતરી સપાટ મેદાનો પર આવતાં, વર્ણન પણ કાંઈક સપાટ થાય છે અને કલમ કિંદર કે કારે જનતી લાગે છે જાણે કે, દવે આ રથળને વિષે મું કહેડું તે ગોતતી ન હોય તોથી જ વર્ણનમાં વૃદ્ધતા જણાય છે અને દ્રષ્ટીકોશમાં એક દર્શન બનવાની બીડી એકસૂત્રતા કે ગાંબોય નથી રહેઈ. તેથી જ કદાચ ‘જરાક તક મળી કે એક આખું પ્રવચન લખી કાઢવાની અને બોધ તારવી કાઢવાની ટેવ’ મેદાન પર આવતાં લેખક બહુ દાખવે છે. અને તેમાં, ‘કાશી ઉત્તરમાં કરેલા આ ઉતાવળા પ્રવાસમાં દરિયોદુ વિશાળ હોવાનો સંભવ ઓછો છે,’ એમ કી. કાશીસાહેબ કહે છે તે ચોપડી વાંચતાં સારું લાગે છે.

પણ લેખકે પોતાની ચોપડીને માહિતીની ‘માહિત’ બનાવવા નથી ધાણું. તેમાં સાહિત્યિક કળક આજુબાની ચોખ્ખા પ્રયત્ન નજરે આવે છે અમરનાથની યાત્રાનો ભાગ સારો છે; છતાં આ દરિયે પણ એ જ ઉત્તમ લાગેલો. બાળી, ‘દિમાલવના પ્રવાસ’નું નવજીવન અનુકરણ કરવાનો પ્રયત્ન પણ લાગે છે; છૂટક વિચારો જે વચ્ચે વચ્ચે ફેંક્યા છે તે બધા લેખકની કોઈ પરિપક્વ બુદ્ધિદામાંથી અનુભવ ચંચાલેલા નથી લાગતા. અચારની માંધીવારી સારીજવાતી છાપ એની ઉપર છે; પણ તે પૂરતી બીડી કે મનવચ્ચું નથી લાગતી.

પરંતુ આ પુસ્તક બે વિચારો કે કોઈ દર્શન અર્થે એમું જ વચારો. તે દરિયે એનું નામ ભાગ્ય છે. દિંદવા એક સીંદર્યપૂર્ણ અને ઐતિહાસિક વિભાગ વિષે માહિતી મેળવવાનું દરેકને મન થાય; એ જગ્યાસા આ ચોપડીથી કાંઈક છીપશે.

પ્રવાસની ચોપડીને નહેરુખજારો જેટલો વિશેષ મહત્ત્વ મનાય. છતાં તેનો જુગમો અંતે સારો નથી લાગતો અને બીની પચ્ચરોમાં કોઈ તત્ત્વ છે ન મિત્રો આપવા ઉપાંત, પ્રવાસનો નકરો આપેલો હોત તો વિદ્યાર્થીઓને મન આવત. આપણી ભાષામાં પ્રવાસ-સાહિત્ય વધે એમ સી દરેક આ ચોપડી એ રીતે છટકેમરો મળાય.

માસિક વિવેચન

૧૪ મું સાહિત્ય સંમેલન

ભરાઈ ભરાઈ કરતી કરતી, ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનની ૧૪ મી ભેટક છેવટે, શ્રી. મુનશી જેલ બહાર આવી ગયા એટલે, ગયા મહિનાના ૧ લા સમાહમાં અધેરીમાં ભરાઈ. તેના પ્રમુખપદનું માન આપણા રાષ્ટ્રપ્રેમી કવિ ખમરદારને આપવામાં આવ્યું હતું. શિરસતા મુજબ વિભાગીય પ્રમુખોનાં વ્યાખ્યાનો, નિષ્ક્રિયાચન વગેરે પણ થયાં. ગમે તે કારણે હો, આટલામાં જતતાને રસ નથી પડતો; (અને સાક્ષરોને?) કદાચ તેથી અને થીજી રીતે આકર્ષક કરવા જનમનરજનાર્થે ખાનપાન અને નાટ્યાદિ પણ બેઠકની આસપાસ રાખવામાં આવ્યાં હતાં. કળા-પ્રદર્શન પણ મુગધું હતું. ઉપરાંત હેમચંદ્ર સ્મારક બવન તથા ભરતી વિદ્યાભવનનાં મકાનો ખોલવાને નિમિત્તે, સર રાધાકૃષ્ણન જેવા વક્તા અને વિદ્વાનનું પણ 'બચેલું' આકર્ષણ ચોળ્યું હતું.

સંમેલન તો ત્રણ દહાડાનો ટૂંકડો તડકો હોય છે. તેના ધણીખરા ભાગ કામ કરતાં દેખાવ અને માન-લાનથી રોકાઈ જાય છે. વિભાગીય પ્રમુખો પણ એક રીતે વિશિષ્ટ નિષ્ક્રિયાચન જ કરે છે; તેઓ તેથી વધુ કાર્યકર કશું કરતા લાગતા નથી. એટલે, ફટિગત વિભાગો રાખવાને બદલે જે અમુક વિશિષ્ટ કાર્ય પૂરતું આપ્યું સંમેલન અનિધિસર સભાશ્રેણી અને સાહિત્યની પ્રગતિનાં વિવિધ અંગોની, તે તે વર્ષની જરૂર પ્રમાણે ચર્ચા કરી માર્ગદર્શક દરાવો કરે, તો વધારે સાડું નહિ! અનેક બાજતમાં આવા માર્ગ-દર્શનની જરૂર તો છે જ. સંમેલન તે આપવા અધિકારી બની શકે. તેવું તેને બનાવવા માટે વિચાર કરવાની બહુ જરૂર છે, જેથી એનો મેળાવડો માત્ર 'દેખાવડો' મટી જાય. આવી સભામાં ચતારી ચર્ચા પૂરતો યોગ્ય પ્રમુખ તે સભા ચૂંટી લઈ શકે. તો પછી, મુખ્ય પ્રમુખ ઉપરાંત વિભાગીય પ્રમુખોની યાદી તૈયાર કરવાની એક જોડી આદ્યતમાંથી જોડી જઈ શકાય.

સંમેલન કરેલા દરાવો તરફ વળતાં મુખ્યત્વે તેમાં 'ગુજરાતની અસ્થિતા'નું વર્ધન જોવા મળે છે. ગમે વખતે હેમસન્ત્રની શોધ થઈ હતી; આ વેળા મુશ્કારાન-સત્ર વિચારાયું છે. ગુજરાત બદલે વસતા ગુજરાતીઓને હપકો આપી આગ્રહ કરવામાં આવ્યો

કે, તમે પૂરતો રસ લઈ કેમ આ તમારા કામમાં ભળતા નથી? એને બદલે તેઓની સેવાનું કાંઈ કાર્ય વિચાર્યું હોત તો? યુનિવર્સિટીને વિનંતી કરવામાં આવી કે, ગુજરાતના કૃતિહાસને કોલેજના બાલુતરમાં રચાન આપો. આ ઉપરાંતના દરાવો તો પ્રમુખ રચાનેથી મુકાતા પ્રકારના હતા.

શિક્ષણ અને સેવા

હિંદની પ્રાચીન કેળવણીમાં કેટલાંય અમૂલ્ય તત્ત્વો એવાં હતાં કે જે આજે પણ આપણને પ્રેરક બની શકે છે. એવું એક તત્ત્વ ડૉ. રાધાકૃમુદ મુકરજીએ મદ્રાસ તરફ એક વ્યાખ્યાનમાં રજૂ કર્યું તે નોંધવા જેવું છે :

'સામાન્ય કેળવણીના એક ફરજિયાત ભાગ તરીકે વેદક દરેક વિદ્યાર્થીને મીઠાવાતું. સાધુ યવા માગતા ધર્મશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીઓને પણ એ પૂરું ફરજિયાત હતું. વેદના જ્ઞાન વગર—કે જે વડે રિશ્તિત લોકો આમ-જનતાનું વધારેમાં વધારે ભડું કરી શકે, તેના વગર—કેળવણી પૂરી ન થાય એમ લાગે લાગતું. સમાજસેવા એ જો શિક્ષણનો હેતુ હોય, તો પ્રાચીન હિંદનો આ અભ્યાસક્રમ પોતાનો હેતુ સારવામાં વધારેમાં વધારે સફળ હતો, એમાં શંકા ન લાડી શકાય.'

'અનીય' પ્રત્યયનો ઉપયોગ

૧૯૪૧ના એપ્રિલ માસના 'શિ. સા.'ના અંકમાં પા. ૨૮૦મે, 'કેટલાક પારિભાષિક શબ્દો' અર્થાત્, ક્રિયાપદ પરથી શક્યાર્થો કૃદંત ગુજરાતીમાં બનાવવા માટે સંસ્કૃત 'અનીય' પ્રત્યયની ભલામણ કરેલી; અને દાખલા તરીકે જણાવેલું કે, compressible માટે ('દબવું' પરથી) 'દઅનીય', expansible માટે ('ફૂલવું' પરથી) 'ફઅનીય' શબ્દો બાંધી શકે, તથા તેમને 'તા' પ્રત્યય લગાડી લાવવાચક નામે પણ સાંધી શકાય. ગુજરાતીમાં પોતાનો તળપટો કાઢી શક્યાર્થો કૃદંતનો પ્રત્યય નથી. 'કરણીય', 'આકર્ષણીય' ઇત્યાદિ સંસ્કૃત પ્રયોગો તો બાયામાં યાદે જ છે. વિજ્ઞાનની પરિભાષા રચતાં 'ible', 'able' પ્રત્યયો માટે જો સુચમ રહેતા મળે, તો સાદા ગુજરાતી ધાતુઓ પરથી ટૂંકો ને સમજાય એવો શબ્દ બની જાય. તે પરથી 'અનીય' શબ્દનો વ્યાપક ઉપયોગ સંજો. તે જો કાર્યસાધક હોય તો તેમાં ગુજરાતી

આમળ આવવા લાગી ! આ આમળ આવવાની વાસના પુરુષો પેકે સ્ત્રીઓને પણ પળવવા લાગી છે કે શું ? રમે કોઈ માને કે, અમે એની વિરુદ્ધ છીએ. અમારો ઉદ્દેશ તો અહીં એ જ છે કે, પુરુષોના માંડા સહ શાશ્વી સ્ત્રીઓ ન હોય; કેમ કે તેના આંધળા અનુદરશ્યમાં સ્ત્રી પોતાની સ્વતંત્રતા નહિ, પણ પરતંત્રતા દેખાડે છે. જોકે તે પણ દેખાડવા માટે એને છૂટ હોવી જ જોઈએ.

સિલોનમાં વિદ્યાર્થીનીઓનું મહામંડળ દમભૂં રચાયું હોય છે. તેનું પ્રારંભક વ્યાખ્યાન આપવા કોલેજોની કોલેજના પ્રિન્સિપાલ ડૉ. જેનિંગ્સને નોતપા હતા. પોતાના વ્યાખ્યાનમાં ડોક્ટરે કહ્યું,

‘યુનિવર્સિટીની વિદ્યાર્થીનીઓનું મહામંડળ રચાય છે એ જ એક બીના ઝાંતિ તરીકેની નાકાચક્રીનું ચિહ્ન છે, કેમ કે વિદ્યાર્થીઓનું તેનું મહામંડળ રચવાની તો કોઈ સૂચના નથી થઈ. યુનિવર્સિટી કોલેજમાં ભેડ માટે પ્રવેશના નિયમો તથા અભ્યાસ-ક્રમ સરખા જ છે. છતાંમો તથા સિંચવડતિઓ ભેડ માટે સમાન મુલ્ય છે. . . .’

વિદ્યાર્થીની-મંડળોએ વિચારવા જેવી આ એક તા છે.

ધર્મગુરુઓમાં મતભેદ

‘મહાત્માઓમાં મતભેદ’ ઉપરથી મને આ મથાણું, ‘ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા’માં નીચેની ખબર વાંચીને, સ્તબ્ધ :

ન્યૂ યૉર્ક, ૧૭-૬-૨૧

“ન્યૂ યૉર્ક ટાઈમ્સ”ના રોમના ખબરપત્રીના હજી મુળજ, પ્રેસિડેન્ટ હરોલ્ડ પોતાના અંગત એલચી, મિ. ગાર્ડન ટેલરને પોતાના દરબારમાં એવી વિનંતી કરવા ચોકલેવા હતો કે, નાઝીવાદ સામેનું મુખ ન્યાયી મુદ્દા છે એમ તમે ભહેર કરો. આના જવાબમાં પોપો વિવેકજેર ના હતી. . .

“પોપને એવી મુશ્કેલી હોય એમ લાગે છે કે, કોઈ પણ પક્ષ લેવા એ અસંજિમાન છે અને કોઈ પણ મુદ્દાને ‘ન્યાયી’ ગણવામાં, તાત્કાલિક દારણીને લઈને, તે સહ નથી.”

રવીન્દ્રનાથનું સાહિત્ય

સપ્ટેમ્બર માસના અંકમાં રવીન્દ્રનાથના છપ્પનનો પરિચય આપ્યો હતો, તેમાં ઉમેરવા જેવી પણ રહી ગયેલી નીચેની દલીલ એક અજોષ ટાપામાં જોવામાં આવી હતી, તે આ વખતે નીચે આપું છું :

પોતાની ઉંમરમાં રવીન્દ્રનાથે ૩૦૦૦ ઉપરાંત ગીતો, તથા ૩૮ ગ્રંથો રાજદારી વિષયો પર, ૩૮ નાટકો અને ૧૬ નવલ નર્વાસકા વગેરે લખ્યાં છે. આ ઉપરાંત છૂટક નિબંધો, વ્યાખ્યાનો વગેરે રહે છે.

આવડા મોટા સાહિત્ય-પુસ્તકો પરિચય ગુજરાતીઓને ગુજરાતીમાં કોણ ક્યારે કરાવશે ? એમાંનાં વીણી કાટેલાં કેટલાંક ગીતો નાગરીમાં મૂળ આપીને બે ગુજરાતી અનુવાદ સાથે આપવામાં આવે, તો થયો લાભ થાય. એ રીતે ‘ગીતાંજલિ’ આપવામાં આવે તો સારી શરૂઆત થઈ ગણાય. એનું સંગીત બજાનાર કોઈ અધિકારી ગુજરાતી ભાષી બંધેન બે તે ગીતોને હંદમાં જ ઉતારી આપે, તો તેનાથી વળી રુદ્ધું શું ? પણ બંગાળીમાં આવતા અતિ સંસ્કૃત શબ્દો ગુજરાતીમાં ન ચાલે, એ તેના અનુવાદોમાં ખાસ ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

આમપુસ્તકાલયો માટે સરકારી યોજના

મુંબઈ પ્રાંતના પ્રોડશિશ્વળ બોર્ડના સભ્ય શ્રી. જુગતરામ દવે નીચેનું પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલે છે :

‘મુંબઈ સરકારે જેવડે આમપુસ્તકાલયની યોજના બહાર પાડી છે અને તેને માટે તે દરેક જિલ્લાને ફાળે રૂ. ૩૦૦૦ ની રકમ ખચવા પાડે છે. ભદેરની બજા માટે તે યોજનાનો સાર આ નીચે આપું છું :

(૧) નાનાં મામોના પુસ્તકાલયને રૂ. ૩૦ મુખીની અને મોટાં મામોને રૂ. ૫૦ મુખીની મદદ અપાશે, અથવા ખરીદેલાં પુસ્તકોની રૂ. રકમ અપાશે.

(૨) આ મદદની રકમમાંથી નીચેને ધોરણે રૂ. ૬૦ કરી સહાય :

૪૦ ટકા વર્તમાનપત્રો અને સામયિકોમાં,

૪૦ ટકા પુસ્તકોમાં,

૨૦ ટકા બીજા ખર્ચમાં.

(૩) ખાનગી વ્યક્તિઓ, આમપગાયતો, રોતિયરી હંધિયો, આમવિદ્યાસ મંડળો, સદકારી મંડળોએ અથવા પુસ્તકાલયોનું સંચાલન કરવા ઇચ્છતાં કોઈ પણ મંડળ પોતાનું પુસ્તકાલય રજિસ્ટર કરાવવાની અરજ કરી સહાય.

(૪) અરજ પોતાના જિલ્લાના ડેપુટી એન્જિનેયરના હસ્તેકરને કરવાની છે. અરજનું ફોર્મ તથા વિવરણ નિયમો સરકાર અધિકારી યજ્ઞેથી મેળવવાં.

આગ્રા રાજ્ય છું કે, દરેક જિલ્લાના આમરોજો લોકોને તરત જાણ કરી આ યોજનાનો લાભ લેવા તેમને દારવો.”

અમારાં પ્રકાશનો

[મુબઈ ઇલાકાના ફળવણી ખાતાએ મંજૂર કરેલાં છે.]

મનાસંકલિત યોગ	૦-૨-૦	શામલજનમંડળી	૦-૨-૦	મંજૂર પ્રવાસ	૦-૧-૦
મંગળી પ્રતિકા	૦-૧-૨-૦	ચાલણવાડી	૦-૧-૦	મારી જીવનકથા-નવાલરસાદ	
નિદેશ	૦-૮-૦	ચીનનો અચાન	૦-૮-૦	નેહરુ	૩-૦-૦
બાતકથા	૧-૦-૦	છઠી ચોપડી	૦-૬-૦	મારી વ્યાપક ફળવણી	
માપણે આર્થિક પ્રશ્ન	૧-૦-૦	જગતનો આજની કાલને પુરુષ	૦-૧૨-૦	(બકર ટી. નોર્શિંગ્ટન) ૧-૪-૦	
માપવીતી	૧-૪-૦	જપેશ	૦-૬-૦	ચંચળી મર્યાદા	૦-૧૪-૦
ખાખાદ હિંદુસ્તાન	૧-૦-૦	નતે મહારી કરનારાઓને	૦-૩-૦	ચેરવાના અનુભવ	૦-૧૨-૦
ખાચં વિદ્યા વ્યાખ્યાન માળા	૨-૦-૦	જિનામકયાસમદ	૧-૪-૦	ચોગરાસ	૧-૦-૦
ખાચોના તહેવારોના ઇતિહાસ	૩-૮-૦	જીવતા તહેવારો	૦-૧૨-૦	રામકથાના ગુજરાતી કાસ	૧-૮-૦
ખાશ્રમજાનોવલિ કાચું પૂડું	૦-૨-૦	જીવનનો આનંદ	૧-૮-૦	લોકચોથી	૦-૧-૦
ખાચું પૂડું	૦-૩-૦	જીવનભારતી	૨-૮-૦	લોકમાતા	૦-૪-૦
ખાશ્રમવાસી પ્રત્યે	૦-૨-૦	જીવનસંક્રુતિ	૨-૮-૦	વહુએવરયા	૦-૬-૦
ખાંકડાશાસ્ત્રનાં મૂળતરંગો	૧-૪-૦	જેકિલ અને હાઉડ	૦-૬-૦	વર્ધા શિક્ષણ યોજના	૦-૧૦-૦
ક્રિષ્ણ પ્રિયત	૦-૬-૦	ધ્યાનમૂર્તિ	૦-૧૨-૦	વાલ્મીકિનો જય	૦-૬-૦
ક્રિષ્ણનું જીવન	૦-૧૦-૦	ત્યારે દરીશું શું ?	૧-૦-૦	વિદાય વેળાએ	૦-૮-૦
કેક ધર્મપુષ્પ	૦-૬-૦	તજૂ વાતાંગી	૦-૧૨-૦	વિરાજવદ્	૦-૧૦-૦
ગોતરાતી લીવાલો	૦-૬-૦	દં આં ના સલામદનો		વિદ્યારાતિ	૦-૨-૦
કર્મયોગ	૦-૬-૦	ઇતિહાસ ભા. ૧-૨	૧-૧૨-૦	વ્યાપક ધર્મભાવના	૦-૧૪-૦
કક્ષી અથવા સરકુતિનું ભાવિ	૦-૧૦-૦	ધર્મમંથન	૦-૧૨-૦	શિક્ષણ વ્યાખ્યાનમાળા	૦-૭-૦
કાવ્ય પરિચય સાગ ૧-૨	૧-૬-૦	નવલક્ષ્યાવલિ	૨-૦-૦	શ્રીમદની જીવનચાત્રા	૦-૮-૦
કાવ્યપ્રકાશ	૧-૮-૦	નામાનાં તત્ત્વો	૨-૮-૦	શ્રીમદભાગવત	૧-૮-૦
કુકુડાંકાચાંનાં તજૂ રત્નો	૦-૮-૦	‘નોતિનાશને મારે’	૦-૪-૦	શ્રીરામચંદ્રનાં વિચારરત્નો	૦-૧૨-૦
કુવરમાઈનું આચેરું	૦-૬-૦	પહેલો ચોપડી	૦-૨-૦	સત્યામદની મર્યાદા	૧-૪-૦
ફળવણીના પાયા	૧-૦-૦	પાપ, કુલ્ય અને સંયમ	૦-૧૨-૦	સત્યામદની મીમાંસા	૦-૧૪-૦
ફળવણીનો કૌશલો	૧-૦-૦	પાંચમી ચોપડી	૦-૪-૦	સત્યામદની ગેરીસન	૧-૦-૦
કોશિકાવ્યાન	૦-૩-૦	પ્રગાણુશાસ્ત્રપ્રવેશિકા	૨-૦-૦	સન્નતિ પ્રકરણ	૧-૮-૦
ફળવણી	૦-૧૨-૦	પ્રાચીન સાહિત્ય	૦-૭-૦	સમાધિમાન	૦-૮-૦
બાલોના પ્રવેશિકા	૦-૧૨-૦	બારડોલી સત્યામદનો		સર્વોદય	૦-૧-૬
ખિસ્તાકોસ (જોડણી માટે)	૦-૮-૦	ઇતિહાસ	૧-૧૨-૦	સદ્ગુણનંદ સ્વામી	૦-૧૦-૦
મામતોગણી	૦-૬-૦	બીજી ચોપડી	૦-૨-૬	સદાચરિત	૧-૪-૦
માંધીલ	૦-૪-૦	સુદચરિત	૧-૪-૦	સંત કાનિસસ	૦-૩-૦
માંધીલની સાધના	૧-૪-૦	સુવલીલા	૦-૧૨-૦	સાતમી ચોપડી	૦-૭-૦
માંધીલનાં રોહન	૦-૮-૦	બીજસંધનો પરિચય	૨-૦-૦	સાચું ગુજરાતી જોડણીકોસ	૪-૦-૦
માંધીલની	૦-૧-૬	બહારના પ્રવાસ	૦-૩-૦	સીતાદર્શણ	૦-૧૨-૦
માંધીલની	૦-૪-૦	બાવતીસાર	૨-૦-૦	સુખમની	૦-૧૨-૦
માંધીલની	૦-૧-૬	સારસેવક ગોખલે	૧-૮-૦	સોફીસનો અભાવ	૦-૧-૦
માંધીલની	૧-૪-૦	મધપૂડી	૦-૧૦-૦	સ્વામીચાત્રા	૧-૮-૦
માંધીલની	૦-૪-૧	મધુકંઠ	૦-૮-૦	સ્વદેશી સમાજ	૦-૮-૦
માંધીલની	૦-૪-૦	મદાવીસ્વામીનો અંતિમ		દિગ્દર્શનો પ્રવાસ	૧-૦-૦
માંધીલની	૦-૪-૦	ઉપદેશ	૧-૦-૦	દિગ્દર્શનો (માંધીલના	
માંધીલની	૦-૪-૦	મદાવીસ્વામીનો અંતિમ	૦-૧૨-૦	‘દસ્તાવેજી’ સાકું પૂડું	૧-૪-૦
માંધીલની	૦-૬-૦	મદાવીસ્વામીનો અંતિમ	૧-૦-૦	ખાદીનું પૂડું	૧-૧૨-૦
માંધીલની	૦-૨-૦	મદાસમાનં બીતો	૦-૧-૬	દિગ્દર્શનો (છાપેલું)	૦-૪-૦
				દિગ્દર્શનોની મરીબાઈ	૦-૧૪-૦

નવજીવન કાર્યાલય, પો. બોક્સ નં. ૧૦૫, અમદાવાદ

આગળ આવવા લાગી ! આ આગળ આવવાની વાસના પુરુષો પેઠે સ્ત્રીઓને પણ પલ્લવવા લાગી છે કે શું ? રમે કાર્પ માન કે, અમે એની વિરુદ્ધ છીએ. અમારો ઉદ્દેશ તો અહીં એ જ છે કે, પુરુષોના માંડા રાહ ચાલી સ્ત્રીઓ ન થે; કેમ કે તેના આંધળા અનુકરણમાં સ્ત્રી પોતાની સ્વતંત્રતા નહિ, પણ પરતંત્રતા દેખાડે છે. એકે તે પણ દેખાડ્યા માટે એને છૂટ હાંતી જ લેઈએ.

સિસેનમાં વિદ્યાર્થીનીઓનું મહામંડળ હમણું રચાયુ હાજે છે. તેનું પ્રારંભક વ્યાખ્યાન આપવા કોલેજોની કોલેજના પ્રિન્સિપાલ ડૉ. જોનિંગ્સને નોતયા હતા. પોતાના વ્યાખ્યાનમાં ડોક્ટરે કહ્યું,

‘યુનિવર્સિટીની વિદ્યાર્થીનીઓનું મહામંડળ રચાય છે એ જ એક બીના મતિ તરીકેની નાજાવણીનું ચિહ્ન છે, કેમ કે વિદ્યાર્થીઓનું તેનું મહામંડળ રચવાની તો કાર્પ સૂચના નથી થઈ. યુનિવર્સિટી કોલેજમાં બેઠે માટે પ્રવેશના નિયમો તથા અભ્યાસ-ક્રમ સરખા જ છે. છતાંમો તથા શિષ્યવૃત્તિઓ બેઉ માટે સમાન ગુણમ છે. . . .’

વિદ્યાર્થીની-મંડળોએ વિચારવા લેવી આ એક ન છે.

ભંડુરોમાં મતલોઃ

‘મહાત્માઓમાં મતલોઃ’ ઉપરથી મને આ નાનાળું, ‘ટાઈમ્સ એફ ઇડિયા’માં નીચેની ખજર વાંચીને, અચ્ચુ :

ન્યૂ યૉર્ક, ૧૭-૬-૪૧

“ન્યૂ યૉર્ક’ ઇન્ડિયન’ના રોમના ખજરપત્રીના કબા મુજબ, પ્રિસિડેન્ટ કન્વેન્ટે પોતાના અંગત એલબા, જિ. માઈનર ટેલરને પોપના દરબારમાં એવી વિનંતી કરવા મોકલ્યો હતો કે, નાજીવાદ સામેનું યુદ્ધ ન્યાયી યુદ્ધ છે એમ તમે નક્કર કરો. આના જવાબમાં પોપે વિવેકજેર ના કંડી. . .

“પોપને એવી મુરેલી દોષ જેમ લાગે છે કે, કાર્પ પણ પક્ષ લેવા એ અદક્ષિમાન છે અને કાર્પ પણ કુદરે ‘ન્યાયી’ મલુવામાં, તાત્વિક કારણોને લઈને, તે સહ નથી.”

રવીન્દ્રનાથનું સાહિત્ય

સપ્ટેમ્બર માસના અંકમાં રવીન્દ્રનાથના ઇવનનો પરિચય આપ્યો હતો, તેમાં ઉમેરણ જેવી જમ્ સ્ત્રી ગણેશી નીચેની દર્શકત એક અંગ્રેજી છાપામાં એવામાં આવી હતી, તે આ વખતે નીચે આપું છું :

પોતાની ઉંમરમાં રવીન્દ્રનાથે ૩૦૦૦ ઉપરાંત ગીતો, તથા ૩૮ ગ્રંથો રાજદ્વારી વિષયો પર, ૨૮ નાટકો અને ૧૬ નવલ નવલિકા વગેરે લખ્યાં છે. આ ઉપરાંત છૂટક નિગ્ધો, વ્યાખ્યાનો વગેરે રહે છે.

આવડા મોટા સાહિત્ય-પુંજનો પરિચય મુજબ રાત્રીઓને શુજરાતીમાં કેણુ ક્યારે કરાવશે ? એમાંનાં વીણી કાટલાં કેટલાંક ગીતો નાગરીમાં મૂળ આપીને જો શુજરાતી અનુવાદ સાથે આપવામાં આવે, તો ઘણો લાભ થાય. એ રીતે ‘ગીતાંજલિ’ આપવામાં આવે તો સારી શરૂઆત થઈ ગણાય. એનું સંગીત બાજનાર કાર્પ અધિકારી શુજરાતી બાઈ બહેન જો તે ગીતોને છંદમાં જ ઉતારી આપે, તો તેનાથી વળી રડું શું ? પણ જાણીમાં આવતા અતિ સંસ્કૃત શબ્દો શુજરાતીમાં ન મારે, એ તેના અનુવાદોમાં ખાસ ધ્યાન રાખવું જોઈએ.

શ્રામપુસ્તકાલયો માટે સરકારી યોજના

મુંબઈ પ્રાંતના પ્રોફેસર યોગેશ્વર સ્વયં શ્રી. જુગતરામ દવે નીચેનું પ્રસિદ્ધિ માટે મોકલે છે :

‘મુંબઈ સરકારે ઉઘટે શ્રામપુસ્તકાલયની યોજના બહાર પાડી છે અને તેને માટે તે ફંદે નિશ્ચયને ફાળે રૂ. ૩૦૦૦ ની રકમ ખરચવા પારે છે. નક્કરની ભણ માટે તે યોજનાનો સાર આ નીચે આપું છું :

(૧) નાનાં મામોના પુસ્તકાલયને રૂ. ૩૦ સુધીની અને મોટાં મામોને રૂ. ૫૦ સુધીની મદદ અપાશે, અથવા ખરીદવાં પુસ્તકોની રૂ. રકમ અપાશે.

(૨) આ મદદની રકમમાંથી નીચેને ધોરણે નક્કર કરી શકાયો :

૪૦ ટકા વર્તમાનપત્રો અને સામયિકોમાં.

૪૦ ટકા પુસ્તકોમાં.

૨૦ ટકા બીજા અર્થમાં.

(૩) ખાનસી બજારો, શ્રામવંચામતો, રોજિંદી દર્મિઓ, શ્રામવિકાસ મંડળો, સહકારી મંડળોમાં અથવા પુસ્તકાલયોનું સંચાલન કરવા હચ્છતી રાઈ ગવ્વ મંડળ પોતાનું પુસ્તકાલય સ્થાપિત કરાવવાની અરજ કરી શકશે.

(૪) અરજ પોતાના નિશ્ચયના ડેપુટી મેન્જરેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરને કરવાની છે. અરજનું ફોર્મ તથા વિગતવાર નિયમો સરકાર અધિકારી પાસેથી મેળવવાં.

આગળ આપું છું કે, ફંદે નિશ્ચયના શ્રામરોજો શેકોને તરત ભરવા કરી આ યોજનાનો લાભ લેવા તેમને રોજો.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સંપાદકમંડળ

જીમતરામ દવે
ગોપાલદાસ પટેલ
નગીનદાસ પારેખ

મણિભાઈ દેસાઈ
મનમોહન દેસાઈ (વંત્રી)
છપ્પણ દેસાઈ (વ્યવસ્થાપક)

અંક ૩

નવલખન, અમદાવાદ

૧૯૮૧

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

ડિસેમ્બર, ૧૯૪૧

પૃષ્ઠ ૩

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
મતૃહરિની વિમૂર્તિ	કાન્ન કાલેલકર	૮૧
એક ગદ્યલત	મો. ક. ગાંધી	૮૬
બદરિકાંત્રમનો પ્રવાસ	'ઓદ્ધવ'	૮૭
પીકાનું પાટિયું	શુભતરામ દવે	૮૨
સંસ્કૃતિની પ્રગતિ અને		
પાયાની કેળવણી આ. કૃપાલાની		૮૩
બંગાળીની દશા-૧૭૫૭-૧૭૭૨		૮૬
આમપુરતકાલયો માટે સાહિત્ય	પાંડુરંગ દેશપાંડે	૧૦૦
વહેવારુ ખગોળ-૨૬	હરિહર બદ	૧૦૩
પદાર્થવિજ્ઞાનની શુભશાંતી		
પરિભાષા		૧૦૪
શુરુદેવનો આદેશ	જી. રામચંદ્રન	૧૦૬
દાર કેમ ન પીવો? - ૧	દે. વા.	૧૦૮
આ જાણો છો? - ૨	મ.	૧૦૯
ગામડાંના ધંધા	વિ.	૧૧૧
નવું વાચન		
વિવેચના	અ. પાસી	૧૧૩
સાદી રમતો અને		
રમત સંચાલન	છા. પ.	૧૧૫
રમતોના નિયમો	"	૧૧૬
વ્યાયામની પત્રિકાઓ	"	૧૧૬
નિર્દેશીનો આનંદ	બં. ગાં.	૧૧૬
ગાંધીજી	'એક વાચક'	૧૧૭
હિમાલયપર્યટન અને		
બીજા નાટકો	પાં.	૧૧૭
માસિક વિવેચન		
પંચોગી દિકેટ	મ.	૧૧૮
શાસ્ત્રીયતા કે પ્રવૃત્તિ?	"	૧૧૮
બુદ્ધ-શુભશાંતી બાળકોની		
કેળવણી	"	૧૧૯
રાષ્ટ્ર અને નિષ્કામતા	"	૧૨૦

સૂચના

આ માસિક ફર મહિનાની પહેલી તારીખે બહાર પડશે.

કોઈ પણ માસથી માલક પડે શકશે.

ફરેક માસના પહેલા અઠવાડિયામાં આંક ન મળે તો માલકે પોતાનો માલકનંબર લખી ખખર આપવાથી તે આંક મોકલી આપવામાં આવશે. એ પહેલાં, ટપાલ ખાતામાં ખરી ટપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામાનો ફરફર અંગેને તુરત જણાવવા કે જેથી નવા આંક નવા સરનામે મોકલી શકાય.

માલકોએ પત્રવહેવાર કરી વખતે પોતાનો માલકનંબર અવશ્ય જણાવવા વિનંતી છે.

શુભશાંતી માલકો પોતાનું લખાણ નવજન દાવાવધની મુજબ શાખા (૧૩૦, પ્રિન્સિપ રીડ)માં ભરી શકશે.

પોસ્ટલ ઓફિસ કોસ ન કરવા વિનંતી છે.

લખાણમના ફર

દેશમાં પરદેશમાં બહારદેશમાં
શ. ૨-૦-૦ શિ. પાંચ શ. ૨-૮-૦
ફરક નક્કી, ચાર આના.

અવરજાપક,

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

નવજન દાવાવધ,

પો. બોક્સ ૧૦૫, અમદાવાદ.

નવાં પુસ્તકો

મારું ગામડું (પુનમુદ્રણ)
લે. બળભાઈ મહેતા; કિ. દસ આના,
ટપાલ રવાનગી ખર્ચ અડી આના
ટોકરેટોચ અને શિક્ષણ (અનંતર
કોસખી) (પુનમુદ્રણ) જી. પાંડુરંગ
વજાએ; કિ. આઠ આના, ટપાલ રવાનગી
ખર્ચ બે આના

લગ્યાની વળ્યા સે (દિ.) લેખકો:
નરદર પરીખ અને મંદીર દેસાઈ
અનુ. શાસ્ત્રીય વિવેક; કિ. આઠ
આના, ટપાલ રવાનગી ખર્ચ બે આના
આ ત્રણે પુસ્તકો તા. ૧૫ મી
ડિસેમ્બરના ફરક ખર પડે.

નવજન મકાશન મંદિર
અમદાવાદ.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૩-અંક ૩]

અમદાવાદ

[ડિસેમ્બર, ૧૯૪૧

મર્ત્યુહરિની વિમૂત્તિ*

૧

મધ્યકાલીન વેરાળી રાત્રી ભરતું હરિ આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિનો એક ખાસ પ્રતિનિધિ છે. એનો ઇતિહાસ કથાંશ મળતો નથી, પણ દંતકથામાં અને લોકગીતોમાં એણે ચાલુ સરખું નામ મેળવ્યું છે. જો તમે હિંદુસ્તાનની મુસાફરી તીર્થયાત્રાની, એટલે કે સંસ્કૃતિની, દૃષ્ટિએ કરો તો અનેક દેશોએ તમને ભરતું હરિની શુદ્ધિ આપવામાં આવશે. આ દેશોએ ભરતું હરિએ તપ કર્યું, આ દેશોએ એમણે કૃષ્ણાણી ચમત્કાર કરી બતાવ્યા, વગેરે પરંપરાગત અથવા તો કાલેથી હકીકત કહેનારા લોકો તમને અનેક દેશોએ મળશે.

ભરતું હરિને નામે ચઢેલા અનેક ગ્રંથો છે. પણ ભરતું હરિનું નામ સેતાવેત એનાં નીતિ, શુંચાર અને વૈરાગ્ય એ ત્રણ શત્રો જ ખાસ ધ્યાનમાં આવે છે.

ભરતું હરિનાં વ્યક્તિગત જીવન વિષે પણ આપણી પાસે કાઠી હકીકત નથી. ભરતું હરિ રાત્રી હતો અથવા ઉત્તર-પૂર્વના રાત્રી વિક્રમનો નાનો અથવા મોટો ભાઈ હતો. એ મોટો ભાઈ હોય તો એને રાત્રીનો લોભ ન હતો. એણે પોતાના ભાઈને રાત્રી સોંપી દઈ પોતે વૈરાગ્યનો માર્ગ લીધો. નામ સંપ્રદાયમાં મળેલી જઈ હકીકત, વસંતવિદ્યા, મંત્રવિદ્યા આદિ અદ્ભુત સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી આપનારી વિદ્યાઓનો એણે અભ્યાસ કર્યો; તે પછી મદાદેવની અને વેદાન્તવિદ્યાની કૃપાસના કરવાથી હિમાલયમાં ગંગાને કિનારે એને પરમ શાન્તિ મળી; અને અન્તે તે પ્રવ્રજામાં લીન થયો; આટલી જ બિના આપણી પાસે છે.

ભરતું હરિ જ્યારે રાત્રીવાસ બોમવતઃ હતા ત્યારે પોતાની રાત્રી પિતૃવા ઉપર અનહદ આરાધ હતા. પણ રાત્રીનું મન; રાત્રી ઉપર ન હતું, પણ બીજું હતું. એ

માણસનું મન રાત્રી ઉપર ન હતું, પણ કોઈ દાસી ઉપર હતું; અને એ દાસી મનથી રાત્રી પર આરાધ હતી. એવી રીતે તમામ એક સંન્યાસીએ રાત્રીને અમૃતદ્રવ્ય આપ્યું. રાત્રીએ પોતે ભાઈને અમર થવાને બદલે એ દ્રવ્ય વહાવી સંપાદિત આપ્યું. ઉપર બતાવેલા દારણે એ દ્રવ્ય ફરતું ફરતું ફરી રાત્રી પાસે આવ્યું. એટલે રાત્રીનો ભ્રમ ભાંગ્યો. એની એણે આસક્તિ નષ્ટ થઈ અને એણે વૈરાગ્ય સેવન કર્યું અને વેદા દળનો નાશ કર્યો. એવી એક વાર્તા હિંદુસ્તાનના બધા પ્રાંતોમાં પ્રચલિત છે. પેલું અમૃતદ્રવ્ય કોઈએ ખાધું હોત તો શાચો બનાવ આપણને કહેવા એ બધા જીવંતી હોત. પણ તેમ ન થવાથી કેવળ ઉપરની દંતકથા અથવા કિંવદંતી જ અમર થઈ શકી. ભરતું હરિ એ નાથ સંપ્રદાયની પરંપરાના હતા એ સંપ્રદાયના સાહિત્યમાં ઉપરની વાર્તા કથાંશ જણી નથી. અમને લાગે છે કે ભરતું હરિના વૈરાગ્યબોધક એવા એક શ્લોક ઉપરથી લોકોએ એ વાત પાછળથી થોડા કાદી કરી.

અને એમ થવાનું કારણ પણ સમાધ્ય એવું છે. ભરતું હરિને એક એક શ્લોકમાં એકાદ સુદર વાર્તા અથવા પ્રસંગ જોડતી દેવાની દેવ છે અને એ કથામાં એણે અસાધારણ સફળતા પણ મેળવી છે. 'એના માયામાં ટાલ પડી હતી એવો એક અભાગિણી આરામને અર્થે લાડના ઝાડ તળે પહોંચ્યો; ત્યાં એના કુદૈવે ઉપરથી એક લાડનું દ્રવ્ય અચૂક એના માથા પર પડ્યું' અને એ મરણ પામ્યો.' 'પાણીમાં દૂધ ભળ્યું, તેને દૂર કરવા દેવતાએ ધણે પ્રયાસ કર્યો પણ એ બચેની મિત્રાચારી વૃદ્ધી નહિ.' 'એક સર્પ પેટીમાં ઘણા દિવસથી પુરાયો હતો, ત્યાં એક કંદારને હુલ્લિ સૂત્રી કે ચાલો આપણે આ પેટીને કાણું પાડીને અંદર જઈ જોઈએ. એણે તેમ કર્યું. પછી શું? જાણ્યા સર્પને ઉત્તરની મળી અને બહાર જવાનો રસ્તો પણ મળ્યો.' એવી એવી રસિક વાર્તાઓ એકાદમાં એકાદ રાત્રીમાં વ્યક્ત કરવાની ભરતું હરિને હોય હોય છે. ઉપર કહેલી વાત આમાંની જ એક હોઈ શકે. તે પ્રથમ પુરુષી છે એટલા ઉપરથી જ તેને

* 'સંપ્રદાયશાસ્ત્ર' નામથી, શૂનરાત્ર વિષયીક ગ્રંથ-માલામાં અધ્યયન, શ્રી. કાલકાલેએ સંપાદન કરેલી ચોપાલીની પ્રસ્તાવનામાંથી આ ભાગ અહીં ઉતાર્યો છે.

ભટ્ટંદરિની જીવનકથા માનવામાં આવી હતી. લોકહૃદયને આવી વાતો સાંભળવાનો અને કહેવાનો રોજ હોય છે, એટલે એના કબર કોઈ વિશ્વાસ રાજે કે ન રાજે પણ એ જગજગીશીએ તો ચડવાની જ.

એક કેકાણે એમ પણ કહ્યું છે કે રાત્ર ભટ્ટંદરિએ અનેક વાર સંન્યાસ લીધો હતો. એ વાત જો સાચી માનીએ તો એના અર્થ એ થાય છે કે, સંન્યાસ લીધા પછી ભટ્ટંદરિ પાછા ચક્રરાશ્રમમાં આવ્યા હતા. બીજા લોકોમાં આમ કરવાની છૂટ હોય છે. હિંદુધર્મમાં આવી પાછી પાની કરવી મહાપાપ ગણાયું છે.

ભટ્ટંદરિની કવિતા વાચતાં એવો ખ્યાલ નથી આવતો કે આ કોઈ રાત્ર લખે છે. રાત્ર લખે તે રાત્રની ભૂમિકા ઉપર રહીને લખે. અથવા જો બીજી કોઈ ભૂમિકા ધારણ કરીને લખે, તોય તેમાં રાજ્ય તો ઝગમગ હોય જ. અહીં રાત્રના વેશવતી બદલાઈ કરનાર અને ત્યાં ખંડિત વચાથી રાજવેશવતો તિરસ્કાર કરનાર કોઈ ખંડિત બોલતો હોય એમ જ લાગે છે. એની કૃપમાણો અને એના રૂપો, એની આશાઓ અને એની આકાંક્ષાઓ, બધી સામાન્ય જનતાની કોટિની છે.

ભૂતા વખતમાં કેટલાક લોકો સરસ કવિતાઓ લખી તે રાત્રને તો મારી ચલાવી દેતા-ચાલે પણ કરતા હશે - અને રાત્ર પાસેથી થયું ધન મેળવી એનાં શુભાન ગાતા રહેતા. અહીં એવો જ કોઈ રાજકરબારમાં નિરાશ પરચે ખંડિત ખંડિત 'નિગ્ધા વા સ્વાત્, સ્તન્યા વા સ્વાત્' કરીને પાછો ફરતો હોય, એવો જ આશાસ થાય છે.

પણ આમ રાત્રવતે ઉઠારી પાડનાર કવિતા કીર્તિનો લોભી કોઈ રાત્ર પોતાને નામે ચડવા નહિ દે અને માથા રાત્રને વારે ધકેલે અગ્રક દરબારી ખંડિતની જ ભૂમિકા ઉપર જવાનું ન ગમે. ત્યારે સારી બિના શી હતી?

કેટલાક લોકો એમ પણ માને છે કે, આ બધા મ્લેકો ભટ્ટંદરિએ અથવા કોઈ એક માણસે લખેલા નથી; પણ સંસ્કૃત અદિત્યગાંધી ભટ્ટંદરિએ (બીજી કાલેલાં સુભા-પિતો ને જ. ત્રણે શતકમાં આવેલા મ્લેકો પ્રકાશવાયા છે એ વિષે શંકા નથી. એમાં કોઈ યજ્ઞચત્ર વિવેચન અથવા ભૂમિદાનો વિકાસ ગોઠવેલો નથી એ વાત સારી છે. પણ તેટલા પરથી એક યા બીજું કોઈ ચોક્કસ અનુમાન કાઢી શકાય નહિ. એમ તો જનકાય ખંડિતના 'ભાગિનીવિલાસ'ના મ્લેકો પણ પ્રકાશવાયા જ છે. કોઈ કીડકાર એમાં યજ્ઞચત્રની ચોળના ટોચે બેસાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે તે પ્રયત્ન જ છે એમ સહેજે દેખાઈ આવે છે.

આ ત્રણે શતકોની શૈલી અને વિચારધારા એવાં તે એક જ વ્યક્તિનું લખાણ છે એમ માનવામાં વાધો નથી

આવતો. આમાં વિચારોનું અસ્થાંગનરય કયાંય નથી દેખાતું. શૈલીમાં પણ સાલ સાથે કાંબળો સીવી કાઢવા જેવું કયાંય નથી લાગતું. આંતરિક એકતાએ કારણે હોય અથવા હાંબા વખતની પરંપરાને કારણે હોય, આ શતકોને કતાં એક જ છે અને તે પણ એક કસાયેલા સંસ્કારધન કવિ છે, એ વિષે શંકા નથી રહેતી.

બીજી બાજુએ, આમાંના એક બે મ્લેકો કાલિદાસનાં નાટકોમાં પણ ગમે છે. 'મવન્તિ નમ્રાસ્તરવઃ કલોદયમઃ' એવો મ્લેક કાલિદાસની શૈલીમાં પણ એટલો જ ભળી શકે છે. 'અનાપ્રાત્તં પુષ્પં' એ મ્લેક પણ બન્ને કવિ-એની શૈલીમાં રોલે એવો છે. અને કાલિદાસ, ભાસ આદિ કવિઓએ બીજા કોઈના મ્લેકો પોતાની કૃતિમાં વાપરવાની પુરાવા નથી. ભટ્ટંદરિનાં શતકોમાં પાછળથી કેટલાક લોકોએ દોરો દોરો પ્રશ્ન ઉમેર્યા હોય તો આશ્ચર્ય નથી. પણ કાશ્મીરના મહાકવિ કુમેન્દ્રે પોતાના 'એચિત્સાચારયર્થા' નામના ગ્રંથમાં જે અન્ય કવિ-એના સંખ્યાબંધ મ્લેકો કાંકવા છે, તેમાંના કેટલાક ભટ્ટંદરિનાં શતકોમાં મળે છે. એ બધા જ અહીં કે ત્યાં પ્રસિદ્ધ છે એમ સિદ્ધ કરતાં કંઈક અગવડ પડે એમ છે. દશરૂપક, 'પચત્તન', રાક્ષ્મંધરપદ્ધતિ વગેરે ગ્રંથોમાં ભટ્ટંદરિના મ્લેકો જઈ શકે છે. પણ મુઠ્ઠકાકિક અને મુદ્રારાસને જેવાં નાટકોમાં ભટ્ટંદરિના મ્લેકો તે તે કવિએ વાપરે એ શક્ય નથી લાગતું. આ બધા કવિઓના કાળને નિષ્કંપ કરીને પછી પ્રશ્નોનું મહાગંધન કરું હોય તો જ કંઈક નિવેડો આવે.

ભટ્ટંદરિના કાળ વિષે ન્યાયમતિ તેલંગે તેમ જ બીજા વિદ્વાનોએ થયું લખ્યું છે. વિહારનગરક આદિ અન્ય કૃતિઓ ભટ્ટંદરિની કેમ ન ગણાય તેની ચર્ચા પણ થઈ છે પણ ભટ્ટંદરિ ખરેખર રાત્ર હતો કે કેમ, અથવા રાત્રવંશી પણ હતો કે નહિ, એ વિષે હજી કોઈએ શંકા કરાવી નથી.

ભટ્ટંદરિ વિષે અત્યાર સુધી જે ચર્ચા થઈ છે તે થોડી ઉપયોગી છે એ વિષે શંકા નથી. પણ ભટ્ટંદરિનાં શતકોમાં જે ધાર્મિક તત્ત્વજ્ઞાન અથવા દર્શન દેખાઈ આવે છે તેનો અને સામાજિકવસ્થાનું જે પ્રતિબિંબ પડે છે તેનો વિચાર કરી તેના કાળને ચિતાર ચીતરવાનું દર્લ બાકી જ છે.

એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે ભટ્ટંદરિનો કાળ કોઈ મહા-સામાજિકવસ્થાનો કાળ નથી. નાના નાના રાત્રઓ નાનાં નાનાં રાત્રઓ કાંકવા હશે, અને અરસપરસ અદેખાઈ કરી પોતાનું અલ્પ જીવન ખાટુંગીરું કે તીજું તમતમનું કરતા હશે. જોશોના શિલાલેખોના જે ભતની રાત્રવંશીઓ જન્મી અને છે અથવા જન્મીયતા અજ્ઞાતમાં જે

રાજત્વનો આદર્શ વિદેસેલા દેખાય છે, તેનો ખટયો આ શતકોમાં દેખાતો નથી.

પ્રીકાકારો સામાન્યપણે નીતિ, શૃંગાર અને વૈરાગ્ય એ ત્રણેનો કંમ ભારતીય જીવનના આદર્શને કંમે ગોઠવે છે. કુમારવ્યવસ્થામાં અઘ્નચર્ચનું પાલન કરી વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો હોય છે તથા લોકજીવન સાથે પરિચય કેળવવાનો હોય છે. એ જ વખત એવો છે કે જ્યારે નીતિનો પાથો દૃઢ કરી રાકાય. પછી જ્યારે યૌવન પૂરે એસમાં ખીલે છે ત્યારે એ ચાર દિવસના ચાંદરણાનો પૂરો ઉપયોગ કરી શૃંગારરસમાં રાચી લીધા પછી ભોગમય જીવનની વ્યર્થતા મન ઉપર દસાવવા માટે વૈરાગ્ય કેળવવાનું હોય છે; એથી 'અતુલ પરિતાપ'માંથી ભયી નહીં 'અનંત રમસુખ' મેળવી શકાય.

ભર્તૃહરિની એ આખી શિખામણ એટલી તો આર્થ-માન્ય થઈ છે કે એ શિખામણના કાંઈ યતું એ ખીતા કે ધર્મપદના કાંઈ યવા સમાન છે. છતાં આખો જમાનો આપણને કહે છે કે, ભર્તૃહરિએ સદાચાર તરીકે ને વસ્તુઓ શીખવી છે તે સમાજહિતની દૃષ્ટિએ કદાચ અંશે પથકર છે એની રવવંત ચર્ચા થવી જોઈએ. ખિસ્તી અંગ્રેજીએ લાંબા વખત સુધી 'પિટિઅસ પ્રોસેસ'નો ભક્તિનો આદર્શ પ્રમાણ માન્યો, પણ આજે હવે તેઓ એ આદર્શ કેટલો અગત્ય છે એની ચર્ચા હરેચક કરે છે.

ભર્તૃહરિ સિદ્ધાંતમાં વખાણ કરે છે, જગદમાં રહી કંઈમૂળકું ઉપર જીવવાનું સૂચવે છે. દૈવ અથવા નરીજની મીમાંસા પણ એને વળગી ન છે. ભર્તૃહરિએ રામચર-જીવનને ભાવનાપ્રધાન ચીતરવાને બદલે ભોગપ્રધાન બતાવ્યું છે; અને પતિપત્નીએ મળાને કુટુંબસેવામાં અને સમાજસેવામાં ભળી જવામાં મળતા રમના પૂંટડા લેવાનો ને આદર્શ સ્મૃતિઓએ માનવા આગળ મૂકેલા હતા તેનો તો ઉલ્લેખ સરખો ભર્તૃહરિના શૃંગારમાં નહોતો નથી આ બધી વસ્તુઓની આપણે ફરી વાર ચિકિત્સા કરવી ઘટે છે.

એટલું ખરું કે, શૃંગારશતકની ભોગચિત્રિ વિચારી હોવા છતાં અનાય નથી; તે યૌવનોચિત્ર છે છતાં ઉચ્છૃંખલ નથી. નીતિના આદર્શને અવગણીને સામાજિક જીવનનો પાથો તોડી નાખનાર ઉત્પથચત્રી વિચાર એ નથી. આપણે ભૂલ્યું ન જોઈએ કે, ભર્તૃહરિએ ને ઉત્કટતાથી શૃંગાર ચીતર્યો છે તેટલી જ સચોટ સમર્થ વાણીમાં ભોગમય જીવનનું વૈચર્ય પણ સમજાવ્યું છે. અને તેમ કરતાં એકાદૃષ્ટાએ જાદ કરતાં, કોઈ પણ કેકાણે જીવનપ્રસા ઉત્પન્ન નથી કરી; અને જ્યાં એક એ કેકાણે એ રસ કવિએ જમાવ્યો છે ત્યાં એ સ્થાન એ રસના સાસ નમૂના તરીકે જરૂર ટાંકી રાકાય તેવા યથા છે.

હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ સામાજિક જીવનના કંમ વિકાસનો ઇતિહાસ જગતના ઇતિહાસનું નાનુંસનું પ્રકરણ નથી ને દિવસે એ ઇતિહાસનું કાર્યકારણભાવ સાથે સંશોધન, સંગ્રહન અને રહસ્યોદઘાટન થયે તે દિવસે હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ અને આર્યસંસ્કૃતિનું ઢાઢ આપણી નજર આગળ સ્પર્શપ્રકાશ લેવાં રમણ થયે. કંમવિકાસના એ ઇતિહાસમાં ભર્તૃહરિનાં શતકોને પણ અવશ્ય સ્થાન મળશે; કેમ કે આ શતકોની અસર, ખીતાની અસર નેટલી જ સાર્વભૌમ થઈ છે.

જો ચારિત્ર્યસંગઠનને રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું એક અંગ ગણીએ તો આ શતકોને રાષ્ટ્રીય કેળવણીના ઇતિહાસમાં પણ માનભયું સ્થાન મળવાનું જ છે.

૨

ધ્યાનપૂર્વક જોતાં રમણ થયે કે ત્રણે શતકો લખવામાં ભર્તૃહરિને એક વિશાળ અને પ્રસન્ન એવી જીવનદૃષ્ટિ કેળવવી છે, જીવનનો આદર્શ નિશ્ચિત અને લોકસુગ્રમ બતાવવો છે. આપણે નાણીએ છીએ કે સમાજમાં નીતિના ત્રણ જુદા જુદા આદર્શો પ્રવર્તે છે. શુદ્ધસંસારનો ત્યાગ કરી વિરાગ રહેનારા અને આલેખિકાની ખટપટમાંથી પણ પોતાને મુક્ત રાખનારા સંતમહાત્માઓનો અને સંન્યાસી-ચત્રીઓનો એક આદર્શ છે. તે જ પ્રમાણે દુનિયામાં રહી દુનિયાની સામાન્ય સેવા કરી દુનિયા-દારીના ચણાતા જીવનમાં સામાન્ય શીલ અને સદાચાર ખોલવવાનો જુદો આદર્શ છે.

આ ઉપરાંત આદર્શનો એક ત્રીજો પ્રકાર છે, જેને વર્ણ પરત્વે બદલાતો આપણે, સતનો અથવા સત્ત્વના આદર્શનો રવધર્મ કહી રાકાય. ભાષણ સુદ્ધમાંથી નારી આવે તો એનું સત જરૂં નથી; પણ જો એ તથોક્ષ થાય તો એનું સત મયું. ક્ષત્રિય દેવાદાર થાય તો એ શરમભરેલું નથી મનાઈ; પણ એ લઘઈમાંથી નારી ન આવે શકે. દુનિયાને ઠગનાર લૂંટનાર ચોરોમાં પણ અંદર અંદર પ્રમાણિકપણ જીવવાનો એક આદર્શ હોય છે, જેના વચર ચોરો પોતાનું સંગ્રહન કરી જ ન શકે. વિશ્વઇતિહાસના, લોખક મીઠ એચ. ઇ. વેલ્સે એવા વ્યક્તિગત, વચંગત અથવા વર્ણ પરત્વે નક્કી થતા આદર્શને માટે રાજદ વાપર્યો છે — persona. એ આદર્શ સાર્વભૌમ નથી મણ્યો. ભત્તિ પરત્વે, સ્થાન પરત્વે અને ધંધા પરત્વે એ અવગ અવગ હોવાથી અનુક અંશે એ એકાંતી હોય છે. પણ એ જ કારણે એ આદર્શ સ્વીકારનાર લોકોમાં એના પાલન વિષે અસાધારણ ચીવટ હોય છે. સંત-ચત્રિનો આદર્શ લોકોત્તર હોવાથી સામાન્ય લોકો એને લોકખાલ ગણે છે. સમાજ એવા આદર્શને પૂજે છે, પણ એને અપનાવતો નથી. સર્વસામાન્ય નીતિનો

આદર્શ બધે લગભગ સરખા હોય છે અને એ જ આદર્શ મનુષ્યજાતિના વિકાસનો દ્યોતક ગણાય. જ્યારે વર્ગો આદર્શ તે તે જમાનાને જ વળગે છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં આ ત્રણે પ્રકારના આદર્શ સુંદર રીતે ખીલ્યા છે. એક રીતે એમ કહી શકાય કે ભારતીય સંસ્કૃતિનો એ એક વિશેષ છે. અને એ જ કારણે ભારતીય નીતિમત્તા આ દેશમાં સર્વભોમ થઈ છે, અને તે એટલા તો જમાનાઓ સુધી અખંડપણે ચાલી છે કે એને આપણે સનાતન ધર્મને નામે ઓળખતા થયા છીએ.

ભર્તૃહરિનો જમાનો ધર્મપ્રયોગોમાં તાજે દોષાથી ભિન્ન હપર નબળાના દોષો લોકોના ધ્યાનમાં આવ્યા ન હતા. આજે ધર્મપરાયણ લોકોનું ઘેર ઘેર ભિક્ષા માગીને જીવું આપણે બિચકુલ પસંદ કરતા નથી, કેમ કે જીવનનો આપણા લોકોમાં બયાનક અતિરેક થયો છે. નિવૃત્ત ઘઈને વનવાસ સેવનો એ અનુક પસંદિયતિમાં સાધનારૂપે આપણે બધે પસંદ કરીએ, અથવા જીવનના સંધ્યાકાળમાં વાનપ્રસ્થને માટે બસે એ આપણે શખી મૂંઝીએ પણ સર્વભોમ નીતિમાં અકર્મણ્ય નિયત્તને તેમ જ ભિક્ષાવધાને આપણે તરછાડી કાઢવાનું જ નક્કી હતું છે. દેવવાદમાંથી ત્યાજ, નિર્ધિતતા, અને ક્ષાત્રવીર્ય પેદા થવાને બદલે અકર્મણ્યતા અને જટતા જ પેદા થયાં છે. એટલે આપણે એ વાદને પણ તિર્જાગ્નિ આપ્યે જ છોડી.

ભર્તૃહરિનાં શતકોમાં જે વસ્તુ બહુ દેખાતી નથી પણ પાછળથી આપણા સાહિત્યમાં જે પૂરી છે એવી એક વસ્તુ તે નીતિયત્વ ચતુરાઈ, જેને ઘણી વાર આપણે વાણિયાશાહીને નામે ઓળખાએ છીએ જેમ તેમ કરીને બધી જવાને માટે અને પોતાનો દુઃખ કે મેલો સ્વાર્થ સાધવા માટે માણસે શું શું કરવું ઘટે છે એનું ટકાપણ શીખવનાર વચનો આપણે ત્યાં ટગલાખંધ છે. એવાં વચનોએ જ આપણા સમાજને પુરુષાર્થીન અને દુઃખ દહિવાલો બતાવ્યો છે.

ભર્તૃહરિની શૈલી રામાયણ-મહાભારતની શૈલી જેવી અથવા પુરાણકાવ્યોની શૈલી જેટલી સાદી સરળ નથી, તેમ જ ઉત્તરકાલીન કવિઓની શૈલી જેવી કૃત્રિમ, જટિલ અને વાસી પણ નથી. ભર્તૃહરિની શૈલીમાં પ્રસાદ છે, ઓપ છે અને વ્યાપક અર્થમાં એજ પણ છે. અને શૈલીની સર્વશ્રેષ્ઠ કરોડી ને એનું વગજણાપણું તે પણ છે. ને મજદો અને શબ્દસમૃદ્ધો, ને વાક્યા અને શ્લોકો વાંચતાંવેત માણસને વળગે છે અને કહેવત જેવાં ઘઈને સમાજમાં ગહણી નાખાવી ગરજ સારે

છ તે બધાં કોઈ પણ દેશમાં અને કોઈ પણ જમાનામાં આદર્શ શૈલીનાં જ ગણાય. ભર્તૃહરિની શૈલીમાં એ ગુણ સોએ સો ટકા ઊતરેલો હોવાને કારણે જ, પંજાબમાં કે બંગાળમાં, કાશ્મીરમાં કે કેરળમાં, ભર્તૃહરિના શ્લોકો ઘેર ઘેર મોટે ક્રાંત્ય છે અને સંભાષણમાં ટંકાય છે.

મહાશય્રુ કવિ મોરાર્જી સંભાષણ માટેના આદર્શ એક આપણાં પ્રથિત કર્યા છે —

વહ્યં, જનમનોહર, ગંગાશર, મધુર, સત્ય વોલવેં ।

ડયા સદ્ગુણ્યવર્ણેં પ્રોત્યર્થેં ચિત્ત શિરહિ હોલવેં ॥

સાંભળનારનું માથું અને દેહું બંને પ્રસન્નતાથી રોલવા માટે એવી, અલ્પાક્ષર અને મધુર તથા અર્થગંભીર શૈલી જોઈતી હોય, તે સંસ્કૃતનો રસિયો ભર્તૃહરિ પાસે હોડવાનો જ.

પ્રારંભમાં કહું છે તેમ, ભર્તૃહરિમાં એક જ શ્લોકમાં એક આખી વાર્તા અને એનો બોધ કહી દેવાની શક્તિ જેમ છે તેમ જ એક આખો આદર્શ પણ એક જ મોટા શ્લોકમાં તે સચિત્તર વર્ણવી શકે છે. એક શ્લોક એટલે એક આખું ચિત્ર. ભર્તૃહરિની આ ચિત્રશક્તિ કાલિદાસ અને ભરભૂતિ કરતાં જરાયે ઊતરની નથી આદર્શની ભવ્યતા જમાવવા માટે બહુજા દલિઓએ ભર્તૃહરિ પાસેથી પાક લેવા જોઈએ.

અંગ્રેજીમાં રોનેટ કરીને કાબ્યોના કે છંદોના એક પ્રકાર છે. સ્વાભાવિકતા, સંપૂર્ણતા અને હૃદયસ્પર્શિત્વ બંનેની ચોદ લીટીમાં એક વાત પૂરી કરવી એ એ કાબ્ય-પ્રકારની વિશેષતા છે. કવિને રફરેલી કોઈ પ્રતિભાપૂર્ણ કલ્પના ચોદ લીટીમાં જ પૂરી કરવી આ બંધનને કારણે કવિને પોતાની બધી શક્તિ એમાં વાપરવી પડે છે. એ જ ખૂબી ભર્તૃહરિ પોતાના બારદેસ્ટ શાફ્લેવિશિટ, સચ્ચરા અથવા શિખરિણીમાં આણી આપે છે. આ ગૌરવશાળી જતો ભર્તૃહરિના હાથમાં એવો તો ચમત્કાર બતાવે છે કે એક શ્લોક એટલે એક સોનેટ જ નોઈ લેવું.

ફરજાત દલિઓ નાનાં નાનાં જતો લઈ એક પંચ, એક અણક અથવા એક દશકમાં એક આખો ભાવ અથવા પ્રસંગ પૂર્વે કરે છે; પણ ભર્તૃહરિને તેમ કરવું પડતું નથી. એવો સાહિત્યલય એટલો સમય છે કે ઉપર વર્ણવેલાં એક એક જતો એના હાથમાં કુશલ કિરની પેટે લાગે આપે છે.

જ્યારણના કે છંદોના નિયમો તોડી વાગે પાસેથી એ પૂરી દરજ્જા કરાવવાની નબળાઈ સંસ્કૃત દલિઓ બહુ ઓછી બતાવે છે. ભર્તૃહરિએ તો એ ક્યાંય દેખાઈ નથી.

એક ગદ્યલત

હું જોઉં છું કે, ખાદી આદેશનને ૨૧ થી વધારે વરસ થઈ ગયાં છે; પણ એક તરફ આપણી પારોથી વણકરોની અછત રહે છે અને બીજી તરફ જે એક કસોટી વધારે વણકરો હિંદમાં પડેલા છે તેમની પાસે આપણે આપણું સૂતર વણાવી શકતા નથી. આ બેવડા પરિણામનું કારણ ક્યાંક આપણી કંઈક ગદ્યલત તો નથી? આને એ પ્રશ્નનો જવાબ આપવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ.

મને લાગે છે કે, એ આપણી ગદ્યલતનું જ પરિણામ છે. એ ગદ્યલતને માટે કોઈને દોષ દર્શાવવા એમ હોય તો તે મને જ દર્શાવવા એમ છે. કારણ કે, જ્યારે મેં ખાદીને જીતું રથાન આપ્યું ત્યારે જ તેની બધી બાબતો મારી સમક્ષ હોવા લેઈતી હતી. પરંતુ મારા હૃદયમાં બધી મોટી વસ્તુઓ પહેલાં પેદા થઈ છે અને પછી તેમની બધી કડીઓ ધીમે ધીમે માલૂમ પડી છે. કાંતવાને માટે પીંજણ પણ આવશ્યક છે એ વાત તો અનુભવે જ હાય લાગી. કપાસ પીસવાની વાત એના પછી જિલ્લી ઈ. સૂતર વણવું પડશે એ તો હું જણ્યો હતા; છતાં એમાં મુશ્કેલી પડશે એ પાછળથી જાણ્યું. તથા પછી પણ તેના ઇલાજ આને જણાય છે તથા ૨૫૯ નહોતો જણાયો. એની કૃત્રી એ છે કે, બધે પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે પણ, સેવક-વર્ગે વણવાની પ્રક્રિયા પણ જાણી લેવી પડશે. સૌથી ઉત્તમ સૂતર કાંતનારા પણ તેઓમાંથી જ મળ્યા છે. એ જ કારણે આપણે કાંતવામાં ઘણી પ્રગતિ કરી શક્યા છીએ. એ જ રીતે સેવક-વર્ગ પાસે વણાવવું જોઈતું હતું. આ કળા પ્રાપ્ત કરી લઈશું ત્યારે જ હાયસૂતર વણવામાં વણકરોને પડતી મુશ્કેલીઓ આપણે બરાબર સમજી શકીશું; ત્યારે જ એ મુશ્કેલીઓનો ઇલાજ સૂઝશે; અને આપણને જોઈને તેઓ હાયસૂતરને અપનાવશે. મેં આ વિચાર નહોતો કર્યો એમ પણ નથી. એમ તો હાયસૂતર વણવાના કામની શરૂઆત ૨૫૯રથ મગનલાલ ગાંધી અને મણિલાલ ગાંધીને હાથે થઈ. પણ દરેક સ્ત્રી-પુરુષે કાંતવું જ જોઈએ, એમ મેં જે આશ્વસની કર્યું તે જ આશ્વસની એમ ન કહું કે દરેકે અથવા

અમુકે વણવું પણ જોઈએ. આ ગદ્યલતને કમણે એક-વર્ગમાં વણવાની પ્રક્રિયાનો પ્રચાર જેવો થવો જોઈતો હતો તેવો ન થયો. મને લાગે છે કે, દર પાંચ સાત કે દસ કાંતનાર દીઠ એકે સારા વણકર જનવું જ જોઈએ. વણવાની ક્રિયા એકલે હાથે નથી થતી. તાણો બનાવવામાં અને પવાયતમાં બીજા સાથીની જરૂર પડે છે. કોકડાં બરવા મારે એક છોકરા કે છોકરીની જરૂર રહે છે. આ ક્રિયાઓ અને સાળ પર પ્રત્યક્ષ વણવાની ક્રિયા, એમ તો સૌ કોઈ કરી શકે. પણ મારા કહેવાની મતલબ એ છે કે, અમુક મંજૂર દીઠ જોડામાં જોડા એક જણ વિચારદ બની જાય તો ઘણી પ્રગતિ થઈ શકે. કોઈ કોઈ જગ્યાએ આમ થાય છે પણ ખૂંડ, એમ મને જણાવવાની આવશ્યકતા નથી. મારી દ્રવિષ્ટતા તો એ છે કે, મેં નિયમપૂર્વક અથવા વિધિસર એવા પ્રચાર નથી કર્યો કે, જે જગ્યાએ અમુક કાંતનારા હોય ત્યાં દર પાંચ, સાત કે દસ વચ્ચે એક સાળ ચાલવી જ જોઈએ. જે એવો વિધિસર આશ્રદ રાખવામાં આવ્યો હોય તો આજે લોકો અને સૂતર મોકલે છે તેને બદલે સૂતરની બનેલી વસ્તુઓ મોકલત. જેઓમાં આટલા સત્યાગ્રહી કેડીઓ પડ્યા છે તેઓ કેવળ રેડિયો ચલાવીને સતેષ ન માની લેત. બધે સાળ પણ રાખત અને સૂતર વણી પણ લેત.

વણાટમાં શીત, પારી, દુવાલ અને મટી ખાદીથી માંડીને આંધ્રની શારીક નકશીદાર ધોતી અથવા સાડી વગેરે સર્વ પ્રકારના વણાટનો સમાવેશ થાય છે. કારણ કે, જ્યારે આ બધું વણવાની ક્રિયાઓ આપણા ખ્યાલમાં હશે ત્યારે કોઈ પણ પ્રકારના સૂતરનો ટુકડો આપણે નકામો નહિ જવા દઈએ; બધી જાતના સૂતરનું વર્ગીકરણ કરીને જેવું સૂતર હશે તેને લાવકનું કાપડ વણી લઈશું. આ ગદ્યલતથી આપણને ઘણું નુકસાન પણ થયું છે. તુટેલા સૂતરને રદી સમજીને આપણે ફેંકી દીધું છે. હું જાણું છું કે પાપાની કેળવણીના કેટલાક વર્ગોમાં આ જાતનું નુકસાન ન થવા દેવાનો ખ્યાલ રખાવા માંડ્યો છે. એ વસ્તુને આપણે વ્યાપક બનાવવી છે. હજી તો પાપાની કેળવણીનો આરંભકાળ છે. ખૂંડ જોનાં

આવા બધા વિચાર કરવા, શાસ્ત્રીય સંશોધન કરવું, અને તે અનુસાર સુધારણા કરવી, એ તો એવું ખાસ ક્ષેત્ર છે.

આ ગદ્યલતનું સૌથી દુઃખદ પરિણામ એ આવ્યું છે કે દરેક વણકરને આપણે નથી અપનાવી શક્યા. આ વણકરો પાસે, મિલના સુતર પેઢે હાથનું સુતર આપણે કેમ નથી લઈ જઈ શકતા તેનું કોઈ કારણ નથી. આપણે આપણી ગદ્યલતનો સ્વીકાર કરીએ અને એનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરીએ તો તેનું

પરિણામ એ આવવું જોઈએ કે, હાથસૂતર મિલના સુતરનો મુકાબલો કરી શકે એટલી એમાં સુધારણા થાય. બરાબર મિલના જેવું સુતર આજે કદાચ હાથથી ન નીકળી શકે; છતાં આજે એ વચ્ચે જેટલું અંતર છે તે ન રહે અને વણકર હાથસૂતર જોઈને આજે જો કસાણું કરે છે તે ન કરે.

સેવાશ્રમ, ૨૩-૧૦-૪૧

મે. ક. ગાંધી

(દિન્દી 'ખાદી જગત' માંથી)

બહરિકાશ્રમનો પ્રવાસ

શાળાની જગ્યાંતો કાસણ પૂરો થયો. બધાએ મુસાફરીની તૈયારી કરવા માંડી. ખૂબ લાગે લાગે યાત્રા કરવાનું થયું. બહરિકાશ્રમનો પ્રવાસ! નામ સાંજળતાં જ મોંમાં પાળી ધૂટવા માંડ્યું. કેટલી મોટી મુસાફરી! એટલી યાત્રા જો બધા વિદ્યાર્થીઓને લઈને પૂરી કરી શકાય તો કેવો આનંદ થાય! અને—રથજ પણ કેવું સુંદર! કેટલું પવિત્ર! સમવાન નરનારાયણનું ધામ! ભરતખંડના ભાવિક જનોના હિતાર્થે પરમાત્મા પોતે અત્યંત સદે અવતાર ધારણ કરી જ્યાં તથા કરી રહ્યા છે, તે પુણ્ય નીકળે! મુશ્કેલી વણને છે કે તે આદિ પુત્રુષોના યોગબળથી એ ભક્તિનું વાતાવરણ જ દિશા-દીન થયું છે. સિંહ અને મૂંગ,—જિહાડી અને કંદાર,—સાપ અને મેળિયો—યોતાનું સ્વાભાવિક વેર બહી ત્યાં હાથગળીને રમે છે! અને વળી,—ત્યાં જોર ખાવાની ફેરી મગા! કહે છે કે મોટા કોળા (પતંગાળા) જેટલું ફેરકું જોર! બીચારા નાના વિદ્યાર્થી નિરાશ થતા હતા. એમને લાગ્યું કે એમને કોઈ નહિ લઈ જાય. પણ, ના, બધાને જ લેવાને નિશ્ચય કર્યો.

વાતવાતમાં તો દિમાલવની તલેલી આજળ આવી પહોંચ્યા. અવળત આજમાડીમાં. ત્યાં મુખીની વાતો હતીને શો કાપરો? આજમાડીની બીડ, ધક્કામુઠી, ચંદણ, એથી મોજા અલગ્યું છે! દા. કાકાસાહેબ વાતો કરવાને ન દોત તો આજમાડીના તાસથી જ અમે યાજીને કંદારી થયા હોત, એ જાનવા જોય છે. પણ કાકાસાહેબ દના એટલે બધું હીકે રીતે પસાર થયું.

તલેલીમાં યઈને પર્વત ઉપર ચઢવા માંડ્યું. રસ્તાનો ચડાવ એવેર ધીરો અને સુંદર કે ઉપર ચઢવું તે તો બહોળાવેલી રમત! રસ્તાની બને બાજુ પર આંખ તો ફેરીઓથી લગી રહેલા; જેક માસ આવી લાગેલો એટલે એકેક ફેરી તો બહોળા એકેક મધપૂરો, —અને

તે પણ માખીના કંખના ભયથી સહિત! જેટલી ફેરીઓ તેટલી જ લીધોએ અને તેટલાં જ કોળા. અર્થો આઠ જઈએ નહિ ત્યાં કંડા પાળીનાં નિર્મળ જાણ્યાં આવે. હાકરા હોય કે વાનરા હોય—વિશેષ શું જોઈએ? સપાટાજંઘ ૧૮-૧૯ આઠ ચડી ગયા. એટલો રસ્તો તો બહોળો સ્વપ્રવૃત્ત જ થઈ ગયો. તે વખતે એ વસ્તો ચાલવાનો જેટલો આનંદ નહોતો ચમત્કર્તો, તેટલો દબે સંભારી સંભારીને આનંદ થાય છે. બહોળી ફેરી પાછા એ રસ્તા પર જઈને જોતોએ, અથવા ત્યાં જ એક જૂંપડું, નાંધી નિરંતર રહીએ એવું મન થાય છે.

અને તો બધું જ આવે જ રસ્તો ઉપર મુખી રહેશે. પણ—અમને મુશ્કેલીઓથી ત્રાસ થાય, એથી વધારે મુશ્કેલીઓ નાંખવામાં પરશ્વરને મન પડતી હશે, —તેથી એણે અમને હવે કસવા માંડ્યા. સુંદર સપાટ સડક ખલાસ થઈ ગઈ, અને તેને બદલે મોટા મોટા પટાણાઓવાળી, ખારોટકાવાળી સડક આવી. એક બાજુ લેખા કોંચા પર્વતો અને બીજા બાજુ લેડી લેડી ખીલો. રસ્તો પહોળો તો સાધારણ હીકે દતો, પણ વરસાદથી ધોવાઈને પથરા તો એવા હીસા થઈ રહેલા કે લખોડી ઉપરથી ચાલવું ભાગ્યે વધારે કઠણ થાય. જ્યાં પથરા હીસા નહિ ત્યાં લીલ બાજી લપસણા થયેલા. પણ હજી ખાવાપીવાનું સાદરુંક લઈને અને પુત્રુષા-નમ 'અંદે બાગવાન,' રહેતો બધા; રાંદેર 'આ રસ્તો તો બહુ જ ખરાબ છે' એમ બોલતાં કંડારી જ નહિ; કંઈકરવાલ 'આવો રસ્તો તો કે-ઈ દિવસ નહોતો એવો,' એમ એકેકને હાલી આવે; શંભુને રટવું કે દસવું એ સમજ પડે નહિ, તેથી ધડીમાં દસે અને ધડીમાં રે; પ્રેમજીએને તો એમ જ લાગે કે આવો રસ્તો આજો તો કંઈકરવાલો રોપ એમ હાલી એને કંડારી પોતે રે; અને સુરેન્દ્ર 'જસ દબે હું આજળ નથી જવાનો' કહી

બેસી નહ, અને પછી તુરત જ ખડખડ હસી બધાની આગળ દોડવા માંડે; તેમાં ન જોય હોય કે ન જોય બાજુ પર; એવી એવી ગમત મળી શકતી હતી. આવા આવા વળી બેએક માંડ કાઢ્યા.

હવે રસ્તાને ગણ કાંઠા ફૂટતા હતા. એક રસ્તા પહોંચેા, ધીમા ચડાણવાળો અને કાંઈક હીક દેખાતો હતો. બીજે રસ્તા બહુ જ લોભો, સાંકડી કેડીના સરખો, પણ ક્ષીલાશ્રમ દોષાથી મોઢક લાગતો હતો. અતે ત્રીજે રસ્તા અમે છેલ્લા બેએક માંડ વાલ્યા તેના એવા કાંઈક, પણ વિશેષ કમ્બુ દેખાતો હતો. ત્રણમાંથી કયો રસ્તા બહરિશાશ્રમ જતો હશે તેની અમને ખબર નહોતી, એટલે હવે શું કરવું તેના વિચારમાં અમે પડ્યા. કાંઈ નિશાની મોઢમ પડી આવે તો તે જોવા અમે ત્રણે રસ્તા તપાસવા લાગ્યા. પથરા કાવરેલા જોયા :

૧. શુક માર્ગ — ૧૮ માંડ

૨. જનક માર્ગ — ૪૫ માંડ

૩. લીધમ માર્ગ — ૬૦ માંડ

અમને એવી કલ્પના તો થઈ કે ત્રણે રસ્તા બહરિશાશ્રમે જ પહોંચાડતા હશે. પણ ખાતરી રહી ? આટલા બધા વિદ્યાર્થીઓ સાથે ગમે તે રસ્તે કેમ ચડાય ? આમ વિચારીને બીજે એટલામા અમારી નજર રસ્તાથી ડાઘે છેડે એક ટેકરા ઉપર આવેલી એક પર્ણકુટી ઉપર પડી. જરૂર ત્યાંથી અમને રસ્તા વિશે ખાતરી લાગશે, એમ મારી અમે તે તરફ દુધ કરી. જલ્દી અમારા આવવાની હાલ જોઈને જ બેઠા ન હોય, તેમ એક રૂઢ તપસ્વી કે દર્શનસિન માંડી બેઠેલા હતા. એમના ચારીરે દરચીકો વળી મઈ હતી. ચિર પરના આછા રંગ અને દાઢી જલ્દી બહરિશાશ્રમના બરફના જ બનાવવા ન હોય, તેવાં રવ-છ પોળા હતા. એમના બળ્ય કપાળ અને વિશાળ નેત્રોમા અદ્ભુત તેજ દગ્ધ. અમે આદરપૂર્વક એમને અમારી આવળખાણ આપી પ્રણામ કર્યા, અને અનુજ્ઞા લઈ સન્મુખ બેઠા.

આગળ ઉપર જણાવું કે દેવર્ષિ નારાયણ યાત્રાળુઓને રસ્તાઓ વિષેની માહિતી વગેરે પૂરી પાડવા, એકેક આશ્રમવાસીને વારાફરતી આ પર્ણકુટી આગળ બેસાડે છે, તે પ્રમાણે અમને આજે શ્રીકૃષ્ણના અનન્ય અનુચર શ્રીમદ્ ઉદ્ધવના દર્શનનો લાભ થયો હતો. ઉદ્ધવ તે કાણ ? એમ પાંડુકુળનો નામ મતો અટકાવવા બ્રહ્મસૂત્રને પાછું જોડું પાડી શ્રીકૃષ્ણે પરીક્ષિતને જાણવી લીધા તેમ પોતા સુધ્ધા આખા પદ્મવરનો નાશ થવા દીધા છતાં જાણ પ્રાપ્તમાંથી જેને મુક્ત રાખ્યા તે એ ઉદ્ધવ ! વળી પોતાના પ્રયાણકાળે જેને પોતાના સર્વ અધ્યાત્મજ્ઞાનની મોંઘણી કરી, તેનો ઉપદેશ કરવા આજ્ઞા આપી, તે એ શ્રીકૃષ્ણના અતિશય માનીતા બ્રહ્મ ! બહરિશાશ્રમની યાત્રાનું એક

મહાકળ તો આટલેથી જ મન્યું, તેથી અમે પોતાને ધન્ય સમજવા લાગ્યા.

કેટલીક વિભૂતિઓની સમીપ જતાં અલ્પ પ્રાણીઓને એમના તેજમાં સંકાય પામી શ્રીમળાઈ જતાં હોય એવા અનુભવ થાય છે. અને કેટલાક મહાપુરુષો પાસે શુદ્ધ જંતુ પણ પ્રકુલિત થઈ, એમનો લાડકવાયો હોય એવા હાથ જાય છે. ઉદ્ધવ અમને થોડી ફાળમાં જ પોતાના કરી લીધા. બહરિશાશ્રમ જવાના માર્ગ માટે અમે એમની સલાહ માંગી. એમણે કહ્યું :

‘હવે રસ્તે જવું તેનો નિર્ણય તો તમારે જ કરવો પડશે. બગવાન નારાયણની મને માત્ર તમને જે જે માહિતી તમે માગો તે પૂરી પાડવાની આજ્ઞા છે. એ માહિતી પછી તમે તમારું બળ, હિંમત, ધૈર્ય વગેરે તપાસી જે રસ્તા હીક લાગે તે લેજો, કદાચ એવું જ બને કે તમારે બધાએ જુદા જુદા માર્ગો પણ મંદલ કરવા પડે.’

“ત્રણે રસ્તાઓ કે બહરિશાશ્રમ જાય છે. તેમાંના આ પહેલો શુક માર્ગ. એ રસ્તા પહોંચો અને સારી વિભૂતિમાં ઈ, પણ થયો લાંબો દોષાથી ધણી થોડા એ રસ્તે જવા મન કરે છે. રસ્તાનો ચડાવ ધીમો છે, અને ખાડા, ટેકરા, પડી જવાય એવી જગ્યાઓ, વાપ, વગુનાં રવાનકો રાજાતમાં આવે છે, પણ આગળ ઉપર ભાઈ થતાં જાય છે. પણ એ રસ્તાનાં અંતરે ખાડા ટેકરા કે વાપ વગુ કરતાં જૂન-તરસ અને રાઠ તડકાનાં વધારે છે. ધણી થોડા એ રસ્તે જતા દોષાથી એ માર્ગ તદન નિર્જન અને એકાંત લાગે છે. ખુર પુણવો તો, જે શેરા-ધણી અધાર સુધી એ રસ્તે ગયા છે, તેમને પોતાનો રસ્તો જોઈને જ કાપવો પડ્યો છે. નિર્જનતાને લીધે જ ધણી યાત્રાળુઓ એ રસ્તા લેતા અચકા જાય છે. તે ઉપરાંત એ રસ્તા પર ખાવાપીવાની બહુ અમલક પડે છે. આ જે ઝાંડોની ધરા દેખાય છે તે માત્ર એક જ માત્ર સુધી. બીજી ઉપર આશ અને નીચે ધરતી. ધાંવરાનું નામ ન મળે. આજો દિવસ ચાલતાં ચાલતાં ખાઈ કાપાય એવાં ફોળાનું એકાદ જાડ મળે તો ધન્યભાગ્ય. ધણી વાર તો દિવસો સુધી એકલાં પાંદડાં ખાઈને રહેવું પડે છે. પાણીનો બહુ દુઃકાળ નથી, તેમ બહુ સુલભ પણ નથી.”

અમારામાંથી એકે—(હું) ધારું છું રમણદાસો—પૂજ્યુ, “નારાયણ મુનિએ યાત્રાળુઓના મુખ માટે શું દુકાનો નથી મંડાવી, કે પરજો નથી બેસાડી, કે ઝાંડોની ધરા નથી કમાડી ?”

ઉદ્ધવ મંદ દારવ કરી બોલ્યા, “બધ્યા, બહરિ-શાશ્રમની વાના દીલા પોળા માણસોએ કરવાની નથી. પહોંચના માર્ગો તો હદ માણસોના છે. તીવ્ર તપમવા કર્મ વિનાનો કોઈ દેવ મુનિના આશ્રમમાં પેસવા અધિકારી

ચઈ શકતો નથી. પણ તેથી શુદ્ધ માર્ગે જનારા બધા દુઃખી છે એમ પણ માનવાનું નથી. એ એ માર્ગે જઈ પેશ' બોઈ દે છે, તે જ દુઃખી થાય છે. મરણ પામે છે કે જ્વો ઇસ્ટલતો ઇસ્ટ થાય છે. પણ જેની પાસે પેશ'ધન છે, તે ત્યાંથીયે 'શાંતિ અને સુખ મેળવી લે છે. અને જોકે બે ચાર વર્ષે આગ્યે એકાદ મુસાફર એ માર્ગે જાય છે, તોપણ એ જાય છે તેમાંથી કેદ જનારાનું પ્રમાણ સારું છે.

'દબે આ બીજો જનક માર્ગે જાયો. એ માર્ગે જઈ દુઃખી છે એ તો તમે પચરા પરથી જાણ્યું હતો. દુઃખીથી જ લોભાઈને યજ્ઞ માણસો આ પશુકુડીમાં ૧૭૫૨૭ ક્યાં વિના જ એ રસ્તા લે છે; પોતે લે છે એટલું જ નહિ, પણ પોતાના સંપત્તિ બીજા માણસો પાસે જપ્ત કરીથી લેવાય છે. એ રસ્તે ખાવાપીવાનું દુઃખ એણું છે. અથવા, ખાવાપીવાની જાણ હત છે, એ જ ત્યાંના યાત્રાળુઓને મોટું વિષ છે, એમ કહીએ તો ચાલે. યદ તડકા થોડાંયજ્ઞ સંદન કરવાં પડે છે, પણ શુદ્ધ માર્ગે કરતાં જાણે જાણે. પણ માણસોને વાધવડો બધ નથી લાખતો, પણ જૂન-તરસ અને શદ-તડકા આગળ તે દીન બની જાય છે. એ દોષો તો આ જ રસ્તા લેવા ઉચિત સમજ છે. યાત્રાળુઓમાંથી દબરો એ વર્ગના હોય છે. અને તેથી એ રસ્તા નિરંતર વસાયેલો રહે છે. દબરો એ માર્ગે જાય છે, છતાં આગ્યે દબરે ૫૨૦ માણસો આશ્રમ સુધી પહોંચવા પામે છે. યજ્ઞજરના તો વચ્ચે જ કાળ થાય છે. છતાં એ માર્ગમાં કંઈક એવું આકર્ષણ રહેલું છે કે રોજ પોતાની આગળ અનેકને મરતાં જોયા છતાં એ માર્ગે ઊડવાને થોડા જ લગવાય છે.'

મેં 'પ્રકૃત્ય', 'અવન', એ માર્ગે દુઃખી છે, ખાવા-પીવાનાં સાધનવાળો છે, વસાયેલો છે, છતાં જાણ માણસો જ એ રસ્તે નિર્વિખે કેમ પાર પડે છે?'

ઉદ્ધતે કહ્યું, 'એ રસ્તા કેટલો સંકટો અને જીજ્ઞા છે તે જાણો. એકની પાછળ એક એમ કહે અનેક જાય. પણ એ માણસ પણ સાથે એ રસ્તે ચાલી ન શકે. રસ્તાની એકે જાણ પર ચાલનાર જુદી પડે, તો મોટી મોટી ભેખડો પર કુટાઈ મૂકે ચઈ જાય. રસ્તા પર પચરા આડા-અવળા, જાંચાનીયા અને તેમ પડેલા છે. એ રસ્તે પત્રજ પત્રજ સંભાળીને મૂકવું જોઈએ નેરા પણ પ્રમાણ થાય તો મર્યા જ ન જાય. એ આ પશુકુડીમાં તપાસ કરવાની પણ દરકાર લેતા નથી, તે ચાલની વખતે કેટલા સાધન રહેતા હશે તેની તો કદાચ જ કદી લે. વળી યજ્ઞ માણસો એવા સ્વભાવના હોય છે કે પંથ લાંબો હોય તો પીરા પીરા ચાલે, અને દૂર દોષ તો ઉતાવળ કરે. કેટલાક એવી ઊંચા સ્વભાવના

હોય છે. સાંકડી કેડી પર ચાલવું હોય, ત્યારે એવા માણસો એકબીજા સાથે અવડાયા વિના રહે નહિ. આ કારણથી આગળ ચાલનારા માણસોને પડકાર પાડવાની લાચમાં કેટલાક માણસો પોતે પડે છે અથવા બીજાને પાડે છે. પડવા પાડવાનું એટલું તો સાધારણ બની જાય છે કે એટલું દિવસોમાં યજ્ઞ માણસો એવા નિષ્કુર બની જાય છે કે કોઈને પાડી નાખતાં એમના મનને આધાત લાગતો જ નથી. દેવમુનિ પોતાના આશ્રમમાં નિષ્કુર-હૃદયીઓને પેસવા દેવા નથી હમ્મતા. હૃદય નિષ્કુર થવાથી એમની રમણશક્તિ નાશ પામે છે, અને તેથી એ શું લાભ આપ્યા અને ક્યાં જઈએ છીએ એ વાત જ બૂઝી જાય છે, અને ખાવાપીવાનું એવું કરવામાં જ લીન ચઈ જાય છે. આપે રસ્તે ખાવાપીવાનાં સાધનોના એટલા સુઝળ છે કે આથી દરા ચણા યાત્રાળુઓ વધે તોપણ તે ખૂટે નહિ. છતાં આ બહેલાઓને એમ બીક લાગ્યા કરે છે કે ખાવાનું બૂઝી જશે, ખાવાનું બૂઝી જશે. તેથી એમની ઉતાવળ દબે આશ્રમે પહોંચવા માટે નથી હોતી, પણ ખાવાનું એવું કરવા માટે હોય છે. એ રોડમાંમાં જ એમના પગ લપસે છે અને મરણ થાય છે. એ રસ્તે જનારાઓએ ક્યાંક તોડતાં જાણ સંભાળવાનું હોય છે. મરીવનું સમતોલપણ સાચવવું જોઈએ. ઉપર નજર હોય, ત્યારે નીચે પગ આડો અવળો પડે નહિ તેની સંભાળ રાખવી જોઈએ. પાછળથી કોઈ વતાવળિયા આવી ધક્કો ન મારે તેથી બીજા રહેલું જોઈએ. આગમરણ માટે બીજાને પાડી નાંખીએ તો પોતામાં નિષ્કુરતા પેસી જાય, માટે તેથી પણ પવિત્ર યાત્રામાં બીજા રહેલું જોઈએ. આને લીધે યજ્ઞજર ચાલતાં ચાલતાં જ દાદમાં આવે તે ફળ લઈ લેવું એ જ નિર્વિખ માર્ગ છે. જેથી બીજા ન વેડી શકાય તે બધે જનક માર્ગ લે, પણ તે જ ખાવાની લોભપતા રાખે તો પડપડે જ ન જાય.

'આપ રો! આ રસ્તે તો આપણે નથી જઈ,' ઉચ્ચરણ બોલી કહ્યા, 'દબે તો નીચે રસ્તા કેવો છે તે જોઈએ.'

'બાઈ, મારા કરતાં વં વિશેષ કાલો લાગે છે. અને તો શુદ્ધ માર્ગે લેવાની સલાહ મળી હતી. છતાં મારી એ માર્ગે લેવાની દિનિત ચાલી ન હતી, અને આ માર્ગે મોઢ ઊડી શક્યો ન હતો. એ તો નારાયણના અનુમદથી જ હું કેદ સુધી નિર્વિખ જઈ શક્યો.'

'દબે આ બીજા માર્ગે જાયો. શુદ્ધ માર્ગે કરતાં એ કંઈક દુઃખી છે, અને આગળ ઉપર એની સાથે મળી પણ જાય છે. બદરિકાશ્રમે જનારો એ જુદામાં જુદો માર્ગ છે. ખરું પુણ્યો તો, આ જ રસ્તે જઈ નરનારાયણ મુનિઓએ આશ્રમ વસાવવા માટે જગ્યા થોડી કાઠી

હતી. તમે જે રસ્તે યઈ આશી આભા, તે પણ વાસ્તવિક અને બીજા ભાગનો જ ભાગ છે. ઉલ્લા જે ગાંડ કપરથી તમને એ રસ્તાની સહેજ કલ્પના થઈ શકે એમ છે. હવે તમને ૩૦ ગાંડ કાપ્યા પછી એ રસ્તો કાંઈક સુધરે છે. પણ ત્યાં સુધીના ભાગનો ખ્યાલ તો હું તમને એ દશાંતોથી જ આપી શકું. એક માણસના હાથમાં તેણે પકડીલેલ કાંઈક વાસણ હોય, અને જે બાજુ પર જે માણસો ઉપાડી તલવાર લઈ તેણે એક રીપું પણ ઢોળાય તો મારી નાંખવાને બિંદા હોય, તો એ માણસને ચાલવાનું કેટલું દેહણ ચલ્યાય? અથવા સાબરમતીમાં મોટું પૂર આવ્યું હોય તે વખતે તેના એ કિનારા વચ્ચે એક દોરડું બાંધીને, તે કપરથી નટની જેમ વાંચડા વિના ચાલી જવાની તમને આજ્ઞા થાય, તો એ કેવું દેહણ લાગે? આ રસ્તો એવો ખરાબ થઈ ગયો છે. પૂર્વે એ રસ્તો કાંઈક ટીક ઢરી એમ કલ્પના થાય છે, પણ ઉલ્લા ઢબર જે ઢબર વર્ષથી રસ્તાની હાલત અતિશય ભયંકર થઈ ગઈ છે. કોઈ જગ્યાએ બેઠી પારવાળા, કપરથી મોળ બની ગયેલા ખડકો, કોઈ જગ્યાએ પાંચ પાંચ મથેરાં નેટલાં ફળણ, અને કોઈ જગ્યાએ હાંડા ઝાંખરામાં થઈ આ રસ્તે જવું પડે છે. કોઈ જગ્યાએ જેટ આલીને રસ્તો કાપવો પડે છે, તો કોઈ દેહણે વળી જવને જોખમે બેઝીથી ભૂસકા મારવા પડે છે. પણ આવેલા રસ્તો રહે છે ત્યાં સુધી શીતળ છાંયેરા અને ફળફૂલ નિરંતર મન્યા કરે છે.

ત્રણે ભાગનું આઈ બચકારક વર્ણન સાંભળી બિચારા વિદ્યાર્થીઓનાં મોં ચિમગાઈ ગયાં. બહરિકાશ્રમની યાત્રા પૂરી કરી શકાય એમ લાગ્યું નહિ, અને સર્વત્ર નિરુત્સાહ ફેલાઈ ગયો. આ જોઈ કાકાસાહેબે પૂછ્યું:

‘મદાભાગ, આપના વર્ણનથી અમારા વિદ્યાર્થીઓ અનર્થક થયા જેવા દેખાય છે, ખાટું કૃપા કરી અમને દિગ્ભત અને ઉત્સાહ આવે એવી કાંઈક બાતમી હોવ તો આપો.’

કહ્યું બોલ્યા, ‘બાઈ, પ્રશ્ન પૂછો, અને સંતોષો. પ્રશ્ન પૂછ્યા વિના કાંઈ પણ કહેવાનો અમારો સંપ્રદાય નથી.’ ફળકાસને થોડી વારમાં જિજ્ઞાસુ કંપન થઈ એણે પૂછ્યું, ‘આ માર્ગોનાં નામ શું, જનક અને બીજા કેમ પાડ્યાં તે બજવાની મારી હજી છે.’

પ્રશ્નથી પ્રસન્ન થઈ જઈને બોલ્યા, ‘બેટા, જે પ્રસિદ્ધ મદાભાગોએ આ પૂર્વે બહરિકાશ્રમની યાત્રા સફળતાથી પૂર્ણ કરી, તે પેઠી આ ત્રણ મદાપુત્રો પણ છે. તેમણે જે જે માર્ગો શોધી કાઢ્યા, તે વચ્ચે તેમના નામથી તે માર્ગો ઓળખાય છે. એ માર્ગો તો એ મદર્પિઓથી પણ બંધા છે, પણ પૂર્ણ વર્ષથી આ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા છે.’

હવે થઈ પૂછવા જેવું છે એમ અમને લાગ્યું. આપ્યા સાહેબે પૂછ્યું, ‘જે પ્રસિદ્ધ મદાભાગોએ આ યાત્રા આદરી હોય, તેમને ને વિદ્યો નટ્યાં હોય કે સદાય મળી હોય, તેમનો હિતદાસ સંભળાવશે તો મોટો ઉપકાર થશે. વળી એક રસ્તો લીધો પછી બીજો રસ્તો લઈ શકાય એમ છે કે કેમ તે પણ કૃપા કરી જણાવશે.’

‘તમારા બીજા પ્રશ્નો ઉત્તર હું પહેલાં આપું. બીજા માર્ગમાંથી વચ્ચે વચ્ચે જનકમાર્ગે ચડી જવાના ફાંટા મળી આવે છે ખરા, અને પછી એમ કરે પણ છે. આજન કપર બીજા માર્ગ અને શુંક માર્ગ એક થઈ જાય છે, એમ પણ મેં કહ્યું છે. પણ જેણે બીજા માર્ગે ૧૦-૧૨ ગાંડ સુધી પકડી રાખ્યા હોય તે તે જ માર્ગે પછી વચગી રહે તો તે વધારે પ્રશ્નનીય ગણાય. ૧૦-૧૨ ગાંડ સુધીમાં જનક માર્ગે ચડી જવું વિદ્યો લેખાઈ નથી અને કેટલાક પ્રસિદ્ધ યાત્રાળુઓએ તો એવી સલાહ આપી છે કે થોડા ગાંડો: બીજા માર્ગે વિશેષ અનુભવ લીધા વિના એકદમ જનક માર્ગે શરૂ કરવો ટીક નથી. એમનો મત એવો છે કે જુદા જુદા માર્ગોમાં જુદી જુદી ભતની દિગ્ભત અને ધીરજ જોઈએ છે, અને દરેક માર્ગને અનુભવ લેવાથી તેવી દિગ્ભત અને ધીરજ આવે છે.

‘જનક માર્ગેયાથી બીજા માર્ગ પર આવી શકાય નથી. હવેતમ ૩૦-૩૨ ગાંડ સુધી તો બીજો રસ્તો પકડવાને સંધિયા રસ્તો જ નથી. પણ એટલું શાસ્થા પછી એક પચથીવાળો રસ્તો આવે છે, તે રસ્તે જઈ શુંક માર્ગે ઉતરવું હોય તો ઉતરી શકાય છે. એ પચથીઓ એક ગાઢા વનમાંથી જતી હોવાથી એને વન-માર્ગ કહે છે. વનમાર્ગે થઈને જવાથી ૭-૮ ગાંડનું વધારે ચક્કર પડે છે, પણ એના આશ્રયથી શુંક માર્ગે ઉતરી જવું એ શિષ્ટ યાત્રાળુઓએ કપર કહેલા કાચળી પસંદ કરેલો માર્ગ છે. સંધિયા જનક માર્ગ ટેક સુધી એક સરખો કાણ છે.

‘શુંક માર્ગનો રસ્તો લીધો તે લીધો જ. પાછા ફરીને બીજો માર્ગ પકડે તો જ એ રસ્તો બહારી શકાય, પણ યાત્રાળુએ પાછો પચમાં ભરવાં એ પણ અપરિત જાણાય છે. એવા બતાવે કલ્પિત અને છે અને એ યાત્રાળુઓમાં એની ખામી લેખાઈ છે.

‘પ્રાચીન કાળમાં બીજા માર્ગે થઈ યાત્રા પૂર્ણ કરી એ થઈ અંદરજીવ લેખાઈ. પણ મને લાગે છે કે તે સમયમાં શુંક માર્ગની શોધ થઈ નહિ હોય. શુંક માર્ગ શોધાયા પછી કેટલાક આયર્થીના મતે એ જ માર્ગ શ્રેષ્ઠ મનાયો છે. જનક માર્ગે તો ટેક પહેલાં જ નથી એમ કેટલાક કાળ સુધી માન્યતા હતી. ત્યાર પછી શરૂ થયો જ્ય એ જ મત હતો. પણ જનકે એ માર્ગ ટેક સુધી એકપણ પછી એ માર્ગે પણ કલ્પિત મત થયો છે.

‘હવે તમને પ્રસિદ્ધ યાત્રાળુઓમાં જતાં હશે. નર અને નારાયણ લીધે માર્ગે ગયા હતા. એ જો તમને હશે. ત્યાર પછી નારદ અને સનતકુમારે પણ એ જ માર્ગે ચડ્યા હતા. નારદને વચ્ચેથી એક વાર જનક માર્ગે ચડી જવાનું મન થયું હતું. પણ ભગવાન નારાયણને નારદની આવી અપ્રકૃતિ થાય એ કીક ન લાગ્યું, અને તેથી તેમણે એમને અટકાવ્યા, અને પાછા લીધે માર્ગે ચેતકી દીધા. સૌભરિ આદિક કેટલાક ઋષિઓએ પણ લીધે માર્ગે જ જવાનું મન લીધેલું, પણ પાછળથી જનક માર્ગે જવા લગ્યાયા. જનક માર્ગે, પણ તે આશ્રમમાં પહોંચ્યા કે કેમ તે વાત બહુવામાં આવી નથી ત્યાર પછી હનુમાન અને લીધે એ માર્ગ સંજ્ઞાથી કાળે એમ જણાયું છે.

‘જનક માર્ગેનો રસ્તા ધણી રાજર્ષિઓએ લીધેલો સંભળવો છે. જનક, અંબરિષ અને પ્રિયવ્રત એ રાજાઓ તો મુખ્ય છે. હું પણ એ જ રસ્તે ચડ્યો હતો, એ તમે જાણો છો. એ રસ્તા પાર પાડવાની શોધતા હોવા છતાં ન પહોંચી શકેલા એવા તો લીમ, અર્જુન, નકુલ, સહદેવ અને દ્રીપદી એ પ્રસિદ્ધ છે. યુધિષ્ઠિર પહોંચ્યા, પણ એક આંમળી બોઈને, એ પણ વિચારવા જેવું છે. પ્રમાદ અને ગર્વ એ આ માર્ગે જનારાના ભવંર શત્રુઓ છે. અર્જુન સ્વયં નરદેવનો અવતાર જણાય. બધા ભાઈઓ અને પત્ની શ્રીકૃષ્ણના માનીતા મિત્રો હતા, તેના જેવા પણ પ્રમાદથી કે ગર્વથી કાળજીપૂર્વક ન ચાલે તો જનક માર્ગે પડે એ ફાલેલા જ આ બેલે હવે રચ્યો હતો. આથી ભલે જ્ઞાતાંત અનુગ્રીત જેવા કેટલાકનું છે. એ યાત્રા પૂરી કરી શકે એમ કોઈની કષ્ટનામાં નહોતું, પણ અતિશય નિરંજિમાની થવાથી એ પાર પડી ગયા.

‘જનક માર્ગેથી નીચે નીચે શુક માર્ગે જાય છે. વનમાર્ગે જઈ શુક માર્ગે જવાને બદલે એકદમ શુક માર્ગે કહી પડ્યાનાં એક બે દહાંત અદ્ભુત છે. ભૃગુહરિને એક નિષ્ઠુર યાત્રાળુએ એ માર્ગ પર ફેંચી દીધા, પણ સહીસદામત પડ્યા. ગોપીચંદ્ર એની માતાની અને નિષ્કુળાનંદ એના ગુરુની આજ્ઞાથી એ માર્ગ પર કૂદકો માર્યો. ચિત્રકેતુએ પણ એ જ પ્રમાણે કૂદકો માર્યો. હાંફે ભૂટી રીતે રામાનુજયાર્યે પણ એની જ છત્ત જરી હતી. એ આચાર્ય અને એમની પત્ની જનક માર્ગે બદરિકાશ્રમની યાત્રા કરવા નીકળ્યાં હતાં, એમની પત્ની તો વારંવાર ખાવાપીવા માટે બોલી થયા કરે, અને રામાનુજ તો નારાયણનાં દર્શન કરવા અધીરા થઈ ગયેલા તેમને એ દીલ કેમ પાડે? એમની પત્નીને પાકી નાંખે એવા એ નિષ્ઠુર ન હતા, તેથી એમણે પોતે જૂઠાં જોયેથી શુક માર્ગ ઉપર સરસકા માર્યો. નારાયણ પ્રતિ એમના અત્યંત પ્રેમને લીધે જ એટલે જોયેથી પડ્યા છતાં એ બચ્યા, અને બદરિકાશ્રમ સહી-

સદામત પહોંચ્યા. નરસિંહ મહેતા, તુકારામ, નાગદેવ વગેરેની યાત્રા પણ જનક માર્ગે જ થઈ.

‘શુક માર્ગેના પહેલા મુસાફર ઋષભદેવ હતા. જડ વારત, શુકદેવ પોતે, રાંછરાચાર્ય, રવામી રામદાસ, રામાનંદ, સુકાનંદ, લક્ષ્માનંદ, પ્રેમાનંદ વગેરે યાત્રાળુઓ પણ એ માર્ગેમાં પ્રસિદ્ધ છે.

‘તમારે ગભરાવાની કે નિતુલ્લાહી થવાની જરૂર નથી. દેવમુનિની આજ્ઞા એવી છે કે પૂજ્યા વિના કહેવું નહિ, અને માગ્યા વિના આપવું નહિ. એ આ પછુંકુટીમાં આવી પ્રશ્ન પૂછે છે તેને ઉત્તર મળે છે માર્ગમાં ને મહા માટે પોકાર કરે છે તેમને નારાયણ મુનિ હાથ આપે છે. રીતે, કોઈ કોઈ વાર તો આંધળાને દોરી જતા હોય તેવી ડોરે અદ્વચ્ચણે પણ ચોક્કસ દોરે રસ્તા દર્શાવે છે. જણાવે બળ અને દિંમત પ્રેરી ઉત્સાહ આપે છે તમારી પ્રાર્થના તમારા હૃદયમાં હૃદયને તેટલામાં જ એ જવાણ ઋષિ એ સંભળા લે છે, અને ઘટે તેવી ચાલે મોઝે છે. (ઈશ્વરલાલને ખતાવી) આ બાળક કરતાં પણ હું વધારે ગભરાતો હતો. શ્રીકૃષ્ણ મને બદરિકાશ્રમ જવાની આજ્ઞા કરી, તે સાંભળીને જ મારા હાલ મમડી ગયા હતા. પણ એમની આજ્ઞાઓના ભંજ મારાથી થાય જ કેમ? એમનું નામ લઈ હું તો બેપડપો. હમર નેટલો ખાંડો. આવે કે ‘આ મારા કૃષ્ણ’ કહી હું જૂમ પાડી બેઠો, અને તે સાથે મારામાં એટલું બળ લાગે કે, તળેડી સુધી પણ જુએ મારવાને દરકત નથી. એવું લાગતું કે જલે બેચાણ હોય તે એનું નામ લેતાં સપાટ થઈ જાય છે, અને ખાંડો હોય તે જાડો થઈ આવે છે, અને હું તો સીધી જમીન પર ચાલ્યો જઈ છું. લીધે માર્ગે પુત્રપ્રયત્ન અને દેવમુનિનાં નિષ્કાથી બળ આવે છે; જનક માર્ગે દેવમુનિનો વિશ્વાસ અને પ્રાર્થના બળ પ્રેરે છે; અને શુક માર્ગે નિઃસ્પૃહા, નિર્માનીપણ અને નારાયણની અખંડ સ્મૃતિથી રસ્તા સરળ થઈ જાય છે.

‘હવે તમે સી પોતપોતાનું બળ કઈ દિશામાં છે તે તપાસી એ માર્ગ જોયજ લાગે તે હો.’

મહાત્મા ઉદ્ધવને પ્રશ્ન કરી અને બહાર આવ્યા. સર્વે શિક્ષકો વિચાર કરવા બેઠા. શિક્ષકોમાં તીવ્ર મતભેદ પડ્યો, અને એમણે વિદ્યાર્થીઓના મત પણ જલજ્વાલ કરાવ્યું. વિદ્યાર્થી સર્વે બેઠા થયા. અરે! પણ એટલામાં શું થયું? કયાં ગયો એ સંધા? કયાં એ માર્ગ? કયાં પછુંકુટી? કયાં મહાત્મા ઉદ્ધવ? મારી પથારીમાં હું ક્યાંથી આવ્યો? આ અવાજ શાનો થાય છે? અરે આ તો પ્રાર્થનાનો ઘંટ!—આ શું બધું સ્વપ્ન હતું? સમ, સમ, સમ, સમ! બધો પ્રવાસ મિથ્યા થયો! ઈશ્વરેશ્વા! પ્રવાસ તો મિથ્યા થયો, પણ વિદ્યાર્થીઓનો વિચાર જલજ્વાલો નિષ્વાસ! કાયમ રહી છે એમની ઇચ્છા હોય તો ભલે જણાવે.

‘ઓદવ’

પીઠાનું પાટિયું

(અમેરિકન કવિ દુ. એલા બ્લીલર વિલ્હોલ્સના 'ધી સાઈન-ગોડ' નામના અંગ્રેજી ગીતનો અનુવાદ.)

પાટિયું, કલાલ !

એક પાટિયું, કલાલ !

લાવ તને ચીતરી આપું, કલાલ !

ટાંગી દઈ કાલ,

એને ટાંગી દઈ કાલ,

પીઠાને ખારણે તારે, કલાલ !

એક પાટિયું, કલાલ !

૧

તેં ઘણું ઘણું પાટિયાં ટાંગ્યાં હશે,

આ તો બધાંથી અમરું ને સમરું થશે;

એને જોવાને લોકોની જામશે ધમાલ.

એક પાટિયું, કલાલ !

મારી પીંછીની ખૂબી તું જોજે જરા,

હૂબહૂબે બનાવ ખરા થાશે ખડા;

લોકો કહેશે: વાહ વાહ ! કોઈ પાટિયું કમાલ !

એક પાટિયું, કલાલ !

૨

પહેલો પાટિયામાં ચીતરીશ તુજને, કલાલ !

પેલા ગભરુ જીવાનિયાને ભરતો સલામ;

અને લળી લળી, હસી હસી, દાખતો વહાલ.

એક પાટિયું, કલાલ !

કેવો સીધા રસ્તાનો જનારો જવાન !

જરા વાતે વળગ્યો છે તારું બળવવા માન;

હાય ! ઝડપાવો કોઈને એ લાડીલો લાલ.

એક પાટિયું, કલાલ !

૩

વળી પાટિયે આંકીશ તારો બીજો દેખાવ,

હાય લાંબો પસારી, ઘણો દેખાડી ભાવ,

ખ્યાલી ધરતો તું શ્રીજીદાર દાડ લાલ લાલ.

એક પાટિયું, કલાલ !

જેઈ નવતર એ મનમાં મૂંઝાઈ રહ્યો,

એને સોગન ઘાલ્યા ને ભાઈ ભાઈ કહ્યો;

દોસ્ત, એક બસ એક ! આનો ચાખ જરા તાવ.

એક પાટિયું, કલાલ !

એણે શરમે શરમે તારી ખ્યાલી લીધી,

આંખ મીંચી ગળામાં આગ રેડી દીધી;

બસ પતી ગયું, ફરી વળી શેતાની બાળ.

એક પાટિયું, કલાલ !

૪

પછી ચીતરીશ અહીં ચક્રૂર દારૂગોર,

એક વર્ષ થયું માંડ, જીએ મધ તણું જોર;

કેવો હતો એ જવાન ! આજ કેવા થયા હાલ !

એક પાટિયું, કલાલ !

વ્યાખ્યો ફૂદકે ને ભૂસકે ને વ્યાખ્યો રામ રામ,

પડ્યો વાટે ચત્તોપાટ, નથી બાન, નથી દોષ;

તારી ખ્યાલીનો શિકાર, જેના પીંખાયેલા વાળ.

એક પાટિયું, કલાલ !

૫

પછી ચીતરીશ પાટિયામાં વૃદ્ધ માંવડી,

જેના લાડકાની પાસ બેસી રાતી બાપડી;

જેનો વહાલામાં વહાલો, હાય, લૂંટાયો છે માલ.

એક પાટિયું, કલાલ !

પછી ચીતરીશ લારે ફેડે ઘોર એમાં એક,

'ગયો' એટલો જ બોલ લખી કોતરીશ લેખ;

અથવા ફાગટમાં હોં, લેવી નથી પાઈ લાલ.

એક પાટિયું, કલાલ !

૬

તારા પૂજકોનાં બીજાં પાપ તાપ અનાચાર,

ચોરી ચાલી વ્યભિચાર, દુઃખ દર્દના પોષાર;

એનાં ચિત્ર ધણું સૂક્ષ્મ, મારાં આંગણાં કંગાલ

એક પાટિયું, કલાલ !

પણ કણું તેણું પાટિયું તો ચીતરીશ ખાસ,

જેને જોવા સારુ લોક જિભાં રહેશે પીઠા પાસ;

એને જોનારાંની રોઈ રોઈ થાશે આંખો લાલ.

એક પાટિયું, કલાલ !

જીવતરામ ૬૨

સંસ્કૃતિની પ્રગતિ અને પાયાની કેળવણી

[આચાર્ય કૃપાલાનીજીવ 'તાન્ત્રિક'નું પેઢું"નો આગળનો હપતો.]

માનવ ઇતિહાસના ઉપકાળમાં મનુષ્ય ત્યારે લગભગ પેટ સરકતું પ્રાણી હતો, ત્યારે તેણે પોતાનું માથું કેવી રીતે ઊંચું કર્યું તથા તે દટાર ઊભો રહેતા કેવી રીતે થયો? નર્મ પશુઓથી તેને જુદો પાડનાર વિશિષ્ટતાઓ તેણે કેવી રીતે ધીરે, ધીરે પ્રાપ્ત કરી? એ પ્રશ્નોના જવાબમાં કહી શકાય કે, નિરીક્ષણ અને પ્રયોગ એ દ્વિવિધ પ્રક્રિયા દ્વારા જ તે કેળવાતો ગયો છે, તથા ઉન્નત થતો ગયો છે. તેણે પ્રથમ ભૌતિક સૃષ્ટિનું નિરીક્ષણ કર્યું અને પછી તેના ઉપર પોતાના હાથ અજમાવી જોવા માંડ્યા. ભૌતિક સૃષ્ટિની રીતિ-નીતિ સમજી સમજીને તેણે વસ્તુઓ ધડવાનું શરૂ કર્યું. તેણે પોતાની ઇચ્છાઓને ઉપયોગ કરવા માંડ્યો; અને મુખ્યત્વે તો તેણે પોતાના હાથનો ઉપયોગ શરૂ કર્યો, કે જે હાથ આટલી આસાદગીથી અને આટલી નાજુકાઈથી વસ્તુઓના આકાર ધરી શકે છે. જેમ જેમ તે બાહ્ય સૃષ્ટિ ઉપર કામ કરતો ગયો, તેમ તેમ તે તેના કાષ્ટો અને આસિધતાનું શોધ-ધણું જ્ઞાન મેળવતો ગયો. પછી તેણે પોતાની સહજ સ્ફુરણ, કલ્પનાશક્તિ તેમ જ શ્રદ્ધાશક્તિને પોતાને કામે લેવા માંડ્યાં. જે જે યાંત્રિક તરકીબો તેણે શોધી કાઢી, તેમના વડે તે પોતાની મુશ્કેલીઓ અને વિઘ્નોને વટાવી જવા શક્તિમાન થતો ગયો. મનસ્વી કુદરતી શક્તિઓનું રમકડું હોવાને બદલે હવે તે તેમના ઉપર વધુ ને વધુ કાબૂ મેળવતો ગયો. ધીમે ધીમે તેણે કુદરતનું નિયંત્ર કરનારા સામાન્ય નિયમોનું પ્રાયમિક જ્ઞાન મેળવ્યું. એના પાયા ઉપર તેણે પોતાનાં જુદાં જુદાં વિજ્ઞાનો ખડાં કર્યાં. પહેલાં તે પોતાનું કામ વગર સમજીને જડ રીતે કરતો, તેને બદલે હવે તે વૈજ્ઞાનિક રીતે કામ કરનારો થયો. પોતાના હાથ તેમજ પોતાનાં પ્રાયમિક દૃશ્યનાં ઓગારો અને યંત્રો દ્વારા કામ કરતાં કરતાં તેણે જે સામાન્ય નિયમો તારવી કાઢ્યા તેમનું તેથી આગળ તારણ કરતા જતાં ફિલસૂફી બની ચર્ચા. હવે તો વિવંશનાં ગૂઢમાં ગૂઢ રહસ્યો તેની આગળ પ્રગટ થવા લાગ્યાં.

મૂળની અણપક્ષોટાયેલી બાહ્ય સૃષ્ટિની અંધાધૂંધીમાં

શોધી, વ્યવસ્થા લાગ્યા બાદ તેણે સ્વાભાવિક રીતે પોતાની જાત તરફ નજર ફેરવી. અર્થાં પ્રાણીઓમાં તે એક જ એવો હતો કે જે નવું ધરી શકે તથા નવું શોધી શકે. તો પછી પોતાની આસપાસની જડ-ચેતન સૃષ્ટિથી જુદો એવો તે પોતે કાણ હતો? તેણે પોતાની દૃષ્ટિ અંતર્મુખ કરી, અને પોતાના અંતઃકરણની આંતરિક પ્રવૃત્તિઓના નિયમો શોધી કાઢ્યા. એમાંથી તેના અંતરાત્મા અને ધર્મનું શાસ્ત્ર — માનસશાસ્ત્ર બીજું થયું બીજી બાજુ કુદરતમાં એકલા જ કામ કરવા જતાં તેણે શોધી કાઢ્યું કે, વૈયક્તિક રીતે તે એકલો પોતાની બાહ્ય પરિસ્થિતિ ઉપર વિજય મેળવવા જતાં ફાવી શકે તેમ નથી. તેથી તેને તે જ ક્ષેત્રમાં કામ કરનારા બીજાનો સહકાર શોધવો પડ્યો. ધીમે ધીમે તેણે ટોળાઓ, જાતિઓ, વર્ગો અને પ્રજાઓ બની કરી; આમ નાગરિક જીવન અને રાજ્યવ્યવસ્થા શરૂ થયાં. અને બીજાઓ સાથે સહાહસંજ અને સહકારથી જીવવા ઇચ્છતા સામાજિક પ્રાણી માટે ઉચિત એવા નિયમો તેણે ધડ્યા. તેણે જોઈ કાઢ્યું કે ભૌતિક સૃષ્ટિ ઉપરના પોતાના દૃઢ ભાવવધાનું તેણે એવી રીતે નિયંત્રિત કર્યું જોઈએ કે જેથી બીજાઓના તે જ જાતના હક્કની આડે તે ન આવે આમ તેણે પોતાનાં સામાજિક તેમ જ રાજકીય હક્કો, ફરજો, જવાબદારીઓ અને વશદારીઓ બનાં કર્યાં, અને પોતાના વૈયક્તિક જીવનમાં તેમજ સમાજના જીવનમાં વ્યવહાર તેમ જ સૈદ્ધાંતિક નીતિધર્મ, કાષ્ટકાંડન, અને રાજ્યવ્યવસ્થા દાખલ કર્યાં.

જંગલનો જંગલી અને ઝવેરી માણસ — જેને વસ્ત્રોએ અંશે જનવર જ કહેવા જોઈએ — તે આ પ્રક્રિયાથી પોતાની જાતને કેળવીને ઉન્નત થયો છે અને ક્રમે ક્રમે મુખ્યો છે. હવે તે શોર બોલે આવી ગયો છે, એટલે પોતે જે સીડીએ ચઢીને બોલે ચડ્યો છે, તેને લહેરથી જુદી ગયો છે. કેટલીક વાર તો તે પોતાનું કામ પૂરું થયું માની તે સીડીને ફગાવી દેવા પશુ માગે છે. પશુ તેનું કામ સાચે જ પૂરું થયું છે? પોતે મેળવેલા લાભોને સંગ્રહિત કરતા રહી,

તેણે શું હરહંમેશ નવા નવા પિતૃઓ મેળવતા જવાનું નથી? એ બીજા પ્રશ્નનો જવાબ એ 'હા' હોય, તો તેના બધા પ્રયત્નોમાં પેલી જૂની પ્રક્રિયા જ ઘૂંટાતી રહેતી જોઈએ; નહીં તો અવનતિની સામી પ્રક્રિયા — કે જે શબ્દો અને બાહ્ય ટાપટીપની બાબતમાં કુશળ હોય છે, પરંતુ સર્જક વિચાર અને ક્રિયાની બાબતમાં શૂન્ય હોય છે — તે તેના ઉપર ચડી બેસવાની. એ જાતની પ્રક્રિયા, જ્યારે કોઈ સંસ્કૃતિ બાગી પડવા માંડે છે, ત્યારે તેની શરૂઆતમાં હમેશ દેખા દે છે, એવી ઇતિહાસની સાખ છે.

હવે, બાળક પણ પોતાની ઇદરિયોની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરે છે તે વખતે પ્રારંભકાળના પેલા જંગલી માણસ જેવું જ અણુધક હોય છે. તે બાળકને કેળવણી દ્વારા જોયે સાવવાનું તથા સંસ્કારી બનાવવાનું હોય છે. પરંતુ આજની કેળવણીની પદ્ધતિ તો તેને એક જાનવર માનીને માણે છે અને તેની સાથે તે રીતે કામ લે છે. તેની તાક્ષીમમાં તેની પાસે પોપટની પેઠે અમુક શબ્દો અને વાક્યો બોલાવવામાં આવે છે. તે તેમને બોલતો જાય છે, અને થોડા સમય બાદ એ જાતના શબ્દો બોલવામાં તે ચતુર બની જાય છે. થોડે થોડે ગાંજે આ નાના પશુને મિત્રો અને પડોશીઓ આગળ પોતાના ભણતરનું તથા શબ્દો વાપરવાની આવડતનું પ્રદર્શન કરવા સર્જ જવામાં આવે છે. અને એમાં તે સફળ નીવડે તો તેને ઉચિત ધનાગો, કિઝીઓ અને ખિતાબો એનાયત કરવામાં આવે છે. ત્યાર પછી કૃતરાત્ર કે વાંદરાના બેરાળિયાની માફક તેને કેટલીક બ્યવહારુ કરામતો શીખવવામાં આવે છે. તે બાળક તે બધી કરામતોની પાછળ રહેલી પ્રક્રિયા કે તેનું રહસ્ય સમજવા-જૂજવા વિના તેમને યાંત્રિક રીતે કમી કરે છે. આ પ્રક્રિયા કે જેને ખોટી રીતે કેળવણી કહેવામાં આવે છે, તેનાથી એ બાળક ગૂંગાઈ મરી જતું નથી એ કંઈ એ પદ્ધતિનો દોષ નથી. એનું કારણ તો એ છે કે વસ્તુતાએ તે બાળક એક માનવપ્રાણી છે, પણ નથી. પોતાના માર્ગમાં કેળવણીએ જોવા કરેલા અંતરણ્યો તે હલ્લેથી જાય છે, અને તેની ઉપરવટ થઈને તે કાંઈક પ્રકારનું ગુણ મેળવી લે છે. પરંતુ એક વાત યોક્ષ્ય છે કે, જે તેની કેળવણીની પ્રક્રિયા માનવ વ્યક્તિ અને માનવ જાતિના કુદરતી વિકાસ-

ક્રમને અનુસરે, તો તે બાળક જલદીથી તથા વધુ સારી રીતે કેળવાય. તે રીતને અનુસરવા જતાં તેનું મગજ જ નહિ, પણ તેની બધી શક્તિઓ ઉપયોગમાં આવે છે અને પરિણામે કસાય છે તથા વિકસે છે. તેની આંખો, હાથ અને તેવી બીજી ઇદરિયો પણ કેળવાય છે. તેઓ વધુ કાર્યક્ષમ બને છે. તેની કલ્પનાશક્તિ અને તેની શોધકશુદ્ધિ જનપ્રદ પ્રવૃત્તિરૂપે ખીલી જોડે છે. આજે તેને જે વિવિધ નિષેધો અને દબાણો નીચે ગૂંગાણું પડે છે, તે બધા દર થઈ જાય છે; અને અમુક ઉદ્દેશસર ક્રિયા કરવાથી તેની સંકલ્પશક્તિ વિકસે છે અને તેનું વ્યક્તિત્વ સંગઠિત અને સમન્વિત બને છે.

માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ વિચારતાં પણ આ જાતની કેળવણી ઊછરતા બાળક માટે આદરણ્ય છે. તેની પ્રકૃતિને વ્યક્ત થવા તેમ જ વિકસવા માટે મોટા પ્રમાણમાં શારીરિક ક્રિયાની જરૂર છે. કામ કરવા દ્વારા અને રમવા દ્વારા જ તેનું મગજ સક્રિય થઈ શકે છે. જૂની પદ્ધતિએ, આલતી નિશાબોમાં બાળકની સંચય અને ઊભરાતી ક્રિયા-શક્તિને વ્યક્ત થવા માટે ઉપયોગી કે યોગ્ય ક્ષેત્ર ન મળવાથી તે વિનાશક માર્ગોએ વળી જાય છે, અને ગૂંડાગીરી તથા તોફાન રૂપે પ્રગટ થાય છે. તેની સર્જક શક્તિને કેળવવાને કે દોષવાને બદલે સૂજ કરીને દબાવી દેવામાં આવે છે, અને આ રીતે તેને અર્થ જવા દેવામાં આવે છે. બીજાનું આપેલું જ નિષ્ક્રિયપણે ગમ્યા કરવાની શક્તિવાળા વિદ્યાર્થીઓ, કે જેઓ પછીની જિંદગીમાં આ વિષમ તથા નિષ્કુર જગતના જીવનસંઘ્રામ માટે અપ્રોત્ય સામિત થાય છે, તેઓને આ નવી પદ્ધતિ તેમની સ્મરણશક્તિ અને તેમનાં મગજ એકસાં જ વાપરવાને બદલે તેમની બીજી ઇદરિયો વાપરતાં શીખવે છે તથા તેમને વધુ પ્રાણુવાન બનાવે છે. બીજા બાળુ, પેલા ક્રિયાશીલ, સંચય, અદ્યમ, તોફાની અને ધોંધળિયા વિદ્યાર્થીઓ, કે જેમને આજની શાળાઓમાં અનિચ્છનીય ગણવામાં આવે છે, તથા જેઓ સતત રૂપેલા તથા સોટીને માર વડેલાં કરે છે, તેઓ આ પદ્ધતિ દેશનું પોતાનું સ્વત્વ ફરી પ્રાપ્ત કરે છે અને પોતાની વિચિત્ર બેરા દાગ સમાજને સમૃદ્ધ કરે છે. જ્યારે કોઈ ઉલોમને

શિક્ષણની પદ્ધતિ, માધ્યમ કે ભાષા બનાવવામાં આવે છે, ત્યારે બાળકની બધી શક્તિઓ ઉપયોગમાં આવે છે એટલું જ નહીં, પણ તેને તેના કામમાં, તેની શાળામાં, તેના સાથીઓમાં, અને તેના શિક્ષકોમાં આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે, કે જે તેને આજે નથી મળતો. પછી શિક્ષક વૈધ્યાઓનો મુકાદમ મટી, વિદ્યાર્થીઓનો વડો બેરુબાંધ, ભાર્ષનિય, ભોમિયો કે દોરનાર બની રહે છે.

પરંતુ માનવજાતે જે કુદરતી પ્રક્રિયા અનુસાર શિક્ષણ તથા વિકાસ સાધ્યાં છે, તે બહુ ધીમી તથા વાંકીચૂકી હતી. તે પ્રક્રિયામાં બહુ જ્ઞાન પ્રયોગો અને નિષ્ફળતાઓ દ્વારા જ પ્રાપ્ત થયું હતું. સફળતા હરહંમેશ મળવાને બદલે અપવાદ રૂપે જ પ્રાપ્ત થતી હતી. તો શું આપણા બાળકે પણ પોતાની કેળવણી એ જ ધીમી અને વાંકીચૂકી પદ્ધતિએ સિદ્ધ કરવાની છે? તેને પણ પ્રયોગ કરતાં કરતાં હારબંધ નિષ્ફળતાઓ મળ્યા બાદ અંતિમ રૂબ રૂપે જ સફળતા પ્રાપ્ત થવા દેવી ભેઈએ? તે રીતે તો જીવનમાં પ્રવેશ કરીને કોઈ ધંધો કે રોજગાર શરૂ કરવા પહેલાં જે થોડાં વર્ષ કેળવણી માટે તેને મળે છે, તે દરમિયાન તે કેટલુંક શીખી શકે? હુગો દરમિયાન જે અનુભવ અને હડાપણ માનવજાતે એકઠાં કર્યાં છે તેનો લાભ શું તેને આપવાનો નથી? પરંતુ આ નવી પદ્ધતિમાં આજું કોઈ બન્યું જ નોંધે એ એમ નથી. નવી પદ્ધતિમાં તેને તેની ચોપડીઓ કે શિક્ષકો પાસેથી મળતી મદદ રૂગાવી દેવાનું કહેવામાં આવતું નથી. જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં તેની પ્રગતિને વેગીલી બનાવવા, સરળ બનાવવા, તથા તેને યોગ્ય માર્ગે દોરવા માટે તેઓનું માર્ગદર્શન તો રહેવાનું જ છે. તેની પ્રગતિ ધીમી કે વાંકેચૂકે માર્ગે થવાની કોઈ જરૂર નથી. બલકે, નવી પદ્ધતિમાં તો તેની પ્રગતિ આજની પદ્ધતિ કરતાં વધુ ઝડપી બનવાની છે. પરંતુ જે દરેક પગલું ભરવામાં આવશે, તેને તેના જાતઅનુભવ સાથે અનુબંધિત કે સમન્વિત કરવામાં આવશે, અને એ જાતઅનુભવ મેળવવામાં તે પોતે જ મુખ્ય તથા અગત્યનો ભાગ ભજવતો હશે. તેનું જ્ઞાન જીજ્ઞાસાએ મહેનત કરીને મેળવેલાં પરિણામો બહુવાર પૂરતું જ મર્યાદિત નહીં રહે. જે પ્રક્રિયાઓ દ્વારા માહિતી એકઠી કરાય છે અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, તે

પ્રક્રિયાઓ પશુ તે શીખશે. દરેક પગલું નજર સામેન. લક્ષ્યને અનુસરીને જ જાણી-સમજીને લેવામાં આવશે. આમ બાળકને પોતાની મેળે માત્ર બિનાઓ જ શોધવાને પ્રેરવામાં નહિ આવે, પણ શોધખોળ કરવાના તેમ જ વિચાર કરવાના નિયમો શોધવાને પણ પ્રેરવામાં આવશે. આ રીતે તે જે કોઈ જ્ઞાન મેળવશે, તે તેના વ્યક્તિત્વના એક ભાગરૂપ બની જશે. તથા વૈજ્ઞાનિક રીતે વિચાર કરવાની ટેવ તેને આપોઆપ પડશે.

દાખલા તરીકે, જો તેના પાયાનો ઉચ્ચો કપડું તૈયાર કરવાનો હશે, તો તે પ્રથમ પોતાનો કાંચો માલ જે રૂ, તેનું જ્ઞાન મેળવવાથી શરૂઆત કરશે. અર્થાત્ એ રૂની શોધનો ઇતિહાસ, તેની ખેતી, તેના ફેલાવો, તથા દુનિયામાં જે જે મુખ્ય મથકોએ તેવી ખેતી થાય છે તેની માહિતી તે જાણી લેશે. વળા રૂની ખેતી કઈ જાગેલાંદવામાં તથા કેવી જમીનમાં થઈ શકે તે પણ તે જાણી લેશે. એ માહિતી તે ખીજ પકાંની સરખામણીમાં મેળવશે. આમ તે ભૂગોળ, ઇતિહાસ અને ખેતીનું યોગ્ય રીતે સમન્વિત એવું કોઈક જ્ઞાન મેળવશે. તેને પોતાના જ્ઞાનનો કોઈ અંશ યાંત્રિક રીતે ગોખણપટ્ટી કરીને યાદ નહીં રાખવો પડે. પછી જ્યારે તે પીંજવાનું શીખશે, ત્યારે માનવ ઇતિહાસમાં રૂ સાદુ કરવા તથા પીંજવા માટે જે જુદી જુદી કરામતો યોજવામાં આવી છે, તે પણ તે જાણી લેશે. પછી કાંતતાં શીખતી વખતે તેને વજન, માપ અને સમયના વિભાગોનો ખ્યાલ મળશે. વળી કાંતવા માટે જે જુદાં જુદાં યંત્રો શોધવામાં આવ્યાં છે, તેમનું જ્ઞાન પણ તે મેળવશે. તે પોતે જે યંત્ર વાપરતો હશે તેનું યંત્રવિજ્ઞાન પણ તે શીખી લેશે. પછી જ્યારે તે વણવાનું શીખશે ત્યારે તે વણવાના યંત્રનું વધારે જટિલ યંત્રવિજ્ઞાન તથા તેના વિકાસનો ઇતિહાસ શીખી લેશે. આમ દરેક નવી ક્રિયા વખતે તેની માહિતી વધતી જશે તેમ જ સમન્વિત થતી જશે. તેથી તેણે મેળવેલું જ્ઞાન તેની જાતનો એક ભાગ બનતું જશે. આ જ્ઞાનની સાથે સાથે જ તેની વ્યવહારુ કુશળતા અને હજીશક્તિ પણ વિકસતી જશે.

(અંજીત ઉપરથી)

અંગાળાની દશા-૧૭૫૭-૧૭૭૨

[૨૫૦ રમેશચંદ્ર દત્ત કૃત 'હિન્દી મરીજાઈના ઇતિહાસ'ના સારાનુસારને આગળ લખેલો.]

૨

(૧૭૬૫-૧૭૭૨)

કલાઈવ કરી દિંદુસ્તાન આવ્યો, ત્યારે તેણે જોયું કે, કંપનીનું તંત્ર છેક જ સક્રી અર્થે હતું તથા પછી આગવાની અળી ઉપર આવી ગયું હતું. કંપનીના નાના મોટા સૌ ગમે તે રીતે અદલત પેસા બેસા કરવા પાછળ જ પડ્યા હતા, અને તે આરે કંપનીનું પોતાનું શું થવા જોઈ છે તે જોવાની કોઈને દરકાર ન હતી. કલાઈવે આવવાનું કંપનીનું કામ થાળે પાડવા તનતોડ પ્રયત્ન શરૂ કર્યો. પ્રથમ તો તેણે દિલ્હીના મોગલ બાદશાહ પાસે બંગાળ-બિહાર અને આરિયાની હીવાની સત્તા એટલે કે મહેસૂલ ઉઘરાવવાની સત્તા લખાવી લીધી. દિલ્હીના બાદશાહ નામનો જ રહ્યો હતો. પરંતુ હજી દેશના બધા રાજાઓ અને સુબાઓ તેને જેમાડ પૂરી સલામ બરતા હતા તથા પોતે સર-ખતે જોઈને કબાવી લીધેલાં રાજ્યો કે પ્રતિ ઉપર હકમત કરવાની સત્તા પોતાને દિલ્હીના બાદશાહ તરફથી મળી છે એવો દેખાવ કરતા હતા. કલાઈવે પણ તે પ્રથમનું જ અનુસરણ કર્યું. મોગલ બાદશાહને કંપનીએ નાણાં અને માણસની મદદ પણ કરેલી, તેમ જ કલાઈવ આટલો જેમાડ ન કરે તોપણ તેનાથી કોઈ બાજુ થઈ શકે તેમ તો હતું જ નહીં; એટલે તેણે કલાઈવે માગેલું ફરમાન લખી આપતાં વાર કરી નાંદ. બદલામાં મોગલ બાદશાહને દર વર્ષે અમુક સાલિયાણું કંપની આપે એવું કરાવવામાં આવ્યું. બંગાળનો બીજો બધો મુલકી વલીવટ બંગાળનો નવાબ જ કરે, અને તેના ખર્ચ પેટે અમુક રકમ તેને દર વર્ષે કંપની આપે એવું પણ કરાવવામાં આવ્યું. બાકીની બધી બચત કંપનીની તિજોરીમાં નબ. કલાઈવે આ હદો સમજાવતાં વિલાયતમાં હિંદોસ્તાને લખ્યું કે: "તમને અત્યાર આગાં મોગલો બંધવાન વગેરે નિહા ગળી લેતાં, આ બધા બાગોમાંથી દર વર્ષે તમને કુલ અડી રોકડનું મહેસૂલ મળશે. હવે પછી તેમાં કોઈ નહિ તો બીજા વીસ-વીસ લાખ કે તેથી પણ વધુ રકમનો વધારો થશે. શાંતિના સમયમાં તમારું મુલકી કે લક્કરી ખર્ચ ૬૦ લાખ રૂપિયા કરતાં વધારે હોવ નથી; નવાબનું સાલિયાણું યજ્ઞીને ક્યારનું ૪૨ લાખનું કરી દેવામાં આવ્યું છે; અને મોગલ બાદશાહને બંગાળી પેટે ૨૬ લાખ બરવાના છે. એ જોતાં નહીં નહીં તોય એક કરોડ બારીસ લાખ રૂપિયા જેટલી તમને શોખની આવક થશે..."

અર્થાત્ બંગાળના ત્રણ કરોડ માણસો પાસેથી જે મહેસૂલ ઉઘરાવવાનું હતું તે વલીવટી ખર્ચ બાદ કરતાં આ દેશમાં આ લોકોના હિત માટે ખર્ચવાનું નહોતું, પણ કંપનીના નફા તરીકે ઉઘેડ મોકલવાનું હતું; અને ઉઘેડેના કંપનીના બાગીદારોને વહેંચી દેવાનું હતું. આમ દિંદુસ્તાનનો વલીવટ કરવા માટે જે પદેલવદેલી યોજના અંગે રાજ્યકર્તાઓએ ધડી, તે દિંદુસ્તાનમાંથી ઉઘેડે તરફ યોજાની એક સતત રેલ વહેવરાવવાની જ યોજના હતી. અને એ જ યોજના આને પણ તેવી ને તેવી જ વાણી છે; કોઈ ફરક પડ્યો હોય તો એટલો જ કે એ જલેણ આર્થિક પ્રવાહ વધીને આવે અને કમ્પો થશે છે.

શરૂઆતથી માંડીને જ ઉઘેડ અને દિંદુસ્તાન વચ્ચે રથાપવામાં આવેલાં નાણાકીય વ્યવહાર હંમેશાં દિંદુસ્તાનને અન્યાય કરતાં જ રહ્યો છે; અને પરિણામે આટલાટલી સાધનસંપત્તિ, ફળદ્રુપ જમીન અને ઉદ્યોગી પ્રભ હોવા છતાં દિંદુસ્તાન અંગ્રેજોના હોદ લેકા નેટલા રાજ્ય અમલ બાદ પૃથ્વી ઉપરનો કંગાલમાં કંગાલ રેલ બનેલો છે.

કંપનીને રોક દોડાની વાર્ષિક આમદાની બળી કરી આપ્યા બાદ, કલાઈવ કંપનીના તંત્રને બંધારિત કરવા તરફ વળ્યો. કંપનીના હિંદોસ્તાનો તો શોખનો દુકમ હતો કે, કંપનીના નોકરોને ખાનગી રીતે મુલકી વેપાર કરતા બિલકુલ બંધ કરવા. પરંતુ કલાઈવ આ બાબતમાં તેમને ન આંધ્યો. આ બાબતમાં તેનો સિદ્ધાંત હોયો હતો. ૧૭૭૨-૭૩ ની આમની સભાની કમિટી અંગત જુવાની આપતાં કલાઈવે શોખના સંદોર્ભમાં જણાવ્યું હતું, 'કંપનીની નોકરીમાં મારી નિંદ્રી કેટલીય વાર જોખમમાં નાખ્યા પછી, તેમને નુકસાન ન થાય તે રીતે પેસા બેસા કરી લેવાની તક મને મળે તો હું તે જાી છું એવું ધારવાને કંપનીને રો હક છે' મારણ કે, હું તે પેસા ન લઉં તેથી કંઈ તેમને તો તે પેસા મળવાના નહોતા.' એટલે તેણે કંપનીના હુકમોની ઉપરવટ જાળી, કંપનીના બધા નોકરો સાથે મળીને બંગાળમાં મીડું, સોપારી અને વમાડ એ ત્રણ શાંતિનો એકાદ્ય વેપાર કરવાની સહિયારી મંડળી રચાવી; અને પોતે પ્રમુખ તરીકે તથા વિલિયમ લાઈલેલ, સમનર વગેરેએ રોડ વિલિયમની કારગિસલના સભ્યો તરીકે આપસ-આપસમાં એકબીજાને કારારનાં કરી બોધેધરી આપી કે, કંપનીના કાર્ય-વગેરો ઉઘેડેથી દુકમ કાઢી આ વેપાર બંધ કરાવે તોપણ એક વરસ માટે તો એ દુકમનો અમલ નહિ

કરીએ, તેમ જ તેઓમાંથી કોઈને વક્સીવવા કરાવી કોઈ શિક્ષા કરે તોપણ તેને તેમાંથી બચાવી લઈએ તથા એને કોઈ નુકસાન થાય તો બરી આપીએ !

કંપનીને આ વાતની નજીક થતાં તેણે તરત જવાબને લખી મોકલ્યું કે, “અમે એમ ચોક્કસ માનીએ છીએ કે સુલકી વેપારમાં જે મળતી પૈસા એકઠા કરવામાં આવે છે, તે કોઈ પણ યુગમાં કે કોઈ પણ દેશમાં કદી નજીકમાં ન આવેલી એવી જુલમ અને ત્રાસની પદ્ધતિથી એકઠા કરાય છે. એ બાબતમાં અમારી લાગણી અને હુકમો અમે એ વાત બાધી ત્યારથી એકસરખા રખા છે. તેથી જે મર્યાદિત તેમ જ બંધવસ્થિત રૂપમાં એ વેપાર ચલાવવાની યોજના તમારા તરફથી રજૂ કરવામાં આવી છે, તેને અમે અનુમોદન આપી શકતા નથી. કારણ કે એ વેપારમાં ચાલતી ત્રાસદાયક કુરીતિઓને અમને કારમો અનુભવ થયેલો છે.”

પરંતુ કંપનીએ લખા મોકલ્યું તેથી શું ? “અમે કોંઠાકઠો કરી દીધા છે, અમે અગાડરી પૈસા ધીરી દીધા છે” એવાં એવાં બહાનાં કાઢી બીન’ એ વખતે સુધી એ સુલકી વેપાર ચાલુ જ રાખવામાં આવ્યો.

જાણીએ ૧૭૫૭માં હિંદુસ્તાન છોડી ગયા. ત્યાર પછી વસ્ત્રો અને કાંઠિયારના કારખાનાં પાંચ વર્ષોમાં બંગાળમાં જુલમ અને અધ્યાધુનિક પદ્ધતિની ચેટ જ ચાલુ રહ્યાં. નવાબને નામે જ મહેસૂલ ઉધરાવવામાં આવતી, હાલો; ન્યાય નવાબના અમલદારો જ ચૂકવતા; તથા બધો અવધાર નવાબના નામના એકા હેઠળ જ ચાલતો. પરંતુ દેશની ખરી રહી-ધણી તો ઘરઠ ઠડિયા કંપની હતી; બધો નફો તેનાં ખીસામાં જ જતો; અને કંપનીના મોકરો પોતાના અંગત લાભ ખાતર અમર્યાદ જુલમો કરતા તેની સામે નવાબના અમલદારો કે નવાબની અદાલત કોઈ જ રક્ષણ આપી શકતાં નહીં. લોકો નવાબની અદાલતને ઉપયોગ કંપનીના મોકરો પોતાના લાભમાં જ કરતા

પહેલેથી જ એની એ બંગાળના લોકોની જિવાઈતું મુખ્ય સાધન હતું. ધણી ભૂતા વખતથી બંગાળાની જમીનનો પહોલો વંશપરંપરાથી ચાલતા આવેલા જમીનદારો જ કરતા. તેઓ નવાબને મહેસૂલ ભરતા, જરૂરને વખતે તેને લરકરી અદલ કરતા, અને પોતાની હક્કમત હેઠળના વિસ્તારમાં વસ્તુતાએ રાજવસત્તા જ ઓખવતા. રૈયતનાં માણસો તેમને ‘રાલ’ જ ગણતાં તેઓ બધે કાયદો અને બંધવસ્થા ભળવતા; ઉધડાએ પવવતા, ઝુનેઝારોને શિક્ષા કરતા, ધાર્મિક હરવાઓ તેમ જ આધુનિકતાને પોષતા, વિદ્યાલયોને ઉત્તેજન આપતા અને વિદ્યોને આશ્રય આપતા. ૧૭મા સદીમાં મુસ્લિમો અને અઢારમા સદીમાં ખીરકાસમ જેવા

આપણા નવાબોએ તે જમીનદારોને બહુ કપરી રીતે ‘નિબાળ્યા’ હતા, પરંતુ કદી તેમને તેમની બગીચામાંથી કાઢી મૂક્યા ન હતાં; કારણ કે તે જમીનો રિવાજ મુજબ વંશપરંપરાની ચણી હતી. પરંતુ કંપનીના મોકરોએ તો બંદીવાન અને મિદનાપુર જિલ્લાઓ ખીરકાસમ પાસેથી ૧૭૬૦માં મળતાં જ ત્યાં એક નવી પ્રથા દાખલ કરી. તેઓએ જમીનદારોના ચાલ્યા આવેલા હકોની ઉપેક્ષા કરીને બેપજ વધારવા માટે ત્યાંની જમીનો હરાજમાં વધારેમાં વધારે મહેસૂલ ઉધરાવી આપવાની માગણી કરનારને સોંપી. અને તેનાં પરિણામ બહુ જીવલેણ આવ્યાં.

બંગાળનો અવનર મિ. વલ્ડર લખે છે : “બધી જમીનો નજીક વધુ જેટલી કૃષી મુલત માટે હરાજીથી પડે અપવાદમાં આવી. કોઈ માલ મિલકત વિનાના કે પ્રતિષ્ઠા વિનાના માણસો તે હરાજમાં માગણી કરવા લાગ્યા. ભૂતા જમીનદારો ધરખાર છોડી દેવાને નારાજ હોવાથી તેમણે વાર્તાવિક રકમ કરતાં વધારે રકમે માગણી રજૂ કરી; ત્યારે આ નવા માણસો, કે જેમને કોઈ ખોવાતું ન હતું, તેમણે ગમે તે રીતે તાત્કાલિક કબજે મેળવવાની દાનતથી માગણીની રકમ વળી વધારી દીધી. પરિણામે હજારો લોકસાચો દેશ ઉપર છૂટા મુકાયા; તેઓએ ગરીબ રૈયતને લંડીલંડીને પહેલા વધુનું ભરણું તો લધુ.”

હજારો અને બગાડારના પદ્ધતિ હેઠળ દેશનો વેપાર અને ઉદ્યોગ પડતી દશામાં આવી જ ગયા હતા. અત્યાર સુધી ઘરઠ ઠડિયા કંપનીના દિરેક્ટરોએ પોતાના મોકરોને તેમ કરતા અટકાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પણ હવે તો તેમણે પોતે જ તેથી પણ વધારે થોડા અત્યાચાર આદર્યો. બંગાળાનું દેશમાં કાપડ ઝબ્બેટમાં લઈ જવામાં આવતું આવી ઝબ્બેટના વણકરો અમારી રાજ બધ છે એમ કહી ખરો પાડવા લાગ્યા. પરિણામે ઘરઠ ઠડિયા કંપનીએ બંગાળમાં પોતાને મજેલી બધી રાજવસત્તાને બધે ઘસાઘૂંકે બંગાળામાંથી દેશમાં કાપડ વણવાના ઉદ્યોગને નાશ કરી, માત્ર કાચું દેશમ ઉત્પન્ન કરવાના ઉદ્યોગને જ ચાલુ રાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો; જેથી ઝબ્બેટના દેશમ વણવાના ઉદ્યોગને ઉત્તેજન મળે. તેમણે ૧૭૬૬ની ૧૪મી માર્ચે હુકમ લખી મોકલ્યો કે, બંગાળામાં કાચું દેશમ વેંદ કરવાને જ ઉત્તેજન આપવું; પરંતુ તેનું દેશમાં કાપડ વણવાના ઉદ્યોગને અટકાવી દેવો. વળી તેમણે એવા બહામણ પણ કરી કે, દેશમાં કોડકાં બરનાસાઓને કંપનીનાં કારખાનામાં જ કામ કરવાની રૂંચ પાડવી; જેથી તેઓ પોતાને ઘેર કામ કરતા અટકે. અને એ વસ્તુ અમલમાં મૂક્યા માટે રાજ્ય તરફથી જ બંધી કરવાનો અને કોઈ તેનો બંધ કરે તો બારે સજ્જ કરવાનો હુકમ પણ તેમણે આપી દીધો.

ગ્રામપુસ્તકાલયો માટે સાહિત્ય

ગ્રામપુસ્તકાલયોને અંગે મુંબઈ સરકારે જે યોજના બહાર પાડી છે તે મુજબ નાના ગામના પુસ્તકાલય માટે મદદ-રૂપે રૂ. ૩૦ તથા મોટા ગામના પુસ્તકાલય માટે રૂ. ૫૦ આપવાનું સરકારે નક્કી કર્યું છે. આવી રીતે દરેક જિલ્લામાં રૂ. ૩,૦૦૦ સુધી સરકાર ખર્ચવા ધારે છે. ગામના ક્ષેત્રોએ આ રકમમાં પોતાના કાળા તરીકે રૂ. ૧૫ અને રૂ. ૨૫ અનુક્રમે આપવાના હશે. આ કુલ રકમમાંથી ૪૦ ટકા નેટલી રકમ પુસ્તકો ખરીદવામાં, ૪૦ ટકા નેટલી સામયિકોમાં, તથા બાકીની ૨૦ ટકા નેટલી બીજા ખર્ચમાં વાપરવાની છે. એટલે સરકારી ધોરણે પ્રમાણે ગ્રંથાલયનું વાર્ષિક ખર્ચ નીચે મુજબ હોઈ શકે:

નાના ગામનું પુસ્તકાલય	મોટા ગામનું પુસ્તકાલય
પુસ્તકોમાં	૧૮ ૩૦
સામયિકોમાં	૧૮ ૩૦
બીજા ખર્ચ	૬ ૧૫
કુલ રૂ.	૪૫ ૭૫

આ રકમોથી તમે સર પુસ્તકાલયની શરૂઆત કરનાર માં પુસ્તકો પ્રથમ પસંદ કરે તેનું મૂલ્ય આપવાના નીચે પુસ્તકોની તથા સામયિકોની યાદીઓ આપી છે.

પહેલી યાદીમાં આપેલાં પુસ્તકોની સંખ્યા ૫૨ છે તથા તેની કિંમત આશરે રૂ. ૨૫ થાય છે. પુસ્તક-ખરીદી એકતામતી કરવામાં આવે તો ૮ થી ૪ રૂપિયા વળતર કમિશન પેટે મળી શકે છે. અને પસંદગી માટે પણ કંઈક અવકાશ રહે તે માટે કેટલીક વધારે ચોપડીઓ પણ આ યાદીમાં આપી છે. એટલે આ યાદી નાના ગામના પુસ્તકાલય માટે ખાસ ઉપયોગી થશે એવી ધારણા છે.

મોટા ગામના પુસ્તકાલય માટે પહેલી યાદીનાં પુસ્તકો તો છે જ; તે ઉપરાંત તેઓ ખરીદી શકે એવાં પુસ્તકોનાં નામ બીજી યાદીમાં આપેલાં છે. એટલે તેઓ યાદી ૧ તથા ૨ બંનેમાં જાણીતી પુસ્તકો ખરીદી શકે.

આ પછી ત્રીજી એક વધારાની યાદી આપી છે, તેના ઉદ્દેશ એ કે, ચાલુ પુસ્તકાલયોમાં અમે આપેલી પહેલી બે યાદીઓમાંનાં કેટલાંક પુસ્તકો હોવાની સંભવ છે. તો એવાં પુસ્તકાલયોને નવાં પુસ્તકો ખરીદવા બાબત મુશ્કેલી જરૂર રહે તેમને સારુ આ ત્રીજી યાદી કહી છે. તે ઉપરાંત, નવાં પુસ્તકાલયો પણ, નાણાંની અનુકૂળતા યતાં, પહેલી બે યાદીઓમાં જણાવેલાં પુસ્તકો આવી ગયા પછી નવાં લેવા માગે ત્યારે, તેમને પણ આ ત્રીજી યાદી મદદદાતી થશે, એવી અપેક્ષા છે.

આ પછી વધારે પુસ્તકો પસંદ કરવામાં મદદ રૂપ થાય એવી આશરે ૨૦૦ રૂપિયા કિંમતનાં ૨૦૦ પુસ્તકોની એક યાદી 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય' ના ૧૯૪૦ ના જુલાઈના અંકમાં આપવામાં આવી છે તે જોવાની ખાસ ભલામણ છે.

સામયિકોની યાદીમાં જે સામયિકો લેવા યોગ્ય માન્યાં છે તેમનો નામ-નિર્દેશ કર્યો છે. બાકીનાં સામયિકોમાંથી જેને જે વિશેષ ફાવતું આવે તે તે માંગાવે. તેમાં એક પસંદ કરવા યોગ્ય અને બીજું નહિ એવો તરતમ આવ નક્કી કરવો મુશ્કેલ છે.

આશા છે કે આપેલી યાદીઓ ગ્રામપુસ્તકાલયોને ઉપયોગી થશે.

પાંડુરંગ દશપાટે

યાદી નં ૧

૧. સામાન્ય

અવસાત વિદ્યાપીઠ	ખિરસોશ (ગોળી માટે) ૦-૮-૦૦
૨. ધર્મ	
કેસ'બી, ધર્માતંદ	જુલ્હીલા ૦-૧૨-૦૦
ખેર, પં. ના. મો.	આશ્વમજ્જનાપદિ ૦-૨-૦૦
માંધી, મો. ૬	અનાસક્તિયોગ ૦-૨-૦૦
" "	ગીતાઓથ ૦-૨-૧૧
" "	ધર્મમંથન ૦-૧૨-૦૦
" "	મંત્રગ્રંથાત ૦-૧-૦૦
ધુપ, આનંદચંદ્ર	નીતિગિણ ૦-૧૫-૦૦
મદ, નૃસિંહચંદ્રાદેવ	ભારતકથા ૧-૦-૦૦
લીલાવતીજીદેવ	બાજામાવણ ૦-૧૦-૦૦
વગામે, પાં. વિ.	ઉપનિષદની વાતો ૦-૪-૦૦

૭. સમાજશાસ્ત્ર, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર			૧૧ ઇતિહાસ, બુદ્ધિ ઇ.		
કોહરી અને પટેલ	આમગોષ્ઠી	૦-૬-૦	કાલેકર, ડ. બા.	જીવતા લહેવારો	૦-૧૨-૦
ગાંધી, મો. ક.	આમરાની વહારે	૦-૧-૦	ધટ્ટ	દેશદેશના લોકો	૧-૪-૦
" "	ગોસેવા	૦-૫-૦	નેહરુ	ઇન્દિરાને ધરો	૦-૮-૦
" "	ભાગ્યદેવ અને બીજા લેખો	૦-૧૨-૦		૧૨ ચરિત્ર	
" "	સર્વોદય	૦-૧-૬	ગાંધી, મો. ક.	આત્મકથા	૧-૦-૦
" "	હિંદસ્વામી	૦-૪-૦	"	એક સ્વતંત્રીની કથા	૦-૧-૦
પરીખ, ન. દા. (સં.)	આમપંચાયતનો કાયદો		તાશીરવાળા	અરો નરમુસ્ત	૦-૩-૦
બસુ	હિન્દના વેપાર હથોટી	૦-૬-૦	દવે, જી. વ.	મધ્યમ	૦-૪-૦
	નારા	૦-૮-૦	મટ્ટ, જી. ક.	જીવનચરિત્ર	૦-૩-૦
વારિયા અને રાવ	આપણા આર્થિક પ્રશ્નો	૦-૫-૦	મરાઠવાળા, દિ. ધ.	ઈશ્વરેત	૦-૬-૦
	૪. વિજ્ઞાન		"	સુદ્ધ અને મહાવીર	૦-૬-૦
મોંધીબહેન (અનુ.)	ભૂતચરિત્ર	૦-૫-૦	"	રામ અને કૃષ્ણ	૦-૮-૦
"	વિજ્ઞાનના ક્ષણો ૧-૨	૦-૧૦-૦		યાદી નં. ૨	
"	વિજ્ઞાનની રમતો	૦-૫-૦	મુખ, આનંદરાંકર	ધર્મવર્ણન	૦-૧૩-૦
મોહક, તારાબહેન	૫. શિક્ષણ		"	હિન્દુ ધર્મની બાળશાળી	૦-૮-૦
	ધર્મ મોંઘાસોરી	૦-૧૦-૦	પટે શાસ્ત્રી,	આર્થસિમ્બ	
			(સરકાર સાહિત્ય)		૩-૦-૦
૧. ઉપયુક્ત કલા- ખેતી, વેદક ઇ.			દેસાઈ, ઈ. સુ.	જુદ્ધકાંચ દોહન-૧	૩-૮-૦
ગાંધી, મો. ક.	આરોગ્ય વિષે સામાન્ય જ્ઞાન	૦-૪-૦	મકુર, રવીન્દ્રનાથ	કુરબાનીની કથાઓ	
પટેલ, સોમાભાઈ	ખાદેશી માહિતી	૦-૬-૦	(અનુ. મેધાળી)		૦-૬-૦
પંડ્યા, કાંતિલાલ	આપણા આહાર	૦-૬-૦	પાટક, રામનારાયણ	જન્મનો તાત	૨-૦-૦
	૭. અર્થ		ભટ્ટ, મુળરાંકર	મહાન સુસાક્ષી	૧-૮-૦
હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી	વાહમીદિનો નય	૦-૬-૦	વોશિંગ્ટન, બ્રુકર ડી.	આત્મચરિત્ર	૧-૨-૦
	૮. કાવ્ય			યાદી નં. ૩	
દવે, જી. વ.	આમભજનમંડળ	૦-૨-૦		સામાન્ય	
પ્રેમાનંદ	મામોરુ	૦-૬-૦	કામદાર	વિશ્વદર્શન	૩-૮-૦
બરડીવાળા	રાસકુંજ	૧-૪-૦	મરાઠવાળા	તત્ત્વજ્ઞાન	
ભટ્ટ, ચિ. પ્રા.	મહાસમાનં ગીતો	૦-૧-૬		જીવનસોધન	૧-૪-૦
	૯. નાટક			ધર્મ	
આવંતિથી	બાળસંવાદો તથા નાટકો	૦-૧૦-૦	પટેલ, મો. ઇ.	શ્રીમદ્ ભાગવત	૧-૮-૦
દવે, જી. વ.	આંધ્યાત્મ આર્ટ	૦-૧-૦	માસ્તર, કરીમમદમદ	ઇસ્લામની ઓળખ	૧-૮-૦
"	મૃદુલો શિક્ષક	૦-૩-૦		સમાજશાસ્ત્ર, ઇ.	
નીલકંઠ, રમણભાઈ	રાઈનો પર્વત	૧-૮-૦	કુમારજી	આમ આલોચન શા માટે ?	૦-૮-૦
	૧૦. વાર્તા		ગોંડી, મો. ક.	સો ટકા સ્વદેશી	૧-૪-૦
ગ્રીફ	રોમિયન હુડો	૧-૪-૦	જોશી, ઇ. વ.	આપણા આર્થિક પ્રશ્નો	૧-૦-૦
વિષ્ણુભાઈ	પંચતંત્રની વાર્તા		રોલેન્ડેય	ભારે કરીશું શું ?	૧-૦-૦
(પ્ર. ચિત્રશાળા)			મહેતા, અણ્ણભાઈ	મારું આમહું	૦-૧૦-૦
શરદાંદ	વળ વાર્તાઓ	૦-૧૨-૦	ગોંડી, મો. ક.	કેળવણી	
" "	પક્ષી સમાજ	૧-૪-૦		અરી કેળવણી	૦-૧૨-૦
			ઉપયુક્તકલા- આરોગ્ય		
			પટેલ	હાંત અને તેની સંભાળ	૦-૬-૬

પરીખ, ન. દા.	કન્વેને પત્રો	૦-૧-૦
વૈદ્ય, બાપાલાલ	દિનચર્યા	૧-૮-૦
સાતવજેકર	આસન અને આરોગ્ય	૦-૧૨-૦
	નાટક	
કાલિદાસ	શાકુન્તલ	૧-૦-૦
ભવભૂતિ	ઉત્તર રામચરિત	૧-૮-૦
ધૂમકેતુ	પડયા	૦-૫-૦
"	એકલવ્ય અને બીભી નાટકો	૦-૫-૦
	વાર્તા	
હાકર, રવીન્દ્રનાથ	નોકલકુબી	૨-૮-૦
ત્રિપાઠી	સરસ્વતીચંદ્ર-૧	૨-૧૨-૦
"	" -૨	૨-૦-૦
ધૂમકેતુ	તલુખા-૧	૧-૮-૦
નીલકંઠ	બદ્રંબદ્ર	૨-૦-૦
પાદક, રામનારાયણ વિ.	દિરેકની વાતો-૧	૧-૪-૦
બંકિમચંદ્ર	આનંદમઠ	૧-૦-૦
મુનશી	પાણ્ડુની પ્રભુતા	૨-૮-૦
સર્વેન્દ્રીચ	ડોન કિવ્ગોટ	૦-૮-૦
વર્ન, મલ્લે	સાહસિકોની સુધિ	૧-૪-૦
	ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ઇં	
લેલકર	લોકમાતા	૦-૧-૦
"	દિમાલયનો પ્રવાસ	૧-૦-૦
સ	હિન્દુસ્તાનની સંસ્કૃતિ	૧-૧૪-૦
	અનિ	
બાકનલે	મારી કહાણી	૦-૮-૦
મસંબી	આપવીતી	૧-૪-૦
દેસાઈ, મદારેવ	સન્ત કાન્સિસ	૦-૩-૦

યાદી નં. ૪

સામયિકો*

નાનાં મામપુસ્તકાલયો માટે

પ્રબળપુ (સાપ્તાહિક)	અથવા	૫-૦-૦
ફૂલછાપ	"	૧-૦-૦
શિશુ અને સાદિય (માસિક)		૨-૦-૦
કુમાર	"	૧-૦-૦
બાલમાસિકોમાંથી એક	આસરે	૪-૦-૦
સીમાસિકોમાંથી એક	આસરે	૪-૦-૦

* મોટાં મામપુસ્તકાલયો જનમુખિ, મુંબઈ સમાચાર, ગુજરાત સમાચાર ઇ. માંથી એકાદ દૈનિક મંગલવા ઇચ્છે તો તેમણે સાપ્તાહિક તથા બાળ કે સીમાસિકમાંથી એક કમી કરવું પડે. દૈનિકનું વાર્ષિક લગભગ રૂ. ૧૫થી ૨૦ની આસપાસ થાય છે. સીમાસિક સાથે બાલ વિજ્ઞાનની પૂર્તિ દોષ છે.

'નવજીવન'નાં છેલ્લાં પુસ્તકો

અંગ્રેજી

Rs. As. Ps.

Indian States' Problem (Gandhiji)	4	0	0
P. & F. Charges	0	10	0
Christian Missions — (Gandhiji)	2	0	0
P. & F. Charges	0	5	0
A Discipline for Non-violence (Gregg)	0	6	0
Foreword by Gandhiji			
P. & F. Charges	0	1	6
Practical Non-violence (Mashruwala)			
Foreword by Gandhiji	0	6	0
P. & F. Charges	0	1	6
Economics of Khadi (Gandhiji)			
Foreword — Babu Rajendraprasad	4	0	0
P. & F. Charges	0	12	0
Public Finance and Our Poverty (Kumarappa)	0	12	0
Foreword by Gandhiji			
P. & F. Charges	0	3	0

હિન્દી

પક ધર્મચુક્ર (મહાદેવ દેસાઈ)	૦	૮	૦
ટપાલ રવાનગી સર્વે	૦	૨	૦
ગાંધીજી (સુમતરામ દવે)	૦	૧	૦
ટપાલ રવાનગી સર્વે	૦	૨	૦

ગુજરાતી

બાપુ મૂળ લેખક ધનરાયભદ્રાસ બિરલા	૦	૧૨	૦
ટપાલ રવાનગી અર્થ	૦	૨	૬
મધુકર મૂળ લેખક વિનોબા બાવે	૨	૦	૦
ટપાલ રવાનગી અર્થ	૦	૫	૦
શ્રીમહાવીરચંકયા સંપાદન ગોપાલદાસ પટેલ	૨	૮	૦
ટપાલ રવાનગી અર્થ	૦	૧	૦
દેશી વાગ્યોનો પ્રશ્ન ગાંધીજી	૧	૮	૦
ટપાલ રવાનગી અર્થ	૦	૫	૦
સદ્યોદયશતકમ્ સં. કાકાવાલ્લેય કાલેલકર	૦	૧૨	૦
ટપાલ રવાનગી અર્થ	૦	૨	૦
ખિસ્સાકોશ (નેશનલ માટે)	૦	૮	૦
ટપાલ રવાનગી અર્થ	૦	૨	૦

નવજીવન કાર્યાલય

પો. બો. ૧૦૫, અમદાવાદ

અને

પ્રિન્સેસ રોડ, મુંબઈ-૧

સંપાતબ્રમણ (ચાલુ)

આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ઋતુઓ, દિનમન, અપનો, સંપાત, વગેરેના જે ઉલ્લેખો આવે છે, તે પરથી તે ગ્રંથોના સમયો હવે આપણે કાઢી શકીશું.

૧. પહેલાં વેદો લઈએ. શ્લો. તિલક મહારાજે વેદોના સમય વિષે ‘મૃગશીર્ષ’ એ નામે એક પુસ્તક લખ્યું છે. તેમાં એમણે બતાવ્યું છે કે, વેદોના કેટલાક જૂના મંત્રોમાં એવું વર્ણન આવે છે કે સૂર્ય મૃગશીર્ષ નક્ષત્રમાં હોય છે, ત્યારે દિવસ અને રાત સરખાં થાય છે, વસંત ઋતુ હોય છે, વગેરે. આનો અર્થ એ થયો કે તે વખતે વસંતસંપાત મૃગશીર્ષના તારા પાસે હતો (કારણ કે વિભાગાત્મક નક્ષત્રો તો તે વખતે બન્યાં ન હતાં). મૃગશીર્ષ એટલે મૃગનું માથું. એ મૃગ નક્ષત્રની ઉત્તરે આવેલા ત્રણ ઝાંખા તારાનું બનેલું છે. આ ત્રણ તારા ત્રિકોણાકારે બહુ પાસપાસે આવ્યા છે, તેથી આમાંથી ગમે તે એક તારો લેવાથી ગણિતમાં ખાસ ફરક પડશે નહિ. હું એ ત્રણમાંથી સૌથી ઉત્તરનો (લાંબા ઓરિયાની) લઉં છું. સંપાત આ તારા પાસે હતો, ત્યાંથી ખસીને હાલમાં ઉત્તરો ભાદ્રપદાના તારા પાસે આવ્યો છે. હાલના સંપાતથી મૃગશીર્ષના આ તારાનું અંતર ૮૨ અ. ૫૪ ક. છે. ૧ અંશના ૭૨ વર્ષના હિસાબે સંપાતને આટલું ખસવા માટે લગભગ ૬૦૦૦ વર્ષ લાગે. એટલે વેદોના જૂના મંત્રો ઈ. સ. પૂર્વે લગભગ ૪૦૦૦ વર્ષે રચાયા હશે એમ કહી શકાય.

૨. શતપથ બ્રાહ્મણમાં એક વાક્ય આવે છે:—
 પતા (કૃતિકા): દ વૈ પ્રાચ્યે દિશો ન ચ્યવન્તે ।
 સર્વાણિ હ વા મન્યાનિ નક્ષત્રાણિ પ્રાચ્યે દિશ્યમ્યવન્તે ॥
 આનો અર્થ એમ થાય છે કે, કૃતિકા જરાબર પૂર્વમાં જોગે છે, બીજાં જ્યાં નક્ષત્રો જરાબર પૂર્વમાં જોગતાં નથી. આનો અર્થ એ થયો કે કૃતિકા તે વખતે આકાશીય વિષુવવૃત્ત પર હતી. અત્યારે તે વિષુવ-
 વૃત્ત પર નથી, તેથી તે હાલમાં જરાબર પૂર્વમાં જોગતી નથી, પણ અમદાવાદમાં પૂર્વથી લગભગ ૨૫ અંશ ઉત્તર તરફ જોગે છે. હાલમાં તે વિષુવ-
 વૃત્તથી લગભગ ૨૪ અંશ ઉત્તરે છે. કૃતિકાના બધા તારા બહુ પાસે પાસે છે, તેથી તેમાંથી ગમે તે

તારો લેવાથી ગણિતમાં ખાસ ફરક પડતો નથી. તેનો સૌથી તેજસ્વી તારો, ‘ઈટા ટોરી’, લઈને ગણિત કરવાથી તે ઈ. પૂ. ૩૦૦૦ની લગભગમાં વિષુવવૃત્ત પર હતો એમ આવે છે. તેથી શતપથ બ્રાહ્મણનો કાળ ઈ. પૂ. લગભગ ૩૦૦૦ વર્ષ આવે છે.

૩. તૈત્તરેય બ્રાહ્મણમાં કૃતિકાદિ ગણના છે, ‘કૃતિકા: પ્રથમમ્ ॥’ એટલે કૃતિકાને પહેલું નક્ષત્ર ગણ્યું છે. અત્યારે આપણે અશ્વિનીને પહેલું નક્ષત્ર ગણીએ છીએ, કારણ કે અત્યારની પદ્ધતિ શરૂ થઈ ત્યારે અશ્વિનીમાં વસંતસંપાત હતો. તે જ પ્રમાણે કૃતિકાને પહેલું નક્ષત્ર ગણવાનું કારણ પણ એ જ હોવું જોઈએ કે તે વખતે કૃતિકામાં સંપાત હતો. કૃતિકા (ઈટા ટોરી) અત્યારના સંપાતથી ૫૯ અ. ૧૧ ક. પૂર્વમાં છે. દર ૭૨ વર્ષે ૧ અંશને હિસાબે સંપાતને આટલું ખસતાં લગભગ ૪૩૦૦ વર્ષ થાય, તેથી તૈત્તરેય બ્રાહ્મણનો કાળ ઈ. પૂ. લગભગ ૨૪૦૦ વર્ષ ગણી શકાય.

૪. મૈત્રેયા ઉપનિષદમાં એક વાક્ય આવે છે:—
 ‘મષાઘં ધ્રુવિદ્યર્ધમ્’ એટલે દક્ષિણાયન મધ્યા નક્ષત્રને આરંભે અને ઉત્તરાયણ ધનિષ્ઠા નક્ષત્રને મધ્ય ભાગે છે. અહીં આ નક્ષત્રો વિભાગાત્મક છે એ સ્પષ્ટ છે. મધ્યનો આરંભ અશ્વિનીના આરંભથી ૧૨૦° પૂર્વમાં છે, તેથી વસંતસંપાત અશ્વિનીના આરંભથી ૧૨૦°-૯૦°=૩૦° પૂર્વમાં હતો. હાલમાં અશ્વિનીનો આરંભ વસંતસંપાતથી, એક મતે, ૧૯° ૪' અને, બીજા મતે, ૨૩° ૨' પૂર્વમાં છે. તેથી મૈત્રેયા ઉપનિષદના કાળથી અત્યાર સુધીમાં સંપાત, એક મતે ૩૦°+૧૯° ૪'=૪૯° ૪' અને, બીજા મતે, ૩૦°+૨૩° ૨'=૫૩° ૨' પાછો ખસ્યો. આને માટે અનુક્રમે લગભગ ૩૫૦૦ અને ૩૮૦૦ વર્ષ લાગે, એટલે મૈત્રેયા ઉપનિષદનો કાળ ઈ. પૂ. ૧૬૦૦ થી ૧૯૦૦ વર્ષનો ગણી શકાય.

૬. વેદાંગ જ્યોતિષ પ્રમાણે ધનિષ્ઠાના આરંભે ઉત્તરાયણ હતું. અહીં પણ ધનિષ્ઠા નક્ષત્ર વિભાગા-
 ત્મક છે એ સ્પષ્ટ છે. ઉપર કહ્યું તેમ મૈત્રેયા ઉપનિષદ વખતે ધનિષ્ઠાના મધ્ય ભાગે ઉત્તરાયણ હતું. એટલે મૈત્રેયા ઉપનિષદથી વેદાંગ જ્યોતિષ

સુધીમાં સંપાત વિભાગાત્મક અર્ધો નક્ષત્ર એટલે
એટલે ૧° ૪૦' અરથો. આને માટે લગભગ ૫૦૦
વર્ષ લાગે. મૈત્રેયી ઉપનિષદનો કાળ ઈ. પૂ. ૧૬૦૦
થી ૧૬૦૦ વર્ષ આપણે કાઢ્યો છે, તેથી વેદાંત
જ્યોતિષનો કાળ ત્યાર પછી ૫૦૦ વર્ષો એટલે ઈ.
પૂ. ૧૧૦૦ થી ૧૪૦૦ વર્ષનો મણી સકાય.
સંપાતની ગતિ પરથી પ્રાચીન ગ્રંથોના સમય

નક્ષી કરવાની રીત સમજાવવા હ દાખલા ઉપર
આપ્યા છે. આવા બીજા ઘણા દાખલા આપી
સકાય, પણ આ રીત સમજવા માટે આટલા
દાખલા પૂરતા થશે. હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસના
અભ્યાસી માટે આ વિષય બહુ કીમતી છે. આમ
ઇતિહાસના અભ્યાસમાં ખજાળોનો વહેવાર ઉપયોગ
આપણે જોયો.

હરિદત્ત બટ

પદાર્થવિજ્ઞાનની ગુજરાતી પરિભાષા

[અગાઉ એક અંકમાં વીજળીની પરિભાષા આપી હતી. આ વેળા પદાર્થવિજ્ઞાનની સામાન્ય
પરિભાષાનો બીજો હપ્તો આપ્યો છે. અગાઉ આપેલા તેના દ્રવ્યમાં રહી ગયેલા શબ્દો આમાં
આપવામાં આવ્યા છે. અગાઉનો દ્રવ્યો મે ૧૯૪૧ના અંકમાં આવી ગયો છે. તૃતી, [શિશુસાં]

Absolute (temperature) નિરપેક્ષ (ઉષ્મામાન)	Burner ઘેબ, પોદિયું	વિસ્ફોટનું અંકિત
Absorption શોષણ	Candle power જાતી-શનિ	Dispersion વિસ્ફેટ
coefficient of - શોષણક	Cathode rays કાથોડ રેય; કાથોડ	Dispersive power વિસ્ફેટશક્તિ
-lines શોષણ-રેખા	(To) coat બાંધ	(To) displace ખસાવવું; ખસાવ
-spectrum - નો વર્ણપટ	Coating (external) ઉપરણ	(અંકિત), ખસાવું (અંકિત)
*Adsorption શોષણ	" (internal) અંતર	Displaced liquid ખસાવણ
Air-conditioned વાતાવરણ	Co-efficient અંક	Displacement ખસાવ
Air-conditioning વાતાવરણતા	Compressible સ્પન્દ્ય	Displacement jar ખસાવણ
Altimeter ઊંચાણ-માપક	Compressibility સ્પન્દ્યતા	(To) disturb વિરોધ કરવો, -કારણ
(To) amplify વધારવું	Composition (forces) સંઘન	(To) diverge પડોળાવું, -જાણવું
Amplifier વધારણ	Compound (colours) મિશ્ર	Divergence પડોળાવ
Angular motion કોણ ગતિ	(To) compound (forces) સંઘન	Divergent પડોળાવવું, પડોળાવ
Anion કણ આયન, સો-આયન	Conservation (energy, mass) અખંડતા	Electrical Quantities વીજલ્યનાં
Anode ray ડી-કેટર, ધન કિરણ	Convex બહિર્ગોળ	પરિમાણો
Angle of friction ધર્ષણકોણ	Couple જનલેસ	Electric Machine વીજ-ચક્ર
Applanetic સપાટતા	Curve (graph) આલેખ	Elastic limit વિદ્યોત્તરણના મર્યાદા
Bath તપામણ	Declination મુવપાત	Elevator (lift) હિંદ
sand - રેતીનું તપામણ	" circle મુવપાત માપ	(To) evaporate ઊંડી કરવું
water - પાણીનું તપામણ	(To) decompose (Chem.) વિઘટન	Evaporation, Vapourisation
air - હવાનું તપામણ	Decomposition વિઘન	જાપાચન
Belt પટ; પટી	(To) deflect વકાવવું	Engine એન્જિન
Binocular બેનાલ ૩૩ની	(To) demagnetise વિચુમકાવવું	Diesel - ડીઝલ-એન્જિન
Blind spot અંધ બાજ	Demagnetisation વિચુમકાવણ	Gas - ગેસ-એન્જિન
Boil ઊકળવું (અંકિત), ઉકાળવું (અંકિત)	Dip નમન	Steam - જરાળચક્ર
Bramah's Press બ્રામ પ્રેસ	Dip-circle નમન માપક	Oil - તેલ-એન્જિન
Breaking point તાલ-ખર્ચા	Dip-needle નમન-કાટી	Field ફેલ્ડ
* અગાઉ 'શોષણ' આપ્યું હતું	Discharger નિર્વિઘ્નકારણ	- magnetic ચુંબક-ફેલ્ડ
તેમાં આ મુધારો છે.	(To) disperse વિસ્ફોટનું અંકિત,	- electric વીજ-ફેલ્ડ
		- gravitational ગુરુત્વ-ફેલ્ડ

Field strength (Intensity) ક્ષેત્રની પ્રત્યક્ષતા	Incident Ray આપદ-કિરણ	Key કી
Field-glass બેનાણી દુરબીન	Ignition સ્થગ	Kinetic theory (of Gases) • (વાયુચેત્રો) ગતિવાદ
Field-magnet ક્ષેત્ર-ચુંબક	Ignition point સ્થગન-બિંદુ	Knife-edge પાર
Filing (ધાતુની) વહેર	(To) illuminate ઉલ્લસડું	Knob ને ગોળી
(To) freeze, થીજવું, થીજવડું	Illumination ઉલ્લસ	Lactometer દૂધકસી
(To) fuse પીગળવું	Image પ્રતિબિંબ	Land-breeze જમીનના પવનો
Fuse (electricity) ફ્યુઝ પું	„ virtual આભારસી પ્રતિબિંબ	Latent heat ગુપ્ત ઉષ્મા; of fu- sion પીગળણની; of Vapo- rization ઘાપાવનની -
Fusion પીગળણ	Image (multiple) પ્રતિબિંબમળા	Law નિયમ
Furnace ભટ્ટી	Impenetrable અભેદ	Laws of magnetic attraction & repulsion ઝેલકના આકર્ષણ- પ્રત્યાકર્ષણના નિયમો
Gauge માપણું	Impenetrability અભેદતા	Law of inverse square અવસ્થા વર્તનો નિયમ
„ (rain) વરસાદનું માપણું	Impact આપાત	Length લંબાઈ
Harmonics ચંપાદી રસો	Impulse પકો	Lens લેન્સ
Heat ઉષ્મા	Inactive અક્રિય	Level લેવલ; લેવલ-માપક
Heater હીટર	Incandescent lamp અંતાર દીવો	Lever ઉચ્ચાલક
Helix (solenoid) વીરો	Incandescence અંતાર-પ્રકાશ	Leyden jar લીડન-બરેલી
Heterogeneous વિપરસ	Inclined plane ઢાળ	Light પ્રકાશ
Homogeneous સમસર	Angle of - કાળેશણ	Like poles સમલીપ ધ્રુવ
Horse power અશ્વસાક્ષિ	Indestructibility અવિનાશિતા	Linear motion રેખા-ગતિ
Horizon ક્ષિતિજ	Index ક્ષિતિ	Lines of force ચુંબક-રેખાઓ
Horizontal આડું (ચોળાએ)	Inductivity પ્રેરકતા	Liquid પ્રવાહી
Vertical ઊંચું (ચોળાએ)	Specific „ પ્રેરકતાનો અંક	Liquid pressure પ્રવાહીનું દબાણ
Humidity ભેજ	Inertia નડતા	(To) liquify પ્રવાહી કરવું
(Relative) Humidity ભેજનું પ્રમાણ	Infinite number અનંત	Liquification પ્રવાહી-કરણ
Humidity (Absolute) ભેજ	Infinity અવંતતા	Litre લીટર
Hydro-electric works જળ- વીજનું કારખાનું	Ink-filler તાકીની દોરી	Load બોલ
Hydrogen હાઈડ્રોજન	(To) interfere અપડાવું	Load-stone ચુંબક-પહોણ
Hydrometer હાઈડ્રોમિટર	Interference અપડાટ	Local action સ્થાનિક ક્રિયા
Hydrostatic pressure જળ-દબાણ	Interfering અપડાવતા	Loops ગાંઠો (બે પ્રતિસ્પાત વચ્ચેનો)
Hygro-meter, ભેજમાપક	Intermittent વરક	
Generator જનક	Irregular solids અનિયમિત (અનિયમરૂપ)	
A. C. Generator એ સી જનક	Isochronous એકચુરની	
D. C. „ ડી.સી. જનક	Isogonic lines સમકોણી રેખાઓ	
	Joule જૂલ	
	Kaleidoscope જાદુખીન	
	Kation પુમાયન, ધન-આયન	

સૂચના

રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સમિતિ (વર્ધા) તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલાં તેમ જ હવે પછી પ્રસિદ્ધ થનાર સર્વ પુસ્તકોના વેચાણ માટે ગુજરાત, કચ્છ અને દાદિયાવાડ પ્રાંતી સોદક એજન્સી નવજીવન કાપાલવરને સમિતિ તરફથી આપવામાં આવેલી છે. તેથી જેમને એ પુસ્તકોની જરૂર હોય તે બુક્સેલરો તેમ જ ગ્રાહકોને હવે પછી તે માટે વર્ધા ન લખતાં નવજીવન કાપાલવરમાંથી મંગાવવા

સૂચના છે. પ્રમાણિત પ્રચારકો તથા બુક્સેલરોને ૧૫ ટકા વધવ આપવામાં આવશે; પ્રેસિંગ, રવાનગી, રપાલ ખસ્ય આ રેલને નૂર પુસ્તક મંગાવનાર બુક્સેલર તા ગ્રાહક આપવાનું રહેશે. પુસ્તકો ઉધાર મોકલવામાં નહીં આવે; લી. પી. પી. થી જ મોકલવામાં આવશે.

વચરસચાલક, નવજીવન કાપાલવર
ચો. યો. ૧૦૫, અમદાવાદ

મુખીમાં સંપાત વિભાગાત્મક અર્ધો નક્ષત્ર નેટવે
એટલે ૧° ૪૦' પરચો. આને માટે લગભગ ૫૦૦
વર્ષ લાગે. મેનેચી 'ઉપનિષદનો' કાળ ઈ. પૂ. ૧૬૦૦
થી ૧૯૦૦ વર્ષ આપણે કાઢ્યો છે, તેથી વેદાંગ
ભ્યેતિપનો કાળ ત્યાર પછી ૫૦૦ વર્ષે એટલે ઈ.
પૂ. ૧૧૦૦ થી ૧૪૦૦ વર્ષનો ગણી શકાય.

સંપાતની અતિ પરથી પ્રાચીન ગ્રંથોના સમય

નક્કી કરવાની રીત સમજવવા છ દાખલા ઉપર
આપ્યા છે. આવા જીજ્ઞા ધણી દાખલા આપી
શકાય, પણ આ રીત સમજવા માટે આટલા
દાખલા પૂરતા થશે. હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન ઇતિહાસના
અભ્યાસી માટે આ વિષય બહુ કીમતી છે. આમ
ઇતિહાસના અભ્યાસમાં ખગોળનો વહેવાર ઉપયોગ
આપણે જોયો.

હરિહર ભટ્ટ

પદાર્થવિજ્ઞાનની ગુજરાતી પરિભાષા

[અગાઉ એક અંકમાં વીજળીની પરિભાષા આપી હતી. આ જેળા પદાર્થવિજ્ઞાનની સામાન્ય
પરિભાષાનો બીજો હપતો આપ્યો છે. અગાઉ આપેલા તેના હપતામાં રહી ગયેલા સંખેદો આમાં
આપવામાં આવ્યા છે. અગાઉનો હપતો મે ૧૯૪૧ના અંકમાં આવી ગયો છે. તા'ત્રી, શિંસા-૧૦]

Absolute (temperature) વિરેષક (કેન્સામાન)	Burner દીલો, બોદિયું	વિચ્છેદનું અંકિત
Absorption શોષણ	Candle power જાલી-શક્તિ	Dispersion વિચ્છેદ
coefficient of - શોષણ	Cathode rays કાથોડ રેણુ; સી રેણુ	Dispersive power વિચ્છેદ-શક્તિ
-lines શોષણ-રેખા	(To) coat ઘટ્ટ	(To) displace ખસાડવું, ખસડવું
-spectrum - નો વર્ણપટ	Coating (external) ઉપરણું	(અંકિત), ખસેડવું (અંકિત)
*Adsorption શોષણ	" (internal) અંતર	Displaced liquid ખસાડવું
Air-conditioned વાતાવરણ	Co-efficient અંક	Displacement ખસેડ
Air-conditioning વાતાવરણતા	Compressible સંપીડ્ય	Displacement jar ખસાડવું
Altimeter ઊંચાણ-માપ	Compressibility સંપીડ્યતા	(To) disturb વિચ્છેદ કરો, - કરો
(To) amplify વધારડું	Composition (forces) સંઘન	(To) diverge પહેલાવડું, -જાવડું
Amplifier વધારણું	Compound (colours) મિશ્ર	Divergence પહેલાવડું
Angular motion ફેરવે અંતિ	(To) compound (forces) સંઘડવું	Divergent પહેલાવડું, પહેલાવડું
Anion આન આયન, સી-આયન	Conservation (energy, mass) અર્ચનતા	Electrical Quantities વીજશક્તિ
Anode ray પં-કિરણ, ધન કિરણ	Convex બહિર્ગોળ	પરિમાણો
Angle of friction ધર્ષણ-કોણ	Couple બળજોડ	Electric Machine વીજ-મશીન
Applanetic સપાતન	Curve (graph) આલેખ	Elastic limit વિચ્છેદિત-પર્યાપ્ત
Bath તપામણું	Declination ધ્રુવપાત	Elevator (lift) ઊંચું
sand - રેતીનું તપામણું	" circle ધ્રુવપાત આલેખ	(To) evaporate ઊંચી થવું
water - પાણીનું તપામણું	(To) decompose (Chem.) વિઘટ્ટવું	Evaporation, Vaporisation
air - હવાનું તપામણું	Decomposition વિઘટન	જાપાચન
Belt પટ; પટ્ટી	(To) deflect વકાડવું	Engine એન્જિન
Binocular બેન્કોલ દૂરચીન	(To) demagnetise વિચ્છેદકારણ	Diesel - ડીઝલ-એન્જિન
Blind spot અંધ બિંદુ	Demagnetisation વિચ્છેદકારણ	Gas - ગેસ-એન્જિન
Boil ઊકળવું (અંકિત), ઉકાળવું (અંકિત)	Dip નમન	Steam - વરાળ-મશીન
Bramah's Press બ્રામા પ્રેસ	Dip-circle નમન માપ	Oil - તેલ-એન્જિન
Breaking point તાણ-અર્ચા	Dip-needle નમન કક્ષી	Field ફેલ્ડ
* અગાઉ 'શોષણ' આપ્યું હતું	Discharger નિર્લિંગકારણ	- magnetic ધ્રુવ આકર્ષક
તેમાં આ મુધરો છે.	(To) disperse વિચ્છેડવું અંકિત,	- electric વીજ-એન
		- gravitational ધ્રુવ આકર્ષક

Field strength (Intensity) ક્ષેત્રની પ્રબળતા	Incident Ray આપાત-કિરણ	Key કી
Field-glass બેનાઈન દુરબીન	Ignition ભળાવ	Kinetic theory (of Gases) • (વાયુઓનો) ગતિતત્ત્વ
Field-magnet ક્ષેત્ર ચુંબક	Ignition point સળગવિંદુ	Knife-edge કાંચ
Filing (ધાતુની) વહેર	(To) illuminate ઉલ્લસવું	Knob નેગરો
(To) freeze, થીજવું, થીજવું	Illumination ઉલ્લસ	Lactometer દૂધકસી
(To) fuse પીગળવું	Image પ્રતિબિંબ	Land-breeze જમીનના પવનો
Fuse (electricity) ફ્યૂઝ પું	„ virtual આભાસી પ્રતિબિંબ	Latent heat ગુપ્ત ઉષ્મા; of fusion પીગળાણની-; of Vaporization વાષ્પાણનની-
Fusion પીગળાણ	Image (multiple) પ્રતિબિંબમાળા	Law નિયમ
Furnace ભઠ્ઠા	Impenetrable અજેલ	Laws of magnetic attraction & repulsion ચુંબકના આકર્ષણ-પ્રત્યાકર્ષણના નિયમો
Gauge માપણું	Impenetrability અજેલતા	Law of inverse square નિયમ
„ (rain) વરસાદનું માપણું	Impact આપાત	Length લંબાઈ
Harmonics સંવાદી સ્વરો	Impulse પક્કો	Lens લેન્સ
Heat ઉષ્મા	Inactive અક્રિય	Level લેવલ; લેવલ-માપકો
Heater હીટર	Incandescent lamp અંતરદીપ્તિ	Lever ઉત્ક્રાંચક
Helix (solenoid) વીરો	Incandescence અંતર-પ્રકાશ	Leyden jar લીડન-અરણી
Heterogeneous વિષમરસ	Inclined plane ઢાળ	Light પ્રકાશ
Homogeneous સમરસ	Angle of - કાળકેન્દ્ર	Like poles સ્વલંબીય ધ્રુવ
Horse power અધ્યક્ષાક્ષિ	Indestructibility અવિનાશિતા	Linear motion રેખાગતિ
Horizon ક્ષિતિજ	Index ક્ષેત્ર	Lines of force ચુંબક-રેખાઓ
Horizontal આડું (ઓર્થોગોનલ)	Inductivity પ્રેરકતા	Liquid પ્રચ્છી
Vertical ઉઠ્ઠું (ઓર્થોગોનલ)	Specific „ પ્રેરકતાનો અંક	Liquid pressure પ્રચ્છીનું દબાણ
Humidity ભેજ	Inertia જડતા	(To) liquify પ્રચ્છી કરવું
(Relative) Humidity ભેજનું પ્રમાણ	Infinite number અનંત	Liquification પ્રચ્છીકરણ
Humidity (Absolute) ભેજ	Infinity અનંતતા	Litre લીટર
Hydro-electric works જળ-વીજળી ઇલેક્ટ્રિક વર્કસ	Ink-filler સાફીની રેસી	Load બોજ
Hydrogen હાઈડ્રોજન	(To) interfere અપડાવું	Load-stone ચુંબક-પદાર્થ
Hydrometer હાઈડ્રોમિટર	Interference અપડાવ	Local action સ્થાનિક ક્રિયા
Hydrostatic pressure જળ-દબાણ	Interfering અપડાવતા	Loops ગાંઠો (બે પ્રતિસંપાત વસ્ત્રોનો)
Hygro-meter ભેજમાપક	Intermittent વરસ	
Generator જનક	Irregular solids અનયુત (અનયુગ્મ્ય)	
A. C. Generator એ સી બેકે	Isochronous એકચુનલી	
D. C. „ ડી.સી.જનક	Isogonic lines સમકોણી રેખાઓ	
	Joule જુલ	
	Kaleidoscope જાદુખીન	
	Kation યુગ્મણન, ધન-આયન	

સૂચના

રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સમિતિ (વર્ધા) તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલાં તેમ જ હવે પછી પ્રસિદ્ધ થનાર સર્વ પુસ્તકોના વેચાણ માટે શુભરાત્રી, કચ્છ અને કાઠિયાવાડ પ્રદેશી સોલ ઓન-સી નવજીવન કાર્યાલયને સમિતિ તરફથી આપવામાં આવેલી છે. તેથી જોઈને એ પુસ્તકોની જરૂર હોય તે બુક્સેલરો તેમ જ ગ્રાહકોને હવે પછી તે માટે વર્ધા ન લખતાં નવજીવન કાર્યાલયમાંથી સંગ્રહવા

સૂચના છે. પ્રમાણિત પ્રચારકો તથા બુક્સેલરોને ૧૫ ટકા વટાવ આપવામાં આવશે; પ્રિન્ટિંગ, રવાનગી, ટપાલ ખર્ચ થા રહેશે નર પુસ્તક ગંભીરનાર બુક્સેલર થા ગ્રાહકે આપવાનું રહેશે. પુસ્તકો ઉપાર મોકલવામાં નહીં આવે; વી. પી. પી.થી જ મોકલવામાં આવશે.

બચસ્થાપક, નવજીવન કાર્યાલય
પો. બો. ૧૦૫, અમદાવાદ

ગુરુદેવનો આદેશ

[શ્રી. રામચંદ્રન કરીને એક મહાત્મા વિદ્યાર્થી શાંતિ-નિકેતનમાં ૧૯૨૦ના અરસામાં ભણતા હતા. તેમણે ત્યારનાં પોતાનાં સંસ્મરણો એક લેખરૂપે 'હિન્દુસ્તાન ટાઈમ્સ'માં પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. નીચેનો ભાગ તેમાંથી ઉઠાવ્યો છે.]

—તંત્રી, શિ. સા.]

શાંતિનિકેતનમાં, વિદ્યાર્થીની રાત્રે કાર્યાનાં પ્રારંભનાં એ વર્ષો હતાં. એની પહેલી દુકાનીના અમે વિદ્યાર્થીઓમાંના ધણીપણાઓ સરકારી શાળા-કોલેજો છોડીને આવેલા અસહકારી વિદ્યાર્થીઓ હતા. અમારામાંના ધણીપણા ખાદીધારી 'ગાંધીવેસાઓ' હતા; તે દહાડાઓમાં હું એમની 'ટોળી'ના નાથક હતો. ગુરુદેવે તે અરસામાં 'નોડન' રિવ્યુમાં અસહકાર સામે સખત કીકાઓ લખી હતી. એની સામે દલીલોનું પુખ્તરાણું અમે કરી મૂક્યું; અમારા વર્ગો આનાં વાગ્યુદ્ધોનું રજૂકેવ બની ગયા હતા; એની ગરમાગરમ ચર્ચાઓથી શાંતિનિકેતનની શાંતિમાં ભારે અંતરાય પડ્યો હતો. સાચે જ અમે એક પ્રેમી બચ્ચા જ બની કરી મૂકી હતી.

અલખત, સામે ગુરુદેવના મતને સમર્થનારું એક મનમુગ્ધ દળ પણ હતું જ. એક દહાડો મને યાચિંતો ગુરુદેવનો એક સંદેશો મળ્યા: ખૂબ વાદવિવાદ ચાલે કે એથી હું રાજ છું; પણ એની ગરમીની સાથે કંઈક દાસા પણ શ્રે તો વધારે સાડું; તેથી તમે પેટ ભરીને ર્યા કરવા સભા બેસો એવી મારી તમને સલાહ છે, મને હું ખુશીથી તેમાં હાજરી આપીશ. હું હજી કેટલું કે, આ સંદેશથી હું જરા બચાવો. બીજા કોઈ સંદેશ હોવ તો મને કદાચ પાછાંડું જ મળ્યું હોત. પણ અમારા ગુરુદેવે તો પેટ ભરીને ચર્ચા માગી. વિદ્યાર્થીઓ જોડે એ રીતે તે વર્તતા.

પ્રેમી ચર્ચા ગ્રાહ્યવામાં આવી. શાંતિનિકેતનનો દરેક વિદ્યાર્થી એમાં આવ્યો હતો. ચર્ચા માટે આવો ઠરાવ મૂકવામાં આવ્યો, "આ સભા માને છે કે, મહાત્મા ગાંધીનો કાયકમ દિવને માટે સાચો છે." જરી સભામાં આ ઠરાવ જે મૂક્યો. અમારી બાળુઓ એના પર વસ્તુત્વની રેલ વર્ષાવવામાં આવી રવ. કલિએાદન થોપ અમારી સામે જઈતા હતા —તેમણે પુરસ્કારસાથી ગુરુદેવના વિચારોનું સમર્થન કર્યું છેવટે મન લેવાયા; અમે છતા.

આ બધો વખત ગુરુદેવ વિદ્યાર્થી-ટંદની પાછળ શાંત બેઠા હતા. ચર્ચામાં સારી પેરે રસ લેતા એ લાગતા હતા. સામે કે સાધેના દરેક પક્ષની ને દલીલ વિદ્યાર્થીઓ ઠાળીઓથી વધાવી લે, તે એકમાં તેય બચતા. મત લેવાયા બાદ ગુરુદેવ બેઠવા રત્ન માની અને બેઠયા. બેઠયા તેમના નર્ચો પ્રકાશ દેતો—જરમી મુદ્દિ નહોતી રાત્રમાં તેમણે કહ્યું કે, આ ચર્ચાથી મને ધણે આનંદ થયો. "ને શાંતિનિકેતન તમારાં મનને જડે કે વિચારોથી

ડરતાં છે, તો તે વિપ્લવ મરો. તમારામાંનો દરેક આરાધી મિન્ન વિચારો ધરાવે, છતાં શાંતિનિકેતન તમારું ધર હશે—તે તમને સંધરશે. અજ મરો વિમ્લવિન છે, કેમ કે આરા વિદ્યાર્થીઓએ મને જુદી અને બહાદુરીથી સંભળાવ્યું છે કે, તમે તો સાવ ભોળ બહ્યા છો—તમારી સંદેશ બૂલ છે. આમ ને તમને ખાતરીથી લાગે તો તમે એ મને હિંમતથી કહો, એમ હું કહ્યું છું. એવી હિંમત અને એવી જુદ શાંતિનિકેતન તમને સદાય આપે."

એક કલાક તે બેઠયા. મહામહિતા સામે તે જૂથમાં અસહકાર ફાવશે એમ એમણે ન રવીકાવ્યું, એ તો અતિ નકારાત્મક છે. અત્યુક બાળુના શક્યાર્થો એમાં છે ખરા. પરંતુ ગુરોપની સંયુક્ત રાષ્ટ્રપૂલ બળી જ એ વણે છે, અને રાષ્ટ્રપૂલએ મુરોપમાં તો સંયુક્તિની દશળી કરી વાળી છે. યત્રોદાગવારી પ્રમતિ સંદેશ તો કેંઈ જી રામશે નહિ. કેમ કે તે કુદરતી બળને પ્રકાર છે. યત્રો-દોમખાદને કાખમાં રાખવો જોઈએ અને રાખી રાકાય, પણ એને રદ કરી નહિ રાકાય. નહરી વપસેના મુખિય નહિ લઈ લય. સ્વતંત્રતા તો માત્ર નેતિક, મુલભગીની જ નહિ. પણ સામે પડેલી વસ્તુસ્થિતિની સ્પષ્ટ સમજ પણ મળે છે. મહાત્મા ગાંધી હિંદની એક પ્રેમમાં પ્રેમી નીવિચક્તિ છે એમાં શંકા નથી. પણ તેથી તો ભણી વધારે જરૂર છે એ કે, એમની નેતિક સરમુખત્યારી સામે સાવચેત રહેવું.

મહાત્મા ગાંધીએ ગુરુદેવને 'મહાન રીવાસી' દેહું તે થયાઈ હતું. અરી દબર, વર્ષ ૭૫૨ મીતમ ખુદ થયા લાખ પછી આજ મુખીમાં, હિંદમાં એમના કરતાં વધારે ઉદાર અને નીડર, માનવ આત્માનો રાદબર બીએ કયો થયો છે ? તે દિવસે રાતે ગુરુદેવ ને ઉઠવાં વેળુ કહેવાં તે હજી મારા કાનમાં ગુંગે છે: "હું કહું છું કે મારો એ મત છે, માટે કશું ન રવીકારતા. તમારી બુદ્ધિ એ સચાલો જોડે લડાવને. ને તમારી બુદ્ધિ મારી વાત જોડે સદમત ન થાય, તો નીડરવારી તમે તે કેંઈ દેને. હું આ સંચારોને મુખ્ય છું, માટે કાંઈ મને દક નથી કે, મારા વિચારો હું તમારી પર લાદું કે તમારું બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય કમ રડું. તમારું બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય જરૂરમાં એક અપ્રોલી ચીજ તરીકે સાચવવું એ આ શાંતિનિકેતનમાં મારી ફરજ છે: એ વિચારોનીનું મિશન છે."

એક જીભું સંસ્મરણ પણ કહેવા જેવું છે. વિદ્યાર્થી છોડી જતા પહેલાં એક મમ ને મેં ક્યું, તે

‘ગાંધી અને ટાગોર’ પર નિબંધ વાંચવાનું. એ બે બહુનો’ મળ્યુંપૂર્વક અને લાંબો અભ્યાસ કરી. મારા મનમાં એમનો કે સમન્વય થો’ થયેલો, તે થો’ એ નિબંધમાં મૂકેલો. ‘ઉત્તરાયણ’ (ગુરુદેવના ધરતું નામ)માં સમાયેલી. ગુરુદેવ પણ તેમાં હાજર હતા. તેમ યુનિવર્સિટીના પ્રો. ફોરમોસી તે વખતે શાંતિનિકેતનમાં હતા, તે થલું કરીને સમાના પ્રમુખ હતા. નિબંધ થો’ વાંચ્યો, પછી પ્રો. ફોરમોસીએ મને શાખામાં આપી ને ગુરુદેવ’ બહુ વળી તેમને કહ્યું.—કાંઈક વિનોદમાં ને કાંઈક ગંભીરતાથી—‘ગુરુદેવ, કહે, તમારે આ નિબંધ વિષે દબે છે કે પડેવાનું છે ?’

ગુરુદેવ હસીને કહે, ‘રામચંદ્રે બે માણસોની વાત કરી—ગાંધી અને ટાગોર. પહેલા માણસ વિષે કાંઈક લખવાનો હું ધારો છું છું; અને બીજા વિષે એટલું જ લખું છું કે તેને વિષે કહેવાની ધૃષ્ટતા નહિ છું’. કપનિવહેા કહે છે કે, જેણે ચોતાને ન્વયથા તેણે સર્વ’ ન્વયથું. હું બધું નથી બંધુતો. એ અને બરાબર ખબર છે. તે પરથી સિદ્ધ થાય છે કે, હું ચોતાને નથી બંધુતો.’

સી ખડગદાટ ડહાણા’ લાગ્યા. ગુરુદેવની વિનોદ-રત્તિ એક અજબ સીજ છે. કોઈ વાર એમના મુખ હાસ્યનો નિર્મળ આનંદ અને વિનોદ બહેરો અવાજ આખા શાંતિનિકેતનમાં ફેલાતો.

છેવટે ૧૯૩૬માં એમની મેડની મારી છેલ્લી વાત-શોદનો પ્રસંગ કંઈ. કહ્યે વરસે હું શાંતિનિકેતન ગયો હતો. ગુરુદેવે મારા કામ વિષે પૂછ્યું. મેં એમને કહ્યું, ‘હું તો શાન્કારભાઈ કૂટી. પડ્યો છું, અને ત્રાવણકોરની આશાલીની જીવનની એમને મેં’ વાત કરી. તેમણે મને કહ્યું, ‘‘મને હમેશા લાગતું છે હું આવી હંડોટોમાંથી મુક્ત નથી રહી શકવાનો. એક અર્થમાં તે લડતો અતિ જારી છે. હિન્દના આ નવા જમાનાનું આપણું યુદ્ધ માત્ર વૈયક્તિક મુક્તિ પરત જ નથી; સામાજિક મુક્તિ માટે પણ તે છે. પરંતુ એ બે સોમસામે વિરોધી નથી. એક વિના બીજું ન નબી શકે એ ગ્રામ સ્વદેશ દબે આપણે શોખવાનું છે. પરંતુ, સામાજિક મુક્તિની લડતમાં આપણે એવું કાંઈ ન કરીએ કે જે વ્યક્તિની આત્માને દબાવે. શોષિત રાષ્ટ્રોના હું પૂર્વપણે પ્રયત્નક છું. ખબુ અને બચ છે કે, ત્યાં વ્યક્તિની આત્માને દબાવો જોઈતી નથી. તારા રાજકારણમાં કદી જુદું જોવા લાગ્યો નથી ન પડતો. આપણા માનવાત્માને કદી ન અપમાનતો, અને વિનય વૈજવવા ખાતર દુઃખ ભલતા મારાં ને હોતો. વિનયની કશું વિશાલ નથી. આપણે તો વિનય-પદોશીએ તે પણ માનવેર અને માનપ્રદ રસ્તે માત્ર કાર્યક્રમે ઉપર નહિ, પણ મનુષ્યો પર વિશ્વાસ રાખતે આપણા મદાન નેદા મદદભા મળી એ બાળતમાં સાચા છે. આપણે સુદે અને મોનપ્રદ

માર્ગથી જ છત વૈજવવી જોઈએ. વિશ્વમારતીના એક બંતા વિદ્યાર્થી તરીકે તારે બે વસ્તુ હમેશ પારો રાખવી જોઈએ: સત્તુ કે સિત — કોઈને તારા મનની સ્વતંત્રતા ન આપી દેતો. મનનાં દ્વાર હમેશ ખુલાં રાખવાં. સંદતિવાદ માનવ ચિત્તનું મરણ છે. બીજું, ગમે તેવા નાના માણસ વિષે પણ કદી એમ ન માનતો કે તે માણસથી કાંઈક જોઈએ છે; તે મદાન માનવભતમાંનો એક છે એમ જણાવે; અમુક નાતભત, કોમે કે રાષ્ટ્ર યા પ્રભાને તે છે એમ કદી ન ગણતો.’

મેં ભક્તિભાવથી ગુરુદેવને નમન કયું’ અને ચરણજી લીધી. મારે હાથ મૂકી અને આશિષ આપી ત્યારે એમને ચહેરા ચોતાના એક બંતા અને અંદાના વિદ્યાર્થીને માટેના મેઝથી જળદળતા હતા. એ ચહેરા ફરી તો, એવા પાગે નહિ, પણ એના જળદળાટ મારા મનમાં અમર રહેશે.

(અંગ્રેજ પરથી)

છ. રામચંદ્રનં

સાભાર સ્મીકાર

નીચેનાં પુસ્તકો સમાલોચનાને માટે મળ્યાં છે :

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર—ધાણ જ : લેખક : અવેરચંદ મેઘાણી; પ્રકાશક : ચૂંદર અંબરલ કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૨-૦-૦. સાલો પ્રતાપ : લેખક : અવેરચંદ મેઘાણી; પ્રકાશક : ચૂંદર અંબરલ કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧-૮-૦. સુવર્ણ : પ્રધાનક : રમણીલાલ દલાલ; પ્રકાશક : સીતલન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૨-૦-૦. નવચેતન સાહિત્ય મંદિરનાં નીચેનાં પુસ્તકો : ખરેખર : લેખિકા : નિરુપમાદેવી; અનુવાદક : દયાશંકર બ કવિ; કાલું પૃ ૬, ૩-૦-૦, પાકું પૃ ૬, ૩-૮-૦. અંજાનનાં નીર : લેખક : ઉદ્દ વસાવડા; કાલું પૃ ૬, ૨-૪-૦, પાકું પૃ ૬, ૨-૮-૦. ઉદ્ધરનું ખૂન : લેખક : દિબ્યાનંદ; કાલું પૃ ૬, ૨-૦-૦, પાકું પૃ ૬, ૨-૪-૦. સુભગા : લેખક : સીતારામ શર્મા; કાલું પૃ ૬, ૨-૪-૦, પાકું પૃ ૬, ૨-૮-૦.

વેણનાદ : લેખક : ગોવિંદભાઈ અમીન; ૧૩, સારદાસર્ન, મુંબઈ, ૭; ૦-૨-૦. આશવતી કાલના ઘડવૈયા : લેખક : જમત્રાજ દેસાઈ; પ્રકાશક : ગીરધરલાલ કાકર, મુંબઈ ૧-૮-૦. કવિ-શીતિ : સંપાદક : મણિભાઈ લુ. પટેલ; સોનાવાળા હાઈસ્કૂલ. મહેમદાવાદ; ૧-૪-૦. હૃદય વિભૂતિ : લેખક : રમણલાલ વ. દેસાઈ; પ્રકાશક : આર. આર. રોહની કાં., મુંબઈ; ૨-૮-૦. સિતિજ : લા. ર. ને, લેખક : રમણલાલ વ. દેસાઈ; પ્રકાશક : આર. આર. રોહની કાં., મુંબઈ; ૨-૮-૦. મહાભારત : લેખક : દેશવરામ કા. સાસી; પ્રકાશક : કાંજલ ગુરુરાની સભા, મુંબઈ; ૧-૮-૦. વીરપૂલ : લેખક : મોહનલાલ પાંચતીયકર દેવ; પ્રકાશક : ગાંધીય સાહિત્ય મંદિર, સુરત; ૧-૮-૦.

#

લાઇટીનેને એમ પણ જોયું કે જન્મ-વેળાએ અને પછી પણ ન પીનારાં કુટુંબનાં છોકરાંને તોલ ઉત્તમ હતો, મધ્યમ પીનારાંનાં છોકરાંને મધ્યમ, અને અતિ પીનારાંનાં છોકરાંને તોલ અધમ હતો.

૫

મંદબુદ્ધિ બાળકોનાં માળખા દારૂ પીનારાં હતાં મંદબુદ્ધિની સંભાળ તથા અકુશ વિશે નિભાવેલા રોયલ કમિશન આગળ ડબલ્યુ. એ. પોટ્ટરે મોકલેલા હેવાલ ઉપરથી જણાય છે (મિસ સ્ટોડર્ડના અગ્રેજ ઉપરથી)

કે એણે બર્મિંગહામનાં ૨૫૦ મંદબુદ્ધિ છોકરાં વિશે તપાસ કરી, તો તેમાંથી ૪૧.૬ ટકાનાં મા કે બાપ અથવા બેય માણસ દારૂ પીતાં હતાં. સરખામણી કરવા સારુ એ જ પ્રદેશનાં એવાં જ ઘરનાં ૧૦૦ સામાન્ય છોકરાંની તપાસ કરી તો તેમાંથી ૧૭ ટકાનાં જ માળખા દારૂ પીતાં હતાં.

મંદબુદ્ધિ બાળકોમાંથી ૫.૨ ટકાનાં, અને સામાન્ય બાળકોમાંથી ફક્ત ૧ ટકાનાં મા ને બાપ બેય માણસ દારૂ પીતાં હતાં.

૬. વા.

આ જાણો છો ?—૨

ગયા અંકમાં આપણે મલેરિયા કેવો કાળો કેર વતાવે છે તે જોઈ ગયા. તે કેરને રોકી શકાય છે, એ પેલા ગોરા દાકતરે ચર્ચા છે, તે આ વખતે જોઈએ.

પહેલું તો એ યાદ રાખવાનું છે કે, શત્રુની જેમ રોગને પણ યતો રોકવો એ જેમ શરીર માટે સમજાણ સલાહ છે, તેમ જ સમાજ તથા સરકારને માટે મલેરિયા યતો ને ફેલાતો રોકવો તે તેને યથા દીધા પછી ઉપચાર કર્યા કરવા કરતાં સહેલો સારો અને કમ-ખર્ચાળ રસ્તો છે. પરંતુ પેલા દાકતર કહે છે કે, લોક તેમ જ સરકાર આ સમજતા નથી, સમજે છે તો સ્વીકારતા નથી, સ્વીકારે છે તો તેમ વર્તતા નથી !

તેમણે એક દાખલો આપ્યો છે. નવું દિલ્લી જે જગાએ વસાવ્યું છે, તે જગા પાર વિનાની મલેરિયાવાળી બને તેવી હતી. સરકારે ૧૭ લાખ રૂપિયા ખર્ચી તે સુધાર્યું. આ ખર્ચ મોટો લાગે; તો દાકતર સાહેબ કહે છે કે, તે નવી નગરીના કુલ ખર્ચના બે ટકા પણ એ રકમ યતી નથી ! પણ એટલી જૂજ

રકમથી ફાયદો કેટલો થયો ? તેમ જ આખા દેશમાં થઈ શકે. કારણ કે, આજ વિજ્ઞાને મલેરિયાના જીવાણુના જીવનનો એટલો અભ્યાસ કર્યો છે કે, તેની મદદથી તે જીવાણુની સાથેની લડાઈમાં માણસ તેને હંકારી શકે એમ છે.

મલેરિયાના આ જીવાણુ વિશેની રસિક માહિતી, ઠોક બીજી વાર વિચારીશું. અહીં એટલું જાણવું જોઈએ કે, મચ્છરના ઠંશ વડે જ એ જીવાણુ માણસમાં દાખલ થાય છે; એટલે એ મચ્છરને યતો ને ડસતો રોકવો જોઈએ. મચ્છર થાય છે ભેજવાળી જમીન પર કે અધિયાર પાણીમાં. આ જગા-ઓએ તે પોતાની ઈંડાણ મૂકે છે. એ જો ન બની શકે, તો તેની જોલાહ વધતી રોકાઈ જાય; એટલે તેનો કેર વર્તતો મટે.

એક બીજી વાત આ દાકતરે કહી તે કદાચ ઘણા નહિ જાણતા હોય. તેમણે કહ્યું કે, મલેરિયા રોકવા મચ્છર નામે મારી નાંખવાની જરૂર નથી. મલેરિયાના મચ્છરની ખાસ જાત હોય છે; જુદા જુદા ભાગમાં જુદી

જુદી જાત હોય; અમુક ભાગમાં કઈ જાત પીડા કરે છે તે મુદ્દારાઈ કે મુખાકારી ખાતાવાળાઓએ શોધવું જોઈએ. પછી તે જાતને નાબૂદ કરવા પાછળ પડવું.

અને તે મચ્છરની જાતને પણ સમૂળગી નાબૂદ કરવાની જરૂર નથી. તે દાકતર જણાવે છે કે, મલેરિયા ફેલાવવા સારુ તેના મચ્છરની વસ્તી અમુક નક્કી પ્રમાણમાં ઘટ્ટ હોવી જોઈએ. તેથી ઓછા ઘટ્ટવવાળી તેમની વસ્તીથી તે રોગ ફેલાવી શકતો નથી. એટલે એ જરૂરી ઘટ્ટવની નીચે તેમની વસ્તીનું પ્રમાણ ઠરી ફેલાય, એટલે તેથી આગળ જઈને મચ્છર-પત્ર ચલાવવાની જરૂર નહિ.

વળી, મચ્છર ક્યાં જન્મે છે તે જાણવા ઉપરાંત મોટા મચ્છરો દહાડે ક્યાં ભરાઈ રહે છે તે જ જાણવું જોઈએ. એટલે જે ઉમેરચા ઉપર ભારો કરી શકાય: પાણી ભરાઈ રહેતી જગાઓ પૂરવી કે પાણી વહાવી કાઢી સૂકવી દેવી જોઈએ. જીલ્લું કાંઈ નહિ તો વ્યાસતેલ કે એવું જીલ્લું તેલ બંધિયાર પાણી પર રેડવાથી ઈલાજ નાશ પામે છે. અને ખૂણે ખોચરે ભરાઈ રહેતા મોટા મચ્છરો પર જેરી છાંટણું ઉરાડી મારી નાંખાય છે. આ બધા રસ્તા એવા છે કે જે સરકાર જેવી સંસ્થા લઈ શકે. પેલા દાકતર સરકારી મુખાકારી ખાતાનો દોષ કાઢીને કહે છે કે, આ મહેલા કામને હજી મુખી તે કેમ નથી ઉપાડતું એ જ નવાઈ છે. એને એ રસ્તાનું અજ્ઞાન છે એમ તો નથી જ.

પણ એક માણસ પોતે ધઈને ગું કરી શકે, એ સવાલ રહે છે. તેને એક જ ઉપાય હાથવેંત છે અને તે એ કે, મચ્છરના ઇંચથી બચવાના ઉપાય મુખ્યત્વે તે કરી શકે. આને સારું મચ્છરહાની વાપરવી, અથવા સૂતી વખતે

ઝોંઠવા બહાર ખુલ્લા રહેતા ભોંજે વ્યાસતેલ કે એવી મચ્છર-લગાડુ દવા યોગીને પૂરું જોઈએ. ઉપરાંત, આસપાસની સામાન્ય સ્વચ્છતા પોતે એકલા ઘડી અને પાંડોશી તથા ગામલોક મળીને, જેટલી વધારી શકાય તેટલી વધારવી જોઈએ. ખાંડાં પૂરી કાઢવાં જોઈએ; કાઢવકીયડ ને મૂડો સૂકવી દેવાં જોઈએ; ગંદકી ન કરવી જોઈએ; વગેરે.

છેવટે, દાકતર ગ્રાહ્યે કહેલી એક વાત પણ જણવા જેવી છે. તે કહે છે કે, સારું ઘર કે સારો ખોરાક હોવાથી મલેરિયા અટકતો નથી. ગરીબ લગ્નાઓમાં મલેરિયા વધારે જોવામાં આવે છે, તે તેની ગરીબાઈને લીધે નહિ, પણ તે ભાગની સ્વચ્છતા અને સૂકાશ ઇત્યાદિની ગરીબાઈને લીધે. ગરીબાઈથી મલેરિયા યતો નથી; પણ યહી વાર મલેરિયાથી ગરીબાઈ પોષાય છે, એમ તો ખરું. એટલે, મલેરિયા રોકવાને માટે તો તેના મચ્છરને જન્મતો અને ફરડતો રોકવો જોઈએ, અને તેને સારું સ્વચ્છતાની માત્રા અને તેટલી બધી રીતે વધવી જોઈએ. પ્રદેશની ઇજનેરી તપાસ થવી જોઈએ; ગાત્ર ઇજનેર કદાચ એવું કરી જશે કે ભલુડું પાણી રોકે. માટે તેની સાથે આરોગ્યશાસ્ત્રી હોવો જોઈએ. આ કામ જખરો પ્રગટીય અને સરકારી સહકાર માંગે છે. તેને માટે ખર્ચ અને ઉત્સાહ મેળવવા, સ્વચ્છ પ્રજા વચ્ચે મેળ સાધી આરોગ્યની જુગેશ ઉઠાવવી એ જરૂરી હોય છે. તેથી જ સુરોપના સ્વતંત્ર દેશોમાં આ કામ ઘઈ શક્યું છે. આપણે પણ, ખાસ કરીને તો જનમુખાકારીનો આવા જળશં કામો ઉપાડવા માટે, જલદીમાં જલદી સ્વરાજ અને મુશિક્ષણ જોઈએ છે.

ગામડાંના ધંધા

ગાંધી જયંતી સપ્તાહમાં વિનય મંદિરના વિદ્યાર્થીઓએ ગામડાંમાં ખાદીફરીનો કાર્યક્રમ ગોઠવ્યો હતો. જુદી જુદી દુકાનીઓ ગામડાંમાં ખાદી લઈને ગઈ હતી. ફરતાં ફરતાં ખાદી વિશે વાતો કરવાની અને લોકોના વિચારો બદલવાની જે તક મળી તેથી બધાને મગત સાથે જ્ઞાન મર્યાદા અને ફરવાની મજા પડી. જુદા જુદા સ્થળોએ અને જુદા જુદા વિચારોના માણસોને ભેટો મળ્યા. ખાદી લેવાનું કરે તો કોઈ સંદાનુમતિપૂર્વક ખાદી લેતું હતું, તો કોઈ બીજાના દબાવણી લેતું હતું. કોઈ ચર્ચા વગર નકાર ભણાવતું હતું, તો કોઈ ચર્ચા પણ કરતું હતું. કોઈ મહાસભાને બે સળંગ સાંજભણવતું હતું, તો કોઈ અમદાવાદના કોમી દુલ્લે ૫૨ ઠંડાસ ઠાલવતું હતું. કોઈ ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિ પર ટીકા કરતું હતું, તો કોઈ અહિંસા વિશેના આમંત્ર ઉપર પ્રકારો કરતું હતું. આ બધા લોકોને સાંજભણવાની અને તેમની સાથે વાતો કરવાની તક મળે તેમાં ખાદીપ્રચાર ઉપરાંત, પોતાને અમૂલ્ય કળાવળી મળે છે, તે અનુભવથી બધાને સમજાયું.

આમ ફરતાં ફરતાં કોઈ કોઈ વખત ગામડાના ખૂલે પડેલા કોઈ જાણકાર માણસને પણ ભેટો પડી જાય છે અને તેના જ્ઞાન અંશરમાંથી કંઈ કંઈ જાણવાનું મળે છે. અમારી સાથે એક બાઈએ. આમોયોગની પ્રવૃત્તિ વિશે સંદાનુમતિપૂર્વક વાતો કરી અને ગામડાંમાં, ત્યાં સંગવડ હોય ત્યાં ખાદીપ્રવૃત્તિ ઉપરાંત, બીજું શું શું કરવા જેવું છે તે વિશે ઘોડી વાતો કરી. તે બાઈની પ્રસાદીમાંથી મોડું જાણવા જેવું નીચે આપ્યું છે.

તેમણે ગૃહઉદ્યોગ તરીકે દિવાસળીના ધંધાની વાત કરી. મુખર્ષ ઇલાકામાં તેનાં ૫ કારખાનાં છે અને તેમાં સંગવડ ૨૫૦૦ માણસો કામ કરે છે. સંગવડ પોણા ભાગની પેદાશ તો વેસ્ટન ઇન્ડિયા મેન્ ફેક્ટરી કરે છે. આ કામ આ રીતે કારખાનામાં થાય છે, પણ ફક્તિયામાં બેલગાંમ અને સિતારમાં ગૃહ ઉદ્યોગના ધોરણે દિવાસળી બનાવવાનું કામ ચાલે છે. કલકત્તા અને મદ્રાસમાં પણ ચાલે છે. તેનો અનુભવ ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે અને જ્યાં જંગલોમાંથી અનુકૂળ લાકડું મળી શકતું હોય ત્યાં તે કામ હાથે કરવા જેવું છે.

આપણું ટોરની ઇંગ્લિશવત ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેથી છે. મુખર્ષ ઇલાકામાં ૨૦ લાખ ગાયો અને ૧૨ લાખ બેન્ડો છે અને વસ્ત્રો ૧૨૫ કોટર રતલ દૂધ પેદા થાય છે. આમાંથી કેટલુંક મલાર્ક, માખણ અને ધી રૂપમાં બહાર જાય છે તે ન મળીએ અને બધું અહીં જ વપરાય છે એમ શરૂએ તોપણ ૧૮૦ લાખની વસ્તીને દોઝનું માથા દીઠ બે શેર દૂધ પણ ન થયું. તેનો અર્થ એ થયો કે લોકોને પૂરતું દૂધ ખાવા મળતું નથી અને ખેડૂતને ટોર સાથે પડે છે. ટોરમાંથી વધારે આવક થાય તો ખેડૂતનો ખાટો પુરાય અને પ્રજાની તંદુરસ્તી પણ વધે. ખેડૂતને માટે મદદનીશ ધંધાઓમાં ટોરઉછેર જેવો એક ધંધો નથી. તેમાં મુખારો કરવા ખાસ લક્ષ આપવાની જરૂર છે. મર્યા પડી ટોર ખેડૂતને આવક આપતું નથી અને છવંતાં પણ પૂરતી આવક આપતું નથી એમાતાના પૂજારી આજે આપોની દરકાર તો શખતા જ નથી. બેન્ડોને

જુદી જાત હોય; અમુક ભાગમાં કઈ જાત પીડા કરે છે તે યુધાર્થ કે સુખાકારી ખાતા-વાળાઓએ શોધવું જોઈએ. પછી તે જાતને નાબૂદ કરવા પાછળ પડવું.

અને તે મચ્છરની જાતને પણ સમૂળગી નાબૂદ કરવાની જરૂર નથી. તે દાકતર જણાવે છે કે, મલેરિયા ફેલાવવા સારું તેના મચ્છરની વસ્તી અમુક નક્કી પ્રમાણમાં ઘટ્ટ હોવી જોઈએ. તેથી ઓછા ઘટ્ટવવાળી તેમની વસ્તીથી તે રોગ ફેલાવી શકતો નથી. એટલે એ જરૂરી ઘટ્ટવની નીચે તેમની વસ્તીનું પ્રમાણ કરી દેવાય, એટલે તેથી આગળ જઈને મચ્છર-સત્ર ચલાવવાની જરૂર નહિ.

વળી, મચ્છર ક્યાં જન્મે છે તે જાણવા ઉપરાંત મોટા મચ્છરો હઠાડે ક્યાં ભરાઈ રહે છે તેય જાણવું જોઈએ. એટલે બેઉ મોરચા ઉપર મારો કરી શકાય: પાણી ભરાઈ રહેતી જગાઓ પૂરવી કે પાણી વહાવી ટાંકી સૂકવી દેવી જોઈએ. બીજું કાંઈ નહિ તો આસતેલ કે એવું બીજું તેલ બંધિયાર પાણી પર ફેંકવાથી ઈંડાળ નાશ પામે છે. અને ખુલ્લે ખોચરે ભરાઈ રહેતા મોટા મચ્છરો પર ઝેરી છાંટણું ઉરાડી મારી નાંખાય છે. આ બધા રસ્તા એવા છે કે જે સરકાર જેવી સંસ્થા લઈ શકે. પેલા દાકતર સરકારી સુખાકારી ખાતાને હોવ કાઢીને કહે છે કે, આ ચહેલા કામને હજી યુધી તે કેમ નથી ઉપાડવું એ જ નવાઈ છે. એને એ રસ્તાનું અજ્ઞાન છે એમ તો નથી જ.

પણ એક માણસ પોતે થઈને ગું કરી શકે, એ સવાલ રહે છે. તેને એક જ ઉપાય હાથવેંત છે અને તે એ કે, મચ્છરના ઇંડાથી બચવાના ઉપાય મુખ્યત્વે તે કરી શકે. આને સારું મચ્છરદાની વાપરવી, અથવા સૂતી વખતે

ઝોડવા બહાર ખુલ્લા રહેતાં ભાંગે આસતેલ કે એવી મચ્છર-ભગાડું દવા ચોળીને રૂઠું જોઈએ. ઉપરાંત, આસપાસની સામાન્ય સ્વચ્છતા પોતે એકલા યદી અને પાંડોશી વધા ગામલોક મળીને, જેટલી વધારી શકાય તેટલી વધારવી જોઈએ. ખાખડાં પૂરી કાઢવાં જોઈએ; કાઢવડીયડ ને સડો સૂકવી દેવાં જોઈએ; ગંદગી ન કરવી જોઈએ; વગેરે.

છેવટે, દાકતર સાહેબે કહેલી એક વાત પણ જાણવા જેવી છે. તે કહે છે કે, સાડું ઘર કે સારો ખોરાક ડોવાથી મલેરિયા અટકતો નથી. ગરીબ લતાઓમાં મલેરિયા વધારે ભેવામાં આવે છે, તે તેની ગરીબાઈને લીધે નહિ, પણ તે ભાગની સ્વચ્છતા અને સૂકાશ ઇત્યાદિની ગરીબાઈને લીધે. ગરીબાઈથી મલેરિયા થતો નથી; પણ ઘણી વાર મલેરિયાથી ગરીબાઈ પોવાય છે, એમ તો ખરું. એટલે, મલેરિયા રોકવાને માટે તો તેના મચ્છરને જન્મતો અને ફરડતો રોકવો જોઈએ, અને તેને સારું સ્વચ્છતાની માત્રા બને તેટલી બધી રીતે વધવી જોઈએ. પ્રદેશની ઇજનેરી તપાસ થવી જોઈએ; ગાત્ર ઇજનેર કઠાય એવું કરી બેસે કે બિલટું પાણી રોકે. ગાટે તેની સાથે આરોગ્યશાસ્ત્રી હોવો જોઈએ. આ કામ જળરો પ્રત્યક્ષ અને સરકારી સહકાર માંગે છે. તેને માટે ખર્ચ અને ઉત્સાહ જોગવવા, શાલ પ્રજા વચ્ચે ગેળ સાધી આરોગ્યની કુવેશ ઉઠાવવી એ જરૂરી હોય છે. તેથી જ યુરોપના સ્વતંત્ર દેશોમાં આ કામ થઈ શક્ય છે. આપણે પણ, ખાસ કરીને તો જનસુખાકારીનાં આવાં જળરાં કામો ઉપાડવા માટે, જલદીમાં જલદી સ્વારાજ અને યુગિસણ જોઈએ છે.

નવું વાચન

વિવેચના: કર્તા તથા પ્રકારક—વિષ્ણુપ્રકાશ
સ્વરાજસાહ વિવેચી, મુરત, ૧૯૩૬, દિ. ૨-૮-૦

૨૧૦ નર્મદી માંડીને છેક ચઈ કાઝ સુધીના કવિઓ
અથવા સાહિત્યકારો, તેમના સાહિત્યકર્મો, તેમ જ કેવળ
સાહિત્યકવચર્યા, એ કુપરના દેહલાંક નિબંધોનો આ
સંગ્રહકર્મ અન્યારી તેમ જ સામાન્ય વાચકવર્ગ સૌને
કુપરોગી થઈ પડે તેવો છે. ૩૭ અર્થમાં કઈ આ ક્રમ
અમુક ગાવાના ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ નથી;
તેમ છતાં ક્રમના વિદ્વાન કર્તાએ જુદાં જુદાં વિવેચનો
નવરૂપે કે અનવરૂપે એવી રીતે નિરૂપ્યા છે કે, તેથી
અવગણીત ગુજરાતી સાહિત્ય અને વિવેચનાનું પણ એક
કમિક ચિત્ર આપણી નજર આગળ ખડું થઈ જાય છે.

અવગત, આ ક્રમ 'ઇતિહાસ નથી' એવું કહીને
પણ મેં આ સંગ્રહકર્મને મટિ શરૂઆતથી જ વાચકના
મનમાં એક શ્રામક સૂચના દાખલ તો કરી જ દીધી.
પરંતુ આ ક્રમમાં વિવેચનાના ઉત્તમ હોયો છે એવું
મેં કહ્યું હોત તોપણ એ વાચકના મનમાં બઢતી જ
કેવળના લેખી ન પાતે કાઝકે, સાહિત્યકારો કે તેમની
સાહિત્યકૃતિઓની વિવેચના પણ એક સ્વતંત્ર સાહિત્ય-
કૃતિ—કલાકૃતિ હોઈ શકે, અને તેના વાચનથી પણ એક
સ્વતંત્ર કૃતિ માણવાનો રસાગ્રસવ પ્રાપ્ત થઈ શકે, એ
વાત સામાન્ય રીતે આપણું માનસો અને સામાજિક
વજેરો આવી વિવેચનાઓ કે અવલોકનો એકીને ત્રણેલા
વાચકના ખ્યાલમાં ફરી આવી શકત ખરી?

સામે જ, પ્રોફેસર સાહેબની વિવેચનાઓ વાંચતાં
સ્વતંત્ર સાહિત્યકૃતિ માણવાનો રસાગ્રસવ પ્રાપ્ત
થાય છે. સિદ્ધાંતની દૃષ્ટિએ હું માનતો જ આવશે
હતો કે, સુંદર કલાકૃતિના કુપરોગી જેમ આનંદ
પ્રાપ્ત થાય તેમ જ, કોઈ પણ અનુશ્વર કે
વસ્તુના મૂલ્યાંકનથી—અર્થાત્ તેના સ્વભાવ અને
શિવ સ્વરૂપના પરિશીલનથી પણ થવો જ નેઈએ, અને
એ મૂલ્યાંકન પાછું જો સુંદર સ્વરૂપે—એક સફળ
કલાકારની કલમે—રજૂ કવચમાં આવ્યું હોય, તો તે
એ કૃતિના વાચન પરિશીલનથી વાચકને સર્વિશેષ આનંદ
પ્રાપ્ત થાય. જગતમાં સર્વ સાહિત્યકૃતિ તરીકે પણ
અગર થઈ ગયેલાં દેહલાંક ધર્મપુસ્તકો કે લઘુચિંતના
ક્રમોની લોકપ્રિયતા એ વસ્તુના પુરાવરૂપ છે.

પ્રોફેસર સાહેબની પાસે મૂલ્યાંકનની શક્તિ હોવા
કુપરાંત તેને એક કલાકારની કલમે નિરૂપવાની શક્તિ
પણ છે એ નિરૂપણમાં વિવેચકની સર્જકશક્તિનો ખપ
પડે છે. હવે તેની પાસે કહેવાના અર્થ કુપરાંત અનુરૂપ

શબ્દો અને શૈલી પણ હોવાં નેઈએ. 'વિવેચના માંથી'
એવા ફક્ત ટાંપી શકાય એમ છે કે જ્યાં પ્રોફેસર
સાહેબની મનઃકર તથા 'વિવેચને અનુરૂપ શૈલી તેની
પૂરેપૂરી માત્રાએ પ્રગટ થઈ હોય. અત્યંત વિવેચકમાં
માત્ર શબ્દરચનાની કુશળતા કામ દઈ શકતી નથી
છેવટે તેના મૂલ્યાંકનની વાર્તાવિકતા કે હોંડાણ જ
વાચકના ચિત્ત-ત્રાને સ્પર્શ કરી તેને સત્ત્વનાર્થમાં
ચિત્તિત કરી શકે છે.

પ્રોફેસર સાહેબની પાસે પોતાની પ્રવૃત્તિ માટે
એકવું હોંડાણ છે. તેથી જ મને તેના 'પાઠવિધાના'
પ્રોત્સાહનો વિષે પણ તે પોતાના અભિપ્રાય સ્પષ્ટ શબ્દોમાં
બેધકક કચ્ચારી શકે છે; અને તેમ છતાં ક્યાંય અધઃકલા-
પણીની કે જીવાનિયાવેદાની ગંધ સ્પર્શી આવતી નથી.
કવિ દ્વિપતરામ વિવેની તેમની વિવેચનામાંથી માત્ર
આટલો બાજ છૂટા પાડીને રજૂ કરું કે,—'કવિ
દ્વિપતરામમાં, એક કવિ પાસે માગીએ એવી તેજસ્વી
પ્રતિભા નથી; કુપરોગીને તેની પાસે પુરાણો થોડાં
છે; પણ બાવ ભુલાવે, જગત ભુલાવે, જગત ફેરવે
એવી કલ્પના નથી, ઊર્મિ નથી,' (પા. ૩૨) અથવા
'કવિ દ્વિપતરામને પહેલેથી છેવટ છુપી કર્તવ્યભૂષિની
વાંચવાની... દિમ્ભત નથી ચાલતી; કારણ કે તેમાં જ્ઞાનનાં
અધઃચારં અનન, બોધની બેબસર ગોળાઓ, જગભૂષિનાં
અધુર કથાસને લીધે જ્યાંયં પડયાં છે તે કવિતાનાં
અમૃત સ્ત્રોતોને આગી નાખ્યા પછી પણ એકાં મળે
છે' (પા. ૩૦)—તો એમ લાગે કે, કોઈ પણ જીવાન
વિવેચક આથીય વધારે ખરાબ જરૂર લખી શકે, પરંતુ
કવિ દ્વિપતરામને તેમના જમાનાના 'દેશસેવક' જ નહીં,
એક 'દેશવિધાયક' કહીને પ્રોફેસર સાહેબે તેમની જ કહર
કરી છે, તે ખાતુએ રાખીએ તોપણ, 'અમુક પ્રકારની
દેશી કવિતા માટે આપણે ભૂના જમાનાથી રસ કળાઓ
છે. તેથી ભૂની કવિતા માટે આપણા લોકોમાં ફરેતો
જાવ પુરોગી કવિતાના નવા નવા આદર્શોથી પણ
આપણે સુશી સજ્જા નથી. તેની કવિતામાં કવચિત્
પવિત્ર કેવળ અને પેશાબની મરતી લેવામાં આવે છે,
અને તે એ નથી ગમતાં એમ કહેવામાં હું અપ્રમાણિક
હું એટલું જ નહીં, 'દિ'ની સંસ્કૃતિના વારસો મને
મળે જ નથી એમ કહ્યતપણે નહેરુ કરું છું.'—એવું
સમજવા નેઈડું તથા 'કવિતાનો ઊંચો આદર્શ' નહીં
કરી, કાવ્યપણી સ્વર્ગમાં જ હોર એવો અર્થ બાંધી,
આપણે હાંવાં કાવ્યો લખવાની તેમ જ 'મનુષ્યનાં
સામાન્ય હૃદયચલનમાં વાર્તાવિક વર્ણન કરવાની શક્તિ

નહિ, પણ ધણી વાર તે વાચકનો કેટલોય ભાર ઢળવો ફરી નાખે છે. પોતાની દલીલ સમજાવવા ઉચિત ઉપમા આપી બેસવાની તેમની ટેવ તેમના લખાણને ઉત્તમ કલાકૃતિ બનાવવામાં ઝોળી મદદગાર નથી થતી. કેવળ નરસિંહરાવની વિવેચનશૈલી વિશે ટીકા કરતાં તે લખે છે : 'સુંદર નદીમાં હોડી લઈ આ વિવેચક બેઠા છે, અને બંને કાંઠામાં ઝાડ, પહાડ વગેરે અતિ સુસ્મતાથી નિહાળે છે અને વર્ણવે છે; પણ તેથી હોડીને ધણી વખત અટકવું પડે, કેટલીક વખત તેને અચ્ચકાથી અટકાવવી પડે, કોઈ વખત તેા લગ્ન નાંખીને પણ ચોક્કસ પડે છે.' (પા. ૬૧).

‘જલુ’ હાલત’ એ લેખમાં તે જણાવે છે : ‘હાર્યકાર અને વરવિદ્યાધક કે નીતિશાસ્ત્રી વચ્ચે ઝાંઝો ફેર નથી, એક, આ મહાન અશ્વત્થામા મૂળને સતત લક્ષમાં રાખી, અપોગામી ડાળાં પાંદડાં તપાસે છે, તપાસતાં વિભાસે છે, ચોક કરે છે, કોષે છે ને ઉદ્બોધે છે.’ ખીન્ને, અન્યોન્યમાં પરીવાપેલાં, રંગબેરંગી, ચંચલ, મનુભેદ પ્રમાણે દશાભેદ ભોગવતાં ડાળાં પાંદડાં તપાસતા, મોજ કરતા, સી સાથે પોતાની પણ મસ્તી કરતા સાથે સાથે ફરી વળે છે, અને અસ્પષ્ટ મૂળ હાથમાં આવતાં તેનું દર્શન પણ કરાવે છે.’ (પા. ૧૮૩)

આમ સુંદર શૈલી અને મૂલ્યાંકન કરવા માટે ભેઈલું બંધાણ બને અત્યરૂપ પ્રમાણમાં એમાં મળેલાં હોવાથી પ્રોફેસર સાહેબની વિવેચનાઓ શુભરાતી સાધના વિવેચન સાહિત્યમાં પોતાનું વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે. થોતે કોઈ માસિકના તંત્રી ન હોવાથી, કે થોતે શુભરાતી સાહિત્ય અને વિવેચનાને ઇતિહાસ ન લખતા હોવાથી તેમની વિવેચનાઓમાં ધણી સાહિત્યકારો અને વિવેચકો સમાવેશ નથી પામ્યા, અને તેમાંના કેટલાક વિશે તેા પ્રોફેસર સાહેબ નું લખે કે કેવા અભિપ્રાય આપે, એ જણાવવાનું મન રહી ન જાય છે. પરંતુ એ વસ્તુ ખીજી રીતે તેમની વિવેચનાઓને આટલી રસુતિદાયક બનાવે દઈને સહાયક પણ બની છે.

અંતમાં એક અપ્રેરણાત્મક પરંતુ હાઈક આનુષંગિક એવા સ્તુતિભર્યા વિચાર નોધતા નહ. સારી વિવેચક દેક પુસ્તક કે લેખક વિશે પોતાની અભિપ્રાય એ કે વાચકની દૃષ્ટિએ કે સાહિત્યની પોતાની દૃષ્ટિએ મમે તેટલું ઉપયોગી હોય, પરંતુ વિવેચકની પોતાની

* સુખ્યત્વે જમને વિશે વિવેચનાઓ છે તેમનાં નામ આ પ્રમાણે છે : નર્મદ, દેવપતરામ, ગોવર્ધનરામ, નરસિંહરાવ, બળરદાર, રમણભાઈ, આનંદશંકરભાઈ ચંદ્રેશંકર પંડ્યા, લલિત, ક. મા. મુનશી, નાનાલાલ, ઉમરવાડિયા, ભગવંતરાય કોટર, નયોતીન્દ્ર દવે, કુંસુમાર, દરમણ, રા. વિ. ખડક, પૂર્ણલાલ.

દૃષ્ટિએ હિતકર કહેવાય કે કેમ એ વિચારવા જેવું છે. પોતાની પાસે જોડા કાપ મૂકી પુષ્કરણ કરવા માટેની તીક્ષ્ણ છરી હોવી એ સારી વાત છે; પરંતુ તેથી માત્ર તેવા ‘છરીદાર’ ન બની રહેવું એ મનુષ્યજીવનમાં ‘પુરુષાર્થ’ તરીકે કોઈને માટે પણ બાળ્યે જ ઉચિત વસ્તુ હોવાય. ‘ઊંચે તેા સાહિત્યની અને સાહિત્ય દ્વારા પોપાતા વાચકવર્ગની સંશુદ્ધિ સારા વિવેચક કરતાં સારા સાહિત્યકાર કે સારા જીવનકાર દ્વારા ન થાય છે. તેમાંય જ્યારે પ્રોફેસર સાહેબ ‘પ્રિય બહેન’ને લખતાં જણાવે છે કે, આદર્શ વિવેચક ભેટ તરીકે પુસ્તકો મળે તેટલાની ન સમાલોચના કરવાનો જ્યાલ ન રાખવો, પણ “યોગ્ય લાગે તે પુસ્તકો તેણે ખરીદવાં અગર પુસ્તકશાળામાંથી મેળવી લેવાં, અને પછી બને તેટલે અંશે સ્થિતપ્રજ્ઞ ધર્મ વિવેચન કરવું. તેવા વિવેચકનો વ્યવહાર નિમાલ્યો જ પ્રવાણું કર્તવ્ય છે.”

—ત્યારે પેલા નિતામયા ન શોમનને વંદિતા વનિતા લતા :—
‘વાળો મ્લોક યાદ આવે છે, અને સાથે સાથે પ્રશ્ન બ્રહ્મા યાચ છે કે શોમવાને માટે વિવેચકે પણ નું એ ન રીત લેવી ભેઈએ ?

—અભ્યાસી

સાદી રમતો અને રમત સંચાલન : લે. ચિતુભાઈ પુ. સાહ ખી. એ., પ્રકાશક — શુ. વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ. ડિ. રા. ૧-૦-૦૦ પૃ. ૨૦૬.

શુભરાતી વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ લગભગ ત્રણ દાયકાથી શુભરાતમાં વ્યાયામનું કામ કરી રહ્યું છે. છતાં તેણે વ્યાયામનું સાહિત્ય અત્યાર સુધીમાં કંઈ ન પ્રસિદ્ધ કર્યું નહોતું. છેલ્લાં બે એક વર્ષથી તે દિશામાં મંડળે નહું પ્રયત્ન કર્યું છે, ને તેણે વ્યાયામ ઉપર પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યાં છે. આ સરખાત આવધારવાન છે.

આ સાહિત્યમાં બાઈથી ચિતુભાઈએ ઉપરનું પુસ્તક આપીને અવનવો વધારો કર્યો છે. તેમાં ૧૫ વરસથી નાની ઉમરનાં બાળકોને રમવામાં મન પડે અને તેમની રચનાત્મક રૂચિઓ કેળવાય તેવી રમતોનું વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. આ તૈયાર કરવામાં તેમણે સારી થોડે મહેનત લીધી જણાય છે. તે તેમનો પ્રયત્ન શિક્ષકોને ખૂબ ઉપયોગી થશે અને બાળકોને આશીર્વાદ રૂપ નીવડશે, કારણ રમતોમાં વિવિધતા છે, સાધનોની જલ્દ વડર નથી, અને આનંદ સાથે કેળવણી આપે તેવી રીતે શોજના કરેલી છે.

આ પહેલાં રમતો માટે કોઈ કોઈ નાનાં પુસ્તકો બહાર પડેલાં છે. પણ આ પુસ્તકની વિશેષતા એ છે કે, રમતોની સાથે સાથે તેનું સંચાલન કેમ કરવું અને

વિદ્યાર્થીઓની ઉંમર પ્રમાણે રમતોનું વર્ગીકરણ કેમ કરવું તે બતાવેલું છે. કેટલીક વાર એવું બને છે કે, ૬ વર્ષની ઉંમરના છોકરા માટે જે રમત અનુકૂળ હોય તે ૧૨ વરસની ઉંમરના છોકરાને રમાડવાથી, તેને ફાવતું નથી અને રમત પ્રત્યેનો તેનો સ્વાભાવિક રસ ઊઠી જાય છે. આ બધી બાબતોને વિચાર કરીને આ પુસ્તક લખાયું છે. તેમાં રમતોની પસંદગી બાળકોના કુદરતી હલનચલનને અવગણી કરીને કરવામાં આવી છે અને જોછામાં જોછાં સાધનોથી રમાડી શકાય એ રીતે સૂચનાઓ કરેલી છે. આ રીતે, આ પુસ્તક શાળાઓ માટે પણ ઉપયોગી છે.

કેટલીક અશુદ્ધિઓ રહી ગઈ છે તે છાપવાની ઉતાવળને લીધે હશે, અગર તો અમદાવાદના કેમ્પી હુલ્લટટે લીધે છાપવામાં નડેલી મુશ્કેલીને લીધે હશે. આ બધું ફરી છાપવાતા પ્રસંગ મળે ત્યારે સુધારી લેવામાં આવશે એવી આશા છે.

રમતોના નિયમો : પ્રકાશક, ગુજરાત વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ, ડિ. ર. ૧ પૃષ્ઠ ૨૩૮.

ઉપરોક્ત મંડળે ગુજરાતમાં રમતોના નિયમોમાં એકલા હોવવાના ઇરાદાથી ૧૯૪૭માં આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું, તેની આ સુધારેલી બીજી આવૃત્તિ છે. પહેલી આવૃત્તિ કરતાં કેટલીક નવી માહિતી આમાં ઉમેરવામાં આવી છે અને પુસ્તકનું કદ લગભગ અડી થયું છે. આથી તેની ઉપયોગિતામાં વધારો થયો છે.

આ પુસ્તકમાં દેશી રમતોને મહત્વનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે તે ગૌરવ છે. તેને અંગ્રેજી-ગુજરાતી શબ્દો બધે રૂઢ થાય તે ઇચ્છવા ગૌરવ છે. દેશી રમતોમાં પણ કેટલાક અંગ્રેજી શબ્દો વપરાય છે તેને બદલે ગુજરાતી શબ્દો રૂઢ કરવાનો બધી શાળાઓમાં અને વ્યાયામશાળાઓમાં આશ્રદ રાખવો જોઈએ.

આ પુસ્તકમાં કેટલીક પરદેશી રમતોને અલગથી દેશી રમતો સાથે યથાવત્તા પ્રવલ્ન કરવામાં આવ્યા છે. દા. ત. અમેરિકન 'બેડ બોલ'ની રમતને બિલીઈઈડાની રમતમાં ધરાવી છે. વેડબી વિદ્યાલયના સંચાલકોએ તેમાં કંઈ સુધારા સૂચવ્યા છે. આ પ્રમાણે નવી રમતોને આપણું વાતાવરણ અને સાધનોને અનુકૂળ કરીને ઉતારવામાં આવે તો સાકુ છે. આ દૃષ્ટિએ ૧૦,૦૦૦ મીટર 'હાઇ કંટ્રી રેસ', અને ૪૨,૧૯૫ મીટર 'એરોસોન રેસ' જેવી રમતોને આપણી રમતોની સાથે ધટાવી શકાય તેમ છે કે નહિ તે વિચારવા જેવું છે.

બધી ભતની દોડને મીટરમાં ગણવામાં આવે છે. તેને બદલે વાર કે ફૂટમાં ગણવામાં આવે તો અનુકૂળ પડે તે પણ વિચારવા જેવું છે.

વ્યાયામ મંડળના સંચાલકો આનો વિચાર કરશે અને ઉચિતર આ પુસ્તકને વધારે સમૃદ્ધ અને પ્રમાણુભૂત કરી એવી આશા છે. તે ત્યારે જ બની શકે કે ગુજરાતની બધી શાળાઓ તેના નિયમોને અપનાવે, અને અનુકૂળથી કરવા જેવી સૂચનાઓ કરીને શોધ સુધારા સૂચવે. તે ત્યારે જ બને કે શાળાઓમાં દેશી રમતો માટે આશ્રદ રાખવામાં આવે, એકસરખા દેશી શબ્દો રૂઢ કરવા માટે આશ્રદ રાખવામાં આવે, અને વાતાવરણ તથા સાધનોને અનુકૂળ રાખીને નવી નવી રમતો યોજવા માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવે.

— વખત જતાં આ પુસ્તક રમતોની કાપકાપોથી જેવું મળાનું જોઈએ.

વ્યાયામની પત્રિકાઓ : પ્રકાશક, ગુ. વ્યાયામ પ્રચારક મંડળ. (૧) આસન ડિ. ૦-૪-૦, પૃ. ૧૦; (૨) લેઝીમ ડિ. ૦-૨-૦, પૃ. ૩૦; (૩) બેંડ અને ફેઇઝ ડિ. ૦-૧-૧, પૃ. ૨૦; (૪) કંઈ અંતે બેક ડિ. ૦-૧-૧, પૃ. ૨૦; (૫) બાલો-લાડી ડિ. ૦-૩-૦, પૃ. ૪૦; (૬) મમદાન ડિ. ૦-૩-૦, પૃ. ૩૨; (૭) ગલખમ ડિ. ૦-૨-૦, પૃ. ૩૦; (૮) જગૈયા, પટ્ટા, તલવાર ડિ. ૦-૨-૧, પૃ. ૪૦.

આ બધી પત્રિકાઓ પદ્ધતિસર વ્યાયામ શીખનારને માટે ઉપયોગી છે. ખાસ કરીતે વ્યાયામ પર્શોના વિદ્યાર્થીઓને તે યોગી ઉપયોગી છે. તદ્દન શિખક પોતાની મેળે તેનો ઉપયોગ કદાચ નહિ કરી શકે. થોડા પણ પદ્ધતિસર વ્યાયામ શીખનાર હોય અને કોઈનું માર્ગદર્શન હોય તે આ પત્રિકાઓની મદદથી વિશેષ પ્રગતિ કરી શકે. આસનની પત્રિકાની પેઠે બધી પત્રિકાઓમાં જિજ્ઞાસાપાત્રોમાં આપ્યાં હોત તો પત્રિકાઓમાં જિજ્ઞાસાપાત્રો, પણ ઉપયોગિતા અને ખર્ચ બન્નેનો મેળ દર્શાવે એવો નથી. એટલે હવે ઉપરાંત કિંમત ન વધી જતી હોય તો, થોડું મોટું કરીને પણ પુસ્તકને વધારે ઉપયોગી બનાવવું સારું.

છા. ૫૦

નિદગીનો જ્ઞાનક : લેખક, ડૉ. કેપુકમ દોશજી છલા, નવસારી.

આ ડૉ. છલા કંઈ સાહિત્યમાળાનું ૨૪ યુ' પુસ્તક છે. ૪૮ પાનાના આ પુસ્તકમાં કાંત સાચવવા તથા સ્વચ્છ રાખવાની જરૂરિયાત તેમ જ પ્રાચીન સમયમાં કાંત માટેના રિવાજો પર ગદી તેમ જ પદ્યમાં, સામગ્રી પરીસાઈ છે. પુસ્તકમાં વિજ્ઞાનનું તત્ત્વ મુકત નથી, તેમ જ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ પણ લખાણ નકારું છે.

ખ. ૫૦

ગાંધીજી : કર્તા, જુગતરામ દવે. પ્રકાશક, નવજીવન ક્ષયલય, અમદાવાદ. કિં ૪ આના પાન ૧૯૬૫ એ વિગ્રે.

આ સુંદર બાલ-પુસ્તકમાં વખાણ કરવાની જરૂર નથી : પ્રભુએ અત્યાર સુધીમાં એની ૨૫ દબર નકલો ખરીદીને એની મૂક છતાં સાચી તારીફ કરી છે. પુસ્તકની પાંચમી આવૃત્તિ પાછી ૫ દબર નકલોની થાય છે એ આ પુસ્તકની બાલપ્રિયતાની પાછી દર્શાવે છે.

લેખક બાલમાનસના કુરુતી પારખુ છે. બીંધાંત્ર સરળતાથી તે ગાંધીજીના બરપર જીવનમાંથી બાલેશ્વરોની વાતો વીણી કાઢે છે. વીણી કાઢે છે તેની સાથે તેને બાલગમ્ય કરે છે. અને તેમ કરવામાં તે પોતાની બાપામાં કાલપણ કે કૃત્રિમતા નથી આવવા દેતા. અને પછંદ કરેલી વાતો પણ બાલગમ્ય છતાં બાલિશ નથી. ગાંધીજીના જીવનને ઉદાત્ત અને કવત કરનારી બાવનાઓ અને આદર્શો, ખૂબીઓ અને શક્તિઓ, આપડતો અને આસિયતો, સર્વે તે આ નાનકડી ચોપડીમાં ખૂબીસર લેખકે વણી લીધાં છે. કોઈ એવો જ સમર્થ ચિત્રકાર પારે તો આ પુસ્તકને ચિત્રમય કરી શકે એવા કલાપણ સુચનોવાળા એની શૈલી છે. ગાંધીજીના કૌશલ જ એટલા બધા કદાચ મળે કે એથી આ પુસ્તકના કેટલાક પ્રસંગ તો ચિત્રિત કરી શકાય. પણ એ સૌદા મોંઘા પડે એ આખાપોને ન પાડવે. કોઈ બાળપ્રેમી ગાંધીભક્ત જો આ કામ પ્રેમને ખાતર કરે તો ગુજરાતી બાલકોને એને હમેશા આશીર્વાદ મળે.

આ ચોપડી જોઈએક સુચના કરવાનું મન થઈ આવે છે. આપણા બાલ-સાહિત્યકારોએ જુગતરામશાહની પાસેથી શીખવા જેવું છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી સ્પર્શ સારાં પુસ્તકો વીણી તેને ચિત્રશૈલીમાં, આ પુસ્તકની જેમ, તેણે કેમ નથી ઉતારતા ? બાળકોનું સાહિત્ય પણ, તેમને ગમ્ય એવી શૈલીમાં, મોટાં મોટાં મોટાંમાંથી અમુક વસ્તુ કોઈક સાહિત્ય શું કામ ન હોય ? મહાન ગુજરાતીઓ, મહાન હિંદીઓ, મહાન કથાઓ તે મહા-કાવ્યો — આ બધાને અજાણ કરી, તેના પર ધારણા બંધીને, બાલસાહિત્યકારો ધણું રાચક અને આનંદપ્રદ સાહિત્ય લખવાની શકે. તો બાળસાહિત્યમાં આ જ ભેવામાં આવતી નવી 'સાક્ષી' રંગગી બાલિશતા રહે અને બાળકો પોતાને માટે ખરેખર સાહિત્ય મેળવી શકે. 'ગાંધીજી' પુસ્તક એવા પ્રયત્નો માટે ઠીક ગાઈદર્શક ગણાય.

‘જોકે વાચક’

હિમાલયસ્વરૂપ અને બીના નાટકો, લેખિકા: સી. હંસા મહેતા; પ્રકાશક: શિષ્ટ સાહિત્ય ક્ષયલય, સુબર્ષ ૨; પાન ૬૫-૧૨૪; કિંમત આપી નથી.

સમાજજીવનનાં કેટલાંક અંગોમાં જે વહેમે, બોલા ખ્યાલો કે અનિષ્ટો દંડમૂલ થયેલાં છે તે સામે ક્યાંક દોષ, ક્યાંક લપ્તાસ તો ક્યાંક કલાક્રમય પ્રતિરૂપ

(પેરડી)ની ઢળે છ નાનકડાં પ્રદક્ષિણા આ પુસ્તકમાં લેખિકાએ આપેલાં છે. ૧૯૧૬ થી માંડીને જુદે જુદે વખતે તે લેખિકાં હોવા છતાં, તેમાંનો રસ હજી વારી થયો છે એમ ન કહેવાય. કારણ કે, જે અનિષ્ટોને દર્શાવે રચના થઈ છે તે આને પણ આપણી આસપાસ જીવામાં આવે છે. લેખિકાએ પોતાનાં કલાક્રમ દ્વારા વાચકના માનસ ઉપર અમુક શ્રેષ્ઠ અસર લખાવવાનો જે હેતુ રાખ્યો છે તે, તેમાં કોઈ પણ તીખાસ કે ડેરીલાપણું આપ્યા વિના, ઠીક ઠીક પાર પાડ્યો છે એમ કહેવાય. ‘મેડીટ પંચાંગનું’ માડું લંચીપણું, ‘પ્રભાત પ્રતિનિધિ’ તથા ‘અપાર્ને પૂન’માં તે આસ સર્જન થયાં છે જોડે પહેલું પ્રદક્ષિણ માર્ક ટવેનની કૃતિનું, લેખિકાએ પ્રતાપનામાં જણાવ્યા મુજબ, અનુકરણ છે. આ ત્રણમાં આપણું જતવિવેચન, હોશી-શાહી રાખ્યાસન (રેમેકસી) તથા તેની મલદાન-પદ્ધતિ, સાહિત્યસંમેલન જેવા વિદ્યામંડળના પ્રમુખપદે સાહિત્ય સિવાયની છતર કોઈ લાયકાતને કારણે ભવિષ્યની થવી પડેલીની પ્રથા સામે લેખિકાએ ઠીક કરી છે, તે સી કોઈને માન્ય થાય એવી જ છે.

‘આંખે પાટા’ નો વિષય આજનું કૃત્રિમ અને ધૈય-શૂન્ય સિસ્ટમ કેવી કુલુષતામાં પંચિત્ત છે તે બતાવ્યું છે.

‘દિમાલયસ્વરૂપ’માં ગંગાસ્વરૂપ વિધવાને લખતી શ્રદ્ધ આપવા જાણ્ય તૈયાર નહિ, એવો સુચના પુરુષને માટે વિધુર રહેલું અરાધ્ય કરી મૂકે છે અને જો તે દિમાલયસ્વરૂપ ધારણ કરે—દિમાલય જેવો પોતાના ન પરજીવાના નિશ્ચયમાં અડખ રહે—તો જ વિધુર રહી શકે છે, નહિ તો તેણે ચરિત્રપતિ સ્વામસ્વરૂપ બનવું જ રહ્યું. વિધવા ‘ગ.’ રવ.’ તો વિધુર ‘દિ. રવ.’ કહેવામાં રહેલું હાસ્યમય કલાક્રમ તો ૧૯૫૬ જ છે.

‘દબરે વધ’ પાછીમાં સીને નવમાસના ગર્ભધારણ-માંથી મુક્ત થયેલી અને ટકાં મૂકી કંઈપણે તથા તે ટકાવું સેવન કરવાનું કામ પુરુષને સોંપીને યમાજમાં આજ પુરુષનું જે રચાન છે તે સીએ લીધેલું બતાવ્યું છે, અને પુરુષોને સીએ સાથે સમાન દક્ષ માટે અપેક્ષા કરતા બતાવ્યા છે. જે અપરાધમાં આજે પુરુષ સીએ સાથે જે ફલીલો રત્ન કરે છે તે જ ફલીલો સીએને રત્ન કરતી બતાવી છે. તેથી કષ્ટનાના પૈચિત્ર્યથી શરૂઆતમાં રમૂજ થઈ છે ખરી, પણ સામાન્ય કોટિની પેરડીમાં થાય છે તેમ છેવટ સુધી રસ દલાવેલો મુરકે પડે છે.

સાકેતના એકંદરે બંધારણની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં, તેમાં પાત્રો, તેમાં અચરિત્રો વિષયોનું સ્વરૂપ અને ખાસ કરીને તેની રચનાત્મક પદ્ધતિ ભેદ, એમ કહેવું જોઈએ કે, મંચજ કે ઉત્તરિયાત વર્ગને ધ્યાનમાં લઈને જ આખી રચના થયેલી છે. અને તેથી પુસ્તકનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત થાય છે. છતાં, સામાન્ય વાચકને પણ તે વાંચતા રમૂજ પડશે.

૩. આટલી અપ્રાથમિક તૈયારી પછી યુગરાતી બાળક તે તે પ્રાંતની સામાન્ય શાળામાં જોડાવાનું. થોડાંક જ માળાપો બાળકને ઘેર મોકલી શકે. એમ મોકલવાં સારાં કે કેમ, એ પણ મતનો સવાલ છે.

આ બાળકોએ પોતાની બાબતું વાચન ઘેર ચાલુ રાખવું જોઈએ.

૪. સરકારી મદદનો પ્રશ્ન રહે છે. થોડાંક જ પરપ્રાંતી બાળકો ન્યાં હોય ત્યાં સરકાર તેમને માટે સ્વભાષાની શાળા ન આપે. બે ઉપર પ્રમાણેની ભાષના હોય તો મહેનત કરીને કદાચ સરકાર-આન્યતા અને પછી મદદ પણ મળે. પરંતુ ન મળે તોય માળાપોએ ઉપર જોડલી સમઃ તો ગાંઠને ફેરો પણ કરવી જોઈએ. ખરી વાત જોઈએ તો તો એમ છે કે, દરેક હિંદી બાળકને માટે સાર્વાત્રિક કે આવશ્યક માનીએ તેટલું શિક્ષણ તો તેને સ્વભાષાના માધ્યમથી જ મળવું જોઈએ. વિશેષ ગણ્યતા શિક્ષણ માટે બધે માધ્યમ બદલાવું હોય પણ એનો અર્થ એમ નથી કરવાનો કે, સાર્વાત્રિક શિક્ષણમાં સ્વભાષા જ હોય. ઉપર જોઈ ગયા તેમ, સ્વભાષા ઉપરાંત વસવાટના પ્રાંતની ભાષા તથા રાષ્ટ્રભાષાનું ખપ પૂરતું જ્ઞાન પણ બાળકને હોવું જોઈએ. આ જોઈની જગા આને પરદેશી રાજભાષા પચાવી પડતી હોવાથી ગોટાળો થાય છે.

૫. છેવટે, પ્રગુલ લાહોરવાસી મિત્ર કે તેમના જેવા પ્રજાવાળા માટે કહેવું જોઈએ કે, યુગરાતી બાળકે નાગરી સિપિ પણ શાખવી જોઈએ. એટલું તો યુગરાતમાં વસતું બાળક પણ સહેજે કરી લે છે, એ સૌ જાણે છે.

રાષ્ટ્ર અને નિષ્કામતા

રાજકારણી મુસદ્દીઓમાં અને દેશદેશાંતરે વચ્ચેના આંતરરાષ્ટ્રીય વહેવારમાં પરોવકાર કે નિષ્કામતાની આશા રાખવી આગળના જગતમાં તો લગભગ અશકય અને બર્થ છે. એટલે જ્યારે આશ્ચર્યનિવાના દેશ સિંધાપતિ પાછો પાલ્યાર

બનાવ્યો, ત્યારે ઉપરના મતવચ્ચેના અપવાદ બન્યો કે સું, એમ લાગવા જેવું થયું હતું. આ આશા ખોટી હોય એમ લાગે છે. તા. ૯-૧૧-૪૧ના 'હિંદુ'ના અપ્રેક્ષક જણાવે છે કે, દેશ સિંધાપતિ તેના દેશની ચક્રેનશાહી નથી પામ્યો; અને તેના આધારમાં વિલાસતના 'માન્ચેસ્ટર ગાર્ડિયન' ભાષામાંથી નીચેનું વાક્ય ટાંકે છે: "છટાલીની જ્ઞાતિનો વિધિસરનો આપણે કરેલો સ્વીકાર વિધિસર રદ કરાયો નથી, અને હેલ સિંધાપતિ હજી તેના દેશનો કાયદેસર ચક્રેનશાહ તરીકે વિધિસર નથી ગણાયો." એટલે પેલું 'આટલાન્ટિક ઓફરનામું' ગોરાઓને જ લાગ્યું પડે છે કે સું?

૩૦

હાથકાગળ

હાથકાગળના કાગળ, હિંદુસ્તાનનાં સર્વ મુખ્ય ઉત્પત્તિ-કેન્દ્રોમાં બનેલા, જે આગાઉ પૂના હરિજન કાર્પોલયમાં મળતા, તે જથ્થો હવે નવજીવન કાર્યાલયમાં આવેલો છે. પત્રલેખન, છતર સાધારણ લખાણ, ચોપડા, ગિલ્લ, રસીદ, છપાઈ, શાહીયુક્ત વગેરે અનેકવિધ ઉપયોગ માટેના કામગી (સફેદ તેમ જ રંગીન), તથા એમાંથી તૈયાર કરેલો રોયનરી સામાન - પેડ, પરખીડિયાં, કાર્ડ વગેરે છૂટક તેમ જ મોટા જરૂરમાં મળી શકશે. બે આનાની ટપાલની ટિકિટ મોકલવાથી નમૂના મળી શકશે. ખાસ જરૂરિયાત માટે 'સીને-બપવા' અને તપાસ કરવાથી વધારે માહિતી મળી શકશે. હાથકાગળની જ્ઞાતમાં ગયાં થોડાંક વસ્તુમાં ઘણો સુધારો થયો છે, ને ઉત્તરોત્તર થતો જાય છે; અને આ મામલે જોગને મદદ આપવા ખાતર પણ વાયકો હાથકાગળને અનેક જ્ઞાતના વાપરમાં અનુભવશ આપી જોશે એવી આશા છે.

ખતરીની પોલ, કાઝુર,

પો. બો. ૧૦૫, અમદાવાદ

વ્યવસ્થાપક

નવજીવન કાર્યાલય

વિજ્ઞાનમાં વાદ અને હકીકત

સામાન્ય રીતે વૈજ્ઞાનિક એવું કહે છે કે, એવું એવાની માન્યતાઓનો આધાર વાદો કે શૂંદ્ર પક્ષો ઉપર નહિ, પણ તપાસેલી કે નિહાળેલી વસ્તુઓ ઉપર રાખે છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે પ્રયોગકારને માટે વાદો ઉપયોગી છે — તપાસી જોવાને માટે નવા ખ્યાલો કે નવી દિશાઓ તે આપે છે; પરંતુ નિર્ણય કે નિગમન ઉપર પરોક્ષવા માટે તો 'નક્કર હકીકતો' જ એકમાત્ર યોગ્ય ભૂમિકા છે. આ હિમાયતને આચારમાં મૂકનાર એટલે જરૂરિયાતે જ નેઈ નથી; નક્કર મગજવાળો પ્રયોગકાર તો ખરો જ નેઈ નથી; બદલે, તે તો તેના આદર્શો વધારે ઝૂકી જાય છે, કેમ કે તેમને કશી જોવાની રેવ તે જોઈ હોય છે.

તેથીસણ પૂરતું નથી. આમાં સૌથી આપણને એવી ખાતરી ન પડે કે, નેઈને આંખો જે આપણને હકીકતી સામે છેરેવેતાની શક્યતા એવું કે, ત્યાં લગી આપણે આપણી આંખો પર ભરોસો નથી મૂકતા.

માન્યતા નક્કી કરવામાં વાદો વધુ નવો ભાગ ભજવે છે, અને તે ભજવવાનો એવે હક છે, એ સાદા કબૂલવું એ વધારે સારું છે. જે વાસ્તવિકતા એવું છે કે, વાદમાત્ર કાઢી નાંખી નરી ચોક્કસ નીરખેલી હકીકતો જ માટે તો કબૂલ છે, તેને માટે જોગણનાં અર્ધાં પુરતો તો બંધ થઈ જાય છે. આકાશીય પદાર્થો વિશે ચોખ્ખી જાચર — નીરખેલી હકીકતો કાઢી છે જ નહિ. ખજોણીય અર્ધાં પરિમાણો જોગણમાં આવેલી કાઢી વેધશાળા કે રચાનમાં બનતી પ્રક્રિયાઓનાં માપો છે; અને આ સાવ નિરપવાદ વાત છે. બહારના વિશ્વનું જ્ઞાન મેળવવા સારુ આ માપોને માત્ર વાદને આધારે જ અનુવાદિત કરી લેવાય છે.

નિરીક્ષણ કરીને કાઢી કહે કે, અમુક જગ્યાએ મેં નવો તારો જોયો, ત્યારે કદાચ એને ખબર ન હોય કે, એવું નીરખેલી સાદી બિનાઓની ઉપરવટ થઈને એ વાત કરે છે. એની વેધશાળામાં અમુક પ્રક્રિયાનું એ નિવેદન કરે છે. એમ તો એ સુચવવા ઇચ્છતો જ નથી; એ તો એવું કહેવા માગે છે કે, આકાશમાં અમુક દિશામાં મેં તારો જોયો; તે જગ્યા જાણે જોયેલી હકીકત હોય એમ તે માને છે. આપણે તેના જમ ભાંગવો જોઈએ કે, તેણે માનેલી 'હકીકત' તેના નવા નિરીક્ષણનું ફળ તો માં રહ્યું, એ તો આકર્ષકાઈના વાદ પરથી બાંધેલું ચોખ્ખું અનુમાન છે; યા તે વાદથી પૂર્વેના કાઢી વાદ અનુમાન છે, કે જે વાદ તો વળી નીરખેલી હકીકતોથી કયાંય વેગળો છે. તે નિરાકારનું તેના માપોની શાસ્ત્રીય સુમજ આપી છે; શાસ્ત્રીય માપોને લઈને તેણે માન્યું છે કે, પ્રકાશ આકાશમાં લગભગ સુરેખમાં ચાલે છે. કદાચ આનો એ જવાબ આપ કે, પ્રકાશની સુરેખગતિ જ્ઞાનવામાં કદ વાદ જોડે લેવાઈવા નથી — સીધા પ્રયોગથી સાબિત થયેલી હકીકત જ નહીં તો વાસ્તવ છે. એટલે એની અંદર સવાલ તો એ ઊભો થયો કે, જોગણ પર વતેલી પરિસ્થિતિમાં જોગણ પ્રયોગ પૂર્વા પરથી ઉપોડાને ખજોણને કટલે અરી લાગુ પાડી શકાય. વિચારયુંજ વાદ આ પ્રકારે આપણા લાગુ-પાડવા-પણ કરતાં તો જરૂર સારો છે. પણ, ખરેખર ખજોણમાં પ્રકાશની સુરેખ ગતિ પૃથ્વી પરના ખજોણથી કશી જોવામાં આવી છે, એમ માનવામાં નિરીક્ષણકાર જણે જ છે. પરંતુ કરતાં ખજોણને જોઈને વધારે સુરેખ ન હોય, (કેમ કે પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણક્ષેત્રમાં કિરણો વક્રીકાય છે), તો જે દિશામાં તારો દેખ્યો તે તેની ખરી જગ્યા ન બતાવે. . . . મારે કહેવાનો મુદ્દો એ છે કે, ખજોણવિષામાં આપણે વાદ પર કે નિરીક્ષણ પર આધાર રાખવો એ પ્રશ્ન નથી. ગમે તેમ તોય, કહેવાતી હકીકતો નિરીક્ષણોની વાદ-બદલ સમજે જ છે. એટલે પ્રશ્ન એટલો જ છે-કે, આપણી સમજને સારુ આપણે વાદની પૂરેપૂરી સાહિત્યસામગ્રી આપણે વાપરીશું કે કેમ?

('ધા એક્સપ્રિમ્ડ સુનિવચન' માંથી)

સર આર્થર એટિંગટન

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

જાન્યુઆરી, ૧૯૪૨

વર્ષ ૩

અંક ૪

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
મારે મન જિતસ એટલે —	ગાંધીજી	૧૨૧
શુદ્ધિ શી રીતે ખીલે?	કિશોરલાલ શંભુભટ્ટ	૧૨૩
વિદ્યાર્થીઓ માટે		
• રચનાત્મક કાર્યક્રમ	ગાંધીજી	૧૨૪
ગીતાનાં અર્થ —	કિશોરલાલ શંભુભટ્ટ	૧૨૬
તુકારામની વાણી	ડૉ. ધનુ મહાવાળા	૧૨૭
રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વનું મહાધામ	પ્રવાસી	૧૨૮
પદાર્થવિજ્ઞાનની શરૂઆત		
પરિભાષા		૧૩૩,
આજના શિક્ષકો અને		
શિક્ષણપદ્ધતિઓ	નં. ગાં. શાહ	૧૩૪
‘મારા પુત્રની કેળવણી’	અનુ. મુશ્વર પેટલીકર	૧૩૬
વહેવારુ ખગોળ — ૨૭	હરિદર બટ્ટ	૧૪૧
સાક્ષી શોધવાની રીતો	હોમિયન કાર્પે	૧૪૩
નિરક્ષરતા ક્યારે નાખૂદ થશે?	વિદ્યદાસ કોઠારી	૧૪૫
આપણું શરીર	મં.	૧૪૬
મોરિયાનો મચ્છર	નારાયણદાસ સલારિયા	૧૪૮
દાદા કેમ ન પીવે? — ૨	દે. વાં.	૧૫૦
નું વાચન		
શ્રેષ્ઠ લા. દ. કોલેજનું જન્મશિક્ષક મં.		૧૫૩
સાંપજનિકન	”	૧૫૩
પ્રતિ	”	૧૫૪
હિંદનું બાની જાણરણ	ચૂં.	૧૫૪
પૃથ્વીનો પહેલો પુત્ર	જાં. ગાં.	૧૫૫
માસિક વિવેચન		
આંખને ઉઝાડી મળા	મં.	૧૫૭
જાણના જેવા ચુકદો	”	૧૫૭
રાજકારણ અને સાધુતા	”	૧૫૮
ગીતાની પાયાણ-પ્રતિભા	”	૧૫૮
વિદ્યાર્થીઓનું રાજકારણ	”	૧૫૯
પદ્ધતિ-ગાળો	”	૧૬૦
‘પ્રસારણીય’ અને		
‘સંકલ્પનીય’ ન ચાલે	”	૧૬૦

સૂચના

આ માસિક ફરિદિનાની પહેલી તારીખે બહાર પડે.

કોઈ પણ માસથી માલક થઈ શકાય.

ફરિદ માસના પહેલા અઠવાડિયામાં અંક ન મળે તો માલકે પોતાનો માલકનું બંધન જાણી આપવાથી તે અંક મોકલી આપવામાં આવશે. એ પહેલાં, ટપાલ ખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામાનો ફરિદર અંગેની તુરત જાણવા કે જેથી નવા અંક નવા સરનામે મોકલી શકાય.

માલકોએ પત્રવહેવાર કરતી વખતે પોતાનો માલકનું અવરજ જાણવા વિનંતી છે.

સુબહના માલકો પોતાનું લખાણ નવજનના કાલેજની સુબહ શાખા (૧૩૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ)માં કરી શકે.

પરિદર બોર્ડર ફોલ ન કરવા વિનંતી છે.

લઘુજનના ફરિદરમાં પરિદરમાં બહારમાં શ. ૨-૦-૦ શિ. પાંચ શ. ૨-૦-૦ ૧૨૬ નક્કર, ચાર આના.

અવરજાણક, શિક્ષણ અને સાહિત્ય નવજનના કાલેજમાં, પા. બોક્સ ૧૦૫, અમદાવાદ

નવાં પુસ્તકો!

અત્યંત મહત્વના કાર્યક્રમ-તેજસ્વીનિ રચના: લેખક ગાંધીજી, શિ. મે આના, રૂપાવરવાનની ખૂબ એક-અંગે.

Constructive Programme
its meaning and Place:
By Gandhiji. Price Four annas.
Postage etc. One anna.

Economics of Khadi
By Gandhiji - Foreword by
Babu Rajendra Prasad. Pp. 627.
Price Rs. 4. Postage etc. 10 annas.

નવજનના પ્રકાશન મંદિર
અમદાવાદ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૩ - અંક ૪]

અમદાવાદ

[બા-ધુઆરી, ૧૯૪૨

મારે મન નિસસ એટલે—*

મારી નિંદગીનો મોટો ભાગ મેં ધર્મના અભાસમાં અને ધર્મયુરુષો ને ધર્મયુરુષો જેડે બધા ધર્મોની ચર્ચા કરવામાં ગાળ્યો છે. છતાં મને બરાબર ખાન છે કે, ઈશુ ખ્રિસ્ત વિષે લખવું, અને મારે મન તેઓ એટલે શું તે ખતાવવાનો પ્રયત્ન કરવો, એમાં મારી ધૂણતો જ લાગશે. પરંતુ, હું તે પ્રયત્ન કરું છું તે એટલા જ કારણે કે, મારા ખ્રિસ્તી મિત્રોએ અનેક પ્રસંગોએ મને કહ્યું છે કે, હું ખ્રિસ્તી નથી, અને (તેમના જ શબ્દો ઉતારીને કહું છું:) 'મારા હૃદયના ઊંડાણમાં હું ઈશુને ઈશ્વરના એકમાત્ર પુત્ર તરીકે સ્વીકારતો નથી,' એટલે ઈશુ ખ્રિસ્તના મોધનું ઊંડું રહસ્ય પામવું એ મારે માટે અશક્ય છે, અને મનુષ્યને કદાપિ નહિ મળેલા એવા આધ્યાત્મિકતાના એ મોટામાં મોટા કરારને હું બાણી અને તેનો અર્થ પામી નહિ શકું.

મારી બાળ્યમાં આ ખરું હોય કે ન હોય, પણ એ દશિષ્ટિ હું બૂલભરેલું છે એમ મને માટે મારી પાસે કારણો છે. હું મનું છું કે આ પ્રકારનો અભિપ્રાય, ઈશુ ખ્રિસ્તે દુનિયાને જે સંદેશ આપ્યો છે, તેની સાથે બંધાયેલો નથી. કેમ કે, કરોશ બદલો માંથી વગર પોતાનું સર્વસ્વ આપવું, અને તેના મેળવનાર કઈ ધાર્મિક માન્યતાવાળો છે તેની પરવા કયો વગર, — એવા પ્રકારે આપનાર માણસનો સર્વોત્તમ નમૂનો ઈશુ ખ્રિસ્ત હતા. આજ જો એ આપણી માનવ-દુનિયામાં જીવતા હોત તો, મને ખાતરી છે કે, જેમણે કદી એમનું નામ સરખું નહિ સાંભળ્યું હોય એવા અનેક માણસોને એ દુવા

દેત; પોતે જગત પર જે યુલોના મૂર્તિમંત પ્રતિનિધિ હતા, તે યુલો તે માણસોનાં જીવનમાં હોત તો ક્ષમ થાત. તે યુલો એટલે, પોતા જોડેના જ પહેાથી પર પ્રેમ રાખવો અને પોતાનાં માનવ-બંધુઓમાં ભલાઈ અને ઉદારતાનાં પુણ્ય કામો કરવાં.

ખ્રિસ્તી ધર્મના મહાન ગ્રંથ બાઈબલમાં લખ્યું છે કે, "પ્રભુ પ્રભુ" કયો કરનાર નહિ, પણ પ્રભુને પ્રિય એવાં કામ કરનાર" — આ વસ્તુ એમને મન સોથી શ્રેષ્ઠ મહત્ત્વની હતી એમ હું માનું છું.

તો પછી મારે મન નિસસ એટલે શું? મારે મન તે માનવસંસારના એક મોટામાં મોટા ગુરુ હતા. એમના અનુયાયીઓને મન, તે ઈશ્વરના એકમાત્ર 'નીપજેલા' ('ગિગોટન') પુત્ર હતા. આ માન્યતા હું સ્વીકારું કે ન સ્વીકારું, એથી શું નિસસની મારા જીવન પર અસર જોાઈ કે વતી થનારી હતી? એથી શું એમના સદ્બોધ અને સિદ્ધાંતની બંધી બચ્ચતા મને મળતી અટકાવવામાં આવશે? હું એ માની શકતો નથી.

'ગિગોટન' શબ્દનું રહસ્ય તેના સાદા શબ્દાર્થ કરતાં વધારે ગંભીર અને કદાચ વધારે ઉમદા હું સમજું છું. મને એમાં આધ્યાત્મિક જન્મનો અર્થ દેખાય છે. તે મારો અર્થ બીજા શબ્દોમાં કહું તો, ખુદ નિસસના પોતાના જીવનમાં તેમના ઈશ્વરસાંનિધ્યની ચાલી છે; બીજી કોઈ ન કરી શક્યું તે તેમણે કહ્યું: — ઈશ્વરને અને તેના આદેશને તેમણે જીવી બતાવ્યો. એ અર્થમાં હું એમને સમજું છું અને પ્રભુપુત્ર તરીકે જાણવું છું.

પરંતુ હું જરૂર માનું છું કે, જે રહસ્યના સર્વોચ્ચ ઉદાહરણરૂપે નિસસ હતા, તે રહસ્યનો કષ્ટિક પણ આંશ, તેના ગંભીરમાં ગંભીર માનવગત

* 'હીનર કલ્ચર' નામે અમેરિકન ત્રેમાસિકના પુ. 13-અંક 1 લામાં (જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર, '૪૧) આવેલો મેં પોછનો અંગ્રેજી લેખ અહીં ઉતાર્યો છે.

અર્થમાં, હયાત છે જ. આ મારે માનવું જ જોઈએ; ન માનું તો મારે શંકાવાદી બનવું પડે; અને શંકાવાદી બનવું એટલે કદી નીતિમત્તા વગરનું સ્વયં જીવન જીવવું; અથવા આખી માનવજાતને કષણે એક નકારાત્મક અંત જ ડામવો, એમ જ એ તો થયું.

એ ખરું કે, યુરોપના યુદ્ધ-નસિધાઓએ જે ઘાતકો ખૂનરેણ આજે છૂટીદાર મૂકી છે એ જોઈએ, અને દુનિયાને ખૂણે ખૂણે આજ વ્યાપનાં દુઃખ અને યાતના તથા યુદ્ધ બાદ અચૂક આવતાં ભયંકર ભૂખમરો અને રોગચાળો એ બધું વિચારીએ, તો શંકાવાદી બનવાને માટે ચોક્કસ કારણ છે.

આમ છતાં, માણસમાં અવતરેલા ઈશ્વરી અર્થમાં ઘાત મંબીરતાએરે કોઈ કરી શકે તે શી રીતે? એ કારણે કે, ત્રાસ અને ખૂનનાં આ કાળે માનવ અંતરાત્માને ડંખે છે; માણસ ભણે છે કે તે અર્થમાં પ્રતિનિધિ છે; એની બુદ્ધિ અને હૃદયની ટીકી યુદ્ધમાં જુઓ તો માણસ તેમના પર અશ્વસ કરે છે. અને વળી, જે માણસ ઓટી સિખવણીથી એવળે પંથે ચડી કે વૃક્ષ નેતાઓને વાદે ચડી બદલે બુદ્ધિ ન પડે, તો તેના હૃદયમાં ભક્ષાધની આંતર-પ્રેરણા અને કષ્ટની દિવ્ય ચિરામ હોય જ છે, કે તે કોઈ કંઈકો જરૂર પૂર બહાર ઝળહળા બીરો, એમ હું માનું છું; અને એ આખી માનવજાતની અમર અર્થો છે.

આ દિવ્ય ઝળહળાને દાખલો જિવસની મર્તિમાં અને જીવનમાં જોવા મળે છે. પોતાનાં પાપો ઓછાં કરવામાં એમના આ દાખલાનો ઉપયોગ ન કરે હોય એવો માણસ અત્યારે હસત છે કે કસારે રણ દયાત હસો, એ માનવાની હું સાદ ના પાડું છું. આ, જગત જગરે માણસ એમ વર્ત્યો હશે. મોટી, જોઈ કે વંતે અંશે, બધાંનાં જીવન એમની કોજરીથી, એમનાં કાર્યોથી, અને એમના દિવ્ય મહેસના શબ્દોથી પલટાયાં જ છે.

દુનિયાનો યુદ્ધ જુદા ધર્મોના યુગે આંકવા અસંભવિત છે, એમ હું માનું છું; અને ઉપરાંત એમ પણ માનું છું કે, એમ કરવા મથવું ગિનજરરી ને નુકસાન-ઝરેલું પણ છે. મારા મત મુજબ, દરેક ધર્મમાં એકસમાન ઐરક ધ્યેય-મગ — માનવજીવનને ઉન્નત અને સાર્થક કરવાની અભિપ્રાય — એ રહેલું છે.

જિવસના ચમત્કારોનો હું શબ્દાર્થ સમજતો નથી; તેમ કરવું એ તદ્દન મહત્ત્વ-રહિત છે. તેમને પેલી દયા અને ભક્ષાધની આંતરપ્રેરણાનું નાદરશિક્ષક અને ન-જુલાય-એવું પ્રગટ થય માનું છું; આપણને આપી શકાય એવો સ્વેચ્છામાં સ્વેચ્છ બોધપાઠ એ છે. આ બોધપાઠ એટલે માણસને માંદગીમાં ન સજડાવવા, અને જગતની નજરે જેમણે પાપ કર્યાં છે તેમની ન્યાય ન તોગતાં તેમને ક્ષમા આપવી, અને નવતર અને શુભતર જીવનમાં સૌ કોઈ પ્રવેશે એવી મદદ કરવી, — એવી અડગ શબ્દાથી કે, દિવ્ય બનેલો માણસ પોતાનાં પુરાણાં પાપો ધોઈ કાઢી પુણ્ય-પથે પળી શકે છે.

જિવસના જમાનાનાં સ્ત્રીપુરુષોને જેમ આ બોધપાઠ મળેલો, તેમ જ એ પાઠ આજે આપણી સામે આવીને ખડો છે. આ બોધપાઠ અને પોતાના જીવનશૈલી પાઠ, એ દ્વારા જિવસે માનવજાતને તેના સાર્થકતા બન્ધ ઉદ્દેશ અને બધાં પહેલેમવા આપણ સૌ માનવોએ ક્ષમા ભીડી જોઈએ, એવું એક ધ્યેય આપ્યું છે. જિવસે બોધેલા આવા આદર્શો અને ઉદ્દેશો અને એમના જેવા માનવની હયાતી — આથી કરીને જ હું નિરાશાવાદી થઈ શકતો નથી; પરંતુ, બીજો આશા ધરું છું અને બીજા બાવિષ્યનો મને પૂર્ણ વિશ્વાસ રહે છે.

એ, જે ઉપર જણાવી એ પ્રકારની ઉત્તરતા અને અર્થપૂર્ણતા જિવસના જીવનમાં રહેલી છે, તેથી હું માનું છું કે, તે માત્ર ક્ષિતી ધર્મની જ માહકના નથી, પણ આખા જગતના — તેમાં પત્તી બધી પ્રગ્નઓના, બધા શોકના છે. કપો વાવેટો, કયું નામ કે કયું ધર્મતત્ત્વ અપનાવી અમુક લોક કામ કરે છે, આ પરપરાથી ગતરી આવેલી કઈ ધાર્મિક માન્યતા તેઓ ધરાવે છે આ કેવી રીતની ઈશ્વરપૂજા કરે છે — એ વસ્તુ અહીં આગળ કશા મહત્ત્વની નથી.*

ગાંધીજી

*આ લેખમાં ને યુરો માંદગી થયે છે તે સમજાવ માટે શ્રી. કિશોરલાલ પં. મશરનાગની 'ઈપ્સ ક્રિસ્ટ' ચોપડીની નવી આવૃત્તિ બાંચવા જિલ્લામુને મહામથક છે.

બુદ્ધિ શી રીતે ખીલે?

૧

બુદ્ધિ અને તર્ક

બાળકની બુદ્ધિ શી રીતે ખીલે, એ પ્રશ્ન મને પૂછવામાં આવ્યો છે. આ બાળકમાં કેળવણીના માધ્યમો કે રજૂ કરેલા વિચારો વાંચી લેવા નેહીં છે. છતાં, તેની પ્રતિભા કેટલીક વારો રજૂ કરી શકે.

મૌલિક પહેલાં બુદ્ધિ એટલે શું, એની યોગ્ય સમજણ કરી લેવાની અને બુદ્ધિ તથા તર્ક વચ્ચેનો ભેદ સમજી લેવાની જરૂર છે. આપણા દેશમાં આ બૂલ વારંવાર થાય છે, અને તર્કકુશળ માણસોની બુદ્ધિમાન માણસોમાં ગણતરી થાય છે. પણ બુદ્ધિ અને તર્ક એક નથી, અને તર્કકુશળ માણસ મંદ બુદ્ધિનો હોય તથા બુદ્ધિમાન માણસમાં તર્ક દોઝાવવાની શક્તિ ઓછી હોય એવું થતે.

તર્ક એટલે વ્યવસ્થિત રીતે એક વિચાર પરથી બીજા વિચાર પર જવાની, અને સામા માણસના એવા પ્રયત્નમાં અવ્યવસ્થિતતા છે એવું બતાવવાની શક્તિ. પેશી 'ફકીર અને ખેલાયેલા હાટ'ની વાતમાં, ફકીરની તર્કકુશળતા, તથા ચેરોનું આજીવનનાર વેપારીની વિચાર કરવાની અવ્યવસ્થા દેખાઈ આવે છે. એમાં ફકીરના કરેલા તર્ક સાચા પડ્યા એ કેટલેક અંશે અકસ્માત જ ગણાય. એણે વેપારીની વિચાર કરવાની ખામી દેખાડી આપી, છતાં એ પોતે ચેર જ હોય એ અસંકય નથી.

આપણા પડિતો, વકીલો અને પોલીસખાતાના માણસો મોટે ભાગે વ્યવસ્થિત રીતે તર્ક કરવાની શક્તિને ખીલવે છે. બુદ્ધિમાં પકાયેલા નાગરો, મહારાષ્ટ્રી, બ્રાહ્મણો, તથા જંગમી વિદ્વાનો મોટે ભાગે તર્કકુશળ જ હોય છે. એથી જીલદું, મેટર, વિમાન, વગેરે યંત્રોને ચલાવનારાને તથા સેનાપતિ, નૌકાપતિ વગેરેને તેમ જ ખેલાડીઓને ક્યારે ક્યારે બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરવો પડે છે એમ કહી શકાય. તેમની તર્કશક્તિ ઘણી તીવ્ર હોય છે એમ ન કહી શકાય. પણ તત્કાળ નિર્ણય કરવાની શક્તિ વિના તેમને જરાયે ચાલે નહિ.

તર્કશક્તિ નકામી વસ્તુ નથી. પણ બુદ્ધિ એથી નોખી શક્તિ છે. તર્ક અને બુદ્ધિની એમ વ્યાખ્યા

કરી શકાય કે, તર્ક એટલે વિચારનો વિકાસ કરવાની શક્તિ, અને બુદ્ધિ એટલે આચારનો નિર્ણય કરવાની શક્તિ. પોતે જે પરિસ્થિતિમાં હોય તે પરિસ્થિતિમાં શી રીતે વર્તવું તે નિઃસંશયપણે જે દર્શાવી શકે તે બુદ્ધિમાન. તે ન દર્શાવી શકે, સંશયમાં કે વિચારમાં પડી જાય, મૂઝાઈ જાય, તે વિદ્વાન હોય, હોશિયાર હોય, છતાં બુદ્ધિમાન ન ગણાય.*

તર્કકુશળ માણસ બીજાને હઠાપણ આપી શકે, બીજાના હઠાપણમાં ભૂલોયે બતાવી શકે. બુદ્ધિમાન માણસ પોતે શું કામ અમુક રીતે વર્તવાનો નિર્ણય કરે છે તે સમજી ન શકે એમ અને; પણ પોતાના નિર્ણય વિષે એને શંકા ન હોય. એ નિર્ણયમાં ભૂલ ન હોય એમ નહિ; પણ તે ક્યારે એ શંકાશીલ ન હોય.

બુદ્ધિ એ હંમેશાં નિશ્ચિત અને એકરૂપ જ હોય. એ એકધારી (સ્થિતપ્રજ્ઞ સમાધિરય) હોય કે બહુશાખીય હોય, પણ એ એક વખતે એક જ જવાબ આપનારી હોય. બીજગણિતની રીતે સમજીએ તો ૬૨-૬૬+૨૦=૦ એ સમીકરણ આપું હોય તો કાની કિંમત ૪ કે ૫ એમ વિકલ્પે બતાવવી પડે. એ તર્કનો છેડો આવ્યો. પણ નજર આગળના સંનેગમાં એની કિંમત ૪ જ થઈ શકે, ૫ ન જ થાય, એમ બુદ્ધિ દર્શાવે. એ સંનેગમાં કાની કિંમત ૪ જ છે એમ જે દર્શાવી શકે તે બુદ્ધિમાન, ભલે તેને એ માણસ ન હોય કે કોઈ બીજા સંનેગમાં એની કિંમત ૫ પણ થઈ શકે છે.

સાધારણપણે રવમમાં માણસની બુદ્ધિ જ કામ કરે છે, તર્કશક્તિ કામ નથી કરતી. તેથી એને ફતરના માયા પર શિંગડાં નેહીં, કે પોતાને પાંખો ફૂટેલી નેહીં, 'એવું કેમ બની શકે' એવા સંશય નથી થતો. પણ રવમની બુદ્ધિ રિયર નથી હોતી. પહેલી ક્યારે એક ચીજનો તે શિંગડાવાળું ફટકું દર્શાવે

* પં. જ્ઞાનદાસજી, શ્રી. રાજગોપાલાચાર્ય, શ્રી. બ્રહ્મચર્ય દેરાઈ તર્કશક્તિના ઉત્તમ નમૂના કહી શકાય. પં. ગોંધીજી ૪૨ નિર્ણય પર આવી જાય, અને તે નિર્ણય બધાને માન્ય પણ થાય; પણ તેનું સમર્થન કરનારી કોઈવાળી સૌને સંતોષ ન આપી શકે.

છે, બીજી ક્ષણે તાજૂતનો વાધ સમજે છે, અને ત્રીજી ક્ષણે પોતાની સેંસ માને છે. પણ અગિયર હોવા છતાં એ દરેક ક્ષણે નિઃસંશય હોય છે.

નિઃસંશયતા એ જીવિનો સ્વભાવ જ છે. સ્થિરતા એની ખિલવણી છે. એકધારીપણું એની તીકણતા

છે. સત્યદર્શિતા એનું આરોગ્ય છે. તર્કશક્તિ અને પાંડિત્ય એના વૈભવ છે.

આરી શુદ્ધિ થી રીતે ખીસે તેનો આપણે વિચાર કરવાનો છે.

કિશોરલાલ પાંચમશાળા

વિદ્યાર્થીઓ માટે રચનાત્મક કાર્યક્રમ

[ગાંધીજીએ તાબેતરમાં લખેલી 'રચનાત્મક કાર્યક્રમ તેનું સ્વરૂપ અને સ્થાન' એ પુસ્તિકામાંથી

આ ભાગ અહીં ઉતાર્યો છે.]

-વિદ્યાર્થીઓની જોડે જે હિંમેશાં માઠ સંપર્ક સાધ્યો છે. તેઓ અને ઓળખે છે ને હું તેમને ઓળખું છું. તેમણે મને ધણું કામ આપ્યું છે. કોલેજમાંથી બહાર નીકળેલા ધણા વિદ્યાર્થીઓ મારા મોંઘામૂલા સાથીઓ છે. હું જાણું છું કે તેઓ ભવિષ્યની આશા છે. અસહકારનો જીવાળ પૂર બહારમાં હતો તે વખતે તેમને શાળા કોલેજને છોડવાની હાકલ કરવામાં આવેલી. કેટલાક અધ્યાપકોને વિદ્યાર્થીઓ, જેમણે મહાસભાની એ હાકલનો જવાબ વાળેલા, તેઓ મક્કમ રહ્યા છે, ને તેમણે દેશને માટે તેમ જ પોતાને માટે ઘણો લાભ મેળવ્યો છે. એ હાકલ બીજી વાર કરવામાં નથી આવી, કેમ કે એને માટે વાતાવરણ ન હતું. પણ અનુભવે એમ દેખાડી આપ્યું છે કે, આજુ શિક્ષણ બંધે ખોટું ને કૃત્રિમ હોય, તોપણ તેની ભૂરૂપી દેશના જીવાનોને એવી લાગેલી છે કે તેઓ તેમાંથી છૂટી શકતા નથી. કોલેજની કેળવણી કમાણીનું સાધન યર્થ પડે છે; બદ્ધ સમાજમાં પ્રવેશ કરવાનો એ પરવાનો છે. જ્ઞાન માટેની ક્ષમ્ય એવી પિપાસા આજુ ધરેડમાં પસાર થયા વિના વૃક્ષ યર્થ શકે એમ હોતું નથી. માતૃભાષાનું સ્થાન લઈને બેઠેલી છે એવી સર્વથા પરદેશી ભાષાનું જ્ઞાન મેળવવામાં કોમતી વરસો બગાડવાં પડે છે તેની તેઓ પરવા કરતા નથી. એમાં પાપ રહેલું છે એનું બાન તેમને કદી થતું નથી. તેમણે ને તેમના અધ્યાપકોએ મનની સાથે એવી માંઢ વાળેલી હોય છે કે, આધુનિક વિચારરાશિ અને આધુનિક જ્ઞાનમાં પ્રવેશ કરવાને માટે દેશી ભાષાઓ નકામી છે. જાપાનીઓ પોતાનું કામ કેમ ચલાવતા હશે એનું મને આશ્ચર્ય થાય છે; કેમ કે હું જાણું છું કે તેમની

બધી કેળવણી જાપાની ભાષામાં જ અપાય છે. ચીનના સેનાધિપતિને અંગ્રેજી ભાષા આવડતી હશે તોપણ નહિ જોવી.

પણ વિદ્યાર્થીઓ જેવા હોય તેવા, એ જ યુવક યુવતીઓમાંથી ભવિષ્યના દેશનેતાઓ પાકવાના છે. દુર્ભાગ્યે તેમના પર દરેક પ્રકારના પવનની અસર થવા પામે છે. અહિંસા તેમને આકર્ષક નથી લાગતી. એક પા સામે એક યા તો બે યા કરવા એ વાત તેમને સહેજે સમજી શકાય એવી લાગે છે. તેનું પરિણામ ભલે ક્ષણજીવી હોય છતાં તત્કાળ મળતું જોવામાં આવે છે. એ પરુમળની દરીદ્રી છે ને એનો પાર કદી આવતો જ નથી. એવી દરીદ્રી આપણે પરુઓમાં ચાલતી જોઈએ છીએ, અથવા તો જે લગાઈ હવે લગભગ વિશ્વવ્યાપી બની ગઈ છે તે લગાઈમાં માણસ માણસ વચ્ચે ચાલી રહેલી જોઈએ છીએ. અહિંસાનું આકલન થયા માટે ધીરજપૂર્વક સંશોધન કરવાની ને એથીયે વધારે ધીરજને-કટ્ટપૂર્વક આચરણ કરવાની જરૂર રહે છે. વિદ્યાર્થીઓના હાથ માટેની દરીદ્રીમાં હું ઊતર્યો નથી તેનાં કારણો કિસાન અને મજૂરોની બાળકમાં જે જતાવ્યાં તે જ છે. પણ હું તેમના જેવો જ એક વિદ્યાર્થી છું. માત્ર મારી વિદ્યાપીઠ તેમનાથી નિરાળી છે. મારી વિદ્યાપીઠમાં આરીને જોડવાનું ને મારી શોધમાં મારી જોડે સામેલ થવાનું મારું કાષ્ઠમનું નિર્મલ્ય તેમને છે. આ રહી એની ઘરનો :

૧. વિદ્યાર્થીઓએ પક્ષાપકીના રાજકારણમાં ભાગ ન લેવો જોઈએ તેઓ વિદ્યાર્થીઓ છે, શોધો છે, રાજદારી મુત્સદ્દીઓ નથી.

૨. તેઓ રાજદારી હક્કમાં ભાગ ન લે.

તેમના પૂર્ણપાત્ર વીર પુરુષો હોય એ જરૂરનું છે, પણ એના પ્રત્યેની ભક્તિ તેમના જીવનના ઉત્તમ અંશોનું અનુકરણ કરીને બતાવવાની હોય; એ વીર પુરુષો જેલામાં પુરાય કે સ્વર્ગવાસ પામે કે ભણે તેમને ફાંસીએ પણ ચડાવવામાં આવે તોપણ હડતાળ પાડીને નહીં. તેમનું દુઃખ એ અસહ્ય હોય અને સર્વ વિદ્યાર્થીઓની એક જ પ્રકારની લાગણી હોય તો, આચાર્યોની સંમતિથી, એવા પ્રસંગોએ શાળાઓ કે કોલેજો બંધ કરવામાં આવે. જે આચાર્યો સાંભળે નહીં તો વિદ્યાર્થીઓને તેમની સંસ્થાઓ સમ્મતાપૂર્વક છોડી જવાની અને સંચાલકો પરતાઈને પાછા બોલાવે ત્યાં લગી બહાર રહેવાની છૂટ છે જ. જે વિદ્યાર્થીઓ આમાં ન બળે તેમની સામે અથવા અધિકારીઓ સામે બળજબરીથી પ્રયોગ તેમનાથી ઘેર પછી સંજોગોમાં ન કરી શકાય. તેમને એટલો વિશ્વાસ હોવો જોઈએ કે, જે તેમનામાં સંપૂર્ણ હોય ને તેમના આચરણમાં સમ્મતા ને ગૌરવ હોય તો તેમનો જય થયા વિના રહેવાનો નથી.

૩. તેમણે સદ્યે પદ્ધતિસર ને શાસ્ત્રીય રીતે યજ્ઞકાંતણ કરવું જોઈએ. તેમનાં ઓળખ હમેશાં સુધ્ધ, સ્વચ્છ ને વ્યવસ્થિત હોય. અને તેમને ઓળખે જાતે બનાવતાં તેઓ શીખી શકે. તેમનું સૂતર સ્વાભાવિક રીતે જોવામાં જોવા જાતનું હોય. તેઓ કાંતવાની કળાને લગતું સાહિત્ય વાંચે, અને આર્થિક, સામાજિક, નૈતિક અને રાજકીય દૃષ્ટિએ એનું શું સ્પર્શ છે તેનો અભ્યાસ કરે.

૪. તેઓ હમેશાં ખાદી વાપરનારા હોય, તેમ જ પરદેશી કે દેશી સંસ્થાની બન્ધવટોનો ત્યાગ કરી ગામ-બનાવટની ચીજો જ વાપરતા હોય.

૫. તેઓ બીજાઓ પર વધે માતરમ્ કે રાષ્ટ્રધ્વજ પરાણે ન લાદે. તેઓ પોતે રાષ્ટ્રધ્વજવાળાં જીતન વાપરે, પણ બીજા પાસે તેમ કરાવવા બળજબરી ન વાપરે.

૬. ત્રિરંગી રાષ્ટ્રધ્વજનો સદેશ પોતાના જીવનમાં ઉતારવો ને પોતાના હૃદયમાં કેમી ભાવના કે અસ્પૃશ્યતા બેમાંથી એકેનો પ્રવેશ ન થવા દેવો એ તેમના હાથની વાત છે. તેઓ અન્યથર્મા વિદ્યાર્થીઓ જોડે તેમ જ હારિજનો જોડે, તેઓ પોતાના સ્વજન હોય એવી રીતે, સાંઘી મિત્રાચારી જરૂર કેળવે.

૭. તેઓ ઈર્ષ્ય પામેલા પડોશીઓને ચીવટ રાખીને તાત્કાલિક મદદ આપે, અને પડોશનાં ગામડાંમાં ભંગીકામ ને રસ્તાની સ્વચ્છ કરે એટલું જ નહિ, પણ ગામડાંનાં બાળકો અને પ્રૌઢોને શિક્ષણ પણ આપે.

૮. તેઓ રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાની, તેના હિંદી ને ઉર્દૂ એ બેવાદ રૂપમાં, શીખે, જેથી ઉર્દૂ કે હિંદી ગમે તે બોલાતી હોય તોપણ તેમને અગમ્યના જેવું ન લાગે.

૯. તેઓ જે કંઈ નવું શીખે તે બધાનો અનુવાદ માતૃભાષામાં કરે, અને આસપાસનાં ગામડાંમાં દર અઢવાડિયે ફરવા જાય ત્યારે ત્યાંના લોકોને એ વાંચી સમજાવે.

૧૦. તેઓ કરું પણ શ્રમ કામ ન કરે, તેઓ પોતાનો સર્વ વ્યવહાર છડેચોક, ખુલ્લુંખુલ્લું ચલાવે, શુદ્ધ સંયમી જીવન માળે, ભયભાત્રનો ત્યાગ કરે, પોતાના નજળા સહાધ્યાયીઓનું રક્ષણ કરવા હમેશાં તત્પર રહે, અને જીવનું જોખમ ખેડીને પણ અહિંસક આચરણ વડે રમખાણોને શાંત પાડવા તૈયાર રહે. અને જ્યારે લડતની છેવટની ધડી આવે ત્યારે તેઓ પોતાની સંસ્થાઓનો ત્યાગ કરે અને, જરૂર પડે તો, દેશની સ્વતંત્રતાને કાળે પોતાના દેહની પણ આહુતિ આપે.

૧૧. સાથે બહુતી વિદ્યાર્થીનીઓ પ્રત્યે તેમનું વર્તન અતિશય સરળ ને સમ્મતાવાળું હોય.

વિદ્યાર્થીઓને માટે જે આલેખેલા આ કાર્યક્રમનો અમલ કરવા માટે વિદ્યાર્થીઓએ સમય કાઢવો જોઈએ. હું જાણું છું કે તેઓ ઘણો વખત આજસમાં ગળાડે છે. સમયની અતિશય કડકસર કરે તો તેઓ ઘણા કલાક બચાવી શકે. પણ હું ટોઈ પણ વિદ્યાર્થી પર અધરિત ભાર મૂકવા નથી માગતો. તેથી હું દેશદાનવાળા વિદ્યાર્થીઓને એવી સલાહ આપું કે તેઓ એક વરસ ગુમાવે — એકસામું નહિ, પણ આખા અભ્યાસકાળ દરમિયાન કકડે કકડે કરીને. તેઓ જોશે કે આવી રીતે આપેલું એક વરસ એણે નથી જવાનું. એ પ્રયત્નથી તેમના માનસિક, નૈતિક ને શારીરિક ઘડતરમાં ઉમેરો થશે, અને તેમણે અભ્યાસકાળ દરમિયાન જ આઝાદીની હિલચાલમાં સારી પેઠે ફાળો આપેલો હશે.

(અશ્રેષ્ઠ ઉપરથી)

ગાંધીજી

ગીતા દેવીનું મંદિર !

શ્રી. પ્રેમજી મહારાજ નામે એક સત્ગુને પૂ. ગાંધીજીને સમાચાર આપ્યા કે, અમદાવાદ તથા વડોદરા-માં બે નવાં મંદિર અધામાં છે, અને તેમાં ગીતાની એક દેવી રૂપે મૂર્તિ બનાવી પ્રતિષ્ઠા થઈ છે. એ મૂર્તિનું ચિત્ર આપનારી છાપાની કાપણી પણ તેમણે મોકલી. અને સાથે એમણે એ મતલબનું લખ્યું કે ગીતા, રામાયણ, ભાગવત, શિક્ષાપત્રી વગેરે ધાર્મિક ગ્રંથોની પાપાણુ કે ધાતુની મૂર્તિઓ બનાવી પ્રતિષ્ઠા થઈ શકે ખરી? ગીતા-મંદિર એટલે ગીતા પર લખાયેલા ઉત્તરોત્તમ ગ્રંથોનું પુસ્તકાલય, જુદે જુદે દેહાણેથી મળી આવેલી પ્રાચીન પ્રતોનું સંગ્રહસ્થાન, ગીતાના અધ્યયન અધ્યાપનની શાળા, એટલું તો સમજી શકાય. જુદુ જુદુ તો બીજા ઉપર ગીતા કોતરી કાઢી હોય એ પણ કદી શકાય. પણ ગ્રંથોની દેવીરૂપે પ્રતિષ્ઠા કરી, ત્યાં આરતી, પૂજા, નૈવેદ્ય, વગેરેનો દાદ રચવો એ દોષદૃષ્ટ જણાય છે, અને તેમનો વિચાર ફીક હોય તો ગાંધીજીએ તેનો નિષેધ કરવો જોઈએ.

ગાંધીજી આને દેશના અત્યંત મહત્વના વિષયો માટે જ પોતાની શક્તિ જાળવી રાખવા છ્મ્મે છે, અને તેને અંગે પણ એમના ઉપર કામનો ભોજો એટલો ભાર છે કે અનેક પ્રશ્નો ને પોતપોતાની રીતે મહત્વના હોવા છતાં વ્યાપક દૃષ્ટિએ ગોણું હોય તેને લક્ષતા એમના પરના પત્રોના જવાબ એમના મંત્રીઓએ જ આપી દેવા પડે છે. આ રીતે આ પત્રોના જવાબ મેં આપ્યો કે, 'તમારી વાત તદ્દન સાચી છે, પણ ગાંધીજી તેને રોકવા સમર્થ નહિ થાય.' જવાબ આપ્યા બાદ, તક મળતાં મેં પત્રોના આશય તથા જવાબ એમને જણાવી દીધા હતા.

શ્રી. પ્રેમજી મહારાજને આવી સતોષ ન થયો. તેમણે લખ્યું કે, ગાંધીજી રોકવા સમર્થ ન હોય, તેણે તે બાબત વર્તમાનપત્રોમાં લખવા તો સમર્થ છે જ, અને તેઓ તેમ ન કરી શકે તો અને નેમ કરવા આશ્રય લેશે.

ઉપર લખેલાં કારણથી ગાંધીજીને દરેક વિષય પર નિવેદનો કાઢવાં શક્ય નથી. મારા પોતાના વિચાર જણાવવા અને દરકત નથી.

એક ધર્મની વિડબના તે ધર્મના વિરોધીઓ

નેટલી કરે છે. તેટલી જ ઘણી વાર તેના અનુયાયીઓ દ્વારા પણ થાય છે. આ રીતે ગીતાની વિડબના થોડાંક વર્ષથી ચાલુ થઈ છે.

મહર્ષિ વ્યાસે પોતાના તાત્ત્વિક સિદ્ધાંતોને મહાભારતમાં એક રવતંત્ર પ્રકરણમાં રચી કરવાનો વિચાર કર્યો. મહાભારતના યુદ્ધના પ્રારંભમાં જ શ્રીકૃષ્ણ અને અર્જુન વચ્ચે સંવાદના રૂપમાં તે ગોઠવવા તેમને ફીક લાગ્યા. ગણિતવેત્તા પંડિતોએ શોધ્યું કે, મહાભારતમાં અંતરેલી ઝડા અને નક્ષત્રોની વિવિધ દિશ્તિઓ તપાસતાં કૌરવ-પાંડવનું યુદ્ધ અમુક વર્ષની માગશર સુદ ૧૧ ને દિવસે મંડાણું હોયું જોઈએ. આનો અર્થ એ થયો કે, આ ખૂનખાર કૌટુંબિક લડાઈની સમજરી (વર્ષાંતિ) માગશર સુદ ૧૧ છે. પણ તે દિવસને ગીતા-લેખનની તિથિ માનવાને કશું જ કારણ નથી. કારણ કે એ સંવાદ તો કાલ્પનિક જ છે. એમાં શ્રીકૃષ્ણનું પોતાનું તત્ત્વજ્ઞાન છે એમ માનીએ તો શ્રીકૃષ્ણ-જયંતી એ જ ગીતાજયંતી માનવી જોઈએ. જેમ ગાંધીજયંતી તે જ ખાદીજયંતી માની છે તેમ. શ્રીકૃષ્ણ-જયંતીનો પ્રસિદ્ધ દિન હોવા છતાં, ખીજે દિવસ નિર્માણ કરવાની જરૂર નથી. પણ એક કલ્પનામાંથી બીજી કલ્પના જગાડવી અને તેમાંથી ત્રીજી, અને તે પર કલ્પનાની કંભારત રચવી તે શેષમચલીઓ જ કરતા નથી. શ્રદ્ધા, પાંડિત્ય અને કવિત્વનો અયુક્ત સંકેર હોય ત્યારેય તેમ થાય છે. એ ન્યાયે માગશર સુદ ૧૧ એ ગીતા-જયંતી ગનાઈ છે, અને દરે એ એકાદશીને એક વિશેષ તહેવારનું રૂપ પ્રાપ્ત થવા લાગ્યું છે.

કલ્પનાનો આ એક કારો. એ જ રીતે કલ્પનાનો બીજો કારો પણ જાણ્યો છે : ધણીક શાધકોને ગીતામાંથી ઘણી પ્રેરણા મળી છે. એથી ક્યેકી કૃતકૃતિઓ પદિષ્ટાગે કેટલાકે તેને માની ઉપમા આપી. તે રીતે બીજાએ ઉપમામાંથી રૂપક કર્યું, અને તેની શ્રુતિના શ્લોક ધડ્યા. કલ્પનાની વેલી કેલાતી આથી. આ-માંથી માતા-દેવી-માં રૂપાંતર થયું. * અશર અધ્યાય

• પ્રેમજી મહારાજ લખે છે કે,

"દરે ચાલી છે તેનાં મોં-દાવનીતકારો. એક પક્ષ દે છે, એ જોઈએ પાંચ અને દાવ જોઈએ દશ.

૧ ૧૮ હાય યયા. ચિત્રકારને તેવું ચિત્ર કાઢવાની કમ્પૂના ધર્મ, અને ધનવાનોને કે તેમના યુરુને તેની મૂર્તિ ઘડાવવાની ઇચ્છા ધર્મ. મૂર્તિ ઘડાઈ એટલે તેને રાખવી જોઈએ. એમ મંદિર થયું. અને દેવીના આકારની પ્રતિષ્ઠિત મૂર્તિ હોય, તેને પૂજન આરતી નૈવેદ્ય વગેરે યોગ્યોપચાર હોય, એ તો સોય કેડે દોરાની જેમ આવ્યું. આમ જે શુદ્ધિમાં ઉતારવાનો, પ્રતિવાદી કહે છે કે, મોં જોઈએ એક અને હાથ જોઈએ ચાર. વાહી પ્રમાણ રત્ન કરે છે :

વક્ત્રાણિ પથ જાનીહિ પચાપ્ચાવાદનુક્રમાત્ ।

દશાપ્ચાયા મુજાયૈકમુદરં દ્વે પદમ્બુજે ॥

પ્રતિવાદી સવાલ કરે છે કે શ્લોક કયા શાસ્ત્રમાંથી રત્ન કયો છે તે બતાવો । વાહી સામે સવાલ કરે છે કે તમે તમારો આધાર બતાવો. સમાધાનમાં 'તેરી બી મૂપ, ચોર મેરી બી મૂપ ।'

તુકારામની વાણી

૪૯*

જેયે જાતોં તેયે સું નાશા સાંગતી ।
ચાલવિલી ફાતોં ધરુનિયા ॥ ૧ ॥
ચાલોં વાટે ગામ્હી તુસાચિ માપાર ।
ચાલવિલી માર સવે માસા ॥ ૨ ॥
ચોલોં જાતોં ચરલ કરિસી તેં નીટ ।
મેલી રાજ પીટ કેલોં દેવા ॥ ૩ ॥
અવપે જન મજ કાલે લોકપાઠ ।
સોદરે સદ્ગુણ પ્રાણસપે ॥ ૪ ॥
તુકા મ્હને ગાતોં મેઝલોં કોતુકે ।
કાલે તુકો મુજ ગનગોદી ॥ ૫ ॥

૬૦

મજ રેને જાગા જે દેહોં ઉદાસ ।
મેલે ગાસાપાસ નિગરુનિ ॥ ૧ ॥
વિપય તો સ્વાંધા કાલા ગાતચળ ।
નાવડે જન ધન માતા પિતા ॥ ૨ ॥
નિર્વાળી ગોવિંદ અને મોળે પુરે ।
કાંદોંચ સાંકડેં પરાં મેરી ॥ ૩ ॥
તુકા મ્હને સત્ય કનાં દ્વારેં સાપ્ત ।
ધાનલિલા મય નરાં જાગે ॥ ૪ ॥

* ઉક્તા અંદમાં આપેલો ૪૮મો અનંત ભૂતમાં બીજી વાર અપાયો છે. પદ્મનાં તે ૧૭મો અનંત તરીકે આપી મયો છે. એ ભૂત યઈ યઈ છે. કિ. ધ. મ.

અને પ્રયત્નથી સિદ્ધ કરવાનો ઉપદેશ તે પથરની મૂર્તિ બનીને માળ અને પ્રસાદ બની ગયો !

આને હું ધર્મની વિડંબના કહું છું. મૂર્તિ-પૂજામાં જે કાંઈક તથ્યાંશ છે, તે પણ આથી નાશ પામી જાય છે. ગીતાના કૃત્રિમ મહિમા નીચે જ ગીતા બાપડી દુષ્કારને ચમકાઈ જાય છે. જ્ઞાનની ઉપાસનાને બદલે અધ્યક્ષતા, વલેખ, અણુદિની શ્રદ્ધિ થાય છે. પણ જ્યાં સુધી ધનનો સદુપયોગ કરવાની શુદ્ધિ નથી, અને ધનનો વધારો છે, ત્યાં સુધી ખાણનો પદાર્થ ખાણના પદાર્થને જ જઈને મળે તેમાં નવાઈ નથી. એટલે કે, સોનું રૂપ એ પથરના રૂપમાં જ પરિભ્રામ પામે, પથર ઉપર ચડે અને પથર રૂપે જ પૂજાય.

સેવાશ્રમ

કિશોરલાલ ધન મશાફવાળા

૧૦-૧૨-૧૯૪૧

૪૯

જ્યાં જ્યાં હું જઈએ ત્યાં ત્યાં તું મારી સંગાથે,
અલાવતો હાથે ખાલીને દો. ૧
રહેતો ખતાં મારે તારો જ આધાર,
ઉપાડે ખાર સાથે મારો. ૨
જેવું તેવું બોલું, કરી દે તું સપટ,
કાની સાગ મૂઢી કીધો દેવ. ૩
સર્વે જન મારા યયા શોકપાળ,
સંજયી સમગ્ર પ્રાણસપા. ૪
✓ તુકાગમ દવે બેલું હું નચિત,
મજ્યું તુમ મુખ અનન્યાવા. ૫

૫૦

બકા એ જ જાણો દેહે જે ઉદાસ,
મયા આચાપાચ તોડીને જો. ૧
વિપય તો તેને યયા નારાયણ,
તુરંત જન-ધન-માતા-પિતા. ૨
ઉદારે ગોવિંદ રહી આગે-મોગેર
જરાયે ન વાગે તેને દેમ. ૩
તુકો કહે સત્ય કરેં રૂપું સાલવે
દેખાડતાં બધ વરેં જાય. ૪

કિ. ધન મશાફવાળા

૧. દિમલવાળો. ૨. પાછળ. ૩. મદમદાર

રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનું મહાધામ

બનારસની ઢિંકુ સુનિવસિતી જુદી જુદી વિદ્યાઓનું એક મોટું ધામ મળાય છે. તેનાં મકાનોનો વિસ્તાર માઈલોનો છે. આજ્ઞાલ વર્ધા એ પણ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિઓની દૃષ્ટિએ મોટું ધામ યઈ પડયું છે અને તેની પ્રવૃત્તિઓનો વિસ્તાર પણ માઈલોનો છે. બનારસની જેટલાં મોટાં મોટાં મકાનો નથી, તેમ એક જગ્યાએ બધી પ્રવૃત્તિ કેન્દ્રિત નથી, પણ વર્ધાની આજુબાજુ ૫-૭ માઈલના વિસ્તારમાં તે પથરાયેલી છે. ગાંધીજીના નિવાસસ્થાન સેવાશ્રમમાં ધીમે ધીમે નવી પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરવામાં આવે છે, એટલે ત્યાંનો વિસ્તાર પણ વધતો જાય છે. ગાંધીજી જ્યાં જાય ત્યાં તેમની પ્રવૃત્તિઓનું મથક અને તે સ્વાભાવિક છે. તેઓ સાબરમતી દવા, ત્યારે સાબરમતી તેમની પ્રવૃત્તિનું મથક હવું અને ત્યાં ધીમે ધીમે મોટા આશ્રમ થયો હતો. દાલ તેમની ગેરદાજીમાં પણ ત્યાં તેમણે આદેશી અને પછીથી શરૂ થયેલી ઘણી રચનાત્મક પ્રવૃત્તિ ચાલે છે. ગુજરાતમાં આજે પણ તે રચનાત્મક પ્રવૃત્તિનું મથક છે. તે જ ગાંધી વર્ધા અને તેની આજુબાજુ પ્રવૃત્તિ વધતી જાય છે. એટલે કેઈ પણ રાષ્ટ્રપ્રેમીને માટે વર્ધા એ મહાધામ હું છે. એને વિષે, એક મિત્રના શબ્દોમાં એમ કહી શકાય કે, ત્યાં જઈને ત્યાં ચાલતી જુદી જુદી પ્રવૃત્તિ વાળી, સમજવાળી, ફરેક ઢિંકીની સંસ્કારિતાની ગવણી પૂરી થાય છે. જે વર્ધામાં ગાંધીજીના ગયા પહેલાં શ્રી. વિનોબાનો નાનકડો આશ્રમ ચાલતો હતો તે આજે મોટું વિદ્યાપીઠ જેવું યઈ પડયું છે. તેથી એક બાઈએ એવી પણ ટકોર કરી કે, ગાંધીજીએ યોડે યોડે વરસે ચેતાનું નિવાસસ્થાન જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં રાખવું જોઈએ, જેથી જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં આશ્રમો સ્થપાય, લોકોમાં લગ્નિત આવે, અને તેમના ગયા પછી પણ આદેશી પ્રવૃત્તિ જુદે જુદે રૂપે ચાલ્યા કરે. આ બંને કે ન બંને, આજે વર્ધાની આજુબાજુ ચાલતી પ્રવૃત્તિઓ જિવા સમજવા જેવી છે

વર્ધા

વર્ધા ઇ. આઈ પી. રેલવેની મુંબઈથી નામપુર લાઈન પર મુંબઈથી ૪૦૨ માઈલ પર છે. મુંબઈથી બાડું ૩. ૮-૬-૦ છે. અમદાવાદથી મુરતને રસ્તે માઈલ ૫૪૬ થાય છે, અને બાડું ૩. ૧૦-૧૩-૦ (લોકલથી ૮-૧૫-૦) છે. એટલે મુંબઈ થઈને જવાથી અંતર ૨૩૨ માઈલ વધારે થાય છે અને બાડું ૩. ૪-૫-૦ વધારે થાય છે. પણ મુંબઈ થઈને જવાથી જે રાત જ મુસાફરી કરવી પડે. ત્યારે મુરત થઈને જવાથી જે

રાત ઉપરાંત એક દિવસ ગાંધીમાં ગાળવો પડે. બંને રસ્તે આવતી જતી ગાંધીઓ સવારે પહેાંચી શકાય તેવી અનુકૂળ છે.

૧. મગનવાડી

૨૧. મગનલાલ ગાંધીના નામ પરથી મગનવાડી કહેવાતી જગ્યા વર્ધા સ્ટેશનથી અડધા માઈલને અંતરે છે. ગાંધીજી સેવાશ્રમ ગયા તે પહેલાં અહીં જ રહેલા હતા. દાલ ત્યાં નીચેનાં ઠામ ચાલે છે:—

૧. મગન સંમહાલય

૨. અખિલ ભારત શ્રામેશ્રોગ સંઘનું મધ્યસ્થ કાર્યાલય

૩. શ્રામેશ્રોગ મંદિર

૪. શ્રામસેવક વિદ્યાલય

૫. આરોગ્યોજ્ય બંડાર

મગનવાડીમાં રેસતાં જ જમણા હાથે શ્રી. મગન સંમહાલય આવે છે ૩. ૩૬,૪૦૦ને ખર્ચે તેનું મકાન બેસું કહ્યું છે. તેમાં ખાદી અને શ્રામેશ્રોગને અંગેનાં એબર અને તૈયાર થીજીના નમૂના અને માદિની એકઠી કરીને મૂકવામાં આવ્યાં છે ૧૯૩૭માં તેની દફતારન ક્રિયા યઈ ત્યાર પછી બહુ ઉમેરો થયો જણાતો નથી. સમજીતીનાં મોડું કેટલાંક ઢિંકીમાં અને કેટલાંક અંગેજીમાં છે. કેટલાંક બંને ભાષામાં છે. મકાનમાં પહેલાં એક સરખી ઢળનાં કબારો થયેલાં જણાય છે. એટલે નમૂનાની વસ્તુઓને કબાડને અનુકૂળ કરવી પડે છે. મૂકવાનાં સાધનો વસ્તુઓને અનુકૂળ યઈ શક્યાં હોવ તો મોઢવણી વધારે સારી થાત. કેઈ ઝીણવટ અને ચીવટવાળા બાઈ તેની મોઢવણી અને સુધારાવધારાનું કામ સંભાળે તો સંમહરચાને પણ ઉપયોગી બનાવી શકાય. વિદ્યાર્થીઓ તો તેમાં દિવસોના દિવસો ગાળે તો જ એકેએક ઉદ્યોગોને અને તેના નમૂનાને પૂરતો ખ્યાલ આવે.

શ્રામેશ્રોગ સંઘના કાર્યાલયમાં બંને કુમારખ બાઈઓ મંત્રી અને સદસ્યની તરીકે કામ કરે છે. સંઘના કામની જવાબદારી તેમને માથે છે.

ઉદ્યોગમંદિરમાં શ્રામેશ્રોગના પ્રયોગો અને શિશુજામ ચાલે છે. બદારના ચેત્તાનમાં નાનાં છોકરોને ભોળે રમવાનો ઉદ્યોગ પૂરો પાડવા માટે દમણાં ત્યાં સાદાં લપસણી, દાંચિકો વગેરે ફરેલાં છે. આજુબાજુનાં નાનાં મોટાં બાળકો તેનો સાદો લાભ લે છે. અંદર ચાલતાં ઉદ્યોગમાં બદારનાં બાળકોને આનંદ સારી પડતી ફરે છે. દાલ ઉદ્યોગમંદિરમાં પ્રાથમિક તરિક્કિવાતના ઉદ્યોગ તરીકે કામજળ બનાવવાનો તથા રાઈઈને અંગે સાથુને ઉદ્યોગ દાખમાં લેવામાં આવ્યા છે. તથા બોરાકને અને (૧)

ધંધી — દળવાની, બરડવાની, (૨) ઘાણી — તેલ
ફેણવાની, (૩) મધમાખ-ઉછેર, (૪) ગોળ, એટલા
ધંધાઓ હાથમાં લીધા છે.

હાથની લોટ દળવાની ધંધી શુભરાતના જેવી જ છે.
તેમાં ફક્ત 'ખીલમાંકડીમાં' છતાં વીંટીની (બોલ-એડિંગ)
યોજના કરી છે, જેથી ધંધી થોડી હલકી ફરે છે. પકડવાનો
હાથો લોખંડના સળિયાનો રાખીને તેના પર વાંસની
ખુંખળી રાખી છે, જેથી હાથને ધસારો હાથતો નથી. વળી
ધંધીને હલકીભારે કરવાની યોજના ભીન પર રાખવામાં
આવતી પાટલીઓને બદલે પેચવાળી ચાટીની કરી છે જેથી
અનુકૂળતા રહે છે.

લોટ દળવાની બજાવકોનો પણ પ્રયોગ ચાલે છે.
તેમાં પરપર હાથધંધીના જેટલા જ છે ને એક બજાવ
ચલાવે છે, દલાકે ૩૦ થી ૪૦ રતલ અનાજ દળી શકે
જેવી ધારણા છે. એ જ સફળ થશે તો તેવી ધંધી
આશરે રૂા ૧૦૦માં મળી શકશે. ગામડાં માટે તેવી
ધંધી સરસ કામ ચાલે.

કાંગરને લાકડાની ચઢી પર પ્રથમ બરડીને કસ
કરવામાં આવે છે ને પછી છડવા હોય તો ટેંકીનો
ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. લાકડાની ચઢી બધી
પ્રાંતીય ચઢીઓનો અભ્યાસ કરીને તૈયાર કરવામાં આવી
છે. તેના પર કુદરાસ બે લાકડામાં એક બાઈ એક
કાચળો કાંગરનું એકવારિયું બરડે છે ને ફેવરાં જંખા પર
કડાડી દે છે. આ રીતે કસ હજમમ મિલને લાવે જ
તૈયાર થાય છે. ટેંકીના ખાંડિયોની રચના એવી રીતે
કરવામાં આવી છે કે, તેમાં ઓરવાનું કામ આપો-
આપ જ થાય છે ને શાલુચને હાથથી કુકારવાની જરૂર
રહેતી નથી. આમ એક જ માણસ ટેંકી ચલાવી શકે
છે. તેનું મુસળ બે મીડાનું અને ખાંચારા છે તેથી પણ
કામ જલદી થાય છે.

૨. ઘાણી

તે જ પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રાંતોની ધાણીઓનો
અભ્યાસ કરીને તથા નવા પ્રયોગો કરીને ધાણીને વધારે
કામ દેતી બનાવવામાં આવી છે. તેની એક વિશેષતા એ છે
કે, બિયાં સંકારવા માટે લાકડાની એક સંકારણી રાખવામાં
આવી છે. નેથી એક નેત્રી એકસાથે બે ધાણી સંકાળી
શકે છે. આ રીતે તેડી બે ધાણી ચલાવે ને તેલીળીના
સંકરનો ખાર તેના પર ન રહે, તો ૩૦૦ રૂપિયાનાં
સાધનો વડે રોજના આઠ દલાક કામ કરીને તથા મિલને
લાવે તેલ વેચીને માસિક રૂપિયા ૩૦) કમાઈ શકે છે.

૩. મધમાખ-ઉછેર

કુદરતનું નિરીક્ષણ કરીને વ્યવસ્થિત રીતે મધમાખ-
ઉછેરનું કામ વિદેશોમાં અને દિંદેશમાં ઘણું વર્ધિષી ચાલે
છે. તેમથી અદિસક મધ મળે છે એટલું જ નહિ, પણ

તેનું ઉત્પાદન પણ અનેકમણું વધારી શકાય છે. મૂડીના
રોઠાણમાં ફક્ત ૫ રૂપિયાની એક પેટી હોય છે ને હેબરેખ
આગી રાખવાની નથી હોતી. ખેડૂતો પોતાના બગીચામાં
કે ખેતરોમાં ઝાડ પર આવી પેટીઓ રાખી શકે છે. આ
રીતે આપણા ખેતરાકમાં એક કીમતી વસ્તુનો ઉમેરો થાય
એમ છે.

૪. ગોળ

રોજીના ગોળ ઉપરાંત ખનૂરી, તાડ, નાંબિયેર વગેરે
ઝોડોના રસમાંથી ગોળ બનાવવામાં આવે છે. આ ઝાડો
દિનંદુસ્તાનમાં એટલાં બધા છે કે તેમનો પૂરતો ઉપયોગ
કરવામાં આવે તો દિનંદુસ્તાનને જોઈએ તેટલો ગોળ
તેમાંથી તૈયાર થઈ શકે એવો અંદાજ છે.

૫. દીવાખતી

આપણા દેશમાં ફાનસ અને ઘાસલેટનો ઉપયોગ
અર્જસામાન્ય થઈ પડ્યો છે. ફાનસો બહુ ઓછા
પ્રમાણમાં એક બે દેશી ટંપનીઓ બનાવે છે. તે મોટે
ભાગે પરદેશથી આવે છે. ઘાસલેટ પણ બહુદેશથી આગર
પરદેશથી આવે છે. તે દ્વારા એકંદરે વાર્ષિક હજમમ
રૂા ૧૦ કરોડ પરદેશ ચાલ્યા બધ છે. તે અટકાવવાના
ઉપાય રોધવા અને ધરગણુ સાધનો બનાવવા માટે આવી
પ્રયોગ કરવામાં આવ્યા છે. તેને પરિણામે ગામડાંના
સામાન્ય કારીગરો બનાવી શકે અને સાધારણુ તેલથી
ખાળી શકાય તેવા 'મગન દીવો' તૈયાર કરવામાં આવ્યો
છે. થોડા વખતમાં તે નમૂનો તેની પૂરી વળતો સાથે
પ્રત્યે આગળ સંધ તરફથી મુકવામાં આવશે.

આ પ્રમાણે દરેક વિભાગમાં અખતરા કરીને હાથ-
કાંચનાં સાધનો વધારે કાર્યશીલ બનાવવાનો પ્રયત્ન
થાય છે. પરિણામે એમ જણાયું છે કે, જેમાં સાદી ક્રિયાઓ
કરવાની રહેતી છે તેવા કામ હાથથી કરવાથી યંત્રોની
હરીફાઈ બહુ નડતી નથી. તેમાં કામ, યંત્રોથી દુર્બાઈ થવા
વિના, તેની હરીફાઈમાં હિબા રહીને, ધેર ભેડાં કુટુંબના
વાણવરણમાં ખાણુસ કરી શકે તેવું છે. તેવા કારીગરોનું
સજલ વર્ધુ જોઈએ અને મૂડી, માલ ખરીદવાની અને
વેચવાની વ્યવસ્થિત યોજના ધાવી જોઈએ. તેવી વ્યવસ્થા
થાય તો આવા ઉદ્યોગો, તેમાં વપરાતાં સાધનોમાં વોચ
સુધાય કરીને સફળ થાવી શકે.

આમસેવક વિદ્યાલય

આમસેવકો તૈયાર કરવા માટે આ વિદ્યાલય સન
૧૯૩૬થી ચલાવવામાં આવે છે. તેમાં સામાન્ય જ્ઞાનના
વિષયો ઉપરાંત ઉદ્યોગ શીખવાનો હોય છે. રોજ ૪
દલાક ઉદ્યોગ અને ૧૧૧ દલાક બીજા વર્ગો દોષ. છે.
વરસમાં ૧૦ માસ કામ ચાલે છે. બોજનખર્ચ માસિક
રૂા ૭ આશરે આવે છે. દિનંદુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રતિ

અને દેશી સ્વાધ્યાય તરફથી વિદ્યાર્થીઓ અહીં આવે છે. હાલ ત્યાં ૨૫ વિદ્યાર્થીઓ છે.

આ વિદ્યાલયને અહીંને જ એક બાલુએ સેવકોને રહેવાનાં મકાનો છે અને બીજી બાલુએ ગ્રામોદ્યોગ બંધાર છે. બંધારમાં ગ્રામોદ્યોગની વસ્તુઓ અને તેને લગતાં પ્રકારોના વસ્તુઓ આવે છે. વસ્તુઓમાં ગ્રામોદ્યોગની જેનું ધ્યાન ખેંચે તેવી હતી. તેની કિંમત રૂ. ૩ થી ૧૨ સુધીની હતી.

વર્ધાથી સેવાગ્રામ જવાના રસ્તે ૨ માઈલ પર લગભગ સાથે સાથે, નીચેની સંસ્થાઓ છે :

૧. બાલજવાડી

૨. દિંદી અધ્યાપન વર્ગ

૩. મહિલા આશ્રમ

૪. રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સમિતિ

૫. નવભારત વિદ્યાલય તથા આર્ટ્સ કોલેજ, હોમસ્ટેડ કોલેજ.

બાલજવાડી

બાલજવાડીમાં મહેમાનો માટે જમનાલાલજીના અતિથિશુદ્ધ ઉપરાંત સખાસંપત્તિ મુખ્ય કાર્યાલય અને ઈંધી સેવા સંપત્તિ કાર્યાલય છે. દિંદી 'સર્વોદય'નું કાર્યાલય પણ ત્યાં જ છે.

દિંદી અધ્યાપન વર્ગ

દિંદી અધ્યાપન વર્ગ હાલ હરિજન છાત્રાલયના કાનમાં ચાલે છે. તેમાં રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારની 'કેવિટ' રીક્ષા પસાર થયા પછી દિંદી બાણોના ખાસ અધ્યાપક સંવામાં આવે છે. હાલ જુદા જુદા પ્રાન્તોમાંથી ૦ વિદ્યાર્થીઓ અધ્યાપક ફરે છે. પસાર થયેથી તેમને સંસ્થાપનાત્મક નું પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવે છે. તેમના દૈનિક કામમાં દિંદીના અધ્યાપક ઉપરાંત સારી-શ્રમના કે સકાર્મકતા હોયે દર્શાવવાને આગ્રહ સંવામાં આવતો નથી. પણ વાતાવરણમાંથી કેટલુંક તેમને મળી રહે છે.

મહિલા આશ્રમ

આ આશ્રમની પ્રવૃત્તિનું મૂળ ૧૯૨૪માં દિંદુ મહિલા મંડળ સંસ્થાનું ત્યારે નંખાઈ હતું. સીમિ અને ખાસ કરીને વિધવા બહેનોના શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવાનો તેનો હેતુ હતો. ૧૯૨૮માં શ્રી. જમનાલાલજી એક કન્યાશ્રમ સ્થાપવો. તે હાલ મહિલા આશ્રમ સાથે જોડી દેવામાં આવ્યો છે. તેની સારસંત નીચે પ્રમાણે શિક્ષણ આપાય છે :

૧. ખીટ વિભાગમાં ૧૩ થી ૩૦ વરસની નિરક્ષર બહેનોને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે.

૨. માધ્યમિક શિક્ષણ વિભાગમાં ૧૩ વરસ ઉપરની બહેનોને અંગ્રેક સિવાયના અંગ્રેક સુધીનું શિક્ષણ દિંદી દ્વારા પાંચ વર્ષમાં આપવામાં આવે છે.

૩. અધ્યાપન વિભાગમાં ૧૭ વરસ ઉપરની બહેનોને બે વરસમાં અધ્યાપનનું કામ સીખવવામાં આવે છે.

જુદા જુદા વિભાગમાં થઈને ૧૦૦ બહેનોને સંવામાં વ્યવસ્થા છે. દેશીક બહેનોને શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. કોબન વગેરે સાથે માસિક ખર્ચ અડધરૂ. ૩૫. ૧૨ આવે છે. આખી શિક્ષણ-વ્યવસ્થામાં ઉદ્યોગ અને સંસ્કારક્રમ પર ભાર મૂકવામાં આવે છે. કુંવારી, પરિણીત અને વિધવા બહેનોની વ્યવસ્થા અલગ અલગ છે. સી-કેમ્પસીમાં આગળ વધીને દેશમાં જુદે જુદે કેમ્પસી સીમિને માટે ખાસ અધ્યાપકોમાં નક્કી કરીને પરીક્ષાઓ નિર્માણ કરવાની સંસ્થાની ઉમેદ છે.

રાષ્ટ્રભાષાપ્રચાર

રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર સમિતિનું કાર્યાલય મહિલા આશ્રમની સાથે જ છે. વચ્ચે સેવાગ્રામ જવાની સડક છે. હાલ ત્યાં શ્રી. કાકાસાહેબ વગેરેનું નિવાસસ્થાન અને સમિતિનું કાર્યાલય છે. ત્યાંથી આદિદી પ્રાન્તો (આસામ, બંગાળ, ઉત્તર, મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત, સિંધ) માં રાષ્ટ્રભાષાપ્રચારનું કામ કરવામાં આવે છે અને જુદી જુદી નક્કી કરેલી પરીક્ષાઓ લેવામાં આવે છે. ૧૯૪૦ની સાલમાં કુલ ૧૪,૮૭૧ વિદ્યાર્થીઓ તે પરીક્ષાઓમાં બેઠા હતા, જેમાં ૩,૨૬૪ ગુજરાતમાંથી બેઠા હતા. આ પરીક્ષાઓની વ્યવસ્થા કરતી એ જ કાર્યાલયનું મહત્વનું કામ છે. તેનું પ્રચારકામ તે સતત પ્રવાસી કાકાસાહેબ કોઈ પણ અધિકાર કોલેજના વગર આપમેળે ફરે છે. સંઘર્ષની શ્રી. અમૃતલાલ નાણુભાઈ કાકાસાહેબની સાથે કાર્યાલયની સમવરે ફરે છે.

નવભારત વિદ્યાલય અને બીજી કોલેજો સરકારી યુનિવર્સિટીના અધ્યાપકોના પ્રમાણે ચાલે છે. તેનાં મકાન પર રાષ્ટ્રવજન ફરકવી શકે છે. આજુબાજુનાં રાષ્ટ્રીય વાતાવરણની શોધીશક્તિ અંતર ત્યાં જળાય છે. બીજી બધું કામ બીજી સરકારી શાળા મહારાજાની જેમ જ ચાલે છે.

સેવાગ્રામ

આ સંસ્થાઓના સમૃદ્ધી સેવાગ્રામ લગભગ ૩ માઈલ છે. મૂળ નામ સેવાંવતો, એ નામની બે જગ્યાઓ દોવાણી, દલે બલેઈ બધું છે. રસ્તા પરનાં પાટિયાં પર પણ સેવાગ્રામ લખાઈ બધું છે. ટાંગાવાળા પણ માહિતગાર થઈ ગયા છે. અનુદયા ગ્રામ્ય અને ત્યારે વર્ધા જિલ્લાને બાર આના કે રૂપિયામાં ટાંગામાં સીધા સેવાગ્રામ જઈ શકે છે. પણ ત્યાં અગાડી મોકલવું કર્યા વગર નહીં તેા જિલ્લાની કે કંઈ સમવર મળી શકે તેમ નથી. જેટલે સાધારણ રીતે લોકો વર્ધામાં રહે છે અને સમવર પ્રમાણે સેવાગ્રામ જઈ આવે છે. ત્યાંની મહત્વની પ્રવૃત્તિ તેા બાપુજી રોતે જ છે. તેમની આજુબાજુ

મહાસમિતિ કાર્યાલય

યુક્તિવિરોધી સત્યાગ્રહ શરૂ થયા પછી મહાસમિતિનું કાર્યાલય અલ્લાહાબાદથી અસેડીને અહીં લાવવામાં આવ્યું છે. એટલે અહીંની અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં તે એક કમેરો થયો છે.

નાલવાડી

વર્ધાથી બે માઈલ પર નાગપુરની પાછી સડકે નાલવાડી ગામ છે. તે ગામમાં વિનોબાજીના ગામ-સેવા મંડળની દેખરેખ હેઠળ કેટલાંક કામ ચાલે છે. ત્યાં રેડિયો બનાવવાનું કારખાનું છે, ગ્રામશાળા છે, અને ચર્ચાલય છે. ત્રણે મોટાં ખાતાં છે અને સારી પેઠે પથરાયેલાં છે. ચર્ચાલય વિભાગની ખાસ ખિલવણી માટે ગાંધી સેવા સંઘની મદદથી પણ કુદ વગેરે બાંધવામાં આવ્યા છે અને તે કામ માટે કાર્યકર્તાઓ તૈયાર કરવાની વ્યવસ્થા થઈ છે. તેનો અભ્યાસક્રમ નક્કી થયો છે અને તે મુજબ વિદ્યાર્થીઓને તૈયાર કરવામાં આવે છે. કોમ. ગામડું પણ તૈયાર કરવામાં આવે છે. છુટી છુટી જાતનાં પ્રાણીઓનાં ચામડાંના નમૂના પણ ત્યાં ભેવા મળે છે. હાલ ત્યાં ૧૨ વિદ્યાર્થીઓ શીખે છે. તેઓમાંથી પણ ૫૫૧ કોઈ સરેરાશ કે સામ્યની મારફત આવેલા છે. ખાખરા જનજિયાત કોમના છે, અને ચામડાંને અંગેનું કામ ભરતે કરી લે છે. તેમની ગદદમાં આખો વય કામ કરનારા મતરો અને કારીગરો હોય છે. છાપાંઓ રોજ ૮ કલાક કામ કરે છે. તે કામને ૮ કપડાં છુટા રાખે છે. તેમનું માસિક ખર્ચ આશરે રૂ. ૬ આવે છે.

અહીં તૈયાર થયેલાં ચામડાંનાં ચંપક, ખૂદ વગેરે વર્ધાના બંદારગા વેચાય છે. ટોરની બધી વસ્તુઓને હપથોગ થાય એ દિલ્હિ આ વિભાગ દ્વારા ખીલી રાખ્યો નથી. તેમ જ વસ્તુતાનું ધોરણ પણ બહુ ઊંચું લાગી રહ્યું નથી. વિદ્યાર્થીઓ યોગે વખત કામ કર્યા પછી સહેજે તેની મંધથી ટેવાઈ જાય છે, પછી તેની રજ રહેતી નથી.

પોનાર

નાલવાડીથી નાગપુરની સડકે આશરે ૪ માઈલ પર પોનાર ગામ છે. તે ધામ નદીને કાંઠે છે. નરીકાંઠે શ્રી. જગદાલાલજીના બંગલો છે. ગામમાં સ્વાવલંબી કાંતણકામ ચાલે છે. વજુવાના કામની અહીં સારી પ્રગતિ થયેલી છે એમ સાક્ષ્યું. નાલવાડીના વિકાસ કર્યા પછી વિનોબાજીએ અહીં મુકામ નાખ્યો હતો અને કાંતણકામ વિકસાવ્યું હતું. પહેલા સત્યાગ્રહી તરીકે તેઓ અહીંથી જ પકડાયા હતા.

સુરગાંવ

દમણાં દમણાં સુરગાંવનું કામ ત્યાં ખાસ ખ્યાન બેંચો રહ્યું છે. તે ગામ પોનારથી ૩ માઈલ પર છે

વિનોબાજીએ તૈયાર કરેલા બાઈ વલ્લભદાસ ખીલ નુજુ વાર બાઈજી સાથે દમણાં ત્યાં ધામા નાખીને પડ્યા છે. ગામમાં સ્વાવલંબી કાંતણકામ ચાલે છે અને તે દ્વારા ગામમાં દરેક રીતે પરિવર્તન કરવા પ્રયત્ન થાય છે. તેઓ લોકોની સાથે ભળે છે, વગેરે ચલાવે છે, અને હલસેવા ગોઠવે છે. ત્યાંના મંદિરમાં એક મદદારાજ રહે છે. તે પોતે ખાદી પહેરે છે અને કાંતે છે; ગાંધીજીના કાર્યક્રમમાં વિશ્વાસ ધરાવે છે. તેઓ ત્યાં લગભગ ૨૦ વરસથી આવેલાં રહ્યા છે, જેમાં ૧૦ વરસથી આ જાતનું કામ કરે છે; ક્યાનું કામ પણ બાળે છે. એ રીતે તેઓ પોતે અનેક રીતે લોકોની સાથે ભળે છે અને કામ કરે છે. આ જાતના કામ માટે તેમણે ચોટાંપણુ ક્ષેત્ર તૈયાર કર્યું છે. તેમની મદદથી વલ્લભદાસ વગેરે આગળ પ્રવૃત્તિ ચલાવે છે.

સરદારી ગામ મુધાર ફાંટની ગદદથી ગોમની આજુબાજુ ચોટાં પડકાનાં બગરો બહેનો માટે ગ્રામવતમાં આવ્યાં છે. તેનો કાંઈ ઉપયોગ થાય છે. તે વ્યવસ્થા બધી બહેનો માટે પૂરતી નથી. બાઈજી તેા પુરાણી દબે જ આજુબાજુનાં ખેતરોનો ઉપયોગ કરે છે. પણ ચોટાંપણુ બહેનો પણ જમણેનો ઉપયોગ કરે છે તે એ પ્રવૃત્તિને માટે શુભ ચિહ્ન છે. બહેનો દ્વારા બે સરેશો ઘેર ઘેર પહેંચશે અને ધીમે ધીમે તે મુધારા આખા ગામમાં રાખત યશે.

આ રીતે ખાદીને મધ્ય સ્થાને રાખીને શીક્ષણ, લોકશિક્ષણ, સ્વચ્છતા વગેરે અનેક કામો ત્યાં કરવાને પ્રયત્ન થાય છે. ત્યાંના મદદારાજની સદદ અને વલ્લભદાસ નેચા ધડાયેલા સેવકોના પ્રયત્નથી તે ગામમાં નમુનેદાર કામ થઈ શકશે એવી આશા અવરજ અવરજ રાખી રાખાય.

ખામગાંવ

વર્ધાથી પાછા ફરતાં મુખ્ય હાઈવે પર જમમ નજીબની ૮ માઈલ દેલેની શાખા ખામગાંવ કુખી જાય છે. ત્યાં ૧૯૨૦ની સાલથી એક રાષ્ટ્રીય શાળા ચાલે છે. તે રિજક રાષ્ટ્રીય વિદ્યાલયને નામે જાણખાય છે. ગામને બીજાં છેડે રેડેશનથી લગભગ ૧૧ માઈલ દૂર છે. રાષ્ટ્રીય રાષ્ટ્રીય શાળાઓ બેઠાં અને અરત ૧૬, ૧૭ આ શાળાના સંચાલકોના પ્રયત્નથી તે દંડ છવરી રહી છે. તેણે ચિત્રકળા અને મૂર્તિકળા વિસ્તારવા માટે ખાસ પ્રયત્ન કરેલો છે. બાપી સામાન્ય અભ્યાસક્રમ રિજક મદદારાજ વિદ્યાર્થીઓના ધોરણે ચાલે છે. તે અભ્યાસક્રમમાં અંગ્રેજ ફરજિયાત છે. પણ રાષ્ટ્રભાષા તરીકે હિંદી ફરજિયાત નથી તે વિચિત્ર લાગે છે. વિદ્યાર્થીઓને પણ તે ખરે છે. શાળામાં હાલ ૧૦ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. તેમાં કેટલાંક મેટ્રિક થયા પછી ખાસ ચિત્રકળા શીખવા આવે છે. ગામમાંથી જન્મ્યા

આવતા હોય તેથી એક વખત થેર જમવા બેસે છે. સાંજનું ભોજન સાથે લેતા આવે છે અને બધે વખત હાજર થયાં જ રહે છે. ભોજન અને રહેણીકરણી ધણી જ સાદી છે. શિક્ષકો પણ બહુ જ થોડા ખર્ચમાં રહે છે. શાળાનું ધણું મનુષીનું કામ શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ કરે છે. પહેલાં મદક મકાનનું બાંધકામ શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓએ મળીને કરેલું, તે પ્રસંગ આવે પણ સેવના કામમાં થેરણા આવે છે. ઉદ્યોગોમાં એ જ દૃષ્ટિથી બધા સાથે આવે છે અને જુદી જુદી રીતે શાળાને સ્વાવલંબી કરવામાં મદદ કરે છે. મદદનીશ ઉદ્યોગો તરીકે ત્યાં બેકરી અને કળકૃતના બચીયાનું કામ પણ ચાલે છે. આ બધું કામ છ શિક્ષકો, છ વર્ગો આજો દિવસ ચલાવવા ઉપરાંત સંભાળે છે એવી આત્મીયતાની

બાબતને લીધે જ, બહારની મદદના અભાવ છતાં, એ સંસ્થા નભે છે. વિદ્યાર્થીઓના ઘડતરમાં એ વાતાવરણ અગત્યનો ફાળો આવે છે.

આ બધી સંસ્થાઓ ભેળી અને તેને સંદેશ સમજાવે તે કોઈ તીર્થધામની યાત્રા કરવા બરાબર છે. આજના જમાનામાં એવી યાત્રાથી નેહું ભેવા નાણુવાનું મળે છે, તેટલું બીજી રીતે મળતું નથી. કેળવણીના ક્ષેત્રમાં અને ચાલીય પ્રવૃત્તિમાં કામ કરનારને માટે તો પોતાના કામને અંગે તે હંધયોગી થઈ પડે. પણ સામાન્ય શિક્ષિત માણસને પણ આવી પ્રવૃત્તિઓ પ્રત્યક્ષ યાત્રાતી ભેવાથી ધણી ભ્રમે દૂર થાય અને નવી દૃષ્ટિ મળે; કોઈએ દૂર દૂરથી વધારે પડતા ખ્યાલો બાધ્યા હોય તો તેને પ્રત્યક્ષ દર્શનની તાલણી મળે અને સાચો ખ્યાલ આવે.

‘પ્રવાસી’

પદાર્થવિજ્ઞાનની ગુજરાતી પરિભાષા

[ત્રણ અંકથી આગળ ‘પદાર્થ’- વિજ્ઞાનની ગુજરાતી પરિભાષા ’ના આ હપ્તો છે.]

Luminous body પ્રકાશી પદાર્થ	Magnetisation ચુમ્બકવર્ણ	Mechanical advantage યંત્રબલ
Machine યંત્ર	„ (intensity of) ચુમ્બકશક્તિ	Mechanical equivalent કાર્યસમતુલ્ય
Magdeburg hemisphere શેખા-બંધ	Magnetism ચુમ્બકતા	Mechanism યંત્ર, યંત્રચલા
Magnet ચુંબક (નં)	„ terrestrial બૃહસ્પતિ	Medium માધ્યમ
„ (artificial) બનાવટી, નકલી ચુંબક	Magnify ચોતવડું, ચોતવાડું	Megaphone ચેમફોન
Magnet (bar) ચુંબકપટ્ટા; ચુંબકસળ	Magnification ચોતવણી	(To) melt પીગળવું
„ (electro-) વીજચુંબક	Magnified ચોતવેડું, ચોતવું	Melting પીગળવણ
„ (horse-shoe) નાણચુંબક	Magnifying ચોતવનો	Melting point પીગળનાંબિંદુ
„ (natural) કુદરતી	„ power ચોતવ-શક્તિ	Meteorology વાયુવિદ્યા, -સાહ
„ (saturated) વધે ચુંબક	Magnitude પરિમાણ	Meteorologist વાયુશાસ્ત્રી
Magnetic ચુંબક (વિં)	Make & brake of the current પ્રવાહની તોડભેડ	Metre મિટર
„ axis ચુંબક-અક્ષ	Malleability ટિપાઈવણ	„ Bridge વિદસન કોન
„ elements ચુંબકનાં અંગો	Malleable ટિપડ	Metric system મિટર પદ્ધતિ
„ equator ચુંબક-વિષુવત્	Manometric flames ખવિભાષક બ્યોન	Microscope સૂક્ષ્મદર્શક
„ field ચુંબકક્ષેત્ર	Mariner's Compass હોલધંત્ર	Microphone પ્રાણકોશન
„ keeper ચુંબકરથું	Mass માવ	Minute કલા (Degree અંશ, Second વિકલ)
„ line of force ચુંબકરેખા	Mass & weight માવ અને વજન	Mirror spherical ગોળ અરીસો
Magnetic meridian ચુંબકરેખાંશ	Material medium રજીય માધ્યમ	„ curved અંકુશાન અરીસો
„ materials ચુંબક પદાર્થો	Matter પદાર્થ	„ plane અરીસો
„ moment ચુંબકની આક્રમણ	„ (states of) પદાર્થનાં રૂપ	Molecule અણુ
Magnetic needle ચુંબક-કાંસો	Mean solar day સરેરાશ સોલરિન	Molecular constitution અણુની રચના
„ pole ચુંબક ધ્રુવ	Measuring cylinder આકેશનબે	Molecular motions અણુની ગતિ
To magnetise ચુમ્બકવર્ણ	Measurements માપ	

Moment ચાકમાત્રા	Opera glass બેનાઈ દૂરબીન	Physics પદાર્થવિજ્ઞાન
" of force બળની ચાકમાત્રા	Optics પ્રકાશશાસ્ત્ર, ચક્રશાસ્ત્ર	Physical quantity ભૌતિક પરિમાણ
" of inertia જડતાની ચાકમાત્રા	Optical centre મધ્યબિંદુ	Physiological effect સારીદા અસર
Monoplane એકપાંખી એરોપ્લેન	Optical પ્રકાશ-વિષયક	Pig-iron ભરતર લોડું
Biplane બેપાંખી એરોપ્લેન	Order નવવચ, ક્રમ, પ્રકાર	Pigments રંગ
Momentum આલેખ	Ordinate બુજ	" (primary) મુળરંગ
Morse sounder ટકરકિયું	Organ (Lip) બૂચળ-વાણું	" (secondary) ત્રિભરંગ
Morse key મોર્સની કી	" (Pipe) વાંચળી-વાણું	Pinhole camera છિરાવાળો કેમેરા
Motion ગતિ	" (Reed) પાંચ-વાણું	Pipette પિપેટ
Motor મોટર	Oscillation ઢોલન	Piston શે
Major chord મુખ્ય સ્વરમેળ	(centre of) -નું કેન્દ્ર	Piston-rod દશકડિયો
(સા. ચ પ ય વ : ૧ : ૨ : ૩)	Oscillatory motion ઢોલનગતિ	Pitch (screw) (રફડો) આંકાગળો
Chord (music) સ્વરમેળ	Overflow apparatus ખસામણું	" (sound) કણ
Minor chord ગીલું સ્વરમેળ	Overtone ગોલુસ્વરો	Plane સમતલ
(ગ. પ ની. ૧૦ : ૧૨ : ૧૫)	Parabolic કંચે ત્વારક	Plumb ચિત્રાળો
Musical scale સ્વરસમૂહ	Parallelogram of -નો સમાંતર ચતુષ્કોણ	Pneumatic tyres હવાઈ ટાયર
Musical sequence સ્વરક્રમ	Parachute (વિમાની) છત્રી	solid tyres નકર ટાયર
Musical sound સુતિયો	Particle કણ	Point of application લાગબિંદુ
Negative નકલ	Pencil સપિ	" of incidence આપવતરમાન
Neutral line	Pendulum લોલક	" of suspension આધારબિંદુ
" point નક્કર - -	(Simple) સાદું લોલક	Pointer કડી
" body	(Compound) બેપાંખી "	Pole મુખ
Nodes કંપન	(Bar) પત્રી "	" strength મુઠમળ
Noise ઘેણા	(Conical) ચંકુગતિ "	To polarize મુલાઈ, મુલાવડું
Non-luminous અપ્રકાશી (વિ.)	(Compensated) શેષ "	Polarizer મુલાવનાર
Non-magnetic અચુંબક (વિ.)	Penumbra ઢિંચણ	Polarization મુલાઈ
Normal લંબ	Perimeter પરિમિતિ	Porosity છિરાગુણ
" સમપરતલ, સામાન્ય (વિ.)	Period મુદત	Porous pot અખંડ વાસણ
Northseeking pole આંતરરેતો મુખ	Periodic ચુલ્લી	Potential વિદ્યુતમાન
Rotation સ્વરભિતિ	Periscope પરિસ્કોપ	તા કેર (P. D.) (વિ. કે)
Notes સ્વર	Permeable પારક	Potential Energy વિદ્યુત-કળિ
Nucleus બીજક	impermeable અપારક	Potential chemical energy
Out ચાવી	semi-permeable અર્ધપારક	સામાન્યિક વિદ્યુતકળિ
Objective મોદિયું	Permeability પારકતા	Power શક્તિ
Observatory વેપશાળા	Phase કણ	" Candle જાળી-કળિ
Octave સ્વરસમૂહ	Phenomenon ઘટના	" Horse અર્ધ-નોકલ
Ohm's law આમનો વિધન	Photometer પ્રકાશમાપક	Pressure દબાવ
Opaque અપારકશક	Photometry પ્રકાશમાપન	Principle સિદ્ધાંત

હુનિયામાં કેઈ એવાં બે રાષ્ટ્રો નથી કે જેમનો અરસપરસ પ્રેમ એવો સંબંધ અને ત્યાગમય હોય કે જેથી એમાંનું દરેક, કોઈ લાગે એવું આ વચર, બીજને માટે લોટી રેડવા પ્રતી દેવ.

આજના શિક્ષકો અને શિક્ષણપદ્ધતિઓ

[આચાર્ય નગીનદાસ માણેકલાલ શાહ આજના ચાલુ શિક્ષણ વિષે સારી પેઠે વાકેફ હોવાથી. સુરતના સાર્વજનિક શિક્ષણ મંડળના તે આજીવન સભ્ય છે; તેની કોલેજના આચાર્ય છે. ઉપરાંત મુંબઈ યુનિવર્સિટીના તંત્રના એક મુખ્ય સચાલક એ છે, અને તબીબા પ્રમાણે તેની માધ્યમિક શાળા સમિતિના પ્રમુખ હોઈ ઇલાકાની દારૂરિલ્લોના કામકામથી સારી પેઠે વાકેફ છે. એટલે નીચે આપેલું તેમનું વ્યાખ્યાન સૌને મોટે મનનીય ગણાય.

આ વ્યાખ્યાનનો પ્રસંગ આ પ્રમાણેનો હતો: સુરતમાં એક નહેરુ ચર્ચા શોધવામાં આવી હતી, તેનો વિષય હતો — ‘નૂતન શિક્ષણ-પ્રણાલી આપના દેશને અનુકૂળ નીવડી નથી.’ એ ચર્ચા-સભાના પ્રમુખ આ. શાહ હતા. ચર્ચાને અંતે ઉપસંહાર કરતાં તેમણે એ કહ્યું, તેનો દેવાલ સુરતના ‘હાંડિયા’ પવમાં ગયા, તે શ્રી. શાહ પર મોઢી મુઠરાથી હાઈ સત્તાવાર અળી આપવામાં આવે છે. ત’ની, શિ. સા.]

૧

એક વખત મારે યુનિવર્સિટીની હન્ટરની પરીક્ષાના સવાલપત્ર છપાવવાના હતા. સવાલપત્ર લઈને હું છાપખાને ગયો. સવાલપત્ર હાથે લખેલો હતો અને કમનસીબે તે લખનાર શિક્ષકના (વખતે આજની ‘પ્રિન્ટ રિફાઈ કોપીલુક’ વડે હરતાશર બગાડવાનું શિક્ષણ તેને મળ્યું હતો!) અક્ષર ધણા ખરાબ હતા ને કેમે ર્શી કાલે નહિ; પણ અગિયાર વાગ્યે પરીક્ષા શરૂ થવાની ને કાઈને પૂછ્યા બતાવવાનું શક્ય નહિ. બધું તો મેં હેકલ્યું, પણ એક વિશેષ-નામની જોડણી મહાપ્રયત્ન કરતાં પણ મને બિલકુલ ઊઠી નહિ. અગિયારને ટોરે સવાલપત્રો લઈને પરીક્ષાના ખંડમાં તો દાનવે થવાનું જ. એટલે આખરે મેં તો મને સત્રી તં પ્રમાણે તે વિશેષનામની જોડણી છપાવી નાંખી અને સવાલપત્રો લઈને હું છિપડખો. પરંતુ મારા મનમાં વસત્સો ધણે જ થતો હતો કે આ જોડણી મને ઊઠી નથી, ને ખરી છપાઈ છે કે ખોટી તે સમજાતું નથી. ત્રીજાએએ ખરી છપાઈ હોય તો તો કશી દરકાર નહિ, પણ કદાચ જૂલ થઈ હોય તો વિલાપીટના દરિયદાર તરફથી મને દુપડો મળે કે, મિ. શાહ, તમે કેમ આવી જૂલ કરી? એટલે મેં કાઈ વિવાદીને એ જોડણી વિષે પૂછવાનો નિર્ણય કર્યો. પરીક્ષામાં સવાલપત્ર વહેંચાયા પછી મેં એક આજાને એ વિશેષનામની જોડણી બતાવીને પૂછ્યું કે જાહેન, આ જોડણી ખરી છે કે કેમ તે કહો અથવા ખોટી હોય તો ક્યા પુસ્તકમાં એ શબ્દ આપેલો છે તેનું નામ મને આપો જેથી હું ને પુનઃ

મંગાવીને તે શબ્દ જોઈ લઉં અને પરીક્ષાથીઓને તે વિષે જોઈતી મૂલ્યા આપું. ત્યારે તે વિવાદીનીએ મને કહ્યું: સાહેબ, ખરેખરે કહો!

મેં કહ્યું: ને કહેવું હોય તે કહો.

ત્યારે તે જાળાએ જવાબ આપ્યો: સાહેબ, મેં પાઠ્યપુસ્તક વાંચ્યું જ નથી, ઉઘાડ્યું પણ નથી. તેથી એ શબ્દની જોડણીની મને ખબર નથી. મેં મારી તૈયારી ફક્ત નોટ્સ વાંચીને જ કરી છે, એટલે પાઠ્યપુસ્તકમાં શું છે તેની મને ખબર નથી.

અજાબ, તે પછી પુસ્તકનું નામ તે જાળાએ મને આપ્યું ને મેં તેનો ધડતો ઉપયોગ કરી લીધો, પરંતુ આ બનાવ રપટણે જાતાવે છે કે, આજે કાઈ પાઠ્યપુસ્તકો વાંચતું નથી, પરંતુ તેના ખુલાસાઓ — નોમિયાઓ રૂપે ને ગોખણિયું તૈયાર સાહિત્ય બજારમાં ઢગલાઈથી વેચાય છે નેનો જ ઉપયોગ કરીને પરીક્ષા પસાર કરવાનો પ્રયત્ન થયે ગય છે.

૨

શિક્ષણમાં એક નિશાળની મુલાકાતે એક વાર હું ગયેલો. તે વખતે એક વર્ગમાં ‘ડિરેક્ટ મેથડ’થી એક શિક્ષક કવિતા શીખવતા હતા. નૂતના નિશાળિયાઓના વખતની બહુ જ મશહૂર કવિતા હતી, કેસેખિઆંકાની, ને આજે પણ મને મોટે છે, કારણ કે હું ગોખણિયો વિદ્યાર્થી હતો. કવિતાની પદોક્તી લીટી આ છે —

The boy stood on the burning deck
Whence all but he had fled.

[ત્યાંથી એના સિવાય બધા નારી ગયેલા એવા બળતા તૂતક પર એ ઊંકરા બોલો હતો.]

શિક્ષકે પોણે કલાક સુધી પોતાની સ્ત્રી પદ્ધતિ દ્વારા આ કવિતા વિશે શિક્ષણ આપ્યા ક્યું અને માન્યું કે એ લીડીઓ ઊંકરાઓ મૂમળ ગયા. તે પછી મેં ઊંકરાઓને નાણી બોલોના વિચાર કયો તે મેં મરાઠીમાં કહ્યું: મને અંગ્રેજી આવડતું નથી. તમે મને આ કવિતામાં But શબ્દ આપ્યો છે તેનો મરાઠી અર્થ કહો.

મીસ આર્થોસ નેટલા ઊંકરા હતા તે સીએ But નો અર્થ 'પરંતુ' કહ્યો. એક પણ વિદ્યાર્થી સાચો અર્થ 'સિવાય' કહી શક્યો નહિ. આનું નામ આજની ડિરેક્ટ પદ્ધતિ!

૩

આજની નોટ્સ કેવી આવે છે તેનો પણ એક મરસ દાખલો આપું. હું પૂનામાં કોલેજનો પ્રિન્સિપાલ હતો તે વખતે એક વરસે એક અધ્યાપકને મેં અંગ્રેજીને લગતું એક પાઠ્યપુસ્તક શીખવવાનું સોંપ્યું. આ પાઠ્યપુસ્તકમાં 'નેસે' એવું એક અંગ્રેજી નામ આવતું હતું અને બજારમાં ગળતા બોમ્બાયેમાં આ 'નેસે' શબ્દને એક મીક દેવીના નામ તરીકે સમજાવેલો હતો. જે અધ્યાપકને મેં એ પુસ્તક શીખવવા માટે સોંપ્યું તે મારી પાસે આવ્યા ને કહેવા લાગ્યા: સાહેબ, આ 'નેસે' શબ્દનો અર્થ મેસનો નથી. મીક દેવી તરીકે એનો અર્થ બોમ્બાય-એમાં આપેલો છે. મીક પુરાણશાસ્ત્રને લગતા પણ કોશી આપણા મંથાલપર્ણ છે તે હું બરાબર ઉચ્ચારી ગયો પરંતુ તેમાં આ શબ્દ કયાંય દેખાતો નથી, તેમ તે અર્થ પણ સંબંધિત બાવ પણ બંધબેસતો યતો નથી.

મેં ચોપરી હાથમાં લીધી ને વાંચીને તરત ક્યું: આ 'નેસે' તો સ્ત્રીનામી નથી છે ને લંડનમાં એક નાટકમાં તેને મેં જાને જોઈ છે, એટલે હું જાણું છું કે નેસે નામની તો નથી છે.

અધ્યાપકે તરત ક્યું: હા સાહેબ, એ વાત બરાબર લાગે છે કેમ કે એનાથી અર્થ બેસી જાય છે.

ત્યારે મેં મંચના કરી કે, જો તમને પસંદ હોય તો આપણે એક અખતરો કરી નેમ્સે કે એ શબ્દ

શીખવવાનું તમારે ઉઘાડી દેવું ને પછી પરીક્ષા વખતે આપણને માન્ય પડી જશે કે કેટલા ઊંકરાઓ બોમ્બાયેને જ શબ્દવાચ્ય સમજી તેના ઉપયોગ વડે જ પોતાનું શિક્ષણ કષ્ટાચે રાખે છે. જો ઊંકરાઓ મીક દેવી સમજે તે બધા નોટ્સના ગોખણિયા તરીકે પકડાઈ આવશે.

પણ આ અખતરો કરવાની તે અધ્યાપકે ના કહી ને કહ્યું કે, મારે અંગ્રેજી શીખવવાનું છે તે એવી રીતે શબ્દ ઉઘાડીને શીખવવામાં માત્ર જરૂર નહિ. એ રીતે એ અખતરો તો રહી ગયો, પણ બજારમાં વેચાતા બોમ્બાયે કેવા હોય છે તેનો આ પરીથી જરાબર ખ્યાલ આવશે.

૪

પહેલાંના વખતમાં, અમારા વખતમાં પણ, બોમ્બાય ને પાઠ્યપુસ્તક સમજવનારાં બીજા પુસ્તકો સખાતાં; ન સખાતાં એમ નહિ. પરંતુ તે સમયમ શિક્ષણના કાર્યમાં અડધી જિંદગી ચિતાવ્યા બાદ, પૂર્ણ પક્ષ અનુભવ મેળવ્યા પછી, વિદ્યાર્થીઓની મુશીબતોનો સામસાગર અનુભવ લીધા પછી પુસ્તકો સખાતાં. આજે તો એમ.એ. અગર બી.એ., બી.ટી. થયા અને બે તથ્યેક વરસ નોટ્સ કરી એટલે પછી ધોરણ બોમ્બાયે સખવાનું કામ તેઓ શરૂ કરી દે છે, અથવા બીજા પ્રકારની પાઠ્ય ચોપરીઓ સખવાનું કામ ચલાવે છે. અને તે કદા પોતાના જ વિષય પર ચોપરીઓ લખે છે એમ નહિ, પરંતુ શાળામાં શીખવાના વિવિધ વિષયો પર પાઠ્યપુસ્તકો સખી બહાર પાડ્યે જાય છે. અને આવાં પુસ્તકોથી બજાર બિજારાઈ જાય છે. પોતાની શાળામાં અથવા શાળાઓમાં તો પોતાનાં પુસ્તકો ચાકશે જ, એટલે થોડો ઘણો નફો થશે જ, એ સુખ્ય હેતુ હોય છે.

શિક્ષકોની આ બેજવાબદારી-ભરેલી નીતિનો એક વધુ દાખલો આપું. અમદાવાદમાં કે બીજે ક્યાંક માધ્યમિક શિક્ષકોની-પરિણત મળ્યા હતી. તેમાં બે દરજો સુકાવાના છે એવી મને ખબર પડેલી. એક દરજ શિક્ષકોના પગારમાં વાજબી રીતે નિયમિત વધારો થયો જોઈએ તેને લગતો અંગે બીજો દરજ કોઈ શિક્ષકે બેસી વધુ ટપૂસ ન રાખતાં એવો હતો. પછીથી તે પરિણતમાં જઈ આવેલા એક શિક્ષક મને

મળતાં મેં તેમને પૂછ્યું: કેમ, તમે શા દરાવો કરી જમાવ્યા?

ત્યારે તેણે કહ્યું: નિયમિત પગારવધારાને લગતો દરાવ અમે પસાર કરી નાખ્યો.

મેં પૂછ્યું: પણ પેશો—ટચૂન એ જ રાખવાં એવો—દરાવ હતો તેનું શું થયું?

ભાઈએ જવાબ દીધો: એ દરાવ તો અમે માંડી વાળ્યો.

મેં પૂછ્યું: કેમ?

ભાઈએ જવાબ દીધો: અમે શાને એવો દરાવ કરીએ? એવા નિયમો કરવાનું કામ તો શિક્ષણ સંસ્થાના સંચાલકોનું છે. અમે ખોતે શા માટે અમારા પર નિયંત્રણ લાદીએ?

મેં કહ્યું: પણ જવાબદારીના ભાત વગર, જવાબદારી સ્વીકારી સિવાય હજી ભાગવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત નથી થતો, એ વાત તમે નથી જાણતા?

પ

આને એવી ફરિયાદ થાય છે કે શિક્ષકોના પગાર ઘણા ઓછા છે. પદવીધરને માત્ર ૪૫ રૂપિયાથી શરૂ કરી ૭૫ સુધી જ લઈ જવામાં આવે છે. એ સંજોગોમાં બિચારા ટચૂનો ન રાખે, એમિયાએ ન લખે, તો પછી પોતાનું પૂરું કેમ કરે? ત્યારે હું પૂછું છું કે, ધારો કે ૭૫ થી શરૂ કરી ૨૦૦ રૂ. સુધી લઈ જવાનું પગારધોરણ સ્વીકારીએ, પણ એવી શરતે કે નોટ્સ કેઈ લખે નહિ ને ટચૂન કેઈ રાખે નહિ. તો એ શરતો કબૂલવા બધા તૈયાર થશે ખરા? એક શહેરમાં તો અમુક શિક્ષકોને પગાર કરતાં લગભગ ચાર ઘણું વેતન ટચૂનોમાંથી મળે છે.

આને શિક્ષણમાંથી શિક્ષાનો તદ્દન બાદીકાર કરવામાં આવ્યો છે. અમારા જમાનામાં તો શિક્ષાને રથાન હતું અને આ મિં શાહને તેમના શિક્ષકે કેઈક વખત માર્યા પણ છે, ને એક વખત મારું માથું પકડીને બોત સાથે અડાવ્યું છે. હું આને કહેવાને તૈયાર છું કે, એ રીતે મને માર પડ્યો ન હોત તો આને આ મિં શાહ આજના પ્રમુખપદે બિરાજવા પામ્યા ન હોત. એ રીતે કેઈક વાર માર ખાધો ને પછી મિં શાહ સુધરી ગયા. ને શિક્ષકે મને એ પ્રમાણે શિક્ષા કરેલી તે શિક્ષક મારે ઘેર બસાવવા રાખેલા શિક્ષક હતા, કારણ મારે એક

જ વર્ષમાં યુગરાતી પહેલી, બીજી ને ત્રીજી સાથે કરવી હતી. ઘણુંખરું તે મારે ઘેર બસાવવા આવતા. પરંતુ કેઈ કેઈ વાર હું તેમને ઘેર બસાવા જતો હતો. પણ ત્યારે ત્યારે હું તેમને ઘેર બસાવા ગયો છું ત્યારે ત્યારે હંમેશા તેમણે મને પોતાને ઘેર, પોતાની જ ઘાળીમાં, એક જ બાણમાં એસાડીને જમાડ્યો છે. એ રીતે જમાડ્યા વિના કદી મને પાછો જવા દીધો નથી. એવા પ્રેમાળ શિક્ષકો આને ક્યાં છે?

અચિત્ત પાંચમી ચોપડીમાં હું સંસ્કૃતમાં નાપાસ થયેલો. હું સંસ્કૃતમાં નાપાસ થયેલો, તેનું કારણ એ કે મેં ગણિત તરફ જ ધ્યાન આપેલું અને ગણિતમાં હજી ટકા માર્ગ મેળવેલા. સંસ્કૃત તરફ ધ્યાન ન આપ્યું એટલે સંસ્કૃતમાં મને માત્ર ૨૫ માર્ક મળ્યા અને એ રીતે હું નાપાસ થયો. તે પછી મારા સંસ્કૃત શિક્ષકે મને બોલાવ્યો ને કહ્યું, 'શાહ, તું તો સંસ્કૃતમાં નપાસ થયો એ કેમ ચાહે? તારે હવે આનું વેર વાળવું જોઈશે.'

મેં પૂછ્યું: વેર કેવી રીતે વાળું, સાહેબ?

તેમણે જવાબ દીધો: હું વેર વળેલું ત્યારે જ ગણું કે ત્યારે તું સમગ્ર વિદ્યાપીઠમાં સૌથી વધારે ગુણ મેળવી જગત્રાય સંસ્કૃત શિષ્યવૃત્તિ ઝડપી લાવે ત્યારે. તો જ તેં કરેલી આ ગણતરનું વેર વળેલું ગણાય.

અને તે પછી તેમણે મને પોતાને ઘેર બોલાવવા માંડ્યો અને એક પણ પૈસાની આશા સિવાય, વેતનની કલ્પના પણ કંઈ સિવાય, કેવળ યુગભવે તેમણે મને સંસ્કૃતમાં તૈયાર કરવા માંડ્યો. અને પ્રવિણાને ત્રણ વરસ પછી પ્રવિયસની પરીક્ષામાં જગત્રાય સંસ્કૃત ઇનામ તથા મજબૂતપણ્ડાસ મેદારણ સંસ્કૃત શિષ્યવૃત્તિ મેં મેળવ્યાં ત્યારે તેમણે મારે ઘેર આપીને મને સાગાશી આપી અને કહ્યું કે, 'શાહ, તેં ખરેખર વેર વાળ્યું, હું ઘણો જ રાજ થયો છું.'

આવા શિક્ષકો, વેતનની આશા વિના પોતાને ઘેર સામા બસાવા બોલાવનાર આને ક્યાં છે?

૬

આને 'ડિરેક્ટ મેથડ'થી શીખવવામાં આવે છે. પણ ડિરેક્ટ મેથડ એટલે શું? હું ને તમે બધા

ગુજરાતી ભાષા-ડિરેક્ટ મેયઝથી શીખ્યા છીએ. મરાઠી ભાષા હું 'ડિરેક્ટ મેયઝ'થી શીખ્યો છું. પૂનામાં જે કેલેજમાં હું પ્રિન્સિપાલ હતો તે કેલેજમાં ગુજરાતી હું એકલો જ હતો-મારા સિવાય બધા જ દક્ષિણીઓ હતા. એટલે ગુજરાતીમાં બોલવું હોય તો મારે ખાસ કાર્ડ ગુજરાતી મિત્રને ઘેર મળવા જવું પડતું. ખાટીનું આસપાસ બધું જ મરાઠી વાતાવરણ હતું, એટલે મારે બધે વહેવાર, ભાંગીતૂટી કે ગમે તેવી મરાઠીમાં જ ગળાવવા પડતો. પછી તો મેં મરાઠી પુસ્તકો વાંચવા માંડ્યાં અને હરિનારાયણ આપ્તેની કાદગરીઓ તથા ખીખાં પુલકન મરાઠી પુસ્તકો હું વાંચી ગયો. પરિણામે આજે મરાઠી વ્યાકરણ તો હું બિલકુલ જાણતો નથી, ને તેમાં મને કંઈ પૂછો તો જવાબ મજે થય્યમ્! પરંતુ આજે મરાઠીમાં ભાષણ કરવું હોય તો હું સહેલાઈથી કરી શકું તેમ છું. એનું નામ 'ડિરેક્ટ મેયઝ'નું શિક્ષણ. જેને ફ્રેંચ શીખવું હોય તે ફ્રેંચ જ ન્યાં બોલાવું હોય-સીપુરુય, તોફર ચાકર ન્યાં એ જ ભાષામાં વાતચીત કરતાં હોય, તેવા કુટુંબમાં જન્મને રહે એટલે આપોઆપ ફ્રેંચ શીખે, અને એનું નામ 'ડિરેક્ટ મેયઝ'. ડિંગ મેંગ થી અંગ્રેજ શીખવું હોય તો અંગ્રેજ કુટુંબમાં જ રીખી શકાય. તેને બદલે વિદ્યાર્થી બિચારો દહાડાના રડા કલાક ગુજરાતી જ બોલતો ને સાંભળતો હોય ને માત્ર પોણા કલાક તેને અંગ્રેજી પર ગળાવવાનો હોય તેને અંગ્રેજી શિક્ષણ 'ડિરેક્ટ મેયઝ'થી તે કેવી રીતે આપી શકાય?

અને હમણાથી વાત લે સૌથી વધારે હવે એ આવે છે કે, મુંબઈની સરકારી બી. ટી. કેલેજમાં હવે સરકારે પણ ડિરેક્ટ પદ્ધતિથી શીખવવાનું શરૂ કર્યું છે! ને ભાષા એક પણ કુટુંબમાં આજે બોલાતી નથી તે ભાષાનું શિક્ષણ ડિંગ મેંગ થી આપવાનું શક્ય કેવી રીતે બને?

૭

મોન્ટેસોરી અને ગાલ્ટન પ્લાનને હજુ જરાજર અમલમાં મુકવામાં નથી આવ્યાં એ પ્રમાણે કહેવામાં આવે છે; હજુ એ શરૂના તબક્કામાં છે એમ કહેવામાં આવે છે; પણ એ પ્લાન કાર્ષિક એકાદ ઠેકાણે તો

સરળ કરીને બતાવે અને પછી અમને કહેા કે, જાઓ, ફલાણે ઠેકાણે જઈને જેઈ આવો, હાં કે સરળ થયેા છે. . . . સરવાળા એક ભાષ ને ગાલ્ટન પ્લાન વડે શાળા ચલાવે છે, તે ગુલામગીરીનું શિક્ષણ આપનારી મુંબઈ યુનિવર્સિટીનું જોડાણ શા માટે થોધે છે? ગાલ્ટન પ્લાન એટલે શું? ગાલ્ટન પ્લાન એટલે શિક્ષકે વર્ગમાં આવીને લાંબા ટાંટિયા કરીને બેસવું, ખીડીઓ ફેંકવી, અને વિદ્યાર્થીઓને કહેવું કે તમે વાંચો અને ન સમજ પડે તે વાત મને પૂછજો, એટલે તેનો ખુલાસો જેઈ લાવી કાઢે હું તમને કહીશ : આનું નામ ગાલ્ટન પ્લાન! શિક્ષકે બેસી રહેવાનું ને મહેનત ન કરવી તે ગાલ્ટન પ્લાન! એક પ્રેફેસર જેને શીખવતાં નહોતું આવડતું તેણે તકલીફમાંથી બચી જવાને માટે એ યોજાણો કરી, અને તે કાર્ષ પણ ઠેકાણે આ દેશમાં સરળ થયેા હોવાનો નમૂનો આજે બતાવતો નથી; કાર્ષ બતાવી શકતું નથી. હું કહું છું કે, કાર્ષ એકાદ ઠેકાણે તો સરળતાથી ચાલતી મોન્ટેસોરી કે ગાલ્ટન શાળા અમને બતાવેા!

'સાધકાલોહ સાધકાલોહ'ને નામે આજે જે રાજવાશાસ્ત્ર ચાલે છે, તેના અધકચરા નિહાંતો પરથી જાત જાતના આવા અખતરાઓ આજે થઈ રહ્યા છે, અને તેના પરિણામરૂપે આજે શિક્ષણને નામે મોટું મોટું વળી ગયું છે. એમ. એ ને બી.ટી. કચેલાઓ પૂરીપાધરી પોતાની નોકરી માટેની અરજી પણ શુદ્ધ અંગ્રેજીમાં-બૂલ વગરના અંગ્રેજીમાં-લખી શકતા નથી. આવી ઘણી અરજીઓ મારા વાંચવામાં આવી છે. તો પછી જે શિક્ષણ કર્યું પરિણામ આણી શકતું નથી એની ઉપયોગિતા શી છે? અમારા જમાનામાં અમારા શિક્ષકો અમને મારતા ખરા, પણ તે પ્રેમથી, હૃદયમાં છોડાછલ પ્રેમ અમારે માટે ઊભરાતો. આજે એક તો એવા શિક્ષક બતાવેા, જે પોતાના વિદ્યાર્થીને ફેવળ ધર્મબાલે, નિશ્ચેને-તેના શિક્ષણમાં મદદ કરવા માટે તૈયાર થાય! ટપુશનો મેળવવાની દોડાદોડ સિવાય આજે બીજું શું દેખાય છે! ટપુશનો, પાઠ્ય-પુસ્તકો અને નોટ્સ દ્વારા કમાણી કરવી અને માસિક વેતન પૂરતું શીખવવું, એ સિવાય આજના શિક્ષકોમાં બીજું કશું અને દેખાતું નથી.

(એક આખ્યાન)

નં. ૩૦ શાલ

‘મારા પુત્રની કેળવણી’

વીસ વર્ષ પહેલાં મેં મારા પુત્રની કેળવણી શરૂ કરી હતી. એમાં, એનું જીવન-ઉપયોગી થાય અને એનામાં આત્મવિશ્વાસ પેદા થાય એવું મારું ધ્યેય હતું. હું મારું હું કે, આપણે બાળકોની કેળવણીની ધણી જવાબદારી શાળા ઉપર છોડી દઈએ છીએ. પરંતુ ખરી રીતે તો બાળકોનું શિક્ષણ શાળામાં જતા પહેલાં ક્યારનુંય શરૂ થઈ જતું નોંધ્યું. અને બાળકો શાળામાં જતા, માટે તોપણ સાથે સાથે ઘરનું શિક્ષણ આપુ રહેવું નોંધ્યું.

મારા પુત્ર જોનની ઉંમર તેવીસ વર્ષની છે. તંદુરસ્તી પખુ સારી છે. રમત-ગમત અને બાજીવાનો શોખીન છે. બધાં સાથે હળીમળીતે રહી શકે છે. ગર્ભ સાલ એણે કોલેજનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો. અત્યારે ધણી ખુશીથી અને ખંતથી ઇજનેરનું કામ કરે છે.

એને શિક્ષણ આપવામાં મારો યુખ્ય હેતુ એ હતો કે, કેળવણીનું ખરું ધ્યેય આત્મવિશ્વાસ-સ્વાવલંબન, એનામાં આવડું નોંધ્યું. પોતાના હાથેના ઉપયોગ કરતાં શીખવું એ સ્વાવલંબી જીવનની પહેલી જરૂરિયાત છે. એટલે જોન ત્રણ વર્ષના થયો ત્યારથી મેં એના હાથની તાલીમ શરૂ કરી દીધી. અમે બંને જમીન ઉપર બેઠી લાકડાના ટુકડાઓથી ઘર બનાવતા. કેવું ઘર બનાવવું તે જોનની મરજીની વાત હતી, મારું કામ તો એની દીવાલો સીધી, ખૂણા સમકોણ, અને છતના થાંભલા ઠીક થાય છે કે નહિ, તે એવાનું અને એ તરફ એનું ધ્યાન ખેંચવાનું હતું. હું ઇચ્છતો કે સહેલેથી જોનના હાથ અને આંગળીઓને એકસાથે અને ધ્યાનથી કામ કરવાની ટેવ પડી જાય. જોન ત્યારે સાડા ત્રણ વર્ષનો થયો ત્યારે એનારો સાથે એનો પરિચય શરૂ કર્યો. મને વિશ્વાસ છે કે એનારોના ઉપયોગથી હાથ અને મગજ બંનેને એકસાથે તાલીમ મળે છે. એથી એકાગ્રતા આવે છે, વિચારશક્તિ વિકસે છે, કાર્યકારણનો સંબંધ સમજાવાની શુદ્ધિ આપોઆપ ઉદ્ભવે છે, હાથને

કામ કરવાની ટેવ પડે છે, અને લાગલાગટ કામ કરવાની ચકિત વધે છે.

વળી તાળોનો કોઈ ભાગ બગડી જાય, સીવવાનો સંચો કચલ્યો હોય, અથવા ભાંગેલું રમકડું સાંધવાનું હોય, તોપણ અમારા કામની પદ્ધતિ એ જ રહેતી: અમે બંને મળીને વિચાર કરતા કે, ક્યાં ક્યાં એનારોના ઉપયોગ કરીએ, કેવી રીતે સફળતા મળશે? જોનના હાથ જેમ જેમ મજબૂત બનતા ગયા તેમ તેમ હું એને હાથથી કામ કરવાનું પ્રોત્સાહન આપતો ગયો. ત્યારે એ પાંચ વર્ષનો થયો ત્યારે ઘરની નાની મોટી મરામત સહેલાઈથી કરી શકતો, હું કહેતો: ‘જોન! કપડાં ધોવાના ટબની ટોટી નાળવોડાથી છૂટી પડી ગઈ છે.’ તરત એ પેટી ખોલી જરૂરી એનાર કાઢતો અને થોડી વારમાં આવી મને ખબર આપતો: ‘બાપુશ! ઠીક કરી દીધું.’

મારા ભત્રેા મારી મરફરી કરતા: ‘અરે લાઈ! એને તો મગજનું કામ કરી પેસા કમાવાના છે. એને મજૂરીની તાલીમ આપવાથી શો ફાયદો થવાનો છે!’ પરંતુ હું મારા નિશ્ચય ઉપર મક્કમ રહ્યો. મારું તો માનવું છે કે, એને આજે જે કામ મળ્યું છે, એનું કારણ એ છે કે, તે કોલેજના અભ્યાસથી ખરો ફાયદો ઉઠાવવાનું શીખ્યો હતો. જેમનાં મગજ તો એના કરતાં બહુ તેજ હતો, એવા એના બહુ સાથીઓ હતા; પરંતુ એમને બીજા મુશ્કેલીઓના સામનો કરવો પડતો, ત્યારે જોનની કેળવણીની યરઆત હાથના કામથી થઈ હતી એટલે એના મગજનું કામ પણ બીજાઓથી આગળ રહેતું.

જેમ જેમ જોન મોટો થતો ગયો તેમ તેમ એ મને પૂછવા લાગ્યો: ‘આ સીજ કેવી રીતે કામ કરે છે?’ હું એના જવાબમાં સામો પ્રશ્ન કરતો, ‘બલા! તું જ બતાવ, એ કેવી રીતે કામ કરે છે?’ છેવટ હું કહેતો કે, ખોલીને જીએ કે કેવી રીતે કામ કરે છે. આમ મારી દેખરેખ નીચે એણે ઘરનાં બધાં એનારો અને યંત્રોના ભાગ ખોલી જોયા. હું પણ જ્યારે કંઈ કારીગર ન હતો, એટલે હું પણ જોનની સાથે સાથે સીખી રહ્યો હતો. આજ અમારા ઘરમાં

●અમેરિકાના ‘રેટરિયન’ નામના માસિકમાં એક પિતાએ પોતાના પુત્રને કેવી રીતે કેળવણી આપી, તેની વાત લખી છે, જે હિંદી ‘જીવન સાહિત્યમાં’થી હવારી છે.

અથવા મોટરમાં એવું કેઈ સાંચાકામ નથી કે જે જોન સમું ન કરી શકે.

એને એવી ટેવ પડી ગઈ છે કે તે વિચાર કરીને જ દરેક ક્ષણ બરે છે. જ્યારે કેઈ યંત્રો ભાગ જોમે છે ત્યારે દરેક ભાગનું કામ અને એનો એક-બીજા સાથેનો સંબંધ બારીકાઈથી જુએ છે. આ રીતની તાકીમ મળવાથી દરેક કામમાં એની મનોવૃત્તિ 'આ કામ કેવી રીતે થાય છે?' એમ પૂછવાની પડી ગઈ છે.

જોનની મા અને મેં બંનેએ એવી કાશિષ કરી હતી કે જ્યાં સુધી એને 'કેમ?' એ સરળ પ્રશ્નો જવાબ સંતોષકારક ન મળે ત્યાં સુધી એને જપ ન વળવેા જોઈએ. પહેલાં અમે એને પૂછતા: 'બહા, તું બતાવ, તને શું સૂઝે છે?' જે અમારા બંનેમાંથી કોઈને બરાબર જવાબ ન સૂઝે તો અમે પુસ્તકો અથવા જાણકારોની મદદ લેતાં. એક વાર મોટરના એક ભાગનું કામ સમજાવવાને માટે મારે એની સાથે મોટર સુધારનાર કારખાનામાં જઈ મિત્રોની સલાહ લેવી પડી હતી.

એક વાર એણે પૂછ્યું: 'પેલાદના નાના નાના દુકડા પાણીમાં ડૂબી જાય છે. છતાં પેલાદની બનેલી આગમેટો કેમ નહિ ડૂબતી હોય?' મેં એને સમજાવવા બહુ પ્રયત્ન કર્યો, પણ એના મગજમાં એ વસ્તુ ચિત્ર નેટલી રપટ ન થઈ. થોડા દિવસ બાદ જ્યારે એ પાણીના ટળમાં હોડી ચક્કારી રહ્યો હતો ત્યારે મેં પાણીમાં બારે 'પેપર-વેટ' અને કાચનું વાસણ મૂકીને જોતાં-ચુંકે 'પેપર-વેટ' તો ડૂબી ગયું, જ્યારે એનાથી બારે વાસણ ડૂબ્યું નહિ. જોનના મગજમાં એ વાત એટલી રપટ થઈ ગઈ કે થોડા દિવસ પછી મેં એને એક મોટા માણસને એ વાત સારી રીતે સમજાવતો સાંભળ્યો.

આપ વળી કહેશે કે એને માટે ઘણા સમય અને ધીરજની જરૂર પડે. પરંતુ એમાં સમજની નહિ પણ ધીરજની જરૂર છે. દરેક માથાપ પોતાના બાળકોના પ્રશ્નોના જવાબ દેવામાં, એમને ઉપદેશ આપવામાં અને રાહ રાખવામાં ઘણો સમય આપે છે. મેં પણ એટલો જ સમય આપ્યો, પણ એના ઉપયોગ કંપો હતો. જે કંઈ જોન પૂછતો, એના જવાબમાં હું એવી યુક્તિ કરતો કે કેઈ નવી મીઝની

શોધમાં એક નવો રસ્તો એને મળી જતો. બચપણમાં એક સ્વાભાવિક એવી પ્રવૃત્તિ હોય છે કે માથાપને થોડું પણ ધ્યાન આપે તો ઘણું કામ એથી આપોઆપ સહેલાઈથી થઈ જાય.

જોનને શીખવતાં શીખવતાં મને બહુ મોટી શિષ્યામય એ મળી કે, જે બચપણમાં સારી ટેવ ન પડી તો પછી જ્યારે એને મનપસંદ કોઈ કામ ન મળે અને એ દુષ્ટતા તરફ વળે તો એને સુધારવામાં ઘણી જ શક્તિ અને સમય આપવો પડે છે.

જોન કંઈ ખાસ લુહિમાન છોકરો નથી. બીજા છોકરાઓની માફક એનું બાળપણેય રમત-ગમત અને તોફાનમાં વીત્યું હતું. મારી ફક્ત એટલી જ કાળજી હતી કે એની સ્વાભાવિક મનપસંદગી સમજીને એને એવું કામ સોંપવું કે જેથી એને આનંદ આવે અને એના ભાવી જીવન માટે કંઈ પૂંજ પણ એકઠી થાય. પરંતુ એને માલુમ ન પડ્યું જોઈએ કે હું એને તાલીમ આપી રહ્યો છું.

જોન સાથેનું મારું વર્તન મોટાની સાથેના જેવું જ હતું. કદી મેં એને સરતા કે નકામાં રમકડાં આપી તેના વખત બગાડ્યો નથી. મારો તો નિઃશ્વ હતો કે, જ્યાં સુધી બંને ત્યાં સુધી મોટાને કામમાં આવે તેવી વસ્તુઓ આપવી. જ્યારે એણે મિત્રોનાં જોખમર ધામ્યાં ત્યારે મેં એને જોખમરોનો પૂરા શેડ લાવી આપ્યો. એથી એ જોખમરોની કિંમત સમજતાં શીખ્યો. મારા પૈસા બિગી નીકળ્યા.

બીજી સાસ એણે ઘણી તકલીફ લેવી થોડા પૈસા એકઠા કર્યો. અને પોતાની જાને છાપવાનું એક પ્રેસ અને થોડા ટાઈપ ખરીદ્યા. થોડા દિવસ બાદ મેં વિચાર કર્યો કે જે એને શીખવું છે, તે તો એ શીખી રહ્યો છે, તો સાથે સાથે થોડા પૈસા કેમ ન કમાવા? મેં એને કહ્યું: 'આજે આપણે છાપખાનું ખોલીએ અને પાટોક્ષીઓનું નાનું મોડું છાપકામ કરીએ.' એથી બીજા વધારે પૈસા મારે રોકાયા પડ્યા. અમે જાને આ વેપારમાં બાગીદાર જાન્યા. રોજ રાત્રે અને રવિવારે હું એને મદદ કરેલો. એ આરફતે મેં, વેપારમાં પૂંજ રોકી, તેનો ઉપયોગ કરેલો અને નફો વગેરે સર્વ નિયમો શીખવી દીધા.

ખરી વાન તો એ છે કે, આપણે સમજવું જોઈએ કે ન્યારથી બાળક બોલવા-ચાલવા માટે છે ત્યારથી એની કેળવણી શરૂ થઈ જાય છે; નહિ કે એ શાળામાં દાખલ થાય ત્યારથી. આપણે એની રમત-ગમત, રુચિ, બિગ્ગામ, સંપર્કો પૂરેપૂરો લાભ

લઈ એનો વિકાસ સાધવો જોઈએ. ત્યારે આપણે એવું માની ચાલીશું કે બાળકોના મનનો વિકાસ એક મંથીર સાધવાની વસ્તુ છે, ત્યારે એવું મન આપણી કેશિયથી વિકાસ પામશે.

અનુબંધી ચેટલીકર

વહેવારુ ખગોળ—૨૭

ઉપસંહાર

ખગોળશાસ્ત્રના વહેવારુ ઉપયોગો વિશેની આ લાંબી ચાલેલી શ્રેષ્ઠમાળાને હવે સમાપ્ત કરીશું. ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રનું સામાન્ય જ્ઞાન ધરાવવા હચ્છનારને બે તેના ઇતિહાસની રૂપરેખાનું જ્ઞાન હોય, તો તે તેને ખૂબ ઉપયોગી થાય છે, તેથી આપણી ચાલુ શ્રેષ્ઠમાળાની અંદર જ એ વિષયને લઈ શકાય. પણ એ વિષયની, એટલે ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રના ઇતિહાસની રૂપરેખાની, એક જુદી જ શ્રેષ્ઠમાળા કરવી વધારે અનુકૂળ થશે. એ નવી શ્રેષ્ઠમાળાને આપણી આ ચાલુ શ્રેષ્ઠમાળા પૂરી થયા પછી તરત જ શરૂ કરવા ઇચ્છું છું.

ચાલુ શ્રેષ્ઠમાળા પૂરી કરતી વખતે કેટલીક પરસ્પર ગળાતો વિશે એ શબ્દો લખવાની જરૂર લાગે છે.

ખગોળશાસ્ત્ર શીખવાથી થતા આધ્યાત્મિક અને બૌદ્ધિક લાભો વિશે પાછળ લખ્યું છે. તેના વહેવારમાં થતા અનેક ઉપયોગો વિશે તો આ આખી શ્રેષ્ઠમાળા લખી. પણ ખગોળ શીખવાનો સૌથી મોટો લાભ તો એ છે કે તેથી માણસને આ આખા વિશ્વમાં પોતાનું સ્થાન ક્યાં અને કેવું છે તે સમજાય છે. જુગોળ શીખવાથી માણસને પૃથ્વી પરનું પોતાનું સ્થાન સમજાય છે અને તે સમજવા વિના માણસ દુનિયા સાથેના પોતાના વ્યવહારોને યોગ્ય રીતે ગોઠવી શકે નહિ. તે જ પ્રમાણે ખગોળના અભ્યાસ વિના માણસ આખા વિશ્વની સાથેના પોતાના સંબંધોને યોગ્ય રીતે સમજી શકે નહિ અને આખા વિશ્વ પ્રત્યેનાં પોતાનાં કર્તવ્યોને યોગ્ય રીતે ગોઠવી શકે નહિ. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, ખગોળના જ્ઞાન વિના માણસ પોતાના બૌદ્ધિક જ્ઞાનને અને આધ્યાત્મિક આદર્શોને બરાબર યોગ્ય અને વ્યવસ્થિત રવરૂપ આપી શકે નહિ.

આથી ખગોળના જ્ઞાનની જરૂર માત્ર થોડા મુશ્કેલિતોને નહિ. પણ કરોડો અશિક્ષિતોને સુધમાં છે; અશિક્ષિતોને તો નેની વધારે જરૂર છે. વિજ્ઞાન, જુગોળ અને ખગોળના સામાન્ય જ્ઞાન વિના અને માણસ જંગલી રિચિતિમાંથી સુધરેલી રિચિતિમાં કેવી રીતે આવ્યો એટલા ઇતિહાસના જ્ઞાન વિના હિંદુસ્તાનનાં ગામડાંના કરોડો લોકો જૂતપ્રેત, દોરા-ધાગા, જંતરમંતર અને જુવાળતિઓના વહોરોમાંથી કદી છૂટી શકવાના નથી. પણ કરોડો અજાણ માણસો આ જ્ઞાન કેવી રીતે મેળવી શકશે? તેઓને અક્ષરજ્ઞાન આપીને પુરતશે દ્વારા આ જ્ઞાન આપવાનું કામ બહુ લાંબું થશે અને એ માર્ગે થોડા જ લોકોને આપણે આ જ્ઞાન આપી શકીશું. તેથી આ સિવાયના માર્ગોનો વિચાર કરવો જોઈએ.

ગામડાંના લોકોને ખગોળનું સામાન્ય જ્ઞાન આપવાનો સૌથી સ્વાભાવિક માર્ગ એ છે કે, દરેક ગામમાં થોડાક શિક્ષિત લોકોએ આ વિષયનું સામાન્ય જ્ઞાન મેળવી લેવું અને તેઓએ તે જ્ઞાન ગામના માણસોને પ્રત્યક્ષ આપવું. આકાશનાં નક્ષત્રોની પ્રત્યક્ષ ઓળખ, પૃથ્વીનો આકાર અને તેની ગતિઓ, સૂર્યમાળાના પ્રકો અને ઉપગ્રહોનાં રવરૂપ અને ગતિઓ, તારાઓનાં રવરૂપ અને તેઓનાં અગાધ અંતરો, વગેરેની સમજણ તે મોટેથી અથવા ચિત્રોની મદદથી આપી શકે. આ ઉપરાંત પોતાના ગામના અક્ષરજ્ઞોમાં, શુદ્ધ દિશાઓ અને સમય તદ્દન સારાં સાધનોથી તે સમજવી શકે. આની રીતો આ શ્રેષ્ઠમાળામાં અગાઉ આવી ગઈ છે. આવાં સાધનો તે કેઈ પણ જગ્યાએ હાથ મેળવેલાં રાખી શકે. આને આપણે જાનઝની વેપસાચી કહીશું. આને માટે જોઈતાં સાધનો માટે લગભગ કંઈ જ ખર્ચ થતું નથી એ આપણે આ શ્રેષ્ઠમાળામાં અગાઉ જોઈ ગયા છીએ. છતાં આ સાધનોથી ખગોળની લગભગ બધી મદત્તની

બાળતો જણાય છે એ નવાઈ જેવું છે. બધાં વિદ્યાર્થીનું આમ જ છે. વિજ્ઞાનના સામાન્ય જ્ઞાન માટે મહત્ત્વની વસ્તુ અવલોકન છે, સાધનો નહિ. ખર્ચોળ સાધનો વિના વિજ્ઞાન શિખાય નહિ એ ભ્રમ છે.

પણ દરેક ગામમાં ખજોળના સામાન્ય જ્ઞાનવાળા સેવાભારી માણસ હોય એ સ્થિતિ હજુ તો દૂર લાગે છે. એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય તે પહેલાં તાત્કાલિક શક્ય એવી કોઈ યોજનાની જરૂર છે. આવી એક યોજનાની કલ્પના મેં કરી છે. આ યોજના માત્ર ખજોળ માટે નહિ, પણ બધાં વિદ્યાર્થી, ઇતિહાસ-ખજોળ, અને બીજા સામાન્ય જ્ઞાન માટે પણ ઉપયોગી થશે. આ યોજના સ્વેચ્છિક મંદિરની છે. આ મંદિરમાં લોકોને જરૂરી એવું બધું સામાન્ય જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ વસ્તુઓ, નમૂનાઓ, નકશાઓ, આકૃતિઓ, વગેરે દ્વારા મળે એવી વ્યવસ્થા હોય, એવી કલ્પના છે. અમલ માણસ આ સાધનો લોઈને જ જ્ઞાન મેળવે એ તેનો હેતુ છે. બહુ તો, વસ્તુઓનાં નામ અને કેટલીક ટૂંકી, સાદી સમજણ લખી હોય, તે જ્ઞાને સાધારણ વાંચતાં આવડતું હોય, તે સમજી શકે એવી હોય. અમુક ગામડાંના જૂથની વચ્ચે આવું એકેક મંદિર દેશમાં ઠેર ઠેર હોય અને કોઈ પણ ગામડું આના એકાદ મંદિરથી દસ માઈલ કરતાં વધારે દૂર ન હોય એવી રીતે તે આવેલાં હોય. શરૂઆતમાં તાલુકા કે મહાલોનાં મુખ્ય શહેરોમાં આવાં મંદિરો ખોલી શકાય, પણ છેવટે તો તે ગામડાંમાં જ ખોલાવાં જોઈએ શહેરોમાં પણ આવાં મંદિરો ઉપયોગી થઈ શકે, પણ તેમાં વધારે જાણુ જ્ઞાન મેળવવાનાં સાધનો હોય. એમ તો, હિંદુસ્તાન જેવા મોટા દેશમાં ખોલામાં ખોલાં ચાર છ ટેકાણે ઉત્તમ દરજ્જીનો, વગેરે ખજોળનાં બધાં અવનન સાધનોથી સુસજ્જ વેશ્યાગાઓની અવતર જરૂર છે. તેમાં ખજોળશાસ્ત્રનો ઉચ્ચ અભ્યાસ થઈ શકે. પણ આપણી આ શેખમાળાનો વિગત હિંદુસ્તાનનાં ગામડાંના કરોડો માણસો ખજોળનું અત્યંત જરૂરી સામાન્ય જ્ઞાન કર્મ રીતે મેળવી શકે તે વિચારવાનું છે, તેથી ખજોળના ઉચ્ચ જ્ઞાનનાં સાધનોનો વિચાર અહીં નહિ કરીએ.

દરેક માનસને રાગોલ્લું ઓટાનું ઓતું કેટલું જાણ જોઈએ? આ જ્ઞાનનાં દુઃ ત્રણ વિભાગ પાડું છું :

(૧) પહેલો વિભાગ વિશ્વના સ્વરૂપ અને તેની વ્યવસ્થાનું જ્ઞાન. આ જ્ઞાન સામાન્ય રીતે, આજની યુનિવર્સિટીની મેટ્રિકની પરીક્ષામાં ભૂગોળના અભ્યાસ-ક્રમમાં જ્ઞાને સ્વગોચરિયક ભૂગોળ કહે છે, એટલું જોઈએ. એટલે પૃથ્વીનો આકાર અને તેની ગતિઓ, દિવસરાત, ઋતુઓ અને દિનમાન, ચંદ્ર, તેની કળાઓ અને પ્રકલ્પો, મરો, સૂર્યમાળા અને સિયર તારાઓ, દુરંદુરમાં આકાશીય પદાર્થોનાં સ્વરૂપ, તેનાં દ્રવ્યો અને ગતિઓ અને સમગ્ર વિશ્વવ્યવસ્થામાં તેઓનાં સ્થાન અને ફાળો. આ જ્ઞાન માટે મેટ્રિકના અભ્યાસક્રમ માટે લખાયેલા કોઈ પણ પુસ્તકમાં શરૂઆતમાં આપેલો સ્વગોચરિયક ભૂગોળનો વિભાગ પૂરેતો થઈ રહેશે.

૨. બીજો વિભાગ આકાશ-પરિવૃત્ત. આમાં આકાશના મુખ્ય તારા, નક્ષત્રો અને મરોનાં પ્રત્યક્ષ ઓળખ અને તેઓનાં નામોનું જ્ઞાન. આ માટે શ્રી. ભોળીલાલ કેશવલાલ પટવા કૃત 'આકાશ દર્શન' નામનું પુસ્તક બસ થશે (પ્રકાશક: એસ. બી. શાહની કં., પાનોડર નાકા, અમદાવાદ, કિ. ૮ આના). જ્ઞાને જરા વિશેષ જ્ઞાન જોઈએ તેને માટે 'ગોલ્ડિર્વિલાસ અથવા રાત્રિની બે ધડી મોજ' એ પુસ્તક છે. તે મૂળ મરાઠીમાં સ્વ. શંકર ગાગરજી દીક્ષિતે લખ્યું છે અને તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર 'ગુજરાતી' પ્રેસ, કોટ, મુંબઈથી પ્રકાશિત થયું છે. (કિ. ૩ રૂપિયા). મૂળ મરાઠીની કિંમત ૧૧૧ રૂપિયા છે અને તે કોઈ પણ મરાઠી છુટકેવર પાસેથી મળશે.

૩. ત્રીજો વિભાગ ખજોળનો વહેવાર ઉપયોગ. આ વિભાગ માટે આ શેખમાળા ખાસ લખવામાં આવી છે. આમાં કોઈ પણ સ્થળના અસાધારણ, દિવા, સમય, વગેરે જાણવાની રીતો, આપણા પંચાંગની સમજણ અને તેનો ખજોળશાસ્ત્ર ઉપયોગ, આટલું આવે છે.

આ શેખમાળાથી કોઈ પણ વાચકના ખજોળના જ્ઞાનમાં કોઈ પણ વધારો થયો હશે, અથવા ખજોળનો અભ્યાસ કરવા માટે કંઈ પણ ઇચ્છા થઈ હશે, તો આ શેખમાળા લખવાનો હેતુ દુઃ સફળ થયો માનીશ, એટલું જણાવી આ શેખમાળા સમાપ્ત કરું છું.

દરિદ્ર બંદ

સફળ લોકશાહીની શરતો

સરમુખત્યારો લોકશાહીને હસી કાઢે છે. અને તેઓ એકલા જ નથી હસતા: છીછરા મગજના લોકોએ એકદમ રાજસત્તાને વખાણે છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે, 'લોકનું લોક મારફતે રાજ' એ તો અકલ વગરની વાત છે; આમ-જનતા રાજ જ ન કરી શકે. આવી દલીલ તો હવામાં બાવકા બરનારી છે. કોઈએ કદી નથી કહ્યું કે, તેઓ રાજ કરી શકે. લોકશાહીનો અર્થ એ છે કે, લોકોને હેતુ સત્તા છે; તેમના મેતાઓ તેમને રસ્તાએ મૂકે તેમનાં તેઓ પસંદ કરી શકે છે. અલબત્ત, પોતાનો અધિકાર તેમણે સુપરત કરવો જોઈશે; પોતે સંમત હોય તે નીતિ ચલાવનાર પ્રતિનિધિઓ ચૂંટવા જોઈશે; રાજવહીવટ ચલાવવા અમલદારોની પસંદગીને કામ કરવા હેતુ પડશે. સરમુખત્યારીની સફળ-અફળતા સરમુખત્યારના ગુણો પર આધાર રાખે છે, એ આપણે સમજી શકીએ છીએ. પણ લોકશાહીમાં નાથકા અને અમલદારોની જાત તથા શક્તિ ઉપર બધું નબે છે, એ એટલું સંધારણપણે નથી સમજતું. અને આપણે જ્યાં નજર કરીએ ત્યાં બધે જોવા મળે છે કે, લોકશાહી સારી ચાલે છે કે ખાડી, તે તેના ચલાવનારા માણસો ઉપર આધાર રાખતી વસ્તુ હોય છે. . . . નબળી કે અપ્રમાણિક નેતાગીરીને લઈને જ ક્રાન્સ પડ્યું. 'પેતીત પેરીસ' નામના છાપાનો માથું તંત્રી કહે છે કે, 'લાંબા કાળથી ક્રાન્સની લોકશાહી ખાલી ફોફું જ બની ગઈ હતી.' . . . એટલે અચૂક આપત્તિ આવી; પણ તે લોકશાહીના કોઈ અંતર્ગત દોષને લઈને નહિ, પણ તેના રાજકારણીઓનાં પોતપોતાના અને કપટી બૂઝને લીધે.

આની સામે એમ વાંધો લેવાય કે, 'લોકોએ જાન રાખવું જોઈતું હતું; લોકોએ કરી બતાવવું જોઈતું હતું: લોકોની દોષ છે.' એનો ઉત્તર એ છે કે, 'ન્યારે છાપાંમાત્ર રાજકારણીઓ જોડે સાચીત બન્યાં હોય, અને પ્રજાને ચેતવે એવાં છાપાં પર કડકાઈથી કાબૂ રખાયો હોય, તે વખતે લોકો સજ્જ નહીં પણ શી રીતે શકે?' કોઈ છાપાનો વિશ્વાસ નહોતો કરી શકાતો; કેમ કે બધાં જ કોઈ ને કોઈ

એવા દિલની સેવામાં કે સૂઝીમાં હસાયાં હતાં, કે જે દિલ સેત્તથી વેગળું હતું. લોકો પ્રામાણિક શક્તિશાળી માણસો, કે જેઓ પોતાના દેશ પર કેવા સમો યુગ્મરે છે તે જાણતા હતા, તેમને જો એકાદ છાપામાં પણ છૂટથી ખોલવા દીધા હોત, તો તેમણે ક્રાન્સને બચાવ્યું હોત. રાજકારણ-ક્ષેત્રમાં તેવા માણસો હયાત નહોતા. . .

અને આ પ્રકારની આવશ્યક દોરવણી કે નેતાગીરી મેળવવાની બાબતમાં, છાપાએ પોતાની ફરજ બજાવવાની હોય છે. શક્તિશાળી અને સ્વમાની પત્રકારત્વ વગર લોકશાહી ચાલી શકે નહિ. ૫૦ વર્ષ પર છાપાં નીરસ હતાં. લગભગ રાજદારી લેખો તે બાણ્યો જ એમાં આવતાં. પરંતુ તેને ચલાવનારા માણસો પોતાને એક ફરજ બજાવવાની છે એવા બાનવાળા હતા. તે વખતે છાપું સમાજની 'ચોથી સંપત્તિ' કહેવાતું. લોકશાહી તંત્રને એ એક જરૂરી ભાગ લેખાતો. તેના અમલદારોએ એવા માણસો હોતા, જેઓ રાજકારણીઓ કરતાં માનમાં અને સામાન્યતઃ છુદ્ધિમાં અધિકારી હોતા. અવોગીન છાપામાંથી અપ્રલેખ તો લગભગ નાબૂદ થયો છે; છાપું વાંચવું વધારે ગમે એવું ને રસિક બહુ થયું છે. કેટલીક બાજતોમાં તે વધારે માહિતીદાર બન્યું છે; અને જીવન સાથે સંબંધ પહેલાંથી વધારે બાબતોમાં જોડાયો છે. પણ કોઈ તેને 'ચોથી સંપત્તિ' કહેતું નથી. તે વેપારી થયું છે; એક બજારુ વેચાણ ચીજ બન્યું છે. એટલે કે, તમે એની જગાની સાથે એની 'ગૂડ-વિલ'—શાખ પણ ખરીદી શકો; એ તો એક ધંધો છે.

છાપાએ જામવું હોય તો તે એટલું વેચાવું જોઈએ કે જેથી ભારે આવકવાળી જાહેરખબરો તેની પાસે સારી પેટે ચાકળાય. એનો અર્થ એ છે, લોકપ્રિય છાપાએ બને તેટલી વધારેમાં વધારે રોજિંદી ઘરાણી મેળવવા સારું જનતાની છુદ્ધિની નીચાણં નીચી સાધારણ કક્ષાને રીઝવવી જોઈએ: એમના સૂરમાં સૂર મિલાવવો જોઈએ; એટલે, બને ત્યાં બધે અતિ સાચણી રેડવી જોઈએ, જુગારના માંડપણને ઉરકેરવું જોઈએ, અને માથા-ખાઉ એવી

કશા ગંભીર મહત્વની વાતોથી કે વિચારપ્રેરક એવા કશાથી વાચકોને તકલીફ ન આપવી જોઈએ. ગયા સૈકામાં મતાધિકાર વધ્યા બાદ લોર્ડ શેરવૂડે સાચું કહેલું કે, “આપણા માલિકોને આપણે કેળવવા જોઈએ.” પણ એ ચર્ચા નથી; અને છાપાની મદદ વગર એ ચર્ચા શકે એમ નથી.

એકંદરે જોતાં, આજે છાપાં જાહેર બાળનો સમજવા માટે જરૂરી શિક્ષણ આપતાં નથી. એનું કારણ એ નથી કે, એને લાયક પત્રકારો ખૂટતા છે. ‘ચોથી સમૃદ્ધિ’ના જમાનામાં હતા એટલા માણસો આજેય છે; પરંતુ તેનું શિક્ષણ અને પ્રેરણા આપવાની તેમને તક મળતી નથી. છાપાંને કાળમાં સાખતા ને મંપાદન કરતા લોકો વાચકોને કેળવવાની વાતને દસી કાઢે છે. તેમાંના હાજરજવાની. લોક એ વાતને ‘ચોખલિયા કે ધમંડી’ કહે છે, બીજા એને અણુ-વેપાર કહે છે. પરંતુ, એક માણસનું જ્ઞાન આમ-જનતાથી વધારે હોય અને જુદું વધુ કેળવણેથી હોય, તેથી શું તે ધમંડી કે ચોખલિયો? ચર્ચા જ? એ પોતાનો જિંસબાવ આગળ ક્યાં કરે તો બેચક તે અકારો અણુગમ્ભીર બને. પરંતુ જનતા પોતાની પસંદગી ચોખ્ખી રીતે કરે તે માટે, મત કેળવનારને દોરનાર લાષક માણસો તો જોઈએ. તેમાંના લોકો જરાસરખા જિંસબાની લાગે, તોપણ છાપાંના કાળહારો અને સંપાદકોની વૃત્તિ તો તેના કરતાં કયાંય અપમાનકારક અને અર્થકર છે.

પોતાના વાચકોને તેઓ તુચ્છકારે છે એમ પોતે બતાવે છે. માણસની દલકી વારનાઓ ને વધારે મૂર્ખ પ્રકારના માનમને તેઓ રીઝવ્યા કરે છે. અને એક વાર છાપા-માલિકો કે સંપાદકો ઘડાકોની માંડી પડાપડીથી ખેચાઈ મૂર્ખ અને અધ વાચકોને ખેચવા પાછળ ગજડયા, એટલે પછી કામવાસના કે જોષ કે રૂમના અધો નેથી એકે બાળન અયોગ્ય ગળી રહ નથી થતી. પરિણામે, લોકમાનસ ચોખ્ખી રીતે પડે છે; મહત્વની ગંભીર બાજોથી તે મોં ફેરવે છે; અને સુદૃઢતા, લાગણીવેદા અને નરી મૂર્ખતા પર રસ એકામ બને છે.

આમ, એક બાજુ છાપાના સંચાલકો લોકોને મૂર્ખ અને ગમે તેવી કચરાપદીમાં મદાલતા ગણી ધિક્કારે છે, ત્યારે બીજી બાજુએ લોકશિક્ષકો આમ-જનતામાં

કોઈક જુદું છે એમ ગણી તેને સુધારવા બનતું કરવા મથે છે. તેઓ શિક્ષકો છે, ત્યારે પેલા બીજા તો ચર્ચી ખાતા ફેરિયા છે;— પોતે જોને નકામો કે તુક્કાનકારક પણ મને છે, તેવો માત્ર ભોળા લોકોને બનાવી દોષલગાવી વેચી ખાય છે. લોકશાહીની અહીં આગળ ભારે બર્થકર બૂલ થાય છે. આમ-જનતા કરતાં જેઓ વધુ સમજે છે અને સારા-નરસાની વિવેક-સંકિત જેમણે કેળવી છે, તેઓએ, તંત્ર સમનું ચલાવવા જે ભાગ અજવલો જોઈએ, તે તેઓ નથી ભજવતા. તેનો ભાર મુખ્યત્વે રાજકારણીઓ, છાપા-માલિકો, નાણાવટીઓ, અને ઉદ્યોગપતિઓના ઉપર છોડવામાં આવે છે. લોર્ડ શેરવૂડે જે કેળવણીને આવરણક કહી છે, તેમાં આ લોકોમાંનો એકે કશું કરતો નથી. રાજકારણી સાચી વાત કરતાં ડરે છે; છાપા-માલિક તેના ધરાકને મૂર્ખ ગણી તુચ્છકારે છે; નાણાવટી લોકોને પોતાની દુશ્મણી ગાય ગણે છે; અને ઉદ્યોગપતિ રાષ્ટ્ર પ્રત્યે પોતાની કશી જ જવાબદારી નથી અણુતો, તે તો પોતાના શેરવાળાને જ મને છે. પરિણામે, લોકશાહીને સફળ કરવા માટે મતદારોને જે નિરવાર્ય અને સમજદાર દોરવણી મળવી જોઈએ, તે તેમને નથી મળતી. આમ-જનતાને શિક્ષણ નથી મળતું એવું નથી. પોતાને દિપે કંડક સત્યો કહેવામાં આવે એ તેને કહે છે એમ નથી. જોન રુઝવેલ્ટે ખિસ પાલોમેન્ટનો સભ્ય થવા ઊભો થયો ત્યારે લંડનના કામદારોને તેણે કહ્યું કે, ‘સામાન્યતા: તમે જુદાઓના હો છો,’ ત્યારે તેમણે તાળાઓથી એ પકાવેલું. લોકશાહી માટે, ‘લોકોને વિશ્વાસ રાખો’ એના કરતાં ‘લોકોને શીખવો’ એ વધારે મહત્વનો મુગસેખ છે; કારણ કે, એમને શીખવવામાં ન આવે તો તેમનો વિશ્વાસ નહિ કરી શકાય. આ સિદ્ધાંત લગભગ બધી લોક-શાહીઓએ અવગણ્યો છે.

નેતૃત્વ, શિક્ષણ, સ્વતંત્ર ચર્ચા, સ્વતંત્ર પ્રતિ-નિધિત્વ—આ, લોકશાહીની સરજતાની આવરણક ચરનો છે. અને ખાસ તો, લોકજુદિ કેળવી જોઈએ, સનેજ કરવી જોઈએ. આ સૈકાના પ્રારંભથી જોવામાં આવતું, ખિદિશ લોકજીવનનું ખરાગમાં ખરાગ લક્ષણ, જાણીજીએ અતિ વ્યાપક રૂપે આમ-મૂર્ખતા કેળવવાને જે ઉત્તેજન મળ્યું છે, તે મને લાગે છે.

ઊંચો આદર્શ આપણે નથી મૂક્યો; જાણી-પૂજીને ઊતરતાને અનુસર્યો છે. અને તે એ સારું નહિ કે, આમ-જનના આદર્શ ઊતરતા હોય છે. આમ-આદર્શો જેવું તો છે જ નહિ. હોક માટે આદર્શો તો તેમના નાપકો કે સેવકો મૂકે છે. એમ કહેવું કે આમ-જનતા તો પોતાને મળતી વાતે જ ખેંચવા માગે છે, તો એ વાત તો અછલ વગરની છે. સામુદાયિક રૂપે તેને પોતાની રૂપે જરૂરોનું જ્ઞાન નથી. તેના સેવકો કે નાપકો શું કરે છે તેનું સામુદાયિક જ્ઞાન એને નથી. જોરથી જ કાંઈ

ઉત્તરના એમને અપાય, તેને તેઓ ઝીલશે. પણ એમને એ ખબર નથી કે, જુગાર કે સદા ખેલવાનું તેમને શીખવવામાં આવ્યું છે, મુનાતી (ને ખાસ કરીને ખૂનતી) વાગે અને ફિલ્મોના ચક્કો તેમને લગાડવામાં આવ્યો છે, વધારેપડતું પાંચાતી કુટ્ટવ સતત જરૂરોના કરી કરી તેમને પાડવામાં આવી છે. જો હોકાદારી ખીસવતી હોય તો આપણે આપણો જ્ઞાન જગવવો જોઈએ.

(અંગ્રેજી 'સોશિયલ વર્કર્સ' પૃષ્ઠા)

ઉંમિરદન ફાઈફ

નિરક્ષરતા ક્યારે નાબૂદ થશે ?

ઈ. સ. ૧૯૪૧ના માર્ચની ૧લી તારીખે થયેલી વસ્તીગણતરી પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં અને દેશી રાજ્યોમાં વસ્તી કેટલી છે અને લખી વાંચી શકે તેવા લોકો કેટલા છે તેની કેટલીક હકીકત નવેમ્બરની અધવચમાં 'જાહેર ચર્ચ' છે. તેમાંથી જાણવા જેવી વિગતો નીચે પ્રમાણે છે :

જામાં વસ્તી (હજારમાં)	૩૧ની સરખા- મણીમાં વધારો (હજારમાં)	લખી વાંચી શકે તેવા લોકો (હજારમાં)
આંધ્ર હિંદ ૩,૮૮,૮૦૦	૧૫.૦	૪૦,૩૨૩
બિ. હિંદ ૨,૬૫,૮૮૦	૧૫.૨	૩૭,૦૧૬
પ્રતિ		
મદ્રાસ ૪૬,૩૪૨	૧૧.૬	૬,૪૨૧
મુંબઈ ૨૦,૮૫૮	૧૫.૮	૪,૦૧૮
બંગાળ ૬૦,૩૧૪	૨૦.૩	૮,૭૨૦
સ. પ્રતિ ૫૫,૦૨૧	૧૩.૬	૪,૬૫૩
પંજાબ ૨૮,૪૧૯	૨૦.૪	૩,૬૬૬
ગિદાર ૩૧,૩૪૦	૧૨.૩	૩,૩૪૦
મધ્ય પ્રાંત અને વરાડ ૧૬,૮૨૨	૮.૮	૧,૮૧૦
આસામ ૧૦,૨૦૫	૧૮.૨	૧,૧૭૪
મરદા ૩,૦૩૮	૨૫.૨	૨૩૪
ઓરિસા ૮,૭૨૬	૮.૮	૮૪૮
મિષ ૪,૪૩૭	૧૬.૦	૪૭૪

દેશી રાજ્યો

ત્રાવણકોર	૬,૦૭૦	૧૮.૧	૨,૮૬૪	૪૮
કોચીન	૧,૪૨૩	૧૮.૧	૫૦૪	૩૫.૪
વડોદરા	૨,૮૫૫	૧૧.૬	૬૫૭	૨૩
પશ્ચિમ હિંદ એંગ્લો-સી	૪,૬૦૧	૧૬.૧	૭૧૭	૧૪.૬
મૈસૂર	૭,૩૨૬	૧૧.૮	૮૬૬	૧૨.૧
દેશનાથાદ	૧૬,૧૮૪	૧૨.૧	૧,૧૧૧	૬.૮
આસિયર	૩,૮૮૨	૧૩.૩	૨૬૭	૭.૪
કારગીર	૪,૦૨૧	૧૦.૩	૨૧૪	૬.૫
રજપૂતાના	૧૩,૬૭૦	૧૮.૧	૭૭૩	૫.૬

આ આંકડા બતાવે છે કે, આખા હિંદમાં છેલ્લાં દસ વરસમાં ૧૫ ટકા વસ્તી વધી છે. જધાય પ્રાન્તોમાં તે જ રીતે ઓછોવત્તા વધારો થયો છે. બંગાળા અને પંજાબમાં ૨૦ ટકા વધારો થયો છે, એટલે હર પાંચ માણસે ૧ માણસ વધ્યું છે; અને સરદહ પ્રાન્તમાં તો ૨૫ ટકા, એટલે હર ૪ માણસે ૧ માણસ વધ્યું છે. ત્રાવણકોર અને કોચીન જેવાં આગળ-પડતાં રાજ્યોમાં અને રજપૂતાનામાં હર ૫ માણસે લગભગ ૧ નો વધારો થયો છે.

આ પ્રમાણે વસ્તી વધી, તેની સાથે છેલ્લાં ૧૦ વરસમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ પણ થોડું વધ્યું છે. પણ તે નહતું છે. ૧૯૩૧માં ૮ ટકા લખી વાંચી જાણતા હતા, તે વધીને

૧૯૪૧માં ૧૨ ટકા થયા છે. બ્રિટિશ હિંદના પ્રાંતોમાં મુંબઈ પ્રાંતની સ્થિતિ 'ઉલ્લેખ' ગામમાં એરંડો પ્રધાનના જેવી છે. તેમાં અક્ષરજ્ઞાનના ટકા ૧૯.૫ આવે છે. તેથીજ પ્રાંતો કરતાં વધારે છે. પણ તે કેળવણી (૩૫) અને ગ્રાવલુકેર (૪૮)નાં દેશી રાજ્યો કરતાં ક્યાંય ઓછા છે. અલગત, હૈદરાબાદ (૬.૯), ગ્વાલિયર (૭.૪) અને કાશ્મીર (૬.૫) રાજ્યો કરતાં તો ઘણા વધારે છે એમાં શંકા નથી. પણ આ આંકડા ભેતો આશ્ચર્ય એ થાય છે કે, વડોદરા રાજ્યમાં પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત છે, છતાં ત્યાં દર ૪ માણસે ૩ માણસ કેમ અલગ છે? કાયદાઓનો અમલ સફળતાથી ન થાય ત્યાં એવું જ બને છે.

ઉપરના આંકડા બતાવે છે કે ગયાં ૧૦ વરસમાં આખા હિંદમાં લખી વાંચી શકે તેવા લોકોની સંખ્યામાં ફક્ત ૪ ટકાનો વધારો થયો છે અને ૮૮ ટકા લોકો અલગ છે. આ હિસાબે સંપૂર્ણ નિરક્ષરતા નાબૂદ

કરવા માટે ૨૨૦ વરસ ભેઈએ! એટલાં વરસો આપણે રાહ ભેઈ શકીએ? બે સૈફાં સુધી રાહ ભેવાનું કોઈ રાખૂને પાલવે નહિ. સ્વરાજ્ય કે પ્રગતિનિરક્ષર પ્રજા ચલાવી શકે નહિ. એટલે કોઈ પણ ભોગે નિરક્ષરતા પહેલામાં પહેલી તકે નાબૂદ કરવી ભેઈએ. અમેરિકા, ઇંગ્લંડ, જર્મની અને જાપાન જેવા દેશોમાં સોપુરુષોમાં નિરક્ષરતા લગભગ નાબૂદ થઈ છે એમ કહી શકાય. રશિયાએ બે દસકામાં જ હિંદના જેવી અલગ સ્થિતિને દેશવટો આપ્યો છે અને લગભગ આખી પ્રજાને અક્ષરજ્ઞાન આપી દીધું છે. આમાં માધ્યમિક કે ઉચ્ચ કેળવણી આપવાની વાત નથી. દરેક માણસને લખતો વાંચતો કરવાની વાત છે. સરકાર અને પ્રજા બારે તો બે દસકાનો સમય પૂરતો છે. તેને માટે આજની ગતિએ બે સૈફાં તો ન જ ભેઈએ. પણ પેલાં તોતર મણનો 'તો' નહે છે. તેને પહેલો હટાવવો ભેઈએ.

વિકલ્પાસ કાઠારી

આ પાછું શરીર

૬. શરીરનું બંધારણ - ૨

યુરોપીય વિજ્ઞાન પ્રમાણે રસાયણી દૃષ્ટિએ શરીરનું બંધારણ આ વખતે આપણે સમજવાનું છે.

જગતના પદાર્થો તપાસીને રસાયણવિદ્યા કહે છે કે, તે બધા મૂળમાં લગભગ ૯૨ મૂળ-પદાર્થના બનેલા છે. આ મૂળ-પદાર્થને મૂળતત્ત્વો કહેવામાં આવે છે; તેમની મેળવણીથી કુદરતમાં ભેવા મળતા અનેક પદાર્થો બન્યા છે.

એ રીતે ભેતો શરીરમાં જે મૂળતત્ત્વો છે તેમાં મુખ્ય ત્રીણે પ્રમાણે છે — ઓક્સીજન, હાઈડ્રોજન, નાઈટ્રોજન, કાર્બન, ગંધક, ફોસ્ફરસ, ક્લોરીન, સોડિયમ, પોટેશિયમ,

કેલ્શિયમ, મેગ્નેશિયમ, અને લોહ. આમાંનાં ઘણાં નામો આપણે માટે નવાં છે, કેમ કે તે અજ્ઞેય છે અને આપણી ભાષામાં તેને માટે નામો નથી.

આ મૂળતત્ત્વો પોતાના શુદ્ધ રૂપમાં શરીરમાં હોય છે એમ ન સમજવું. તેઓ અરસપરસ મળીને અનેક સમાસ-પદાર્થો બનાવે છે; અને શરીરમાં તે રૂપે તે ભેવા મળે છે. જેમ કે, શરીરના વજનના લગભગ ૬૦ ટકા પાણી છે; આ પાણીમાં ઓક્સીજન અને હાઈડ્રોજન રહેલા છે. પણ આ ઉપરથી એમ ન માનતા કે, પીપમાં જેમ પાણી હોય છે તેમ શરીરમાં પાણી બરી રાખેલું છે. શરીરની

ધાતુઓમાં તે એકરૂપ થઈને રહે છે.

શરીરમાં મળતા આવા સમાસ-પદાર્થોના મુખ્ય ત્રણ ભાગ રસાયણીઓ પાડે છે:

૧. 'પ્રોટીન'—આ સમાસથી શરીરનો માંસભાગ પુટ થાય છે. આપણે તેનું શુજરાતી નામ પાડવું હોય તો 'પ્રોટિન' કહી શકીએ. કાર્બન, હાઈડ્રોજન, ઓક્સીજન, નાઈટ્રોજન ને થોડો ગ્રંથક અમુક પ્રમાણમાં મળીને આ 'પ્રોટિન' બને છે.

૨. 'કાર્બોહાઈડ્રેટ'—આ સમાસમાં કાર્બન, હાઈડ્રોજન ને ઓક્સીજન એ ત્રણ મૂળતત્ત્વો મળેલાં છે. શરીરનો પાણી-ભાગ આ સમાસમાં રહે છે. સાકર, ચોખા, શકરિયાં, બટાટામાં આ સમાસ સારી પેઠે રહેલો છે. તેને શુજરાતીમાં આપણે 'મંડ' કહીએ.

૩. ચીકટ ('ફેટ')—ચરબી, ઘી, તેલ વગેરેમાં રહેલો રસાયણી પદાર્થ આ છે, જેમાંથી શરીરનો મેદ બને છે. તેમાં પણ અમુક પ્રમાણમાં કાર્બન, હાઈડ્રોજન ને ઓક્સીજન મળેલાં છે.

આ ઉપરાંત શરીરમાં કેટલાક સ્ફાર તથા તેજળ (એસિડ) પણ થોડાક પ્રમાણમાં રહેલા છે. એ બધાનાં નામો અહીં ગણાવવાની જરૂર નથી.

આ સમાસો તથા સ્ફારો અને તેજળો આપણા ખોરાકની ચીજોમાં પણ હોય છે. કેઈમાં કાંઈક તો કેઈમાં કાંઈક; કેઈમાં અમુક આ ઓછું તો કેઈમાં તમુક પેલું ઓછું; કેઈમાં અમુક ન હોય તો કેઈમાં તમુક ન હોય. શરીરમાં ઉપરના બધા પદાર્થો હોય છે; અને એમની શરીરને જરૂર છે, તે આપણા ખોરાક-માંથી પૂરી પડે છે. એટલે આપણા ખોરાક એવો વિવિધ અને પૂરતો હોવો જોઈએ, જેથી સરવાળે ઉપર ગણાવ્યાં તે તથા બીજાં કેટલાંક જરૂરી દ્રવ્યો શરીરને તેમાંથી મળી રહે. આવા

જોઈએ તેવા પદ્ય ને પૂરા આહારને ટૂંકમાં 'સુક્રતાહાર' કહે છે. એ વિષે વાત કરવાનું આવળ ઉપર રાખવું જોઈએ.

છેવટે, એક વસ્તુ જોવાની રહે છે: આપણું શરીર રસાયણી દૃષ્ટિએ ઉપર પ્રમાણે ઘડાયેલું છે. પરંતુ તે પોતે જ એક મોટી રસાયણ-શાળા છે. તે જીવતું રહી કામ કરે છે તેમાં અનેક રસાયણી ક્રિયાઓ થાય છે. વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રી જેમ તેની પ્રયોગશાળામાં પદાર્થને તોડફોડે કે અનેકને સંગઠિત કરીને નવો ઘંટે, તેમ જીવતા શરીરમાં ઉપરના બધા પદાર્થો તથા ખોરાક તૂટેફૂટે છે, તેનાં રૂપાંતરો થાય છે, નવા સમાસો બને છે; એમ કરવાથી જ શરીર જીવતું રહે છે. શરીર કાંઈ ઉપરના બધા પદાર્થોને અમુક જડ પદ્ધતિએ ગોઠવીને મૂઠી કે ભરી રાખવાનો કોઠલો કે કપાટ યા પેટી નથી. એ તો પોતાને જોઈતી સામગ્રી જાતે સજી લેતું જીવતું યંત્ર છે; તેને ખોરાક મળે તે પચાવીને તેમાંથી તે પોતાને જેવી જરૂર હોય તેવા પદાર્થો પોતે બનાવી લે છે. આગળ આપણે થોડુંક જોયું કે તેના પેટ-પેટુનાં અંગો અનેક રસ-શાળાઓ છે. શરીરની રોગ-અરોગતા આ બધાની ઉપર આધાર રાખે છે. તેથી કરીને શરીરના રસાયણી બંધારણનું તથા તેનાં અંગોનાં રસાયણી કામોનું જ્ઞાન દ્રક્તરી વિદ્યા માટે તો ઉપયોગી બને છે. પરંતુ એ તો માંદગી આવે ત્યારે. પણ રોગની તંદુરસ્તી માટે આહાર કેવો લેવો તેના વિચારમાં આ જ્ઞાન ખૂબ ખપતું બને છે. તેથી વૈદકની જેમ આહારવિદ્યાને માટે પણ આ બધું જ્ઞાન પાયારૂપ છે.

શરીરના બંધારણ વિષે આટલો વિચાર કરીને હવે પછી આપણે તેની મુખ્ય ધાતુ રુધિર કે લોહી વિષે વિચાર કરીશું.

મલેરિયાનો મચ્છર

ટાઢ વાઈને આવતા તાવનો અનુભવ લગલગ એકેએક ઘરને હશે ખાસ કરીને ચોમાસા પછી ગંદકી અને મચ્છર વધવાથી આ જાતના તાવનો ઉપદ્રવ ભાદરવા માસથી વધી પડે છે. પછી ઠંડ ઉનાળો ખેસતા સુધી આ તાવના વા આહુ રહે છે. ટાઢ વાઈને તાવ ચડતો હોવાથી તેને ટાઢિયો તાવ કહે છે. તે તાવ એકાંતરે કે ત્રીજે દહાડે પણ આવતો હોવાથી તેને ‘એકાંતરો’ કે ‘તરિયો’ તાવ પણ કહે છે. અંગ્રેજીમાં તેને મલેરિયા તાવ કહે છે, અને કેટલાક એ નામ પણ વાપરે છે. આ તાવના જીવાણુઓ કે જંતુઓ મચ્છર કરડે તેનાથી આપણા શરીરમાં ઘૂસે છે. શરીરમાં જઈ તે જીવાણુઓ એકમાંથી અસંખ્ય ચઈને ઝેર ઉત્પન્ન કરી તાવ ચડાવે છે. અને આ તાવ મચ્છર મારફત જ ફેલાય છે તે પણ ચોક્કસ છે. એટલે પ્રથમ આપણે મચ્છરની ઉત્પત્તિ વિષે જાણીશું અને પછીથી તે મચ્છર કઈ રીતે તાવ ઘેરોર ફેલાવી મૂકે છે તે જોઈશું.

૧

મચ્છર સુખ્યત્વે જો જાતના હોય છે: એક જાતનો મચ્છર કરડે તોપણ તાવ આવતો નથી; જોકે તેવા મચ્છરનો ખોરાક વનસ્પતિનાં ફૂલોનો રસ હોવાથી ભાગ્યે જ તેઓ ઘરોમાં આવે છે. આ મચ્છરની જાત કોઈને નુકસાન નહિ કરનારી હોવાથી તેને પ્રાદ્યક્ષિયા મચ્છર કહેવાય. આપણે જેને ડાંસ કહીએ છીએ તે એ છે.

તેમની ખેસવાની રીત ઉપરથી તે પરખાઈ આવે છે. દીવાલ ઉપર ખેસે ત્યારે ડાંસ કે પ્રાદ્યક્ષિયા સમાંતર રીતે ખેસે છે, અને ઊડતાં ઊડતાં કાન પાસે આવે ત્યારે બહુ ગણગણાટ

કરી મૂકે છે. આ જાતને અંગ્રેજીમાં ‘ક્યુલેક્સ’ કહે છે.

બીજી જે જાત છે તેને અંગ્રેજીમાં ‘એનોફેલીઝ’ કહે છે. ગ્રીક ભાષામાં ‘એનોફેલીઝ’ એટલે નકામું. આ મચ્છર જ મલેરિયા તાવ ફેલાવે છે. તેની ખેસવાની ખાસિયત ઉપરથી તે પરખાઈ આવે છે. બીજા ઉપર ખેસે ત્યારે પાછળનો ભાગ જિંચો રાખે છે. આ મચ્છર તાવ ફેલાવતા હોવાથી તેને ઝેરી મચ્છર કહે છે.

દરેક મચ્છરને છ પગ, સૂંઢ, મોઢું, બે આંડિયા — મૂંઠ, બે આંખ, બે પાંખ, છાતી અને કકડે કકડે બનેલું પેટ હોય છે.

મચ્છરમાં નર અને માદા હોય છે. ઝેરી મચ્છરના નરનો ખોરાક ફૂલોનો રસ વગેરે વનસ્પતિ છે. તેથી નર-મચ્છર તો ભાગ્યે જ ઘરમાં માલુમ પડે છે. કદાચ ઘરોમાં આવી ચડે તોપણ કરડતો નથી. પણ તેની માદાનો ખોરાક લોહી છે. એટલે ખાસ કરીને આપણું ઘરોમાં જ તે વસવાટ કરે છે. દિવસે તો લોહી ચૂસવા આવવાની હિંમત માદા કરતી નથી. કેમ કે દેખતાં આપણે યોગ્ય જ એમને નિશંતે લોહી ચૂસવા દઈએ! તેથી દિવસે તે આપણી ચોપડીઓ, છપ્પીઓ, છત્રીઓ, ખૂંટીઓ લેરવેલાં કપડાં અને એવી ખૂણે પડતી જગાઓમાં છુપાઈ રહે છે. રાત્રે તેને ઠીક લાગ ફાવે છે. કારણ કે રાતનાં યાકચાંપાકચાં આપણે નિશંતે ઊંઘતાં હોઈએ ત્યારે આવીને લોહી ચૂસી લાય છે. ન્યારે તે કરડે છે ત્યારે લાળ ચોપડીને કરડે છે. એટલે લોહી ચૂસીને ઊડી ગયા પછી જ તેની ખબર પડે છે: કરડેલી જગાએ ચળ આવે છે અને દીંમણ ચઈ જાય છે.

આપણે મચ્છર કરડે છે તેમ કહીએ છીએ. પણ ખરી રીતે તો તે કરડતો — બચકું બરતો નથી. તે તો તેની સૂંઢ, જે દાકતર લોકોની ઈન્જેક્શનની પોલી સોય જેવી હોય છે, તે આપણા શરીરમાં ઘોંચે છે. આપણને ખબર ન પડે તેટલા માટે પહેલી લાળ ચોપડે છે. પછી તે પોલી સૂંઢ વાટે લોહી ચૂસી લે છે.

૨

હવે મચ્છરની પેદાશ વિશે સમજાવ્યો. માદા પાણી કે ભેજવાળી જમીન ઉપર પોતાનાં ઈંડાં મૂકે છે. એટલે આપણી બેદરકારીને લીધે ઘર કે ગામની આસપાસ ખાડખાખોચિયાં પાણીથી ભરાયેલાં હોય, કે આપણા ખાજની આસપાસ કાદવકીચડ બચ્ચો હોય, તો માદા એકી વખતે સો દોઢસો ઈંડાંની જૂમખી એવા બંધિયાર પાણી ઉપર મૂકી દે છે. બધાં જ ઈંડાં એકબીજાં સાથે ચીકણા પદાર્થથી ભેંડાયેલી જૂમખી હોય છે. બંધિયાર પાણી ઉપર ખૂબ ધારીને ભેરો તો કાળા ધૂળના રજકણો જેવી, તરાપાની પેઠે તરતી તેની ઈંડાંજ માદ્રૂમ પડશે. આ ઈંડાં સેવવા માટે માદાને ત્યાં રહેવાની જરૂર ઈશ્વરે રહેવા દીધી નથી. ઈંડાં મૂક્યાં કે માદાની સગાઈ પૂરી થઈ. પછી તેમનું શું થયું તેની બાજ કાઢવા પણ તે કદી આવતી નથી !

ઈંડાંમાંથી લગભગ બે દિવસે ઇયળરૂપે મચ્છરનું નહું રૂપ બહાર આવે છે. આ બીજી અવસ્થામાં તે ઇયળ કાળારાપડતી પાતળી હોય છે. તેના શરીરના વચલા ભાગનો આકાર બહુ કે ચૂડીઓ ભેડી ભેડીને બનાવ્યો હોય તેવો છે. આ એનું પેટ છે. કુદરતની અકળ કળા તો ત્યાં છે કે તેનું મોઢું છે ત્યાં તેનું નાક કે શ્વાસ લેવાનું સાધન નથી, પણ તેની પૂંછડી પાસે છેક છેડે પોલી નળી છે, જે નાકનું કામ કરે છે. પાણીમાં સડતાં પાંદડાં એ તેનો ધોરાક

છે. તે ખાવા માટે ઇયળ પાણીમાં વારંવાર ટૂળકી મારે છે, અને શ્વાસ લેવા માટે પાણીની સપાટી ઉપર આવે છે. શ્વાસનળી પછવાડે હોવાથી ઉપર આવે ત્યારે બિચારીને ઊધા માથે લટકીને શ્વાસ લેવો પડે છે. આ રીતે ઘડીકમાં તળિયે અને ઘડીકમાં સપાટીએ જવા આવવાની ખટપટ અહોરાત તેને કયાં જ કરવી પડે છે.

ઇયળની આવી દશા દશેક દિવસ ચાલે છે. તે દરમિયાન બે ત્રણ વાર તે જોળ ઉતારે છે, અને મોટી પણ થઈ જાય છે.

પછી તે પોતાની ત્રીજી અવસ્થામાં પ્રવેશ કરે છે. હવે તે ઇયળ મટી પોરા (ખૂપા) બન્યો છે. તેનું માથું અને પેટ ઠીક ઠીક મોટું થયેલું છે. આખની નિશાનીઓ પણ દેખાવા લાગી છે. પૂંછડી પાસે શ્વાસનળી હતી તે અદ્દસ થઈ ગઈ છે, અને માથા અને પેટની પાસે જ બે શ્વાસનળી દેખા દે છે. એટલે શ્વાસ લેવા માટે જિંધા માથે લટકવાની સગ્ગમાંથી મુક્ત મળી છે. કોઈ અવાવરા કૂવામાંથી ડાલ ભરીને ભેરો તો આવા ઘણા પોરા ભેવા પામશે. ઘડીકમાં તે નીચે જાય છે અને તરત જ તે પાછો શ્વાસ લેવા પાણીની સપાટીએ આવે છે. આવું ચંચળ અને તરવરતું ઝડપી જીવન કયાં સુધી જીવી શકાય ? લગભગ બે દિવસ પછી પોરા થાકી જાય છે, અને પાણીની સપાટીએ આવી લાંબોલસ થઈને પડી રહે છે. આ દશામાં તેની ચામડી ફાટી જાય છે અને તેમાંથી મચ્છરરૂપે પોરા બહાર પડે છે. હવે એ પોતાના પોરારૂપની સુઠાહા ખોળ ઉપર ભેસી ચોગરદમ સ્થિત નિહાળે છે; પાંખો આવ્યાનું ભાન થતાં પોતાની પાંખો પહોળી કરી જુએ છે, એટલે તેને હિંમત આવે છે, અને ત્યાંથી જીડી પાણીથી બહારની દુનિયામાં પ્રવેશે છે. આ તેની ચોથી અને

પરિપક્વ અવસ્થા છે. આ અવસ્થાએ આવતાં લગભગ ચૌદ કે પંદર દિવસ લાગે છે.

મચ્છરનું આયુષ્ય લગભગ દોઢ કે બે માસ જ છે. પણ તેટલી વારમાં તે અસંખ્ય ઇંડાં મૂકે છે અને તેમાંથી તેનો પરિવાર ખૂબ જ વધી જાય છે. કુદરતી નિયમ એવો છે કે જ્યાં ઉત્પત્તિ વધારે ત્યાં મરણપ્રમાણ પણ વધારે હોય છે. સહેજસાજ પવનની ઝડપે ચડી જાય તોપણ મચ્છર મરી જાય છે. આપટલી વખતે ઝપટે ચડી જાય તેટલામાં ખલાસ થઈ જાય છે. પરંતુ મલેરિયાથી અથવા એના ઉપર આપણે આધાર રાખી બેસી ન રહી શકીએ. એટલે તેનો ઉપદ્રવ અટકાવવો હોય તો ઘર કે ગામની આસપાસ ખાડાખાખોડિયાં

પૂરી દેવાં જોઈએ; ખાળ, મોરી, નીકો વગેરે સાફસૂફ રાખવી જોઈએ. ચાલું કરો કે દરેક મચ્છરને ત્રણ અવસ્થા તો પાણીમાં જ વિતાવવી પડે છે. એટલે બંધિયાર પાણી જ એની જન્મભૂમિ છે. કોઈ પણ ઉપાયે તે ટાળવું જોઈએ; અથવા તેની ઉપર આસતેલ અને ફિનાઈલનું મિશ્રણ રેડવું, કેમ કે તેનાથી મચ્છરની ઇંડાળ નાશ પામે છે. તે મિશ્રણની તર પાણીની સપાટી ઉપર ફેલાઈ જાય છે. તેથી જ્યારે શ્વાસ લેવા ઇંચળ કે પોરા ઉપર આવે ત્યારે તેની પાર પોતાની શ્વાસનળીઓ તે ગંધાર કાઢી શકતાં નથી. એટલે ચૂંગળાઈને તે મરી જાય છે.

(સાહ)

નારાયણદાસ સહાચરિયા

દારૂ કેમ ન પીવો ?-૨

૬

પીનારા પિતાઓનાં છોકરાંને ક્ષય વધુ થાય છે બાલ (Basel) વિદ્યાપીઠવાળાં અં. જી. ફ્રાન્કલિન્ડે પીનારા પિતાઓના ચાર વર્ગ પાડ્યા : ૧. ન કે ક્વચિત જ પીનારા; ૨. નિયમિત મધ્યમ પીનારા; ૩. નિયમિત કિલસના બે ક્વાર્ટ ઝિયરથી વધુ પીનારા; ૪. હરેડ દારૂડિયા. ક્વચિત જ પીનારાનાં છોકરાંમાંથી ૮.૭ ટકાને ક્ષય લાગ્યો, મધ્યમ પીનારાનાં છોકરાંમાંથી ૧૦.૭ ટકાને, વધુ પીનારાનાં છોકરાંમાંથી ૧૬.૪ ટકાને અને હરેડ દારૂડિયાનાં છોકરાંમાંથી ૨૧.૭ ટકાને ક્ષય થયો.

આમ દારૂ ક્ષયના બીજને સારુ ભૂમિ તૈયાર કરે છે.

વળી પીનારાં માબાપનાં ક્ષયરોગી બાળકો રોગ સામે ઓછું ટકે છે. પેન્સિલ્વેનિયાના ફ્રિંક્સ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં પીનારાં માબાપનાં ક્ષય-રોગી બાળકોમાંથી ૩૭ ટકા મુદ્દયાં ને ૧૩.૫

ટકા મરી ગયાં, પણ ન પીનારાં માબાપનાં છોકરાંમાંથી ૪૭ ટકાને મુવાણ થઈ અને ૯.૪ ટકા જ મરી ગયાં.

ડો. નોફ કહે છે, 'દારૂને ક્ષયના મારક બીજનો સૌથી ક્રિયાવાન સહાયક ગણવો જોઈએ.'

આરીવેએ જોયું કે પીનારાનાં છોકરાંમાં ૧૦ ટકા ક્ષયરોગી હતાં, પણ ન પીનારાનાં છોકરાંમાં ૧.૮ ટકા જ ક્ષયરોગી હતાં.

૭

પીનારા પિતાઓનાં છોકરાં માનસિક બોડાળાં વધારે થાય છે

એ જ ડો. બ્રુગેના 'માર્કિશ ટાબેલેન ઝૂર આલ્કોહોલ'માં લખ્યું છે, કે ક્વચિત પીનારાનાં છોકરાંમાંથી ૨.૩ ટકા, મધ્યમ પીનારાનાં છોકરાંમાંથી ૪.૬ ટકા, વધુ પીનારાનાં છોકરાંમાંથી ૯ ટકા અને દારૂડિયાનાં છોકરાંમાંથી ૧૬ ટકા મંદબુદ્ધિ અથવા વાઈયેલ હતાં.

૮

દારૂથી વંશની અધોગતિ થાય છે
 બર્ન (સ્વિટ્ઝર્લેન્ડ) વાળા. અબ ડેમ
 (Demme) 'બાળક ઉપર આલ્કોહોલની
 અસર' નામે પુસ્તકમાં લખે છે, કે એણે
 કુટુંબોના બે થોડકામાં બાળકોને સરખાવી
 જોયાં. એક જ સ્થિતિમાં રહેનારાં, એક જ
 ધંધો કરનારાં, અને મદ્યપાન વિના બીજી બધી
 રીતે સમાવડિયાં એવાં વીસ કુટુંબો એણે
 લીધાં. તેમાંથી દસમાં માળાપ ન પીનારાં
 હતાં, અને બીજાં દસમાં માળાપ ગણુ પીનારાં
 હતાં. બાર વર્ષ લગી એનો ઇતિહાસ ડેમ
 જોયા કર્યો.

૧ પીનારાં ૧૦ કુટુંબનાં	પીનારાં ૧૦ કુટુંબનાં
૬૧ છોકરાંમાંથી	૫૭ છોકરાંમાંથી
૫ નાનાથી મરી ગયાં	૨૫ નાનાથી મરી ગયાં
૨ 'સેઇટવિટસનાય'વાળાં	૧ 'સેઇટવિટસનાય'વાળું
હતાં	ને જડ હતું
૨ પછાત હતાં, જડ નહિ	૧ જડ હતાં
૨ ફૂબાં હતાં	૫ ફૂબાં હતાં
	૫ વામનરૂપ હતાં
	૫ વાધયેલ હતાં
૫૦ સારાં હતાં	૧૦ સારાં હતાં

પીનારાં કુટુંબોમાં ૧૭.૫ ટકા છોકરાં અને
 ન પીનારાંમાં ૮૨ ટકા છોકરાં નરવાં હતાં.
 માળાપદાદાના મદ્યપાનના કૃણ વિષે અબ
 ડેમ નીચલો કોઠો બતાવ્યો છે :

	કુટુંબ	છોકરાં નરવાં	નાનાથી બોડાં
	સંખ્યા	સંખ્યા	મૃત્યુ
બાપ જ પીનારો	૩	૨૦	૭
બાપ ને દાદો પીનારો	૧	૩૧	૨
મા ને બાપ પીનારો	૧	૧	૩

૯

દારૂડિયાં કૃતરાંને વધારે બોડાં

પ્રભુડિયાં અવતર્યાં

કલાક વિદ્યાપીઠવાળા ડૉન સી, એફ. હોબે*

*અબ હોબે તોરુલા (yeast plant) નામે
 એકકોશી રોપા ઉપર પ્રયોગ કર્યા અને સાદા

કૃતરાંનાં બે બોડાંનો અભ્યાસ કર્યો. બમ અને
 ટિપ્પી—આ બોડાંને ડોક્ટર થોડો થોડો દારૂ
 ખોરાક લેખો આપતા, પણ નિગ અને ટોપ્પીને
 જરાય દારૂ ન દેતા. ડોક્ટરે બેયું તો બમ ને
 ટિપ્પી નિગ ને ટોપ્પી કરતાં ઝટ થાકતાં અને
 ઓછું કામ કરતાં.

આ બે બોડાંને બચ્ચાં થયાં તે ડોક્ટરે
 સરખાવી જોયાં, તો બમ ને ટિપ્પીને ૧૫ મૂએલાં
 ને ૮ ફૂબાં ગણુડિયાં અવતર્યાં; ને ૨૩ માંથી
 ફક્ત ૪ જીવ્યાં. પણ નિગ ને ટોપ્પી, જેને
 દારૂ દેતા નહિ, તેને એકે બચ્ચું મૂએલું

દ્રાવણમાં તથા અત્યંત થોડા દારૂએર(આલ્કો-
 હોલ) લેખવેલા એ જ પ્રવાહીમાં આ કોથ
 કેટલે વેગે વધે છે, ને પ્રભુત્વપત્તિ કરે છે તે
 માખું, તો એણે બેયું કે નીચલા કોઠામાં
 દર્શાવ્યા પ્રમાણે દારૂએરની હાજરીમાં વિકાસનો
 વેગ રૂંધાય છે તથા ઘટે છે :

સાત કલાક પછી પ્રત્યેક	તોરુલા જેમાં વાળે તો
બમ મિલિમિટરમાં	દ્રાવણ
કોથ સંખ્યા	
૨,૦૧૧ કોથ	દારૂએર વિનાનું સાધારણ દ્રાવણ
૧,૧૯૧ કોથ	૧૦૦૦ ટકા દારૂએર
૯૯૨ કોથ	૧૦૦ ટકા દારૂએર
૮૫૨ કોથ	૧૦ ટકા દારૂએર
૧૯ કોથ	૫ ટકા દારૂએર

ગિયર કે વાઇનની બનાવટમાં દારૂએર ૧૪
 ટકાએ પહોંચે છે ત્યાં તો કોથમાત્રનો નાશ
 થાય છે. જે ગતિ આ એક કોથની થાય છે
 એવી જ ગતિ માણસના શરીરમાં રહેલા
 અગણિત કોથની પણ થાય છે, એટલે તો
 જર્મન સેનાપતિ ફ્રેન મોલ્ટ્કે કહ્યું હતું. કે
 'ગિયર ક્રાન્સનાં બધાં લશ્કરો કરતાં જર્મનીનો
 ઘણો વધારે ભયંકર થયું છે' (સર વિક્ટર
 હોસ્ટી) તથા ડૉન મેરી સ્ટર્જનું 'આલ્કોહોલ
 ઝંઝ ધ દ્યૂમન બોડી' જુઓ).

અવતર્યું નહિ, ૪ ફૂળડાં અવતર્યાં, અને ૪૫ માંથી ૪૧ જીવ્યાં. એટલે પીનારાં કૂતરાંનાં ૧૭.૪ ટકા તથા ન પીનારાંનાં ૯૦.૨ ટકા ગણકિયાં જીવ્યાં.

૧૦

પીનારાં 'ગિનીપિમ્પો'ના વંશ

કોર્નેલ વિદ્યાપીક મેડિકલ સ્કૂલ (ન્યૂ યૉર્ક) વાળા ડૉ. સી. આર. સ્ટોકડે આ પ્રયોગ કર્યા અને જોયું કે નર પીનારા ને નારી ન પીનારી હતી તો ૨૪ સમાગમે ૧૨ બચ્યાં જીવતાં અવતર્યાં, તેમાંથી ૫ જીવ્યાં અને એ પછી બહુ નાનાં ને બડકણુ હતાં. ૭ જન્મ્યા પછી તરત મરી ગયાં તે આંચકી ને તાણથી મરી ગયાં.

બીજે વર્ગ ન પીનારા નર ને પીનારી નારીનો હતો, તેમાં ચાર સમાગમે ૫ બચ્યાં જન્મ્યાં, તેમાંથી ૨ જ જીવ્યાં.

ત્રીજે વર્ગ નરનારી બેય પીતાં હોય એવો હતો, તેમાં ૧૪ સમાગમે ૧ બચ્યું અવતર્યું અને તે પછી જન્મ પછી છ દિવસે મરી ગયું.

ચોથા વર્ગમાં માળાપ બેય ન પીનારાં હતાં, એને ૬ સમાગમે ૧૭ બચ્યાં અવતર્યાં તે બધાં જીવ્યાં, અને હુંદપુષ્ટ જનાવર હતાં.

પરિણામ

મા કે બાપ પીનાર : ૪૨ સમાગમ : ૧૮ બચ્યાં જન્મ્યાં : ૭ જીવતાં, ૫ બડકણુ.

બેય ન પીનાર : ૬ સમાગમ : ૧૭ બચ્યાં જન્મ્યાં : ૧૭ જીવતાં ને નરવાં.

૧૧

માળાપ દારૂ પાચ ને પીએ એટલે
નિવા ચડે નહિ

નિયેનામાં બેયર નામે સ્કૂલ ડિરેક્ટરે ૫૮૮ વિદ્યાર્થીની તપાસ કરી. તેમાં ૧૩૪

છોકરાં ન પીનારાં હતાં, એમાંથી ૪૨ ટકાને જીવ્યા, ૪૯ ટકાને સાધારણ, અને ૯ ટકાને ચોછા માર્ક મળ્યા. ૧૬૪ છોકરાં ઠોક વખતે પીતાં તેમાંથી ૩૪ ટકાને જીવ્યા, ૫૭ ટકાને સાધારણ, અને ૯ ટકાને ચોછા માર્ક મળ્યા. ૨૧૯ છોકરાં દિવસમાં એક વાર પીતાં તેમાંથી ૨૯ ટકાને જીવ્યા, ૫૮ ટકાને સાધારણ, અને ૧૪ ટકાને ચોછા માર્ક મળ્યા. અને ૭૧ છોકરાં દિવસમાં બે વાર પીતાં તેમાંથી ૨૫ ટકાને જીવ્યા, ૫૮ ટકાને સાધારણ, અને ૧૮ ટકાને ચોછા માર્ક મળ્યા. એટલે દારૂને ઉપયોગ વધ્યો તેમ હોશિયારી ઘટી ને ઠોક પાડું વધ્યું.

૧૯૦૧ માં ન્યૂ યૉર્કના ૫૫,૦૦૦ નિશાળિયાની તપાસ ડૉ. મેકનિઝોલે કરી તો તેમાંથી ૫૮ ટકા મંદબુદ્ધિ અને ૧૭ ટકા ઠોક હતા, ૨૦,૧૪૭ છોકરાંનાં માળાપનો વૃત્તાંત પણ આ રીતે મળ્યો :

પીનારાં માળાપનાં છોકરાં	૬,૬૨૪
" " " ઠોક	૫૩ ટકા
ન પીનારાં માળાપનાં છોકરાં	૧૩,૫૨૩
" " " ઠોક	૧૦ ટકા

૩,૭૧૧ છોકરાંની ત્રણ પેઢી તપાસી, તો જોયું કે ન પીનારાં માળાપ ને ન પીનારાં દારૂ દારૂનાં છોકરાંમાં ૪ ટકા જ ઠોક હતાં, પણ ન પીનારાં માળાપ ને પીનારાં દારૂદારીનાં છોકરાંમાં ૭૮ ટકા ઠોક હતાં (હોસ્ટી તથા સ્ટૉર્).)

વિયેનાની આસ્ટ્રોહોલિજમ વિરુદ્ધ કૅબિનેટમાં ચર્ચા થઈ ત્યાં એક ડૉક્ટરે કહ્યું કે, નીચલી ઓસ્ટ્રિયાના દ્રાસ ઉગાડનારા પ્રદેશના શિક્ષકો બહુ છે કે કોઈ વર્ષે નિશાળિયા બહુ જડ આવી ચડે તો સમજવું કે છ વર્ષ અગાઉ દ્રાસનો ફાલ આસે બિતર્યો હશે (ડૉ. તથા સ્ટૉર્).

૨. ૧૧.

નવું વાચન

શેઠ લા. ડ. કોલેજનું ઇન્માસિક : તંત્રી, પ્રો. પુરાણિક, અમદાવાદ.

સાર્વજનિકન : મં ૬૦૦ બાં ૬૦૬૦, સાર્વજનિક લો. કોલેજનું ઇન્માસિક. તંત્રી, પ્રો. ત્રિવેદી; સુરત.

ઉપરનાં બે ઇન્માસિક અમારી પાસે સમાલેખના માટે આવ્યાં છે. સામાન્ય રીતે દરેક કોલેજ પોતાનું સાત્તિક કાઢે છે; તેમાં તેની પ્રવૃત્તિઓની નોંધ મુખ્યત્વે લેવામાં આવે છે. ઉપરાંત કાંઈક હેબિટ તથા કાન્થો — વિદ્યાર્થીઓના નિબંધ-વ્યવસાય જેવાં — એ પણ હોય છે. આ સાત્તિકો મુખ્યત્વે તે તે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓમાં, અને એકબીજા કોલેજમાં અલગાલગતાથી પ્રસરે છે. સામાન્ય વાચકને માટે તે જોહાં નિર્માણ હોય છે, ને તેથી તેઓમાં એ લાગ્યે જ પ્રસરે છે.

આ બે સાત્તિકો એ જ સામાન્ય ઢબનાં છે; તેમાં કશી પોતાની નવી વિશેષતા ને નેહી. હેબિટ અંગ્રેજ ઉપરાંત ગુજરાતી પણ છે. અને એક બાધમાં કાન્થો પણ આપ્યાં છે. લા. ડ. સાત્તિકમાં અંગ્રેજ કાન્થો નથી.

સાત્તિકની સામગ્રી બાબત વળતાં, લા. ડ. સાત્તિક, જે 'સાર્વજનિક'ની સરખામણીમાં બાબત ગણાય, તેમાં એ ઉમરફેર તેના ઘટસ્થમાં પણ દેખાય છે. રૂપરંગ તથા છપાણમાં પણ એની નવલુવાની પ્રત્યક્ષ છે; 'સાર્વજનિક' કરતાં એ સાડું સુધક અને 'સુ-છાપ' ગણાય. 'ખીલ્ડ' તો કાંઈ નહિં તેાય અટકું તો સહી' — એ ન્યાયે કામજ તેમાં હાથઉઠોગને વપરાયો છે. પણ મન ઉપર છાપ શિખાઉપણુની પડે છે. અને એ તો બેડ સાત્તિકો વિષે કહી શકાય, નેકે 'સાર્વજનિક' તેની ઉમર પ્રમાણે (૨૨ વર્ષ થયાં ?) પીડે છે જ. પરંતુ આ તો, કોલેજ-વિદ્યાર્થીઓનું શિખાઉપણું સ્વાભાવિક રીતે જ ઊતરે, તેની છાપ ગણવી નેહીએ.

આ પ્રકારનાં સાત્તિકોના મુખ્ય ભાગ કોલેજની ઉત્તર પ્રવૃત્તિઓ — ચર્ચાપરિષદો અને રમતગમતો — નાં બયાનો રાકે છે. (કહાય પાનાંને દિસાએ ન હોય, તોપણ તેમાં આવતી સામગ્રીને દિસાએ તો આ જ મુખ્ય ગણાય.) તે ઉપરથી તમે કોલેજની શક્તિ અને મર્યાદા, અભ્યાસિતા અને ખેલદિલી, ઉપયોગિતા અને અનુપયોગિતા, વગેરે બાબતોનો ક્યાસ બાંધો તો તે વધારેપડતું ન ગણાય.

આ બયાનોમાં ગુરુત્વથી મંડળના બયાન સિવાય બધાં અંગ્રેજમાં છે, તે તો કોલેજની ભાષા અંગ્રેજ હોય એ વટના માર્યા જ ને ? બાકી, શું કામ આ નિવેદનો સ્વભાષામાં અને કાંઈક વિગતે ન હોવાં થઈ ? અર્થાઓનાં નામ અપાયાં છે, પરંતુ તેની સામગ્રીની નોંધ કે કાંઈ ન મળે. નિવેદનો વાંચતાં ક્યાંક ક્યાંક

એવું પણ લાગે છે કે, બિચારો મંત્રી કહેવા મથે છે પણ પરભાષા ખૂટે છે, અને ખૂટે જ. શા માટે આ ભાગ સ્વભાષામાં આપવો ન થઈ ? એ અંગ્રેજમાં જ હોય એવી ધારાધોરણી ફરજ તો નથી જ.

ખીલ્ડ એક નેણું કે, દરેક મંડળ કે સમિતિમાં વર્ગવાર પ્રતિનિધિ હોવા ઉપરાંત વિદ્યાર્થીની-પ્રતિનિધિ પણ હોયએ, આ શું કામ હશે ? સ્ત્રીશિક્ષણના માનમાં ? સ્ત્રીઓની સમાનતા સંભાળવા ? આમાં તો ભલ્લી અસમાનતા શીકી દેખાય છે. સમાનતાવાદી વિદ્યાર્થીની-એએ આને અપમાન ગણવું ન નેહીએ ?

એક સાત્તિકોમાં નહેરુખબરો પણ ભેઈ ! કોલેજ સાત્તિકે છાપા-ગતની આ અનુરુપ સુધી ઊતરવાની શી ભર ? અને તેમને પ્રકાર પણ સ્વચ્છ ગણાય. કેમરા, શાહી, ઇન્ડિયન, બરમાં, એ 'સુધરેલ' સામગ્રી એમાં આવે છે. કેટલાક ખાસ શિક્ષણ અને ટપૂશનના વર્ગો એમાં છે. પરંતુ એમાં 'સોંધી નકલોથી સાવધ રહેએ' કહીને રમૂતિ-સદાયક ગોળાઓ અને 'વિદ્યાર્થી'ઓ તથા ખેલાડીઓ માટે સર્વોત્તમ યાકૂતી' કહીને 'આસવ' પણ આવે છે ! અને આસવને માટે લલામણ કરી છે કે, 'શક્તિ, બળ અને સ્ફૂર્તિ આપે છે અને શરીર સ્નાયુ તથા મગજને પુષ્ટ કરે છે.' કોલેજના સંચાલકો ને આવું નહેરુ દરે તો તે તેમના વિદ્યાર્થીઓને લલામણ-રૂપે જ થયું. અને ને તમે તમારા સાત્તિકમાં એ છાપો તો તમે તે સ્વીકારો છો એમ જ થયું, થા કોલેજ જેવી હમ્મચ સરયાને માટે તો એમ માનવું નેહીએ. કે પછી છાપામાં નહેરુખબર એ તેવી આવે, એમાં છાપાવાળાને વિચાર કરવાનો ન હોય, — એ વેપારી બુદ્ધિની નીતિ-સહિતતા અહીં પણ માનવી ? Prop. (ને ને Prof. વાંચતા !) . . . ની કોટેલની નહેરુશત પણ આ સાત્તિકમાં આવે છે ! 'વિદ્યાર્થીઓનું માનીડું એક જ રચણ — કાફે' પણ છે ! આ નવતની નહેરુખબરો અપનારાઓ કોલેજ-માસિકમાં નય છે એ એટલા જ માટે કે, તેમને ત્યાં ધરાશીની આશા વિશેષ છે, એમ જ ને ? કોઈ સારો છુકસેવર પોતાની નહેરુશત નથી આપતો; કેમ કે એને ખાતરી છે કે એવો ખર્ચ કરવાની ભર નથી, — વિદ્યાર્થીઓ ખોળતા આવશે — એમ માનીને ? અમે આશા રાખી છીએ કે, સાત્તિકના તંત્રીઓ નહેરુશતોમાં વિવેક કરવાનું ન રાખતા હોય તો રાખે. હમ્મચ શિક્ષણસંસ્થાઓ પાસે મતાનુગતિકતા નહિ પણ નવીન અને વિચારપૂત હમ્મચાચારની આશા રખાય.

અને હેબિટ બાબતમાં પણ એ જ ભૂતી મતાનુ-ગતિકતા મળે છે. વિદ્યાર્થીઓ હમ્મચ વિદ્યાર્થી બહુ

છે, તો તેની ફેરમ તેમનાં ગુજરાતી લખાણમાં કેમ નથી? ત્યાં તો કાન્યા લેખકતા પ્રારંભિક પ્રયાસો જ લેવા મળે છે. ગુજરાતી સાહિત્ય જ ત્યાં આજે શીખવાય છે, અને સાહિત્ય એટલે સહિત સાહિત્ય; તેથી માત્ર તેવા જ લેખો આવે છે? મણિત, અર્થશાસ્ત્ર, રાજકારણ, ફિલસૂફી, વિજ્ઞાન, કાયદો, ઇતિહાસ ઇત્યાદિ વિષયો અંગ્રેજીમાં શીખવાય, તેથી વિદ્યાર્થીઓ તે વિષે ગુજરાતીમાં કેમ ન લખે? એ તેઓ ગુજરાતી ભણે છે તો તેનો પરચો તેને આગ કતારી બતાવવામાં જ રહેલો છે. એક સુચક આશ્રય કહેવાય કે, રવજાપામાં એક પણ ઉચ્ચશિક્ષાસ્તી વિદ્યાવિજ્ઞાનનો લેખ આ સામિકોમાં મળતો નથી. સમજાવે તો, આજના કોલેજ-શિક્ષણની અને તેની દિશાની આ નાનીચીની ટીકા નથી. તે એમ સૂચવે છે કે, તેઓ પ્રગતિકાર નથી; ત્યાં અભ્યાસિતા તરફ આગળ વધી નવા નવા વિદ્યાવિકાસના માર્ગો નથી શોધાતા. નજીવા પ્રમાણે, આ બે કોલેજનાં સંચાલન-તંત્રો ગુજરાતમાં યુનિવર્સિટી પોતાને ત્યાં રથાપવા અદમ્ભદ્ભિકા કરે છે. રવજાપાની પ્રતિક્ષા અને અનન્ય ઉપાસના વચર, આ બધા ફાંદોમાં ભણે સંતોષવય ન પાથ તો સાડું. યુનિવર્સિટી સ્થાપવા જેવી વિદ્યારાશિ આ સામિકોની પાછળ ધબકતી નથી દેખાતી. તે બાબતમાં નંબર જ આપવો હોય, તો તેમની હમર પ્રમાણે જ નંબર મળે છે, એ રાશમાં જ મેં કહ્યું.

ઉપર કહેલી કેટલીક છૂટા ચલનાઓ ઉપર ધ્યાન આપવા તે તે સામિકના તંત્રીમંડળને વિનંતી છે.

મફતિ: તંત્રી, હરિનારાયણ આચાર્ય. ગુજરાત પ્રકૃતિ મંડળ (બટ, અમદાવાદ)નું મુખપત્ર — ત્રેમાસિક, પુ. ૧, અંક ૧ હો. વાર્ષિક લગભગ રૂ. ૩.

માત્ર આઠ વર્ષની દાનવીવાળી સગાએ, ૧૯૩૭ના અંત ભાગમાં, “પ્રકૃતિના અભ્યાસ વગેરે કરવા માટે ‘ગુજરાત પ્રકૃતિ મંડળ’ ની રથાપના કરી અને ભતે એ મંડળના રથાપક સભ્યો થયા.” એ સંસ્કારમાંથી આ મંડળ આજે ૧૦-૩૦ સભ્યોની સંરચા બની છે; તેણે એક નાનકડું સંસ્કરણન પણ જમાવ્યું છે; અને હવે આ ત્રેમાસિકરૂપે લેખન-પ્રવૃત્તિ પણ તે શરૂ કરે છે. અમદાવાદમાં ગ્રેડ મહેલી આ પ્રવૃત્તિના સંચાલકોને પોતાના કામ માટેના પ્રેમ તથા ખંત બતાવવા આટલી હદીકત પૂરતી છે. ‘પ્રકૃતિ’માં લેખો મુખ્યત્વે ગુજરાતની પ્રકૃતિને સત્તા અને સંપ્રમાણ આપવામાં આવશે એમ તંત્રી જણાવે છે, અને કહે છે કે, ‘માત્ર કવિતા કે કેવળ કવિતામૂલક લેખોને રથાન મળશે નહિ’ આ પહેલાં અંકની સાગમોમાં મંડળને પરિચય, દિસાળ ઇત્યાદિ આપીને પણ ગુજરાતનાં પાસ, પંખી, માછલી, કીટક, વનરંપતિના નજીકારોન્ય લેખો છે. એ

બધું વાંચ્યા વગર તે વિષે વાલ કરવી બોરબર નથી. માનું છું કે, માસિકના લેખો તદ્દિશ માટે નહિ, પણ ગુજરાતી વાંચી નાણનારા સામાન્ય વાચકો માટે ઉપરોક્તો થાય એવા રાખવાનું ધોરણ રહેશે. મંડળે પોતાના કામમાં ગુજરાતને રસ લેવું કરવાનું છે. એટલે માત્ર તદ્દિશની જ પ્રવૃત્તિ બનાવી દેવી એ મંડળને ન પોસાય. અને પ્રકૃતિનું કેટલુંજ જ્ઞાન તો આજ કામ્ય અને અમણ બહુી ઉવેખાતા આમિકો પાસે છે, જે નાવરિકો પાસે નથી; અથવા છે તો તે માત્ર અંગ્રેજી પુસ્તકોની ધરેડનું. એ જ્ઞાનને પણ આ માસિક એકઠું કરી આવે, તો સારી સાહિત્યસેવા પણ થશે.

એક બે બીજી વસ્તુઓ સર્વસામાન્ય સાહિત્યિક જરૂરિયાત વિચારતાં સૂઝે છે. એક તો પરિભાષાની, પરિભાષા ભારે સંસ્કૃતિયા ન થઈ પડે એ સંભાળ રાખવી જોઈએ. બહાર, તે તે ભાગના લોકો પાસેથી ચાલુ ભાષા બહુી તે પ્રચલિત કરવાનું યાદ રાખવું જોઈશે. આનું સંશોધન થાય તો એક અણુપેટાચિતું ફેર ખેડાવા હાગે. માસિકની સામાન્ય ભાષાને વિષે પણ આ સંભાળ રાખવી ટીક ઉપરાંત જોઈણી બાબત પણ વિનંતી કરવાની કે જોડણીકોશને અનુસરવામાં આવે.

રવજાપા મારફત વિજ્ઞાનના ખેડાણમાં અને ગુજરાતની વિપુલ કુદરતી સમૃદ્ધિના જ્ઞાનમાં આ માસિક ટીકની સેવા અર્પો, એવી આશા અને પ્રાર્થના છે. ૩૦

વિદ્યનું બાપી બધારણુ: લેખક માંડવિયા: બાંકવા: ૫. ૧૮૫. રૂ. ૦-૮-૦.

દિને ‘પાકિસ્તાન’ અને ‘હિંદુસ્તાન’ એવા બે અલગ, રવતંત્રે ને સર્વસંતાપીશ રાજીમાં પહેંચવાના મુરિલમ લીગના લાદોરના કરાપના સમર્થનમાં જુદા જુદા લેખકોએ લખેલા મળ અમેરેજ લેખોનો એક સમૂહ ‘ઉદિવાક પ્રોપેગેન્ડા બાઉકર ફૂગ્ગર કોન્સિટ્રેશન’ નામક પુસ્તકરૂપે જનાબ મિત્તા સાહેબે પ્રગટ કરેલો. પછી એનો ઉર્દૂ અનુવાદ ‘હિંદુસ્તાનકા અધાન્દા હરદરે સિવાસી કપા હોના ચાહિયે’ એ નામથી પ્રગટ થયો. બાઈશી માંડવિયાએ એ ઉર્દૂ પુસ્તક પરથી આ ગુજરાતી પુસ્તક અનુવાદિત અને સંક્ષિપ્ત કરીને પ્રગટ ક્યું છે.

પાકિસ્તાનના પક્ષમાં, ને એની સામેની ફાલીકો પેશી જેના જેના જવાબમાં, તર્કશક્તિ અને અભ્યાસના બળે નેટનું કરી રાકાય, એટલું બધું જ આમાં એક સંમંદરૂપે મળે છે એ જોવું મુલ્ય છે.

ક્રાવિરિસ્તાન વિષે મિ. નાઈકરે કરેલું એક બાપણ અને વાઈસરોય અને દિની વચ્ચનાં જોમરદ ૧૯૪૦ નો વિવેરેન્ડા પણ આમાં સંપ્રધાયેલું છે. મિ. નાઈકર સિવાય આ સંમંદમાંના કોઈ લેખક ક્રાવિરિસ્તાનનો પક્ષ કર્યો નથી. લલકુ કિંદુસ્તાન અને પાકિસ્તાન સિવાય

બીજા 'સ્તાનો' બ્રહ્મા ન કરવાં જેઈએ એવી દલીલો, શીખિરેતાન આમેતા રહિયા આપતાં, જેરોરોરથી કરવામાં આવી છે. વાઈસરોય અને હિંદી વચ્ચેનાં નિવેદનોનું ઔચિત્ય આ સંપ્રદર્શનું છે એ બરાબર સમજાવું નથી, સિવાય કે એમાં મુસ્લિમ લીગને વધા એવી વિચારસરણીને એવું મંદત્વ આપવામાં આવ્યું છે કે એવી નિર્બળ સ્વપક્ષવાદી સહેજે કુદાઈ નહય.

પુસ્તકને સમગ્ર દષ્ટિએ વિચારતાં એમ લાગ્યા વિના રહેવું નથી કે, છેલ્લા યુરોપીય મદામુદ્ધ પછી યુરોપમાં જે નાનાં નાનાં નિર્બળ અને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રો વિજેતાઓએ પોતાની સમવટ પ્રમાણે બ્રહ્મા ક્યાં અને જિંદગી સામાન્યશાલી દષ્ટિ પોતાની સમવટ પ્રમાણે દુનિયાના ગમે તે બાગમાં બ્રહ્મા કરવાની આશા આપે છે, તેમાંથી આ સંપ્રદર્શના એક મૂળ લેખક મિ. એમ. આર. શીને પુષ્કળ પ્રેરણા મળી છે. મિ. એમ. આર. શી. પોતાના અભ્યાસ દ્વારા વધારે નજરના જમાનામાં એટલે કે વર્તમાનકાળ મુખી થઈ આવે ને એ અનેકાશ્રયતાનાં યુરોપમાં કેવાં બચકર પરિણામો અત્યારે આવી રહ્યાં છે એ જુએ, તો એમની એ પ્રેરણા કેટલી કલ્પિત છે એ કદાચ એ સમજી શકે.

• હિંદુસ્તાન ભૂતકાળમાં, અંગ્રેજ સામ્રાજ્ય સ્થપાયું ત્યાર પહેલાં, રાજાજીય દષ્ટિએ એક અને અખંડ રાષ્ટ્ર ક્યાંય નહોતું એ એમની એક બીજી મોટી દલીલ છે. પણ એમ નહોતું માટે ન જ હોયું જેઈએ કે ન જ થઈ શકે એવુંયે શી રીતે કહેવાય? અંગ્રેજ સામ્રાજ્ય તમે હિંદુસ્તાનને એ એકતા મળી છે એના પરથી ને એ એકતા નહોતી ત્યારે શું થયું હતું એના અભ્યાસ પરથી તો હીવા નવું સ્વયં કેખાવું જેઈએ કે, એ એકતા ને એકરાષ્ટ્રવાદમાં જ દિંદેના ઉદ્ધાર છે ને એમાં જ દિંદેની સાંતિ અને પ્રગતિ છે, અનેકાશ્રયતા ને હિંદુમુસલમાન ઇત્યાદિ ભિન્નતામાં નહિ.

આને ત્યારે હિંદેની સરહદો ઇતિહાસ અને કોક્ષસ્ય અને હોંગકોંગ મુખી પદોથી કહેવાય છે ત્યારે હિંદેના બાગલા પાટવાની ને તેને અનેક 'સ્તાનો'માં વહેંચી નાખવાની વાત કરનારની અંગ્રેજ અમલદારશાહી પોઠ વાળે તે એમાં શો દેહુ દોય છે તો ફરક વિચારશીલ માણસને જટ સમજાઈ જવું જ જેઈએ. જમાનો જમતરનું સમુદાયન માગે છે — જમત આપ્યું એક છે, એના નુકા નુકા ને એકબીજા જેટલે અપરવા બાગલાઓ પાટવામાં જ અશાંતિ ને ભદ્રવારજીનું મૂળ છે, એમ માનવા તરફ દગતો નહય છે, ત્યારે આપણે આપણી ભિન્નતાઓ પર ભાર મૂકી મૂકીને મરી રહ્યા છીએ!

ભિન્નતા છે — જરૂર છે. ભિન્નતા દેશની સહિમાં ક્યાં નથી? પણ એકથી ભિન્નતા ખુદાએ ત્યારે નથી સર્જી. બધી ભિન્નતાને એકબીજા ત્યારે સંધારો ને

એમાંથી પણ એક અદ્ભુત એકતા બચી કરનારો હાય એ જ ખરો ખુદાનો હાય છે ને એમાં જ ખુદાની ખુદાઈ છે. Unity in diversity — એમાં અમેક એ સહિનું મદાસ્ય છે. હિંદમાં હિંદુઓ, મુસલમાનો, દ્રાવિડો, શીખો, પારસીઓ, અફઘાનો, બંગાળીઓ, મરાઠાઓ, ગુજરાતીઓ, ગદારીઓ ઇત્યાદિ અનેક છે પણ એ બધાય છેવટે હિંદી પણ છે જ, ને એમને દેશ તે આપો હિંદુસ્તાન છે; ને એ એકરાષ્ટ્ર છે, વા હરો કે ધરો, ત્યાં મુખી ને ત્યારે જ અહીં સાંતિ અને પ્રગતિ અથવા આશા ને આપાની આબાદ થવાની છે, એ પરમ ઐતિહાસિક સત્ય બહીને આપણે આપણું કદયાણ નથી જ સાધી શકવાના.

આપણે લીધેલીને નુકા થયું હોય તો થઈશકરો ને બલિષ્ઠમાં લડતાવડતા જ રહેવું હરો — એમ કહીને કે ઇતિહાસમાં અમે એમ જ કરતા આવ્યા છીએ! તો — તેમ પણ કરી શકરો. પણ એવી આશા તો નહિ જ થવાય. ઈ. સ. ૧૬૨૪માં હિંદુમુસલમાન એક થયા હતા છતાં એમણે આપણને માથું આપ્યું નથી, એ લોકો આપણે લડતા લડતા રહીશું યા નુકા થઈશું તો માથું બધું આપી દેશે એમ માનનારાઓ, અંગ્રેજ કહેવત પ્રમાણે, મૂખાંશિના સ્વર્ગમાં જ બિરાજે છે. ત્યારે જ દાખલો વિચારો. બમ્બે નુકા પાડવાથી શું મળ્યું? — સિવાય કે પરદેશીને ખાંધે ચડાવીને પોતાના દેશજાતને યા તો અત્યારની સ્થાપનાં પડેશીને પીડવાનો આધિકાર!

પુસ્તકની બાપામાં શ્રી. માંડવિયાએ 'હિંદુનું મુસ્લિમ રાજકારણ' નામક પોતાના અનુવાદ પછી કંઈ સુધારો કર્યો નથી, એકે પારે તો પાછો જરૂર કરી શકે એમ છે એ અહીં અમે ફરી કહીએ છીએ. અ.

પૃથ્વીનો પહેલો પુત્ર : લે. હરજન સોઝીયા; પ્રકાશક : બારની સાહિત્ય સંપ; પૃ. ૩૧૪; મૂલ્ય : રૂ. ૨-૦-૦.

એક નવલકથા અને એ નવલિકાનો આ સંપ્રદ છે. 'પૃથ્વીનો પહેલો પુત્ર' એ નવલકથા પરથી સંમહનું નામ પાડ્યું છે.

દશાણુ મુખ પ્રદેશમાં ત્યારે જમીન હરો તે સમયની ત્યાંની ચિત્રણી સંસ્કૃતિ, કુદરતનાં તત્ત્વોએ તોફાન મચાવી જળને ટેકાણે રથ્ય અને રથને ટેકાણે જળ કરી મૂક્યું ત્યારની તે પ્રદેશના લોકોની હાડમારી, છપવા માટે નવા પ્રદેશની શોધની જરૂર અને પરિણામે ઉત્તરવરફવસવાટ — એ સર્વને સાંકળી લેતી રડક પાનાંની આ નવલકથામાં લેખકે પોતાની પ્રજા કલ્પનાને જેરે દેરેલાં સંધાઈચિત્ર વાંચનારને મુગ્ધ કરી મૂકે એવાં છે.

આ નવલકથામાં શીશ અને મૃદ — એ નર-વાનર નવિનાં પાત્રો મનુષ્ય-બાળકને જન્મ આપે છે અને એ નર-વાનર આખાવ તેમ જ બાળક મનુષ્યના સંદર્શકમાં

ભિન્નરિતે મનુષ્યને સદૃશ એવા સુણે પ્રાપ્ત કરે છે, એમ દેખાઈવામાં આવ્યું છે.

શીશ અને સૂઢના મનુષ્ય-ભાષા યોગ્ય છે, પણ પોતાનાં શારીરિક કારણે બોલી શકતાં નથી, ન્યારે તેમના બાળકને આ મુશ્કેલી નહતી નથી. શીશનું પાત્ર ખૂબ સ્વાભાવિક લાગે છે, ન્યારે સૂઢના પાત્રમાં અસ્વાભાવિકતા આવી જાય છે. આ બંનેનાં વાનર-મનુષ્યોમાં — સાબ્દિક વિચાર (abstract thinking through words) હોઈ શકે કે કેમ તે સંકરણ છે.

શીશ અને સૂઢના પુત્ર-પ્રથમ મનુષ્યનું — પાત્ર-લેખન વધારેમાં વધારે અસ્વાભાવિક લાગે છે. પ્રથમ તો શીશ અને સૂઢના મનુષ્ય પુત્ર તરીકે તેને કલ્પવામાં જ અતિશયોક્તિ ભેળું લાગે છે. શીશ અને સૂઢના સ્વાભાવને બાળકે રાખીએ, પણ ખુદ તેને શિક્ષણ આપનાર ગજુદેવ કરતાં સજ્જ લેનારમાં કાંઈ વિરોધ હોય એવી જાણ આપણને બાળકનું પાત્ર આપે છે. બાળકની ભાષા બાળકના જેવી છે, ન્યારે તેનું વર્ણન પ્રૌઢ ભેળું લાગે છે. ગજુદેવ, ઉપમ અને શીશનાં પાત્રાલેખન ખૂબ સારાં છે. સૂઢના પાત્રમાં કાંઈક ઊણપ હોય એવું લાગે છે. પ્રથમ મનુષ્યને જન્મ આપનાર માતા પોતાના પુત્રને બહારે સસવાથી સંતોષ માને એટલું જ નહિ, પણ ત્યાર બાદ કેટલાક સમયે બનતાં પુત્રને બોલવે પણ નહિ એ કેમ બને? આવી ખૂબ શીશ કરતો નથી. છતાં પણ તેના કરતાં સૂઢ વિકાસક્રમમાં તેનાથી આગળ હોય એમ લાગે છે.

તે સમયની સંસ્કૃતિનું એક સુંદર ચિત્ર આપણને લેખક આ મુજબ આપે છે :

‘આપણે બધાં દહા આનંદ કરીએ છીએ. આપણાં પેતરો દહા લીધાં છે. આપણાં પશુઓ દહા દૂધ આપે છે. આપણાં ધરો દહા લીધાં છે, અને નવાં ધરો બતાવવાની બુદ્ધિ આપણાંમાં દહા તાણ છે. આપણને દહા ખબર પડે છે કે, સુરજ આપણા દેશમાં ક્યારે આવવાનો છે અને તેનું અન્વણું ચાલે તેટલા વખતમાં આપણે શાં શાં હામો કરી લેવાનાં છે. આપણે તારાઓનાં જૂમખાને પણ બરોબર યોગબળે છીએ અને એમના ઝાંખા અન્વણમાં પણ હામ કરવાને આપણી આંખોમાં દહા શક્તિ છે. આપણી ઝીંઓ દહા અગ્નિ કરતાં અને અગ્નિ સાચવતાં જાણે છે તેમને માંસ રોકતાં આવડે છે અને અનાજનો બકો બનાવીને તેના ઘોળા કરીને તેને તેઓ રોકી પણ નાંખે છે. તેઓને માટીનાં પાસણે બનાવતાં આવડે છે અને તેમાં દુરથી પાણી ભરી લાવવાનું પણ તેમનામાં જોર છે. આપણાં બાળકો પશુઓને ધાસ ચરાવી શકે અને જનવરો સાથે લડવાની તેમનામાં હિંમત છે. આપણા પશુો દહા બસો વરસની ઉંમર સુધી છતીને લુવાનેને ચારી રીતે છત્વતાં શીખવી શકે છે.’

આ ચિત્ર સુંદર હોવા છતાં નવલકથામાં સ્વાભાવિક રીતે ગોઠવવામાં આવ્યું નથી. અન્ય રચણે નિર્દારિતના

વિસ્તારને પણ એવી જ કૃત્રિમ રીતે, વાંચનારને કૃત્ર માહિતી આપવા ખાતર જ, નવલકથામાં વહેતા રસની સાથે અસંગત લાગે એમ વર્ણવ્યો છે.

આ બંનેની નવલકથાના આપણા સાહિત્યમાં નથી. વળી બમ્બુ નવલકથાના સાહિત્યના ધોધ કરતાં એ જુદો જ યોગો પાડે છે. ઉપરાંત, દુરના ભૂતકાળની દેવદાસી માહિતી — ભૌગોલિક તેમ જ ઐતિહાસિક — રસપ્રદ રીતે રજૂ કરે છે. કેઈ પણ વ્યક્તિને આ સાહિત્યથી કશું પણ સુકસાન તો ન જાય — નવી મોંઘે તો ન જ બંધાય. વિદ્યાર્થીવર્ગ અને તેમાંય તે કિશોર અવસ્થાના વિદ્યાર્થીને એ ખાસ વાંચવા યોગ્ય ગણાવ. ‘દુધા ભીરી’ એ નવલિકામાં નેહાકાળના સમયના લોકોની રહેણીકરણને આલેખનું એક સુંદર ચિત્ર આપણને ગળા રહે છે. લે. તિલકના ‘Arctic Home in the Vedas’ને આધારે તેનું સ્થળ ઉત્તર ધ્રુવ પ્રદેશનું કલ્પવામાં આવ્યું છે.

‘ગામ્યુને યોગે’ — આ એક ભૌગોલિક નવલિકા છે. કેઈ જાંજાળી નવલિકાનું બાધાંતર કે છાયાનુવાદ છે? પ્રભુપુત્રના આગેા વિસ્તાર આ-મુખ-મૂલ કોર્મો વાદી-રવે વર્ણવ્યો છે. મજાળને રસિક કરી શીખવવા માટે આમ પ્રકારની વાતો હામ આવે એમ હોય, તો શિક્ષકોએ આ લેખક પાસે એવી વધારે અને વિવિધ માગ્યો ભેળવે. ઉપરાંત બે વાતો પણ એ જ હરેશથી લખાયેલી લાગે છે. આમ ગુજરાતીમાં વૈજ્ઞાનિક કથાઓ શરૂ કરવા માટે લેખકને ધન્યવાદ થયે; — નેરે આ કથાઓમાં કાંઈ અને વરતુ દહા બોઈ અજકે છે, તેથી શક વાતાં-રસ નબોલો પડે છે. ખજા ગાંઠો

સાહ્યાર સ્વીકાર

નીચેનાં પુસ્તકો સમાલોચનાને માટે મળ્યાં છે :

તત્ત્વચિંતન : સાધાંતર કરનાર : શ્રી. પેડુંભાઈ શ્રીપતરાઈ શેઠ, પ્રકાશક : શ્રી રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ, અમદાવાદ, ૧-૦-૦ ખાંડોના ખેડ : લે. શ્રી. તારાચંદ્ર ચોપરલાલ બાલાલ, પ્રકાશક : ગુજર મંચરલ હાવાલય, ૩-૦-૦. સોરઠી બહાદુરપટિયા ભા. ૧ લો : સંપાદક : શ્રી. અંબરચંદ્ર મેધાણી, પ્રકાશક : ગુજર મંચરલ હાવાલય, ૬-૦-૦. ૧-૧-૦; પાક : ૧-૦-૦. યામધર ભા. ૧ લો : પ્રકાશક : ગુજર મંચરલ હાવાલય, ૧-૦-૦. સંપ્ર વ્યવસાય : પ્રકાશક : ગુજરાત બ્યાધામ પ્રચારક મંડળ, દાણી, ૧-૧-૦. શ્રી ચિત્રીશયંદ્ર : પ્રકાશક : શ્રી રામકૃષ્ણ સેવા સમિતિ, અમદાવાદ, ૦-૬-૦. મેરા ઘર : લેખક ચોર પ્રકાશક : શ્રી ધારિનાયજી ત્રિવેદી, બડવાણી, ૦-૩-૦. નિવેદિતા ભા. ૧-૨ : લેખક : ગુજરાતરસ આચાર્ય, નવમુખ પુસ્તક બંદાર, રાજકોટ, ૩-૮-૦. મમતા : પ્રયોગક : મુદ્દ, નવમુખ પુસ્તક બંદાર, રાજકોટ, ૨-૦-૦.

માસિક વિવેચન

આંખને ઉઘાણી મળી

રૌરિક-કલાનું બીજું પ્રદર્શન અમદાવાદમાં ગોઠવી, ખરેખર આંખને એ ભવ્ય દર્શનની ઉઘાણી કરાવવા બદલ, તેના વ્યવસ્થાપકોનો અમદાવાદે ધન્યવાદ માનવો જોઈએ. રૌરિક જેવા અમર્ય કલાકારનાં ચિત્રો જોઈએ ત્યારે રંગ અને રેખા તથા પ્રકાશ અને છાયામાં કેવી તાકાત પડેલી છે તે પ્રત્યક્ષ જણાય છે. દિમાલયની ભવ્યતા શબ્દચિત્રથી શ્રી. કાકાસાહેબે 'દિમાલયના પ્રવાસ'માં ને શ્રી. ગાંધીજીએ 'એને શી ઉપમા દઈએ' એ એક નાનકડા ક્ષેત્રમાં દેખાડી છે, એ બેઉ ચિત્રોમાં દિમાલયની ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રેરણાની ઉત્તુંગતા આપણા મનમાં ધડેલી ભૌગોલિક ઉત્તુંગતા સાથે ભળી જઈ, એક ભવ્ય ચિત્ર ઊભું કરે છે. રૌરિક-કળા એ બધું જ એકસામું આપણામાં મૂર્તિમત કરી શકે છે. સ્વર્નાશાયણનો પ્રકાશ પણ એ પીંછીમાં તદ્દત જ ઝળંજળે છે. દિમાલયની રક્ષક ભંચાર્ધમાં તેની નિરંભય ભાવનાસૃષ્ટિ અને નિર્મળ પ્રેરણાશક્તિ એ કલાકાર વણી આપે છે. સામે જ, દિમાલયના આત્માને — હિંદુ દર્શનના વિરાટ — બ્રહ્મને રૌરિક-કળા મૂર્તિમત કરી આપે છે. તેના ચિત્રને જોતાં, તેની ચાર સીમાઓ ઓગળી જઈ, એક વિરાટ દર્શન સામે ઊભું રહે, એવી એકાગ્ર દષ્ટિ પ્રેક્ષકની તે આપોઆપ કરી લે છે.

એવી છાપ છે કે, આ બીજા રૌરિક પ્રદર્શનમાં પહેલા કરતાં ઓછાં ચિત્રો હતાં. આ એની શોભામાં વધારનાર વસ્તુ તરીકે હું મળાનું છું. મયા પ્રદર્શન વેળા ચિત્રોની બીડ જોવું જે હાલતુ તે આ વેળા કમી લાગ્યું, એકસાથે ઓછાં ચિત્રો હોય તો સારું નહિ?

આ વેળા પિતણુત્ર બેઠાનાં ચિત્રો મૂકવામાં આવ્યાં હતાં. પુત્રની પીંછીમાં પણ પિતાની તાકાત છે જ; પણ તે બીજા દરજ્જાની લાગી. પુત્ર (મિ. સ્ટેટારક્ષાત્ર) ખરી શક્તિ માનવચિત્રોમાં અદ્ભુત જોઈ. હમણાં જ બેઠાએ એવી જીવંતદર્શન અને આબેહૂબ તથા નિતાંતરુંકર સર્વતોભદ્ર છબી — શ્રીમતી બેગમતોવની — જોઈ સ્ત્રીની સુકુમાર દિવ્ય

પ્રેરણા-શક્તિ પ્રત્યક્ષ પતી હતી. 'જેકય અને ફિરસ્તો'માં પિતાની (મિ. નિકોલસ રૌરિક) પીંછીની વિરાટતાની સાથે માનવચિત્રની જીવંતતા એકસમાસ બની રહેલી જોઈ. દરિયાકાંઠે બેઠા બેઠા પોતાની બાજુ સમારતા માછીમારો પણ એ જ દરિયાઈ વિરાટતા સાથે માનવચિત્રને મળતી દેખાડતા હતા. પ્રો. રૌરિકનાં કંચનજંઘા, પ્રકાશદાન (કયાં ગણાવું ને કયાં છોડું?) વગેરે અનુપમ ચિત્રોમાં જે ભવ્ય વિરાટ અને 'વિભવ'માં જે રૌદ્ર રાજસ પ્રકાશ જિતરેલો છે તે જોતાં આંખ ચાકતી જ નથી. પણ પ્રેક્ષકોની બીડ એ સમાધિમાં ભંગ પડાવે છે, તેનું તો શું થાય? આ લોકશાહીના જમાનામાં એ તો સહેવું જ રહ્યું. અથવા ખરું તો એ કે, રૌરિકની પેઠે, સમાધિ અને સાધનાના અધિશાન સમી દિમાલયપ્રેરણામાં જઈ વાસ કરવો જોઈએ. પણ આજે તો ગાંધીજી કહે છે, 'વાંચનાર! ખરો દિમાલય આપણા હૃદયમાં છે. એ શુદ્ધમાં સંતોષ જવું ને ત્યાં શિવદર્શન કરવાં એ ખરી યાત્રા છે, એ જ પુરુષાર્થ છે.' રૌરિક-કળા એ કર્તવ્યની યાદી આપે છે.

બાણવા જેવો ચુકારો

ગેરકાયદેસર શુદ્ધપ્રવેશ એક ફોજદારી શુનો મનાય છે; અદાલતમાં તે સામે દરિયાઈ કરી હરેક નાગરિક રાહત મેળવી શકે છે. પણ એક પોલીસ કે સરકારી અમલદાર જે શુદ્ધપ્રવેશ કરે તો? આ વિષે એક બાણવા જેવા કેસ વિષે હમણાં વાંચ્યું ('હિંદુ' તા. ૨૫-૧૧-૪૧).

કલકત્તામાં એક જણ હથેર પોલીસને વહેમ મથો કે તે વગર પદ્મને શસ્ત્રો રાખે છે. તેની તપાસ કરવા, સાદાં કપડાંમાં એક પોલીસ-ટુકડી તેના નાથક સાથે પેલા બાણસના ઘર પર પહોંચી. તેનું ઘર તપાસવાનું વોરન્ટ પોલીસ-ટુકડી પાસે નહોતું. કેસમાં આરોપ એવો હતો કે તે બાણસ ને તેના બેડીદારો પોલીસ સામે યથા, અને એ રીતે કાયદેસર કાય કરવા આવેલા સરકારી અમલદારને દબાવ કરવાનો શુનો કર્યો.

વિદ્યાર્થીઓ આના ભોગ ન બને એ કેમ બને ? જેવું જીવન તેઓ આશ્રપાસ મૂકે છે, જે જીવનનો વાસ્તવ અંદર લક્ષ્યને પોતાને પ્રાપ્તિ રાખે છે, તે જીવનના દોષો આપોઆપ વિદ્યાર્થીમાં આજીવિતરતા લાગે છે.

કેઈ વિદ્યાર્થી આ વાંચશે તો તરત પાછો પોતાને મનાવશે, 'આપણે દોષી નથી, અન્યને દોષે આપણે જેવા છીએ તેવા છીએ.' આમ પોતે સતો થઈ અપુરુષાર્થો રહેવું એ પણ આજનાં વિદ્યાર્થીમાં બહુ દેખાય છે. પણ એમ પોતાનો જવાબ કરનાર વિદ્યાર્થી સમજે કે, બીજાને દોષે જે દર્શાવે બને છે તે યા તો કંમેરાની સ્ટેટ જેવા જડ પ્રકાશનું બંધન છે, તેનામાં દૈવત કે કશો માલ નથી. ઉપરનું લખાણ તો વિદ્યાર્થીને લાગી સલાહો આપ્યા કરનાર તેના શિક્ષક અને વડીલ જનો તથા સરકારને માટે મુખ્યત્વે છે.

પદ્ધતિદાન-ગાળો

લગનગાળાની જેસ પદ્ધતિદાન-ગાળો પણ એક મોસમી બનાવ જ લેખવેા જોઈએ. લગનગાળામાં મંગળગીત ને કટાણી ગવાય, તેમ પદ્ધતિદાન વખતે આદર્શવાદી પ્રવચનો હોય અને આજકાલ રાજકીય વિવાદમરત પ્રશ્નો હવે દાખલ થતા લાગે છે. અદ્દહાગાદમાં ડો. પત્રાલાલે જીવાનેને લક્ષ્મી કારકિર્દીની હાલત કરી. ડો. તેજગાદાદુર સમુદાયે બનારસમાં રનાતકોને કહ્યું કે, યુનિવર્સિટી રત્નત્રય વિચારની કેળવણીનું અને સત્યની કસોટીનું ધામ છે; અને તેમને બાવી દિંદની નેતાગીરી માટે આહવાન કર્યું. ચિદંશરમ અને આંધ્ર વિદ્યાપીઠમાં હિંદુ-મુસ્લિમ એકતા પર સર મદંમદ ઉરમાન અને નવાબ યારજમ બોલ્યા, જે વાત સર તેજગાદાદુરે પણ પોતાની રીતે કરી હતી. ડો. રાધાકૃષ્ણને પોતાનો પ્રિય વિષય ફિલસૂફી આગળ રાખી તે દૃષ્ટિએ અર્વાચીન જગત આમામાં (૧) નિહાળ્યું, અને વિશ્વજન તરીકે માનવધર્મની ચીમાંસા કરી. અને હમથાં શ્રી. રાજગોપાલાચારી લખનોમાં અધિસાની રાજદ્વારી ને સામાજિક કે સામુદાયિક મર્મોદાનો પોતાનો ખ્યાલ ચીતરી આપ્યા. આ બધાં પ્રવચનો તેમના પ્રત્યક્ષ શ્રોતાજનો ને નવા મેન્સુએટો તેમને માટે તો ઓછાં જ હોય છે, કેમ કે તેઓ તો જગત-

બજારમાં પડવા કે અર્ગિયુનું અવિધ્ય થવા તાકતા હોય છે; અને એની રજૂઆત પદ્ધતિદાન-પ્રવચનોમાં આસમાની વિદ્યારથી નક્કર ને જીવદા રાહની હોય છે. એટલે આ પ્રવચનો મુખ્યત્વે તો તંત્રના પ્રદેશ શ્રોતાઓ (એટલે કે વાચકો) માટે હોય છે. રીતે વાર્ષિક વિચારપ્રવાહોની નીતિરીતિના તારકુને માટે, પદ્ધતિદાનગાળો આપણા વિચારકોને સારી તક આપે છે. પણ એક સવાલ એમાં રહે છે કે, આ સમારોહોમાં ચાલુ રાજકારણ (અને પુરાણી યુદ્ધ પણ આજે એમાં જ સમાયેલું છે.) આવે એ સાહે ? આવે તો કેવું અને કઈ મર્મોદામાં ? આજની આપણી યુનિવર્સિટીઓનું કુલપતિત્વ તો રાજમહારાજને અને મોટે ભાગે ગવર્નરને મળે છે; પણ તેનું કુલનેતૃત્વ પણ ઘણી જગાએ રાજકારણીઓને — ચાલુ સરકારી વિચારોને મોટે ભાગે અનુકૂલ રહેશે એવી જેમને વિશે આશા બંધાય એવાને મળે છે. આ બિના પણ રાજકારણને યુનિવર્સિટીથી અલગ તો નથી જ રાખી શકતી. છતાં કંઈકે મર્મોદા જોઈએ; નહિ તો વિદ્યાર્થીઓને માટે કશી મર્મોદા મૂકવી અશક્ય બને છે. તોય અધરી તો થાય જ છે.

‘પ્રસરણીય’ અને ‘સંકોચનીય’ ન માટે

એક વિદ્યાન-વિદે લખે છે કે, ‘દમનીય’ અને ‘અકોચનીય’ અને ‘કુલનીય’ બદલે ‘પ્રસરણીય’ રાજદ્વારી શ્રી. ‘માનસી’-કારની સંચના તો (અમારકમાં પાન ૧૨૮ જુઓ) તેની અર્થસૂચના નેતાંય બેરોઅર નથી. એનું કારણ કદાચ તે સંકોચિતનું વૈજ્ઞાનિક અગાન હોય. વિદ્યાનમાં ‘દમન’ ‘સંકોચાનું’ એક ક્રિયા નથી. દાખલા તરીકે દારૂ દવાય છે, તે સંકોચાનું નથી; અને નારેતો બરોડો હોય. પડેયે દવાતો નથી. મંત્રાણ છે. તેમ જ હમથાં લોકુ કૂલે છે, પ્રસરતું નથી. પ્રસરતું = ફેલાવું અર્થ થાય, જે ‘ફેલાવું’થી બિન છે.

ઉપરની વસ્તુ, મેં ગયે વખતે ‘અતીય’ના ઉપયોગ બાજત લખ્યું ત્યારે, મારા ખ્યાનમાં હતી. પરંતુ મારે તો શ્રી. ‘માનસી’કારના સંકર રિતેના આલેખની જ વાત કરવી હતી. એટલે ઉપરની જુલ તરફ આજનાર ન કરવી ફીક, એમ માનેલું. બાકી ઉપરના ચર્ચાકારની વાત નહીં.

અમારાં પ્રકાશનો

[જિજ્ઞાસુના કેળવણી ખાતાએ મંજૂર કરેલાં છે.]

અભ્યસનિયોગ	૦-૨-૦	ચીતનો અવાજ	૦-૮-૦	મારી અવનમ્યા-જવાહરલાલ	
વર્ણનની પ્રતિક્ષા	૦-૧૨-૦	છટ્ટી ચોપડી	૦-૬-૦	નેહરુ	૩-૦-૦
દ્વિતીયા	૦-૮-૦	જગતનો અવાજની કાલનો પુત્ર	૦-૧૨-૦	મારી વ્યાપક કેળવણી	૧-૪-૦
ત્રીતીયા	૧-૦-૦	જપજી	૦-૬-૦	વર્ણની અર્થાંશ	૦-૧૪-૦
ચોથી આર્થિક પ્રશ્ન	૧-૦-૦	નવે અંબરી કરનારાઓને	૦-૩-૦	ધૈર્યવંશના અનુભવ	૦-૧૨-૦
પાંચવીની	૧-૪-૦	જિનામમજાપાસંપદ	૧-૪-૦	યોગશાસ્ત્ર	૧-૦-૦
આઠ્ઠા દિદુસ્તાન I	૧-૦-૦	અવતા તહેવારો	૦-૧૨-૦	રાષ્ટ્રભાષાનો ચૂલસાલી કોશ	૧-૮-૦
નાયક વિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા ૨-૦-૦		અવનનો આનંદ	૧-૮-૦	સાંકળાપી	૦-૧-૦
આર્યોના તહેવારોનો ઇતિહાસ ૩-૮-૦		અવનભારતી	૨-૮-૦	સાંકળાવા	૦-૪-૦
આશ્રમસમજનાવલિ પાકું પૂકું ૦-૩-૦		અવનસંસ્કૃતિ	૨-૮-૦	વર્ણવ્યવસ્થા	૦-૬-૦
આશ્રમવારની પ્રત્યે	૦-૨-૦	કેલિલ અને દાહિડ	૦-૬-૦	વર્ધા શિક્ષણ યોજના	૦-૧૦-૦
આંકડાશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો	૧-૪-૦	ત્યાગમૃતિ	૦-૧૨-૦	વાલ્મીકિના જ્ય	૦-૬-૦
દ્વિ પ્રસ્ત	૦-૧-૦	ત્યારે કરીશું શું ?	૧-૦-૦	વિદ્યા નેળાએ	૦-૮-૦
કૃષ્ણર્જુન અવન	૦-૧-૦	ત્રણ વાતાવિ	૦-૧૨-૦	નિશાનવદ	૦-૧૦-૦
એક ધર્મયુદ્ધ	૦-૬-૦	દં આંવા સલામદનો		વિમલશાંતિ	૦-૨-૦
ઘોરશાલી કીવાસો	૦-૬-૦	ઇતિહાસ ભા. ૧-૨	૧-૧૨-૦	વ્યાપક ધર્મભાષના	૦-૧૪-૦
કર્મયોગ	૦-૬-૦	ધર્મમંથન	૦-૧૨-૦	શિક્ષણ વ્યાખ્યાનમાળા	૦-૭-૦
કર્મી અવના સંસ્કૃતિનું શ્રવિ	૦-૧૦-૦	નવલક્ષ્યવાવલિ	૨-૦-૦	શોભદની અવનયાત્રા	૦-૮-૦
કાવ્ય પારશ્ય ભાગ ૧-૨	૧-૬-૦	નામાનાં તત્ત્વો	૨-૮-૦	શોભદભાગવત	૧-૮-૦
કુલ્યપ્રકાશ	૧-૮-૦	‘ નીતિનાશને માગે ’	૦-૪-૦	શ્રીરામચંદ્રનાં વિચારરત્નો	૦-૧૨-૦
કુંદકુંદ સાધનાં ત્રણ રત્નો	૦-૮-૦	પદ્મી ચોપડી	૦-૨-૦	શોભદાવીર-કથા	૨-૮-૦
કુવરનું નિનું ભાષેડું	૦-૬-૦	પાપ, પુણ્ય અને સંયમ	૦-૧૨-૦	સત્યામદની ભર્થા	૧-૪-૦
લગ્નના પાયા	૧-૦-૦	પરમી ચોપડી	૦-૫-૦	સત્યામદની મીમાંસા	૦-૧૪-૦
અંગીની કોયડો	૧-૦-૦	પ્રમાણશાસ્ત્રપ્રવેશિકા	૨-૦-૦	સત્યામદી મૈત્રીસત	૧-૦-૦
નૈશિકાખ્યાન	૦-૩-૦	પ્રાચીન સાહિત્ય	૦-૭-૦	સંગતિ પ્રવેશ	૧-૮-૦
ખરી કેળવણી	૦-૧૨-૦	બાપુ	૦-૧૨-૦	સમાધિમાર્ગ	૦-૬-૦
ખારીવિદ્યાપ્રવેશિકા	૦-૧૨-૦	બારણી સત્યામદનો		સર્વોદય	૦-૧-૬
મિસ્ત્રકોશ (એટલી માટે)	૦-૮-૦	ઇતિહાસ	૧-૧૨-૦	સદભનંદ દેવામી	૦-૧૦-૦
સામગ્રી	૦-૬-૦	બીજી ચોપડી	૦-૨-૬	સદાવચ્ચિ	૧-૪-૦
સંગીત	૦-૬-૦	બુદ્ધચરિત	૧-૪-૦	સંત કાન્તિસ	૦-૩-૦
સંધ્યાના સાધના	૧-૪-૦	બુદ્ધીદા	૦-૧૨-૦	સાતમી ચોપડી	૦-૭-૦
સંધ્યાવિચારણા	૦-૮-૦	બોધસંધો પરિચય	૨-૦-૦	સાર્થ મુજરાતી એટલીકોશ	૪-૦-૦
સીતાવનિ	૦-૧-૬	બલદેશનો પ્રવાસ	૦-૩-૦	સીતાદેવજી	૦-૧૨-૦
સીતાવનપ્રવેશ	૦-૪-૦	ભગવતીસાર	૨-૦-૦	સુખમની	૦-૧૨-૦
સીતાવેધ	૦-૧-૬	ભારતગીતક ગોખલ	૧-૮-૦	સાંકળીસુનો જવાબ	૦-૧-૦
સીતામંથન	૧-૪-૦	મધપૂરો	૦-૧૪-૦	સો રહા રવેરશી	૧-૪-૦
સોવિદ્યમન	૦-૫-૧	મધુકર	૧-૦-૦	સમજણવાના	૧-૮-૦
સોરોવા	૦-૫-૦	મધુકન	૦-૬-૦	સ્વરેશી સમાજ	૦-૮-૦
સામપ્રજાપતનો કાવરો	૦-૪-૦	મદાનીરવામીનો અધ્યાપક	૦-૧૨-૦	દિગ્ગજવનો પ્રવાસ	૧-૦-૦
પાકું પૂકું	૦-૬-૦	અંતિમ કપરેશ ૧-૦-૦		દિંદ સ્વરાજ (સાંકળીના	
નિયમો	૦-૨-૦	મદાનીરવામીનો સંવત્સર	૧-૦-૦	દરેકસરમો) સાદું પૂકું	૧-૪-૦
સામસમજનકાંઈનો	૦-૨-૦	મદાસમાનાં બીજો	૦-૧-૬	‘ ખારીડું પૂકું ’	૧-૧૨-૦
સાલગુજારી	૦-૧-૦	મંથનપ્રકાશ	૦-૧-૦	દિંદ સ્વરાજ (પાપેલું)	૦-૪-૦
				દિંદુસ્તાનની ગરીબાઈ	૦-૧૪-૦

વર્તમાન વિદ્યાર્થી-જગતનો ફેરફાર

વિદ્યાર્થીઓની વર્તમાન પેઢી પર શિસ્તના અભાવનો જે આરોપ કરવામાં આવે છે, તે જરા કાળજી ધર્ષ તપાસવા જેવો છે. એકધારી કાર્યપદ્ધતિની અને તાત્કાલિક બાબ ફળની આશી તુલ્યાન જઈ શિક્ષકો એ વસ્તુ જુદી ગયા છે કે, કેળવણીથી સઘાતા વિકાસનું માપ (તેનાં બાજી) પરિણામો પરંતુ (તે દ્વારા સઘાતી) વિચાર-પ્રક્રિયાનો ગ્રુણ છે. . . સાચી શિસ્તનો અર્થ એ છે કે, ખર્ચ, ખેંચાણો, ગોટાળો અને મુશ્કેલીની સામે પણ, પોતે જ્ઞાનપૂર્વક જે માગને વંધો હોઈએ તે માગને વળગી રહેવાની શક્તિ હોય. શિસ્તવાળા કેઈ વિદ્યાર્થી મળે, જે તે એકમત હોય તો, મુંઝવના પદ્ધતિદાન જેવા સમાર્જનો સહજ બહિષ્કાર સંગઠવામાં કશી મુશ્કેલી ન નરે. એને સાડુ પિંકેટિંગની જરૂર પડે એમાં ચોક્કસ એ સમજી લેવાયું છે કે, વિદ્યાર્થીઓ જાણ એકમત નથી. . . હડતાલો તથા બહિષ્કારોના સારાસાર વિષે ગમે તેમ કહેવામાં આવે, પણ એક વસ્તુને તો વિના આનાકાનીએ વળોડી શકાય : પોતે સારો માનેલો ધરાદો સાધવા પર નીકળી પડેલા વિદ્યાર્થીઓ કોલેજના વરડાઓમાં ઘૂસી, સાચી શિસ્તને ન ઘટે એવો જે બળદાર વાપરે છે, તેમાં તેમણે પોતાના ટોળા-માનસનો આપણને પુરાવો આપ્યો છે.

કોલેજ કે યુનિવર્સિટી સત્યની સહકારપૂર્વક શોધ કરવા માટે સંગઠિત યથેર્થ સ્ત્રી-પુરુષોનું મંડળ છે; જીવનના અનુભવો સાથે મળીને પોતાં અને તે દ્વારા પરંપર, જીવનને સમૃદ્ધ કરતાં-સુવાન તથા વૃદ્ધોનું એ સંગઠન છે. ત્યાં આપણે જે આપણે કરીએ છીએ એ કોઈ બાબ સંપત્તિની ચીંતેલી નથી; પણ તે દ્વારા આપણા જીવનને જીવનમાં વિશાળતા અને જીજ્ઞાસુ આપણે સાધીએ છીએ; કોલેજ યુનિવર્સિટી શિક્ષક-વિદ્યાર્થી-સમુદાયને માટે એ પ્રકારના સાદસ-જીવનની બિરાદરી છે. એ પ્રકારની સમૃદ્ધિમાં જીવનનું સાચું કેળવણી નથી, એ પ્રકારનું જીવન જ તે તો છે.

આપણાં કોલેજ યુનિવર્સિટી આ પ્રકારની સંસ્થાઓ જે હોય, તો વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક-મધ્ય પરંપર આદર અને પ્રેમથી સાંકળાઈ જાય; પરંતુ આપણું શિક્ષણતંત્ર તો જે આર્થિક સમાજતંત્રમાં આપણે રહીએ છીએ તેનું પ્રતિબિંબ છે. આ સમાજતંત્રમાં ગોઠવાઈ જઈ રહે એવાં કેટલાં સ્ત્રી-પુરુષો તે તંત્ર પેદા કરે છે, તેના માપ ઉપરથી તેની કાર્યશક્તિનો કપાસ બાંધવાનું આપણને વારંવાર કહેતામાં આવે છે; તો પછી આપણા આર્થિક સમાજતંત્રમાં યોજના, સહકાર કે શિસ્તના સદંતર અભાવને લઈને તેના લક્ષણરૂપ બનેલી જે અવ્યવસ્થા આપણને જેવા મળે છે, તેનું પ્રતિબિંબ આપણું શિક્ષણતંત્રમાં પણ પડે, તો તેથી નવાઈ શું કામ થતી નોંધે? યોજનારહિત આર્થિક સમાજતંત્રની જ ખીજ બાજુ યોજનારહિત શિક્ષણતંત્ર છે. તમારા અર્થતંત્રની હડતાલો ને જનતંત્રનાં મુદ્દો અનિવાર્ય રીતે તમારા શિક્ષણતંત્ર પર પ્રાતિક્રિયા કયો વગર સંભવી જ ન રહે. તમારું તંત્ર શિક્ષણતંત્ર વચ્ચે જે નિકટ સંબંધ છે તેનો, આજની એકદમ યુવાલી ફિલસૂફીના જમાનામાં જેવા રજૂ સાક્ષાત્કાર યાપ છે એવો કદી થયો નહોતો. . . માનવજાતને માટે એક અદ્વિતીય વાત છે કે, શોકમાનસ પોતાના નાના-કે મોટા સમૂહની સૌથી આગળપડતી મહત્તા વિષે એવું મુસ્તાક બની આવે છે જન્યું છે કે, વિશ્વમાનસને તે જુદી જાય છે. આપણા વિદ્યાર્થી-જગતમાં જે અજાણ્યો જેવા મળે છે તેમાં પણ એ જ જાતની, પોતાના મહત્ત્વની વધારેપડતી વસ્તુ આપણે નિહાળી શકીએ તો તેમાં અંતરમાં જે અજાણ્યું છે તે જ જે અજાણ્યું બને, તો અજાણ્યું તો કેવડું મોડું થઈ જાય ?

પ્રો. પી. એ. બારિયા

(‘મોડર્ન વિન્ડ’ માંથી)

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સંપાદકમંડળ

જીવનરામ દવે
ગોપાલદાસ પટેલ
નગીનદાસ પારેખ

મણિભાઈ દેસાઈ
મનમોહન દેસાઈ (વંત્રી)
શંભુભાઈ દેસાઈ (અમરેયાપદ)

વર્ષ ૩

અંક ૫

દેવગઢવારી

નવચંદન, અમદાવાદ

૧૯૪૨

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૨

વર્ષ ૩

અંક ૫

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
બુદ્ધિ શી રીતે ખાલે-૨	મિશોરિલાલ પાંચભાઈ	૧૬૧
વ્યાસનું અરણ્યકુટન	સં ૧૦ બાગવત	૧૬૨
ભિક્ષુ અખંડાનંદજી	ગો	૧૬૬
ન્યાયમૂર્તિ રામડે-૧	પાંડુરંગ દેશપાંડે	૧૭૦
આપ મૂએ પિછે કૃષ્ણ ગઈ		
કુનિયા	નં	૧૭૩
હૈના દાદા	જીવરામ દને	૧૭૪
કાંતજીની કમાણી ગણવાની રીત	વિં	૧૭૫
કાલમરત રૂઢિની શિરતેરી	મં	૧૭૬
મારતીય ખગોળશાસ્ત્રનો		
દે'ક કવિદાસ-૧	દરિદર ભટ્ટ	૧૭૮
ચાખાનો ખોરાક-૨	નારાયણદાસ સલાચિયા	૧૮૦
વિશ્વની રાજાચલિક રચના-૧	મમનભાઈ દેસાઈ	૧૮૩
૨. બંગાળની રજા-૧૭૭૨-		
૧૭૮૩	રવં રમેશચંદ્ર દત્ત	૧૮૫
દાર કેમ ન ખાવો? -૩	દેં વાં	૧૮૦
મચ્છર અને મહેરિયા	નારાયણદાસ સલાચિયા	૧૮૨
નવું વાચન		
સાહિત્ય વિમર્શ	ગો	૧૮૪
ત્રણ પગલાં	બં ગાં	૧૮૮
માસિક વિવેચન		
'આત્મના શિક્ષકો અને		
શિક્ષણ-પદ્ધતિઓ'	મં	૧૯૬
કવરાં બિહારાને દેહાંત કંડા	"	૧૯૬
સરદારને કોની ચિંતા છે	"	૨૦૦
બે સેવકો ગયા	"	૨૦૦
'પ્રેમિત્રેન્દા'ની કળા	"	૨૦૦

સૂચના

જો સિદ્ધિ હર મદિનાની પહેલી તારીખે બહાર પડે.

કોઈ પણ માસથી માલક વર્ષ શકાયો.

દરેક માસના પહેલાં અંકમાં આમાં અંક ન મળે તો માલકે પોતાનો માલકનંબર લખી ખજાર આપવાથી તે અંક મોકલી આપવામાં આવશે. એ પહેલાં, ટપાલ ખાતામાં ખરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામોના ફરફાર અંગેને તુરત જણાવવા કે નથી નવા અંક નવા સરનામે મોકલી શકાય.

માલકોએ પત્રવહેવાર, કરી વખતે પોતાનો માલકનંબર અવશ્ય જણાવવા વિનંતી છે.

ચુંબકીયા માલકો પોતાનું લખાન નવજીવન કાર્યાલયની ચુંબકી શાખા (૧૩૦, પ્રિન્સિપલ રોડ)માં ભરી શકશે.

પોસ્ટલ ઓર્ડર કોસ ન કરવા વિનંતી છે.

લખાનમનો દર દેશમાં પરદેશમાં અલગરૂપે.

શ. ૨-૦-૦ શિ. પાંચ શ. ૨-૦-૦ પ્રતેક નકલ, ચાર આના.

અવરજાપક, શિક્ષણ અને સાહિત્ય નવજીવન કાર્યાલય,

પા. બોક્સ ૧૦૫, અમદાવાદ

નવાં પુસ્તકો

સ્થનાત્મક કાર્યક્રમ-તેજુ રવરશ અને રવિનંદ્ર લખકે આપેલું છે. જે આના, ટપાલરવાનથી ખર્ચ એક આનો.

Constructive Programme
Its Meaning and Place:
By Gandhiji. Price Four annas.
Postage etc. One anna.

Economics of Khadi
By Gandhiji. Pp.627. Price Rs. 4. Postage etc. 10 annas.

Constructive Programme
Some Suggestions: By Babu Rajendra Prasad. Price Four annas. Postage etc. One anna.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૩-અંક ૫]

અમદાવાદ

[દેસુઆરી, ૧૯૪૨

બુદ્ધિ શી રીતે ખીલે-૨

બુદ્ધિ અને ધૃતિ

જેમ બુદ્ધિ અને તર્ક વચ્ચેનો ફરક સમજવાની રીત છે, તેમ જ બુદ્ધિ અને ધૃતિ વચ્ચેનો ભેદ પણ જાણવાની જરૂર છે.

ભગવદ્ગીતામાં ધૃતિનો ક્ષેત્ર છે, અને તેના સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ ભેદો પણ જતાવ્યા છે. છતાં, સાધારણ રીતે આપણા દેશમાં ધૃતિનો ક્યાંય વિચાર કરવામાં આવેલો મારા જાણવામાં નથી. પ્રાચીનમાં રહેલી આ એક મહત્ત્વની શક્તિ છે અને આજના યંત્રયુગમાં એનું મહત્ત્વ પહેલાં કરતાં પેશું વધી ગયું છે. હાલમાં જ કોઈક લેખકનું વાક્ય મેં વાંચ્યું છે કે, આ યુગનું બુદ્ધિ એટલે સામગ્રીની ધૃતિએના તીવ્ર ઝગમગ (war of nerves) છે.

આપણા દેશની પ્રાચીન વૈજ્ઞાનિક વસ્તુઓમાં ક્ષત્રિયો અને યદોની ધૃતિ વધારે ખીલતી. બ્રાહ્મણની ધૃતિ એથી ઓછી. વેસ્યની સૌથી નમણી રહેતી. પરશુરામ અને કર્ણની વાતમાં આનો દાખલો છે. કર્ણે પોતાને બ્રાહ્મણ બતાવીને પરશુરામ પાસે અશ્વવિદ્યા લીધી. પણ એક દિવસ પરશુરામ એના ખોળામાં મારું મૂકી બીધો મથા દતા, ત્યારે એક બનરાએ કર્ણને દંડ લીધો. પરશુરામની જીંઘ ન જગડે મારે કર્ણે તેની વેદના જરા પણ હાથચાલ ક્યો વિના સદન

કરી લીધી. છેવટે ગરમ લોકોનો રક્ષો પરશુરામને માથે પડ્યો અને તે જાગી બીધો. પોતાના જ્ઞાન-તંત્રીઓ પર આવી કાળુ ધરાવવાની શક્તિ ક્ષત્રિય સિવાય ખીજમાં ન હોઈ શકે એમ તેમને લાગ્યું, અને કર્ણનો વર્ણ પડ્યો.

આમાંથી ધૃતિ એટલે શું તે આપણે સમજી શકીએ, ધૃતિ એટલે સ્નાયુઓ નથા ચિત્તને હલાવનારા જ્ઞાનતંત્રીઓ પર સંપૂર્ણ કાળુ એને જ ઇચ્છાશક્તિ પણ કહેવાય. ગમે તેમણે તેણે પોતાનો હાથ પકડેલી ચીજ છોડે નહિ, મૂલ્યે નહિ, પગ હાલે નહિ, રાનેદ્રિયો અને કર્મેદ્રિયો વચ્ચે બહાર જાય નહિ, મન મનરાઈ જોડે નહિ, બુદ્ધિ (આચરણનો નિર્ણય કરવાની શક્તિ) જાંખી પડે નહિ, એ બધાં ધૃતિનાં લક્ષણો છે.

બુદ્ધિની ખિસવણીમાં તર્કશક્તિ કરતાં ધૃતિ વધારે મહત્ત્વની વસ્તુ છે. માયું સમજાય પણ નિર્ણય પર આવી શકાય નહિ, નિર્ણય ક્યો પછીયે વર્તાય નહિ, શરૂ ક્યો પછીયે છેવટે સુધી ટકી શકાય નહિ — એ બધાં ધૃતિની ખામીનાં લક્ષણો છે.

કિશોરનાથ ધ. મરાઠવાળા

વ્યાસનું અરણ્યરુદન

ઉર્ધ્વવાહુર્વિરોમ્યેય ન ચ કશ્ચિદ્દૃષોતિ મામ્ ।

ધર્માર્થશ્ચ કામય સ ધર્મઃ કિં ન સંવ્યતે ॥—મહાભારત

માનવસમાજના ઠેક પ્રારંભકાળથી, આદર્શ સમાજની રચના કેવી રીતે કરી શકાય, તેનાં સ્વપ્નાં સમાજના પ્રતિભાશાળી પુરુષો સતત ચેવતા આવ્યા છે. કવિઓએ આદર્શ સમાજનાં ચિત્રો દોર્યાં; સમાજ-સુધારકોએ આદર્શ સમાજ તરફ લઈ જતારા આચારો બતાવ્યા; વીરોએ આદર્શોને મૂર્ત બતાવવા સારુ પોતાના પ્રાણ પશુ કુરબાન કર્યાં; તોપણ આદર્શો તો હજી પ્રત્યક્ષથી ખૂબ દૂર જ રહ્યા છે—હકપતાના અંતરાશયમાં જ તે અધ્ધર લટકે છે।

ભારતીય સંસ્કૃતિનાં એ પ્રમુખ આર્ષ કાવ્યો તે રામાયણ અને મહાભારત. એ બેમાં જીવનના એ બિન્ન આદર્શો ચીતરેલાં છેવામાં આવે છે. રામાયણમાં એક વ્યક્તિ તરીકે આદર્શ માનવ કેવા દોષ તેનું ચિત્ર દોરવામા વાસ્તવિકતા પોતાની પ્રતિભા કાઢતી છે, ન્યારે મહાભારતમા વ્યાસજીએ પોતાનું બુદ્ધિસર્વસ્વ વાપરીને જીવનનો સામાજિક આદર્શ રજૂ કર્યો છે. વસ્તુતઃ આ બન્ને આદર્શો એકબીજા સાથે માઠો સંબંધ ધરાવે છે. કારણ, આદર્શ સમાજ નિર્માણ કરવા માટે અસામાન્ય કોટિના માનવની જરૂર હોય તોય આદર્શ સમાજમાં જ એવો આદર્શ માનવ પેદા થવાનો સંભવ છે. તેથી સમાજના બધા વ્યવહારો આદર્શ જીવનનિર્માણ કરવાની દૃષ્ટિથી શી રીતે ચલાવવા તેની, એટલે કે આદર્શની વ્યાવહારિક સાધનાની જ પ્રથમ જરૂર છે.

માનવ વ્યવહારના નિત્યના અને મહત્વના પ્રશ્ન એવા જઈએ તો તે અર્થ અને કામ એ બે જ છે માનવી જીવનની પૂર્ણતાને ભારતીય ઋષિઓએ ‘મોક્ષ’ શબ્દથી આગળાવી છે. જીવનનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ અર્થ-કામ-મય હોઈ તેનું પરીણ સ્વરૂપ મોક્ષમય—આનંદમય છે જીવનના આ પ્રત્યક્ષ અને પરીણ સ્વરૂપોમાં કોઈ વિરોધ દેખાતો દોષ તોય તે બે વચ્ચે વેર નથી, એવી ભારતીય દ્રશ્યાંબી તથા સમાજસુધારકોની પરાપૂર્વથી માન્યતા ચાલતી આવી છે; અને અર્થ-કામ અને મોક્ષ એ જીવનના વિવિધ અંગોના સાધન તરીકે તેમણે ધર્મ એ એક જ સાધનની દિગ્ગમ્યતા કરી છે.

‘ધર્મ’ શબ્દથી જીવનની સર્વોચ્ચ સાધનાનો બોધ થાય છે. આ લેખને મગાએ ઉતારેલા મહાભારતના સુવિખ્યાત શ્લોકમાય ‘ધર્મ’ શબ્દનો એવો અર્થ દેવેલો છે. ધર્મસાધના વડે મોક્ષસિદ્ધિ થાય છે એ વિષે કોઈ દ્વંદ્વ હી શંકા રહતી નથી. તોય ધર્મચરણ દ્વારા અર્થ-કામની

જે સિદ્ધિ થાય છે તે વિષે સારી પેઠે મતુરોડે એવા આવે છે. પણ ભારતીય વિચારપ્રણાલિમાં અર્થ-સાધનાથી અર્થ-કામની સિદ્ધિ થાય છે એ સિદ્ધાંતો સાર્વત્રિક માન્યતા મળેલી છે. ‘ધર્મ’ એટલે ‘ન્યાય’ એટલો અર્થ જે ધ્યાનમાં રાખીએ તો ઉપર જણાવેલ ભારતીય સિદ્ધાંત લગભગ જગમાન્ય છે એમ જણાઈ આવશે. સમાજના વ્યવહારો ને કોઈ પણ કાલે બધાને સુખકારક થવાના હોય તો તે વ્યવહારોના પાયામાં ન્યાયબુદ્ધિ હોવી જ જોઈએ. સુખ અને ન્યાય એ બે વચ્ચે તરવાત; વિરોધ નથી. પણ ન્યારે સુખનું સ્વરૂપ સંકુચિત થાય છે ત્યારે તે સંકુચિત સુખનો, એટલે નવાઈનો, ન્યાયની સાથે વિરોધ આવે છે. બધાનું બધે વખત હકનારું સુખ એ ખરેખર ન્યાયનું વિરોધી નથી એટલું જ નહિ, પણ ન્યાયનું તે પરિપક્વ સ્વરૂપ જ છે. પણ સમાજના ઇતિહાસ તરફ જતાં, આવી ન્યાયનિષ્ઠ રૂપી ઇરાદા તો સમાજમાં ચોંટલા દેખાતો નથી. તેથી વ્યાસજી એવી જ્ઞાની અને ‘સર્વભૂતહિતે રત’ એવી મહાન વ્યક્તિને કુખનો બેઠો કાઢવો પડ્યો છે.

મહાભારતનો સમગ્રપણે વિચાર કરતાં વ્યાસજીનો આ આકોશ કેટલો યથાર્થ હતો તે સહેને સ્પષ્ટ થી. ધર્મ-સંસ્થાપન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લઈને આ લોકમાં અવતરેલા બળવાન શ્રીકૃષ્ણની એકંદર કારકિર્દીનું સમાજની એકસિદ્ધિની દૃષ્ટિએ શું પરિણામ આવેલું આપણને એવા મળે છે। જે ચાંદોના વંશમાં શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ થયો તે ચાંદો તેમની નજર આમળ મહિરામત બનીને નાસ પામ્યા. ‘ચાંદવાસ્થળી’ એ શબ્દ જ તેમનું સ્થાનક રહ્યો છે। લોકો પિતામહે પોતાના અધિપતિ સુખી જીવનની કુરબાની કરી ને કુળસેવા બજાવી તેના કૃષ્ણે જ નહિ ન દોષ તેમ, તેમણે નેતાના કુળનો સર્વનાશ એવાનો વારો આપી। અને વિદુર એક રિયલપ્રશ્ન, જ્ઞાની સંતને એવાનો કદરો મળે એવું એમ જોઈ, જગતકલ્યાણની હબ્બા દોવા છતાં, લાયક જની એક કુળ કુખના નિરાસા મૂકતા ચૂપચાપ બેસી રહેલું પડ્યું। અને ‘મહાભારતકાર’ વ્યાસજીના પોતાના આખરના હર્દમાં એક તો રાજઆતમાં આવેલા જ છે.

અને એ અનુભવ કેવળ ભારતીય વિચારોને જ થયો છે એમ નથી. યુરોપીય સંસ્કૃતિની યાંચે અનુભવ સોફીસ્ટ અને પ્લેટોની કથની પણ એવી જ છે. જીવનનો આનંદ વિચારોની શુદ્ધિ ઉપર આધાર રાખે છે એમ ભારપૂર્વક પ્રતિપાદન કરવા માટે સોફીસ્ટને એનો ખાસ પોતો પડ્યો। પ્લેટોની યદના તો એવીયે વધારે

ગુણાનુસાર જો તમારો વર્તમાન આદ્ય આચાર્ય ગણાય. પોતાની વિરાજા પ્રતિમાને એરે સામાજિક જીવનનો સંપૂર્ણ આદર્શ સરજીને તેણે તે પોતાના 'રિપબ્લિક' નામના સર્વશ્રેષ્ઠ ગ્રંથમાં તે કાળની દુનિયા આગળ રજૂ કર્યો. 'સમાજના શાસનની દોરી જીવનનું પરમ સત્ય બાળનારા જ્ઞાની પુરુષોના હાથમાં હોવી જોઈએ,' એ તેના સિદ્ધાન્ત ઉપર આજે પણ આખી દુનિયા વારી બંધ છે. પણ તેને પોતાને કેવો દુરુષ અનુભવ થયો? તત્ત્વજ્ઞ પુરુષ રાજ અને તે કરતાં રાજાને માટે તત્ત્વજ્ઞ બનવું વધારે સહેલું છે એવી દૃષ્ટિમાંથી સિરાક્યુસના રાજાનું આમંત્રણ સ્વીકારીને તે એને ત્યાં ગયો અને તે રાજાને તેણે પોતાના શિષ્ય બનાવ્યો. પણ તત્ત્વજ્ઞ બનવું બારે અગવડભર્યું છે એમ રાજાને જણાયથી, તેણે આ પ્રસિદ્ધ જીવનાચાર્યને ગુલામ તરીકે વેચી માર્યો! ત્યાંથી કોઈ મિત્રની મહેરબાનીથી તે બિચારા એમ તેમ કરી પ્રાણ બચાવીને સ્વદેશ પાછો જઈ પહોંચ્યો.

પ્રાચીન ઈરાનીના સુવિખ્યાત જ્ઞાની પુરુષ કુંજ-કુલેજેળ પણ સમાજશાસ્ત્રનું એક સમગ્ર દર્શન ધરાવતું હતું. કોઈ રાજાની મારો શિષ્ય બને એટલું હતું મારા દર્શન મુજબ જીવનનું જીવન ધરી આપું, એવી એને બારે કમેદ હતી. પણ તેના યજ્ઞતાના રાજાએ માંદોમાંદે પ્રાણધાતક યુદ્ધો એલવામાં એટલા બધા મરાયજ્ઞ બન્યા હતા કે, કુંજ-કુલેજે તરફ ધ્યાન આપવા નેટલી કોઈને દુરસદ જ ન હતી. મરતી વખતે એના શિષ્યે એને પૂછ્યું, 'તમારી ઉવટની શી છાંછા છે?' ત્યારે 'મારા દર્શનને પ્રયોગ કરવા માટે સજવડ કરી આપે એવો રાજાપુત્ર મને ઉવટ સુધી મળી શક્યો નહિ એ વાત મારા દિલમાં ખૂબ સાથે છે,' એવા કડ્ડાર તેણે કાઢ્યા હતા.

પ્રાચીન ઈરાનીઓના ધર્મસંરચાષક જરથુષ્ટ્રી વાત પણ એવી જ રમૂજ છે. એ મહાપુરુષમાં સમાજ-કલ્યાણની દિવ્ય દહિ દહી; અને પ્યેટો, કુંજ-કુલેજે મુજબ તેણે પણ કોઈ રાજાના હાથ, યુવાની આકર્ષણ વગરના સુધી રોકેલો. એક રાજાને લાચાર બનીને જરથુષ્ટ્રના શિષ્ય બનવું પડ્યું. રાજાના પોતા અધ્યાત્મક ગાંઠા પડવા અને જરથુષ્ટ્ર અધ્યવિધામાં પ્રવીણ હોવાથી તેણે એ તકના લાભ લઈ પોતાનું ગુરુત્વ એ રાજા ઉપર લાવ્યું. આ બનાવમાંથી કેટું પરિણામ આપ્યું હતું તેની તો કલ્પના જ કરવી ધટે.

આધુનિક યુરોપમાં 'કુટોપિયા' (આદર્શ સમાજ) નામના ગ્રંથના કર્તા સર હોમર મૂર્નું એક રાજાને હાથે મરણ નીપજ્યું, અને એના ગ્રંથતામ ઉપરથી 'કુટોપિયન' (તરંગી, હવાઈ) એવું એક અવલોકનાદર્શક વિશેષણ અંગ્રેજ લાખામાં આજે રૂઢ થયેલું છે!

આદર્શવાદીઓની આ નામોવલિ અમે તેટલી લંબાવી

શકય. દુનિયાના બધા જ સાધુસંતો, માણસે ધર્મશીલ બનવું જોઈએ એમ, અતરના જીંદગીથી સતત કહેતા આવ્યા છે. ખ્રિસ્તોને કે બુદ્ધોને ઉપદેશ સંન્યાસવાદી હતા એવી ધણીની માન્યતા છે. પણ તેમના ઉપદેશનું પ્રવક્તા અવલોકન કરતાં આ માન્યતા ભૂલખેલી છે એમ કહેવું પડે છે. ખ્રિસ્તનું 'ક્રિસ્ટમ એન્ડ દેવન' (તરંગનું રાજ્ય) એટલે 'ક્રિસ્ટમ એન્ડ રાયલિયસનેસ' (ધર્મ કે ન્યાયનું રાજ્ય) છે, એ તેણે પોતે રૂપર શબ્દોમાં કહેલું છે. એટલે તેનું સ્વર્ગીય રાજ્ય એ વર્તુલન ધર્મરાજ્ય જ હતું. 'તમે ધર્મથી, ન્યાયથી વર્તો' એટલે તમને જીવનનાં એદિક સુખો પણ સહેજે મળશે,' એ જ એના મુખ્ય પેગામ હતો. આ સિદ્ધાન્ત મથાળે ટોકેલા બારતીવ (સિદ્ધાન્તની સાથે ઝોનટકા મળતો આવે છે. પણ આ સિદ્ધાન્તને સાચું હશેને છતાં એ ચટવું પડ્યું: 'ઔતમ બુદ્ધે ઉપદેશોરો અજ્ઞાન માન' પણ કેવળ સંન્યાસ-જીવન માટે ઉપદેશો છે એમ કહી શકાય નહિ. સામાજિક જીવનના આધાર પણ તે જ છે એ સ્પષ્ટ છે. વેશાલીના વજ્ર લોકોને તેણે એ સાત પ્રસિદ્ધ નિયમ કહ્યા તે સમાજના ધર્મરાજ્ય સ્થાપવાના સાધન તરીકે તેણે ઉપદેશવા હતા.

હરશામ્બો સંરચાષક મહામહ પેગંબર તેમ જ યદ્દીઓના ધર્મચાર્ય મૂસા બન્ને કર્મચોગીઓ જ હતા. તેમણે અનુક્રમે અરબ અને ઇરાકના ભતિઓના સામાજિક સંજોગનું જ કાંઈ મુખ્યત્વે કહ્યું. છતાંય તે બન્નેએ પોતાના સામાજિક આદર્શોની સિદ્ધિ માટે ધર્મ સાધનાનો જ ઉપદેશ કરેલો છે. તેથી ધર્મ એ જ અર્થ-કામ-મસિદ્દનું એકમાત્ર સાધન છે એ વ્યાસજીને સિદ્ધાન્ત સાર્વત્રિક માન્યતા ધરાવે છે એમ દેખાય છે. એમ હોવા છતાં પણ પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં ધર્મસુદ્ધિથી આવશ્યક કરવારોઓની સંખ્યા સમાજમાં હજી નહીં જ છે એમ આપણે જોઈએ છીએ. સામાજિક સુધારાની દૃષ્ટિએ આ એક કાયદો જ સમાજનો જોઈએ.

શાક્ય જ્ઞાનાના સમાજસુધારકોની પ્રતિજ્ઞોના વિચાર કરતાં, આ કાયદો તેઓ કોઢી શક્યા હોય એમ દેખાતું નથી. આધુનિક કાળમાં ન્યાયની સ્થાપના કરવાના દેવુથી સમ્પ્રદાય, આર્થિક, મૌલિક વગેરે જુદાં જુદાં સ્ત્રોતોમાં અનેક કાન્તિકારક પ્રયોગો થયા છે. આ ભત નવતા પ્રયોગોમાં ખીલ અને તેટલા બેઠ દેખાતા હોય તોપણ, સામાજિક વ્યવહાર ન્યાયસુદ્ધિના પાયા ઉપર રચાય તો જ આખા સમાજને સુખ અને સમાધાન મળી શકે, એ સિદ્ધાન્ત બધે સરખો જ માન્યતા પામ્યો છે એમ જણાઈ આવશે. છતાં જ પ્રયત્નોને પણ ક્યાંય ખાસ નોંધવા નેટલો યશ મળ્યા નથી. આ પ્રયોગ કરનારાઓ પણ વ્યાસજી પેટે આદોષ કરવા જણાય છે.

માણસ બુદ્ધિવાદી પ્રાણી છે અને તેની બુદ્ધિમાં સત્ય જાણવાની શક્તિ છે એ કલ્પના યશ્ણા વખતથી ચાલતી આવી છે. 'જ્ઞાન એ જ માણસનું આસ્પષ્ણ છે' એમ આપણે ત્યાં મનાઈ; ત્યારે 'જ્ઞાન એ જ મહત્ત્વ છે' એવો સોક્રેટીસનો સિદ્ધાંત હતો. આધુનિક કળામાં પશ્ચિમના દેશોમાં બુદ્ધિપૂર્ણનું પુનરુત્થાન બારે કલાદર્શી કરવામાં આવ્યું; પણ એ બુદ્ધિપૂર્ણતાની અછા પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં ચોટે બાગે નિષ્ફળ થયેલી અને દેખાય છે. અણ્ણિતા અંગ્રેજ સાસર ન્યોર્થ ખર્નર્ડ યોનો અનુભવ ખાસ ધડા લેવા એવો છે. બુદ્ધિવાદી હર્ડ્વડમાં બિહરેલા આ પ્રતિભાશાળી પુરુષને જીવાનીમાં એમ લાગ્યું કે, સમાજના અધા વર્ગોમાં ઠીક ઠીક જ્ઞાનનો પ્રસાર થયો કે, કોય તો બધી જાતના અન્યાયો અને વિષમતા આપો-આપ કકડબસ થઈને પડશે. તેથી વાણી અને લેખિનીની સદાયથી શોધે હર્ડ્વડના આખા સમાજ ઉપર જ્ઞાનનો ધોધમાર વરસાદ વરસાવ્યો. તેય સમાજની ક્રિયાશીલતા ઉપર કરી આસર થતી નથી, એમ તેને જણઈ આવ્યું. વ્યાખ્યાનો-પ્રવચનો સંભળવાની કે નિબંધ-પ્રબંધ વાંચવાની હજી લોકોમાં હોતી નથી, પણ તેઓને રંગબ્રમિ તરફ વિશેષ આકર્ષણ હોય છે. એમ તેને જણાઈ તેણે તરત ચોતાના મતોનો પ્રચાર કરવાના ફરિયાદી નાટ્યકળાનો આશ્રય લીધો, અને મનોરંજન માટે એમાં યવામાં સ્ત્રીશક્તિને 'જ્ઞાની' બનાવી પાડવાનું તેણે બીડું ઝડપ્યું. પણ આ નવા સાધનની કષાસના એ તપ એટલા કળ સુધી કર્યા પછી ચોતાનો કહેસ સળ થતો ચોને જણાયો નહિ. છેવટે નિરાશ થઈને તેણે "દાંબો મહત્ત્વપ્રાણી આદર્શ સમાજનિર્માણ કરવા માટે સ્વભાવદત્ત જ આપાત છે અને આદર્શ સમાજ માટે તો 'નવ મનુષ્ય', 'અતિમાનવ' નિર્માણ કરવાની યોજના ધડતી નેહિંતી," એવા એક બારે નાટ્યકલ્પિત ચોપણ કરી. કેવળ બુદ્ધિવાદના પરાભવનો આ ચોપણે એકસાર છે. માણસમાં બુદ્ધિ કરતાં લાગણીઓ અને વિમર્શ વધારે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે; અને તર્કબુદ્ધિને યથેચ્છ જ્ઞાન માણસની સંકલ્પશક્તિને નમત ફરી શક્ય નથી, એ આનો નિષ્કર્ષ છે. આજકાલ પશ્ચિમ તરફના વિચારોમાં બુદ્ધિવાદની આમે પ્રતિક્રિયા રહે થયેલી દેખાય છે. માણસના ઇનન ઉપર વિમર્શ પ્રબળ બોનને છે એટલું જ નહિ, પણ તેની બુદ્ધિ ઉપર પણ વિશ્વકોની જ આવૃત્તિ પડે છે; તેથી બુદ્ધિવાદને નામે સત્ત્વના વિષ્ણુ દર્શનનો જ પ્રસાર થાય છે, એ વાત યશ્ણા વિચારકોના ધ્યાનમાં આવવા લાગી છે. માણસને ચોતાને માટે સુખ મેળવવાની હજી દોષ તોપણ તેની સામાન્ય પ્રેરણાઓ ચોટે બાગે બુદ્ધિચિંતાથી અને દુઃખ આગવાને જ કારણ-ખૂત થાય છે, એવા વિચારો કેટલાક લેખકોએ વ્યક્ત

કર્યા છે. કાખજા તરીકે, બરડો રસોડે ચોતાના બુદ્ધિ હજી મશિમાં સુખી સમાજ નિર્માણ કરવાની અને કલ્પનાઓનો તથા યોજનાઓનો લોહાપોહ કરેલો છે, પણ છેવટે હતાશ થઈને તેણે પણ 'માણસ' ધાતે જ ચોતાના વિનાશની ચેરની કરનારુ પ્રાણી છે' એવા કહેવા લડવા છે.

સામાજિક ધ્યેયવાદની વિક્ષેપતાના ઇતિહાસની આ કથા અને તેટલી કટુજાનનક હોય તેય માણસના આંતઃકલ્પમાં રહેલી 'જ્ઞાતા' માટેની ધવસ તેને ફરી પણ પૂરેપૂરે નિરાશ નહિ થવા દે; અને આજ સુધીના પ્રયોગ-વીરોને વગે તેવો અપયશ મળ્યો હોય તોપણ તેથી નવા પ્રયોગનીરો નવા કલ્પાદર્શો આગળ આવ્યા વિના નહિ રહે. એટલું જ નહિ, પણ ફરે અધવસ માણસના ધ્યેયવાદને વધારે ને વધારે શુદ્ધ બનાવતો જશે. દુનિયાને આજ સુધીના આપો ઇતિહાસ એવાં માનવ સંસ્કૃતિનો પ્રયોગ શરૂ થયાને ધણો ઓછો સમય થોડો કહેવાય. સાવેશ દિશ્વો એવાં માનવસમાજ ઉપ બાધ્યાવરણમાં જ છે. ચોતાના ઇનનમાં રહેલી આંતરિક શક્તિ પ્રેરણા-આતું પણ તેને ઉપ પૂર્વ આકલન થયું નથી. તેથી સુખ પ્રાપ્ત કરવાની હજી દોષા હતાં તેને સુખનો આર્થ બરાબર દેખાતો નથી; અને જ્યારે જ્યાંક દેખાય જોય તે માર્ગે રિશ્વ પગલાં માંડીને ચાલવાનું તેને કાવતું નથી. માણસના હૃદયમાં જે 'જ્ઞાતા' માટેની પ્રેરણા છે તેનામાં રહેલા દેવી અંશની ઘોતક છે. પણ એ દેવી અંશની પ્રભુતા સમય ઇનનમાં પ્રસ્થાપિત થયેલી નથી. ખલિલ જિહાને ચોતાના 'પ્રોફેટ' (ચુનશની અનુવાદ 'વિલય વેળાએ' નામથી થયેલો છે.) નામના પુસ્તકમાં કહ્યું છે તેમ, 'તમારામાંના ધણો ભાગ દલ્લ માત્ર માનવશાષ જ છે, ને યજી ધણો દલ્લ માનવશાષ નહિ, પણ એક વરસો વાંચન છે; એને ધુમ્મસમાં ચોતાની નજરોને શોધતાં કીધમાં ચાલવાની ટેવ છે.'

માણસમાં દલ્લ અમાનુષ અંશ જ કોણ પ્રમાણમાં કામ કરી રહ્યા છે; અને આ અમાનુષ અંશને માનવત્વ સરૂપ આપે તે પહેલાં દલ્લ વાંછી તપસ્યાની તત્ત્વજ્ઞાંતો પસાર થયું પડવાનું છે. રવીન્દ્રનાથે કહ્યું છે તેમ, 'વિધાતાની પાત્રે અનંત કાળ પડેલો છે; તેને ફરી કલાવજ નથી.'

‘પ્રતીક્ષા કરિતે જાગે । શતવર્ષ ઘરે

एकटि पुणेर कलि फुटावत तरे

એકે તર્કે ધરિ કાચોજન ।’

વિધાતાને વિદ્યાસની શદ્દ એવા પૂરતી પાકા દોષ છે. એ ફૂટતી કળી વિસિત કરવા માટે નેહિંત વાચેથી તેની નેવારી ચાલુ દોષ છે, પણ અનુભવે

એવી ધીરજ હોતી નથી. કુળનો આસ્વાદ લેવા માટે એ અધીરો બને છે અને તેથી તે શ્રદ્ધા ખોઈ બેસે છે તથા અત્યાચારી બને છે. ધ્યેયવાદને બે કરાનો ઉર હોય તો તે તેના પોતાના અંતરમાં રહેલા કલાવજા-પણાનો જ છે. માનવી પૂર્ણતાનું કાચું એ કોઈ એક વ્યક્તિનું કાચું નથી, વિધાતાનું એ વિશ્વકાચું છે. તે યથાકાળે કુળના વિના રહેવાનું નથી. ધ્યેય-નિષ્ઠ માણસે પોતાના અંતરમાં રહેલી પ્રેરણાને વફાદાર રહી પોતાની શક્તિ અનુસાર સ્વયંક્રિયા કર્યું જવાનું છે. તાત્કાલિક કુળના મોહથી તેણે પોતાની શ્રદ્ધા બચાવવા દેવી એ યોગ્ય નથી. આ જ અર્થ જ્ઞાત્રમાં સખી ‘અનાસક્તિ-યોગ’નો ઉપદેશ તત્ત્વજ્ઞોએ કરેલો છે.

ન્યાય અને સુખ એ બેનો તત્ત્વતઃ અવિરોધ હોય તો આને નહિ તો કાંસે સામાજિક જીવનમાં આ સિદ્ધાન્ત સૌ કોઈને માન્ય થયા વિના રહેવાનો નથી. પણ આ પ્રતીતિ યાચ તે પહેલાં સમાજને અનેક આધાર સંકલન કરવા પડશે. તેના હૃદયમાં રહેલા કન્યાદી વિકારો વિવેકને અધીન થાય તે માટે તેમને અનેક આર્થિક-ભૌતિક કાચા પસાર થવું પડશે. સમાજની જ્ઞાતી વ્યક્તિઓમાં સમાજનાં દુર્ગ્ગે બાબત ગમે તેટલી દાઝ હોય તોપણ તેમને જોઈએ તેવી સમાજવ્યવસ્થા એકાએક મૂલં સ્વરૂપ નહિ પડે. કેવળ શાબ્દિક ઉપદેશથી કોઈ વિરોધ કાચું થવાનું નથી એટલું જ નહિ, પણ પ્રત્યક્ષ હાહારણ વડે પણ તુરંતાતુરત કોઈ બારે દાનિત થવાનો સંભવ નથી. એમ છતાં પણ ધ્યેયનિષ્ઠ લોકોની કૃતિ તથા ઉક્તિના શ્રેષ્ઠ સંરેષ્ઠ સમાજના સુમથિત ઉપર સતત પડકાર જ કરે છે, અને આખરે તે સંરેષ્ઠરેને પરિણામે જ સમાજનો હૃદયપત્રો થવાનો છે. સમાજ-સુખ માટે સમાજશુદ્ધિની જરૂર છે; અને સામાજિક શુદ્ધિ માટે સમાજમાં મંગલ ભાવનાઓ સતત ફેલાવવામાં આવે એ આવશ્યક છે. એટલા માટે ‘વુક્તો હે જન ન દેસતે હોઈ, ક્ષુદ્ધીનિ કલ્મશઃ’ આ લોકો (અપરાધીઓ) ક્ષુદ્ધી રહ્યા છે તે આખે લેવાનું નથી; અને તેથી દયા આપવી એ આવશ્યક શુભ હોય નોપણ, સમાજહિત માટે પણ ‘પિતૃન કવિતો વા લોકઃ’ (આ લોકોને માર મારીને સીધા બનાવી દે) એવી વ્રતિ કદી પણ ઉપકારક થવાની નથી. કારણ, કોઈ પણ હિંસક સાધનો વડે સમાજના સુખમનની શુદ્ધિ થતી નથી; શ્રેષ્ઠ અહંકાર અને અવિવેક જ હાહારો મારે છે, પાશ્વરી શક્તિનો ઉપયોગ એ જ કેવળ હિંસા છે, એમ માનવાની જરૂર નથી. નૈતિક મુદ્દાની સંપતાનું પ્રતિપાદન કરતી વખતે બે અવહેલના અને અસહિષ્ણુતાનું અવલંબન કરવામાં આવે, નો ને પણ હિંસાનો જ એક પ્રકાર છે. તેથી જ સમાજશુદ્ધિના પ્રયત્નમાં હંધારી રાજાઓ, કર્ગકાંડી

શાસ્ત્રો, અથવા તો હતાવળા રાજવીરો સદાય નિષ્ફળ થતા આવ્યા છે; અને અહોધ વડે ક્રોધનો, સાધુતા વડે અસાધુતાનો, અથવા અહિંસા વડે હિંસાનો પ્રતિકાર કરનારા એ પ્રેમાળ સત્તા તેમને જ સમાજના માનસમાં અટળ સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે.

સામાજિક ધ્યેયવાદના ઇતિહાસમાં એવો એક વિરોધાત્મક હનિશ લેવામાં આવ્યો છે કે, સમાજના શુદ્ધિમાન અને સાધનસંપન્ન લોકોને વગેરે ધીમે ધીમે ધ્યેયનિષ્ઠ જીવનથી બ્રહ્મ થતો નય છે, તેની ન્યાયશુદ્ધિ મહિન અથવા વિકૃત થવા માટે છે, અને તેની જીવન-શ્રદ્ધા પણ હોપ પામે છે. પણ શુદ્ધિદીન અને સાધન-હીન એવી આમજનતા ધ્યેયવાદનું પુરેપુરું આચરણ ન કરી શકે તોય, તેના હૃદયમાં ધ્યેયવાદી યુરોપ વિષે ભક્તિ વસે છે, અને સામાજિક સત્યયુગની પ્રત્યાપના વિષેની શ્રદ્ધાનો દીપ કદી હોલવાતો નથી. સામાજિક ન્યાયની રચાપના ઉપર જ વ્યાપકારિક સુખ મળવાનો સંભવ છે. તેથી આમજનતામાં આવી અહીં હોવી અનિવાર્ય જ છે, એ તો સહેજ જણાઈ આવે તેમ છે.

પ્રત્યક્ષ જીવનમાં અર્થદાનપ્રાપ્તિ અને પરીક્ષ જીવનમાં મોક્ષસિદ્ધિ એ બન્ને અંગોનું સાધન ધર્મ એ જ છે. કારણ, પ્રવચન અને પરીક્ષ એ એક જ જીવનનાં બે અંગો છે. એ બન્ને તત્ત્વતઃ અવિરોધી જ હોવાં જોઈએ. ધર્મનું સંરોધન અને સંરચાપન કરનારા જીવનાચાર્યોનું મોક્ષ-સાધના તરફ સ્વાભાવિકપણે જ વલણ હોવાથી તેમની બાબતમાં ધર્મસાધના એ નિષ્કામ અને નિરપેક્ષ જીવનવ્રતિ બનેલી હોય છે; એમાં જ તેમને નિરતિરાય આનંદ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. આ આનંદ પોતાના બાધવોને પણ થી રીતે મળે તે માટે તેમને સતત તાલાવેલી લાગેલી હોય છે. સામાન્ય માણસો પોતાના દુન્યવી જીવનના અર્થ અને કામને લગતા પ્રશ્નોમાં જ ધમપગાડા મારતા હોય નોપણ, એ પ્રશ્નોનો ઉકેલ આજુબા માટે તેમને ધર્મનો — ન્યાયનો — જ આસરે લેવો પડે છે; તેથી એક વ્યાવહારિક સાધન તરીકે જીવના-ચાર્યોના ઉપદેશની હિમાયત તેઓ કરે છે. છતાં સંપૂર્ણ અહિંસા વડે જીવનના બધા વ્યવહાર સિદ્ધ કરી જતાવનારા જીવતાચાર્ય દજ પેદા થવાનો છે; તેમ જ વ્યવહારોનો મોક્ષ સાથે મેળ સાધી આપનાર ધર્મ પણ હજી સિદ્ધ થવાનો છે. એ કૃષિએ ભેટાં સત્યાગ્રહનો માર્ગ સંપૂર્ણ જીવનધર્મનો એક મહાન પ્રયોગ છે, અને મહાત્મા ગાંધી એ આ ધર્મના આદ્ય આચાર્ય છે, એમ કહેવાને કશી હરકત નથી.

લોકનાયક અંગેએ ગાહ સત્યાગ્રહ સંજ્ઞામની સરજાતમાં વ્યાસજીનો મથાળે આપેલો શ્લોક મહાત્મા ગાંધીને સંકળાઓ દીનો, અને અહિંસાધર્મની નિષ્ફળતા

પુરવાર કરવામાં પ્રયત્ન કર્યો હતો. મહાત્મા ગાંધીએ જે જ્ઞાપણ વાળ્યો હતો તે સાચા ધ્યેયવાદીએ હૃદયના લિંગાણમાં કાટરીને સંધવી રાખવા જેવો છે : “અર્થ, કામ મેળવી આપનારા ધર્મનું સેવન લોકો શા સારુ નથી કરતા વારુ ?” વ્યાસજીના આ ઉદ્ગાર ઉપરથી ધર્મવાદની આવશ્યકતા જ પુરવાર થાય છે, અને સમાજકલ્યાણની ચિંતા કરનારાઓએ ધર્મને જ વળગી રહેવું જોઈએ.” વ્યાસજીના આગ્રહનો મહાત્મા ગાંધીએ આવે અર્થ કર્યો છે. આદર્શ સમાજ નિર્માણ કરવા

મહાત્મા દરેક ધ્યેયનિષ્ઠ સાધકે આ વસ્તુ સતત ધ્યાનમાં રાખી પોતાની શ્રદ્ધા જીવની રાખવી જોઈએ, અને પોતાપોતાના ક્ષેત્રમાં ધ્યેયશુદ્ધિ ટકાવી રાખવા માટે મોતને ભેટવા માટે પણ તૈયાર રહેવું જોઈએ. કારણ આવે ધ્યેયવાદી પ્રયત્ન ઉપર ઉપરથી નિષ્ફળ ગયેલા જણાય, તોપણ જીવનને અંતિમ સફળતા તરફ લઈ જવાની શક્તિ એવા પ્રયત્નમાં જ રહેલી છે.

(મરાઠી ‘લોકશિક્ષણ’

સ. જ. સાગવત

નંદા, ૧૯૪૧ ઉપરથી)

ભિક્ષુ અખંડાનંદજી

આપણામાંના ધણી કેટલીય વાર અમુક પુરતક ખરીદવા ગયા હોઈશું, પરંતુ તેની વધારેપડતી કિંમત જોઈને, અથવા તો તેટલી કિંમત ખર્ચવી આપણી આવકને પોસાત્ય તેમ ન હોવાથી ખિત થઈ અથવા ગુસ્સે થઈ પાછા આવ્યા હોઈશું. પરંતુ ભિક્ષુ અખંડાનંદના જીવનમાં આવા કોઈ બનાવે એક અજબ ‘ઘટમાળ’ શરૂ કરી દીધી, અને તે ધર્માત્મા આખા ગુજરાતમાં અને એક રીતે આખા દિગ્દેશાનમાં અમુક વિશિષ્ટ, રચાથી પરિવર્તન કરીને જ થઈ.

એ પરિવર્તનના મૂલ્યની પૂરી આદરણી તો હજી હવે થશે. ધણી વાર, માણસ જ્યાં સુધી આપણી વચ્ચે થોભી હોઈ કામ કરતો હોય છે ત્યાં સુધી, તેવી આંકણી કરવાનું આપણને યુક્ત નથી — આવશ્યક પણ નથી હોત. તે કાણ છે, ક્યાંથી આવ્યો છે, તે પણ આપણે નથી જાણતા હોતા; જાણવાની જરૂર પણ આપણને નથી લાગતી. હવે ભિક્ષુજી તેમના કામને જ ચિરંજીવ મૂકીને આપણી વચ્ચેથી ચાલ્યા ગયા છે, એટલે હવે તે કાણ હતા, તેમણે આ કામ કેવી રીતે કર્યું, વગેરે જાણવાની આપણને હજી આશા છે. સ્વાભાવિક છે.

૧

ભિક્ષુજીએ અમુક ભવના કામને જ અપનાવ્યું હોવાથી, તથા તે કામને જ, ક્રાંતિ-અક્રાંતિનો ખ્યાલ કર્યા વિના તે અંત સુધી વળગી રહ્યા હોવાથી, તેમના વિષે આપણને વિશેષ માહિતી નથી. એટલું તો જાણ્યું તેમની સાથે અમુક વર્ષો ગાળનારા શ્રી. ધર્મલકષણ શુકલ, કે જેમણે તેમના જીવન વિષે થોડાક માહિતી ‘વૈરાતર’ના વર્ષ ૧૨, અં. ૧ માં આપી છે, તે પણ તેમનો જન્મદિવસ આખી શકતા નથી. તે એટલું જ જાણાય છે કે, ‘એમનો જન્મ થયેલો સં. ૧૬૩૦ના કોઈ પુણ્ય દિવસે.’ સં-વારસી તરીકે ભિક્ષુજી પોતાના

પૂર્વાશ્રમની વાત કોઈને કરી શકે નહીં, એ મર્યાદા પણ એમાં કારણભૂત હશે. પરંતુ હવે જે બધી માહિતી જટ બેગી કરી લેવી જોઈએ.

ભિક્ષુજીનો જન્મ એકા નિહાના બેારસાં ગ્રામમાં ‘લોખંડ’, ચિનાઈ માટીનાં વાસણો ને ગાંધાર’ના વેપારી શ્રી. જમજીવન ઉદ્ધરને ત્યાં થયેલો. તેમની માતાનું નામ દરિયા હતું. જમજીવન ઉદ્ધરને બીજા ત્રણ દીકરા અને એ દીકરીઓ હતાં; બાળક લલ્લુ તેમનો ઉપનામ હતો. માતાના ભક્તિ અને સંતસિવાના સંસ્કારો લલ્લુને પૂરતા પ્રમાણમાં મળેલા. તેથી સંતો પાસે જઈ ભજનો સાંભળવાં, તેમને ભજનો કહાડી આપવાં, વગેરે બાબતોમાં તેને પહેલેથી રસ હતો.

નિશાળના વર્ગોમાં તે કાંઈ દાનર ન રહેતો. પરથી નિશાળને નામે નીકળી, તે ‘આંખાપાંખા’માં ને કાસિયાજીની શાળામાં કુવાનાં આશ્રણોમાં વળત પડે કરી, ધર પાછો જતો. એને અંગે તેને આશ્પીડ પણ થતી. બાર તેર વર્ષની ઉંમર પુરતા સુધીમાં થોડું મુશ્કેલી વાર આપણે પૂરી કરી. તેવામાં પિતા સં. ૧૬૪૩માં દેવલોક પામ્યા, અને કહંબ ખંભાવડી સાતેક મેલવેલ આનેલા સારાં આપે ચાલ્યું ગયું. ત્યાં કહંબે કોટડી દુકાનમાં લલ્લુ જોડાય છે, અને ‘વેપારમાં સત્ય, પ્રમાણિકતા અને નીતિ જાળવીને જે કમાઈ શકાય તે કમાવું’ એવા નિયમ અનુસર છે. કોઈને ઉતારતો નથી, કે આપું આપતો નથી. પણ આવે વેપાર બીજા લાઈઓથી કેમ સધાં બધાં તેમણે તેને ખરીદીનું કામ જોડ્યું, અને વેચાણ પોતાને દાંબ સાધ્યું.

લલ્લુખાઈને તો બાપનું ધણું આગ્રેય તેમને ક્યાં જીવન અને ભજનોમાં રસ વિશેષ હતો. ભજનમંડલ-જિગમાં તે ઝુંડર ભજનિક અને માનાર-જનજનાર તરીકે આવેવાનીબરો બાજ ભજવતા. દુકાનની ખરીદીનું કામ તેમને માથે આવતાં, તેમને કુરસદ વિશેષ મળવા લાગ્યું.

અને તે પોતાનું કામ પતાવી, 'પાંચ-સાત દિવસ ભજનમંડળીઓમાં પણ પડયા રહેતા.' આમ છતાં, બહારથી તો તે બાબરાં અને છાવાળો ફેંટા રાખતા હોઈ, 'લહેરી લલ્લુ' ન ગણાતા.

છપનના દુકાનમાં કુટુંબ પાતું બોરસદ રહેવા આવ્યું. ત્યાં નડિયાદવાળા સ્વ. ચોપાળદાસજી મદારાજની કથાનો લાભ લલ્લુ કકરને મળ્યો, અને ગીતા તથા શેગબાસિહનો રસ તેમને લાગ્યો.

રોરખીવાળા જ્ઞાનક્રીદાસ મદારાજની સોબતે તેમણે બીટી સોડી, અને ત્યાર બાદ તે સંતરેલા, ભજનસંગ્રહ, આસન, પ્રાણચામ, ધ્યાન-ધારણા તરફ પણ વળ્યા.

તેમનાં જન્મ આઠેક વર્ષની નાની ઉંમરે એક પેસાદાર ધરની પુત્રી સાથે થયેલાં. પણ લલ્લુભાઈના રાહ તેમની પત્નીને પસંદ આવ્યા નહીં, અને પતિ-પત્ની વચ્ચે સારો મેળ નહોતો નહીં. પણ તો લલ્લુ કકર ત્યારે ૬૦૦ રૂપિયા નેટલી રકમ લઈ ચાલી નીકળ્યા, અને અમદાવાદ આવી સંવત ૧૯૬૦ના મહા વદિ તેરશ ને શિવરાત્રીને રોજ સાબરમતીને કિનારે વયોષ્ઠ શિવાનંદજી સ્વામી પાસે તેમણે સંન્યાસકીર્ણ લીધી, ત્યારે તે સમાચાર સાંભળીને તેમનાં પત્ની મૃત્યુ પામ્યાં.

દીક્ષા લઈ દવે અખંડાનંદજી બનેલા લલ્લુભાઈ કલસાખંડ તરફ યાત્રાએ નીકળે છે. પાસેના પેસાદારને દિલના દુઃખાળમાં વપરાઈ નય છે. અખંડાનંદજી અંશત્રી, જન્મોત્તરી ને બદ્ધિકેદારની યાત્રા દરમ્યાન, અનેક સાધુસંન્યાસીનાં દર્શન, વંદન, સમાગમનો લાભ લે છે. સ્વામી રામનીર્થનાં દર્શન પણ તેમને તે જ અરસામાં થાય છે. અખંડાનંદજી તેમની સાથે કેટલાક સમય માળે છે.

આમ દિમાલયના પ્રદેશોમાં બેઝેક વર્ષ ગાળ્યા પણ સં. ૧૯૬૨માં 'ચેડા સમય' માટે અખંડાનંદજી ગુજરાત-કાશિયાવાડ તરફ આવે છે. દિમાલયનાં 'શુદ્ધ' જળવાયુએ તેમને ચેડાધાન ગરીર, તેમ જ વિરચિત વહેરે મગજ સંબંધી વ્યાધિઓની બાબતમાં ધણે લાભ પહોંચાડ્યો દેવાથી, આયુષ્યને અને તેટલી ભગ દિમાલય તરફ જ મારગવાનો તેમણે નિર્ણય કર્યો હતો.

૨

સં. ૧૯૬૨નો ચાતુર્માસ તેમણે નડિયાદમાં ગાળ્યો. તે દરમ્યાન તેમના વાંચવામાં બાગવત આવ્યું. તેમાંય એકાદશ રકંધે તેમને અનેક રીતે આકર્ષ્યાં. વાંચી વખતે બાગવતમાંના જ્ઞાન-મર્જિત-વિષયક જે શ્લોક સરખ અને આકર્ષક લાગે, તે તેમણે જુદો જુદો રીતે માંડ્યો. એમાં ઘણાખરા શ્લોક તો એકાદશ રકંધના જ આવ્યા, જેટલે તે લખી વખતે તેમના મનમાં આવ્યું કે, આ રકંધ ને શ્લોકસંહિત સરવામાં નીકળે, તો કેટલા બધા

લોકોને તેનો લાભ મળે? તે રકંધની એક જુદી આવૃત્તિ તે વખતે લેવાની હતી, પણ તેમાં મૂળ શ્લોક ન હતા અને કિંમત એક રૂપિયો હતો.

સં. ૧૯૬૩ના ઉનાળામાં ફરી દિમાલય તરફ જવાનું નક્કી કરી, શિક્ષણ હોળી ઉપર મુંબઈ આવ્યા. ત્યાં એક છુસેલર પાસે ભજનની એક ચોપડી ખરીદવા જવાનો ઉપર લલ્લુભાઈ પ્રસંગ બન્યો, અને તે ચોપડીની છુસેલરે મારેથી બારે કિંમત જેટલું અખંડાનંદજી ચમક્યા. તેમને થયું કે, આટલી બારે કિંમત આપી સામાન્ય લોકો આવી ચોપડીઓ શી રીતે ખરીદી શકે? અને સારી ચોપડીઓ સસ્તી ન મળે તો પણ સોંધી ખરાબ ચોપડીઓ ન તેમણે વાંચે ને? ચેડા 'એકાદશ' રકંધ જુદો સસ્તી કિંમતે છપાવવાનો વિચાર પણ આ અરસામાં પ્રબળ બન્યો. જુદરથાશ્રમી ધનવાનો એ કામ સફળે કરી શકે; આકિંચન ભિયુને એ માટે નાણાંની વ્યવસ્થા કરવી, પુસ્તક છપાવવું, વેચવું વગેરે ખટખટ કેવી રીતે પાલવે? પણ ધનિકો અને જુદરથોને તો આવી વાતોની જાણ રાખી હોય? તો શું કરવું? જે વિદ્વાનો અને ધનવાનો વહેરે આવાં કાંઈ કરવાની સગવડ અને આવડત બરાબત હોય તેમના હૃદયમાં પરમાત્મા ભણે પ્રેરણા જમાડે—એમ કહી રવરથ થઈ જવું? કે નતે એ ખટખટમાં પડીને, નાણાંની જોગવાઈ કરી, એકાદ ઉપયોગી પુસ્તકને આ રીતે સસ્તી કિંમતે પ્રસિદ્ધ કરી, તેનાં મુખવિલુખ ધનિક વહેરેના ધ્યાન ઉપર લાગી, તેમણે ચિત્ત આવી પ્રવૃત્તિ તરફ વાળવું?

આ બીજે વિચાર આ રસાકસીમાં વધુ ફેલેદમંદ થયા. 'અત્યુક માણસ પોતા પાસેની ધર્મદા રકમ સમાદ બેસાડી, તેમાં વાપરી દેવા ઇચ્છે છે, તેને કહેવામાં આવતાં તે કાર્ય' થોડો સમય મુલતવી રાખી, તે રકમ આ કાર્યમાં રોકવા ના પાડશે નહીં', એમ વિચારી, મુંબઈ બે મહિના વધુ રોકાઈ જઈ, તેમણે સં. ૧૯૬૩ના અષાઢમાં એકાદશ રકંધ છ આનાની કિંમતે પ્રસિદ્ધ કર્યાં. તે અંચની પ્રતોનાનામાં તેમણે 'સરતાં પુસ્તક ફેલાવવાની નજર રૂપે કેટલુંક વિવેચન કરી શ્રીમાનોને તે કાર્ય કઠણી લેવાની ભલામણ' કરી. એ ચાર દબર પ્રતની આવૃત્તિ ચાર પાંચ આવાડિયામાં જ ખલાસ થઈ ગઈ, અને 'બીજી મેંકો પ્રતોની માગણી ભરી રહી.' દવે મું કરવું? ચારાં પુસ્તકે સરતાં નીકળવાની નજર કેટલી બધી છે તે તો સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું. પણ દવે એ વસ્તુ સ્પષ્ટ બેલા બાદ, તેને ત્યાંથી જ પત્ની મૂકી, દિમાલય ચાલ્યા જવું, કે આ પ્રવૃત્તિને કાંઈક વધુ સમય લંબાવી, તેને એક વ્યવસ્થિત કાયમી રૂપ આપી, બીજાએ વહેલેપોટે તે તરફ વળે ત્યાં સુધી 'જે ત્રણ વર્ષ' લાગુ એકાદ જ રહેવું?'

હોવાની જરૂર નથી કે, બિંમુછને દોહાદિઓ આ બીજી વિચાર ન વધુ પડતું આવે, અને ને વધુ વધુ વધુ આ કામમાં જોડાઈ રહેવા દાખર થવા એ રીતે સરવું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યોદય, અને તેના દરમિયાન સરવું સાહિત્ય વર્ધક મિત્રમંડળની રચના થઈ. આવાનું વર્ધક દરમિયાન પુસ્તકોની આક પ્રસિદ્ધિઓ થઈ ગઈ, અને તે ઠાકા પંદર દબરેલીની કિંમતની ૫૪૦૦૦ પ્રત નીચી મૂલ્યે. જાદારથી પ્રગટ થયેલાં કેટલાંક સારાં પુસ્તકો આ સંસ્થાના જેવી ન સરની કિંમતે વેચી આપવાનો પ્રયત્ન પણ આ સંસ્થાએ આરંભ લીધો હતો, અને એ રીતે બીજાં ૩૬ પુસ્તકોની ૧૬૦૦૦ પ્રતો વેચવામાં આવી હતી.

દરમિયાન બિંમુછને જુદાં જુદાં અનેક સારાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરી સરની કિંમતે વેચવાનું કામ ચલાવ્યું. જોડાઈ થોડું પુસ્તક પણ પ્રસિદ્ધ થઈ શકે તો સરના વાચનની આવરણલા ધોરણે વધુ સમય, અને સુદરશન વર્ધન આ સંસ્થાના હેતુ તરફ વધુ આન ખેંચાય, એવા વિચાર પણ આવેલાં. પરંતુ નામીની અજવડને કારણે તેમ બનેલું નહીં. જગાં આરંભ આરંભ એ વિચાર પણ આવે કે, 'માત્ર લાગણીથી ન દોરણને નહીન પ્રસંગી સ્વીકારવા એ દામ કરીને ન વિદેષ અને ધમની 'વિશેષતા વધારી લીધાં કરું છે; પરંતુ 'બીજાં બધાં સુવેળાં તૈયાર દોરડાં આન પોતાની ન સાંધિને ખાતર અધિક સાધુ પુસ્તક દબરેલાં વાચનમાં જગ આરંભ છે, અને થોડાં વખત વધુ ખેંચાવાથી આ દોહાદિઓના વિષયમાં કેટલી બધી શક્તિ થશે' વગેરે લાગણીમાં પાછી લપટી આવતી, અને નતની અંગી-પદા, વિષેષ, વગેરેના વિચારો કળાઈ જતા.

એવામાં સં. ૧૯૧૬ના જાન્યુઆરી માસમાં મુંબઈ આવ્યા પછી વિવિધ કાર્યમાત્રાની એક નવી ન યોજના તેમના મનમાં જાગી આવી તે યોજના એ શક થઈ નય, તો તે 'વર્ષોનાં વર્ષો સુધી ચાલુ રહીને, તે દ્વારા સદ્મયોની લક્ષ્યાર્થ પ્રતોનાં જનસમાજને લાભ મળે તેમ હતું; અને તે યોજના વિષે આગા રહેલી હતી કે, તેની કિંમતને માટે જોડાઈ એ દબરે માલો જોડેક વર્ષમાં નીચી આવશે ન' આ યોજનાને કારણે બિંમુછ બીજાં વધુ વર્ષ દોહાવા, અને વિવિધ કાર્યમાત્રાના પ્રચારથી આકર્ષાઈ, તેમણે ચરિત્રમાત્રા અને જુદાં-કાર્યમાત્રા પણ શરૂ કરી.

આમ એક પછી એક પ્રસંગો એવા આવતા ચલા કે, તે બધું 'આઠોપીને' દિમાલય જવાને પોતાનાં વિચાર તે અમલમાં મૂકી ન શક્યા. અને છેક ૬. સ. ૮-૭-૪૧ ના દોહર રિપોર્ટ કરવામાં આવેલાં રિપોર્ટમાં પણ એવી લક્ષ્ય છે કે, 'આ સંસ્થાનું કાર્ય' કેવળ

દિયરિયેલ માનીને આકર્ષક આન સુધી કરેલાં જાણે છે; અને હવે પછી પણ ને સર્વેશ્વરી પ્રેરણા હશે ત્યાં સુધી આ દરમિયાનનાં રિપોર્ટમાં દરમિયાન દરમિયાન જાણવડો રહેશે.' દુઃખમાં, સંસ્થાને અને તે દ્વારા સુચનાને બિંમુછની મેલાઓનાં લાભ છેક છેવટ સુધી મળેલાં ન થયાં.

૩

તે મેલાઓનું કોઈક માપ સંખ્યા જરૂરી ન કારણે દોષ તો, દરમિયાનનાં જાણનાં પ્રમત્તે, અત્યાર સુધીમાં એ સંસ્થાએ 'જુદાં જુદાં દરમિયાન વધુતો જાણનાં પુસ્તકોની સુમતિ સર લાભ કળાઈ પ્રતો' પ્રવારમાં આવ્યો છે. પરંતુ માત્ર પ્રવરમાંથી બિંમુછની જોવાનું બાપ આરંભ ન આંધી કળાઈ. મદા-બાન, રામાયણ, તુલસીરામાયણ, બાવન, દેવીબાવન, યોગવાસિષ્ઠ, મીતા, કાનેવડી મીતા, વિષ્ણુસદાશય, મનુસ્મૃતિ વગેરે કેટલાંક પ્રાચીન, પૌરાણિક ગ્રંથો, રામદાસ, તુલસીદાસ, કાનેવડી, ચેતન્ય મદાસ, રામકૃષ્ણ પદમદન, વિવેકાનંદ, રામદાસ, તેમ જ પ્રીતમદાસ, અર્ચા, વગેરે કેટલાંક હાલિયો અને સંતોનાં જીવનચરિત્રો, અને તેમની વાણીઓ. ખાતરના નીચુરુશી, સીરોના, શિવાજી, દુર્લભ, રાજદાસનાં હાલિયો વગેરે કેટલાંક હાલિયો ચરિત્રો, તથા આરંભિક વર્ષે આયુરવેદના ગ્રંથો તેમજ સરની કિંમતે લેખનુદય કરી લીધાં છે આજ વરો, ભાષ્યનાં સ્વામી, વગેરેનાં લેખક એકસર સર માલ નેવાં અમેરિકન લેખકોનાં મંદોથી પણ મુશ્કેલી વાચક આજને જાણનાં કરવાનું માન તેમને ન છે. મંદોષ અને દોહરેલ વધુ તેમની વાણીમાં રહી ચલા નથી. દુઃખમાં, સંસ્થાએ પ્રગટ કરેલાં મંદોની ધરી કંપર નહર નાખીએ, તો જાણનાં કે, સુચનાની આસરનાં નહર. કળાઈ, એવું પોતે એ ને માન્યુ તે બધું વિષયવિષ સાહિત્ય તેમજ પીરવા કરવામાં પાછી પાની નથી રી.

૪

આ કામમાં તેમને જે પછી તરફથી શીકા વા વિંદાઓ આમને કલેવા પડ્યાં. એક તો, પૌરાણિક ગ્રંથો વર્ષે કળાઈ લેખનાં જુદોલેખો. તેમની આગળી જાણી તેમને કળાઈ થાય એ સવાબાલિક ન છે. બીજે, સુચનાનાં ચાલર હોવાનાં વગેરે. આ બીજાં વર્ષની મુખ્ય શીકા એ હતી કે, બિંમુછ ગ્રંથો સરનાં કરવાને કારણે એ તેમ લેખકો કે અનુવાદોથી ચલાવી લે છે. અને એ રીતે મુખ્યને અનુવાદો અને નેય દલથી કાઢીનાં અનુવાદો ન પ્રમ આજન થતી પડીને ચારા, ચાયા મૌલિક સાહિત્યની કલે કરનાં તેને અટકાવે છે. બિંમુછ આનાં જાણનાં કરેલાં

‘અસામાન્ય મૂળ મંથકારો તો જગતમાં યોડા જ હોય છે. નાણાંની યેડીએથી તેમને પકડી શકતા હોય તોપણ, તે કાર્ય’ ધનિકોનું અને ધનપાત્ર સંરચાઓનું જ ગણાય. આ સંરચા તો ઉપકારક લખાણો સંરચિત, બંગાળી, અંગ્રેજ વગેરે જે પણ ભાષામાંથી મેળવવા બનશે, તેમાંથી મેળવીને ચણાકચ આપે જશે. વ્હાસ, મનુ, ટાગોર, તિલક, બંદિમ અને બીજા દેશવિદેશી વિદ્વાનોના જેવા અસામાન્ય લેખકો ગુજરાતમાં નવીન પાકે ત્યાં સુધી બેસી રહેવાની, કે ખાસ ઉપકારક મંથોના અનુવાદ નીકળવાને લીધે નવા સારા લેખકો પાડતા અડકે છે, એવી ભૂલમરેડી ફાંસીના રહિયા આપવાની જરૂર નથી.’ [પૃ. ૧૬૦-૬૧]

‘ધણી આ વાત પણ ભૂલવાની નથી કે, જેમ સેવકવર્ગના અનુષ્ઠો બિજા બિજા મતિ અને પ્રતિભાના હોય છે, તેમ દિંદના કૌરો મનુષ્યોમાં પણ બિજા બિજા મતિ અને રુચિવાળા અનેક વર્ગ અને વેદાવર્ગ પડેલા છે. તથા તેમને માટે જુદી જુદી રીતે જુદા જુદા અનેક પ્રકારનું બોદાણું કાર્ય બજાવવાનું પડેલું છે. આ સર્વ કાર્ય પૂરતા પ્રમાણમાં બજાવવાને માટે સેંકડો અને હજારો સમાજસેવકો તથા સંરચાઓની જરૂર છે. માટે બિજા મત અને પ્રતિભાઓએ એકબીજાઓના સિદ્ધાંત કે દેશી બનવા કરતાં . . . બારતના મુખ્યમિત્ત ખાલી પડેલા કાર્યપ્રદેશમાં ફરી પડેલું, એ હબર મળું સાડું અને અવશ્યનું છે.’ [પૃ. ૧૪૦-૨૬]

પ

બિહુજી સામે એક બીજા શ્રિવાદ પણ હતી અને તે હમણાં પણ કેટલાંક છાપાએ ફરી ચર્ચા છે. તે એ કે લેખકોને તે બહુ એકાંત મહેનતાણું આપતા; અને તેથી તેમને તેના સરતા અનુવાદકોથી જ સંતોષ પ્રાપ્ત પડેતા. બિહુજીએ આ આશ્રેપનો રહિયા આપતાં જે બે ત્રણ સાફ ચાતો કહેલી છે, તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. સંરચાના સં. ૧૯૭૪માં ચોતે ધરેલા અહેવાલમાં (ઉત્પત્તિ-રિચિત્ર-ને ભવિષ્ય) તે ચોતે જણાવે છે તે પ્રમાણે, કાંઠા ૧૧ પાનના એક ફરમાનું મહેનતાણું તે બે પી પાંચ રૂપિયા જેટલું આપતા. બિહુજી જણાવે છે: ‘ઉપલા પુરસ્કારને પોતપોતાની જુદી દરિયે વહેને કોઈ હંચવા જેવા, કોઈ અપ્રેક્ષા, અને કોઈ વધારા પડેતા પણ મતે તો તેમાં નવાઈ જેવું નથી. એક દરિયા જેમ પણ કહી શકાય કે, હરકોઈ કાર્ય પૂર્ણ આવડત અને કાળજીથી કરવામાં આવે, તો નાણાંથી તેના બદલો વળી શકેલા જ મુશ્કેલ છે. . . (દેશના ગરીબ અજ્ઞાન વર્ગો ઉપલા વર્ગોની જે સેવા બજાવે છે, તે) અમાપ સેવાનું ભાન તથા તે કહી બતાવવાની આવડત (તે વર્ગોને) ન હોય એટલા માટે જ ઉપલા વર્ગોએ કુલાઈ જઈને પોતાની કિંમત હદ બહાર આંકી

લેવી ચોમ્ય નથી. . . જે દેશની મનુષ્ય દીક દેનિક આવક માત્ર એકાદ બે આના જેટલી જ હોય તે દેશમાં લોકહિતાયે કરવાનાં કામો બદલ તેમના દોહ બે રૂપિયા જેટલા પુરસ્કાર અપાય તે પણ વધારાપડેતા છે.’

અને આટલું મહેનતાણું આપ્યાથી, બિહુજી કામ મેળવીને જ બિહુજી રાજ થઈ જતા એમ તો કોઈથી કહી શકાય તેમ નહોતું. ગમે તેવા અનુવાદકના અનુવાદને પણ પોતાને સંતોષ માય નહીં ત્યાં સુધી તે સુધરાવ્યા જ કરતા, અને તેમ છતાં જ દીક ન લાગે તો તે રદ કરતા.

૬

શરૂઆતમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, બિહુજીએ કરેલી સેવાનું ચરતેનું ગુજરાતે હજી દાંઢવાનું છે. પરંતુ સરતી કિંમતને અજાણે દેશના ગરીબ વર્ગને કાં તો સારાં પુરતકના ચંદ્રવાસ વિના ચલાવી લેવું પડે છે, અથવા તો સરતી કિંમતનાં યલ્લ હલકી નવતનાં યુલ્લેરોને અચલક અચલકે પડે છે. એથી યતા તુકસાનનું દર્શન કરી તેને ટાળવા માતર જ પોતાનું જીવન અને પોતાને છૂંદ એવી શાંતિ વ્યાગનાર — અર્પનાર આ ‘સદ્મંથબિહુ’નું ગુજરાત સદાકાળ જણી રહેશે. ઉપર ઉલ્લેખેલા તેમના ચરિત્ર-લેખક અબ્બક શુક્રે તેમને ‘સાહિત્યબિહુ’ વિશેષજીથી સન્માધ્યા છે. પણ ત્યાં ‘સાહિત્ય’ એટલે અમુક કાબી, નવલકથાઓ કે નાટકો કોને જ અર્થ થાય છે, ત્યાં જે શબ્દથી બિહુજીને અજાણ રાખવામાં જ ઉચિતતા છે.

બિહુજીની પ્રશસ્તિને દિંદના અન્ય પ્રતિભાં પણ તે જાતની પ્રશસ્તિને કેટલી પ્રેરણા અને વેગ આપ્યાં છે, તેના હિસાબ પણ બિહુજીના ચરિત્રકારે કાઢેલા પડશે. સં. ૧૯૭૪ સુધીમાં જ એ રીતે ચાર થયેલી કેટલીક અન્ય પ્રતિભા પ્રશસ્તિઓના બિહુજીએ નતે ઉપર જણાવેલા અહેવાલમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે (પૃ. ૧૩૬-૧૫૬). ગુજરાતમાં પોતામાં પણ એવી કેટલીય ચોજનાઓ જુદાં જુદાં સ્તરોમાં જન્મ પામી હતી. એકલિપિ-પ્રચાર અને હિંદી તથા પ્રાંતિક ભાષાઓની સેવાની ચોજના પણ સં. ૧૯૭૪ જેટલા જૂના વયવથી બિહુજીએ ગુજરાતી પ્રત્ન આગળ રાખ કરી હતી, તથા અમુક અંશે અમદાવાદમાં પણ મૂળી બતાવી હતી જે બધા બાજતોનો એકસાથે ખ્યાલ કર્યો બાદ વાયડને સહેજે ચરો કે, બિહુજીએ પોતાની રીતે કયાં કયાં સુધી દરિયે પહોંચાડી હતી, અને કેટલાં કેટલાં દેશોને રપથે કર્યો હતો. રવ. મોતીભાઈ અમીનના એ એક રીતે સહકારી હતા. રવ. અમીનની સાથે તેમણે કેટકેટલી ચોજનાઓ વિચારેલી. દેક સમયમાં ગુજરાતને પોતાના એ બે શોધામૂલા સેવકો શુભાવવાનું નસીબે આવ્યું છે. પરંતુ તે બંને સેવકોએ કરેલી ચિરંજીવ પ્રશસ્તિઓથી સમૃદ્ધ બનેલું ગુજરાત તેમના જીવનકાર્યને વધારે અને ચોજાવે, તેમાં તેની પોતાની પણ શોખા રહેલી છે. બે.

ન્યાયમૂર્તિ રાનડે-૧

‘મહારાષ્ટ્ર તે વખતે એક ફરી ગયેલા ચિત્તમહીન ગોષા જેવો થઈને પડ્યો હતો. એ ગોષાને કઈ રીતે ફરી અને ગરમી આપીએ તો તે ફરી સંસ્થન થઈ હાથપગ હલાવવા માટે, એનું અંતરોત્તર સતત ચિંતન કરીને, અનેક ટિંકાઓથી, અનેક ઉપાયો વડે, અનેક રીતે તેને ફરી સંસ્થન કરવાનું કુશળ કાર્ય માથે લઈને, તે માટે એ કોઈએ તત્વે તત્વે મહેનત કરી હોય, તો પ્રથમ તે માથવરોવે (રાનડેએ) જ કરી એમ કહેવું જોઈએ. અને અમારે મન એ જ એમની મહત્તાનું કે એમના અસાધારણ અક્રિયતાનું મુખ્ય ચિંતન છે.’

—દોહમાન્ય તિલક

‘જુદા જુદા રેરામાં અને જુદા જુદા કાળમાં, નિર્મળ અને ભૂખા કરતાં માનવી આગળ હાથું ભરી છો તે માટે અજ્ઞવાણની ચરજ સારથા આ દુનિયા ઉપર અવનારે લેનાર મહાપુરુષોમાંના તેઓ (શ્રી. રાનડે) એક હતા.

‘આપણે નકરતાપૂર્વક માન એટલો વિશ્વાસ રાખીએ કે, એ પ્રભુએ આ રાષ્ટ્રને રાનડે આપ્યા તે પ્રભુ યોગ્ય સમય આવતાં તેમના જેવો જ બીજો મહાપુરુષ આપણને આપશે. હરમાન આપણે તેમના નામનું ચરણ કરીએ, તેમના અમૃત્યુ હાથેલા સંધરીએ, અને તેમની સાખામણને વફાદાર રહીએ, અને એવી રીતે, મહા રાખીએ કે, એ રાષ્ટ્રે રાનડેને જન્મ આપ્યો તેણે પોતાના ભાવિ માટે નાસીપાસ થવાની કે ચિંતા કરવાની કશી ભર નહીં.’

—ભારતસેવક ગોખલે

કોલેજના સદાધ્યાયીઓના ‘‘બાલમતંજન’’, અધ્યાપકોના ‘‘આપણા સોફ્ટીમ’’, સમકાલીન સુશિક્ષિતોના ‘‘પદવીધર મુકુટમણિ’’, બંગાળીઓના ‘‘મહાગતિ રાનડે’’, દોહમાન્ય તિલકજેવાઓએ તેમને વિશે ‘‘સર્વજ્ઞઃ સદ્વિમાવયઃ’’ જેવા ઉદ્દગાર કાઢ્યા, અને અખિલ ભારતવર્ષને એઓ ‘‘ન્યાયમૂર્તિ રાનડે’’ના નામથી મુખરિચિત થયા, તે શ્રી. મહાદેવ (માધવ) ગોવિંદ રાનડેના જન્મ આજથી બરાબર સો વરસ પહેલાં, તા. ૧૮-૧-૧૮૪૨ને રોજ નાસિક જિલ્લામાં આવેલા નિફાડ ગ્રામમાં થયો. તેમના પૂર્વજો મૂળ કોંકણના વતની હતા. ત્યાંથી તેમના દાદાના દાદા શ્રી. બગવંતરાવ દેસા ઉપર આવી પંડરપુર પાસેના કાંકળ નામના ગામડામાં આવીને વસ્યા. તેઓ એક નિષ્ક્રાંત બેઠેલી હતા. તેમના એકના એક પુત્ર ભારદ્વાજ આપણે જોયાલિખેના ધંધો ફગાવી દીધો અને સાંઝલીના રાજના લોકરમાં બેઠાઈને ત્યાં પોતાની બહાદુરી માટે નામના મેળવી પણ એ જ અરસામાં અંગ્રેજ સત્તાનો પ્રવાહ બધે ફરી વળવાથી, આવા શરાતનને ઝાંઝે અવહાર રહ્યો નહિ, એટલે ભારદ્વાજઆપણા સિપાઈ મદી મુતસદી બન્યા, અને અંગ્રેજોના દરબારમાં કેટલાંક વરસ સુધી તેમણે સાંઝલીરાજના એકબી તરીકે કામ કર્યું. તેમના મોટા પુત્ર અમરરાવ અંગ્રેજ સરકારની નોકરીમાં બેઠાયા. તેઓ મામલતદારના હોદા સુધી ચઢ્યા હતા. તેમના ચાર પુત્રોમાંથી બીજા પુત્ર, માધવરાવના પિતા, ગોવિંદરાવ, માધવરાવને જન્મ થયો તે વખતે, અદમદનગરના રેખુડી કલેક્ટરની ઓફિસમાં ઉપ રિપચાનું ગાસિક વેતન મેળવનાર એક કારકૂન હતા.

માધવરાવના જન્મ્યા પછી અડી વરસે તેમના ઉપરી અમલદારે ખાસ બહામણ કરી ગોવિંદરાવને

કેલદાપુર રાજ્યમાં કારભારી કલેરીમાં નોકરી અપાવી. અદમદનગરથી કેલદાપુર જતાં ત્રણ વરસનો બાળક માધવ એક બારે અકસ્માતમાંથી બચી ગયો, અને પોતે કોઈ મહાન કાર્ય માટે સરભર્યો છે, તેવું સ્વપ્ન આમું. પિતા ગોવિંદરાવ એકલા જ અમાર કેલદાપુર ગયા હતા, અને તેમનાં પત્ની ગોપિકાબાઈ ધાવણી પુત્રી દુર્મા તથા ત્રણ વરસના માધવને લઈને પાછળથી કાકાસલા વિઠ્ઠાકાની સંગાથે કેલદાપુર જવા બેઠયાં. માડાની મુસાફરી હતી, એટલે દિવસના તાપથી બચવા સાત રાત્રે મુસાફરી કરવાનું રાખ્યું હતું. રસ્તામાં યાત્રીઓ આડું પડાર થતાં બળદ જરા ભેરમાં ડાહ્યા, એટલે માડાને આંચકો લાગતાં બોદાકીને મુખરોડો માધવ પોટલાની પેટે માડાની નીચે ગળી ગયો, અને આડું આગળ ચાલ્યું. માડાવાળા મુખમાં બધાં બંધતાં દતાં, તેથી આ વાત કોઈના જ ધ્યાનમાં ન આવી. વિઠ્ઠાકા ઘોડા ઉપર બેસીને આવતા હતા. પણ કોઈ કારણસર તેઓ ખૂલ પાછળ પડી ગયા હતા. ઘોડી વારે જ્યારે તેઓ પાસે આવ્યા ત્યારે તેમને જોઈને બાળ માધવે બગ પાડી, ‘‘કાકા, હું અહીં પડ્યો છું.’’ બાળકનો અવાજ સાંભળી વિઠ્ઠાકાએ તેને ઉપાડી લીધો અને માડા પાસે જઈ ગોપિકાબાઈને બગ પાડી ઠાકરોમાં તરફ બરાબર ધ્યાન આપવા કહ્યું. બેઠમાં જ ગોપિકાબાઈએ જવાબ આપ્યો કે, બન્ને ઠાકરાં ચતાં છે. એટલે વિઠ્ઠાકાએ ગોપિકાબાઈને બેઠમાંથી જગાડી માધવ માડામાં નંદો તેવું જાન કરાવ્યું, અને પછી અકસ્માતની વાત કરી તેમને માધવ જોખેલા. પુત્ર દ્યવતો પાછો ગમ્ય બદલ ગોપિકાબાઈએ પ્રભુને અનેક વાર પાદ માળ્યો.

આ જ અરસામાં ગોવિંદરાવ ઉપર પણ એક ગ્રોહી

આદત આવી ગઈ. કોલ્હાપુરમાં એ વખતે એક નાનકડો બળત્રો ભગોશી, અને તેમાં અંગ્રેજીની ભલામણથી કોલ્હાપુર આવેલા ગોવિંદરાવ બળવાખોરોના રાજ્યના ભોજ બની નવ. પણ શેઠા જ વખતમાં અંગ્રેજ હરકેરે આવીને કપાટમાં બળત્રો રાખાવી દીધો અને રાજમાં વ્યવસ્થા રચાવી દીધી, તેથી ગોવિંદરાવ બચી ગયા.

આ પ્રકરણ પછી કોલ્હાપુરમાં કેટલાક સુધારા હાથે કરવામાં આવ્યા, તેમાં ૧૮૪૮માં મરાઠી શાળાની સ્થાપના અને ૧૮૫૩માં અંગ્રેજ શાળાની સ્થાપના એ હતા. માધવને આ બંને શાળાઓનો લાભ મળ્યો; અને ૧૮૫૬ સુધી તેમનો અભ્યાસ કોલ્હાપુરમાં જ થયો.

નાનપણમાં કુશળ સુહૃદનું કોઈ પણ દશણ માધવે બતાવ્યું નહિ એટલું જ નહિ, પણ માતાપિતાને નાકમેદ થવાને માટે પૂરતાં કારણ આપ્યાં. માધવ દેખાવમાં સાવ સામાન્ય કેટિનો, બન્ને બેરોજ લાગતો શરીરે માત્ર હંપુષ્ટ અને બેવડા કોઠાનો હતો. છત્રે બાળકો હતો અને અક્ષરોના ઉચ્ચાર વગરના બદલીને જ કરતો. તે ધીમે, નહરતર જેવો અને કેટલેક અંશે બાલક પણ લાગતો. માતા ઓપિકાબાઈએ પુત્રનો બેબાકાપણનો દોષ દૂર થાય તેટલા માટે વ્રતકપવાઈ આદરી રહેવા ઉપર બાર મુક્યો. અને તેમનું એ તપ ફળ્યું. ‘ક’ને કેલે ‘ક’ બોલતો માધવ ન્યારે ‘ક’નો ‘ક’ ઉચ્ચાર કરવા લાગ્યો, ત્યારે માતાના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. પણ નાનાં છોકરાંમાં વખણાઈ બેબાકાપણ અને હોશિયારી તો માધવમાં ન જ દેખાયાં. પરીક્ષામાં પાસ થઈને આવે તોય પોતાની ધેમે તો તે કોઈને નહિ જ હેવાનો. કોઈ વળી તે માટે કપકો આપીને પૂછે તો કહે, ‘પરીક્ષામાં પાસ થયો તેમાં વળી કહેવા જેવું શું છે ?’ અને અભ્યાસ કરીએ છીએ એટલે પાસ થવાના જ.’ કોર્તને કરીને પોતાના પડોશીના ચળશક, ચતુર છોકરાઓને બેઈને માધવની માતા સતત ચિંતા કરતી કે, મારા માધવને દસ રૂપિયાની પણ નોકરી મળશે કે નહિ !

માધવનો બીજો દોષ એ હતો કે, એક વાર કોઈ વાતને અડકે પછી તેને એ કહી છોડે જ નહિ એવો નિદી હતો. નિરાળમાંથી ઘેર આવ્યા પછી એક વાર નારતા વખતે માધવે રોજ વખરાડી બાજીમાંનું ધી માગ્યું. બાજીમાં ધી જ ન હતું; પણ માધવે હક પકડી અને માતાએ ન્યારે તેમાં ગરમ પાણી રેડી માધવને ધી વરીકે પીરડ્યું ત્યારે જ માધવનો નારતો પૂરો થયો ! ‘કેવો છેતરાશે’ એમ કહી નાની બહેને મરકરી કરી, પણ માધવને મન તેનું કંઈ નહિ ! તે તો કહ્યું બોલ્યા ચાલ્યા વિના પોતાને નારતો કરવા મંડી પડ્યો.

માણેકાદારી પૂનમને દિવસે રાત્રે જાગરણ કરી સોગંદ-જાગ રમવાનો ઘરમાં રિવાજ હતો. એક વાર

પડોશનાં બધાં માણસો જાગરગામ ગયેલા. નાની બહેન સુઈ ગયેલી. એટલે માધવ સાથે રમવા કોઈ ન મળે. એટલે માધવે થાંભલા સાથે બેસી તેની નેડે રમવાની શરૂઆત કરી. જમણે હાથે થાંભલાનો દાવ અને ઠામે હાથે પોતાનો દાવ નાખવા લાગ્યો. આમ બેઢેલી રમતમાં બે વાર જડ થાંભલો છૂટ્યો ! અને ન્યારે કોઈએ તેની મરકરી કરી ત્યારે માધવ બોલ્યો, ‘તેમાં શું ? થાંભલાના સરસ દાવ પડ્યા એટલે એ છૂટ્યો. તેમાં ખોટું શું થયું ?’

આ બધા દેખાતા હોયને વિચાર કરતાં તે હોયની પાછળ એક ચોટું રહ્યું રહેલું જણાયું. આજકાલ બક્ષિત્વનો છૂટથી આવિષ્કાર (self-expression) થાય તે માટે બાળકને કેટલીક કળાઓની દીક્ષા આપવામાં આવે છે, અને પછી તેમનું બહેરમાં પ્રદર્શન કરી બાળકમાં અકાલ આત્મજ્ઞાન (self-consciousness) પેદા કરવામાં આવે છે. ઉપરના બધાથી એ રપથ થયો કે, માધવરાવ એ દોષથી સાવ મુક્ત હતા અને તેથી જ પારદાની સ્તુતિ કે નિંદાનો વિચાર ક્યાં વિના તેઓ એકધારી નિષ્ઠાથી પોતાનું કામ કર્યું જતા. નિરસીમ સત્યનિષ્ઠા, વિનય, નમ્રતા, દયલુ કે ડાળનો સર્વતર અમ્બ, સાદાઈ, વગેરે ગુણો માધવમાં જન્મથી જ હતા. માતા ઘરેણું પહેરાવે ત્યારે ખેસ વડે તે ઢાંકી રેતો અને તેનું કારણ કોઈ પૂછે તો સામે સવાલ કરતો કે, ‘આપણી કામચાળીના છોકરાને ક્યા ઘરેણું છે ?’

માધવ ૧૧ વરસનો થયો ત્યારે તેનાં માતા ગુજરી ગયાં. મરણ પછી ૧૬મે દિવસે પિતાએ બીચું લગાડ્યું. એક વરસ પછી માધવ તથા તેની બહેન દુર્ગા બંનેનાં લગ્ન કરવામાં આવ્યાં. ૧૮૫૬ સુધી કોલ્હાપુરનું શિક્ષણ પૂરું થયું. એટલે માધવે આગળ બહુવા માટે પોતાને મુંબઈ ચોક્લવા પડોશી દ્વારા પિતાને સત્કથા કરાવી. ગોવિંદરાવ અને તેમના પડોશી કોર્તનેએ છોકરાઓ સાથે રસોઈધણ અને નોકર આપી તેમને મુંબઈમાં રહેવા બહુવાની વ્યવસ્થા કરી આપી. એટલે મુંબઈ ગયા પછી બીજા કોઈ પણ ઉપાયમાં પડ્યા વિના માધવને એકમાત્ર વિદ્યાર્થ્યાસના વ્યવસ્થા તરફ પોતાનું જીવન આપવાની જોઈની તક મળી. અને તેણે તેને પૂરેપૂરો ઉપયોગ કર્યો. સાથે સાથે જ્ઞાનદાનનું કામ પણ તે કરતો ખરો.

એક વરસમાં એલ્ફિન્સ્ટન હાઈસ્કૂલમાં ત્યાંનો અભ્યાસ પૂરો કરી ૧૮૫૮માં મધ્યવયસ એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં દાખલ થયા. આ પહેલાં ૧૮૫૭માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ હતી ખરી, પણ તે નામની જ. તેથી શાળાની ઉવઠની પરીક્ષા આપી માધવરાવ સીધા કોલેજમાં દાખલ થઈ શક્યા. મુંબઈમાં માધવ-

રાવ'કેવી રીતે રહેતા તેનું વળું ન તેમના મિત્રો, સ્વ. ભાંડારકર અને વાચકોએ નીચે મુજબ આપેલું છે :

‘માધવરાવ કોઈની સાથે પરિચય કરવા કહી આતુર રહેતા નહિ. સમતગમતનું તેમને આકર્ષણ ન હતું. સાતદિવસ વાચનમાં નિમગ્ન રહેતા. તે વખતે મેટ્રિકની પરીક્ષા માટે નિયત પાઠ્યપુસ્તકો ન હતાં, તેથી વિષયને લગતું સાહિત્ય વિદ્યાર્થીઓ ધણું વાંચતા. પરીક્ષાના અભ્યાસ બહારના ગિબનના ઇતિહાસ જેવા ગ્રંથો વાંચવામાં તકલીન થયેલા માધવરાવ રાતે જ્યારે વાચના સુધી પોતાની ઓરડીમાં બેઠેલા ધણી વાર દેખાતા.’

‘આસપાસ શું ચાલે છે એ તરફ જરાય લગ્ન આપ્યા વિના માધવરાવ ક્યારેક એકાગ્ર થઈને પોતાનો સાપ્તાહિક નિબંધ લખતા હોય તો ક્યારેક ચોટ અને ગિબન, હ્યુમ અને મેકોલે, હોક અને હુમિલ્ટન, અને એવા જ, અમારા જેવા નવા વિદ્યાર્થીઓને ડરામણા લાગતા, અતિ મહન અને કિંવદ ગ્રંથો મેટ્રિકી વાંચતા હોય, એવા અમારી નજરે પડતા.’

કોલેજમાં રસાયનશાસ્ત્રના વર્ગમાં નિયમિત ઢાબર રહેનારાઓમાં તેઓ જ મુખ્ય હતા. તેમના વખતમાં અંગ્રેજોને મારફત થાય તે માટે હેટિંગને એક ખાસ વર્ગ થાકેલો. એલિઝ કોના છતાં માધવરાવ તેમાં નિયમિત ઢાબરી આપતા એટલું જ નહિ, પણ તેમાં તેમણે પ્રથમ વર્ગની સફળતા મેળવી.

૧૮૫૬માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીની પહેલી વાર મેટ્રિકની પરીક્ષા થઈ. માધવરાવ તેમાં સારી સફળતા મેળવી. પરીક્ષા માટે આપેલા ‘મનુના કાળથી હિંદુ સમાજમાં થયેલાં પરિવર્તનો’ એ નિબંધમાં માધવરાવે અંગ્રેજી રાજ્ય વિશે સખત ટીકા કરી, તેથી તેમને મળવા બેઠેલા બધા ગુણે પરીક્ષકોએ તેમને આપ્યા નહિ. બીજે નિબંધ ‘મરાઠાશાહીનો ઉદય અને ઉત્કર્ષ’ એ હતો. તેમાં તેમના પ્રોદ વિશ્વાર, અંગ્રેજી લાખા ઉપરનો કાબૂ, તથા વિરજણ વાચનનો સારો પરિચય થાય છે; એકે તે વખતે મરાઠાશાહી વિશે તેમણે રત્ન કરેલા અભિપ્રાયો વિચિત્ર લાગે તેવા હતા. એમના અંગ્રેજી ગુરુઓના મતોનો જ એમાં અનુવાદ હતો. તે મતોને તેમણે જ પાઠગણી સુધાર્યાં, અને તેમને પોતાના નળીવા ‘મરાઠી સત્તાનો ઉદય’ નામના ઇતિહાસ-ગ્રંથમાં રત્ન કર્યાં. આવી જ રીતે કોલેજમાં એક વખત શિવાજીની રાજ્યપદ્ધતિ અને અંગ્રેજોની રાજ્યપદ્ધતિની દુલ્લભા કરવા છતાં રવરાજ્ય-નિમાનની લાગણીને વશ થઈતેમણે અંગ્રેજી રાજ્યપદ્ધતિને વખોડી દીધી. આ ધોર અભ્યાસ માટે કોલેજના અંગ્રેજ પ્રિન્સિપાલે તેમને કપકો તો આપ્યા જ, પણ વધારામાં ૭ માસ સુધી તેમને મળતી શિખરવસિ બંધ કરી તેમને ચાદ રહે એવી સજા કરી. આ બનાવ પરથી, અવશ

થયા વગર મન પર કાબૂ રાખવાનો ચિરકાળ ટકે એવો બોધ માધવરાવે પોતાના હૃદયમાં કોતરી રાખ્યો.

મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી માધવરાવને ‘હુનિયર રોકોલરશિપ’ મળતી હતી. હવે તેમણે ‘સિનિયર રોકોલરશિપ’ની પરીક્ષા આપી. તેમાં તેમણે આપેલા પ્રશ્નપત્રોના જવાબ કેળવણી ખાતાના વડા અમલદારે પોતાના અહેવાલમાં સમાજ આપેલા છે, તેમાં ‘આમણાં તણુ વરસ દરમ્યાન પાઠ્યપુસ્તકો ઉપરાંત ક્યાં પુસ્તકો તમે વાંચ્યાં’, એવો એક સવાલ હતો. તેના જવાબમાં માધવરાવે આપેલી ચારી જોઈને આનંદાદનો વિદ્યાર્થી હેબટાઈ જ નવથ, એ યાદીમાં મેકોલે, ગિબન, બદલ જેવા ઇતિહાસકારો, રોકોલ, હિલ્ટન જેવા નવથ-કથાકારો, મિલ્ટન, બાયરન, કેમ્પબેલ જેવા કવિઓ, તથા પ્લેટો, એડમ સિમ્સ તથા તેમના જેવા જ બીજા ગ્રંથકારોના ગ્રંથોનાં નામ આપેલાં છે. અને આ બધું ઇતર વાચન તરીકે !

૧૮૬૨માં માધવરાવે બી.એ.ની પરીક્ષા આપી અને તેમાં પહેલા વર્ગમાં પાસ થયા. તે વખતે ‘ઓનર્સ’ની સ્વતંત્ર જુદી પરીક્ષા લેવાની. તેમાં તેમને બીજા વર્ગમાં આગા. પણ પરીક્ષકો ઉપર તેમની વિદ્વતાની એવી કાપ પડી કે, તેમણે અંદર અંદર હાલો ભેથો કરીને તેમને એક મુવજુબન્દક તથા બસો રૂપિયાનાં પુસ્તકો બક્ષિસ આપ્યાં.

‘બી.એ. ઓનર્સ’ની પરીક્ષા માટે દરરોજ લગભગ ચૌદ કલાક તેમણે વાંચ્યું. ૨૫૦૦૦ નેટમાં પાતાં વાંચ્યાં તેઓ પોતે જ પોતાના અહેવાલમાં જણાવે છે. તેથી તેમની આંખો ઉપર ભારે તાણ પડી અને તે એટલી બગી કે, ડોક્ટરની સલાહથી આઠ દિવસ તેમને અંધારી કોટડીમાં પુરાઈ રહેતું પડ્યું ! મહાન વિમલિના પાંતરમાં ૧૦ ટકા પ્રેરણા અને ૯૦ ટકા પ્રસ્વેદ હોય છે તે આડું નામ !

તેમના અભ્યાસની પદ્ધતિ એવી હતી કે, પાઠ્ય-પુસ્તકને અડધા પહેતાં તે વિવચન લખતા મોટા ગ્રંથો સમગ્ર વાંચી જવા અને પછી પાઠ્યપુસ્તક કેવળજનના-વર્તન માટે વાંચી જવું. આમ કરવાથી કોઈ પણ વિષયનો સચોટ ખ્યાલ તેમને આવતો અને અભ્યાસ સર્વાંગીજી થતો.

૧૮૬૪માં એમ એ તથા ‘ઓનર્સ’ની પરીક્ષા અને ૧૮૬૫માં એલએલ.બી. તથા ‘ઓનર્સ’ની પરીક્ષાએ તેમણે આપી અને બધી પરીક્ષાઓમાં તેમણે પહેલા વર્ગમાં પસાર થયા. તેમણે વાંચેલા કથકાના ગ્રંથો જોઈને ભલ્લમલા કાવદાપડિતો આલે પણ ચર્ચિત થાય છે. યુનિવર્સિટીના પાઠ્યદાનસમાજ જ વખતે કુલપતિ તરીકે તે વખતના મુંબઈ હવાકાના મખર્

ક્રિયારે તેમના નામનો અનેક વાર કલ્પેષ કરી તેમને ધન્યવાદ આપેલા. એ જ વખતે તેમને યુનિવર્સિટીના 'ફેલો' નીમવામાં આવ્યા. તે વખતે તેમની ઉંમર માત્ર ૨૪ વરસની હતી.

પરીક્ષામાં તેમણે લખેલા કેટલાક જવાબપત્રો તે વખતના કેળવણીના વડા હોવડાં સાહેબે વિભાગત મોકલાયા હતા, એવી એક આધ્યાત્મિક પ્રતિષ્ઠા છે. તેમના કેટલાક જવાબપત્રો વિદ્યાર્થીકારીના અહેવાલમાં તો છપાયા છે.

તેમની અભ્યાસપદ્ધતિ વિષે એક વિદ્યાર્થીએ તેમને (ઈ. સ. ૧૯૬૩માં) પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો, ત્યારે તેને પોતાને ત્યાં બોલાવીને પોતાની અભ્યાસ કરવાની પદ્ધતિ માધ્યમરારે નીચે મુજબ વર્ણવી હતી :

'શાસ્ત્ર (વિજ્ઞાન?), તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, કાવ્ય ઇત્યાદિ અનેક વિષયો ઉપરના અંગે હું વાંચું છું, પણ તેમાંથી ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર એ બે વિષયોમાં મને ખાસ રસ છે. તેથી તે વિષે મોટા ભાગના અંગે હું લેઈ ગયો છું; અને હજી પણ એ વિષયને અંગેના ને કોઈ નવા અંગે બહાર પડે છે તે બધા હું વાંચી ભડું છું. રોક્ષપિપરનાં નાટકો તથા વોલ્ટર સ્કોટની નવલકથાઓ મેં વાંચી છે, પણ બીજા અંગેકારીનાં નાટકો કે નવલકથાઓ તરફ મેં ખાસ ધ્યાન આપ્યું નથી કોઈ પણ અંગે વાંચ્યા પછી તેને કોઈ મૂર્ખી તેને સાર હું લખી કાઢું છું, અને આવી રીતે મને સાર લખતાં આવડે એટલે એ અંગેના હરેવધું આકલન મને થયું એમ હું માનું છું. આવી રીતે સાર લખેલી સેકંડો નોટો મારી પાસે પડેલી છે અને તેમને મને વારંવાર ઉપયોગ થાય છે. લેક્ટર ઇતિહાસ મેં ૧૯૧૫માં લેખેલા તે વખતે મેં તેને સાર લખી કાઢેલા. થોડા જ દિવસ ઉપર એ અંગેમાં આપેલી કોઈ માહિતીની મને જરૂર પડી, ત્યારે મૂળ અંગે લેખા વિના મારા લખેલા સારની મદદથી જ હું મારું કામ પતાવી શક્યો. હજી પણ કોઈ અંગે મને કંઈ

માલુમ પડે છે ત્યારે પણ તે સમજી લેવા માટે હું તે ફરી ફરી વાંચી ભડું છું એટલે તે સહેજે બરાબર સમજાય છે. અમુક વખતે અમુક જ કામ કરવું એવો હાથ મારો નિયમ નથી. નોકરીનું કામ તથા સાર્વજનિક કામ સાચવીને ને કુરસદનો સમય મને મળે છે, તે હું લખવા વાંચવામાં ગાળું છું. એ સિવાય મને બીજે ધંધા જ નથી. અંગ્રેજી ભાષા કેળવવા પાછળ મેં ખાસ મહેનત કરી નથી. પણ હું કોલેજમાં હતો ત્યારથી લખવાની ને લખાવું કરવાની એક પણ તક મેં જવા દીધી નથી. વર્તમાનપત્રોમાં લેખો લખવા તથા સમાજોમાં બાધણી આપવાં, એ બે વસ્તુઓના અંગ્રેજી લખવા બોલાવામાં મને ઘણો ઉપયોગ થયો છે. પ્રથમ લખી કાઢ્યા વિના કદી પણ લખાવું ન આપવું, તેમ જ વિચાર કર્યા વિના કશું બોલવું નહિ, એવા મેં નિયમ રાખ્યો છે. ખાસ કરવાથી ભાષા ઉપર આપોઆપ કાબુ આવે છે. મારા જ્ઞાન વિષે કોઈએ નવાઈ પામવાનું કશું કંઈ નથી. કાશુ જ્ઞાન સંપાદન કરવા માટે મને એટલી અનુકૂળતા મળી હતી તેટલી બીજાઓને ભાગ્યે જ મળે છે. સર અલેક્સાન્ડર ગ્રેટ મારા ગુરુ હતા અને મને તેમની ઘણી મદદ થઈ. એમના જેવા ગુરુઓ આજ-કાલ તમ વિદ્યાર્થીઓને ભાગ્યે જ મળે છે. અને તેથી જ તમારી નેઈએ તેવી પ્રગતિ થતી નથી. વિદ્યાર્થી, ફેલો અથવા અધ્યાપક તરીકે કુલ ૧૦-૧૨ વરસનો સમય મને કોલેજમાં ગાળવા મળ્યો અને તે કાળ દરમિયાન કોલેજના પુસ્તકાલયનો હું સારી પેઠે લાભ લઈ શક્યો. મારા વખતમાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ કોલેજમાં મળતી રત્નઓના દિવસો નકામા ગાળતા નહિ — કોઈ એકાદ વિષય રત્ન માટે મુકર કરીને તે ઉપર અને સારી પેઠે મહેનત લેતા.'

આમ ઈ. સ. ૧૯૧૫માં માધ્યમરાવની વિદ્યાર્થી-દશા પૂરી થઈ અને તે જીવનમાં પડ્યા. તે હવે પછી નેઈયું. (આટલું)

પાંડુરંગ દેસાઈ

‘આપ મૂએ પિછે

ત્યારે ચીની તત્ત્વવેત્તા સ્વાંગ-ત્સેની અંતની ધડીએ આવી પહોંચી, ત્યારે તેના શિષ્યોએ તેની અંતિમ ક્રિયા દબદબાથી કરવાની તૈયારીઓ કરવા માંડી. પણ તેણે તેમને ના પાડી : ‘ધરતી અને આકાશનાં કબર અને કફન છે, સૂર્ય અને તારાઓનાં ફીપમાળા પ્રગટેલી છે, અને આખી સૃષ્ટિ મારી સ્મરણયાત્રામાં સામેલ છે, ત્યાં

હુબ ગઈ દુનિયા’

તમે શાની તૈયારી કરો છો ?’
પણ શિષ્યોએ કહ્યું, ‘તો અમે તમને કફન નહિ કરીએ તો ગીધ કાગડા ખાઈ જશે.’
સ્વાંગે હસતાં હસતાં જવાબ આપ્યો, ‘જમીનની ઉપર રહીશ તો હું ગીધ અને કાગડાનો ખોરાક બનીશ, જમીનની નીચે હું દીકા અને ઊધધનિ ખોરાક બનીશ. શા માટે એકને ખવડાવવા બીજાને લૂંટો છો ?’

રાવ'કેવી રીતે રહેતા તેનું વર્ણન તેમના મિત્રો, રવ. માંડારકર અને વાઘજીએ નીચે મુજબ આપેલું છે :

‘માધવરાવ કોઈની સાથે પરિચય કરવા કરી આતુર રહેતા નહિ. સમતબત્તનું તેમને આકર્ષણ ન હતું. રાતદિવસ વાચનમાં નિમગ્ન રહેતા. તે વખતે મેટ્રિકની પરીક્ષા માટે નિયત પાઠ્યપુસ્તકો ન હતાં, તેથી વિષયને લગતું સાહિત્ય વિદ્યાર્થીઓ ધણું વાંચતા. પરીક્ષાના અભ્યાસ બહારના ગિબનના દત્તિદાસ જેવા ગ્રંથો વાંચવામાં તકલીન થયેલા માધવરાવ રાતે ઘણે વાગ્યા સુધી પોતાની ઓરડીમાં બેઠેલા ઘણી વાર રેખાતા.’

‘આસપાસ શું આવે છે એ તરફ ભરાય લક્ષ આપ્યા વિના માધવરાવ ક્યારેક એકાંકિ યદને પોતાનો સાપ્તાહિક નિબંધ લખતા હોય તો ક્યારેક ગોર અને ગિબન, હુમ અને મેકેલે, લોક અને હોમિસ્ટન, અને એવા જ, અમારા જેવા નવા વિદ્યાર્થીઓને ફરમાવણ લાગતા, અતિ ગહન અને ક્લિષ્ટ ગ્રંથો મોટેથી વાંચતા હોય, એવા અમારી નજરે પડતા.’

કોલેજમાં રસાયનશાસ્ત્રના વર્ગમાં નિયમિત દાનર રહેનારાઓમાં તેઓ જ સુખ્ય હતા. તેમના વખતમાં અંગ્રેજીને મદદરૂપ થાય તે માટે હોલિનેના એક ખાસ વર્ગ આલેટો. એકિલ કોલા છતાં માધવરાવ તેમાં નિયમિત દાનરી આપતા એટલું જ નહિ, પણ તેમાં તેમણે પ્રથમ વર્ગની સફળતા મેળવી.

૧૮૫૬માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીની પહેલી વાર મેટ્રિકની પરીક્ષા થઈ. માધવરાવે તેમાં સારી સફળતા મેળવી. પરીક્ષા માટે આપેલા ‘મનુના કાળથી હિંદુ સમાજમાં થયેલાં પરિવર્તનો’ એ નિબંધમાં માધવરાવે અંગ્રેજી રાજ્ય વિશે સખત દીક્ષ કરી, તેથી તેમને મળવા બેઠેલા બધા શ્રેણી પરીક્ષકોએ તેમને આપ્યા નહિ. બીજા નિબંધ ‘મરાઠાશાહીનો ઉદય અને ઉત્કર્ષ’ એ હતો. તેમાં તેમના પ્રૌઢ વિચાર, અંગ્રેજી ભાષા ઉપરનો કાજ, તથા વિરાજ વાચનનો સારો પરિચય થાય છે; જોકે તે વખતે મરાઠાશાહી વિશે તેમણે રત્ન કરેલા અભિપ્રાયો વિચિત્ર લાગે તેવા હતા. એમના અંગ્રેજી શુદ્ધિઓના મતોને જ એમાં અનુવાદ હતો. તે મતોને તેમણે જ પાઠ્યથી સુધાર્યા, અને તેમને પોતાના બહુભાષી ‘મરાઠી સંવાનો ઉદય’ નામના દત્તિદાસ-ગ્રંથમાં રત્ન કર્યા. આવી જ રીતે કોલેજમાં એક વખત શિવાજીની રાજ્યપદ્ધતિ અને અંગ્રેજીની રાજ્યપદ્ધતિની તુલના કરવા ત્યાં સ્વરાજ્ય-શિખાનની લાગણીને વશ થઈ તેમણે અંગ્રેજી રાજ્યપદ્ધતિને વખોડી છાડી. આ પોર અપરાધ માટે કોલેજના અંગ્રેજ પ્રિન્સિપાલે તેમને કપકો તો આપ્યા જ, પણ વધારામાં જ ખાસ સુધી તેમને મળતી શિખરજિત બંધ કરી તેમને યાદ રહે એવી સજા કરી. આ બનાવ પરાધી, અવશ

થયા વચર મન પર કાજ રાખવાનો ચિરકાળ ટકે એનો બોધ માધવરાવે પોતાના હૃદયમાં કોતરી સંખ્યો.

મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કર્યા પછી માધવરાવે ‘હુનિયર રેકોલરશિપ’ મળી લીધી. હવે તેમણે ‘સિનિયર રેકોલરશિપ’ની પરીક્ષા આપી. તેમાં તેમણે આપેલા પ્રથમપત્રોના જવાબ કેળવણી ખાતાના વડા અમલકરે પોતાના અલેવાલમાં સમગ્ર આપેલા છે. તેમાં ‘આમમાં ત્રણ વરસ ફરમાન પાઠ્યપુસ્તકો ઉપરાંત ક્યાં પુસ્તકો તમે વાંચ્યાં’, એવા એક સવાલ હતો. તેના જવાબમાં માધવરાવે આપેલી યાદી જોઈને આનંદાનંદો વિદ્યાર્થી’ હેણતાર જ નય. એ યાદીમાં મેકેલે, ગિબન, બલ્ક જેવા દત્તિદાસદારો, રેકોલ, લિટન જેવા નવલ-કથાકારો, મિલ્ટન, બાયરન, કેમ્પબેલ જેવા કવિઓ, તથા પ્યેટો, એડમ રિમ્સ તથા તેમના જેવા જ બીજા ગ્રંથકારોના ગ્રંથોનાં નામ આપેલાં છે. અને આ બધું ઇતર વાચન તરીકે !

૧૮૬૨માં માધવરાવે બી.એ.ની પરીક્ષા આપી અને તેમાં પહેલા વર્ગમાં પાસ થયા. તે વખતે ‘ઓનસ’ની સ્વતંત્ર ન્હી પરીક્ષા લેવાની. તેમાં તેઓ બીજા વર્ગમાં આપ્યા. પણ પરીક્ષકો ઉપર તેમની વિદ્વતાની એવી છાપ પડી કે, તેમણે અંદર અંદર ફોલો બેગો કરીને તેમને એક મુવર્થનુંદક તથા બેસો રૂપિયાનાં પુસ્તકો બહિષ્કાર આપ્યાં.

‘બી.એ. ઓનસ’ની પરીક્ષા માટે ફરોજ લગત્ર ચોદ કલાક તેમણે વાંચ્યું. ૨૫૦૦૦ જેટલાં પાનાં વાંચ્યાં તેઓ પોતે જ પોતાના અલેવાલમાં જણાવે છે. તેથી તેમની આંખો ઉપર ભારે તાણ પડી અને તે એટલી ભયતી કે, ડોક્ટરની સલાહથી આંક દિવસ તેમને અંધારી કોઠડીમાં પુરાઈ રહેવું પડ્યું ! મહાન વિમૂલિતા ધરતરમાં ૧૦ ટકા પ્રેરણા અને ૯૦ ટકા પ્રત્યેક હોય છે તે આનું નામ !

તેમના અભ્યાસની પદ્ધતિ એવી હતી કે, પાઠ્ય-પુસ્તકને અડતા પહેલાં તે વિષયને લખતા બોધક ગ્રંથો સમગ્ર વાંચી જવા અને પછી પાઠ્યપુસ્તક કેળવણીના વર્ડન માટે વાંચી જવું આમ કરવાથી કોઈ પણ વિષયનો સચોટ ખ્યાલ તેમને આવતો અને અભ્યાસ સર્વોચ્ચ થતો.

૧૮૬૪માં એમ.એ તથા ‘ઓનસ’ની પરીક્ષા અને ૧૮૬૫માં એલએલ.બી. તથા ‘ઓનસ’ની પરીક્ષાએ તેમણે આપી અને બંધી પરીક્ષાઓમાં તેઓ પહેલા વર્ગમાં પસાર થયા. તેમણે વસિલા કાલદાના ગ્રંથો જોઈને બલ્કલા લાયકાપરિતો આજે પણ ચર્ચિત થાય છે. હુનિવર્સિટીના પદવીકાનસમારણ વખતે કુલપતિ તરીકે તે વખતના મુંબઈ ઇન્સાફના અધ્યક્ષ

પોતાની વહાણી માને આ રીતે કોઈએ બરમાની હતી તે જાણી દાદાભાઈ ગણુ જ બેચેન થઈ ગયા. તેમણે કામધંધો ગણુ બાંધુએ મૂક્યું, અને તરત આગમોટ કંપનીમાં જઈ મુંબઈની ટિકિટ કઢાવી. બરાબર મધરાતે તેમણે મુંબઈમાં પોતાના ઘરનું બારણું ખખડાડ્યું. મા અને પત્ની તો બર ઉંઘમાં હતાં. તેમના એક સગા ઘરમાં રહેતા હતા તેમણે જૂમ પાડી, 'કોણ છે?'

'એ તો હું દાદાભાઈ.'

પેલાના માનવામાં જ ન આવ્યું. તે તાડક્યા: 'ચાલો જ અહીંથી, લુચ્ચા! અમારા દાદાભાઈ તો વિલાપતમાં છે. એનું નામ સર્થ ચોરી કરવા આવ્યો છે? હમણું બીડીય તો દાડકાં જ બાંગી તાપીય.'

બહારથી દાદાભાઈએ સાગણીભણે અવાજે કહ્યું: 'અરે માફ, એ તો હું જ છું. બારણું ઉઘાડ.'

કાંતણુની કમાણી ગણવાની રીત

દાસમાં કેટલીક યાજ્ઞાઓમાં વર્ધાચોખ્ખા પ્રમાણે અગર સ્વતંત્ર ઉદ્યોગ તરીકે વિદ્યાર્થીઓ કારતિ છે. તેમાં ત્યાં યાજ્ઞા તરફથી વિદ્યાર્થીઓને પૂણી વગેરે આપીને કંતાવવામાં આવે છે, તેમાં કાંતવાની ઘટ, માળ, ત્રાકનો ધસારો, સુતરની મજબૂતી, સમાનતા વગેરે ખ્યાલમાં સર્ધને ચોખ્ખી મજૂરી ગણાતી હશે. પંચ ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાનું સુતર કારતિ છે, ત્યાં ફક્ત સુતરના તાર અને આંક ઉપરથી મજૂરી ગણવામાં આવે છે અને ઘટ વગેરે બીજા યાજ્ઞને ગણવામાં આવતી નથી, એમ કેટલાક આંકડાએ ઉપરથી જણાયું છે. આથી જુદે જુદે કેટલાક કાંતતા વિદ્યાર્થીઓની કમાણીની જણાવતી રકમમાં ધજો તફાવત જોવામાં આવે છે. વિદ્યાર્થીઓ સ્વીચરથી કામ કરે-અગર વધારે દોડાણા દોડ્યું તેને લીધે કમાણી વધારે થાય તે સમજ શકાય છે. પણ મજૂરી ગણવાની પદ્ધતિની ખામીને લીધે કમાણી વધારે લાગે તો ગણવાની પદ્ધતિ સુધારી નેઈએ. આ દષ્ટિએ, જન પ્રકારના કાંતાસાએએ મજૂરી ગણવામાં કઈ કઈ બાજુનો લક્ષમાં રાખવી નેઈએ અને કઈ કઈ માદિતી સામે આપવી નેઈએ, તેની તોંધ નીચે આપી છે:

૧. કારતિ તાર, કેટલા કલાક કામ કર્યું, કલાકની સરેરાશ કડપ.

પેલા બાઈની જીંધ હવે બીડી હતી. તેણે દાદાભાઈનો પરિચિત અવાજ ઓળખ્યો. તેણે એકદમ બીડી બારણું ઉઘાડ્યું અને બંને એકબીજાને બેટી પડયા. પછી તો માથે પચ્ચ જગ્યા અને મુઠ્ઠાઈ પણ જગ્યા. દાદાભાઈએ થોડા જ વખતમાં બંનેનો બરમ બાંગી તેમનાં જગ્યા અંતર ચાંત કર્યો.

આ નાના નાના પ્રસંગો આપણને દિંદના દાદાનો મોલો પરિચય આપે છે. તેમના જિંયા ચારિત્ર્યથી દિંદાઓ ઉપર જ નહિ, પણ અંગ્રેજો ઉપર પણ છાપ પડી હતી.

દાદાભાઈએ પોતાનું લાંબું જીવન સ્વરાજ્યની સેવામાં જ અર્પણ કર્યું, અને હક વર્ણની ઉંમરે દિંદના દાદાનું માનવતું પદ પામી તેઓ જનતાનંદીન થયા.

શુભચરણ હવે

૨. સુતરનું વજન, સરેરાશ આંક, મજબૂતીના ટકા, સમાનતાના ટકા.

૩. પૂણીની ઘટ, ત્રાકમાળનો ધસારો, ચોખ્ખી મજૂરી.

ત્યાં ઘટનો દિસાજ ન રહેતાં દોડ્ય ત્યાં ૮ ટકા ઘટ અને ધસારો ઓછામાં ઓછો ગણવો નેઈએ. પાંજજીકામ થતું દોડ્ય તો તેમાં રૂની ઘટ અને સાધનોના ધસારા પેટ ૧૦ ટકા કાપીને મજૂરી મૂકવી નેઈએ, ત્યાં તેનો ચોખ્ખો દિસાજ રખાતો દોડ્ય ત્યાં દિસાજ પ્રમાણે કાપવું નેઈએ. ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ પોતાનું કાંતા તોડ્ય ત્યાં પણ દરેક પોતાના કાંતાનું પત્રક રાખે અને ઘટ, ધસારાનો દિસાજ રાખે તે છટ છે.

મજબૂતીના ટકા ૬૦ કરતાં ઓછા દોડ્ય અને સમાનતાના ટકા ૭૫ કરતાં ઓછા દોડ્ય તો તે પ્રમાણમાં કાંતામણ ઓછું ગણવું નેઈએ.

આ પ્રમાણે ખ્યાલમાં રાખીને ચોખ્ખી મજૂરી ગણવામાં આવશે, તો જુદી જુદી જગ્યાની કમાણીના અંકડામાં ખોટો તફાવત દેખાય છે તે નદિ દેખાય, અને કમાણી ગણવાનું સુતર વજાવા જાય ત્યારે નકાસું નીચે છે અમર એકંદરે બાવ ગણ્યાં કમાણી ઓછી પડવડે છે તેવું નદિ બને. ચિ.

કાલત્રસ્ત રૂઢિની શિરભેરી

૨

અમદાવાદની ગ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજમાં બેએક વર્ષ ઉપર એક પ્રકરણ જીજ્ઞ થયેલું તેની નવી આવૃત્તિ હમણાં બહાર પડી છે, એમ છાત્રાંમાંથી જાણવા મળે છે. પ્રકરણ છે, તે સંસ્થાના હરિજન વિદ્યાર્થીઓની સાથેના તેમના સંપર્ક ગણાતા સહાધ્યાયીઓના વર્તાવનું. અને પક્ષનાં મુખ્ય માણસોને મળીને આ વિષે જાતબાદિતી મેળવી શી. 'ગો.'એ તા. ૧૦-૧-૪૨ના 'ન્યોતિધર'માં લ'ખાણથી લખ્યું છે, તેને આધારે જાણવા મળે છે કે, પ્રકરણનો મુદ્દો આવા પ્રકારનો છે :

ટ્રેનિંગ કોલેજના છાત્રાલયમાં સૌ વર્ણના વિદ્યાર્થીઓ ભેગા રહે છે, અને એક રસોડે જમે છે. 'છાત્રાલયના રસોડાને અંગેના કામના વિદ્યાર્થીઓને વારા બાંધી આપવામાં આવેલા છે. . . વારા જેને સોંપવામાં આવે છે, તે રસોડાના નોકર પાસે જીભે રહી સીધુંસામાન જોખાવે છે, બજારમાંથી શાક લાવવા માટે રસોડાના નોકર સાથે જાય છે, અને સીધાસામાનનો દિસાજ રાખે છે.' હરિજનોને આ વારા આપવામાં આવતો નથી.

જમવા બેસવા માટે 'બ્રાહ્મણ, વાણિયા, પારીદાર, . . . હરિજન વગેરે બધાના જુદા જુદા સમૂહ સાથે અને દરેક સમૂહ અલગ પણ સૌ એક સાથે, કેટલાક એક જ હારમાં પણ એ જ મુજબ, — એમ જમવા બેસે છે. બીજા હિંદુઓને બ્રાહ્મણ રસોડાયા પીરસે છે. હરિજનોને રસોડાના નોકરો પીરસે છે. પરંતુ સૌ એક રસોડે અને એક પંગતે જમે છે એમ મનાતું આવ્યું છે. અત્યાર મુખી આ પ્રકારનો વહીવટ ચાલતો આવ્યો છે.'

આ ઉપરથી વાચકે જોયું હશે કે, જે જાણીતાં હરિજન વિદ્યાર્થીઓને અપમાન લાગે એવો વર્તીત ચાલે છે : (૧) એક જ સહિયારા રસોડાના સમ્ય તરીકે તેની વ્યવસ્થામાં ભાગ લેવાનો અને તે દ્વારા કેળવવાનો એમનો હક લોપાય છે. (૨) સવર્ણ ગણાતી જીયનીય સૌ વર્ણો માટે જ. હરિજનોને જોડે, જમતી વેળા વર્તીત નથી રખાતો. જે પ્રકરણ જીજ્ઞ થયું છે તે આ બે મુદ્દાઓને લઈને છે.

૨

હરિજન વિદ્યાર્થીઓએ પોતાના આચાર્ય પાસે વારા માગ્યા, તે તેમને આચાર્યે આપ્યા. અને એ બરોબર ક્યું, એમાં કોઈને શંકા ન હોઈ શકે. જોકે હરિજનોત્તર વિદ્યાર્થીઓને આ ન ગમ્યું ને તેમણે વિરોધ કર્યો.

એ વિદ્યાર્થીઓએ બીજી માગણી એ કરી કે, 'એક જ પંગતે નહિ પણ એકસાથે અને વાતજનના બેઠ વિના કક્કાવારીના અનુક્રમમાં બધાને જમવા બેસાડવા અને સૌને રસોડાના બ્રાહ્મણ રસોડાયા સાથે પીરસે.' સંસ્થાના આચાર્યે સર્વ નાગરિક પ્રત્યે અભેદભાવે વર્તવાની સરકારી નીતિને ધેરણે આ બીજી માગણી સ્વીકારી લાગે છે. પરિણામે, 'કાલ હરિજન વિદ્યાર્થીઓ છાત્રાલયને રસોડે જમે છે અને બીજા હિંદુ વિદ્યાર્થીઓ બહાર વીણીમાં જમે છે. . . સારને સાથે પીરસવાની નામરેજી બનાવવાથી, (રસોડાને) નોકરીમાંથી દૂર કરવામાં આવ્યા છે અને તેમની જગ્યાએ બીજા નવા બ્રાહ્મણ રસોડાયા, જેમને એ પ્રમાણે સાથે પીરસવાનો વાંધો નથી. તેમને રાખવામાં આવ્યા છે.

બહાર જમતા વિદ્યાર્થીઓએ સનાતની શોક-મતની વહાર જગવી લાગે છે, અને 'ધર્મ' પર આધાર પોષક જગવવા પ્રયત્ન થતા જણાય છે. જોકે અમદાવાદનાં છાત્રાં અને શેફામાં એવો કશો નોંધ-પાત્ર પડ્યો પડ્યો નથી. બરફે થી. 'ગો.' આશ્ચર્ય જતાવે છે કે, 'ઉપસ્થિત થયેલા પ્રશ્નો પરત્વે અમદાવાદનાં દૈનિક પત્રોએ કેવળ મૌન સેવેલું છે.'

અમને એવું આશ્ચર્ય થતું નથી, કેમ કે, એક અંગ્રેજ કહેવતમાં કહ્યું છે તેમ, હાલના સમાજમાં અસ્પૃશ્યતાના મરેલા નહિ તોય મરતા પડેલા ધોડાને જુનવાણી ચાણકે મારવાથી તે કોઈ જીકશે અને ચાલશે નહિ. અને અમારા અનાશ્ચર્યનું બીજું કારણ તો થી. 'ગો.' પોને આપે છે : આ પ્રકરણમાં સનાતની વદાર્ન આડવાન કરનાર થી. પ્રાણલાપ દેસાઈ છે. તેમને વિશે થી. 'ગો.' કહે છે, 'અમારા મિત્ર થી. પ્રાણલાપ દેસાઈએ જે વલણ લીધું છે તેથી અમને

ખેદ થાય છે. શ્રી. પ્રા. પોતે આવી જાતના સ્પર્શો-સ્પર્શની માન્યતા ધરાવતા નથી, એ અમે અનુભવથી જાણીએ છીએ. ખાવાપીવાના, અડવા અલગાવાના રિવાજોને ધર્મ સાથે કોઈ પ્રકારનો સંબંધ નથી એ શ્રી. પ્રાણલાલ સારી પેઠે જાણે છે. . . . આમા પ્રકારની બેભંયુ' નિષ્ઠા આખરે લોકમાનસ પર કશી અસર ન જ કરે, કેમ કે એ નિષ્ઠા ધર્મની કે સત્યની એાય તો ન જ લઈ શકે એ સ્પષ્ટ છે. અને છેવટે તો સત્ય જ તરે છે અને તારે છે.

૩

પ્રકરણના મુદ્દાએ ઉપર આવતાં, પ્રથમ તો કોલેજના આચાર્યને ધન્યવાદ આપવો જોઈએ કે, તેમણે કશી બેભંયુ' દ્રષ્ટિ ન દાખવતાં, મહત્તાપી સરકારી નીતિ પ્રમાણે વર્તન રાખ્યું. એ તથા એમના ઉપરી અમલદારો હરિજનો પ્રત્યે સમાનભાવ અને ન્યાયની સરકારી નીતિને કડકપણે વળગી રહે, એવી આશા રાખીએ છીએ.

રસોડાની વ્યવસ્થાના કામનો વારો હરિજનોને ન મળે, એમ તો કહી જ શી રીતે શકાય? એમાં કઈ જમવાની જૂની રૂઢિઆવી? આ તો નરી ઘુમાખી જ ગણાય. હરિજનેતર વિદ્યાર્થીઓને આ સામે ફરિયાદ હોઈ ન શકે, એમ એમણે સમજવું જોઈએ. એ તો હરિજનોના કેળવણીના હક પણ લઈ લેવા બરાબર થાય.

અને જમવા બાબત પણ, જો રસોડાનો સૌ વલ્લેને પીરસે ને ન અલગાય, તો તેણે કળ્લ કરવું પડે કે હરિજનથી પણ ન અલગાવાય. રસોડાનો આવું અપમાન કરે ને તે આજ સુધી એક કેળવણી-સંસ્થા સાંખી રહી, તે તો એ સરકારી હેતુથી જ. પણ હવે સરકારી નીતિ પણ ફરી છે; તેટલા પૂરતા જ જો કેળવણીના અમલદારો ફરી હશે, તો કામ સંગીન નહિ થાય. છતાં સરકારી નીતિને વફાદાર રહે ને તેમાં છટકાચારી ન શોધે, એમ ધન્યવાદ પાત્ર છે.

એ બોમ હરિજન વિદ્યાર્થીઓને : જમણુ બાબતમાં હજી અસ્પૃશ્ય-ભાવના સંકરતા આજના જમાનામાં, કક્ષાવારીથી પંગત પાડવાની નીરંગ પદ્ધતિ ન ચાલી શકે, એ એમણે સમજવું જોઈએ. એ રીતે કામ ન સરી શકે. રસોડાના એમને ન પીરસે એ ન સાંખી

શકાય એવી વાત છે. પરંતુ એ બધી નાતના લોકો એમના રોટી-પંગતના દરજ્જા પ્રમાણે બેસે, તો હરિજનો બધાની ભેગી કક્ષાવાર પંગત માગે એ વધારા-પડતું લાગે. રબે કોઈ માને કે, સૌ જમવાની એક પંગતમાં કોઈ તાર્કિક દોષ અમે માનીએ છીએ. સ્વચ્છ ને ગ્રાહ્ય ખોરાક પોતાના ભાણમાં સ્વચ્છ રીતે પીરસાય તો, પડોશમાં બીજી નાતનો જન્મે છે તેટલા માને, તે ખોરાક કોઈ રીતે અગ્રાહ્ય ન બની શકે. પરંતુ સૈકાથી રોટી-પંગતવારની નાતવારીમાં ટેવાયેલા સમાજમાં એકદમ તેની નાપ્યૂદી ચાહવી, એ અધરું કે ઉતાવળિયું પગલું નીપજે, એટલું જ કહેવાની મતલબ છે.

હરિજનેતર વિદ્યાર્થીઓ પણ સમજે કે, જો સવર્ણ ગણાતી બીજી નાતો જોડે — જીતરતી હોવા છતાં — જો તમે જમો, તો તમારા હરિજન વિદ્યાર્થીઓને ટાળી ન શકો. એ નરી અસ્પૃશ્યતા છે, તેથી સરકારી નીતિ વિરુદ્ધ છે. તેમાં ન્યાય-બુદ્ધિ કે તકશુદ્ધતા પણ નથી. પંક્તિભેદમાં જો દરજ્જો છે તો તે સર્વ નાતો માટે છે, માત્ર હરિજનો પૂરતો તે નહિ સાચવી શકાય. ખરીખોટી પણ પંક્તિભેદની રૂઢિ હજી ટકે છે ત્યાં સુધી, જો પાળવા માગે તે પાળે; પણ તે પોતાને જોખમે. તે એમ ન કહી શકે કે, અમુક જોડેનો ખેદ રાખીશ અને અમુક જોડે નહિ રાખું. વળી શ્રે. રા. કોલેજમાં જો સવર્ણ કહેવાતા વિદ્યાર્થીઓ હોટેલોમાં સાથે ખાતા હોય, પોતાને રસોડે સાથે ખાતા હોય, તો તેમના હરિજનો સામેના વિરોધ બિલકુલ તથ્ય વગરનો જુલમ જ દે.

તેઓ એ પણ જાણે કે, હરિજનો કઈ — કમીનુસાર અંકાતી વર્ણ પ્રમાણે — તેમના સહધર્મી સિદ્ધિયા સરકારી કે મોડાના નોકરો છે. એટલે શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેઓ સૌ સમાન-વર્ણ છે. તેમની પ્રતિષ્ઠા સમાન જ ગણાવી જોઈએ. કોઈ રીતે તેમનું અપમાન તો ન જ થઈ શકે.

અમે માનીએ છીએ કે, આ પ્રશ્ન હરિજન વિદ્યાર્થીઓની માગણીના જ નહિ, સરકારી કેળવણી ખાતાનો જ હેતુ જોઈએ. હરિજન વિદ્યાર્થીઓ સમાન દરજ્જો માગે ત્યારે આ પ્રકરણ જોડે છે, એ એમ દેખાડે છે કે, સરકારી કેળવણી ખાતું પોતાની

મેળે પોતાનો ધર્મ જાગૃતિભેર બજાવતું નથી. તેના માણસોની વૈયક્તિક અને બીજા અનેક મુશ્કેલીઓ હશે, એ અમને ખબર છે. ને અધી અહીં ગણુવા ગણાવવાની જરૂર નથી. આ કહીને અમારી મતલબ એટલી જ છે કે, હવે ત્યારે આ પ્રશ્નો ઊઠ્યા જ છે ત્યારે કેળવણી ખાતું પોને યક્ષ્મિને આ પ્રશ્નોમાં પડે અને હરિજનોને ઘટતો ન્યાય આપે; અને એ

ન્યાય ઇલાકમાં અધે વ્યાપક કરે અને તેની બહેર જનતા આગળ રખેલા કરે. શોકમત તેમાં તેમની પડમે જ રહેશે, એમ તે માને. 'ધર્મ' પર આશર ના પોકળ પોકારને તો તે ન જ વશ થાય. ખખે ખાતર વીંછીમાં જમનારા છપ્પે તો તે ચાતુ રાખે; એમાં ચંચાવા નેતું કરું જ નથી.

૨૦

ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રનો ટૂંક ઇતિહાસ-૧

પ્રાસ્તાવિક

હિંદી સન પૂર્વે લગભગ ૬,૦૦૦ વર્ષથી માંડીને ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ આપણને મળે છે. ત્યાંથી તે હિંદી સનના સોળમા સેકા સુધી હિંદુસ્તાન દુનિયાના કોઈ પણ દેશ કરતાં ખગોળ-શાસ્ત્રની કોઈ પણ બાબતમાં પછાત નહોતો અને ઘણી બાબતોમાં આગળ હતો. અત્યંત પ્રાચીન કાળથી ખગોળશાસ્ત્ર હિંદુસ્તાનનો બહુ કીમતી વારસો છે. બૂના વખતમાં આકાશનાં અંતરો માપવા માટે અત્યારના જેવાં સૂક્ષ્મ સાધનો નહોતાં, છતાં પ્રાચીન ભારતીયોએ પ્રહોની ગતિ બહુ સૂક્ષ્મતાથી માપી છે, એ વાત અત્યારે આપણને આશ્ચર્યમાં મરકાવ કરી દે એવી છે. જ્યસિંહે બંધાવેલી જળપુરની વેધશાળા વગેરે જગ્યાઓમાં ને સાધનો એવાનાં મળે છે તે અર્વાચીન યુરોપીય સાધનો કરતાં અને નેટલાં રથૂજ હોય, પણ આ અર્વાચીન સાધનોની મદદ વગર બતાવેલાં એ પ્રાચીન સાધનો એટલાં સૂક્ષ્મ છે કે, તેના બતાવનારની શુદ્ધિ અત્યંત તીવ્ર હોવી નેઈએ એટલું સ્વીકાર્યા વિના તો કોઈને ચાલે તેજ નથી.

અમ ને શાસ્ત્ર માટે આપણે યોગ્ય રીતે અભિમાન લઈ શકીએ એવું આ આપણું પ્રાચીન ખગોળશાસ્ત્ર છે. એના અભ્યાસથી આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસ પર ખુબ પ્રકાશ પડે છે, એ આપણે 'વહેવારુ ખગોળ'ની લેખમાળામાં જોઈએ. પણ એ હિપરાત એમાંથી આપણા પૂર્વજોની શુદ્ધિની સૂક્ષ્મતાનું મોન આપણને થાય છે અને તેથી આ શાસ્ત્રના પુનરુદ્ધાર માટે આપણને વધારે આત્મવિશ્વાસ અને આશા મળે છે.

ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રના સર્વાંગત્ર'પૂર્ણ' ઇતિહાસનું એક સરસ પુસ્તક મરાઠીમાં આગ્રેશ વર્ષ પહેલાં બહાર પડ્યું છે. તેનું નામ 'માતૈવ ઝોતિઃકાશ્ચા ઇતિહાસ' છે, અને તેના કતો મુખ્યશિક્ષક વિદ્વાન સ્વ. ટાંકર બાલકૃષ્ણ દીક્ષિત છે. તેની બીજી આવૃત્તિ પાંચેક વર્ષ પહેલાં બહાર પડી છે. (કિ. લગભગ ૩ રૂપિયા; પ્રકાશક : આર્યભૂષણ પ્રેસ, પૂના). હિંદુસ્તાનની કે દુનિયાની કોઈ પણ ભાગમાં ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રના ઇતિહાસની સવિસ્તર માહિતી આપતું આ એક જ પુસ્તક છે. એ પુસ્તક રચવામાં કતોએ અધ્યાગ મહેનત લીધી છે, તેથી ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રના અંધા વિદ્વાનો એ પુસ્તકને અત્યંત માનની દૃષ્ટિથી જુએ છે, જેનાથી અને તેને આ પુસ્તક વાંચના બલામણુ છે.

આ પુસ્તક લગભગ ૭૦૦ પાનાનું છે. વિદ્વાનોને તો આ પુસ્તક વિના ચાલતું જ નથી, પણ સામાન્ય વાચકને આટલું વાંચવાની કુરસદ ન મળે, તેથી મારો વિચાર એવો છે કે, 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'માં જન્મે પાનાંના પૃષ્ઠોએક લેખોમાં ભારતીય ખગોળ-શાસ્ત્રના ઇતિહાસની ટૂંકી રૂપરેખા આપવી. આથી આ માસિકનાં પચાસેક પાનાં એટલે સામાન્ય લેખકોનાં સોએક પાનાંમાં આ વિષયની તદ્દન પ્રાથમિક માહિતી આપી જશે. અહીં સાથે સાથે કહી દઉં કે, દીક્ષિતના પુસ્તકનું મુગ્ધરાતી ભાષાંતર કોઈ બહેર સેવા કરતી સંસ્થા બહાર પાડશે, તો તેણે મુગ્ધરાતી ભાષાની પ્રથમ પંક્તિની સેવા કરી ગણીશે.

ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રના ઇતિહાસના છ મુખ્ય સ્વભાગિક રીતે પડી નામ છે : (૧) ઇ. મ. પૂર્વે

લગભગ ૬,૦૦૦થી ઈ. પૂ. ૧,૦૦૦ કે ૧,૫૦૦ સુધીનો વેદયુગ; (૨) ઈ. પૂ. ૧,૦૦૦ કે ૧,૫૦૦ થી ઈ.સ. ની શરૂઆત સુધીનો વેદાંગયુગ; (૩) ઈ. સ. ની શરૂઆતથી ઈ. સ. ૫૦૦ સુધીનો જૂના સિદ્ધાંતપ્રયોગોનું યુગ; (૪) ઈ. સ. ૫૦૦થી ઈ. સ. ૧,૫૦૦ સુધીનો નવા સિદ્ધાંતપ્રયોગોનું યુગ; (૫) ઈ. સ. ૧,૫૦૦થી ઈ. સ. ૧,૮૦૦ સુધીનો મધ્યયુગ; અને (૬) ઈ. સ. ૧,૮૦૦થી અત્યાર સુધીનો કર્વાંચોળ યુગ. આવતા લેખથી આ યુગોને એક પછી એક લઈને તેની હકીકતો આપવાનું શરૂ કરીશું. પશુ તે પહેલાં કેક પ્રાચીન કાળથી અત્યાર સુધીના કાળમાં ભારતીય ખગોળ-શાસ્ત્રના સૌથી મહત્વના મુખ્ય મુખ્ય જનાનોની સાલવારી કાલાનુક્રમે અને યુગવાર નીચે આપું છું. તે ઉપરથી વાચકને ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રના ઇતિહાસની દ્રૂકે કક્ષના આવશે. વળી આમળ ઉપર આ સાલવારી વારંવાર સંદર્ભ (Reference) માટે ઉપયોગી થશે.

ભારતીય પ્રાચીન ખગોળશાસ્ત્રના

માર્ગદર્શક સ્તંભો

(વેદકાળથી માંડીને અર્વાચીન યુરોપીય ખગોળ-શાસ્ત્ર આપણા જાણવામાં આવ્યું તે પહેલાંના કાળ સુધી. ગુલના માટે કોપર્નિકસ, કેપ્લર, ગેલીલિયો અને ન્યૂટનના સમય પશુ આપ્યા છે.)

વેદયુગ

ઈ. સ. પૂર્વે	
૬,૦૦૦ થી ૩,૦૦૦	વેદકાળ
૬,૦૦૦	પુનર્વસુમાં વસંતસંપાત
૫,૦૦૦	તારામંડળ નક્ષત્રવાન
૪,૦૦૦	મૃગશીર્ષમાં વસંતસંપાત
૩,૦૦૦	કૃતિકામાં , ,
૩,૦૦૦	મહાભારત યુદ્ધ
૨,૦૦૦	ચેનાદિ માસ (મહાભારતમાં છે.)
૨,૦૦૦ થી ૧,૫૦૦	ઉપનિષદો, જૂનાં વેદાંગયુગ
૧,૪૦૦ થી ૧,૧૦૦	વેદાંગ જ્યોતિષ, મહાવેદ અને યજુર્વેદનાં સમાન વિભાગાત્મક નક્ષત્રો
૧,૧૦૦ થી ૧,૦૦૦	મહાભારત ગ્રંથનો સૌથી જૂનો ભાગ

૧,૦૦૦ થી ૪૦૦	વાર ખાદિકામાંથી આવ્યા. (મહાભારતમાં નથી.) કરણ (તિથિનું અર્થ)
૬૦૦ થી ૭૦૦	ગર્ગ. અસમાન નક્ષત્રવિભાગ
૫૦૦	અશ્વવેદાંગ જ્યોતિષ
૫૦૦	મેનાદિ રાશિ ગ્રીસમાંથી આવી. (મહાભારતમાં નથી.)

• જૂના સિદ્ધાંતપ્રયોગોનું યુગ

૧૦૦ થી	• જૂના સિદ્ધાંતોનો કાળ (પચ્ચસિકાન્તોકાળ)
--------	--

ઈ. સ.	પ્રથમ આર્યબટ
૪૭૬	
૫૦૦ થી ૮૦૦	અયનચક્રનું જ્ઞાન યયુ.

નવા સિદ્ધાંતપ્રયોગોનું યુગ

૫૦૦	નવા સિદ્ધાંતો (સૂર્યસિદ્ધાન્તાદિ)નો કાળ
૫૦૫	વરાહમિહિર
૫૬૮	બ્રહ્મગુપ્ત
૬૫૦	દ્વિતીય આર્યબટ
૧,૧૧૪	ભારતકરાચાર્યનો જન્મ
૧,૧૫૦	ભારતકરાચાર્યે 'સિદ્ધાન્તશિરોમણી' લખ્યો.
૧,૪૦૦	મકરંદ

મધ્યયુગ

૧,૫૦૦	કેરાય દેવજી (ગણેશ દેવજીનો પિતા)
૧,૫૨૦	ગણેશ દેવજી (મહાભાવનો કર્તા)
૧,૫૪૩	કોપર્નિકસ
૧,૫૬૪ થી ૧,૬૪૨	ગેલીલિયો
૧,૬૧૦	ગેલીલિયોએ દરખીન શોધ્યું.
૧,૬૩૦	કેપ્લરનું પૃથ્વી
૧,૬૮૭	ન્યૂટને યુરુત્વાકર્ષણનો નિયમ શોધી કાઢ્યો.
૧,૭૩૧	જ્યોસિફ 'સિદ્ધાન્તસમ્રાટ' રચ્યો.

અર્વાચીન યુગ

(આ યુગની સાલવારી સુપ્રસિદ્ધ હોવાથી અહીં આપી નથી.)

ચોખાનો ખોરાક-૧

દુનિયાની લગભગ અડધી વસ્તીનો મુખ્ય ખોરાક ચોખાનો છે. તેથી જ હિન્દુસ્તાન, બર્મા, ચીન, ભૂપાન, ફિલિપાઈન, નેધરલેન્ડ, ઇસ્ટ ઇન્ડીઝ, હિંદી ચીન, વગેરે જોમાં ચોખાનું વાવેતર મોટા પાયે ઉપર થાય છે. દુનિયાની વાર્ષિક ચોખાની જરૂરિયાતનો લગભગ ૬૦ ટકા ભાગ આ દેશો પૂરો પાડે છે. હિંદમાં પણ મોટા માત્રામાં ચીની લોકોનો મુખ્ય ખોરાક જ ચોખા છે. હિંદમાં ખેતી કાયદે કુલ જમીનના લગભગ ત્રીજા ભાગમાં ચોખાની ખેતી થાય છે. વળી ખોરાકની માન્યતામાં શોષાખાળ કરનારી કુનર (મદ્રાસ ઇલાકા)ની પ્રયોગશાળાએ એવું શોધી કાઢ્યું છે કે, સામાન્ય માણસના ખોરાકમાંથી જેટલી 'ફેટરી' (ચરમીનો અર્થ) શરીરને ગરમ રાખવા માટે જોઈએ છે, તેનો લગભગ ૮૦ ટકા ભાગ તેના ખોરાકમાંના ભાત જ પૂરો પાડે છે. હિન્દુસ્તાનનાં ઘણાં ગામોમાં ભાત જ મુખ્ય ખોરાક છે. પરંતુ તે એકલામાંથી શરીરને જોઈતાં બધાં જ તત્ત્વો મળી રહેતાં નથી. તેથી ખૂટતાં તત્ત્વો શાકાહારીઓએ ખીન અનાજ, દહોળ, સાકાભાત, રૂળ-ફળાદિ, દૂધ અને ધી તેલમાંથી મેળવી લેવાં જોઈએ. માંસાહારીઓએ માંસ, ઈંડા, માછલી વગેરેમાંથી મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આપણા ગ્રામ્યતામાં તે ભાતની સાથે ઘઉં, બાજરી, જુવાર, મકાઈ, લાપટો જેવાં અનાજ, તુવર, મગ, મઠ, અડદ, ચણા, વાલ જેવાં દહોળ, અને તાંદળાં, મેથી, પાલખ, ટપેલા, કાંદા, મૂળા, મોમરી, બઢાડા, ચૂરણ, રંગિણ જેવા સાકાના ખવાતાં દોવાથી, કેટલાક ખૂટતા તત્ત્વો તેમાંથી મળી રહે છે. પરંતુ એવાં કેટલાયે ગામડા પડ્યાં છે, કે જ્યાં ચીનીઓને લીધે ભાત સિવાય બીજા પદાર્થો ભાગ્યે જ મળી શકતા હોય. આમ ચોખા સામાન્ય માણસને મુખ્ય ખોરાક દોવાથી, દરેક જણે ચોખાની ભત, તેનાં પોષક તત્ત્વો, તેમાં ખૂટતાં તત્ત્વો, તેને તૈયાર કરવાની, રાંધવાની અને વાપરવાની રીત, વગેરે બધું જ જરૂરી છે.

આ બધું વિચતવાર બુદ્ધિએ તે પહેલાં, ખોરાક શા માટે લેવો જોઈએ, તેના પોષક તત્ત્વો કેટલાં પ્રમાણમાં હોવાં જોઈએ અને શરીરને તંદુરસ્ત અને ગરમ રાખવા માટે તેની કેટલી 'ફેટરી' ખોરાકમાંથી મળવી જોઈએ, તેનો વિચાર કરીશું.

ખોરાકનો હેતુ

લગભગ ૨૦ વર્ષની ઉંમર થતાં મુખી મનુષ્ય-શરીર વધતું રહે છે. ત્યાર પછી શરીરને બાળો સંખ્યા યદ્યત્ન છે માટે, ખાસ કરીને શરીર વધતું હોય છે ત્યારે, યોગ્ય ખોરાક સંખ્યા બાળોના વાલીને વિચાર કરવો

પડે છે. ત્યાર પછી દરેક જણે પોતપોતાના ખોરાકનો વિચાર કરી લેવો જોઈએ.

આપણું શરીર એક યંત્ર જેવું જ છે. પરંતુ યંત્રની જેમ તે જડ નથી, પણ ઇંચ બળતું યંત્ર છે. ૨૦ વર્ષ સુધી તે તેના બધા ભાગો વધીને સંખ્યા થવા માગે છે. ત્યારે તે ભાગોને વધવામાં મદદ કરે તેવાં પોષક તત્ત્વો હીક હીક પ્રમાણમાં આપવામાં આવે, તો તેનો સર્વાંગી વિકાસ યોગ્ય રીતે થાય છે. ત્યાર પછી પણ અવધવા સતત કામ કરતાં દોવાથી, યંત્રની જેમ તેને ધસારો તો રાખવો જોઈએ જ કરે છે. જેમ કે હૃદય આવીસે કલાક, ભગતાં કે બેઘંતાં પડે, ધનકયા જ કરે છે. તે જ પ્રમાણે ફેફસાં શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાનું; કોલરી અને આંતરડાં ખોરાક પચાવવાનું અને નકામા પદાર્થોનો નિકાલ કરવાનું; ગામડી, મૂત્રપિંડો અને ખરોળ ડેરી તત્ત્વો અને બીજા નકામા પદાર્થોનો યોગ્ય નિકાલ કરાવવા અને મૂત્ર વાટે કરવાનું; અને જ્ઞાન તંદુરસ્તી શરીરનાં અંગ પ્રત્યેગોને રક્ષાશુભો દ્વારા ઉત્તમ ચલન કરાવવાનું કામ કર્યા જ કરે છે. આવા અવધવા જુદી જુદી ભતના અસંખ્ય ઇંચ તત્ત્વો મેળવવા જોઈએ, કામના બોલને લીધે મરતા રહે છે. તેમની ખોટ પૂરવા માટે, યોગ્ય પોષણ લોહી ગારત પહોંચાડવું જોઈએ. લોહી આપણા ખોરાકમાંનાં તત્ત્વોમાંથી મળતું જોઈએ. લોહી અત્યંત સરે લાગે અને કોરોડો કાપેને જોઈતાં તત્ત્વો પૂરાં પાડે છે.

કોષો તંદુરસ્ત તો શરીર તંદુરસ્ત

ઉપર પ્રમાણે ખોરાકનો પ્રથમ હેતુ તો શરીરના કોષોને યોગ્ય ખોરાક પહોંચાડી વધવા લાગે બનાવવાનો છે, અને ધસારાને લીધે મરતા કોષોની જગ્યાએ નવા કોષો પહોંચી જતા દોવાથી, પચાતા ભાગોને મુખારી આપવાનો છે. આવા કામને મદદ કરતાં તત્ત્વો—'પ્રોટીન' (નાઇટ્રોજનવાળા પદાર્થનું માંસ તત્ત્વ), સેલ્યુલોઝ, ફેટરસ અને લોહ જેવા દાર અને વિદ્યમાન છે. શરીરનાં અંગપ્રત્યેગોનાં દલનચલન માટે રક્તપ્રવાહને બળે શક્તિની જરૂર રહે છે. આવી શક્તિ ચરમીને લીધે ઉત્પન્ન થવી દોવાથી ખોરાકનાં તત્ત્વો—'કાર્બોહાઇડ્રેટ' (મેટા, ખાંડ, જોળ જેવા પદાર્થનું મંદતત્ત્વ) અને ચરમી, ધી કે તેજ વગેરે તત્ત્વોમાંથી જોઈતી ગરમી ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન લોહી કરે છે. આવી ચરમીને લીધે જ આપણું શરીર લગભગ ૬૦° કે ૯૦° ગરમ રહે છે. કેવો ખોરાક જોઈએ ?

ખોરાક સંખ્યા બાળકના કરનારા પ્રયોગશાળાઓએ એવું નક્કી નજાન્યું છે કે, મદનત માણસે રોજની

૨૬૦૦ 'કેલરી' ગરમી ઉત્પન્ન કરી શકે તેવા ખોરાક રોજનો લેવો જોઈએ. ૧૪ વર્ષથી ઉપરનાં બધાં જ પુખ્ત વયનાં ગણાય છે. તે હિસાબે સ્ત્રી અને પુરુષને હમરના ફરકને લીધે રોજની કેલેરીથી 'કેલરી' જોઈએ તે બતાવતો કોઠો નીચે પ્રમાણે તૈયાર કર્યો છે. (નોંધ: કેલરી એટલે ૧,૦૦૦ ગ્રામ (લગભગ સવાળશેર) પાણીને ૧° (અંશ) સેન્ટિગ્રેડ ગરમ કરવામાં વધરાતો ગરમીના નશ્વો. લગભગ ૪૦૦ 'કેલરી' કોઠા દરેક ચોર પાણીને કક્ષાની શકે છે.)

કોઠો ૧

પુખ્ત ... ને
માણસનો જેઠા
કેલરીનો 'કેલરી'
ખાત્ર

પુખ્ત હંમરનો પુરુષ (૧૪ વર્ષથી ઉપર)	૧-૦	૨,૬૦૦
» હંમરની સ્ત્રી (» » »)	૮	૨,૧૦૦
બાળક (કોઠાનો કે કોઠાની) ૧૨ થી ૧૩ વર્ષનું	૮	૨,૧૦૦
» » ૧૦ થી ૧૧ »	૭	૧,૮૦૦
» » ૮ થી ૯ »	૬	૧,૬૦૦
» » ૬ થી ૭ »	૫	૧,૩૦૦
» » ૪ થી ૫ »	૪	૧,૦૦૦
» » ૧૨ માસનું		૮૦૦
» » ૮ »		૭૦૦
» » ૫ »		૬૦૦
» » ૩ »		૪૫૦
» » ૨ »		૪૦૦
» » ૧ »		૩૫૦
» » ૧ અઠવારિયું		૩૦૦
સગર્સ સ્ત્રીને		૨,૪૦૦
ધવરાવતી માતાને		૩,૦૦૦

આવા પ્રયોગશાસ્ત્રીઓએ એ પણ નક્કી કર્યું છે કે, ૨૪ કલાક દરમિયાન પુખ્ત હંમરના મનુષ્યે ખોરાકમાંના ચોખ્ખા તત્વો કેટલા પ્રમાણમાં લેવાં જોઈએ. ઉપરાંત દરેક ખાજખાજમાં આવાં તત્વો કેટલેટલા પ્રમાણમાં રહેવાં છે તે બતાવતા પણ કોઠા તૈયાર કર્યા છે.*

હવે આપણે જોઈએ કે સામાન્ય માણસના રોજના યુક્તાદારમાં આવાં તત્વો કેટલેટલા પ્રમાણમાં હોવાં જોઈએ.

* દહાણુ ભેવાની ઇચ્છા થઈ આવે તો નવી દિલ્હીથી સરકાર તરફથી અંગ્રેજીમાં પ્રગટ થતું 'હેલ્થ જુવેનિલ નં. ૨૮' નામનું નાનું પુસ્તક છે તે જોઈ લેવું. અથવા ગ્રામ હલોય સંધે ચોખા ઉપર બહાર પાડેલ પાના અંગ્રેજી પુસ્તક 'રાઈસ'માં પણ આપેલ કલારો છે તે જોવું.

કોઠો ૨

રોજના ખોરાકમાં

૧. કેલરી	૨,૬૦૦
૨. પ્રોટીન	૭૩ ગ્રામ
૩. ચોક્ક	૭૪ "
૪. સર્વોક્ષાઈટ્રેટ (મંડ)	૪૦૮ "
૫. કેલ્શિયમ	૧.૦૨ "
૬. ફોસ્ફરસ	૧.૪૭ "
૭. લોહ	૪૪.૦૦ મિલિગ્રામ
૮. વિટામીન દ	૭,૦૦૦ (આંતરરાષ્ટ્રીય એકમ પ્રમાણે)
૯. " વી	૪૦૦ "
૧૦. " સી લગભગ	૧૭૦ મિલિગ્રામ

(નોંધ: ૧૦૦ ગ્રામ = ૩૩ ઓ'સ = ૮૩૩ ગ્રામ અને ૧,૦૦૦ મિલિગ્રામ = ૧ ગ્રામ થાય છે. ૧ ગ્રામ = લગભગ ૩૩ આની વચ્ચે ગણાય છે.)

ઉપર જોઈ ગયા નેમ ન્યાંરે સરીર વધતું હોય છે, ત્યારે પ્રોટીન અને સ્કર વધુ પ્રમાણમાં ખોરાકમાં હોવાં જોઈએ. તેનું પણ પ્રમાણ આદારશાસ્ત્રીઓએ નક્કી કરી આપ્યું છે. તે નીચેનો કોઠો ભેવાથી બજાર પડશે.

કોઠો ૩

રોજના ખોરાકમાં કેટલું

પ્રમાણ પ્રોટીન જોઈએ ?

૧૮ થી ૧૦ વર્ષના પુરુષને	૧.૦	૬૫ ગ્રામ
» » » વર્ષની સ્ત્રીને	૮૫	૫૫ "
૧૦ થી ૧૭ વર્ષના છોકરાને	૧.૨	૮૦ "
» » » વર્ષની છોકરીને	૧.૧	૭૦ "
૬ થી ૯ વર્ષનાં બાળકને	૯	૬૦ "
૨, ૧, ૧, ૧	૦.૬-૦.૮૦	૪૦-૫૦ "

પ્રોટીન જ સરીરનો બધો ખાંધે છે એ નક્કી છે. પણ દરેક ખોરાકમાંનાં પ્રોટીન સરખી રીતે સરીર પચાવી શકતું નથી. વનસ્પતિમાંથી મળતાં પ્રોટીન કરતાં પ્રાણીજ પ્રોટીન સરીર સહેલાઈથી પચાવી શકે છે. તેથી એવું મનાય છે કે, જેટલું પ્રોટીન સરીરને જરૂરનું હોય તેના ચોખા કે પાંચમા ભાગનું પ્રોટીન પ્રાણીજ હોવું જ જોઈએ. સાક્ષાદારીઓને પ્રાણીજ પ્રોટીન માત્ર દૂધ અને તેવા વિવિધ પદાર્થોમાંથી જ મળે છે. તેથી નાનાં બાળકોના ખોરાકમાં દૂધ અને તેની વાનીએ હોવી જરૂર જરૂરી છે. માંસાદારીઓને તો માંસ, માછલી અને દહાંમાંથી આવું પ્રોટીન મળી જ રહે છે. પ્રોટીન ખાસ કરીને સ્વાસ્થ્ય, માંસ, લોહી અને મગજ વગેરેના કોષોની રચનામાં મદદ કરે છે.

નાનાં બાળકોનાં હાડકાં વધવા માટે કેલ્શિયમ અને ફોસ્ફરસની જરૂર રહે છે. જોઈલું કેલ્શિયમ કૃષ્ણમાંથી મળી રહે, પરંતુ આપણે દેશ ગ્રીન હોવાથી મોટા બાળકનાં બાળકોને કૃષ્ણ મળતું જ નથી. તેથી આવાં બાળકોનાં હાંત અને હાડકાં નબળાં રહે છે. અને સૂક્તાન (રિકેટ) નામના રોગના લોચ બની નાની કંમરે જ મરણ પામે છે. એકલું કેલ્શિયમ હાડકાં બનાવી શકતું નથી. પણ વિટામીન ડી ને ખોરાકમાંથી કે સૂર્યનાં કિરણમાંથી શરીરે મેળવેલ હોય છે તે જ કેલ્શિયમ કાયદો કરે છે. હિંદમાં તો સૂર્યનો તાપ દરેકને માટે મુલ્ય છે. પરંતુ યુરોપમાં કેટલેક રમણે વર્ષ દરમિયાન કેટલેક સમય સૂર્યનાં દર્શન પણ હુલ્લેખ બને છે. એવી જગ્યાએ આહારશાસ્ત્રીઓ વિટામીન, હીવાળા પદાર્થો વધુ પ્રમાણમાં લેવાની સલાહ આપે છે. અથવા વિટામીન હીવાળી દવાઓ લેવાની સૂચના કરે છે. આપણા દેશમાં તો લગભગ બરે માસ સૂર્યનો તાપ મળી શકતો હોવાથી આ વિટામીન પૂરતા પ્રમાણમાં શરીર મેળવી લે છે. ને શરીરને તેલની માવિસ કરી સૂર્યના તાપમાં થોડા વખત રોજ ખુલ્લું રહેવા દેવામાં આવે તો શરીર વધુ પ્રમાણમાં આ વિટામીન પામી દ્વારા મેળવે છે. પણ આહારશાસ્ત્રીઓના અવ છે કે, ને શરીરના પૂરવ કેલ્શિયમ નહિ હોય અને વિટામીન ડી વધુ પ્રમાણમાં દરો તો કાયદાને બદલે બેલકું વિકસન કરે. શરીર મુકાવા લાગરી, વળન થયેરો રોજનું લગભગ ૧ ગ્રામ એટલે હોદ આનીશ્વર કેલ્શિયમ શરીરને મળતું આવવચ્ચ છે. ને ખોરાકમાંથી આવતું કેલ્શિયમ મળી રહેતો તો ફોસ્ફરસ પૂરવ મળી રહેવાનો સંભવ છે. કારણ કે ખાદ્ય પદાર્થોમાં કેલ્શિયમની સાથે ફોસ્ફરસ તો હોય જ છે. રોજનું લગભગ ૧૫ ગ્રામ એટલે સવાળે આનીશ્વર ફોસ્ફરસ ખોરાકમાં હોયું જોઈએ.

આપણા લોહીમાં લાલ અને સફેદ કણ હોય છે. તેમાંના લાલ કણમાં 'દિમેગ્લોબીન' નામનો એક લોહવાળો પદાર્થ હોય છે. આ દિમેગ્લોબીનની ખાસિયત એ છે કે, ને તે પ્રાણુવાયુ (ઓક્સિજન) સાથે બને તો તેના રંગ લાલ બની જાય છે અને પ્રાણુવાયુ ઊંચી કમ્પ્રેશન હેરી વાયુ 'કાર્બોનિક એસિડ ગેસ' સાથે બને તો તેના રંગ બદલા બની જાય છે તેથી જ શુદ્ધ લોહીનો રંગ પ્રાણુવાયુવાળા દિમેગ્લોબીનને લીધે લાલ હોય છે. અને જંદા લોહીનો રંગ કાર્બોનિક એસિડવાળા દિમેગ્લોબીનને લીધે બદલા હોય છે.

લોહી આખા શરીરમાં એકેએક ખૂણેખૂણે જારીક નસો (કેલ્વેડીન) વાટે ફરી વળે છે. આ વખતે શરીરમાંના અસંખ્ય છવંદ કોષોને જાણસ અને દિમેગ્લોબીન ઉપરનો પ્રાણુવાયુ પૂરો પાડે છે. કોષોને

હેરી કાર્બોનિક એસિડ ગેસ પોતાની ઉપર લઈ જવારે ફેરવામાં આવે છે ત્યારે લક્ષ્મીસ દ્વારા નાક વાટે બહાર કાઢી નાખે છે. અને શ્વાસમાં લીધેલ પ્રાણુવાયુ પોતાની ઉપર લઈ હૃદયમાં આવે છે. ત્યાંથી ધ્રેણીદ આખા શરીરમાં પાતું ફરવા જાય છે. અંદુર યદ પ્રથમ હૃદયમાં આવી, ત્યાંથી ફેરવામાં જઈ શુદ્ધ મળે, ફરી હૃદયમાં આવી, પહેલાંની માફક ફરે છે. આ ક્રિયામાં દિમેગ્લોબીન અત્યંતે બાળ બળવે છે, તે આપણે જોઈએ. અને દિમેગ્લોબીન લોહમાંથી બનતું હોવાથી શરીરને લોહ યોગ્ય પ્રમાણમાં ખોરાક દ્વારા પુરું પાડતું જરૂરી છે. ને ખોરાકમાં પૂરવું લોહ નહિ હોય તો શરીરનું લોહી જોઈતું શુદ્ધ નહિ હોય તેથી શરીર પણ તંદુરસ્ત નહિ હોય. રોજના ૪૪ મિલિગ્રામ એટલે લગભગ ૦.૦૮ ગ્રામી આર લોહ ખોરાકમાં હોયું જોઈએ.

વિટામીનની જરૂર

હવે વિટામીન એટલે શું તે જોઈએ. એમ સમજે કે, શરીર એક ધર છે. તેને સુંદર બનાવવા માટે, જેમ ધર ચલવાને ઈંટ, સિમેન્ટ, ચૂનો, પથ્થર વગેરે માલ અને તેને બનાવનાર કડિયાની જરૂર રહે છે, તેમ ખોરાકમાંનાં તત્ત્વોથી માલ અને કડિયારી બનાવવા વિટામીનની જરૂર પડે છે. માલ અને તેરલો સારો હોવ, પણ કડિયા હોશિયાર નહિ હોય તો અલ્પકદ કડિયા ધરના ઘાટ જ બનાવી નાખશે. તેથી જ રીને ખોરાકમાંના તત્ત્વો અને તેરલો વધુ પ્રમાણમાં હશે, વધુ વિટામીન વખતે તેમાંથી ને શરીર બનશે ને જોઈએ તેનું હંફારલ અને સુંદર નહિ હોય. માટે જ ખોરાકમાં વિટામીનની જરૂર છે, એમ દમણાં દમણાં માનવામાં આવે છે. પહેલાંના વખતમાં તો યી, કૃષ્ણ વગેરે શુદ્ધ અને સખાં હોવાથી, લોકો ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં લઈ શકતા હતા. તેથી જ તેમનાં સ્વાસ્થ્ય સખાંથી તેમને વિંવા રહેતી નહોતી. આયુષ્ય પણ લાંબું રહેતું. પણ હાલમાં વિન પ્રતિદિન મોંપવારી વધતી જ જાય છે, અને જીવને ખાસ જરૂરની યી, કૃષ્ણ, માખણ જેવી વસ્તુઓ ભાગ્યે જ શુદ્ધ મળતી હોવાથી, લોકોનું ધ્યાન ખોરાકમાંથી સ્વાસ્થ્ય રીતે દોરાયું છે. ખુદ મદાત્માએ પણ આ તરફ લક્ષ આપ્યું છે. તેમની જ આ સંધ ખોરાકની બાબતમાં સંધ સ્થપાયો છે અને આ સંધ ખોરાકની બાબતમાં સોષભોગ કરાવી લોકોની આજલ ખોરાકનાં યોગ્ય તત્ત્વો અને વિટામીન વિશે ચર્ચા કરે છે, અને પુરિતક દ્વારા યોગ્ય માદિની પૂરી પાડવાનો પ્રયત્ન પણ કરે છે.

આહાર વિષે આટલી સામાન્ય બાબતો બંધવા પછે આપણે આપની વેળા મોખા વિષે વિચરે વિચાર કરીએ. નાશાયજીવાસ સત્તારિયા

વિશ્વની રાસાયણિક રચના-૧

‘શિં ૨૦૦’ના ઓક્ટોબર-અંકમાં આપણે ‘વિશ્વની ભૌતિક રચના’ના લેખમાં જોયું કે, રસાયણ-વિદ્યા પદાર્થમાત્રને પૃથક્ કરી જોઈને ૯૨ મૂળતત્ત્વો શોધી બતાવે છે; અને કહે છે કે, આ ૯૨ મૂળ-તત્ત્વોમાંથી અમુક અમુક મળીને જગતમાં જેવા મળતા’ બધા સમાસ-પદાર્થો બને છે. આ મેળવણીના નિયમો (Laws of Combination) શોધવા અને તે આધારે શોધખોળો કરી નવા નવા બપના નૂતન સમાસો સર્જવા, એ આધુનિક રસાયણશાસ્ત્રની એક મોટી કાર્યદિશા છે. આ લેખમાં આપણે મૂળતત્ત્વો કે પદાર્થોની આ રાસાયણિક મેળવણીના નિયમો સમજાવવા છીએ.

૧

પહેલું તો એ લક્ષમાં રોવું જોઈએ કે, ગમે તે મૂળતત્ત્વ કે પદાર્થને ગમે તે બીજા મૂળતત્ત્વ કે પદાર્થ સાથે મેળવે, તેથી કોઈ તેમનો સમાસ (Compound) બને જ એમ નહિ. હા, એ બે મિશ્ર થઈ રહે; તેમનું મિશ્રણ (Mixture) તમને મળે. એટલે કે, જો છાંછો તો તે બેને પાછા મૂળરૂપે જુદા કરવા હોય તો મિશ્રણમાં તેમ કરવાના રસ્તા રહે છે. જેમ કે, પાણીમાં મીઠું નાંખો; તે ઓગળી જશે, પણ તે ઓગળેલ પ્રવાહી નેવા સમાસ-પદાર્થ નથી બન્યો; તે તો પાણી અને મીઠાનું માત્ર મિશ્રણ જ છે; તમે છાંછો તો ગરમી આપી પાણી ઉડાડી દઈને મીઠું પાછું કાઢી શકો; બીડી જતી વરાળને સંધરવાનું સાધન મોકલી તેને દારી દઈને પાણી પણ પાછું મેળવી શકો. પરંતુ દહીં કયો પછી કોઈ ઉપાયે તમે પાછું દૂધ અને મેળવણી અલગ પાડી ન શકો. ત્યારે મેળવણી મિશ્રણ હોય કે સમાસ હોય. મિશ્રણ એ ખાસ કોઈ મહત્ત્વની વાત ન હોવાથી, રાસાયણિક મેળવણીના (Chemical Combination) વિચાર મુખ્યત્વે ‘સમાસ’ બાબતમાં જ કરવામાં આવે છે.

૨

તેમાં પ્રથમ વાત એ છે કે, કુદરતી રીતે બે કે વધુ મૂળતત્ત્વો યા પદાર્થો મળી ચકતા હોય તો જ તે મળશે ને તેમનો સમાસ બનશે. રસાયણવિદ્યા

કોઈ ગાંઠ યા ચમત્કાર નથી કે કુદરતમાં ન બનતું હોય તે બનાવી દે — તમે કહેા કે છાંછો તેને બેગો કરી સમાસ કરી આપે. તે તો ઘડબાંઘ કરી કરીને કુદરતી રીતે ચકચ હોય તો સમાસો શોધે છે, અને તેમના ગુણધર્મો તપાસી તે પરથી મેળવણીના કાયદા ઘટાડી કાઢે છે.

આપો પહેલો કાયદો કે નિયમ એ છે કે, દરેક સમાસનાં ઘટક મૂળતત્ત્વો અમુક રચાવી પ્રમાણમાં જ મળેલાં હોય છે, અને આ પ્રમાણ હમેશ પૂર્ણક* વડે બતાવી શકાય એવું જ મળી આવે છે. દાં તં પાણી એક સમાસ છે; તેના ઘટક બે વાવુ છે — હાઈડ્રોજન અને ઓક્સીજન; (ટૂંકાક્ષરમાં H, O લખાય છે.) એ બે મૂળતત્ત્વોની મેળવણી અનુક્રમે ૨:૧ પ્રમાણમાં થાય તો પાણી બને છે. અને એ પ્રમાણ, તમે ગમે ત્યાં, ગમે તેવી આમોહવામાં, ને ગમે ત્યારે પાણી તપાસો, તોપણ અર્થ — રચાવી મળશે. તેવા જ બીજા દાખલા પણ આપી શકાય. મેળવણીના આ નિયમને સ્વામી પ્રમાણનો નિયમ કહેવામાં આવે છે.

૩

પાણી — એટલે કે બે પરમાણુ H, અને એક પરમાણુ O ની મેળવણી — તેનો જરા વધુ આગળ વિચાર કરીએ. H અને O ના પરમાણુઓ ૨:૧ પ્રમાણમાં જ મળીને પાણી સમાસ બનાવશે. આમ, બે આમ હાઈડ્રોજન સાથે સમાસમાં બેરોજન મળે એવો ઓક્સીજનનો સમતોલો (equivalent) તેના એક આમ જેટલો છે, એમ થયું.

‘સમતોલો’ એટલે કોઈ આપેલા વજનના પદાર્થ સાથે મળી બેરોજન સમાસ બનાવે એવો જે બીજા પદાર્થનો બેરોજન કે જરૂરી તોલ તે ‘સમતોલો’.

જેમ કે, ચાર્લ દાખલામાં ૨ આમ હાઈડ્રોજન હોય તો તેના સમતોલો ૧૬ આમ ઓક્સીજન થાય.

* અપૂર્ણક પણ પ્રમાણમાં પૂર્ણકરે જ છે, એ સમજ સેવાવું. એટલે કહેવાની મતલબ એ થઈ કે, મૂળવાળા અંકો ($\sqrt{2}$, $\sqrt{3}$, $\sqrt{5}$, $\sqrt{7}$ જેવા) પ્રમાણમાં નથી આવતા. અને આપણે જોઈશું કે, આ લક્ષણ મેળવણીના નિયમોમાં બધે જ રહેલું મળે છે.

વળી ગંધક બળે છે ત્યારે તે ઓક્સીજન સાથે મળે છે અને એક નવો પદાર્થ (ગંધકનો ડાયોક્સાઇડ) થાય છે. ગંધકને બાળીએ ત્યારે આવતી વાસ ગંધકના એ ડાયોક્સાઇડની વાસ છે. આ સમાસમાં ૩૨ ગ્રામ ગંધક સાથે ૩૨ ગ્રામ ઓક્સીજન બળશે. આ પણ એકબીજાના સમતોલા કહેવાય.

જુદા જુદા પદાર્થોના પરસ્પર સમતોલા બળવાનું ગણિત સરળ બને એટલા સારુ, બધાના પાષાર્પ એક ધોરણ ધરી કાઢવું જોઈએ. તેને માટે ઓક્સીજનના* એક પરમાણુને સમાસના મૂળ સમાસક પદાર્થ તરીકે ગણવામાં આવે છે. તેટલા વજનના ૦ જોડે બીજા બધાં મૂળતત્ત્વો કે પદાર્થો મળે, તો તે બધાના જે સમતોલા, અથવા સમાસક વજનો (combining weights) હોય, તે ગણિત પૂરતા રિયર હોવાના, એ આપણે ઉપર જોઈું. એના નો કોઠો કે કોષ્ટક કરી દેવામાં આવે, તો મેળવણીનું ગણિત સરળ બને. મૂળ ધોરણ ઓક્સીજન કે હાઇડ્રોજન સર્વને ખાતે પોતેલા આવા જે સમતોલા તેમને તે ત પદાર્થના સમાસક (equivalent weights) — સમાસ બનાવવાને માટે ધોરણરૂપ લીધેલા મૂળ સમાસક (ઓક્સીજન કે હાઇડ્રોજન) પરથી ગણી રાખેલા સમતોલાનો અંક — કહેવામાં આવે છે.

૪

કેટલાક પદાર્થોની બાબતમાં એવું બનતું જોવા મળે છે કે, તે તે પદાર્થ બીજા પદાર્થ કે મૂળતત્ત્વ જોડે મળી એક કરતાં વધુ સમાસો બનાવી શકતો હોય છે. એટલે કે, એ પદાર્થની મેળવણી માટે બીજા પદાર્થના સમતોલા એક કરતાં વધુ મળી આવે છે. આ અનેક મેળવણીનાં પ્રમાણો બાબતમાં રસાયણ-શાસ્ત્રીઓને એમ જોવા મળ્યું છે કે, એ જે પદાર્થોની મૂળ એક મેળવણીના ઘટકો વચ્ચેનું ને રચાયે પ્રમાણ હોય છે, તેના પૂર્ણાંક ગુણકરૂપે જ તેની બીજી બધી મેળવણીના ઘટકોનાં પ્રમાણો પણ હોય છે. દા. ત. ઓક્સીજન હાઇડ્રોજન (સંદા N) મળી પાંચ સમાસ — ઓક્સાઈડ — બની શકે છે. તેમની સંદા N_2O , N_2O_2 , N_2O_3 , N_2O_4 ,

* કેટલાક હાઇડ્રોજનના એક પરમાણુના વજનને મૂળ ધોરણ તરીકે લઈને સમતોલા બતાવે છે.

N_2O_5 , છે. તે પરથી તમે જોઈ શકશો કે ઓક્સીજનનું પ્રમાણ ૧ : ૨ : ૩ : ૪ : ૫ એવા પૂર્ણાંક પ્રમાણમાં મળે છે.

ગંધક (સંદા S) ઓક્સીજન સાથે મળી બે સમાસ બને છે. તેમની સંદા SO_2 , SO_3 છે.

આ ત્યારે મેળવણીનો એક બીજો નિયમ છે કે, એ પદાર્થો કે મૂળતત્ત્વો મળીને એ એક કરતાં વધારે સમાસો બનાવતાં હોય, તો તેમના પદાર્થનાં પ્રમાણોમાં પૂર્ણાંક ગુણકનો સંબંધ રહે છે. આ ઉપરથી આ નિયમને મેળવણીનો ‘ગુણકતોલનો નિયમ’ કહેવામાં આવે છે, કેમ કે અનેક મેળવણીના સમતોલાનો તોલ પૂર્ણાંક ગણે હોય છે.

૫

હવે એક ત્રીજ વસ્તુ જે રસાયણીઓએ જોઈ છે તે છેવટે જોઈએ. એક પદાર્થ કે મૂળતત્ત્વ અનેક પ્રતિસ્પર્ધી પદાર્થો કે મૂળતત્ત્વો સાથે મળી શકે છે. જેમ કે, ઓક્સીજન છે તે હાઇડ્રોજન, સોડ, કાર્બન, ક્લોરીન વગેરે પોતપોતાના સમાસાંક મુજબના સમતોલા સાથે મળી શકે છે.

જેમ કે, ૨ ગ્રામ હાઇડ્રોજન કે ૧ ગ્રામ કાર્બન કે ૭૧ ગ્રામ ક્લોરીનની જોડે ૧૬ ગ્રામ ઓક્સીજન મળી શકે છે. તો જે હાઇડ્રોજન, કાર્બન અને ક્લોરીન એકબીજા જોડે મળી શકે તો શા પ્રમાણમાં આ બાબતમાં રસાયણીઓએ કોઈક કાઠ્યું છે કે, હાઇડ્રોજન, સોડ, કાર્બન, ક્લોરીન, ઇ., જે ઓક્સી-જનના સમાસક પદાર્થો છે, તેઓ પોતે એકમેકમાં પરસ્પર એ મળી શકતા હોય, તો તેમની મેળવણીનું પ્રમાણ ઓક્સીજન સાથેના તેમના સમતોલા કે તેમના સમાસાંક વચ્ચેનું જ પ્રમાણ હશે. ઉપરનો દાખલો સર્જાએ તો, જે કાર્બન ને ક્લોરીનનો સમાસ બની શકતો હોય તો તેનું પ્રમાણ ૧ ગ્રામ કાર્બન અને ૭૧ ગ્રામ ક્લોરીનનું જ રહેશે. પદાર્થોના રસાયણી મેળવણીમાં આ જે એક પદાર્થના અનેા સમતોલા વચ્ચેના પરસ્પર સંબંધ છે, તેને મેળવણીના ‘વાસ્તવ પ્રમાણનો નિયમ’ કહે છે.

૬

આમ ટૂંકમાં ત્યારે મેળવણીના નિયમો છે :-
(૧) દરેક સમાસના ઘટકો વચ્ચે એક જ જાતની પ્રમાણ રહેલું હોય છે; તે સમાસ માટે તે અટક છે.

હલનેદારો અસ્થિતવમાં આવ્યા, જેમને ખેડૂત તથા જમીનના સ્વારસ્ય બાબત કશી પરવા ન હતી; કારણ તેમનું હિત જમીન અને ખેડૂત સારે કાયમનું બંધાયેલું ન હતું.

શરૂઆતમાં તે અંગ્રેજોએ આ દરાજી-પદ્ધતિ ખીર કાચમે તેમને સોંપી દીધેલા અમુક જિલ્લાઓમાં જ શરૂ કરી હતી; પરંતુ ધીમે ધીમે આખા બંગાળા પ્રાંતની સત્તા તેમના હાથમાં આવતાં, ચોરન હેરિટિંગ્સે ઈ. સ. ૧૭૭૨ માં તે પદ્ધતિ આખા બંગાળામાં ફાળવ કરી. તેણે પાંચ વર્ષને પછે બધી જગીરો દરાજીથી લેવી નાખવાનું કરાવ્યું. લેખાગુ સ્ટોરિયાઓએ વંશપરંપરાના હક્કવાળા જમીનદારો કરતાં કેટલીય મોટી રકમે ખોલી ખોલીને જમીનદારો પદા સોંપી લીધા. પરંતુ તેમને વસ્તુસ્થિતિને સાચો ખ્યાલ ન હોવાથી, ખેડૂતોને ગમે તેટલા લેવા-રંભડવા છતાં તેઓ પોતાની રકમ બરપાઈ કરી રાક્યા નહીં.

પરિણામે ઈ. સ. ૧૭૭૩ માં આ વસ્તુસ્થિતિ વિષે કલકત્તામાં ફરી વિચારણા ચાલી. ચોરન હેરિટિંગ્સે જેની સૂચના કરી કે બધી જગીરો નહોતે દરાજીથી લેવી નાખવી અથવા પછે આપવી, પણ તેની જમાબંધી તે જમીન ખરીદનાર કે પછે જામનારની જિદ્દગી મુજબની કાયમ કરાવી આપવી. ફિલિપ ક્રાન્સિસ, કે જે અંગ્રેજ સાહિત્યમાં 'હેટ્ચ' એક જ્ઞાનિયત'ના લેખક તરીકે પ્રસિદ્ધ થયો છે, તેણે વધારે ઉદાર તથા ન્યાયી વક્ષણ અપાવાર કહ્યું. તેણે સૂચવ્યું કે, જમીનની જમાબંધી નક્કી કરી દેવી અને તે કાયમની કરાવી આપવી; પછી તે જમીનને વ્યાપકવિક કે બિવિધને માલિક ગમે તે બનો. આમ કરવાથી જમીન-અધિક પોતાની રહીસહી ગ્રામ સંપત્તિ પણ જમીન-મુદરામાં ખર્ચવાનું મન કરશે; કારણ કે તેને મન નિરાત હશે કે, પોતાની મલ્કરીનું ફળ પોતાને જ મળવાનું છે.

પણ લંડન બોર્ડના ડિરેક્ટરોએ ધણાં 'વજનદાર કારણો'ને લઈને એકે ચોજના સ્વીકારવાનું 'મુન-ફિલ ગ્રાન્ટ' નહીં; અને પોતાની વાર્ષિક અમદાનીમાં વારંવાર અને સતત વધારો કરવાની દાનતથી દ્રષ્ટી મુદતના પદાવાળી દરાજીની પદ્ધતિ જ કાયમ ચાલી.

ઈ. સ. ૧૭૭૨માં નક્કી કરવામાં આવેલી પાંચ વર્ષની જમાબંધી ઈ. સ. ૧૭૭૭માં પૂરી થઈ ત્યારે જમાબંધીની મુદત પદાગીને એક વર્ષની જ કરવામાં આવી. આથી નિયત મુદતવાને બદલે લલકી બચી. અણબત્ત, આ વખતે દરાજીમાં ત્યાં જમીનદારોને પસંદગી આપવાનું ચોરણ રજીસ્ટરવામાં આવ્યું છતાં પરંતુ એક વર્ષની દ્રષ્ટી મુદતને પછે સૌ કોઈને માટે કેવા અનિયત તથા ત્રાસદાયક થઈ પડે એ ઉપાદ્ધ' છે. આ

જ રીત ૧૭૭૮, ૧૭૭૯ અને ૧૭૮૦માં પણ ચાલુ રાખવામાં આવી. અને ઈ. સ. ૧૭૮૧માં તે ગહેરુદમાં ૨૬ લાખ રૂપિયાનો વધારો કરવામાં આવ્યો.

આમાં કારમાં પરિણામ પણ તરત જ જણાવા લાગ્યાં. ત્યાં જામદારોના વંશજોના હાથમાંથી નીકળીને જમીનો કલકત્તા તરફથી આવતા સાહુકારો કે સ્ટોરિયાઓના હાથમાં જઈ પડવા લાગી. જમીનદારોની વિધવાઓ અને સગીરો પોતાની નજર સામે પોતાની શાંતિપ્રિય પ્રભુને કલકત્તાથી નિર્મૂળ આવતા ખાફરના વહીવટદારોના ત્રાસ દેશ ક્ષણથી ભેઈ રહ્યાં. વર્ષે ૬૬૦૩ે ફસ લાખથી વધારે મહેસૂલ બરાબી બંગાળાની ત્રણ મોટી જગીરો-દિનાજપુર, બર્દવાન અને રાજશાહી-કે જે તે વખતે સંનિમવત્તાનું ત્રણ પ્રતિહિત તથા મુપ્રસિદ્ધ સ્ત્રીઓના અમલ હેઠળ હતી, તેમની કદાણી આ બાબતમાં સચેટ તથા હૃદયવાનક લોકરણો પૂરાં પાડે છે.

દિનાજપુરનો જમીનદાર રાજ ૧૭૮૦માં મૃત્યુ પામ્યો. તેનો પુત્ર પાંચ વર્ષનો હોઈ, તેની વિધવા તેના જાણી વડીકે બધો વહીવટ સંભાળવા લાગી. અંગ્રેજોએ કલકત્તાથી દેવીસિંઘ નામના એક નીચ તથા હલક માણસને સગીર મોટી ઉંમરનો થાય ત્યાં મુખી જમીરો વહીવટ સંભાળવા માટે મોકલ્યો. એ દેવીસિંઘે પૂર્વિયા અને રાજપુરમાં કરેલા જલ્લોને કારણે અંગ્રેજોએ તેને પોતાની નોકરીમાંથી કમી કરી દતેમ પાંડુ દિનાજપુરની મહેસૂલ વધારવા માટે તેને જ વૈભવ માણસ મની તેમણે નીમ્યો. દેવીસિંઘે પોતાનું કામ અંગ્રેજોની માર્ગ પ્રમાણે બરાબર પાર પાડ્યું. અદારમાં તેઓ બંગાળામાં પણ જેનો નેટો ન મળે તેવા જલ્લો કરીને તેણે જમીનદારોને કેટલાં નાખ્ય, ખેડૂતોને ફરકાવ્યાં, અને ફાંસીને માંચડા તથા ચાણકના જલ્લોમાં કમેરો કાચ સ્ત્રીઓનું અપમાન અને તેમના ઉપર બીચ બળાકરો કરવાનું પણ બાકી ન રાખ્યું.

પરિણામે દિનાજપુરની પ્રભુ પર અને જામ ઊડી ઊડીને બાજવા માંડી. તે વખતે સરસ દેનિકોને તેમને અંતરરૂ માટે ઊડી મરવામાં આવ્યા. આ જલ્લો જલ્લોના ત્રણે આખી ફિનિયામાં સોંપી થયું કમીસા અને શાંત લોકોને પણ બળવો કરવાની અળીએ લાઈ મૂક્યા. અને તે બળવો ફાળવ માટે પછીથી કરવામાં આવેલા જલ્લોએ તે આડા આંકે વાળ્યા.

બર્દવાનની જમીરોના દલિદાસ આટલો કુણુ નહીં; સરણ કે તેમાં બધો જલ્લો અને ત્રણ રાજપુરને જ વેરો પડ્યો હતો; લોકોને તેટલા પ્રમદમાં નહોતો વેરો પડ્યો. બર્દવાનના મદારાજ દિવાઈ નહોતો વેરો પડ્યો. બર્દવાનના મદારાજ દિવાઈ ૧૭૬૭માં દેવલાલ પામ્યા. તેમને પુત્ર નેનચંદ્ર ત્રણે દેવાથી તેઓ પોતાના કુળના મિત્ર લાદા ઉપેશવર

હારભરી તરીકે નીમતા ગયા હતા. પરંતુ એ બ્રિટિશના અંગ્રેજ આગ્રહાર જોન એદામે હારભરી તરીકે પ્રજાકિરોર નામના એક આક્રમક તથા અવિચારી માણસને ઠોકી ખેસાડયો. તિલકચંદની વિધવા રાણીએ તેના મોટાજી અટકાવવાનો એક સૌથી બની રહે તેટલો પ્રયત્ન કર્યો તથા પોતાની ભગીરેના સિલસિકો તેના હાથમાં આપવાની ના પાડી. પ્રજાકિરોર થાકીને ૧૭૭૨માં એદામને પોતાની મહેલ ખાલાવી લાગ્યો. રાણીએ હેરિટગ્સને ૧૭૭૪માં ફેલી અરજમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, બંને મળીને રાણીના નવ વર્ષના છોકરા તેજચંદને ઉપાડી ગયા અને એક જુદી જગ્યામાં તેને કેદ કર્યો. ઉપર 'બધ અને ત્રાસથી સાત દિવસ બધે મર્યા બાદ પોતાની બ્રિટિશ જોખમમાં આવી પડી ત્યારે' રાણીએ સિલસિકો પ્રજાકિરોરને સોંપ્યો. બસ, પછી થોડા જ વખતમાં પ્રજાકિરોરે ભગીરેની તમામ મિલકત હસ્તી દીધી અને એક મોટી રકમ વતે ઓદિયાં કરી ગયા. તે રકમનો કોઈ પણ પ્રકારનો હિસાબ આપવાની તેણે ધસીને ના પાડી, અને ઉપર રાણી અને કુવરને છવ બસવાના ખાતર, કલકત્તા જઈને રહેવાની પરવાનગી માગવી પડી.

હેરિટગ્સની કાઉન્સિલના ત્રણ સભ્યોએ એદામ તથા પ્રજાકિરોર સામે અગિયાર લાખ કરતાં વધારે રકમ ઉચ્ચપત કરવાના આરોપની તપાસ કરવાની માગણી કરી. પરંતુ વૉરન હેરિટગ્સ એદામના પક્ષમાં હતો, અને પરિણામે પૂરની તપાસ થઈ જ નહિ.

બઈવાનની ભગીર ઉપર જમાબંધી બંગાળની કોઈ પણ બંદી જમીનદારી કરતાં વધારે ઠોકી ખેસાડવામાં આવી એ જુદી વાત. આજે પણ બઈવાન બંગાળની બીજી ભગીરે કરતાં વધુ મહેસૂલ ભરે છે.

પરંતુ ૧૮મા શેકામાં જેની ઉત્તરવંશવક હદાણીએ લોકોમાં ઉત્તર સૌથી વધારે ખીજાની નાખ્યાં હતાં, તથા જેનું નામ આજે પણ બંગાળમાં હાથે સોપુરોશો કમિશનર કહી શકાય તે ભત્રીજા લાજણીયા પાદ કરે છે, તે તો રાજાશાહીની રાણી બવાની હતી. કહાઈને પલાડીનું ચુલ્લો છત્તું તે પહેલાં તે રાણીની મોટી ભત્રીજામાં લગ્નબંધ બંગાળના આખા ઉત્તર ભાગને સમાવેશ થતો હતો.

વૉરન હેરિટગ્સે કામલ ફેરી દરાહની નવી મહેસૂલી પદ્ધતિ અને ઈ. સ. ૧૭૭૨ માં નક્કી કરવામાં આવેલી પાંચ વર્ષ માટેની જમાબંદીનાં માફાં પરિણામ બંગાળની બીજી બધી ભગીરેની જે રાજાશાહીની ભત્રીજાને પણ લોગવવાનાં આવ્યાં. પોતાની રૈયતને પાંચ વર્ષમાં એ તેમ લૂંટીને પેટાદાર થઈ જવા હઠખાનારા લોકોના ત્રાસમાંથી બચાવવા ખાતર

રાણી બવાનીએ મોટી રકમ ખેલોને પણ ભગીરેને દરાહમાં બીજાના હાથમાં જવા દીધી નહીં. પરંતુ પછી ૧૭૭૩માં આવેલાં પૂરને લીધે પાક નિષ્ફળ ગયો અને ખેડેલો ધરવાર વગરના થઈ ગયો. રાણીએ તેમને કળ વળવા માટે વખત આપ્યો અને તમામો કરતા અંગ્રેજોને થોડા થોડો જવા આજ્ઞા કરી. પરંતુ અંગ્રેજોએ તો કહ્યું સાંભળ્યા વિના દુલાહરાય નામના માણસને મહેસૂલ વસૂલ કરવા માટે નીમ્યો. રાણીનું ધર ધરી લેવામાં આવ્યું, અને તેની માલમિલકત તથા હાણીની લીધેલી રકમો પણ જપ્ત કરવામાં આવી અને એ રીતે રા. ૨૨,૫૮,૫૦૪ વસૂલ કરવામાં આવ્યા. પછીને વર્ષે અંગ્રેજોએ રાણી પાસેથી બધી સત્તા હઈ લીધી અને દુલાહરાયને જ રા. ૨૨,૨૭,૮૪૨ ને પટે ભગીરે સોંપી દીધી. દુલાહરાય અને તેના મળતિયાએ મળીને રૈયત ઉપર નવા નવા વેરા ઠોકી ખેસાડયા અને ખેડેલો પાસેથી વાવેતર કરવાનું બી તથા દળગાદાં પણ લૂંટી લેવા માંડ્યાં. પરિણામે ખેડેલો ભગીરે છાંડીને ભાગવા માંડ્યા. આથી રાણીએ અંગ્રેજોને ફરી અરજ કરી કે, દુલાહરાયને જેટલા રૂપિયે આ ભગીરે આપવામાં આવી છે તેટલા રૂપિયા હું આપીશ, પણ દુલાહરાયના હાથમાંથી આ ભગીરે બચાવો. ઈ. સ. ૧૭૭૫ માં કાઉન્સિલના બહુમતીના સભ્યોએ દુલાહરાયને પાછો ખાલાવી લેવાનો અને રાણીને ફરી તેની ભગીરમાં રથાપિત કરવાનો અભિપ્રાય આપ્યો. પણ હેરિટગ્સને આ અભિપ્રાય ગંદકો નહોતો. તેને વંદાપરંપરાનાં જમીનદાર કુટુંબોના ઠક પ્રત્યે સદાનુભૂતિ જ ન હતી; એટલે ઉપર રાજાશાહીની મોટી ભત્રીજામાંથી એક સારો ડુંકો પડાવી પોતાના માણસ કાંતલાણ માટે નવી ભગીરે બિંદી કરીને જ તે જાણે. તે વખતના ઘણા અંગ્રેજે આ રીતે કેટલાક કાંતલાણોના પડદા પાછળ રહીને ભગીરે અચૂક રકમ માટે પટે રાખતા અને પછી અનાર્થક રીતે ખેડેલોની લૂંટ ચલાવતા.

સાથે સાથે એટલું ચાંદ રાખતા જવાનું છે કે, આ રીતે ખેડેલો ઉપર અચલ જુલમો કરીને મેળવવામાં આવેલી મહેસૂલની મોટા ભાગની રકમ કાયમને માટે બંગાળમાંથી તો પરદેશ જ ચાલી જતી હતી, અને કોઈ રૂપે બંગાળના લોકોને પાછી નહોતી મળતી. બંગાળનાં કુખનારિદ્રધની લીમટા વરસોવરસ વધતી જતી હતી તથા કાયમી બનતી જતી હતી, તેનું ખાસ કારણ તો એ હતું.

સિલેક્ટ કમિટીના નવમા રિપોર્ટમાં (૧૭૮૩, પા. ૫૫) જણાવ્યું છે કે, 'દેશની બેખજારમાંથી ૬૨ વર્ષે ઓછામાં ઓછા એક હજાર રૂપિયાનો ગાલ આ રીતે યુરોપ ચલાવવામાં આવે છે, જેના અલગમાં દેશને કહ્યું પાછું નથી મળતું. .

બંગાળ અને ઇંગ્લેન્ડ વચ્ચે ચાલતી આ લેવરેટવેટને વેપાર તો ન જ દલી શકાય. બંગાળની મહેસૂલમાંથી ચાલ ખરીદીને કંપની માટે ઇંગ્લેન્ડ ચડાવી દેવામાં આવે છે, એ કાંઈ વેપાર-વિનિમય થયો ન કહેવાય; એ તો એટલી રકમ કાંઈ પણ બદલે આપ્યા વિના કાયમની બહાર જ ચાલી ગઈ એમ કહેવું નોઈએ. પરંતુ આ પરદેશ વહા જતા આર્થિક પ્રવાહનું પ્રમાણ અને તેની અસર ધ્યાનમાં આવે તે માટે અમે બંગાળની આમદાનીને જે ભાગ પરદેશ માલરૂપે નથી ચડાવી દેવામાં આવેતા, પરંતુ બંગાળમાં જ ખરચાય છે, તેની તપાસ હાથ ધરી . . . તો માલમ પડયું કે, સરકારી રાજ્યતંત્ર ચલાવવા માટે જે રકમ ખરચવામાં આવે છે, તેમાંથી દેશીએને તો મહેસૂલ ઉધરાવવાના મુખ્ય કામની જેમ લગભગ બાતલ જ રાખવામાં આવે છે; બહુ જ ઘોડા અપવાદો બાદ કરતાં તેમને માત્ર તોફાનો અને આદતિયા તરીકે જ રાખવામાં આવે છે, અથવા ઉધરાણીનાં છેક નીચેનાં ખાતાં, જે જ્યાં તેમની મદદ વિના એક પગલું પણ ચરતું મુશ્કેલ થઈ પડે, ત્યાં જ તેમને રોકવામાં આવે છે.' કંપનીના ખીલ પ્રતિષ્ઠા, જે પગથર નહોતા થયા, તેમના ખર્ચ માટે બંગાળમાંથી રકમ જતી તે જાણી.

હવે આપણે બંગાળની બહાર ખીલ જે પ્રતિષ્ઠા હેરિટિંગ્સની હકૂમત નીચે આવ્યા હતા ત્યાં કેવી રીતે પ્રવર્તી હતી તેનું દ્રષ્ટ વર્ણન કરતા જઈએ.

બનારસ પ્રાંત ઈ. સ. ૧૭૭૫માં કંપનીની હકૂમત હેઠળ આવ્યો. તેના રાજ ચેલસિંગ પાસે નહીં ક્યાં મુજબ દર વર્ષે તેણે ૨૩,૭૨,૬૫૬ રૂપિયાની ચોખ્ખી રકમ કંપનીને મહિને મહિને બીરને પૂરી કરવાની હતી. પરંતુ ૧૭૭૮ માં હેરિટિંગ્સે તેને લખી જણાવ્યું કે, ઇંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે લડાઈ જાહેર થઈ છે, એટલે કંપનીની રેલત તરીકે તમારે એ લડાઈમાં યોગ્ય ફાળો આપવો નોઈએ. ફિલિપ કાંસિસે હેરિટિંગ્સના આ પગલાંને ચોખ્ખો વિરોધ કર્યો. તેણે જણાવ્યું કે, 'આપણે રાજ પાસેથી તેના જમીનદારી ટક પેટે દર વર્ષે જે રકમ લેવાની રાહી છે, અને જે તેણે કમલ રાખી છે, તેમાં થી રીતે વધારી કરી શકીએ? વડી સત્તાની મેજમાં આવે તેમ જો માગણીઓ વધારવામાં આવે તો પછી તે રાજને કશોય ટક રોડો, કશીય મિલકત ક્યાં રહી, કે છેવટે કાંઈ પણ પ્રકારની સુરક્ષિતતા ક્યાં રહી? એ રીતે તો પાંચ લાખ ને બેઠે પચાસ લાખ જ માગીએ, અને તે આપવાની ના પાડે કે ન આપી શકે એટલે તેની જમીનદારી ટકાવ કરી લઈએ એટલે પડ્યું.' પણ તેના એ બધા વિરોધો અકારણ થયા. બીજે વર્ષે પણ

ચેલસિંગ પાસે પાંચ લાખ વધારાના માગવામાં આવ્યા; ત્રીજે વર્ષે પણ માગવામાં આવ્યા, અને ચોથે વર્ષે પાંચ લાખ ઉપરાંત લશ્કરનું ખર્ચ પણ માગવામાં આવ્યું. બરણ ન બરી શક્યા માટે પ્રથમ તો તેને કપોટ આપવામાં આવ્યો, અને પછી તો તેને કેદ જ પડવામાં આવ્યો. દરમ્યાન તેની રેલતે કંપનીના ડેનિકો રકમ હસ્તે કર્યો, એટલે તો આવી જ બન્યું. ચેલસિંગ જમીનદારી છોડીને નાહો, અને તેના બાણીને તેની જગ્યાએ, બરણની રકમ ખાસી વધારીને, બેસાડવામાં આવ્યો, તથા તેણે રાજ્યવહીવટ હેરિટિંગ્સના ચોતાના માણસના હાથમાં મૂકવામાં આવ્યો.

આ વધારેલી મહેસૂલની માગણીએ બનારસની ખેતીને પાલભાલ કરી મૂકી. હેરિટિંગ્સે નીમેદા પહેલાં કારભારીને બરણ વખતસર ન બરી શક્યા માટે બરણ કરવામાં આવ્યો. પછી બીજે માણસ નીમવામાં આવ્યો. તે તો કાંઈ પણ ઉપાયે મહેસૂલની રકમ પૂરી વસૂ કરવા કટિબદ્ધ થઈને જ આવ્યો હતો; એટલે ઘોડા જ વખતમાં તેના ત્રાસે આખો મુલક દુઃખદાંત્રિપથમાં સપડાયો, અને ઈ. સ. ૧૭૮૪ના કારમાં દુકાળે તેને વેરાન કરી મૂક્યો. હેરિટિંગ્સે ચોતે ૧૭૮૫માં તથા રિષિતિ નબરે લેવા બાદ લખે છે: 'મને લખતાં વિશ્વશી માય છે કે બેન્સરથી શાંતી ખીલ ઉડા મુખીના તમામ પ્રદેશમાં આગે આગે મને સદાતર પાલમાંથી જ બિલ્લો લેવા મળ્યાં. મારે કહેવું પડે છે કે, બનારસ શહેર બાદ કરતાં બાકીના આખા પ્રદેશમાં અજાણ જ બચાવી રહ્યું છે. રાજ્યવહીવટમાં બંધિર આવે છે, લોકો હપર જીવન પાલ છે, વેપાર દબાવી દેવામાં આવ્યો છે, અને મહેસૂલ પણ આવકનાં આપેના જ જૂંટથી લેવામાં હોવાથી જલદી ઊતરી જશે એમાં ટક નથી.'*

અંગ્રેજોનો ગિર મુલ-ઉફ-દોદા ૧૭૭૫માં મરજ પામ્યો. તે ચોતાના દુરમતો પ્રત્યે કંઠાર તથા નિર્દેહ હતો; પરંતુ તેની પ્રજા તો સંતુષ્ટ, સમૃદ્ધ અને મુખી હતી. તેના રાજ્યકાળનાં છેલ્લાં વર્ષો જમીનદાર અવેરવાની મુલાકાતે ગેરલા અંગ્રેજ અમલદારોએ જ એ વાતની સાક્ષી પૂરી છે.

પરંતુ મુલ-ઉફ-દોદાના મરજ પછી તેના પુત્ર અસદ-ઉફ-દોદા આવીએ આવ્યો ત્યારે તેની સાથે નવ

૧. મિલનો દત્તિદાસ ૧૮૫૮. પૃ. ૪, પ્રકાશ પ.

અવેરવાની હકૂમતમાંથી નીકળી કંપનીની હકૂમતમાં આવતાં નવ વર્ષે બનારસની આ દાક્ષત થઈ મુખી હતી. દરે આપણે જરા આગળ વધીએ અને અપોખાદ ચોતાની રિષિતિ તપાસીએ.

કાર કરીને અંગ્રેજોએ તેના ઉપર પોતાનું વર્ચસ્વ વધારી મૂક્યું, અને અયોધ્યાની પાયામાલીનાં આંધણ ચઢી ચૂક્યાં. તે કાર પ્રમાણે અંગ્રેજોના લશ્કરની જે હુકમી નવાબના આપના વખતથી અયોધ્યામાં રહેલી હતી, તેના ખર્ચ પેટે નહીં કરેલી રકમમાં વધારો કરવામાં આવ્યો. પલટણનો કમાન્ડર કર્નલ હેની હતો. હેનીને તે નજમાનાના ખીલ અંગ્રેજોની જેમ જલદી હાથ મારી પૈસાદાર થઈ જવું હતું. અયોધ્યાની મુલકો તેમ જ લશ્કરી કુલ સત્તા વસ્તુતાએ તેના હાથમાં જ હતી. તેની પલટણના ખર્ચ પેટે ખરાઈથ અને ગોરખપુર જિલ્લાઓની મહેસૂલ ઉધરાવવાનું તેણે પટે રાખ્યું. તેણે વડત ખેડતોના ઘરણાની રકમ વધારીને જીવન અને બળાત્કારથી તેને વચ્ચે કરવા માંડી. પરિણામે ખેડતો જમીન ઊંડીને શાળા અને દેશ વેરાન થવા લાગ્યો. ઈ. સ. ૧૭૭૭માં એક ખીલ હુકમી પણ અયોધ્યાને માથે મારવામાં આવ્યો, તથા ખીલ પણ દુકીલવાઈ કેટલીય પલટણોનું ખર્ચ અયોધ્યાને માથે નાખવામાં આવ્યું. પરિણામે તે બધીનો ખર્ચ ઈ. સ. ૧૭૭૭માં બે લાખ સાઠ હજાર રૂપિયા નેટથી હતો તે વધીને ઈ. સ. ૧૭૭૭ માં દોઢ કરોડ રૂપિયા નેટથી થઈ ગયો. આમ થયેલા ખર્ચની વસૂલાત માટે અયોધ્યાની મહેસૂલ તથા તેની વસૂલાતની કંઠકઈ વધતાં જ ચાલ્યાં. અસફ-કુદ-દીલાએ ઈ. સ. ૧૭૭૭માં અંગ્રેજ સરકારને આ બાબત રૂપિયા કરી. વિવિધ કોન્સિસે આ વખતે પણ પોતાનો દેવતંત્ર અભિપ્રાય નીડરપણે આપ્યો. 'આ ઠરાવ પ્રમાણે આપણે આપણું લશ્કર તેની મોકરીમાં બળજબરીથી રખાવીએ છીએ એટલું જ નહિ, પણ જે મહેસૂલમાંથી તેનું ખર્ચ વસૂલ કરવાનું તે મહેસૂલ પણ આપણે જ ઉધરાવીએ છીએ. આને જે પ્રમાણે બધું ચલાવવામાં આવે છે તે પ્રમાણે તેનો ખર્ચ જે જ થાય છે કે આપણે તેનો મુલક લશ્કરી જમીન હેઠળ જ મૂકી દઈએ છીએ. એક જરૂરમાંથી ખીલ જરૂર ઊભી થયે બંધ છે, અને જ્યાં સુધી દેશી રાજ્યોમાં આપણા લોકોને આક્રમ્ણે એવું કે આપણી મહત્ત્વાકાંક્ષાએ સિદ્ધ કરે એવું કંઈ પણ બાકી રહેવાનું, ત્યાં સુધી બધું એમ જ થવાનું. સિવાય કે અનુભવે આપણે શીખીએ કે, ખીલની સાથે ન્યાયથી વર્તવામાં આપણને પોતાને પણ કંઈક લાભ છે.' પરંતુ અયોધ્યાના લોકોના દુઃખ કરતાં, પોતે લશ્કર પાછું બોલાવી દે તો કંપનીને જે આર્થિક નુકસાન થાય તેનું વજન હેરિટગેન્સની નજરમાં વધારે હતું. ઈ. સ. ૧૭૮૦ માં તો કંપનીની તે ખર્ચ પેટે માત્ર એક કરોડ ૪૦ લાખ રૂપિયા નેટથી હતી. છેવટે કંપનીની માગ પૂરી કરવા નવાબને તેની આ અને દાદીને લૂંટવામાં કેવી રીતે મદદ કરવામાં આવી,

તથા તે ભેગમે પાસે જીવન અને અત્યાચારના તમામ સંજોગો વચ્ચે મોટી રકમ કેવી રીતે પડાવવામાં આવી, વચેરે હજીકત રાજકીય ઇતિહાસને લગતી હોઈ, આપણને તેની સ્વથે લેવાદેવા નથી. આપણને તો અયોધ્યાના ખેડતોની સ્થિતિ આ બધાં રાજકીય કારનામાં દરમ્યાન કેવી થઈ હતી તે જોવા સાથે લેવાદેવા છે.

વોરન હેરિટગેન્સ ઉપર જ્યારે કામ ચલાવવામાં આવ્યું, તે વખતે તેની વિરુદ્ધ, કંગાળ ખેડતો પાસેથી કેવી રીતે મહેસૂલ ઉધરાવવામાં આવ્યું હતું તેનાં ટાંકવામાં આવેલાં વર્ણનો જ તે વસ્તુસ્થિતિ બહુવચ માટે પૂરતાં છે. મહેસૂલ ન કરી શકનારાઓને ખુલ્લા પાંજરામાં તડકામાં પૂરી રાખવામાં આવતા, એવું જ્યારે તેની સામે કહેવામાં આવ્યું ત્યારે જવાબ મળ્યો કે હિંદુસ્તાનના તડકામાં ખુલ્લા પાંજરામાં માણસને રાખી મૂકીએ એ કંઈ તેના ઉપર અત્યાચાર કર્યાં ન કહેવાય! જ્યારે એમ કહેવામાં આવ્યું કે, બાપ પાસે ઊંડાં વેચાવવામાં આવતાં, ત્યારે જવાબ આપવામાં આવ્યો કે હેનીએ એવાં અકુદરતી વેચાણો સામે હુકમે કાઢેલા જ હતા! આવા આવા અત્યાચારોથી તાસીને ખેડતોએ હિંમત કરવા માંડી, ત્યારે તેમને રોકવા લશ્કર દ્વાર મૂકવામાં આવ્યું. છેવટે જ્યારે આ અસહ્ય જીવનને પરિણામે બળનો ફાટી નીકળ્યો, ત્યારે જે ફૂટાઓથી લશ્કર બે તેને કબાવી દેવામાં આવ્યો, તેનું વર્ણન કરતું બિનજરૂરી છે. અપૂરામાં પૂરો ઈ. સ. ૧૭૮૪માં દુકાળ ફાટી નીકળ્યો; અને અરાજકતા અને લડાઈનાં દુઃખોમાં ભૂખમરાની દારુણતાને ઉમેરો થયો.

આમ કંપની સરકારે જરૂરેલી વસૂલાતો, તથા તેમના ડાયમાં આવતા દરેક નવા પ્રદેશની ખૂલ ઉપર લાદવામાં આવેલા સીલમે, તેમ જ ઈ. સ. ૧૭૭૩ ના નિયમન-ધારાની નિષ્ફળતા — એ બધી બાબતો છેવટે પાલનિન્ટ આગળ 'કમિટી ઓફ સિક્સ્ટી'ના છ રિપોર્ટમાં અને 'સિલેક્ટ કમિટીના' અગિયાર રિપોર્ટમાં રબ્ થઈ. પરિણામે ઇંગ્લંડના વડા પ્રધાન પિટ પેટ્રેઈ 'હરિયા બિલ' ઈ. સ. ૧૭૮૪માં પસાર કરવામાં આવ્યું, અને કંપનીને બધો રાજવહીવટ સાદી સરકારના નિયંત્રણ હેઠળ હાવવામાં આવ્યો. કંપનીને બધો સુલક, લશ્કરી અને મહેસૂલી વહીવટ સાદી સરકારે નીમેલા છ કમિશનરોની હેબરેજ હેઠળ મૂકવામાં આવ્યો. વોરન હેરિટગેન્સે પછીને વરસે રાજનાતું આપ્યું, એટલે તેની જગ્યાએ હોર્ડો હોર્નબોલીસ નામના એક ઉચ્ચ ચારિત્રવાળા અને ઉદાર સ્વભાવના ઉમરાવને હિંદુસ્તાનના ખર્ચની જનરલ તરીકે મોકલવામાં આવ્યો.

દાડ કેમ ન પીવો ?-૩

૧૨

પીનારાં માળાપનાં છોકરાં નબાપાં બને છે. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં 'પચાસની સમિતિ' (કમિટી ઓફ ફિફ્ટી)એ કેટલાક આંકડા ભેળા કર્યા છે ('ઇકોનોમિક આરપેક્ટ્સ ઓવ ધ લિકર પ્રોબ્લેમ' ૧૮૯૯માં), તે ઉપરથી જણાય છે, કે અનાથબાળાશ્રમનાં ૫,૦૦૦ ઉપર છોકરાંનાં માળાપ વિશે તપાસ કરી, તો એવાં છોકરાંમાંથી લગભગ ૪૬ ટકા માળાપના મદપાનને લીધે આપદામાં આવી પડ્યાં હતાં. માળાપ દારૂ પીએ ને છોકરાંનો લાવ પૂછે નહિ, એટલે એમને સંભાળવાનો એન્જે લોકસમસ્ત ઉપર આવી પડે.

૧૩

દારૂક્રિયા છોકરાં પ્રત્યે યુના ઠરે છે. શિકાગોના 'જુવેનાઇલ પ્રોટેક્શન એસોસિયેશન' ૧૯૧૦ના પહેલા છ માસમાં બાળકો પ્રત્યે મોટાં માણસોએ કરેલા ૧,૩૭૯ શુનાની તપાસ કરી તો તેમાંથી પોણા ભાગના એટલે ૧,૦૩૪ શુનાનું કારણ મદપાન હતું.

૧૪

દારૂથી ઘર ભાંગે છે. શિકાગોની 'કોર્ટ ઓવરસેરિટક રહેશન્સ' વાળા જજ એમિલે ભેયું, કે એની આગળ આવતાં દુઃખી ઘરવાળાંમાંથી ૪૬ ટકાના દુઃખનું કારણ મદપાન હતું.

૧૮૮૭થી ૧૯૦૬ લગી વીસ વર્ષમાં યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં થયેલા પ્રત્યેક પાંચ છુટ્ટા-છેડામાંથી એકનું એક કારણ મદપાન હતું (૧૯.૫ ટકા). પ્રત્યેક તેરમાંથી એકનું મદપાન જ કારણ હતું (૭.૯ ટકા). એટલે દારૂને લીધે ૧,૮૪,૦૦૦ ઘર, અર્થાત્ વર્ષે વર્ષે ૯,૦૦૦ ઉપર ઘર લાગ્યાં.

પત્નીને છુટ્ટાછેડા મળ્યા એવા પ્રત્યેક ચાર કેસમાંથી લગભગ એક કેસમાં પતિ પીનારો

હતો. ૬ ટકા જ છુટ્ટાછેડા પત્નીના મદ-પાનને લીધે થયા. પતિની નિર્દયતાને કારણે પત્નીને અપાયેલા પ્રત્યેક ત્રણ છુટ્ટાછેડામાંથી એકમાં પતિ પીનારો હતો. ભરણપોષણમાં ગફલતને કારણે પત્નીએને આપેલાં પ્રત્યેક પાંચ છુટ્ટાછેડામાંથી એકમાં પતિ પીનારો હતો.

એકલા મદપાનથી ૩૬,૦૦૦ ઉપર છુટ્ટા-છેડા થયા; મદપાન તથા બીજાં કારણથી ૧૮,૦૦૦ લગભગ થયા. અને સવા લાખ ઉપર છુટ્ટાછેડામાં મદપાન આડકતરું કારણ હતું.

ઇંગ્લંડની છુટ્ટાછેડા કચેરી (ડિસ્ટ્રિક્ટ કોર્ટ)ના પ્રમુખ સર ગોર્ડલ બાન્સ ૧૯૦૬માં લખે છે, 'મને ૬૯ ખાતરી થઈ છે, કે ને દારૂ જડમૂળથી બંધ થાય, તો આ કોર્ટે ઘણાખરો વખત એનાં બારણાં જ બંધ કરવાં પડે.'

૧૫

દારૂ અનીતિનું મોહું કારણ છે. બ્રિટિશ 'રેફ્રેમટરીઓ'માં ૪૦ ટકા સ્ત્રીઓ એવી હતી જેની અનીતિનું કારણ મદપાન જ હતું.

મદપાનથી આત્મસંયમની યજ્ઞિત શીલ થાય છે. ડો. એલર લખે છે, 'દારૂ પાયા વિના અનેક સ્ત્રીઓને આડે માર્ગે ચડાવવી એ અશક્ય છે.'

૧૬

દારૂથી નીતિનારા કેવી રીતે થાય છે. જુવાન પુરુષો તથા સ્ત્રીઓ દારૂ પીએ; દારૂ પીએ એટલે આત્મસંયમ રહે નહિ, સારાસારવિચારણા બહેર મારી જાય અને પછી એ નીતિબ્રષ્ટ થાય.

'આલ્કોહોલ એન્ડ વેનેરિયલ ડિસીઝ'માં ફ્રેડેલે લખ્યું છે, કે એણે ૨૧૧ અનીતિ-રાગીઓના કેસ તપાસ્યા, તો તેમાંથી ૭૫ ટકાને કેપ્ટી દશામાં ચેપ લાગ્યો હતો.

માણસ દાડ ન પીતા હોય તો વેશ્યાવાડા ઉજાડ થઈ જાય.

૧૭

દાડ સ્નાયુની કાર્યશક્તિ ઘટાડે છે

બર્નના અઠ સ્નાયુકર 'આલ્કોહોલ ઉણ્ડ મુસ્કેલ્સ'માં લખે છે, કે એણે પોતાની પ્રયોગશાળામાં અર્ગોઆક્ટી સ્નાયુકામ માન્યું, અને જોયું તો, તેણે દસ દિવસ ખાણા ભેજો બિયરની બે ખાલી બેટલો દાડ લીધો ત્યારે, જ્યારે એણે દાડ નહોતો લીધો એવા બીજા દસ દિવસના કરતાં તેણે ૮.૬ ટકા જોણું કામ કર્યું.

અઠ ડુરિંગે ડુંગર ચડવાની એક પ્રયોગ-માળા કરી નોંધ. ૮,૦૦૦ ફૂટ ઊંચા માઉન્ટ બિટ્કેન-ક્રાટ ઉપર એણે ચડવાનું શખ્યું.

દાડ પીનારા બીજા પ્રત્યેક માણસની થોડે જોને મધપાન કર્યું હોય તે હી પોતે વધારે સહેલાઈથી કામ કરે છે એવો જામ થતો, પણ ખરી રીતે મધપાનને દિવસે એ ૧૫ ટકા વધારે કાર્યશક્તિ વાપરતો, તોપણ કામ ૧૬.૪ ટકા જોણું જનતું. જોને જામ વધારે કરવો પડતો, ને એ કાર્યશક્તિ જોણું પામતો.

વળી દાડ ન પીધો હોય તે હી કરતાં મધપાનને દિવસે ડુંગર ચડતાં જોને ૨૧.૭ ટકા વધારે વખત લાગતો.

દાડથી જામ વધતું નથી પણ ક્ષીણ થાય છે. દાડ પીધા પછી વધારે સારું કામ થાય છે ને થાક જોણો લાગે છે એવો ઘણુને જામ થાય છે જોનું કારણ એમ છે કે દાડથી ઊર્ધ્વ વકરે છે. એટલે માણસે કામ કર્યું હોય તેના કરતાં પોતે વધારે કર્યું છે એવો જોટો નિર્ણય એ કરે છે. અને થાક દાડથી થોડીક વાર ઢંકાઈ જાય છે, પણ પછી તરત વધારે

પછાટ લાગે છે, અને આ પછાટ દાડને પરિણામે લાગે છે એમ પીનારો જાણી શકતો નથી, એટલે પછાટની અસર જોણી કરવા એ વળી પાછો દાડ પીએ છે.

આખેલ 'ફિઝિયોલોજિકલ આસ્પેક્ટ્સ ઓવ ધ લિકર 'પ્રોબ્લેમ'માં લખે છે, કે 'વિજ્ઞાનથી તથા જીવનના અનુભવથી આ હક સિદ્ધાન્ત ઊડી ગયો છે, કે દાડથી સ્નાયુશક્તિમાં ચાલુ વધારો થાય છે.'

સર એડ્વિન કલાર્ક નેડ્લીવાળા ડૉ. માક્સના પ્રયોગ વર્ણવતાં લખે છે, કે સરખી ઉમ્મરના, સરખા શરીરવાળા, સરખી પરિસ્થિતિમાં રહેનારા તથા સરખો ખોરાક ખાનારા અમુક ટ્રેનિંગને ડોક્ટરે ભેજા કર્યા, ને જોની પીતી ને ન પીતી એવી બે ટોળી પાડી. પછી જોય ટોળીને અમુક કામ સોંપ્યું, તેમાં કરેલા કામના પ્રમાણમાં ડોક્ટર જોને વધારે પૈસા આપતા. એક ટોળીવાળાને બિયર આપેલા હતો, તે તેજો થાકતા ત્યારે પીતા. એકજો કલાકે તો આ દાડવાળી ટોળી આગળ થઈ ગઈ પણ થોડા વખત પછી જોનો ઉત્સાહ ઘટવા માંડ્યો, અને દનિયું પૂરું થયું ત્યાં કેડ નહિ કરનારી ટોળીએ વધારે કામ કર્યું ને વધુ કમાણી કરી. થોડાક દિવસ આમ ચાલ્યું એટલે દાડવાળા માણસોએ ન પીનારી ટોળીમાં જામવાની માગણી કરી, કેમ કે તે પછી પોતે વધારે પૈસા કમાઈ શકે. ડોક્ટરે આ માગણી નકારી, પણ પ્રયોગને નિર્ણયાત્મક બનાવવા સારુ જોય ટોળીનાં સાટાંપાટાં કર્યાં, એટલે દાડવાળાને દાડ બંધ કર્યો અને ન પીનારને દાડ આપવા માંડ્યો, તો પરિણામ પહેલાં જેવું જ આવ્યું. આરંભમાં દાડવાળા આગળ થઈ ગયા પણ દિવસને અન્ને હારી ગયા, અને ન પીનારાનું કામ ઘણું વધી ગયું.

મચ્છર અને મલેરિયા

મચ્છરનું જીવન જાણ્યા પછી તે મલેરિયા કઈ રીતે ફેલાવે છે તે જોઈએ.

એમ સમજો કે એક માદા મચ્છર મલેરિયા તાવવાળા માણસને કરડી. તેથી તેના શરીરમાં પેલા માણસનું મલેરિયાના જીવાણુ-વાળું લોહી દાખલ થયું. તે જીવાણુ પછી માદાના પેટમાં વધે છે. પ્રથમ એકમાંથી બે થાય છે, એક નર અને બીજો માદા. જાંનેનો પરિવાર પછી તો અસંખ્ય થાય છે. એટલો બધો કે, તે જીવાણુ છેવટે પેટમાં ન માવાથી મચ્છરના મોઢા સુધી પથરાય છે.

હવે એક તંદુરસ્ત માણસને તે કરડે છે. પ્રથમ તે લાજ ચોપડે છે; અને પછી જેથી સૂંઢ લોકો કે લાગલા જ તેની સાથે લાજમાંના ફેટલાક જીવાણુ માણસના લોહીમાં જશે. સૂંઢ તો લોહી ચૂસીને તે બહાર કાઢી લેશે; પણ જે જીવાણુઓ અંદર પેશા તે પેશા. હવે શરીરે તેમની જોડે હિસાબ કરી લેવો પડે છે, તે જોઈએ.

દરેક માણસના લોહીમાં બે જાતના કણ હોય છે, એક લાલ અને બીજા ધોળા. લાલ કણનું કામ શરીરના અંગેઅંગના કોષોને ઓરાક અને પ્રાણવાયુ પહોંચાડવાનું હોય છે. ધોળા કણ અંગરક્તકોનું કામ કરે છે. શરીર-રૂપી કિસ્લામાં બૂલેચૂકે કોઈ હાનિકારક વસ્તુ પેસવાનો પ્રયત્ન કરે, તો આ ધોળા કણ તેમની સામે, લોહીની નસોને ભેટીને પણ ધસી આવે છે. તેમની અને હુમલાખોરાની વચ્ચે યુદ્ધ ચાલે છે. ધોળા કણ મજબૂત અને તંદુરસ્ત હશે તો આગંતુદેને ખાઈ જશે અને હજમ કરી જશે. પરંતુ જો તે નબળા હશે તો કાં તો તેઓ ચોતે જ મરાઈ જશે, અને પેલા હુમલાખોરા પોષણ આપનારા લાલકણમાં પેસી જઈ નિરાંત કરશે. કેમ કે એક વાર લાલ

કણમાં તે પેસી જાય એટલે મુરસિત મનાય છે. પછી તેની સામે ધોળા કણનું કયું જ ચાલતું નથી.

શરીરમાં ગયેલા મલેરિયાના જીવાણુઓ પરાયા છે, એટલે તેઓ અને લોહીના ધોળા કણ વચ્ચે યુદ્ધ જામે છે. તેમાં ફેટલાક જીવાણુ લાલ કણમાં પેસી જશે. પછી નિરાંતે લાલ કણમાં જ તે પોતાનો પરિવાર વધારે છે. અને તે એટલો બધો કે, આખરે બિચારા લાલ કણ ફાટી જાય છે, ને તેમાંથી અસંખ્ય જીવાણુ નવા તૈયાર થઈને એકસામટા બહાર પડે છે અને ફરી પેશું ધોળા કણ જોડેનું યુદ્ધ જામે છે.

ઉપરાંત આ નવા જીવાણુઓની હગાર વગેરેનું ઝેર પણ લોહીમાં બળવાનું જ. આ ઝેરને નાબૂદ કરવા કાળજી બરોજાને જલદી જલદી લોહી મોડલવા ઇચ્છે છે. આપું ઝેર બરોજા જ નાબૂદ કરી શકે તેમ હોવાથી હૃદય મદદે આવે છે. લોહીને આખા શરીરમાં ઝટ ઝટ ફેરવવા માટે જોરથી ધબકવા લાગે છે. તે જોરથી ધબકે એટલે ફેફસાંને બિચારાને જોર જોરથી શ્વાસ લેવો પડે છે. આમ લોહીના વહેવાની ઝડપ વધતાંની સાથે શરીર ગરમ લાય જેવું થવા લાગે છે. આ ક્રિયા એકાએક પેલા જીવાણુઓ લાલ કણમાંથી બહાર આવે ત્યારે એકસપાટે થતી હોવાથી, શરીર તે સહન કરી શકતું નથી. શરીર તેથી જ ધૂનવા લાગે છે, જેને આપણે ટાઢ ચીટી કહીએ છીએ. થોડી વારે હૃદય, ફેફસાં, કાળજી અને બરોજા આ અસાધારણ સ્થિતિને સુધારી લે છે, એટલે ટાઢ ચાલી જાય છે, ને શરીરમાં ગરમી જતી ગઈ હોય છે. ત્યારે તે માપીએ તો તાવ ૧૦૪° કે ૧૦૫° ડિગ્રી માલુમ પડે છે.

આ સ્થિતિ લાંબો વખત નભતી નથી. કારણ કે મરેલા જીવાણુનાં મડકાં અને ઝેર દૂર કરવાનું કામ મૂત્રપિંડો અને સ્વેદગ્રંથીઓ કરે છે. તેથી થોડા કલાકમાં પેશાબ દ્વારા અને પસીના મારફત તેમનો નિકાલ થઈ જાય છે, અને તાવ ઊતરી જાય છે.

લાલ કણ કાટીને બહાર પડેલા જીવાણુઓમાંથી જે પોળા કણના ઝખાટામાંથી બચી જાય તે પાછા લાલકણમાં ઘૂસી જાય છે, અને એકના અનેક થઈ ધીજી ચોવીસ કલાકે જ્યારે પહેલાં જેમ લાલ કણ કાટી તેમાંથી બહાર પડે છે, ત્યારે પહેલાંના જેવી સ્થિતિ ફરી દરદીની થાય છે, આમ આ તાવ ચક્રગતર કરે છે. કેટલાક જીવાણુઓ એકાંતરે કે ત્રીજે દહાડે લાલ કણમાંથી કાટી નીકળે, તો તાવ તે પ્રમાણે ચડે ઊતરે છે.

આમ મલેરિયાના જીવાણુના જીવનની ઘટમાળ ક્યાં સુધી ચાલતી હશે એવો એક પ્રશ્ન ઊઠશે. એવું માલૂમ પડ્યું છે કે, લગભગ પાંચ કે છ ઘટમાળ પૂરી થાય છે; પછી લાલકણના જીવાણુ એકના અસંખ્ય યવાની તાકાત શુભાવી બેસે છે; તે ઘરડા થઈ જાય છે. પછી આ ઘરડા રૂપે તેઓ લાલ કણમાં પડી રહે છે. મલેરિયાના આવા ઘરડા જીવાણુઓ તો લગભગ દરેકેદરેક માણસના લોહીમાં લાલ કણમાં હોય છે એમ મનાય છે. એ હવે આપણા શરીરમાં તો પરિવાર નહિ વધારી શકે, પણ

કુદરતે કમાલ કરી છે કે, આપણાં શરીરમાં તે ભલે ન વધે, પણ માદા મચ્છરના પેટમાં આ ઘરડો જીવાણુ એકમાંથી પ્રથમ બે — ત્રણ અને માદા — ચારને છેવટે અસંખ્ય પરિવાર વધારી શકે છે! વિચિત્ર વાત છે કે જેટલા જીવાન જીવાણુ મચ્છરના પેટમાં આવે છે તે વધતા નથી; પણ જેટલા ઘરડા આવે છે તે જ વધે છે!

ઉપરની હકીકતને આધારે, જો એક માદા માણસને કાંઈ પણ દવાદારૂ વગર મચ્છરદાનીમાં રાખી મુકાય, તો આપોઆપ થોડા દિવસો પછી તે સાજો થઈ જશે. પણ માદા પડયા રહેવાનું કોને ગમે! વળી માંદગીથી શરીર પણ નબળું પડી જાય છે. તેથી આ જાતના તાવને અટકાવવા માટે કાયદાન (ડિવિનીન) અકસીર દવા મનાય છે. કહે છે કે, જ્યારે લાલ કણ કાટીને જીવાણુઓ બહાર પડે છે તે અગાઉ કાયદાન લોહીમાં પહોંચી ગયું હોય તો જીવાણુને તે મારી શકે છે, ને પોળા કણનું કામ હજીવું કરી આપે છે. તેથી દાકતરો ડિવિનીન આપે છે તે તાવ આવતા પહેલાં.

આમ આ જીવાણુ માણસનાં હેરાન કરે છે. તે સામે થવા માટે તાકાતવાળું શરીર જ નહિ, પણ રહેવા માટે સ્વચ્છ પ્રદેશ જોઈએ. એમ કરીને અનેક દેશોએ મલેરિયા તાવ નાબૂદ કર્યો છે.

નારાયણદાસ સલાસ્કિયા

સર્વસત્તાધીશ રાજ્યો વચ્ચે કાયમી કોલકાર, અને સંતોન સમજદારી, અને કાલી વૃત્તિને વધારવાને માટેનું ખરાબમાં ખરાબ કોઈ વાહન હોય તો તે ગર્વાદિ કે બ્યાપક અને આર્થિક યાદરૂકી પ્રકારના જીવાણુનાં પગલાં લેવાની બધી યોજનાઓ છે.

જેકસ

નવું વાચન

સાહિત્યવિમર્શ: કર્તા તથા પ્રકાશક — શ્રી. રામ-
નાથાયલુ વિશ્વનાથ પાઠક. સને ૧૯૩૬, દિવસ ૧-૧૨-૦

૧

‘યુગધર્મ’ અને ‘પ્રદ્યોતન’ માસિકોને અંગે, આજ પ્રસિદ્ધ શર્તા (વાર્તા, નાટક, વગેરે અર્થ) પુસ્તકોની, પોતે દરેલી સમાલોચનાઓના લેખોમાંથી, ‘ન્યા વિશાલ અર્થમાં વાક્યાન-સમૂહ’ વિષે કે જીવન વિષે’ પોતાને ‘કંઈ પણ હલેવાનું હલ તોવા લેખો’ તથા મસિકના પ્રયાજનથી નિરૂપેશ, કેવળ અભ્યાસ માટે પોતે લખેલા લેખોને ક્વચિત્ પ્રગટ કરેલા આ સંગ્રહ અનેક રીતે આવકારણીય છે.^૧

‘સાહિત્યસુધિમાં મનુષ્યને પરમ આનંદ, અને ચૈતન્યને અનન્ય હરખ’ આપવાની શક્તિ છે,’ એવી અદ્ધા અને નિષ્ઠથી પ્રેરણેલા, તથા પોતાના માનવબુ-
ધ્ધાને એ સાહિત્ય-સૌંદર્ય ‘ખતાવવાની હસ્તુ-વાણી ગતિમન.’ થયેલા વિવેચકોની વિવેચનપ્રવૃત્તિ ન ‘ન્યાય અને ધર્મ’ અને છે, એવી માન્યતા રાજ્યાતમાં ન ભરેર કરીને કર્તા આ સંગ્રહને ગુજરાતી સાહિત્યિક વર્ગ આગળ રાખે છે અને આ સંગ્રહમાં મૂકવામાં આવેલા વિવેચનો તોવા બાદ એમ લાગ્યા વિના નથી રહેવું કે, પાઠક સાહેબ તે વર્ગના કેલલાક વિરલ વિવેચકોમાંના એક છે.

પાઠક સાહેબે પોતાના જીવનનાં કેટલાંક સારાં તથા ક્ષીમતાં વર્ષો કે સંરંધાને સમર્પાઈ દત્તા, તે ગુજરાત-વિદ્યાપીઠમાં ન હું પણ લવચેા હોઈ, પાઠકસાહેબનું આ પુસ્તક વાંચનાનું શરૂ કરતાં ન, વિદ્યાપીઠના ખાસ એવા જીવનવક્ષી — જીવનને વક્ષાદાર — એક પરિચિત વાતા-વરણની મુલાકાત મળેલવા લાગી. ખીજ કેલલાક વિવેચકોની કૃતિઓના સંગ્રહ આ અગાઉ મારા લેવામાં આવ્યા દત્તા. એટલે તેઓની અને પાઠકસાહેબની કૃતિઓ વચ્ચેની આ એક ખાસ વિશેષતા તરત મારી નજરે — કહો કે મારે તાકે — ચડી.

અને તેનું કારણ પણ અને તરત સમજઈ ગયું. પાઠકસાહેબની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ તથા વિવેચન-પ્રવૃત્તિનાં લક્ષમ અને પોષણ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં થવાં છે. તે પોતે ન આ સંઘની રાજ્યાતમાં કહે છે કે, સંવત

૧. કર્તાએ આ ન રીતે લખ્યને લખતા લેખો અને ‘લાવકલા ઉપર પ્રવક્તા કે પરીદા પ્રકાશ પહે તેવા’ સંગીત, નૃત્ય, ચિત્રકલા વગેરેના લેખો ‘લાવકની શક્તિ’ નામના જુદા સંગ્રહોને બદલે પાડ્યા છે. એ સંગ્રહનું અવલોકન આ માસિકમાં અત્યાર અગાઉ મે આલના અંકમાં (પુ. ૨, અ. ૮) પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે.

૧૯૭૮માં વિદ્યાપીઠના વિદ્યાપીઠોનું માસિક ‘સાગરમંડી’ શરૂ થયું તેના પહેલા અંકમાં તેમણે કવિ બાકાશ્વરનાં લાવકો ઉપર કે લેખ લખ્યા તેનાથી ન તેમની વિવેચન-પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ છે. સાહિત્ય વગેરે બાબતોમાં જુદાં જુદાં દરિયાઈઓને ધણો અપમાસ છે. શિશુલુ અને સાહિત્યની બાબતમાં વિદ્યાપીઠ એક અનોખા દરિયાઈનું પ્રતીક છે, એની કોઈથી ના પાડી શકાય તેમ નથી. એ દરિયાઈ તે માંધીજીએ આને લેખું કહેવું, જીવન અને જીવનના ધર્મો વિષેનું ખાસ માંધીવારી શિર્શનું, એનું એથી વિશેષ વર્ણન આપવું અને અપરતા છે.

પાઠકસાહેબના પુસ્તકની રાજ્યાતમાં મહેલા ‘વિવેચન-લેખો’નું પાનેખાન એ દરિયાઈની હાથમાં લખાત છે. તે લેખોનો વિષય જુલો, તે લેખોની કલ્પિત જુલો. પહેલા લેખ ‘સાહિત્ય અને જીવન’ વિષે છે. તેની રાજ્યાત સાહિત્ય સંબંધી બે પક્ષોની રાજ્યાતથી થાય છે. ‘એક મત એવો છે કે, કલા અને સાહિત્ય જુલ જીવનને અર્થે ન છે. કલાનું મુખ્ય લક્ષ જીવનને ઉત્તર કરવું એ ન છે.’ ખીજે મત તે પ્રસિદ્ધ કલા-ખલ-કલાનો છે આ બે મત લાંબો, પહેલા પક્ષની રાજ્યાત લેખક માંધીજીના એક અવતરણથી ન કરે છે

એ આખા વિષયની અર્થને અંતે કર્તા તેનો કે નિષ્કર્ષ કહે છે, તે અહીં કોઈ વિસ્તારથી ઉદારવા એક છે: ‘જીવનમાં સાહિત્યકલાને થલું કાપું’ સ્થાન છે. જીવનનું એ એક કાવ્ય પ્રકારનું છે. અને તેમ જીવ સાહિત્યરોચન, કાવ્યાનુભવ, એ જીવનનું એક ન વિષય નથી; તેમ ન તે સોથી ઉત્તર વિષય પણ નથી. જીવનનું ઉત્તર વિષય પોતે કવિ, વિશાલતા, ભરવિ, નિર્ભયતા સિદ્ધ કરવી એ છે. અમુક લાવકના પરિચિત અનુભવમાં પૂજ્યતા મન સમજે વ્યક્ત થાય એટલાવી ફાલક થઈ રાજ્યાત નથી. એ રાજ્યાત સમજે કલામાં સિદ્ધ કરવી જોઈએ. અને તે તરફ નવાનો માર્ગ વાસ્તવિક જીવન રોમાંસો પહેલા છે. વાસ્તવિક જીવનના ઉપરિચિત પ્રસંગોએ નિર્ભયતા, વિશાલતા રોમાંસો રોમાંસો ન એ સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. એવા પ્રસંગો જીવ કરીએ, એવા પ્રસંગોએ ખરી જીવે, તે એ પ્રકારનું લક્ષ કેઈ કાવ્ય કરી શકે નહિ. . . ખરી રીતે વાસ્તવિક જીવનના પ્રસંગો વાસ્તવિક જીવનના ન છે. તેની જગ્યા ખીજ કોઈ વાનું કઈ શકે ન તરી. જીવન-લવમાં કવેરી કાવની નથી. એટલે સાહિત્ય અને જીવનનો મર્મિક સંબંધ કલા જીવ, સાહિત્ય જીવને સમજા કરે છે — ઉત્તર મે છે — એ સ્વીકાર્યા જીવ, કાવ્ય કે કોઈ પણ કલા સાથે વાસ્તવિક જીવનનું કોઈ ન કરી

રામય એ મારે કહેવાનું રહે છે. અને એ તરફ ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે કારણ કે હાલના કલાપ્રશસ્તિના વાતાવરણમાં મનુષ્ય પોતાની નિર્બળતાથી ધણી વાર એમ માની પોતાની જાતને છેતરે છે. અને છેતરનાર માણસ ભલે બીજને છેતરી શકેતા હોયે, પણ કેઈ જીવનને છેતરી શકવાનું નથી.' (પૃ. ૧૨)

કેવી તીમ તેમ જ બીજી જીવનદક્ષિ ! મારા જોવા ઉપરાંતમાં તરત જોશી લે છે, કલા અને સાહિત્ય વિષે કેવી નિઃસંશય માંથીવાદી દર્શિ !

વિદ્યાપીઠની છાયામાં જોવા રહી ગયા છે, તેઓથી જ કદાચ એ વસ્તુ સમજી શકારી કે, એ સંસ્થામાં સદ્માનથી રહેનાર કાળનારમાં અમુક વિશિષ્ટ જીવનદક્ષિ કેવી ઓતપ્રોત બની ન્ય છે, તથા પછીથી તેના જીવનની દરેકદરેક વિચારણામાં કે પ્રવૃત્તિમાં કેવી ડોશિયાં કર્યા કરે છે, અલગત, પાઠકસાહેબને વિદ્યાપીઠમાં કોઈએ કશું શીખ્યું નથી—અલકે તેમણે શીખવવાનું કામ ક્યું છે. પરંતુ સંસ્થાના મહાન સંસ્થાપકની ભાવના અને આશીર્વાદ કોઈ અગમ્ય પ્રેરણાએ વ્યાપી જઈ, તે સંસ્થાના જીવનને એવા જોક આપી દે છે કે જોથી તેમાં રહેનારથી બીજું બની શકાય નહીં અથવા તેમાં ચાલુ ઠીક રહી શકાય નહીં. એ રીતે અમુક કુલપતિની સંસ્થામાં બળવું કે રહેવું એ વસ્તુ તે સંસ્થામાં જોડનાર દરેકના જીવન ઉપર તાર્કિક અસર કરનારી થઈ પડે છે. આને આપણે આભાસિક દેશમાં પરદેશી સરકારી નોકરી કે પરદેશી સરકારે આપેલી પ્રતિજ્ઞાને માલ જોડાયે આત્મ રીતે વ્યાપી ન હોત, તે અમુક કે તમુક જીવનને સાહેબની આંતરિકરી હેઠળ રહેવાં કે ભણવાં અધ્યાપક કે વિદ્યાર્થી રીતે વાર નહીં પણ લાખ વાર વિચાર કરવ.

પછીને બીજે લેખ 'આપણા વિવેચનના કેટલાક કટ પ્રશ્નો' બાબત છે. તેમાં 'કલા-ખાતર-કલા' તેમ જ સાહિત્યમાં વારંવારવાદ તથા પ્રગતિવાદ, એ મુદ્દાઓની એવી જ જીવનદક્ષિએ ચર્ચા કરેલી છે.

૨

પાઠકસાહેબની શૈલીને અત્યાર અચાજ આ માનિકમાં એક વિદ્વાન વિવેચકે 'અધ્યાપક-શૈલી' કહી છે. કેઈ પણ ચર્ચાના મૂળમૂલ મુદ્દા રચાઈ કરી લઈ, તેની અંદરનું રહસ્ય ઝટકે દર્શાવે આંખથી વડે પ્રત્યક્ષ કરી રવાની થી. પાઠકસાહેબની કુશળતા વિરમવકારક છે. અને યાદ છે, એક વાર શ્રી. પાઠકસાહેબ વિદ્યાપીઠની ચર્ચાવિરમમાં નીતિશાસ્ત્ર વિષે વ્યાખ્યાન આપતા હતા, તે વખતે, અમુક વસ્તુ ધમ્યું છે, અમુક અધમ્યું છે, એવું ઓળખવાની

માણસમાં એક મૈત્રિક આંતર ઉદ્વિગ્ન રહેતી છે, એવું નિરૂપણ જ્યારે તેમણે આદ્યુત સરજતાથી દાખવા અને દલીલો સાથે કરવા માંડ્યું, ત્યારે ત્યાં બેઝેના, ગુજરાતી બાષા જોડી સમજનારા, આચાર્ય કૃપાલાની છ પણ ચકિત થઈ ગયા, અને ચર્ચા પૂરી થતાં કહેવા લાગ્યા કે, 'આ વિષય, જેને કિલ્લરુદ્ધોએ આટઆટલો જટિલ કરી મૂક્યો છે, તેના એક મુદ્દાને જોતાં કર્યા વિના, આટલું સરજતાથી અને તે પોતાની માતૃભાષામાં નિરૂપણ કરવાની તમારી શક્તિ અગમ્ય છે.' ઉપર ઉલ્લેખિત વાતવવાદ અને પ્રગતિવાદની ચર્ચામાં પણ પાઠકસાહેબની આ અનેબી શૈલીનું આપણને દર્શન થાય છે.

પછીના, 'વિવેચક, સર્જક કે કવિ ગણાય ?' 'જીવનમાં કિંદુનું રવાન,' અને 'આપણા જીવનમાં સાહિત્યની પ્રતિષ્ઠા' એ ત્રણ લેખો પણ એ જ શૈલીના મુંદર લેખો છે. ત્યાર બાદ 'સને ૧૯૨૬ના ગુજરાતી સાહિત્યનું દિગ્દર્શન' એ પ્રકરણથી માંડીને (કેટલી વાર્તા વિષેના ત્રણ લેખો બાદ કરતાં) પુસ્તકોની સમાલોચનાના લેખો સર થાય છે. તેમાં 'શાંતી પર્વત' એક સમાલોચના' એ એક સ્વતંત્ર નિબંધ જ છે; માસિક માટે દરેક 'અવલોકન' નથી, પણ ૪૬ પાન હોયે હક ભરેલું પૂરે કહું 'નિરીક્ષણ' છે જ્યારે 'રક્તના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન' એ ગુજરાત સાહિત્ય સમા માટે લેખાર કરેલું વ્યાખ્યાન છે. 'કઈ પર્વત'ની સમાલોચના, એ પાઠકસાહેબની અધ્યાપક શૈલીને જીતમ નમૂનો છે. કોઈ વિદ્વાન અધ્યાપક જે રીતે કોઈ નાટક વિષે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ આગળ એ લખાં તેવારી કરે, તે રીતે તે નાટકનું મુદ્દાવાર સમાલોચન તેમણે ક્યું છે. અલગત, એ રીતના જીરૂ અલગત અને વિરુદ્ધ નિરૂપણ કોઈ લાખક પુસ્તકનાં જ થઈ શકે; માસિકના તંત્રી તરફે દર માલને પ્રમટ થતાં બધાં પુસ્તકોની કરવી પડતી સમાલોચનામાં દરેક પુસ્તકને એવો અલગત કરવા પાછળ સમય અને શક્તિ બરબાદ ન થઈ શકે. તેમ છતાં, બીજા ભાગમાં શ્રી પાઠકસાહેબે જે પુસ્તકોનાં અવલોકનો સંધ્યાં છે, તે વાંચી જતાં જે પહેલી છાપ મારા મન ઉપર પડી તે અહીં નોંધ્યા ચિવાય ચાલતું નથી. તે છાપ એ કે, પાઠકસાહેબ એક માસિકના સ્વતંત્ર તંત્રી થયા છતાં, અને તેમ કરવા બંધ તેમણે પોતાના જીવનનો એક નક્કર પરિણામો-જ્યારે ફેરફાર પણ નોતરી લીધો હોવા છતાં, આ અનરૂપક કામ પાછળ—તથા જે કામ માટે તેમનામાં પૂરી શક્તિ અને લાખકત હતાં—પૂરું લક્ષ

૧. અંદિનજ્યોતી નામનો જોશો લેખ પણ ગણાવવો જોઈએ. તેમાં નારાયણ હેમચંદ્રની આત્મકથાના વિરુદ્ધ હવાર છે.

કે પૂરતો સમય આપ્યાં નથી. જો તેમ થયું હોત, તો શુદ્ધતા સહિત્યમાં વિવેચનની એક નવી જ સરળી પ્રસ્થાપિત થઈ હોત, અને શુદ્ધતા સહિત્ય તેમ જ વાચકવર્ગને અનૈરા લાભ થયો હોત.

૩

ઉપર ઉલ્લેખેલા ખીલ વિભાગમાં સંધ્યાસેવાં અવલોકનો વાંચતાં એક ખીલ બાબત પણ મારા ધ્યાન ઉપર આવી. અને તે એ કે, કાકાસાહેબ, માંધીજી અને કિશોરલાલભાઈની અને ધૂમકેતુ, કનૈયાલાલ મુનશી અને રમણલાલ દેસાઈની—એમ બે ત્રિપુડીઓનાં પુસ્તકોનાં અવલોકનો ખીલ વિભાગમાં વારંવાર નજરે ચડતા હોય છે. પરંતુ તેમાં નોંધવા જેવી એક વાત એ છે કે, કાકાસાહેબ-માંધીજી-કિશોરલાલભાઈ એ ત્રણનાં કુલ ૧૦ અવલોકનો પાછળ તેમણે ૧૨ પાન રોક્યાં છે; જ્યારે ધૂમકેતુ-મુનશી-રમણલાલ વાળા ત્રિપુડીનાં ૧૬ અવલોકનો પાછળ તેમણે ખાસાં ૫૬ પાન રોક્યાં છે. આ સરખામણી આગળ ઉપર મેં ચર્ચેલા એક મુદ્દાની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે, તથા પાઠકસાહેબના છપ્પન અને સ્વભાવનું એક વિચિત્ર પાતું આપણી આગળ પ્રગટ કરી દે છે. માંધીજી—કાકાસાહેબ કે કિશોરલાલભાઈનાં પુસ્તકોનાં અવલોકનો આશ્રય ઉપર છતાં, વધારે પડતાં દંડો, તથા કેટલીક વાર તો માત્ર પહેલેય સ્વીકારવા પૂરતાં જ છે. છતાં ખાસ લીણીને સંમત હોવાં અવલોકનોમાંથી તેમને પડતાં મુદ્દાં નથી, એ નોંધતા જઈએ.

ખીલ બાબત, ધૂમકેતુ-મુનશી-રમણલાલનાં પુસ્તકોનાં અવલોકનો વરંજ નજર કરીએ છીએ તો પાઠકસાહેબ તેમના પૂર રંગે રીપી નીકળતા દેખાય છે. તેમના જેવા બીટ માનસશાસ્ત્રી અને વિશ્લેષક કનૈયાલાલ મુનશીનો રંગમહેલ બગાડી નાખે, અને ધૂમકેતુના કેટલાક નકામા ધૂમ-ગોટા કરાડીને વેરવિખેર કરી નાખે, એ સમભવ તેણે છે. જોકે, શ્રી. રમણલાલ દેસાઈ પ્રત્યે પાઠકસાહેબ ક્રોધ લખે જ્યારે ક્રોધાપણું રાખે છે, અને કેઈ વાર કાંઈ ખામી બતાવવાનું શરૂ કરે છે—તેકે તે વળે જ વાતસલ્ય-પૂર્વક કે બીજા બીજા જ કરે છે—તોપણ તરત જ પાછા અમે તે પ્રકારે તે પ્રસંગ છાપરી લઈ, તેમની ખુબીઓ ઉપર ઝટ આપી લઈએ, જેથી વાચકના મન ઉપર કરી છાપ જ ન બીટ. (શું આ વસ્તુને જ આ માનસિકના એક વિવેચકે [ડિસે. '૪૧, પ. ૧૧૪] 'આમની બચાવીને વાત કરવાની' પાઠકસાહેબની રીત તરીકે ઓળખાવી દેશે ?)

૧ કિશોરલાલભાઈના 'દેળવળીના પાયા'ના અવલોકન પાછળ ૧૨ પાન તેમણે રોક્યાં છે, જેને કુલ આ ગ્રંથદરીમાં નથી હોતો. એમ તો જ્યારે કમરવાડિયાના એક અવલોકન પાછળ પણ તેમણે ૧૦ પાન રોક્યાં છે.

શ્રી. મુનશીનાં પુસ્તકોનાં અવલોકનો બખતે શ્રી. પાઠકસાહેબ તેમને વિષે જે વિધાનો કરે છે, તે અહીં જુદાં તારવી જવાં રસિક થઈ પડશે. જોકે, એ વિધાનો આમ જુદાં તારવવામાં બને પહેલે અન્યાય થવાનો ભય રહે છે જ; પણ હું તેમ ઓછામાં એકું બને તેવી ખાસ કાળજી રાખીશ.

૧. શ્રીમુલ મુનશીમાં કાંઈ પણ શક્તિ ન હોય તેમ પણ શુદ્ધતાના સમસ્ત વાચકવર્ગની નજર પુલ્કવાની તો શક્તિ છે જ. (પ. ૮૨)

૨. કામરૂપિનું મનુષ્યમતિ ઉપર સામાન્ય છે, એ તેમની પ્રિય માન્યતા છે. (પ. ૮૪ તથા ૮૬)

૩. સમર્થ કાર્યકર પુરુષો સંબંધી તેમની ધારો એક વિશિષ્ટ કલ્પના છે, પણ તે તેમણે પૂર્વ કરતાં પશ્ચિમના સાહિત્ય ઉપરથી ધરી છે. (પ. ૮૭)

૪. તેમની બધી ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં તેમનાં પાત્રોનું માનસ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ્યાં પણ સચ્ચે લાગતું નથી. પશ્ચિપતું પેઢું અસ્વસ્થ માનસ જ વેળ-બાજે અહીં આલેખે જણાય છે. (પ. ૮૮)

૫ શ્રી. મુનશીનાં પાત્રો દંભિરા છવતાં-ભગતાં હોય છે, અને ચેતાના છપ્પનપણી-તારણશીરો આપણને ચકિત કરનારાં હોય છે. તેમની કલ્પના ધણાં પાત્રો ધરી રીતે છે એ પણ ખરું, પણ તેમનાં પાત્રો દેખાવ છે તેથી વિચિત્રતાવાળાં નથી. વાસ્તવિક નિધય કરી યા કરનારાં પાત્રો તેમનામાં ધણાં છે. તે બધામાં એક સ્વભાવનો નથી, પ્રસંગનો છે પ્રસંગ જુદો દેખાતો એ ખાત્ર એક રીતે યા કરે, બીજું બીજી રીતે કરે, પણ બંનેમાં સ્વભાવ જુદો નથી હોતો. (પ. ૯૦)

૬. વિવાસથી નબળાં પડાય છે એમ કદાચ શ્રી. મુનશી ન સ્વીકારે. (પ. ૨૮૫)

૭. 'હિંદને માટે કંઈ થઈ શકવાનું નથી, અને હિંદને માટે કાંઈ પણ કરવાનો ઉત્સાહ રાખો તે ઘેલણ છે. આવા સમયમાં જે ચેતાનું સંકલ્પને વેચી લય તે ડાહ્યા.'—આણું નિરાશન આખી ખીરિયજી, તથા ધૂણીથી ગઈને તેમણે કાઢ્યું છે. (પ. ૨૮૭)

૮. પૌરાણિક વસ્તુમાં ચેતાને અનુકૂળ ફેરફાર કરી શકાય. પણ શ્રી. મુનશીનાં નાટકોને અને પ્રશ્ન માથે તે એ છે કે, ફેરફારો કરી રહ્યા પછીનું વસ્તુ એક સુશ્રિષ્ટ કલ્પનાક બને છે અને નવા કલ્પનામાંથી જે બ્યંગવાર્ધ કે સંત્ય નાટ્યમાર બ્યક્ત કરવા ઉપર છે, તે કલ્પનાકના આ ફેરફાર પ્રકારે અનુકૂળ છે. (પ. ૩૨૩)

૯. શ્રી. મુનશીની પછીની રીતિઓમાં સંભવ અને સ્વૈચ્છિકતાના સમન્વયનો અભાવ છે. અને ને તેમની રીતિઓમાં અનિવિતા આક્રેપને અવકાશ આપે છે. (પ. ૩૪)

૧૦. શ્રી. મુનશીએ, બકિત એક કામજન્ય વિકાર છે એવો, માત્ર ઘોડા માનસશાસ્ત્રજ્ઞોએ રચીકારેલો અને હવે વધારે શંકાસ્પદ થતો જતો સિદ્ધાંત ગંભીર રીતે પ્રતિપાદિત કર્યો છે. (પૃ. ૯૫)

હવે શ્રી ધૂમકેતુ તરફ આવીએ. મને ઘણા વખતથી લાગ્યા કરતું હતું કે, શ્રી. ધૂમકેતુના ધુમાડાના કેટલાક ગોઠા જરા કડવા થઈને પણ કડાકવા એવા છે; તો વાચકને ન્તેમ જ મોટા ભાગે તો ધૂમકેતુની પોતાની આંખોને કાંઈક ફાયદો થાય તેમ છે. તે કામ માટે શ્રી. પાઠકસાહેબ એવું બીજું કોણ મળી શકે તેમ હતું? જુઓ ધૂમકેતુ વિષે તેમનાં વિધાનો:

૧. રા. ધૂમકેતુનાં વર્ણનો અમને આકર્ષક અને ઉચિત જણાયાં છે. (પૃ. ૨૪૬) તેમનું સમ્બંધિત વિષુદ્ધ છે અને તેના પ્રયોગ ઉચિત છે. (પૃ. ૨૪૬) તેમના કાર્તિયાવાદી શબ્દોના પ્રયોગો બરાબર ઉચિત અને મ્હાન એવો એવા હોઈ, તેમની ખાનીમાં એક જ મીઠી કંઠકાઈ લાગે છે. (પૃ. ૨૪૬)

૨. ક્તવિની ક્રમવત્તા સાદા ગરીબ વર્ગો તરફનો પ્રેમ અને પક્ષપાત તેમની વાર્તાઓમાં જણાઈ આવે છે. (પૃ. ૨૪૬) તેમની બધી વાર્તાઓમાંથી સૌથી આમળ પડતું લક્ષણ તે ગામડાંની નિઃકંઠીનો પરિચય અને તે માટેનું તેમનું આદર્શ છે. આની 'સાચે ક્તવિને કંઈક નવા જમાના તરફ તિરસ્કાર પણ છે. તેઓ એમ માનતા જણાય છે કે, પશ્ચિમની અસરથી આપણે ત્યાં જે કંઈ નવું થયું તે સર્વ અનિષ્ટ જ છે. (આ હકીકત અંગે તથ્યની દૃષ્ટિએ આખું સત્ય નથી માનતા.) [પૃ. ૩૧૩]

ખીલું શ્રી. ધૂમકેતુની કલાનું લક્ષણ અમને જે જણાયું છે કે, વાર્તામાત્ર સંચારની જ હોઈ શકે એવા તકને તેઓ પોતાની કૃતિઓથી જોટા પાડી શક્યા છે. દા.લ. કંઈક એવી થઈ ગયેલો અભિપ્રાય કે અનીતિમય સંચાર સિવાય રસાનુભવિત થઈ જ ન શકે, એ મતની અસર આ કતો ઉપર લેરા પણ નથી. (પૃ. ૨૫૫)

૩. (ગરીબ અને દુર્લભ પામેલા વર્ગોની કેટલીક) વાર્તાઓમાં અમને કંઈક લાગણીનો અતિરેક થઈ ગયો પણ જણાય છે. આ બધાં પાત્રો અમને લાગણીથી ભર્યા, લાગણીથી ભર્યા, અને તેથી કલાને પણ કંઈક ફિતિમ રીતે આવેશમય કરતાં લાગે છે. આવાં સાદાં મનુષ્યોને અટપટા, સૂક્ષ્મ અને વિરોધી લાલો હૃદયમાં નથી હોતા. (પૃ. ૨૪૭)

૪. ક્તવિ ન્યાં ન્યાં લોકોત્તર માનવમાલો પ્રવક્તા કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, ત્યાં ત્યાં લગભગ સર્વજ્ઞ અમને કલ્પનાની મંદતા દેખાઈ છે. . . આદિકાલનું જે ચિત્ર આપ્યું છે, તે અતુલમહીન પોદું ફિતિમ રીતે થકી કાઢેલું

છે. પ્રમાણની દૃષ્ટિએ જે ચિત્ર થયારું નથી લાગતું. કલ્પનાની દૃષ્ટિએ અમને જે તરફ એવા એટલે કલ્પના અચેતી લાગતી નથી. (પૃ. ૨૪૬)

૫. કોઈ કોઈ જગાએ વાર્તામાં ચમત્કારો આવે છે. પણ તેથી કાંઈ નિષ્પન્ન થતું જણાયું નથી. ચમત્કાર એ મનોભાવ વ્યક્ત કરવાનું સાધન હોઈ શકે, પણ શ્રી. ધૂમકેતુની કોઈ કોઈ વાર્તામાં જે સાધન ન હોવાં પોતે જ સારથ બની ન્યથે છે; કોઈ માનસ ન વ્યક્ત કરતાં માત્ર ચમત્કાર જ વ્યક્ત થાય છે; અને તેને અંગે કલામાં હિંમત રચાન આપી શકતા નથી. (પૃ. ૨૫૨-૩)

૬. શ્રી. ધૂમકેતુએ અમુક પ્રકારની ગૌરવશુક મદ્ય-સૌદી ઉપર પ્રભુત્વ મેળવ્યું છે. પણ આની શૈલીનાં એક જે ભયરથાનો છે. પહેલું એ કે, સર્વજ્ઞતા વસ્તુને કશા પણ અત્કાર વિના મૂળી હોય. બીજું એ કે, નવીન સત્ત્વ કે નવીન ઉક્તિ લાવવાના પ્રયત્નમાં શૈલીની અતિશયોક્તિ કે વિરોધાભાસના મોઢામાં સત્ત્વને વિરૂપ કરી નાખતું. (પૃ. ૩૫૦ તથા ૩૬૩)

૭. લેખકને સાહિત્ય દરતાં વરજ્ઞાનના વિષયો ઓછા ફાવતા જણાય છે. (પૃ. ૩૬૬)

૮. અત્યારના જીવન વાચકની વિચારણાનું મોઢામાં મોટું બયરથાન અવેશ છે; તેને વેગ અને અચારનો મોઢા થયો છે, અને તેમાં તે પોતાની અરપણતા પાશ્વરી શકતો નથી. શ્રી. ધૂમકેતુ ઘણી જગાએ વસ્તુની પ્રશસ્તિમાં કે અમુક ખરા કે કલિપત અભિપ્રાયના તિરસ્કારમાં આલ્પતા જવાને બદલે વિષયની મહત્તામાં કિતર્યા હોત, તો તે વિષયની અચિત વધારે ઉપકારક થાત. (પૃ. ૩૬૮)

૪

આમજ એક રીપમાં હું જણાવી ગયો કે, કિસોરલાલ-ભાઈના એક પુસ્તક 'કેળવણીના પાયા'નું તેમણે કાંઈક વિરુદ્ધ અવલોકન કર્યું છે. તેમાં તેમણે ઉપાર્જી ચર્ચાની વિરુદ્ધમાં કે તાર્જીખમાં મારે અને ખાસ કાંઈ કહેવું નથી. પરંતુ તે ચર્ચામાંથી જે એક અત્યંતની વસ્તુ જણાઈ આવે છે, તે મોંઘતા જવાની જરૂર છે. તે વસ્તુ તે નર્ચા ગાંધીવાદમાંથી શ્રી. પાઠકસાહેબનું અમુક મુદ્દાની બાબતમાં જુદા પડવા-પણું છે. આ મહિના દરમિયાન બનેલા અમુક બનાવોથી કેટલાક ગાંધીવાદી ગણાતા નેતાઓનું આંતરિક — તત્ત્વતઃ — મવાલપણું ('દિબરસ હોવાપણું') એમ બહાર પડી આવ્યું છે, તેમ જે અવ-લોકન ઉપરથી શ્રી. પાઠકસાહેબની એ મર્યાદા વ્યક્ત થઈ ન્યથે છે. અને એટલા પૂરતો જ હું જે અવલોકનને રખાઈશ.

શ્રી. પાઠકસાહેબનો શ્રી. દિસોરવાજી સાથેના મતભેદનો પ્રતી દેખના-વ્યાપારની હથેતા-અનિશ્ચતા અને તેની મર્યાદા છે. શ્રી. પાઠકસાહેબ જેમ દહેવા માથે છે કે, 'ભાનુપૂર્વક કંઈલી પ્રવૃત્તિઓ કરતાં સ્વૈર સાહજિક પ્રવૃત્તિમાં માણસને હંમેશાં વધારે આનંદ આવે છે.' અને એ સ્વૈરવિહારનો પક્ષપાત તેમને કેળવણીકારની જેના ઉપર ખાસ મહાર છે તે વૃત્તિસંયમ તરફ. પણ અમુક સૂચનાઓ બનાવે છે. તેથી તે એટલે સુધી કહી બેસે છે કે, 'કોઇ ઉપર સંયમ રાખી શકાએ તો ઠીક, પણ સંયમ ન રાખી શકાએ તો તેના કરતાં કોઇને માર્ગ આપી દેવો એ વધારે સારું છે. નહિતર હઠથી દબાવેલો કોઇ ખાર અને હંધાનું ઘોરતર અને વધારે ઝીણું સ્વરૂપ લે છે.' કેળવણીકાર ન્યારે કેઈ વૃત્તિના વિકાસ માટે સંયમની વાત કરે, ત્યારે તેની સામે હરદંમેશ આ ન દલીલ ધર્મા દેવાની છે શું? પાઠકસાહેબ તો આગળ નહિને એક નવો સાધન-માર્ગ પણ સૂચવતા નય છે. તે કહે છે, 'માણસની કેટલીક વૃત્તિઓ, જેવી કે, સ્વર્ધા, વિનયધાંક્ષા, સરસાઈ વગેરે રમતમાં કેળવાય છે, એ આપણે જોઈએ છીએ. જે માણસ રમતો નથી તેની આ વૃત્તિઓ વ્યવહારમાં પ્રગટ થાય છે અને તેથી સંસાર બગડે છે. માટે આવી વૃત્તિઓ સંસારમાં બગાડ કરે તે કરતાં રમતમાં જ કેળવાઈ જાય એ હજી છે. જે માણસ થણું રમ્યો છે, અનેક વાર જીત્યાં છે અને હાર્યાં છે, તે દુનિયાની હારજીતનો વધારે સ્વસ્થતાથી નિર્વાહ કરી શકે છે. તે જ રીતે દેખનાની લીલાથી પણ માણસની ભાવનાઓ કેળવાઈ જાય છે.' (પૃ. ૨૨૧)

'રમતો એ શારીરિક અને કેટલીક માનસિક શક્તિ-ઓની લીલા છે, તેમ હલિતકળાઓ, વાતાંઓ વગેરે દેખનાની લીલા છે. શરીર અને મન બંનેના આરોગ્ય અને બળ માટે આ લીલાની જરૂર છે. એ લીલાથી બુદ્ધિવત્તાર યથેચી દેખના પછી સત્યની શોધમાં પણ વધારે સારી નીવડે. એટલું જ નહીં પણ રમતમાં પણ જેમ શરીરવિકાસના સિદ્ધાંતો સ્વાભાવિક રીતે જ આવી જાય છે, તેમ આ દેખનાલીલામાં પણ દેખના સ્વાભાવિક રીતે જ સત્યના સૂક્ષ્મ સ્વરૂપનું અવલંબન કરે છે.' (પૃ. ૨૩૬)

(હતાસઓમાં કાળા અક્ષર મૂળના નથી)

આ બધી જ્ઞાનાભાસી વાત પાછળનો જીવનસિદ્ધાંત જો તારનીએ તો એટલો નીમળે છે કે, વૃત્તિને સંયમ કરવા જ્યાં બગાડ થાય તેવો રર છે, માટે તેને માર્ગ આપી દેવો એ બધું સહીસહામી-ભરિયું છે. Safety First! જેમ ન કરવું હોય તોપણ, વૃત્તિને સંયમ

કરવા કરતાં તેને રમતમાં કેળવાઈ જવો દેવાનો સહેલો માર્ગ છે જ; અને તે હજી છે. ભાવના કેળવવા માટે સંયમ—તપસ્યોના દંદાર માર્ગ આવરવા કરતાં, દેખનાની લીલાઓ આ માર્ગ, શ્રી. પાઠકસાહેબને મતે, સ્વીકારવો વધુ સહેલો છે એટલું જ નહીં, પણ સત્યની શોધમાં તે વધારે સારો નીવડવાનો સંભવ છે.

સ્વૈરવિહારનો આ લીલા-પુષ્ટિમાર્ગ ક્યારે જ આરંભક છે.

આ બધું પઠતું મૂળીએ. જોઈતું જરૂર હોયું જોઈએ કે, આખા પુસ્તકમાં પાઠકસાહેબની અદ્ભુત વિશ્લેષણ-શક્તિ ઠેર ઠેર દેખાઈ આવે છે તથા જ્યાં જ્યાં તેમણે ખરા દિલથી વિવેચન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, ત્યાં તે પણ સંજો નીવડ્યા છે. જીજ્ઞાસુ તેમની પાસેથી ધણીની આશા રાખી શકતું હતું; ધમ્મપદ અને કોટિકીય આગંધાશ્રતા તેમના અનુવાદો તેમની તે શક્તિના પણ પુરાવાઓ છે. પણ અત્યારે તો જીજ્ઞાસુને ક્યાંકક્યાં એક જ નજવા છાંયણી સંતોષ માનવો પડ્યો છે. આનંદશરદાજી વિષે લખતાં પાઠકસાહેબે જે ફરિયાદ કરી છે કે, તેઓ જે આપી શકે તેના પ્રમાણમાં તેમણે ઘણું જોડું આપ્યું છે, તે ફરિયાદ તેથી પણ વિરોધ અંગે પાઠકસાહેબને શોધાને પણ લાયક પડે છે. એ tragedy—આત્મ માટે કેલ જીવનમાર છે એ શી રીતે બળી શકાય?

જોશ

વજ્ર પગલાં: શ્રે: સોપાન; પ્રકાશક: જ્ઞાતી સાહિત્ય સંપ; પૃ. ૩૧૨, મુદ્ર: અદી રિપિયા.

વર્તમાન સમાજ-જીવનની વિષમતામાં અનેક અંગે સ્પર્શની સત્તર દ્રષ્ટી વાતાંઓ તથા સત્યકથાઓનો આ સંગ્રહ છે. પ્રત્યેક વાતાંનું સ્વરૂપ (એક અપવાદ સિવાય) લઘુ અને લઘુજીવનની બાંધે કે સમર્પિત થઈ ગયેલું પ્રતિષ્ઠાઓ સાથે વણાયેલું છે. 'પ્રેમચંદ્રનું પ્રેમ', 'કેસરની આનંદકથા', 'સુખકાલનું શું', 'મારી પત્નીનો વિકાસ', 'વજ્ર પગલાં', 'જીવનમાં પૂર્વ' એ સહેલું સત્યકથાઓ હોઈ શકે. આખા સંગ્રહમાં 'રંગાણુ સંગ્રહ' કોઈક જુદી જ ભાવ પડે છે. 'રંગાણુ સંગ્રહ', 'મનોરમાનું સોનાગય' અને 'સો' એ ધળી સારી વાતાંઓ દેવા છતાં આપણા સમાજની ન કોઈ એમ દેખાઈ આવે છે. 'જોની બા' પણ સારી લખાયેલી છે.

પુસ્તકના કાગળ, બાંધણી ઇત્યાદિ જોતાં તેની નિમ્ન આને જાહેર ન ગણાવ.

જા. માં

માસિક વિવેચન

‘આજના શિક્ષકો અને શિક્ષણ-પદ્ધતિઓ’

આ મથાળાથી, ચથા અંકમાં, સુરત સાર્વજનિક કોલેજના આચાર્ય શાહનું એક વ્યાખ્યાન પ્રસિદ્ધ થયું, ત્યારે એમ માન્યું હતું કે, તેમાં શ્રી. શાહે સૌથી અને આગતરી રીતે જે અનેક નાનામોટા મુદ્દાઓ ઉઠાવ્યા છે, તે વિશે મારી ઉપર પત્રોનો મારો, સખ્ત નહિ તોય થોડોક થશે. પરંતુ નવાઈની વાત છે કે, એકાદ મિત્ર બેડે રૂબરૂમાં જરાક વાત થઈ તે, અને બીજા મિત્રે તેમના પર ઓ બાળત આવેલા એક સંભાવિત કેળવણીકારના પત્ર સિવાય કશો જ ઊઠાપોહ બેવા ન બળ્યો !*

શ્રી. શાહે તેમાં વ્યક્ત કરેલા વિચારો અમારા છે એમ તો કોઈ ન જ માની શકે. પત્રમાં પ્રસિદ્ધ થતી અન્ય લેખકોની બધી વાતો તે રૂપે અને જેવી તે તેવી તે પત્રને સંબંધ કે ગ્રાહ્ય છે, એમ સામાન્ય રીતે પણ નથી જ મનાવું. બીજી તરફથી એતાં, જે અતિરેક અને વધારેપડતી અવહેલનાપૂર્વક શ્રી. શાહે પોતાનું મંતવ્ય તે વ્યાખ્યાનમાં રજૂ કર્યું છે, તે એ પૂરતું જ સહી લેવાય કે, વાદનો પ્રતિવાદ કરવા જતાં સહેજે ચર્ચાકાર તેમ કરવા દોરાય. જોમ કે, થી. શાહને તેમના શિક્ષક માર્યા તેથી તે આચાર્ય શ્રી. એન. એમ. શાહ થયા, એમ તે કહે છે, એ તો એક ચિત્રશૈલીનું કથન જ કહેવાય. મારથી જો મિ. શાહ ધડી શકાય, તો આ શાહે મારની જ કોલેજ ચલાવવી બેઈએ, એમ નહિ ?

તેમના વ્યાખ્યાનનો મુખ્ય એક તો, આજે શાસ્ત્ર અને પદ્ધતિને નામે જે દંબ અને ફરજની અવગણના તથા રસનાજીવેડા કેટલાંક ચાલે છે, અને શિક્ષકો વેપારવૃત્તિવાળા થયા છે, તેનું કટાક્ષ કરવાનો હતો, એમ હું સમજ્યો છું.

એ વ્યાખ્યાનમાં ચાલુ સાળા-યુનિવર્સિટી-નિતંત્રી જે છૂપી તારીફ રહેલી છે, ચાંગતાનુગતિકતાનો અને ‘ચલતા પુર્ન’નો એમ રહેશે છે, તે તો આજના જડ અને વેપારી શિક્ષણતંત્રના સંચાલકોય માંડ માંડ જાળવી રાખી શકતા હશે, કેમ કે દહીકતે

તો આજે તેઓ પણ પોતાની કામગીરીથી રાજ થો નથી જ. અને તમા વિશે એક પ્રકારનો અઘડિત અણમો આ વ્યાખ્યાનમાં જે છુપાયો છે, એ ઉપરની જ વૃત્તિનું ઉપદેશ હોઈ, તે વિશે વધુ કાંઈ કહેવાનું રહેતું નથી.

આટલું કહીને, અમે ફરી તે વ્યાખ્યાન તરફ સૌનું ધ્યાન ખેંચીએ છીએ.

કૃતરાં બિલાડાંને દેહાંત દંડ !

ચિત્રગોન્ય (જંગાળ)થી એ. પી.નોતા. ૬-૧-૪૨-નો આવો તાર છાપામાં વાંચ્યો :

‘ચિત્રગોન્યની સુષરાઈની મદદથી ગિલ્લા મેનિફેક્ટર શહેરનાં બધાં રખડુ કૃતરાં-બિલાડાંને, લવાઈ હમવા સામે સાવચેતીના પગલા તરીકે, બનેવારી પથી ૧૫ તારીખ સુધીમાં મારી નાંખવાની ગોઠવણ કરી છે. કાલથી તે કામ શરૂ થશે.’

હુમલા ‘દવાઈ’ હોવાથી, જગીન પરના લોકને એણું જ સમજાય કે, તેની સામે શું શું કરવું પડે છે. મદિનામાં લગભગ ૨૦ દિવસ બધાં રાતે (એછો વતો સમય) ચંદ્ર-દીપ ગ્રજાડે છે, ત્યાં રાતે અધારપિછોડો કરાવવામાં શો અર્થ હશે ? પણ એ તો માનીએ કે, બહુધા એવી ચાંદનીની રાત વગરના વિલાપતનું વાંદરિયા અનુકરણ એમાં દરો. પણ કૃતરાં બિલાડાં પર મોત-શિક્ષા શું કામ હશે એ ન સમજાયું. વિલાપતમાં એમ થાય છે કે શું ? કાએ છે નો એમ કે ત્યાં કૃતરાં બિલાડાં રખડુ નહિ હોય. કોઈ જાણકાર આ મુર્ખાં પશુને મળનારી દેહાંત-શિક્ષા બાળત ખુલાસો આપશે ? માણસ પ્રાણી તે કેનું થયું છે કે, તેના સંસર્ગમાં આવતાં નિર્દોષ-પ્રાણીને પણ તેણે મારવાં પડે છે !

સરકારને કોની ચિંતા છે ?

હિંદના અંગ્રેજ રાજવહીવટ સામે અનેકમાં એક અને મુખ્ય તથા મોટામાં મોટી ફરિયાદ હોય તો એ છે કે, આપણા દેશના પરદેશી રાજતંત્રે આખ-જનતાનું હિત ન છૂટકે જ વિચારવું પડે એટલું અને એવું વિચાર્યું છે; બાકી તેણે હમેશ પોતાના હિતમાં વર્તનારા ધનિક, રાજા, જમીનદાર ક્લ્યાદિ વર્ગોને જ ધ્યાનમાં રાખ્યા છે. અને એમાં નવાઈ નથી; કેમ કે, ૧૯માં સદીમાં આપણા દેશમાં સ્થપાયેલી સામ્રાજ્યશાહીને તેની પુરોગામી કંપની સરકારની વેપારશાહીએ ગળથૂંથીમાં આપેલી એ વસ્તુ છે. ;

* આ લખ્યા બાદ શ્રી. સોમેશ્વરનું એક ચર્ચાપત્ર મળ્યું છે, તે આવતા અંક ઉપર.

૪ વાચક યાદ રાખે કે, એક ચર્ચાને અંતે કર્યું ‘આ વ્યાખ્યાન છે, અને એ ચર્ચા અમાગરમ થઈ હતી, એમ તેના દેવાલ પરથી અનુભવી શકાય.

ઉપરના વિધાનનો એક નવલન દાખરો ઇંગ્લેન્ડના ટોકેટીના આ યુદ્ધકાળમાં જોવા મળે છે. સૌ ડૉક્ટરજી છે કે, ધનિક અને રાજનિષ્ઠ લોક પોતાનાં બાળકોને વિલાયત કેળવી આણી રાજની તોફારીઓમાં ઘુસાડવા તાકે છે. તેના લોક આજે વિલાયત પોતાનાં છોકરાંને કેળવવા મોકલી રાકતા નથી. (એમાં હિંદમાં વસતી ગોરી પરજનાં છોકરાં પણ મળ્યાં જોઈએ.) યુદ્ધના સમયમાં આ બધાં બાળકોના શિક્ષણની ચિંતા હિંદી સરકારે કરી છે. તેના શિક્ષણ-અમલદારે એક પત્રિકા સરકાર-ખર્ચે બહાર પાડી છે અને તેમાં ખૂબ પ્રકારની શાળાઓ, જે હિંદમાં છતાં બ્રિટિશ હાથે કેળવણી આપતી હશે, તેમની માહિતી આપી છે, જેથી ધનિક માથાપોને ખખર પડે. એટલું જ નહિ, તેની શાળાઓને સાધનસામગ્રી વસાવવા યા મકાન-વધારો કરવા જરૂર પડે, તો સરકારે મૂડી આપવા તત્પરતા બતાવી છે! શા સારુ? આ શાળાઓ તથા તેનો લાભ લેતાં માથાપો દેશનાં ધનિકમાં ધનિક છે; છતાં તેમને માટે દાન ઉપર દક્ષિણા શું કામ? દેશના દરેકો લોકોને તુડીતુડીય નિશાળ નથી મળતી; જે મળી છે તેની પાછળ પાઈ ખરચતાંય સરકારનો જીવ કપાઈ જાય છે. અને વધારેશિક્ષણ પાછળ પૈસો ખર્ચાયે આ સરકારને નથી પાલવતો, તેથી જ્યાં ત્યાં એ મહાન પ્રયોગમાં ચિથિલતા અને રચગિતતા આણી મૂકી છે. પણ પેટી શાળાઓ માટે કેળાં ઉપર ઘી પીરસાય છે! સામાન્યસાહીનો પાયો જ એ છે કે, તે પોતાના વધારા વર્ગોને જ પેમેન્ટ, ખુશામત, અને જાતે પુષ્ટ રહે.

એ સેરકે ગયા

ગયા મહિનામાં ગુજરાતના એ સુજરગ સેવકો તેમના કામનો વારસો અને જવાબદારી આપણને સોંપીને ગયા. મિત્ર અખંડનંદજીએ ગુજરાતમાં ગાયેગામ પોતાની જ્ઞાન-પરજ પહોંચાડી. 'સુરતના સિંહ' કહેવાયેલા થી, દયાળુભાઈ ભરે આખા ગુજરાતમાં જાણીતા ન હોય. છતાં જેઠાંએ પોતાની સદજ પ્રતિભાને વધારા રહી, આપ-હોશિયારીએ પોતાનું જીવન ઘડ્યું અને સેવાસેવ સરખું અને શોભાવ્યું; અને એ કરવા માટે પ્રાથમિક તૈયારીરૂપે જે તપ, સંયમ, કૃતિ તથા જીવનનિષ્ઠા જોઈએ તે

જેઠાંએ સમાન રૂપે બાંજી કયાં કહેવાય. મિત્ર સંન્યાસી વેશે હતા; દયાળુભાઈ પણ એક ત્યાગી હતા. જેઠાં ગુજરાતનાં ગામડાંમાંથી પ્રગટ્યા. આવનાં જીવન અને કાર્ય બિગતી પેટીને પ્રેરક અને બોધક થાય. ડૉક્ટર અધિકારીએ એ સખવાં જોઈએ.

આ અંકમાં મિત્રજીની ટૂંક જીવનકથા આપી છે. ૨૧. દયાળુભાઈનો જીવનપરિચય જુની મોકલના એક એમના સાથી-મિત્રને વિનંતી કરી છે. આવતા અંક માટે તે મળી જશે એવી આશા છે.

‘ત્રોપેગેન્ડા’ની કથા

પ્રચારકામને અંગ્રેજીમાં ‘ત્રોપેગેન્ડા’ કહે છે. એ શબ્દમાં એક હીનભાવ એવો પેસી ગયો છે કે, ‘ત્રોપેગેન્ડા’ કરવો એટલે અપદિત કે જૂઠું કાંઈ ચલાવવા મથવું. આ ‘ત્રોપેગેન્ડા’ કથાનું એક સૂત્ર એ છે કે, એકનું એક જ વારંવાર ગા ગા કરવાથી અંતે લોકો એ માનશે; બધા નાહ તો થોડા માનશે ને થોડા બરમાશે; અને નેરશોરથી જે તે ચલાવવામાં આવે તો ક્ષાઈ જશે તો વધુ.

યુદ્ધમાં તો આ વસ્તુ સોળે કળાએ તપે છે. પણ આજકાલ રાજકારણમાં એ અજમાવાવા લાગી છે. મિ. એમરી વિલાયતના હિંદી પ્રધાન છે. જોઈએ તો હિંદ વિષે બોલે ત્યારે ઉપરની કળે જુલાઈ ઠોકરે રાખે છે. વિલાયતી હાખોનો એક પ્રતિનિધિ એમરીના મહિનાક ઉપરના બોલ વિષે માંધીછું મત પૂછવા ગયો. માંધીછું ટૂંકું જ કહ્યું, ‘વારંવાર અસત્ય કહ્યા કરવાથી તે સત્ય નથી બનતું’ પરંતુ પ્રચારવિધાનું સૂત્ર, પેલા ત્રણ ધૂનોએ બાલવની બકરીનું ફૂતરું બનાવી દીધું, એ લોકકથા ઉપરથી કાઢેલું લાગે છે.

સુરિલમ લીગ પણ આજકાલ આ જ વિધા દેશમાં અજમાવતી લાગે છે. તેણે બીજી વાત બોલી છે કે, હિંદ એક દેશ નથી, તેમાં બે પ્રજાઓ વસે છે—હિંદુ ને સુરિલમ. અને હવે તો એક જ એટલે સુધી ચલ્યા કે, ૧૨ સૈકાંથી આમ જ ચાલું આવે છે! આ તો પ્રતિકાસ પણ નવો રચ્યો જેની વાતો યઈ કહેવાય. અને જુલમ તો એ છે કે, આ વસ્તુઓ શાળા કોલેજનાં કુમળાં મન ૧૨ લલાટ લાગી છે. સાચે જ રવાઈ આંધો છે, અને ‘ત્રોપેગેન્ડા’ તેનું રાજ બન્યું છે.

અમારાં પ્રકાશનો

[સુંબઈ ઇલાહાના કેળવણી ખાતાએ મેળવ કરેલાં છે.]

અનાસકિયાથાગ	૦-૨-૦	ચીનનો અવાજ	૦-૮-૦	મારી અવનકયા-જવાહરલાલ નેહરુ	૩-૦-૦
અપંગની પ્રતિભા	૦-૧૨-૦	છટ્ટી ચોપડી	૦-૬-૦	મારી બાપક કેળવણી	૧-૪-૦
અદિ'સ	૦-૮-૦	જ્યોતનો આવડી કાલનો પ્રુપુ	૦-૧૨-૦	ય'ત્રની મર્યાદા	૦-૧૪-૦
આત્મકથા	૧-૦-૦	જપજી	૦-૬-૦	ચેરવડાના અનુભવ	૦-૧૨-૦
આપણો આર્થિક પ્રશ્ન	૧-૦-૦	જોતે ભલ્લી કરનારાઓને	૦-૩-૦	ચોખ્ખાસ	૧-૦-૦
આપણી	૧-૪-૦	જિનામગત્યાલેખ	૧-૪-૦	રાષ્ટ્રમાધાનો ગૂંજાવી કોસ	૧-૮-૦
આણાં દિવસનાં	૧-૦-૦	જીવતા તહેવારો	૦-૧૨-૦	લોકપોથી	૦-૧-૦
આથે જીવંત અધ્યાત્મિકતાના	૨-૦-૦	જીવનનો આનંદ	૧-૮-૦	લોકમાતા	૦-૪-૦
આથોના તહેવારોના ઇતિહાસ	૩-૮-૦	જીવનભારતી	૨-૮-૦	વધુ વ્યવસ્થા	૦-૬-૦
આશ્વમજનનાવિ પાકું પૂકું	૦-૩-૦	જીવનસંસ્કૃતિ	૨-૮-૦	વર્ધા શિક્ષણ યોજના	૦-૧૦-૦
આશ્વમજની પ્રત્યે	૦-૨-૦	જોડિલ અને ઢાઈડ	૦-૬-૦	વાઘમીકોના નય	૦-૬-૦
આંકડાશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો	૧-૪-૦	ત્યાગભૂતિ	૦-૧૨-૦	વિદાય વેળાએ	૦-૮-૦
ઈશ્વર પ્રિયત	૦-૬-૦	ત્યારે કરીશું શું ?	૧-૦-૦	વિરાગવદ્	૦-૧૦-૦
હિંદુસ્તાનનાં જીવન	૦-૧-૦	ત્રણ વાર્તાઓ	૦-૧૨-૦	વિશ્વશાંતિ	૦-૨-૦
લોક ધર્મચુદ્ધ	૦-૬-૦	દેવ આંખોના ચલ્યાવડોનો ઇતિહાસ ભા. ૧-૨	૧-૧૨-૦	વ્યાપક ધર્મભાવના	૦-૧૪-૦
જોતરાવી હીવાચો	૦-૬-૦	ધર્મધ્યન	૦-૧૨-૦	શિક્ષણ વ્યાખ્યાનમાળા	૦-૭-૦
કર્મચોમ	૦-૬-૦	તવજીવનચલિ	૨-૦-૦	શ્રીમદની અવનવાજા	૦-૮-૦
કલ્પી અથવા સંસ્કૃતિનું જાણ	૦-૧૦-૦	નામાનાં તત્ત્વો	૨-૮-૦	શ્રીમદ્ભાગવત	૧-૮-૦
કાવ્ય પરિચય બાગ ૧-૨	૧-૧-૦	'નોતિલાસને આગે'	૦-૪-૦	શ્રીરામચંદ્રનાં વિચારરત્નો	૦-૧૨-૦
કાવ્યપ્રકાશ	૧-૮-૦	પહેલી ચોપડી	૦-૨-૦	શ્રીમદાવીર-કમા	૨-૮-૦
કુદરતનાં ચાલનાં ત્રણ રત્નો	૦-૮-૦	પાપ, પ્રુપ્ત અને સંયમ	૦-૧૨-૦	સત્યાગ્રહની મર્યાદા	૧-૪-૦
કુવરજીવન માનેકુ	૦-૬-૦	પાંચમી ચોપડી	૦-૪-૦	સત્યાગ્રહની મીમાંસા	૦-૧૪-૦
કેળવણીના પાયા	૧-૦-૦	પ્રમાણશાસ્ત્રપ્રવચિત	૨-૦-૦	સત્યાગ્રહી મૈત્રીસન	૧-૦-૦
કેળવણીનાં માર્ગો	૧-૦-૦	પ્રાચીન સાહિત્ય	૦-૭-૦	સંસ્કૃતિ પ્રકરણ	૧-૮-૦
કોશિકામા	૦-૩-૦	બાપુ	૦-૧૨-૦	સંભાષિમાર્ગ	૦-૮-૦
કોશિકામા	૦-૧૨-૦	બારોડી સત્યાગ્રહનો ઇતિહાસ	૧-૧૨-૦	સંવેદિય	૦-૧-૬
કોશિકામા (એકલી ગણે)	૦-૬-૦	બીજી ચોપડી	૦-૨-૬	સંદર્ભનંદ દેવામી	૦-૧-૦
કોશિકામા	૦-૬-૦	બુદ્ધચરિત	૧-૪-૦	સંદાયવૃત્તિ	૧-૪-૦
કોશિકામા	૧-૪-૦	બુદ્ધલોક	૦-૧૨-૦	સંત કાન્તિસ	૨-૩-૦
કોશિકામા	૦-૮-૦	બુદ્ધસંધોના ધર્મચય	૨-૦-૦	સાતમી ચોપડી	૦-૭-૦
કોશિકામા	૦-૧-૬	બુદ્ધસંધોના પ્રવાસ	૦-૩-૦	સાધુ ગૂંજાવી નેહરુકોસ	૪-૦-૦
કોશિકામા	૦-૪-૦	ભગવદીસાર	૨-૦-૦	સીતાદરશ	૦-૧૨-૦
કોશિકામા	૦-૧-૬	ભારતસેવક ચોપડી	૧-૮-૦	સુખમની	૦-૧૨-૦
કોશિકામા	૧-૪-૦	મધ્યપ્રદેશ	૦-૧૦-૦	સોફીસનો અભાવ	૦-૧-૦
કોશિકામા	૦-૪-૬	મધ્યપ્રદેશ	૨-૦-૦	સો રક્ષ સ્વદેશી	૧-૪-૦
કોશિકામા	૦-૪-૦	મધ્યપ્રદેશ	૦-૮-૦	સ્વદેશી સમાજ	૦-૮-૦
કોશિકામા	૦-૪-૦	મધ્યપ્રદેશ	૦-૧૨-૦	દિમાલયનો પ્રવાસ	૧-૦-૦
કોશિકામા	૦-૬-૦	મધ્યપ્રદેશ	૧-૦-૦	દિ' સ્વદેશ (ગોધીના)	૧-૪-૦
કોશિકામા	૦-૨-૦	મધ્યપ્રદેશ	૧-૦-૦	દરેકાસરમી સાદું પૂકું	૧-૪-૦
કોશિકામા	૦-૨-૦	મધ્યપ્રદેશ	૦-૧-૬	આહીનું પૂકું	૧-૧૨-૦
કોશિકામા	૦-૧-૦	મધ્યપ્રદેશ	૦-૧-૦	દિ' સ્વદેશ (ધાપે)	૦-૪-૦
કોશિકામા	૦-૧-૦	મધ્યપ્રદેશ	૦-૧-૦	દિ' સ્વદેશની ગીતી	૦-૧૪-૦

નાગરિક એટલે ટ્રસ્ટી

જવાબદારી તરફ માનવસ્વભાવનું વલણ બહુ વિચિત્ર છે. માણસ તેને શોધે છે, અને તેનાથી દૂરે જ ભાગે છે; તેને ચાહે છે અને તેને ધિક્કારે છે. તેમાંથી મુક્ત થવાની માગણી તે હમેશ કરતો હોય છે; અને જ્યારે તેની પાસેથી તે લઈ લેવામાં આવે છે ત્યારે શુસ્સે યાય છે, અને પોતાનું અપમાન થયું હોય તેમ માને છે. તે બીજા ઉપર જવાબદારી નાખવા તત્પર હોય છે, પરંતુ બીજા તેની ઉપર નાંખવા આવે છે ત્યારે તેનો વિરોધ કરે છે.

આ પ્રકારે, જવાબદારી માટે પ્રેમ સાથે જ ધિક્કાર, એવી વિરોધી લાગણી માનવસ્વભાવમાં જોડે રહેલી છે; એટલે તેમાંથી લોકચાલી સમાજોમાં પારાવાર ખેંચાતાયુ નીપજે છે.

પરંતુ જવાબદારીઓમાંથી છટકાવાના પ્રયત્નો તપાસતાં, સામાન્યતઃ એમ માલૂમ પડ્યો કે, તેનું કારણ જવાબદારીમાત્ર પ્રત્યે અણગમો હોય છે એ નથી હોતું; પરંતુ જે જવાબદારીઓ આજે પોતા ઉપર છે તે બીજા ઉપર નાખવાની, અને નવી આવનારી જવાબદારીઓનું સ્વરૂપ નક્કી કરવાની સર્વસત્તા પોતાની પાસે હોવાની ઇચ્છા જ હોય છે. 'જવાબદારીઓમાંથી મુક્તિ,' કે જેને કારણે કુરસદનો સમય આપણને આટલો બધો આકર્ષક લાગે છે તથા જેને કારણે આપણામાંના ઘણા પોતાની આજુ ફરજોમાંથી 'છૂટા' થવાનો વખત ક્યારે આવે તેની રાહ જોયા કરે છે, તેનો અર્થ પણ એ જ થાય છે. . . . મિ. બ્રાઉન રસેલ પોતાની સમાજવ્યવસ્થામાં કામદાર-વર્ગને જે 'નિરંકુશ' કુરસદની ખાતરી આપે છે, તેનો અર્થ પણ એ જ થાય છે. કાંઈ પણ જવાબદારીને હોવી એનો અર્થ એ જ થાય કે, કાંઈ પણ કામ કરવાનું જ ન હોતું; અને તે તો મરજી જવા કંટાળાનું બીજું નામ જ થયું.

હવે હું નીચેના સિદ્ધાંત રચાવિત કરવાની હિંમત કરું છું કે, માણસ સ્વભાવથી જ જવાબદારી તરફ વારે છે, અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, તે જન્મથી જ ટ્રસ્ટી છે. તેથી કરીને કેળવણીની જે પદ્ધતિઓ તેની ટ્રસ્ટીપણાની, ઉક્તિ ખીલવવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે, તે બધી જ પોતાનું મૂળ પ્રયોજન ચૂકે છે; તથા સંસ્કૃતિની જે પદ્ધતિઓ તેને ટ્રસ્ટી ગણવામાં નિષ્ફળ નીવડે છે, તે બધી એને અન્યાય કરે છે. તેનો સ્વભાવ સતત જે વસ્તુ માટે ઝંખ્યા કરે છે, તે વસ્તુ 'જવાબદારી' જ છે. અને તે વસ્તુ તેને મળવી જ જોઈએ, તથા તે મેળવશે જ. જવાબદારીનો હક નાગરિકનો સૌથી પ્રથમ હક છે. તે સિવાયના તેના બધા 'હકો'નો કાંઈ જ અર્થ નથી. આ જગ્યાએ તેના હકો અને ફરજો એક જ બન્યા છે. તેને ધણીય ફરજો છે; પરંતુ ફરજોનો હક બધી ફરજોના મૂળમાં રહેલો છે. તે એક ટ્રસ્ટી છે; અને પોતા ઉપર મૂકવામાં આવેલા વિશ્વાસને પાર પાડવાનું તેના ઉપર બંધન છે. પરંતુ બીજાઓ તેના ઉપર વિશ્વાસ થઈ એવો તેના હક ફક્ત ન થાય, તે જોવાની તેના અન્ય નાગરિક બહુઓની સૌથી પ્રથમ ફરજ છે.

('સર્વોદય'ની જીવનકલા'માંથી)

એલ. પી. જેમ્સ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સંપાદકમંડળ

શુભતરામ દવે
ગોપાલદાસ પટેલ
નગીતદાસ પારેખ

મણિભાઈ દેસાઈ
મનમોહન દેસાઈ (વંચી)
છવ્વણ દેસાઈ (બેંગલોર)

વર્ષ ૩

અંક ૬

માર્ચ

નવચંદન, અમદાવાદ

૧૯૪૨

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

માર્ચ, ૧૯૪૨

વર્ષ ૩

અંક ૬

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
બાળવનના મંથનોનું શિક્ષણકાર્ય	દિવ્યપ્રસાદ બ. દીવાનજી	૨૦૧
દુકારામની વાણી	કિશોરલાલ ધં. મણિલાલ	૨૦૩
શુદ્ધિ શી રીતે ખોલે ?	"	૨૦૪
સોળ વરસનું સરવેયું	વિક્રમદાસ કોઠારી	૨૦૪
ન્યાયમૂર્તિ રાનડે - ૨	પાંડુરંગ દેસાંખંડે	૨૦૬
ભૂતકાળના પ્રયોગો - ૧	"	૨૦૬
પદાર્થવિજ્ઞાનની શુભરાત્રી પરિભાષા	"	૨૧૩
ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રનો દ્રષ્ટ	"	"
ઈતિહાસ - ૨	દરિદર ભટ્ટ	૨૧૪
બ્રધરો લીધો	કિં. ધં. મં.	૨૧૭
ટોલ્કન ખેન અસંકળ નથી	દરજીવન સોમેશ	૨૧૮
ભલામણ પર ભલામણો !	વિક્રમદાસ કોઠારી	૨૧૯
ગામઠાંની ઢાઈરૂંઢીનો પ્રશ્ન	શંભુપ્રસાદ ક. ભટ્ટ	૨૨૨
ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું વાર્ષિક નિવેદન	"	૨૨૩
ધર્મનાં બાહ્ય ચિહ્નોની મહત્તા	"	"
ને મર્ચાંદા	રવં ચિમનલાલ મા. વેંમુલ	૨૨૬
ચાખાનો ખોરાક - ૨	નારાયણલાલ સલાચિયા	૨૩૧
ખાવાયેલો માત્ર	નં.	૨૩૨
આપણું શરીર	મં.	૨૩૩
ખાદીની ભૂમિકા	વિં.	૨૩૪
નહું વાચન	"	"
પત્રગીતા } સંજીવગીતા }	ગાં.	૨૩૬
હારથવિવાસ	રા. સો.	૨૩૬
ઈશ્વરનું ખૂન	બં. ગાં.	૨૩૭
સાભાર રવીકાર	"	૨૩૭
માસિક વિવેચન	"	"
રોકશી નખનાલાલજી	મં.	૨૩૮
ગારમીમાંડા	"	૨૩૮
આં. એન. એમ. શાહને વિનંતી	"	૨૩૮
પ્રધાન-પ્રધાનમાં ફેર	કિં. ધં. મં.	૨૪૦
સુધારો	મં.	૨૪૦

મુચના

આ માસિક ૧૨ મહિનાની પહેલી તારીખે બહાર પડેલો.
કોઈ પણ માસથી માલક રઈ રાકાયો.

દરેક માસના પહેલા આઠવારિયામાં અંક ન મળે તો માલકે પોતાનો માલકનંબર લખી ખબર આપવાથી તે અંક મોઢી આપવામાં આવશે. એ પહેલાં, ટપાલ ખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે. સરનામાનો ફેરફાર અંગેને દ્વારતે જાણવવા કે જેથી નવો અંક નવા સરનામે મોકલી રાકાય.

માલકોએ પત્રવહેવાર કરતી વખતે પોતાનો માલકનંબર અવશ્ય જાણવવા વિનંતી છે.

મુબદ્દા માલકો પોતાનું લખાન નવજીવન કાર્યાલયની મુબદ્દા શાખા (૧૩૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ)માં ભરી રાકશે.

પોસ્ટલ ઓફિસ કોષ ન કરવા વિનંતી છે.

લખાનમના ૬૨ ફેરમાં પરફેરમાં બહાર પડેલાં શા. ૨-૦-૦૦ શિ. પાંચ શા. ૧-૦-૦૦ ૫૨૬ નંબર, ચાર આનું

અવરજીવન નવાં શિક્ષણ અને સાહિત્ય નવજીવન કાર્યાલય, શા. બોક્સ ૧૦૫, અમદાવાદ

નવાં પુસ્તકો

રચનાત્મક કાર્યક્રમ કેટલીક સંચનાઓ લેખક: બાલ રાજેન્દ્રપ્રસાદ. ગાંધીજીની પત્રિકાની પૂર્વરેષે લખેલી અંગ્રેજી પત્રિકાનો ગુજરાતી અનુવાદ, જેની ગાંધીજીએ 'દરિદ્રનબંધુ' દ્વારા ભલામણ કરેલી છે. પૃષ્ઠ. ૪૮. કિંમત ત્રણ આના. ટપાલ અને રવાનગી ખર્ચ એક આનો.

નિર્ભયતા લેખક: કિશોરલાલ મણિલાલ કિમત રોક આનો. ટપાલ અને રવાનગી ખર્ચ એક આનો.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૩-અંક ૬]

અમદાવાદ

[માર્ચ, ૧૯૪૨

બાળજીવનનાં મંથનોનું શિક્ષણકાર્ય

નાનાં બાળકોની કેળવણી માટે ઘરમાં જ બહુ સુંદર સામગ્રી પડી છે, એ તરફ બહુ ઓછા કેળવણી-કારોનું ધ્યાન ગયું છે. બાળશિક્ષણની જે ભરપૂર અનુકૂળતાઓ ઘરમાં પડેલી છે, તેનો સુદૃઢ અભ્યાસ ધરાવતી જરૂર છે. વંશપરંપરાગત મળી રહેલો અનેક સંસ્કારોનો વારસો એ ઘરકેળવણીની બહુ કીમતી શ્રમિકા ધર્મ પડે છે. એ શ્રમિકાને ઓળખી લેવાની સૌથી વધારે શક્તિ માળાપ અને વહીવટ પાસે જ પડેલી હોય છે. એમનો જ સતત અને માયાળુ સહવાસ બાળકને મળતો રહે તો તેઓ જ બાળકને પ્રેમથી જીતી લેવાને સૌથી વધારે લાયક હોય છે. બાળકોને કેળવવામાં આ શ્રમિકા બહુ જ ઉપયોગી નીવડે છે.

બાળક જન્મે છે ત્યારથી એનામાં ચેતન શિભરાતું હોય છે. એનું એ ચેતનબળ જ બાળશિક્ષણની સર્વોત્તમ સામગ્રી પૂરી પાડે છે. સ્વાનંદનાથ ટાગોર લેખે છે 'તેમ, બાળજીવનની શિભરાઈ જતી આ વિવિધતા અને વિપુલતાને ઓળખી લઈ, તેના સ્વાભાવિક વિકાસની સગવડો કરી આપવાની દલા જે સારી શકે છે, એ જ સાચો શિક્ષક નીવડે છે. આપણે બધા બાળજીવનની આ મૂલ શક્તિઓને ઓળખતા જ નથી. અને એ પ્રતિ એટલી કડુણ નેદરકારી દાખરીએ છીએ કે, ધણે ભાગે તો આપણા હલેવાતા શિક્ષણથી એ શક્તિઓને કરમાતી નાંખીએ છીએ — કેટલીક વખત છૂંદી પથ્થુ નાંખીએ છીએ.

બાલજીવનની આ વિપુલતા અને વિવિધતાનો સદજ આનંદોય ઘરમાં જ થાય છે. બાળશિક્ષણની પ્રવૃત્તિઓની ગમે તેટલી કુશળ ચોળના કરીએ છતાં, તેમાં બાળજીવનના પ્રગટીકરણને પૂરા અવકાશ મળી શકે એમ છે જ નહિ. બાળકનાં મંથનો

ચોનીસે કલાક ચાલુ હોય છે અને એ મંથનોને અનુકૂળ એવું વાતાવરણ ઘરમાં જ સૌથી વધારે પ્રમાણમાં નિર્માણ ધર્મ શકે છે. બાળજીવનનાં આ મંથનો આપણે સમજી લઈશું તો ઘરમાં જ પડેલી બાળશિક્ષણની સામગ્રીનો સારો ખ્યાલ આપણને આવશે. આ વસ્તુ માટે બાળમાનસનો નીક નીક અભ્યાસ કરવો પડે છે. એ અભ્યાસમાં માનસશાસ્ત્રનાં થોડાં અગ્રણ્ય પ્રમાણમાં જ મદદશર ધર્મ પડે છે. જે શિક્ષકમાં બાળકો માટે અખૂટ પ્રેમ શિભરાતો હોય છે અને એના નિર્દોષ જીવનમાં જેને અદ્યુત રસ પડે છે, તે જ બાલમાનસનો સાચો અભ્યાસ કરી શકે છે.

(૧) નાનપણથી જ બાળક સ્વાધ્યયી ધરાવે મથી રહ્યું હોય છે. માની પ્રેમાળ ગોદ એને ખૂબ જ ગમે છે, છતાં એની હાંધમાં રહીને પોતાના જીવનની નાની મોટી પ્રવૃત્તિઓ પોને જાતે કેમ કરી શકે, એની એને પુષ્કળ હોંશ હોય છે. એવાં બાળકો ઘણાં હોય છે જેમને અધિક વસ્તુ મેળવતાં બહુ જ મુશ્કેલી અને મહેનત પડે છે. એમની એવી મુશ્કેલી જોઈ આપણે એમને એ વસ્તુ આપવા જઈએ, તો તેઓ ખૂબ ખિન્નજી જાય છે અને એમનું કામ આપણે કરી દઈએ તો એમને ખિન્નકૂલ પરવડતું નથી. માનાં બધાં જ કામોમાં બાળક સદકાર આપવા અને મદદ કરવા તત્કસતું હોય છે; એમાં એની સ્વાધ્યયી પ્રવૃત્તિનો જ અવિષ્કાર થતો હોય છે.

(૨) એ વૃત્તિ સાથે સંકળાયેલા બાળજીવનનો બીજો ઉપયોગી સરેકાર જલતમ્બનનો છે. એમાં જ એનો પરિશ્રમ-પ્રેમ ખીલી જોડે છે. બાળકને આજીવ જીવન ખિન્નકૂલ પસંદ નથી. સતત ઉલોચમાં મચ્યા રહેવું એને બહુ જ ગમે છે. મહેનત

કરી એ જ એના ખીલતા જીવનનો આસોવધૂસ છે. આપણે જ બાળજીવનમાં સ્વાભાવિક રીતે પડેલી આ પરિશ્રમ-ભક્તિને ચૂંથી નાંખી પરિશ્રમદ્રોહ અને પરાવર્તનનું ભયંકર વાતાવરણ ઊભું કરી દઈએ છીએ.

(૩) સ્વાશ્રય અને જાતમહેનત તથા પરિશ્રમ-પ્રેમના સંસ્કારોમાંથી બાળકની નીડરતા અને સાહસ-વૃત્તિ આપોઆપ ખીલી ઊઠે છે. એના જીવનમાં જે સ્વાશ્રય અને પરિશ્રમના પુષ્કળ પ્રસંગો એને મળતા રહે અને એમાં આપણે એને ખૂબ ઉત્તેજન આપીએ, તો એનું જીવન સાહસોથી ઊભરાવા લાગે છે. નીડરતા બાળજીવનની બહુ જ સ્વાભાવિક વૃત્તિ છે. 'ક્રીસ્ટ મૂન ના કાવ્ય-સંચયમાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે આ વૃત્તિ વિશે બહુ સુંદર કાવ્યો રચી આપણને એની કાવ્યમય ઓળખાણ કરાવી છે.

(૪) પોતાના જીવનની પ્રવૃત્તિઓની ગંધોને ચૂંચો જતે જ ઉકેલવાની પુષ્કળ હોંસ ધરાવનાર બાળકમાં નવું નવું શોધવાની, જાણવાની અને મહણ કરવાની વૃત્તિ ખીલતી જાય, એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. જ્ઞાનની સાચી ભૂખ એનામાં રહેલી જ છે. એ જિજ્ઞાસના વિષયો એ પોતે જ શોધી શકે છે. આજે તો એની એ ભૂખ ઓળખ્યા વિના, એને ન મમે એવા વિષયોનું જ્ઞાન એનામાં ટોફર બેસાડવાના કૃત્રિમ પ્રયાસોમાં જ આપણે કેળવણીનો ટોંગ આદરી રહ્યા છીએ.

(૫) બાળકની એ જિજ્ઞાસાવૃત્તિ, એનામાં રહેલા સ્વાશ્રય અને પરિશ્રમના પ્રિય સંસ્કારો, નેમ જ એની સાહસવૃત્તિના જે સ્વાભાવિક વિકાસ થવા દઈએ, તો બાળકની શોધકશક્તિ અને વિચારશક્તિને પુષ્કળ અવકાશ મળે છે. કિશોરલાસભાઈએ જુદીની સુંદર વ્યાખ્યા આપી છે: 'જુદી એટલે આવ્યારો નિર્ણય કરવાની શક્તિ. પોતે જે પરિસ્થિતિમાં હોય તે પરિસ્થિતિમાં થી રીતે વર્તવું તે નિઃસંશયપણે જે દરાવી શકે તે જુદિમન.' બાળક જ્યારે એકલું અથવા પોતાના બાળસાથીઓ સાથે પોતાની મનમમતી અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં તદ્દતીન ધર્મ ગયું હોય છે, ત્યારે એની જુદિને સીધી સરસ ઉપયોગ અને વિકાસ થઈ રહી હોય છે. અણસમજી વડીતો અને શિક્ષકો જુદિના આ સાચા વિકાસની પૂરી અવગણના

કરી આંકપાડો અને ઇતિહાસ-શ્રેણીનાં થોમાંથી બાળકોનો જુદિવિકાસ કરવાની ભ્રમણામાં અધરાજી જ કરે છે.

૬. બાળક પ્રવૃત્તિશીલ અને પરિશ્રમપ્રેમી હોય છે તેની સાથે એનામાં કલાનો પ્રેમ પ્રથમથી જ પડેલો હોય છે. ચિત્ર અને સંગીતનો એને ખૂબ શોખ હોય છે. 'લીટા શું પાડે છે' એ ગેરસમજમાં આપણે એની ચિત્રકળાની ખીલતી કિસ્સો ક્યારે નાખીએ છીએ. ગીતા અને ભજનો લલકારવાં એને બહુ ગમે છે. એનો એ પ્રેમ એટલો તીવ્ર હોય છે કે, વાંચતાં ન આવડતું હોય તોયે થવણીમાંથી નાનું બાળક સહેજે ૨૫-૪૦ ભજનો અને ગીતો એની મેળે દીધી જાય છે. એ પૂરતી એની સ્મરણ-શક્તિ ખીલેલી જ હોય છે.

બાળકની આ બધી સ્વાભાવિક વૃત્તિઓ છે, અને બાળજીવનનાં નાનાં મોટાં કાર્યોમાં એ બધી વૃત્તિઓ પ્રગટ થવા મળી રહી હોય છે. બાળ-જીવનનાં આ મંથનો જ એના સ્વયંશિક્ષણના પ્રયાસો છે. ધૃષ્ટિરે માનવજીવનના સ્વાભાવિક વિકાસની સરસ યોજના બાળજીવનનાં આ મંથનોમાં મૂકેલી છે. કવિ વડ્ડર્થમાં બાળકને માનવજાતિનો પિતા ભેષે છે, (The child is the father of man,) એનો આ જ અર્થ છે. સ્વાશ્રય, જાતમહેનત, પરિશ્રમપ્રેમ, નીડરતા, સાહસ, જિજ્ઞાસા, શોધકવૃત્તિ, વિચારશક્તિ, સંગીતપ્રેમ, વગેરે સંસ્કારો એવા ઉચ્ચ પ્રકારના છે કે, જે પ્રભુ એ સંસ્કારોના યોગ્ય વિકાસને માર્ગે પોતાનું રાષ્ટ્રીય જીવન ધરે છે, તે માનવજાતિના પ્રગતિમાર્ગનો જ્યોતિ પ્રગટારે છે. આપણા કેળવણીકારો બાળજીવનમાં પડેલી આ શિક્ષણસામગ્રીને કપારે ઓળખવો !

બાળકના સ્વયંશિક્ષણનાં આ બધાં મંથનોનું આલિંગન માટે ઘરમાં અને બાળકના રોજના જીવનમાં બરપૂર સામગ્રી પડેલી છે. બાળકની દિનચર્યા એ જ એની સૌથી સરસ પાઠશાળા છે. એના જીવનની પ્રત્યેક નાની મોટી પ્રવૃત્તિ એ જ એનાં જીવંત પુસ્તકો છે. બાળજીવનની આ અસંખ્ય નાની પ્રવૃત્તિઓ દારા, એની ઉપર જણાવેલી બધી વૃત્તિઓ બાળકનું શિક્ષણ નિર્માણ કરી દે છે. બાળકનાં આ નાનાં મોટાં કાર્યો આખ નજીવં સામગ્રી, પરંતુ સમગ્ર માનવ

એ પ્રત્યેક કાર્યને શિક્ષણની દૃષ્ટિએ નિહાળશે, તો એમાં પડેલી બાળવિકાસની બરપૂર સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવાનો એમને ખૂબ ઉત્સાહ આવશે.

બાળકોનાં આ કાર્યો ક્યાં છે તે પણ સહેજ વિચારી લઈએ.

૧. સવારે વહેલા ઊઠવું. ૨. બિછાનું ઠીક કરી બ્યવસ્થિત રીતે એના નિયત, રથને ગોઠવી દેવું. ૩. દાતણપાણી કરવું. ૪. શૌચ જવું. ૫. નારતો કરવો. ૬. સ્નાન કરવું. ૭. કપડાં ધોવાં. ૮. રસોઈમાં મદદ કરવી. ૯. સફાઈ કરવી. ૧૦. ભોજનકાર્ય. ૧૧. વાસણ સ્વચ્છ કરવાં. ૧૨. પાણી ભરવું. ૧૩. કપડાંની ગડી વાળવી. ૧૪. ફાટેલાં કપડાં સાંધવાં. ૧૫. પોતાનાં સાધનો અને વસ્તુઓની બ્યવસ્થિત ગોઠવણી કરવી. ૧૬. કાંતવું. ૧૭. દીવાખતી સ્વચ્છ કરવી. ૧૮. નખ કાઢવા. ૧૯. રમત રમવી. ૨૦. મહેમાનોની સરભરા કરવી. ૨૧. બજારકામ કરવું. ૨૨. રાત્રે બિછાનું કરવું. વગેરે. આમ બાળજીવનની અસંખ્ય નાની મોટી પ્રવૃત્તિઓનો ઉપયોગ સમજી માયાપ એના સ્વયંશિક્ષણ માટે કરી શકે છે. માયાપ જો બાળજીવનને જ શિક્ષણનું ક્ષેત્ર સમજી લેશે તો એમને જણાશે કે, આ પ્રકારનું શિક્ષણ આપવા પોતે બહુ બહુલા હોવાની જરૂર નથી. એ માટે પૂરતો વસાવટો પડતો નથી. આ કાર્ય માટે એમને ખાસ અલગ વખત આપવાનો હેતુ નથી. એમનું પોતાનું ગૃહકાર્ય આથી રખડી જતું નથી. હકીકત તો એ છે અને અનુભવ તો એમને એવો

યશે કે, બાળકોનું આનું સ્વયંશિક્ષણ સંભાળવામાં એમને સૌથી મોટો લાભ એ મળવાનો છે કે, બાળકોની સંભાળ લેવામાં તેમ જ પોતાના ઘરની બધી જાતની બ્યવસ્થા કરવામાં એમનાં બાળકો જ એમના મોટામાં મોટા અને અતિશય કીમતી સાથીઓ નીવડવાના છે. બાળકો પોતાનાં વડીલોના પ્રત્યેક કાર્યમાં હોંશબરી અને બ્યવસ્થિત મદદ આપતાં થઈ જશે, અને તે કાર્ય પોતે કરતાં શીખશે. બાળકો સાથેનો માયાપનો સંસર્ગ અને સહવાસ વધતો જશે. પરસ્પર સહકારમાંથી વિશ્વાસ અને પ્રેમનું વાતાવરણ વધુ બળવાન બનતું જશે. બાળકોમાં આપમેળે વિનય, વિવેક, આત્મકિંતવણું વગેરે ખીલતાં જશે. બાળક એક ‘ખટખટ’ મટી જઈ માયાપ માટે સાત્ત્વિક આનંદ અને પ્રેમનું નિત્યનવીન વહેતું ઝરણું બની જશે. બાળશિક્ષણનું કાર્ય આ રીતે માયાપો સંભાળશે, તો બાળકોનો સર્વોચ્ચ વિકાસ તો થવાનો જ છે. એનાં મંથનને સન્માર્ગ મળવાથી, એની જોર કરી રહેલી વૃત્તિઓને ઉત્તેજન મળવાથી, ભાવિ જીવનની જવાબદારીઓની સર્વોત્તમ તાલીમ એને બાળપણથી જ મળતી જશે. આ બધું યશે, અને એમાં શુદ્ધિનો વિકાસ તો ઝાતપ્રાપ્ત છે, એ બતાવવાની જરૂર નથી. તત્કર્તા જેમ તેલ સંતાયેલું છે, એને અલગ પાડી શકાતું જ નથી, તેમ બાળજીવનનાં આ બધાં કાર્યોમાં બાળકની શુદ્ધિ તો ખીલતી જ હોય છે.

દિલખુશ બન દીવાનજી

તુકારામની વાણી

૬૧

ક્તિ વિવંચના કરીતણે જીવાં ।

મન ધોવંઢવીં દાહીં દિશા ॥ ૧ ॥

કોળા એકા ભાવેં તુમ્હીં અંગીકાર ।

કરાવા વિચાર ચાચ સાચોં ॥ ૨ ॥

હતર તે ભાતોં લામ તુચ્છ શાલે ।

અનુભવા બાલે શુભાશુભ ॥ ૩ ॥

તુકા મ્હણે લાગો અલંક સમાધિ ।

જાવેં પ્રેમબોધીં* યુક્તિનિર્ણય ॥ ૪ ॥

૫૧

કેટલીયે કંટું વિભાસણુ જીવે,

મન તો દોડાવેં દશે દિશા. ટેક. ૧

કોઈ એક ભાવે તમે અંગીકાર,

કરવા વિચારો એ જ કાળે. ૨

બીજા સર્વ લાભો તુચ્છ હવે થયા,

અનુભવે આનંદા ગુણ દોષ. ૩

તુકો કહે લાગો અખંડ સમાધિ,

જાઉં પ્રેમશુદ્ધિ-માંહી રૂપી. ૪

* પ્રેમશુદ્ધિ ?

દિગોરલાલ ધન મસૂદવાળા

બુદ્ધિ શી રીતે ખીલે?

(૩) બુદ્ધિ અને સાહસ

ગીતામાં કહ્યું છે કે, 'અયોગીને નથી બુદ્ધિ.' આનો અર્થ એ થયો કે, યોગ વિના બુદ્ધિ બિગી રહેતી નથી.

યોગનો અર્થ આ ઠેકાણે સમત્વ કરવામાં આવેલો છે. ગીતા પ્રમાણે સમત્વ એટલે સુખ-દુઃખ, લાભ-હાનિ, યશ-અપયશમાં સમતા. વાંચતાં આ ચબ્દો ખાલુ ભારે અને ઘણી જાણી આધ્યાત્મિક સ્થિતિ દર્શાવનારા લાગે છે. વિચાર કરતાં જાણ્યો કે એને ટૂંકમાં સાહસ પણ કહી શકાય. નાનામાં નાનું કાર્ય કરવું કે નહિ એનો ન્યારે નિર્ણય કરવાનો હોય, ત્યારે કોઈક જોખમ ઉઠાવવાનું તો રહે છે જ. જોખમનો અર્થ જ એ કે, કોઈ પણ કારણસર એ કામમાં વિપ્ન જીવું થવાનો સંભવ રહે છે, અને તેમ યાવ તો કોઈક દુઃખ, અપયશ કે હાનિ થવાનાં જ. વળી નિર્ધન પાર પડે તોયે ધાણું મુજબ સુખ, યશ કે લાભ થવાને બદલે તેથી ઊલટાંયે પરિણામ આવી શકે, ત્રણ કૂટ જોયેથી જ ઠેકડો મારવો હોય તો તે મારવો કે નહિ, તેનો નિર્ણય કરવા જે માણસ માગતો હોય, તે 'વાગશે તો?' એવા સંશયથી ન્યાં

મુધી મૂંઝાયા કરે, ત્યાં મુધી બિગો જ રહેવાનો. એ સંશય કાઢી નાંખવા માટે તર્ક-ઉપયોગી થતો નથી, પણ સાહસની વૃત્તિ મદદ કરે છે. 'શાનું વાગે!' અથવા 'વાગશે તો વાગશે!' એવી વૃત્તિ માણસમાં જોકે ત્યારે તે નિર્ણય કરી શકે. 'વાગશે તો વાગશે' એ વૃત્તિમાં સુખ-દુઃખ વગેરે વિષે તેટલા પૂરતી સમતાની વૃત્તિ નિર્માણ થાય છે. એ જ પ્રમાણે શી ભરીને પરીક્ષામાં બેસવું કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવા હોય, તો 'નાપાસ યશ્ચ તો પૈસા નકામા જશે' એવી ધારતી લાગ્યા કરે તો ફોર્મ ભરવાની હિંમત નહિ થાય. 'મહેનત કરું છું, પાસ થવાની ઉમેદ રાખું છું, પછી જો થવાનું હોય તે થાય,' એ વૃત્તિ હોય તો જ ઉમેદવારી કરી શકે. એટલે યશ-અપયશ વિષે તેટલી ક્ષણ પૂરતીયે સમતા જોઈએ. આમ નિર્ણય માટેની ક્ષણિક સમતા તે સાહસ, અને આરંભથી માંડીને પરિણામ આપ્યા પછીયે રહેનારી સમતા તે યોગ એમ કહી શકાય.

આવી સાહસરૂપી સમતા વિના બુદ્ધિ બિગી જ શકતી નથી, એટલે કે નિર્ણય પર આવી શકાતું નથી. કિસોરલાલ ધ. મરાઠવાળા

સોળ વરસનું સરવૈયું

'રેડિયે ગરીબ મુસલમાન તેમ જ હિંદુને લગભગ સરખા જ પ્રમાણમાં આય આપી છે. કરી હોદ્દા હયાં વગર કે વાળું વગરના વગર ગામડાંના લાખી દારીમહેનાં મળવામાં તેણે અત્યાર સુધીમાં પાંચ દરોડ રૂપિયા મૂકી દીધા છે.'

ઉપર પ્રમાણે ગાંધીજીએ 'હરિજનમંદુ'માં જે અંદાજ આપેલો. તેને વરસવાર ગણીને ૧૯૪૦ના પોતાના હેવાલમાં ચરખાસંઘે આપ્યો છે. તે ઉપરથી છેલ્લાં ૧૬ વરસમાં ચરખાસંઘ દ્વારા કાંતનાર, પીંજનાર, વણનાર વગેરે ખાદી-ઉત્પત્તિમાં બાગ બેનાર કારીગરોમાં કેટલા પૈસા વહેંચાયા તેનો ચોક્કસ આંકડો મળે છે. તે વર્ષવાર નીચે પ્રમાણે છે: (ચરખાસંઘની રચાપના પહેલાંનાં પાંચ વરસમાં કેટલા પૈસા ખાદીઉત્પત્તિ દ્વારા વહેંચાયા, તેનો સમાવેશ આ આંકડામાં થતો નથી.)

વર્ષ	૨. (દબારમાં)	૧૫ ફ. (દબારમાં)
૧૯૨૪-૨૫થી		૧૯૩૪ ૧,૩૦૦
૧૯૨૭-૨૮	૪,૫૦૬	૧૯૩૫ ૧,૬૪૯
૧૯૨૮-૨૯	૧,૬૪૨	૧૯૩૬ ૧,૬૮૩
૧૯૨૯-૩૦	૨,૯૬૧	૧૯૩૭ ૨,૨૧૬
૧૯૩૦-૩૧	૩,૬૦૧	૧૯૩૮ ૪,૧૫૧
૧૯૩૨	૨,૬૪૯	૧૯૩૯ ૩,૬૧૭
૧૯૩૩	૧,૮૫૪	૧૯૪૦ ૩,૬૮૮
		૩૬,૬૩૪

આ તો ચોખ્ખા મજૂરીના આંકડા છે. તેના ઉપર ફતી કિંમત, વાહનખર્ચ, ચરખાખર્ચ, વગેરે ચડ્યા પછી ખાદીની વેચાણકિંમત તો ૩૦થી ૨૧ ટકા વધારે થાય. એટલે આટલાં વરસમાં લગભગ પાંચ કરોડની ખાદી ખપી એમ કહી શકાય. આખા

રેશમાં વાર્ષિક એક અબજ ઉપરાંત રૂપિયા કાપડમાં વપરાય છે તેને દિસામે આ રકમ નજીવી છે. પણ એની આશિયત એ છે કે, તે પૈસા પરદેશ ગયા નથી, તેનાથી પૈસાદારોમાં ધર બદલાય નથી, પરંતુ ગરીબોની ઝૂંપડીમાં તે પૈસા પડેલ્યા છે. બીજા કાપડની ઉત્પત્તિ તરફના પાસેથી પાણી પડતી છે, ત્યારે ખાદી તરફના પાસે પાણી પાપ છે. વિશિષ્ટમાં તેમાં આળસનું એમડ રહેલું છે અને રાષ્ટ્રીય જનશ્રુતિનું તે અમોઘ સાધન છે. પ્રજામાં જડ કરી એટલા વિચારોને બદલીને તેને નવું સ્વરૂપ આપવું એ હાલમાં મહાભારત કાન્તિનું કામ છે. ખાદી-પ્રશ્નિએ તે કામ કરી બતાવ્યું છે. આવી મદદરતની પ્રશ્નિ ૧૯૪૦-ના વરસમાં કેટલી થઈ તે આપણે ટૂંકામાં જોઈએ.

	અગિય દિઠ	ગુજરાત
ગામડાંમાં કામ થયું	૧૩,૮૫૧	૨૨૩
ખાદી ઉત્પન્ન થો. વા.	૯૫,૫૧,૪૩૮	૨,૭૫,૯૦૬
" " રા.	૫૧,૩૬,૯૮૩	૧,૫૨,૮૨૭
" વેચાણ રા.	૭૭,૬૨,૭૫૦	૯,૪૦,૧૧૪
કારીગરોને કામ આપ્યું	૨,૭૬,૧૪૬	૫,૮૯૦
કાર્યકર્તાઓ	૨,૯૩૩	૨૬
ઉત્પત્તિ-કેન્દ્રી	૬૦૮	૮
બંદારો	૨૮૪	૧૯

આગલી સાયની સરખામણીમાં ઉપરના આંકડામાં ઝાઝો ફેર નથી. પણ ખાદીના વેચાણમાં ૧૯૩૯ કરતાં ૧૯૮૩ના વધારો થયો છે. ગુજરાતના વેચાણમાં ૩૬ ટકાનો વધારો થયો છે. ગુજરાતમાં ઉત્પત્તિનું કામ પણ ૪૪ ટકા વધ્યું છે.

આ સામની બીજી ગોંધા જેવી હકીકત નીચે પ્રમાણે છે :

૧. ખાદી ઉત્પત્તિમાં સંધે ૩. ૪૩ લાખ રોકવા છે. તેમાંથી કેટલીક રકમ જેઠા પાસેથી લેન તરીકે લઈને કામ કરવામાં આવતું. હવે તે પ્રથા બંધ કરી છે અને લોકો પાસેથી મળે તે પૈસા ઉપર કામ ચાલે છે.

૨. જવાબજબી કાંતણ પર વધુ બાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. ગુજરાતમાં આ કામ સાતું થયું હતું અને સ્વાવલંબી કાંતનારની ૮૧,૯૪૩ થાર ખાદી વણાઈ હતી.

૩. ખાદી કાર્યકર્તાઓ તૈયાર કરવા માટે સંધ તરફથી ખાદીવિદ્યાની પ્રથમા, મધ્યમા, અને વિશારદ પરીક્ષાઓ લેવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી અને કેટલીક જગ્યાએ કાંતનાર, ધોળનારને તાલીમ આપવા માટે વગેરે ચલાવવામાં આવ્યા.

૪. મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળનો અધિકાર બધ થયા પછી પ્રાંતિક સરકારોની મદદ ધીમે ધીમે ઝોળી થઈ ગઈ છે.

૫. એચુર, ગ્વાલિયર, અને ભાવનગર જેવાં થોડાં દેશી રાજ્યોમાં ખાદીની ઉત્પત્તિ અને પ્રચાર માટે થોડું કામ થયું હતું.

૬. સંધને થતા નવાની રકમમાંથી કારીગરોને વૈદ્યકીય મદદ, સ્વરૂપના અને દારૂનિષેધનું કામ કરવામાં આવ્યું હતું અને રોઈ રોઈ જગ્યાએ સરતા અનાજની કુકનો કાઢવામાં આવી હતી. આ નફામાંથી ખાદી ખરીદનારને પણ કંઈક લાભ આપવાનું ઠરાવવામાં આવ્યું હતું.

૭. ખાદીકામથી ને લોકોને થોડી ધણી મજૂરી મળી હતી તે લોકોમાં ૬૨ ટકા હિંદુ, ૭ ટકા હરિજનો, ૨૨ ટકા મુસ્લિમો અને ૧૦ ટકા બીજા હતા. એટલે પહેલાંની માફક કામ કે નાતજાતના બેદ વગર બધી કેમોને આ પ્રશ્નિનો લાભ મળ્યો હતો.

આમ આ દેવાલમાંથી ઘણી જાણવા જેવી હકીકત મળે છે. ખાદીપ્રશ્નિ સમજવા માટે આંકડા વધારે ઉપયોગી થાય તે માટે, દર વરસે આંકડા આપવાની પદ્ધતિમાં સુધારો કરીને જુદી જુદી રીતે આંકડાનું પૃથક્કરણ કરીને ચરખાત્રઘ આપે છે, તેમાં એક ખૂંચે તેથી બાબત એ છે કે, ૧૯૪૦ નો દેવાલ ૧૯૪૧ના જુનમાં લખાયો, ત્યાર સુધીમાં પણ કેટલીક સાખાઓએ પોતાની પૂરેપૂરી હકીકત મોકલી આપી નથી અને તેથી કેટલાક કોણ અધૂરા રવા છે. ગુજરાતમાંથી પણ થોડી અધૂરી માહિતી મળી છે. આ સૌચનીય છે. આ બાબતમાં આપણે સરકારી ખાતાં કરતાં જરાય ઝોળી ચીવટ નહિ બતાવવી જોઈએ. ત્યાં તે કામ કાપલાના જોરે થતું હોય તેા રાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓએ ને સ્વેચ્છાએ, પણ વધારે ચીવટથી અને નિયમિતતાથી કરી બતાવવું જોઈએ.

વિહવાલસ કોઠારી

નેઈએ, તેનું પણ ચોક્કસ દિગ્દર્શન તેમણે ક્યું છે. આવી જ નતના ખીલ પણ કેટલાક નિબંધો આ સભા આગળ માધવરાવે વાંચ્યા હતા. ગ્રામા-કોલેજમાં જે શિક્ષણદાયક તેમણે રાફે ક્યું હતું તેને ત્યાં જ ચાર દીવાલોની અંદર મર્યાદિત થવા ન હોતાં બહારની જગતને પણ કંજણથી આપવાનું કાર્ય તેમણે ત્યારથી જ રાફે ક્યું કહેવાય. તેમના નિબંધો કે બાપણોમાં ઔપચારિકતા જરાય ન હતી. તેથી તેમના નિબંધોનો હૃદયેષ્ય કરવો અઢી અંધાને ન ગણાય. નિબંધ અને બાપણ એ બંને લોક-શિક્ષણનાં ઉત્તમ સાધનો છે એમ માનીને જ તેઓ એ સાધનોનો ઉપયોગ કરવાની તક કહી પણ જવા દેતા નહિ.

એ જ સમય દરમિયાન રાષ્ટ્રીય કલંબનું સીધી કે આડકતરી રીતે જાન કષાયવારી અનેક પ્રયત્નિઓ મુંબઈમાં ચાલતી હતી. તે બધીનું સૂચનાયન કરનારઓમાં નાના શંકરશેઠ, ડૉ. બાઈ ઘાટ, રામસાહેબ મેંડલિક, પ્રેમચંદ્ર રાયચંદ, દાદોબા પાંડુરંગ, વગેરે મહારાષ્ટ્ર-ગુજરાતને પરિચિત એવા બહાદુરો હતા. આમાં બાઈ ઘાટ અને મેંડલિક ખૂબ વિદ્યાપ્રેમા, સંશોધનમા ખાસ રસ લેનારા, તેમ જ પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિના ખાસ દિમાયતી હતા. દાદોબા પાંડુરંગ, બાળશાસ્ત્રી નંભેકર ઇલાહિ સામાજિક અને ધાર્મિક સુધારાના ખાસ આગ્રહી હતા. દાદોબા પાંડુરંગે ‘પરમહંસ સ્થા’ નામની એક સભા ૧૮૪૭ માં ત્રાપી હતી તેના ઉરોમાં નતભેદનો ઉચ્છેદ, વિધવાવિવાહ-પ્રતિબંધનો નિરોધ, તથા મૂર્તિ-પૂજાનો નિરોધ, જે ખાસ નોંધવા લાયક ગણાય. પણ આ સભાનું આખું કામ શ્રમપણે ચાલતું હતું અને જ્યારે સભાનું પત્રક ચારાઈ ગયેલું ત્યારે પડયું, ત્યારે તેના સભ્યોમાંથી ધનુષાખરા સામાજિક બંધિનકાર વગેરેની પીઠા ઢાળવા એક એક રડી સભા છાંટીને જતા રહ્યા.

આ જ સમયમાં ‘મહારાષ્ટ્ર બંધનકેસ’ નામથી આગળાનો નબળોત્તર ફિરોઝ બંધન હતો, અને તેના કાર્યગુરુએ અઘાનેલા અનીતિના અજાડાનું બંધકર સ્વરૂપ લોકો આગળ કપાડું પાડનાર હરચનદાસ મળજીને (ઈ. સ. ૧૮૬૧માં) વિનય મળ્યા હતા. ડૉ. બાઈ ઘાટ, શ. સા. મેંડલિક, વગેરેની હરચનદાસને ગરી સહાય હતી. ‘લોકહિતવાદી’ના ઉપનામથી જાણિત પાચેલા

જાળશાસ્ત્રી નંભેકર નેકે ઈ. સ. ૧૮૬૬માં ૩૬ વર્ષની ઉંમરે ગુજરી ગયા હતા, છતાં દાદોબા પાંડુરંગ તેમનું જ કાર્ય આગળ ચલાવતા હતા. તે પૂરતો તેમનો હૃદયેષ્ય અઢી થયો છે. નંભેકર અનકમાયાસવિદ હતા. તેમણે વરદાઈને ખિસ્તી બનેલા એક દિવ્દ ગૃહસ્થને પાછા સ્વધર્મમાં લેવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો હતા. મુદ્દિધર્મની હિલચાલના આધુનિક જ્ઞાનાત્માં આજ દિવ્દતાનમાં દશય તેઓ જ આજ પ્રવર્તક અણધ.

શ. બ. બાપાજી હરિ દેસમુખ તથા મહારાષ્ટ્રના કૃષિચંદ્ર વિદ્યાગ્રામર ગણાવેલા વિપ્લુશાસ્ત્રી પંડિત આ જ વખતે મુંબઈના નંદેશ્વરનમાં આગળ આબ્યા હતા. વિપ્લુ-શાસ્ત્રીએ વિદ્યાગ્રામરના વિધવા વિવાહ-વિષયક પ્રસ્તાવન મરાઠીમાં બાપાંતર કરેલું. તથા વિધવાવિવાહનું મંડન કરવા માટે લેખો લખવાનું તથા બાપણો કરવાનું કામ તેમણે સતત આજી રાખેલું. મરાઠીનો નાદરીની બેઠી ફનાલી દઈ દિવ્દ વિધવાની રિયત સુધારવાના કાર્ય માટે તેમણે બેજ લીધો હતો. ‘લોકહિતવાદી’ ન્યાયખાતામાં નોંધે હતા અને સર્વાંગીણ સુધારાના કાર્યને ઉપકારક થાય એવું વિચારપરવર્તનનું કાર્ય તેઓ કરતા હતા. રાજદારને અંગે પણ તેમણે ખૂબ પ્રમતિશીલ વિચારો દર્શાવ્યા છે.

લોકહિતવાદીના જ સમકક્ષીન એવા વિપ્લુગ્રામ અગ્રવારી નામની બીજા એક વ્યક્તિનો ઉલ્લેખ કરવો અઢી અપરેણ નહિ ગણાય. રૂઢ લોકિક આચારોને તેમણે સંદેશ ત્યાં કર્યો હતો. નેદા પહેરીને જમડું, મુસલમાનના હાથનું પાણું, હરિજનો સાથે આબડોટની બાંધિ રાખવા વિના ઇટથી વર્તવું, વગેરે બાબતોમાં તેમને ઘેરા બાબ ન હતા. વિધવાવિવાહ એ એમને મન રમત જેવી વાત લાગતી હતી. આખી વિવાહસંદેશમાં જ પરિવર્તન થતું નેઈએ એમ તેઓ માનતા. ‘સુખદાયક રાજ્યપ્રકાશી નિબંધ’ નાગના પોતાના લેખમાં તેમણે સામ્યવાદના એક પ્રમારની જ રમ્ભાત તથા દિમાયત કોરી છે તેમના ઉપ સુધારકપણાનું ર્શન નીચે આપેલાં તેમનાં કેટલાંક વાક્યો ઉપરથી થઈ શકશે. ‘મહારાષ્ટ્રને દરજાન બહાર અને બાહ્યને દરજાનની અંદર એવો પક્ષપાત કરવો યોગ્ય નથી.’ ‘રાજ્યમાં લેખનવાચનના જ્ઞાત વિતાનો કોઈ પણ ન હોવો.’ ‘કોઈ રૂબ ને જીવાન કન્યા સાથે લગ્ન કરે તો તે કન્યને યોગ્ય વર ને પોતી આપી તેની સાથે તેનું લગ્ન કરી આપવું નેઈએ.’ ‘દિવ્દતાનના રાજકીય લખાણ...પણ’ લિપિ એવી જે દેવનાથરી તેમાં થતું નેઈએ.’ ‘રાજ વંશસ્થપાસન ન હોવો નેઈએ, તેને નીમવાનો હક પ્રજાજનોને છે.’ ઇલાહિ આ ઉપરાંત મિગનરીઓએ દિવ્દધર્મ ઉપર આ ગળમાં જે નેશસેર આક્રમણ કરે ક્યું હતું તેનો સામનો પણ એટલા જ નેશથી વિપ્લુગ્રામએ કર્યો હતો.

રાજે મુંબઈમાં વિદ્યાર્થી તથા અધ્યાપક તરીકે રજા તે કાળમાં ઉપર અખાલેષી જે વિવિધ પ્રયત્નોએ ચાલતી હતી તેના સ્વરૂપ વિશે એટલું કહેવું નેઈએ કે, સૌરા રાજકારણના પ્રલને તેમાંથી ખાતલ સમયમાં આજો હતો, અને તેનું કારણ એ જણાય છે કે, પેટાગની સભાને ૧૮૮૬માં અંત આપવા પછી પોતાની સત્તાની જગ્યા કરવાના કામમાં અંગેએ અંગી પડવા હતા. વિશેષી રાજકીય બળો કે આંદોલને બળે એ તેમના કાર્યની

દિએ છેલ્લું હતું, અને લોકોના અગ્રણીઓને પણ એવી પ્રવૃત્તિ માટે લાઠાકલિક અવકાશ દેખાતો ન હતો. એટલે સીધી રાજ્યીય પ્રવૃત્તિનું ક્ષેત્ર બાદ કરી ખીલ સમાજ-સેવાનાં કે સમાજ-ઉદ્ધારનાં કાર્યો તરફ તેમનું ધ્યાન બંધ એ સ્વાભાવિક હતું. અંગ્રેજ સત્તા સિંધર થવાથી અમુક ભતતી નિરાંત કે શાંતિ તેમને મળી હતી. અને પરથીયે રાજ્યનાં દુરગામી અનિશ્ચ પરિણામોની અસર હજી નજીવી બાકી હતી. એટલે અંગ્રેજો સાથે છૂટ્યા અને આપણે સાથે હાથો એ પ્રશ્નની મીમાંસા કરવા જતાં, તેમની નજર પ્રથમ પોતાની સામાજિક પવિત્ર દશા, ધર્મમાં દાખલ થયેલા સરો અને જરૂર, વિદ્યાનો અભાવ, વગેરે કોષો તરફ જ ગઈ. તેથી સને ૧૮૨૦-થી ૧૮૬૦-૭૦ સુધીની એ પેઢીઓનું ધ્યાન મુખ્યત્વે કરીને સામાજિક-ધાર્મિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ આણવા તરફ ગયું, એની ઉપર ગણવેલી પ્રવૃત્તિઓ પૂરતી સંયત છે.

માધવરાવને પણ આસપાસ ચાલતી પ્રવૃત્તિઓમાંથી જ પસંદગી કરવાની હતી. ઉપરોક્ત જ્ઞાન પ્રસારક સભામાં ભેઠાઈને લોકશિક્ષણની શરૂઆત તેમણે કરી દીધી હતી. શિક્ષણ પૂરું થયા પછી તેઓ સમાજમુદ્ધારના કાર્યમાં પડયા, અને વિધવાવિવાહનો પ્રવિંધ દૂર

કરવાનું કામ તેમના પૂર્વગામી નેતાઓએ શરૂ કર્યું હતું તેમાં જ તેઓ ભેઠાયા. ઈ. સ. ૧૮૬૫માં વિધવાવિવાહ-ઉત્તેજક મંડળની રચાપના કરવામાં આવી ત્યારે એ દેશી રાજ્યો તેના પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખ બન્યા અને વિધ્વજાશ્રી પંડિત તેના મંત્રી બન્યા. માધવરાવ તેમાં સક્ષાત્ત્વ વરીકે ભેઠાયા. પણ ૧૮૬૨માં જ્યારે 'ઈન્ડુપ્રકાશ' છાપું શરૂ કરવામાં આવ્યું અને તેના અંગ્રેજ વિભાગનું સંપાદનકાર્ય જ્યારે માધવરાવને કરવાનું આવ્યું, ત્યારે વિધવાવિવાહની એ ચળવળને આગળ ધપાવવાનું કામ તેમણે ખૂબ ઉત્સાહપૂર્વક કર્યું, અને 'ઈન્ડુપ્રકાશ' સાથે સંપાદક વરીકેના તેમના સંબંધ બેકે ચાર માસ જ રહ્યો તોપણ તેમણે તેટલા ટૂંકા સમયમાં પણ પોતાના કાર્યથી મિત્રોને પૂરતો સંતોષ આપ્યો. એ છાપામાં કેવળ વિધવાવિવાહને અંગે જ નહિ, પણ ખીલ અનેક સાવ-નનિક પ્રશ્નોને અંગે તેમને પ્રસંગોપાત લખતું પડેલું.

આવી રીતે માધવરાવની સમાજસેવાના કાર્યની શરૂઆત મુંબઈમાં થઈ. તેની પ્રગતિ તથા માધવરાવને ખીલ ક્ષેત્રોમાં પ્રવેશ તથા તેમાં કરેલા કાર્યની દ્રષ્ટીકત હવે પછી ભેઠું.

(ચાલ)

પાંકુરજ દેશપાંડે

ભૂતકાળના પ્રયોગો-૧

[વર્ધાચાંજના વિરેના આઠ કુપાલનીજૂદૂત 'લાગેતરનું બહું' એ પુસ્તકના સાસનુવાનિ આગળનો હપતો.]

અંગમહેનત અથવા કોઈ ઉદ્યોગ દ્વારા કેળવણી આપવાનો ખ્યાલ, ગાંધીજીને પોતાને માટે તો, એક નવો જ શુદ્ધેશો ખ્યાલ છે. પોતાની પહેલાં આ ક્ષેત્રમાં યુદ્ધ ગયેલા કાર્યકર્તાઓ કે વિચારકોથી સ્વતંત્ર રીતે જ તેમને એ ખ્યાલ ઝુક્યો, એ વસ્તુ બતાવી આપે છે કે, તે ફરતીની કેટલા નજીક રહે છે. પરંતુ કેળવણીનો ઇતિહાસ તપાસીએ તો જણાય છે કે, આ ભતતો ખ્યાલ નવો પણ નથી તેમ જ ક્રાંતિકારી પણ નથી. આપણા કેટલાક કટ્ટર ક્રાંતિવાદી મિત્રોને શરૂઆતમાં લાગ્યું હતું તેમ, તે ખ્યાલ પ્રગતિના કાંટાને પાછો વાળનારો પણ નથી. ભૂતકાળમાં એ ભતતના ખ્યાલની રજૂઆત વારંવાર કરવામાં આવેલી છે, તથા તેને અમલમાં મૂકી ભેટાના ધ્યાન બેઝે તેવા પ્રયત્નો પણ થયેલા છે.

માનસચાંજનો આ તો એક સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત છે કે, ૧૪ અથવા ૧૫ વર્ષની ઉંમર સુધી બાળક ધન-નકર વસ્તુને જલદી પકડી-સમજી શકે છે. નકર વસ્તુઓ ઉપરથી તારવી કાઢેલા સામાન્ય કે

પોક્ષ ખ્યાલો સમજવાની તેની શક્તિ બહુ મર્યાદિત હોય છે, તેથી તે ધન અને નકર વસ્તુઓથી જ પોતાનું શિક્ષણ શરૂ કરે છે. તે વખતે તેના મનમાં શાળાના વર્ગો અને પાઠ્યપુસ્તકો દ્વારા તેના સામાન્ય કે પોક્ષ ખ્યાલો માત્ર હાંસ હાંસ કરવા, એ તો કુદરતે તેમ જ માનસચાંજને નિયત કરેલા તેના શિક્ષણ-ક્રમને ઉલટાવી નાખવા જેવું થાય. અને પરિણામે બાળક પોંગળું જ બની જાય. તેથી બાળકના શિક્ષણને નકર વસ્તુઓ ઉપર જ રચવાના અને એ રીતે તેને કુદરત તથા માનસચાંજને અનુકૂળ બનાવવાના પ્રયત્નો ભૂતકાળમાં કરવામાં આવ્યા છે. ગાંધીજીએ જ્યારે શિક્ષણસાંજના આ મહાન સિદ્ધાંતને જાહેર કર્યો, ત્યારે હિંદુસ્તાનના કેળવણીકારો તેને પિછાની ન શક્યા એ ઉપરથી તો એટલું જ સિદ્ધ થાય છે કે, આ ત્રિયને લગતું તેઓનું સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાન પણ અધૂરું છે. તેથી તેઓ જે પૂર્વ ઇતિહાસ જૂલી ગયા હોય એમ લાગે છે, તે તેમને અહીં માદ દેવરાવવો અચ્ચાને નહિ ગણાય.

આદિકાળમાં બધું જ શિક્ષણ તિરીક્ષણ અને કામકાજ દ્વારા જ પ્રાપ્ત કરવામાં આવતું. તે સમયનું જીવન જ કામકાજ ઉપર નિર્ભર હતું. અને તે કામકાજ પણ શારીરિક જ હતું. પુરોહિતો, રાજાઓ અને ઉપરાજો, વગેરે-ઉપલા, વગેરે, પણ શારીરિક શ્રમ દ્વારા જ પોતાનું પદ કામગીરામી-સકતા દ્વારા લોકો બધારે શિકાર વડે; માછલી પકડીને કે ખેતી કરીને આજીવિકા ચલાવતા હતા તે સમયે, કે બધારે હાંપણ તો શું પણ કષેણાં પુરતેકા પણ વિદ્યમાન ન હતા ત્યારે, જે કામ થોડું જાન-બચાવે મોટું હતું. તે કામકાજ અને અનુભવ દ્વારા જ કુટુંબ વેદીને મેળવતું પડતું. તે કાળના જુવાનિયાઓને આજના અર્થમાં વિદ્યાર્થીઓ કહેવાને જાહેર ધધો-શીખવા રહેલા ઉમેદવારો જ કહેવા જોઈએ. તેઓ પોતાના વિદ્યાર્થીઓ સાથે મઠો કે આશ્રમોમાં રહેતા અને ત્યાં રહી શુરુ તેમ જ આશ્રમનું બધું કામકાજ કરતા, પરિણામે તેમના જ્ઞાનની ધમારત વારસિક અને નક્કર પાપાઓ ઉપર રચાતી. તેમનું જ્ઞાન હમેશાં પ્રત્યક્ષ વસ્તુઓ અને ઘટનાઓ સાથે જોડાયેલું રહેતું. જિંદગીમાં જિંદગીનું ગળનવિહાર વેળા પણ તે જ્ઞાનમાં નહીં-તાજી ખેડેલી ધરતીની મુલાકાત રહેતી. તે સમયનો ધર્મ પણ આજની જેમ કેટલીક અતિ-વ્યાપક કલ્પનાઓ રૂપ ન હતા, પરંતુ અચુક નક્કર કિંવાઓ રૂપ હતા. તેમાં બધાં વિધિ-વિધાનો વ્યાવહારિક કેદિનાં હતાં. તેના યોગ અર્થે સાધનામાર્ગ પોતે જ 'કમયોગ' એટલે કે કામકાજનો યોગ હતા.

પરંતુ મધ્યયુગમાં આ બધું બદલાઈ ગયું. ત્યાર પછીમાં ધર્મપ્રક્રિયા પણ નક્કર મટીતે થોડી પણ ખાલી બની ગઈ હતી. ધર્મશુદ્ધિ અને પુરોહિતોનો જોડ જુદો વર્ગ જ બની ગયો હતો. તેઓ હવે પાર્શ્વિક ચુંકે રહેતાં જ નહિ, પણ જ્ઞાનમાયના ધારક બન્યા હતા. 'દરેક જાતની કેળવણી પુરોહિતો-પાદરીઓના હાથમાં હતી.' તે મોટે ભાગે 'વસ્તુ-ન્ય-બની હતી' અને તેથી શબ્દો અને કલ્પનાઓમાં જ પશોષ થતી હતી. આમ બનેલું કલ્પાય ક્વાબાવિક જ હતું. કારણ કે તે કલ્પવણીનો હેતુ ધંધાદારી-પાદરીઓ જિંદગી કરવાનો હતો. શિક્ષકનું શું, પુરોહિતનું શું, વૈદનું શું, વપ્રીક્ષનું શું, અને પંડીના સમયમાં રાજાપુરુષનું શું, વસ્તુવાચી બધી જ જાતનું શિક્ષિત-કામકાજ-આદર્શ-કે

પાદરીઓનાં વર્ગનાં લોકો જ કરતા. અને પૂર્વના દેશોમાં શું કે પશ્ચિમનાં દેશોમાં શું, એ વર્ગનાં લોકોનું શિક્ષણ વ્યવહારથી — વસ્તુથી — પર જ રહેવાનું. મનુષ્યના ચિત્તે તોરવેલી કેટલીક વ્યાપકતા વ્યાપક તથા અતિમમાં અતિમ કલ્પનાઓ સાથે ધર્મને હમેશાં લેવાદેવા હોય છે. ઉપરાંત, તપસ્યા અને આશ્રમની ભાવનાવાળા આધ્યાત્મિક જીવનમાં બાહ્ય તેમ જ સ્વયં સંધિને હમેશાં ગોણું રેખાન મળે છે. જાતની ધંધાલયી દૂર એવું ચિત્તનમય જીવન જ સંશોધન જીવન મણાય છે, અને જોડીનાં તમામ પ્રકારનું જીવન ઇલાકિક તેમ જ ભૌતિક મનાય છે. તે દૃષ્ટિએ ખેડૂત, કારીગર અને મજૂરને ભૌતિક સંધિ-સાથે કામકાજ કરવાનું હોઈ, તેઓ ભૌતિક જીવન માગતા જ રહેવાપ, અને તેમનું જીવન કીન તથા હલકું મણાય. ચિત્તનાત્મક જીવન જ સંશોધન જીવન મણાય. તેનાથી કમમાં બીજા નેશરનું જીવન તે સંશોધન — સૈનિકનું જીવન મણાય. જનનકમી આરપયક — મુજોમાં આમ જ અને તે વખતે પણ ધર્મશુદ્ધિઓ અને સંધિવેદી વગેરે વૈદ્યો આજની હરીશર્ષ કામ જ હતી. આ હરીશર્ષમાં પૂર્વના દેશોમાં અતિ ધર્મશુદ્ધિ હોય અને પશ્ચિમનાં દેશોમાં સૈનિક હોય.

પુરોહિત-પાદરીની પ્રેરણા અને હાવપાળી હોજ એવાની કેળવણી હમેશાં કલ્પનાપ્રધાન હોઈ, શબ્દાત્મક જ હોવાની; તેમાં વસ્તુઓ અને પદાર્થો તરફ કુલેસ જ રહેવાનું. ભૌતિક જીવન અને તેના વ્યવહારોમાંના આનંદને 'તુલકાદરી તે ગંભીર' અને નિરાનંદી પણ — બનતી જાય છે. તે પછોએ રહેલા સાહિત્યના પ્રધાન સૂર ઉપરથી તથા તે સમયના પંડિતોની પરિપરોમાં ચાલ્યા કરતાં ચર્ચાઓ ઉપરથી એ જાણતી પૂરતી સાગિતી મળી રહે છે. દરેક વસ્તુનું ખંડન કે ખંડન શબ્દો દ્વારા જ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવતો. કાઈ ચર્ચાનું નિરાકરણ વસ્તુઓ તથા કુદરતને તપાસવાથી જ થઈ શકે તેમ હોવા છતાં, એવી તપાસ કરવાની રીત જાન હતી, અને લક્ષણ, પૃથક્કરણ, અને અનુમાન પદ્ધતિવારો જ પોતે રચી રહેલી આજનાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવતું. આને આપણને કેટલીક વાર તે જાણી-ચર્ચાઓ વાસિશ, અવધીન-તથા વસ્તુચર્ચાના સાથે શબ્દોની ઉપયોગાત્મકતા વિનિયોમની અંતરમાં તથા કામ-

વાક્યોને મરડવાની બાબતમાં ભારે કુશળતા બતાવવામાં આવી હોય છે. પરંતુ તે આખી દલીલનો વ્યાવહારિક આધારને માટે કે વૈજ્ઞાનિક માણસને માટે કંઈ અર્થ હોતો નથી.

આ વિચારો વિચારને વાસ્તવિક જગતમાં રહેલાં તેનાં મૂળોથી જુદો પાડી દેવામાં આવે, વિચારે અર્જાઓનાં નિર્દેશકાચક્રોનું ખંડન થા મંડન માત્ર રૂપાત્માનથી કરેલું સહેલું બની જાય છે. જેમ કે, 'સસલું ગમે તેટલું બેલેલી દોડે, પણ કાચબો' જે તેનાથી સહેજ પણ વિશેષો કોણકો હોય, તે રને કદી ન પહોંચી શકે.' આ પદ્ધતિએ બહુ જોન તેના બાહ્ય નક્કર શોધોથી અર્જાનું પંડી બધું બધાથી જ બની જાય; તેમાંથી તરીકે પંચ પોયાં પડિતાર્થ જ જન્મે. મધ્ય-યુગમાં એકો તેમ જ પરદેશમાં એવી પોયાં પડિતાર્થ તેમજ પ્રકારના વિચારોવાત્મ્ય તેમ જ વિદ્યોત-સ્પર્શનાં પંચી માખ્યાં હતી, અને એ રીતે માનની પ્રગતિને કુદિતે કરી હતી. પરંતુ થોડા જ વખતમાં જ્યાં આંધ્રુ કે, માનનો વિકાસ સાધવો હોય, તે તેમ અનુમાનના માર્ગો કરતાં અનુવેષણના માર્ગોએ વધુ પ્રમાણમાં વાળવું જોઈએ, તેને આશ્રમાં અને વિદ્યોતમાં રમતું અટકાવી વસ્તુઓ અને પદાર્થોમાં રમતું કરવું જોઈએ, તથા તે સી કરતાં તે રને પ્રાણવાન તથા સર્જક બનાવવું જોઈએ.

મધ્યયુગની આ કેળવણી વાસ્તવિક જગતથી છેક જ તિપ્પરી પડતી જ્યો ગઈ તેનું કારણ એ હતું કે, તે સમયની એતીપ્રધાન શામસરૂતિમાં, તેમ જ તે સમયના રનનિયત્રિન તથા સ્વાધ્યાયી મંડામાં અને ધર્મપીઠોમાં કુદરત સાથે યુગળ સંબંધ રહેતા, તથા તે સંસ્થાઓ સલાવવામાં તથા જીવનની રીતની જોડવામાં પરીપાડવામાં શારીરિક મહેનત અવરજ કરતી પડતી હતી. આ બધી પ્રવૃત્તિઓની અસર કેળવણી ઉપર પણ પડતી અને તે તેને તથો જોદિક વ્યાપાર બની જતો અટકાવતી. ઉપરાંત તે કેળવણીને પહેલું ધાર્મિક કોઈ, તે કેળવણી કદનાચક્રિત, બાવના-તંત્ર અને સંકલ્પચક્રિતને અચૂક વિકસાવતી. પરંતુ પ્રધાનતથા એ કેળવણી જોદિક જ રહેતી અને તેથી અપ્રાણમાં અધ્ય નીવડતી.

પરંતુ યુરોપમાં મુનરુધાનનો યુગ આવ્યો, તેની સાથે આ બાબતની જોદિકને તથા તોડકા કેળવણી સાથે

વિરોધ જન્મ્યો, બાહ્ય ખીનાઓ અને કુદરતમાં ઉપર તથા નીચે બાર મુકાવા, સાચો, અનુમાન-પદ્ધતિ ઉપર જ જે પૂરેપૂરી મદદ આપવામાં આવતી, તેને ઓછી કરી, અનુવેષણ અને પ્રયોગની પદ્ધતિ ઉપર વધુ ભાર મુકવામાં આવ્યો. આધુનિક વિચાર-યુગના બધા આદિ પ્રવર્તકોએ બાહ્ય કુદરત તથા તેના નિમ્નેષના બારીક તથા ખંતીલા અભ્યાસ ઉપર ભાર મૂક્યો છે. માનને વાસ્તવિક જગત સાથે આ રીતે સાંકળવામાંથી તથા તે વડે તેનાં પરિણામોની સ્વચ્છ વિષે ખાતરી કરી. જોવામાંથી આધુનિક વિજ્ઞાન તથા ફિલસૂફી બીમાં થયાં છે, જો કે પ્રાચીન તેમ જ મધ્યયુગીન શોધો માત્ર અનુમાન-પદ્ધતિ ઉપર જ આધાર રાખતા એમ ન જ કહેવું જોઈએ. તેઓ પણ ખાસ કરીને તેમના બીજા અને વિકાસના શરૂઆતના અને સાર્વક કાળમાં અનુવેષણની પદ્ધતિને ઉપયોગ કરતા. પરંતુ મુખ્ય સલાત ઝોડનો છે; તે વખતે અનુમાન-પદ્ધતિ તરફ ખાસ ઝોક હતો, આજે અનુવેષણ-પદ્ધતિ ઉપર ખાસ ઝોક છે.

એકન, ચોરેટન, શોડસ વગેરેથી માંડી આજ સુધીના ફિલસૂફીએ અને કેળવણીકારોની હારમાળાએ પેલી મધ્યયુગીન પોયાં-પડિતાર્થ અને કુદરત તથા વાસ્તવિક જગતથી તેણે આદરેલા છૂટાછેટા સાથે એક લાંબો પોકાર ઉઠાવ્યો છે. પહેલો બંધવે સ્વાભાવિક રીતે ફિલસૂફી અને વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં થયો. ઘણા લાંબા વખત સુધી કેળવણીને કોઈ અડચણ ન હતું. પરંતુ વૈજ્ઞાનિક આવનાના દુનિયામાંથી તે લાંબો વખત જ્યો રાકી નહોતો. આધુનિક શિક્ષણ-વિજ્ઞાનને આદિ પ્રવર્તક અને પિતા રૂપે પોતાના પુરતક, Erasmus, કેળવણીની તરીકે પદ્ધતિના મૂળજૂત વિચારો નિકરે છે. તેના વિચારોને અમલ કરનારી સંસ્થાઓ યુરોપમાં તરતે રાજ થઈ અને તેમણે તેમ જ તેની પાછળ આવનારાઓએ મુશ્કેલી મારે ત્યાં તેમ જ અમેરિકામાં આવતા ફિલસૂફી પ્રયોગો સાથા જ કરે છે.

રૂપેનો મૂળજૂત સિદ્ધતિ એ છે કે, બાળકના શિક્ષણની આખતમાં કુદરતને અનુસરવું તથા સાથે બાળકને શાળક માનીને જ ચાલવું—નહી કે મોટું માણસ. 'એલવાના, વિચારવાના અને અનુભવવાના બાળકના માર્ગો આપણા કરતાં જુદા જ છે; અને

આપણા પોતાના માર્ગો તેની ઉપર ઠોઠા બેસાડીએ તેના જેવા અવિચાર બીજાને હોઈ શકે નહીં. બાળકના માર્ગો શા છે? રૂસો જવાબ આપે છે. 'બાળક પહેલાં ચંચળ થાય છે અને પછી કુદરતી થાય છે.' જો કુદરતે હાથપણ વાપરીને તેમને ચંચળ બનાવ્યાં હોય તો તેમાં કંઈ હેતુ હોવા જોઈએ. અને તે હેતુ તેમનો વિકાસ સાધવાનો છે, એ ઉઘાડું છે. તો પછી બાળકને એક બીડવાળા તથા હવા-ઉત્તસ વગરના શાળાના ઓરડામાં નિશ્ચેષ્ટ બેસી રહીને, કેરડાની ધાક હેઠળ દિવસના કેટલાક કલાક ગામડાના શિક્ષકની વરતુશન્ય પંડિતાર્થ ઉપર ધ્યાન ખેંચી બેસી રહેવાની ફરજ પાડવી, એ જરૂર તેની ગ્રામ શક્તિઓને બહાર લાવવાનો માર્ગ તો નથી જ. એ માર્ગ ને સારું તેમ જ કળપદ જ્ઞાન ન જ આપી શકાય. એ માર્ગ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ પણ નુકસાનકારક છે. એ તો નની લણીબરી શક્તિઓને ચિમળાવી નાખવાનો જ અચૂક માર્ગ છે, એ માર્ગે અમે તેના મગજનો આંશિક વિકાસ સધાય; પરંતુ તે વિકાસ પણ આંશિક જ હોવાનો. કારણ કે, બીજી બધી શક્તિઓથી વિપ્રત્યુ રહીને મગજ પણ પૂરેપૂરું વિકસી ન શકે. જ્યાં સુધી બીજી બધી શક્તિઓને પણ સાથે સાથે કસરત ન મળે, ત્યાં સુધી મગજનો દરરોજ કે પૂર્ણ વિકાસ થવો સંભવિત જ નથી.

વળા રૂસો કહે છે : 'બાળકને જુદાં જુદાં શાસ્ત્રો દ્વારા નુકસાન કરવાને બદલે, તેને તેમનો તથા તેમને શીખવાની પદ્ધતિઓનો સ્વાદ ચખાડવો. . . . તમારા કલાથી તે અમુક વસ્તુ જાણે, એમ કદી ન બનવા દેજો; પણ તે વસ્તુ તે પોતાની મેલે શીખીને જાણે, એમ બનવા દેજો. વિજ્ઞાન તેને શીખવવાનું નથી, પણ તેણે શોધવાનું છે. તમે જો તેના મનમાં તર્ક-વિચારની જગ્યાએ તમારા આપ્રવાક્યને રચાપરો, તો તે વિચાર કરતું જ અટકી જશે; તથા બીજા શોકોના અભિપ્રાય મુજબ નામનાં પુણ્ય બની જશે.'

જૂની પદ્ધતિને મુકાબલે નવી પદ્ધતિના કામદા અથવા ગેરકામદા આ પ્રમાણે તેણે તારરી જતાગ્યા છે : 'બાળકને પુરતો સાથે ચોટાડી રાખવાને બદલે હું જો તેને ઉલ્લેખશાળામાં કામ કરતું કરી દઉં, તો તેના હાથ કામકાજ કરવા લાગે અને તેની સાથે જ તેનું મન પણ વિકસિત થાય. તે પોતાની જાતને માત્ર

કારીગર માનતું રહે તે દરમિયાન જ તે એક શિક્ષક પણ બની જાય. . . . તમે તેને એક ઉલ્લેખશાળામાંથી બીજી ઉલ્લેખશાળામાં લઈ જાઓ, ત્યારે તેને કોઈ ક્રિયા એવી ન જોવા દેશો કે જેના ઉપર તે જાતે હાથ ચલાવી ન જુએ; તથા જે કોઈ ક્રિયા કરવામાં આવે તેનું, અથવા ઓળખાં ઓળખું તેણે જેવેથી દરેક બાળતનું પ્રયોજન પૂરેપૂરું સમજ્યા વિના તે કશું ન શીખે, એ પણ જોતા રહેજો.' તેને તાલીમ એવી રીતે આપવી જોઈએ કે, એકાદ ઉલ્લેખ તેના અવધવાનો ઉપયોગ તેના મગજના ઉપયોગ સાથે સંકળાયેલો રહે. 'તે પોતાની શક્તિઓના પ્રમાણમાં જ પ્રગતિ કરે છે. મન કે શરીર બેમાંથી કોઈ પોતાના ગળ કરતાં વધુ બાર ધારણ કરી શકે નહિ. રમૂતિમાં સંધરવા પહેલાં જ વસ્તુઓને તેની સમજશક્તિ આત્મસાત્ કરી લે છે, તે વસ્તુએ તેના પોતાના ભાગરૂપ બની જાય છે; અને તેથી તર્ક રમૂતિનો તે પોતાની જ વસ્તુની જોમ ઉપયોગ કરી શકે છે. પરંતુ સમજ્યા વગરની બાંબોનાથી તે પોતાની રમૂતિને લાદા કરે, તો વખત આવ્યે તે પોતાની રમૂતિમાંથી પોતાને ઉપયોગમાં આવે તેનું કશું ગેજવી ન શકે, એમ પણ બને.' ટૂંકમાં, કેળવણીની બાળતમાં રૂસો સ્વાભાવિકતા અને સરળતાના આદર્શોનો પક્ષકાર છે. તે એમ માને છે કે, એ આખી પ્રક્રિયામાં મુખ્ય કરતો બાળક પોતે જ રહેવું જોઈએ, અને તેને શારીરિક રીતે કે બૌદ્ધિક રીતે જરા પણ ગોદાવણું ન જોઈએ. તેણે જીવનમાંથી તથા તેની પ્રવૃત્તિઓમાંથી પોતાની કેળવણી પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ, તથા કેળવણીએ પણ તેને જીવનને મારે લામક બનાવવું જોઈએ.

રૂસો પછી પેરોલોઝ, ફ્રોબેલ, ફ્રોબેલ (Froebel) અને બીજા પણ કેટલાય કેળવણીના સુધારકો અને શિક્ષણનું પ્રવક્તા કાર્મ કરતા શિક્ષકોથી માંડીને જોન રૂબર્ટ અને રહિમાના આધુનિક સામ્યવાદી સુધારકો સુધીના બધાઓએ જ એક યા બીજી રીતે એ વિચારનું જ નિરૂપણ કર્યું છે કે, શાળામાં પ્રવક્તા કાર્મ કરાવવા દ્વારા જ બાળકને કેળવણી તેમ જ પુરતગમન વધુ સારી રીતે આપી શકાય, બાળક પણ તેને જ વધુ સારી રીતે આત્મસાત્ કરી શકે, અને એ રીતે જ તેની બધી શક્તિઓ બરાબર વિકસાવી શકાય. પરંતુ તે બધા વિશે હવે પછી. (આદ)

પદ્યાર્થવિજ્ઞાનની ગુજરાતી પરિભાષા

[મધ્ય અંકમાં આવેલા ક્રમવાળી આગળની કપનો આ છે.]

Primary મુખ્ય, મૂળ	Reflection પરાવર્તન	Scatter વિખેરવું, વિખેરાવું
Principal axis મુખ્ય ધરી	" Total પૂર્ણ પરાવર્તન	Screen પડદા
Primary colours મૂળવર્ણ	Reflector પરાવર્તક	Screw રફ
Prism ત્રિકોણી	(To) refract વળવું	" Jack કુમકલાસ
Propeller પંખો	Refraction વલન, વક્રીભવન	Sea-breezes સરિયાના પવનો
Properties ગુણધર્મો	Refractive index વલનોંક	Searchlight સર્ચલાઈટ
Proton પ્રોટોન; ધન વિભલ્યુ	(To) refrigerate ઠંડવડું	Second સેકન્ડ(સમય) (કલા (પૂર્ણ))
Propagation (of sound) સંચાર	Refrigeration ઠંડવણી	Secondary ગોણ (વિગ.)
Pulley ગરેડી	Refrigerator રેફ્રિજરેટર	" coil ગોણ ગૂંચકું
" (system of) સ્પષ્ટી	Regulation રીયી થીનકું, યુનિયન	" colours રંગો
Pure colour શુદ્ધ વર્ણ	Regulator નિયંત્રક	" focus ગોણનાલિ
Pump પંપ	(To) reinforce ભેસ પડડવું, આપવું	Self-induction સ્વયં પ્રેરણ
" Compression પૂરકપંપ	Reinforcement ભેસ	Sensitive સંવેદન
" Hand હાથપંપ	Relative સંબંધ	Shadow પડાવણી
" Suction } શોષકપંપ	Relative density સંબંધિત ઘનતા	Shock આંચકા
" Vacuum }	Relativity સાપેક્ષતા	Short-sight નજરરેખું (વિગ.), નજર- રેખાપણું (નો)
Quality ગુણ	Relay રિલે (વન) (નો)	(long sight) દૂરરેખું, (વિગ.) દૂર- રેખાપણું
Radio વિદ્યુતગોણ	Repulsion પ્રત્યાકર્ષણ	Shout આગ્રહક, શરૂ
(To) radiate વિકેરવું સંવિગ., વિકેરવું આંકી.	(To) resist રોધવું	Shutter (કેમેરા) રોકવું
Radiation વિદ્યુતગ	Resistance રોધતા	Siderial day નાણવર્તન
Radiator વિકેરક	Resolution of forces બળોનું વિગ્રહન	Sinker ડૂબાવણું
Radiant (heat, energy etc.) વિદ્યુતગ.	(To) resolve વિગ્રહવું	Siphon સાઈફન, બકનળી
Radio-active વિદ્યુતગ્રાહી	Resonance ઝુંબડ	Siren સાઈરન
Radio-activity વિદ્યુતગ્રાહિતા	" (To be...with) ની સાથે ઝુંબડવું	Size માપ
Radiometer વિદ્યુતગ્રાહક	Resonator ઝુંબડ	Sliding callipers ધરડતો કેલિપર્સ
Radio રેડિયો	Resultant (force, velocity etc.) પરિણામ વગ.	" friction પાટવર્ણ
Radius of curvature ગોળાકારની વિસ્થાપના	(To) retard વેગ ઘટાવો, વેગ ઘટાડવો	Slit કાટ
Rainbow રેખપટ્ટવર્ણ	Retardation વેગઘટ (ઓન)	Snout કિચ
Rain-gauge રેડિમાપક, વરસાદનું માપણું	Retentivity પરિમિતક	Soft iron ધસદર લોહ
Range ક્ષેત્ર	Rigidity નક્કરતા	Solar day સોલર દિન
Ratification (sound) આગમન	Rolling (adj.) આડ —	Solid adj. ધન
Ray કિરણ	Rotation જમણ	" (cube) ધન, ધનાકાર
Reaction પ્રતિક્રિયા	(gyration ધ્રુવી)	(To) Solidify ધનાવું, ધનવડું
Receiver વિસીવર	Rotatory motion ચાકરન	Solidification ધનવણી
Rectilinear સુરેખ	'Safety-lamp' અભયકીરી	Solute ક્રાન્થ
Reed ટબ, પતરી	(To) saturate વધે થવું	Solution ક્રાન્થ
(To) reflect પરાવર્તવું	Saturated વધે	Solveout કાવડ
Reflected પરાવર્તવું	Scale કુટણી, તાન્કું, મનાણ, માપ	Sonometer અવિમાપક
	Scalepan પથકું	Sound અનિ
		" box અવાજપેદી

Sounding board ડુંગરપેઠી	Tantalus cup પાકુરેવપાણી	Tuning fork સ્વરકાંઠી
South-seeking pole દક્ષિણીક ધ્રુવ	Telegraph ટેલિગ્રાફ	Turning moment ચાકાચાક
Space જગ્યા	Telegram ટેલિગ્રામ	Turn ફેરો
Spark તલ્લોચો	Telephone ટેલિફોન	Twist વળ
Spark plug તલ્લોચાવરો	Telescope ટેલિસ્કોપ	Umbra ઇશ્વાર
Specific (adj.) અસ્પષ્ટ	Temperature ઉષ્મામાપ	Unison સંધાન
„ gravity bottle પદાર્થસીમી	„ (absolute) નિરપેક્ષ	Unit એકમ
„ heat-ઉષ્મા	„ ઉષ્મામાપ	„ fundamental મૂળ-એકમ
Spectrum } તલ્લોચાં	Tension તણ	„ derived સંવિત-એકમ
„ band } તલ્લોચાં	Terminal એકરુદ્ધ	„ Gravitational ગુરુત્વ-એકમ
Speed ઝડપ	Theory પદ	„ British Thermal Unit
Spherometer ગોળાઈ માપક	Thermograph ઉષ્માચિત્ર	„ દેશી
Spiral spring ક્રમાન	Thermometer પરીમાપક, ઉષ્મા-માપક	Unit pole ધ્રુવકરો એકમ
Spring board ઝૂલતું પાટિયું	Thermometer (Maximum) મહત્તમ પરમેનિતર	Up-thrust તરલુપ્રવ
Standard (meter etc.) પ્રમાણ-વર્ગ	Thermometer (Minimum) ઘટતમ પરમેનિતર	U-tube ડિવાઈ
Standardised પ્રમાણિત	Thermometer (Maxh & Mini.) સીમાસરેક પરમેનિતર	Vacuum ખાલીખમ
States (of matter) ૧૫	Thermometer (Dry & wet bulb) સેન્સાપસ પરમેનિતર	„ brake બ્રેક
Statics સ્થિતિશાસ્ત્ર	Thermos થર્મોસ	„ cleaner ક્લેનર
Stationary સ્થિર	Thunderstorm ગાળવી	„ post પોસ્ટ
Steel પાણી	Time સમય (period યુગ)	„ vessel વેસલ
Stereoscope સ્ટેરિયોસ્કોપ	Timbre સ્વર	Valve વેલ્વ
Stove રકવ	Tone સ્વરસ્વર	Vaporisation વાપરાય
Stirrer હલાવણ	Toothed wheel સંઘાતું	Variable વચ (વિગ)
Stop-watch અટક-પટ્ટી	(Gear wheel સંઘાતક)	Velocity વેગ
Strain લિટ્ટી	Torsion આપજ	Ventilation વેન્ટિલેશન
Stress ભેર	Torque ચાકાચાક	Ventilated હવાવાર
Stroke ક્રકો	Train of waves તરંગચાકા	Ventilator વેન્ટિલેટર
Sublimation ધનત્વ બાષ્પીકરણ	Transference of heat ઉષ્માપ્રવાહ	Verticle (વિગ) ઠીકું
(To) Sublime ધનત્વ બાષ્પીકરણ ધનત્વ	Transformer ટ્રાન્સફોર્મર, ફેરવણ	„ line through centre of gravity ગુરુત્વકેન્દ્ર
Submarine સબમરીન (ઝીં)	„ (step up) ચડાવો	„ reaction રેક્ષન પ્રક્રિયક
Subnormal અધ્યપ્રમાણ (વિગ)	„ (step down) ઘટાડો	Vibration કંપન
Substitution અવસ્થા	Translucent અર્ધપારદર્શક	„ free સ્વતંત્ર
„ (Method of—) અવસ્થા	To transmit સંચાર, સંચરવું	„ sympathetic અનુકંપ
Sundial ગણપટ્ટી	Transmission સંચાર (of pressure etc.)	„ forced વરડાવ
Supernormal અતિપ્રમાણ (વિગ)	Transmitter સંચારક	Vibrating fork સ્વરકાંઠી
Supersaturation અતિસંતૃપ્તિ	Transparent પારદર્શક	Viscous પ્રતિવાદી (વિગ)
Surface સપાટી	Travelling microscope ચરવું સૂક્ષ્મચક્ર	(Mobile વચ)
„ free છુદ્દી સપાટી	Trough (of wave) તર	Viscosity પ્રતિવાદિય
„ —tension સપાટીની તણ	Turbine ટર્બાઈન	Visual angle દિશાકૂ
Switch ચપિ, બટન		Vitrious humour નેત્રપદ્ધતિ
Symmetrical સંમિત		Volume વોલ્યુમ, કદ
Symmetry સંમિતિ		Washer વાઈશર
Syringe સિન્જર		Water supply પાણીની પુરવઠા
System તંત્ર, પદ્ધતિ		„ works વર્કસ
Table ટેબલ		„ clock કલક

Watt બેઠક	Wedge કબજ	pelton ટેકવા
Vane તરંગ	Weight વજન	undershot પ્રવાહ
motion તરંગચલિ	box બચપેટી	Whispering gallery બેઠકો
theory તરંગચલિ	Wheel & axle પરીચક	Work કામ
longitudinal ક્રમવર્તન	Wheel ચક્ર	Worm-gear પેચપરી
transverse સર્વવર્તન	over-shot ચેલચક	Yellow spot તેલચાંચ

ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રનો ટૂંક ઇતિહાસ-૨

વેદયુગ

૧. ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રના ઇતિહાસના ૭ સ્વાભાવિક યુગો પરી ગણાય છે, એ આપણે ગયા શેખમાં જોઈએ. આમાંથી પહેલા 'વેદયુગ' વિશે આ શેખમાં કહીશું. આ યુગની પૂર્વમર્યાદા ઈ. સ. પૂર્વે ૬,૦૦૦ થી ૪,૦૦૦ ગણી શકાય અને તેની ઉત્તરમર્યાદા ક્રિસ્તવેદનું બંધોતિપવેદાંગ સ્થાયું તે કાળ એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૧,૦૦૦ થી ૧,૫૦૦ સુધીની ગણાય. 'વેદયુગ'ની આ ઉત્તરમર્યાદા તે જ વેદાંગયુગની પૂર્વમર્યાદા છે.

વેદયુગની આ પૂર્વમર્યાદા દ્વારવામાં અને સોતિસંકેને અનુસાર છે. સોતિસંકે પોતાના પુસ્તક 'મૃગશીર્ષ'માં આની ચર્ચા કરી છે. આ વિશે શોડક અને 'વેદવાર' ખગોળની શેખમાળામાં કહ્યું છે. અહીં એ વિશે કંઈક વધારે કહીશું. એમનું આ પુસ્તક વેદકાળના ઇતિહાસ વિશે છે, ત્યારે એમનું બીજું પુસ્તક 'આર્યોના ઉત્તર ધ્રુવમાં નિવાસ' વેદકાળના આર્યોની ભૂગોળ વિશે છે, એમ કહી શકાય. સોતિસંકેના મતને, જ્યાં ઇતિહાસનો એ સ્વીકાર્યો નથી. ખાસ કરીને આર્યોના ઉત્તર ધ્રુવના નિવાસ વિશે કેટલાક વિદ્વાનોએ વાધો લીધો છે. આમાં શ્રી. પવિત્રાચર્યે દાસ મુખ્ય છે. પણ આપણો વિષય દક્ષિણમાં આર્યોનું ખગોળનું રાજ છે. એ વિષયના સ્થાનમાં આ અર્થમાંતરો આપણે જલ્દી આપીએ. ઈ. સ. પૂર્વે ૬,૦૦૦ વિશે તો સોતિસંકે પણ આમદાવવા કહ્યું નથી. આ સમય વેદમાં કુવર્ણ નક્ષત્રમાં વસંતસંધ્યાની ઉદ્દેશ્યો પરથી આવે છે. પણ આ ઉદ્દેશ્યો જલ્દી અસ્પષ્ટ અને જલ્દી સ્પષ્ટ છે એમ સોતિસંકે પોને કબૂલ કરે છે, અને હવે છે કે, કદાચ આ ઉદ્દેશ્યો પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં

સંપાત વિશે હોય, અને એમ હોય, તો ઈ. સ. પૂ. ૬,૦૦૦ એ આ વેદમત્રા સ્થાપાનો સમય આવે. આ હિસાબ આપણે સમજી લઈએ. પુનર્વસુના મુખ્ય એ તારા છે, આ બે તારાઓ જ મિથુન રાશિ એટલે દંપતીનું એક છે. આ શેખમાં પૂર્વ તરફના તારાને યોગતારા એટલે મુખ્ય તારા માનીએ. આ તારાને અગ્રેષ્ઠમાં પોલકમ (બીટા એમિનોરામ) કહે છે અને બીજા એટલે પશ્ચિમ તરફના તારાને ફેટર (આલ્ફા એમિનોરામ) કહે છે. આ બે તારા વચ્ચે ૨૫૦ અંશનું અંતર છે, તે કાપવા પાસે સંપાતને ૨૦૦ વર્ષ લાગે, સંપાત પશ્ચિમ તરફ હશે. હોવાથી તે યોગતારા પાસે આવ્યા પછી ૨૦૦ વર્ષ બીજા તારા પાસે આવશે. અત્યારે વસંતસંપાત યોગતારાથી સમગ્ર ૧૧૨૫ અંશ પશ્ચિમે છે. ૩૬૦ અંશ માટે ૨૬,૦૦૦ વર્ષ લાગે એ હિસાબે ૧૧૨૫ અંશ માટે ૮,૧૨૫ વર્ષ લાગે. તેથી આર્યો ૮,૧૨૫ વર્ષ પહેલાં એટલે ઈ. સ. પૂર્વે સમગ્ર ૬,૨૦૦ વર્ષ સંપાત પુનર્વસુના યોગતારા પાસે હશે. આની પછી ૨૦૦ વર્ષ એટલે ઈ. સ. પૂ. ૬,૦૦૦ વર્ષ સંપાત પુનર્વસુના બીજા એટલે પશ્ચિમ તરફના તારા પાસે હશે.

પુનર્વસુમાં સંપાત હોવા વિષેના વેદમાં આવતા ઉદ્દેશ્યો જલ્દી અસ્પષ્ટ અને સંદિગ્ધ હોવાથી તેને ડોડી દઈએ, તોપણ ઈ. સ. પૂર્વે ૪,૦૦૦માં અમુક વેદમત્રા સ્થાપાના હોવાનો એક એ વિશે તો કંઈ શંકા નથી, કારણ કે મૃગશીર્ષમાં વસંતસંપાત હોવા વિષેના ઉદ્દેશ્યો તદ્દન સ્પષ્ટ અને અસંદિગ્ધ છે એમ સોતિસંકે બતાવી આપ્યું છે. એટલું જ નહિ, પણ ત્યારથી માંડીને બ્રાહ્મણો, ઉપનિષદો અને વેદાંગબોધિ સુધી થોડે થોડે સમયને અંતરે કમવાર

સંપાત્રમણના ઉદ્દેશો મળે છે, એ આપણે ‘વહેવારુ ખગોળ’ની લેખમાળામાં જોયું. (જુઓ ‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ ડિસેમ્બર ૧૯૪૧, ‘વહેવારુ ખગોળ’, લેખ ૨૬મો.) લોકમાન્યે ‘મૃગશીર્ષ’ પુસ્તકમાં લખ્યા પ્રમાણે, ‘મૃગશીર્ષ’ પરથી પડેલા માર્ગશીર્ષ માસને વેદમાં અગ્રહાયન એટલે હાયન (વર્ષ)નો અગ્ર (પહેલો) માસ ગણ્યો છે. તે પરથી જ ગ્રીતામાં માતાનાં માર્ગશીર્ષોદ્દ્યમ કથ્યું છે. ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં માર્ગશરને ઘણન કહે છે તે અગ્રહાયનનો જ અપભ્રંશ છે. અગ્રહાયન અને ઓરાયન (Orion) શબ્દો વચ્ચેનું સામ્ય ગ્રીક અને પ્રાચીન આર્યોનું મૂળ એક જ હોય એમ માનવાને પ્રેરે છે. પણ તે ઉપરાંત અગ્રહાયન અને ઓરાયન એક જ હશે એમ માનવાને પણ આપણે પ્રેરણાઓ છીએ. વેદોમાં વસંતને વર્ષનું મુખ્ય એટલે પહેલી ખાતુ કહેલ છે. વેદાંગ જ્યોતિષમાં ઉત્તરાયણે વર્ષનો આરંભ ગણ્યો છે, તે સિવાય દરેક ઠેકાણે વસંતે જ વર્ષારંભ કહ્યો છે. અત્યારે આપણા શાસ્ત્રીય વર્ષારંભ ચેત્રમાં થાય છે, કારણ કે આપારની પદ્ધતિ ઈ. સ.ના છઠ્ઠા સૈકામાં શરૂ થઈ, (મારા મતે, વરાહમિહિરે શરૂ કરી,) તે વખતે ચેત્રમાં વસંત આવતી. વળી કેટલાક વેદમંત્રોમાં દિવસ અને રાત સંરખાં થાય ત્યારે વર્ષની શરૂઆત કહી છે. તેથી અગ્રહાયન એટલે વર્ષનો આરંભ વસંતે હતો એ વિશે શંકા નથી. વળી અગ્રહાયન એટલે મૃગશીર્ષ એ વિશે લોકમાન્યે પોતાના પુસ્તકમાં ઘણાં પ્રમાણો આપ્યાં છે; તેની ચર્ચા કરવાથી અહીં વિસ્તાર થાય. તેથી જિજ્ઞાસુએ તે મૂળ પુસ્તકમાં જોઈ લેવાં એટલું કહીને અમે આ વિષયને અહીં બંધ કરીએ છીએ. મૃગશીર્ષમાં વસંતસંપાત ઈ. સ. પૂ. ૪૦૦૦ વર્ષો હતો તેનું ગણિત અમે ગયા ડિસેમ્બરના અંકમાં આપ્યું છે.

લોકમાન્યનું બીજું પુસ્તક ‘આર્યોનો ઉત્તર કુવમાં નિવાસ’ ઇતિહાસ સાથે સંબંધ રાખ્યું નથી, તેથી આપણા વિષયમાં તે આવતું નથી. પણ વાચકની

જિજ્ઞાસા ખાતર અહીં તે વિષે થોડુંક કહીયું લોકમાન્યે એમ જતાવ્યું છે કે, વેદોમાં છ મહિનાનો દિવસ, છ મહિનાની રાત અને બીજા મહિનાની સવાર અને સાંજની અધ્યાઓનાં વધુનો છે. તેથી પ્રાચીન કાળના આર્યો ઉત્તર કુવમાં રહેતા હશે એનું અનુમાન તેઓ દોરે છે. લોકમાન્યના આ મતને ઘણા વિદ્વાનો મળતા થતા નથી એ ઉપર કથું છે. એમના ‘મૃગશીર્ષ’ પુસ્તકનાં કેટલાંક પ્રમાણો કેટલાક વિદ્વાનોને મંજૂર નથી, તેમ છતાં એ પુસ્તકમાં એકંદરે અનુમાનો વિશે વિદ્વાનોને એમની સાથે વિરોધ નથી. પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ વેદાગ્રને ઈ. સ. પૂ. ૩૦૦ વર્ષે માનવાથી શરૂઆત કરી હતી, પછી તેઓ ઈ. સ. પૂ. ૧,૦૦૦ વર્ષે આવ્યા, અને હવે તે ઈ. સ. પૂ. ૩,૦૦૦ કરતાં મોડા માન્યું નથી: ઈ. સ. પૂ. ૩,૦૦૦ સુધીનાં કેટલાંક પ્રમાણો તે આપણે ગયા ડિસેમ્બરના અંકમાં જોઈ લઈએ. આટલે સુધી આવ્યા પછી ઈ. સ. પૂ. ૪,૦૦૦ની સમયનો વિરોધ કરવાનો હિસાબ પશ્ચિમના વિદ્વાનોમાં પણ દેખાતો નથી. ગયા ડિસેમ્બરના અંકમાં વેદો વેદાંગ સુધીના સમયમાં. ઈ. સ. પૂ. ૪૦૦૦. ૩૦૦૦, ૨૪૦૦, ૧૯૦૦ અને ૧૪૦૦ નાં વર્ષો ઉદ્દેશો આપણે જોયા, આ ઉદ્દેશો કેવા અનુભવે અને ટૂંકે ગાથે આવે છે તે જુઓ.

આપણે આપણા વિષયના પાંચેલા છ મુદ્દાઓ વેદ્યુગનો સમય કયો અને એ સમય માનવાનાં શાં પ્રમાણો છે, તે બધું જ ટૂંકમાં આ લેખમાં લેવું વધારે વિસ્તાર કરવા માટે આપણી પાસે નથી. આટલાથી શાસ્ત્રીય અભ્યાસીને પૂરું સમાધાન થાય એ તફાવત દેવામાનિક છે. એમણે આ લેખમાં ઉદ્દેશ્યેલો મૂળ પુસ્તકો જોવાં એ આ માર્ગ રહે છે. આ પ્રમાણે વેદ્યુગનો જ સમય આપણે દર્શાવ્યો, તે સમયમાં આર્યોનું ખગોળનું મોં કેટલું હતું તે આવતા લેખમાં જોઈશું.

ઉધડો લીધો

આચાર્ય નગીનદાસ શાહના, જ્ઞાનેવારીના અંકમાં આવેલા બાપજી પર મેં નજર તો નાંખી હતી, પણ વાંચી કાઢ્યું નહોતું. એ વાંચવાની મારી પર ફરજ આવી પડશે એમ મેં ધાર્યું નહોતું. પરંતુ જે કરવું પડે તેને સમ કહી શકાય. ત્રણ બાઈઓએ બે પત્રો દ્વારા એ વ્યાખ્યાન સામે વાંધો ઉઠાવી મને તે વાંચવાની સજ્જ કરી છે. હું ધારું છું કે, તેમાંના કેઈ આચાર્ય શાહની જેમ 'સોડી વાગે ચમચમ, વિદ્યા આવે ધમધમ'માં માનતા નથી એટલું જ નહિ, પણ 'સ્વયંસ્ફૂર્તિ'માં માને છે; છતાં તેઓએ મને વાંચવાની સજ્જ કરવાનું 'પાપ' ક્યું! આચાર્ય શાહે શિક્ષકોનો માર ખાઈ ખાઈને આચાર્યપદ પામ્યાનો લાભ મેળવ્યો જણાવે છે. મેં પણ આ સમ્મનો લોગ ખની એમના વિચારો જણાવનાં લાભ મેળવ્યો છે.

મારે એમ કહેવું જોઈએ કે, આ બાપજીમાં મને તોલ લાગ્યો નથી. એક બે ઉદાહરણોથી સામાન્ય મુદ્દા ખનાવી દીધાં છે, અને શુલ્કદોષનાં ખોટાં મૂલ્યો આકેલાં છે, તથા અતિશયોક્તિભર્યાં આરોપો કર્યાં છે.

છતાં તંત્રીએ એને 'મનનીય' કહ્યું છે અને ટાપ્યું છે, તેનું હું સમર્થન કરું છું. સુધારકે હંમેશાં કડવી દીકાને આવકાર જ આપવાનો હોય. આચાર્ય શાહ જે દૃષ્ટિએ જુએ છે, તે દૃષ્ટિએ બીજા પણ ધણા જોતા હશે. સુધારકે તેનું દૃષ્ટિબિંદુ જાણી, તેને પોતાને સુધારવા માટે માપદંડ કરવામાં એની પ્રગતિ છે. વખાણ પ્રગતિમાં સહાયક ન થાય. એમની ટીકાઓ જૂલમરેલી હોય તોયે 'મનનીય' જણાય. 'મનનીય' એટલે 'સાચું' એમ ઘોડું જ છે!

'પંપુછ પદ્ધતિ'થી ભણવાનું બાપ્ય અને પણ સાંપડ્યું હતું. અને તેમાંના કેટલાક શિક્ષકો પ્રત્યે મને માન પણ હતું. તેમનો પ્રેમ પણ મેળવ્યો હતો. પણ આચાર્ય શાહનું પ્રમાણપત્ર હું તેમને આપી ચકું એમ લાગતું નથી. એટલે કે, તેમના મારથી મારી શુદ્ધિમાં કે મારી ઉત્તિમાં એક અંશ (૧) નેટલોયે કેમેરા થયો હશે એમ મને ભાર્યું નથી. એથી માટું તુકસાન જ થયું છે એમ મને ખાતરી છે. મારા વખતના શિક્ષકો નેતર, તમાચા, ચોંટિયા, મુઝા, કાન-આમળ, વગેરે દંડવિધિઓથી જ નહિ, પણ ખૂંડી ગાયોના વ્યાકરણથીયે પરિચિત હતા. અને જે શિક્ષકે અને શાળામાં દાખલ થયા પછી ત્રીજો જ

દિવસે મોઢો પહેંચવા માટે એવો જોરથી તમાચો ચોડી કાઢ્યો કે હું તમ્મર ખાઈને પડી ગયો, અને બીજા એક શિક્ષકે જેણે મારા ભાઈને એવી નેતરો ખૂંડી કાઢેલી કે ઘણા દિવસ સુધી ઘેર તાવ લઈને પડ્યો, તે શિક્ષકો શુક્રાચાર્ય જેવા વિદ્વાન હતા કે નહિ તે હું જાણતો નથી; પણ હોત તોયે તેમની આગળ જગત્રાય શંકરશેક રોકોલરશિપ મારેયે સમિત્વાશ્ચિ થવાની મને લાલચ થાત નહિ. અમને બે બાઈએને નાનપણમાં લાંબો વખત સુધી શાળાને વખતે જ માથું કુખવાનો કે પેટમાં કુખવાનો કે તાવ આપવાનો ભાસ — શ્વેસાચ, ડોંગ નહિ — થતો; અને તે ત્યાં સુધી રહ્યો, ત્યાં સુધી અમે એવી શાળામાં દાખલ થયા, ત્યાં હેડમાસ્તર સિવાય બીજા શિક્ષકોને મારવાની પરવાનગી નહોતી. ત્યાર પછી જ અમારું રીતસર શિક્ષણ આપ્યું એમ કહેવાય. તે છતાં અમે વહેલી ઉંમરે મૈટ્રિક સુધી પહોંચ્યા તેનો યશ માર વિના ભણાવનારા અમારા શિક્ષકોને જન્મદે છે.

પણ તમા શિક્ષકોએ આચાર્ય શાહે લીધેલા ઊંડાથી ગમરાવાનું નથી. પુરાતની પદ્ધતિઓમાંથી ઘણા વિદ્વાનોના વિશ્વાસ ડગી ચકતો જ નથી. તેમને નવું બધું ધતિય લાગે છે. અને જૂની પદ્ધતિની સેંકડો વર્ષની એમોને યુજી માની, તેના અપવાદ-રૂપ નમૂનાઓને આગળ કરી, નવી પદ્ધતિનાં પરિણામો ૨૦-૨૫ વર્ષમાં જ જોવા ઇચ્છે છે, અને તેની એમોને મોટી કરી માને છે.

જેલમાં અમને એક દાકતર કહેતા કે, 'જેલ જો પહેલાં જેવી સખત કરી હોય, તો તમારો આ સતિયાગર અતિયાગર બધો જીંધી જાય. આપ તો એ કલાસ ને બી કલાસ પર બંધી દેસબગતી ચાલે છે.' આમાં સત્યાંશ હશે. છતાં આ દાકતરનો અભિપ્રાય માની જેમને સુધારવાનું કામ અટકાવી ચકાવાનું નથી.

તે જ પ્રમાણે આચાર્ય શાહના ઉદ્ગારો વિષે સમજવાનું છે.

ડોહટન પ્લાન વિષે હું પોતે માટું જાણતો નથી. પણ તેમણે ડોહટન પ્લાનનો જે અર્થ બતાવ્યો છે તે પદ્ધતિની શાળા તો, સરકારી તંત્રમાં નેટલી ચાલતી જોવામાં આવે છે, તેટલી ખાનગી તંત્રમાં નથી જ.

કે. ધ. મ.

ડોહ્ટન પ્લેન અસફળ નથી

શ્રી. તંત્રીશ્રી, 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય',

'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'ના જન-મુ. '૪૨ના અંકમાં આચાર્ય નગીનદાસ શાહનું એક વ્યાખ્યાન છપાયું છે. એ લાપણુનો છેલ્લો ભાગ વાંચતાં તો કોઈને લાગે કે, વ્યાખ્યાનકારને નવી ડેજનરેશીની વસ્તુની લગારેય સમજ નથી. ડોહ્ટન પ્લેન તે અભ્યાસક્રમની અને અભ્યાસ કરાવવાની અમુક યોજના વિચારી, તે યોજના પ્રમાણે વિદ્યાર્થીના અભ્યાસ વધારવાની એક રીત માત્ર છે. સાધકાલો છ શું છે, શાળામાં વિદ્યાર્થીઓ ઉપર એની કેવી અભિપ્રાય થઈ શકે, તેનો જરા પણ વિચાર કર્યા વિના જ આચાર્યશ્રી તેને રોહાશાસ્ત્ર કહેતા મંડી જાય છે, ત્યારે તો ખરેખર દુઃખ થાય છે. 'એમ. એ. અને ખી. ટી. યથેલાઓ આને પૂરી પાધરી પોતાની નોકરી માટેની અરજી પણ શુદ્ધ અંગ્રેજીમાં લખી શકતા નથી,' એવો આચાર્યશ્રીનો જે આરોપ છે, તે તો તેમની જ વિરુદ્ધ પડે છે. અત્યારે જે એમ. એ.ઓ છે તેઓ એમની 'સરકારી' પદ્ધતિથી જ ભણેલા છે. એમનામતિ કેણુ ડોહ્ટન પ્લેન કે ખીન કોઈ પ્લેનથી ભણેલો છે?

ડોહ્ટન પ્લેનનો એક સફળ અપતરો આચાર્યશ્રીને હું અહીં જ આપું. એ અપતરો મેં જ કરેલો હોવાથી તેમાં આત્મસ્થાવા જેવું લાગે તો તેઓ મને માફી આપે. હું એ તદ્દન નક્કરમાવે જ રજૂ કરું છું.

કરાંચીની એક રાષ્ટ્રીય શાળા કે જે હાઈસ્કૂલ છે અને મુંગઈ વિદ્યાર્થીક સાથે જોડાયેલ છે, તેમાં હું શિક્ષક હતો ત્યારે એક વર્ષે પ્રથમાના વર્ગમાં નળજા વિદ્યાર્થીઓની ઘણી સંખ્યા આવી ગઈ. એ વિદ્યાર્થીઓને ખાતર હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓનો અભ્યાસ લંગડાય અથવા હોશિયાર સાથે નળજાઓએ દસેડાવું પડે તે ચોખ્ખું નહિ, એમ વિચારીને તેના સવાસો વિદ્યાર્થીઓમાંથી ત્રીસેક નળજા વિદ્યાર્થીઓનો એક ખાસ વર્ગ કાઢવા ને એનો મને વર્ગશિક્ષક બનાવ્યો. મને ખીજી સગવડ એ અપાઈ કે, તે વર્ગનાં ચિત્રકળા, મુંગીત અને વ્યાયામ સિવાયના અંગ્રેજી, ગુજરાતી, ઇતિહાસ, જોગીંગ, ગણિત, રાષ્ટ્રભાષા, એ બધા વિષયો મને સોંપાયા. એક આખો વર્ગ અને તેના લગભગ બધા વિષયો

મને મળ્યા, એટલે મને મારી યોજના અજમાવવાની એક સરસ તક મળી. આ પહેલાં મેં ડોહ્ટન પ્લેન વિષે થોડું વાંચેલું ને હવે તે મને અમલમાં મૂકવા મળ્યું. અને વર્ષની આખરે શાળાના આચાર્યશ્રીને મેં બતાવ્યું કે, એ નળજા વિદ્યાર્થીઓનો વર્ગ સારા વિદ્યાર્થીઓની બરાબર હારાહાર આવી મરે હતો એટલું જ નહિ, પણ તેમણે કંઈક વિશિષ્ટ પણે જોયું હતું.

આવો જ એક ખીનો અપતરો મળ્યું કરીને કે જ વર્ષમાં, અમારી એ શાળામાં તુલીયા થેલ્ડીન વિદ્યાર્થીઓ પર અશ્વિતના વિષયમાં અજમાવ્યો હતો મેં જોયું હતું કે, મારી યોજનાથી — જે ડોહ્ટન પ્લેન જ છે — હું ચાળીસ વિદ્યાર્થીઓના વર્ગમાં દરેક વિદ્યાર્થી પર વ્યક્તિગત ધ્યાન આપી શકતો હતો, તેમાંના નળજાઓ હોશિયાર બનતા હતા, તેમને વિષયની યથાતથ સમજ આવી જતી હતી, અને હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓ ખીન સંજોગમાં જગતમાં ખાતા ને કંટાળો અનુભવતા, સમય અને શક્તિનો વ્યય કરતા વર્ગમાં એા હોય, તેમને ઝડપડ આગળ વધવાનો ઉત્સાહ મળતો હતો.

અને આ યોજનામાં, આચાર્યશ્રીની માન્યતા મુજબ, ટાંટિયા સાંખા કરીને ખીડી પૂંકવાની વાત તો એક જાણુએ રહી, પણ એમની 'સરકારી' પદ્ધતિમાં શિક્ષકો — સારા શિક્ષકો પણ —ને આરામ ભોમવે છે, તે ભોમવવા મને નહોતો મળતો. તેમાં તો મારી સેકંડે સેકંડો ચતુરાઈથી અને કરી કરીને મારે ઉપયોગ કરવો પડતો હતો. કેટલુંક કામ તો મારે હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓની મદદ લઈને જ કરવું પડ્યું હતું — એ વિના પહોંચાતું નહોતું. આમ એ વિદ્યાર્થીઓને એક છુટી જાગતમાં પણ કેળવવી મળતી હતી. ડોહ્ટન પ્લેન જે કોઈ શિક્ષક પોતાના વર્ગમાં અજમાવવાનું છોડી દે તો તેનું કારણ આ જ એક કે, તેમાં શિક્ષકને ખૂબ જ થમ લેવો પડે છે. જે લોકો એમ કહે છે કે, વિદ્યાર્થીઓ મોટે ભાગે અભ્યાસ કરવા માટે અનુમુક હોય છે, તેમને હું અનુભવ વિના વાત કરનારાઓ માનું છું. હું તે માનું છું કે, બધા જ વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષકને મુંગી નાખે તેટલા ઉત્સાહી બની શકતા હોય છે.

અને આ કામ કરતાં અમે—વિદ્યાર્થીઓ અને હું—પરસ્પર ખૂબ એકબીજા અનુભવતા હતા. મારી જ અશક્તિ અને કેટલીક વાર ખોટી સમજણને કારણે કોઈ કોઈ વાર હું વિદ્યાર્થીને મારી બેસતો,—અમારી શાળામાં એમ મારવું પ્રતિબંધિત હોવા છતાં; પણ પાછળથી મને મારી બૂલ સમજતી. વિદ્યાર્થી પણ એ સમજ જતોને અમારી વચ્ચે હંમેશાં પ્રેમભાંડ જ રહી હતી.

આ લખવાનું મુખ્ય કારણ એ કે, નવી વસ્તુને વજોવવાની જે ડ્રેશન ચાલતી હોય છે તેમાં કેટલાક નવીનો પણ તથાઈ જાય છે ને કેટલાક જૂનાઓ પોતાની વાતને ટેકા મળે એ માને છે. તેઓ તેમ ન કરતાં જ ને વાતને પૂરતો વિચાર કરે, સમભાવપૂર્વક નવીન વસ્તુને જાતે અખતરામાં મૂકે, અને પછી જ તે ફેંકી દેવા લાયક છે કે નહિ તેનો નિર્ણય લે.

હરજીવ સોમૈયા

ભલામણ પર ભલામણો!

(જેથી કમિટીના રિપોર્ટ પર પ્રાથમિક શિક્ષણ બોર્ડની ભલામણો)

સરકારી તંત્ર કંઈ અજ્ઞા રીતે કામ કરે છે. કમિટીઓ અને કમિશનોમાંથી કેટલાંક કામ જોયાં જ આવતાં નથી. સામાન્ય કમિશન ૧૯૨૭માં નિર્માયું. તેની વિચારણા પૂરી થઈને નવા સુધારા આવતાં લગભગ ૮ વરસ લાગ્યાં. કેટલીક બાબતોને તો એમ કમિટીઓને હવાશે સોંપીને, છેવટે તેમને સુવડાવી દેવાની મુક્તિ જ કરવામાં આવે છે. આવું જ હમણાં મુંબઈ મહાકાની કેળવણીને અંગે થયું લાગે છે. આ મહાકાની પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓમાં ઔદ્યોગિક શિક્ષણ દાખલ કરવા વિશે વિચાર કરવા માટે, મહાસભાવાદી પ્રધાનમંડળે ૧૯૩૮ના જાન્યુઆરીમાં શ્રી. કે. જી. જોશીના પ્રમુખપદે એક સમિતિ નીમી હતી, અને તેને ચાર પાંચ માસમાં જ પોતાની ભલામણો રજૂ કરવા સૂચના કરી હતી. તે કમિટીએ ઉતાવળ કરીને પોતાનો રિપોર્ટ રજૂ કર્યો. પણ તે રિપોર્ટ અત્યાર સુધી હજી કમિટીઓની ઘટમાળમાંથી પસાર થયો નથી. તેની ભલામણો પર પોતાની નવી ભલામણો કરવા માટે તે કામ સરકારના પ્રાથમિક શિક્ષણ બોર્ડને સોંપવામાં આવ્યું. તે મંડળે હમણાં ૧૯૪૧ની આખરમાં બહુ બહુ વિચાર કરીને પોતાની ભલામણો સરકારને સુપરત કરી છે. એ મંડળે ચાળી ચાળીને છેવટે શું રાખ્યું છે તે જોવાનો અહીં ધરાવો છે.

તે સરકારી મંડળે ઉત્પાદક કામ મારફત બાળકોને કેળવણી આપવાનો વર્ધોયજનનો સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્યો છે. (કેળવણીની દૃષ્ટિએ તેનો વિરોધ થઈ શકે તેમ નથી તેથી ?) પણ વ્યાવહારિક મુશ્કેલીઓ જણાવીને તે સિદ્ધાન્તને પોતે સ્વયંલોક અભ્યાસક્રમમાં નજીક

રહેવા દીધું છે. હાથકામમાં હાથે સીવવાનો ઉદ્યોગ દાખલ કરવા જેવો તેમને લાગ્યો છે અને તેને અલ્પવાડિયામાં ૨ કલાક આપવાનું સૂચવ્યું છે. તે કામ માટે કેટલાં સાધનો જોઈશે, તેમાં કેટલા પૈસા રોકાશે, માલ પેદા થશે તેનું શું થશે, વગેરે વિચાર કરવાનો કમિટીને સૂચનો નથી કે હજી બાકી હોય એમ જણાય છે. તે કરશે સારે તેની મુશ્કેલીઓ જણાશે અને ત્યારે ખખર પડશે કે, તે ઉત્તરનાં નાનાં બાળકો માટે કાંતવા, પીંજવાનું કે સાધારણ બાગકામ બંધ બેસે છે ને વધારે અનુકૂળ છે. કાંતવા, પીંજવામાં ગિનઉપયોગી ઉત્પાદનનો સવાલ જોડો થતો નથી. તેમ સાધારણ બાગકામમાં પણ નકામા વ્યયનો સવાલ નથી. સીવણકામમાં તો બાળકોને ઉપયોગી સીવણકામ ન થાય તો તેનું શું કરવું, એ મોટો સવાલ થાય. અને તે ઉત્તરનાં બાળકોને તે કામ કેટલું દાવે તે પણ સવાલ છે. આ રીતે વિચારવાને બદલે, પ્રાથમિકોગી ઔદ્યોગિક શિક્ષણને સુવડાવી દેવાની ચાલતી ધરેડમાંથી નહિ નીકળવાની વૃત્તિનું એ બોર્ડની ભલામણમાં દર્શન થાય છે.

તે મંડળે પ્રાથમિક કેળવણી મફત અને ફરજિયાત કરવા માટે ખૂબ ભાર મૂક્યો છે. પણ તેમની કદપના પ્રમાણેની પ્રાથમિક કેળવણી કેવળ અક્ષરજ્ઞાનથી આગળ જઈ શકે તેમ નથી. તેમણે બાળવર્ગ કાઢી નાખીને ચાર વરસ માટે, ૭ થી ૧૧ વરસના બાળકની કેળવણી માટે અભ્યાસક્રમ સૂચવ્યો છે. દરેક શિક્ષક જોછામાં જોછા બે ધોરણ અને ૫૦ વિદ્યાર્થીઓ સંભાળે અને સવાર બપોર ત્રણ ત્રણ કલાક શાળા

ચલાવે, એવી કલ્પના કરી છે. એ દૃષ્ટિએ તૈમણે રૂપતંત્ર અભ્યાસક્રમ સૂચવ્યો છે. તેમાં ચાર વરસમાં રોજના ૩ કલાકની શાળામાં જેટલો અભ્યાસ કરાવવાની આશા રાખી છે, તે વધારાપડતી લાગે છે. ચાર ધોરણ સુધીમાં, એટલે આજની ત્રણ ધોરણ સુધીમાં, બાળક સામાન્ય અર્થ કરી શકે કે અરજી લખી શકે? હિસાબની ડાયરી રાખી શકે કે આયાત નિકાસ સમજી શકે? આ બધું ત્રણ કલાકની આજની ત્રીજા ધોરણ સુધીની શાળામાં કેટલે અંશે થાય તે શંકા પડતું છે. તેટલા સમયમાં બાળકો બહુ બહુ તો લખતાં વાંચતાં જ થઈ શકે અને થોડું ઉપલક્ષિયું સામાન્ય જ્ઞાન મેળવે. તેટલું મેળવેલું જ્ઞાન કયાં સુધી ટકશે તેની પણ ખાતરી ન અપાય. તેનો આધાર તો પછીના જીવન ઉપર અને વાંચવાની સગવડો ઉપર રહ્યો છે. આના કરતાં બાળકો કામ કરતાં કરતાં થોડું ઘણું લખતાં વાંચતાં શીખે તે સારું નહિ? શાળાનું શિક્ષણ અને મજૂરીનાં કામો વચ્ચે જે અંતર પડે છે અને તેને લીધે બહુતાં કે બહુલાં બાળકો ઘરઘરમાંથી વિખૂટાં પડી જાય છે, તે અનિષ્ટ કોઈ પણ ઉપાયે અટકાવવું જોઈએ. એટલે શાળાના સમયમાં અક્ષર-જ્ઞાન ઠંસી ઠંસીને ભરવાને બદલે બાળકો સુદૃઢપૂર્વક જાતમજૂરી કરે તે વધારે અગત્યનું છે. આ મંડળે આ દૃષ્ટિએ વિચાર કર્યો નથી. પરંતુ એાણમાં એાણા ખર્ચે બાળકોને લખતાં વાંચતાં શી રીતે કરવાં તેનો જ વિચાર કર્યો જણાય છે.

તેમને ખબર છે કે, ૮૨ ટકા છોકરાઓ અને ૬૨ ટકા છોકરીઓ આર્થિક કારણે બહુવા આવતાં નથી. તેથી તેમણે અડધા દિવસની ૩ કલાકની શાળા સૂચવી છે, એમ જણાય છે. પણ આર્થિક કારણનું નિવારણ તો બાળકો તેમના ધધામાં ઉપયોગી થાય તેવું શિક્ષણ મેળવે તેમાં રહેલું છે. અડધા દિવસની શાળા કરવાથી કેટલાંક બાળકોને સવારે અને કેટલાંક બાળકોને બપોરે બહુવા આવવું પડે. કામની દૃષ્ટિએ બધને તે અનુકૂળ આવે નહિ. કામને માટે સવારનો સમય અનુકૂળ હોય તો જેમને સવારમાં શાળામાં આવવાનું હોય તેમને ન ફાવે. અને કામને માટે બપોરનો સમય અનુકૂળ હોય, તો જેમને બપોરે શાળામાં આવવાનું હોય તેમને ન ફાવે. આ રીતે કામની દૃષ્ટિએ મુશ્કેલી તો રહેવાની

જ. અડધા દિવસની શાળા કરવાથી તે મુશ્કેલી દૂર થાય તેમ નથી. તેનાથી તો શિક્ષકો બચે અને એાણા ખર્ચમાં વધારે વિદ્યાર્થીઓને વાંચતા લખતા કરી શકાય એટલું જ બહુ-તો કરી શકાય. એ જ દૃષ્ટિ આ સૂચનામાં રહેલી હોય તો વિચારવાનું એ છે કે, ધણુને ઉપલક્ષિયું થોડું ઘણું લખતા વાંચતા કરવા તે સારું, કે બને તેટલાને સારું. અને ઉપયોગી શિક્ષણ આપવું સારું? કેળવણીની નિરુપયોગિતા વિષે જે ખ્યાલ શેઠામાં ધર કરી બેઠો છે તે કાઢવો હોય, તો બીજે જ માર્ગ છટ છે. એ રીતે બાળકોને ગામડાંને ઉપયોગી શિક્ષણ મળતું થશે અને શાળામાં બાળકો કિસ્મતક કામ કરતાં થશે, તો માથાપો પોતાની મેળે બાળકોને બહુવાતાં થશે, અને શાળાઓ બાળકોના કામમાંથી કંઈ આવક કરતી થશે તો કેળવણીના વધતા જતા ખર્ચનો પણ સવાલ નહિ થઈ રહે. સારી કેળવણી આપવાથી ખર્ચ વધારે ન થાય તોપણ બસ છે. ઉદ્યોગોમાંથી આખી શાળાનું ખર્ચ નહિ, પણ ઉદ્યોગોનું ખર્ચ નીકળી રહે તોપણ એ ફેરફાર પસંદ કરવા જેવો છે. એ રીતે બાળકોને વિના નવે ખર્ચે હાથપગની ઉપયોગી ને કીમતી કેળવણી મળશે. તેઓ સુદૃઢપૂર્વક હાથપગ વાપરતાં થશે. તેઓ ધરના કામમાં રસપૂર્વક ફાળો આપતાં થશે, અને તેથી માથાપને કેળવણી આપવી બારે નહિ પડે.

પણ વાત એમ છે કે, સરકારી મંડળને સરકારના ખર્ચની જ બહુ ચિંતા જણાય છે. જાણે કે પ્રાથમિક શિક્ષણનો વિચાર કરવામાં એ જ એકમાત્ર મુદ્દો હોય! આથી જ તેમણે ત્યાંયાં ખર્ચોમાં કાપકૂપ કેમ થાય તે દૃષ્ટિને જ પ્રાધાન્ય આપ્યું છે. શિક્ષકોના પગાર-વધારાની બાબતને પણ બેધક સમજી આપી નથી.

આમ એાણા ખર્ચની દૃષ્ટિએ ગણતાં ૬૨ વરસે સરકાર લલાખ રૂપિયા કેળવણી ખાતે વધારે આવે તો ૧૦ વરસમાં પ્રાથમિક કેળવણી પ્રાંતમાં બધેય મળત અને ફરજિયાત થઈ શકે, એવી ગણતરી તે મંડળે કરેલી છે. આ કેળવણી ૭ થી ૧૧ વરસનાં બાળકોને આપવામાં આવે; દરેક શિક્ષક એાણામાં એાણાં મે ધોરણ અને સરકારી ૫૦ બાળકોને બહુવા; અને શાળાઓ સમય ૩ કલાકથી વધુ ન હોય તો નીચે સુચન ખર્ચ આવે :

વરતીના વધારાનું પ્રમાણ ધ્યાનમાં લેતાં ૧૯૫૧ સુધીમાં ૨૬.૫ લાખ બાળકોને ભણાવવાનાં થાય. તેમને ભણાવવાનું ખર્ચ રૂ. ૨૮૪ લાખ થાય. તેમાંથી ૫૬.૮ લાખ લોકલ બોર્ડો અને મ્યુનિસિપાલિટીઓ આપે. એટલે બાકી રૂ. ૨૨૭.૬ લાખ પ્રાંતિક સરકારને જોડવા પડે. આજે તે ખાતે રૂ. ૧૭૭ લાખ સરકાર આપે છે, એટલે છેવટે સરકારને ઉપરની યોજના દસ વરસમાં પૂરી કરવા માટે રૂ. ૯૦.૨ વધારે આપવા પડે. દર વરસે રૂ. ૬ લાખની સરકાર જોગવાઈ કરે, તો દસ વરસમાં આ યોજના પૂરી થાય.

આવી અર્થોદિત યોજનાને પણ સરકાર સ્વીકારી શેશે કે કેમ તેની આજે તો શંકા થાય છે. શ્રી. ગોખલેજીએ પણ આવી જ રીતે પોતાની પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત કરવાની યોજના બહુ જ અર્થોદિત રૂપમાં સરકાર સમક્ષ મૂકી હતી. આજથી ૩૦ વરસ ઉપર તે સ્વીકારવાની શુભ છુદ્ધિ સરકારને મૂકી નહોતી. એટલાં વરસોના અનુભવ પછી અને પ્રાંતિક સ્વરાજની લાંબી મોડી વાતો પછી પણ હજી સરકાર આમળ વધી હોય તેમ જણાતું નથી. એટલે એવી યોજનાઓ માટે તો પ્રાંતિક સ્વરાજ્યની નહિ, પણ સાચા પ્રજાપ્રીય સ્વરાજની રાહ જોવી પડશે. અને તેવું સ્વરાજ્ય મળે ત્યારે અડધા સમયની અધૂરિયા અને અક્ષરિયા જ કેળવણી શા માટે આપવી ? ગામડાંને અનુકૂળ ઉત્પાદક ધંધા દ્વારા સંઘીન કેળવણી કેમ ન આપવી ? એટલે આજે રરતો તો એ છે કે, સરકારની લિજેરીની દયા ખાઈને, ચાલતે ચીથે ચાલવાની વાતો કરવાને બદલે, સાચી ઉપયોગી અને ઉત્પાદક કેળવણીની યોજના ચર્ચા જોઈએ.

આવી યોજનાઓને અંગે થોડું ખર્ચ વધે તો તેને માટે બહુ ચિંતા કરનાર લોકોને માટે ગોખલેજીએ ૧૯૧૨માં આપેલો જવાબ આજે પણ યાદ કરવા જેવો છે. તેમની યોજના દસ વરસમાં આખા હિંદમાં શરૂઆત તરીકે છોકરાઓને માટે, અને પછી બધાંને માટે પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત કરવાની હતી. તેને માટે બધાય પ્રાંતોમાં મળીને દર વરસે ૪૦ લાખનું વધારે ખર્ચ કરવાનું હતું. પણ તેટલી રકમ ગરીબ હિંદ ક્યાંથી કાઢે, તેવો સવાલ થયે હતો. તેના જવાબમાં વડી ધારાસભામાં તેમણે કહ્યું હતું

કે, 'જો લોકો, આ કામ માટે જે રકમ જોઈશે તેથી ગભરાય છે, તેમને માટે હું એક જ હકીકત જણાવીશ. આ દેશમાં રાજ્યની જરૂરિયાતને લીધે— આ જરૂરિયાત વાળખી છે કે નહિ તેના વિચારમાં હું અત્યારે બેતરતો નથી— છેલ્લાં ૩૫ વરસમાં લશ્કરી ખર્ચ ૧૬ કરોડથી વધીને ૩૧ કરોડ થયું છે. એટલે ૧૫ કરોડ વધુ છે. લોર્ડ રીપનની કારકિર્દીમાં તે ૧૬ કરોડ હતું. તે હવે લગભગ ૩૧ કરોડ છે. જે રાજ્યને હીક લાગે તો આમ લશ્કરી ખર્ચમાં ૧૫ કરોડના વધારો કરી શકે છે, તો કેળવણી માટે પણ તેમ થવું જોઈએ. કેળવણી પણ રક્ષણના જેટલી જ ઉપયોગી છે, અને સરકારી આવકવેરામાંથી ભાગ પડાવવાનો તેનો સરખો હક છે.' આમ કહીને તેમણે કેળવણી માટે વધારે ખર્ચ કરવું એ સરકારની શક્તિ બહારની વાત નથી, એમ જણાવ્યું હતું. તે વખતે માનનીય જનાબ ઝીણા સાહેબે પણ તેમાં સાચ પૂર્વો હતો અને કહ્યું હતું, 'આખો પ્રશ્ન એ છે કે તમારો અમલી કાર્યક્રમ શો છે ? તમે વાળખી સમયમાં આ દેશમાં સાવનિક શોકશિક્ષણ દાખલ કરવા માગો છો કે અવોક્સ મુદત સુધી તેને માટે રાહ જોવા માગો છો ?' (આજે જનાબ ઝીણા સાહેબ આ બાબતમાં શું કહે તેની બખર નથી.)

આજે સરકાર પણ શું કહે ? આજે લશ્કરી ખર્ચ તો ૧૯૧૨ કરતાં લગભગ ત્રણ ગણું ચર્ધ થયું છે. છતાં આવા કામ માટે પાંચ દસ કરોડ કાઢવા પડે તો સરકાર શું કહે ? ટૂંકામાં કહીએ તો, આ પ્રશ્નને અંગે મુખ્ય સવાલ પૈસા ખર્ચવાની શક્તિનો નથી પણ ઇચ્છાનો છે. એટલે પૈસા ક્યાંથી આવશે તેની ચિંતા કરીને અધૂરી અને ઉપલબ્ધિ કેળવણી આપવાની યોજના કરવી તે બરાબર નથી. આ માટે તપાસી જોતાં, સરકારી પ્રાથમિક કેળવણી મંડળની બલામણો પ્રમુખે ઉપયોગી થાય તેમ નથી. એ દૃષ્ટિએ તો જોશી કમિટીની મૂળ સૂચનાઓને અમલ કરવા જેવો છે. પણ આજે તો એ જૂની નવી બધીય સૂચનાઓ કામળ ઉપર રહેવાની. યોગ્યયોગ્યતાની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો જોશી કમિટીની સૂચનાઓ થોડા સુધારા વધારા સાથે પસંદ કરવા જેવી છે.

વિહલદાસ દેસાઈ

ગામડાંની હાઈસ્કૂલોનો પ્રશ્ન

પ્ર. “શહેર વિનં ગામડું” એ પ્રશ્ન હિંદી સંસ્કૃતમાં અનેક શેષેની નેમ આપ્યું શાખામાં પણ રહેલો છે. આ પ્રશ્ન એટલે “સંવત્સરા વિનં નિર્મળતા”, એમ થઈ પાર સમજાવામાં આવે છે. એ તૃતીય નાણાકાર વાત છે; તેમાં ગામડાની મુખ્ય જગ્યા સંજીવન શક્તિની અપરોક્ષતા રહેલી છે, અને શહેરની પૌણ્ય અપરોક્ષતાની સમજાવી અનુભવણી છે. તેથી પ્રાચીન હાથરેરૂં પણ શિવને ધ્યાનમાં સંજીવન અને સ્વભાવની આકર્ષણ શક્તિ રાજે, જેવી દિશાચિત્ર કરતો એક શેષ, એકાદિ આપ્યું શિશુ પરિવર્તની એવી જોડકામાં, તા. ૨૬-૧૨-૪૧ના રોજ એક ન્યાયાધિકાર વંચાણે, તેમાંથી દુઃખાવી નીચે આપવામાં આવે છે. તંત્રીનું શિશુ સંજીવન]

3

આમડાંની હાઈસ્કૂલોને પણ સરકારી મદદના કાયદાની (‘આન્ડ-ઈન-એડિટ કોડ’) મર્યાદામાં કામ કરવાનું હોય છે. તે છતાં શહેરના ધર્માલિયા વાતાવરણ કરતાં અને ત્યાંની ખાનગી માલિકીની શાળાઓની હરીફાઈ કે સ્પર્ધામાં ખર્ચાઈ જતી શક્તિઓનો વિચાર કરતાં, બિનશહેરી શાળાને કેળવણીનું વાતાવરણ જમાવવાની અમુક વિશેષ અવરૂઝવા હોય છે. તેને અનુકૂળ મકાન હોય છે, રમતગમતનું મેદાન હોય છે, જરૂરી સ્થાવરચીજ હોય છે, અમુક શિક્ષકમણુ પણ સ્થાયી હોય છે, અને પરીક્ષાનાં પ્રશ્નોત્તરો વગેરેમાં નિયંત્રણો મૂકવાની છટ પણ વધુ હોય છે.

આથી રાજાના આદર્શ અને શિક્ષકમંડળને
જાણ્યાસિતર પ્રતિભા રાજામાં વિકસાવવાનો ઉત્સાહ
હોય તો તેમને વિદ્યાર્થીઓનો સહકાર પણ હોય છે.
તે સાથે ખિનશહેરી વિદ્યાર્થીઓની જાગૃત્તા, સમસીલતા
અને વિનયનો ઉપયોગ કરવામાં આવે તો જાણપાસ
ખાળમાં—મૌલિક વિકાસની દૃષ્ટિએ—નવા નવા
પ્રયોગોને પણ સ્થાન છે, અને હૃદયની કેળવણી માટે
જાગૃત્તાસેવા વગેરેને પણ સ્થાન છે.

હિંદ જ્ઞાપિશાળ દેશમાં અહીં તહીં આવેલી
ગામડાંની માધ્યમિક શાળાઓ તેમની આસપાસના
પ્રદેશમાં સંસ્કૃતિકન્દ્રો જવા છે, અને જ્યારે આખા
રાષ્ટ્રીય કલ્યાણ વેગાહી ને સક્રિય બનશે ત્યારે રાષ્ટ્ર-
વિધાનની એ પ્રવૃત્તિમાં બિનસહેરી માધ્યમિક શાળાઓ
મેટા ફાળો આપવાનો રહેશે.

આમિક માધ્યમિક શાળા ધારે તે તે સમાજનું
કેન્દ્ર બની શકે. તેના પાતાવરણમાં કામ કરતા એવા
આપણે વિચારવાનો એક પ્રશ્ન તો એ રહે છે કે, આપણી
શાળાનો અદર્શ શો હોઈ શકે? એમાં પણ ચાટકું તો
આજમાં આપણું હોવું જ જોઈએ, એમ આપણે નક્કી કરી
શકીએ ખરા? શહેરની માધ્યમિક શાળાઓની માન
વાંદરિયા નક્કી જ આપણે કરીશું, કે આપણી મૌલિક
દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્નોનો વિચાર કરીશું. ખરું?

3

આનિક વાતાવરણની પ્રથમ સુરેલી તે ત્યાં કામ કરનારોને થતો બોદ્ધિક ક્રાંતિ છે — Intellectual stagnation — છે. વિધવાનું શિક્ષણ તે ઠીક ઠીક આપી શકે છે પણ વિકસતા જતા કેળવણીના આદર્શની અડાઅડ તે જોડી શકતો નથી. આમની ખટપટમાં લગભગ જ્યાં તેનામાં કોઈ અસિલ્લત કેળવણીકારની નિયુક્તિ જણાતી નથી.

શહેરની સરખામણીમાં તેનું વાતાવરણ ગ્રામ્ય-
ગામડી-લાગે છે. શહેરની અધતનતા અને તરવશટ ત્યાં
હોતાં નથી. વિદ્યાર્થીઓ અને વાલીઓની જ્ઞાનકક્ષા,
સંસ્કારકક્ષા ને ધ્યેયકક્ષા પણ મર્યાદિત હોય છે. કુટુંબ,
જ્ઞાતિ ને લોકઅટવડતા વાડાઓની ત્યાં મંજીર અસર
હોય છે. છાપાં, સિનેમા, રેડિયો, વ્યાખ્યાનો, સભાઓ,
સંમેલનો વગેરેનો અદારનો અવતરમાં, ને ધણે અંશે
શાળામાં પણ, અભાવ હોય છે. વળી આચાર્ય ને
શિક્ષકની કિંમત પણ તેમની કેળવણીવિષયક રહિ
અને શાસીયતા કરતાં યુનિવર્સિટીનાં પરિણામો ખરેખરી
વધારે થાય છે. આશોમાં પક્ષાપક્ષી હોય ત્યાં સરખાતાથી
કામ કરવું મુશ્કેલ અને છે. કયાંક કયાંક શાળાના
આચાર્ય પણ આવા વાતાવરણમાં, હઠાર કેળવણીકાર
નાયક નહિ, પણ સંહતિવાદી સરમુખત્યાર (Fascist
dictator) જેવા બની એકા હોય છે. શાળાની સુખરતા
કે સગવડ વાંચિકે નિરીક્ષણ થવાનું હોય ત્યારે જાણાય
છે. જાણી બીજા દિશાઓમાં રહે છે શાંતિ—રેશણિક
‘નિયતપ્રજ્ઞતા’—આર્થિકદેહાઓની ખૂબીમાંથી જન્મી
‘નિયતપ્રજ્ઞતા’—પ્રત્યાભામી કે પ્રગતિવિરોધી અને
કલામાંનાં રેડકાંઓને આત્મસતોષ આપનારી

119

આ બૌદ્ધિક ને આધ્યાત્મિક જ્ઞાને આશાવાની
જરૂર છે. શિશુજી, જે આપણે કહ્યો છે, તેની પકડમાં
શાસ્ત્રીયતા અને અલગતા આશુવાની જરૂર છે. આપણી
તપાસકારીતા પૂર્ણ બનવું રેપજ દર્શન ધવાની જરૂર
છે. પ્રયોગશીલ ને પ્રયત્નાત્મક બની રેપજ હૌરવળી
આપવાની જરૂર છે અને શાળાની નીતિને ધરી તેની પર

પોતાના આદર્શો ને મૌલિક દૃષ્ટિની મહોર મારવાની જરૂર છે. આચાર્યમાં સૌને સાથમાં લઈને આવળ દગડું બરવાની વાકાત હશે, તેની નિષ્ઠા દૃઢ હશે—શ્રુતિ સાચી હશે, પોતાના પ્રયત્નોમાં તેને શ્રદ્ધા હશે, ભેનામાં મૌલિકતા, સર્જકતા અને વેદકતા હશે—સહાનુભૂતિ અને અદ્યય કલ્પસાદ હશે, તેા આમિક વાતાવરણમાંય તે કામ કરી ખતાવવાનો. આચાર્ય ને શિક્ષકો નધુ વિદ્વાન, પ્રયોગશીલ, કલ્પસાદપરાયણ, સજીવ અને કાર્યપદ બની શોજનાઅર્થ પ્રવૃત્તિઓને વેગ આપી રહે, તેા બિનશહેરી શાળાઓ ધણે ધણે વિકાસ સાધી શકે.

તેને સાનુ શિક્ષકોએ સહકારથી, પરસ્પર મેળ સાધી, એકબીજા બની વર્તવું ભેઈએ. જ્ઞાનપિપાસાને અમાવ, ખોટી અદમ્ભમિતા ને ઈર્ષ્યા, કસબની દૃષ્ટિએ અલતનતા નહિ, ભૂની ધરેડની રહિયુરતાવા, અનભુનેયત્વ, આ બધા દુર્ગુણો છે, તે દાદવા ભેઈએ.

વળી ધણી શાળાઓમાં પચાર-ધોારણુ ઓણું દોય છે, ધણે અનિશ્ચિત દોય છે. ધણે રથને શિક્ષકને પોતાની

પસંદગીને વિષય, નથી મળતો. શિક્ષકોની ભેરદાર ‘કક્ષીક’—ટોળગીના હાથમાં આચાર્ય પ્યાદું હોય તેવી શાળામાં નીચલા શિક્ષકો અને ઉપલા વચ્ચે અસ્પૃશ્યતાની અભેદી દીવાલ ચણાઈ નય છે. ટચશનેાનું પ્રયોજન તેને કૈંક વૈવિધ્ય પૂરે. પણ ત્યાંય શામિક વાતાવરણમાં તેા કલહો, વિસંવાદો અને અપ્રમાણિકતા ચિત્રને કલંકિત કરે છે. આ અને આવી ખામીઓને આપણે દૂર કર્યેજા છટકો છે.

એટલે આપણે નમત બનીને, કેળવણીવિષયક અપ્રમાણિકતાને પરિત્યાગ કરીને, ઝઠઝઠ આપણી મદાન શકયતાઓને સમજવી તે આવશ્યક છે. આપણી જ્યાબળદારીને, આપણા કસબને, ને આપણા મિશનને આપણે પૂરેપૂરાં સમજ લેવાની જરૂર છે. બિનશહેરી વાતાવરણમાં કામ કરતા આપણે જે કેળવણી-જગતમાં આપણું રથાન નક્કી કરી રવતવને પ્રતિપાદિત કરવું હોય, તેા આ બાબતમાં આપણી ‘attitude’—મનોવૃત્તિ શી છે તે નક્કી કરી, તે શી હોવી ધટે તે ખાપણું જરૂરી છે.

શંભુમસાદ કૃં બદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું વાર્ષિક નિવેદન

[ગુજરાત વિદ્યાપીઠના મહામારે પ્રસિદ્ધ કરેલા, તે સંવધાના વાર્ષિક નિવેદનમાંથી દૂંકાવીને નીચેનું આપવામાં આવે છે. એઓ આઓ હેવાલ ભેવા માગે તેમણે સંવધાના મહામાન પર એક આનાની દિલ્લિ બીકી તે મંગાવવા વિનંતી છે. તમો, રાગ સાં.]

ઈ. સ. ૧૯૪૭ના ભૂતથી શરૂ થઈ ૧૯૪૮ના ભૂતમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું નવું સુવ ઊપડણું ત્યારે પૂરા થતા વર્ષમાં નીચેની પ્રવૃત્તિઓ મુખ્યત્વે થઈ હતી:

૧. ગુજરાત વિનય મંદિર
૨. ખદી કાર્યાલય
૩. ભેટણીકોરાનું કામ
૪. વિજ્ઞાનની પરિક્ષાપા-રચનાનું કામ
૫. અન્ય પ્રકાશન કાર્ય
૬. વિદ્યાપીઠ મંથાલય
૭. હિંદુસ્તાની પ્રચાર
૮. ગ્રામ સેવા સમિતિ હરેક કાર્ય

આ ઉપરાંત વિદ્યાપીઠથી અલગ છતાં તેની મદદ અને કેપરેજ નીચે ચાલતું શ્રી. પૂનાભાઈ જૈન પ્રકાશનનું કામ, જેમાં વિદ્યાપીઠના બે સેવકો મુખ્યત્વે કામ કરે છે.

ગ્રામ સેવા સમિતિનું નિવેદન તેના મંત્રી વરકથી અલગ પ્રસિદ્ધ થાય છે, એટલે તે વિષે આ નિવેદનમાં જગા રોકી નથી.

ગુજરાત વિનય મંદિર

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ વરકથી આજે ચાલતા પ્રત્યક્ષ શિક્ષણકામમાં ગુજરાત વિનય મંદિર મુખ્ય છે. તેની સાથે

કુમાર મંદિર પણ ચાલે છે. આની પાછળ કલ્પના એ રહેલી છે કે, પાયાના શિક્ષણ માટે ગણાતાં અભ્યાસનાં પ્રથમ દશ-અગ્રિયાર વર્ષોની કેળવણીને પ્રયોગ કરી ભેજો, એ આપણા રાષ્ટ્રની કેળવણીની આજે મોટામાં મોટી જરૂર છે. આથી વિદ્યાપીઠ પોતાની અત્યારે એક મર્યાદા પણ આંકી ચણાય કે, સાવત્રિક શિક્ષણને માટેના આ પ્રયોગ વરક એકાગ્ર થવું અને હવ્ય કહેવાતા શિક્ષણમાં પડવા વરક અત્યારે ન ખેચાઈ જવું.

વિનય મંદિર તથા કુમાર મંદિરમાં કુલ સંખ્યા વરસોવરસ લગભગ ૧૦૦ની આસપાસ રહે છે, તેમ જ આ વર્ષે પણ રહી છે. મંદિર પાછળ ભેટણી ખર્ચ કરવામાં આવે છે, લગભગ તેટલા જ ખર્ચથી એતા કરતાં ચાર પાંચ ગણા વિદ્યાર્થીઓ ભણી શકે. તેા જણુ દીક શિક્ષણ-ખર્ચ યોગ્ય પ્રમાણમાં આવી રહે. આજે તેની પાછળ કરાતો ખર્ચ એક જ રીતે બજાવર છે, અને તે એ કે, તે દ્વારા રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો જે પ્રચાર આગળ ઉપર આપણે કરવા ઇચ્છીએ છીએ, તેનાં ધારા-ધોારણુ અને આદર્શ હરેશને વફાદાર રહી, વિનય મંદિર દ્વારા પ્રયોગ કરી એવામાં આવે છે.

આ વર્ષે ૧૦ જણુ વિનંતી થઈ બદાર પડ્યા. એટલે ૧૯૩૫-૬માં વિનય મંદિર શરૂ કર્યું ત્યારથી

આજ સુધીમાં કલ ૧૬ જીલ્લા વિનિવ યથા છે.

ખાદી કાર્યાલય

વિનય મંદિરમાં રીખવાતા ખાદીના હથોળામાંથી રવાનાવિષ્ટ રીતે આ કાર્યાલયની ઉત્પત્તિ થઈ છે. એને ચરખા સંઘની રીતસરની માન્યતા મેળવીને ચલાવવામાં આવે છે; એથી તે સંસ્થા તરફથી સામાન્યપણે તે પેટ મળતી મદદ પણ મળે છે.

કાર્યાલયથી પ્રત્યક્ષ ખાદી-ઉત્પત્તિનું કામ ચલાવી સાથે તે દારા તેની તાલીમ આપવાને કે સંસ્થાએ મળે છે, તે આપણે માટે ક્રીમની છે. આથી વિનય મંદિરનું ખાદી-શિક્ષણ સારી પેઠે જીવંત અને અનુભવ કરી શકાય છે.

હવે આવતે વર્ષે એક એવા વિચાર છે કે, ખાદી કાર્યાલય અને જન જન સંમંજસગાજન સાથે અહીં વિદ્યાલય શરૂ કરવું. જેથી ખાદી-સેવકો તથા ખાદી-શિક્ષકોની બેઠકી બેઠકનારી માગને પહોંચી વળી શકાય.

એડલ્ફીકોશનું કામ

એડલ્ફીકોશની નવી — ચોથી આવૃત્તિની તૈયારીઆ ચાલે છે એને અંગે પ્રથમ બે વસ્તુઓ શરૂ કરી છે : ૧. વ્યુત્પત્તિ અને શબ્દપ્રયોગોની તારવણી કરી મેળવવાનું કામ, ૨. અત્યાર સુધી કોશમાં નહિ સંધારાયેલા શબ્દોની શોધને માટે સાહિત્ય-વાચન.

ગયે વરસે નિવેદનમાં જણાવેલા 'એડલ્ફી માટે બિરસાકોશ' તૈયાર કરવાનું કામ પૂરું થઈ છે, અને તેની ૫૦૦૦ની એક આવૃત્તિ લગભગ વેચાઈ જવા આવી છે. તેની નવી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

એડલ્ફી પૂરતા તૈયાર કરેલા આ સરતા કોશ પરથી લોકોએ સરતા સાથે જુલુકોત માટે માગણી કરવા પત્રો લખ્યા હતા. ગયે વરસે જુલુ જુલુવા ગયા કે, શાળા-પંચાગી સરતા લઘુકોશની તૈયારીઆ આપણે શરૂ કરી છે. તે કોશમાં બને તેટલી વ્યુત્પત્તિ તથા શબ્દપ્રયોગો આપવાં જોઈએ.

એક ખીજ રીતે પણ લઘુકોશનું કામ જલદી થઈ જશે. કોશની ત્રીજી આવૃત્તિ હવે પૂરી થઈ રહેવા આવી છે. ચોથી આવૃત્તિ માટેની તૈયારીઆ કાંઈકે પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી, યા તો ત્રીજો કોશ ફરી છપાવવા જોઈએ, અથવા બને ઠીક લાગે છે કે, આજની કામગીરી મોંઘવારીમાં નાના શાળાપંચાગી લઘુકોશ ઉપર પડેલું ક્યાન આપીને તે બલરમાં મૂકીએ. આવતે વર્ષે આ પ્રકારને લઘુકોશ તૈયાર કરવાને ઇચ્છતા રાખ્યો છે.

• બારોડાલીમાં ખાદીવિદ્યાલય શરૂ કરવાથી હાલ આ વિચાર મોંઘું રાખ્યો છે.

તમી

વિજ્ઞાનની પરિભાષાનું કામ

એક વર્ષથી શ્રી. સત્તાચિયા શ્રી. કિરોરલાલભાઈની સલાહ-સૂચના પ્રમાણે પરિભાષાનું કામ કરતા આવ્યા છે. આ દરમિયાન ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ તરફથી આ કામના જવાબદાર, શ્રી પોપટરાવ શાહે આપણને લખ્યું કે, વિદ્યાપીઠ આ કામ ઉપાડી લે તો સારું. તેમની જો પત્રવ્યવહાર કરી, કાર્યની પ્રારંભરૂઆ આંકવામાં આવી, અને તે પ્રમાણે કામ શરૂ કરવા માટે, અમદાવાદની સાળા કોલેજના વિજ્ઞાનના શિક્ષકો તથા બધાપ્રકાર અને લેખકોની એક સભા બોલાવવામાં આવી. શ્રી. કિરોરલાલભાઈ તેમાં હાજર હતા. સોમે મળીને, કામ કઈ રીતે કરવું તેના પ્રાથમિક મુદ્દાઓ આંકી લઈ, એક સમિતિ નીમી, અને તેને પરિભાષાના શબ્દો ધડવાનું કામ સોંપ્યું. આ કામને અંગે સવિસ્તર બબ્બે ગુજરાતમાં સીને મળી રહે અને તેમાં મદદ કરવા ઇચ્છનારાઓ મદદ કરી શકે તે સારું, આપણા માસિક પત્ર 'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'માં તે બધાની નોંધરાત કરવામાં આવી છે.

નવા વર્ષમાં પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયણ એ બે સાખાઓની (વિનિત કક્ષા પૂરની) ગુજરાતી પરિભાષા આ સમિતિ તૈયાર કરી લેશે, એવી આશા છે.

સમિતિના સભ્યો અને બીજા શિક્ષકોએ આ કામને પોતાનું ગણી લે લેવા અને કમન બતાવ્યો છે, તથા તકલીફ વડીને પણ સમય આપ્યો છે, તેને માટે તેમને આ પ્રસંગે આભાર માનું છે. ગુજરાતના બાવી શિક્ષણ માટે આ પ્રકારના કામની ફેટી જરૂર છે, તે બતાવવાની જરૂર ન હોય. ઉપર જણાવેલી બે વિજ્ઞાનશાખાઓના શબ્દો રચાઈ રહે એટલે તેમને પુસ્તિકાકારે બદાર પાડવા વિચાર છે. જેથી શિક્ષકો તથા લેખકો પોતાના કામને માટે તેને પાસે રાખી શકે.

બીજા પ્રકાશનો

કોશકામ ઉપરાંત બીજા પ્રકાશનોગાં, આ વર્ષે વિદ્યાપીઠ વાચનમાળાનાં નીચેનાં પુસ્તકો તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કર્યાં, એ મુખ્ય છે :—

૧. ગુજરાતી ૧લી ચોપડી (નવી)
૨. ગુજરાતી ૨જી ચોપડી (")
૩. ગુજરાતી ૩મી ચોપડી
૪. ગુજરાતી ૧લી ચોપડી
૫. ગુજરાતી ૭મી ચોપડી

(વિદ્યાપીઠ વાચનમાળાની બાજીની ચીજ અને ચોથી ચોપડી આવતે મદિને બદાર પડશે.) એટલે 'વાલમુગાદી' ના બાજીઓ — થી માંડીને સાતે મારણે માટે વાચનમાળા પૂરી થઈ જશે.

ઉપરની પાંચ ચોપડીઓને પાઠ્યપુસ્તકો તરીકે ચરકાર-અંદરી મળી છે, અને બે ત્રણ નિઃસ્વા રહેલો મોરોએ એ પોતાના નિઃસ્વામાં વાપરવા માંડી છે.

આ ઉપરાંત પ્રકાશનોમાં — ‘નેદહણી માટે ખિસ્સા-કેશ’, અને આ બે ગ્રંથોના અંગ્રાજીમાં, યંત્રની મર્યાદા : લે. (શ્રી. નરહરિ પરીખ) પસિદ્ધ કરી છે.

ગયે વર્ષે શ્રી. વિઠ્ઠલદાસ કોઠારી તરફથી, એમનાં વડિલાઈના સ્મારક માટે, રા. ૫૦૧)ની રકમ આપણે સ્વીકારી હતી. તે પેટ પ્રોફાચન નેએ એક પુસ્તકમાળા કાઢવાનો વિચાર કર્યો છે, અને આ વર્ષે તેના પહેલા મણકા તરીકે નીચેનું પુસ્તક પ્રગટ કર્યું છે : આમગોષ્ઠી : લે. વિઠ્ઠલદાસ કોઠારી અને રાવજીભાઈ પટેલ.

નેન પ્રકાશન માળામાં શ્રી. ગોપાલદાસે ‘શ્રી મહાવીર-કથા’ ંધ તૈયાર કર્યા છે. નવજીવન તરફથી રાઈ કરેલા ‘શિક્ષણ અને સાહિત્ય’ માસિકના કામમાં આપણા નણુ રૂબરૂ સંપાદક મંડળમાં કામ કરે છે. એ માસિક તેનું બીજું વર્ષ પૂરું કરે છે.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ અંશલય

૧૯૪૦ના એ માસની આખરે અંશલયમાં અંશોની કુલ સંખ્યા ૨૪,૨૯૭ હતી. તેમાં ૧૯૪૦-૪૧ના વર્ષે દરમ્યાન ૧,૦૧૧ પુસ્તકોનો ઉમેરો થયો. પરિણામે ૧૯૪૧ મેની આખરે પુસ્તકોની કુલ સંખ્યા ૨૫,૩૦૮ થઈ છે. માધાવાર સંખ્યા નીચે સુલખ છે :

	કુલ	વર્ષ દરમ્યાન થયેલો ઉમેરો
અંગ્રેજી	૧૧,૪૫૭	૩૩૬
ગુજરાતી	૫,૧૨૪	૨૭૭ (+ ૬૦ હ. લિ.)
હિંદી	૧,૬૧૪	૧૦૨ (+ ૬ હ. લિ.)
મરાઠી	૮૮૬	૩૧
બંગાળી	૮૮૧	૩૮
ઉર્દૂ	૪૭૨	૨૬
સંસ્કૃત	૨,૮૪૨	૧૦ (+ ૧૬૬ હ. લિ.)
પ્રાકૃત	૪૭૬	૧ (+ ૧૮૬ હ. લિ.)
પાલિ	૩૩૬	૬૬
જર્મન	૨૬૪	૦
ફ્રેન્ચ	૨૪૧	૮
અરબી	૬૩	૫
ફારસી	૧૩૪	૦
પરચૂરણ	૫૧	૫૧

૨૫,૩૦૮

હસ્તલિખિતોની ગણતરી અત્યાર અગાઉ જુદી કરાવી હતી હવે બાધાવાર તેમને જુદાં પાડી તે તે સાધાની સંખ્યામાં ઉમેર્યા છે : ગુજરાતી ૬૦, હિંદી ૬, સંસ્કૃત ૧૬૬, પ્રાકૃત ૧૮૬. આ ઉપરાંત કેટલાંક હસ્તલિખિતો અપૂર્ણ તેમ જ અણકેલાયેલાં છે તેમનો સંખ્યા પંચની આસપાસ છે.

થેર વાંચવા આપેલાં પુસ્તકોની કુલ સંખ્યા ૨,૬૭૦ છે. એ વાચકો અંશલયમાં જ બેસી પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરે છે તેમની તથા તેમના ઉપયોગનાં પુસ્તકોની સંખ્યા રાખવામાં આવી નથી. આવતા વર્ષથી એ સંખ્યા પણ બ્વવરિયત રાખવા વિચાર છે.

આ વર્ષે દરમ્યાન સુંબઈ સરકારે નીમેટી પુસ્તકલય સમિતિ આપણે મંથાલય બેંચ તથા તેની આપણી સમિતિને મળવા આવી હતી. તેઓએ આપણા સંગ્રહ બોઈને સતોષ તથા આનંદ બક્ષ કર્યા હતા. ગુજરાતની પુસ્તકલય પ્રવૃત્તિમાં આપણી સંસ્થા પોતાથી બનતાં મદદ અને સહકાર આપશે, એ નાતની એમની જોડે વાત કરવામાં આવી હતી.

હિંદુસ્તાની પ્રચાર

હિંદુસ્તાની પ્રચાર અંગે શાળાઓ માટે હિંદુસ્તાનીના શિક્ષકો તૈયાર કરવામાં ગઈ કરવાને ઇરાદે જોલવા થારેકું ‘હિંદુસ્તાની અધ્યાપન મંદિર’ ખોલી શકાયું નથી. અથા વર્ષના નિવેદનમાં જણાવ્યું હતું કે, આ મંદિર જોલવા બાબત સરકાર જોડે પત્રબ્યવહાર ચાલે છે. એ પત્રબ્યવહારને અંગે તા. ૬-૧૨-૪૦ના સરકારી પત્રમાં આપણને જણાવવામાં આવ્યું કે, અમુક શરતો સ્વીકારે તો તમારી પદવીને સરકારી પદવી બદલાઈ ગણવામાં આવે. આ શરતોમાં સરકારી નિરીક્ષણ, અભ્યાસક્રમની મંજૂરી, પાઠ્યપુસ્તકો સરકારે ઠરાવે તે લેવાની બધામણુ, ઉમેદવારને લેવાની લાયકાત, વગેરે નાની મોટી અનેક બાબતોમાં સરકારી કાજ આવતો હતો. તેના જવાબમાં એ આપણી નીતિની પાળી જોખવડ કરી, અને હિંદુસ્તાનીને અભ્યાસ ઉત્તરેતર સારો થાય એ વિદ્યાર્થીનો ઇરાદો છે, અને તેને પોતાની રીતે કામ કરવા દેવામાં આવે, એમ લખ્યું. અને એ પણ જણાવ્યું છે, સરકારી અમલદારો કે કોઈ પણ ખાનગી શખસ અમારું કામ બેંચ તે સલાહ-સુચના આપી મદદ કરવા આવે, તો તેમને ઉમેશ વિદ્યાર્થીમાં આવકાર હોય છે. મંદિરની પરીક્ષા સમિતિમાં એક સભ્ય સરકારી હિંદુસ્તાની બોર્ડને રહે એ પણ આપણે જણાવ્યું છે. તેને અંગે સરકાર સાથે પત્રબ્યવહાર ચાલે છે.

હિંદુસ્તાની પ્રકાશનને અંગેનું કામ ચાલે છે. ‘ઉર્દૂ લિપિ શિક્ષણ’ની હાથપ્રત તૈયાર થઈ ગઈ છે. અને ‘મારું ગાઠડું’ એ ચોપડીના હિંદુસ્તાની અનુવાદનું કામ ચાલે છે. આ ઉપરાંત ‘રાષ્ટ્રભાષાનો ગુજરાતી કૌશલ’ હવે વેચાઈ રહેલા આબો હોવાથી, તેની નવી સુધારેલી વધારેલી આવૃત્તિ બહાર પાડવા માટેનું કામ ચાલે છે.

* ઉલ્લેખ સરકારી ઉત્તર હવે આવી ગયો છે કે, સરકારી નિરીક્ષણ ન સ્વીકારતા હોવાથી વિદ્યાર્થીની પદવીને માન્ય કરી નહિ શકાય.

ધર્મનાં બાહ્ય ચિહ્નોની મહત્તા ને મર્યાદા*

પ્રિય બાઈ . . .

જનોઈ, તિલક જેવાં બાહ્ય ચિહ્નો ધર્મક્રિયાનાં અંગ મનાય છે; તેા તેવાં બાહ્ય ચિહ્નો ધારણ કરવામાં ધર્મ પાળવાપણું શી રીતે છે, અને તેવાં ચિહ્નો ધારણ કરવાં કે છોડી દેવાં, તે વિષે મારો શો વિચાર છે, તે હું અહીં જણાવું છું.

પહેલું તો ધર્મ પાળના ક્યારે કહેવાય તે સ્પષ્ટ થવું જોઈએ. હું સમજું છું તે પ્રમાણે, જે આચરણ કે વર્તન કરવાથી, પોતાના તેમ જ છવમાત્રના અંતઃકરણમાં શાંતિ, પ્રસન્નતા અને સદૃશાવનો વધારી શકાય તેવું આચરણ કરવું, એનું નામ ધર્મ પાળવો. નીતિ અને ધર્મમાં તો પછી કઈ રીતે તફાવત છે? જે સચાલના જવાબમાં મને લાગે છે કે, મનુષ્ય-મનુષ્ય વચ્ચેના સદ્-અવધારને આપણે નીતિ કહીએ છીએ. તેવા જ અવધાર છવમાત્ર પરત્વે, જે બાહ્ય નીતિની અપણી આદ્ય સમજણમાં નથી સમાતો. ધર્મમાં આ બાહ્ય સમાય છે; તે ઉપરાંત પોતાની પોતા તરફની જ નીતિ — એટલે કે પોતાના જ અંતઃકરણ કે આત્માનો આંતરિક વિકાસ — તેનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે.

એટલે આનું ધાર્મિક વર્તન રાખવા માટે જે જે બાહ્ય સાધનો જરૂરી હોય તે સાધનો ધર્મક્રિયાનાં સાધનો ગણાય, અને તે ધારણ કરવાં જોઈએ એ પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ સમજાય તેવું છે. પણ આવાં સાધનોમાં જનોઈ, માળા કે કોસનો સમાવેશ થી રીતે હોઈ શકે, એ પ્રશ્ન તો રહે જ છે. તેનો વિચાર જરા પાછળથી કરીશ.

બને છે એમ કે, ધર્મ જેવો સમજાય છે તેવો પાળી શકાતો નથી, અને ઘણી વાર પળાય છે તેવો સમજાતો નથી. આપણે હરેકનો અનુભવ છે કે, આપણે બુદ્ધિથી સમજીએ છીએ કે આમ કરવું જોઈએ અને આમ ન કરવું જોઈએ; છતાં એવું બુદ્ધિનું જ્ઞાન અપંગ પડ્યું રહે છે અને તેની અવગણના કરીને આપણી લાગણીઓ કે મન, જેને આપણે ન કરવા જેવું સમજીએ છીએ, તે આપણી પાસે કાવે છે. આ ઉપરથી આપણે સમજી શકીએ કે, ધર્મ પાળવામાં બુદ્ધિની સમજણ સદા જરૂરી સાધી શકાય એવું સાધન નથી. જે માણસોના કે તમારા પોતાના નૈતિક અને ધાર્મિક અવધાર તમે બારીકથી તપાસશો, તો તમારા ધાર્મિક અવધાર કે, માણસ તેવા અવધારનાં કોઈ પણ પગલાં બરવાં પહેલાં, નિયમ લરીકે, પોતાની

બુદ્ધિ ચલાવીને પછી પોતાનો અવધાર કરે છે, એવું નહિ જણાય. પણ તમે જોશો કે, કોઈક શુદ્ધ સંચાલનના બળથી દોરવાઈને તે પોતાના અવધારનાં એક એક પગલાં ભરે છે; અને વિચારવત હોય તેને આનું કોઈ પણ પગલું ભર્યા પછી જ 'મે' આ કીક ક્યું' કે નહિ' તેનો વિચાર આવે છે. વિચાર કરી લવિષ્યમાં અમુક અમુક બાળત ધ્યાનમાં રાખવી એવો નિર્ણય કરે છે; પણ આપો વિચાર અને નિર્ણય રોજના અવધારની અનેક ક્રિયાઓમાં માણસ પહેલેથી કરતો નથી, પણ પાછળથી કરે છે.

એટલે આપણને છવનપથમાં જે ધૃષ્ટિ લય છે તે આપણી બુદ્ધિની સમજણ નથી, પણ આપણી અંદર રહેલી શુદ્ધ અંતઃકરણની પ્રેરક શક્તિ છે. અંતઃકરણની જેવી શુદ્ધિ તેવો આપણો અવધાર શુદ્ધ. બુદ્ધિ ખૂબ કેળવાયેલી હોય છતાં તેવો માણસનું છવન નૈતિક અને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ શુદ્ધ નથી પણ દોષ, તેનું આ કારણ છે. એટલે ધાર્મિક છવન સુધારવા માટે અંતઃકરણ કેળવવું જોઈએ; પણ બુદ્ધિ કેળવેથી જ કંઈ અંતઃકરણ કેળવાઈ નથી.

ત્યારે આપણે એમ કહી શકીએ કે, ધાર્મિક વર્તન સુધારવા માટે અંતઃકરણ કેળવવા માટે જે બાહ્ય સાધનો કે ક્રિયાઓ જરૂરી હોય, તેને ધર્મક્રિયાનાં સાધનો ગણી શકાય અને તેવાં સાધનો ધારણ કરવાં જોઈએ.

આમજ ચાલીએ તે પહેલાં ઉપર ને લખ્યું છે તેમાં એક શંકા થાય તેમ છે કે, જે આપણા વર્તનના આધાર બુદ્ધિની સમજણ ઉપર ધણે ઓછો રહે છે અને અંતઃકરણની શુદ્ધ લાગણીઓના બળો ઉપર મુજબત રહે છે, તો પછી બુદ્ધિની સમજણનું આપણા અવધારમાં શું સ્થાન છે? તેની ઉપયોગિતા કેટલી છે? આ પ્રશ્ન આપણી મૂળ વાતને સમજવા માટે જરૂરી નથી, છતાં સમાધાન માટે તેની અહીં સમજણ આપું છું.

બુદ્ધિની સમજણનું કાચું દિશાસૂચનનું છે, અને લાગણીઓનું કાચું ગતિ આપવાનું છે. મોટર માલિની સાથે સરખાવીએ તો, બુદ્ધિ મનુષ્યનું 'રૂડીઅર્લિંગ બ્લોક' (લાગવાનું ચક્ર) છે અને અંતઃકરણ કે લાગણીઓ તેનું 'એન્જિન' છે. સામાન્ય મનુષ્યનની રચના એવી છે કે, જ્યાં સુધી લાગણીઓ એન્જિન સામાન્ય — એટલે સામાન્ય — ગતિથી જ ચાલવું હોય, ત્યાં સુધી 'રૂડીઅર્લિંગ બ્લોક'ના કાચા ટાંકનાર રાખી શકે છે; એટલે કે ત્યાં સુધી તેને કામમાં લઈ શકાય છે. પણ ધારો કે ૫૦ કે ૧૦ માઈલની ઝડપથી મોટર દોડી શકનાર ડ્રાઇવરનું એન્જિન એકએક ૨૦૦ કે ૩૦૦ માઈલની ઝડપ પછી રોડમાં લાગે, તો ટાંકનારના હાથનું 'બ્લોક' નકામું થઈ પડે

* ૨૫૦ શ્રી. ચિમનલાલ વેપ્પુને લખેલા એક અપ્રસિદ્ધ પત્ર આ છે, તે શ્રી. દાંતિવાદ મં ગાંધીએ પ્રસિદ્ધ કરવા મોકલી આપ્યો છે.

તેમ જ આપણું છે. સામાન્ય વ્યવહારમાં પણ આપણી લાગણીઓ એટલી ઝડપથી કામ કરે છે કે, આપણી બુદ્ધિનું ચક્ર આપણે બાળ્યે જ કપાયેલામાં લઈ શકીએ છીએ. જ્યારે એ લાગણીઓના વેગ ન હોય, અથવા બહુ જ ઓછો હોય, ત્યારે જ આપણી સમજણ આપણને મદદગાર બની શકે છે. તેથી જ આપણે ‘આમ કહ્યું’ હોત તો આમ ન થાત અને આમ કહ્યું’ હોત તો આમ થાત’, એવા વિચાર વધારે કરી શકીએ છીએ.

હવે મૂળ પ્રશ્ન ઉપર આવતીએ. બુદ્ધિ પાંગળી બને છે ત્યારે લાગણીઓ અથવા અંતઃકરણો જ આધાર આપણે મુખ્ય આધાર રહે છે. એટલે અંતઃકરણને દોરનાર કે શુદ્ધ કરનાર સાધનોની કિંમત બુદ્ધિને કેવળવતર સાધનોની કિંમત કરતાં બહુ જ વધારે છે, એ દેખીતું છે. લાગણીઓને સાચે રસ્તે દોરી નવ એ સાધનો અને ક્રિયાઓ ધાર્મિક સાધનો અને ક્રિયાઓ ગણાય.

અંતઃકરણ અથવા લાગણીઓને કઈ બાજો તો સહેલાઈથી દોરી શકે છે તે આપણે વિચારવું જોઈએ. ઇતિહાસમાંથી થોડા દાખલા લઈએ: દ્વંદ્વકાવ્યની વડાઈમાં પોતાના વડાણના સડને યાંત્રણે નેસડને પાટિયું માથું’ કે, ‘England expects every man to do his duty.’ (દરેક પોતાની ફરજ બાદરે એમ ઇન્ડેન્ડ હજી છે.) અને તે પાટિયે એવું યાર પૂરું’ કે વડાઈમાં તેવું ક્રિયા છાંયું. જર્મન બુદ્ધિનાં ચાર લાંબાં અને આકાશં વર્ષો સુધી ઇન્ડેન્ડ લડયું’ અને પેસે તેમ જ માણસોએ તે પુવાર થઈ ગયું. તે વખતની વાત છે કે, લડાઈના અડગક અર્થ’ માટે લાલમિન્ડ પાસે પેસાની મંદુરી મેળવવા માટે જ્યારે લોઈડ જ્યોર્જ’ ગયા, ત્યારે તેણે કહ્યું? તે ડકયો અને નેસડનનું’ પેડું પાટિયું હાથમાં ઝડપી તેણે કહ્યું: ‘નેસડને તો લખ્યું છે કે, ‘England expects every man to do his duty’. પણ આજે સમય એટલો બારીક છે કે હું ‘expects’ (હજી છે) શબ્દની જગ્યાએ compels (ફરજ પાડે છે) મૂકું, તો તે વધારે નહિ કહેવાય. અને એમ કહી તેણે expects શબ્દ કોઈ નાખ્યો અને compels શબ્દ લખ્યો. તાણીઓના ચરચટ વચ્ચે તેની માગણી ઉતરત જ મંદુર થઈ લાકડાના એ નાના પાટિયે બીજી વાર નહુ કહ્યું.

‘Thy need is greater than mine’ (મારા કરતાં તારી અજ જોડી છે.) ક્રિષિવ સીડનીના આ શબ્દો માણસના અંતઃકરણને કેવું દબમવાની મૂકે છે? એ શબ્દો કરતાં વધારે શબ્દો વાપરીએ તોપણ તેના એવી અસર નથી થતી અને તે જ શબ્દો માણસને બહુઈ અસર કરે છે, ત્યારે આપણને થાય છે કે, એ વાક્યમાં

કઈ બહુ દરો કે શું? જ્યારે અત્યામદ પૂરજોશમાં આવતો હોતો ત્યારે મુ’બઈમાં કેસરી સાગીપારી બહેનોનું સરથસ નેહને જોનારનાં દેખાં હાથ ન રહેતાં અને દેશને માટે હું શું શું કરી નાખું’ એવી તાલાવેલી થતી. એ કેસરી રંગની સાગીમાં કઈ બહુ દરો? ‘પ્રુદા બડા દે’ એવી જૂમ કોઈ પણ સામાન્ય જૂમના નેટથી જ અસર કોઈ મુસલમાન ઉપર કરશે; પણ તે જ અર્થવાળો ‘અલ્લા હો અકબર’નો શ્વનિ મુસલમાનને મરડો કરી મૂકશે. તો ‘અલ્લા હો અકબર’ને તાલીઓ મંત્ર કહેવા કે શું? તેથી જ રીતે શીખોનાં રોમાંચ ‘અત્ત શ્રી અકબર’ સાંભળીને થાય. પણ તે જ મતલબના અન્ય શબ્દો તેવી અસર નહિ કરે. તેવી જ રીતે, ‘માતાને હું નમું છું’ એ શબ્દો અને ‘વદે માતરમ્’ એ શબ્દોના અર્થ એક જ હોવા છતાં, લાગણીઓ ઉપર તેઓ કેટલી જુદી અસર કરે છે? તો પછી એ શબ્દોને આપણે મંત્ર જ કહેવા કે કેમ?

એવું અમુક શબ્દોનું તેવું જ અમુક ચિહ્નનું પણ છે. એક લીલા રંગની ધન્ય મુસલમાનના, કે બળબી ધન્ય કિંદુના, યુનિયન જેક એક અંગ્રેજીના, કે રાષ્ટ્રીય જ્વજ કોઈ હિંદીના હાથના તાર શા માટે ઝણઝણાવી શકે છે? એવું બહુ શું એ રંગમાં છે, કે શું કપડામાં છે, કે સામાં છે? ખમીસનો કોઈ પણ રંગ હોઈ શકે, પણ કાળા ખમીસે ઇરાલીમાં અને લાદળી-ખમીસે જર્મનીમાં શા કારણે શીર્ષના શોધ વહેવરાવી મૂકવા છે? મદમદસાદેબને, ઇશને કે બીજા વચગચરોને થયે યણાં વર્ષો થઈ ગયાં, તેનું આત્મિક શું છે? છતાં મક્કા કે નેરુસડેમ, રોમ કે કાશી કે ભુદ્ધવાયામાં શું છે કે હાનરો લોકોને તે આકર્ષી શકે છે?

આ દાખલાઓ ધણા થયા અને બીજા દળ ધણા વધારે લખે ઉમેરી શકીશો. એ બધામાં જે અત્યંતની શક્તિ છે તે સાને લઈને છે તે આપણે વિચારવું જોઈએ. એ શક્તિનું કારણ તે દરેકની પાછળ મહાન વ્યક્તિઓના મહાન આકર્ષ’ માટેના અમૂલ્ય આપસોગ્ય પાયા છે. નેસડનના પાટિયાને બહુ નેસડને પોતાની ઇવનશક્તિ અને પ્રાણપ્રણી પૂર્ણ છે, અને ક્રિષિવ સીડનીએ પોતાની જોનમૂન ઉદારવાથી. આપ’ નીરાંગનાઓએ પોતાના આત્મબલિદાનથી કેસરી રંગમાં અત્યંત એવા પૂર્ણ છે કે તેની અસર હજી સુધી થાય છે. લાણે માણસોએ ધર્મ-ભાવનાથી અપેલા પ્રાણનું બજ ‘અલ્લા હો અકબર’ના શ્વનિમાં દળ સુધી માણે છે. રાષ્ટ્રજ્વજ માટેનાં બલિ-દાનોની ધારા તે દળ કોઈ દેશમાં અડકી જ ક્યાં છે? દંકમાં ક્યાં છે, એ મર્યાદા કે બાહ્ય ચિહ્નોના આજે માનવ હૃદયને એક હાથ વારમાં દલાવી શકે છે, તે શબ્દો

ધર્મનાં બાહ્ય ચિહ્નોની મહત્તા ને મર્યાદા*

પ્રિય બાઈ

જનોઈ, તિલક જેવાં બાહ્ય ચિહ્નો ધર્મક્રિયાનાં અંગ મનાય છે; તેા તેવાં બાહ્ય ચિહ્નો ધારણ કરવામાં ધર્મ પાળવાપણું શી રીતે છે, અને તેવાં ચિહ્નો ધારણ કરવાં કે છોડી દેવાં, તે વિષે મારો શો વિચાર છે, તે હું અહીં જણાવું છું.

પહેલું તો ધર્મ પાલન ક્યારે કહેવાય તે સ્પષ્ટ થવું જોઈએ. હું સમજું છું તે પ્રમાણે, જે આચરણ કે વર્તન કરવાથી, ચોતાના તેમ જ જીવમાનના અંતઃકરણમાં શાંતિ, પ્રસન્નતા અને સફળાવનો વધારો થાય તેવું આચરણ કરવું, એવું નામ ધર્મ પાળવો. નીતિ અને ધર્મમાં તેા પછી કઈ રીતે તફાવત છે? એ સવાલના જવાબમાં મને લાગે છે કે, મનુષ્ય-મનુષ્ય વચ્ચેના સદ્-વ્યવહારને આપણે નીતિ કહીએ છીએ. તેવાં જ વ્યવહાર જીવમાન પરત્વે, એ બાહ્ય નીતિની આપણી સાથ સમજણમાં નથી સમાતો. ધર્મમાં આ બાહ્ય સમાય છે; તે ઉપરાંત ચોતાની ચોતા તરફની જ નીતિ—એટલે કે ચોતાના જ અંતઃકરણ કે આત્માને આંતરિક વિકાસ—તેના પછી તેમાં સમાવેશ થાય છે.

એટલે આહું ધાર્મિક વર્તન રાખવા માટે જે બાહ્ય સાધનો જરૂરી હોય તે સાધનો ધર્મક્રિયાનાં સાધનો ગણાય, અને તે ધારણ કરવાં જોઈએ એ પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ સમજાય તેવું છે. પણ આવાં સાધનોમાં જનોઈ, માળા કે કંઠસેના સમાવેશ શી રીતે હોઈ શકે, એ પ્રશ્ન તેા રહે જ છે. તેના વિચાર જરા પાછળથી કરીશ.

અને છે એમ કે, ધર્મ જેવો સમજાય છે તેવા પાળી શકતો નથી, અને ધણી વાર પળાય છે તેવા સમજતો નથી. આપણા હરકોને અનુભવ છે કે, આપણે જુદીથી સમજીએ છીએ કે આમ કરવું જોઈએ અને આમ ન કરવું જોઈએ; છતાં એવું જુદીનું જ્ઞાન અપંગ પડતું રહે છે અને તેની અવગણના કરીને આપણી લાગણીએ કે મન, જેને આપણે ન કરવા જેવું સમજીએ છીએ, તે આપણી પાસે કરાવે છે. આ ઉપરાંત આપણે સમજી શકીએ કે, ધર્મ પાળવામાં જુદીની સગવળ સહ બરીસો રાખી શકાય એવું સાધન નથી. જો માણસોના કે તમારા ચોતાનો નૈતિક અને ધાર્મિક વ્યવહાર તમે પારીક્રીથી તપાસીશો, તેા તમારા ધ્યાનમાં આવશે કે, માણસ તેવા વ્યવહારનાં કોઈ પણ પગલાં બરતાં પહેલાં, નિયમ તરીકે, ચોતાની

જુદી સલાહને પછી ચોતાનો વ્યવહાર કરે છે, એવું નહિ જણાય. પણ તમે જોશો કે, કોઈક શુદ્ધ સંચાલનના બળથી દોરવાઈને તે ચોતાના વ્યવહારનાં એક એક પગલાં બરે છે; અને વિચારવંત હોય તેને આહું કોઈ પણ પગલાં ભર્યા પછી જ ‘મે’ આ લીક કયું’ કે નહિ’ તેના વિચાર આવે છે. વિચાર કરી ભવિષ્યમાં અમુક અમુક બાબત ધ્યાનમાં રાખવી એવો નિર્ણય કરે છે; પણ આપો વિચાર અને નિર્ણય દોરના વ્યવહારની અનેક ક્રિયાઓમાં માણસ પહેલેથી કરતો નથી, પણ પાછળથી કરે છે.

એટલે આપણને જીવનપથમાં જે ઘટકો જાય છે તે આપણી જુદીની સમજણ નથી, પણ આપણી અંદર રહેલી શુદ્ધ અંતઃકરણની પ્રેરક શક્તિ છે. અંતઃકરણની જેવી શુદ્ધિ તેવા આપણા વ્યવહાર શુદ્ધ, જુદી જૂળ કેળવણીથી હોય છતાં તેા માણસનું જીવન નૈતિક અને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ શુદ્ધ નથી પણ હોઈ, તેનું આ દારણ છે. એટલે ધાર્મિક જીવન સુધારવા માટે અંતઃકરણ કેળવવું જોઈએ; પણ જુદી કેળવણી જ કઈ અંતઃકરણ કેળવાઈ નથી.

ત્યારે આપણે એમ કહી શકીએ કે, ધાર્મિક વર્તન સુધારવા માટે અંતઃકરણ કેળવવા માટે જે બાહ્ય સાધનો કે ક્રિયાઓ જરૂરી હોય, તેને ધર્મક્રિયાનાં સાધનો ગણી શકાય અને તેવાં સાધનો ધારણ કરવાં જોઈએ.

આજળ ચાલીએ તે પહેલાં ઉપર જે ઉપયુગ છે તેમાં એક શંકા થાય તેા છે કે, જો આપણા વર્તનને આપણે જુદીની સગવળ ઉપર મૂકીએ છીએ રહે છે અને અંતઃકરણની શુદ્ધ લાગણીઓના બળે ઉપર મુખ્યત્વે રહે છે, તેા પછી જુદીની સમજણનું આપણા વ્યવહારમાં શું રચાન છે? તેની ઉપયોગિતા કેટલી છે? આ પ્રશ્ન આપણી મૂળ વાતને સમજવા માટે જરૂરી નથી, છતાં સમજાવન માટે તેની અહીં સમજણ આપું છું.

જુદીની સમજણનું કાર્ય દિશાસૂચનનું છે, અને લાગણીઓનું કાર્ય ગતિ આપવાનું છે. મોટર માંની સાથે સરખાવીએ તેા, જુદી મનુષ્યચત્રનું ‘રીડિંગ’ જીલ્લ’ (વાળવાનું ચક્ર) છે અને અંતઃકરણ કે લાગણીઓ તેનું ‘એન્જિન’ છે. સામાન્ય મનુષ્યચત્રની રચના એવી છે કે, જ્યાં સુધી લાગણીઓનું એન્જિન સામાન્ય—ગતિથી જ ચાલતું હોય, ત્યાં સુધી રીડિંગ જીલ્લ’ના કાષ્ઠ ઢાંકનાર રાખી શકે છે; એટલે કે ત્યાં સુધી તેને કામમાં લઈ શકાય છે. પણ ધારો કે પૃષ્ઠ કે ૧૦ કે ૧૦ માઈલની ઝડપથી મોટર ઢાંકી રાખનાર ઝડપરનું એન્જિન એકાએક ૨૦૦ કે ૩૦૦ માઈલની ઝડપ પકડી શકેલા લાગે, તેા ઢાંકનારના કારણે ‘જીલ્લ’ નકામું થઈ પડે

* ૨૫૦ શ્રી. ચિત્રમંત્રાલ પેન્થુને લખેલો એક અપ્રસિદ્ધ પત્ર આ છે, તે શ્રી. દાંતિલાલ મં. આંધીએ પ્રસિદ્ધ કરવા મોકલી આપ્યો છે.

ચોખાનો ખોરાક-૨

હાથછડ અને મિલ્ક-છડ

ગયા અંકમાં આપણે આદાર વિષે કેટલીક સામાન્ય ખાખતો જોઈ આપ્યા. હવે ચોખા વિષે ખાસ વિચાર કરીએ.

પેદી બે પેદી ઉપર સૌ કોઈ ઘેર ખાંડણિયા સંમિટા વડે હાથે ખાંડીને ડાંગરમાંથી ચોખા તૈયાર કરતા હતા; યા ગોલા લોકો પાસે ખંડારી લેતા. મણુ આધુનિક યંત્રયુગ ચોખાની મિલ્ક લાગ્યા અને લોકમાં આજસ પેસવાથી ચોખાં મિલ્કમાં તૈયાર થવા લાગ્યા. તેથી અસંખ્ય લોકોનો હાથછડનો ચૂલકોદોગ પડી લાગ્યો. પણ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ એ મહા નુકસાન થયું તે અહીં આપણે ખાસ જણાવું છે.

આદારશાસ્ત્રીના મત પ્રમાણે મિલ્કછડના ચોખામાંથી ઘણાં પોષક તત્ત્વો નાશ પામે છે. વળી રાંધવાની જુદી જુદી રીતોને લીધે કેટલાંક ઉપરોક્તો તત્ત્વો પણ નબળે અનુદયે નાશ પામતાં હોય છે. તે સમજવા સારુ ચોખાના દાણાનું સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ.

ડાંગરના કણ પરતું 'પીટી' ફેરતક' કાઢી નાખે પછી દાણા ઉપર એક ખારીક પડ હોય છે, જે ખંડારીને કુશળી થાય છે. આ પડની અંદર ચોખાની મીજ આવેલી છે. અને વાનોએ ત્યારે દાણાને જે લાગ ખાંડર-રૂપે ફૂટે છે, (તે બીજાંક કહેવાય છે.) તે લાગ આ મીજમાં એક જગાએ હોય છે. આ મીજ તેમ જ કુશળીનું પડ, બેટ પોષક છે. ચોખા તૈયાર કરવામાં એ કેવાં સચવાઈ છે, તે તેને તૈયાર કરવાની રીત પર આધાર રાખે છે. તે જોઈએ.

ખાંડવાની રીતે

(૧) હાથવડે(ખાંડણિયાસંમિટાથી)ખાંડવાની રીત—ચોખા ઉપરનાં છાંડાં એક વખત ડાંગરને ખાંડી ઝાટકવાથી દૂર થઈ શકતાં નથી. બે વાર ખાંડવે લગભગ સ્વચ્છ ચોખા મળે છે. આ રીતે ખાંડવાથી ચોખાની મીજ અને પડનાં લગભગ બધાં જ નીચેનાં તત્ત્વો સચવાઈ રહે છે.

ટેકો ૧

હાથછડના ચોખામાંનાં તત્ત્વો

૧. 'પ્રોટીન'-પ્રુટિન	૭૧	૮૩ (ગ્રામમાં)
૨. 'પ્રોતેઇન'—મંડ	૭૫	" "
૩. ચીકડ ('ફેટ')	૦.૧	" "
૪. ફોસ્ફોરસ	૦.૦૧	" "
૫. ફોસ્ફોરસ	૦.૨૮	" "
૬. લોહ	૨.૨	(મિલિગ્રામમાં)
૭. વિટામીન એ	૪	(આંતરરાષ્ટ્રીય માપમાં)
૮. " સી	૧૦	" "
૯. " સી	૧૫	" "
૧૦. કેલ્શી	૩૫૧	" "

(૨) ચોખા કાઢવાની બીજી રીત લાકડાની કે માટીની મોટી ચક્કી વડે ડાંગરને ભરડવાની છે. ભરડવાથી છાંડાં જુદાં થઈ જાય છે પછી ઝાટકીને સ્વચ્છ ચોખા જુદા પાડી લે છે. આ રીતથી પણ ઉપર મુજબ જ તત્ત્વો સચવાઈ રહે છે. આવા ચોખાને કરડ કે ભરડો કહે છે. તેમાં પણ બધાં પોષક તત્ત્વો સચવાયેલાં રહે છે.

(૩) કેટલીક જગ્યાએ પ્રથમ ડાંગરને પલાળે છે. પછી સૂકવી નાખ્યા બાદ પાણીમાં ઢંકાયે છે, અથવા તેા વરાળ આવે છે. કંડી થઈ ગયા પછી હાથ વડે છડવાથી, ભરડવાથી કે માત્ર હથેળી વડે મસજવાથી ચોખા નીકળી આવે છે. આ રીત મદ્રાસ, આસામ, બંગાળ, બિહાર અને ચોરિસામાં પ્રચલિત છે. આ રીતથી વિટામીન અને સાર દાણાના આંતરભાગમાં પેસી જાય છે. એટલે સંમિટી વખતે તેના નાશ થવાનો ખોટો સંભવ રહે છે. આજણી હાથછડની રીત કરતાં આ રીત સારી મનાય છે, અને હાથછડના ચોખાની થેડે પોષક તત્ત્વો જળવાઈ રહે છે.

(૪) મિલ્કની રીત—આ રીતથી જનરો મણુ ચોખા રોજ સ્વચ્છ થતા હશે મિલ્કમાં ચોખાને વધારે જીજ્ઞા દૂધ જેવા બનાવવા માટે ખાસ કાળજી લેવાય છે. પણ જેમ ચોખાને વધારે જીજ્ઞા (પાકીસ) કરે છે, તેમ તેનું કુશળીનું ક્ષય જવાથી, પોષક તત્ત્વો વધારે પ્રમાણમાં નાશ પામે છે. સરવાળે આવા મિલ્કછડના ચોખા ખાવાથી તંદુરસ્તી બગડે છે. કેટલીક વખત ત્રીજી રીત પ્રમાણે તૈયાર કરેલ ચોખાને વધુ પાકીસ કરવા માટે મિલ્કમાં મોકલે છે. નીચેના કોઠા જણાવેલી માત્રમ પડશે કે હાથછડ, ખાંડછડ, અને મિલ્કછડમાં ચોખાનાં તત્ત્વોમાં કેટલો ફરક પડે છે.

ખાંડવાનું પરિણામ

ટેકો ૨

હાથ. ખાંડ. મિલ.	હાથ. ખાંડ. મિલ.	હાથ. ખાંડ. મિલ.	હાથ. ખાંડ. મિલ.
હડના	હડના	હડના	હડના
ચોખામાં ચોખામાં ચોખામાં ચોખામાં	ચોખામાં ચોખામાં ચોખામાં ચોખામાં	ચોખામાં ચોખામાં ચોખામાં ચોખામાં	ચોખામાં ચોખામાં ચોખામાં ચોખામાં
૧. પ્રોટીન પ્રુટિન (૮૩૧ ગ્રામમાં)	૮૫ ૮૫ ૬૬ ૬૪		
૨. કાર્બોહાઇડ્રેટ	૭૮૦ ૭૭૫ ૭૬૨ ૭૬૧		
૩. ચીકડ	૦.૧ ૦.૧ ૦.૪ ૦.૪		
૪. ફોસ્ફોરસ	૦.૦૧ ૦.૦૧ ૦.૦૧ ૦.૦૧		
૫. ફોસ્ફોરસ	૦.૨૮ ૦.૨૬ ૦.૧૧ ૦.૧૪		
૬. લોહ (૮૩૧ મિલિગ્રામમાં)	૨.૨ ૨.૮ ૧.૦૦ ૨.૨		
૭. વિટામીન એ (આંતરરાષ્ટ્રીય માપમાં)	૪ ૧૫ ૦ ૦		
૮. વિટામીન સી (")	૬૦ ૬૦ ૨૦ ૬૦		
૯. " સી	૧૫ ૧૫ ૧૫ ૧૫		
૧૦. " સી	૧૫ ૧૫ ૧૫ ૧૫		
૧૧. કેલ્શી	૩૫૧ ૩૪૬ ૩૪૮ ૩૪૧		

ગુજરાતમાં તેા હાથછડના અને મિલછડના જ ચોખા મળતા હોવાથી એ બન્નેને જ વિચાર અહીં કરીયું. મિલછડના ચોખાને વધુ લગ્ન કરવામાં તેનું કુશળીનું પડ નાશ પામે છે. જ્યારે હાથછડમાં લગ્નજન પચી ઉપ દમ કુશળી તેા રહે છે જ. આહારશાસ્ત્રિજ્ઞો કહેવું છે કે, આ કુશળીમાં ચોખાનાં મહત્ત્વનાં કેટલાંક પાલક તરતો રહેલાં છે.

કુશળીમાં અને મીઠાના બીજકમાં ફાણાનું કુવ પુષ્ટિ અને ફારના છઠ્ઠી ભાગ રહેલો છે. વિદ્યમીન અને ચીકટ તેા પૂરેપૂરાં આ ભાગમાં જ હોય છે. આ છઠ્ઠી ભાગમાં અધાથી વધારે ભાગના સાર અને ચોખા ભાગનું પુષ્ટિ છે. હાથછડમાં બીજક તેા તદન નાશ પામે છે, પણ કુશળી ઉપ દમ રહેતી હોવાથી, આપણે ઉપરના કોઠા (૨) માં જોયું તેમ, તેમાં પુષ્ટિ, ફાર અને વિદ્યમીનનું પ્રમાણ મિલછડના ચોખા કરતાં વધુ પ્રમાણમાં રહે છે. મિલછડના ચોખામાં વિદ્યમીન ચી' સારા પ્રમાણમાં ઘટયું છે. વિદ્યમીન એ તેા તદન અદૃશ્ય થયું છે. ફોસ્ફરસ અને લોહનું પ્રમાણ ઘટયું છે. જ્યારે મહત્ત્વનું પુષ્ટિ પણ ઠીક ઠીક થતી ગયેલું છે. આટલું નવચા પછી હાથછડના ચોખા ખાવાનું મહત્ત્વ દેકને સહેલાઈથી જણાયે.

ચોખાની મિથો મોટા શહેરમાં તેા છે જ. અને હવે દિવસે દિવસે ગામડાંમાં પણ પગપેસારો કરતી નવ છે. નીચેના આંકડા ઉપરથી જણાશે કે, હજી હિંદુસ્તાનના

કેટલાક પ્રાંતોમાં મિથો મોટા પ્રમાણમાં પૂરી નથી. આ આંકડા ઈ. સ. ૧૯૩૮માં એકઠા કરેલા છે.

કેટો: ૩

પ્રાંત લાતખાડ લોહોના કેટલા દડા હાથછડના કે ખાધુ છડના ચોખા ખાય છે

૧. બિહાર	૬૦
૨. આસામ	૮૫
૩. અંધપ્રદેશ	૮૫
૪. એરિસા	૮૦
૫. બંગાળ	૭૫
૬. ઉડીસા	૭૦
૭. તામિલનાડુ	૪૫
૮. મદ્રાસ	૩૦
૯. પર્ચ	૨૦

આપણા ગુજરાતમાં માત્ર લાતખાડ લોહો ખાઈ જાય છે. પણ ત્રાવણકોર, મદ્રાસ અને બર્મામાં મોટા ભાગના લોકો મિલછડના ચોખા જ ખાય છે. તેમને વિદ્યમીન બી ૧ નહિ જેવું જ મળતું હોવાથી 'ચી-મિરી' નામનો રોગ લાગુ પડે છે. આ રોગમાં ફાનનું જો નળણા પડે છે. તેથી સંધિવા, પક્ષધાત અને હૃદયની નળણાઈ જાય છે. કેટલીક વખત તેા નળણા હૃદય-ખાવાનું હૃદય બંધ થવાથી મૃત્યુ તોપતે છે. પરંતુ તે ખાવા દરમિયાન ચોખાની કુશળી યોગ્ય પ્રમાણમાં ખાવા આપવામાં આવે તો આ રોગ મુશ્કેલી નથી. કુશળી વિશે વિચાર આવતા આંકડાં કરીયું.

(ચાહ)

નારાયણદાસ સત્તાચિયા

જોવાયેલો માલ

હાન યૂ નામનો ચીનનો એક વિખ્યાત સાહિત્યકાર એક વાર એક મુસાફરખાનામાં કોઈ મુસાફર પાસેથી એક કીમતી સૂક્ષ્મ-ચિત્રજીના નમૂનારૂપ ચિત્ર જીતી ગયો. એ ચિત્રમાં ખૂબ થોડી જગ્યામાં એકસોતેવીસ માણસો, ત્યાસી ઘોડા, ત્રીસ બીજાં પ્રાણીઓ, તથા રથ, અને બસો પચાસ બીજા વસ્તુઓ ચીતરેલી હતી.

“એ ચિત્ર મને તેા ખૂબ જ કીમતી લાગ્યું. કારણ એક જ માણસે એ ચીતર્યું હોય એમ હું માની જ શકતો નહોતો. એમાં ચીતરેલી વસ્તુઓ એટલી ઉત્તમ હતી ! કોઈ મને ગમે તેટલા પૈસા આપત તોયે હું એ વેચવા તૈયાર થાત નહિ.

“એક વરસ પછી હું તે શહેર છોડીને હોવાંગ ગયો. ત્યાં એક દિવસ કેટલાકે નવા માણસો એડે કળાની ચર્ચા કરતાં કરતાં મેં એ ચિત્ર કાઢીને તેમને બતાવ્યું. તેઓમાં શ્રી. ચાઉ કરીને એક અમલદાર હતો. તે ખૂબ સંસ્કારી માણસ હતો. તેણે જ્યારે તે ચિત્ર જોયું ત્યારે તે લાગણીવશ બની ગયો અને આખરે બોલ્યો: ‘આ ચિત્ર તેા બાદશાહી ચિત્ર-સંગ્રહમાંથી એક ચિત્રની મેં જાતે કરેલી નકલ છે. કુકીન પ્રાંતમાં મુસાફરી કરતાં આજથી વીસ વર્ષ ઉપર મારાથી એ જોવાઈ ગયું હતું.’”

હાન યૂએ તરત જ એ ચિત્ર શ્રી. ચાઉને આપી દીધું.

આ પણુ' શરીર

૭. લોહી અથવા રુધિર

આ વખતે આપણે લોહી અથવા રુધિર વિષે જાણવાનું છે. આપણે આગળ જોઈ ગયા કે, તે શરીરની સમુદાય ધાતુઓમાંની એક છે. અને તે મુખ્ય છે, કેમ કે તે બીજી ઘણી ધાતુના પાયાની છે. પહેલી ધાતુ અન્ન-રસ છે ખરી; પરંતુ તે લોહીરૂપે બની જઈને કામ દે છે. જ્યારે લોહી તો પ્રત્યક્ષ શરીરમાં રહે છે અને આખા શરીરનાં ભાત ભાતનાં ને અનેક કામો કરે છે.

વળી આખા શરીરના રૂવે રૂવે-અણુએ અણુએ વ્યાપેલી ધાતુ હોય તો એ છે. શરીરમાં ગમે ત્યાં જરા ટાંકણી સરખી ભોંકાય કે લોહીનું ખુદ દેખા દે જ. એવી બધે વ્યાપેલી ધાતુ હોવાથી, શરીરનાં અનેક કામો એની મારફત થાય છે. એમ માનો કે, શરીરનું અવરજવર ખાતું લોહીને જ હાથ છે. એટલું જ નહિ, શહેરની પાણીની ટાંકી જેવી શરીરની ટાંકી પણ એ જ છે. શરીરને રૂવે રૂવે વહેતી નદી ને નહેર-અને-કાંસ-ખાતું એ છે. અને તમે જાણો છો કે, કશી વસ્તુ જો નદી કાંઠે કાંઠે પહોંચાડવી હોય તો તરાપો કરીને તેમાં નાંખીએ, તો સહેલામાં સહેલી રીતે પહોંચે. આપણા શરીરમાં લોહીની નદી આંત્રું જ કામ દે છે. શરીરને અણુએ અણુએ શુદ્ધ હવા જોઈએ. લોહી-નદીમાં હવા ભરેલી અતિ સૂક્ષ્મ થેલીઓ તરતી મૂકી છે; દરેક જગ્યાએ તેમાંથી જોઈએ તેટલી હવા આ લોહી-નદીમાંથી શરીર લઈ લે છે.

શરીરના અણુએ અણુએ પોષણ પણ પહોંચવું જોઈએ. તે કામ પણ લોહી-નદી કરે છે. નદીમાતા જેમ પોતાના કાંડાનાં પશુ-પંખી વગેરેને જીવન-જળ આપે છે, તેમ જ

શરીરમાં સતત વહ્યા કરતી રુધિર-નદી પણ કરે છે. અરે, લોહી જ શરીરનું જીવન-જળ છે. એની અંદર આપણા શરીરના પોષણ માટે જોઈતાં બધાં દ્રવ્યો એકરસ બનીને રહેલાં છે. શરીરના બધા ભાગો તેને આ નદી-માંથી લઈને પોતાનું પોષણ મેળવે છે. એવી અદ્ભુત સવડ ઈશ્વરે લોહી-ધાતુ મારફતે શરીરમાં કરી છે. એ લોહીનું ઘડતર સમજીએ.

લોહી રંગે રાતું દેખાય છે. પણ લાલ શાહી પેઠે તેમાં રાતો કથો પદાર્થ જોગળ્યો છે, તેથી નહિ. પરંતુ તેમાં તરતા રહેતા અસંખ્ય રાતો સૂક્ષ્મ કણ હોય છે; એટલા બધા કે તેથી કરીને લોહી રાતું દેખાય. એ કણ એવા છે કે ઠરતા નથી, પણ લોહીમાં ડહોળા જેવા બની, જાણે જોગળેલા હોય એમ, દ્રવાભાસીરૂપે પ્રસરેલા રહે છે. પરંતુ ડહોળા પાણીમાં માટી પેઠે, તે હોય છે છૂટા; નરી આંખે ન દેખાય એવા ઝીણા બારીક છે એટલું જ. આવા શુષ્ક પદાર્થને વિજ્ઞાનીઓ દ્રવાભાસ કે ડહોળા (colloid) કહે છે.

કેટલાબધા બારીક છે એની કલ્પના આપુ. આકરમાં તે જોળ પૈતા જેવા, ધારે ઊપસેલા ને વચ્ચેથી જરા બેઠેલા, એવા હોય છે. પૈસાની થપ્પી કરી હોય એવી નાનકડી થપ્પીઓ રૂપે લોહીમાં તરતા તે જેવા મળે છે. તે પૈતાને વ્યાસ ઈંચના ૩,૨૦૦મા ભાગ જેટલો છે. એટલે કે, એકને અડીને બીજો એમ તેમની હાર ગોઠવે, તો ૩,૨૦૦ની હાર એક ઈંચ જેટલી લાંબી થાય! અને તેની જડાઈ? તેના વ્યાસના ચોથા ભાગની. એટલે કે, એક ઉપર એક ગોઠવીને થપ્પી કરે, તો $3,200 \times 4 = 12,800$ કણની થપ્પી એક ઈંચ લાંબી થાય.

અને લોહીમાં કહોળ રૂપે તે તરતા દ્રવાભાસી કણો એટલા હોય છે કે તેથી લોહી રાતું થઈ જાય છે. પવનથી ધૂળ ઊડે ને જેમ ધધુ ધૂળ ધૂળ લાગે એમ. વિજ્ઞાનીઓ કહે છે કે, સામાન્ય કદના માણસમાં લોહીના આ રાતા કણ નહિ નહિ તોય દોઢ કરોડ ઉપર હશે! એ રાતા કણ કાઢી લેતાં લોહીનું જે પ્રવાહી રૂપ રહે, તેને અંગ્રેજીમાં ‘પ્લાઝમા’ કહે છે. ‘પ્લાઝમા’ને શબ્દાર્થ થાય છે આકાર, રૂપ. આપણે તેને રુધિર-જલ કહીએ, એ રુધિર-જલ સામાન્ય પાણી કરતાં જરાક જાડું કે ભારે હોય છે; અને પેલા રાતા કણ રુધિર-જલ કરતાં જરાક જ ભારે હોવાથી તે ઝટ જામતા નથી, પણ તરતા રહે છે. આ રુધિર-જલ રંગે ઝાંખું પીળાશ પડતું હોય છે. લોહીના રાતા કણ કોઈ રોગને કારણે — જેમ કે મલેરિયાના છવાણુ તેમને પાઈ જાય છે તેથી — શરીરમાં ઘટે, ત્યારે શરીર પીળું પડે છે, તે તો સૌએ જોયું હશે. ૧ રંગ આ રુધિર-જળનો રંગ છે.

આ રુધિર-જળમાં મુખ્ય તો આપણે રીએ છીએ તેવું ચોખ્ખું પાણી હોય છે. તેમાં શરીરના પોષક પદાર્થો બધા પીગળેલા રહે કે, તેથી તે ચોખ્ખા પાણી કરતાં જરા ભારે રાય છે. આ પદાર્થોમાં પુષ્ટિદ — પ્રોટીન, જરૂરી ક્ષારો, વગેરે ઉપરાંત કામથી શરીરનો ઘસારો થવાથી થતો નકામો કચરો પણ પીગળેલો હોય છે. લોહી-નદી શરીરમાં પોષણ જ વહી

જાય છે એમ નથી; તે તેનાં અંગ અંગમાંથી ને રૂપે રૂપેથી ઘસારાનો કચરો પણ વહી જાય છે, અને તે કચરાને ગતે પાડનારાં શરીરનાં ખાસ સંક્રાંધિખાતાનાં અંગો છે ત્યાં પહોંચ્યાડે છે. પણ એ વળી નોખો વિષય થઈ ગયો; તેને અહીં લેવો નહિ કરવો જોઈએ. અહીં એટલું જાણો કે, આ રુધિર-જળમાં અનેક દ્રવ્યો હોય છે. દાકતરો પિચકારી ઘેરે છે, તેય આ રુધિર-નદીમાં જ પહોંચે છે; કેમ કે રુધિરમાં પહોંચ્યું એટલે શરીરમાં બધે પહોંચ્યું, એવી અદ્ભુત વહેણુ-વ્યવસ્થા રુધિર છે.

એક અજબ મજાની હકીકત છેવટમાં લોહી ખાડું લાગે છે એ તો ખબર હશે. આ ખારાશ તેમાં પીગળેલા રહેતા ક્ષારોને લઈને છે. તે ખારાશની માત્રા વિષે એક અભયજ વાત એ છે કે, પશુમાત્રના લોહીની ખારાશ એકસમાન હોય છે. અને તેથી અભયજ તો એ છે કે, આ ખારાશ સમુદ્રના પાણીની ખારાશની બરાબર છે! એટલે, આ ખારાશ જાણે સમુદ્રજળ અને જીવને સાંધનારી ભાતિક સાંકળ ન હોય, એવું લાગે છે.

લોહીમાં તરતા રાતા કણ ઉપરાંત તેમાં ઘોળા કણ પણ હોય છે, પરંતુ તે એટલા બધા નહિ. આ બે પ્રકારના કણ કયા કાગને માટે નિર્મોયા છે, તે વિષે સમજવાનું હવે પછીના હપ્તા ઉપર રાખીએ.

જીવનમાં એક જ વાર મને ચુપ હતી રવાયો છે; અને તે ત્યારે એક માણસે મને પૂછ્યું કે, ‘તું કણુ છે’ ત્યારે.

*

*

*

તું ગાય છે ત્યારે જુઓ તોના પેટ વડે એ સાંજલે છે.

ખલિલ ગિલાન

ખાદીની ભૂમિકા

હિંદ વિશાળ દેશ છે. મોટા લાગની વસ્તી ગામડાંમાં રહે છે અને ખેતી પર જીવે છે. જમીનના નાના નાના ભાગલા પડી ગયેલા છે અને માથા દીઠ જમીન પૂરતી નથી. એટલે ખેતીમાંથી માણસેનો ખરાબર નિભાવ થતો નથી અને આખું વરસ ઘણાને પૂરતું કામ મળતું નથી. આથી ઘણા લોકો નવરા ભેંસી રહે છે અને બેકારી ભોગવે છે.

આ લોકોને કામ આપવું તે દેશનો મુખ્ય પ્રશ્ન છે. આ કામ નાના મોટા ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરવાથી થઈ શકે. મોટા ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરવો તે અઘરી વસ્તુ છે. તેને માટે રાજ્યની મદદ જોઈએ; નાણાં ઉપર કાબૂ જોઈએ; ચલણ, હુડિયામણ, જઠાતનીતિ, બેંકો, કાચો માલ વગેરે પર કાબૂ જોઈએ. તે આને ક્યાં છે? તે કાબૂ નથી. તેથી મોટા ઉદ્યોગોનો જે થોડા ઘણા વિકાસ થયો છે તેમાં કંઈ દમ નથી. તેથી દેશની ગરીબાઈ મટી નથી અને જીલદું વસ્તી વધવાથી ખેતી પર બોલે વધ્યો છે.

મોટા ઉદ્યોગોને રાજ્યની મદદ મળે તો-પણ હાલરોને, લાખોને કામ આપવાની તેની શક્તિ નથી. આ બાબત એક મિલ અને ચરખા સંઘના કામની સરખામણી કરવાથી સ્પષ્ટ થાય છે.

હાલ ચરખા સંઘ તરફથી ખાદી પ્રવૃત્તિનું જે કામ ચાલે છે તેમાં લગભગ ૪૦ લાખ રૂપિયાની મૂડી રોકાયેલી છે. તેટલી મૂડીમાંથી સારી મિલ ચાલી શકે. તેનું પરિણામ શું આવે તે જુઓ :

મિલ	ચરખા સંઘ
મૂડી	રૂ. ૪૦ લાખ
મજૂરોને કામ મળે	૨,૦૦૦
	૨,૭૬,૦૦૦
	(આખો વખત) થોડો થોડો વખત

મજૂરોને રોજ મળે	૦-૧૦-૦	૦-૨-૬
વ્યવસ્થાપકો રોકાય	૩૦	૨,૮૦૦
વ્યવસ્થાપકોનો સરેરાશ		
માસિક પગાર	રૂ. ૨૫૦	૩૦
કાપડ ઉત્પન્ન થાય		
ચોરસ વાર	૧ કરોડ	૧ કરોડ
કાપડની કિંમત	રૂ. ૧૫ લાખ	રૂ. ૫૧ લાખ

આ પ્રમાણે સરખી જ મૂડીમાં રાજ્યની મદદ સિવાય ચરખા સંઘ વધુ લોકોને રોજ આપી શકે છે. તે રોજ પ્રમાણમાં બોલી છે. કાપડની કિંમત પણ પ્રમાણમાં વધારે છે. પણ ચરખા સંઘના કામની વિશેષતા એ છે કે,

૧. તે કોઈ શહેરમાં ગીચ વસ્તીમાં ચાલતું નથી, પણ છૂટાં છૂટાં ગામડાંમાં ચાલે છે.

૨. તે માટે ઘર છોડીને શહેરમાં જવું પડતું નથી, પણ ઘર બેઠાં કરી શકાય છે.

૩. આહુ ધંધો છોડીને કરવું પડતું નથી, પણ પોતાનો ધંધો સંભાળીને નાનાં મોટાં સૌ નવરાશના વખતમાં કરી શકે છે.

૪. તે શીખવા માટે મહિનાઓ કે વરસો ગાળવાં પડતાં નથી, પણ થોડા વખતમાં સહેજે શીખી શકાય છે.

ખાદીપ્રવૃત્તિ આવી વિશેષતાવાળી છે. હિંદ જેવા દેશમાં કાયમને માટે તેને અગત્યનું સ્થાન છે. સ્વરાજ્ય મળ્યા પછી પણ તેનું મહત્ત્વ બોલું થવાનું નથી; સિવાય કે હિંદ લાખો ગામડાંનો નાશ કરે, અગર કરોડો ખેડૂતોનું જીવન બદલી નાખે, અને અદબક બનરો શોધી કાઢે. અને આમ કરવું શક્ય હોય તોપણ તે ઇચ્છવા યોગ્ય નથી, એ આજની લડાઈનો મુખ્ય બોધપાઠ છે.

માસિક વિવેચન

શેઠશ્રી જમનાલાલજી

શેઠશ્રી જમનાલાલજી ખજાજને આખું હિંદ ઓળખે છે. ગુજરાત અને તેમનો મધ્યપ્રાંત તથા મૂળ વતન રજપૂતાના કાંધક વિશેષ રૂપે ઓળખે છે, એમ કહેવાય. દેશભરમાં તે મહાસલાતી કાર્યવાહક સમિતિના સભ્ય અને ખજાજની તથા મહાલાની શેઠ તરીકે જાણીતા છે. પરંતુ એમના નિકટવર્તી લોક, તે ઉપરાંત એમને એક દિલદાર સદ્ગુહસ્થ, કુશળ શ્રેષ્ઠ, અને ધર્મપરાયણ દેશલક્ષ્મી તરીકે જાણે છે. ગાંધીજી સાથે એમનું જોડાયું રાજકારણી નહોતું; પરંતુ દિલના જોડાણની ધર્મજીવનની શ્રુતિ હતી. તેથી જ તેમના જીવનમાં એક ધનીને શોભાવે એવી સદા-અગ્રજત ધર્મશુદ્ધિ વ્યાપેલી જોવા મળતી. તેથી જ તેમના ત્યાગમાં કશી મર્યાદા નહોતી, અથવા હતી તો પોતાની ધર્મશુદ્ધિ આંકે એટલી.

સૌ કેઈ આજ જાણે છે કે, વર્ષો ગાંધી-પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બનવાનું કારણ મૂળે જમનાલાલજી છે. તે અગાઉ એ કેન્દ્ર સાબરમતી ને ગુજરાત હતું. ત્યારે પણ જમનાલાલજી એમાં પૂરેપૂરો ભાગ લેતા હતા. ગુજરાત કદાચ ન જાણતું હોય કે, તેમણે એમનાં બાળકોને આશ્રમ અને વિદ્યાપીઠમાં કેળવ્યાં છે; તેઓ સંકુલ આશ્રમમાં ધર કરીને રહ્યા છે; અને ગાંધીજીની ત્યારની બધી પ્રવૃત્તિઓમાં એકત્રિત રહેતા હતા. ગુજરાત વિદ્યાપીઠના એ નિયામક હતા, અને આજ મુધી એના ખજાજ તરીકે છે. નવજીવન સંસ્થાના એ મર્ધ કાલ મુધી દરદી હતા; હેલ્થ વરસોમાં પોતાની બીમારીને કારણે જ તે થોડા વખત ઉપર એમાંથી મુક્ત થયા હતા.

ધનના દાન કરનારા તો ઘણા મળે. જમનાલાલજી દાની નહિ, દરદી બન્યા હતા. તેથી તેમનું ધન જ નહિ, સંપત્તિવાર પોતે — એટલે કે પોતાનાં શક્તિ અને સમય બંધુ જ — દેશની સેવાયે સમર્પિત હતાં. એની દીક્ષા એમણે, ઈ. સ. ૧૯૨૦માં નાગપુર મહાસભાથી લીધી તે લીધી; તેને શોભાવી, સફળ કરી. અને ગયા માસની તા. ૧૧મીએ એમિતી દેદ છોડી ત્યાં મુધી તે દીક્ષા અને સમર્પણને પોતે ઉત્તરોત્તર પરિપૂર્ણ જ કરતા રહ્યા.

ગાંધીજીને અનેક અવનવા સાથીઓ મળ્યા છે; ધની સાથીઓમાં થી. જમનાલાલજી વિરલ હતા. 'એક હાથે આપો તે બીજે હાથ ન જાણે' એવું એમને માટે શક્ય બન્યું, તે એથી જ કરીને કે, 'લેટ સોયના નાકામાંથી નીકળે તો ધની પ્રશુભ દરબારમાં પેસી શકે,' એ ઈશુવાક્યને જોડું વાડવાની એક જ જો રીત, તે એમણે પ્રહણ કરી હતી; અને તે એ કે, દરદી બનીને એમણે તનમનથી એ ધનનો અસ્વર્ગ્ય જોળે ધર્મ કે ઈશ્વરને અપીને અંખેરી નાખેલા હતા; અનંતની યાત્રા એમ હળવા થઈને એ કાપતા હતા. એવા યાત્રીઓની સમર મરણાતીત હોય છે મરણથી એમને તો એક મગલ પૂરી કરી બીજી શરૂ કરવાપણું જ હોય છે. પ્રશુ એવા આત્માને માટે જરૂર પોતાનાં મંગળ મંદિર જોશે. આ જાણુ રહેલ આપણે એમના જીવનનો આ બોધ લઈએ.

મારમીમાંસા

જોડામાં માધ્યમિક શાળા સંગેલન ગયા ડિસેમ્બરમાં બરાબ, તેમાં ચર્ચાએલા એક તોંધપાત્ર મુદ્દાનો સાર આ અંકમાં આપવામાં આવ્યો છે. સંગેલનના પ્રમુખે પણ આ મુદ્દા ઉપર, જરા જુદી રીતે અને જુદે કારણે, ભાર મૂક્યો હતો. પ્રતિદ્ધ કરેલા લેખે 'એ ચર્ચાને જવાબ આપી, તેમાંથી એક વ્યવસ્થિત વિચાર રજૂ કર્યો છે.

સંગેલનમાં ખાર અને શિક્ષા વિષે પણ ચર્ચા થઈ. બાળે જ કેઈ માધ્યમિક શિક્ષક ભારતી શૈક્ષણિક કિંમત માનના દરે. હું માધ્યમિક કંઈ છું તે એટલા માટે કે, પ્રાથમિક શાળામાં કદાચ 'ચમચમ — ઘમઘમ' ન્યાયની ગાનવના દ્રવ્ય જીવતી જોવા મળે. પરિણામો જે અપ્પું કે, માધ્યમિક શાળાઓમાં તો સરકારે નિયમ પણ મૂક્યો છે કે, શાળાના આચાર્ય જ મારી શકે. (આચાર્યના દરજ્જાની પેલી બારે અને અનોખી કદર!) પ્રાથમિક શાળાઓમાં તો એ પણ મર્યાદા ન હોય; અરે, ત્યાં તો ગણિત બોલી જો અધાપવા ઉપર પણ પ્રતિબંધ છે કે કેમ, તે ખજાર નથી. અસ્તુ.

શિક્ષકોને ભારતી શૈક્ષણિક કિંમત તો નથી

જણાતી; પરંતુ હજી કેટલાકને એમ લાગે છે ખરું કે, કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ અને કેટલાક પ્રસંગો ઉપર મારપ્રયોગ નહીં કરવો પડે છે. મારનારા શિક્ષકો પોતાના ક્રોધ આગળ આવે કશો વિવેક રાખવા કે કરવા નેટલે પોતા પર કાબૂ રાખતા હશે કે કેમ, એ માનવું અપરંપર છે. કેટલાક તો મારકણા જ હોય છે; પણ નેટલે ઉપર બતાવેલા વિવેક કે વિવેકબાસનો દાવો કરતા હોય, તે એ વિચારે કે, મારવાથી લાભ થાય છે કે માત્ર તમે તમારાં ક્રોધ કે અધીરતા યા તેવી બલતી લાગણીને સોંધી મોકળાશ જ આપો છે. પ્રાયઃ બીજી જ વસ્તુ હોય છે, એમ જણાવા વગર નહિ રહે.

પણ ખરો પ્રશ્ન તો બીજો છે. શિક્ષકે મારનો તામસિક રસો લેવો જોઈએ? સરકાર કે રાજ્યતંત્ર એ તામસ સાધનામાં માને છે; તેથી પોલીસ, જેલ, તથા સિપાહી ઇત્યાદિ સરંજામ તે રાખે છે અને તેના પર મોતે નિર્ભર રહે છે. આજે ત્યાં પણ એ તામસ પર બંધનો સ્વીકારતાં જાય છે. અને શિક્ષક પોલીસ કે જેલર નથી; તે શિક્ષક છે.

ક્રોધ આવે ત્યારે માથુંસ મારી બેસે છે, એમ લાચાર દલીલ કોઈ કરે, તેને અંગે ગાંધીજીની સલાહ ઘણાને અજબ ન હોય, તેથી જણાવવા જેવી છે: તેને પ્રસંગે, જરૂર શિક્ષક મારપ્રયોગ કરે, પરંતુ તે પોતા ઉપર: યા તો પોતે ક્રોધપાત્ર વિદ્યાર્થીને સોડી આપીને માર ખાય, યા જાતે મારે. રખે કોઈ આ સલાહ હસી કાઢવા જેવી ગણે. શિક્ષણ-માનસ-શાસ્ત્રીઓ એ વિશે ગંભીરતાથી વિચાર તો કરે જ.

છેવટે, એક બીજી વસ્તુ: માધ્યમિક શાળાના આચાર્યને મારવાનો ખાસ હક મળ્યો છે. જ્યારે તે હક વાપરતા તે જાય, ત્યારે આટલો તો વિચાર કરે જ કે, તે રંગને પોતાનો પુત્ર હોય તો તેને મારશે? પોતાના પુત્રને નથી મારવો પડતો, કેમ કે આચાર્યનો હમેશનો વર્તીવ એવો સવિચાર છે, એમ કદાચ દલીલ થાય. તો એવો જ સવિચાર વર્તીવ શિક્ષકોનો હોવો જોઈએ, જેથી માર-પ્રસંગ જ ન જ-એ.

આચાર્ય પાસે આ હક એ સારુ જ મર્યાદિત રખાવો હશે કે, તેથી કરીને માર-પ્રસંગોએ માત્ર ક્રોધવશતા નહિ પણ કાંઈક વિવેકને સ્થાન મળે.

ક્રોધ આવે ત્યારે નવ ગણુવા નેટલે વિરામ સાધવા પાછળ આ જ રહસ્ય રહેલું છે. કાળ ક્રોધનું અમુક દરજ્જે એસડ છે. એટલે ફરિયાદ આવી કે ફૂટી પડતું ન ઘટે, તેનો ન્યાય તોળાવો જોઈએ. અને તેમાં વિદ્યાર્થીને બચાવની તક એક અદાલતથી વધુ ધીરજથી ને પ્રેમથી મળવી જોઈએ, અને મારવા દરાવાય ત્યારે પણ આચાર્યોએ ઉપરનો વિવેક તો જરૂર કરવો જોઈએ; તો તે તામસઆધીન થતાં અટકશે જ.

આં એન, એમ, શાહને વિનંતી

‘શિં સાં’ના જાનેવારી અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા, આચાર્ય એન. એમ. શાહના બાળપણ વિશે સીધા અને મારફતે ચર્ચને માર-પાંચ પત્રો મને મળ્યા છે. કેટલાક શ્રી. કિ. ધ. મને મળ્યા, તે ઉપરથી તેમણે લખી મોકલેલ મજદૂર આ અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. ઉપરાંત ‘ગોલ્ડન પ્લેન’ પરની ટીકા વિશે શ્રી. સોમયાએ લખી મોકલ્યું તેમાંથી પણ આ અંકમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. બાદીનું પ્રસિદ્ધ નથી કરતો તે એટલા માટે નહિ કે, મને તેમાંથી વિચારવા મોગમ કર્યું મળ્યું નથી; પરંતુ એમાં નિર્દેશલા મુદ્દા એક યા બીજો રૂપે આવી ગયા છે; અને તેમાંથી સૌને મારેનું વિચારીને, આ નોંધમાં તે બધાં ચર્ચા-પત્રોને સંગેરી લેવા મળ્યું છે.

બધા પત્રો ‘નવી કેળવણી’માં કામ કરતા બાઈઓના હતા. આં શાહ ‘નવી કેળવણી’ પર સપાટ ચલાવ્યા છે એટલું જ નહિ, એમણે પોતાના સંચાલનની હાઈરિફો પેચ એ જ આવેશ હાલવ્યો છે. એ વિભાગના કોઈએ કેમ પોતાનો ક્રોધ વિરોધ નહિ નોંધાવ્યો હોય, એમ મને થયું. તે ટીકાઓ ઘણે અંશે બરોબર છે, તેથી? કે પછી આં શાહ મુંબઈ યુનિવર્સિટી-રાજકારણના એક પ્રબળ સૂત્રધાર છે; એમની સામે કાણ કર્યું કહે? — એવી જાતનું કાંઈક કારણ હોય એમ કેટલાક પત્રો પરથી જ કલ્પવાનું મળે છે, તેથી? કે પછી તેઓ આં શાહની પેટે એમ માનતા હોય કે, ગમે તેવી અમારી શાળાઓ હશે, પણ સમાજમાં તેમની ચોલવાલા છે; પ્રબળ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની આંધીમાં પણ એ ટકી મઠે છે એટલું જ નહિ, એક વારના તેના કેટલાક સંચાલકો એ ત્યાંજ તંત્રને આસરે પાછા આવી ગયા છે;

પછી અમારા પેટનું પાણી શું કામ હાલે? સંભવ છે કે, આં શાહની જેમ તેમના સંચાલિત તંત્રમાં પણ આવી સુધારા-વિમુખ યથાર્થિયતા કે તામસી નિરાંત આવી ગઈ હોય. શું હશે એ તો એમાંથી કાઢી કહે ત્યારે જણાય.

‘ડોહટન પ્લેન,’ ‘મોટેસોરી પદ્ધતિ’ ઇત્યાદિ સૌ સુધારા-પંથીને માટે આં શાહે ચિડાવા જેવું કહ્યું છે, એ ઉવાહું છે. મેં એ કેમ જાણ્યું, એમ પણ ચિડાઈને મને પૂછવામાં આવ્યું છે. બધા પત્રો જોયા બાદ મને એ બાબત પરતાવે કરવાનું કંઈ કારણ મળ્યું નથી. મને લાગે છે કે, આ બાબતમાં શ્રી કિ. ધ. મ. મુચવે છે એ વૃત્તિ આપણ સૌ સુધારા-વાદીને ધટે.

આં શાહના બાપણમાં, અસહકારના જન્માનાનો તેમણે ‘બારેલો અગ્નિ’ પાછળ રચી બબ્બહો લાગે છે. અંકાર કેળવણીકાર તેવી વૃત્તિને દાળ-પાત્ર ગણે. તેમ ન કરી, આં શાહે સમગ્ર વાયક આગળ પોતાનો કેસ ધણે અંશે યુગાચ્ચો ન હોય તેમ જણાવે તો કયો છે, એમ મને મળેલા પત્રો પરથી કહું છું. અને હવે હું એમને વિનંતી કરું છું કે, કૃપા કરીને તમે એટલું ન જણાવો કે, કચ્છેલી હાથિકૂલોની અને તેના શિક્ષકોની બાહ્યને, તમે તેમના એક જવાબદાર સંચાલક શી રીતે સુધારવા માગો છો ને મથો છો? કે પછી, ધણે ભાગે દેખાવ છે તેમ, સૌ એ અસાધ્ય શિક્ષણતંત્રના ચાકબળનાં જ અવશ ચક્રો બની બેઠા છીએ?

સુધારકને માથે, એમાંથી સમાજને બચાવવાનું મહા કામ છે. આં શાહની ગમે તેવી ટીડાઓ પણ તેને ઊતારી પાડી ન શકે; બદલે તેને એમ મુચવે કે, સુધારાના પંથમાં કેવી કેવી મુશ્કેલી પડેલી છે. અને અસહકાર આપણા કેળવણી-જગત પરથી ક્યારનો વીત્યો છે, એ આં શાહ જાણે. તે જગાનામાં ઊછરેલા આપણે સુધારકો એ સમજીએ કે, હવે તો રાષ્ટ્રના સ્વરાજની જવાબદારી હોવા માટે કઈ કેળવણી ખરી, તે શોધવાનો અને સર્જવાનો સમય આવ્યો છે. અંધ છતાં જડબળથી પ્રગટ્ય એવી ગતાનુ-ગતિકતાથી અકળાયે નહિ ચાલે; તેને પહેંચી વળવું પડશે. અને એ અંધ જડતા આપણા સમાજમાં કંઈક ને કંઈક અંશે અને કોઈ ને કોઈ રૂપે બધે

હોવાથી જ આપણાં પગલાં મંદ થા, પાછાં પડતાં હોય તો, પાછાં પડે છે. એને તેજ કરવાના ભગીરથ કામમાં આં શાહ જેવાઓએ પણ મોડું-વહેલું જોતાવાનું છે જ, કેમ કે ચાલ્યું છે એમ કશું જ આ જગતમાં ચાલ્યા કરતું નથી.

૨૦

પ્રધાન-પ્રધાનમાં ફેર

આઠમા એપ્રિલ આદેશો એક એવી સ્ત્રીને પરણવાનું નક્કી કર્યું. કે જે, ઇંગ્લેન્ડના વડા પ્રધાનને મને, એક બાદશાહની ભેગમ થવા યોગ્ય નહોતી. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે, બાદશાહને પોતાની માદી છોડવી પડી.

એ જ સામાન્યમાં બંગાળના એક પ્રધાન થી. સ્વામીપ્રસાદ મુખર્જી, હિંદુ મહાસભાના સરકારી મના કરેલા (ભાગલપુર) અધિવેશનમાં સમોલ થવા બિહાર ગયા. કયા સિદ્ધાચાર કે વિવેક વિના બિહારના ગવર્નરે એમને પકડી લીધા અને જરૂર લાગી ત્યાં સુધી કેદમાં રાખ્યા.

એ જ સામાન્યમાં બ્રહ્મદેશના વડા પ્રધાન થી, પૂ. સો ઇંગ્લેન્ડ ગયા. ત્યાં એમણે કદાચ કેટલીક એવી રોડી વાતો સંભળાવી, જે ઇંગ્લેન્ડના પ્રધાનમંડળને ખટકી; અને એમને વિષે એવો ચક્ર મથે કે, તે જાપાન જોડે મળી જવાની ડોઝીયા કરે - એ તે પોતાને દેશ પાછા આવતા હતા ત્યાં જ, આશપ મુક્યા વગર જ, તેમને પકડી લેવામાં આવ્યા.

હિંદ, બ્રહ્મદેશ, તથા ઇંગ્લેન્ડના પ્રધાનોના દરજ્જામાં જે વિષમ ભેદ છે, તેનો આ નમૂનો છે. (હિંદી પરથી) કિ. ધ. ૨

સુધારે

ફેબ્રુઆરીના (ગયા) અંકમાં તીચેની એ નવી ગઈ છે તે વાયક સુધારી છે, એવી વિનંતી છે પા. ૧૬૪ બીજી કટારમાં તીચે નામની પડે લીટીમાં ‘શત્રુવે’ છે તે ‘શત્રુવે’ નોંધીએ. પા. ૧૭૭, બીજી કટારમાં બીજા કસરાની બી લીટીમાં ‘—કીતરતી હોવા છતાં—’ સુધારીને તેમને કીતરતી માનવા છતાં— એમ વાંચે.

ચંત્રચુદ્ર વિઠ હૃદયવિકાસ

ધંધાદારી સિપાહી પાર વગરની નાશક અને આક્રમક શક્તિ છૂટીદાર મૂકે છે, એ જાણતમાં તો સામાન્યપણે એકમત છે. પરંતુ ચંત્રચુદ્રે એક શત્રુ તરીકે તે ધિષ્ઠારતા નથી હોતી. પોતાના ઝપાઝપીમાં, કે સાથી માયો ગવાના કુઃખની વાત્કાળિક લાગણીમાં, કે નાવન અર્થના સ્ત્રી બાદમાં તે તોય ચલાવ્યાથી યતા નૈતિક અત્યાચારની તીવ્ર લાગણીમાં — આવા પ્રસંગો બાદ કરતાં, તો તેની મનોભાવના સામાન્યતઃ એક ધંધો લઈ ખેડેલા માણસના જેવી હોય છે. એ ધંધો ભલે ઓછોવત્તો અસુચિકર હોય; પણ એ ધંધો જ છે. આ ભાવના આને એ હકીકતથી વધારે ભેરદાર બની છે કે, આને યુદ્ધ યાંત્રિક બન્યું છે; તેથી તેમાં વ્યક્તિગતતા રહી નથી; યાંત્રિક શસ્ત્રાત્મા મોઝરા, હાથ, હીવર અને ગોળા ફેંકવાના અંતર-માપક ચંત્રની વાત એ બન્યું છે. આધુનિક સિપાહી વધુ ને વધુ એક કારીગર જેવો બનતો ગયો છે. અને આમાં તે જે અંતરે રહીને લડે છે તે હિંમત, તો અંતર એના આ કામમાં એક ખેલ કે રમત જેવું જણતું તરત દાખલ કરે છે; કાદવવાળા રસ્તા પર દોડતી હરીદાઈ ખેલવા જેવી કુશળતા અને હિંમતની રમી જેવું એ કામ બને છે. આ જાતની યુદ્ધપદ્ધતિમાં, આધુનિક લશ્કરવિદો એવું લાગે છે કે, પોતે પક્ષી તાકનાર ખેલાડી છે, અને પક્ષીને તે ધિષ્ઠારતા નથી એ ચોક્કસ વાત છે. અને આ અનુભવ આધુનિક સિપાહીને પૂર્વેના સિપાહી કરતાં વધારે થાય છે.

ધિષ્ઠારની લાગણીને આમ ઓછી કરતી આ જાતની વ્યક્તિગતનરહિતતાના મોટા ભાગમાંનો એક ભય એ છે કે, તે પોતાની સાથે ઓછવાલી જતી દયાની લાગણી આણે છે અને માનવજીવનની મૂલ્યોની ભાવનાને મંદ કરે છે. કેમ કે દયા અને ધિષ્ઠારની લાગણીઓ એવી છે કે, તેમનો આધાર તેમનાં પાત્ર બનનાર વ્યક્તિના બાન ઉપર અવલંબે છે. વિર્મીની પોતાના નિશાનથી કષાય — જીવે હોય છે; ટુંક કે રણ-ગાડીના અમલદાર વચ્ચે અંતર-પટનો અંતરાય હોય છે; તેથી એક જીવ નાશના આવેશ ખાતર આવેશ આત્યંતિક રીતે ખાણી શકે, કે જે જીવે દહાડે ખેલાડીની બાવામાં ફેરવી લેવાય: 'મુંદર મજેદાર કુત્તા-કુરતી એ યઈ' અને સહેલાઈથી આ લાગણી યદ્ધલક્ષીને, માનનો સહાર નાશ કરવાની ખાસ આવડતના અભિમાનનો આનંદ બની જાય. કેવો આનંદ કે જાણે કે કિડિયારા પર ઊઠાવતું પાણી રેડવાની મજ લૂટીએ છીએ! આમ આપણી સાને લગભગ રાક્ષસી દુરની એક દલા જેવું આવીને બેસે છે — શત્રુ વચ્ચે જેમ અંતર વધે તેમ કુરતા તે પ્રમાણમાં એટલે ગમે તેમ પણ આટલું રપટ છે કે, લશ્કરવાની તૈયારીની બાજોમાં ધિષ્ઠાર-ભાવ કેઈ આવશ્યક ભાગ નથી.

('સાહકોલોષ એક ફિયર એન્ડ કરેન' માંથી)

એડવર્ડ ઓગર

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યાં વિમુક્તયે

નવલખન, અમદાવાદ

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

એપ્રિલ, ૧૯૪૨

વર્ષ ૩

અંક ૭

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
બુદ્ધિ થી રીતે ખોલે ૧.	દિગોરદાસ ધૃમ મથુરાવાળા	૨૪૧
દુકાશમની વાણી	"	૨૪૨
કર્મચોરનું સામાજિક ક્ષાપ્ત	"	૨૪૩
જિન-ઓળટી પીંચી	જુગલરામ દવે	૨૪૮
ન્યાયમૂર્તિ રાનડે - ૩	પાંડુરંગ દેસાઈ	૨૫૧
સ્વાધ્યાય	મૃં	૨૫૬
'શાળામાં રસોપાસના'	'એક શિક્ષક'	૨૫૮
ગોખાનો ઓરાક - ૩	નારાયણદાસ સહારિયા	૨૬૩
માનવીય ખગોળશાસ્ત્રનો દ્રષ્ટ		
કવિદાસ - ૩	દરિદર મદ.	૨૬૫
બુદ્ધ અને ખાદી	વિં	૨૬૭
શ્રી કેમ ન પીવો ૧ - ૪	દેવ વાં	૨૬૮
આપણું શરીર	મૃં	૨૬૯
નહું વાચન		
શ્રી ટેમ સારસ્વત સત્ર, પાટણ-		
અદેવાલ અને નિર્લખ્યશ્વ	'અન્યાસી'	૨૭૨
દેશરેશાવરમાં	શાં. ગાં.	૨૭૪
દિગોર તામાવણ	બા. ગાં.	૨૭૬
સામાર સ્ત્રીકાર		૨૭૬
વાસિક વિવેચન		
પરચો આપ્તો	મૃં	૨૭૭
શુ નથી ભેદનું ૧	"	૨૭૭
શિક્ષણ અને બુદ્ધ	"	૨૭૭
બુદ્ધ સામે યુવનનું બુદ્ધ	"	૨૭૮
બુદ્ધ અને રમતોના નજારા	"	૨૭૮
પૂર્વ પશ્ચિમની એકતા	"	૨૭૯
સામાજ્યની આંતરરાષ્ટ્રીય આદર્શ	"	૨૮૦
પ્રાવિક દિદુરવાની-પ્રચારનું માધ્યમ	"	૨૮૦

સૂચના

આ માસિક દર મહિનાની પહેલી તારીખે બહાર પડે.

કેઈ પણ માસથી માલક વધે ચક્રશે.

દરેક માસના પહેલા અઠવાડિયામાં અંક નં. મળે તેા ખાલો પોતાનો માલકનંબર લખી ખજાર આપવાથી તે અંક મોડલી અવધામાં આવશે. એ પહેલાં, ટપલ ખાલ્યા પછી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામોના ફેરફાર અંગેની દુરવ જણાવેલા કે કોપી નવો અંક નવા સરનામે મોડલી શકાય.

માલકોએ પત્રવહેવાર કરી વખતે પોતાનો માલકનંબર જણાવ જણાવવા વિનંતી છે.

મુંબઈના માલકો પોતાનું લખાન નવલખન હાથાલની મુંબઈ શાખા (૧૩૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ)માં કરી શકશે.

પૌરુષ એકદર ફક્ત ન કરવા વિનંતી છે.

લખાનમના દર દેશમાં પરદેશમાં જલદેશમાં રૂ. ૨-૦-૦ થિ. પાંચ રૂ. ૨-૦-૦, છતાં નહિ, ચાર આના.

અવરવાપક,

શિક્ષણ અને સાહિત્ય નવલખન કાર્યાલય, શ્રી. મેડલ ૮૦૫, અમદાવાદ

નવાં પુસ્તકો

નિર્ભયતા - લેખક : પ્રિયોત્તમ મથુરાવાળા, દિ. ૦-૧-૧. રૂ. ૦-૧-૦. ખર્ચ એક આનો.

ત્રીલિંગોપદી (અનુસાર વિદ્યાપીઠ) દિ. ૦-૧-૦. ટપાલવાનની ખર્ચ ૦-૧-૧.

ગોપી ગોપદી (અનુસાર વિદ્યાપીઠ) દિ. ૦-૫-૦. ટપાલવાનની ખર્ચ ૦-૧-૧.

એ પુરાણ પ્રિદમતમાર-લેખક : મદારેવ દેસાઈ, દિ. ૦-૧-૦-૦. ટપાલ રવાનની ખર્ચ ૦-૧-૧.

શિક્ષણ અને સાર્વજનિકતા

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૩ - અંક ૭]

અમદાવાદ

[એપ્રિલ, ૧૯૪૨

બુદ્ધિ શી રીતે ખીલે ?

(૪) પ્રસન્નતા

‘અયોગીને નથી બુદ્ધિ ની ઉપરના શ્લોકમાં ગીતામાં કહ્યું છે કે ‘પામ્યો પ્રસન્નતા તેની બુદ્ધિ શીઘ્ર બને રિથર.’ એટલે કે બુદ્ધિને ઊગવતે માટે જેમ યોગ-સમતા-સાદમની જરૂર છે, તેમ તેને ખીલવતે માટે મનની પ્રસન્નતાની જરૂર છે.

જે માણસ આચરણની કાંઈક પણ નિષ્ફળ કરી નાખે તેણે બુદ્ધિ ચલાવી એમ તો કહેવાય. પણ એ નિષ્ફળ સાચાંયે હોઈ શકે, ખોટાંયે હોઈ શકે; પછી એટલે રિથર — અરૂર પણ થાય, અને કાંચો એટલે થોડાં વખતમાં બદલાઈ જનારો પણ થાય. એ તો પરિણામે જાણાય.

પણ જેના નિષ્ફળ કાચા અને અરિથર જ થયા કરતા હોય, તેની બુદ્ધિને આપણે ખીલેલી બુદ્ધિ નહિ કહી શકીએ; કેમકે વાર એવી બુદ્ધિ હોતી ન હોતી સરખું જ લાગશે. પાકા, રિથર નિષ્ફળ કરનારની જ બુદ્ધિ પ્રકૃત્ય — ખીલેલી કહી શકાશે.

આવી નિથર બુદ્ધિ માટે મનની પ્રસન્નતા યોગી જરૂરની છે, એમ ગીતાના શ્લોકના અર્થ થયે.

અર્થ પ્રસન્નતાનો અર્થ સમજી લેવાની જરૂર છે. પ્રસન્નતા એટલે હર્ષ કે આનંદનો જીભરો સ્વભાવનો સ્થિતિ. એમાં શોક, વિપાદ, ઉદ્વેગ વગેરે ન હોય એ કહેવાની જરૂર નથી. મનમાં શોક કે ઉદ્વેગ લયો હોય ત્યારે બુદ્ધિ બરાબર કામ નથી કરી શકતી, એ સમજાવવાની જરૂર નથી. પણ હવે અથવા આનંદના આવેશમાં બુદ્ધિનું કાર્ય બરાબર ન ચાલી શકે. સારી કે ખરાબ કેમ પણ સામણી માણસને વિકારવશ કરી મૂકે છે; એને આચરણ કે વિચારના વિષય પ્રત્યે તટસ્થ રાખી શકતી નથી. આથી હર્ષ કે શોકનો વેગ એ બુદ્ધિને

ચાલવામાં વિઘ્નરૂપ છે. માટે હર્ષ-શોકના વેગથી રહિત મન હોય ત્યારે જ બુદ્ધિ બરાબર કામ કરી શકે. ચિત્તની આવી દશા તે જ પ્રસન્નતા. એમાં સ્વાભાવિક, જીભરા વિનાનો શાંત ખુશ મિજબ હોય. માણસ વ્યાયામ કરીને ઠંડે પાણીએ નાહીને બેઠો હોય, અથવા કામ કર્યો પછી એકાદ ટેકરી પર જઈ પવનથી ઘાંઘ ઉતારી નિરાંત કરીને બેઠો હોય, તે વખતે ચિત્તમાં જેવી ખુશાલી લાગે, તેની સાથે પ્રસન્નતા સરખાવી શકાય. બુદ્ધિના વિકાસ માટે એવી પ્રસન્નતા નિરંતર રહેવી જોઈએ.

આ ઉપરથી અનાપાસે એક પ્રશ્નનો નિષ્ફળ જડી આવે છે. માર, ઠોક, ધમકી, વગેરે વિપાદ કરનારા ઉપાયોના પ્રયોગ જેના પર થાય, તેની બુદ્ધિ કદી રિથર થાય નહિ, અર્થાત્ ખીલી શકે નહિ.

પણ તે સાથે, સમજતાં કહ્યું લાગે તોયે, એનો સામેો છેડો પણ બુદ્ધિના વિકાસને મદદગાર નથી. એટલે કે, આનંદ વગેરેના ઉન્માદ પણ બુદ્ધિને પોષક નથી. એથી બુદ્ધિ ઊંડી થઈ શકતી નથી. ઉપર ઉપરથી જ નિષ્ફળ કરનારી થાય છે. ખાસ કરીને, જ્યારે ઇન્દ્રિયો કે લાગણીઓને લલચાવનારાં સાધનોથી આનંદ પેદા કરાવતો હોય, ત્યારે બુદ્ધિમાં ચાલાકી આવતી લાગે છે, પણ તેમાં ઊંડાવણું હોતું નથી.

આમ બુદ્ધિ અને પ્રસન્નતાનો સંબંધ છે.

(૫) ઉપસંહાર

આમ આપણે તર્ક અને બુદ્ધિ વચ્ચેનો ભેદ જોયો. એ ભેદ સમજવાની ઘણી જરૂર છે. કારણ કે, સામાન્ય રીતે જે બુદ્ધિમાન પંડિતો ગણાય છે, તે તર્કકુશળ જ હોય છે, એથી ઊંડું અવિદ્યાન, તર્કજ્ઞાનરહિત માણસ થયેા બુદ્ધિમાન હોવા છતાં એને અજ્ઞાન ગણવાની ભૂલ થાય છે. બુદ્ધિનું ક્ષેત્ર

વિચારનું નહિ, પણ આચારનો નિર્ણય કરવાનું છે, અને તેનું સાધન ફલીશો નહિ, પણ કૃતિ, સાહસ, પ્રસન્નતા વગેરે છે એ યાદ રાખીએ, તો બે વચ્ચે ગોટાળો નહિ થાય.

શુદ્ધિ ગણવાવા માટે કૃતિ — વસ્તુને વળગી રહેવાની શક્તિ જોઈએ, સાહસ પૂરતી સમતા જોઈએ, અને ચિત્તની પ્રસન્નતા જોઈએ.

આ બધાં માટે પદ્ધતિસર કેળવણી જોઈએ, અને તેનો અભ્યાસ અથવા મહાવરો પડવો જોઈએ.

શુદ્ધિના ક્ષેત્રમાં આચરણનો નિર્ણય કરવાનું આવતું હોવાથી, તેનો મહાવરો મળવા માટે માણસ પાસે કાંઈક ને કાંઈક કામ જતે પાર પાડવાનું સદાયે

હોવું જોઈએ. કામ નાનું હોય કે મોટું તે મહત્ત્વનું નથી. પણ બેઠા બેઠા ફલીશો કે ગણતરીઓ જ કરી કરવાનું ન હોવું જોઈએ. એ કામ એવું હોવું જોઈએ કે જેમાં આમ કરવું કે તેમ કરવું તેનો નિર્ણય કરવાની વારંવાર જરૂર પડ્યા કરતી હોય. યંત્રવત્ કર્યા કરવાનું ન હોવું જોઈએ.

વળી, કેટલાંક એવાં કામો પણ હોવાં જોઈએ કે જેને દૃઢપણે જળગી રહેવા માટે પોતાના મનજૂત રાખવાની જરૂર પડે. સાથે જ મનજૂત રહેવાની દરજ પડે એવી પરિસ્થિતિ પણ હોય તો વધારે સામ યાય.

કિશોરલાલ ધ. મરાઠવાળા

તુકારામની વાણી

૫૨

નાહી સતપણ મિલત હૈં હાટી ।
 દિલ્લતી કપાટી રાતીં વતી ॥ ૧ ॥
 ન યે મોલ દેતાં ઘનાચિયા રાતી ।
 નાહીં તે આકાશીં પાતાલીં તે ॥ ૨ ॥
 તુકા મ્હણે મિલે જિવાચિયે છાટી ।
 નાહીં તેરી ગોટીં બોલ્લે નયે ॥ ૩ ॥

૫૩

ન કલે તો કાચ કરાવા ઉપાય ।
 જેણે રાહે આર તુઝ્યા પાણી ॥ ૧ ॥
 યેડનિયાં વાસ કરિલીં હૃદયીં ।
 જેસે ઘડે કંઈ કાસવાને ॥ ૨ ॥
 સાચ ભાવેં તુજેં ચિંતન માનસીં ।
 રાહે હૈં કરિલીં કેં ગા દેવા ॥ ૩ ॥
 તટિકેં હૈં માસેં કરુનિયાં દુરીં ।
 સાચ તું બેતરીં યેડનિ રાહે ॥ ૪ ॥
 તુકા મ્હણે મજ રાવાવેં પતિતા ।
 આપુલિયા સત્તા પાંડરંગા ॥ ૫ ॥

૫૨

નહીં સંતપણુ મળે કાઈ હારે,
 શોધતાં યુધાએ, રાને, વને.
 ના'વે દેતાં મૃત્યુ ધન તથા સારો
 નહિયે આકાશી, પાતાળીયે.
 તુકારામ મળે જીવને જ સાટે,
 નહિ તો ન મોટે બોલો વાત.

૫૩

ન જાણું નું કેવો કરવો ઉપાય,
 બાસ તારે પાણ રહે જીવી.
 આવીને તું વાસ કરે મુજ હૈયે,
 કેમ, ક્યારે કહે, અને એવું!
 સાચ ભાવે તારું મનમાં ચિંતન,
 રહે પ્રતિશ્રુષ્ઠ, કરો પ્રભુ!
 મિથ્યા માનું-તાનું કરીને તું દૂર,
 સત્ય તું અંતર આવી રહે.
 તુકા હું પતિત કરએ સંભાળ,
 રક્ષાને, કૃપાળ, નિજ બળ.

સાથે એને વિચ્છેદ નહિ જણાય. પરંતુ એ ઉપર કહ્યું એમ, પૂર્વના કેટલાય વિચારોનું સામાજિક વિવરણ, અથવા સમાજ માટેના યોગ્ય સામાજિક બાબ એને નેવા મળશે.

આથી જ, પશ્ચિમના અન્ય સામાજિક ફિલસૂફોમાં એક જે સીડ ચેડે એવી ગેરાઓના શુભારની છીછરી અસ્થિતા અને તત્ત્વજ્ઞ સંકલિત રચાયે અને દુઃખાપી નેવા મળે છે, તે નેકસના આ સમાજદર્શનમાં નથી. જેમ ગીતાદાર પોતાનો યોગ નિરૂપણે ઉદ્ધરની આ વચાચર સૃષ્ટિના કશાનું કહ્યાણુ નથી ઉત્તેજતા કે ભૂલતા, અને ઇવને માટે એક સુખ્ય અને સર્વમાણી ઇવનકેમ થી આપે છે, અને તેને જ એ યોગ કહે છે, તેમ જ નેકસ એમના આ સમાજ-ક્રમમાં ઇવની સાધનાથી માંડી સર્વ દેશ, નતિ, પ્રબલ્યોને આપરી લે છે. કેમ કે એમણે જે સમાજયોગ રચ્યો છે તે એવો મૂલ્યવત ને તલરેપર્શી છે. માત્ર આ વિચાર તેમણે સમાજ-જનકૃતિ વિકસાવ્યો છે એટલું જ.

આપણે ત્યાં બર્ટ્રાન્ડ રસેલ, ડીન ઇજ, સેડ, હેકસલી, ઇત્યાદિ અર્વાચીનો કાંઈક વધારેપડતા આગળ આવ્યા છે. એમના વિચારો અંગ્રેજી કહેલા લોકો ખૂબ વાંચે છે. નેકસ એ રીતે નથી લખ્યોમાં આવ્યો એ સાચું નથી, એમ હું માનું છું. નેકસમાં જેવું સર્વતોલર બેઠાણ અને ચાલતી તથા સમાજની સુદૃઢ અધ્યાત્મદૃષ્ટિ છે, તેવું ઉપરના અર્વાચીનોમાં નથી. નેકસની સરખામણીમાં તેઓ રહેણની બાબતમાં બહુ સાચે છે. એક જ વાત આ ચોપડીમાંથી ઠાંડું. રસેલે સુખને ઇવનનું એક મહા મૂલ્ય માની તે ઉપર 'સુખની સાધના' (The Conquest of Happiness) પ્રયત્ન કર્યો. એમ જ મુરોવના કેટલાય લેખો સુખ, કુરસદ, નવરાસ, વધુ આરામ, ઇંડો રખેલો દ્વારા પોતાની સામાજિક વિચારણા થકે છે. વસ્તુતાએ જોતાં આ ઉપરબહી નજર ગણાય, અને તે નેકસની નથી. તે વસ્તુતા આત્માને પકડી વિચાર કરે છે. તેથી કરીને સુખ વિષે ક્રૂંકમાં જ તે આમ પતવી દે છે: "સારી સમાજવ્યવસ્થા આપણને સુરક્ષિતતા નજર આવે છે; પરંતુ તે એ લાવી આપે છે તે આપણ 'સુખ' છે કે કેમ, એ બાબતમાં મને મોટી શંકા છે. 'સુખ'ની બાબતમાં આપણને સંતોષ આપેલા મુરકેલ છે. અને આપણે તેની 'સરખી વહેંચણી'ની બુને બલે પાડવા કરીએ, પરંતુ તે સરખી રીતે વહેંચાયું કે નહિ, એ કાંઈ માણસ કરી કહી શકવાનો નથી. સુખને જ ધ્યેય બનાવવામાં રહેલી અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી એ એક છે. કારણ કે, સુખના બીજાએ નિયત કરેલા પ્રકારે આપણને બાળે જ આપ્યાં શકે. આપણે જે સુખ કોમળીએ, તેમાં હમેશા આપણું વ્યક્તિત્વ થોડું થલે

અરી આપણે કામચલા ઇચ્છીએ છીએ. પરંતુ સમાજ-વ્યવસ્થા જ એ આપણું સુખ પડું પાડતી હોય, તો તે તો અમુક હાથેલાં ચોક્કસ બીજામાં જ આપણને પડું પાડી શકે. . . ." (પૃ. ૧૭૬-૮૦) અહીં હું બીજાના આ વાક્યનું સામાજિક ભાષ્ય નિદાનવા સૂચવું છું: 'સુખલે સમે કુલા...'

અર્વાચીન કેટલાક વાદોમાં 'પરિરિથિતિ' એક બી પ્રબલ દેવી જેવી શક્તિ મેળાય છે, અને કેટલાય જુવાનો 'તે દેવીનું ખમ્પર અમારા ઉપર છે એટલે મુંઝવે' બાકી અને તો જાણે માણસો છીએ. — એમ દલીલ કરી પોતાની નવજુવાનીને લાગે છે અને જુલિને દીપ્તી કરે છે. તેવાને માટે નેકસનો નીચેના વિચાર હું એ સાચુ અહીં ઉલ્લેખું છું કે, તે પછી મારે એ વિચારનું જ બેઠાણનું નિરાળપણું કહેવું છે. તે કાંઈક વાચકને અવગત થાય. નેકસ માણસને પરિરિથિતિનું પરિણામ તેમ જ તેનો ઉત્પાદક એક તરીકે જણાવે છે. (પા. ૨૨૦) તે સમાજવ્યવસ્થા છે. પરિરિથિતિના સિદ્ધાંતને તે ઇન્કાર કરી નથી; પરંતુ તેની એકાગ્રિતા અને અકર્મવલય કાઢી નાંખે છે. જે વિચારીએ તો જાણી કે, વૈજ્ઞાનિક વ્યાસ-વાદ-જન્ય આધુનિક પરિરિથિતિ-વાદ આપણા પ્રાચીન દેવ-વાદોના જ પુનર્જનન છે; નવે અવતારે નવું નામ તે પડે એટલું જ. નેકસ કહે છે, મનુષ્ય પરિરિથિતિના જન્ય નહ. જનક પણ છે; તેથી પરિરિથિતિવાદમાં પુરુષાર્થવાદ અનુચૂત રહેલો જતાવે છે, અને કહે છે, "આ બધી વિચારણાઓને કારણે, 'માણસ તેની પરિરિથિતિથી ધ્યાન છે' એ સામાન્ય સિદ્ધાંતને એક નવું જ સ્વરૂપ જરૂર પ્રાપ્ત થાય છે, જે ડાર્વિનના કે માકસના વિશાળની વ્યાખ્યામાં તેને નથી જ મળતું." (પા. ૨૨૧)

નેકસની વિચારપદ્ધતિને એક વધારે હાથેલા ઠાંડું: અર્વાચીન સામાજિક ફિલસૂફીની વિચારણામાં. અનેકવિધ વધાસ ને પરીક્ષણ બાદ, સમાજની અવસ્થાના કારણે નિદાન બતાવવામાં આવે છે, અને એ વિષયસંધી કે, ને દ્વારા જાણની 'સામાજિક અવવસ્થાનો' નામે સાચી ઠામ મળી રહે છે. નેકસ પરિરિથિતિવાદને જુની જ રીતે માંડીને જેમ એક નવી સમન્વિત રીત આપે છે, તેમ આ બાબતમાં પણ કરે છે. તે આ પુસ્તકના ૧૧મા પ્રકરણનો વિષય છે હું એમાંથી થોડુંક જ અહીં વાનગી ખાતર આપું: "બૌદ્ધવાદ, પરિમીડપણ, હરીફાઈ — આજની ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિ સામે વારંવાર કરવામાં આવતા આ ત્રણ આક્રેષોનો અર્થ લગભગ સરખો જ થાય છે... તે આક્રેષો પાછળ કાંઈક મહત્વનો અર્થ જરૂર છે. પરંતુ તે ક્યાં?... એ ત્રણે આક્રેષો કદ જપ્ત કરાને હરેશીને છે, અર્થાત, બૌદ્ધ તત્વના મોટા નથા સામે, મિલકતના મોટા નથા સામે, અને

ધનના મોટા જથ્થા સાથે છે... કાળ અને યુગ પ્રત્યે ફલેફલે કરી રચણ અને જ્યાની જ ઉપાસના કરતા જમાનાના એ ત્રણે ફલેફલે છે. પરંતુ ભૌતિક તત્વ પ્રત્યે આદર અને બચાવી લાચણવાળો ભૌતિકવાદ, અર્થાત્ હવેમ વડે તે તત્વમાંથી 'સૌન્દર્ય' અને આનંદકરી' સ્ત્રીને બનાવવા ઇચ્છતો, તથા ભૌતિક તત્વ આપણા ઉદ્દમના વળતો જવાબ આપશે તથા આપણે તેને એટલા વફાદાર રહીશું, તેટલું તે પણ આપણને વફાદાર રહેશે, એવી શ્રદ્ધાવાળો 'ભૌતિકવાદ' તો એટલો વધારે હોય તેટલો સારો, કારણ કે, તે તો માનવ જીવનને ગૌરવ આપનાર સર્વ બાબતોનું ખાસ મૂળ છે. તે જ પ્રમાણે, વાર્તાવિક મૂલ્યોની ભૂખવાળું તથા તેવાં મૂલ્યો લખત કરીને પોતાનાં બનાવવા ઇચ્છતું પરિવ્રજીપણું પણ આપકારદાયક જ છે... તેમ જ ને હરીફાઈ, કોણ કણ મેળવી નય છે એ મુદ્દાને બદલે, કોણ કણ સારું કો છે એ મુદ્દાની આસપાસ આવે, તે હરીફાઈ વડે તો આખી પૃથ્વી છવાઈ જાય, એમ જ કહું... રચણબાવનાની કુનિયામાં ને ભૌતિકવાદ, પરિવ્રજીપણું, અને હરીફાઈ અનિષ્ટરૂપ છે, તે કાળબાવનાની કુનિયામાં શુભરૂપ બની નય છે." (પા. ૨૩૬.)

૨

આ રીતના વાક્યમાં જોઈતી એક વિચારક તરીકેની વિશેષતા સંતાણેલી છે, અને તેન એ પોતે પણ જોળખે છે. તેથી જ આ બાબતોની શરૂઆત તે પોતાની નિરાળી વિચારપદ્ધતિની વિશેષતા સમજાવવાથી કરે છે, તે વિશેષતા એ છે કે, દેશકાલમાં રમતા આ વિશ્વમાં ને વિચાર કરવા હોય તો રચણવાચક સ્થિતિથી નહિ પણ કાળવાચક 'સંસારિતા'નાં ચરમાંથી કરવા જોઈએ. સ્વર્ગ, નરક, આદર્શ સમાજ, નવી કુનિયાનાં રવગો, ઇત્યાદિ રચણ-વિષયક કલ્પનાઓ છે. અસુદ સ્થિતિ સુખદ, સર્વોત્તમ છે; તે વધુથી તે પ્રત્યે લોકરુચિ જન્મવી; તેને પહોંચવા માટે પછી કાર્યક્રમ બનાવવો; — આ પદ્ધતિ સમાજના કે માનવના કાર્યની રચણ-બાવન થી કરેલી કલ્પના છે. અને એવી કલ્પના બધા દેશોમાં બધા યુગોમાં જોવાઈતી લેવા બળે. પુરાણોનાં સ્વર્ગ, નરક અને અવર્ણીતોનાં 'યુટોપિયા' — સુખવર્તીઓમાં આ દૃષ્ટિએ ભેદાં કરી ફર નથી પુરાણકાર કે માદર્શ, લેનીન આદિ તે બાબતમાં સરખા રચણવાચકો છે. 'રચણ-પદ્ધતિવાળો એક સંતિન ધ્યાન અથવા પહોંચવાનું બિંદુ જણાવે છે; કાળપદ્ધતિવાળો ગતિની દિશા જણાવે માગે છે.' તે માને છે કે, સાધનની ચિંતા સાધનના પ્રકારથી જ કરી શકાય, અને બીજી રીતે નહિ. તેથી આ બાબતમાં એ ગાંધીજી જેડે એટલા બધા મળતા આવે છે કે, આ પુરતકમાં ને વિચારણા તે ફરે છે તેમાં લગભગ ગાંધીજી દૃષ્ટિ છે, એમ મને લાગે છે. આનું કારણ એ કે, ગાંધીજીની

જેમ જેકસ માનવને તથા તેના સમાજને રચણ કે દેશમાં સ્થિરરૂપે નહિ, પણ કાળમાં સદા પ્રયાણ કરતો — પ્રગતિ કરતો જુએ છે તેથી તે તેની રચનાત્મક બાબત પર જ મુરતાક રહે છે. અને એમાં જેકસ રસેલ, ડીન ટ્રાન્ક, લેની, ઇત્યાદિ અનેક વિચારકોથી પોતાની જુદાઈ બાળે છે. અને તે વચાર છે. અન્ય લોકો સમાજને રોગ લાગ્યાની પરિભાષાથી વાત કરે છે; કોઈ તેને યંત્રની પરિભાષામાં વણીવે છે. જેકસ કહે છે, 'માનવ સમાજ એ કાંઈ જોડાવેલી વસ્તુ નથી, પણ જીવંત શરીર છે. એટલે આપણે તો સમાજશરીરમાં રહેલી શક્તિનાં મૂળ, શક્ય હોય તો, બોળી કાઢવાનો અને પોતાનાથી બને તેટલા તમામ ઉપાયો વડે તેમને દૃઢ કરવાનો માર્ગ લેવો, એ જ ટકાવણી-કારણ છે આપણું મુખ્ય પ્રયોજન જ્યાં સમાજ-શરીરમાં આરોગ્યનાં ચિહ્નો દેખાતાં હોય, તે રચણને પુષ્ટ કરવાનું હશે.....' ને સમાજશરીરની સામાન્ય શક્તિ વધારવામાં સફળતા મળે, તો સમાજ પોતે જ..... રાજમીમાસકોએ ફરજિયાત રોગોમાંથી ધણને ફેફા ફઈ રાકશે' ગાંધીજીની રચનાત્મક કાર્યક્રમની ફિલસૂફી અહીં યાદ કરાવવી બસ મરી.

૩

આ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો ખાલુસ અને તેના ધર્મનું સ્વરૂપ કેવું હોય ? આનું નિરૂપણ એ જેકસની એક બીજી મહત્ત્વની વાત છે. 'માનવીના દલ' એ વસ્તુ પથિયમાં અપાર ભાવના અને બલદાનનું કેન્દ્ર બની છે. જેકસ એ જ શબ્દો લઈને પોતાનું મંતવ્ય રાખું કરે છે. પહેલું તો તે સાફ જણાવે છે કે, 'દલો અને ફરજો' એ બંને શબ્દોએ નર્થો રાજકીય અર્થ કરવાની ભૂતમાંથી બચવું જોઈએ. એટલું જ નહિ. તે કહે છે કે, રાજકારણ પર સમાજ જીવતો નથી; તે જીવે છે હૃદયોગ ઉપર. તેથી નાગરિકની કલ્પના રાજકારણી નહિ, પણ ઔદ્યોગિક દેવી જોઈએ. 'નાગરિક મુખ્યત્વે કાગદાર છે.' પરંતુ આજ 'તેના બધાં કર્તવ્યોની ઘતિ મત આપવામાં અથવા મત મેળવવામાં આવી રહે છે; અને સમાજનું કામકાજ એકનાર કામકાજ કે સેવક તરીકેની તથા જેને માટે કામકાજ કરવામાં આવે છે એવા સેવક તરીકે તેની કલ્પના કાં તો ખાંચરે પાડી દેવામાં આવે છે કે વિચારી દેવામાં આવે છે' (પા. ૧૧૪) પરંતુ ખુડે ભેદાં નાગરિક 'એકીસાથે સમાજનો સેવક-કામદાર તથા સેવક છે'. તે પ્રથમ 'ઔદ્યોગિક વ્યક્તિ' છે અને પછી 'રાજકીય વ્યક્તિ' તો બને છે. એટલે તેના દલ કે ફરજોને વિચાર મનુષ્યની આ મૂળ સામાજિક બાબતોને નજર સામે રાખીને કરવો જોઈએ. તે કહે છે કે, 'નાગરિક યજુ' એવો અર્થ જ એ કે, સક્રિય રીતે જવાબદાર ખાલુસ બનવું.

વરતું નથી; એ બહુ ભયંકર વસ્તુ છે. આ વાત બે આપણે લક્ષમાં નહિ રાખીએ, તો નાગરિકના હક્કો અને ફરતો વિધેનો આપણે અવગણ્યા કાંઈ જ કામનો નથી.”

૭

જેકસનના આવા વ્યાપક સમાજ-દર્શનનો કાંઈક ખ્યાલ આપવા માટે મેં સારી પેઠે લાંબું લખ્યું ગણાય. તેને ન્યાય આપવા એટલા લંબાણ વગર છૂટકો નહોતો. અને છતાં, મને લાગે છે કે, પાર વિનાની બીજી મહત્ત્વની વાતો મેં છોડી છે. જેમ કે, આજના યુદ્ધ-કાળમાં જરૂર પડવામાં આવે કે, યુદ્ધ માટે જેકસન શું કહે છે કેપરની ફિલસૂફી રજૂ કરી, તે સીધો યુદ્ધપ્રશ્નો વિચાર નથી કરતા યુદ્ધ અનિષ્ઠ છે, ત્યાગ્ય છે, એ તો કોણ નથી માનતા? પ્રશ્ન એ છે કે તેને કેમ પહેલો વળતું? આજ લગભગ સૌ એમ માને છે કે, યુદ્ધનો ત્યાગ એ તો આદર્શ છે;

પણ યુદ્ધ આવે ત્યારે તેની જાગૃતી રીતે જ તે લડતું લેઈએ. અને તે દિલ પોતાને શાંતિવાદી કે યુદ્ધનિષેધી મનાવનારા લોકોની પણ બની ગઈ છે. જેકસ કહે કે, સમાજનો રચનાત્મક કાર્યક્રમ અથવા નાગરિક ધર્મ યુદ્ધને અસહ્ય હો એમ થતું લેઈએ. સર્વોદયની છવત્કા બે કુશળતાથી સમાજના સાથે, તે જો તેનો છવત્કા પુરુષાર્થ બને, તો યુદ્ધ અટકે તેને માટે તે લીલા-પદ્ધતિનો અખતરો સૂચવે છે. તેના ‘ગુણગુણ’ ચર્ચવાની અહીં જરૂર નથી. એ અહીં કહીને મારે એટલું જ બતાવવું છે કે, યુદ્ધ આવે ત્યાં મુખી સમાજ સૂનો રહે એ જોવા નથી; તેણે જો કેપરની અખંડ સમાજવ્યવસ્થાના રસ કરી દેાય તો યુદ્ધ આગળાપ વિલીન થઈ ભય આ સાધનામાં સમાજનો યા નાગરિકનો પ્રમાદ જ યુદ્ધ જનક છે.

બિન-એન્ટી પીનલ

તુલ્યાર્થનું કામ બિહારની વધાયોજના યાગાઓમાં શિક્ષકો અને બાળકો સફળતાથી કરે છે એમ બે વર્ષથી સાંજગતો હતો, ત્યારથી એ વસ્તુ તરફ આકર્ષણ થતું હતું. આસપાસના સાર્થકો અંગ મિત્રો પાસે તે કામ કરાવી પણ જોયું હતું. પણ તેની ખૂબી હાથમાં આવી નહિ અને જે કંઈ પ્રયત્ન કર્યો તેમાંથી વિરુદ્ધ હાથ જ ગત ઉપર રહી ગઈ, અને માની લીધું કે બાળકો માટે તે નિરુપયોગી છે. કેમ કે બાળકો રૂના તાંતણા છૂટા કરવાને અદ્ભુત ચૂંચી ચોળા નાખે છે. મોઢાંઓ માટે તે નકામું છે, કેમ કે તે કામ અતિ મંદ ગતિનું છે.

પરંતુ પૂ. ગાંધીજીએ અને વિનોબાજી આ વિષય ઉપર તાજેતરમાં ઘણો ભાર મૂક્યો. તેની પ્રેરણા નીચે જોયું કે, તુલ્યાર્થનો પ્રયત્ન અધૂરો મૂક્યો તે કીક ક્યું નહોતું. વિરુદ્ધ હાથેથી તુલ્યાર્થ જતું કીક નહોતું, અને નવેસરથી વધારે ત્રીજીવટથી આ કામ ખીલવતું જોઈએ.

આવો નિશ્ચય થવામાં બે વિચારોએ મોટો ટેકો આપ્યો: ૨૫૬રતે બનાવેલી પૂણી કાંતવાની ક્ષમણ વખતોવખત થઈને બેસી જતી હતી. પીંજણ, તાંત, તેની કમાનો, તેને માટેની અલગ કાટલી, એ બધું બેગું કરવાનો અને વ્યવસ્થિત સાચવવાનો ઉત્સાહ ટકાવવા મારે માટે હમેશાં મુશ્કેલ થઈ પડતો.

તુલ્યાર્થી લગભગ કંઈ પણ એન્ટીરોની ધાંધલ વગર પૂણી થઈ રહે, તેમાં સાકાની છરી, છોડાની રખત જેવી કામગીરી, વગેરે આંખોના લોથંએ ખરા; પણ તે કંઈ એન્ટીરો મોટું નામ આપવાને સાધકમાં ન કહેવાય. અને તુલ્યાર્થી કિંવા હસ્તગત થતાં જે પૂણી બની તે કેટલી સુંદર બની! કીટી કે ગાંધી ગજાનું નેમાં નાનનિશાન નહિ. એ પાણી જેમ જેમ કાંતવા ગયો તેમ તેમ તુલ્યાર ઉપર પ્રીતિ વધારે ને વધારે થતી ગઈ. રતહસ્તની પૂણીનાં નિશ્ચય કરનાં આજ પહેલા મન ઉપર એક પ્રકારની અપ્રવચના ફરી વળતી તે હવે ઊડી ગઈ. બાપનું સોજન ખાત માટે કંઈ બળ કરીને નિશ્ચય થોડો જ કરવો પડે છે! તેમ, મન ઉપર શેષ પણ અત્યાચાર કરી વિનવે એક મનગમતા મુખાનુભવની જેમ મારો નિશ્ચય થઈ ગયો.

તુલ્યાર્થમાં રસ પેદા કરનાર બીજો વિચાર હતો આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓ અને કાર્યકર્તાઓમાં આ વસ્તુ ચાલુ કરવાનો. પોતાના મન ઉપર સવાર થઈ બોલી કાઢી બાળત પોતાના વિદ્યાર્થીઓમાં અને મિત્રોમાં ફેલાવવામાં મારા જેવા એક શિક્ષકને કેટલો ભયો રવાદ રહે છે, તે શિક્ષકો તો બરાબર સ્મૃત સક્રી. એમ તુલ્યાર્થનો આદંબર કરવાને અંદરની અને બહારની પરિસ્થિતિએ પૂરેપૂરું જોર ક્યું.

તુણવાની ક્રિયા વિષેનાં શ્રી. વિનોબા અને તેમના સિધ્ધમંડળનાં લખાણો વાંચ્યાં હતાં. એ તરફથી આવી ચઢનાર મિત્રો પાસે તેનો જરાક પદાર્થપાક પણ તક મળી ત્યારે લીધો હતો. છતાં પૂરી કલ્પના નહોતી.

કપાસિયા કાઢવા માટે લોદાનું વેલણ કયાંથી મેળવવું? તે કેટલું લાંબું ને કેટલું જાડું નોંધે? તે સપાટ નોંધે કે ઢાળ પડતું, ભારે નોંધે કે હલકું? એવી મૂંઝવણ ધરીક થઈ. પણ આ આખી વસ્તુની પાછળ રહેલું તત્ત્વ મન ઉપર બરોબર હતું હતું. કયા ગ્વોબરી ગરબ વગર, ગ્વોબરી મુસ્કેલીને લીધે અટકી ન જ પડતું એવા નિશ્ચય સાથે કરવાનું આ કામ છે, એમ વિચારી એક લાકડાની ધારદાર છરીથી જ ગિયાં કાઢવા માંડ્યાં, અને તે છરીથી જ એ તાળું તાળું રૂ તુણવા માંડ્યું. તુણતાં તુણતાં તે ક્રિયાની ખૂબીઓ ફોડો રેસો પોતે જ, એક પછી એક, કહેવા લાગ્યો.

એમ મહિનોભાસ કર્યો પછી ત્રણ જુવાન અને તેણલા સાથીઓને આ કામમાં ભળવા આમંત્રણ આપ્યું. ત્યારથી રોજ એક કલાક આ પ્રવૃત્તિ કરવા માંડી અને બ્યવસ્થિત આંકડા રાખવાનું ચરૂ કર્યું. રોજ એક તોલો કપાસ લઈ તેના ઉપર સ્તર કાંતવા સુધીની સર્વ ક્રિયાઓ કરવાનું રાખ્યું હતું.

મારા ત્રણ સાથીઓના ૧૦ દિવસના મહાવરા પછીના આંકડાઓ નીચે આપું છું :

૧ તોલો કપાસમાંથી જા આની સ્તર કાંતવાના સમયના (મિનિટમાં) આંકડા

	દશરી બહેન		નાનુભાઈ		હંદાનજી	
ક્રિયા	૧૦ મે	૨૦ મે	૧૦ મે	૨૦ મે	૧૦ મે	૨૦ મે
	દિવસે	દિવસે	દિવસે	દિવસે	દિવસે	દિવસે
	મિં	મિં	મિં	મિં	મિં	મિં
વેલણથી લોદનું	૯	૩	૮	૪	૧૧	૩
તુણવું	૧૦	૮	૧૧	૭	૯	૮
પીંજવું	૮	૪	૬	૩	૫	૪
કાંતવું	૨૯	૨૩	૩૦	૨૧	૨૩	૨૩
કુલ	૫૬	૩૮	૫૫	૩૫	૪૮	૩૮
સ્તરનો આંક	૩૫	૨૭	૩૦	૨૨	૨૬	૨૮
સ્તરના તાર	૧૬૦	૧૨૬	૧૩૫	૯૭	૧૧૯	૧૨૧

૧ કલાકની ઝડપે

ક્રિયા	આની	આની	આની	આની	આની	આની
વેલણથી						
લોદનું	૨૪	૮૪	૪૨	૬૦	૨૪	૧૬૦
તુણવું	૨૭	૩૭	૨૪	૪૦	૩૦	૩૬
પીંજવું	૩૪	૬૦	૪૫	૮૪	૫૪	૮૧
રમાંથી પૂણી						
બનાવવી	૧૦	૧૮	૧૧	૧૬	૧૧	૧૮
કાંતવાની ઝડપ						

—તાર ૩૨૨ ૩૩૫ ૨૭૦ ૨૭૪ ૩૧૦ ૨૮૧

સરવાળે ઝડપ

—તાર ૧૭૧ ૧૯૮ ૧૪૭ ૧૫૪ ૧૪૮ ૨૨૦

દરેક ક્રિયાની ગતિ મહાવરો થતાં અને પદ્ધતિ હાથ પર ચઢી જતાં સારા પ્રમાણમાં વધી છે, કપાસિયા કાઢવાની ગતિમાં સૌથી અધિક ઝડપ વધી દેખાય છે, તેનું કારણ એ છે કે, પહેલાં માત્ર લાકડાની છરી વતી આ ક્રિયા કરતા, તેને ડેકાણે પાછળથી લાકડાનાં પાટલી વેલણ વતી તે કરવાનું રાખ્યું છે.

હાથથી લોદવાનું, તુણવાનું, પીંજવાનું વગેરે જુદાં જુદાં કામોમાં કેટલે સુધી ઝડપ આવી શકે છે એવો સવાલ થતો પૂછે છે. તેથી ઉપરના ડેકાને છેડે તે ગણી બતાવી છે. તે ઉપરથી નોંધ શકાશે કે એક કલાકમાં —

૧. વેલણ પાટલીથી લોદવાનું ૪થી ૫ તોલા થઈ શકે છે.

૨. તે રૂ તુણવાનું ૨થી ૨ા તોલા થાય.

૩. તુણવું ૩ નાની સરખી અને ઢોરી ગાંધેલી કામડી વતી પીંજવાનું ૪થી ૫ તોલા થઈ શકે.

૪. સામાન્ય રીતે કલાકે ૩૦૦ તારની ઝડપે કાંતનાર માણસ, હાથ-ચરખા તથા પીંજણ પાછળ જતા વખત મણતરીમાં લે, તો કલાકે ૨૭૫ તાર કાંતી શકે એમ ગણી શકાય. તે જ કાંતનાર આ નવી પદ્ધતિએ કામ કરતાં કલાકમાં ૧૬૦ તારની આસપાસ સ્તર કાંતી શકે છે, એમ પણ આ આંકડાઓ પરથી નોંધ શકાય છે. એટલે કે, ગ્વોબરી કાંતણ કરતાં આ ગિન-ગ્વોબરી કાંતણ એકેડે ૫૮ ટકા થવા જાય છે. પદ્ધતિમાં સુધારાઓ થતાં આ ટકાઓ ૭૫ સુધી ચઢાવવા મુશ્કેલ નથી. એટલે કે, કલાકના ૩૦૦ તારને ડેકાણે આપારે ૨૦૦

પ્રાયશ્ચિત્ત ન હો તો હું તમારી છોકરીને ઘરમાં રાખીશ નહિ અને મારા છોકરાને ફરી પરજીવાઈ દર્શાવે.' એટલે દેશમુખને શરણે ગયા વિના બીજો રસ્તો ન સૂઝ્યો. બેઠે પ્રાયશ્ચિત્ત લેતી વખતે અને પછી બહાર રીતે તેમણે ખુલાસો કર્યો કે, 'પુનર્વિવાહને મારી પૂર્ણ માન્યતા છે અને કેવળ છોકરીના ભાવિ માટે પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાનું મેં નાટક કર્યું છે.' ઉપરના સાત જળ્યામાંથી વિષ્ણુશાસ્ત્રી, રાનડે તથા મોડક એ ત્રણ જળ્યાએ છેવટ સુધી પ્રાયશ્ચિત્ત લીધું નહિ, અને તે માટે અનેક અગવડો અને ચાતનાઓ તેમને સહન કરવી પડી. વિષ્ણુશાસ્ત્રીએ તો ઈ. સ. ૧૮૭૪ માં પ્રસંગ ઉપરિચિત્ત થતાં એક વિધવાનું પાણિગ્રહણ કરી પોતાની નિધાની પૂરતી સામિતી આપી. એ સમય દરમિયાન પોતાને સહન કરવી પડેલી ચાતનાઓનાં વર્ણન રાનડેએ સર વિવિયમ હંટરને લખેલા કાગળમાં નીચે મુજબ કર્યું હતું :

મારી નાની બહેન મારી પાસે મુંબઈ રહેતી હતી, તેને તેનાં સાસરિયાનાં માણસો તેડી ગયાં અને મહિનાઓ સુધી તેની મારી સાથે મુલાકાત થવા ન દીધી. . . મારા બાહ્ય રસોધરો નોકરી છોડીને ચાલ્યા ગયો. . . નવો માણસ લાવીએ તો એ પણ બહિષ્કારની ધાકે નોકરી છોડી જતો રહે. . . તહેવાર કે પર્વને પ્રસંગે અમને ડોઈ બોલાવે નહિ. . . ઘરની સ્ત્રીઓ ક્યાંક જાય તો તેમનું અપમાન થાય. તેમનો સંસર્ગ ટાળવાની વૃત્તિ દેખાવા લાગી. કુટુંબમાં ડોઈ મૃત્યુ થાય તો વ્રેતસંસ્કાર માટે માણસો મળવાની મુશ્કેલી પડવા લાગી. બહિષ્કાર શરૂ થયા પછી, અગાઉ કરેલી સગાઈઓ પણ તૂટી ગઈ. તોપણ અમે અમારો માર્ગ છોડ્યો નહિ અને બીજા પણ કેટલાક પુનર્વિવાહ ગોઠવ્યા અને પાર પાડ્યા. . .'

ધીમે ધીમે આ બહિષ્કાર શિથિલ થયો અને અરત પામ્યો, અને બહિષ્કૃત લોકો સાથે પૂર્વવત વ્યવહાર ચાલુ થયો. રાનડેએ પોતાનો વિશ્વવા-વિવાહનો પ્રચાર તો ચાલુ જ રાખ્યો. ડોઈ સહેરમાં કે મોટા ગામમાં પ્રયાણ કે તેના જેવી જ ડોઈ બીજા સાપ્તર્નિક સરથા હોય ત્યાં પત્રો લખી તે દ્વારા વિધવાવિવાહની બાબતમાં જાગૃતિ આણવાનો પ્રયત્ન તેમણે કર્યો. બહિષ્કારનું વાવાઝોડુ શરૂ પાડી અનેક પ્રાચીન પ્રથોના આધાર ટાંકી વિધવા-

વિવાહનું મંડન કરતો એક વિરગત નિર્બંધ નેમણે લખ્યો.

૨

સામાજિક સુધારા પછી ને બીજા મદતવા પ્રથ તરફ નવા સ્નાતકોનું ધ્યાન ગયું, તે હતો ધર્મનો પ્રથ. અંગ્રેજ કેળવણીને લીધે હિંદુ ધર્મ ઉપરથી — ખાસ કરીને તેના પરંપરાગત રૂઢ થયેલા આચારોનું ઉપરથી — તેમની શ્રદ્ધા શિથિલ થઈ હતી કે બીડી ગઈ હતી. જેમની શ્રદ્ધા માત્ર બીડી ગઈ હતી એમાંના કેટલાક તો ખ્રિસ્તી પણ થયા. પણ મોટા ભાગના લોકોને ધર્મભાવનાનો જીવનમાંથી સદંતર લોપ થાય એ ગમતું ન હતું. શ્રદ્ધાનો અભાવ — પછી ચાલુ પરિસ્થિતિમાં તે બધે રૂઢ ધર્મ વિશેનો હો — તેમને ખટકતો હતો અને તેમના મનમાં અસંતોષ જાગ્યો હતો. ભાંડારકરના કહેવા પ્રમાણે, તેમના સમકાલીન 'વિવાર્થોના ઉત્તમ ધ્યેય પોતાની નજર આગળ રાખી વર્તતા.' 'શહીદ કરોતિ સોશર તકલ્લ જન' (પોતાનું જ્ઞાન બીજાઓને આપી બચાવે જાણ બનાવી દેવા)નો ઉત્સાહ યુનિવર્સિટીના આ પ્રથમ ક્ષામના સ્નાતકોમાં તરવરતો હતો. ધર્મની બાબતમાં પણ કંઈક રચનાત્મક કાર્ય કરવાની તેમને તમન્ના હતી. એ જ અરસામાં ખ્રિસ્તી મિશનરીઓનાં મળે રાક્ષસ જ ન હાટ્યો હોય તેમ, તેમણે હિંદુ ધર્મની ખરી ખોટી ટીકા કરી તેને ઉતારી પાડી, લોકોને વટલાવવાનું કાર્ય નેશનર શરૂ કર્યું હતું. એટલે આ નવા સ્નાતકો માટે આ એક પડાર જ હતો એમ કહેવાય. તેનો સામનો કરવાનું કામ તે કચારનું શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું. પણ તેનું સ્વરૂપ અત્યાર સુધી આપણા પ્રાન્ત તરફ મુખ્યતઃ અંડાત્મક હતું. એક પરમદંસ સમાજના પ્રવર અંડાત્મક ગણાવી શકાય ખરો. પણ તે સમાજ કાર્યપ્રણાલિકા જ મૂક હોવાને લીધે તેનું ઝાઝી અસર થવી એ શક્ય ન હતું. એટલે ના ઉત્થાન કરવાની જરૂર ઊભી થઈ હતી, અથવા ને મદ પડેલા અગ્નિને ફરી સતેજ કરવાની જરૂર હતી એ કામ રાનડે તથા તેમના સમકાલીનોએ હાથમાં લીધું. તેમણે હિંદુ ધર્મના તથા તેનાં તરફોને નવેસર અભ્યાસ શરૂ કર્યો. એમ કરતાં હિંદુ ધર્મ મૂળ સ્વરૂપ અને તેનું પ્રચલિત સ્વરૂપ એ બે વચ્ચે

મોટા ફેર પડેલા તેમને જાણ્યો. અને પ્રચલિત કુશલિઓ, બોરી માન્યતાઓ તથા અશુદ્ધિઓ વહેમોના કાટ ધર્મના મૂળ સ્વરૂપ ઉપર ચડ્યો હતો તે ખંખેરવાનું કામ તેમણે હાથમાં લીધું.

“જાનાં ધાર્મિક કર્તવ્યો તો જતાં રહ્યાં અને નવી ધાર્મિક વિધિઓ હજી ઘડાઈ નથી; આવી દશામાં, સુકાન વિનાના નાપની જેમ, આપણી ધર્મભાવના તોફાનો ચડી ક્યા ખડક ઉપર જઈને અથડાશે અને ભાંગશે, તેનું કેટલાં નથી.” — એ. જાતની લાગણીએ પણ આ લોકોના મનને અસ્વસ્થ બનાવી મૂક્યું હતું, અને તેથી તેમના મનમાં ધર્મના ઇર્ષોદારની કે સંસ્કરણની ધગશ પણ જન્મી હતી.

પણ આ મદાન કાર્યમાં કેઈ પીઠ આગેવાની જરૂર હતી, રાજા રામમોહનરાય તથા તેમના બહુ-સમાજનો સામ્રો તો તેમની નજર આગળ હતો જ. અને એમાંથી જ પ્રેરણા લઈને મુંબઈમાં પરમહંસ સભા ૧૮૪૦માં સ્થપાઈ હતી, તે સભાના સિદ્ધાન્તો નવી દૃષ્ટિના પૂરતા સુચક હતા. અને જોકે એ સભા ૧૮૬૦ના અરસામાં વિખેરાઈ ગઈ, તોપણ તેના કેટલાક સભાસદોમાં ચેતાના કાર્ય માટે હજી પૂરતો હિંસાહ હતો. ડૉ. આત્મારામ પાંડુરંગ એમાં મુખ્ય હતા. પરમહંસ સભાની બેઠકો એમને ત્યાં કેટલીય વાર બરાઈ હતી. તે તથા તેમના પરમહંસ સભાવાળા બીજા સાથીઓ જાહેર રીતે કંઈક કરવા માગતા હતા. આ જ અરસામાં, એટલે કે ૧૮૬૪ની સાલમાં, કેપ્ટન ડૉ. સેન મુંબઈ આવ્યા અને તેમનાં બાપણા અને પ્રવચનોના કાર્યક્રમ ત્યાં થયો. તેથી પણ કદાચ ધર્મના શ્રેયમાં આ નવીન કાર્ય કરવાની તમજા રાજ્યનારોએ એક વધુ વજો મળ્યો હશે. આખરે તા. ૩૦ ડિસેમ્બર, ૧૮૬૬ને રાજ ડૉ. આત્મારામ પાંડુરંગને ત્યાં, આ પ્રશ્નો વિચાર કરવા એક સભા બોલાવવામાં આવી અને તેમાં પ્રાર્થના સમાજ સ્થાપનાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો. અને થોડા જ સમયમાં તેની પહેલી જાહેર ઉપાસના ૩૧માર્ચ, ૧૮૬૭ને રાજ એકાદશીના પર્વ ઉપર થઈ.

સમાજ સ્થાપતી વખતે તેના ઉદ્દેશ અને મૂળભૂત સિદ્ધાંતો નીચે મુજબ હતા : ‘પરમેશ્વર એક જ છે અને નિરાકાર છે. તેનું માનસિક ગુણવત્તુ

કરવું યોગ્ય છે અને તે આપણું કર્તવ્ય છે. મૂર્તિપૂજા એ અસન્માર્ગ છે અને તેથી પ્રભુનું અપમાન થાય છે અને માણસની અવનતિ થાય છે તથા તેને દુરાચારણ પ્રત્યે લાઈ જાય છે. તેથી આ અસન્માર્ગ છોડી દઈને લોકોમાં સન્માર્ગની પ્રતિષ્ઠાપના થાય અને જીવનમાં ધર્મ સંબંધી બધાં કૃત્યો આ સિદ્ધાંતને અનુસરીને થાય, તેટલા માટે આ સમાજની સ્થાપના છે.”

ડૉ. આત્મારામ પાંડુરંગ સમાજના પહેલા પ્રમુખ નિમાયા અને ૧૮૯૮માં તેઓ ગુજરી ગયા ત્યાં સુધી તેઓ જ તેના પ્રમુખ રહ્યા. સમાજના પહેલા મંત્રી બાળ મંત્રેષ વાગેલો હતા. સમાજના નિયમો વગેરે બ્યારે નિશ્ચિત થયા ત્યારે મંત્રીએ સમાજનો હેતુ નીચેના શબ્દોમાં કહ્યો : ‘આ સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, નવા બલેશ લોકોનો પ્રચલિત હિન્દુ ધર્મ ઉપર તથા તેના બધા આચાર તેમ જ રૂઢિઓ ઉપર વિશ્વાસ નથી. મહંમદી યા તો ખ્રિસ્તી ધર્મ છુદ્ધિને માન્ય થતો નથી, તેથી તેનો સ્વીકાર કરી શકતો નથી. તેથી ધાર્મિક ભાવના સાવ વુઠ્ઠ થયા જેવું થાય છે. એ વસ્તુ ધૃષ્ટ નથી. તેથી પૂરેપૂરો વિચાર કરીને આપણમાંથી કેટલીક વ્યક્તિઓએ અનેક વાર સભાઓ બોલાવી તેમાં ચર્ચા ચલાવ્યા પછી આ સંસ્થા સ્થાપન કરવાનું નક્કી કર્યું અને તે મુજબ એ સ્થાપન કરવામાં આવી છે. આ સંસ્થા આજે તો કેવળ બીજરૂપે છે. આ નાનકડા બીજનું વૃક્ષ થાય એવી અમારી ઇચ્છા છે અને એ હેતુ બર લાવવા માટે અમારા પ્રયત્નો છે.”

જે સભામાં સમાજ સ્થાપનાનો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો તેમાં રાનડે, ભાંડારકર વગેરે હાજર ન હતા એ સ્પષ્ટપણે જાણી શકાય છે. જે દિવસે પ્રથમ જાહેર ઉપાસના કરવામાં આવી તે દિવસે પણ રાનડે હાજર હતા કે કેમ તે ચોક્કસ કહી શકાતું નથી. તેઓ ઘણે ભાગે તે વખતે મુંબઈ બહાર હંગામી કામ ઉપર કાલ્દાપુર કે અક્ષેકાદ હતા. ભાંડારકર પણ મુંબઈમાં ન હતા. પણ તેઓ આ પ્રવૃત્તિથી આગળથી વાકેફ હતા એ તેમના જ શબ્દોથી આપણને જાણવાનું મળે છે. પાંડુરંગની તેઓએ પ્રસંગવશાત્ કહેલું કે, ‘મારું શરીર બેઠે ત્યાં હાજર ન હતું,

પણ માત્ર મન ત્યાં જ હતું. સંસ્થાનો ઉદ્દેશ અને માન્ય હોતો અને તેથી હું દોઢ વરસે મુંબઈ આવ્યો ત્યારે તરત જ સમાજમાં દાખલ થયો અને એની સાથે ગાઢ સંપર્ક સાધ્યો. રાતરેનું પણ એમ જ સમજવું જોઈએ.

રાતરે બાંડારકર મુંબઈ આવ્યા પછી તરત જ સમાજમાં દાખલ થયા અને સમાજના કામમાં ખૂબ રસ લેવા લાગ્યા. તેમના ધ્યાનમાં એ વાત આવી કે, પ્રાર્થના સમાજનાં તરવો જોઈએ તેટલાં ઉદાર, સ્પષ્ટ અને વ્યાપક નથી, તથા તે તરવોની આખતમાં વધારે ચોખવટની જરૂર છે. એટલે એ જીલુપ દૂર કરવા માટે, સમાજના ધ્યેયનું તથા તરવોનું પૂરેપૂરું વિવરણ કરતો એક લેખ લખવાનું કામ રાતરેએ માથે લીધું અને A Theist's Confession of Faith (એકાસ્ત્રનિહતી કેશિયત) નામનો એક વિસ્તૃત નિબંધ લખ્યો. બાંડારકરે પણ આગળ જતાં 'ઇશ્વરવિષયક જ્ઞાન' એ વિષય ઉપર એક લાંબો નિબંધ લખ્યો. માધવરાવના લેખમાં, પ્રાર્થના સમાજનાં તરવો જેને માન્ય છે તેના ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાન-વિષયક બાબતોમાં કેવા વિચાર હોય, તેનું રહ કલમમાં વિવેચન કરેલું છે. આ લેખનું પ્રાર્થના સમાજના ઇતિહાસમાં ખાસ મહત્ત્વ છે, કારણ કે ત્યારે મુંબઈમાં પ્રાર્થના સમાજના મંદિરનો પાયો નાંખાયો, તે વખતે એ પાયામાં કુંભ મૂકવામાં આવ્યો તેમાં બીજી કેટલીક વસ્તુઓ સાથે આ લેખની એક નકલ પણ મૂકવામાં આવી. એટલે આ લેખ પ્રાર્થના સમાજના પાયાની મરજ સાથે છે એમ કહેવું વધારેપણું નથી. આ કેશિયતમાં સ્વર્ગે રજૂ કરેલા વિચારો અધિક વિશદ કરી ઓતાઓના મન ઉપર દસાવવાનો પ્રયત્ન માધવરાવે પ્રાર્થના સમાજમાં વખતોવખત આપેલાં ભાષણોમાં કર્યો.

અહીં 'શ્રદ્ધાસમાજ અને પ્રાર્થના સમાજ' સંબંધી તથા તેમના અરસપરસ સંબંધને અંગે એક એ પ્રશ્નો ચર્ચાએ તો તે અપ્રસ્તુત નહિ ગણાય. પ્રાર્થના સમાજને જે પરમદેસ સમા મારફત થા તે બારોબાર શ્રદ્ધાસમાજમાંથી જ પ્રેરણા મળી હતી, તો અલગ સંસ્થા સ્થાપવાનો તેના સંસ્થાપકોએ શું કામ આમલ રાખ્યો? તેમ જ શ્રદ્ધાસમાજ યા તો પ્રાર્થના સમાજ સ્થાપવામાં કેવળ ખિસ્તી ધર્મનું અનુકરણ કરવાનો

તેમના સંસ્થાપકોનો હેતુ હતો ખરો? રામ રામસોદન રાયે ખિસ્તી ધર્મમાંથી પ્રેરણા લઈને તેના અનુકરણમાં શ્રદ્ધાસમાજની સ્થાપના કરી, એ જાતના આલેખમાં કશું વળૂદ નથી, એમ રાતરે પોતે જ માનતા હતા. તોપણ શ્રદ્ધાસમાજની જ એક પ્રતિકૃતિ થા શાખા આ નવી સંસ્થા અને એ તેમને છટ લાગતું ન હતું અને તેથી સ્વતંત્ર સંસ્થા સ્થાપવાનો તેમણે આમલ રાખ્યો. એનું મુખ્ય કારણ તો એ હતું કે, પ્રાર્થના સમાજની સ્થાપના થઈ તે વખતે શ્રદ્ધાસમાજ એક જુદી નાત જેવો બનીને સમાજથી અલગ પડી ગયો હતો. ત્યારે પ્રાર્થના સમાજ હિન્દુ સમાજથી જુદો પડવા કે પોતાની સ્વતંત્ર નાત બનાવવા માગતો ન હતો. બીજું કારણ એ પણ ગણતી રાકાય કે, નિધવાપુર્વિવાદ જેવા સામાજિક મુદ્દા, મૂર્તિપૂજનો સંપૂર્ણ નિષેધ, વગેરે વસ્તુઓની બાબતમાં આ કાળે શ્રદ્ધાસમાજમાં શિથિલતા આવી હતી. શ્રદ્ધાસમાજના કાર્ય ઉપર બાર દર્શને સામાજિક બદલાય જેની અગવડો પહોંરી સેવા એ સમાજના લોકો તૈયાર ન હતા. ટૂંકમાં, સમાજના મૂળભૂત સિદ્ધાન્તોમાંથી ફેલાકની બાબતમાં મને તે એમણે તે આચરણમાં લાવવા જ જોઈએ એવો ખાસ આમલ રાખવાની વૃત્તિ ત્યારના શ્રદ્ધાસમાજોમાં મંદ પડી ગઈ હોય, એમ બાણુ પ્રતાપચંદ મુશુમદારના મુંબઈની મુલાકાત દરમિયાન જે વાર્તાલાપો બોલાયા હતા તે ઉપરથી લાગે છે.

૧૮૭૧માં રાતરેની પૂતે બદલી થઈ ને તેઓ મુંબઈ છોડી ત્યાં ગયા. તે પછી પણ આ બે સમાજના સંબંધની ચોખવટના ફેલાક પ્રસંગો ઊભા થયેલા. દરેક વખતે રાતરેએ પ્રાર્થના સમાજના હેતુ અને કાર્ય વિષે ખુલાસો આપેલો અને તેમની અને બાંડારકરની દોરવણીને લીધે જ પ્રાર્થના સમાજનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ કાયમ રહ્યું. તે પ્રસંગો ટૂંકમાં જોઈએ.

૧૮૭૩માં મિત્ર વિવાદનો કાયદો પમાર થયો તે વખતે પ્રાર્થના સમાજના ફેલાક સભ્યોના મનમાં હિંદુ સમાજમાંથી જુદા પડવાનો વિચાર આવ્યો. તેમ જ ૧૮૭૮માં પ્રાર્થના સમાજનું નામ બદલીને ને શ્રદ્ધાસમાજની એક શાખા ગણાય એવી ચર્ચા ઊભા થયેલી, તે વખતે રાતરેએ જણાવ્યું હતું

કે, 'પ્રાર્થના સમાજ એ ફાઈ નવો ધર્મ નથી; હિંદુ ધર્મનું જ એ એક સંશોધિત સ્વરૂપ છે, અને આખા સમાજનો ધાર્મિક ઉદ્ધાર કરશે એ એનું લક્ષ્ય છે. બ્રહ્મસમાજની જેમ પ્રાર્થના સમાજોએની નવી નાત થાય તો ધાર્મિક ઉદ્ધારના સાધન તરીકે કોઈ કાર્યક્ષમતા તેમાં ન રહે. બીજું, બ્રહ્મસમાજ એ નામ આપણા ધાર્મિક સિદ્ધાન્તોને પૂરતું વ્યક્ત નથી કરતું. પ્રાર્થના સમાજની સ્થાપના દ્વૈતમુલક ભક્તિ ઉપર રચાયેલી છે. એ અવ્યક્ત પણ સચ્ચુ ઈશ્વરની ઉપાસનામાં માને છે. ભક્તિમાર્ગને આગળ ધણવવા માટે જ પ્રાર્થના સમાજનો જન્મ છે. એને યોગ્ય નામ તો ભાગવત ધર્મ આપી શકાય, પણ તે નામનો એક સ્વતંત્ર પંથ છે, તેથી આપણે તેના ઉપયોગ ન કરી શકીએ.'

એ જ અરસામાં બંગાળના બ્રહ્મસમાજમાં કેશવચંદ્ર મેનના પંથનો નવો ફલ્ગુનો ફૂટ્યો. તેમણે કહેલા પંથ ઉપર ખિસ્તી ધર્મની થેરી છાયા હતી; બુદ્ધિ તેમાંથી જ તેની ઉત્પત્તિ હતી, એવો મત ડો. ભાંડારકરે આ પ્રકરણને અનુલક્ષીને રાનડેને લખેલા કાગળમાં* વ્યક્ત કરેલો છે. એટલે બંગાળના બ્રહ્મ-

* "કેશવભાષુના પંથના વિચારો અને કાર્યપ્રણાલિમાં અને ધર્મી વસ્તુઓ વાંધાભરી ઢાળે છે. નવારે દેવેન્દ્રનો પંથ એમ કહે છે કે, વિધવાપુનર્વિવાહ, ભતિ-એકનો નિરોધ દત્તવાદિ સુધારાઓ સાથે તેને કમી નિરોધત નથી . . . એ વાત સ્પષ્ટ છે કે કેશવના પંથને ખિસ્તી ધર્મમાંથી પ્રેરણા મળી છે. તેમાંથી જ તેની ઉત્પત્તિ છે. વસ્તે સુધી તેની આખી વિચારસરણિ ખિસ્તી ધર્મનાં બીજાંમાં જ પડાયેલી છે; અને એનો પંથ ખિસ્તીઓની સહાનુભૂતિ સાથે છે અને એને મન તેમનો સદ્ભાવ જ મહત્ત્વની વસ્તુ છે. શેઠા દિવસ ઉપર પ્રિન્સિપાલ વર્ડ્સવર્થે* પણ એલાઈન્ટન દોરેજ યુનિયન આગળ આપેલા ભાષણમાં કંઈક કહ્યું હતું કે દાહ બીજ અને બ્રાહ્મણ ધર્મનાં સાહિત્યોના અભ્યાસને પરિણામે એક નવજનનું મોજું દેશમાં ફરી વરડું છે. હિંદુઓના

સમાજની કઈ ચાખા જોડે આપણે જોડાવું એવો રાનડેએ પ્રથમ ઉઠાવી પોતાનો મત આપ્યો કે, 'બંગાળના બ્રહ્મસમાજની પક્ષપક્ષી અને ઝડપડોમાં આપણે ન ભેરવાવું એ જ છટ છે.' અને રાનડેએ આપેલા અભિપ્રાયને પરિણામે જ પ્રાર્થનાસમાજનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ટકી રહ્યું. રાનડે અને ભાંડારકર પ્રાર્થના સમાજના સ્વયંભૂ આચાર્યો જ ગણાય.

રાનડેએ મુળધર્મ છોડ્યું તે પહેલાં ૧૮૭૧માં યુજ્જરાતી સમાજમાં પણ એક પુનર્વિવાહ કરાવવાનું શ્રેય તેમણે તથા તેમના મિત્રોએ સંપાદન કર્યું. માધવદાસ રઘુનાથદાસ નામના કપોળ ત્રાતિના એક યુદ્ધરથનો તે જ ત્રાતિની એક વિધવા મધે પુનર્વિવાહ ગોઠવવામાં આવ્યો. માધવદાસને હેરાન કરવાનો સમાજે ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો અને તેમને સારી પેટે વેહનું પડ્યું. પણ કશ્મનદાસ મળી, વિધ્વ-શાસ્ત્રી પંડિત તથા રાનડેએ તેમને ફ્રંક અને સહાય આપી એ તાસમાંથી તેમને બચાવ્યા.

૧૮૭૧માં રાનડેની પૂનામાં ફર્ટ ક્લાસ સળગજ તરીકે ૮૦૦ રૂપિયાના માસિક પગાર માથે ન્યાય-ખાતામાં નિમણૂક થઈ અને મુળધર્મ છોડીને તેઓ પૂને ગયા. તે વખતે તેમની ઉંમર માત્ર ૨૬ વરસની હતી. તેમની નિમણૂક જોડે મુનસફ તરીકે જ હતી, તેપણ અપીલો સાંભળવાનો અધિકાર તેમને ખાસ આપવામાં આવેલો. આમાં સરકારની તેમના ઉપર ખાસ મહેરનગર માન્ય પડે છે. પણ દવે પછીનું કાર્યોચ જુદી જ જાતનું હતું, તેથી થોડા જ વખતમાં તેઓ સરકારના અજખામણી યવાના હતા. એ વાત દવે પછી જોઈશું.

(ચાલ)

પાંડુરંગ દેશપાંડે

ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક વિચારોની પુરાણ ઉપર અસર થવા માત્રી છે; એટલે આપણે જ એ એ જાળવતાં હોવાની થા એકરકાર રીતીએ તો તેનું દુઃખ પરિણામ આવ્યા વિના નહિ રહે. . . .

કેટલાંક સુખોની દગ્ગા મારા દુઃખનો અંગ બને છે, એ નવાઈની વાત નથી ?

કાંઈક નિગતે જણાવ્યાં છે. અત્રે તે ફરીથી ઉતારવાં એ નાહક પુનરાવર્તન થશે. નિશ્ચય વાચક તે બધું મૂળ લેખમાં (વર્ષ ૧, અંક ૭, પૃ. ૨૬૧-૩) જોઈ લે.

તે ઉપર એ વર્ષે આવેલા પ્રસ્તુત ચર્ચાપત્રમાં તેના લેખક શ્રી. વલુભાઈ દવેએ જે સુદાઓ ઉઠાવ્યા છે, તે ટૂંકમાં જણાવું.

તે જણાવે છે :

૧. “બાળકેળવણી કે નવી કેળવણીના વિચારો ગુજરાતમાં છેલ્લાં પચીસ વર્ષથી સરૂ થયા છે. પરંતુ તેના સિદ્ધાંતોએ સાંપ્રતિક સ્વરૂપ પકડ્યું નથી. અત્યારનાં બાલમંદિરોની સંખ્યા ‘દરિયામાં ખસખસ’ જેવી છે. તે પછી હાલના સમગ્ર વિદ્યાર્થી આલમમાં દેખાતા દોષ માટે આ ગવર્ચાંગકમાં બાલમંદિર શી રીતે જાળવવાર જણાય ?

૨. “નવી કેળવણીવાળાં એમ ચોક્કસ માનવું છે કે, સમાજ પોતાની સંસ્કૃતિ વધારવા આજ સુધીમાં વિદ્યવિધ પ્રકારનું જે જ્ઞાન ઉપલબ્ધ થયું છે, અને તેમાં જે પ્રગતિ સધાતી નવ છે, તેનું સંરક્ષણ અને અભિવર્ધન કરવાની નૈસર્ગિક ભાવના બાળકમાં છે જ. બાળકમાં, ત્રણ વર્ષનું થાય ત્યારથી જ ઇતિહાસ, ભૂગોળ, અભિત, ગણ, વિજ્ઞાન, ઔષધિ, વ્યવસ્થા, ઉદ્યોગ, મહેનત-મહત્તરી, સંગીત, ચિત્ર, દસ્તકામ વગેરેમાં આગ્રહ વધારવા અને જ્ઞાન સંપાદિત કરવાની તમામ સાહજિક રીતે જ ભગે છે. . . . વર્ષોના પરિપાકરૂં જમતે જે સાંસ્કારિક વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી છે, તેના સંલક્ષ અને સંલક્ષ બાળકે તે જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની સાહજિક વૃત્તિ હોય છે.

૩. “એટલે જ્યાં બાળકમાં એવી ઊલટી વૃત્તિ કે નિષ્ક્રિયતા જોવામાં આવે ત્યાં બાળકે કે, તેના બાલ્યકાળ ખોટી રીતે દોષવાય છે, તેની આલ્મબાલુના વાતાવરણમાં દોષ છે, તેને જે જે વિષય કે કાર્યનું નિરૂપણ થયું હોય તે કાં તે અકાળે થયું છે કે નિરૂપણ કરવાની પદ્ધતિમાં ક્યાંક દોષ છે. આજનો વિદ્યાર્થીવર્ગ દિવસે દિવસે નિષ્ક્રિય વૃત્તિનો યતો નવ છે, એ તો હું પણ માનું છું. તે પછી પ્રશ્ન ઉઠે છે કે, શું આખા સમાજનાં બાળકોના બાલ્યકાળ ખોટી રીતે દોષવાય છે ? હા. તેનું કારણ બીજું કોઈ નહીં પણ પર છે. અને તે પડોના મૂળમાં પણ આજના સમાજની રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક અને વેલગીવિવેક જવદરા છે.

“આપણે ધનિક વર્ગ પશ્ચિમના અનુકરણમાં ક્રોધ-આરામી બનતો નવ છે. તે વાતાવરણમાં ઊછરવું તેમનું બાળક, ક્રિયાત્મક વૃત્તિનું સ્વભાવતઃ છે જ છતાં, તે વાતાવરણની અસરથી નિષ્ક્રિય સ્વરૂપ લેવું નવ છે. ગરીબો, ખેડૂતો અને સામાન્ય વર્ગને દોષીના સંસા છે,

ધંધા મેળવવાના સંસા છે, આથી તેમનું નિરાશ મનસ બાળકની ક્રિયાત્મક વૃત્તિને પોષણ આપી શકવું નથી, એટલે જ્યાં પણ બાળક પરાણે નિષ્ક્રિય બને છે.

“ઉપરાંત, આજની કેળવણી ભવિષ્યમાં ધંધા મેળવવામાં અને કાંઈકામ નથી આવવાની એવી વાતાવરણમાં ફેલાયેલી માન્યતા અને પ્રત્યક્ષ અનુભવ પણ વિદ્યાર્થીને પોતાના બહુતર તરફ નિરાશ કરી મૂકે છે.

૪. “અનું નિવારણ સ્વરામ્ય, નવી સમાજરચના, અને નવી વેલગીવિવેક સાચી રીતે જમલ છે.

૫. “વિદ્યાર્થીની અભ્યાસની નિષ્ક્રિયતાનું કારણ નવી કેળવણી હોવાને બદલે, બાલમંદિર દ્વારા તાલીમ પામેલ વિદ્યાર્થીવર્ગ ઊલટો પ્રમાણમાં ક્રિયાશીલ જણાયો છે . . . એટલું જ નહીં, ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે, જ્યાં ધર તેમ જ આલ્મબાલુનું સામાજિક-આર્થિક-કે રાજકીય વાતાવરણ ક્રિયત છે જ્યાં પણ તે બાળકની અસરથી સુરક્ષિત રાખી, બાળકને જે વ્યક્તિએ બાલમંદિરમાં સાંભળ્યાં કરાયાં છે, તે બાળકે જ્યારે શાળા કે મહાશાળામાં જોડાયો છે, ત્યારે તેમના પ્રત્યેક વ્યવહારમાં, વિષયમાં કે કાર્યમાં કલંબપ્રધાન જેવાયાં છે, એવો સ્વાભાવિક છે.

૬. “બાળકે જ દુનિયાના ફિરતો છે. તે ફિરતો-એની નિષ્ક્રિયતામાં એક ચૂંદ સડેલા છે. આમ નિષ્ક્રિય બનીતે આજ શિક્ષણ પરત્વે તેઓ પોતાનો મૂંઝો અને આર્થિક અસહકાર પોકારી, આપણી આંખ ઉઘાડી, તેઓ જમતે શિક્ષણની નવી પ્રણાલીની ચોધ કરવાનો આદેશ આપી રહ્યાં છે.

૭. “બાળકને અનુકૂળ બની તેની જ પાસેથી તેના શિક્ષણના માર્ગ ચોધો, એ નવીન કેળવણીના સિદ્ધાંતનું શરણ લેવાથી જ બાળકની ક્રિયાત્મક વૃત્તિને સદાય સતત વહેતી રાખી શકાય છે. જ્યારે બાળક અડી બેઠું હોય ત્યારે જ પોતાનો કમો ખરો કરાવવાની અજરૂરી વૃત્તિ રાખવાને જાણે, અજાણમજોની પયો આસરવા દઈ, બીજા વચ્ચેની સાંત પળો આવે ત્યારે પોતાને મગવું બીજાવણું કરવું જોઈએ. આથી ધન્ય પયો દિવસમાં કેટલીય વખત આવે છે, અને તેનો ઉપયોગ કરતાં આવડવું જોઈએ. આવા વર્તણૂક બાળક ‘ચોમકું’ બની નવે એવો દર અવાસ્તવિક છે. ક્રિયાત્મક રહેવું એ જેમ બાળક માટે સાહજિક છે, તેમ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો તે પણ એટલું જ સાહજિક છે. વળી આદ્યમાનસના જે પ્રકારો છે તેને અનુકૂળ વર્તણૂક બાળક અમુક ઉમર સુધી જ માગે છે, તે પછી—તેટલું સંરક્ષણ મેળવી જળવાન જવ્યા પછી—તે સાહજિક રીતે, સ્વભાવતઃ સામાજિક બની નવ છે, તેવો મુરઘર કેળવણીદારોએ અને ખરા જેવા પણોનો અનુભવ છે.

“સારાંશમાં, મને તો એમ લાગે છે કે, હવે જાણવેલ કારણો ઉપરાંત નૂતન બાળ કેળવણીના સિદ્ધાંતોનો અભાવ અત્યારની બધીય ચાલુ શાળાઓમાં છે; અને વળી શિક્ષણને જ છત્વનધેય તરીકે સ્વીકારનાર સંતૃપ્ત અને પ્રતિભાસંપન્ન વ્યક્તિઓના હાથમાં શિક્ષણનું સુધન નથી; અને તેથી જ ‘બાળકોની નિષ્ક્રિય વૃત્તિઓ’ હંમેશા અનુભવ લેખકને થયો છે.”

અર્થાત્ શ્રી. દવેના માનવા મુજબ, વિદ્યાર્થીવર્ગમાં સર્વત્ર જેવામાં આવતી આ નિષ્ક્રિયતાનાં મુખ્ય બે કારણ છે: (૧) ધર અને સમાજમાં પ્રવર્તતી અવદશા, (૨) ચાલુ કેળવણીની દ્વિપિત પદ્ધતિ.

અને ‘સમાજની રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક અને કેળવણી-વિષયક અવદશા’ સુધારવા માટે ‘સ્વરાજ્ય, નવી સમાજરચના, અને નવી કેળવણીની સાચી દૃષ્ટિનો અમલ’ આવશ્યક છે, એમ તે જણાવે છે. તેમાં આખી સમાજરચના અને ધર પોતે ધરમૂળથી બદલાય ત્યાર પહેલાંય, જે બાળકને ધર-સમાજની અસરથી છૂટું પાડી, (શી રીતે? નવી કેળવણીવાળાને ધરમાં નોકરીએ રાખી ચોલીસે કસાક બાળકને તેની સંભાળ નીચે રાખીને?) બાલમંદિરમાં ક્ષણમાં આવે, તો શ્રી. દવેને મતે આ રામનો ॥ નહિ તો નવ્યાણું ટકા ઉપાય તો ચર્ચ જ બધ. ૧૨જી, તે કહે છે: ‘જે વ્યક્તિઓએ બાળકોને બાલમંદિરમાં સંજોષાંગ કરાવ્યાં છે, તે બાળકો માટે શાળા કે મહાશાળામાં જોડાયાં છે, ત્યારે તેમના પ્રત્યેક વ્યવહારમાં, વિષયમાં, કે કાર્યમાં કર્તવ્યપ્રધાન દેખાયાં છે.’

અર્થાત્, અત્યારની શાળા-મહાશાળાને અબ્યાસ-ક્રમ બસે ખરાબ હોય, તે શાળાઓના શિક્ષક ભણે ગમે તેવા હોય, અને તે શાળાઓનું સંચાલન ભણે તેમને ‘કલ્પબાનાં’ એ ઉપનામને લાયક હરાવે તેવું હોય, તોપણ, શ્રી દવેને મતે, બાલમંદિરમાં શરૂઆતમાં બાળકે ગણેલાં એક-બે વર્ષ તેને એ બંધી ખરાબીનો સામનો કરવાને લાયક બનાવી દેશે. એટલે, તેમની સાથેની આ ચર્ચો પૂરતું તો, મારે માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકો, તેમનો અબ્યાસક્રમ, તેમ જ સમાજ કે ધરની સારી ખોટી રચના વિશે કાંઈ વિચારવાનું રહેતું નથી. કારણ કે, તેમને મને, એ બંધી મુશ્કેલીઓ કે અપૂર્ણતાઓ બાળકને ખાસ દાનિદર કે તેને મારે છે. અનુદલ્લખનીય નથી; એકમાત્ર દાનિદર છે પેસો પ્રાથમિક

શિક્ષક, કે જે પોતાની જૂલમરેલી પદ્ધતિથી બાળકને તેના પછીના સર્વ વિદ્યાર્થીજીવનને કે મુદ્દરજીવનને વણસાડી મૂકે છે. શ્રી. દવે આટલે સુધી આવી જાય, એટલે મારે એટલું જ ઉમેરવાનું રહે છે કે, એ પ્રાથમિક શિક્ષકના શિક્ષણનેય જૂઠું બનાવનાર બે કાંઈ હોય, તો તે તેણે સ્વીકારેશે અને અમલમાં મૂકેશે પેસો જૂલમરેશે નવી કેળવણીનો સિદ્ધાંત જ છે. શ્રી. દવે તરત જ ખોટી બાજો કે, ના; જેનાથી તુકસાન થાય છે, તે નવી કેળવણીના સિદ્ધાંત જ નથી; એ તો તેની ગેરસમજ છે; તેમ જ જે બાળ-શાળા કે શિક્ષકથી ખરાબ પરિણામ આવે, તે સાચી બાળશાળા કે સાચો બાળશિક્ષક જ નથી! તેના જવાબમાં મારે એટલું જ કહેવાનું કે, શિક્ષક બે સારો કે સાચો જ હશે; તો તે તેની પદ્ધતિ નવી હશે કે જૂની હશે, પણ તે અચૂક ચોખ્ખી રીતે વિદ્યાર્થીને ઘરશે જ. સારો શિક્ષક હમેશાં પોતાના વિદ્યાર્થીને બોઈને પોતાની ખાસ પદ્ધતિ લીલી કરી જ દે છે. એક વિદ્યાર્થી પ્રત્યે તે દેખીતો કપરો અવહાર રાખે છે, બીજા પ્રત્યે ઉત્તેજનનો, ત્રીજા પ્રત્યે વાત્સલ્યનો, ચોથા પ્રત્યે ઉપેક્ષાનો, પાંચમા પ્રત્યે મનકનો, છઠ્ઠા પ્રત્યે સમાનતાનો, સાતમા પ્રત્યે યુગામતનો, ઇત્યાદિ. અચૂક નવી પદ્ધતિ કે અચૂક સિદ્ધાંતનું તલરપર્શી માન ઠાઈ શિક્ષકને સારો શિક્ષક બનાવી દેશે, કે ઠાઈ વિદ્યાર્થીને સારો વિદ્યાર્થી બનાવી દેશે, એમ કહેવા ઠાઈ તૈયાર નહિ થાય. પરંતુ, અચૂક નવી પદ્ધતિ કે અચૂક નવા કહેવાના સિદ્ધાંતની ખોલખાલા શરૂ કરી દે, તો તેના જોડા હેઠળ ગમે તે પદ્ધતિઓ શરૂ ચર્ચ જાય, અને તે સર્વત્ર પસંદી જઈ, કંઈ કંઈ ઉત્પાનો અચરવા લાગે. અચૂક પદ્ધતિ ઉપર જ નયો બાર મુશબ, ત્યારે એમ જ બને.

એટલે, શ્રી. દવેએ શરૂઆતમાં જે કહ્યું છે કે, બાલમંદિરો દરિયામાં ખસખસ નેટલાં છે, તેથી તેમની અચૂક સારી કે ખાટી સાર્વત્રિક અસર ચર્ચ છે એમ ન કહેવાય, તેનો જવાબ એ છે કે, બાળ-મંદિરો ભણે ખસખસ નેટલાં હોય, પણ નવી કેળવણીના કહેવાતા શિક્ષણ-સિદ્ધાંતોએ યોગરૂપ પોતાની અસર નથી દેલાવી એમ કહેવું નિરર્થક છે. અલગત, તે અસર સારી છે કે ખોટી, તે વિશે

મતભેદ હોઈ શકે, મારો નત્ર અભિપ્રાય એવો છે કે, માત્ર બાહ્ય પદ્ધતિ અથવા અમુક કે તમુક સિદ્ધાંતના જડ જ્ઞાન ઉપર ભાર મૂકતી આ બંધી દિલચાલની અસર ઘણી માઠી નીવડી છે. અલબત્ત, આ નવો પવન એની મેળેય કદાચ પશ્ચિમના બીજા પવનોની પેઠે એમ ને એમ આવત; પરંતુ નેટલે અંશે તેને વ્યાપક કરવા ખાસ પ્રયત્નો ગુજરાતમાં થયા છે, તેટલે અંશે તે નુકસાન ઊંડું તથા કારખું બન્યું છે, એમ મને લાગે છે.

પણ હવે હું બીજા એક અગત્યના સુદા ઉપર આવું. ઘર અથવા બાહ્ય સમાજની પરિસ્થિતિ આદર્શ હોય, તો જ કેળવણીનું કામ સફળ થઈ પડે, એ વાતની હું ના નથી પાડતો. પરંતુ જગતમાં કપાય કે કુષારેય એવું બદલે કે બન્યું હતું એવું આપણે નજીકના ભવિષ્યમાં કે નજીકના જૂતકાળમાં જોઈ નથી શકતા. બંધી જ પરિસ્થિતિ પ્રતિકૂળ છે એમ માનીને જ કેળવણીકારને ચાલવાનું છે. સૌથી વધારે પ્રતિકૂળ તો બાળક પોતેય હોય, એમ પણ તેને તરત દેખાઈ આવ્યા વિના નહીં રહે. હું પોતે પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતમાં માનનારો છું. દરેક બાળક જન્મે છે સારે કયા લખાણ વિનાની ફેરી રહેતો જેવું સ્વચ્છ કે નિર્મળ હોય છે, એમ હું નથી માનતો. પુનર્જન્મના મૂઠા ઘેરા સંસ્કારો લઈને જ દરેક જન્મ આ કુરુક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરે છે. બાળક શિરસ્તા કે ગાંધાળ છે એ તો કાન્યની બાપા યર્ષ. બાપા તે માનવ બાળ છે — માટીનાં માતપિતાને પેટ આવરે છે, તેમના દૂધથી બીછરે છે, તેમના સહવાસમાં રાતદિવસ રહે છે, તથા તે માતપિતાએ સુરજેલાં સારાં-નરસાં સમાજ કે પરિસ્થિતિની અસર હેઠળ જ મોટું થાય છે. એટલા માત્રથી પણ સમજાઈ જાય છે કે, તે સારી-નરસી બંધી મિત્ર બાળકોનું ચિત્ત લઈને જ જન્મે છે, એટલે તેનું મન તથા શરીર હવે સારા-ખોટા બધા ભાવો અને વૃત્તિઓનું કુરુક્ષેત્ર જ બનવાનાં છે. વયભેદ છોડીએ; બાપા મોટા શું કે નાના શું — માણસમાત્રની સામે આ જ સદસદ્-સંપ્રાપ્તો કાર્યક્રમ છે, એમ નહિ? એટલે, કેળવણીનું કામ તેની ખરાબ વૃત્તિઓ દૂર કરી, તેની સારી વૃત્તિઓને સખળ જનાવવાનું છે.

પરંતુ તેનો કોઈ રાજમાર્ગ છે શું? એ કાવ્યાનો ઉકેલ તો આ જગતમાં કોઈ વિરલ મનુષ્યે પોતા પૂરતો સાધ્યો હોય તો સાધ્યો હોય. તેના મહેલા કે સુગમ હોવાનો દાવો કરતા જુદા જુદા માર્ગોએ જ આ સંસારમાર્ગની જટિલતામાં એકાદ વધારો નથી કર્યો. બધાને માટે સુકિતનો કોઈ એક સુગમ કે અગોષ માર્ગ આ ગુરુચાંપી હજી સુધી કોઈને મળ્યા નથી, અને મનુષ્યનું અંધારણ ત્યાં સુધી છે તેનું રહેશે, ત્યાં સુધી મળવાની પણ નથી, અને તેથી જીવનમાં આનંદ રહેશે છે, એટલે તેમાં દુઃખ પણ માનવું ન જોઈએ. આથી કરીને, નેટલે અંશે કોઈ પણ સિદ્ધાંત કે પદ્ધતિને માટે એવો જડ દાવો કરવામાં આવે છે, તેટલે અંશે પરિણામે વધુ જટિલતા અને દાનિ જ નીપજે છે, એમ ઉધાડું દેખાય છે. આસલનું આવરણ દૂર કરી, દરેકના અંતરમાં રહેલા સત્યના પ્રકાશને શી રીતે પ્રગટ કરવો, એ બાળકમાં, મને લાગે છે કે, શુરુ તેમ જ સિધ્ધ અને અંધારામાં છીએ, એમ માની શેત્રમાં કયું ખોટું નથી. આપણી સાથે બાળક પણ ગોયાં ખાતું, અથડાતું, કુટાતું મક્કમતાથી માર્ગ કાઢતાં શીખે, એટલી જ અપેક્ષા આપણે રાખી શકીએ. એ વીર સાહસ-કર્મ જીવન છે. કેળવણી તેને માટે બાળકને તત્પર, ટકિમદ કરે તો કૃતકૃત્ય થાય.

વળી શ્રી. દવેને એ યાદ દેવરાવવાની જરૂર નહીં હોય કે, ગુજરાતમાં નરા કેળવણીએ નરા માનસશાસ્ત્ર સાથે પણ હેડાગાંદાં બાંધી છે, અને એને પરિણામે સુવાન-સુવતીના આંતરિક વૃત્તિજીવન સાથે અણધારે હાથે જે ચેડાં શરૂ થયાં છે, તેનાં પરિણામથી તો કંપી ઉઠાય છે. કામવિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવાની વાત પણ અહીં યાદ કરવા જેવી છે. નીરોગી, કુદરતી કામવાસના જેવી તરતુ સમાજમાંથી — ગુરુચાંપી તેમ જ શિષ્યમાંથી — ત્યાં અદશ્ય થઈ છે, ત્યાં છોકરા છોકરીને કામવિજ્ઞાનનું શિક્ષણ આપવાના નવા સિદ્ધાંત, તેમ જ સાથે સાથે કોઈ પણ નૈસર્ગિક વૃત્તિને માર્ગ આપવાને બદલે તેને દબાવશે તો વિકૃતિનો હાઉ જીભો કરનાર નવા માનસશાસ્ત્રે આ નાશક બાળકમાં શો કેર વતીઓ છે, તે આંગળી કરીને બતાવવાની જરૂર નથી.

પણ આ બધા ઉપરથી મારા કહેવાનો એવો અર્થ હરગિજ ન થાયો કે, કેળવણીની બાબતમાં નવી પ્રગતિને અવકાશ નથી. જીવનની બધી ક્રિયાઓની જેમ આમાં પણ નવા અભ્યાસ કે નિરીક્ષણથી નવી પ્રગતિને અવકાશ છે જ. પરંતુ અમુક નિયત પદ્ધતિ કે સિદ્ધાંતને હદબહાર મહત્ત્વ આપી દેવા જતાં હમેશાં નુકસાન થવાનો જ સંભવ વધારે છે, એ યાદ રાખવું જોઈએ. કારણ, જીવનને લગતી બધી મહત્ત્વની વસ્તુઓની જેમ કેળવણી પણ જડ પ્રક્રિયા કે પદ્ધતિનો વિષય આપી છે.

મેં મારા મૂળ પત્રમાં 'ગોપ્પુ' જણાવ્યું છે કે, 'નિઘર્ષી' પ્રત્યે શિક્ષકની ખાસ ફરજ છે; તથા શિક્ષકે પોતાના કામમાં એકનિષ્ઠ રહેવું જોઈએ,' એ બાબત ઉપર મારે મૂકવા પૂરતી નવી કેળવણીની અસર સારી જ થઈ છે. પરંતુ સાં સાથે સાથે મેં એ પણ જણાવ્યું છે કે, એ સ્વતઃસિદ્ધ બાબત રજૂ કરવામાં કંઈ નવી કેળવણીનું નવાપણું નથી. એ કેળવણીએ તો સાંધી આગળ જઈને નિઘર્ષીના ધડતરમાં તથા શિક્ષણના આદર્શમાં જ ઊંચસપાલ મચાવી છે, તથા શાળામાં રસોપાસનાનો એક ક્રાંતિકારી તથા કેળવણી અને સમાજની દૃષ્ટિએ ગંભીર પરિણામો લાવનાર યુગ શરૂ કર્યો છે.

તેથી હું ફરીથી અત્રે કહું છું કે, 'બાળકને ન ગમતું કરાવવા જશે તો તેના શરીર-મનમાં વિકૃતિ થશે, તેની સાહજિક પ્રવૃત્તિ સમાજને જોઈતાં શાન-કિંયા તરફ જ હશે,' એવી એવી વાતોના વ્યાપક પ્રચાર સામે લાલચની ધરવાની જરૂર છે. બાળકોએ શું, મોટાંએ શું, બધાંએ એક પ્રકારે દાંત ઉપર દાંત દબાવી, ચિરોધી વૃત્તિઓ અને પરિસ્થિતિઓ સામે ઝૂકીને જ પોતાનો માર્ગ સાધવાનો છે; એમ કરવા જતાં ખાસ કશી દાનિ થવાની નથી,—એ વસ્તુ તરફ બારે મૂકવાની જરૂર છે. અસાધારણ—વિકૃત બાળકોની વિકૃતિના 'અભ્યાસ' ઉપરથી કરી જઈને એવો સિદ્ધાંત સ્વીકારી બેસવાની જરૂર નથી જ કે, માણસનાં શરીર-જીવિને કસે એવી વસ્તુ તેની પાસે

કરાવવાથી તેનું પરિણામ હમેશાં વિકૃતિમાં જ આવશે. એના કરતાં તો માણસની આંતરિક સર્વશક્તિમાં ઉપર વિશ્વાસ રાખી, ઉપર ઉપરથી ન ગમતું કે શક્ય કે રસિક ન લાગતું પણ ગમતું કરાવો પ્રયત્ન કરી, તેની શક્તિઓને પડકારીને હંદોળવામાં ને કસવામાં કેળવણીનું કેળવણીપણું છે, એમ જાહેર કરવું જોઈએ. રસ કોઈ વસ્તુમાં નથી; તે તો આપણા પ્રપાતમાં છે. સૂકો રોટલો પણ ચાચે મીઠા થાય છે, એમ જ આમાં પણ છે. એટલે બાળકને ખૂબીભરે આહવાન કરીને, તેની સામે પડેલા કામ માટે પુરુષાર્થ કરવું બતાવવું, એ કેળવણીકારનું કામ છે. આચાર્ય શાહનું વ્યાખ્યાન આપના માસિકમાં તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થયું હતું. તેમાં તેમણે નિરૂપેલી 'મારની ફિલસૂફી' નો હું એટલો જ અર્થ કરું. બાકી મારે મારવાથી આચાર્ય શાહો બનાવી શકાય છે એવું બેહદું વિધાન કરવા જીવતો જગતો કાઈ માણસ તત્ત્વર નાંદ થાય. પરંતુ, નાનપણથી, શાળામાં કંઈ થઈને, બાળકની આરામી સુખ-વૃત્તિને અવગણી, તેની પાસે, દેખાવિંત ન ગમતાં કામો કરાવવા પ્રેરતાં, આચાર્ય શાહો પેદા થઈ શકે, એ યાદ તેમણી જરૂર તારવી શકાય. એમાં જે પુરુષાર્થનું તત્ત્વ રહેલું છે તે જાપ્રત કરવું, નહિ કે રસ લાગે તો જ તેમાં પ્રવૃત્તિ થવું, એ મારે મન જીવન—એટલે કે શિક્ષણ-શાસ્ત્રનો મૂળ મંત્ર છે. પ્રતિભાવાન મનુષ્યમાં પાંચ ટકા પ્રતિભા અને બાકીના પંચાણ પ્રવૃત્તિ હોય છે, એ કહેવત પણ આમ જ શીખવે. પેલી ઉપનિષદ-શીખ અહીં પણ સાચી જ છે કે, જીવન એટલે શ્રેય-શ્રેય વચ્ચે પસંદગી છે. મનુષ્ય-જગતમાં શ્રેય તે જ શ્રેય બનતું નથી. બાળક માટે પણ તે સાચું છે, કેમ કે તે મનુષ્ય-બાળ છે. કેળવણીમાં રસોપાસનાએ આપણા ગુલામ દેશમાં સુલભ એવી શ્રેય-પૃથી ફિલસૂફીને વેગ કે સમર્થન તો નથી આપ્યું! એ મારી સૌને વિચારવા માટેની સૂચના છે. તેને લક્ષમાં રાખીને મારું કહેવાનું વિચારવા થી. દબેને વિનંતી કરું છું.

વિ. 'એક શિક્ષક'

ચોખાનો ખોરાક-૩

કુશકીનાં પોષક તત્ત્વો વિષે વાતથી ગમે વખતે આપણે અટક્યા હતા, તે આગળ ચલાવીએ.

કુશકીનાં તત્ત્વો કેટો-૧

૮૩૧

૧. કેલ્શિયમ, લોક, ફોસ્ફરસ વગેરે ૮૭
૨. પ્રોટીન-યુટિલ ૧૬
૩. ચીઝ ૨૦
૪. કાર્બોહાઇડ્રેટ-મંદ ૪૩
૫. રેસાળ પદાર્થો ૧
૬. જળતત્ત્વ ૮૩

૧૧ ભાગ કરડને પાલીસ કરવાથી ૧૦ ભાગ પાલીસ ચોખા અને ૧ ભાગ કુશકી મળે છે. તેથી 'બેરી-બેરી'ના રોગવાળા દરદીએ ૧૦ ભાગ પાલીસ ચોખાના હિસાબે ૧ ભાગ કુશકી ખાવી ભેઈએ. થોડી હોય તો કુશકીને પ્રથમ ફળી કાઢવી. ફક્તિલુ હિંદમાં તે નીચે પ્રમાણે ખવાય છે, તેમ કુનૂરની પ્રચલિતશાળા જણાવે છે :

(૧) કુશકીને થોડાં ચોળ અને ટોપરાં સાથે ભેળવી, થોડું પાણી નાખી મસજીદે કુચરની માફક કાચી ખાઈ શકાય છે.

(૨) અથવા ઉપરના મિશ્રણને ધઈની કણકની પેટે બાંધી બાજરી વણીને તવા કે કલાકા ઉપર ચોકીને ખાઈ શકાય છે.

(૩) બિરિકટ કે પૂરીની પેટે તેલ કે ધીમાં તળીને ખાઈ શકાય છે.

(૪) લાપસી (કંસાર)ની પેટે બાફીને ધી કે તેલ સાથે ખાઈ શકાય છે. આવી વાની માટે સામાન્ય રીતે નીચે પ્રમાણે મિશ્રણ કરવું :

વજનથી

કુશકી (લાઈટ જેની ઝીણી)

૮ ભાગ

ચોળ

૧૧ ભાગ

ખમણેલ ટોપડું

૧૧ ભાગ

(૫) ધઈ કે બાજરીની રાખમાં ઉપર કુશકી ભજરાવી લઈને ખાઈ શકાય છે.

(૬) કુશકીના ટોપટ બનાવી શકાય.

(૭) ફૂંધની સાથે કુશકી ભેળવી ના કે દોડીની પેટે ગરમ દરી ગરમ પીણા માફક ઉપયોગમાં લઈ શકાય.

(૮) મીઠાઈની સાથે પણ ભેળવી શકાય.

આર્થિક નુકસાન

ચોખાની મિથોએ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ નુકસાન તો ક્યું ન, પરંતુ આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ ધણું જ નુકસાન

ક્યું છે. નીચેના આંકડા ઉપરથી સ્પષ્ટ માલુમ પડશે કે, કેટલા બધા લોકોને મિલ બેકાર કરી રાકે છે. ઝુનરાતમાં ચોખા ખાંડવાનો ધંધો ગોલા લોકોનો ચલાય છે. તેથી ગોલા લોકોનું તો મિથોએ પારાવાર નુકસાન ક્યું છે.

કેટો-૨

સ્વળ ચોખા કાંગર કામે હાથગઢથી ચોખા કેટલાં તૈયાર સાફ લગાડેલ થયા હોત તો માલસેને કરવાની કરવાની માલસેની કેટલાં માલસેને બેકાર રીત (મલ્ખા) સંખ્યા રોજ મળત વનામ્બા

૧. વધણક હાથગઢ ડાા	૫	૫	—
૨. બારડોલી મિલગઢ ૧૦૫	૫	૧૦૫	૧૦૦
૩. ઉમકર			
(અધર્મત) મિલગઢ ૨૮૦	૧૪	૪૦૦	૩૮૬
૪ મંદર			
(અધર્મ) મિલગઢ ૩૧૦	૪૦	૫૧૫	૪૦૫

રાંધવાની રીત

રાંધવાની રીતની પણ ચોખાનાં પોષક તત્ત્વો પર અસર થાય છે, તે હવે ભેઈએ. ભાત રાંધવાની આપણે ત્યાં બે રીત પ્રચલિત છે: (૧) વધારેનું આધણ ઓસાવીને, અને (૨) ભેઈનું આધણ મૂકી બેટો ભાત રાંધીને.

ચોખાને કારંવાર અને ઘસીને ધોવાથી તેના પડમાં રહેલા ક્ષાર અને વિટામીન મસાઈ નઈ કે પાણીથી ઓગળીને ધોવાઈ નવ છે. પોષક તત્ત્વોને કેટલો ભાગ ધોવાથી જ નાશ પામે છે, તે નીચેના આંકડા બતાવે છે:

કેટો-૩

૧. યુટિલ	૧૦ ટકા
૨. લોક	૭૫ "
૩. કેલ્શિયમ	૫૦ "
૪. ફોસ્ફરસ	૪૦ "
૫ ચીકટ	૫૦ "
૬. કેલરી	૧૫ "

ભાત છટો છટો કરવા માટે કેટલાક ઓસાવે છે, અને પછી ઓસામણને ફેંકી દેવામાં આવે છે. તેમાં લગભગ મોટા ભાગનાં, ધોવા બાદ બાકી રહેલાં પોષક તત્ત્વો નાશ પામે છે.

હાથગઢના ચોખાને ચકતાં વધુ વાર લાગે છે, તેથી તેને પલાળી મૂવામાં આવે છે. જે પાણીમાં પલાળ્યા હશે તેમાં લોહ, ફેલ્ડિયમ અને ફોસ્ફરસ તો ઉપરની પેટે ગાળી જશે જ. અને તે પાણી રાંધવામાં ઉપયોગમાં લેવાને બદલે ફેંકી દેવામાં આવશે, તો તેવાં તત્ત્વો

નારા પામશે. ઉપરાંત તેમાંનું વિદ્યાર્થીની વીર પણ મોટા પ્રમાણમાં ઓછામાં ઓછા રહે છે, તે નીચેના આંકડા ઉપરથી માલુમ પડશે:

કોડો-૪

વિદ્યાર્થીની વીર પ્રમાણ ટકામાં—

	હાથબંધના ગોળા	મિલકતના ગોળા	ગોળાની કલ્પી (પરેશી)
(કાચા બાક બંધના) બંધના)	(કાચા બાક બંધના) બંધના)		
૧. પાલકમાં	૩૩ ૧૦	૫૫ ૧૦	૧૦
૨. ઓસામણમાં	૩૩ ૩૦	૩૦ ૧૫	૧૦
૩. ભાતમાં	૩૩ ૧૦	૧૫ ૪૫	૩૦

આ કોડા ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ગોળા વધુ પડતા ધોવાથી અને ઓસાવવાથી ખાવાની દૃષ્ટિએ નકામા થઈ જાય છે. માત્ર નજરને અને તેવા પ્રેરણા દાણાદાર માલુમ પડે છે, એટલું જ, આરોગ્યની દૃષ્ટિએ રાંધવાની આ રીત પસંદ કરવા જેવી નથી.

રાંધવાની ખીલ રીત એકા ભાત કરવાની છે. ધોવાલમાં તો, ઉપર ચોથા કોડમાં જેવું તે પ્રમાણે, ૩૩ ટકા હાથબંધના ગોળામાં અને ૫૫ ટકા મિલકતના ગોળામાં વિદ્યાર્થીની વીર નારા પામે છે, કારણ કે તે પાણીમાં ઓછામાં જાય છે. વળી કારણે તો અરધ ઉપરાંત નારા પામે છે. માટે કરકે કે હાથબંધના ગોળાને રાંધવામાં જેટલું જ પાણી લઈ, તેમાં પડાવી મૂકી, તે જ પાણીથી રાંધવાથી બધાં જ પોષક તત્ત્વો સચવાઈ રહે છે. રાંધવાની ગરમીથી આવ્યાં તત્ત્વો નારા પામતાં નથી. આ ભાત ઓસાવેલા ભાતના જેવો દાણાદાર પ્રેરણા દોતો નથી, પણ તે ટેકાદાર હોય છે. આંખને ભડે ન અને, પણ આરોગ્યની દૃષ્ટિએ તે ઘણું જ શ્રીમતી છે.

હવે આપણે માત્ર ભાતખાડેના ઓસાકે પોષણની દૃષ્ટિએ તપાસીએ. એકલા ભાત પોષક તત્ત્વોની દૃષ્ટિએ અપૂર્ણ છે તે અગાઉ જોઈ ગયા હોય. કુતરની પ્રથમ-શ્રાગણે ભાત-પ્રધાન ઓસાકની તપાસ કરી, તેની ખાતરી ફર કરી યુક્તાદાર લેવા શું કરવું જોઈએ, તે તપાસી નીચેના કોડમાં બહાર પાડ્યું છે :

કોડો-૫

પુખ્ત ઉંમરના ગરીબ માણસને ઓસાકે ઓસાકમાં—

આપ પસારી બરેબર મજતો ઓસાક લેવા જોઈતા કુશલકર

૧. ગોળા	૧૫-૨૫ (૧૦ થી ૨૦ તોલા)	૧૫ (૧૫ મજતો તોલા)
૨. દાળ	૦.૫-૧.૫ (૧ થી ૩ તોલા તોલા)	૩ (૩૦ તોલા)
૩. કુપ	૧ થી ૨ મજતો કે નહિ જેવું મજતો છે.	૮ (૨૦ તોલા)

૪. જાણ	૦.૫-૧.૦ (૧ થી ૨ તોલા તોલા)	૪ (૧૦ તોલા)
૫. કંઠમૂળ (સાક)	૨-૫ (૫ થી ૧૨ તોલા તોલા)	૧ (૧૫ તોલા)
૬. ફળ	નહિ લેવા	૨ (૫ તોલા)
૭. ધી-લેક	૧ થી ઓછું (૨૦ તોલા થી ઓછું)	૨ (૫ તોલા)
૮. ઈર્ષા, મંદા	અને મરજી (વધાર અને તેમના સાથે)	મોષ : (નિ ઓસાકમાં) નિલકસૂપ મોષ અને મંદાકારને બાપ ન હોય તે)
	૦.૫-૧.૫ (૧ થી ૩ તોલા તોલા)	૩ (૩૦ તોલા)

હવે આપણે જોઈએ કે, ભાતખાડેના ઓસાકમાં કયાં પોષક તત્ત્વો ખૂટે છે. ૭૦૦૦ ગ્રામ એટલે લગભગ ૧૧ શેર દાળખાડેના ગોળાના ઓસાકમાં પોષક તત્ત્વોનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે હોય છે :—

કોડો-૬

	તત્ત્વો	૧૨૦૦ મજતો	યુક્તાદારમાં ૧૨૦૦ મજતો	૧૨૦૦ મજતો
૧. પુરિસ	૫૬.૫ ગ્રામ	૭૩ ગ્રામ	૧૩.૫ ગ્રામ	
૨. ચીકટ	૪.૨ "	૭૪ "	૧૬.૮ "	
૩. કાર્બોહાઇડ્રેટ				
મંદ	૫૪.૬ "	૪૦.૮ "	૧૩.૮ ગ્રામ	
૪. કેલ્શિયમ	૦.૦૭ "	૧.૦૨ "	૦.૪૫ "	
૫. લોહ	૧૫.૪ મિ. ગ્રામ	૪૪ મિ. ગ્રામ	૨૮.૬ મિ. ગ્રામ	
૬. વિદ્યાર્થીની ૨૮ (આં. રા. ૦૦૦૦ પ્રમાણે)			૧૬૦૨	
૮. " વીર ૪૨૦ "		૪૦૦	૧૫૦૨ (૨૦)	
૯. " છી x		૧૦૦ મિ. ગ્રામ	૧૦૦ મિ. ગ્રામ	
૧૦. કેલ્શિયમ ૨૪૫૦		૨૫૬૦	૧૩૩ કેલ્શિયમ	

ઉપરના કોડો જોઈને સહેલે આલ આપણે કે, ગોળાના ઓસાકમાં (૧) પુરિસ ઓછું ખૂટે છે. ગોળા સાથે થઈ કે બાતરીનું પ્રમાણ થોડું ઉમેરવાથી તે જોઈતું મળી રહે છે. યુક્તાદારમાં તો તે પ્રમાણે મોટા ભાગે ભાતની સાથે બીજાં અનાજ વપરાય જ છે. (૨) ગોળામાં થોડાં નહિ જેટલું જ દોવાથી થી, તેલ, કાપ લેવા પડાશે લેવાની જરૂર છે. (૩) મંદ તો જોઈએ તે કારણે વધારે છે. (૪) કેલ્શિયમ—ચૂનાનું તત્ત્વ નહિ જેવું જ છે. તેથી તે પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહે તેવાં સાકાસા, કંઠમૂળ અને કુપની જરૂર રહે છે. (૫) ફોસ્ફોરસ પણ થોડું ખૂટે છે. કેલ્શિયમ વધારનારા પદાર્થો લેવાથી આપણામાં ફોસ્ફોરસનું પ્રમાણ પણ વધશે. (૬) લોહ થઈ ઓછું હોવાથી, મોટા પૂરતું આપી ચકે તેની સાકાસા ખાવી જોઈએ. (૭, ૮, ૯) વિદ્યાર્થીની અને છી વડન નહિ લેવાં જ દોવાથી આવા ઓસાક સાથે લીલાવરી, કંઠમૂળ, અજમાઈ, કેરી, પપૈયાં, દમરડાં, નારંગી જેવાં ફોલા લેવાં જોઈએ. નો ઓસાકમાં વિદ્યાર્થીની છી નહિ હોય તો '૨૩૦૦'

નામનો કંઈરોગ લાગુ પડશે આ રોગમાં ચામડાનાં દરદો થશે અને ખાસ કરીને હાંતનાં પેદાંમાંથી લોહી નીકળવા કરશે. લીંબુ, માંદા, ટમેટાં વગેરે ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં લેવાથી આ રોગ મટી શકે છે. (૧૦) શરીરને ગરમ રાખવા નેટલી કેલરી તો આવા ખોરાકમાંથી મળી રહે છે. સહેજ જ ખૂટે છે.

આ પ્રમાણે મુખ્ય ખોરાક તરીકે ચોખા ખાનાર લોકોએ શરીરની તંદુરસ્તી માટે ખોરાકની બેજુપો જુદી જુદી રીતે પૂરી કરી લેવી જોઈએ. તે પ્રમાણે, તદ્દન ગરીબ લોકો બાદ કરતાં, સામાન્ય રીતે એમને જ્વરી વસ્તુઓનો તોટા નથી મેળો કરી શકે છે. પરંતુ ખાંડવાની અને રાંધવાની બાબતમાં તો સારા ગણાતા સમજી લોકો પણ ભૂલો કરે છે, અને માન્યની ધૂજ કરીને ખાવ છે.

એ તેમનાં અજ્ઞાનપણ જૂલવાં જોઈએ અને દેખીતી સફાઈ અને ઘોડા સ્વાદ અને શોખની ખાતર પોષક વસ્તુને ગુમાવવાં નહિ જોઈએ.

નારાયણદાસ સલાસ્ત્રિયા

● ચોખા વિષેની આ લેખમાળા તૈયાર કરવામાં નીચેનાં પુસ્તકોનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે :

1. Rice — A. I. V. I. A.
2. Food — Robert McCarrison
3. Health Bulletin No. 28—Govt. of India
4. Every-day Science — Scientific Book Club
5. Men Who Are Shaping the Future

ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રનો ટૂંક ઇતિહાસ-૩

વેદયુગ (ચાલુ)

ગયા અંકમાં આપણે જોયું કે વેદયુગનો આરંભ ઈ. પૂ. એાઝામાં એાઝાં ૪૦૦૦ વર્ષે અને તેનો અંત ઈ. પૂ. ૧૦૦૦ થી ૧૫૦૦ વર્ષે થયો, વેદયુગનો અંત તે જ વેદાંગયુગનો આરંભ, એટલે જ્યોતિષ વેદાંગ રચાયોનો સમય છે. તેથી જ્યોતિષ વેદાંગમાં નેટલું જ્ઞાન આપણને દેખાય છે, તેટલું વેદયુગને અંતે પ્રાપ્ત થયું હતું એમ ગણી શકાય. જ્યોતિષ વેદાંગમાં આવેલી હકીકતોની ચર્ચા આપણે વેદાંગયુગના પ્રકરણમાં કરીશું. અહીં એ વિષે એટલું જ કહીશું કે સૂર્ય અને ચંદ્રની મધ્યમ (સરાસરી) ગતિનું ગણિત વેદાંગમાં આવે છે. સૂર્ય અને ચંદ્ર સિવાય કોઈ મહત્ત્વ નામ પણ વેદાંગમાં નથી. સૂર્ય, ચંદ્ર, ૨૭ નક્ષત્રો, ૩૦ નિધિ, ૧૨ ચાંદ્ર માસ અને અધિક માસ, અષ્ટો અને સપ્તમેષો એ બધાનો સમાવેશ સરાસરી હિસાબ આપ્યો છે.

આટલું જ્ઞાન વેદયુગને અંતે પ્રાપ્તીતોને મળ્યું હોતું જોઈએ. આ ઉપરાંત કેટલીક બાબતોની માહિતી, જે ઈ. પૂ. ૧૫૦૦ સુધીમાં રચાયેલાં પુસ્તકોમાંથી મળે છે, તેમાંથી મુખ્ય મુખ્ય નીચે આપી છે. આ ગ્રંથોમાં સૌથી જૂની ઋક્સંહિતા એટલે ઋગ્વેદના મંત્રોનો સંગ્રહ છે. ત્યાર પછી બાકીના ત્રણ વેદોની સંહિતાઓ, પછી બ્રાહ્મણ ગ્રંથો અને પછી ઉપનિષદો આવે છે. કેટલાક વિદ્વાનો અર્થવેદ અથવા તેના

કેટલાક ભાગને ઉપનિષદ પણી રચાયેલો માને છે. અર્થવેદના કેટલાક ભાગની ભાષા કરતાં કેટલાક ઉપનિષદોની ભાષા ૨૫૬ રીતે વધારે જૂની લાગે છે. વેદો ત્રણ છે એવાં કથનો આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ધણે ઠેકાણે આવે છે. ઉપનિષદને નામે યોગખાતા કેટલાક ગ્રંથોની ભાષા તો પુરાણોની ભાષા જેવી નથી છે.

આ વિષયના ધણાખરા ઉક્તિઓ હું શ. બા. ઇતિહાસમાંથી આપું છું.

એ. આ. ૧૪, ૧ : સ.વા. ૧૫ ન કદાચનાસ્તમેતે નોદેતિ । તં ચદસ્તમેતીતિ મન્યન્તે, . . . રાત્રી-મેવાવસ્તાહિસ્તે, ૬૬ : પરસ્તાદ । અય ચદેને પ્રાત્તદેતીતિ મન્યન્તે, . . . અહરેવાવસ્તાહિસ્તે, રાત્રીં પરસ્તાદ । સ વા ૧૫ ન કદાચન નિશ્ચોચતિ ।

અર્થ : સૂર્ય કદી આશ્વસતો કે શિશ્વો નથી ન્યારે આપણે તેને આશ્વમેષો માનીએ છીએ, ત્યારે તે આપણી બાજુએ રાત કરે છે, પણ આપણા કરતાં બિલ્લી બાજુએ દિવસ કરે છે; અને ન્યારે આપણે સવારે તેને બિગેલો માનીએ છીએ, ત્યારે તે આપણી બાજુએ દિવસ કરે છે, પણ આપણા કરતાં બિલ્લી બાજુએ રાત કરે છે. સૂર્ય કદી આશ્વમેષો નથી.

ઋ. સં. ૧, ૩૩, ૮ : ચક્રાણાં પરીણં પૃથિવ્યાઃ । આમાં ઇત્રના દ્વેતોનું વર્ણન છે. 'વેદાધ્યપતન'ના

કર્તા શંકર પાંડુરંગ પાંડિત આનો અર્થ 'પૃથ્વીના પરિધની આસપાસ ફરતા' એવો કરે છે. દીક્ષિત પણ આવે જ અર્થ કરે છે.

અ. સં. ૪,૫૩,૩: પ્ર ચાહુ મહાક્ સવિતા સવીમિનિ નિવેરાયન્ પ્રસુવન્ નક્ષત્રિર્જગત્ । અર્થ: પોતાના તેજથી જગતને સુવાડતા અને જગડતા સૂર્યે પોતાના બાહુ પ્રસાપી. આનો સાર એ કે, પૃથ્વી પર કમશ: જુદી જુદી જગાએ સૂર્ય આથમતો જાય છે અને ત્યાં શેકો સૂર્યા મારે છે, ત્યારે બીજી જગાએ સૂર્ય ઊગતો જાય છે અને ત્યાં શેકો ઊંધમાંથી જગતા જાય છે.

આ ત્રણ ઉલ્લેખો પરથી જણાય છે કે પૃથ્વી ગોળ છે તેનું જ્ઞાન વૈદિક કાલના આર્યોને થયું હતું.

અમુક વર્ષોના સમૂહને 'યુગ' કહેતા હતા. આના અનેક ઉલ્લેખો વૈદિક સાહિત્યમાં આવે છે. વર્ષની ગણના ઋગ્વેદમાં પણ છે: સમાર્તા માસ લાક્ષ્મિ: । અ. સં. ૧૦,૮૫,૫. અહીં સમા એટલે વર્ષ. કુલ્લેનેવેદ ક્ષમાણિ જિર્ણિવિચ્છત્ સમા: । વા. સં. ૪૦,૨. આ વાક્ય પ્રસિદ્ધ છે, કારણ કે તેમાં કમયોગનો ઉપદેશ છે. 'માસ' શબ્દનો ઉલ્લેખ ઉપર આવ્યો છે. વર્ષના ૧૨ માસ, ૩૬૦ દિવસ, ૩૬૦ રાત; અને મળીને ૭૨૦ એવા ઉલ્લેખો વેદોમાં ઘણી જગાએ આવે છે.

ઋતુ પરથી જ વર્ષગણના અને ચંદ્રકળા પરથી જ માસગણના ઉત્પન્ન થઈ છે, તેથી દરેક દેશમાં શરૂઆતમાં તો વર્ષ આર્તવ (ઋતુચક્રતુલ્ય) અને માસ ચાંદ્ર (ચંદ્રકળાચક્રતુલ્ય) હતાં. વેદોમાં પણ એમ જ છે. વર્ષની વસંતાદિ છ ઋતુઓ અને મધુમાધવાદિ ચાર માસ મળ્યા છે. આ માંદનાનાં નામ ઋતુદર્શક છે, પણ તે ચાંદ્ર હતા, કારણ કે અધિક માસના ઉલ્લેખો ઠેક ઋગ્વેદથી માલુમ પડે છે. માસ સોર (અગ્રેજી જેવા) હોય, તો અધિક માસની જરૂર રહેતી નથી.

વેદમાસો ધૃતમસો દ્વાદશ પ્રજાવત: । વેદા ચ ઉપજાન્તે । અ. સં. ૧, ૨૫, ૮. આમાં ૧૨ માસમાંથી 'ઉપજતા' માસનું વર્ણન છે તે અધિક માસ છે. શંકરસત્તત્તવા । વા. સં. ૭, ૩૦; તેં ત્રયોદશમ્માસદ્-ક્ષીણન્ । ઐ. શા. ૩, ૧; ચત્ત્વરસ: । તત્ત્વ ત્રયોદશો માસો વિચરમ્ । યથા વા જ્ઞમત્ય વિચરમ્ । एतमेतस्य

विचरम् । તે. શા. ૩, ૮, ૩. આ ઉલ્લેખોમાં અંદાસરખા અને ૧૩મો માસ અધિક માસ છે. છેલ્લા ઉલ્લેખમાં કહ્યું છે કે, જેની બળદની ખૂંધ છે, તેવો જ આ તેરમો માસ વર્ષની ખૂંધ છે.

અધિકમાસ લગભગ અડી વર્ષે આવે છે. ને રાખવામાં ન આવે, તો દસેક વર્ષમાં ઋતુઓમાં ચાર મંદિનાનો ફરક આવે તે જણાયા વિના ન રહે. ચાંદ્રમાસના લગભગ ૨૯૧ દિવસ છે, તેની ૩૦ તિથિ મણવાથી એક વરસમાં ૩૬૦ તિથિના ૩૫૪ દિવસ થાય. આમ વરસમાં આવતો ૬ દિવસનો ફરક ચંદ્રની કળા પરથી તરત જણાય એવો છે. તેથી વરસમાં આ છ દિવસ છોડી દેવા જોઈએ. આના ઉલ્લેખો પણ આવે છે. षडहर्मासात्सप्तमाहलघ्वर्जन्ति । તે. સં. ૭, ૫, ૬; યથા વૈ દતિરાખ્યાત एवं संवत्सरोऽनुवृत्तः । તા. શા. ૫, ૧૦, ૨; उत्तर्यर्जानोत्तर्यमिति मीमांसन्ते ब्रह्मवादिनः । તા. શા. ૫, ૧૦, ૩. આમાંથી બીજા ઉલ્લેખમાં કહ્યું છે કે, જો વરસમાંથી દિવસો છોડી દેવામાં ન આવે, તો વરસ ચામડાની ધમજ કે મસકની જેમ ફૂલી જાય. અમુક સમયને અંતરે અમુક દિવસો છોડવા કે નહિ એ વિષેની ચર્ચા વિદ્વાનો કરે છે એમ છેલ્લા ઉલ્લેખમાં કહ્યું છે.

મયા લેખમાં આપણે જોયું કે, વેદમાં મૃગશીર્ષ નક્ષત્રને અગ્રહાયન એટલે વર્ષ (કાયન)નો આરંભ (અગ્ર) કહ્યો છે. હવે વર્ષનો આરંભ વસંત ઋતુથી થતો હતો તે માટે નીચેના ઉલ્લેખો જુઓ. सुत्वं वा एतद्वर्णं चद्रसन्तः तै. ब्रा. ૧, ૧, ૨, ૬; तस्य वे [संवत्सरस्य] वसन्तः शिरः । प्रीणो दक्षिणः पक्षः । वर्गः पुच्छम् । शरदुत्तरः पक्षः । हेमन्तो न्यथम् । તે. શા. ૩, ૧૦, ૪. આમાં વર્ષને પક્ષીની સાથે સરખાવ્યું છે. તેનું માથું વસંત, જમણી પાંખ ગ્રીષ્મ, પૂછડી વર્ષા, ડાબી પાંખ શરદ અને મધ્ય ભાગ હેમંત છે. આમ મૃગશીર્ષને અગ્રહાયન કહ્યું છે અને અગ્રહાયન એટલે વર્ષનો આરંભ વસંત ઋતુથી થતો, તેથી વેદકાળમાં મૃગશીર્ષ નક્ષત્રમાં વસંત ઋતુ હતી અને આનો હિસાબ કરવાથી ઈ. પૂ. ૪૦૦૦ વર્ષ આવે છે, તેથી વેદના અમુક મંત્રો તો ઈ. પૂ. ૪૦૦૦ વર્ષ જેટલા જૂના છે એમ આપણે કહી શકીએ.

યુદ્ધ અને ખાદી

હાલમાં લડાઈને લીધે ઘણી વસ્તુઓના ભાવ વધી ગયા છે. થોડા સમય પહેલાં છાપામાં આવેલું કે, ઘઉંના ભાવ ૨૦ ટકા વધ્યા છે અને તે પ્રમાણે ઘણી વસ્તુઓના ૨૦ થી ૬૦ ટકા સુધી ભાવ વધ્યા છે. હવે તે તેથી પણ વધારે વધ્યા છે. કાપડના ભાવ તો ૧૦૦ થી ૨૦૦ ટકા વધ્યા છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ કેટલાક તો એમ પણ કહે છે કે, કાપડના વપરાશ પર અંકુશ મુકાશે. ઇંગ્લંડમાં ઘણાં કારખાનાંનો નાશ થયો છે, અને જે છે તેમનો લડાઈનો સામાન ધનાવવામાં ઉપયોગ થાય છે, એટલે ત્યાં કાપડની ભારે તંગી છે. માણસને કપડાં પહેરવા તો ભેઈએ જ. એટલે તે કામ હિંદની મિલોને સોંપવામાં આવ્યું છે. જપાન લડાઈમાં ઊતર્યો પછી હિંદની મિલોના કાપડની તંગી વધી છે, આથી કાપડની વપરાશ ઉપર અંકુશ મુકાય તે બનવા ભેગ છે. માલિકોને તેથી સારો લાભ મળશે. પણ કાપડ વાપરનારનું શું ? તેને તો અસહ્ય મોંઘવારીના ભોગ થઈ પડે છે !

આમ સામાન્ય કાપડની અછત અને મોંઘવારી ઘણી વધી ગઈ છે અને હજીયે વધવા સંભવ છે. પણ તે વસ્તુ ખાદીને લાગુ પડતી નથી. મુંળઈના એક ભાવણમાં ચરખા સંઘના એક ટ્રસ્ટી શ્રી. જેરાભણીએ ખાતરી આપી હતી કે ખાદીના ભાવ નહિ વધે.

શાના વધે ? ખાદી એ કંઈ વેપારની વસ્તુ નથી. તેમાંથી નફો કરવાનો નથી. પરંતુ ગરીબોને રોજી આપવાની છે. કપાસના ભાવ વધે નહિ કે મજૂરીના ભાવ વધે નહિ તે સિવાય, કેવળ ધરાકોની છત અછત ઉપરથી ખાદીના ભાવ વધી શકે નહિ. મિલોનો પાયો

નફો છે. ખાદીનો પાયો સેવા છે. મિલોમાં ધરાકોની સ્થિતિનો લાભ લઈ ભાવ વધારે, વધારે નફો કરે, પછી મજૂરી લડીને વધારે ચગાર પડાવે. ખાદીમાં મજૂરીને વધારે રોજી અપાય, અગર કપાસના ભાવ વધી પડે, અગર તેમાં વપરાતી રંગ જેવી વસ્તુઓના ભાવ વધે, તો જ ખાદીના ભાવ વધે. માગણી વધે તો વધારે ખાદી ઉત્પન્ન થાય. પણ જે માલ પેદા થાય તેનો ભાવ વધે નહિ. ખાદી અને મિલ-કાપડમાં આ મહત્ત્વનો તફાવત છે. તે આ પ્રસંગે વધારે સ્પષ્ટ થાય છે.

ખીજી એક મહત્ત્વની વસ્તુ હમણાં દીવા જેવી દેખાવા લાગી છે તે એ છે કે, આજના રાજસી યુદ્ધના જમાનામાં યંત્રો સલામત નથી, પરદેશ સાથેનો વેપાર સલામત નથી. કોઈ પણ વખતે તે ડગો ઢે. અને જીવનની સામાન્ય જરૂરિયાતો માટે જો પરદેશ ઉપર કે યંત્ર ઉપર આધાર રાખવો પડે, તો કદાચ જીવન મુશ્કેલ થઈ પડે. ૧૯૧૪ના મહાયુદ્ધ પછી યુરોપના દેશોને આ વસ્તુ સમજાઈ હતી, અને તેથી તેમણે યુદ્ધ ખતમ થયા પછી પોતાની આર્થિક રચનામાં મહત્ત્વના ફેરફારો કર્યા હતા, જેથી ફરી યુદ્ધ થાય ત્યારે મુશ્કેલી ન પડે. ઘણા દેશોએ જીવનની સામાન્ય જરૂરિયાતની વસ્તુઓ માટે પરદેશો ઉપર આધાર રાખવાનું છોડી દીધું હતું અને ખેતી જેવા પ્રાથમિક ઉદ્યોગો ઉપર વધારે ધ્યાન આપવા માંડ્યું હતું. આ વસ્તુ હાલ ચાલતા યુદ્ધમાં વિશેષ સ્પષ્ટ થઈ છે અને પરદેશ પર આધાર રાખવાનું કેટલું ભેખમ-ભયું છે, તેનો વધારે સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવ્યો છે. ગયા યુદ્ધ કરતાં આ વખતે કાપડની મુશ્કેલી વધારે દેખાવા લાગી છે. વધુ

કાપડ ઉત્પન્ન કરવા નવી મિલો તો થઈ શકે નહિ. રાતપાલી ચલાવીને પણ મિલોમાં અમર્યાદપણે કાપડ ઉત્પન્ન થઈ શકે નહિ. તેવી અમર્યાદ શક્તિ તો રેટિયામાં છે. તેની ઉત્પન્ન-શક્તિ ઓછી હોય, તેની ગતિ ધીમી હોય, પણ તેને માટે પરદેશ પર આધાર રાખવો પડતો નથી. તે ઘરેઘરમાં ચાલી શકે છે. એટલી તેને આકાશમાંથી વરસતા ગોળા અટકાવી શકાતા નથી. આથી

ખાદીના ભાવ વધારવાની જરૂર નથી. પરંતુ સ્વરખા સંઘના ધોરણે કાંતનારાની સંખ્યા વધારવાની જરૂર છે. સ્વાવલંબી કાંતનારાની સંખ્યા વધારવાની જરૂર છે.

રેટિયાની આ વિશેષતા અને શક્તિ આજે જેટલી સ્પષ્ટ થઈ છે, તેવી કોઈ કાળે થઈ નહોતી. પ્રભા તેને ઓળખે, પિછાને, અપનાવે અને સ્થિર કરે.

વિ.

દાડ કેમ ન પીવો ?-૪

૧૮૯૨માં ઇંગ્લંડની ગ્રેટ વેસ્ટર્ન રેલવેએ બસો માઈલ ઉપર પહોંચા માપ(પ્રાટ ગેઈન્)ના પાટા કાઢીને સાંકડા માપ (નેશ ગેઈન્)ના પાટા નાખ્યા, તે કામ બે દિવસમાં પૂરું કરવાનું હતું. આને સારુ ૫,૦૦૦ કારીગરોને લેવા કયાં હતા. એમણે ૩૧ કલાકમાં કામ પૂરું કર્યું. પણ પહેલાંના અનુભવ ઉપરથી બ્યવસ્થા-પકોએ નક્કી કર્યું હતું કે, કામ ચાલતું હતું ત્યાં દાડનો છાંટો પણ કોઈને પીવા દેવો નહિ, ને એને ડેકાણે એક ટોલ પાણીમાં એટના લોટના બેત્રણ ગોળા હલાવીને બનાવેલું દૂધ જેવું ઘોણું પીલું બધાને આપવું. આમ ૫૦૦ ઉપર કાચા મણ એટનો લોટ વાપર્યો હતો, ને આકરી મહેનતમાં લાગતી તરસ છિપાવી હતી.

‘ડી આરકોહોલકાગ’ નામે પુસ્તકમાં ડો. હેલેનિયસ લખે છે, કે અકસિલિયવાળા એક સજ્જને એને આપેલા આંકડા પ્રમાણે ૧૮૪૧-માં એ પ્રદેશના સૌથી મોટા ઇટિવાડામાં સવા બે કરોડ ઉપર ઇટિ બનાવી તેમાં મોસમ દીક

૬૪ બનાવી

દાડ પીનારા માણસે સરેરાશ ૭,૧૦,૨૬૯ અને
૧ પીનારાએ સરેરાશ ૭,૬૫,૪૦૦ એટલે

૧ પીનારાની	૩૫,૧૩૧ વધુ થઈ.
૧ પીનારાએ વધુમાં વધુ	૮,૮૦,૦૦૦ અને
૧ પીનારાએ વધુમાં વધુ	૮,૬૦,૦૦૦ એટલે
૧ પીનારાની	૧૦,૦૦૦ વધુ થઈ.
અને પીનારાએ ઓછામાં ઓછી	૧,૫૯,૦૦૦ અને
૧ પીનારાએ ઓછામાં ઓછી	૭,૪૬,૦૦૦ એટલે
૧ પીનારાની	૮૭,૦૦૦ વધુ થઈ.

એ જ પ્રમાણે ડો. હેલેનિયસને એક તાંબાની ખાણના બ્યવસ્થાપક કેપ્ટન પેમિકે કહ્યું, કે ખાણ ઉપર ૧,૦૦૦ માણસ ઉપર કામ કરે છે તેમાંથી ૮૦૦એ દાડ વળ્યો. દાડ વળ્યો પછી એના ઉદ્યોગની કિંમત વધે લગભગ ૫,૦૦૦ પાઉંડ જેટલી વધી ગઈ; એ વધારે મહેનત કરી શકતા, કામ વધારે સારી રીતે કરતા, અને એમને શ્રમ ઓછો લાગતો. વળી વધે વધે ૬,૦૦૦ પાઉંડ દાડમાં ખર્ચાતા તે બચી ગયા.

અં હોજે ઉમ્મર તથા કદમાં સરખાં ચાર મહુરિયાં લીધાં, ને તેમાંથી બેને ઓરાક લેખો દાડ આપ્યો. તે પછી તરત તેણે ભેડું, કે સાધારણ કૂતરો સક્રિય રમત રમતાં હતાં, પણ પીનારાં સાંત પડ્યાં રહેતાં હતાં. પછી બલ, ટક્કર અને શ્રમસહનની કસોટી દાખલ

કૂતરાને ફેંકેલો દડો લઈ આવતાં શીખવ્યું; એમને વિદ્યાપીઠની કસરેતશાળાએ લઈ ગયા, ને કૂતરાં દડો લઈ આવે કે તરત એને સો કૂટ ફર ફેંક્યો, તથા દડો આણવા ગયેલાં બધાં કૂતરાંની તેમ જ દડો પાછો આણનાર કૂતરાંની નોંધ રાખી. સો સો દડાની એક પરીક્ષા ગણતા, અને એટલા દડા નાખતાં પચાસ મિનિટ લાગતી. પહેલી માળામાં એક પછી એક ૧૪ દિવસમાં ૧૪૦૦ દડા નાખ્યા, તેમાંથી ન પીનારાં કૂતરાં ૯૨૨ લઈ આવ્યાં, ને પીનારાં ફક્ત ૪૭૮ લઈ આવ્યાં. વળી દડો આણવાના પ્રયત્ન પછુ ન પીનારાં કૂતરાંએ ઝાઝા કર્યો.

સ્નાયુની જ નહિ પણ મનની ક્રિયાને પણ દારૂ યાંથી કરી નાખે છે. સાદામાં સાદી માનસિક ક્રિયા, જેને ‘પ્રત્યાઘાત સમય’ (reaction time) કહે છે, તેને માપવા સારુ એક યન્ત્ર મોટે ભાગે વપરાય છે તે, ન્યારે રંગ દેખાય કે અવાજ સંભળાય તે જ વખતે ઝટપટ ફરતી સપાટી ઉપર નિશાની

કરે છે. નિરીક્ષક એક બટન ઉપર પોતાની આંગળી રાખે છે; અને રંગ દેખાય કે અવાજ સંભળાય એટલે તરત જ બટન દબાવે છે, અને એ જ ક્ષણે વખત નોંધે છે. બે નોંધ વચ્ચેનું અંતર માપીએ, અને સપાટી જે વેગથી ફરતી હોય તે વેગ જાણીએ, એટલે દેખાવ ભેદાં કે અવાજ સાંભળતાં નિરીક્ષકને લાગેલો વખત એક સેકન્ડના હજારમા ભાગ સુધી માપી શકાય છે. અને એમ જોવામાં આવ્યું છે કે દારૂનો નશો ચડતો હોય છે એ વખતે પણ હમેશા કરતાં વધારે વખત લાગે છે, એટલે કે ઉપલબ્ધિ (perception) અને ક્રિયાનો વેગ સામાન્ય વેગ કરતાં યાંથી હોય છે, અને છતાં નિરીક્ષકને મન એવો ભ્રમ રહે છે, કે પોતે હમેશા કરતાં વધારે ઝડપથી કામ કરે છે. આ ઉપરથી જણાય છે, કે સાચો નિર્ણય કદવાની એની શક્તિ પણ ક્ષીણ થયેલી હોય છે (સર લોડર પ્રિંટન, બેરોનેટ, એમ. ડી., એફ. આર. એસ.).

૩૦ વા.

આ પછું શરીર

૮. લોહીના કણ — રક્તકણ

આપણા લોહીની લાલાશ તેમાં ડહોળ કે દ્રવાભાસ રૂપે તરતા રહેતા લાલ કણોને લીધે છે, એ આપણે જોઈ આવ્યા. ત્યાંથી આગળ ચાલીએ.

૬

આ રાતો કણુ તેની બનાવટમાં રહેલા લોહને લીધે રાતો દેખાય છે. આગળ આપણે જોઈ ગયા કે શરીરની રચનામાં લોહ પણ રહેલું છે. રાતો કણુમાં જે લોહનું તત્ત્વ રહેલું છે, તેને ‘હિસ્ટો-ગ્લોબીન’ અથવા ‘હેમ’ કહે છે. એ નામ તો મોટું છે, પણ તેનો સાદો શબ્દાર્થ

એટલો જ છે—લોહીમાં રહેલો, ગોળ છુંદ જેવો રસાયણી પદાર્થ. આપણે એને રક્ત-લોહ કહીએ. લોહીના રાતો કણુમાં આ રક્ત-લોહ રહેલું છે, તેથી તેનો રંગ રાતો દેખાય છે.

આ રક્ત-લોહનો એક અગ્રણ્ય ગુણ છે: સામાન્ય હવાના પાસમાં એ આવે કે તરત તે હવાની અંદર રહેલા પ્રાણવાયુને—ઑક્સી-જનને પકડીને પોતામાં ભરી લે છે, અને તે લઈને આગળ ચાલે છે. હવે તમે કદપી શકશો કે, પોતાની કઈ થેલીઓમાં ઑક્સી-જન ભરી લઈને લોહી આખા શરીરમાં પ્રાણ પહોંચાડે છે: એ થેલીઓ તે લોહીમાં

વહેતા કરોડો લાલ કણ. કુદરતે એમને એવા બનાવ્યા છે કે, તે લોહી-જળમાં ઓગળે નહિ કે ઠરે નહિ, પણ કહોળ રૂપે તેમાં તરતા જ રહે ! એ કેવી હઠાપણની વાત છે ?

પણ મોટી અભયળી તો હજી આગળ છે. ફેફસાંમાં લોહી ને હવાનો સંબંધ થાય. ત્યાં પેલા રાતો કણાનું રક્ત-લોહ ઓકસીજન ઝાલી લે. પણ શરીરમાં જુદી જુદી જગાએ જ્યારે જાય, ત્યારે જેટલી ઝડપે ફેફસાંમાં પ્રાણવાયુ લીધો, તેટલી જ ઝડપે શરીરની પેશીઓને તે આપી દે છે. તેનાથી શરીરની જીવન-પ્રક્રિયા ચાલે છે; પરિણામે કાર્બન દિ-ઓક્સાઇડ કહેવાતો એક વાયુ જન્મે છે, આ વાયુ શરીરને અપથ્ય છે. ઠેવી સરસ ગોઠવણ કહેવાય કે, પેલા રાતો કણ ફેફસાંમાંથી આણેલો પ્રાણ-વાયુ આપે છે અને બદલે આ અપથ્ય વાયુ ત્યાંથી ભરી લે છે ! એ વાયુને શરીરમાંથી વહી જવાની નહેર-વ્યવસ્થા પણ લોહીને જ માથે છે. આમ બેઉ બાબતો લાલ કણ જીવનદાયી કામ કરે છે.

એ એરી વાયુ સાથે લોહી પાંચ ફેફસાંમાં જાય છે; ત્યાં રાતો કણ આ વાયુને છોરી પાછો પ્રાણવાયુ ભરી લે છે. આમ જીવન-પ્રક્રિયા લોહી વાટે ચાલ્યા કરે છે.

એટલે ત્યારે રક્તલોહ એ શરીરનો કેવો અગત્યનો પદાર્થ છે ! શરીરમાં કરોડો કોષ છે; તે મરતા જાય છે ને નવા તેમની જગા લેતા જાય છે. જીવવાની પ્રક્રિયા જ આવી છે—જીવવા માટે શરીર અમુક કેરોને વાપરે તેથી તે જીવું થઈને મરે છે, અને પોતાની રસશાળાઓમાં નવા જનાવીને તેમની જગાએ બીજા મોકલી આપે છે. આ કાયદા મુજબ રાતો કોષ પણ મરતા તો રહે જ. એવું લાગે છે કે, એક રાતો કોષ મહિના-માસથી લાંબું નથી જીવતો. એટલે

તે કોષનું રક્ત-લોહ મઠકું થઈ ગયું. પણ જેમ મરેલ ટોરનું હાડ-આમ ચરખી સી આપણે કામમાં લઈએ છીએ, તેમ શરીરે રાતો કણના મઠકાને કામમાં તો લેવું જ જોઈએ. શરીરની કરકસર ભારે છે. રાતો કણનાં મઠકાનું શરીર બરોજની ગાંઠ પાસે મોકલી તેની પાસે પેલું લોહ પાંચ એકડું કરાવે છે, અને તેનો ઉપયોગ નવા રાતો કણ બનાવવામાં થાય છે. આ નવા કણ હાડકાની અંદર રહેતો મજબૂત-ધાતુમાં બને છે. લોહી પોતાને જોઈતો જથ્થો ત્યાંથી મેળવ્યા કરે છે. એ પુરવઠો ન મળે તો લોહીની તાકાત ઘટે; એ પુરવઠો અતિ વધે તોય શારું નહિ, કેમ કે અતિ ઘણા કણ લોહી-જળમાં તરે તો, હવામાં ચૂંગળાવી મારે એટલી બધી પૂળ કે કુમાડો હોય ને જેવું થાય એવું બને. હૃદયને એ બધા વધી પડેલા કણ ધકેલવાને વધારે જોર કરવું પડે. કણ ઓછા થાય, તો શરીરને પ્રાણવાયુ ઓછો મળે. એય આરોગ્યની વાત ન થઈ. એટલે શરીરમાં રાતો કણની જરૂર બરોબર માપસર સચવાવી જોઈએ. તેને માટે મજબૂત-ધાતુ બરોબર કામ કરે તો જ ફાયદો. અને રક્ત-લોહ પણ શરીરમાં જૂટવું ન જોઈએ. તેથી આપણા ખોરાકમાં પણ એવી ચીજો હોવી જોઈએ, જેમાંથી લોહ શરીરને મળે. એવી ચીજોમાં લીલોતરી કે બાજીલાલો સુખ્ય છે.

૨

હવે લોહીમાંના બીજા.—ધોળા કણ વિશે સમજાવે. આ કણ સંખ્યામાં રાતો કણથી ઓછા છે, પણ કદમાં મોટા છે. એક ઇંચમાં ૨૫૦૦ ધોળા કણ અઠોઅઠ હારમાં આવી શકે, ભેંકે કેટલાક ધોળા કણ રાતો કરતાં નાના પણ મળી આવે છે. એમનો આકાર ચિત્રવિચિત્ર હોય છે. રાતો કણ ગોળ હોય છે; અને એવો પોચો હોય છે કે જરૂર પડે તો દબાઈને

નાડીમાં વહી શકે. ધોળો કણુ એક-દોષી છવના જેવો છે. ઘણી વાર તે એક જગાએ જ લોહીમાં વળગેલો રહે છે, અને કાંચે તેમ આકાર બદલે છે.

પણ ધોળા કણુનું ખરું મહત્ત્વ તો તેના કામમાં છે. તે આપણા શરીરની અંદરનો ખડો પહેરેગીર છે. લોહીમાં દોષ રોગનાં છવાણુ પેસે તો ધોળો કણુ તેમની ઉપર તૂટી પડે છે: તે એમને ખાઈ જાય છે; એમ જાણે કે, રોગ અને આરોગ્ય વચ્ચે યુદ્ધ જ મચે છે. સામાન્ય રીતે તેમની સંખ્યા શરીરમાં નહીં હોય છે. પણ રોગ સામે યુદ્ધ જામે ત્યારે શરીર નવા ધોળા કણુ બનાવીને ભરતી કરે છે. એમ ધોળા કણુ રોગથી આવી પડતા યુદ્ધના કામ પ્રમાણે વધે છે. જેમ કે, ત્રિદોષમાં તે સામાન્ય સંખ્યાથી ૧૦-૧૨ ગણા થઈ જાય છે.

ધોળા કણુની એક શક્તિ એ છે કે, તે લોહીની નાડીમાંથી પણ નીકળી જઈને યુદ્ધને સ્થાને પહોંચી શકે છે. રાતો કણુ લોહીની નાડી છોડીને જઈ ન શકે; તેને કુદરતે સોંપેલા કામ માટે એમ કરવાની જરૂર પણ નથી.

અને એ પહેરેગીર સૈનિકો દ્વિત્રિય પેઠે પલાયન ન કરે એવા અડગ રહે છે. લડતાં લડતાં તેઓ મરી જાય છે, ને નવા નવા ઉત્પન્ન કરી શરીર-રક્તક્ષેત્રમાં મોકલ્યે જાય છે.

આ કણુ રોગના છવાણુ જ નહિ, શરીરમાં દોષ પણ પરાયું દ્રવ્ય પેસે તેના પર હુલો કરે છે, અને તેને પોતાના શરીરમાં આહિયાં કરી દે છે. એટલે, તે સૈનિક હોવા ઉપરાંત પરાયો કચરો-પૂંને પણ વાળી નાંખે છે. એમ, લોહીને સ્વચ્છ અને રોગમુક્ત રાખવામાં ધોળો કણુ આપણા અખંડ જાગ્રત પહેરેગીર છે.

આ ધોળો કણુ પણ હાડકાની અંદર

મજબૂતમાં ઉત્પન્ન થાય છે. લાલ ને ધોળા રક્તકણુ જેવી મહત્ત્વની ચીજ ઉત્પન્ન કરવા ઉપર તેનું કારખાનું પણ કેવું ઊંડાણમાં હાડકાની અંદર રાખ્યું છે ! ત્યાં શરીરના અન્ય હુલો કે ઉત્પાતોની અસર ન પહોંચી શકે અને જોઈતો પુરવઠો શરીરને નિયમિત મળતો રહી શકે.

દોષ કારણે જે રક્ત-કણુનું કારખાનું અટકે કે મંદ પડે, તો શરીરમાં કેવી ગરબડ થાય તે હવે સહેજે સમજશે. ધા થતાં લોહી વહી જવાથી કે ખોરાકમાં પૂરતું લોહ ન મળવાથી આ કારખાના ઉપર આક્રમ આવે. લોહ ઘટે તો કારખાનું રાતો કણુ જોઈએ એવડો ન બનાવી શકે; તેથી એવા દરદીના રાતો કણુ જે સૂક્ષ્મદર્શકથી તપાસીએ તો પ્રમાણમાં નાના કદના હોય છે. કારખાનાએ કામ તો કરવું જ જોઈએ; એટલે જેટલી સામગ્રી તેટલાથી પણ તે કામ તો કરે જ છે.

મંદાશિ કે પાંડુરોગમાં એવું બને છે કે, જેટલા રાતો કણુ નાશ પામે છે તેથી એછા નવા બને છે. એટલે પેલા કણુના કારખાનાને સતેજ કરવું જોઈએ. તેને સાદુ દાઙ્ગરો શરીરમાં ખૂટતો અમુક પદાર્થ દવા તરીકે આપે, તો પાછું કારખાનું કામ દે છે.

ધોળા રાતો રક્તકણુ પર શી રીતે અસર થાય છે તેનાં અનેક કારણો છે. તે બધાં આપણે ન જાણી શકીએ. એક કારણ દાંતના રોગનું છે. તેના જંતુ લોહીમાં જઈ કણુ પર અસર કરે છે. બાકી તો એમ સમજવું જોઈએ કે, આરોગ્ય બરોબર સાચવવાના નિયમ પાળીએ, તો રક્તકણુ પરની ખરાબ અસરો એની મજે અટકે. લોહી કેવી અદ્ભુત રચના છે તે હવે તમે કાંઈક સમજ્યા હશે. આવડે વખતે તેની બીજી વાત હજી બાકી છે તે આગળ ચલાવીશું.

ન તું વાચન

શ્રી હેમ સારસ્વત સત્ર, પાટણ — અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ : કિંમત, ત્રણ રૂપિયા; પ્રકાશક : ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ માટે ભારતીય વિદ્યાભવન, અધેરી, મુંબઈ.

કરાંચી ખાતે (ઈ. સ. ૧૯૩૭) મળેલા સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનમાં પસાર થયેલા કરાચ અનુસાર 'ગુજરાતના અગ્રગણ્ય ન્યાયતિથર અને સાહિત્યકાર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનાં સ્મરણો ગરિયદની સાથે એકાચલાં રહે એવાં પગલાં' યોજવા નિમિત્તે પાટણમાં 'શ્રી હેમ સારસ્વત સત્ર' વા. ૭-૮-૯ એપ્રિલ, ૧૯૩૮, મિતિ સં. ૧૯૬૫ ના ચૈત્ર વદ ૩-૪-૫ના દિવસોમાં ઉજવવામાં આવ્યા હતા. પાટણના જૈન જોનેવર સાહિત્યના હંત-લિખિત જ્ઞાનસંગ્રહોને વ્યવસ્થિત અને રક્ષિત રાખવા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિર બંધાવવામાં આવેલું, તેની ઉદ્ઘાટનક્રિયા પણ તે જ પ્રસંગે કરવામાં આવી હતી.

સરકાર પુસ્તકમાં એ સત્રની ઉજવણીનો અહેવાલ તથા તે નિમિત્તે મળેલા-મેળવેલા નિબંધસંગ્રહ છે. શરૂઆતનાં ૧૪ પાનમાં સત્રના વચાવેલા પ્રમુખ, મુંબઈ સરકારના ત્યારના મુદ્દસચિવ શ્રી. કનેયાલાલ ગુનશી ગમદાવાદથી 'ટૂંક ભારત સવારે અગિયાર વાગ્યે આવતાં, પાટણના નામરિકોએ સંખ્યાબંધ સામેચારી' ટેશન ઉપર કરેલા તેમના લાખસીના સત્રકારનું શ્રીલક્ષ્મણે ઉત્સાહી વર્ણન ન્યૂસપેપરના રિપોર્ટની શૈલીમાં સંયતું છે; તથા તે પ્રસંગના શ્રી ગુનશીજીના જુદા જુદા ફોટોગ્રાફોથી તેને વાંદરા કરાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવેલો છે. જ્ઞાન-મંદિરને લેખ કરવામાં નિમિત્તભૂત તથા સહાયકત થનાર દાતા કુટુંબનાં પણ પાંચ ફોટોએ આપવામાં આવ્યા છે, અને તે રીતે તેમના કાજને અદા કરવાની પણ કાળજી રાખવામાં આવી છે.

આ બધું ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના હતિદાસમાં નવી બાત પાડનારું લાગે છે, તથા એક વજાએ જ્ઞાતબંધુ છે તેમ, શ્રી. ગુનશીનો હંતરપર્યં વતા કેટલીય મુદ્દા-વિષયગાંઠી ગયેલી પ્રવૃત્તિઓ નવીન જીવન, નવીન ઉદ્ઘાસ, અને નવીન રૂપ-રંગે ખીટી કૂલી ગઈ છે, તેનું આ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ કહેવાય. અને એ નવચીવન નેટલું બાલ ઉદ્ઘાસ, રૂપ-રંગ અને નવી નવી દોહમાં પ્રગર, તેટલું જ આંતરિક મૂલ્યની બાલતમાં પણ થેડું બને હો તેથી રૂડું બીજું તું હોય ?

પરિષદના મંત્રીઓએ, શ્રી. ગુનશીના મનમાં એક બાલકાગમી જ હેમચંદ્રાચાર્યનું પાત્ર કેવી રીતે લેખું થતું ગયું, અને વિકાસ પામતું પામતું હવેરે આ સત્રમાં કેવી રીતે પરિણમ્યું, તેનો હતિદાસ આપ્યો છે. શ્રી.

ગુનશી પણ પોતાના બાપલમાં રેવમુએ જીવે છે કે, શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યને 'ગુજરાતી નાદિવ્યમાં પાછા લાવવાનો રવખાં હું મૂળથી સેવતો હતો. એ ઇચ્છા આજે સ્પષ્ટ થઈ છે, એ રવખાં આજે પાર પડ્યાં છે, અને હેમચંદ્રાચાર્ય આજે આપણી વચ્ચે પાછા જાગ્યા છે.'

શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યને પોતે તું ખાને છે તથા શ્રી તેમને 'આપણી વચ્ચે પાછા લાવવાની' આટલી પેરણે કરવી પડી, તેનાં કાદણ આવતાં શ્રી. ગુનશી પાતાની માનીતી કલ્પના આ પ્રમાણે રચી હતી છે :

૧. આજે આપણે જેને ગુજરાત કહીએ છીએ, એનો પિતા તો છે સિદ્ધરાજ. શીર્ષ અને બધવસાના તે રવખાંએ ગુજરાતમાં રાજકીય ક્રોધ રૂપથી સ્વરૂપ આપ્યું.

૨. પરંતુ જેણે ગુજરાતને કલ્પી, મુદ્દમાં ઉચ્ચારી, તેને સાહિત્ય વડે સરજી, અરિમતા આપી, તે તો છે હેમચંદ્ર.

તે અરિમતા એટલે શું તે રમનવતાં શ્રી. ગુનશી કહે છે : 'ગુજરાત પ્રાંત નથી, માત્ર જનસમુદાય નથી, માત્ર સાંસ્કૃતિક વ્યક્તિ નથી; એ તો પૈઠીધર ગુજરાતી-ઓએ સંસ્કૃતપૂર્વક સેવેલી, પૈઠીએ પૈઠીએ નવી સિંધ પામતી, સામુદાયિક ઇચ્છાસિદ્ધિએ સળગ બનેલી કૌતલ-માનના છે : એ ભાવનાનું તીન જ્ઞાન તે ગુજરાતની અરિમતા. એ અરિમતા હેમચંદ્રાચાર્યની કલ્પનામાં પ્રગી, જ્ઞાના માનસમાંથી સરસની પ્રગી હતી તેમ.' (પૃ. ૩૭)

આગળ ચાલતાં તે જણાવે છે : 'સિદ્ધરાજના વિજયોમાં, ધનિકોની વ્યાપારસિદ્ધિમાં, લેહોના જનજામી ઉત્સાહમાં, એમની કલ્પનાએ એક અને અપૂર્વ ગુજરાતનું દર્શન ક્યું'. જૈન સાધુને સાદલિક એવું પરિશ્રમજ્ઞ ત્યાંથી એમણે એમની કલ્પનાના ગુજરાતને ચરણે જીવન થયું. એમની સર્જકતાએ નવી કલ્પનાસૃષ્ટિ રચી..... એમણે વિદાને જીવ્યા, અવાજ જ્ઞાનને વણેલી વિદ્યા રચી. એમણે ગુજરાતીઓને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જ્ઞાન આપ્યું. એ મુલસદીઓમાં પૂર્યા અને રાજદા-ધિકાર પર નેતિક સત્તા બેસાડી. ગદરવાકાંક્ષાથી લેખન ગુજરાતની મદત્તાને રજાદે આપ્યો. પણ એ રૂપાંતર એ મદનને કલ્પનાજન્ય અપૂર્વતાનો એમણે એવ ચડાવેલો...તેરતા ચરકારને સામાન્યથી શોભતી સાં-સમુદની કલ્પનામાંથી એક અને અવિશ્વાસ્ય ગુજરાત બનાવ પાડ્યું.'

આ કલ્પનાને અગ્રગણ્ય જ્ઞાતો આજની એક નકી દર્શકત સાથે જોડી દઈ, આખી વસ્તુને નકરતાનો એવ આપવાની શ્રી. ગુનશીની કુશળતા જોવા જેવી છે : 'ફરીથી ગુજરાતના એક મોઢ વળિયાએ (અર્થાત્

માંથીએ : હેમચંદ્રાચાર્ય' પણ ધંધુલાના એક મોટ વાણિયા હતા એ અહીં યાદ રાખવાનું છે.) બ્રહ્મી, બુદ્ધિથી, મુત્સદીગીરીથી, આત્મભળથી ગુજરાતને અને સારે દિ'દને નહું રચપ આપ્યું છે. એની પ્રેરણાથી પ્રતાપ ને સંસ્કાર, સાહિત્ય ને સેવાનો સાગર ઊભર્યો છે. તેનાં તે નૈતિક શાસનો વધારે સર્વવ્યાપી લિપિએ ફરી લખાયાં છે. સિદ્ધહેમે સરભળ્યું, તેને માંથીએએ હૃદયપુષ્પ બનાવ્યું. ગુજરાત આજે કવિધરને આંગણે ઊભું છે: એક વીર, એક સાહિત્યકાર ને એક મહાત્મા એ ત્રિપુટીની રાત્રિ, બુદ્ધિ, ને વ્યવસ્થાશીલતાનું ધણી." (પૃ. ૩૮)

અર્થાત્ રાત્રિ, બુદ્ધિ, ને વ્યવસ્થાશીલતા એ ત્રણ પાસાંવાળી ગુજરાતની અરિમતામાંથી બુદ્ધિથી પાસાને આપાવનાર શ્રી. હેમચંદ્રની રમૂતિને ગુજરાતમાં પાછી ટાણ કશવવાની કક્ષતા આ સત્ર પાછળ છે, એ રપણ દેખાય છે. શ્રી. મુનશી તો એટલે મુધી કહેવા માગે છે કે, ગુજરાત એવી રવત્ર વરતું દર્શન પેદેશવેદેહું હેમચંદ્રાચાર્યે ન હતું; અને તે દર્શનને રચાથી તથા મૂર્તિમંદ કરવા ન હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના વતિહવનની શાંતિને પણ જીતી કરીને પોતાની સર્વ જીવન-પ્રવૃત્તિ આદરી.

અલબત્ત, હેમચંદ્રાચાર્યે જે પોતાનું જીવન આપ્યું, તે વરતું બધું ગુજરાતનું કોઈ અપૂર્વ દર્શન હતું કે રાત્ર્યસત્તાને આશ્રયે દેતેદર્મક થયેલા પોતાના જીવ સંપ્રદાયનું કંઈક નિરૂપ દર્શન હતું, એ બાબત ચર્ચાર્થ છે. હેમચંદ્રની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ પણ, ગુજરાતને અને ગુજરાતીઓને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રવાન બ્રાવવા યા ગુજરાતને 'સાહિત્ય વડે સરજ અરિમતા' આપવા સારુ પ્રવૃત્તિ હતી, કે નૈતિકધર્મીઓ પાસે બ્રાહ્મણધર્મીઓ જેવાં વિવિધ શાસ્ત્રો ન હોવાથી તેમને અન્ય ધર્મીઓનાં શાસ્ત્રો ભણવાથી હીણપત ભોગવવું પડતું હતું, તે દૂર કરવાની વૃત્તિથી હજુની હતી, એ બાબત પણ એટલી ન રાહ-રપદ છે. નેક, આવી બધી બાબતોને આગળ લાખ્યા વિના કોઈ વ્યક્તિની મહત્તાનું સ્વતંત્ર દેવવન-કીર્દન થઈ શકે, અને કરવું ન જોઈએ. તોપણ નક્કર પ્રમાણિતીય ને આવી બધી કુશંકાઓનું નિરસન થઈ શકતું હોય તો તે કરી લેવું એ આવશ્યક તથા હતાપણ-બરેહું તો છે ન, આખા આ પુસ્તકમાં એ તત્વો પ્રવલ થયેલા નહોતે ન પડ્યો.

પુસ્તકના પાછીના ભાગમાં આ સત્ર અંગે 'મણેલા, આવેલા; રવીક્ષરાયેલા, ને હજીએલાયેલા લેખો, નિબંધો અને ભાષણોનો સંગ્રહ' છે. તે નિબંધોમાં શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યની જીવનકથા, સિદ્ધરાજ કુમારપાળ ઉપરનો તેમનો પ્રભાવ, તેમની સાહિત્યશૃતિઓ, રાત્ર્યસત્તા દ્વારા પર્તવેશી અમારિસપણા, ચરેરે

બાળોનું વર્ણન છે. એમાં હેમચંદ્રાચાર્યની જીવન-કથાની કે સાહિત્યપ્રવૃત્તિની એકની એક વિગતોનું જુદાં જુદાં લેખમતા જુદાં જુદાં લેખોમાં પુનરાવર્તન અને વિષયેપણુ વારંવાર થયા હંદ છે. આવા સમદષ્ટ અંગે મટિ નિર્ણયો મંજાવવી વખતે, એ વિષયના જુદાં જુદાં વિભાગો પાડો, તે તે વિભાગના અભ્યાસી કે નાનકડે પાસે (તેમાં પછી પર-પ્રાંત કે પરેશ એવા પચાસ ન રાખે તોપણ ચાલે) નિર્ણયો આમ ત્રવા જોઈએ. તો આખા અંગમાં એક સંગ્રહ વરતું બીજી થતી નય, નહામું પુનરાવર્તન બધે, અને જુદાં જુદાં પાસાંની યથાયાગ્ય ઇચ્છી રાખ. તેને બદલે અંગે તેમ 'મણેલા, આવેલા, રવીક્ષરાયેલા' બધા લેખોને ભેગા છાપી ન ખવાથી કહું અત્યવનું પ્રયોગન સિદ્ધ થતું નથી; લેખક પુનરાવર્તન કે પર્વાપર વિરોધના પ્રસંગો પણ આવે છે. જેમ કે, પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં એક લેખક, હેમચંદ્રાચાર્ય' વિષે 'રાસભાગા'માં નેધાચેવ એક દંતકથા કથર, તેની દંતકથાએને સંધરવા — રત્ન કરવા બાબત કીમત રે છે. (પા. ૭૩) તે દંતકથામાં જેમ જણાવેલું છે કે, રા'દ્રાચાર્યે મહાન મુધી દેશમાં ઊછળતાં પાણી પોતાની અદ્ભુત શક્તિથી ઉપભવ્યાં, અને તેમાં એક હોટી તરતી દેખાડી, હેમચંદ્રાચાર્યે ઊછળતાં પૂરમાંથી ભયવા બેચી બારી. એથી તે માયાથી હોડીમાં કુદ્યા માર્યો, પરંતુ નીચેની દુરસળાથી ઉપર અંગાઈને તે નાશ પાડ્યા. ન્યારે બીજે એક લેખક આ ન અંગમાં (પૃ. ૧૧૭) હેમચંદ્રાચાર્ય' વિષેની (દંતકથા કહેનાય તેવી) અનુકૂળ કથાને બીજે સાચી બીના હોય તેવા ખડાટોપથી રત્ન કરે છે. તેમાં એમ જણાવ્યું છે કે, સોમનાથનાં દર્શને ગયેલા કુમારપાળને સોમનાથ મહાદેવે સ્વયં સાક્ષાત્ પ્રગટ થઈને રાખને કહ્યું કે, તું આ હેમાચાર્યને રખે સામાન્ય જીવ સામું માનતો; તે તો પરાક્ષ સાથે એટલા પારેલા મહાત્મા છે, અને એ તને જે માગે નવાવે, તેને તું નિઃસંશય સુક્તિનો સાચો માગે સમજાવે.

કેટલીક વાર થોડાં વિગતો અને પ્રમાણો આપ્યા. વિના જોરજોરથી કહેલા માત્ર અદોભાવની અસર અભવવા વાગ્ય ઉપર ઊભરી ન થાય છે. એ દૃષ્ટિએ આ અંગમાં સંક્રાંતિયો નિબંધોમાં વારંવાર આવતા હેમચંદ્રાચાર્યના અદોભાવની, જેને હેમચંદ્રાચાર્ય' વિષે પ્રથમથી કરી આવ્ય નથી, એવા વાચક ઉપર શી અસર થાય, તે વિચારવા જેવું છે. આવા સંપ્રદાયોના સંપાદન વખતે, અને તેમાંજ ન્યારે એ વ્યક્તિ કંઈક અંશે જુદાઈ ગઈ હોય અને તેને નવેસર લોકો આગળ રત્ન કરવાની હોય, કે તે વ્યક્તિ અમુક સંપ્રદાયની હોય અને હવે સંપ્રદાયમાં તેના વિષે અમુક ચિત્રક માન્યતાઓ ચાલી આવતી હોય, ત્યારે તો ખાસ ખ્યાલમાં રાખવું જોઈએ.

આ સંપ્રદાયમાં આવેલા લેખોમાં નિરૂપિત થયેલી હેમચંદ્રાચાર્યની જીવનકથા વાંચનાં આત્માર ઉપર જ પડેલી છાપ અને નિખાલસપણે કબૂલ કરી દઈએ છીએ : તે એ કે, હેમચંદ્રાચાર્યની પ્રવૃત્તિનો મુખ્ય હેતુ, પોતાની અદ્ભુત શક્તિથી તે સમયના પ્રતાપી રાજાને આજી, તેની દ્વારા પોતાના જીવનશાસનની પ્રજાલના કરવાનો હતો. એ રાજાને આજીવા, ખુશ કરવા આરે તેમણે પોતાના યતિધર્મની મર્યાદાઓની સામે પણ જોડું નથી એ સૂચિત કરતો પુસ્તકમાં આવેલો એક દાખલો અહીં ઠાંકું. સિદ્ધરાજની માગણીથી લખેલા સિદ્ધદેવ-વ્યાકરણના આઠ અધ્યાયોના દરેકના ચાર ચાર એમ કુલ ૩૨ પાંદોને છેડે તેમણે એક એક શ્લોક મૂક્યો છે, તે દરેકમાં તેમણે સિદ્ધરાજનું તથા તેના રાજવંશનું વર્ણન કર્યું છે. ૧૩મા પાંદોને અંતે આ પ્રમાણે શ્લોક છે :

કુવેન કુંતલશૈલિક્યં, મધ્યદેશં તિપીડયન્ ।

જન્મેષુ વિલક્ષન્ મુલેર્ભત્તજ્ઞુદ્ સીમમૂલતિઃ ॥

અર્થાત્ ભૂમિરૂપી નાધિકા-કામિનીના કુંતલ-કેશકમ્પને શિથિલ કરતો, તેણીના મધ્યપ્રદેશ-કરીપ્રદેશને કચરતો અને તેણીનાં અંગો ઉપર વિલાસ કરતો, ભીમરાજ તેનો યથાર્થ ભર્તા થયો.

આમ, આ શ્લોકમાં એક બાજુ નાધિકા સચેના સંયોજનશ્રમારના ઉપાદાશ વર્ણન સાથે બીજી બાજુ શબ્દમેલપથી એવો અર્થ પણ વ્યક્ત કરવાનો ઇરાદો રાખવામાં આવ્યો છે કે, કુંતલ નામના દેશ ઉપર ચડાઈ કરી, ત્યાંના લોકોને દીક્ષા કરતો. મધ્યપ્રદેશના લોકોને પીડા આપતો, તથા અંધ દેશ હતો ત્યાં વિલાસ કરતો, ભીમદેવ આખી પૃથ્વીના સ્વામી બ-યો. (પુસ્તકમાં પ. ૨૧૫ થી ૨૩૩માં, આ બધા શ્લોકો ભાષાંતર સાથે આપેલા છે.)

અજબત, આમાં આમ તો બોદું કર્યું નથી; પરંતુ એક યતિરાજ રાજવંશની પ્રશંસા આ રીતે કરે, ત્યારે તરત સવાલ ઊભો થાય છે. હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાનો અવધાસકાળ કયાં કયાં રાસોના પરિસીલનમાં ગાળ્યો હતો, અને તેમના શુરુએ તેમનું યદતર કેવો રીતે કેવા ધરદાથી કર્યું હતું, તે પણ આ ઉપરથી જણાઈ આવે છે.

હેમચંદ્રાચાર્યના કુમારપાળ સાચેના તેમના સર્વ-ધર્મસંગમત્તને લગતા કેટલાક પ્રસંગો પણ આ લેખોમાં મેળાયા છે. પરંતુ ત્રિમિશ્રણકાપુરુષવિત્તમાં અવિધ્વા-બાળીરે કુમારપાળની બાળતામાં મહાવીરને મેલિ એ રાખેલા મુકાબા છે, (પ. ૬૮-૧૦૦) તે ઉપરથી લાગવા વિના રહેતું નથી કે, એ સર્વધર્મસંગમત્ત પણ ધીરે ધીરે શેષધર્મી રાજાને પદ્માળવા પારણ કરેલો આગત્તક ભાવ નહોતો મું ?

ઉપરાંત, હેમચંદ્રાચાર્યના જીવનકાળ ઉપર કવિદાસે પણ પોતાનો ચુકાદો આપી દીધો છે. એટલે અંશે રાજસત્તાને વશમાં લઈ હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના જીવન સંપ્રદાયની પ્રજાલના કરવા કમ્પ્યું. તેટલા પ્રમાણમાં તે અરિથર-દાણુલ્લુર પણ નીવડી. હેમચંદ્રાચાર્યના અવસાન પછી બેત્રીસ દિવસે કુમારપાળના શેષ ભત્રીજ અભયપાળે વિધવ્રયોગથી કુમારપાળને મારી નાખ્યો, અને ભતે ગાદીએ બેઠાં. ગાદીએ આવીને તરત તેણે જેનો ઉપર વળતો જીવમ શરૂ કર્યો; પોતાના પુરોગામી રાજાઓએ બંધાવેલા અનેક જૈન પ્રાસાદો તોડાવી નાંખ્યા અને કુમારપાળના દરબારમાં મદત્તવના જણાવા હેમચંદ્રાચાર્યના શિષ્ય રામચંદ્રને તથાવેલા પતરા ઉપર લેસાડીને મારી નાખ્યો. યાદ રાખવાનું છે કે, હેમચંદ્રાચાર્યનો એક શિષ્ય ભાલચંદ્ર જ અભયપાળના પક્ષમાં હતો અને તેની દોરવણીથી જ આ ખૂન થવાં હતું. (પ. ૧૩૩)

અરુ, એ બધો રાજકીય અને સાંપ્રદાયિક અપદ્ધવાનો ભાગ પડતો મૂકી, હેમચંદ્રાચાર્યનું એક વ્યક્તિ તરીકે સ્વતંત્ર મૂલ્ય આંકીએ તો મું ? તો તરત જ તે મહા-પુરુષની અનેકમુખી વિભૂતિ આપણને મુગ્ધ કરી છે, અને તે પુરુષ શુભરાતી હતો એ વસ્તુ આપણમાં અંભિમાનનો, અંદિમતાનો સંચાર કરે છે. તેમના સાહિત્યકથા એક અનોખી શુભરાતી દબતા બ્રંથો છે પાછલા લેખકોના બધા બ્રંથો જોઈ-વપારી, તેમનું યથા-યોગ્ય તોલન કરી, તેમના વસ્તુને લલિત કમમાં ઝીંટી, એક સર્વસંગ્રાહી બ્રંથ લેખો કરવાની તેમની દબ બાન બેથે તેવી છે. તેમણે સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં કેટલો સ્વતંત્ર કાળો પણ આપેલો છે. અને તેનું યથોચિત્ત ઈર્ગન અપુસ્તકના એક-બે નિબંધો ઉપરથી થાય છે.

એ સમયે શુભરાતીનું સંસ્કરણ આપણને ત્રણ પ્રેરક નીવડે તેવું છે; અને તેથી, આ રીતે તેમનું સ્મરણ-સત્ત જીવનવાની કલ્પના કરવાર તથા તેને ભૂતિમત્ત કરવામાં બાજુ લેવાર સોનો આભાર માનવો પડે છે.

“અભ્યાસી”

દેશદેશાવરમાં [આપણે કલકાત, દેશ અને દુનિયા] : લેન્ડ વરપસાઈ પટેલ, રોમલભાઈ પટેલ, અને બંબાલાલ ઉનાવાદાર; પ્રકાશક—વેરા એન્ડ કંપની, મુંબઈ ૫૪ ૧૬૦; દિ. નવ આના.

જેટલા દસકામાં ભોજાળનાં યજ્ઞાં પુરુષો નખાયાં છે, અને તે દરેકના લેખકોએ પોતાની પદ્ધતિનું સમર્થન કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, જેટલા દસકા પહેલાં ભોજાળના વિષય તરફ પૂરું ધ્યાન આપાં ન હતું. પ્રાચીન મુળાઓમાં તો પર્વતો, નદીઓ, રહેલો વગેરેનાં નામ

ગોખાવવામાં જ ભૂગોળનું શિક્ષણ સમાપ્ત થયું ગણાવું. પરિણામ એ આવતું કે, પોતે ભૂગોળ શરૂ માટે શીખે છે તે વિદ્યાર્થીને સમજાતું નહિ. અને ભૂગોળનું જ્ઞાન વિદ્યાર્થીને કેમ આપતું તે શિક્ષકને સ્પષ્ટ નહિ. છેલ્લા દસકામાં ભૂગોળનાં બહાર પડેલાં પુસ્તકોમાં પોતાની નવી ભાત પાડતું આ પુસ્તક ખરેખર આવશ્યકને પાત્ર છે.

ભૂગોળના શિક્ષણમાં રાજકીય વિભાગોની દૃષ્ટિ જ આજ સુધી રાખવામાં આવતી. પણ કાણજીવી રાજકીય વિભાગોની દૃષ્ટિ નહિ રાખતાં કુદરતી પ્રદેશોની દૃષ્ટિએ શિક્ષણ આપતું એ જ યોગ્ય પદ્ધતિ છે, એમ તમે શિક્ષણ-શાસ્ત્રીઓએ સ્વીકારવા માંડ્યું છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં પણ તે જ રીતે વિષયની છલાવટ કરેલી છે.

‘આજકાને સ્વાભાવિકતા નેટલી રુચે છે તેટલો જ અણગમો તેમને દૈનિક શિક્ષાચાર માટે હોય છે,’ એ શ્રી. વિક્રમરાય ધાટ્ટનું વિધાન અમને સાચું લાગે છે. અને તેથી જ તેમનું ‘દેશદેશના લોકો’નું પુસ્તક એ દૈનિક શિક્ષાચારમાંથી બચી શક્યું અને થોડા વખતમાં જ લોકપ્રિય થઈ શક્યું. વિદ્યાર્થીઓ અને મોટેરાંઓ નવલકથાની જેમ રસથી વાંચી શકે એવી ટળથી, તે પુસ્તકની જેમ, આ પુસ્તક પણ લખાયું છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં શૈલી એકસરખી નહિ રાખતાં દરેક પ્રકરણે તેમાં વિવિધતા આણવાનો સેખકોએ પ્રયત્ન કર્યો છે. શૈલીની ભિન્નતા હોવા છતાં દરેક પ્રકરણમાં નક્કી કરેલા એકોને અનુલક્ષીને જ ને તે પ્રકરણ તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. દરેક એકોમાં વસતા લોકોનાં ખોરાક, પહેરવેશ, ઘર, ધંધા, રહેણીકરણી વગેરેની ચર્ચા, તેમની આત્મજાળના ભૌગોલિક સંબંધોનો સંબંધ દર્શાવી, કરી છે. પર્વતો અને દ્વાપમાનને લોકજીવન સાથે જુઓ છે. દુકાન, દરેક એકમનાં મનુષ્યજીવનની સંપૂર્ણ પ્રતિતિ આપણને દરેક પ્રકરણ વાંચ્યા પછી થાય છે.

કેટલીક વસ્તુઓ આંકડાનાં પ્રમાણે કરતાં વિદ્યાર્થીઓ ધરમથુ દાખલાઓથી ઝટ સમજી શકે છે. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં એવા દાખલાઓનો સારો ઉપયોગ કર્યો છે. જેમ કે ‘પૃથ્વીના ગોળાને બાવમાં લેવા માટે ઝાંઝામાં ઝાંઝા બે કરોડ ને ઝાંઝાજીરે લાખ માણસો જોઈએ.’ [પાનું ૧]; ‘અમદાવાદમાં દરરોજ બે ઢલર માંડે સુધી આદમી જેમ લાંડું પાથરી શકાય તેટલું કાપડ વણાય છે.’ [પાનું ૧૪]; ‘ગુજરાતમાં ડેઠ દમણથી માંડીને મહેમંદાવાદ સુધીના બ્રિટિશ મુલકમાં નેટલી વસી છે તેટલી ગુંબઈની વસી છે. [પાનું ૪૪]’ વગેરે, આ ઉપરાંત મુંબઈ હાલકામાં ટોરની સંખ્યા જતાવવા માટે એક બરાબર દશ લાખ એ પ્રમાણથી ગણ્ય, થોડાં, બહાર વગેરેનું ચિત્ર તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે તે પણ વિદ્યાર્થીના મનજમાં ઝટ બેસી નય એવું છે.

વિદ્યાર્થીનું સામાન્ય જ્ઞાન ખૂબ વધે એ દૃષ્ટિ પણ આ પુસ્તકમાં રખાયેલી છે. ‘ભરૂચ તરફના વહોરાઓનો સફેદ ફેંટો, સફેદ પહેરણ તથા ધોતિયું અને સફેદ કે રંગેલી કાઠીબેરેટનું ધ્યાન ખેંચે છે’ [પાનું ૨૫] અને ‘મલખારમાં વર પાવણીને સાસરે નય છે અને બાપનો વારસો ટીકારો નહિ પણ ટીકરીને મળે છે’ [પાનું ૧૩૦] એવી ઝીણવટથી આપેલી જરૂરી વિગતો આપણને બીજાં પુસ્તકોમાં જાણી મળતી નથી. શિવાજી, ગાંધીજી વગેરે મહાપુરુષોનાં જન્મસ્થળો, વીજળીની માકીઓ, ખાખોલીનું કારખાનું, મરાઠી ખોરાક, દરેક પ્રદેશની જુદી જુદી ખાસિયતો, ચરોડોની જેલ અને આપણી સ્વરાજકથ, મીરાજનું દવાખાનું અને ગુજરાતનો તેની સાથેના સંબંધ, રોરકી કેમ વધાય, લીલી દ્રાક્ષ ખૂબ ભાને છે પણ તેનું જલન કરતું કેટલું કઠણ છે તે, વઘટ દેંટ વગેરે ગિરિદંડોની રમતમાં વપરાતા શબ્દો જુલરાતી નહિ પણ કાનડી ભાષાના છે તે, મુરીના વેલા હોય છે ત્યારે એવો સોપારીના ઊડ હોય છે, ખિનપુરના ગોળ મુંબજની પડખાની ખાસિયત, વગેરે હાકીકતો વિદ્યાર્થીના સામાન્ય જ્ઞાનમાં ખૂબ વધારો કરે એવી છે, એ સહેજે સમજી શકાય એમ છે.

પ્રાથમિક શાળાના બોધા ધોરણના અભ્યાસક્રમ મુજબ આ પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. ‘પંચમહાદના માધરા અને નાયકડા, ડાંગના જંગલમાં વસતી રાનીપરજ, ચાણનાં જંગલોના વારલી, સહ્યાદ્રિના ડુમરાઓમાં રહેલા કાતકરી, બીલ જેવી જંગલી નલિઓ છે’ (પાનું ૩૮), એવું આ પુસ્તકનું લખાણ પ્રાથમિક શાળા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે તૈયાર આ નલિઓ વિષે તેમના મનજમાં હલકો અભિપ્રાય બેસે એવો ભય લાગે છે. તે નલિઓને જંગલી તરીકે વર્ણવવી તેના કરતાં ઝાઝી અથવા ખિનજીવવાથી કહેવી એ યોગ્ય ગણાય. વળી આ પુસ્તકમાં વપરાયેલા શબ્દો, જેવા કે પાવરયા, ખારપાલ, અનેકવિધ, મુલુવું, સેનકદાર, વિસ્તાર, નીરજ, અંધવત્સલ, સુતરક, મ્હરજી. વગેરે શાળા ધોરણના વિદ્યાર્થી માટે અધરા ગણાય એવા લાગે છે. તેવા શબ્દોની જગ્યાએ ઝટ સમજાય તેવા તેમના પથારી વપરાતા એટલા હતા.

ચરદેશોની નાની નાની નદીઓ અને તેમની મહત્તા વિદ્યાર્થીનું સ્થાવરના પ્રયત્ન ધણા વખતથી થતો આવ્યો છે. પણ સાથે સાથે આપણી નદીઓ વિષે તેમ કરવાનું કંઈ ભૂલી જવામાં આવે છે તે સમજાતું નથી. પૂના નજીની મૂળા અને મુકા, કાનડી પ્રદેશની પદમ્બા, મલખા, શરાવતી, વગેરે નાની નદીઓનો તે તે પ્રદેશના લોકજીવન સાથેના સંબંધ પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં જતાવવામાં આવ્યો છે તે દરેક રીતે યોગ્ય જ છે,

દરેક પ્રકરણને અતિ સ્વાધ્યાય માટે પ્રશ્નો મૂકેલા છે. વળી દરેક કુદરતી પ્રદેશની માહિતીનાં પ્રકરણોને અતિ પુનરાવર્તન માટે પ્રશ્નો આપેલા છે. પાઠ્યક્રમ બહુતર વાળું કરવામાં આ પ્રશ્નો ઠીક ઠીક મદદરૂપ થઈ શકે તેવા છે.

આને પ્રવર્તી કામજલ વગેરેની અતિશય જોંધવારીના નમૂનામાં આ પુસ્તકની કિમત પાઠકપુસ્તકના દિશાએ વધારે છે એમ કેમ કહી શકાય? આનુરૂપ સંજોગો વતાં તેની કિંમત ઝોલી ધરો એવી ખાતરી પ્રકાશકે આપણને આપી જ છે.

દરેક પ્રકરણની વિવિધ શૈલીનાં કારણે વધા ખાસ વિશિષ્ટ માહિતી આપનારું આ પુસ્તક હોઈ, શુભસંતના વિવાર્થોએ આ પુસ્તક મુશરો એમ અમરું માનવું છે. કુનિયાના દરેક મુખ્ય દેશનાં બાળકો ભારતે તે તે દેશની ખાસિયતો રબ્બ કરવું સંવાદરૂપે લખાણે આ પુસ્તકનું છેલ્લું પ્રકરણ બાળકો બનવી શકે તેવું છે. આનું સાદું પુસ્તક તૈયાર કરવા માટે લેખકોને અભિનંદન થતે છે અને ભવિષ્યમાં આપણને આવાં પુસ્તકો આપવા જ રહે એવી વિનંતી કરી વિરમીએ છીએ.

શાં. માં

કિશોર રામાયણ: લે: દેસાઈનાઈ નાથભાઈ પટેલ; પ્રકાશક: શુભધર્મ હર્ષાલિપ, મુંબઈ.

૨૯૦ ગાંધી સાક્ષ્ય'ઈ નરસિદ્ધાંસ રમારહમાબાનું આ ગોપુ' પુસ્તક છે.

આ પુસ્તકનું નામ કિશોર રામાયણ છે, પણ તે કિશોર અવસ્થાનાં પ્રવેશતા અગર તેા તેથી પણ એકાદ બે વર્ષ નાનાં બાળકો વાંચી શકે તેની સરજ ભાષામાં લખાયું છે. શુભસંતી પાંચમા તેમ જ છઠ્ઠા ધોરણમાં, અને માધ્યમિક શાળાનાં પહેલાં બે વર્ષમાં હવર વાચન તરીકે આ પુસ્તક બંધાયેલું આવે એમ લાગે છે. પુસ્તકને શાળાપંચાંગી બનાવવા યોગ્ય ઘણાં ટિપ્પણી પુસ્તકને અતિ જરૂર ખરી.

આજ બાલસાહિત્ય, કુમારસાહિત્ય, કિશોરસાહિત્ય વગેરે દરબાંધ છપાઈ બહાર પડે છે; પણ તે તે બધામાં વિપય, લાપા, અને એ વર્ગ માટે પુસ્તક લખાયું

હોવાનો દારો હોય છે તે વર્ગનું માનસ, એ તલ્લેખે મેળ ખાતા હોય છે એમ નથી એવા મળવું. કિશોર રામાયણ આ કુટિયી પર છે. આ પ્રયત્ન રત્નત્ય છે.

ખં. માં

સાભાર સ્વીકાર

નીચેનાં પુસ્તકો સખાલોચનને માટે મળ્યાં છે:

નિરુપમા: પ્રયોજક: 'મુદુલ'; પ્રકાશક: નવયુગ

પુસ્તક બંદાર, રાજકોટ, ૨-૦-૦.

વિજેતા: પ્રયોજક: મોહનલાલ ચૂ. ધામી, પ્રકાશક: નવયુગ પુસ્તક બંદાર, રાજકોટ, ૧-૮-૦.

કિન્દીની ટ્રેષ વાર્તાઓ: સંપાદક: હંન્દ વસાવડા; પ્રકાશક: ભારતીય સાહિત્ય સંધ, મુંબઈ અને અમદાવાદ, ૨-૮-૦.

મહાભારતોની સુખશક્તિ: લેખક: હંન્દ વસાવડા; પ્રકાશક: ભારતીય સાહિત્ય સંધ, મુંબઈ અને અમદાવાદ, ૨-૦-૦.

નફાકારક હુમલો: પ્રકાશક: મૂળજી હાલજી ચાવડા, સીડમરા, અંબાર-૬૫૭, ૩-૦-૦.

સ્વર્ગોનું દોહન: પ્રકાશક: પુસ્તકાલય સદાશી સદાશી મંડળ, વડોદરા, ૧-૮-૦.

સ્વાતિ: લેખક: 'કોલક', કવિતા ધાર્પલ, તેલુ રોડ, વિલેપારથે, મુંબઈ, ૧-૮-૦.

એશિયા ખંડના મતાન ધર્મો: લેખક: ધીરજલાલ રો. દેસાઈ; પ્રકાશક: શ્રી રામાયણ સેવા સમિતિ, અમદાવાદ, ૦-૫-૦.

બાળકોના વિવેકાનંદ: પ્રકાશક: શ્રી રામાયણ સેવા સમિતિ, અમદાવાદ.

ખંડરનો જુગ્મો: લેખક: બગીચ મહેતા; પ્રકાશક: ચર્ચ સાહિત્ય બંદાર, લાહી, ૦-૩-૦.

નીસ ટ્રી (Neem Tree): લેખક: બગીચ મહેતા; પ્રકાશક: ચેન. એમ. દાદરી ઈ. મુંબઈ, ૧-૦-૦.

પ્રકાશક: દક્ષિણ ભારત દિન્દી પ્રચાર સમા, મદ્રાસ, નાં નીચેનાં પુસ્તકો: સરલ કિન્દી બપોરેજી બાગ પલો ૦-૬-૦; ભા. રતો ૮-૧-૦.

રંચન પેહુ રહુ—પેલા બારણાની પાછળ, પારોના જ ખંડમાં. પરંતુ હું તેની ચાવી પોઈ બોઝ છું.

દાચ મેં માન રાખે દાચે ક્યાંક મૂળી રીધી છે.

અલિલ નિષ્ઠાન

માસિક વિવેચન

પરચો આપ્યો

એક મિત્રે નવા 'માનસી'ના અંકમાં આવેલી, તંત્રીની 'વાસરિકા'માંથી એક નોંધ વંચાવી. વાચકને યાદ હશે કે, ગયા વર્ષના ડિસેમ્બર-અંકમાં 'વિવેચના' પુસ્તક વિષે બાર્ડ 'અબ્બાસી'એ પોતાની સમાલોચના આપેલી. તેમાં એક આતું વાક્ય હતું:

'અહકા અને ગાળામાળીને વખતે ભેવામાં આવ્યું છે કે, મનનો ભાવ અનુરૂપ શબ્દોમાં અક્ત ન કરી શકવાથી, સાચા પક્ષવાળો પણ કદંબો દેખાઈ ખોટો દેર છે. વિવેચનામાં પણ જ્યારે ખામી બતાવવાની આવે કે મતભેદ બતાવવાની જરૂર પડે ત્યારે તેજેલા છતાં સચોટ શબ્દો વાપરતાં ન આવડે તો કાં તો વગર કહેવું અરૂપ રહી જઈ, વાચકના મનમાં તમારા અભિપ્રાય વિષે શંકા જન્માવે; અથવા જો જરૂર કરતાં વધારે શબ્દો વાપરી નાંખે તો તમે પોતે જ અહકલા કરી, વગરના સાચો અભિપ્રાય પણ માર્યો જાય.શ્રી. વિજયરાયની ચર્ચાઓ ખીલ કારણે શરૂ થયે છે. ઘણી વાર તેમના જગ્યા 'હાજિયા'ને મળતા જ બની જાય છે. ...' (પા. ૧૧૪)

એમ લાગે છે કે, આ લખાણ વાંચતવિંત શ્રી. વિજયરાયને જે અસર થઈ, તે સમવા દીધા વગર તેમણે એમની તા. ૬-૧૨-'૪૧ની વાસરીમાં તરત ટપકાવી. ને તે હવે એ માસ બાદ 'માનસી'માં પ્રસિદ્ધ કરી છે. એ વાંચતાં, બાર્ડ 'અબ્બાસી'ના નામનું 'મરણોત્તર લોકિક' જ કરવા તે ન બેઠાં હોય, એવું લાગે છે. અને એમ, શ્રી. 'અબ્બાસી'એ એમની વિવેચન-શૈલી વિષે, ઉપરના ઉત્તારમાં જે ટીકા કરી છે; તેનો સચોટ પુરાવો પણ આપ્યો છે, એમ ન કહેવાય ?

અંગત ચર્ચામાં પડી જતું એ બરોબર નથી. અમે માત્ર એટલું જ કહીએ કે, વિવેચન જો નિખાલસ થવું ઘટે, તો લેખકાએ શ્રી. વિજયરાયે એમની વાસરીની નોંધમાં બતાવ્યું છે એવું અસહિષ્ણુ આળાપણું ન રાખવું ઘટે. શ્રી. 'અબ્બાસી'એ એક વિવેચક તરીકે શ્રી. વિજયરાય, શ્રી. ત્રિવેદી, તથા શ્રી. પાઠક વિષે જે વિધાન કર્યું, એમાં કોઈ અંગતતા તો નથી જ. છતાં, તેના જવાબમાં એટલે સુધી કાળ

મુલાવવો કે, જાહેર પત્રનાં પાનાંમાં, શ્રી. 'અબ્બાસી' પક્ષી છે કે પશુ છે, એવો વિવેક (?) કરવા સુધી જતું રહેવાય, એ તો અશિષ્ટતામ કહેવાય.

એ નોંધમાં મારા સત્યાગ્રહ-ધર્મનું સ્પષ્ટન પણ બતાવ્યું છે, એ માટે આભાર. પણ પ્રસ્તુત પ્રસંગમાં કોઈ વાચિક હિંસા કર્યાની મને પ્રતીતિ થઈ નથી; પરંતુ 'માનસી'ની નોંધમાં તો તે બારોબાર બરી છે એમ કહું, તો તંત્રી ક્ષમા કરે.

શુ નથી જોઈતું ?

મયે. મહિને ગૂજરાત વિનય મંદિર અને શૈક ચિ. ન. વિદ્યાવિહારના વિદ્યાર્થીઓએ એક ચર્ચા કરી, ને દરવ પસાર કયો કે, પરીક્ષા-પદ્ધતિ ખરાબ છે ને તે બંધ થવી જોઈએ.

સ્વામી રામદાસ કમખંડપ સુધી આવી 'સાવધાન' થઈને નાહા તેમ, લાહોરમાં મેટ્રિકની પરીક્ષા આપવા વિદ્યાર્થીઓ આત્મા ખરા, પણ પ્રશ્નપત્ર જોઈ 'સાવધાન' થઈને તે ત્યાંથી ભાગ્યા, ને પરીક્ષક સામે વિરોધ-કર્ષક 'દેખાવડા' ર્યા.

લાહોરના વિદ્યાર્થીઓની ખાસ ફરિયાદ 'અધરી' પરીક્ષા સામે લાગે છે; અને વિદ્યાર્થીની સામાન્ય ફરિયાદ એ છે કે, પરીક્ષામાં નાપાત થવાય છે. જે પરીક્ષામાં પાસ થવાય તો તો, હું માનું છું કે, કોઈને પરીક્ષા સામે કોઈ કહેવું નથી, બંધે ગમે.

અને લોકશાહી-મિશ્ર-ટોળાશાહીના આ જમાનામાં જો લાહોરના વિદ્યાર્થીઓ પેટે સૌ કરવા લાગે, તો તો પરીક્ષાઓનું શું કરવું, તે લેવી કેમ કરીને, એ પ્રશ્ન આવી પડે ખરો. અને તો તો તે બંધ જ કરવી પડે ને! જોઈએ હવે લાહોરના અધિકારીઓ શું કરે છે. અને ખીજે બધે સૌ વિદ્યાર્થીઓ વિરોધ કરતા કરતાપ અત્યારે તો અબ્બાસી લાગી ગયા હશે, કેમ કે પરીક્ષા આવી છે.

શિક્ષણ અને શુદ્ધ

એ મઝી વર્ષથી શુદ્ધ ચાલે છે, અને આપણા દેશને તેમાં સડાવવામાં આવ્યો છે. આ માળામાં અનેક શિક્ષણવિષયક મેળાવડા થયા. આપણે ત્યાં જ

એ ત્રણ તો થઈ ગયા. આ બધાનું એક સામાન્ય લક્ષણ એ બોલું કે, આ સંમેલનોમાં યુદ્ધ વિષય નિષ્કલ્પ વેગળો જ રહેશે કે રખાતો આવ્યો છે. સામી બાજુએ, વિલાપતાનાં છાપાં પરથી જોવા મળે છે કે, ત્યાં શિક્ષણ-જગતનાં પણ યુદ્ધ સારી પેઠે વિચારણા જગતી છે. આ વિચારણા ભવિષ્યનું શિક્ષણ કેવું હોય તેટલે સુધી પહોંચે છે. યુદ્ધ કેમ થાય છે ને શિક્ષણની કઈ ખોટોને લીધે તે આવી પડે છે, ને તેનું શું કરવું, — એ પ્રકારના વિચારો ત્યાંનાં લોક કરે છે. પરંતુ આપણે ત્યાં ? જે બેએક મેળાવડા ગયે વર્ષે આપણે ત્યાં થયા તેમાં બાણે જ, યુદ્ધ ચાલે છે એ હકીકતે તેમની વિચારણા પર કશી અસર કરી હોય ! તો એને અંગે હિંદતા સીધા શિક્ષણના પ્રશ્નો વિચારવાની તો વાત જ શી ? આપણે ત્યાંની સરકાર તથા તેણે ગોઠવેલું આ પ્રકારનું જીવન-જડ શિક્ષણ, એ એક પર ઉપરની સ્થિતિ કરતાં વધુ કઠોર ટીકા ખીજી શી હોઈ શકે ? જીવન-જડતા એ જ મુશ્કામીનો મોરો યાપ નથી ?

યુદ્ધ સામે જીવનનું યુદ્ધ

યુદ્ધથી જગતને અવનવા અનુભવો યાપ છે. પ્રજા અને નાગરિકના સમસ્ત જીવનને તે વશીલી નાંખે છે. માત્ર તેમાંથી નવનીત નહિ, પણ વિગ્રાહ નીકળે છે એટલું જ. છતાં જીવન કદી વિનાશ બળ્યું જ નથી; એ તો અમર છે. એટલે યુદ્ધ સામે જગતની દૈવી જીવનશક્તિ પણ યુદ્ધ જ જમવે છે; મને તે ભોગે જીવન યુદ્ધ-મરણ સામે બૂંદે છે. તેમાં જો વિવેક, જ્ઞાન, અને માનવપ્રેમ હોય, તો યુદ્ધનું ઝેર કાંઈક અંશે યાદતી જેમ પણ અને.

યુદ્ધથી અપાર સાધન સામગ્રીના હુમાણ યાપ ને સામે જમા બાજુએ કાંઈ ન મળે. વળી સાધન સામગ્રીના વેપાર અને અવરજવર બંધ થાય. એટલે જાત જાતની તંગીઓ અનુભવમાં આવે. જીવન-શક્તિએ એમને ઓળંગી જતું જોઈએ; વિજ્ઞાન-શક્તિએ એમાં પોતાનું જીવનદાયી જ્ઞાન અર્પવું જોઈએ; અને મનુષ્યે પોતાની જિજ્ઞાસાને સોના રિતમાં સંપત્તી જોઈએ. દુનિયાનાં સ્વતંત્ર રાષ્ટ્રોમાં આ પ્રકારે ત્યાંની સરકારો વર્તે છે; લોકો પોતાની આગાહીની રક્ષા માટે, તેને માટે બધી રીતે હિંમુખ થઈ તત્પરતા ધરાવે છે.

હિંદ પારકાના હાથમાં છે. તેથી તેની સરકાર પોતાનું સામાન્ય સાચવવાને પોતાનો મુખ્ય ધર્મ માને છે. એટલે પ્રમુખે ઉપરના કામમાં સરકારની આગેવાની મળતી નથી. ખમીરદાર પ્રમુખ આપણે હોઈએ, તો સ્વેચ્છાએ એ આગેવાની આપણે આપમેળે જન્માવવી અને સાર્થક કરવી જોઈએ. ખાદી, મુદ-ઉલોમ, કાપડ ને જોરાકપાણીની કરકસર, વગેરે અંગેનાં કાગો તેથી આપણે ત્યાં ઝટ નથી થતાં. છતાં તે કરવામાં જ પ્રમુખીય સ્વરાજ જન્માવવાની તાકાતની કસરત રહેતી છે.

એક એવી ખીજ બાબત દવાની છે. વિલાપતાનાં યુદ્ધકાળ માટે દવાઓ કઈ વાપરવી, એના એક રાષ્ટ્રીય નિર્ધાર બહાર પાડ્યો છે. એ તૈયાર કરવામાં દષ્ટિ એ છે કે, તે સ્વદેશી હોય, જેથી પરદેશ પર અવલંબન ન રહે. આમાં આપણા વેદ દાકતરો માટે ને લોકો માટે ભારે ભોધ પડેશે છે. આપણે ત્યાં દાકતરો વિલાપતા દવાઓ જ ગીખ્યા; તેના ઉપર જ મોટે ભાગે નબ્યા. પરંતુ આજનો સમય જોઈ વર્તીને જો તેઓ શોધકામ કરી દેશે ચીજોનો વેદકીય ઉપયોગ કરવા સામે. તો યુદ્ધ જેવી આઠારી ચીજ પણ એટલો તો કાયદો કરે જ.

યુદ્ધ અને રમતોના જલસા

ખેલ-દિલી અંગ્રેજોમાં એક નૈતિક ગુણ જેવી વસ્તુ ગણાય છે. તમે લોકો અંગ્રેજોને ધર્મ-રહિત કહો તો એને જેવું ખોટું નહિ લાગે એવું ખોટું જો તેને ખેલ-દિલી વગરના કહો તો લાગશે. એટલે ખેલ તો યુદ્ધમાં પણ હોય, અને આજ સુધી એમ રહેવાયું કે, ઈટન હોરોના વિદ્યાર્થીઓએ રમતાં રમતાં સામાન્ય સંપાદનું છે. મતલબ કે, રમત અને યુદ્ધ વચ્ચે અંગ્રેજ પ્રમુખે વિસ્તવાદ નથી લાગતો.

પણ આ વસ્તુ આ યુદ્ધ ફેરફાર રમતોના મેળાવા દોઝ, મુકાબાજી જેવી લોકપ્રિય રમતોના મેળાવા અને એને મજાતા અંગત લોકરવાણીના જલસા જેવી બાજો પાસાને-ટમાં બદલ વિચારોના પ્રશ્ન બની સામે છે: યુદ્ધના કારખા કાળમાં આવી બાજોના નમે ખરી ! ઉપાડું છે કે, આવા ખેલો ને મોજામલ ધવું કરીને જે આરામ ને ધની લોક છે તે જ મલ્લુ શકે. પરંતુ યુદ્ધ જેવા સૌ પાસે મજાન સવન અને આપમેળે મજાતા કાળમાં, રમતના લોકવા અમુક જ

લોક લૂંટી શકે, એ તો ભારે પંચાતજનક થઈ પડે; તો તો રાષ્ટ્રીય એકતા સંભાળી વતની થઈ પડે.

આ બાબતમાં અમેરિકન માસિક ('હાર્પર્સ મેગેઝીન') માં એક લેખક નીચેની બીના લખે છે, તેમ અહીં ટાંકવા જેની છે. સૌને ખબર છે કે, વિલાયતમાં યુદ્ધની તંગીને લીધે જરૂરિયાતની ચીજો ઉપર માપબંધી એસાડવી પડી છે. એ માપબંધી સરકારે શરૂ કરી તે લોકોની માગણીથી, થયું એમ કે સરકારે કાપડ ખૂરી પડયું; તે બજારમાં મોંઘું કાપડ રહ્યું, જે મળી શકે, એટલે તે કાપડ ખરીદી શકનારને — એટલે કે ધનીને તેની તંગી ન પડે. પણ સામાન્ય ગરીબ લોકોને તો પડે જ. તેનું જ માંસ ઇત્યાદિ ખોરાકી ચીજોનું. મોંઘી વીણી હોટલોમાં ખાવ વધારે આપો તો જોઈએ તેટલું મળે. પરિણામે ગરીબ લોકો જ સોસલું પડે. પેશો લેખક કહે છે, 'ત્યારે અંગ્રેજ પ્રજાએ માપબંધી માગવા માંડી; સામાજિક ન્યાય સ્થાપવા માટે તેના નિના છૂટકા નહોતો!'

કાંઈકે આવી જ પરિસ્થિતિ રમતગમત અને મોજમજના જલસા બાબત થઈ હોય તો નવાઈ નહિ. કેમ કે, સર રૂટેજ્ઝ કિસે પોતાના પહેલા વ્યાખ્યાનમાં પાણીમેંટના નેતા તરીકે કહ્યું કે, 'આપણા દેશના ઇતિહાસની આ કોટાડીના સમયે પ્રજાનો જે સામો જુસ્સો અને નિષ્ઠા છે, તેની સાથે ઉપરની જાતના જલસા તદ્દન મેળ વખરના છે. એટલે ફત્તેલ મેળવવાનો આ દેશનો જે સંગીન અને ગંભીર હેતુ છે, તેને બાધ કરે એવી આ કે એને મળતી કાંઈ કિચાઓ દવે ચાલવા દેવામાં નહિ આવે. અંગત ઉડાઉપણું અને નાના ચોટા રૂપે યતો બીજો દરેક રીતનો બગાડ દૂર કરવો જ જોઈએ.'

અને આ સર ઝીલી લર્મને મુઠમંત્રીએ રમત-ગમત ઇત્યાદિ બાબત સાફ નીતિ જાહેર કરી કે, 'ત્યાં જરૂર લાગશે ત્યાં સરકાર નિયમો મૂકશે.

પૂર્વ પશ્ચિમની એકતા

જગતના પૂર્વ (દિશામાં જ નહિ, સંસ્કૃતિમાં પણ) દેશો તેના (એટલે રીતે) પશ્ચિમ દેશોની સાથે એકતા સાથે, એ મુજબના અને સુખ પ્રથમ બેડે તરફના

સમજણા અને વિચારવંત લોકોનાં રહ્યાં છે. પરંતુ તેઓ તો પોકારતા રહ્યા તે પૂર્વે બીજા એક પ્રકારની એકતા, જગતના બીજા જાતના લોકો માટે, આજે સિદ્ધ થઈ ગઈ છે: પશ્ચિમની યુદ્ધ-આગે પૂર્વને પણ પ્રત્યક્ષ રૂપે હવે ધેર્યું છે: જાપાને અમેરિકા ઉચ્ચેડે બેડે લગાઈ શરૂ કરી પૂર્વ પશ્ચિમને રાક્ષસી એકતાની તો ભેટ આપી છે.

પૂર્વથી પ્રકાશની પહેલ થઈ પશ્ચિમમાં જાય એ તો કુદરતી ન્યાય થયો. એ પ્રકાશ પાવક અને સામક હતો, અને છે. પરંતુ પશ્ચિમમાંથી જે 'પ્રકાશ' (કે 'ગરમી' ?) પૂર્વમાં આવ્યો, તેણે જગતભરમાં બિલકી મંઝા વહેવડાવી છે. તેનાં વિજ્ઞાન, મહાજન-શિક્ષણ, અને સંગઠિત યાંત્રિક કામ-કામને-કામ-શક્તિએ (નિરપેક્ષ રીતે તે બધાં ગમે તેવાં સારાં કંઠો, છતાં સાપેક્ષ જગતમાં) પ્રકાશ કરતાં ગરમી, પવિત્રતા કરતાં આબડાઉટ, સમગ્રતા કરતાં અલગતા, મિત્રતા કરતાં ચતુતા, ન્યાય કરતાં અન્યાય, પ્રેમ કરતાં વેર, એવા પ્રકારનાં માનવ-ચિત્તનાં ધાતક પાસાને જ વધારેપડનાં ઉશ્કેર્યો. અને આ પ્રક્રિયા છેલ્લાં બે સદીમાં લગભગ જગવ્યાપી બની; તેની સાથે, એ પ્રકારની વિભૂતિવાળા પશ્ચિમનો કબજો પણ જડ બનેલા પૂર્વ પર પૂરો બન્યો. એક જાપાન તેમાંથી બચ્યું, તે પૂર્વના પાવક ચેતન-બળે નહિ, પણ 'જેસોડા તેસા' ન્યાયે બનીને. તેણે દૂર પૂર્વમાં રહ્યા છતાં, દૂર પશ્ચિમના રાઢ લીધા. ત્યારે એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે, પૂર્વ દેશોમાં જાપાન દેશ ચીન કે હિંદની સરખામણીમાં કશી પુરાણ પરંપરા કે ખાનિયત ધરાવનાર દેશ બનાવો નથી. પોતાના વિકાસને અર્થે એ દેશ સૈકાંથી અને મુજોથી પરદેશ પર આશરો રાખતો આવ્યો છે. છેલ્લે તે દવે લગભગ એક સૈકાંથી પુરોપતો અનુવાપી બન્યો છે — પારકા સુલક તથા માત્ર ઉપર બદલાનમાં તથા તે અર્થે પોતાની રાક્ષસી શક્તિ વિકસાવવામાં તેણે પશ્ચિમ જેટલી દોશિયારી દાખવી છે. ત્યારે પોને પ્રવર્તીવેશો રાઢ જ સમજી શકવા જેટલા જડ એકાંતી પુરોપીય દેશોએ તેને માત્ર પણ આપ્યો — જાપાનને જગતના અમગવપ દેશોની પોતે મણેશી દરોજમાંનો એક મણ્યો. તેણે દવે, આજે જગતની નવી સ્વાધી વ્યવસ્થા માટે જે મારામારી અને ખેંચાણેથી પુરોપમાં

સરે થઈ છે, તેમાં અંપલાવ્યું છે. આથી બીજી રીતે અભ્યાસના યુદ્ધની ઈતિહાસ-સંગત સમજ મળી શકતી નથી. છતાં કેટલાક સ્વાર્થી લોકો હકીકત વિરુદ્ધ જઈનેય અવળા અથો કરી કાંઈ બધાવવા પ્રયે છે અને કહે છે કે, આ યુદ્ધ તો લોકશાહી અને સરમુખત્યારશાહી વચ્ચે છે. “આને લોકો તો બીચારા બધા દેશોમાં લશ્કરશાહીના ભોગ બનેલા છે. અને લશ્કરશાહી લોકશાહી તો નથી જ.”

સામાજ્યની આંતરરાષ્ટ્રીય આયુત્તિ

અગાઉ એક અંકમાં આખિસીનિયાના રાજ્ય હેલ સિલાસીના દરબાર બાબત લખ્યા પછી, હમણાં જુલાઈ, '૪૧ નો 'હીબર્ટ નર્નસ' નો અંક જેવા મળ્યો, તેમાં અંગ્રેજ વિદ્વાન જુલિયન હક્સલીનો એક મનનીય લેખ વાંચ્યો. તેમાં આ યુદ્ધ વિષે વિચારવા માટે સારી પેઠે સામગ્રી મળે છે, તે લખે છે:

‘બિટિશ સરકારે આખિસીનિયા બાબતની ચેતાની નીતિ કપારની ભરેલ કરી છે. બિટિશ સરકારે સ્પષ્ટ લાગે છે કે, આખિસીનિયાને કેટલાક સમય સુધી સારી પેઠે મદદની જરૂર રહેવાની; — સાધનસામગ્રીની મદદ ન નહિ, પણ તકિદોની સલાહની પણ; અને તકાઈ પૂરી થાય કે તરત બિટિશ સરકાર એવા હારો રાખે છે કે, આ પ્રદેશનાં આનંદક નિરીક્ષણ અને સલાહ વગેરે સાચુ એક આંતરરાષ્ટ્રીય મંડળની ગોઠવણ દરમી’

અને આ ગોઠવણમાં અમેરિકા પૂરી ભાગીદારી મે એવી તે ખરા મનથી આશા રાખે છે.

એટલે આખિસીનિયાને ત્યારે આ કીમતી સલાહ અને મદદનો ભોગ બનવું પડશે; અને ને આંતરરાષ્ટ્રીય હશે એટલે શું? કાઈ ને કાઈ મળતિયાં રાષ્ટ્રોનું જૂથ જ ને?

ગયા યુદ્ધે ‘મે-ડેટ’ જેવા નામથી પરમ્પા દેશો મિત્રરાજ્યોને આપ્યા હતા. એ કહેવાઈ સોંપણી, પણ બની મેંદા માલકી! આ યુદ્ધને અંતે પણ ‘મે-ડેટ’ ની નવી આદતિ નીકળશે કે શું?

તે જ લેખમાં હક્સલી આગળ કહે છે:

‘હિનિયાના લમ્પુટિય પ્રદેશો ભેડના હવમ નહેવાર માટે, રાષ્ટ્રીય ‘માલકી’ના પોરણી રોદશ અન્યવચા સારામાં સારો ભાગ’ નથી. ઉત્તરોત્તર થયતા

• શી તે એ લેખમાં નથી, અને બાધમાં અહીં તે પ્રજા થઈ દોષ તો વાંચવા નથી મળી.

જતા સ્વરાજ હવમ તે પ્રવેશોની પ્રજાઓની વિકાસ થવનને લાગે એકસરખી નીતિ નહીં કરવા માટે આંતરરાષ્ટ્રીય નિર્ણય અમુક અંશે જરૂરી છે. આની વિગતવાર પદ્ધતિ કઈ તે બાબત કશું ચોક્કસ કહી નીવડી શકે” નથી. પરંતુ આ નવી હવની સામાજ્યવાદી જવાબદારીમાં બાજુ લેવામાં પણ અમેરિકા ખુલા હશે એવી જાણ આશા રાખવામાં આવે છે. (નાજરી બીજાં અમે ક્યાં છે.)

પ્રાંતિક હિંદુસ્તાની-પ્રચારનું માધ્યમ

રાષ્ટ્રભાષા હિંદુસ્તાનીના પ્રચારને અંગે યવી પરીક્ષાઓમાં પસાર થતા વિદ્યાર્થીઓને પ્રમાણુપત્રો આપવા માટે શુભરાત્તનાં નાનાં મેટાં અનેક ગમેમાં મેળાવણા કરવામાં આવે છે. કેટલીક વાર એનું કામ હિંદુસ્તાનીમાં ચલાવવા પ્રયત્ન થતા જેવા તથા સંમિલ્યા છે. આ પ્રયત્નની પાછળ હેતુ એ હોય કે, તે નિમિત્તે લોકો રાષ્ટ્રભાષા સંમિલે અને બોલનારા બોલી શકે, આ હેતુ ન્યાય્ય છે; પણ એને સાધક માટે આ મેળાવડો અરથાન ગણાવું નોઈએ; તેને માટે બીજા પ્રકારે ખાસ મેળાવણા કે સીધા પ્રસંગો ગોઠવવા પડે. એટલે, વર્ધાની રાષ્ટ્રભાષાપ્રચાર સમિતિના મંત્રીની નીચેની નોંધ ‘રાષ્ટ્રભાષા સમાચાર’ના ટિસેમ્બર અંકમાં વાંચી મને આનંદ થયો:

‘સ્થાનિક કે પ્રાંતીય રાષ્ટ્રભાષા સમિતિઓની બધી કાયંવાહી પ્રાંતીય ભાષામાં જ થવી જોઈએ. કાયંવાં લેવાલ, ભરેલમખર વગેરે પણ હિંદીમાં ન હોવાં જોઈએ. હા, સમિતિઓમાં કાઈ હિંદી ભાષાના વિદ્વાન હાજર હોય તો તેઓ તો હિંદીમાં જાવશે જ. અહિંથી પ્રસિદ્ધ લોકોને શુદ્ધ હિંદી સાંમળવાનો ચોકો થયે એ સારી જ વાત છે. પરંતુ પ્રાંતીય કાયંક્તિઓએ તો ચેતાનાં બધાં કાયેમાં પ્રાંતીય ભાષાને જ કપયોગ કરવો જોઈએ. અને ચેતાના પ્રાંતના લોકોને રાષ્ટ્રભાષાપ્રચારની હિંદુ-ચાલનું મદદત્ત એમની સ્થાભાષામાં જ સમજવડું; એ સ્થાભાષિક અને કચિત છે. આપણા પ્રચારી ભરેલાં અધી જઈ રાષ્ટ્રભાષાને કુપયોગ પ્રાંતીય કાયેમાં કરે, તો ભલતરે એણું દહેવાતો પૂરો હક થઈ નય કે, રાષ્ટ્ર-ભાષાના આંદોલનથી પ્રાંતિક ભાષાઓનું ગૌરવ વધારવા હમણે આપણે તો પ્રાંતિક ભાષાઓનું ગૌરવ વધારવા હમણે છીએ. પસંદગા નહિ. એટલે આ બાબતમાં રાઈ પ્રકારે આપણે બદલ કરવી ન જોઈએ.’

શુભરાત્તના કાયંક્તિઓ આ તરફ ખાન આપે એવી વિનંતી છે.

અમારાં પ્રકાશનો

[સુબઈ કાલાકાના કેળવણી ખાતાએ મંજૂર કરેલાં છે.]

અનાચક્રિયોગ	૦-૨-૦	ચીનનો અવાજ	૦-૮-૦	મારી જીવનકથા-જવાહરલાલ	૩-૦-૦
અર્ધાનની પ્રતિભા	૦-૧-૨-૦	છઠી શોષણી	૦-૬-૦	નેહરુ	૩-૦-૦
અર્ધિય	૦-૮-૦	જયવનોઆવલી કાલનો પુરુષ	૦-૧૨-૦	મારી બ્યાપક કેળવણી	૧-૪-૦
બાલકપા	૧-૦-૦	જયજી	૦-૮-૦	ચંત્રની મર્યાદા	૦-૧૪-૦
પ્રાચીન આર્થિક પ્રશ્ન	૧-૦-૦	નવે મનુદી કરનારાઓને	૦-૩-૦	ચેરવડાના અનુભવ	૦-૧૨-૦
પાષાણ	૧-૪-૦	જિનામનકપાત્રમદ	૧-૪-૦	ચેમરાસ	૧-૦-૦
પાષાક દિહરતાન	૧-૦-૦	જવતા વહેવારો	૦-૧૨-૦	ચામૂલાપાનો ચૂનરાલી કોસ	૧-૮-૦
પ્રાય વિદ્યા આપ્તમાનવા	૨-૦-૦	જવનનો આનંદ	૧-૮-૦	શોકપોથી	૦-૧-૦
નાર્મીના વહેવારોનો કલેક્ટર	૩-૮-૦	જવનભારતી	૨-૮-૦	લોકમાતા	૦-૪-૦
માત્રમનનાવલિપાક પૃષ્ઠ	૦-૩-૦	જવનસંસ્કૃતિ	૨-૮-૦	વજુબ્યવરયા	૦-૬-૦
નવમવાસરી પ્રત્યે	૦-૨-૦	જેદિલ અને હાદિલ	૦-૬-૦	નર્મી શિક્ષણ ચોળના	૦-૧૦-૦
નાકકાસાઅનાં મૂળતત્ત્વો	૧-૪-૦	ત્યાગમૃતિ	૦-૧૨-૦	વાદ્યમીકિનો જ્ય	૦-૬-૦
શિલ્પ પ્રિચ્છ	૦-૧-૦	ત્યારે કરીશું શું ?	૧-૦-૦	વિદાય વેળાએ	૦-૮-૦
ગ્રાધર્મનું જીવન	૦-૧૦-૦	ત્રણ વાર્તાઓ	૦-૧૨-૦	વિરાજવડ	૦-૧૦-૦
લોક ધર્મયુદ્ધ	૦-૬-૦	૬૦ આઠ ના સત્યાગ્રહનો		વિશ્વશાંતિ	૦-૨-૦
મોતરાલી શીવાયે	૦-૬-૦	હતિલાસ ભા. ૧-૨	૧-૧૨-૦	બ્યાપક ધર્મશાવના	૦-૧૪-૦
કર્મચેત્ર	૦-૬-૦	ધર્મમંથન	૦-૧૨-૦	શિક્ષણ વ્યાખ્યાનમાળા	૦-૭-૦
કર્મી અવવાસરોતિનું શામિ	૦-૧૦-૦	નવલક્ષ્યાવલિ	૨-૦-૦	મોમદની જીવનવાત	૦-૮-૦
કાવ્ય પરિચય ભાગ ૧-૨	૧-૬-૦	નાથાનાં તત્ત્વો	૨-૮-૦	મોમદનામવત	૧-૮-૦
કાવ્યપ્રકાશ	૧-૮-૦	“ નીતિનામને માર્ગ ”	૦-૪-૦	મોરાલચંદ્રનાં વિચારરત્નો	૦-૧૨-૦
કુદકુકાધાપનાં ત્રણ રત્નો	૦-૬-૦	પહેલી શોષણી	૦-૧૦-૦	મોમદાવીર-કથા	૨-૮-૦
કુવરબાઈનું માથેકું	૦-૬-૦	પાપ, પુણ્ય અને અંશંક	૦-૧૨-૦	સત્યાગ્રહની મર્યાદા	૧-૪-૦
કેળવણીના પાયા	૧-૦-૦	પરિચય શોષણી	૦-૫-૦	સત્યાગ્રહની મોમદાસ	૦-૧૪-૦
કેળવણીનો કોષરો	૧-૦-૦	પ્રમાણસાક્ષરવેરિકા	૨-૦-૦	સત્યાગ્રહી મેરીશન	૧-૦-૦
હોસિકાખ્યાન	૦-૩-૦	પ્રાચીન સાહિત્ય	૦-૭-૦	સત્યપ્રતિ પ્રકરણ	૧-૮-૦
ખરી કેળવણી	૦-૧૨-૦	બાપુ	૦-૧૨-૦	સામાધિમાર્ગ	૦-૮-૦
અર્ધાનવાપ્રવેશિકા	૦-૧૨-૦	ખારડોલી સત્યાગ્રહનો		સત્યેકથ	૦-૧-૬
ખિરકાકોશ (જેડણી માટે)	૦-૮-૦	હતિલાસ	૧-૧૨-૦	સદનનંદ રવામી	૦-૧૦-૦
આમોગરી	૦-૬-૦	છીલ શોષણી	૦-૨-૬	સદાચરિત	૧-૪-૦
આંધીજી	૦-૬-૦	જુહારિત	૧-૪-૦	સંત ક્રાન્સિસ	૦-૩-૦
આંધીજીની સાધના	૧-૪-૦	જુહલીલા	૦-૧૨-૦	સાતમી શોષણી	૦-૭-૦
આંધીવિવારોદાન	૦-૬-૦	બોહસધરા પરિચય	૨-૦-૦	સાર્થ ચૂનરાલી જેડણીકોસ	૪-૦-૦
ગીતાપ્રવિન	૦-૨-૬	બકોરેનો પ્રવાસ	૦-૩-૦	સોલાહીજી	૦-૧૨-૦
ગીતાપ્રવેશિકા	૦-૪-૦	બગવતીસાર	૨-૦-૦	સુખમની	૦-૧૨-૦
ગીતાપ્રવેશ	૦-૧-૬	ભારતસેવક ગોપલે	૧-૮-૦	સોફીસનો બચાવ	૦-૧-૦
ગીતાપ્રવેશન	૧-૪-૦	મધપૂજા	૦-૧૦-૦	સો ટકા રવેરેશી	૧-૪-૦
ગોવિંદગમન	૦-૫-૬	મધુકરજી	૨-૦-૦	રમજીવાના	૧-૮-૦
ગોસ્તિયા	૦-૫-૦	મધુકરજી	૦-૮-૦	રવેરેશી સમાજ	૦-૮-૦
મામખંડાવનનો કાવદો	૦-૪-૦	મદાવીરેવામીનો આચારધર્મ	૦-૧૨-૦	દિમાવપનો પ્રવાસ	૧-૦-૦
“ પાક પૃષ્ઠ ”	૦-૬-૦	“ અવિમ્લ વપદેશ ”	૧-૦-૦	દિંદ રવાજ (આંધીજીના	
“ નિયમો ”	૦-૨-૦	“ સંઘમધર્મ ”	૧-૦-૦	દરવાસરમો સાદું પૃષ્ઠ	૧-૪-૦
મામસનમંડળી	૦-૨-૦	મદાસનાનાં ખોલો	૦-૧-૬	ખાદીનું પૃષ્ઠ	૧-૧૨-૦
આવણગારી	૦-૧-૦	મજાગ્રસ્થાવ	૦-૧-૦	દિંદ રવાજ (હાથેલું)	૦-૪-૦
				દિંદરતાનની બરીબાઈ	૦-૧૪-૦

નવજીવન કાર્યાલય, પો. બોક્સ નં. ૧૦૫, અમદાવાદ

સાંચાકામ વિં માનવ-સ્વાતંત્ર્ય

સાંચાકામ, અથવા વધારે સાચું કહું તો, યત્રોદ્યોગવાદના લાક્ષણિક સામા પાસામાં ગેરલાભ મૂકવાના હોય, તો મારે એ તુકસાન મૂકવા વગર છૂટકો નથી. એક અતિ ગંભીર છે અને ઉત્તરોત્તર કદમાં વધતો જાય છે. (૧) બળ અને તેના ઉપયોગને યત્ર વ્યક્તિત્વવિહોળું અને મનુષ્યથી પર એવી દિવ્યતાવાળું ન હોય, એવું ફરી મૂકે છે; અને શક્તિ કે, બળને માનવજીવનનું એક સર્વોપરી અંગ બનાવે છે. આ પ્રક્રિયા અણુરૂપે આલ્યા કરે ત્યાં સુધી જગતમાં આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ થઈ શકે એમ નથી. (૨) સાંચાકામ કે યત્ર ઉપર બીજો આલેષ હું એ મૂકું છું કે, સાંચાકામ સ્વભાવથી જ એક ચીજ એવી છે કે, મંદૂર કે દારખાનદાર ઉત્પાદકને નફા સિવાય ઉત્પાદનની પાછળ બીજો એકે મહત્ત્વનો હેતુ જ તે ટકવા હેતુ નથી. આ પ્રક્રિયા ત્યાં સુધી ચાલુ છે ત્યાં સુધી કેઈ પણ યત્રોદ્યોગી રાષ્ટ્રમાં આંતરિક શાંતિ થઈ શકે એમ નથી.

યત્રે જગતની શાંતિનો નાશ થયો છે. યત્રે સંસ્કૃતિને કાળભરમાં જકડી દઈ વિનાશને પથે લીધી છે. મનુષ્ય-સ્વભાવમાં રહેલા આલેષોએ સમસ્ત માનવ-જીવનને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાંખવાની ભયંકર શક્તિ સાંચાકામને અપી છે, તે આલેષોએ જે રોગોને જન્મ આપ્યો છે, તેને સાંચાકામ મટાડી શકે એમ નથી. ભાગરવાનો એક જ રસ્તો છે અને તે એ કે, સાંચાકામને નિયમનમાં આણી તેનું જે ગોણુ કામ છે તે સારું તેને મર્યાદિત કરવું.

સાંચાકામે સંસ્કૃતિ ઉપર જે અખત્યાર જમાવ્યો છે, તે સામે એક લાંબી જેહાદ શરૂ થયા વગર રહેવાની નથી. કેમ કે, યત્રવિદ્યા અને માનવ સ્વાતંત્ર્ય વચ્ચે જે ઝઘડો છે તેનો સુદો હવે સાવ સ્પષ્ટ થઈ ગયો છે: એ બેમાંથી જેને આપણે વધારે ચાહીશું તે આપણા ભવિષ્યને દોરનાર થશે.

(હાઈન્ડ્રે જોર્જીન, ડિસેમ્બર, '૪૧)

ફોય ટેન્ડન

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

સંપાદકમંડળ

જુગતરામ દવે
ગોપાલદાસ પટેલ
નરસિંહદાસ પારેખ

મણિભાઈ દેસાઈ
મગનભાઈ દેસાઈ (તંત્રી)
છબજી દેસાઈ (અવરણપત્ર)

વર્ષ ૩

અંક ૬

જૂન

નવજીવન, અમદાવાદ

૧૯૪૨

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

જૂન, ૧૯૪૨

વર્ષ ૩

અંક ૯

અનુક્રમણિકા

વિષય	દેશ	પૃષ્ઠ
પ્રત્યક્ષ સેવાનો આનંદ		૩૨૧
તુકારામની વાણી	ક્રિ. ૪૦ મરાઠવાણા	૩૨૫
જીવનનું ધ્યેય શું ?	દેશનાય	૩૨૬
જલિલા 'ના વહેરો	દિલ્લિપુત્ર સીવાનુજી	૩૨૮
ગુલોની શ્રીધ્મ-પ્રવૃત્તિ	પાંડુરજ દેશપાંડે	૩૩૧
ન્યાયમૂર્તિ રાનરે - ૫	દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી	૩૩૪
દેશભક્ત અધ્યાપક સ્વામીનારાયણ	મગનભાઈ દેસાઈ	૩૩૬
એક વિદ્યાર્થીની મૃંશવણ		૩૪૨
ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રનો દ્રષ્ટ		
ઇતિહાસ - ૫	હરિદર ભટ્ટ	૩૪૩
ખુદાનો પેશામ	ક્રિ. ૪૦ મરાઠવાણા	૩૪૫
રાબ્દોના જંસ	અ. બેચરદાસ દોશી	૩૪૬
આપણું શરીર	૫૦	૩૪૮
દેશાસક્ષિવિદ્યાની શુભરાતી પરિભાષા		૩૫૧
નવું વાચન	૨૦	૩૫૨
સુવર્ણ	૪૦	૩૫૪
રક્ષાબંધન	"	૩૫૬
મહાભારત	"	૩૫૬
હાડિયાવાડના ધડવેયા	બં. જાં	૩૫૬
વિજેતા	"	૩૫૬
સામાર સ્વીકાર		
માસિક વિવેચન		
૨૦-૧૦ સોના દેવાલમાં સુધારો ૪૦		૩૫૭
દેવાલ શખવાની અન્યાયી રીત	"	૩૫૭
તે સુધરવી ઘટે	"	૩૫૭
ખપ નેટલું ન વાપરો	"	૩૫૮
'આંતરરાષ્ટ્રીય' એટલે		
યુરોપીય નહિ	"	૩૫૮
'સાચું' આંતરરાષ્ટ્રીય	"	૩૫૮
'એક પ્રવાસો'	"	૩૫૮
સુધારો	"	૩૫૮
શૂન્યતા વિનય મંદિર		

સૂચના

આ માસિક ફર મહિનાની પહેલી તારીખે બહાર પડે.

કોઈ પણ માસથી આદ્ય થઈ શકે.

ફરેક માસના પહેલા અઠવાડિયામાં અંક ન મળે તો ત્રીજા પોતભે આદ્યનંબર લખી ખબર આપવાથી તે અંક મોકલી આપવામાં આવશે. એ પહેલાં, ટપાલ ખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામાનો ફેરફાર અંગેને ટૂંક જાણવો કે નેપી નવો અંક નવા સરનામે મોકલી શકાય.

આદ્યોએ પત્રવહેવાર કરી ખબર પોતાનો આદ્યનંબર અપરચ જણાવવા વિનંતી છે.

મુંબઈના આદ્યો પોતાનું લખાણ નવજીવન ધારાલયની મુંબઈ શાખા (૧૩૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ)માં ભરી શકે.

પોસ્ટલ એડ્રેસ ફોસ ન કરવા વિનંતી છે.

લેખાનુમતી ફર દેશમાં પેરદેશમાં પ્રસરેલમાં રૂ. ૨-૦-૦ સિ. પાંચ રૂ. ૨-૦-૦

ફર નહત, ચાર આના.

૦૫ વરંચાપક, શિક્ષણ અને સાહિત્ય

નવજીવન કાર્યાલય, પો. બોક્સ ૧૦૫, અમદાવાદ

નવાં પુસ્તકો

સુદામાચરિત (શ્રી પ્રેમાનંદ અને નરસિંહ મહેતા ફર) ટિપ્પણ સારે-સંપાદક: મગનભાઈ દેસાઈ, ક્રિ. ફર આના. ટપાલરવાનની ખર્ચ છે આના.

નીજ ચોપડી (શૂન્યતાવિદ્યાપીઠ) ક્રિ. ૦-૪-૦, ટપાલરવાનની ખર્ચ ૦-૧-૧.

ચોથી ચોપડી (શૂન્યતાવિદ્યાપીઠ) ક્રિ. ૦-૫-૦, ટપાલરવાનની ખર્ચ ૦-૧-૧.

(મુંબઈ ઇલાહાના ફેરવણીખાતામે નીજ ચોપડી અને ચોપી ચોપડી પાઠ્ય-પુસ્તક તરીકે મંજૂર કરી છે.)

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૩-અંક ૯]

અમદાવાદ

[જૂન, ૧૯૪૨

પ્રત્યક્ષ સેવાનો આનંદ*

પ્રૌઢશિક્ષણનો અર્થ સામાન્ય રીતે બહુ જ ટૂંકા કરવામાં આવે છે — અક્ષરશિક્ષણ. અક્ષર-શિક્ષણ આખી પ્રજાને મળવું જરૂરી તો છે જ, પણ તે તો જ્યારે આખા સરકારી તંત્રને લોકસેવાની ભાવનાથી રંગી એ કામમાં જોડી દેવામાં આવે ત્યારે જ મોટા પાયા ઉપર બની શકે. વ્યક્તિગત માણસો અને સંસ્થાઓ પ્રૌઢશિક્ષણનું કામ પ્રયોગના રૂપમાં નાના પાયા ઉપર જ કરી શકે. પરંતુ તેમના એ નાના પ્રયોગો, જ્યારે મોટા પાયા ઉપર કામ ઉપાડવાનું વાતાવરણ જાન્યે ત્યારે, ખૂબ જ ખપમાં આવી જશે. કારણકે તેને કીધે સરકાર પાસે એક તૈયાર આકેડેમી કાર્યપદ્ધતિ તૈયાર હશે, તેમજ હિલચાલ ચલાવનારા અનુભવી કાર્યકર્તાઓની ટીમ પણ સંભળ હશે.

પરંતુ એવો અનુકૂળ અવસર કયે દિવસે આવશે એ કોણ કહી શકે? એવો અનુકૂળ અવસર આવે અને આપણે આખી પ્રજાને અક્ષરશિક્ષણ આપી શકીએ ત્યાં સુધી શું આપણે હાથ જોડીને બેસી રહીશું? આપણો હેતુ શે છે? અક્ષરશિક્ષણ આપવું એટલે જ નહિ. આપણો હેતુ તો છે લોકોનું જ્ઞાન વધારવાનો. સૌ કોઈ જાણુએ છીએ કે, હિન્દુસ્તાનની ગ્રામજનતાનું દરેક બાળતનું જ્ઞાન ધણું જ પ્રાથમિક અને નહિ જેવું જ હોય છે. તમે તો બહેલી ગણેલી બહેનો છો. આશો મારી સાથે આ ગામના કોઈ હળપતિ-વાસમાં. એ લોકો આટલા બધા અજ્ઞાન છે એ વાત તમારા માનવામાં પણ નહિ આવે. પૃથ્વી

ગોળ છે એ વિષે તમને તો હવે શંકા નથી, પરંતુ અમારી દળપતિ બહેનો એ વાત કદી પણ માનશે નહિ, અને તમે એમને સમજાવવા જશો તો તમારા ગાંડપણ પર તેઓ હસશે. આકાશમાં સૂર્ય રોજ પૂર્વથી પશ્ચિમમાં ભ્રમણ કરે છે, એની પાછળ રહેલું સત્ય તમે એ દ્રશ્ય બહેનોને સહેલાઈથી નહિ સમજાવી શકો. પૃથ્વી પર ત્રણ ભાગ સમુદ્ર છે અને માત્ર એક ભાગ જમીન છે, એ વાત પણ તમે તેના મગજમાં નહિ ફાસવી શકો. આકાશમાં ચમકનારા તારાઓ મોટા મોટા સૂર્ય છે, તેમનું અંતર પ્રકાશ-વર્ણોંથી માપવામાં આવે છે, બ્રહ્માંડની અંદર જેટલી ચમત્કૃતિઓ અને વિગતો ભરી છે તે બધી એક ઝીણામાં ઝીણા પરમાણુમાં પણ ભરી છે, એનો કંઈક ખ્યાલ તમને તો છે, પરંતુ એ દ્રશ્ય બહેનોને ક્યાં છે? વિશ્વ ત્રિવેની એમની કલ્પના બહુ જ અદ્ય, અપૂર્ણ અને ખોટી છે. તો પછી વિશ્વકત્તી ત્રિવેની એમની કલ્પના એવી જ કેમ ન હોય? એ લોકો તો ઇશ્વરને દોડા ફેરવનારો અને એકાદ મરઘી કે બકરીના બલિદાનથી તુષ્યમાન થનારો સિપાઈ જ સમજે છે. સત્ય વગેરે શબ્દોની એમની કલ્પના એ જ કારણથી અપૂર્ણ અને વિકૃત રહી જાય છે. એમની ધર્મની કલ્પના ત્રણ બિલકુલ અધર્મ જેવી જ છે.

ગરીબ અબણ માણસને પણ જીવનની એક ફિલસૂફી હોય છે. જાન જાય તોપણ સત્ય પર અડી રહેવું એવી જીવન-ફિલસૂફી આ દ્રશ્ય બહેનની કેમ કરીને બની શકે? એની ફિલસૂફી તો એ જ હોય કે, પેલા સિપાઈ ઇશ્વરને કંઈક લાંચપુશવત ચલાવીને ખુશ રાખ્યા કરે. ગરીબાઈમાં પણ માણસ આનંદથી રહીને ઉન્નતિ સાધી શકે છે, પરંતુ એના વિચારો

* શ્રી. લા. મહિલા પરિષદ તરફથી સીકાર્થ કોષ માટે અમામાંમાં ચાલતા તાલીમ વર્ગમાં શ્રી જ્યોત્સનામણી દેવેએ તા. ૫-૫-૪૨ના રોજ આપેલા બ્યાખાનમાંથી.

આવા અપૂર્ણ અને જૂઠા હોય ત્યાં એને માટે તરણોપાય ક્યાંથી હોય? હિંદનાં વતનીઓ માત્ર ગરીબાઈથી દુઃખી નથી. તેઓ વિચારોથી પણ આવી રીતે પતિત થયેલાં છે.

તમે તો જ્ઞાન-વિદ્યાનનો કંઈક સ્વાદ ચાખ્યો છે, એટલે માત્ર કહેવું સમજવામાં તમને મુશ્કેલી નહિ પડે. ધણી લોકો એવું માને છે કે, બિચારા ઝૂંપડા-વાસીઓને વળી આ બધી મગજમારીમાં શું કામ નાખવા? એમની નગરમાં લોકોને બહુવિધતાનો એટલો જ હેતુ છે કે, એમને પોતાની રાજ્યોના દિસાખ ગણતાં આવડે અને શેઠ-સાહુકારોની સાથે દસ્તાવેજ વગેરે કરવા પડે તે સારી રીતે વાંચી શકે તથા તેના હિસાબ પોતાની સહી અતીતરી શકે. આવા ખ્યાલથી દેશનેતાઓ અને સેવકો પ્રૌઢશિક્ષણનો વિચાર કરતી વખતે, માત્ર અક્ષર-શિક્ષણ પર જ ભાર આપતા જોવામાં આવે છે.

પણ તમે જો વિચાર કરી જોશો તો તમારે કબૂલ કરવું પડશે કે, આપણા ગ્રામવાસીઓની આજની દુઃખી અવસ્થા તેઓ સહી અને ગણુતરી કરી જાણતાં નથી એ કારણથી જ યર્ષ નથી. વરાળ, તેલ અને વીજળીના જુદી જુદી જાતના સંચાઓ એમની આંખને કોઈ જાતપરિચય નેવા દેખાય છે. એનો જૂનો ટોપીવાળો છે, અને એ જ કારણથી એનાથી કરતા રહેવામાં જ પોતાની સલામતી છે એવો ખ્યાલ ગ્રામવાસીઓના મગજમાં ફરતો ગયો છે. ટોપીવાળાની પાસે શસ્ત્રસંરંભ વગેરે ભરપૂર છે, અને આપણી પાસે છુટી છરી પણ નથી, એ કારણથી તેમનો જીવ માનવામાં આવે, તો એટલાથી કદાચ ખાસ નુકસાન ન થાય. ન્યારે લોકો જાગ્રત યશ્ને અને જોશે કે, એમની પાસે નેટલી આપણે માની હતી એટલી બધી શસ્ત્રસામગ્રી નથી, ન્યારે તેઓ સમજશે કે, માથુસની અંદર આત્મજાળ જેવી કંઈક ચીજ છે, જે હજારો શસ્ત્રોની સામે પણ પોતાનું માથું ઊંચું રાખી શકે છે, તે દિવસે તેમનો એ જીવ આપોઆપ બિડી જશે. આવો જીવ તો આપણે લોકોના મનમાંથી પ્રપત્ન કરી કાઢી શકીએ. પરંતુ જ્યાં સુધી તેઓ ટોપીવાળાને કોઈ મોટો જીવ થા જાનુગર થા કોઈ દેવતાઈ તત્ત્વ માને છે ત્યાં સુધી તેમને બધીથી મુક્ત કરવા એ કેવળ અશક્ય છે.

શું આ જૂઠા જીવથી લોકોને આપણે આત્મે ને આત્મે મુક્ત નહિ કરી શકીએ? ન્યારે રાજ્ય અનુકૂળ થાય અને મોટા પાયા પર આખા મુલકમાં શિક્ષણ ફેલાઈ જાય અને એ લોકો આપણાં પુરતો અને પત્રિકાઓ વાંચવા લાગી જાય, ત્યાં સુધી શું આપણે આ કામની રાહ નેતી? અને લોકોને એક કૃત્રિમ બચાવની અંદર સળકાયાં કરવા દેવા?

દેલ્હાક સેવકો લોકોનું અનેક વિષયોનું જ્ઞાન વધારવું જોઈએ એમ તો માને છે. પરંતુ તેઓ ન્યારે કોઈ સેવામાર્ગ ગ્રહણ કરે છે ત્યારે જારે લાંબો અને નીરસ માર્ગ ગ્રહણ કરે છે: તેઓ કોઈ ક્ષિત્ર શસ્ત્રપુરતક લોકો સામે વાંચવું શરૂ કરે છે, કાં તો લોકોને ન સમજાય એવું બાળ્ય મૂકવા મડે છે. પરિણામે લોકો ધ્યાન આપી શકતા નથી અને કોઈક ખાવા લાગે છે, અને નિરાશ પણ થાય છે. પણ કોઈ પંડિતને એમ મૂઝવું નથી કે, ગામના મોકમાં કોઈ સાહુ અને સરળ પ્રયોગસાહિત્ય લઈ જઈ લોકોને વરાળ વગેરેના યુક્તો સમજાવવા... ગ્રામજનતા પ્રતિવર્ષ મહેરિયાથી લાખોની સંખ્યામાં હેરાન થાય છે. પરંતુ કોઈ ભૂલેસાગરેલા સમજાવે એમ નથી થતું કે, સામાન્ય સુદૃઢશક્તિ લઈને ગામમાં જઈ અને મજદૂરની ઉત્પત્તિથી અંત સુધીની જિંદગી લોકોને પ્રત્યક્ષ દેખાડું. ગામડાંઓમાં લોકોને એક નાનો સરખો ઉત્કરડો થાય છે તો તેને બેધાર દિવસ માં જ તેઓ પકવીને મોટું માંડું બનાવી દે છે, અને પછી કોઈ ને કંઈ પાસો બતાવે તે બાંધી દે છે. એ જ દિવસ પર હું એક રાત્રીપરજ ડોસાનો કેસ જોઈને આવ્યો છું. એની આંગળી પર જરા નેટલું વાયું હતું. આજે ચાર મહિનામાં એનો હાથ સૂઝે રાવણના માથા જેવો થઈ ગયો છે, અને સડો હાડકા સુધી પહોંચી ગયો છે, અને તેની આખી ઝૂંપડી ગંધાઈ બિડી છે. તેને દવાખાને જવાની સલાહ તો આપી, પરંતુ આવું તો ગામડાંઓમાં ઘેરઘેર ચાલી રહ્યું છે. માંડું બનાવી પાકી કોડે છે તે સુદૃઢ જન્મ શું છે, તેનું જીવન કેવું છે, એનાથી બચવા માટે શા ક્ષણ સેવા જોઈએ, એ નથી બતાવતો કોઈ ડોક્ટર કે નથી શીખવતી કોઈ સેવિકા. કેટલીક વાર કેટલીક સંસ્થાઓએ આના વિષયની પત્રિકાઓ કાઢવાનું સાંભળવામાં આવ્યું છે, પરંતુ

પછી આશ્ચર્ય છે કે આપણું કાર્ય નિષ્ફળ જાય છે ? આપણું કામ માત્ર ઉપર ઉપરનું રહી જાય છે. અંદર પ્રવેશ કરવાના આવા ઢંગ ન હોય.

તમારા હાથમાં પ્રોત્સાહનનું કામ આવી પડે. અથવા તો કોઈ પણ જાતનું રચનાત્મક કાર્ય આવી પડે, ત્યારે તમે જાહેના કદી આવી પરીક્ષા પદ્ધતિ અંગીકાર ન કરો, પરંતુ સીધી પ્રત્યક્ષ સેવા કરવાનો જ આનંદ ઉઠાવો, એવી મારી તમને વિનંતિ છે. ખરેખર સાચો આનંદ પ્રત્યક્ષ સેવામાં જ છે. ટેબલ પર ખેસી પ્રિન્ટિંગન લખી આપવામાં શી મજા છે ? મજા તો છે દર્દીની ઔપદીમાં જઈએનું માથું દબાવવું, એના પગે ઘી ધસવું, માથા પર માટીનો પાટો મૂકવો, એને એનીમા આપવી, પગે પ્રત્યક્ષ સેવા કરવામાં. સ્વચ્છતાની આમતમાં મુંદર લેખ લખી, છપાવી વહેંચવામાં શી મજા છે ? સાચી મજા તો છે ગામડાં-ઓમાં જઈ જતા સદાકર્મ કરવામાં, ઔપદીઓમાં પ્રવેશ કરી દરિદ્ર ઔપદીને પણ સ્વચ્છ, મુંદર અને કલામય કરી દેવામાં. બાળકોને કેવાં રાખવાં જોઈએ, એમને સાદ અને મુંદર કેમ બતાવવાં જોઈએ, એનું ભાષણ સંભળાવવામાં શી મજા છે ? મજા તો છે કોઈ ગામડામાં પહોંચી જઈ બચ્ચાંઓનો પ્રેમ જીતીને એમને સ્વચ્છ મુંદર કરી દેવામાં, એમના વાળમાંથી જુ કાઢીને એમને સુખ આપવામાં, એમને સારી વાણી, વિનય અને વિવેકના નિયમો શીખવવામાં, અને આ કામ કરીને બચ્ચાંઓની માતાઓનો પ્રેમ સંપાદન કરવામાં. જો તમને સામાજિક અને આર્થિક પ્રશ્નની સેવામાં રસ હોય તો લોકોને મોટી મોટી વાતો સંભળાવવામાં શી મજા છે ? કોઈ શાળાકાર પેતાના ઝગાડિયાના બેતરમાં પકેલો પાક કરવના બદલામાં ધસડી જતો હોય અને અનાજનો એક દાણો પણ એને માટે રહેવા દેતો ન હોય, એવી જગ્યાએ પહોંચી જાઓ અને ખેડૂતને ખરી તકે તમારી પ્રત્યક્ષ મદદ આપી દિંમત આપો. શાળાકારને સમજતીને, અરે, તેની સાથે થોડુંક ઝઘડીને પણ તેને અ-ચાય કરતો રહે. કેટલાયે શાળાકારો ખેડૂતને હિસાબ પણ બતાવતા નથી, ચક્રવર્તી વ્યાજ ચડાવે છે, અને વિવિધ અનીતિઓ કરે છે. તમે માત્ર લેખ લખીને યા એકદમ બાળણ કરીને અટકી ન જાઓ. જો ખેડૂત પાસે દોડી જાઓ, એને આંગળી પકડી તેના શાળાકારને

ધેર હાઈ જાઓ, અને વીનવો, જોઈએ તો ઝઘડો કરો, જે કંઈ આવશ્યક હોય તે કરો, અને ચોખ્ખો હિસાબ બતાવવા અને અન્યાયનાં વ્યાજ ચડાવ્યાં હોય તે કાપવા એને ફરજ પાડો. હજાર વ્યાખ્યાનોથી જે અસર તમે પેદા નહિ કરી શકો તે અસર આવાં એક બે પ્રત્યક્ષ સહાયનાં કામોથી પેદા કરી શકશો. જો તમને રાજકીય કાર્ય કરવાનો ઉત્સાહ હોય તો કોઈ રાજકીય મંડળમાં ખેસી ચૂટણીના દાવપેચ ખેલવાનો રસ્તો ન લો. એ રસ્તામાં તમારા જેવાં નવાં નવાં રાજકારણીઓને એક પ્રશ્નનો રસ તો જરૂર આવશે. પરંતુ હું તમને જે સાચી રાજકારી સેવા બતાવીશ એની સામે એ રસ થીકો છે. પહેલો જાઓ તે જગ્યાએ, જ્યાં સિપાઈ લોકોને કનડીને એમનાં ગાંઠાં વેડે પકડી જતો હોય, લોકો પાસેથી મરદી પડાવવા એમના પર ઘુનો દોડી બેસાડતો હોય, અને એ રીતે એમને ગેરકાયદે તકલીફ આપી રહ્યો હોય, એને અટકાવો, એને શરમિદો કરો, અને ખેડૂતને દિમત શી વસ્તુ છે એનો પ્રત્યક્ષ દાખલો આપો. જુવાન સેવક-સેવિકાઓ માટે તો આ જ સાચું રાજકારણ છે. તમારામાંથી કોઈ જાહેરને ધર્મ-સંસ્કારની પ્રચારિકા બનવાની ભાગ્યે જ ઉમેદ દશે, અને ન હોય એ સારું છે. પણ તમને કોઈને તેવી ઉમેદ હોય તો શું કરશો ? શું તમે મંદિર બાંધીને બેસશો ? શું તમે કયા પુરાણ સંભળાવનારાં વ્યાસજી ધર્મને બેસશો ? જે કાર્યમાં પણ સીધી સેવા કરવાનો માર્ગ શોધવો જોઈએ. એવી સેવામાં જ સાચો આત્મસંતોષ મળી શકે છે. તમે એક-આરામને છોડો અને ત્યાંથી જીવનનો આનંદ લૂટો, જેથી લોકોમાં તમારા ત્યાંથી જીવનની સુવાસ ફેલાય. તમે તમારા સિદ્ધાંતથી પાછળ ફરીને પ્રહાર કરો, જેથી લોકો પણ સિદ્ધાંતની રક્ષા માટે શું કરવું જોઈએ તે તમારા દૃષ્ટાંતથી શીખે. પેતાના સિદ્ધાંતોને ખાતર સલામતના અવસર આવી મળે તો હમેશા તે માટે તૈયાર રહે, અને લોકોને દૃષ્ટાંતોથી બતાવી આપો કે ધર્મ કોઈ બળતર વસ્તુ નથી, પણ શિર સાટે સાચવવાની ચીજ છે. તમારામાંથી પણ જાહેરો એવી ધર્મપ્રચારિકાઓ ન બને તો મને કંઈ દુઃખ નથી, પરંતુ તમારામાંથી સુમરકાર અને કલાઓની પ્રચારિકાઓ તો આવશ્ય

ધણી બહેનોએ થવું જ જોઈએ. તમારામાંથી ધણી બહેનોએ સંગીતનો અભ્યાસ કર્યો હશે, કેટલીક બહેનોએ ચિત્રકળાનો અભ્યાસ પણ કર્યો હશે. તમે તમારી એકાંત ઓરડીમાં ગીત ગાઈને અથવા તે ઓરડીને ચિત્રોથી શણગારીને ખુશ થશો? તમે પ્રમોદોનની યાળી સાંભળીને અથવા એ યંત્રમાં તમારું ગીત ફૂંકીને ખુશ થશો? તમારે તો આમ્ય બહેનો પાસે જઈને એમને સંગીત શીખવવું જોઈએ, એમના ઘરની ભીતો અને માટલાં અને પેડીઓ ચિત્રોથી સુશોભિત કરી દેવાં જોઈએ, અને એમને આ કળા શીખવવી પણ જોઈએ. આમ્ય બહેનોના તંદુરસ્ત અવાજથી તમારા ગીતમાં પણ કંઈક તાજગી આવી જશે, તમારી પીંછીમાં પણ કોઈ અદ્ભુત કલા આવશે—તમને એમના સંગથી લાભ થશે અને એમને તમારા સંગથી લાભ થશે.

પ્રત્યક્ષ સેવાનો આવો શોખ તમારા દિલમાં જાગત ઘડી જશે તો તમારી સેવાના પ્રકારો પોતાની મેળે બદલાઈ જશે અને એ શોખ તમને નવા અને અણખેડાવેલાં ક્ષેત્રોમાં ખેંચી જશે. દિન-કુરતાનની દીન, દરિદ્ર, કચ્છાચેડી પ્રામજનતા જ તમારું કાર્યક્ષેત્ર બનશે. શહેરોમાં સલાઓ બરીને કરાવો પસાર કરવામાં, કોઈ નાનું સરખું પુસ્તકાલય ખોલવામાં, કોઈ 'બેગી શોપ' તમાસો કરવામાં, ભરત ગૂંથણ

કામની હરીશાઈએ કરાવવામાં, એવાં નરમ મુલાયમ કામોમાં તમને કદી પણ સંતોષ નહિ મળે.

મને આશા છે કે, આ પ્રામવાસમાં રહીને તમે આવા નવા ક્ષેત્રમાં કામ કરવાની ઠીક ઠીક તૈયારી કરી જશો. પ્રામજનતામાં રહેવું અને તેમની સેવા કરવી એ રસપ્રદ વસ્તુ છે એમાં શક નથી; પરંતુ આપણાં શરીર, આપણી આદતો, આપણા શોખ, આપણું બોલવુંચાલવું, આપણું ખાનુંપીવું, આ બધું બદલીએ તો જ આપણે એ આનંદ ભોગવવાનાં અધિકારી થઈ શકીએ, જરા તડકા લાગવાથી શરીર મુકાવા માડે, થોડી ધૂળ નાકમાં જાગીથી શરદી થઈ જાય, જૂખતરસ, આ વગેરેની તકબના વેગન જે શરીર સહન કરી શકતું નથી, જેને બણેલા ગણેલાઓના સહવાસ વગર, સાહિત્યયર્થી વગર, રાજકીય ચર્ચા વગર, સમાચાર વગર, એક જાતની ગૂંગળામણ લાગે છે, જેને આખીએની સાદી રીંધી બાંધી વાનો પ્યારી નથી, એમના સાદા વિનોદથી જે પેટ પકડીને હસી શકતાં નથી, એમના સહવાસમાં, એમની સાથે ઘરમાં થા ખેતરોમાં કામ કરવામાં જેમને નવલકથા વાંચતાં હોય તેવો આનંદ આવતો નથી, તે પ્રત્યક્ષ સેવાનો સાચો આનંદ કેવી રીતે ભોગવી શકે?

હું પ્રભુને પ્રાર્થના કરું છું કે, ને તમ બહેનોને તેમજ બારત માતાનાં સર્વ પુત્રો નથા પુત્રીઓને પ્રત્યક્ષ સેવા કરવાની શક્તિ બને.

તુકારામની વાણી

૬૦

મજ સૌનાં આધાર । તે एकलैं निर्विकार ॥ ૧ ॥
પહા વિકારુનિ દેવા । નક્કો આર્મ્હસવેં દારા ॥ ૨ ॥
તુજ ચોલ ન ચોલવે । આમ્હોં માંડાયાંની સવે ॥ ૩ ॥
તુજ મ્હોવે સરી । એવય આવ તુરી ડરી ॥ ૪ ॥

૬૦

મને સંતોનો આધાર, તમે કેવળ નિર્વિકાર. ૧
જે જે ચિત્તારીને, માંવ, દુઃખી માંડશે ના દાવ. ૨
નવ બોલી શોઠા તમે, તેવ વડવાની મને. ૩
તમે કહે રાખો વાદ, એકજાએ તૂટે વાદ. ૪

માત્ર પરદુઃખજનની વૃત્તિની પાછળ પડવાથી માણસ પોતે કે જગત સુખી જ થાય એમ ન કહેવાય. પરદુઃખજનની વૃત્તિમાં જે વિવેક, વારતમય, ઔચિત્ય, યોજતા વગેરે જરૂરી સદ્ગુણોની ઊભવ દોષ, તે તે વૃત્તિ પણ પોતાને તેમજ જગતને સુખદાયક થવાને બદલે ઊલટી દુઃખદાયક થવાનો ધણી સંભવ છે. તે વૃત્તિની સાથે જ બીજા આવશ્યક સદ્ગુણોનો અને કર્તૃત્વશક્તિનો સહયોગ ન હોય, પોતાની પાત્રતાથી અધિક હાથેનો બાર પોતે કપાડી લીધો હોય, કાથંમાં-યોજનામાં-કપાંક પણ હોય હોય, અથવા પરદુઃખજનની વૃત્તિ એક વ્યસન કે વૃષ્ટિ જ બની અર્થદોષ, તે તેથીયે તે વૃત્તિને પરિણામે કોઈ સુખી થવાનો સંભવ નથી. પાત્રતાથી વધારે ધનવૃષ્ટિને પરિણામે કોઈ માણસ વેપારને પસારો, વધારી દે તો તેને કે તેના વારસોને જેમ દેવાણું કાઢવાનો વખત આવે, તેમ જ પરદુઃખજનની માત્ર વ્યસન કે વૃષ્ટિને પરિણામે પણ થઈ શકે. સદ્ગુણ હોય તોયે માત્ર કોઈ એકાદ વૃત્તિનું જ વ્યસન કે અતિશયતા કપારેયે કોઈને કષ્ટાણુપ્રદ થાય એ સંભવનીય લાગતું નથી આવી અતિશયતા તેમજ અત્યંત નિરુપશ્ચિસ્તા બનને છડાઓના ત્યાગ કરી માણસ પોતાના કષ્ટાણુનો માર્ગ કાઢવાનો છે. અનેક સદ્ગુણનું સામંજસ્ય (પ્રમાણસર મેળ) સાધતાં ન આવડે તો તેથી સદ્ગુણોના પ્રભાવ નાશ પામે છે એટલું જ નહિ, પણ તે સદ્ગુણો જ પોતાના તેમજ બીજાઓના નાશનું કપારેક કારણ બને છે. જે સદ્ગુણો આ રીતે દુઃખીઓનાં પરિણામ ઉપબન્ને, તે તેને સદ્ગુણ પણ કેમ કહેવાય ?

૨. આત્મજનિય કે સત્ત્વવિકાસ ?

મનુષ્યનું ધ્યેય કોઈ પણ માર્ગે આત્મસંતોષ પ્રાપ્ત કરી લેવાનું છે કે પોતામાં રહેલી જડતાનો નાશ કરી માનવી સદ્ગુણોથી સંપન્ન થવાનું છે ? ધ્યેયના બેદ પ્રમાણે સાધને તથા માર્ગમાયે બેદ પડશે. પોતામાં રહેલી જડતાનો નાશ કરી, પોતામાં સર્વ પ્રકારે સાત્ત્વિકતા આણવી એ જેનું ધ્યેય હોય, તેણે શરીર, બુદ્ધિ તથા મનને કિયારણીય કરવાં જોઈએ. ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થતા આવેશોને પરિણામે કિયારણીયતા ઉત્પન્ન થાય છે. તે શુદ્ધ અને અશુદ્ધ બન્ને પ્રકારના હોય છે. તે પૈકી અશુદ્ધ આવેશોને રોષી તથા હીણ કરી શુદ્ધ આવેશોને અતિ અને ચોપણુ આપવાં જોઈએ સદ્ભાવના અને સદ્ગુણ શુદ્ધ આવેશોનું લક્ષણ છે. તેમને ઉચિત કાર્યોમાં રૂપાન્તર કરવાથી તેની અતિ તથા શક્તિ વધે છે. આમ તેની અતિ, શક્તિ અને શુદ્ધિ વધતી રહેવાથી પોતાની જડતાનો નાશ થતો નય છે. શરીર, બુદ્ધિ કે મનમાં ક્યારે જડતાનો અંશ ન્યાં સુધી

રહો હોય ત્યાં સુધી માણસના વિકાસ માટે અવકાશ છે, પોતાને આગળ વધવા-ઉત્તર થવા માર્ગ છે. આમ જ્યારે આપણી જડતાનો સંપૂર્ણ નાશ થશે ત્યારે આપણાં શરીર, બુદ્ધિ અને મન ત્રણેયે દ્વારા આપણામાં સાત્ત્વિકતા અને ચેતનતા જ પ્રગટ થતી રહેશે. સર્વ બાહ્યથી-સર્વોંચે-ચેતનસ્વરૂપ થવાનો આ જ યોગ્ય માર્ગ નથી શું ? અને જે એ માર્ગ મનુષ્યને સાંપડે અને સિદ્ધ થાય, તે “હું જ નિત્ય, નિર્વિકલ્પ, ચેતનસ્વરૂપ આત્મા છું” એવી ભાવના દઢ કરતા બેસવાની કાંઈ જરૂર રહે જરી ? વળી જે આત્મસંતોષની સ્થિતિમાં જડતા રહી અને સદૃન થઈ શકે છે તેને પૂર્ણ સાત્ત્વિક અને પૂર્ણ ચેતન સ્થિતિ કહી શકાય કે ?

મનુષ્યના ધ્યેય અને ઉત્કર્ષનો બીજાંયે એક દૃષ્ટિથી વિચાર કરી શકાય, જેમ જેમ મનુષ્યનો સંબંધ વિશાળ અને વ્યાપક થતો નય, તેમ તેમ તેનાં સદ્ભાવનાઓ, સદ્ગુણો અને કર્તૃત્વમાં અનેકવિધ વિશાલતા અને વ્યાપકતા દાખવ થતી રહેતી જોઈએ. તેમ વધારા થવા વિના માનવ-જીવન પૂર્ણ થઈ શકશે નહિ. જે કાળમાં મનુષ્યોના સંબંધ સંકુચિત સ્થિતિમાં જ સમાયા દરો તે વખતે સદ્ગુણો અને કર્તૃત્વને વિશાળ થવાનો અવકાશ જ નહિ હોય. તે કાળે મનુષ્યની ધર્મની કષ્ટનાનું સ્વરૂપ પણ સંકુચિત જ દરો. એ સંકુચિત ધર્મકષ્ટના તેના અને તેના સમાજના જીવન માટે તે કાયે ખૂટી દરો. પણ પહેલાં કરતાં વધુ વ્યાપક માનવભૂતિ સાથે શત્રુત્વ કે મિત્રત્વને સંબંધ અનેક રીતે નિર્માણ થવા માંડ્યા પછી ભાવના, સદ્ગુણ, ધર્મકર્તૃત્વ વગેરે વિષયોની તેની નવી સમજણો બઢાઈ, તે સર્વમાં વિશાળતા અને વ્યાપકતા આવ્યા વિના આગળ ચાલી શકશે નહિ. મને લાગે છે કે, મનુષ્યના ધર્મ અને કર્તૃત્વની મર્યાદા જગત સાથેના તેના સંબંધના પ્રમાણમાં વ્યાપક અને વિશાળ થતી સદૃજ જ માનવી જોઈએ. પણ જે સમાજ એ વાત બદલતો નથી, કે ભલ્લોનેયે તે તરફ ધ્યાન દેતો નથી, અને પોતાના મધવો સંબંધોને અનુરૂપ પોતાની ધર્મકષ્ટના અને સ્વભાવ બદલતો નથી, તે સમાજ દિવસે દિવસે અધિક દીન, લાચાર અને આત્મવિધાસ-હીન બનતો નય છે. સંકુચિતતા ન છોડવાથી તેને અનેક બાહ્યથી દુઃખ અને અપમાન સહેવાં પડે છે, અને માનવ્ય (મનુષ્યતા)ની દૃષ્ટિએ વ્યક્તિ અને સમાજ એકંદરે અધીરતિ પ્રત્યે નય છે.

ભારતવર્ષની પ્રેમની પાટીનો ઇતિહાસ તપાસીશું તો આપણે બનતું આવેલું નજરે પડશે. જુદા જુદા માનવ-સમૂહો સાથે જેમ જેમ આપણે સંબંધમાં આવતા થયા તેમ તેમ આપણી પડતી જ થતી ગઈ, એમ ઇતિહાસ પરથી આવ્યું પડે છે. નહિ તો લોકસંખ્યાની આરંભી

વિપુલતા અને જીવનનિર્વાહ માટે ભેળેલા પદાર્થોની આટલી સમૃદ્ધિ હોવા છતાં, આટલા મોટા રાષ્ટ્રની આવી હીનદીન અવસ્થા શું કામ થવી ભેળેએ? આનો વિચાર કરતાં જણાય છે કે, સંકુચિત પરિસ્થિતિમાંથી આપક પરિસ્થિતિ સાથે આપણે સંબંધ થવાને પરિણામે આપણા જીવનમાં જે વ્યાપકતા આણવી ભેળેલી હતી, તે ન આણવાનું જ આ સર્વ પરિણામ હોતું ભેળેએ.

પણ, સંકુચિતતામાંથી નીકળી વ્યાપકતા આણવાથી મનુષ્ય ઘૂર્ણ સુખી જ થઈ નય એમ ખાતરીથી કહી શકાય નહિ. માનવ કદીયે દુઃખહીન થઈ પશું સુખી થઈ શકશે કે નહિ, અથવા યસો તો ક્યા ઉપાયથી યસો, તે કહેવું બહુ કઠણ છે. છતાં આટલું આપણે સ્પષ્ટપણે સમજી શકીએ છીએ કે, હીન, દીન અને લાચાર અવસ્થામાં સુખદુઃખ કરતાં માનવતાની વિશાળતા પ્રત્યે જતાં આવનારાં સુખદુઃખોમાં કોઈક પણ વિશેષતા રહેલી છે. જે રિયલિતાં દુઃખોમાં દીનતા, વિહ્વલતા, ઉદ્વેગ અને પથાપાપ હોય, તે કરતાં જે રિયલિતાં દુઃખની સાથે જ મનની કંઠતા અને નિઃશ્વસ કાયમ રહ્યાં હોય, દુઃખ હોવા છતાં ઉદ્વેગ અને પથાપાપ ન હોય, જેમાં નિઃશ્વ, આત્મ-વિશ્વાસ અને કૃતાર્થતા દુઃખમાંયે મનુષ્યને ઊંડી નય નહિ, તે રિયલિટી દુઃખહીન ન હોય તોયે પહેલી કરતાં કાંઈક વધારે ગૌરવમયી નથી શું? તે જ પ્રમાણે જે રિયલિતાં સુખમાં લોહણપતા તથા ઉન્માદ ન હોય, જેમાં કેવળ સ્વાર્થ, તૃષ્ણા કે ખીછ કોઈ પણ હીનચરિત્ર ન હોય, સુખમાંયે જેમાં ધર્મનિષ્ઠા ઇંદી જતી ન હોય, તે રિયલિટી પશું સુખમય ન હોય તોયે તેમાંયે કાંઈ વિશેષતા નથી શું? શુદ્ધ, સાત્ત્વિક અને સુખમય જીવન ક્યારેયે આ જ માગે પ્રાપ્ત હોવાનો સભવ હશે, એમ શું ન કહેવાય? જગતની રિયલિટી શરૂઆતથી જેવી હતી તેવી ને તેવી જ આજેય છે, અને તેનાં દુઃખોમાં ક્ષય થઈ સુખની રૂઢિ ઘણેલી જણાતી નથી. તેમ છતાં આ રિયલિટીમાં ક્યાંક ક્યાંક મનુષ્યત્વનો યથાર્થ રીતે વિકાસ થઈ રહ્યો છે, એ જ તેની વિશેષતા છે. પ્રત્યેક યુગમાં તે તે કાળની પરિસ્થિતિ પ્રમાણે આવી કાંઈક વિશેષતા દેખાઈ આવે છે. મનુષ્યને હજી માનવજીવન સંપૂર્ણ રીતે સિદ્ધ થયું નથી એ વાત ખરી છે, છતાં તે માટેના તેનો પ્રયત્ન ચાલુ છે.

૩. સાત્ત્વિક મહાનતા

માનવજીવનના વિકાસક્રમની ખીછ એક બાનું આપણા ધ્યાનમાં આવે તો તે મનુષ્યનું ક્ષેપ દરાવણમાં મદદ કરનારું થશે એમ લાગે છે. શરીર, મન અને જીવિ દ્વારા પશું જીતનતા સાધતાં સાધતાં, તે પ્રયત્નમાં જ મનુષ્ય પોતાની મહાનતા સાથે છે. તેને કોઈ ચિત્ત્વ નથી એ વાત ખરી છે, છતાં તે માટેના તેનો પ્રયત્ન ચાલુ છે.

જીવનનો એક હેતુ છે. પ્રત્યેક જીવને 'સેવા-પણા'નું એક બાન છે. મનુષ્યમાં તે વધારે સ્પષ્ટપણે રહેતું જણાય છે. તે બાનની સાથે જ મનુષ્યમાં એક પ્રકારની સત્તાચરિત્રે હમેશાં રહેલી છે જ. તે આત્મજ્ઞાન અને તે સત્તાચરિત્રને પોષવાની એક સ્વાભાવિક પ્રેરણા મનુષ્ય-માનમાં રહેલી છે. આત્મજ્ઞાન વિનાનો જેમ કોઈ મનુષ્ય હોતો નથી, તેમ જ આ પ્રેરણાથી છૂટેલોયે કોઈ દેખાતો નથી. પોતાનું અસ્તિત્વ ઊંડી મહાનપણ પ્રાપ્ત કરવું એ આ સત્તાચરિત્રનો સદ્બળાવ છે. પોતાની પાતતા તથા સ્વભાવને અનુરૂપ પ્રત્યેક મનુષ્ય મહાનતા પ્રાપ્ત કરવા પાછળ લાગેલો જ છે. સાત્ત્વિક કે રાજસ કપાયો વડે દરેક તે દિશામાં નય જ છે. પોતાની સત્તા — પોતાનું આત્મત્વ તે અનેક કપાયો અને સાધનાથી વધારતા પ્રવર્તે છે. સ્ત્રી, પુત્ર, કુટુંબ, પરિવાર, રાજ્ય, ધન, માન, ઐશ્વર્ય, વગેરેની પ્રાપ્તિથી મનુષ્ય પોતાનું અસ્તિત્વ ઊંડી મહાનતા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તે જ મહાનતા કોઈ સેવા, કોઈ ઉચ્ચરમક્ષિ તથા કોઈ જ્ઞાનની સાધનાથી મેળવવા પ્રયત્ન કરે છે. સત્તા મેળવી ખાસ જગતે પોતાના હાથમાં લઈ પોતે મહાન થવું, અથવા તે સાથે તદ્દપ થઈ મહાનતા પ્રાપ્ત કરી લેવી, એ પૈકી ગમે તે કપાય કે સાધન હો, પોતાનું અસ્તિત્વ ફેંકી દેવાની ઇચ્છા અને પ્રયત્ન દરેક મનુષ્યમાં દેખાઈ આવે છે. સ્વભાવથી જ મનુષ્યની વતિ તે દિશામાં છે એમ જણાય છે. 'સ્વાનુભવે દેવા દેવા' સુગી માલેવા લા' (એ ભગવાન, જેવું કીડીનું સાકર-શ્વ માટે છે તેવું મને લઘુત્વ આપ), આમ તુકારામે કહ્યું છે, તેમાં નિરદઃકારતા અને નમ્રતાની પ્રશંસા કરી લઘુત્વ — અસ્તિત્વની મામલો કરી છે એમ ઉપર ઉપરથી દેખાય છે. પશું શો? વિચારીશું તો જણાશે કે, તેમાં-તેમની રૂઢિ લઘુત્વ પર નથી, પણ તે દ્વારા યનારા સાકરનો લાભ પર છે. ઉચ્ચ સાથે મનુષ્ય ગયા વિના શક્તિનો ઉછેર આવતો નથી અને જ્ઞાનથી વિશ્વ સાથે સમરસ થવા વિના જ્ઞાનનોયે ઉછેર લાગતો નથી એમાંયે અસ્તિત્વને કાઢી મહાનતા મેળવવાની જ સાધના દેખાઈ આવે છે. સાત્ત્વિક કે રાજસ કપાયો અને સાધનાથી મનુષ્ય જ્યાં સુધી પોતાની સત્તાચરિત્ર — આત્મત્વ સક્રિયપણે વધારી શકે છે ત્યાં સુધી વધારી, તે પછીના હેતુ માટે તે કલ્પના ભાવના કે ધારણાનો આશ્રય લઈ પોતાનું સમાપાન કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સદૃશ્ય તથા કર્તૃત્વની પોતાની મર્યાદિતતાને લીધે, સક્રિયપણે સમગ્ર વિશ્વ સાથે સમરસ થવું મનુષ્યને શક્ય નથી; છતાં સર્વ વચાચર વિશ્વના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મ હું જ છું, એવી ધારણા અને ચિંતનથી તે પોતાનું સમાપાન કરવા પ્રયત્ન કરે છે, તે પણ મહાનતા-પ્રાપ્તિની જ એક કાષ્ઠનિક રીત છે. કોઈ પણ મનુષ્ય

અંતર વપાસીએ તો જણાશે કે તેને અલ્પત્વ સદૃશ થતું નથી. પ્રત્યક્ષપણે ન કરી શકે તો કલ્પનાગીએ તે મહાનતાનું સમાધાન ખોળે છે.

આ બધા પ્રયત્નોમાં માત્ર રાજસ ઉપાય અને કલ્પનાજન્ય ભાવનાનો ભાગ છેાડી દઈએ, તો બાકી પ્રત્યક્ષ સાત્ત્વિક ભાવના તથા કર્તૃત્વ રહે છે. તેના વડે મનુષ્યને સક્રિયપણે જેટલો આત્મીય ભાવ દેખાતો હોય, તેનાં સુધી જ તેની ખરેખરી પ્રગતિ થઈ છે એમ કહી શકાય. તેટલી જ તેને ખરી મહાનતા પ્રાપ્ત થઈ છે એમ કહેવું બેઠકી. રાજસ વૃત્તિના પ્રભાવથી જે આત્મભાવ કે જે સત્તા વધેલી હોય તેથી વ્યક્તિ કે સમાજ એકેયનું કલ્યાણ થતું અસંભવનીય છે જે સત્તા પ્રાપ્ત કરવા કે કાયમ રાખવા દુષ્ટ મનોવૃત્તિઓને અને દુષ્ટ સાધનોને આશ્રય લેવો પડે છે, અને જેના મૂળમાં એકિક રવાય સિવાય બીજો કોઈ હેતુ નથી, તેવા પ્રકારની સત્તાને

સદૃશ બહારથી વિરોધનો ભય રહે છે અને તે કદીયે સાત્ત્વ ટકવી શક્ય નથી પણ દયા, ક્ષમા, બંધુત્વ, વાત્સલ્ય, મૈત્રી, ઉદારતા, સત્ત્વ, પ્રામાણિકતા, સમતા, વગેરે સદ્ગુણોના પ્રલક્ષ આચરણથી જે સત્તા અને આત્મીયતા વધે છે, તેને ક્યારેય વિરોધનો ભય નથી હોતો. આથી જગત પોતાની સત્તાવૃત્તિનો વિકાસ કરીને પોતાની મહાનતા આ રીતે સિદ્ધ કરે તોયે તેથી જગતમાં સંઘર્ષ થવાને કારણ નથી. તે મહાનતા અશાશ્વત નહિ પણ સાશ્વત રહેશે. સક્રિયપણે જગત સાથે સમરસ થવાનો આ જ શું કલ્યાણપ્રદ માર્ગ નહિ હોય ? જડતાને કાઢી સર્વ પ્રકારે અને સર્વ બાબ્તોથી કર્મો દ્વારા સદૃશ શુદ્ધ-ચેતનપણે પ્રગટ થવા કરવું અને સાત્ત્વિકતાથી સક્રિયપણે જગત સાથે એકરૂપતા-સમરસતા-સાધવી એને જ માનવજીવનનું સાધ્ય માનવાને કાંઈ દરકત છે કે ?

કેદારનાથજી

‘ભણેલા’ના વહેમો

વહેમો સમાજજીવનને કારી ખાનારી ઊર્ધ્વઝો છે. પ્રત્યેક કાળમાં અને પ્રત્યેક દેશમાં જુદી જુદી જાતના વહેમો પ્રચલિત થઈ જાય છે અને એમાં બહુ જ્ઞાની અને જુદિશાળી ગણાતા લોકો પણ સંયકાઈ જાય છે. છતાં આપણે એમ જ માની બેઠા છીએ કે, ખરીય ગામડાંની અબણ પ્રજા જ વહેમના રોગથી પીડાય છે. ગામડાંમાં અનેક પ્રકારના વહેમો છે એ વાત સાચી. પરંતુ આપણે જો શહેરી જીવન અને ‘ભણેલા’ ગણાતા લોકના સમાજને અભ્યાસ કરીશું તો એ પ્રજા પણ વહેમના રોગથી એટલી જ પીડાય છે એનો ખ્યાલ આવશે. વહેમોના પ્રકાર જુદા હોય છે એટલું જ; અને એની વિનાશ-ચક્રિત પણ એટલી જ હોય છે. બધા જ વહેમોની આસ-પાસ અજ્ઞાનનાં જાગ્યાં બાએલાં હોય છે અને એમાં સત્ત્વ હરીક્રોતો ગૂંચવાઈ જાય છે. પ્રજા-ઘણતરના કામમાં વહેમોની આ પરંપરાઓ પુષ્કળ વિંધો બિંબાં કરે છે; અને ઘણી વાર એવું બને છે કે, વહેમનાં પડોળને પરિણામે દીવા જેવી સાચી વાત પણ ભલભલા બણેલાને પણ સૂઝતી નથી — એાહતી નથી. ગામડાંની અજ્ઞાન પ્રજાના વહેમો વિશે તો ઘણું લખાયું છે. વીસમી સદીના કેટલાક વહેમોની નીચે આપણે પરિચય પણ ઉપયોગી થઈ પડશે. સંભવ

છે કે, વહેમોની આ વીગતોથી ‘ભણેલા’ થોડુંક ચોક્કસ. પરંતુ જે શાંતિથી આપણે વિચાર કરીશું તો આ વહેમો આજે શહેરની અને ભણેલાની દુનિયામાં સારા પ્રમાણમાં પ્રવર્તી રહ્યા છે, એ વિશે બાએ જ કાંઈને શંકા રહેશે. વહેમોની આ વીગતો બહુ ટૂંકમાં આપેલી છે. એનું સ્પષ્ટીકરણ કરવા તો પાનાંઓ લખાય. આ વહેમોના આટલો ટૂંક પરિચય પણ આપણને વિચાર કરતા કરી થકે અને એની ગ્રમ-જાગમાંથી મુક્ત થવાની શક્તિ આપણમાં ગમત કરે, તો આ ટૂંક પરિચય ઉપયોગી નીવડશે.

ભણેલો કહેવાતો સમાજ વહેમખી માને છે કે :

૧. અક્ષરજ્ઞાન જેમને નથી એ બિનજગવણેલા છે.

૨. અંગ્રેજી જટ જે શીખી જાય તે ચાલાક છે; •

૩. ફટ ફટ અંગ્રેજી બોલી શકે તે વિદ્વાન છે.

૪. મગજમારી બહુ ન કરી શકે એ ડોહ છે.

૫. હાથકારીગરીમાં ગમે તેટલો કુશળ હોય અથવા ઘરકામમાં તેમજ કુટુંબની જવાબદારીઓ અદા કરવામાં ગમે તેટલો હોશિયાર, વ્યવસ્થિત અને ઉદ્યમી હોય, છતાં તે વિદ્વાન ન કહેવાય — ‘અમણ’માં જ એની ગણતરી થાય.

૬. ખોટોખોટી માહિતીથી મગજને ભરી દેવું, વિતંડાવાદોથી ભરેલી મોટી મોટી દલીલો કરવી, અને

રજૂ થતાં અનુમાનો રખેને પોતાના જીવનમાં ગડ-મથલ કરી નાંખે એ વિશે ખૂબ સાવચેત રહેવું, એનું નામ જ ઝહાપણ અને પડિતાર્થ.

૬. જીવનના વ્યવહારોને શુદ્ધ કરે અને ઉગ્મણે એવા સંસ્કારોની સાથે વિદ્વતા કે પડિતાર્થને કશું જ 'સ્નાનસ્તક' નથી.

૭. 'ચોખા સારા કોને કહેવાય,' 'ખાદી કેમ તૈયાર થાય છે,' 'જાગરૂકદાર્ધ કેમ થાય,' 'દોરનું ડાણ વાસીકું' કેમ કરવું,' વગેરે વિષયોને લગતી માહિતીગાં જિજ્ઞાસુ અને કુશળ હોયું એ પડિતાર્થનું લક્ષણ નથી, એમાં અજ્ઞાન રહેવું એમાં જ 'ભણેલા'નું માન સમવાય છે.—એ બધા કંઈ કેળવણીના વિષયો. આજા જ કહી શકાય છે !

૮. સળી માંગીને બે કરવા નેટલો પણ શ્રમ ન કરવો, મંદબુદ્ધિ ગણાતા છતાં જીવનવહેવારમાં કુશળ એવા 'કોઠા'ની મહેનત પર જીવનની સગવડો મહાલસી, એ જ 'ભણેલા'નું કતવ્ય છે — એમનો એ 'પરીક્ષાશિક્ષ' અધિકાર છે.

૯. સ્વભાષા ઠંગધડા વિનાની રહે તે વિશે પૂરેપૂરી બેદરકારી સેવીને પણ પરભાષાની શુદ્ધિ માટે અતિશય કાળજી અને ચીવટ રાખવી, એ જ ભાષાપડિત અને સાહિત્ય-પ્રેમીનું લક્ષણ છે; — સાહિત્યવિકાસનું એ મહત્ત્વનું અંગ છે.

૧૦ નેટલાં વધારે પુસ્તકોનાં થોધામાંથી નેટલી વધારે ધૂત' દલીલગાજી કરવાની મગજનારી કરવાં આવડે, તેટલો જ પ્રેરકસર સરળ ગણાય.

૧૧. વિદ્યાર્થીને ઉપયોગી હોય કે ન હોય, એના જીવનના ઉપયોગી વ્યવહારોને એનો સ્પર્શ થતો હોય કે ન હોય, સમાજનું સહજ પણ કટ્યાણુ એનાથી થતું હોય કે ન હોય — એ કયાની જિલકલ ચિંતા રાખ્યા વિના, પ્રવચનો અને વ્યાખ્યાનો વિદ્યાર્થીઓ

આગળ ઝીંક્યા કરવાં, એમાં જ ઉત્તમ શિક્ષણની પદ્ધતિ અને સફળ શિક્ષકની કળા સમાયેલી છે.

૧૨. શરીરની જ્યાં વધારે ને વધારે આગપંથગ થાય, સુખસગવડની જ્યાં વધારેમાં વધારે સામનો ભરેલી હોય, એટા રાયરમીલાવાળી શાળા અથવા કોલેજ એ જ આગળના જમાનાની 'ડીસન્ટ' અને ભવ્ય શિક્ષણસંસ્થા ગણી શકાય.

૧૩. તર્થ દરમ્યાન અધ્યાપકોએ ગીરજાં પ્રવચનોથી ખીચોખીચ ભરાઈ ચૂકેલા મગજમાંથી બધું જ — જરા પણ ફેરફાર વિના — પરીક્ષાપોથીઓમાં બહુ સાવચેતીથી અને વ્યવસ્થિત રીતે ઓકડી કાઢવામાં વિદ્યાર્થી નેટલી વધારે ત્વરિત ચપગતા બતાવે, એટલી વધુ સફળતા એને પરીક્ષામાં મળે; અને વિદ્યાર્થીજીવનની માર્થકતા એવી સફળતામાં જ સમાયેલી છે.

૧૪. પ્રેક્ષક વર્ગના ક્ષણિક અંતોષ માટે કુશળતા પૂર્વક પ્રથમથી જ ગોપની રાખેલી કૃત્રિમ શાંતિ એ જ શિસ્તની પૂર્ણતા છે.

૧૫. અંતરની જાખને સતોપનાર, અને હૃદયના સ્વાભાવિક તનમનાટને નીડરતાથી પ્રગટ કરનારા વિદ્યાર્થી 'તોશની અને વકેલ' છે.

૧૬. આજનો ડાહ્યો અને વિવેકી વિદ્યાર્થી એ છે જે સ્વમાનને ગ્રંથગાળી, શિક્ષકની ખુશામન કરી, શિક્ષકે અને શાળાએએ સમાજના સ્વાધ' અને બાલ આડઅરને પોપવા માટે જિભા કરેલા અભવાસ- 'ભીખા'માં વ્યવસ્થિત રીતે આનાકાની કર્યા વિના ગોદવાઈ ભય છે.

૧૭. સલામતી અને સ્વાધર્મનો અંશ માત્ર પણ ભોગ કદી પણ ન આપકો પડે એવી કાંતિમાં માનવું અને એના પોકારો કરવા, એ આગળની વિદ્યાર્થી-ચળવળનું સોથી મોટું પ્રેરક બળ છે.

દિલ્હુસા રીવાનજી

—વધારે ઝીણવટથી વપાસતાં એમ કહે છે કે, સૌ વિષેની પુરુષની માનસશક્તી શોધા પુરુષની સ્ત્રીઓ સાથે જે મુખ્યત્વે કરીને ફરિયોદો હોય છે તે જ છે. આ પ્રકારના પૂર્વમંદને પાધરેપાધરો સમજી લેવામાંથી આ પ્રકારની સામાન્ય વાત બેપજે છે કે, સ્ત્રીઓના માનસનો કાવહો નક્કી કરવા જે કોઈ પુરુષ દિગમત કરે છે, તે પછડાવાનો જ.

('સાદરેલોલ ઓફ ફિચર એન્ડ કરેન્')

એડવર્ડ એલિયર

યુવકોની ગ્રીષ્મ-પ્રવૃત્તિ*

આ ગ્રીષ્મવર્ગનો પ્રારંભ કરતાં અને આનંદ થાય છે. આ વર્ગનું ત્રીજું વર્ષ આ છે એ એક સરસ વસ્તુ ગણાય, કેમકે એ ઉપરથી એટલું તો જાણવા મળ્યું જ કે, આ પ્રવૃત્તિમાં યુવાનોને ઉત્સાહ છે અને કાર્યકર્તાઓ તેથી તેને ચાલુ રાખી શક્યા છે. ગ્રીષ્મવર્ગની પ્રવૃત્તિ નિયમિત અને યોગ્યતાપૂર્ણ થવામાં આ હકીકત સારો ફાયદો આપી શકે અને લાગે છે કે, હવે આ પ્રવૃત્તિમાં કામ કરનારા અને રસ લેનારા સૌ કંઈકે અરસપરસ વિચારે આપણે કરીને, તેને વધારે સંગીન અને રચાયે રૂપ આપવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ગુજરાતમાં વ્યાપક પ્રવૃત્તિને અંગે ગ્રીષ્મવર્ગો કેટલાંક વર્ષોથી ચાલે છે; પ્રતિવર્ષ વિદ્યાર્થી તેમાં જોડાઈને, ધીમે ધીમે એક નિશ્ચિત અભ્યાસક્રમ પૂરો કરી લઈ શકે એવી તેની યોજનામાં સતતતા ને ક્રમિકતા રાખવામાં આવી છે. આથી વિદ્યાર્થી સહેજે પોતાની રમ્યાના સમયમાં વ્યાયામનો અભ્યાસ કરીને પ્રમાણુપત્ર પછી મેળવી શકે છે. ઉપયોગી ગ્રીષ્મ-પ્રવૃત્તિનો આ નમૂનો આપણે ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. બીજાં કામોમાં કે ધંધાઓમાં પડેલા લોકો, વચ્ચે વચ્ચે નવરાસ મળે તેમ, આ પ્રકારે પોતાને જોડતી તાલીમ કે વિદ્યા મેળવી પોતાની પ્રગતિ સાધી શકે, એ લોકશિક્ષણ-પ્રસારનો એક અતિ વહેવારુ માર્ગ છે. આપણે ત્યાં આ માર્ગ થોડો લોકશિક્ષણ ખીલવવા માટે આપણે હવે પછી ભારે પ્રયત્ન કરવો જોઈશે. પ્રૌઢશિક્ષણ એટલે અમરણનું માત્ર વાચનલેખન એ વ્યાખ્યા તો તે કામના એકડિયાંના વર્ગ જેવું, જલ્દી જલ્દી જલ્દી જલ્દી તો એકડિયાં વર્ગ પછી નહિ પાર કરેલા કરોડો લોક છે, ત્યાં આગળ ઉપરની વાતો દૂરની લાગે, છતાં યાદ રાખવા જેવી તો છે જ.

તમારો વર્ગ એ જાતનો પ્રૌઢશિક્ષણનો નથી. આ વર્ગમાં તો હીક હીક નિશાળી બહુતર જેમણે ક્યું છે, તે લોકો આવે છે, અને શાળા મહાશાળામાં

મહિનાઓની જે છૂટી મળે છે તેનો સફળપોગ કરી લેવા માટે છે. આ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ધીમે ધીમે ગઈ વીસીનાં છેલ્લાં થોડાંક વર્ષોમાં હીક હીક વધતી જાય છે, એ આપણા વિદ્યાર્થી-જગતને માટે આશાપદ સુચિત્ત ગણાય. આ પ્રવૃત્તિની પહેલાં — ૧૯૨૦-૩૦ના દશકામાં, યુવક પ્રવૃત્તિનું મોજું આગળું હતું. એ મોજું સાવ ઓસરી ગયું તો નથી; કદાચ આજે વિદ્યાર્થી મંડળોરૂપે એ જ નવજીવાન-શક્તિ કામ કરતી હોય. ૧૯૨૦-૩૦ના દશકાની આ પ્રવૃત્તિ કરતાં ૧૯૩૦-૪૦ના દશકાની આ ગ્રીષ્મવર્ગ પ્રવૃત્તિ ધણી રીતે સારી અને શામતી છે, એમાં શંકા નથી. એનાથી સૌને ફાયદો જ છે એ તો ઉઘાડું છે. તે વિશે જો કંઈક કહેવા જેવું હોય તો એટલું જ કે, આ પ્રવૃત્તિનો ઊભમ વિદ્યાર્થી-જગતની હોશ અને ઉત્સાહ કે સેવાવૃત્તિમાંથી નથી; એનું શ્રેય આજે પ્રત્યક્ષ કામ કરતા સેવકોને મળે છે. પણ તેથી કંઈક વધી કે કુઝા માનવાને કારણ નથી. અનેક વિદ્યાર્થીઓ એ પ્રવૃત્તિને અપનાવી લેવા લાગ્યા છે એ જ ઉત્તમ ઉત્સાહજનક વસ્તુ છે.

આ પ્રવૃત્તિ આપણને શું કામ સૂચી? એનો જવાબ તો ઉઘાડો છે : આજે અનેક ક્ષેત્રોમાં કામ કરતા સૌ સેવકોને લાગે છે કે, ચાલુ શિક્ષણતંત્ર, કેટલીય બંધી એવી વસ્તુઓ છે કે જે જરૂરી છે, છતાં શીખવતું નથી; અરે, એમને ફરિયાદ કરવાને કારણ છે કે, ચાલુ તંત્ર કેટલુંય કુશિક્ષણ આપે છે. એટલે તેમને થાય છે કે, આ કુશિક્ષણ વિશે વિદ્યાર્થીઓને જાગૃત કરી સાવધાન બનાવવા જોઈએ, અને જે જરૂરી જામતો તેમના શિક્ષણમાં આવતી નથી, તેમની ભરપાઈ કરવી જોઈએ. નહિ તો સ્વરાજ માટે ઝંખતા આપણે લોકો કશું આગળ પગલું ભરી શકીશું નહિ. હિંદના એક અંગ્રેજી ઇતિહાસકારે એક સૈકા ઉપર તેના દેશના યુવકો માટે લખેલું નીચેનું વાક્ય સૌએ સર્વત્ર ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. તે કહે છે :

* તા. ૧૫-૫-૪૨ના રોજ જેડા નિહલા લોકશિક્ષણ તુલીમ વર્ગનું ઉદ્ઘાટન કરવા નિમિત્તે શ્રી. મનનભાઈ દેસાઈએ આપેલા વ્યાખ્યાનમાંથી.

‘તુચ્છકારમાં જેને છોકર-મત કહી વળાય છે તેને અવગણવા કરતાં વધારે ધાતક બીજું એક ભૂલ

નથી. આવા મતોની સાચી કિંમત જૂન હોય છે એ ખરું; પરિસ્થિતિના ફળરૂપ તે મતો હોય છે; પોતાની છુદ્ધિ વાપર્યા વગર વિશ્વાસથી તે મતો સ્વીકાર્યા હોય છે, અને ખરેખર જીવનના એવા કાળે કે ત્યારે નિર્ણયશક્તિ તદ્દન કાઢી હોય છે. પરંતુ તે પરથી આવતા જમાનાનું બાવી આપણે આંકી શકીએ છીએ; વર્તમાન પેઢીના નવજવાનોનાં મન ઉપરથી અવિધ્યની પેઢીનો આત્મા અને બાવી તારવી એવાનાં હોય છે.'

આને આપણા યુવકોને જે જે રસના ચસકા થાય છે અને વિચારોના નુસખા તથા તુચ્છાવરજો પીરસાય છે, તેને વિષે દેશના સાચા શિક્ષકો અને સેવકો આંખ આડા કાન ન કરી શકે. અને કરે તો તેમના પોતાના કામને ભોગે; તો તેઓ એાહા કાર્યદક્ષ પણ ફરે. ૧૯૨૦-૨૫ના જમાનામાં દેશના આ વર્ગને ગાંધીજીએ કીક આઠણી હતો. તેમણે એ કબૂલ કર્યું છે કે, 'એમાંથી અને મારા આજના કેટલાય કીમતી સાથી-સેવકો મળ્યા છે, જે દેશનું કામ કરે છે.' ત્યાર બાદ એ એકામ કામમાં પહોંચી ગયો; એટલી દૃઢ મુદ્દી રાષ્ટ્રીય ચળવળને એકામ રાખી શકાય એવી શક્તિ સમાજમાં નહોતી. પરિણામે યુવક પ્રવૃત્તિઓમાં એકામતા અને કાર્યપરાયણતા ઓછી થતાં થતાં એવા વખત આજે આવ્યો કે ત્યારે વિનોદમાં પણ ગાંધીજીએ વિદ્યાર્થીઓને તાજેતરમાં એવું કહ્યું કે, 'તમે મારો બહિષ્કાર કર્યો છે.' આ વાક્ય વિનોદની ટોચ હતી. છતાં એમાં વિનોદ બાદ કરતાં એટલું તો અવશ્ય રહે છે કે, વિદ્યાર્થીઓ પહેલાં જેમ રાષ્ટ્રની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેતા નથી ને રસ પણ લેતા નથી. છતાં તેમને હોડી તો કેમ જ શકાય? એટલે ગાંધીજીએ મદિના માસ પર જ 'દરિજન'માં લખેલું (દ.જન., ૫ મી એપ્રિલ, પા. ૯૨), 'ભરતી એટલે તો યથા કરે. બધું મોઢું મોઢું હું કહી લખી ન શકું; કડવાં વેણ પણ સંભળાવવાં પડે. ત્યારે ધરીભર કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ ખિન્ન; પણ એ ખીજ કાણજી હોય છે. હું પોતે અને વિદ્યાર્થી ગણું છું, તેથી વિદ્યાર્થી સાથેના મારા સંબંધ કામચ રહેવાનો જ છે.'

આ પ્રકારનો સંબંધ રાખવાની જૂઞ્ઞમાંથી કાર્યકર્તાઓ શ્રીખગર્ગ-પ્રવૃત્તિમાં પડવા આકર્ષીયા

છે, એમ હું માનું છું. પર્વત ન ચળે, તો મોઢાં જુએ પણ તેની પાસે જવું જોઈએ; વિદ્યાર્થીઓ અને કાર્યકર્તાઓમાં આવજ એવું થયું છે. કાર્યકર્તાઓ તમને મળવા માગે છે; તેમનો રસ તમને ચખામવા માગે છે. આવજનું શિક્ષણતંત્ર તેમને ઉવેખીને ચાહે, તેથી તમે તેમને ન ઉવેખો; અને ઉવેખો તોય તેઓ તો ન જ ઉવેખી શકે.

અને એમાં હું અમ કાર્યકર્તાઓના પણ લાભ જોઉં છું. તમારાં મુખદુઃખ, આશા-આકાંક્ષાઓ સમજ્યા વગર કાર્યકર્તા પોતે પણ કંઈ રીતે તાલે અને સતેજ રહી શકે? તેણે પ્રજાની નાજ પર હાથ રાખવાનો છે. વિદ્યાર્થીઓ કે જેમની તાલીમ પાછળ રાખીને કેટલુંય ધન ખર્ચાય છે, તેમને તો તે ન જ જૂઞ્ઞી શકે. આમ આ પ્રવૃત્તિ જેઠા જાણુ લાભદાયી છે. અને તેથી જ તે સાચી પણ છે.

એમાંથી જ ત્યારે આ યજ્ઞોમાં શું કરવું જોઈએ તેનો ખ્યાલ પણ મળી રહે છે. આ વર્ગો ચાલુ શિક્ષણતંત્રની જીજ્ઞાસુ અને અરાધીપતામાંથી ઊપજે છે; એ વર્ગો વિદ્યાર્થીના કાલસ સમયની અને શક્તિની રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ વેતરણ કરવા મથે છે; એ વર્ગ દ્વારા, દેશના વિદ્યાર્થીઓને પોતાનું રાષ્ટ્રીય અવિધ્ય મુધારવાને માટેની મદાયજીમાં પોતાથી બનતો હાથ દેવાના માર્ગો સૂચવવાનો ધરદો રખાય છે. અને એમ કરીને એ આશા રખાય છે કે, તમે તમારા ચક્રી બની શકો એવા સેવાના અને તાલીમના માર્ગો શીખો અને તે મુજબ ચાલો. આ ત્યારે આ પ્રવૃત્તિનો દૂકમાં ઉદેસ હોઈ શકે. દેશનાં વિદ્યાર્થી મંડળો આ વર્ગોના શિક્ષણમાંથી પ્રેરણા પામીને પોતાનો વાર્ષિક કાર્યક્રમ બનાવી શકે; તેઓ માત્ર મજૂર-મહાજન પેઠે વિદ્યાર્થી-મહાજન જ ન બને; કેમ કે વિદ્યાર્થી મજૂર નથી અને શિક્ષક તેનો કીક નથી. અથવા મજૂર હોય તો રાષ્ટ્રને વિદ્યાશક્તિ દ્વારા મુક્ત કરવાના પ્રયત્નના જેઠા વેતરા છે.

આ ઉદ્દેશ સારવાને માટે આપણા વર્ગો તો દહા પાશેરામાં પહેલી પુણીય નથી એમ કહેવાય. દહા આ વર્ગો ક્યાં દેર દેર થાય છે? દહા તેમાં ક્યાં દહાડો જીવાનિયા બોડાય છે? દહા ક્યાં તેમને ગામડે ગામડે પહોંચી લખ્યા છે? દહા ક્યાં તેમને ખજર છે કે, તેમને માટે દેશમાં ક્યાં ક્યાં ને કેટલુંક

કામો પડેલાં છે? હજી ક્યાં તેઓ જાતમહેનત અને મજૂરી કરવા મનથીય તત્પર છે? — શરીરની તત્પરતાની તો પછી વાત રહી. મને એક મિત્રે કહ્યું કે, એક ખેતી-કુશળ ભાઈએ અમુક લાગમાં જમીન ધોવાતી જાય છે, તે અંગે કાંઈક કામ કરવું ખેતીના અને ઇજનેરીના વિદ્યાર્થીઓને રજાઓમાં નોતર્યો. તેમાં તેમણે જણાવ્યું કે, હાથે કામ કરવાની તૈયારી કરીને જ આવનારા આવે. તમે માનશો? અહીં ડઝને માંડ આવવા મરજી બતાવી ! પરિણામે પેલા ભાઈએ પોતાનો ખાસ માંડી વાળ્યો. શું કરે? આપણા દેશમાં નાનાં મોટાં સેંકડો કામો એવાં પડ્યાં છે કે જે સંબંધિત સહકાર અને માત્ર રાષ્ટ્ર-પ્રેમથી જ ઊકલી શકે. સ્વારાજ સરકાર પણ ખીજી રીતે ન કરી શકે. જેમ યુદ્ધનું કામ પ્રજાના ઉત્સાહથી ને ઊર્મિથી જ કરી શકાય છે, એમ જ આ કામો એક પ્રકારનાં શાંત યુદ્ધો જ છે. તેમાં પણ અમરશક્તિ અને સેવાધન ધરાવતા પ્રજાજનો ભરતી ધઈને જ જીત મેળવી શકે. આ વર્ગો એવાં શાંત યુદ્ધો ક્યાં છે, તે તમને બતાવવા માટે, અને તેમાં કેમ લડવું તેની કાંઈક પ્રાથમિક સૂચનાઓ અને પ્રત્યક્ષ અનુભવ આપવા માટે છે, એમ હું માનું છું. તેથી જ આ વર્ગોની અંદર (૧) દેશનાં વિષયવિષય રચનાત્મક કામોનો પરિચય ને સમજ આપવામાં આવે છે; (૨) તેમાંનાં સાવ સાદાં સદ્કાર્મ અને કાંતણુ જેવાંની પ્રત્યક્ષ તાલીમ આપવામાં આવે છે; (૩) અને ખાસ તો એ કે, દેશમાં શું ચાહે છે તેનું સામાન્ય જ્ઞાન તમારી આગળ મુકાય છે અને તમારી બોડે તેની ચર્ચા પણ થાય છે. આજનો વિદ્યાર્થી નકામી ચર્ચા કે વિતંડાવાદ બબ્બુ કરે છે અને કામ એણે કરે છે કે તેના અવેજમાં જ વિતંડાવાદી વાતો કપી કરે છે, એવી દરિયાદ છે. એ દરિયાદ સાવ નાપાયાદાર નથી એમ કહું તો તમે દરચુગર કરશો. વિદ્યાર્થીમાં કાંઈક તો આવું હોય જ અને તેને ધીરજ અને કુનેહથી મોટરાઓએ સાંખી લેવું જોઈએ એટલું જ નહિ, એમની ચર્ચાની ભૂખ તથા શંકાકુશંકાની આદતને અમુક હદ સુધી સંતોષવી પણ જોઈએ, એમ હું માનું છું. છેવટે મનુષ્યને મનમાં જે લાગે તો જ તે આચારમાં ઉતારી શકે છે. એટલે વિદ્યાર્થીઓને અમુક વસ્તુ હસવા માટે જરૂરી પ્રશ્ન-ઉપપ્રશ્ન અને તેનું સમાધાન થવાં

જ જોઈએ. આ વર્ગોમાં તેને પણ થોડુંક સ્થાન હોય. પણ મુખ્ય સ્થાન તો કાંઈક જે સૌને માન્ય છે તે કરવાનું અને ન આવડે તો તે કરતાં શીખવાનું હોવું જોઈએ. હું માનું છું કે, સદ્કાર્મ અને કાંતણુ તથા રાષ્ટ્રભાષાનો અભ્યાસ આવાં કામો છે. સાત જ દિવસ ચાલતાં વર્ગોમાં આને અંગે થોડુંક જ થાય એ ખરું. થાય તે પ્રારંભિક ચર્ચા જોઈએ એટલું હોય તો બસ. એમાં પ્રવેશ પામેલા વિદ્યાર્થીઓ પછી તેમાં વધારો કરી લઈ શકે. આ વર્ગમાંથી એટલાં ઉત્સાહ અને ઇચ્છા કેળવી જવાય તોપણ ઘણું કહેવાય.

અતે આ પ્રવૃત્તિથી સાધવું છે તો એ જ કે, આપણી નવજીવાન શક્તિ દેશનો જે મુખ્ય કાર્યક્રમ આજાદ થવાનો છે તે સમજે, તે પ્રમાણે પોતાના વિચારોને વ્યવસ્થિત કરે, તેને માટે જે કરવા જેવું લાગે તે કરવા મંડી જાય ને આગળ માટે તૈયાર થાય. મને ખચર છે કે, આ વર્ગોમાં આવનારાના ઉદ્દેશો વિવિધ હોય છે, અને તે વસ્તુ સારી છે. તે એ બતાવે છે કે, આ પ્રકારના વર્ગોની પ્રવૃત્તિ અનેક દષ્ટિએ એક કેળવણીવિષયક જરૂર છે. આ વર્ગ એ જરૂર પૂરી પાડે, તમે તેમાં જોડાયેલા સૌ કોઈ તેમાંથી પૂરો લાભ ઉઠાવી લેવાની વૃત્તિ રાખીને, જે થોડાક દિવસ અહીં રહે તે દરમિયાનના બધા કાર્યક્રમમાં હોંશ અને ઉત્સાહથી લાગ લેજો. સમજવાને માટે જેટલું પૂછવું જોઈએ એટલું પૂછજો; શીખવા માટે જેટલી મહેનત કરવી જોઈએ એટલી કરજો. દેશને માટે અને આખા જગતને માટે અતિ કોટકડીનો સમય આવી રહ્યો છે. એમાં આપણે પણ સફળ થવું છે. કોઈ એમ ન માને કે, આપણી દશા બહુ નબળી છે તેથી શું થાય? મારી તમારી દશા ગમે તેવી હોય, સમગ્ર રાષ્ટ્રની દશા વિચારીએ તો નબળી નથી. એમ વિચાર કરો કે, ગાંધીજી જેવા અદિતીય નાયક આપણને મળ્યો છે, જોને જોડા જગમાં આજે નથી. રાષ્ટ્રોનાં કામ નેતા વગર નથી ઊકલી શકતાં, અને કોટકડીના સમયમાં તો નેતા જ ધારણ આપે છે. ચર્ચાલ વગરનું વિલાપત, દિલ્લે વગરનું જર્મની, સ્ટાલીન વગરનું રશિયા, ચાંગકાઈ શેક વગરનું ચીન આજે કલ્પી શકાય? તેમ જ ગાંધીજી વગરનું હિંદ ન કલ્પી શકાય. એ આપણે રવેચ્છાએ

સમજવાનું છે. દુનિયાના બીજા નેતાઓ પેઠે ગાંધીજી કાયદા કે હથિયારને જોરે નેતૃત્વ ન મેળવી શકે — ન પોતે મેળવવા ચાહે. એ અદિતીયતા આપણા દેશને શોભાવે એવી વાત છે; એમાં સાચી શોકશાહી છે. એ સમજીએ; આપણી એ અદિતીય મહત્તાની ખુમારી આપણને હોવી જોઈએ — એ આપણે કેળવીએ અને એ મહત્તાને લાયક થઈએ. ભલે આ વર્ગો એ

મહત્તા અને એ સમજણને હિસાબે નહવા લાગતા હોય; પણ એ બધા છે તો એ જ મહાન વસ્તુને સમજવા માટે. હું સમજું છું ત્યાં સુધી, આ વર્ગના સંચાલકોએ એવી કાંઈક મુશ્કેલી આ વર્ગમાંથી સેવી છે. એ મુશ્કેલી પ્રજા બરકત પૂરે એવી પ્રાર્થનાની સાથે આ વર્ગનો હું પ્રાર્થના કરું છું. ઉધર તેને સફળતા આપો.

ન્યાયમૂર્તિ રાનડે - ૫

બીજું લગ્ન થયા પછી રાનડે હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાંતોનું નિરીક્ષણ કરવા માટે તેમ જ પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ થયેલા લગ્નથી અવરથ બનેલા મનને નવાં નવાં રચણોના તેમ જ વ્યક્તિઓના દર્શનથી શાન્તિ મળે તે સારું ચાર માસની રજા લઈ પોતાના કેટલાક મિત્રો સાથે પ્રવાસે બીજાડયા. આ પ્રવાસને પરિણામે હિન્દના જુદા જુદા ભાગોના કેટલાક સમાનરીલ લોકો સાથે તેમને પરિચય થયો અને દેશની આર્થિક, સામાજિક, ધાર્મિક તથા રાજકીય સ્થિતિથી તેઓ પ્રત્યક્ષ વાકેફ થયા. તેમનું મન પણ રસરસ થયું અને પ્રવાસ કરીને આવ્યા પછી પૂર્વવત્ પોતાના કામમાં પડયા. એ જ રસે તેમણે પૂતામાં એક ઘર પણ ખરીદ્યું અને તેઓ પૂતાના ખરેખર વતની બન્યા.

૧૮૭૪ માં સાર્વજનિક સભા મારફતે રાનડેએ 'જવાબદાર રાજ્યપદ્ધતિ'ની ગાળણી કરતી એક અરજ વિધાયતની પાલમિન્ટ તરફ રવાના કરાવી અને તેની નકલો વર્તમાનપત્રોને તેમ જ મોટા હોદ્દા ધરાવનારા સરકારી અધિકારીઓને મોકલાવી. 'જવાબદાર રાજ્ય-પદ્ધતિ' એ શબ્દપ્રયોગ એક જ હોય તેપણ તે વખતના અને આજના નેતા અર્થમાં ધણે તફાવત છે. તે વખતે તેનો અર્થ ધણે ન અપારિત્ત દબાવે. અચૂક ધારણથી સ્પષ્ટ થયેલા હિન્દના જુદા જુદા પ્રાંતના કુલ ૧૮ પ્રતિનિધિઓ પાર્લમેન્ટમાં બેસે અને તેમની સલાહથી હિન્દના પ્રશ્નોને હકેલ કરવામાં આવે, એવા એ અરજીને સાર હતો. અરજ પાછળ લોકમતને સારી પેઠે ટેકો છે એ બતાવવા તે ઉપર હંમેશાં લોકોની સહીઓ લેવામાં આવી હતી. આ અરજીમાં હરેલી માગણીઓ એકદમ સ્વીકાર થવાની અપેક્ષા રાનડેએ પોતે પણ બાળે જ રાખી હોય. પણ લોકોની આકાંક્ષાઓ વ્યક્ત કરવાની દૃષ્ટિએ તથા રાજકીય લોકેજવણીની દૃષ્ટિએ તેમને મન તેનું મહત્ત્વ ખૂબ હતું. કેટલાક લોકોએ આ અરજીની સારી પેઠે ટેકડી કરી, પણ ચક્રોર સરકાર એનું મહત્ત્વ

બરાબર સમજી ગઈ અને આ નવીન ઉપક્રમ પાછળ ક્યાં બળો કામ કરી રહ્યાં છે તે શોધવા મંડી પડી. જનતામાં પણ રાનડેની આ પ્રવૃત્તિ માટે અત્યુક્ત મત બંધાતો ગયો.

આ અરજ સાર્વજનિક સભા તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી તે જ વરસે જુનિસાદમાં વડોદરાના રાજ મહારાજા ગાયકવાડ ઉપર એક મોટી આપત્તિ આવી પડી. મારી ઉપર આવ્યાને તેમને માંડ ચાર વરસ થયાં હશે એટલામાં, વડોદરાના અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ કર્નલ ફ્રાંસિસ સાથે તેમને અણબનાવ થયો, અને બન્ને જણા અઘડા અને ઉદામ જિતિના હોવાથી ભેદભેદમાં એ અણબનાવે ઉગ્ર રસાયણ ધારણ કર્યું. રાજાના તે વખતના દીવાન દાદાભાઈ નવરોજીએ બન્ને વચ્ચે સમાધાની કરાવવાની ખૂબ પ્રયત્ન કર્યા; પણ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ ગયા અને દીવાનપદનું રાજાનાં આપી છૂટા થયા. આખરે પોતાને બિયપ્રયોગ કરાવ્યાને આરોપ રેસિડેન્ટ તરફથી મહારાજા ઉપર કરવામાં આવ્યો, એટલે તેમને મારી ઉપરથી વરત ખસેડવામાં આવ્યા અને તેમના દાખમાંથી બધી સત્તા તેમ જ તેમની ખાનગી જિવંત પણ હઈ લેવામાં આવી. મહારાજા સાવ અદિગ્ય બન્યા. પોતાની બચાવ કરવા માટે વજીહ બેરિસ્ટર રાજા પૂતા દેશ પણ વાઈસરોયે મંજૂર કરવાની ના પાડી. આ વાતની પૂતામાં બહુ તતાં સાર્વજનિક ક્ષણે તરત એક લાખ રૂપિયાની મદદ આપવાનું આશ્વાસન તારથી મોકલાયું અને પૂતામાં જાહેર સભા યોજાવી. વાઈસરોયને મોકલવા માટે એક અરજ રાનડેએ પડી આપી અને સભાએ ને મંજૂર કરી. મહારાજા સાથે અણબનાવ થયા પછી રેસિડેન્ટે મધ્યસ્થ સરકારને એમ જણાવ્યું હતું કે, મહારાજા પોતાના ખાંધિયાઓ દ્વારા મહારાજાના લોકોમાં રાજદ્રોહને પ્રસાર કરી રહ્યાં છે. પૂતાવાસીઓએ જ્યારે મહારાજાને મદદ કરવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે રેસિડેન્ટે આપેલી બાતમી સાચી હોય એમ સરકારને

લાગ્યું. આવી ભવનો સંશય સરકારના મનમાં ઘોળાયા કરે છે એની રાનડેને નહીં યશી હતી. એટલે તેમણે, પૂનાના નાગરિકો પેશવાની રાજધાનીના વતનીઓ તરીકે મરાઠા રાજ્યમંડળના અવરોધ વગેરે, ઇન્દોર, વ્યાડિયર, વગેરે દેશીરાજ્યો માટે ખાસ આભીયતા ધરાવે છે અને ગાયકવાડને મદદ કરવી એ તેમને માટે પારકાની પંચાત કરવા જેવું નથી, એમ અરજીમાં ખાસ નોંધ કરી અને અરજીની સ્વાભાવિકતા સરકારની નજરે આણી, હુનિયામાં બધે જ રાજકુટુંબના નબીરાઓ ભોળાવિલાસ, હવેલુંબલપણ, ઇલાદિ અવયુઓ માટે ભણીતા છે. હિંદુસ્તાનમાં તે તેમની સ્થિતિ વિશેષ બચેડેલી છે. અહીં રેસિડેન્ટના અજ્ઞતા ભવના માયા તેમના પ્રભાવન તેમના સ્વેચ્છવર્તન ઉપર ક્રોધ જ કાજ રાખી શકતા નથી. પ્રેરુત પ્રકરણમાં તે ગાયકવાડના સ્વેચ્છવર્તનને રેસિડેન્ટ પોતે અમુક હદ સુધી ઉત્તેજન આપ્યા કહ્યું હતું. એટલે કાંઈક મરાઠા દેશીરાજ્યની પતિત દશા માટે બ્રિટિશ સરકાર જ જવાબદાર ગણાવી લેઈએ.

ખીલ્ડ, કોઈ પણ દેશી રાજ્યના અધિપતિના વ્યક્તિગત વર્તન ઉપર તે રાજ્યની હસ્તિતા આધાર ન હોઈ શકે. ન્યાં સુધી તે દેશી રાજ્યની પ્રતિ બ્રિટિશ સરકાર પ્રત્યે બેવડા ન થાય ત્યાં સુધી કોઈ પણ દેશી રાજ્ય ખાલસા કરતું શોધ્ય ગણાય નહિ રાજ્યના પાપને માટે આખા રાજ્યની પ્રભાને કાંઈ શી રીતે આપી શકાય? એટલે કે, રાજ્યની ખૂલ માટે તેનું રાજ્ય ખાલસા ન થઈ શકે એવી સ્પષ્ટ દલીલ અરજીમાં કરવામાં આવી હતી. અને તે દેશી રાજવાડાઓ અને હાઈકોર્ટ ન્યાયાધીશના હોદ્દા ધરાવનાર અધિકારીઓના બનેલા પંચ મારફતે મહદારાવના પ્રકરણની તપાસ કરવામાં આવે અને તેમને નિષ્પક્ષ ન્યાય મળે, એવી માગણી અરજીમાં કરવામાં આવી હતી.

અરજીનું ઇષ્ટ પરિણામ આપ્યું ખરું. તેમાં ખજાણી ક્યાં મુજબ એક તપાસ-સમિતિ નીમવામાં આવી, તેમ જ વગેરે રાજ્ય ખાલસા કરવામાં આવશે નહિ એવું નોંધેનારું સરકારે બહાર પાડ્યું. મહદારાવના બચાવ માટે બેરિસ્ટરની ભેગવાઈ કરવામાં આવી. કેસ ચાલતાં તપાસસમિતિના હિન્દી અને યુરોપિયન સભ્યોમાં મતભેદ થયો. યુરોપિયન સભ્યોના મત પ્રાણ માનીને સરકારે વિપ્રયોગને આરોપ સાબિત થયો માન્યો અને મહદારાવને મદ્રાસ તરફ હાંકવામાં કર્યા. સાંવર્નનિક સભા આખા કેસ દરમિયાન તે તરફ બારીકાઈથી નજર રાખતી હતી અને વખતોવખત પરિસ્થિતિની સ્પષ્ટતા કરવા ખાતર તેણે અરજીઓ પણ કરી. અને છેવટે મહદારાવને પદભ્રષ્ટ અને હાંકવામાં કર્યા બદલ સહકારના ત્રિવેધનો દરાવ પણ તેણે કર્યો. પરિણામે સરકારને સભાને વિશે રાજદ્રોહની ગંધ આવી હોય તે તેમાં નવાઈ નહિ.

મહદારાવનું પ્રકરણ પૂરું થયા પછી થોડા જ દિવસોમાં, એટલે કે ૧૮૬૫ના ત્રીજા માસમાં મહારાષ્ટ્રના કેટલાક જિલ્લાઓમાં 'દેખણલુનાં રમખાણો' (Deccan Riots) નામથી ભણીતાં થયેલાં ખેડૂતોનાં હુલોડા થયાં; અને તેમાં ધાંડ, લૂંટ, આગ વગેરેના બનાવો કેટકેકાણે બન્યા. ક્યાંક ક્યાંક ખૂન પણ થયાં શાહુકાર વગેરે જોઈ ભાથે આત્યાચારોનો ભોમ બન્યો હતો તેમની સાથેની લેવડદેવડથી ત્રાસીને તેમની પાસેના પોતાનાં ફેલાંના દરેતરેએ પાછા લઈ આવ્યા તે તેમનો નાશ કરી તેમના ઉપર વેર વાળવાને ખેડૂતોએ આવા અત્યાચારો કર્યા, એવી સાંવર્નનિક માન્યતા ફેલાઈ. અને ઉપર ઉપરથી ભેનારને એ જ એક કારણ પૂરતું સંતોષકારક લાગે તે નવાઈ ન હતી. (આ અત્યવશિત દશાને લાલ લઈ બીલ ચોર લૂંટરામો પણ એમાં ભળી ગયા હતા.) સરકારે પણ આ માન્યતાને પ્રુતિ આપી. રમખાણોની જવાબદારીને ટાપવી શાહુકારને માથે ઓઢાડવામાં આવે તે બીલ કોઈ કારણે શોધવા તરફ લોકોનું ધ્યાન ન ભવ અને પોતાનો કોઈ દોષ કાઢે નહિ, એમ તેણે કહ્યું માન્યું હોય. પણ રાનડે આ રમખાણોનું કારણ બરાબર માખી ગયા હતા. પણ હવાવળ કરી સરકારને અકાળમણ કયોનો આરોપ વહોરી લઈ સાંવર્નનિક સભાને મુશ્કેલીમાં ઉતારવા તેઓ તેયાર ન હતા. તેથી રમખાણો શાંત પડ્યા પછી તેમણે તે બાબતનું પોતાનું મત્તવ્ય સાંવર્નનિક સભા મારફતે અરજી કરીને સરકાર આજળ રત્ન કહ્યું. તેમાં રમખાણોની ખીમસા કરતાં, તેનું કારણ કોઈ યુનેશારીની યુનાદિત પ્રજાતિમાં નથી પણ લોકોના—ખેડૂતોની આર્થિક પરિસ્થિતિમાં છે એમ ભણી, ન્યાં સુધી ખેડૂતને પેસા ધીરવાની પદ્ધતિમાં સુધારો ન થાય તેમ જ સરકારની મહેસૂલી તેમ જ વહીવટી નીતિમાં શોધ ફેરફાર ન થાય ત્યાં સુધી, આવા અસંતોષના કારણનું નિરાકરણ થવું અસાધ્ય છે એમ સ્પષ્ટ ભણાવ્યું હતું. પાછળથી આવે અંગે સરકારે નીચેલી તપાસસમિતિએ પણ આને મળતો જ અભિપ્રાય આપ્યો હતો. આનો ઉપયોગ સરકારે ફક્તલેખો ખેડૂત-ચાલતોના કાયદો ઘડ્યો તે વખતે થયો. તેમાં શાહુકારને લગતી સચતાઓને અમુક પ્રમાણમાં સ્વીકાર થયો ખરો, પણ સરકારે પોતાની મહેસૂલી નીતિમાં કંઈ સુધારો કર્યો નહિ.

ઉપર ભણાવેલા બનાવોને અંગે સાંવર્નનિક સભાએ જે વલણ અપલવ્યું કહ્યું તેથી સરકાર સભા પ્રત્યે કેવો જરાઈ અને સહાનુ સુરધારો કાઢ્યો છે તે ભણવા તેણે જુધી થોડીસની એક ભળ પૂનામાં ગોઠવી દીધી. પરિણામે રાનડેની કનડગતની શરૂઆત થઈ.

એ જ વરસે (૧૮૬૫ની શરૂઆતમાં) આર્ય-સમાજના સંસ્થાપક સ્વામી કબીરજી સરસ્વતી આજી

હત્તર હિન્દુસ્તાન પોતાની આર્થિકમંદુરનુજ્જવનની હિલચાલથી જનની મૂર્છા મુંઝઈ આવી ચડ્યા. આની મહાન વ્યક્તિ મુંઝઈ સુધી આવે અને પૂતાના લોકો તેના દર્શનથી પણ વંચિત રહે એ રીત ન લાગવાથી રાનડેએ તેમને પૂને આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું; અને તેમની સાથે અનેક આજ્ઞાઓમાં મતભેદ હોવા છતાં તેમના પ્રયત્ન વગેરેના કાર્યક્રમમાં નિયમિત હાજર રહેવા લાગ્યા. પૂનામાં રવાનીછત્રો યુકામ છે માસ રહ્યો. તેમના મતનું અંડન કરવા માટે પૂતાના સનાતનીઓ તરફથી તેમ જ વલ્લભચંદા ખિસ્તીઓ તરફથી સરખો જ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો. પણ રવાનીના પ્રભાવ આગળ એ પ્રયત્નોના કશું ચાલ્યું નહિ, તેથી પૂતાના સનાતની વસિલાવાળા લોકોએ પોતાનો વિરોધ વ્યક્ત કરવાનો એક નવો જ તરીકો અપવાર કર્યો.

પૂનામાં આર્થસમાજની શાખા રચનાઈ, રવાનીનું કામ પૂરું થયું અને તેમને પૂના છોડવાનો વખત નજીક આવ્યો, ત્યારે તેમના પ્રસંગોમાંથી કેટલાકે તેમનું સરખસ કાદવાનો વિચાર કર્યો. સનાતની પૂનાવાસીઓને રવાનીનું સરખસ કાદી તેમને આટલું માન આપવાની કમ્પના અમી નહિ. તેથી એ સરખસની ટેકડી કરવા તેમણે એક ગઈદાને રવાનીના વેપ પહેરાવી તેનું જ સરખસ કાઢ્યું. અને અઈલાનુંદો જયજયકાર કરવા તેમણે ગઈદાને આખા શહેરમાં ફેરવ્યું. આ સરખસની હજીકત સાંમળીને તેમ જ તેનું પ્રવલ્લ દર્શન કરીને રવાનીનું સરખસ કાદનારાઓમાંથી ધણાનો ઉત્કાહ કરી ગઈ. અને હવે કુ કરતું તેની ચર્ચા કરવા માટે તેઓ બધા રાનડેને ત્યાં બેઠા થયા. રાનડેએ રવાનીનું સરખસ કાદવું જ છૂટ છે એમ ભારપૂર્વક જણાવી કહ્યું કે, 'સરખસ ઉપર પરચરનો કે કાદવનો વરસાદ યાજ તોપણ ચૂં કે આ ક્યાં વિના તે સાન્તપણે સહન કરવા હું તૈયાર છું. તમે બધા પણ મારી જેમ જ વર્તો એવી મારી તમને વિનંતી છે આજ સુધી કોઈ પણ સુધારે પાળવળીની સફીમા તવાયા વિના પ્રતિષ્ઠિત થયો નથી. સિતમની વ્યક્તિમાંથી પસાર થવાની તેવારી સુધારકે રાખવી જ જોઈએ.' આવી રીતે રાનડેની સલાહ મળતાં સરખસ કાદવામાં આવ્યું અને અપેક્ષા પ્રમાણે ખીનઓની સાથે રાનડે ઉપર પણ કાદવનો મારો થયો અને તેમનાં કપડાં કાદવથી જરાજર ખરડાયાં પણ તેમની વિચરણ જરાય શોભ પામી નહિ અથવા તો તેકાન કરવાઓ પ્રત્યે કોઈ અનિષ્ટ વિચારનો તરંગ તેમના મનમાં ઝડપો નહિ. એટલું જ નહિ, પણ કેટલાક પ્રતિષ્ઠિત મનાતા સહ-શબ્દરથો ઉપર જ્યારે શંકાઓને ઉત્તરવાનો આદેશ સાબિત કરવા પૂરતો પુરાવો રાનડે પાસે બેઠો થયો અને તેમણે માધવરાવ પાસે આવી તેમનું ટાલુ રોપ્યું.

ત્યારે પોતાના મિત્રોને નાખરા કરાને પણ માધવરાવે તેમને ક્ષમા બક્ષી અને વિશેષ કરનારા મિત્રોને શાંત પાડવા દુકારામનો એક પ્રસંગોચિત અમન તેમણે બઈ સંભાળ્યો.

૧૮૭૬માં ઇંગ્લંડમાં 'કોન્ફરેન્સ' (રિડિયુર) પણ અધિકાર ઉપર આવી સામાજિકવાદી પ્રધાન ડિરેક્ટરીની કારકિર્દી શરૂ થઈ હતી. હિન્દુવાનમાં એ જ પક્ષનો હોઈ વિદન વાઈસરોયના હોદ્દા ઉપર આવ્યો, અને બ્રિટિશ સામાજિકવાદીનો ઉદ્દામ અને બપકાદાર અમલ શરૂ થયો. એક તરફ રાજ્ય એશિયામાં થતી રશિયાની સામાજિકવાદી સામ્રાજી કરવા માટે અધ્યાનિરતાન ઉપર ચડાઈ કરવામાં આવી અને ખીલ બાલુ પ્રશિયાના રાજને 'જર્મનીનો સલાહ' બનાવીને બિરમાઈ જેમ ખીલ જર્મન પ્રાન્તોના અધિપતિઓનો ફરજને ઉતારી પાછી તેમને તેઓ (પ્રશિયાના સામ્રાજી) અધીન બનાવ્યા. તેવી રીતે બ્રિટનની રાણીને 'હિન્દી મહારાણી'નો ખિતાબ આપી બ્રિટિશ હિન્દોને તથા તેની સાથે જ દેશી રાજ્યોનો પણ ફરજને ઉતારી પાડવાનો જેવો દિરેક્ટરીએ રચ્યો. તે માટે ૧૮૭૭ના નવેમ્બરી માસમાં રિશીમાં દરબાર ખરવાનું નહેર કરવામાં આવ્યું. તથા એને અંગ્રે ધમધિકાર તેવારીઓ શરૂ થઈ. દેશમાં ટેકોમણે કંગા-વિથત અને કુકાળની આપસિથી લોકો પીડાત હતા તે તરફ આવ દુલસ કરી, હિન્દની આખી જનતા તથા દેશી રાજવાડોઓની બ્રિટિશ સામાજિક પ્રત્યેની રાજ્યનિષ્ઠાનું અથવા તો તેમની શુભાખીનું જ પ્રદર્શન એમાં યોજવામાં આવ્યું હતું, એમ કહીએ તો વધારેપડતું ન અગુચ.

દરબારને અંગ્રે વિચાર કરવા માટે પૂનામાં એક નહેર સભા સાંજનિક સમાના ઉપક્રમથી બોલાવવામાં આવી. તેમાં મહારાણીને આપવાના માનપત્રનો રાનોએ તૈયાર કરેલો મુસદ્દો રાખ કરવામાં આવ્યો. હિન્દી જનતાના હક તથા હિન્દી રાજની રાજકીય આકાંક્ષાઓ રાજનિષ્ઠ પણ રખ લાખામાં એમાં વ્યક્ત કરવામાં આવી હતી. માનપત્રમાં પ્રભ તરફથી પોતાની ફરિયારો રાખ કરવાની ન હોય, અથવા તો કેઈ પણ જનની માગણીઓને રવાન ન હોય; તેમાં તો મહારાણી વિરે રાજનિષ્ઠા વ્યક્ત થાય, તેનાં ગુણગાન હોય, તથા તેનાં દીર્ઘ આયુરોચય માટે શુભ ચિંતન હોય, એમાં એક જ વૈચ્છેદિકિય લાખાંઓના પ્રચારથી ઉલ્લે થયો હતો. એ મતને તોડી પાડવા રાનડેએ તેલક વગેરે પોતાના મિત્રોને મુંઝઈથી ખાસ પૂને બોલાવ્યા અને પોતાના માનપત્રની મુસદ્દા માટે અંતરૂળ વાતાવરણ તૈયાર કર્યું. માનપત્રની મુસદ્દા માટે અંતરૂળ વાતાવરણ તૈયાર કર્યું અને આખરે રાનડેએ ધરલો મુસદ્દો સમામે પસાર કર્યો અને એ માનપત્રનો અર્પણવિધિ સાંજનિક સમાજ વડી કરા માટે પૂનાથી ખાસીવેપારી સાંજનિક મામની રિશી

રવાનગી કરવામાં આવી. તેમણે તે કામ ખડુ જ સરસ રીતે પાર પાડ્યું.

માનવજનમાં પ્રથમ ૧૮૫૭ના રાણીના ભંડેરનામ્મને ઉલ્લેખ કરી, તે પછીનાં વીસ વરસ દરમ્યાન સરકારે હિન્દના વહીવટમાં સી કોઈને સરખી રીતે લાગુ પડે એવા વૈયક્તિક કાયદાને આપા દેશમાં અમલ, લશ્કરી સત્તા ઉપર મુકવી સત્તાનું નિયંત્રણ, કેળવણી, ધાર્મિક બાબતોમાં તટસ્થપણ તથા સહિષ્ણુતા, વાણીસ્વાતંત્ર્ય, મુદ્રણસ્વાતંત્ર્ય તથા સંસ્કરણતંત્ર્ય ઇત્યાદિ એવા એ કેટલાક સુધારાઓ દાખલ કર્યા હતા તે ગણાવી તે માટે મહારાણીને ધન્યવાદ આપ્યા હતા. આત્માર મુખી રાણીને નેખિતાબ ચાલતો હતો તે જ કાયમ રાખવામાં આવ્યા હોય, તો બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના આયર્થેન્ડ વગેરે ખીલ ઘટકોની સાથે હિંદ સમાન દરજ્જે ભોજવે છે એવી દિલ્હીઓની માન્યતા હવે થાત. છતાં મહારાણીને ખિતાબ ધારણ કરવાથી હિન્દના દરજ્જા ઉપર ફરી અસર પડે નહિ એમ બ્રિટનના વડાપ્રધાને આશાસન આપેલું હોવાથી, હિન્દવાસીઓના મનમાં ભોડેલી શંકાઓનું નિવારણ થયેલું જ છે એમ જણાવી, પછીના ભાગમાં હિન્દના લોકો પુરાણી પરંપરાના અભિમાની છે, રાજ્યધારીદણ કે એવે જ કોઈ શુભ અવસરે રાજ્ય પ્રભને કંઈ નવા હક બંધે, સરકારો વગેરેના દરજ્જામાં વધારો કરે તેમ જ ખીલ લોકહિતકારી કામો શરૂ કરે એવી તેમની અપેક્ષા હોય છે, તેથી તેમની માગણીઓ આપની આવજ રત્ન કરવામાં આવે છે, કે એથી શાંતિ પ્રગતિ અને સ્વતંત્ર શાસનસંસ્થાના વિજયના પ્રતીક તરીકે આ દરબારને પ્રસંગ હિન્દના ઇતિહાસમાં ચિરંમરણીય બને.

માનવજનમાં કહેલી માગણીઓ દ્વંકમાં નીચે મુજબ હતી :

સરકાર તરફથી અવારનવાર ને દરબારો ભરવામાં આવે છે તેના એવી જ કાયદેસરની એક મધ્યવર્તી સંસ્થા ભણી કરવી, જેમાં બ્રિટિશ મુલકમાંના અધિકારીઓ અને પ્રતિનિધિઓ તથા દેશી રાજ્યો એકત્ર મળે અને વિચારવિનિમય કરે. દેશનું તંત્ર સક્ષાત્તરમાં કામ ચેલા મંડળને સોંપવામાં આવે. (ફેડરેશનની કલ્પનાને ભગમ આ સ્થળનાં નેઈ શકાય તેમ છે.)

શુસલમાન બાદશાહોના વખતમાં ગમે તેટલાં ભુલ્લમ તથા ધર્મધંતા જેવામાં આવતાં હોય તોપણ મોટી મોટી લશ્કરી તેમ જ મુકવી અધિકારની જગ્યાઓ ઉપર હિન્દુઓની નિમણૂક કરવામાં તેમને ફોલો બાધ આવતો ન હતો. પણ હિન્દમાં કામ કરતા આપના બ્રિટિશ અધિકારીઓની નીતિ એથી સાચ ભલ્લી જેવામાં આવે છે. લશ્કરમાં હિન્દીઓની નિમણૂક થાય તે માટેના પ્રયત્નોનો તીવ્ર વિરોધ કરવામાં આવ્યો છે, અને આખા

રાષ્ટ્રને નિઃશસ્ત્ર બનાવવાથી તો આ આપત્તિ ખડુ જ બન્યું છે. હિન્દી આકાંક્ષાઓને આમ અતિશય સંકુચિત થવામાં રૂંધી દેવામાં આવી છે. અને તેથી લોકોમાં ભારે નિરાશાની લાગણી ફેલાઈ છે અને આખી પ્રજા નાહિમત બની બેઠી છે. વખત આવ્યો રાજકર્તાઓને મદદ કરવાની તકાલ પણ તેનામાં રહી નથી. હાલની (તે વખતની) આન્તરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ એવી છે કે બ્રિટનને ક્યારે સુધમાં ભિતરવું પડે તે કહી શકાય નહિ, તેથી આ સવાલ તરફ તાકીદે ધ્યાન આપવાની ખાસ જરૂર છે.

લશ્કરની જેમ સિવિલ સર્વિસમાં નેહાવા માટે કાયદાનો કોય નિર્બંધ ન હોય તોપણ તેમાં પ્રવેશ મેળવવો કાઈ પણ હિન્દી માટે બ્યવહારતઃ અશક્ય બન્યું છે. આ બાબતમાં વધારે કદાચ નીતિ અખત્યાર કરવાની જરૂર છે.

દેશીરાજ્યો ખાલસા કરવાની બળવા પહેલાંની નીતિ કાયમને માટે ખૂબી દેવામાં આવી છે, તેનો ફરી અમલ નહિ થાય, એવું આશાસન ફરી ભંડેર કરવાની જરૂર છે. તેમ જ ધાર અને મેસરનાં રાજ્યોની જેમ સાદારાની આદી ત્યાંના રાજના વંશજને સુપ્રત કરવામાં આવે તેમ જ વંશજના પ્રશનો હેઠલ આજુવામાં આવે એવી અમારી વિનંતિ છે.

હવે પાર્લામેન્ટ જ હિન્દની બાબતમાં સર્વસત્તાધીશ સંસ્થા થઈ છે તો તેમાં હિન્દના હિતાહિતની બરાબર રત્નબાત થાય એ જરૂરનું છે. તેથી જે જરૂર પહેલાં સાવજનિક સભાએ જે અરજ કરી હતી તેનો સહાનુભૂતિપૂર્વક ફરી વિચાર કરવામાં આવે એવી વિનંતિ છે.

ધારાસભાઓની બાબતમાં પણ સુધારા કરવાની જરૂર છે. તેમાં લોકોએ ચૂંટલા તથા તેમને જ જવાબદાર હોય એવા સભ્યોની પૂરતી સંખ્યા હોવાની જરૂર છે. તો તે મુજબ ઘટતો સુધારા કરવામાં આવે.

કાયમી મહેસૂલ પદ્ધતિ હિન્દને લાગુ કરવામાં આવે તથા મહેસૂલ એવીની બિષજના રૂપમાં નક્કી કરવામાં આવે તો આજેના આ શુભ પ્રસંગ એકમેવાદિતીયજ્ઞ જેવા થઈ જાય.

ઉપર, ઉપર જણાવેલા સુધારાઓ દાખલ કરી હિન્દીઓને બ્રિટિશ રાજની સાથે સમાન દરજ્જે આપો અને તેમને જવાબદારીમાં હક્કો ભોજવવા દઈ હિન્દી લોકોને સ્વાવધી અને પુરુષાર્થી બનવાનું શિક્ષણ આપો, એવી પ્રાર્થના કરવામાં આવી હતી.

આ માનવજન આપણે કર્યા પછી સાવજનિક કાકાએ ત્યાં ભોજા થયેલા પ્રતિષ્ઠિત સદ્ગુહરોને તેમ જ રત્નવાકાઓને હરશીને એક નાનકડું બાપણ પણ કહ્યું. તેમાં આપ હિન્દુસ્તાનના એકત્ર રાજની પાલકમેન્ટ છે તેમ જ હિન્દનાં બધાં દેશી રાજ્યોના તથા રાષ્ટ્રના રાજકીય સંબંધોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવો છો એમ કહી તેમનું બધાનું

ગૌરવ ક્યું. આ જ અર્થના કાળો તુલ્યા તુલ્યા પ્રાન્તવા આગેવાનોને લખી રાષ્ટ્રીય મહાસભાની કલ્પના પૂનાની સાર્વજનિક સભાએ લોકો આગળ મૂકી, એની રાવસાહેબ મંડલિકના ચરિત્રમાં નોંધ છે. તે જ વખતે તાલ જ સિવિલ સર્વિસમાંથી નિવૃત્ત થયેલા સુરેન્દ્રનાથ બેનરજ દિલ્લીમાં હાજર હતા. તેમણે દિલ્લીના દરબાર વખતે જ રાષ્ટ્રસભાની કલ્પના પોતાને પ્રથમ સૂચી એમ લખાવ્યું છે. પણ તેને મૂલ સ્વરૂપમાં આવતાં હજી આઠ વરસની વાર હતી.

આ માનપત્રના અનુસંધાનમાં જ આ વર્ષના એપ્રિલ માસમાં રાનડેએ 'હિંદુ રાજકીય લાવિ' એ વિષય લઈને એક વ્યાખ્યાન આપ્યું અને તેમાં માનપત્રમાં કરેલી માગણીઓનું વિસ્તારથી વિવેચન ક્યું.

હિન્દુસ્તાન સરકાર દરબારની તૈયારીમાં મસજિદ બની હતી તે જ વખતે અનાવૃદ્ધિને કારણે મહારાષ્ટ્રના કેટલાક નિષ્ક્રિયોમાં બચાવક દુકાળ પડ્યો અને સર્વજન હાલોકાર ફેલાયો. પ્રાન્તની આવી સ્થિતિ થઈ હોવા છતાં પૂર્વનિર્માણિત દરબારને કાયકમ સરકારે પૂરેપૂરા ફમાંથી પાર પાડ્યો.

આ વખતે સાર્વજનિક સભાએ દુકાળના વિસ્તારમાં કામ જણાડીને, પોતે કેવળ દરાવ પસાર કરીને નિરાંતે બેસી રહેનારી સંસ્થા નથી, પણ તેનામાં કંઈક ચેતન છે, એવું પુરવાર કરી આપ્યું. તેના કાયકતાએ દુકાળના પ્રદેશમાં ગયા અને તેમણે ત્યાંની પરિસ્થિતિ નજરોત્તર નેઈ લીધી. સભાની હપથેગિતાની અત્યાર અમાક મહારાષ્ટ્રની જનતાને સારી પેઠે નહીં થઈ ચૂકી હતી, તેથી દુકાળના મુલકમાં કામ કરતા તલાકીઓ, પોસ્ટમાસ્ટરો, તેમ જ શાળાઆચરો ઇત્યાદિ લોકો સ્વયંસૂતિથી પોતાના ભાગના અહેવાલો સભાને મોકલી આપી તેના કામમાં મદદ કરવા લાગ્યા. સભાના સેવકોની પસંદગી તથા કાયની કિંશા નક્કી કરવાની જવાબદારી રાનડેએ પોતાને સિંદે લીધી. સભાએ નીમેલા કામદારો પાસેથી અથવા તેા હપર જણાવેલા લોકો પાસેથી માહિતીનાં કાળગિયાં આવતાં રાનડે દુકાળની પરિસ્થિતિ વિષે નોંધો લખી સરકારમાં મોકલી આપતા. તેમાં કેટલીક વખત સરકારની નીતિ વિષે અથવા સરકારના અમલદારોના કામ બાબત રખણે ટીકા કરવામાં આવતી, તેમ જ સરકારનાં જે પગલાં તેમને ચોખ્ખે લાગે તેની કદર કરી, તે પગલાંને ટીકા આપી તે માટે લોકમત અનુદાન કરવા માટે પણ સજ્જ તરફથી પ્રયત્ન કરવામાં આવતો. સરકારની રચનાંતરની યોજના આતા એક દાખલા તરીકે ગણાવી શકાય. આવી રીતે સભાને સહકાર સરકારને ખૂબ મદદગાર નીવડ્યો અને સભાના કાયની સરકારે કદર પણ કરી. પણ એટલામાં

સરકારી અમલદારોના બેશુમાન વર્તનથી દુકાળનાં કામ કરતા અમલદારોએ થોડી સંખ્યામાં સંપ ક્યો, અને આની પાછળ સભાનું કંઈ કાવતરા જેવું છે કે કેમ એની સરકારના મતમાં સંકે લેવા થઈ. તે સંકેતનું નિવારણ અમા- મુકેલીથી રાનડે કરી શક્યા. અમલદારોનું ટમાખીમુકું વર્તન અને અપમાન સહન કરવા કરતાં મરવું બહેતર છે એવી વૃત્તિ રવાજોનાની મરાકાની હોય છે અને તેથી પેટ લારવાનું એકમાત્ર સાધન હોડી હઈ તેણે લાલગી પકડી, એવું સંપનું એક કારણ તેમણે બતાવ્યું હતું.

માણસોની તો ગમે તેમ કરીને સગવડ થઈ પણ દોરોડું શું ? રાનડેએ દોરોડે પોતાને ખરચે સલાદિ કે સાતપૂડાનાં જંગલોમાં પહોંચાડવા સરકારને સૂચના કરી.

દુકાળને અંત આણે. લોકો પોતપોતાને રચાને જલ રહ્યા અને સરકારે દુકાળરાહતનાં કામ આટાપી હઈ અહેવાલની તૈયારી કરવા માંડી. તે જ વખતે રાનડે પણ દુકાળની મીમાંસા સરકાર તેમ જ લોકો આગળ રન્દ કરી. અનાવૃદ્ધિને પરિણામે અનાજની અછત એ જ દુકાળનું એકમાત્ર કારણ સરકારે તરફથી બતાવવામાં આવે છે, તે બજારનું નથી એમ તેમણે જણાવ્યું. દુકાળ અનાજને નથી; તે તો ખીલ પ્રાન્તોમાં ઉત્પાદન પછેનું હોય છે. પણ તે લાવવા માટે તેમ જ ખરીદવા માટે નેઈટી મૂકી ખેડત પાસે નથી હોતી, એટલે સંપત્તિને દુકાળ ખેડતને નડે છે. કંગાલિયતને કાયમ રાજ તેના હાડમાં થર કરી બેઠો છે. તે રોગનું નિવારણ કાઈ જાણે છે. અને એ રોગનું મૂળ તો સરકારની નીતિમાં જ પડેલું છે. એટલે સરકારની નીતિમાં થતા સુધારા યાચ તે જ દુકાળને કાયમી હવાજ થઈ શકે, એમ તેમણે દાખલા દલીલથી પુરવાર કરી આપ્યું.

આ કાળ દરમિયાન રાનડેએ બીજા પણ કેટલીક પ્રયત્નિઓ હાથ ધરી હતી. દેશી રાજ્યોના કારભારમાં જવાબદારીનું તત્વ ઉમેશય, એ રાજ્યોમાં ઔદ્યોગિક ચળવળ રાજ થાય, અને દેશી રજવાડાંઓ, સિદ્ધિ સરકાર, વતનદાર જગીરદારો તથા સામાન્ય જનના એક જ રાજકીય સૂત્રમાં પરોવાય, એ તેમની જાણ આકાંક્ષા હતી. દિલ્લીના દરબારમાં હાજરી આપ્યા પછી સાર્વજનિક કામગિરી ઘણી દેશી રાજ્યોની મુલાકાત લીધી અને તે આખા દેશમાં ફરી આલ્યા. દરોરમાં હોલકર સાથે કાપડની મિલ રાજ કરવા બાબત તેમણે વાટાઘાટ રાજ કરી હતી. એના જ અનુસંધાનમાં દોલમે પોતાના કીવાન અમલદાર રાનડે સાથે પત્રવ્યવહાર રાજ કર્યો હતો. તેમાંનાં કેટલાંક કાળગિયાં રાનડેના ફતવામાં મળી આલ્યાનું તેમના ચરિત્રકાર જણાવે છે.

આ હપરાંત વેદશાસ્ત્રોત્તરક સભા તથા વહલ વ્યાખ્યાનમાળાની રચાપના એ આ કાળની જ નહી

પ્રવૃત્તિ તરીકે ગણાવી શકાય. આપણું બાળકને શાળામાં ધાર્મિક શિક્ષણ મળતું નથી. ખોટા કોઈ સારી વ્યવસ્થા ન થાય તો તેમને રુદ્રી કે પવમાન જેવાં સૂત્રો પણ મોઢે ફરાવવાં એવા મત તેમણે બ્યક્ત કર્યો હતો. આપણા ધર્મશાસ્ત્રમાં કંઈકે જ્ઞાન નવી પેઢીને થાય તેટલા માટે પહેલી સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી, જે આજે પણ ચાલુ છે. વર્સલ વ્યાખ્યાનમાળા મારફતે પણ વરસે વરસે જે માસ દરમ્યાન લાપણો દ્વારા જ્ઞાનસત્રનો કાર્યક્રમ આજે પણ પાર પાડવામાં આવે છે.

આવી રીતે પૂને આવ્યા પછી છ વરસના કાળમાં રાનડેએ પૂનાના નાગરિક જીવનમાં બારે ક્રાન્તિ કરી હતી. તેનું દર્શન હવે સરકારને સારી પેઠે જૂઠ્ઠાવા લાગ્યું હતું. ખેડૂતોનાં હક્કો, રિંછીનો દરબાર, ૧૮૭૬નો

કુલણ, મહંદારરાવ ગાયકવાડનું પ્રકરણ, વગેરે પ્રસંગે સાબંનિક સભાએ જે વલણ અખત્યાર કયું હતું, તેથી ક્યારેક સરકારને તેના સહકારનો લાભ ભણે મળ્યો હોય, તોપણ તેની રાજકીય સંસ્થા તરીકેની વધતી જતી પ્રતિષ્ઠા સરકારને થયે તેવી તે ન હતી જ. હવે આ બધી દિલચાલ પાછળ કઈ બ્યક્તિ કામ કરી રહી છે તેની પણ તેને પૂરતી જાણ થઈ હતી. તેથી તે બ્યક્તિને શી રીતે ખસેડી શકાય તેનો વિચાર તે કરવા લાગ્યો અને આખરે સળ-જળ પાંચ વરસ કરતાં વધારે વખત એક ઠેકાણે રહી ન શકે એવા વ્યાપક નિયમ કરીને તેણે રાનડેને પૂનાથી ખસેડી તેમની નાસિક બંદલી કરી. એટલે ૧૮૭૮ના નવેમ્બરમાં તેઓ પૂના છાડીને નાસિક ગયા.

(ચાલુ)

દેશભક્ત અધ્યાપક સ્વામીનારાયણ

મારા ગણિતાચાર્ય અં. જેઠાલાલ ચિમનલાલ સ્વામીનારાયણનો સં. ૧૯૬૭ના જ્યેષ્ઠ વદ ૩૦ ને મંગળવાર (તા. ૨૪-૬-૧૯૪૧) ને દિને અકાળે દેહાન્ત થયો. તેમના અક્ષરશ્રાવની સામગ્રીની શોધમાં નીકળેલો હું દેવચોગે આ કાર્તિક વદિ ૩૦ (તા. ૧૮-૧૧-૪૧) ને દી કડવાપોળમાં તેમને ઘેર પહોંચ્યો ત્યારે તેમનાં સુયોગ્ય પુત્રવધૂએ 'આજ તો સાહેબની હામણી છે' એમ કહીને ઓજનસુલભ ભાવપૂર્વક મારો સત્કાર કર્યો અને તેમના સુપુત્ર ભાઈ ચાન્તિલાલે સ્વામીનારાયણ સાહેબે દસ વર્ષ પૂર્વે લખેલી ટૂંકી આત્મકથા મને બતાવી. એ આત્મકથા તથા મુંઝઈ વિવાહીનાં દસ્તરોને આધારે આ લખાણ કરેલું છે.

સ્વામીનારાયણે (સહજવંદ) અમદાવાદમાં પેાળને પંથ ચલાવ્યો ત્યારે જ ને લોકો 'સત્સંગ'માં ભળ્યા તેમાં રણછોડદાસ કરીને એક કડવા પાટીદાર શુદ્ધચ પણ હતો, તે સ્વામીનારાયણના વડાદા યાવ. રણછોડદાસભાઈએ મશરૂનો વેપાર કરવા માંડ્યો તે તેમના પુત્ર હરિવલ્લભદાસે ખીલવ્યો, તથા સં. ૧૯૧૪-માં 'બજાવો' કાઢી નીકળ્યો ત્યારે પુણકળ કમાણી કરી, તેમાંથી તેમણે મંદિરમાં આરસપહાણ પથરાવ્યો. હરિવલ્લભદાસના પુત્ર ચિમનલાલ સં. ૧૯૦૫માં જન્મ્યા હતા. ચિમનલાલભાઈને દીકરા નહોતા, એટલે તેમણે અલવરથી વિકાન બાહણને તેડાવીને અનુષ્ઠાન

કરાવ્યું, અને સં. ૧૯૪૦ના ભાદ્રપદ સુદિ આઠમને શુક્રવાર (તા. ૨૯-૮-૧૮૮૪) ને દિવસે આ લેખના નાયક જેઠાલાલનો જન્મ થયો, તેનો તેમની જન્મેનાંત્રીમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે :

'સંવત ૧૯૪૧ (૧૪૦૧) વર્ષે શ્રી શકિ ૧૮૦૬ પ્રવર્તમાને દક્ષિણાધનગતે શ્રીમુર્ધે વર્ષા ઋતુ શુભકારિ-ભાદ્રપદ માસે શુદ્ધપક્ષે ૮ થ ૮ પ ૧૭ પદે ૯ જન્મતિથિ ભૂયુધાસરે સમયે ચમનલાલશ્રુદે પુત્રજન્મ.'

જેઠાલાલનું નાનપણ બહુ સુખમાં ગયું. પિતાનો વેપાર ધમધીકાર ચાલતો; પેટીએ અનેક શુભારતા બેસતા, ને ઘેર રસાયણો રાખ્યો હતા. જેઠાલાલ પ્રતાપી નીવડ્યો તે તો કોઈ નહોતું જાણતું, પણ તેનું હુલામણું (લાડનું નામ) પ્રતાપસિંહ રાખ્યું હતું, અને નિચાણે બેસાડતાં જેઠાલાલ નામ ધરાવ્યું હતું.

જેઠાલાલ સને ૧૮૯૯માં પ્રવેશિકા (મેટ્રિક્યુલેશન)-માં પાસ થયા. સરકારી હાઈસ્કૂલના આચાર્ય તલાટી સાહેબ જેઠાલાલ ઉપર બહુ રોહ રાખતા. તેમણે અં. આનન્દશંકર દુવને જેઠાલાલની ભલામણ કરી, અને જેઠાલાલ ગુજરાત કોલેજમાં આનન્દશંકરનાઈના પણ પ્રિય શિષ્ય બન્યા, તથા ૧૯૦૦માં પ્રથમ (પ્રિવિવસ)ની વિદ્યાપીઠ-પરીક્ષામાં પહેલા વર્ગમાં આવ્યા. 'યવનપાદાક્રાન્ત મેવાડને પુનઃ સ્વતંત્રતા-

સુધારસ ચખાડનાર' મહારાણા હમીરસિંહ વિશે અં
સ્વામીનારાયણે ૧૯૧૫માં નાટક લખ્યું તેનું સમાપ્તિ
આનન્દશંકરભાઈ ને આ શ્લોક દ્વારા કર્યું છે :

વાણી સુધારસમી પ્રણયેન સિલ્પા
કાલેન મે પરિણતા હૃદિ નાટ્યરૂપા ।
આનન્દશંકરપુરોધાણાચિન્દ્રે
ન્યસ્તા પ્રમોદનમિતં વિદુષાં તતોતુ ॥

સ્વામીનારાયણ ત્રિવિધસ બજાવા હતા ત્યારે શેઠ
જમશેદજી એલફ્રેડ દાર્વાળા ગણિતના અને કોર્ટ
ઝાઉન્સિસ તથા કોંગ્રેસમાં હવે લબ્ધપ્રતિષ્ઠ શ્રી.
જુલાભાઈ જીવજીવ દેસાઈ ઇતિહાસના અધ્યાપક
હતા. અને જે વર્ષે એ ત્રિવિધસમાં પાસ થયા એ
જ વર્ષે શ્રી. ધીરજલાલ નાણાવટી, શ્રી. નાનાભાઈ
ભટ્ટ તથા દી. બ. કાજ પંચ પહેલા વર્ગમાં ઉત્તીર્ણ
થયા હતા. શ્રી. (હવે સર) મંગળદાસ મજબૂબજીદાસ
મહેતા, શ્રી. હસમનરામ કપૂરરામ મહેતા, શ્રી.
છોટાલાલ પુરાણી, તથા શ્રી. નેહાલાલ દલીચંદ
સંઘવી પણ એ જ વર્ષે પાસ થયા હતા.

૧૯૦૧માં સ્વામીનારાયણ એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં
ગયા તે ત્યાંથી મધ્યમા (ઇન્ટરમીડિયટ)ની પરીક્ષા
પસાર કરી, ત્યારે શ્રી. જયમુખલાલ કૃષ્ણલાલ
મહેતા, શ્રી. રણજિતરામ વાવાભાઈ, શ્રી. કૃષ્ણચંદ
ઉત્તમચંદ પારેખ અને શ્રી. દોલતરાય નવજીવંકર
વકીલ તેમના સહોત્તીર્ણ હતા. તે વખતે એલ્ફિન્સ્ટનમાં
શ્રી. એ. એલ. કોર્નરટન અંગ્રેજીના અધ્યાપક હતા,
નેમની આગળ હું પણ ૧૯૧૨-૧૩માં અંગ્રેજી શીખવો.
સંસ્કૃતના અધ્યાપક શ્રી. શ્રીધરપંત બાંડારકર ને
ઇતિહાસના અધ્યાપક શ્રી. એ. વી. મૂસર હતા,
તે પણ '૧૨-૧૩માં મારા અધ્યાપક હતા. શ્રી.
દરદુનજી માણેકજી દરવર ગણિત શીખવતા.

૧૯૦૨માં પણ સ્વામીનારાયણ એલ્ફિન્સ્ટનમાં
હતા ત્યાં શ્રી. વિનાયક નન્દશંકર મહેતા તથા
શ્રી. મંગળદામ પકવાસા તેમના ભેળા બજાતા, અને
અં પેરેનનજી અરદેશર વાડિયા દક્ષિણા ફેરો હતા.

૧૯૦૩માં મુંગઈ છોડીને સ્વામીનારાયણ વડોદરા
આવ્યા ત્યાં શ્રી. તાપીદાસ દધારામ મહેતા તેમના
ગણિતના અધ્યાપક હતા, ને તે વર્ષે એ જી. એ.
થયા. ૧૯૦૪માં પોતે વડોદરા કોલેજમાં ફેરો હતા.

૧૯૦૫માં એમ.એ. નો અભ્યાસ કરવા સ્વામી-
નારાયણ પૂના ફર્ગ્યુસન કોલેજમાં ગયા, પણ
મંદવાડને કારણે અભ્યાસ તરત છોડી દીધો. માર
માસ મંદવાડ ભોગવ્યા પછી ૧૯૦૬ના જૂનમાં
અમદાવાદની સરકારી હાઈસ્કૂલમાં મારતર રજા.
અહીં હજી ત્રણ માસ નોકીતા થયા ત્યાં સપ્ટેમ્બરની
ચોથી તારીખે દાદાભાઈજીવંતીમાં પોતે ભાગ લીધો
તે દરજ્જાથી રાજીનામું આપ્યું. પછી દાણાપીઠ અમળ
મામાની હવેલીમાં યુગરાત હાઈસ્કૂલમાં મારતર રજા,
'સ્વદેશી મિત્રમંડળ' સ્થાપ્યું અને સ્વદેશીનો પ્રચાર
કર્યો, તેમાં શ્રી. ફેયાલંકર બેચરલાલ પંડિત તથા શ્રી.
ચંદ્રમણિયંકર નેહાલાલ પંડિત તેમના સાથી હતા.
૧૯૦૭માં પોતે સુરતની પ્રખ્યાત મહાસમાઈ
ભાગ લીધો; ત્યાંથી પાછા આવ્યા નોકરી છોડી, અને
એમ. એ. નો અભ્યાસ પાછો આણ્યો.

૧૯૦૮માં આંદોહમાં 'મંગળાધ્ય ભારતીય સર્વ-
વિદ્યાલયમાં પોતે શિક્ષકનું કામ કર્યું. ત્યાંથી મારા
જર્મને દીવાસળીના કારખાનામાં માર માસ
એમ.એ.નો અભ્યાસ કર્યો. એમ.એ.ની પરીક્ષામાં
પહેલા વર્ગમાં પહેલે નંબરે આવ્યા, તથા શેઠ
જમશેદજી અરદેશર દલાલ ('૭૦), અં દરવર ('૭૩),
શેઠ કાવસજી જમશેદજી સંઘળા ('૭૬) અને
કાગભાઈએ ('૬૮)ની પરપરાને સહજન કરી.

૧૯૦૯માં પોતે યુગરાત કોલેજમાં ગણિતના
અધ્યાપક રહ્યા. ૧૯૧૦માં હું તેમની આગળ ગણિત
શીખ્યો. તે વખતનું મને એટલું સાંભરે છે કે
 $\log a^b \times \log b^a = \log a^a$ આનું કાર્મિક
બીજમણિતમાં આવે છે તે જુલાય નહિ એટલા
સારુ રેલગાડી અમદાવાદથી બારેગડી ને બારેગડીથી
મહેમદાવાદ જાય છે તે પ્યાનમાં રાખતા પોતે
કહેતા. તે દિવસોમાં અમદાવાદ બારેગડી અને
બારેગડી મહેમદાવાદ વચ્ચે રેશન હજી નહોતાં થયાં.

બીજાં આ સાંભરે છે કે 'ત્રિગિચન'ના પ્રકરણના
સંબંધમાં સ્વામીનારાયણ બારકરાસચર્ચના શ્લોક અમને
લખાવતા; એવા એક શ્લોકનાં બે ચરણ હજી હું
જૂલો નથી :

શેઠીકલાદુર્ગાલોચનજાત્ર -
ચચાધેવદુન્નતલવચપુનજાત્ર ।

આપણા પ્રાચીન ગણિત વિષે પેલે એક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું, જે પુરાનસ્ત્વન્દિરની 'આયર્-વિદ્યા વ્યાખ્યાનભાગા'માં ઉપાયેલ છે, અને દેહાન્ત પદેલાં થોડે વખતે જ 'ગણિતમાં કવિતા' વિષે પ્રવચન કર્યું હતું. આમ પહેલેથી છેલ્લે સગી આપણા પ્રાચીન ગણિતને પ્રકાશમાં આણવાના સ્વામીનારાયણના પ્રયત્ન ચાલુ હતા.

૧૯૧૨થી '૨૦ સગી' પોતે મુંબઈ વિદ્યાપીઠમાં ગણિતના પરીક્ષકનું કામ પણ કરતા હતા.

૧૯૨૦માં ગાંધીજીની દાક દેશમાં વાગી, એને પરિણામે '૨૧ના આરંભમાં સ્વામીનારાયણે અસહકાર કરીને ગુજરાત કોલેજની નોસરી છોડી દીધી, અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ગણિતાચાર્ય બન્યા.

૧૯૨૧ના અન્તભાગમાં સ્વામીનારાયણે 'પરાક્રમી પોરવ' નામે નાટકમાં સિન્દર સામે સ્વદેશનો બચાવ કરનાર પોરસ રાખનું ચરિત્રલેખન કર્યું : આ નાટક 'જોલે ધરાના જેમણે નિજ પ્રાણ વડાલા છે ધણી, સ્વાધીન પૃથ્વી પર વિચરવા ટેક નેણે આદ્યો; જ્યોત્સ્નાધવલ દીર્ઘિ પ્રસારી ભુવન વણ પાવન ક્યો', સ્વાર્ષણ કરી રણપટ્ટમાં જે અમરપદ્મભાગી થયા' એવા અસહકાર-રણપટ્ટના પાત્રોને સમર્પેલું છે, અને એની પ્રસ્તાવના પહેલાં સ્વદેશપ્રેરણાકરના સંસ્કૃત શ્લોક આપ્યા છે, તેમાંથી કેટલાક આ નીચે ઉતાર્યા છે :

દમો નિવદું ધરતી પવિત્રાં કૃતોદમો પ્રાંતવૃં જિગ્મય ।
વામાપ્રિતઃ ધ્રોણુચંદ્રાવેલુઃ સ્વદેસસંવૈવ મહાવત્ સ્વર્ગ ॥૧॥
સ્વિરપ્રતિર્તાં મહિનઃ પ્રતાપઃ સંહિય વસ્યા યુધિષ્ઠ વરત્નજમ્ ।
સ્વપ્રમોદયેલ્લ તતો રસઃ સ્વદેસસંવૈવ મહાવત્ સ્વર્ગ ॥૨॥
વસ્યાઃ પ્રમાલેગ શિવલયતારો નૃસો દુલ્લભાનુકો મહાવ્યા ।
એચ્છાન્ન મમલોન્ન મહોપતેજઃ સ્વદેસસંવૈવ મહાવત્ સ્વર્ગ ॥૩॥
નિધાય ચાં વિક્તસરોજમયે લક્ષ્મીઘ રાણો વરલાલદન્તા ।
સંભૂતશામાય દિવોચિત્તાનિ સ્વદેસસંવૈવ મહાવત્ સ્વર્ગ ॥૪॥
વિમોચનાર્શાશુભોડપુના યા સંભાવિતા ર્થે હૃદયપ્રવેદે ।
મહાત્મના કાંધિજીલોદ્ભવેન સ્વદેસસંવૈવ મહાવત્ સ્વર્ગ ॥ ૧ ॥

૧૯૨૩માં મુંબઈ ક્ષણિકાની ચૂંટણીઓમાં અમદાવાદ નિરક્ષા તરફથી પોને બીજા થયા તથા પદેસે નંબર ચૂંટાર્થ ગયા. ૧૯૨૬માં સ્વરાજપક્ષે નિષ્ક્રમણ (સોફ-આઉટ) કર્યું તે પોતાને રૂઝું નહિ, એટલે

રાજીનામું આપીને સ્વનંવ રીતે નવી ચૂંટણીમાં બીજા થયા અને ફોદમંદ થયા.

૧૯૨૭માં વિરમગામ તાલુકાની વિધેયીમાં રૂપિયે પાંચ આના વધારો ત્યારે સ્વામીનારાયણે ખેડૂતોને જગ્યાડીને પોકારે ઉઠાવ્યો, દોઢ વર્ષ સગી એ તાલુકામાં સતત કામ કર્યું, અને ફરી તપાસ કરવા સરકારે નીચેલા અમલદાર આગળ તાલુકાની સાચી રિયલિટી રજૂ કરી, તેને પરિણામે '૨૬માં સરકારે વિધેયી-વધારો મુલતવી રાખ્યો.

૧૯૩૦ માં દાંડીકૂચ પછી સરકારે ગાંધીજીને મેની પાંચમીએ પકડ્યા એટલે સ્વામીનારાયણે ધારાસભામાંથી રાજીનામું આપ્યું; પછી અમદાવાદ નગરસભાના ઉપપ્રમુખ થયા. તથા પ્રમુખ જેલમાં હતા એટલે પ્રમુખ વતી કામ ચલાવ્યું.

એ જ વર્ષે જૂનની ૨૨મીએ ડાહ તથા ધોળકામાં પોતે ખેડૂતો આગળ દરેલા ભાણુ આરુ સ્વામીનારાયણને ૨૫મીએ સરકારે પકડ્યા, તથા જુલાઈની ૬સમીએ ૭ માસ કેદની શિક્ષા કરી.

૧૯૩૧ માં છૂટ્યા પછી મંદવાડ આવ્યો એટલે મુંબઈ સર હરિસિનદાસ હરિપનાથમાં ઉપચાર કરાવ્યા, અને સાન થયા પછી, જેનો આધાર આ લેખમાં લીધો છે, તે ગોપ સળી.

૧૯૩૩ માં અંબ સ્વામીનારાયણને યતુપુષ્પદાસ નામે સ્વામીનારાયણપંથના સાધુનો સમાગમ થયો, અને એ પંથના ક્ષત્રિદાસને હિંદોશીને એમણે સંસ્કૃત-શ્લોકગદ્ય મંથ રચવા માંડ્યો.

છેલ્લાં ચાર વર્ષ પોને શેઠ લાલભાઈ દસપતભાઈ કોલેજમાં અધ્યાપક અને મુંબઈ વિદ્યાપીઠમાં એમ. એ. અને એમ. એસ.ગીના પરીક્ષક રાખત કામ કર્યું.

આમ સ્વામીનારાયણ એકલા વિદાન જ નહોતા; એકલા વિદાન જ હોત તે આ લખાણ કરવાનો અવસર જ આપત નહિ. પણ એ જેવા વિદાન હતા એવા જ દેશભક્ત તથા ભાંગ્યાના ભેરુ હતા. એટલે આપણે પણ બધીએ તે સ્વામીનારાયણ જેવું જાણીએ, તથા વિદ્યાના ચારમાગી બનીએ. અને એમના જેવા દેશભક્ત બનીને ભારતમુખિને સ્વાતંત્ર્ય-સુધારકનો પુનરાવરણ કરાવીએ.

રેસાઈ વાલજી મોવિંદજી

એક વિદ્યાર્થીની મૂંઝવણ

વીસેક વર્ષના એક વિદ્યાર્થીએ પ્રથમ પૂછ્યો, જે એના જેવાં અનેકને થાય એવો છે. આ વિદ્યાર્થી સેવાભાવી છે; પોતાના ગામમાં અને બીજાં ચાલતાં રાષ્ટ્રીય સેવાકાર્યોમાં રસ લે છે અને યથાશક્તિ તેમાં ભાગ લેવાની હોંશવાળો છે. બહુવાની સાથે આ કામો તે કરતો આવ્યો છે. બહુતર મેટ્રિક સુધીનું કયું છે; ધર્ણ કરીને પરીક્ષા પાસ કરી નથી. આ પ્રકારના વિદ્યાર્થીએ પૂછ્યું, ‘અને વિશેષ બહુવાનો વિચાર આવે છે, તેની જ સાથે એમ થાય છે કે કામ કરવાનું તો ચાલુ રહેવું જોઈએ; આ સંલોગમાં મારે શું કરવું ઘટે?’

રાષ્ટ્રીય કેળવણી અને લોકસેવાના વિચારોના વાતાવરણમાં જન્મત જુવાનને આ પ્રકારની મૂંઝવણ સહેલે જીમી થાય. ચાલુ સરકારી શિક્ષણ આગળ બહુવાનો આભાસ આપી શકે છે; કેમ કે આવા નવજુવાનોની મનોવૃત્તિ એ શિક્ષણથી તૃપ્ત નથી થતી; તેમને એ કામમાં મોડીવહેલી અછળ સમજાવે અને ધન-દેગણી લાગે છે. એના દોષો આવા પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓને અસહ્ય કંઠે છે. બે વિદ્યાર્થી ઉચ્ચ કેળવણી પણ આપતી હોત, તો આવા નવજુવાનો ખુશીથી તેમાં ભરતી ચર્ચ પોતાની પ્રગતિ યથેચ્છ સાધત.

આવા વિદ્યાર્થીઓએ ત્યારે શું કરવું? પોતાની સેવાવૃત્તિને જોખમીને તેઓ કહેવાતી ચાલુ ઉચ્ચ કેળવણી લેવા જાય, એ જરૂરનું નથી. જરૂરનું હોય તોય તેઓ પોતાની તે પ્રત્યેના અણગમ્મની સાચી સાગણીને જડ કપી વિના તેમાં ન જઈ શકે. તે વગર તેઓને સતોય મળે અને તેમની સાચી ને સંગીન પ્રગતિ થાય, એવું તેમને જોઈએ છે.

આવા વિદ્યાર્થીએ ત્યારે સરકારી પદવીનો મોહ છોડીને વાત કરવી જોઈએ. એનો જો મોહ હોય તો કદાચ તે પોતાની મૂંઝવણ નહિ ટાળી શકે.

આવા વિદ્યાર્થીએ, અને હું તો કહું કે દરેક મોટા વિદ્યાર્થીએ, ત્રણ વસ્તુ પોતાની સમક્ષ રાખવી ઘટે : ૧. જીવનનિર્વાહને અર્થે પોતે શું કરવા માગે છે? ૨. તેની જ જોડે લાગેલા છતાં કાર્મિક અલગ વિચારો જોઈએ એવા બીજા વિચાર એ કે, પોતે

કયું કામ કરવા ઇચ્છે છે? જે આ કામ એવું હોય કે તેમાંથી નિર્વાહ પણ મળે અને પોતાને મનપસંદ ક્ષેત્રમાં સેવા પણ થાય, તો આ બે વસ્તુઓ ભેગી એકીસાથે જીકલે. પણ બે નિર્વાહનો રસ્તો એક હોય અને પોતાને મનપસંદ સેવા તે ઉપરાંત કરવાની હોય, તો આ બે વસ્તુઓ અલગ વિચારવી જોઈએ. માત્ર કે એક વિદ્યાર્થી પોતાનો બાપીકા ઉલોમ હોય તે કરવા માગે છે; અને તે કરવાની સાથે પોતાના ગામમાં સેવાકામ કરવા ચાહે છે. તો તે નવજુવાને બેઉ વસ્તુઓ અલગ નક્કી કરવી જોઈએ. એક બીજા વિદ્યાર્થી એવો હોય કે જે આજે અનેક નાની મોટી જે સેવાસંસ્થાઓ ચાલે છે તેમાં જોઈઈ નહિ, નિર્વાહ અને મનપસંદ સેવાકામ એ બેઉ વસ્તુઓને ભેગી કરવા ઇચ્છે, તો તેવાને માટે ઉપરની બે વસ્તુઓ ભેગી થાય છે. આ બીજા વિચારવાળાને એક વસ્તુ જણાવવી જોઈએ કે, સેવાસંસ્થામાં જોડાવા ઇચ્છનાર ઓની સંખ્યાને મર્યાદા છે; વળી એવી સંસ્થાઓ બહુ નથી, અને બે કાંઈકે ત્યાગ અને સંપત્તી તૈયારી વગર કાંઈ જોડાય તો તે તેમાંથી પાછો પડવાનો સંભવ છે. એટલે સામાન્યપણે નિર્વાહનો રસ્તો અલગ વિચારી લેવો એ જ સાચું. અને એ રસ્તાને માટે પણ કહેવું જોઈએ કે, તે રસ્તા પોતે પણ સેવા કે ટ્રસ્ટ-ભાવનાથી લેવાયો હોવા જોઈએ. આ વિચાર જરા વધારે ચર્ચા જોઈએ.

અહીં પૂછો તો વ્યવસ્થિત સમાજના નાગરિકોના જીવન-વ્યવહાર અને જીવન-નિર્વાહ તે સમાજની સેવા જ હોય. પોતાના વ્યક્તિક જીવનથી સમાજની સેવા અલગ નથી, ન હોવી જોઈએ. નાગરિકભાવ તે રીતે જ સમાજની સેવા કરે ને કરી જોઈએ. આજ કેટલાય જમાનાથી એ પ્રકારનો વ્યક્તિ-અને-સમાજ-વ્યવહાર ચાલ્યો નથી અને નાગરિક નામમાત્રે જ નાગરિક છે. બાકી તે તો સમાજદ્રોહ પણ કરી પોતાનું જીવન ચલાવે છે, તેથી જ ધર્માત્મગરથી અગમસ અને ખાસ સેવાનો વિચાર જન્મ્યો છે. નહિ તો નાગરિક અને સમાજ-સેવકમાં સામાન્યપણે બે નહિ જણાવો જોઈએ.

આમ હોવાથી કાર્ધ પણ વિવાદી પોતાના જીવનનિર્વાહ માટે પણ નીતિવિરોધી કે સમાજવાદક ધર્મો ન વિચારી શકે. એટલે કે, તે દારૂનો ધર્મો ન લઈ શકે. તે જો સમાજવાદી વિચારો ધરાવતો હોય, તો જે ધર્મમાં શોષણ હોય તે ધર્મો એ ન લે, ના લે તો તેને સુધારવાની નેમથી જ લઈ શકે. આ પ્રમાણે કરવાથી નિર્વાહ અને સેવા ભેગાં થાય છે. આ યથા પછી તેણે પોતાનાથી બનતું જાહેર કાર્ય કરવું જોઈએ. તે તેણે શું કરવું છે તે વિચારવું જોઈએ.

આ બે વસ્તુઓ સાથે ત્રીજી વસ્તુ રહેલી છે અને તે પેલા વિવાદીની મૂંઝવણ છે. તે છે આગળ બજુવા અંગે શું કરવું એ. તેનો જવાબ એ છે કે, ઉપરની બે વસ્તુઓનું પુરતકિયા તથા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તેણે મેળવવું જોઈએ. તેને સારું વર્ધોપદકિતિથી કામ લેવું ધટે; એટલે કે, પ્રત્યક્ષ કામ કરવાની સાથે સાથે તે વિવેનું જ્ઞાન પણ ખપ જોઈયું - મેળવતા રહેવું. તો જ બજુતર અર્થવાણું અને ઉદ્દેશયુક્ત બનશે; તે પ્રત્યક્ષ કામની કસોટીથી કસાઈને મળશે, તેથી પાકું અને પ્રયોગસિદ્ધ હશે; ખાત્ર પુરતકિયા અને ચર્ચો-કે-ઝાયા-કુટિયું નહિ હોય. તેણે હાયપગને નકામા નહિ

કર્ચો હોય. કાર્ધ એમ ન કહે કે, આનું તો ન બની શકે. અને આજે તો એ રીતે જીવન ધરાવતો ખૂબ અનુકૂળતા છે. આવા વિવાદીઓને હું હવસીઓના કુલચુર જુહાર ટી. વૉશિંગ્ટનનું 'આત્મચરિત' અને 'મારી વ્યાપક કેળવણી' એ પુસ્તકો વાંચવા સૂચવું છું.

એટલે ત્યારે, મોટા વિવાદીઓએ ત્રણ વસ્તુઓને વેળાસર વિચાર કરી લેવા જોઈએ :

૧. પોતે શો ધર્મો કરી નિર્વાહ કરશે;
૨. પોતે સમાજ અને દેશની સેવા શી રીતે કરવા માહે છે; અને

૩. પસંદ કરેલા ધર્મોની તાલીમ અને સમાજ તથા દેશની સેવાને ખાતેનું આવરણક જ્ઞાન મેળવવા પોતે શું કરશે.

દરેક વિવાદીનાં જોઈ કે, ત્રીજું કામ જે કેળવણીનું છે તે આખી જિંદગી વ્યવેશું છે. જે જીવનમાંથી શીખવાનું કે કેળવાવાનું ગયું છે તે જીવન પ્રગતિકર હોઈ જ ન શકે — તે ભોગના સડાને પથે પડેલું કે પડનારું લેખાય. તેવા જીવનમાંથી સેવાની કે નાગરિક ધર્મપાલનની પણ આશા યોછી જ રૂળી શકે.

૧૩-૫-૪૨

મગનભાઈ દેસાઈ

ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રનો ટૂંક ઇતિહાસ-૫

વેદયુગ (આજુ)

વેદયુગમાં વર્ષ અને માસનું સ્વરૂપ આપણે જાણ્યું. આપણે જોયું કે વર્ષ સાધન (ઋતુચક્રતુલ્ય) અને માસ ચાંદ્રસૌર (ચંદ્રગાચક્રતુલ્ય) હતાં. વૈદિક સાહિત્યમાં 'તિથિ' શબ્દ આવે છે ખરો, પણ તે અત્યારના અર્થમાં વપરાયો નથી, ખાત્ર 'દિવસ'ના અર્થમાં જ વપરાયો છે. પણ ચંદ્રનો પ્રકાશ મૂળ સૂર્યનો છે તેનું જ્ઞાન આ વખતે હતું તે આ વાક્યથી જણાય છે :— સૂર્યરશ્મિવદ્વત્તા ગર્વર્કઃ । (તિ. સં. ૩, ૪, ૭, ૧.) વિયુવદિત એટલે સંપાત પર સૂર્ય હોય તે દિવસના ઉલ્લેખો ઐતરેય અને તેતિરીય બ્રાહ્મણોમાં આવે છે. રાતરિવસના મગાને ૩૦ મુહૂર્તના ઉલ્લેખો પણ તે બ્રા.માં ઘણી જગાએ આવે છે.

સત્તાવીસ ઉપરાંત બીજાં પણ કેટલાંક નક્ષત્રોના ઉલ્લેખો વૈદિક સાહિત્યમાં આવે છે. આ નક્ષત્રો

વિભાગાત્મક નહિ, પણ તારાત્મક હોવાં જોઈએ. આનું એક કારણ એ છે કે મહાગતિનું કાર્ધ મણિત વૈદિક સાહિત્યમાં ક્યાંય આવતું નથી. તે પહેલ-વહેલું વેદાંગ જ્યોતિષમાં જ આવે છે. પણ આનું મોટું કારણ તો એ છે કે, નક્ષત્રમાં તારાઓની સંખ્યાનુસાર નક્ષત્રના નામને એકવચન, દિવચન કે બહુવચનમાં વાપરવામાં આવ્યું છે. જ્યોતિષમંથરોમાં વિભાગાત્મક નક્ષત્રને હરેશમાં એકવચનમાં વાપરવામાં આવે છે.

ઋગ્વેદમાં મધા, કાશ્યપી, ચિત્રા અને રેવતી નક્ષત્રોનાં નામ આવે છે. તૈ. સં. અને તૈ. બ્રા.માં સત્વારીશે નક્ષત્રોનાં નામ આવે છે. અથર્વવેદમાં અભિજિત સહિત ૨૮ નક્ષત્રો છે. અં. બ્રા. ૧૩, ૬માં ચૌહલ્લી, મૃગ અને વ્યાધતી કયા છે અને તૈ. બ્રા. ૧, ૧ માં એ જ કયા ચૌહા ફેરફાર સાથે છે.

વૈદિક સાહિત્યમાં ૨૭ સિવાયનાં નક્ષત્રોના પશ્ચ ઉદ્દેશોમાં આવે છે. આ નક્ષત્રોનાં નામોના અર્થો કેટલીક વગાએ યુરોપીય એટલે ગ્રીક નામોના અર્થો જેવા જ છે, એ બાબત આપણું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. અમી યજ્ઞસા નિહિતાસ ઉચ્ચા નક્ષત્ર દર્શકે કહ્યું વિદિવ્યુઃ । નક્ષ. સં. ૧,૨૪,૧૦. અર્થ:—‘આ ને નક્ષ (આકાશમાં) જિંએ મૂકેલા રાતે દેખાય છે, તે દિવસે ક્યાંક જતા હશે.’ નક્ષ એટલે રીંછ. આ કથા નક્ષત્રનું નામ છે તે માટે સત. ધા. ૨,૧,૨,૪માં કહ્યું છે: સપ્તર્ષિઃ સ્મ વૈ પુરસ્તાં દિવાચક્ષતે. એટલે “પ્રાચીનકાળમાં સપ્તર્ષિને ‘નક્ષ’ કહેતા હતા.” સપ્તર્ષિનું યુરોપીય નામ ‘મોરો’ રીંછ છે. તૈ. ધા. ૧,૧,૨માં કાલકજ્ઞા વૈ નામાહુતા આસન્ . . . દ્વાડપતતામ્ । તૌ દિવ્યૌ ચાનાવમતતામ્ । અથ. સં. ૬, ૮માં જુનો દિવ્યસ્ય ચમ્પહસ્તેના તે હવિયા વિધેમ । નક્ષ. સં. ૧૦,૧૪,૧૧માં યો તે ચાનો ચમરક્ષિતાતો વતુરક્ષો પથિરક્ષો વૃષક્ષો । અથ. સં. ૧૮,૨,૧૨માં પશુ આવો જ મંત્ર છે. આપણે જેને હાલમાં ‘બાધ’ કહીએ છીએ, પશુ યુરોપિયનો જેને ‘મોરો’ અને ‘નાનો’ ‘ફતેરા’ કહે છે, તેને માટે આ ઉદ્દેશોમાં હોય એ સંબંધિત છે. નક્ષ. સં. ૧૦,૧૩,૧૦માં વૈવી નાવં સ્વરિમામગમમદવંતીમાદહેમા સ્વસ્તેય । આમાં આકાશની નીકાની વાત છે. અથ. સં. ૭,૬, ૩માં પશુ આવો જ મંત્ર છે. અથ. સં. ૫,૫,૪ અને ૬,૮૫,૨માં દિવ્યમવી નૌ દિવ્યચમ્પના દિવિ । આ દિવ્ય નીકા યુરોપીય Argo હોય એ સંબંધિત છે. પ્રાચીન આર્યો અને યુરોપીયો એકસાથે રહેતા હશે એવું અનુમાન આમાંથી નીકળી શકે.

નક્ષ. સં. ૫,૪૦,૫થી ૯માં એક સૂર્યગ્રહણનું વર્ણન છે. તે ઘણુંકરીને ખગ્રાસ હોયું જોઈએ. ખગ્રાસ સૂર્યગ્રહણ સામાન્ય માણસને બધંકર લાગે છે, પશુ અહીં આપેલા વર્ણનમાં બધંકરતા નથી. આ ઉદ્દેશોમાં છેલ્લો ભાગ આ પ્રમાણે છે:—અત્રિઃ સૂર્યસ્ય દિવિ વહ્નુતપાવ । સ્વર્માનોરપમાયા જયુષ્મત । યં વૈ સૂર્ય સ્વર્માનુતતમસા વિષ્વદામુરઃ । અત્રયસ્તમન્વદિન્દનાશ્ચયે ડગ્મનુવન્ । સ્વભીનુ નામનો અસુર સૂર્યને ઢાંકી દે છે, તેથી સૂર્યગ્રહણ થાય છે એવી માન્યતા આ મત્રોમાં છે. ‘અત્રિએ સૂર્યના તેજ ઉપર પોતાની આંખો ફેરવી, સ્વભીનુ અસુર તરફની પીઠા ટળી. જે

સૂર્યને સ્વભીનુ અસુરે ઢાંકી દીધો હતો, તેને અત્રિએએ પાછો મેળવ્યો, બીજા તેમ કરી શક્યા નહિ.’ આનો અર્થ આમ સમજી શકાય:—‘અત્રિએ ગ્રહણોનાં અવતોડનો કરીને તેનું ગણિત શોધી કાઢ્યું’ હતું. તે ગણિત પ્રમાણે જ ગ્રહણોના મોક્ષ વગેરે થયા હતા. આ ગણિત અત્રિ અને તેના વંશજો જ જાણતા હતા, બીજા તે જાણતા નહોતા.’ ગ્રહણોનું ખરું કારણ આ વખતે સમજાયું નહિ હોય, પણ ગ્રહણો આ સમયે ઘણાં પરિચિત થઈ ગયાં હતાં અને તેઓને વિશે સારી પેઠે વિચાર થયો હતો, એટલું તો આ ઉદ્દેશોમાં પરથી જાણાય છે.

યુરુ અને શુક ગ્રહોના ઉદ્દેશોમાં નક્ષત્રોથી માંડીને બધા વૈદિક સાહિત્યમાં ઘણે ઠેકાણે આવે છે. શુનિ ઘણી વાર ચેત કહી છે. આ શબ્દને Venus સાથે ઘણું સામ્ય છે. તે જ પ્રમાણે ગ્રીક Kupris અને લેટિન Cypris શબ્દો શુકને મળતા આવે છે. આ પરથી હિંદુસ્તાન અને યુરોપના પ્રાચીન આર્યો એક સાથે રહેતા હશે એમ હોકાં તિલક કહે છે. મંગળ, શનિ અને બુધ પ્રયો પશુ આ સમયે જાણવામાં હોય એવા ઘણાં સંભવ છે.

एकं वा एतद्देवानामहः कस्यैववरः । तै. धा. ૩,૬,૨૨. દેવોનો એક દિવસ (દિનરાત્રિ મળીને) આપણા એક વરસ જેવો છે. પૃથ્વીના કુવ પ્રદેશ આગળ છ ગદિનાને દિન અને છ મહિનાની રાત્ર મળીને એક વરસ થાય છે. તેથી આ દેવો તે કુવ પ્રદેશમાં રહેતા આપણા પૂરંજો હોવા જોઈએ એવું અનુમાન હોકાં તિલક વગેરે વિદ્વાનો કરે છે.

વેદ્યુમતો અંત તે વેદાંગયુગનો આરંભ એટલે ઈ. પૂ. ૧૦૦૦થી ૧૫૦૦ વર્ષ છે. આ વખતે કેટલું જ્ઞાન હતું એ આપણે વેદાંગયુગની ચર્ચા વખતે જોઈશું. પશ્ચ ઈ. પૂ. ૨૦૦૦ થી ૩૦૦૦ વર્ષે પ્રાચીન આર્યોને વરસ, મહિના, અધિક માસ, અવન, સંપાત, નક્ષત્ર, વગેરેના માપનું, બહુ સ્પષ્ટ નહિ તોપણ, ઠીક ઠીક જ્ઞાન હતું. મટોનું જ્ઞાન હતું. ચંદ્રના માર્ગમાં આવતાં નક્ષત્રોનું જ્ઞાન તેઓને થયું હતું; અને ૨૭ દિવસમાં ચંદ્ર બધાં નક્ષત્રોમાં ફરી રહે છે, તેથી ચંદ્રના એક દિવસના અવાસની લગભગનું એક નક્ષત્ર, એમ ૨૭ નક્ષત્રોનાં નામ તેઓએ રાખ્યાં હતાં. તે ઉપરાંત આકાશનાં બીજાં કેટલાંક નક્ષત્રોનાં નામ

પણ તેઓએ પાઠમાં હતાં. મહણ વગેરે આકાશના ખાસ બનાવોનો પરિચય એમણે સારી પેઠે કર્યો હતો. અહીં વેદયુગની ચર્ચા આપણે પૂરી કરીએ છીએ. વેદાંગયુગ વિષે આવતા લેખમાં કહીશું. અગ્રે આપેલા

વૈદિક સાહિત્યના ઉદ્દેશોમાંથી ધણાખરા અમે ત્ર. શં. બા. દીક્ષિતના 'માતૈય જ્યોતિઃશાસ્ત્રવાદિદાસ' માંથી લીધા છે, એ વિષે અમે પાછળ કહ્યું છે.
હરિહર ભટ્ટ

ખુદાનો પેગામ

૨

સ્થળ — મધ્યાહ્ન પાસે એક જાડ નીચે.

પાત્રો — ગયા અંકના 'ભગવાનની ભાષા' લેખનાં આદ્ય.

કુસ્તમ — સલામ, દરવેશશ.

ફકીર — આવ, બેટા. તમારા સાથીઓ કયાં ગયા?

કુસ્તમ — એ તો નથી આવતા. હું એકલો જ આવ્યો. હું તમને જોઈ છું તો મને જરથોસ્ત સાહેબની યાદ આવે છે. પેલા દિવસની વાત પર વિચાર કર્યા કરું છું. મને એક સલાહ પૂછવાનું મન છે.

ફકીર — પૂછો.

કુસ્તમ — દરવેશ સાહેબ! તો જૂના જમાનામાં ખુદા કેમ પેગંબરોને મોકલતા, અને હવે કેમ આજની ભાષા બોલવાવાળા પેગંબરો નથી મોકલતા?

ફકીર — (હસીને) પેગંબરો પેદા થવા એક વાત છે, અને લોકોએ તેમને માનવા બીજી વાત છે. હરેક જમાનામાં ઈશ્વરી અવાજ સાંભળનારા અને તેનાં સત્યો પ્રગટ કરવાવાળા ઓલિયાઓ પેદા થાય છે જ. જો ઘણા લોકો તેને માને છે, તો તે અવતાર, પેગંબર વગેરે નામે ઓળખાવાય છે. જો થોડા લોક માને છે તો તેને ભગવાનના ભક્ત, બદો, સાધુ, સદ્ગુરુ ઇત્યાદિ કહે છે. અને ત્યાં સુધી એને કોઈ માનતું નથી ત્યાં સુધી તે કદીક ઢાંગી પશુ કહેવાય છે, અને કયારેક લોકો તેને

મારી પણ નાંખે છે. સુકરાત (સોક્રેટીસ), ઈશુ અને બીજા ઘણા વિષે આલું સાંભળવામાં આવે છે. જે સત્પુરુષને બહુએ માન્યો અને જેણે ઘણાં મોટાં કામ કર્યાં તે પેગંબર કહેવાય છે, અને જેને થોડાએ માન્યો તે સદ્ગુરુ, ઓલિયા, બદો, ભક્ત વગેરે કહેવાય છે, એટલે જ એ વચ્ચે ફરક છે. તે જરથોસ્ત વિષે ઘણું સાંભળ્યું છે, તેથી તમે તે જ મોટા પેગંબર લાગે છે. એ જ રીતે હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, વગેરેને પોતપોતાના પરિચિત મહાત્માઓને વિષે ભાવ રહે છે. પણ જેવા તે સત્ય સમજનારા યર્થ ગયા તેવા દરેક જમાનામાં પેદા થાય છે જ.

કુસ્તમ — તો પછી ગણા એમને જ કેમ માનતા નથી? એમની ભાષા તો આપણે સમજી પણ શકીએ. જૂના પેગંબરોના અંથો કોઈ સમજી પણ શકતું નથી.

ફકીર — માણસને અક્ષલ ચલાવવાનો ભારે શોખ હોય છે. આથી, જેને તે ઓછું સમજે છે, તેમાં ઘણી ખુદી અને રહસ્ય રહ્યાં હશે એમ માની તેના અર્થ કરતા બેસવામાં તેને બહુ રસ આવે છે. વર્તમાન ભાવાને તો દરેક જણ સમજી શકે. તેમાં વિદ્વાનોની ઝાઝી જરૂર નથી પડતી. એટલે તેને લાગે છે કે, જેમાં વિદ્વાનોને પૂછવું જ ન પડે એમાં શું ગહન જ્ઞાન હોય? આમ તે પુરાણી ભાષા, મુશ્કેલીથી સમજી શકાય એવા અંથો, અને બહુ મોટા અને કઠણ

શબ્દોવાળાં લખાણોનો વધારે આદર કરે છે. ઘરગતુ ભાષાને અધૂરી નહોતી સમજે છે.

રુસ્તમ — પણ, એ પ્રાચીન ગ્રંથોને વાંચ્યા વિના કોઈ ધર્મને માર્ગે ચાલી શકે ખરે?

ફકીર — શું કામ નહિ? મેં કહ્યુંને કે પરમાત્મા પોતે જ આપણને સૌને આપણી અંદર જ રહીને પોતાનો માર્ગ બતાવવા અને આજ્ઞાઓ સમજાવવા હાલર છે, અને તે ક્યારેય કોઈ માનવી ભાષામાં કોઈ સાથે બોલ્યો નથી અને બોલતો નથી; તો પ્રાચીન ગ્રંથોને વાંચવા તથા સમજવા અનિવાર્ય છે

એમ કહેવાય જ નહિ. મને તો એ જ આશ્ચર્ય થાય છે કે, માણસો બોલે પરમેશ્વરને સાંભળવા કેમ પ્રયત્ન નથી કરતા, અને જેના અર્થ સમજવા કંઠજી છે એવાં હબરો વર્ષ પહેલાં લખાયેલાં પુસ્તકોને ખોળતા બેસે છે, અને જેને પોતે પણ પૂરાં નથી સમજતા, તે પર અલજી હોકોની શ્રદ્ધા પાકી કરાવે છે!

કહ્યું છે કે,

અંધાને અંધો કહે, મેં જોયો એક નાગ;
કાઠી અડતાં મરી ગયો, થયા ત્રણ વિભાગ -
શાને અકચો હશે તે વિચારી લેવાનું!

—ચાહ

કિ. ધ. મશરૂવાળા

શબ્દોના વંશ

કદયું લીડું

સામા આત્મા વૈકુંઠનાથ.

કદો સદાશિવ આ કોણ છે.

તમે દેલાહયો આ ઠામ.

ધાર્મ આવીશ ત્યાં તત્કાલ.

તરીશ મવસંવાદ.

કર્તિન મક્તિ કરે મારી.

દેતાલી તેણિ વાર.

મક્તક સાટે મુક્તિ.

કળાસું રંગ લાગ્યો.

ગમે તૃણાવત સંસાર.

હું મોરાળી મેં પ્રમાણી.

હુંને કહ્યું કળન વચન.

પટે મોંડયો ગૃહસ્થાશ્રમ રે.

સામા — મૂળ સંમુદ્ર. 'સંમુદ્ર' એ વિશેષજી છે. જે દિશામાં મુખ હોય તે દિશામાં જે હોય તેને 'સંમુદ્ર' વિશેષજી કહે છે. સંસ્કૃત 'સંમુદ્ર' અને ગ્રીક 'સંમુદ્ર' એ બન્ને એક જ શબ્દનાં બુદ્ધાં ઉચ્ચારણ છે. નર-જાતિમાં સંમુદ્રજો, બુદ્ધવચન સંમુદ્રજા. એમાંથી 'દ' ધસાર્થ જતાં સંમુદ્ર અને તે ઉપરથી સામા. નારી-જાતિમાં પ્રથમાનું એકવચન સંમુદ્ર — સંમુદ્રી અને બુદ્ધવચન પણ તેનું જ. તે ઉપરથી સામી. નાન્યતર

જાતિમાં. સંમુદ્ર+ક — સંમુદ્રક. તેનું પ્રથમાનું એકવચન સંમુદ્રક. એમાંથી 'દ' ધસાર્થ જતાં સંમુદ્ર. અને તે હારા 'સંમુ' - સામ - તેનું બુદ્ધવચન સામા. ત્યારે કિષા-વિશેષજીરૂપે વાપરવું હોય ત્યારે એકજી 'સામ' વપરાય છે. 'સામસામે', 'સામસામાં' કે 'સામસામી' એ બધાના મૂળમાં પણ ઉક્ત 'સંમુદ્ર' જ છે. વીધ્યા બતાવતા તે 'સંમુદ્ર' શબ્દ બેવડાર્થ તે હારા સામસામે વગેરે શબ્દો નીપજ્યા છે.

કોણ — મૂળ 'કળન'. 'કળન'નો 'વ'નું સંપ્રસારણ થતાં 'કળન' અને તે હારા કોળ. નિરુક્તકાર મારક 'ક'નું નિર્વચન કરતાં લખે છે કે 'ક: કમનો વ, કમનો વા, મુલો વા' ॥ ૨ ॥ ૨૨ ॥ — (નિરુક્ત ૫૦ ૭૩૮, પેંડેશ્વર પ્રેસની ૧૯૮૨ની આગતિ) નિરુક્તકારે જણાવેલા કમન કે કમળ એ બન્ને સાથે 'કળ' શબ્દ વિશેષ સમાનતા ધરાવે છે. સંભવ છે કે, નિરુક્તકારના સમયમાં લોકભાષામાં 'કળન' પદ પ્રચલિત હોય અને તેને સંસ્કારી નિરુક્તકારે કમન કે કમળ પદની ઘટના કરી હોય. આ ઉપરથી 'કળન'ની બુદ્ધવચિ વિશેષપદ પ્રકાશ નથી પડતો છતાં 'કળન'ની અતિ પ્રાચીનતા તો જણાય જ છે. અને હેમચંદ્રે પોતાના અપભ્રંશ વ્યાકરણમાં જે 'કળન'ની નોંધ કરી છે તે સાધાર છે એમ પણ કહે છે.

દેવ્તાડયો — મૂળ ધાતુ દેવલ. 'દેવલ'ને પ્રેરણા-સૂચક 'ઝાઢ' લાગ્યા પછી તેનું ભૂતકૃદંત પ્રથમાનું એક-વચન દેવલ્તાડિઓ. દેવલ્તાડિઓનું વધારે સરળ ઉચ્ચારણુ તે 'દેખાડયો'. જેમ ભમાડયો તેમ દેખાડયો. સંસ્કૃતમાં કોઈ ધાતુ 'દેવલ' ને મળતો આવે એવો નથી તો પણ 'દ્રવ્યતિ' વગેરે રૂપાંમાં જે 'દ્રવ' અંગ છે તે અને પ્રસ્તુત 'દેવલ' એ બેમાં વિશેષ સામ્ય રહેતું છે.

ઠામ — 'સ્થાન' અર્થનો 'વામ' શબ્દ પ્રાકૃત કોશમાં દેશી શબ્દ તરીકે ઉપલબ્ધ છે. સં. 'સ્થામ' શબ્દનો અર્થ 'બળ-શક્તિ' થાય છે એટલે એની સાથે તો પ્રસ્તુત 'ઠામ'ને સરખાવી શકાય નહિ. પરંતુ 'સુસ્થંદરી' ચરિત્ર'માં કેકાણાના અર્થ માટે 'વામ' શબ્દનો ઉપયોગ થયેલો છે. એથી એમ જણાય છે કે, 'સ્થાન' અર્થવાળો 'વામ' શબ્દ તો છે, પરંતુ તેની કોઈ કોશમાં નોંધ નથી. અથવા જેમ 'સ્વા' ધાતુને 'જન' પ્રત્યય લગાડી 'સ્થાન' શબ્દ સાધવામાં આવે છે તેમ 'સ્વા' ધાતુને 'મ' પ્રત્યય લગાડી સ્થાનાઈક 'સ્થામ' શબ્દ પણ સાધી શકાય. અથવા 'સ્વા'નું પ્રેરક 'સ્વાપ' થાય છે. તેનું પ્રાકૃત ઉચ્ચારણુ 'ઝાવ' થાય છે. તે 'ઝાવ' અને પ્રસ્તુત 'ઠામ' બે વચ્ચે સમાનપણું સંભવી શકે છે અને અર્થ-દષ્ટિએ પણ કરી બાધ નથી.

ઘાઈ — મૂળ 'ધાવ' ધાતુ છે. 'ધાવ' એટલે 'વેગથી ગતિ કરવી' અથવા 'ધોવું'. પ્રસ્તુતમાં 'વેગથી ગતિ કરવી' અર્થનો ઉપયોગ છે. 'ધાવ'નું સંબંધક ભૂતકૃદંત 'ધાવિઝ'. આ 'ધાવિઝ' અને પ્રસ્તુત 'ઘાઈ' એ બંને એકસરખાં છે. 'ઘાઈ' એટલે 'દોડીને'. પુરુષોત્તમ પરમાત્મા ભક્ત નરસિંહના માથે હાથ મૂકી તેને એમ કહે છે કે, કુખને સમયે મને સંભારજે, એ વખતે હું ઘાઈ આવીશ એટલે સહાય કરવા વેગથી આવીશ.

આપણી ભાષામાં 'ધા નાખતા આવ્યા' એવો એક શબ્દપ્રયોગ પ્રચલિત છે. તેમાં પણ 'ધાવ' ધાતુ જ છે. 'ધાવહ' અને 'ધાહ' એટલે 'તમે દોડો'. જ્યારે કોઈને કોઈ સંકટ પડે ત્યારે તે સંકટવાળા લોક, બીજાએ પોતાની સહાયતા માટે બોલાવતા, 'ધાહ ધાહ' એમ કહે છે. અઘીત 'દોડો દોડો' — અમારી સહાયતા માટે શીઘ્ર આવો. પ્રસ્તુત 'ધાહ'નો 'હ' નીકળી જતાં 'ધા' પદ જન્મ્યું છે

અને તે, 'દોડો, દોડો' — અમને બચાવો. એ અર્થમાં પ્રચલિત થયું છે, અને મૂળ ક્રિયાપદ છતાં 'ધાને સાંબળા' એ રીતે નામ તરીકે પણ વપરાના લાગ્યું છે. જેમ 'ધાઈ'નો સંબંધ 'ધાવ' ધાતુ સાથે છે તેમ 'ધા'નો સંબંધ પણ 'ધાવ' સાથે છે.

આવીશ — આ ક્રિયાપદ પહેલા પુરુષનું એક વચન છે અને ભવિષ્યકાળ છે. આં હેમચંદ્રે પહેલા પુરુષ એકવચન ભવિષ્યકાળ માટે સ્વર્ગ અને સર્વ એમ બે પ્રત્યય આપેલા છે 'આવીશ'માં ધાતુ 'આવ' છે અને તેને લાગેલો 'ઈશ' અંશ તે 'સ્વર્ગ' કે 'સ્વર્ગ'નું ઉચ્ચારણાંતર છે. આવિસ્તં કે આવિસર્ગ — આવીશ. પ્રસ્તુતમાં 'આવીશ'નો કતો પુરુષોત્તમ પરમાત્મા છે.

તરીશ — આ ક્રિયાપદ બીજા પુરુષનું એકવચન છે અને ભવિષ્યકાળ છે. આં હેમચંદ્રે બીજા પુરુષ એકવચન ભવિષ્યકાળ માટે સ્વર્ગ કે સ્વર્ગિ એમ બે પ્રત્યયો નોંધેલા છે. 'તરીશ'માં ધાતુ 'તર' છે અને બાકીનો 'ઈશ' અવયવ સ્વર્ગ કે સ્વર્ગિનું જુદું ઉચ્ચારણુ માત્ર છે. તરિસ્તિ કે તરિસિ — તરીશ. પુરુષોત્તમ પ્રથ્વપુરુષ કહે છે કે, 'મારું કીર્તન ભક્તિ તું કરે તો સંસારને તરીશ — સંસારનો પાર પામીશ.'

કરે — આમાં 'કર' ધાતુ રૂપ છે અને વિધિયર્થ કે આદાર્થ માટે આં હેમચંદ્રે કહેલો 'એ' પ્રત્યય લાગેલો છે. હેમચંદ્રે આદાર્થ કે વિધિયર્થ માટે બીજા પુરુષ એકવચનમાં ફ, ણ અને એ વગેરે અનેક પ્રત્યયો બતાવેલા છે. કરે એટલે તું કર.

તેણિવાર — તે વખતે. જેન આગમોમાં તેમ જ બોદ પિટકોમાં 'તે વખતેની બાવ બતાવવા 'તેજ' કહેયે' (જેન) તેમ જ 'તેજ' સો પત્ર સમયેન' (બોદ) એ શબ્દો આવે છે. પ્રસ્તુતમાં વપરાયેલું 'તેજ' પદ અને ઉક્ત તેજ કે તેન એ બધાં એક-સરખાં જ છે. અહીં 'તેજ'માં એક 'દ' વધારે લાગેલો છે. એ 'દ' સપ્તમીના સૂચક જણાય છે. વખત જતાં 'તેજ'નો સપ્તમીસૂચક બાવ ધસાઈ ગયો અને તેને બતાવવા ફરી વાર 'દ' દ્વારા સપ્તમીનો બાવ બતાવવા 'તેજ' પદનો પ્રયોગ થયો. 'દ' સપ્તમીનો પ્રત્યય છે એ તો જણીતું જ છે.

સાટે — બદલે. પ્રસ્તુત 'સાટે'ની વ્યુત્પત્તિ સ્પષ્ટપણે જાણીતી નથી, પરંતુ કેટલાક પ્રાકૃત^{૧૩} ગ્રંથોમાં 'બદલા'ના અર્થ માટે 'સટ્ટ' શબ્દનો પ્રયોગ થયેલો છે. તે 'સટ્ટ' અને પ્રસ્તુત 'સાટે' બન્ને એકસરખાં છે. બાપામાં પ્રચલિત 'સાટું કે સાટાપાટું' શબ્દનો 'સાટા' શબ્દ પણ ઉક્ત 'સટ્ટ' સાથે જ સંબંધ રાખે છે.

કૃષ્ણસું — કૃષ્ણ સાથે. હેમચંદ્ર કહે છે કે 'સામે'ના અર્થ માટે 'સું' ૧૪ પદ વપરાય છે. 'કૃષ્ણસું' દ્વારા 'કૃષ્ણસું' આવી રહે છે. કોઈ રથો 'સું' ને બદલે 'સું' પણ પ્રચલિત છે. જેમ કે 'તુમરું જાગી પ્રીત'. સં. સદ્, પ્રાં. સદ્, અપ. 'સું' અને પ્રસ્તુત 'સું' એ બંધાં એકસરખાં છે.

તૃણાવત — તૃણની પેઠે. 'પેઠે' અર્થ માટે સં. 'વત' પ્રત્યય વપરાય છે. પ્રસ્તુત 'વત' અને ઉક્ત 'વત્' એ બન્ને એકસરખા છે. અપભ્રંશના^{૧૪} રવભાવ પ્રમાણે 'તૃણવત્'ને બદલે 'તૃણાવત' વપરાયું છે.

ગોરાણી — શુરુથાને. અહીં 'ગોરાણી' શબ્દ 'શુરુ' — 'ભોષ શુરુ' અર્થનો વાહક છે. મહેતાજી પોતાની ભાભીને 'ગોરાણી' વિશેષણ આપી પોતાનાં શુરુરૂપે સ્વીકારે છે.

અ. બેચરદાસ દેસી

ટિપ્પણી

૧. "હિરણ્યગર્ભઃ સમવર્તતામૈ ભૂતસ્ય જાતઃ પતિરેક આસીત્ ।

સ દાધાર પૃથિવીં યાસુતેમાં વસ્મે દેવાય હવિષા ક્ષિપેમ" ॥

આ શ્રુતિમાં આવેલા 'વસ્મે' પદનું નિરૂપણ કરતાં શ્રી. યારકે ઉપરની હકીકત જાણવેલી છે.

૨. પ્રાકૃતમાં પ્રેરણાસૂચક 'આઠ' પ્રત્યય માત્ર 'અમ' ધાતુને લાગે છે : [અમેઃ આઠો વા ૮-૩-૧૧૧ હે.] ત્યારે લોકબાપામાં તે 'આઠ' વ્યાપક થયેલો છે.

૩. "વલ્લ-શૌર્યાણિ સ્યામ શુષ્પં ચ" [અમરકોશ કાં. ૨, ક્ષત્રિય વર્ગે શ્લો. ૧૦૨]

૪. "સેવાલિયભૂમિતલે પિણ્ણસમાળા ય યામયામમ્મિ" [સુસુંદરી ૧ પરિચ્છેદ ૨, ગાથા ૧૦૫] અર્થાત્ 'સેવાળવાળા ભોં ઉપર ઠેકાણે ઠેકાણે શીસલી પડતા-લપસી જતા.'

૫. "યાતુ ગતિ-શુદ્ધયોઃ" [ધાતુપારાયણ ગણ ૧, ધાતુ અંક ૯૨૦]

૬. "ઇય ધાહ ધાહ ધાવહ રાયસુઆ વિસહરેણ રક્ષતિ ।

ઇય કોલાહલસદૌ રણો ભવણમ્મિ વચ્છલિઓ ॥૧૫

[વિજયવંદ કેવલિચરિત]

અર્થાત્ 'દોડો દોડો દોડો, રાજકુમારીને વિપધરે ડાખો' — એ પ્રમાણેનો કોલાહલ રાગના બળનાર્થેથી ઉછાળો.

૭-૮. "વર્સ્યતિ સ્વસ્ય સઃ" [હિં. ૮-૪-૨૮૮]

૯. "હિ-સ્વયોઃ હત્-ઉત્-પત્" [હિં. ૮-૪-૨૮૯]

૧૦. "તેણે કાલેણે તેણે ઇમણે" — કલ્પશ્રુતી પ્રારંભ.

૧૧. "તેન જો વન ઇમણેન" સુતનિપાત, વાસેકસુતનો પ્રારંભ.

૧૨. સમગ્રીનો 'ફ' પ્રત્યય પાસિ, પ્રાકૃત અને સંસ્કૃતમાં પ્રસિદ્ધ છે.

૧૩. "તસ્ય ચ ઇદે જ્ઞાનં મિન્દહ એયં તિ સો મનિર્જં"

— સુપાસનાહચરિત પૃ. ૨૩૩, શ્લો. ૫૮.

સંભવ છે કે યજ્ઞોનો મુચક 'જ્ય' અને 'પ્રયોજન' અર્થનો વાહક 'અર્થે' (સ્ય+અર્થે) 'સ્થર્થે' સાથે 'સટે'ને સરખાવી શકાય. પ્રાકૃત બાપાઓમાં યજ્ઞ અને ચતુર્થા એ બંનેના પ્રત્યયો સમાન છે, એટલે અર્થદષ્ટિએ બાધ નથી. વળી, 'બદલા' ઉપરાંત કેવળ 'માટે' અર્થ સાત્રુ પણ 'સાટે' પદ વપરાય છે. અને એને લાગે છે કે 'સાટે'નો 'માટે' અર્થ મુખ્ય છે અને 'બદલા'નો અર્થ લાક્ષણિક છે.

૧૪. "ક્લિ-અયવા-વિવા-સહ-નહેઃ કિર-મહાદ-નિવે-સહુ-નાહિં." [હિં. ૮-૪-૪૧૧]

૧૫. "સ્ત્રાણાં સ્ત્રાઃ પ્રાયઃ અપ્રેરો" — [હિં. ૮-૪-૩૨૧]

માણસમાં જે કંઈ બાકિસ છે તેના ટેકા ખમર શુદ્ધતી બધાવી દોઈ ન રહે. ('સાઈદોલોહ એક દિવર એન્ડ કરેન')

એકવર્ધ એવાર

આ પાણું શરીર

૧૦. અધિરાસિસરણુ

લોહી શરીરમાં હમેશા ફરતું રહે છે તેથી આપણે જીવીએ છીએ. એને ફરતું રાખવાનું કામ હૃદયનું છે. બાળક જ્યારે ગર્ભમાં હોય છે, ત્યારે તેનું હૃદય કામ નથી કરતું. બાળકનું શરીર માતાના શરીરના એક ભાગ તરીકે જ ગર્ભાશયમાં રહે છે : ફૂટીએ લાગેલા નાળ વાટે માતાનું હૃદય અને માતાનાં ફેફસાં ગર્ભનાં આ અંગેનું કામ કરે છે. ખરેખર, મા અને તેના બાળકનું હૃદય અને પ્રાણ ગર્ભમાં એક જ હોય છે. બાળક જન્મે એટલે માતા-શરીર સાથેના એ બે શરીરોનો નાળરૂપી પુલ તૂટે છે, અને બાળક પોતાનું સ્વતંત્ર જીવન જગતમાં શરૂ કરે છે. જન્મતાની સાથે બાળકનું હૃદય ફટફટવાનું શરૂ કરે છે અને ફેફસાંમાં નાકવાટે પ્રાણ જવા આવવા લાગે છે, અને આમ જન્મથી શરૂ થતી પ્રક્રિયા જીવનના અંત સુધી ચાલે છે. શરીર જન્મતાંવેત હૃદય પોતાનું કામ શરૂ કરે છે, તે મરતાં સુધી અવિરત ચાલુ રાખે છે.

શહેરની પાણીની ટાંકી કલ્પો. ટાંકીમાંથી મોટો નળ નીકળે છે; તેમાંથી નાના નાના નળો બેડીને છેવટે ઘરમાં નાની ચકલી જેવા મળે છે. ટાંકી જાંચાઈ પર રાખવામાં આવે છે. તેથી ટાંકીના પાણીનું વળન નળના પાણી પર દબાણ કરે છે; અને તે દબાણ એટલું હોય છે કે, તેને ભેરે નળ ને બરાબર બંધ હોય તો તેમાં પણ પાણી લગભગ મૂળ ટાંકી જેટલું જાય ચડી શકે. આમ શહેરમાં પાણી પહોંચાડવાની વ્યવસ્થા હોય છે.

શરીરમાં બધે લોહી પહોંચાડવાનું કામ આને મળતું છે, પણ આવું સરળ નથી. શહેરની ગટરની જેમ શરીરના વપરાઈને મેલા કે અશુદ્ધ થયેલા લોહીની નળીઓની

મોખી જ વ્યવસ્થા નથી. એમ કલ્પો કે, શહેરનું બધું પાણી જેવું વપરાયું કે સીધું ગટરવાટે પાછું ટાંકીએ જાય, ત્યાં તે ચોખ્ખું કરવામાં આવે, અને પાછું શહેરમાં વપરાવા માટે નળ વાટે રવાના કરવામાં આવે. આ કલ્પવું અશક્ય છે; એમ કેવી રીતે બની શકે, એવું લાગશે. પણ શરીરમાં લોહીને માટે ઈશ્વરે આવી જ રચના કરી છે. લોહીની ટાંકી જેવા હૃદયમાંથી મોટી ધોરી નસો વાટે શરીરનાં જુદાં જુદાં અંગોમાં લોહી પહોંચે છે. એ ધોરી નસોમાંથી નાની નાની નસો ફૂટે છે; તેમાંથી વળી નાની નસો નીકળે છે; એમ છેક છેવટે જતાં એટલી નાની નસ બને છે કે, વાળ કે ઠેસ જેવી બારીક તે હોય છે. તેથી તેને કેશકાંતી કહેવામાં આવે છે. લોહી વપરાઈને મેલું થયેલું ત્યાંથી પાછું ફરે છે. આ અશુદ્ધ લોહી તેને લઈ આવનાર નાની નસોમાંથી મોટી નસોમાં જાય છે, ત્યાંથી વળી મોટી નસોમાં અને છેવટે બધું એકઠું થઈને હૃદયમાં પહોંચે છે. ત્યાંથી ફેફસાંમાં તેને ચોક્કસીને શુદ્ધ કરવામાં આવે છે; એમ શુદ્ધ બનેલું લોહી પાછું તેની વહેતી ગંઝામાં મળે છે.

પાણીની ટાંકી પેઠે હૃદય જાય નથી; છતાં તે માથામાં જાયે લોહી પહોંચાડે છે, ને નીચે પગમાં અધું જિતરી પડતું નથી; અને પગમાં વપરાઈને મેલું થયેલું લોહી જાયે છાતીમાં પાછું આવે છે. એટલે આ ક્રિયા પાણીના દબાણવાળા નળ જેવી સાદી નથી. એ ક્રિયાનો સુખ્ય આધાર હૃદયનો ધબકારો છે. એ ધબકારાને ભેરે લોહીના અભિસરણની આખી ક્રિયા ચાલે છે. તે ધબકારાના ભેરને બરાબર ઉપયોગ થાય તેવી રીતની નાડીઓ અને નસોની રચના કરેલી છે. એ બધું

અટપડું તંત્ર સમજાવે તો આપણને જરૂર ભારે અભયબી થાય કે, આ આપણે બેદર-કારીથી વાપરીએ છીએ એ શરીર તે કેવી કીમતી ને આબાદ રચના છે! એ આપણે ખીન્ન લેખમાં કરીશું. અહીં આગળ પહેલું થોડુંક હૃદય વિષે જાણી લઈએ.

હૃદય છે તે એક માંસનો લોચો, પણ તે એવો ઘડેલો છે કે સતત તે ધબકયા જ કરે. હાથપગ કે જીભના સ્નાયુ જેમ તે આપણા કાબૂમાં નથી. તે સ્વૈર-સ્નાયુ છે—પોતાની મેળે ચાલ્યા જ કરે છે. તેનું કદ લગભગ માણસની મૂઠીને અંદાજે છે. પુષ્ક શરીરના હૃદયનું વેજન ૬-૧૦ અંથોળ લગભગ હોય છે. પુષ્ક વય સુધી આ વજન વધ્યા કરે છે, પછી ઘડપણ આવે તેમ તે ઘટતું જાય છે.

પુષ્ક શરીરમાં લોહી લગભગ બારેક શેર હોય છે. આને બધો વળત સતત ફરતું રાખવાનું કામ હૃદયને કરવાનું. એટલે હૃદયનો માંસનો લોચો ભારે મજબૂત હોય છે. પણ જોજો માનતા કે, એ ખાલી લોચો છે. તે ખડું જોતાં અતિ અટપટી રચનાવાળો એક અવયવ છે. આખા લોચાને ચપસીને તેની ઉપર એક પાતળું ચામડીનું આવરણ છે; એટલે એમ સમજે કે, હૃદયને બરોબર ગોઠવી દેવા માટે જોઈએ તેવા આકારની એક મોટી થેલી છે; આપણે તે થેલીને ‘પરિહર’ કહીશું, કેમ કે હૃદયની ચારે કોર તે આવી રહેલી છે. એ થેલી પણ સાવ સાદી ચીજ નથી. તેને બે પડ છે, એક સીધું હૃદય પર લાગેલું અંદરનું પડ, અને બીજું બહારનું પડ. આ બે પડ વચ્ચે પાતળું પ્રવાહી રહેલું છે. તેને આપણે પરિહર-જલ કહીશું. તમને યશો કે, એક સાદી થેલી ચારુ આટલું ગંધુ ઝીલું શું કામ કાંત્યું હશે? આ થેલી હૃદયના રક્તણુને માટે

છે. તે હૃદયના ધબકારા ઝીલી લે છે, હૃદય ફટફટ થવાં સારુ ફૂલે ત્યારે વધારેપડતું ન ફૂલી જાય તે સારુ ઉપરથી ઝાલી રાખે છે. અને પરિહરજળથી આખા અંગને સુલાયમ ખાસ્તી ગાદી મળે છે.

હૃદય પોતે નક્કર લોચો નથી. જોલે પડે તેના બે મોટા ખંડ છે—જમણી તરફનો જમણો ખંડ અને ડાબી તરફનો ડાબો ખંડ. આ દરેક ખંડમાં પાછા બે ભાગ છે, તે ઉપર નીચે ગોઠવાયેલા છે. ઉપલા ભાગનો આકાર કાંઈકે કાન જેવો હોવાથી અંગ્રેજીમાં તે ઉપરથી તેનું નામ છે. આપણે તેને ‘કર્ણિકા’ યા ઉપલો ભાગ કહીશું. અને નીચલા ભાગને ‘રુધિરાશય’ કે નીચલો ભાગ કહીશું. આ ઉપલા બેઉ ભાગ કે કર્ણિકાઓ તેમના નીચલા બે ભાગ કે રુધિરાશયો કરતાં પ્રમાણમાં નાના અને નરમ તથા ઓછા મજબૂત હોય છે. (નીચલા ભાગોમાં લોહીનો ગુચ્ચજથો રહેવાથી તેમને રુધિરાશય નામ થાય છે.) એટલે ત્યારે હૃદયમાં ચાર ભાગ છે. ડાબી જમણી બે કર્ણિકાઓ ઉપર આવેલી છે; અને તેમની દરેકની નીચે પોતપોતાના ડાબા જમણા બે રુધિરાશયો ગોઠવાયેલા છે. ખંડના આ બે ભાગો—કર્ણિકા ને રુધિરાશય—વચ્ચે દ્વાર છે, પરંતુ હૃદયના ડાબા જમણા ખંડ વચ્ચે સીધું બારણું નથી, બેકે તેમની વચ્ચે લોહીનો અવરજવર થઈ શકે તેવો નાડીઓનો માર્ગ તો હોવો જ જોઈએ અને છે. હૃદયનું ડાબું પડખું યા ખંડ તેના જમણા પડખા કે ખંડ કરતાં વધારે ઠંડુ અને મજબૂત ગનાવેલું છે. તે મજબૂત પડખામાં શુદ્ધ લોહી રહે છે, અને ત્યાંથી શરીરમાં જાય છે. જમણા પડખામાં ગટરનું અશુદ્ધ લોહી પાછું આવે છે. અને ત્યાંથી નસ વાટે ફેફસાંની આસપાસની

નસોમાં ફેલાઈ શુદ્ધ થાય છે, ને પાછું ડાબી બાજુના કણિકા ખંડમાં આવીને મુખ્ય જે ડાબી બાજુની નીચલી ટાંકી તેમાં પડે છે. આ રુધિર-યાત્રા આપણે આવતી વખતે વિશેષ સમજીશું. તેની સાથે જેને આપણે નસ અને નાડી કહીએ છીએ તેના

લેદ તથા તેમનાં યોગ્ય નામો પણ ભેવાં ભેઈશે. અહીં આગળ આપણે નસ નાદી શબ્દો ઝીણવટથી નથી વાપર્યાં. પરંતુ રુધિરસાહસરણું તંત્ર ખરોખર સમજવું હોય તો તેમને માટે ચોક્કસ નામો પાડવાં ભેઈએ. તે ખરું આવતી વખતે આપણે ભેઈશું.

૩૦

રસાયણવિદ્યાની ગુજરાતી પરિભાષા

[રસાયણની પરિભાષાનો આગળનો ૬૫નો નીચે આપ્યો છે.]

Cadmium કેડમિયમ	Caustic Potash કેલિક પોટાશ	Combination મેળવણી
Caesium સિસિયમ નં	" Soda " સોડા	Combustion દહન
(To) Calcinate પકવડું સંક્રિં;	Cement સિમેન્ટ	" Internal અંતઃદહન
પાકવડું અંક્રિં	Change (chemical) ફેરફાર	" External બહિર્દહન
Calcination પાક	Charcoal (લકડી) કાલસો	Combustion tube દહન-નાળી
Calcium કેલ્સિયમ નં (ચૂનાની માત્ર)	Charred ઘણું	Combustible દહનીય
Calcium bicarbonate	Chemical decomposition	Component ઘટક
કેલ્સિયમનો બાઇકાર્બોનેટ	સંસાધણિક વિઘટન	Composition સંગઠન
" Carbide " કાર્બાઈડ	Chemical (adj.) રસાયણિક	Compound સંયોજ
" Carbonate " કાર્બોનેટ	Chemistry રસાયણશાસ્ત્ર	Concentrated ભડું
" Chloride " ક્લોરાઈડ	Cerussite સીસુનો અર્બોનેટ	Concentration (Strength of solute) દબાવણ
" Hydroxide " હાઇડ્રોક્સાઈડ (ફાડેલો ચૂનો)	China-clay ચીનાઈ માટી	Condensation ઘસણ
" Nitrate " નાઇટ્રેટ	Chlorate ક્લોરેટ પું	Cork બૂચ
" Oxide " ઓક્સાઈડ, કળીચૂનો	Chloride ક્લોરાઈડ પું	Copper તાંબુ
" Phosphate " ફોસ્ફેટ	Chlorine ક્લોરીન નં	Copperas હીરાકસી
" Sulphate " સલ્ફેટ	(To) Chlorinate ક્લોરવડું	Copper Nitrate તાંબાનો નાઇટ્રેટ
" Sulphide " સલ્ફાઈડ	Chlorination ક્લોરવણી	Copper Sulphate તાંબાનો સલ્ફેટ
Calomal કેલોમેલ, રસ-પૂર	Chlorine Monoxide ક્લોરીનનો ઓક્સાઈડ	Corundum કરુન નં
Capsule સપ્સ	Chlorine Peroxide ક્લોરીનનો પેરોક્સાઈડ	Crucible પૂન સો
Carbohydrate કાર્બોહાઇડ્રેટ	Chlorine Water ક્લોરીનનું પાણી	" Support મૂસની બેસણી
Carbonate કાર્બોનેટ	Chloric Acid ક્લોરીનનો તેલન	Crystal પત્તો
Carbon કાર્બન	Chloroform ક્લોરોફોર્મ	Crystalline પાસાકાર
" Disulphide કાર્બનનો દ્વિસલ્ફાઈડ	Chromium કેબ્રિયમ નં	Crystallization પાસવણી
" Dioxide " દ્વિઓક્સાઈડ	Cinnabar રસધિપૂર, હિંગળોડ	Cupric Chloride તાંબાનો ક્લોરાઈડ
" Monoxide " એકલક્ષાઈડ	Citric Acid લીંબુનો તેલન	Cupric Hydroxide તાંબાનો હાઇડ્રોક્સાઈડ
Carbonic acid કાર્બનનો એસિડ	Clamp પકડ	Cupric Salts તાંબાના સારો
(To) Cast ભરડું	Clay માટી	Cupric Oxide તાંબાનો એકલક્ષાઈડ
Casting ભરવર	Coal ખનિજ કાલસો	Cupric Sulphide તાંબાનો સલ્ફાઈડ
Cast iron ભરવરદોડું, ખીંડ	Cobalt કોબોલ્ટ	Cuprous Salts તાંબાવાળા સારો
Catalysis સહાયક્રિયા	Cobalt oxide કોબોલ્ટનો એકલક્ષાઈડ	Cuprous Chloride તાંબાવાળો ક્લોરાઈડ
Catalyst સહાયક	Cobalt Chloride કોબોલ્ટનો ક્લોરાઈડ	Cuprous Oxide તાંબાવાળો એકલક્ષાઈડ
Calalytic agent } સહાયક	Coke કોક પું	Cuprous Sulphide તાંબાવાળો સલ્ફાઈડ
	(To) Combine ભળડું, મેળવડું	

નહું વાચન

સુવર્ણ પ્રયોજક : રમણીકલા જયજ્ઞાઈ દલાલ.
પ્રકાશક : 'સ્રી-જ્ઞાન' કાર્યાલય, ઝવેરીવાડ, અમદાવાદ.
પૃષ્ઠ ૨૪૨, કિંમત રૂ. બે.

'સ્રી-જ્ઞાન' ના આ બેઠા-પુસ્તકના 'પ્રયોજક' જાઈએ એમની 'આગેરે ચઢી આની' હોય પ્રસ્તાવના-અસ્તાવનામાં વખત નહિ કાઢતાં, નવલકથાથી જ શરૂઆત કરી છે. આપણે જાણીએ છીએ કે, 'પ્રયોજક' શબ્દની તેમની વ્યાખ્યા કેટલી વિશાળ છે. [જુઓ 'શિક્ષણ ને સાહિત્ય', પૃ. ૧, પૃ. ૩૫૬.] એટલે આ ગ્રંથની ઔલિકતા વિશે કંઈ પણ ચર્ચામાં જીતયા વિના સંધિસીધા નવલકથા પર આવીએ તો કહેવું જોઈએ કે, બાપા, વસ્તુ અને નિરૂપણની ક્ષમિએ મોટા બાગે એ નિર્દોષ ને સરસ છે.

નવલકથા સામાજિક છે. બાળપણમાં જ રૂઢિની વેદિ પર લગ્નને નામે સુવર્ણનું બલિદાન અપાય છે. પ્રવીણ-સાગર — સુવર્ણના પિતા — મુંબઈમાં પ્રોફેસર છે. નારાયણી — સુવર્ણની માતા — જૂતા જમાનાની એક શિક્ષુસ્ત આદામી છે. પ્રવીણસાગરના અનેક વારના આગ્રહ છતાં, રૂઢિને ખાતર એ પતિ સાથે થર માંડવા કદી મુંબઈ નથી ગઈ. [પતિ સાથે પરદેશ જવા સામેના શિક્ષુસ્તનો વિરોધ આજની પચાસ સાઠ વર્ષ પર જોવા હોતો, એવું સ્વર્ગત રીતે પણ સાંભળ્યું છે.] ને પુસ્તકિયા પ્રવીણસાગરે નારાયણીને બૂકી પુસ્તકો ભેરે જ લગ્ન કરી લીધું છે. નિજ સંસ્કારની મીરસીને એ બાલકજનું પરિણામ માને છે અને બાળકજનને બીજી રીતે પણ એ સખત વિરોધી છે. સુવર્ણને પોતાના આદર્શો પ્રમાણે ઉછેરવા ને કેળવવા એ એને એક બે વાર મુંબઈ લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ અપરિચિત પિતા સાથે જવાની વાત સંભળતાં જ સુવર્ણ રડે છે ને ના પાડે છે. એટલે પ્રવીણસાગરના મનના મનોરથો મનમાં જ રહી જાય છે ને 'જલ્લેવે મોજે જોઈ'ના ન્યાયે નારાયણી ને પ્રવીણસાગરના ડોશી બંને અપદેવાતુ પ્રવીણને જાણે મુખને આપજલ્લથી પાસેના ગ્રામના એક વિદ્યાસ નામક બાળક સાથે સુવર્ણને પરણાવી 'પઈ'ની બતાવી દે છે. વિદ્યાસ નાનો હોઈ આવડિયો છે. એની માતા ને બહેન પિયરની મોઠળી ટવામાં સ્વર્ગત્રપણે નાચતા હોતા કુસુમ સમી સુવર્ણને પોતાના કાંક સાસનચક્રમાં જૂતા જમાનાની પાછી ચેતરણ ને ચંચલ હૃદયક કાવની લાલુલાઈ બતાવી મૂકે છે એટલું જ નહિ, પેલા પડાવના ખાતર પિયર કદી જવા પણ દેતાં નથી. આ દુઃખલગ્નની ખબર પડતાં પ્રવીણ રસા-સલા થરસંબંધને નવ જગના નમસ્કાર કરી દે છે, પણ નિર્વાહ પૂરતાં નાણાં દર મહિને નિયમિત મોકલ્યા કરે છે.

આમ પુત્રી ને પતિ બંને ખોઈ બેઠેલી જાનકાલા નારાયણીની કન્યાનું દુઃખ જોવાઈ નથી. એ માંડી પડે છે. એ મરણપથારી પર દોય છે ત્યારે પણ, મરતી માતું મોં જોવા દેવાની અનેક કાકલડીઓને સુવર્ણનાં કંઈક સામુદ્ર 'પુત્રીને જોવાની લાલસા' પૂરી કરવાનું ખોઈ બઢાનું ગણી નકારે છે.

પત્ની મરણપથારી પર છે એવા સમાચારથી ધીરજી ઘેર આવેલ પ્રવીણસાગર ઉઘટે પુત્રિને બંદે તેડવા જવાનું નક્કી કરે છે. પણ એ જય તે પહેલાં જ જાણુને ન ગણકારી સુવર્ણ માતૃપ્રેમના પ્રબળ આશ્વર્ણી મરણપથારી પર પડેલી માતાને મળવા દોડી આવે છે — ને તે સાસરિયાને ચાપ આપીને, છાતીમાની જ!

પુત્રીદર્શન અર્થે જવતી માને પુત્રીના ભેટા વધે. પણ એ ભેટાની સાથે જ સુવર્ણના સંસાર માયમ મટે એને રચળી મૂકી ચાલ્યા ગયા. નારાયણીના અવસાન થઈ જ્યારે પ્રવીણસાગર સુવર્ણને લઈને બંદે સાથે મૂકવા ગયા, ત્યારે સાસરિયાં તેને સંપરદાં નથી ભેટું જ નહિ, પણ બારે અપમાન ને દુઃખકાર સાથે પાછી કહે છે. એટલે ક્રોધાવિષ્ટ પ્રવીણસાગર સુવર્ણને પોતાની સાથે મુંબઈ લઈ જાય છે. ને એને જણાવી-જણાવી સ્વામીની કરવા ત્યાંથી લઈ એક મિત્રને ત્યાં સુમિત્રા નામ રાખીને દિલ્લી દાક્તરનું બજવા માટે મૂકી આવે છે.

દિલ્લીમાં એ કુટુંબમાં એ રહે છે એ કુટુંબ સાથે સારો સંબંધ ધરાવતો સુરેશ નામક યુવક ને સુમિત્રા પરરપર આકર્ષાય છે. સુરેશ જાણતો નથી કે સુમિત્રા કુંવારી નથી, ત્યકવા છે; ને સુવર્ણ કદી છાતી નથી કે, હું તો પરણેલી છું, મારી સાથે પ્રેમ કરતો જ ફાજદારી થતો છે.

બીજા બાળ, હવે વિદ્યાસની માતા યુતી ગઈ છે ને વિદ્યાસ ખી.એ. એલ.એલ. બી. થઈ ગયા છે. ક્યાંકરે યાત્રા પ્રમાણે એનું ચારિત્ર્ય વિદ્યાસી ને બ્રહ્મ છે. છતાં પેલાકાર પિતાની એકની એક મુંદર પુત્રી સાથે ફરી સંસાર માંડવાની એની તીવ્ર ઇચ્છા છે. એ ખાતર, કુલીન છતાં ને અનેક માગાં આજવા છતાં, અદાપિ એ ફરી પરપૂજા નથી.

અહીં કનૂટ કરવું જોઈએ કે, વિદ્યાસ જેવા વિદ્યાસી કુલીન યુવક ફરી પરણવાનું મુશ્કેલી રાખે એ માની સમજ એવી બીજી નથી; એટલું જ નહિ, વર્તાવના સમ સમજ એવી બીજી નથી; એટલું જ નહિ, વર્તાવના સમ માટે જરૂરી છે કે કેમ એવી પણ શંકા કરાવનારી છે. સુરેશ જેવા સમાસિક યુવાન પ્રત્યેના જંદાયા કલાબા અને પોતાની કાયદેસરની ફોડી ફાં વચ્ચેના વિરોધની મૂંઝવણમાં માંડી પડેલી સુવર્ણ વિદ્યાસી

અશિલાપામો દર્શાવતો, ને 'કાચ' વિલાસના 'દિલે
સાચો પલટો પણ આધો હોય. પાછલી બૂલ મુધારવા
એમને તક આપવી જોઈએ એમ હું માને, તો એક તક
એમને જરૂર આપને,' એવા અર્થનો પ્રવીણસાગરને
પત્ર આવતાં જ્યારે એકાએક દિલ્લી ઊડવાનો ને મુંબઈ
જિતા પાસે રોકી જવાનો નિર્ણય કરે છે, ત્યારે વાર્તાના
ત્રીજો તબક્કો શરૂ થાય છે. આ નિર્ણયની સ્વાભાવિકતા
પણ સમજવી મુશ્કેલ છે.—સિવાય કે મુવર્ણની ઇચ્છા બહુ
જમાનાની પતિપરાયણ પત્ની તરીકે વિલાસ એડે થર
માંડવાની હોય. પણ એમક જ કહે છે કે એમ નથી.
કેમ કે, મુવર્ણ વિલાસને ત્યાં 'પત્ની તરીકે નહિ, પણ
મદેમાન બણી રહેવા કેવા તૈયાર હો તો જ આવું,'
એવી શરત કરીને જાય છે. અને જ્યારે વિલાસ એ શરત
તોડવા જાય છે ત્યારે મુવર્ણ તેના ધરનો ત્યાગ કરી
પાછી નાસી જાય છે, જગા એ શરતે પણ વિલાસને થર
જવા તૈયાર થવામાં, તે સમયે આવેશે મુરેશના એક
કપકાળેથી પત્ર જ કાઢીશ્વર છે. મુરેશને એ પત્ર મળે શિયા
કરવાનો હેતુ એમાં રપક છે. એટલે મુવર્ણને કપકુંડલ
નિર્ણય ન સમજાય એવો છે. પછી, સીઓના મનને કોઈ
પાશ્વર્ય નથી, કુણુ-હ્યામાં કાઠુવ્ય તરફ પસંદી જતાં
આવા અગમ્ય તત્ત્વો હોય જ, એવું એવું કરીને પ્રતી
પરી સંકાય એમ તો છે જ, એ જુદી વાત છે.

મુવર્ણ આમ નાસી ગયા પછી વાર્તાના ચોથો તબક્કો
શરૂ થાય છે. મુર્ણ નહીં માત્ર મૂં છે. આનુબાનુ
મામલિત્વાર પર ભારે દેહસંકટ આવી પડે છે. ને એ
સંકટમાં દાકતરી મદદ પહોંચાડવા ડો. મુરેશ એક
સ્વયંસેવકલ્પના સરદાર તરીકે વિલાસના ગામ પાસેના
પ્રદેશમાં જ આવેને તબ્બ તાલે છે. નાસી પ્રટેલી
મુવર્ણ મુંબઈથી થોડી નસેને લઈને સેવાની ડાહ્ય મુર્ણ
ત્યાં જ જઈ પહોંચે છે. એમ અણધારી રીતે જ મુરેશ
ને મુવર્ણનો ફરી મેળાવ થાય છે. વિલાસ ત્યાં તેના
ખોજો પકડે છે, ને એક સંકટપ્રસ્થની મુલકસરે લઈ
જવાનો પેતરો ગોળો દોડીમાં બચાડી મુવર્ણનું દરજ્જ
કરે છે. મુવર્ણ દોડીમાંથી પડ્યું નાખે છે, ને તેને
બચાવવા મુરેશ પણ પૂર્ણમાં પડ્યું નાખે છે, ને જા-
પ્રવાદમાં અદરશ થયેલી મુવર્ણને ફક્ત મારી હાથ કરે
છે. પણ બરાબર એ જ સમયે પુરુષોચિત ઉપાધી
બળ્યાકળ્યો વિલાસ પાછળથી એને પકડે છે. બચ્-
બચ્ચામાં મુવર્ણ પ્રતી પરી જાય છે ને મુરેશના સ્વયં-
સેવકો એને બેશાન દર્યામાં એક કિનારે બેસી કાઢે છે.
જ્યારે બીજા બાનુ વિલાસ ને મુરેશનાં શરીરો એક
ઝાડને વળગેલાં જાડે પડે છે. અનિલ નામનો એક
સ્વયંસેવક, ને મુવર્ણની સાથે ઉત્ક દોડીમાં ફસાયા હતા
ને એને મૂક કરવા વિલાસે એના મોંમાં રૂચા માર્યા

હતા, તે ત્યાં દોડી લઈ પહોંચી જાય છે ને વિલાસના
મસ્તક પર હલેસાનો એક ભયંકર પ્રદાર કરે છે. એ
પ્રવાદમાં બચેલી પડે છે ને એ પછીની એના વિરોધ
રોધ નિષ્ફળ જાય છે. મુરેશને એથી કાઢવામાં આવે
છે. મુવર્ણ બાનમાં આવે છે ત્યારે પ્રથમ મુરેશની ખબર
પૂછે છે; 'એમની મૂર્ણ દરજ્જા નથી' એવા જવાબ પછી
'પેલા બીન મુર્ણનું શું થયું?' એમ એ પૂછે છે, ને
'પત્તો નથી, કદાચ એ રેલવેક થયા હશે' એવા જવાબના
જવાબમાં એ 'એક દીવ' નિઃશ્વાસ મૂકે છે ને એની
બંધ પાંખોમાંથી અવિરત અણધારા વહી રહે છે.'

આમ આ કથા પૂરી થાય છે. 'દિ' સંસારમાં
કલોડાનો બોમ બનેલી કન્યા જ્યાં મુર્ણ વિધવા ન થાય
ત્યાં મુર્ણ એની મુક્તિ નથી, એ આ સામાજિક પ્રશ્નકથાનો
જ્ઞાપક દીવે છે.

આમ જાણ્યું એમ, અંધની બાપા એકંદર સારી
છે. વસ્તુની મૂલ્યની પણ મોટા ભાગે મુક્તિ છે. પણ
રસધારા એકંદરથી કલાવી રાકાઈ નથી. ક્યાના ને
આર મોટા ખાંડ પાડી રાકાય એમ છે તેમાંથી પહેલાની
લખાવટમાં નમરે મેથેલી કે અણુભવેલી વાર્તાની ને
વારંચતા ને મેલતા છે, એ બાકીના મુર્ણમાં—ખાસ કરીને
બીજા વિભાગમાં નથી બીજા વિભાગમાં રસપ્રવાહ
નિર્ભળ જની જાય છે, તે ઠેક થોડા વિભાગના અંત ભાગ
મુર્ણ મોટા ભાગે નિર્ભળ જ રહે છે.

મુવર્ણપ્રભા કે મુવર્ણ એવા નામને આ કથામાં
એક જગાએ જુનાડ કહેવામાં આવે છે ને મુર્ણના
નવાન ને સાડું મુર્ણમાં આવે છે, એ સમજાય એવી
વાત નથી. એથી આ કથા મૂળે અન્યપ્રાંતીય તો નહિ
હોય, એવી શંકા બપને છે. બીજું પૂર્ણ, લામખોર અને
મુંબઈ જેવાં પરિચિત નામોને લીધે રચનાિક ભાષાલેક
ખાતેની ભાષામાં કેમ આવેનો નથી વા આવે છે ત્યારે
અનુચિત કેમ આવે છે, ને 'સ્વયંસેવક'માં દાકતરી મદદની
પદ્ધતિ દરનાર નવા જમાનાનું સ્વયંસેવકલ્પ અને રૂઢિ
ખાતર પતિની સાથે મુંબઈ જેવા નજીકના સ્થળે જવાની
ના પાડનાર પત્ની, ને મુંબઈ જતાં જ પહેલી વાર
સ્વયંસેવક દરનાર પુત્રી—એ બે જમાના અસંભવિત રીતે
એકબીજાની જોડાણે તો નથી આવતા, એવા એવા
ભૌતિક ને કાલ્પનિક-વિષયક પ્રશ્નોની શક્યતા પણ
રસભંગ કરનારી નીવડે છે.

અંતમાં કહેવું જોઈએ કે, આ કથાનું આલેખન એકંદર
સરુ ને વિદોષ છે ને નવલકથાઓમાં સામાન્ય રીતે ખદ-
બદલી જણાવી વિષયવાસનાના અષ્ટિત ચિત્રણથી સર્વાંશ
મુક્ત છે. એ સિનેમામાં હતાંરાય નો કથામાં રહેલાં
નાટકી તત્ત્વો, લામખીના બહાર, ને મુદાસરના પ્રબળ
સંપાદો જેવાં આમાંથી એક સ્વયંસેવકો મુકાબલે સાડું

‘પિક્ચર’ થવા સંભવ છે. આ અને એ કથાને હવારી પાડવા નથી કહેતા, પણ એની ‘યોગ્યતાના ચર્ચા’ મૂલ્યાંકન માટે જ કહીએ છીએ.

ચૂં

રક્ષાખંધન હિંદીમાં મૂળ લેખક શ્રી. હરિદ્વંશ ‘પ્રેમી’, અનુ. ચંદ્રકાન્ત કૃષ્ણ-દ સાહ. પ્ર. સરસ્વતી પુસ્તક ડેપો, સુરત. કિ. ૧-૦-૦

મેઘાડના ઇતિહાસની કહેવાતી એક રોમાંચક કથાનું વર્ણન લઈને શ્રી. પ્રેમીજીએ આ નાટક તૈયાર કર્યું છે. જે રસ-ગમનાવટ નાટ્યકારે કરી છે તેને માટે પણ ઐતિહાસિક પ્રમાણ હશે કે કેમ એ શંકા છે. શ્રી. મહાદેવભાઈ આ વિષે પોતાનો અભિપ્રાય રૂપક જ કહી દે છે કે, ‘એમાં ઐતિહાસિક સત્ય કેટલું છે એની મને ખબર નથી. પણ લેખનશૈલી અને હિંદુ મુસલમાન પાત્રોને મુખે ઇસ્લામ અને હિંદુધર્મ વિષે કહાવેલા હૃદયારો અને હિંદુ-મુસલમાનના હાર્દિક સંબંધનું આલેખેલું રૂઝું ચિત્ર મને ખડું સાડું લાગેલું.’ અને શ્રી. કાશીરાઈએ પોતાના ઉપાદેશાત્મક આ પ્રશ્નને જ ઉદ્દેશી દે છે કે, ‘ઐતિહાસિક નાટકો અને નવલકથાઓ ઇતિહાસની ધટનાને વફાદાર રહેવા જ જોઈએ એ આશય જ ભૂલ-ભરેલા છે...ઐતિહાસિક કાવ્ય કે નાટકોમાં ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ વિષે લોકો જે જાણે છે અથવા માને છે, તેના સહેજે મજબૂત પાયા વાપરીને એના ઉપર કવિ પોતાની પ્રતિભાનું ચણવર ચણે છે. આવે કેહાણે કવિ ઇતિહાસને વફાદાર નથી રહેતા, પણ લોકોના ઇતિહાસ-પરિચયને લાભ લઈ ઇતિહાસ પાસેથી સેવા લે છે.’ (દુમાયુ વિષે એમ મનાય છે ખરું કે, તે હૈદર શાનવધર્મી મુસલમાન હતો ૧)

ઇતિહાસમાં જે રીતે યુદ્ધો ચાલે છે અને તેમાં પક્ષો પડે છે તેના સામાન્ય ક્રમ વિચારીએ, તો દુમાયુનું એક રત્નપૂતાળીની રાખડીથી ઘેરાઈ તેના રાજ્યની રાહતે અને એક મુસલમાન સામે ચડાઈ લઈ જવાનું પગલું સજાનું નથી. અને દુમાયુ રાખડીથી ભાઈ જનરો એમ બોલકોના એક વારના શત્રુની સ્ત્રી શી રીતે મારી લે છે, તેય વિચિત્ર છે. લેખક એ વસ્તુ નથી જતાવતા. આ પ્રકારની કાવ્યરસ-ધાતક લેખાવ એવી શંકાઓ કબાલી લઈએ તો આ નાટક વાચકને અસર કરે એવું છે. હિંદીમાં, એક સાળામાં જન્મવાયેલું જાણે એવું છે, તે પણ આ વાચનની અસરની સાક્ષી પૂરે છે. પ્રેમીજીએ માત્ર વાચકનો ઇતિહાસનો પરિચય જ વાપર્યો નથી. ધરત્ત અત્યાચારના અનેકવિધ પ્રશ્નોને પણ લાભ લીધો છે, અને તે અંગ્રેજી વર્તમાન ચર્ચાનો ઇસારો કરી સહેજે રસગમનાવટ વધારે પ્રચુર કરી છે. પ્રેમીજીએ હિંદુ-મુસ્લિમ પ્રશ્ન ન નિહ, કાઈજેનેનો પ્રેમ, કર્મવતી અને જવાદરખાઈ એ

રોકો વચ્ચેનો મોકો કનિયા-મારક સંબંધ, વૈધવ્ય-જીવન, યુદ્ધનું દુઃખચિત્ર અને યુદ્ધોત્તર વિનાશ, દલિત કોમોનો પ્રશ્ન, ઊંચનીચાન વ, સેવા અને સંકલ્પનારુદ્ધ — આવા આવા અનેક અવિવીત પ્રશ્નો મુખ્ય કથાનકની આસપાસ વળી લઈને, અત્યાચારના વાચકને માટે નાટકની આવીજ સેવા કરી મૂકી છે. આટે, યુદ્ધ અને યુદ્ધ-નિષેધની વાતિક ચર્ચા, જે આજનો આપણો પ્રશ્ન છે, તેની પણ ચર્ચા લેખકે ખુબીએ આમાં કરી લીધી છે.

શીવ ચિધવા રચાયા કહે છે, ‘વૈદિયના સામંજસનું નામ જ જીવન છે. જીવનમાં શાંતિ પણ છે અને યુદ્ધ પણ; વિષ્ણુસ પણ છે અને સેવા પણ છે....(સેવાના લેખધારીઓ) યુદ્ધ કરતાં સેવાને ગાંઠતર માનવા છતાં પણ યુદ્ધને નિતાંવ નિરર્થક અને પૂર્ણ અસત્ય તરીકે નથી પાકારતા.’ અને તેનો યુદ્ધકાળ પુત્ર તેના જંબાખરે તેમાં સંબાદી રૂપ પૂરે છે, ‘હું સૈનિક છું એવું મને ગૌરવ છે, લેખધાર શરમ નથી, કારણ કે હું ત્યાયને માટે લડું છું. વારંવાર આ, આપણાં બંનેનું લક્ષ્યનું એક જ છે; તે પોલિસીની સેવા કરવા માગે છે તો હું તેમને સહાય થું એમને સ્વાસ્થ્ય પ્રદાન કરવા માગે છે તો હું એમને સ્વાસ્થ્ય પ્રાપ્ત કરાવવા માટે માયું મૂકી લડવા માયું છું. મેં કોણે જ છે કે, મારા કાંઈનો જ્યાં અંત આવે છે ત્યાં તારા કાંઈનો પ્રારંભ થાય છે.’ (પા. ૧૦૨-૩) એટલે હું સેવા એ યુદ્ધની કાસી કે અનુચરી છી એ મું ‘રેડ કોસ’ કામ છે કે ને યુદ્ધને તો સ્વીકારી છે, ને પોતે એના મતમપદા કરવામાં જ પોતાનું કામ ને ફરજવતી ચગળે ૧ અને તે કાંબે યુદ્ધ ના-યુદ્ધનો પ્રશ્ન હતો મું ઐતિહાસિક નાટક ને નવલ સામે જે ફરિયાદ કરી મારાવ તો આવા પ્રકારના કાલકમટોપથી ને વિચારસંકર શરૂ છે તે છે લેખક આજના વિચારો ૧૬મા સેકાના પાત્રના ગોમાં મૂકવા નવ છે, અને પાત્રનું આખું કામ તો એ જ સેકાની સંકલ્પાણોમાં છે.

રાજ્યલોભી અને ધોર્તિલોભી બદાદુરશાહ મેવાડમાં આશ્રય લેતા તેના વાઈને પકડવાને વિષે મેવાડ પર ચડાઈ કરે છે. મેવાડમાં મધ્યયુગીન રત્નપૂતાળી વાતાવરણને સોજી એવા કનિયા છે; તેમાંથી જન્મી નઈ સ્વદેશનું રક્ષણ કરવું અશક્ય જોઈ રાજપૂતાલે કેહાઈ ઉપાય તરીકે દુમાયુને રાખડી મોકલી તેને ધર્મભાઈ કરી પોતાની રક્ષા યાદ છે. દુમાયુ રોશારાહ સામે જલેલી લડત વચ્ચેથી મૂકીને પણ આ જ પુરુષ કરવા મેવાડ ધાય છે, ને તેના મુસ્લિમ સરકારોને તુચ્છ નથી. તેઓ દીનને નામે દસીલો કરે છે, દુમાયુ ખરા દીનને નામે પોતાનો માનવહૃદયધર્મ આગળ કરે છે, ને મેવાડ નવ છે, પણ મોરો પડે છે : તેની ધર્મબંદને તે અચા

નેહાર કરી દીધી છે. મેવાડમાંથી નારી છૂટા સાળને ગારી આપી હુમાયુ પાછો નવ્ય છે.

આ મુખ્ય કથામાં ઉપન્યાસ છે : મેવાડનો એક રાજ-કુમાર એક લીલકન્યાના પ્રેમમાં પડી તેને પરણેલો; તેથી તેને મરણોત્તર પુત્ર છે. રાજકુમાર લીલકન્યાને વિધવા મૂકી મરી ગયો. લીલકન્યાને રજપૂત-ધર્મમાં તો કુલાભિમાની રજપૂતાણીઓ રાની પેસવા દે? લીલકન્યા પોતાના બાપને ત્યાં વનવગડામાં વિધવા ન રહે છે અને સેવાદીક્ષા લે છે. આવડા મોઠા મુઝને લઈને ખુવાર થવાં કુટુંબોની સેવાને એ પોતાનું કાર્ય બનાવે છે. અને એમ કરીને એ પોતાના અપમાનનો ડાંખ અને ક્રોધ તથા વેધનું એકાંત એકસાથાં છતે છે. નીચ ગણાતી કોચો પણ ખરેખર નીચ નથી, એવું ગર્ભિત સૂચન લેખકે રચામના પાત્રથી આબ્જ ક્યું છે. શ્રી. કાકાસાહેબ તેમના રસિક ઉપોદ્ધાતમાં સાચું કહે છે કે, 'નાટકકારે રચાયાનું પાત્ર ઘણી શક્તિથી અને કુશળતાથી ચીતર્યું છે.' પરંપરાગત સંસ્કારોના અભાવથી ઇવન અને કેળવણીમાં સહેજે રહેતી ભણુપ અને બોહપ્રમથી છતાં, સ્વામા નિર્મ પ્રતિભાથી આસપાસની પ્રકૃતિમાંથી સિંદુર સમાન એકલવરતા ઉભવે છે, અને પેલી બોહપ તથા ભણુપને દાંડે છે એટલું ન નહિ, વ્યક્તિત્વમાં પોતાનું નિરાળાપણું પ્રગટાવે છે, ને નાટકનાં બધાં પ્રાંગેમાં ભેરફાર અને સાંત બેરહીયું છે. એની સાથે બેસી શકે એવી કમંવતી છે : એવું ન ભેર, એવું ન ભેર, એવી ન પ્રતિભા; પણ પરંપરાના બીજામાં પંડેલી એ બધી સમૃદ્ધિ રજપૂત કુલાભિમાનને માન્ય એવા શીલામાં ન રચે છે.

'આખા નાટકમાં એકે ભરતવું સ્ત્રીપાત્ર નથી.' પણ એકે મુસલમાન સ્ત્રીપાત્ર કેમ નથી? તે 'પરદામાં રહેલી તેમ ન તેમને લેખકે શું કામ રહેવા દીધી છે? સ્ત્રીવર્ગની ભાવનાઓ પણ મુસલમાન પુરુષવર્ગે ભેડે ભેડે ચીતરાત તો આપું' વિચર વધારે ઉકાવકાર બનવ.

નાટક ઉપર 'અફસોસ', તારી રાખનારું ઝાણુન ચુકવી શક્યો' એ હુમાયુના હૃદયગરથી સમાપ્ત થાય છે. તેની સાથે હુમાયુની તકામાર દોડધામ, કમંવતી આંદોની ચાતકવત્ આટલતા, ને અંતે નિરાશા ને ખલિહાન, — એ બધું એકસાથે મન પર અસર કરે છે. અને નજી બધું' રાણુદબ થઈ ચઢું એમ એક વાર તો લાગે છે. પણ બીજી ન કણી એ વસ્ત્રમાંથી ચિરંજીવ ભાવ-મુદિતો લે છે : હુમાયુનો નિષ્કામ મરુત્ત્યધર્મયજ્ઞ, રજપૂતોનું પ્રેમસૌખ્ય અને સ્ત્રીઓને નેહાર દ્વારા બાળી મૂકી વિદાયમુક્ત થઈ જોવાને પડ્યા સુધીનું ક્રિયા થઈ, વગેરે. પણ આ બધું ઉપરે શું કામ? એક અવિવિના રસણુ માટે? કૃતરા માટે શુદ્ધિરના રવર્ગવ્યાગ ભેડું હતાં આ નથી હાતવું, અને તેથી આપું' રજપૂત કાચ'

અતિ મૃત્યુક તાંત્રી ઠંઠાવેલું લાગે છે. અને પ્રભુકીય દૃષ્ટિએ પણ આ પ્રકારનું કાચ' કેવું ગણાય? અત્યારના વિવાદોથી આન નાણી સંકષ્ટ; ત્યારના આશોથી ચારણોને મટિ, નાટકની ચારણી કરે છે તેમ, યશોમાન-પાત્ર.

વિક્રમ જેવા વિવાદો કાચરનો મેવાડની ગારી પર પાઠો રાજ્યાભિષેક નાટકને અંતે ન મૂકવામાં લેખકે ચોખ્ખ કળા વાપરી છે; તેમ ચાત તો ઘણી અસર લેવાઈ નત. લેખક આ બીનાને જરાકમાં ને વચ્ચે જરાક ઇસારા પૂરતી પવવે છે, એ અચ્છું કલાવિધાન છે.

રાહરોષ બહાદુરશાહને મુરશીદ છે. તે સાચો સાંઈ છે, પણ વેરથી ધૂલવાતો બહાદુરશાહ તેની આમન્યા તોડીને લઈવા નવ્ય છે. તો રાહરોષ તેની દારમાં ન પોતાના શુરુ-આશીર્વાદ માને છે. હુમાયુની નેહમાં ભેરે એવું આ પાત્રવિધાન પણ ઉત્તમ બોધક છે. શ્રી. કાકાસાહેબે તેમના ઉપોદ્ધાતમાં કરેલી પાત્ર-વર્ણ નાટકને વધારે રોશાવે છે. અહીં તે બિગડાવવાની ન હોય.

એક ત્રીજી વાર્તાપ્રવાહ પણ મુખ્ય કથાને મળે છે. તે નાટકમાં દ્વારચરસ પૂરે છે, તે છે એક રોક કુટુંબ. તે દ્વારા લેખક મનકોશનું માનસ રાષ્ટ્ર કે ભૂતિ થા કે શરી પણ અંદરના આગળ કેવું અભેદ હોય છે તે બતાવે છે. પણ તેની સ્ત્રી પેલી લીલકન્યાની સાથે છે અને છાકરો બાપની બેઠકડી પર પણ મલક કરનાર 'મોહરામ' છે.

આમ લેખકે મનેહાર વાર્તા ગંધી તેમાં અનેક પ્રશ્નોને સરસ પ્રમાણબદ્ધ રીતે વલ્યા છે. દિલ્લી-વિચરકોએ લેખકના આ નાટકને તેમની ઉત્તમ કૃતિ કરાવી છે, તે ઉત્તમતા નાટ્યની કળા કરતાં તેના પરંતુને વધારે આભારી છે, એમ કહેવું જોઈએ. તેને શુભરાતીમાં ઉવારવા મટિ અનુવાદક પ્રકાશકને ધન્યવાદ થઈ.

અનુવાદની ભાષામાં મૂળ દિલ્લી ભાષાની છાયા રહી ગઈ છે. 'ઈન્જલત કરવી', 'પરેશાની', 'ભાડાના ટકું જેવા', 'દિલ્લગી', 'સોથી મહાન રેણુ' વગેરે અનેક પ્રયોજો દિલ્લી છે, તે ગુજરાતી કાચા થઈ. સંવાદની ભાષા બધાં જ પાત્રોમાં સરખી સંસ્કારી છે, તે મૂળ પ્રમાણે ન કદાચ છે? ગુજરાતી અનુવાદ સરળ છે; પરંતુ ભાષાની દૃષ્ટિએ કેટલોક સુધારો માગે ખરો. તે ને કદાચ તો અનુવાદ વધારે દીપે. પ્રકાશનને નસીબે ને બીજી આવૃત્તિ હોય તો તે સચિત્ર પણ કરવા જેવી. તો આ નાટક ચોર ઉકાવ પામે. પાકા પૂઠા ને નેકર સાથે સાફ સુધરી છાપનું ૧૨૪+૧૬ પાનનું પુસ્તક આજની મોંઘવારીમાં કિંમતમાં માફકસર ગણાય. પ્રેમીઓનાં બીન' ઉત્તમ નાટકો પણ આ રીતે પ્રકાશન સંસ્થાએ ગુજરાતીમાં ઉવારવા જેવાં. પણ તે તો આ નાટક વાચક-જગતને કેવું ગમે છે તેના ઉપર અવલંબે.

મહાભારત (ગુજરાતી પદ્ય) અંશ-૪. સંપાદક
ને સંશોધક: કેશવલાલ કાશીરામ શાસ્ત્રી. પ્રકાશક:
ફાર્મસ ગુજરાતી સભા, મુંબઈ. કિ. ૧-૮-૦૦

નૂતનાં હસ્તલિખિતાં સંધરી તેમાંનાં છપાવવા નવાં
લાગે તે છપાવવાં. એવા ફાર્મસ સંસ્થાના એક હેતુ
અનુસાર આ અંશ પ્રસિદ્ધ થયો છે. આ અગ્રજી આ ન
સંપાદકે મહાભારતનાં આગળનાં પદ્યો અર્થે પણ
અંશમાં પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. આ અંશમાં કાવ્ય, દ્રોણ
અને ધૃષ્ટપર્વ આવે છે.

સંપાદકે આ પ્રકારના અંશ એકાદ 'પ્રચારના' માન્યા
ન છે; અને હાયપ્રત્યું જેમ અને તેમ નૂતન સ્વરૂપ વધુ
ને વધુ રખાવાથી એની છાપપ્રતના પ્રચારમાં બાધાઓ
વધી છે. નૂતની હાયપ્રતોમાં પદો અલગ લખાતાં નહિ;
આગળનાં વિરામચિહ્નો તે કાઢી નાખ્યા ન હતા; સી કાઢી
રવીકારે છે કે એ બે બાબતોમાં મદિત ફેરફાર કરી લેવો.
નૈરણીની બાબતમાં નૂતનાં લખાણોમાં કાઢી ખાસ કાયદો
મનાતો ન, જેમ લાગતું નથી. પ્રસ્તુત અંશના સંપાદનમાં
પદો છૂટા પાડી લેવામાં આવ્યાં છે, વિરામચિહ્નો
હરેરવામાં આવ્યાં છે; અને નૈરણી પણ મૂળથી સુધારી
હરી એવું લાગે છે, તે એ ઉપરથી કે અનુનાસિક-એક
પોલા બિંદુના ઉપયોગથી બતાવ્યો છે અને પાછલા
અંશના અનુનાસિકના સુચારક પણ વાપર્યાં છે, જે
મૂળ હાયપ્રતનું તે ન હોય. પણ 'સાચું, કરવું' છું તું
અંશ બીજાં રાખ્યું છે, યજુર્વિદ્યો ત્યાં ત્યાં મૂળમાં
હરી તેવી જગ્યા રાખી છે. તે 'અર્ધ' પણ સુધાર્યું
હોય તે તેમાં દોષ નથી. નૂતની બાબતના વ્યવસ્થા-
પ્રયોગો ફેરવી ન ચકાસ્યા; ને સંપાદકે તેમ કહ્યું પણ
નથી તે ઉચિત છે. નૈરણીનું તેમ ન મનાય, અને
તેમજે અમુક નૈરણી તો ફેરવી ન લાગે છે; તે બે
તેટલી વધુ સુધારી લેત તો સાકું. નૈરણી ન ફેરવાય
એવું તો તેમનું અંત્ય લાગતું નથી.

આવાં કાવ્યો ગુજરાતીના ઉચ્ચ અભ્યાસોને ન
હમ લાગી શકે, અને તે છાપપ્રતોએ સભા પૂરાં પાડે એ
રુચિ ઉપક્રમ છે.

તે વધારે પ્રચાર પામે એવી રીતે તૈયાર થાય તો
વધારે સાકું. નૂતની હાયપ્રતો સંધરાઈ ન રહે તે પૂરતું
નથી; તેમાંની લેખોપયોગી થાય તે વીણી કાઢી તેમની
છાપપ્રતો તૈયાર થાય એ ઉપયોગી છે. સંધરનાર સાહિત્ય-
અંશોએ આ કામ યોગ્યતાસર ઉપાડતું નહિએ.

અંશ

કાઠિયાવાડના ઘડવેયા લેખક: તિરંગલ વર્મા
અને અમદાવાદ પરમાર. પૃ ૧૭૬; કિ. ૧૨ આના.

કમ્પોઝી મોડીમાઈ, કમ્પોઝી કૃષ્ણદાસી તથા
સાધક ચમનભાઈનાં જીવનકાવ્ય ૨૦૬ કાવ્ય આ પુસ્તક

સારી રીતે લખાયેલું છે. આપણા સાહિત્યમાં જીવન-
ચરિત્રો ખૂબ એકાં લખાયાં છે અને તેમાં પણ
આના જેવાં ચરિત્રો બાંધણીને વેટ મણાય એકાં હોય
તોપણ બાળ્ય. આ પુસ્તકના વધારેમાં વધારે પ્રચાર
થાય તે ઉચ્ચવા યોગ્ય છે. આવાં ચરિત્રો જનતાને ધરણ
બદલ લેખકને અભિનંદન.

વિજેતા પ્રયાજક: મોહનલાલ ચૂનીલાલ પામી;
પ્રકાશક: નવયુગ પુસ્તક ભંડાર. પૃ. ૧૬૪; કિ. ૧૧ રા.

લેખકે જંગલની એક નાની કથા કેટલાક સમય પર
ચર્ચિતી તેનું આ અવતરણ છે. લેખકે આ વાર્તામાં
જમીનદારીનાં અનિષ્ટો તથા ત્યાંની કચડાયેલી આમ
જનતાનું ચિત્ર દોરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે, વાર્તા તેમ ન
સાહિત્ય હળવા પ્રકારનું ગણાય.

આપણી પ્રાંતીય બાપાઓમાં કચ્છ મેરુનું ને કાંઈ
સાહિત્ય મળે તેને આપણે નૈર આપણી બાપામાં
ઉવારીએ. પણ અમે તે વાર્તા કે નવલકથા આપણે વાંચીએ
અને તેનું અવતરણ કરી તેને પ્રસિદ્ધિ આપીએ તે કાંઈ
ઉચ્ચવા યોગ્ય છે, એ પ્રશ્ન સહેને લાગે છે.

ખંડ નંબર

સામાર સ્વીકાર

નીચેનાં પુસ્તકો સમાલોચના માટે મળ્યાં છે:

લેખક: અનુનાસિક: હંસા મહેતા; પ્રકાશક: એન.

એમ. ત્રિપાઠી એન્ડ કં. મુંબઈ, ૨-૦-૦૦

નરસિંહજી: અનુનાસિક: રમણલાલ સોની;

પ્રકાશક: એન. એમ. કંકરની કંપની, મુંબઈ, ૨-૮-૦૦

કથામંજલ: લેખક: રમણલાલ સોની; પ્રકાશક:

મોડાસા હાઈસ્કૂલ, મોડાસા, (જિ. અમદાવાદ).

૧-૪-૦૦

શ્રી સુધાજી બાલ જ્ઞાનમાતાનાં પ્રકાશનો: ગુરુ
નાનક: લેખક: મોનીન્દ્ર ન. ત્રિપાઠી, ૦-૮-૦૦; ગુરુ
ગોવિંદસિંહ: લેખક: શ્રી. રસજીભાઈ ન. વહેરા; ૦-૮-૦૦;
વેડિયો અને ટેલિવીઝન: લેખક: ચંપકલાલ પ્રાભુચંદ્ર
હડલ; ૦-૮-૦૦.

સારકવંદના: અનુનાસિક: રમણલાલ સોની; પ્રકાશક:
એન. એમ. કંકરની કંપની, મુંબઈ, ૨-૮-૦૦

ગુજરાત વતીકુચર સોસાયટીનાં નીચેનાં પુસ્તકો:

સુગમ રાજ્યવહીવટ: કિંમત ૦-૮-૦૦; પ્રાચીન

ગુજરાતી સાહિત્યમાં દુતરચના ૦-૧-૦૦

જીવવિજ્ઞાન ૧-૦-૦૦ કાવ્ય પંડિત ૧-૪-૦૦ પાંડિત પંડિત

ગુજરાતી સ્ત્રીઓની સારીરિક સંપત્તિ ૦-૩-૦૦

કેરોપનિષદ ૦-૮-૦૦; આપણું કવિઓ ૧-૦-૦૦

સુદિપ્રકાશ લેખસંચય ૧-૦-૦૦.

માસિક વિવેચન

૧૫ વ. સોના હેવાલમાં સુધારો

ગૂં વનોક્યુલર સોસાયટીને ૧૯૪૦-૪૧નો વાર્ષિક હેવાલ હમણાં પ્રસિદ્ધ થયો છે, તેમાં એક બાબત વિશે જાહેર સુધારો અને જાણ કરવાં જોઈએ. તા. ૬-૧૧-૪૧ના રોજ સંસ્થાની વાર્ષિક સામાન્ય સભા મળી તેનો હેવાલ એમાં આપ્યો છે, તેમાં એક આ પ્રકારનું વાક્ય છે —

‘એ પછી બજારવારી વાડીના નિશાળના મકાનના બાકા અંગે ચર્ચા થઈ હતી. ભવિષ્યમાં વધુમાં વધુ જેટલું ઉપલબ્ધી શકાય તેટલું બાકું ચેવાય એવી રચના કરવામાં આવી હતી.’

આ ઉદ્દેશ્ય મેં કરેલી એક સૂચના ઉપરથી થયેલો છે, એટલે હું કહી શકું છું કે, મેં આવી નહિ પણ જુદી સૂચના કરી હતી. તે શી હતી તે સમજાવવા તેની બાબત પહેલી દુકામાં કહેવી જરૂરી છે.

૧૯૪૦-૪૧નું વાર્ષિક નિવેદન પસાર કરવા થયેલી એ સભામાં નિવેદન રજૂ થયું તેમાં મેં જણાવ્યું કે, ‘આદ્ય વર્ષમાં બજારવારી વાડી રજીમ અંગે બાંધેલી ઢાઈરેક્ટલ તે ન્યૂ એન્જ્યુકેશન ઢાઈરેક્ટલના માલિકને રજીમ મુજબ વર્દવાની શરતે શ. ૪૫૦) અંતે ચારસો પચાસ માસિક બાકાથી આપવામાં આવી છે. હિંદુ સંસ્કૃતિ તથા તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેનું જ્ઞાન આ નિશાળમાં બહુતા વિદ્યાર્થી-ઓને ફરજીય અથ્રક સમય સુધી આપવામાં આવે એવી ખાસ શરતે મકાન બાકે આપવામાં આવ્યું છે, અને તેથી કરી બાકાની રકમ કંઈક ઓછી રાખવામાં આવી છે.’

તે પરથી મેં સૂચના કરી કે, સામાન્ય મળી શકે એટલા બાકાનો આંકડો કરાવી, તે જમા લઈને તેમાં રોકડા મળતા બાકાની રકમ વધુ મળ્યું નિશાળને, તે ‘હિંદુ સંસ્કૃતિ તથા તત્ત્વજ્ઞાન વગેરેનું જ્ઞાન’ આપે છે તે સારુ, ‘બાકાની રકમ કંઈક ઓછી રાખવામાં આવી છે’ એ રકમ જણાવી, તે નિશાળને ગ્રાન્ટ કે મદદ થા જે ફીક લાગે તે નામે એ રકમ આપી એમ બતાવવું, એ વાજબી હિસાબી રીત છે. આ સૂચના બજારવારી વાડી સમિતિને મોકલશે, એમ જણાવી, પ્રમુખે મંત્રીને ગોંધી લેવા કહ્યું.

હેવાલ રાખવાની અન્યારી રીત

ચારી આપી સૂચનાનો ઉદ્દેશ્ય ઉપર પ્રમાણે હેવાલમાં કરવો એ ખરેખર નથી. સભાના એક હાજર સભ્ય ને સૂચનાકાર તરીકે મેં ગૂં વં સોના મંત્રીને વેળાસર લખી તેમાં સુધારો ચાલો. તેને અંગે પત્ર-

વ્યવહાર ચાલુ છે ત્યાં પ્રસિદ્ધ હેવાલમાં તે નથી થયો એ જોઈ મને દુઃખ થયું. અને વિશેષ તો એ વાતથી કે, આ હેવાલ ગૂં વં સોની સામાન્ય સભા પાસે પસાર કરાવ્યા વગર જ સંસ્થાની કાર્યવાહીમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો છે, અને તે જ સભાના પ્રમુખ ને હતા તેમણે જ તેની નીચે સહી કરી છે! તે બાબત પૂછપરછ કરતાં જણવા મળ્યું કે, સભાની કાર્યવાહી તેની પાસે પસાર કરાવ્યા વગર જ સંસ્થાના ચોપડામાં દાખલ થાય છે, અને તેની તે જ સભાના પ્રમુખ, હાજર સભ્યોને પૂછ્યા વિના, તેની પર સહી કરે છે! આથી ભાર પછી બરાયેલી ખીજ સામાન્ય સભામાં તે સુધરી પણ કેવી રીતે શકે?

તે સુધરવી ઘર

ગૂં વં સોની ખીજ સામાન્ય સભા ૨૮-૩-૪૨ના રોજ મળી, ત્યારે મેં આદ્યમાં જ મંત્ર સભાના હેવાલનો પ્રશ્ન ઊભો કર્યો. સભાનો હેવાલ પસાર ન કરાવોનો સિરસ્તો છે, એમ જણવા મળ્યું, અને ખીજ પણ અનેક વાતો થઈ, જે અહીં અપરિણત હોઈ છોડવી જોઈએ. એ બધાને અંતે મેં સૂચના કરી કે, સમાસંચાલનના સર્વમાન્ય નિયમોને જે ભંગ આમાં છે તે ન થવો જોઈએ; કોઈ સભાએ જે કાર્ય કર્યું તેનો હેવાલ તે સભાની જ સંમતિથી પ્રમાણિત થઈ શકે, તેથી, કોઈ ને કોઈ ફીક પડતી રીતે, સભાના હાજર સભ્યો પાસેથી તેમાં થયેલા કામનો હેવાલ પસાર કરાવવો જ જોઈએ. આ સિદ્ધાંત તો ગૂં વં સોના અધિકારીઓને માન્ય હતો; પરંતુ તે પાળવામાં ખર્ચ થાય અને નકામો તે ચું કામ કરવો, એવી દલીલ કરવામાં આવી. ઉપરનો સિદ્ધાંત માન્યા પછી આવી દલીલને રથાન જ નહોતું; કેમ કે સોસાયટી જે સભા બરે છે તો તેણે આ ખર્ચ કરવો જ જોઈએ. અને ખર્ચ પણ કેટલો? થોડુંક ટપાલ ખર્ચ આત્ર* તે હજી તો સભાની બરાયા તારીખ

* સભામાં કેટલાક સભ્યોએ આ પણ બતાવ્યું કે ટપાલખર્ચ બહુ નથી. સભામાં જે સભ્યો હાજર હોય તેઓ જ તેના હેવાલ વિશે બહુચૂક કહી શકે, ખીજ નહિ. એટલે હેવાલ સુધરાવવાનો હક તેમને જ રહે છે. તેથી હેવાલ સાઇકલોસ્ટાઈલ કરી થા ખીજ રીતે તેમને જ મોકલવામાં આવે, એ જ શોખ અને કાનૂનસર પણ છે.

ગુજરાત વિનય મંદિર

અમદાવાદ

ગુજરાત વિનય મંદિરનું નવું સત્ર તા. ૧૫મી જૂન ૧૯૪૨ ને સોમવારે શરૂ થશે. વિદ્યાપીઠના 'વિનીત' (મેટ્રિક) ધોરણ સુધીના અભ્યાસ આ વિનય મંદિરમાં કરી શકાય છે. પ્રાથમિક શાળાનાં ચાર ધોરણ જેટલા અભ્યાસ જેણે પૂરે કર્યો હોય, તે એમાં દાખલ થઈ શકે છે. 'વિનીત' થવા માટે વિનય મંદિરમાં સાત વર્ષનો અભ્યાસ કરવાનો હોય છે. છેવટે 'વિનીત'ની પરીક્ષા પસાર કરનારને ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી 'વિનીત' પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવે છે.

વિનય મંદિરમાં, ગુજરાત વિદ્યાપીઠનાં ધારાધોરણ સુજળ, સ્વતંત્ર ધોરણે, રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપવામાં આવે છે. રાષ્ટ્રને પોષક એવા ઉદ્યોગોને અક્ષરજ્ઞાન જેટલું જ મહત્ત્વ અપાય છે. કાંતણ, પીંજણ, વણાટ, સુતારી, સીવણકામ, માટીકામ, તથા પુસ્તકબાંધણીના ઉદ્યોગોનું જ્ઞાન હાલમાં અપાય છે.

ચિત્રકળા, સંગીત, તથા વ્યાયામ અને ક્વાયત ખીજ વિષયો પેઠે ફરજિયાત શીખવાય છે.

વિદ્યાર્થીઓને પ્રત્યક્ષ કામે તથા સેવા કરવાની તાલીમ આપવાનો ખાસ પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. એને માટે છાત્રાલય મુકળ, ગામડાંમાં પર્ચન, ઉત્સવોની ઉજવણી, અર્થોપરિપક્ષ, વગેરે પ્રવૃત્તિઓ, શિક્ષકોની દેખરેખ હેઠળ, વિદ્યાર્થીઓ ચલાવે છે.

વિનય મંદિરની સાથે છાત્રાલયની વ્યવસ્થા પણ રાખેલી છે. અમદાવાદ શહેર બહાર, નદીની પેટી બાજુ સ્વચ્છ અને ખુલ્લા ભાગમાં આવેલા ગુજરાત વિદ્યાપીઠના મકાનમાં તે છે. વિદ્યાપીઠના બધા સેવકોના સહવાસમાં છાત્રો રહે છે. નિત્ય-જીવનમાં જાતમહેનત, સુધકતા, સ્વચ્છતા વગેરેની તાલીમ આપવામાં આવે છે.

છાત્રાલયનું માસિક ખર્ચ હાલની મેંઘવારીને લઈને રૂ. ૧૨)ના આશરે આવે છે. આથી વિશેષ માહિતી જોઈએ તો એક આનાની ટપાલની ટિકિટ બીડી નીચેને સરનામે લખશો.

જેમને જૂન ૧૫મીથી શરૂ થતા નવા વર્સે વિનય મંદિરમાં દાખલ થવું હોય, તેમને અરજીનું છાપેલું ફોર્મ મંગાવી, ૧૦ મી જૂન સુધીમાં તે ભરીને મોકલી આપવું. તેની સાથે, પોતાની છેલ્લી શાળાનું પ્રમાણપત્ર પણ ખીડવું જોઈશે.

અ મારાં પ્રકાશનો

[મુબઈ ઇલાહના કેળવણી ખાતાએ મંજૂર કરેલાં છે.]

ખનાસક્તિયોગ	૦-૨-૦	ચોથી ચોપડી	૦-૫-૦	મંત્રગ્રંથાવ	૦-૧-૦
અર્ધગની પ્રતિભા	૦-૧૨-૦	છઠ્ઠી ચોપડી	૦-૭-૦	મારી અપભ્રંશ-જવાહરલાલ	
અર્ધિંચા	૦-૮-૦	જનવનો અપભ્રંશ કાદેનો પુરુષ	૦-૧૨-૦	નેહુરુ	૩-૦-૦
આત્મકથા	૧-૦-૦	જાણી	૦-૬-૦	મારી અપભ્રંશ કેળવણી	૧-૪-૦
અપભ્રંશ આર્થિક પ્રકર	૧-૦-૦	જાતે મન્દીર કરનારાઓને	૦-૩-૦	ચંત્રની મર્મકા	૦-૧૪-૦
અપભ્રંશી	૧-૪-૦	જિતરામકપાસંપ્રદ	૧-૪-૦	ચેરવડાના અનુભવ	૦-૧૨-૦
આબાદ હિંદુસ્તાને	૧-૦-૦	જીવતા વહેવારો	૦-૧૨-૦	ચોમશાસ	૧-૦-૦
આર્થ વિદ્યા બ્યાખ્યાન ભાગ ૨-૦-૦		કેપ્ટેનેર આનંદ	૧-૮-૦	સમ્પ્રદાયોના ગુજરાતી કોશ	૧-૮-૦
આર્યોના વહેનરિનો ઇતિહાસ ૩-૮-૦		અપભ્રંશરતી	૨-૮-૦	લોકપીથી	૦-૧-૦
અપભ્રંશવાસી પ્રતિ	૦-૨-૦	અપભ્રંશરૂપિ	૨-૮-૦	લોકભાવા	૦-૧-૦
આંકડાશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો	૧-૪-૦	એકિલ બેરે દાઉદ	૦-૬-૦	વર્ણવ્યવસ્થા	૦-૧-૦
ઈશ્વરપ્રસ્ત	૦-૬-૦	ત્યાગમુર્તિ	૦-૧૨-૦	વર્ધા શિક્ષણ યોજના	૦-૧૦-૦
જીવન	૦-૧૦-૦	ત્યારે કરીશું શું ?	૧-૦-૦	વાદમોહિનો ભવ	૦-૧-૦
જેઠ ધર્મપુષ્પ	૦-૧-૦	ત્રણ વાતબો	૦-૧૨-૦	વિદ્યાય નેવાઓ	૦-૮-૦
ગોદરાતી દીવાલો	૦-૬-૦	ત્રીજી ચોપડી	૦-૪-૦	વિરાજવદ્	૦-૧૦-૦
કર્મયોગ	૦-૬-૦	૬૦ આં ના સત્યાગ્રહનો		વિશ્વસાંતિ	૦-૨-૦
કક્ષી અગ્નિ સરેફતિનું આગ	૦-૧૦-૦	ઇતિહાસ ભા. ૧-૨	૧-૧૨-૦	બ્યાપક ધર્મભાવના	૦-૧૪-૦
કાબ્ય પરિચય ભાગ ૧-૨	૧-૧-૦	ધર્મમંથન	૦-૧૨-૦	શિક્ષણ બ્યાખ્યાનભાગ	૦-૭-૦
કાબ્યપ્રકાશ	૧-૮-૦	નવલખ્યાનવિ	૨-૦-૦	શીમંદની અવનવાત્રા	૦-૮-૦
કુંદકુંવાલનાં ત્રણ રત્નો	૦-૮-૦	નામાનાં તત્ત્વો	૨-૮-૦	શ્રીમદ્ભાગવત	૧-૮-૦
કુંવરજીવનું મોંઘેરું	૦-૬-૦	‘ નીતિનાશને મારો ’	૦-૪-૦	શ્રીભગવદ્ગીતા વિચારરત્નો	૦-૧૨-૦
કેળવણીના પાયા	૧-૦-૦	પહેલી ચોપડી	૦-૧-૮	શ્રીમદ્દાવીરકથા	૨-૮-૦
કેળવણીના કોષરો	૧-૦-૦	પાપ, પુણ્ય અને સંવત	૦-૧૨-૦	સત્યાગ્રહની મર્મકા	૧-૪-૦
કૌશિકબ્યાન	૦-૩-૦	પાંચમી ચોપડી	૦-૬-૦	સત્યાગ્રહની મોર્મકા	૦-૧૪-૦
ખરી કેળવણી	૦-૧૨-૦	પ્રમાણશાસ્ત્રપ્રવેશિકા	૨-૦-૦	સત્યાગ્રહની ચેરીઅન	૧-૦-૦
ખારીવિદ્યાપ્રવેશિકા	૦-૧૨-૦	પ્રાચીન સાહિત્ય	૦-૭-૦	અન્યતિ પ્રકરણ	૧-૮-૦
ખિસ્સાકોશ (ખેડણી માટે)	૦-૮-૦	બાપુ	૦-૧૨-૦	અભિધામ	૦-૮-૦
ખામગોષ્ટી	૦-૬-૦	બારડોલી સત્યાગ્રહનો		અર્પેદિય	૦-૧-૬
ખાંધીજી	૦-૪-૦	ઇતિહાસ	૧-૧૨-૦	અદલતનાં ત્યાગી	૦-૧-૦
ખાંધીજીની સાધના	૧-૪-૦	બીજી ચોપડી	૦-૩-૦	અદામજીતિ	૧-૪-૦
ખાંધીજીનારોડન	૦-૮-૦	બુદ્ધચરિત	૧-૪-૦	અંત કાન્નિસ	૦-૩-૦
ખાંધીજીના	૦-૧-૬	બુદ્ધલીલા	૦-૧૨-૦	સાતમી ચોપડી	૦-૮-૦
મીતાવર્ણવકોષ	૦-૪-૦	બોદ્ધસંધનો પરિચય	૨-૦-૦	સાથે ગુજરાતી જગજીભાસ	૪-૦-૦
મીતાબોધ	૦-૧-૬	બ્રહ્મચરિતનો પ્રવાસ	૦-૩-૦	સીતાદરશ	૦-૧૨-૦
મીતામંથન	૧-૪-૦	ભગવદીસાર	૨-૦-૦	સુખમની	૦-૧૨-૦
મોલિંદઅમન	૦-૫-૬	ભારતસેવક ગોખલે	૧-૮-૦	ચૌદેરીસનો ભચાવ	૦-૧-૦
મોરોવા	૦-૫-૦	મધપૂરો	૦-૧૦-૦	સો રક્ષા રત્નદેશી	૧-૪-૦
મામપંચાયતનો કાયદો	૦-૪-૦	મધુકર	૨-૦-૦	સ્મરણવાચ	૧-૮-૦
“ પાડું પૂડું ”	૦-૬-૦	મધુકર	૦-૮-૦	સ્વદેશી સમાજ	૦-૮-૦
“ નિવરો ”	૦-૨-૦	મદાવીરનામીનો આચારધર્મ	૦-૧૨-૦	દિમાલયનો પ્રવાસ	૧-૦-૦
મામસજનમંડળી	૦-૨-૦	“ અંતિમ વપરો ”	૧-૦-૦	દિંદ સ્વરાજ (કોર્પોરેશન)	૧-૪-૦
ચાલણમાડી	૦-૧-૬	“ સંવત્સર ”	૧-૦-૦	દેવતાકરનાં સાકું પૂડું	૧-૪-૦
ચોનનો અવાજ	૦-૮-૦	મદાસજનનાં ગીતો	૦-૧-૬	દિંદ સ્વરાજ (બાપેરું)	૦-૪-૦
				દિંદસ્તાનની ગરીબાઈ	૦-૧૪-૦

નવજીવન કાર્યાલય, પો. બોક્સ નં. ૧૦૫, અમદાવાદ

ભારતનું ભાવિ

એકાદ કોઈ વિશિષ્ટ સુધારે કરવો અથવા તેા કેટલાક લોકો કહે છે તેમ જૂના જમાનામાં ચાલતી કોઈ પ્રથાનું પુનરુત્થાપન કરવું, કોઈ એકાદ વિશિષ્ટ ટોપ કે હુશ્વ કાઢી નાખવો, એ કંઈ આપણી સમાજસુધારાની હિલચાલનું એકાદ ભાગ નથી — ન હોઈ શકે. માણસની બુદ્ધિને જડતાના કર્ચામાંથી મુક્ત કરી, તેના કર્તવ્યનું ધોરણ વધારે જાણુ બનાવી અને તેની સઘળી શક્તિઓ પૂરેપૂરી ખીલવી તેના સમગ્ર વ્યક્તિત્વને પુનરુત્થાપિત કરવું, વિશુદ્ધ બનાવવું અને તેના સંપૂર્ણ વિકાસ સાધવો, એ આપણો ઉદ્દેશ છે.

આવી રીતે આપણે નહિ કરીએ ત્યાં સુધી, જેમને ભાગે મહાન કાર્યો કરવાનું આવ્યું હતું અને જેમણે તે કાર્યો પાર પાડ્યાં, એવા ઇશ્વરના માનીતા આપણા પૂર્વજો જેવા થવાની આપણે આશા નહિ રાખી શકીએ. આવી ભાવનાથી પ્રેરાઈને કાર્યકર્તા ત્યાં કામ કરતો હોય, ત્યાં તે કંઈ દિશામાં કામ કરે છે અને કેવી કાર્યપદ્ધતિ અપભર્ય કરે છે, તે જોવું ગોણુ વસ્તુ જાની જાય છે.

આપણું મનુષ્યત્વ બધા નિર્જંઘામાંથી મુક્ત થાય, આપણી આશાની ભિન્નિઓ ઊછળવા માંડે, ફરજ અહા કરવામાં કદી પાછી ન પડે એવી શ્રદ્ધા આપણામાં બેઠે, સૌ કોઈ પ્રત્યે સમતાથી વર્તે એવી ન્યાયબુદ્ધિ આપણામાં પ્રગટે, આપણી બુદ્ધિ ઉપરના બધા અધારપટલ વીખરાઈ જાય, આપણી બધી શક્તિઓ ખરાખર ઢેળવાય, અને આપણા ઉચ્ચ પ્રેમગાંગા બધાં બંધનોને વટાવી વહેવા માંડે, તેા જ આપણા દેશને નવજનન કે નવજન્મ પ્રાપ્ત થયો કહેવાય. અને ત્યારે જ તે દુનિયાનાં ખીલે રાષ્ટ્રોની હરાજમાં ચોતાનું યોગ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકે; તેમ જ આસપાસની પરિસ્થિતિ ઉપર કાષ્ઠ મેળવી ચોતાનું ભાવી ચોતાની મરજી મુજબ ઘડી શકે.

આ ધ્યેય આપણે પ્રાપ્ત કરવાનું છે — આ જ આપણે મેળવવાની પુણ્યભૂમિ છે. જેઓ એ ભૂમિની દૂરથી કલ્પનામાં પણ આંખી કરી શકે છે તેઓ ધન્ય છે, જેઓને ચોતાના જીવનકાર્ય દ્વારા એ ભૂમિ તરફ જવાનો રસ્તો તૈયાર કરવાની તક મળી છે તેઓ ધન્યતર છે, અને જેઓ આ જ ભવે તે ભૂમિનાં સાક્ષાત દર્શન કરી તેની ઉપર પગલાં માંડી શકશે તેઓ ખરેખર ધન્યતમ થશે. દુકાળ અને રોગ, ભૂલમ અને હુમ્મ ત્યારે દંતકથાના વિષય થશે, અને આપણા પૌરાણિક યુગની જેમ સ્વર્ગમાંથી દેવો આ ધરતી ઉપર ફરી અવતરશે અને આપણા માનવસમાજમાં હરતાફરતા થશે.

(૬૨મી સામાજિક પરિષદ, કલકત્તા, ૧૮૯૧)

ન્યાયભૂતિ' શબ્દે

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

અધ્યાકર્તા

જુગતરામ દવે
ગોપાલદાસ પટેલ
નગીનદાસ પારેખ

મણિભાઈ દેસાઈ, ...
મગનભાઈ દેસાઈ (વંત્રી)
છપ્પુલ દેસાઈ (અવસ્થાપક)

વર્ષ ૩

અંક ૧૦

જુલાઈ

નવજીવન, અમદાવાદ

૧૯૪૨

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

જુલાઈ, ૧૯૪૨

વર્ષ ૩

અંક ૧૦

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
ધર્મનું નવનિર્માણ	કિં. ધં. મશરવાળા	૩૬૧
વિદ્યાર્થીઓની આમસેવા છાવણીઓ	જીવતરામ દવે	૩૬૨
આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ ને		
રાષ્ટ્રીય સરકારો	મુજનસાઈ દેસાઈ	૩૬૫
'નાનીની સાધના'	નવીનદાસ પારેખ	૩૬૬
ન્યાયમૂર્તિ' રાનડે—૬	પાંડુરંગ દેસાઈ	૩૭૧
પ્રાથમિક શિક્ષક મંડળ માટે કાર્યક્રમ	ઝીણુસાઈ દેસાઈ	૩૭૭
શ્રીધમપ્રવૃત્તિનાં કેટલાંક અંગો	મં.	૩૮૦
બાસ્તીય અંગીભાષાઓનાં દંડ		
ઇતિહાસ—૬	હરિદર બાઈ	૩૮૪
'બ્રોક્સ્ટી'થી મત આપવાની પદ્ધતિ	મં.	૩૮૬
નરસિંહ મહેતા દત્ત કુદામાચરિત	મં.	૩૮૭
સ્થાનિક સ્વરાજ	મં.	૩૯૨
આપણું શરીર	મં.	૩૯૩
એક યુવકના વેવલા મનોરથ	મુજનસાઈ દેસાઈ	૩૯૪
નવું વાચન		
મોતીસાઈ અમીન—		
જીવન અને કાર્ય	મં.	૩૯૬
'સ્વામી રામલીય'	"	૩૯૬
રણમુદ્રી' અને તેનો સમય	"	૩૯૬
હૃદયવિભૂતિ	શં. સો.	૩૯૮
માસિક વિવેચન		
હિંદુસ્તાની પ્રચાર સભા	મં.	૩૯૯
શિક્ષણને ભોજે ૧	"	૩૯૯
શિક્ષણનો પીઠ્ઠો ધંધો	"	૪૦૦
સ્વ. મણિલાલ દત્તારામ દેસાઈ	"	૪૦૦
પ્રમતિશીલ હો તો—	"	

સૂચના

આ માસિક દર મહિનાની પહેલી તારીખે બહાર પડશે. કોઈ પણ માસથી માઠક થઈ શકશે. દરેક માસના પહેલા અઠવાડિયામાં અંક ન મળે તો માઠકે પોતાનો માઠકનંબર લખી ખબર આપવાથી તે અંક એકદમ આપવામાં આવશે. બે પહેલાં, ટપાલ ખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે. સરનામાનો ફરાર અમેને તુરંત જણાવવો કે નથી નવા અંક નવા સરનામે મોકલી શકાય. માઠકોએ પત્રવહેવાર કરતી વખતે પોતાનો માઠકનંબર અવરજે જણાવવા વિનંતી છે. મુખ્યત્વે માઠકો પોતાનું લખાણ નવજીવન કાર્યાલયની મુખ્ય શાખા (૧૩૦, પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ)માં મરી શકશે. ધોરણ એકર ફોસ ન કરવા વિનંતી છે. લલાચમના દર દેશમાં પરદેશમાં અલગદેશમાં રૂ. ૨-૦-૦ સિ. પાંચ રૂ. ૨-૮-૦ છૂટક નકલ, ચાર આના. અવરજાપક, શિક્ષણ અને સાહિત્ય નવજીવન કાર્યાલય, પો. બોક્સ ૧૦૫, અમદાવાદ

નવાં પુસ્તકો

કુદામાચરિત (કવિ પ્રેમાનંદ અને નરસિંહ મહેતા દત્ત) ટિપ્પણ સાથે સંપાદક: મુજનસાઈ દેસાઈ, કિં. ૧૪ આના. ટપાલરવાનગી અર્થ ૦.૧-૧. ત્રીજી ચોપડી (ચતુર્થાવિદ્યાપીઠ) કિં. ૦-૪-૦. ટપાલરવાનગી અર્થ ૦.૧-૧. ચોથી ચોપડી (ચતુર્થાવિદ્યાપીઠ) કિં. ૦-૪-૦. ટપાલરવાનગી અર્થ ૦.૧-૧. (મુખ્ય ઇલાકાના કેવળજીખાતાને ત્રીજી ચોપડી અને ચોથી ચોપડી પાંચ પુસ્તક તરીકે મળેડ કરી છે.)

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૩ - અંક ૧૦]

અમદાવાદ

[જુલાઈ, ૧૯૪૨

ધર્મનું નવનિર્માણ

ધારાસભામાં ભ્યારે નવો કાયદો કરવામાં આવે છે ત્યારે તે એ વિષયના જૂના કાયદાઓ અને કલમોને રદ કરી દે છે. પછી તે નવાનો જ આધાર આપી શકાય છે અને જૂનો નકામો ધર્મ ભય છે. આનો અર્થ એ નથી કે જૂના કાયદાની દરેક કલમમાં ફેરફાર કરવામાં આવે છે અને નવામાં એના કોઈ જ અંશ દેખાતા નથી. પરંતુ કોઈ પણ નિયમના પ્રાચીનપણાને મહત્ત્વ રહેતું નથી. તેની કિંમત તો તેને નવામાં સ્થાન મળવાને લીધે જ યાપ છે.

હિંદુ ધર્મમાં એક મોટી ખામી એ રહેલી છે કે, જોકે એમાં દરેક જાનામાં નવા સદ્ગુણ, સ્મૃતિકાર, આચાર્ય તથા મુધારકો થયા છે, તોપણ એમાંના કોઈએ જૂની શ્રુતિસ્મૃતિઓ, બ્રાહ્મો અને શ્દિઓને આગળ મારે અપ્રમાણ — રદ કર્યાં નથી. અથવા એમ કહો કે કોઈને એટલી માન્યતા નથી મળી કે જેથી તેના શિક્ષણ અથવા ઉપદેશથી જુદું અથવા વિરોધી શિક્ષણ આપનારાં ગ્રંથો, વાક્યો, અથવા શ્દિઓને અપ્રમાણ ગણવામાં આવે. બિલકુલ જૂનું અને નવું શિક્ષણ એકબીજાથી વિરુદ્ધ હોય તેણે બંનેને એકસરખું મહત્ત્વ આપવાની અને હકપૂર્વક બંનેમાંથી એક જ અર્થ કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવાની રૂઢિ છે. આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે, દરેક વિષયમાં અતુલ્ય તેમ જ પ્રતિકુળ પ્રમાણ આપી શકાય છે, અને 'નૈકો સુનિર્વસ્ય મતં ન મિત્રમ્'ના જેવી વાત થાય છે.

આ વાત કદાચ દરદામમાં જ પહેલવહેલી ધર્મ છે. ત્યાં કુરાને અરબસ્તાનના બધા જૂના ગ્રંથો તથા શ્દિઓને અપ્રમાણિત કરી દીધાં. એમાંથી જે કંઈ સ્વીકારવા જેવું લાગ્યું હશે તેના કુરાનમાં સમાવેશ કરીને પ્રાચીન શાસ્ત્રો શોધવાની અને વિચારવાની

જરૂર પડી નાંખી. બદલે એવું કરવું દોષવાન પણ ગણાયું. શીખધર્મમાં ગ્રંથસાહેબે પણ ધર્મના એક સ્ત્રોતમાં એવું જ કંઈ કહ્યું. પણ મારો ખ્યાલ છે કે એણે જીવનનાં સર્વ અંગો વિષે પોતાની નવી સ્મૃતિ નથી બનાવી.

માનવજીવનનો, ભારતવર્ષના જીવનનો, કૌટુંબિક જીવનનો, વ્યક્તિગત જીવનનો અથવા તો આજુબાજુના સમાજની જોડે સંબંધ હોય એવા કોઈ પણ પ્રશ્નનો જેમ જેમ હું ઊંડો વિચાર કરું છું તેમ તેમ છેવટે હું એ નિષ્કર્ષ પર પહોંચું છું કે, હિનિયાના અધ્યારના ચાલુ ધર્મ-સંપ્રદાયોમાંથી કોઈમાં પણ આ પ્રશ્નોનો ઉકેલ દેખાડવાનું હવે સામર્થ્ય રહ્યું નથી. માણસો પરની એની પકડ હવે દીલી ધર્મ ગઈ છે. 'સર્વધર્મસમ-ભાવની દૃષ્ટિથી બધા ધર્મમાંથી થોડા થોડા અંશો લઈને એક નવો મિશ્ર સંપ્રદાય બનાવીએ તોપણ તેમાં આ સામર્થ્ય અથવા શક્તિ નહિ આવી શકે. પરમાત્મા અને પરમાત્માથી અભિન્ન એવા આ વિશ્વવ્યાપી જીવનનું મનુષ્યને નવું દર્શન અને નવું બાહ્ય (interpretation) પ્રાપ્ત થવાની અને તેના આધાર ઉપર માનવજીવનની દરેક બાબતમાં જે કોઈ સંશોધન કે નવરચના કરવી આવશ્યક ધર્મ પડે, તે કરવાની હવે જરૂર છે.

એ હું નથી કહી શકતો કે, આ કોણ કરશે, કેવી રીતે કરી શકાશે અને તેમાં કેટલા સમય લાગશે. હું એ પણ નથી કહી શકતો કે, આ નવ દર્શન અને વિવરણમાં કોઈ બીજાપ નહિ જ રહે, અથવા તે યાવત્પ્રદિવાકરી ચાલવાવાળી રચના થશે. જેમાં કોઈ ક્રાંતિકારક સંશોધન કરવું જ ન પડે અને જેમાં કથારે પણ નાસ, દ્વાસ કે જીર્ણતા જ ન થાય, કે જેમાં કોઈ પણ અશુભ તત્ત્વ ન હોય, એવી કોઈ

રચના દુનિયામાં ધર્મ જ નથી. શકતી. પરમાત્મા સદા એકરૂપ અને સનાતન હોવા છતાં દરેક યુગમાં તેના દર્શનમાં નવીનતા હોય છે અને તે નવદર્શનમાંથી નવો ધર્મ અને નવજીવન જન્મે છે. નવું દર્શન થાય તો પ્રાચીન દર્શન અને તેના ઉપર જોએલી ધર્મ-રચનાને પકડી રાખવી એ હોય છે. તે નવામાં મધ્ય દોષો તો હશે જ; તોપણ નવા યુગમાં તે જ કામ આપી શકે, પ્રાચીન નહિ. તે નવામાં પ્રાચીનનું

આધુનિક રૂપ નાશ નથી પામી શકતું; પણ તે નેટલું નવા દર્શન અને તેના વિષયને મંજૂર રાખ્યું હોય અથવા અમાન્ય ન ક્યું હોય, તેટલું જ રહી શકે છે.

વર્તમાન ધર્મ-સંપ્રદાયોને ઠેકાણું પોતાના જ સત્યના બળના પ્રમાણ પર આધાર રાખનાર નવો ધર્મ નિર્માણ થયા સિવાય મને શુભ પ્રત્યે પ્રગતિ થવાની કોઈ આશા નથી.

સેવાગ્રામ, ૭-૬-૪૨ કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા

વિદ્યાર્થીઓની ગ્રામસેવા છાવણીઓ

'શિક્ષણ અને સાહિત્ય'કારે વિદ્યાર્થીઓના ગ્રીષ્મ-વર્ગોની હકીકતો જાણવાની ઇચ્છા બતાવી છે. તેના જવાબમાં વેડફી આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓએ આ ઉનાળામાં કરેલી પ્રવૃત્તિનો અહેવાલ આ નીચે મોકલ્યું હતું.

દિવાળીની રમ દેશદર્શન માટે અને ઉનાળાની જ ગ્રામસેવા માટે ગાળવી એવો કેટલાંક વર્ષોથી ભારે નિયમ છે. ગ્રામસેવા એક જાડુ સાખા-ળા સર્વવ્યાપી વસ્તુ છે. સમયને અનુસરી કેવી ગ્રામસેવા કરવી તે અમે કરાવી લઈએ છીએ. ૧૫ વર્ષ માટે નીચેનાં કાર્યો કરવાનું રાખ્યું હતું:

૧. તુષાર્હનું શિક્ષણ આપવું.

૨. લોકસેના માટે જરૂરી કવાયતનું શિક્ષણ આપવું.

૩. કાંતનારાઓના રેટિયા દુરસ્ત કરી આપવા.

૪. લોકરિયતિ સમજવાની દૃષ્ટિએ આંકડાઓ એકત્ર કરવા.

આ કાર્ય માટે આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોએ નીચેનાં છ રાત્રીપરજ વસ્તીનાં ગામોમાં તા. ૨૨ મી એપ્રિલથી તા. ૫ મી મે સુધી છાવણીઓ નાખી.

૧. કાકણવાડ (દેગામા)	૭ સભ્યો
૨. અંબાસ	૭ "
૩. સુરાલી	૬ "
૪. બાલદા	૬ "
૫. કલમકૂર્ષ	૭ "
૬. બેડા	૮ "

દરેક ગામમાં વિદ્યાર્થીઓએ કોઈ પ્રમાણ ગ્રામ-વાસીએ પોતાની ઝૂંપડીમાં કાઢી આપેલી જગ્યામાં છાવણી નાખી હતી. જેવું જીવન તેઓ આશ્રમમાં વડીલોની દોરવણી નીચે શુભરે છે, તેને જાતું જ જીવન આ ગ્રામવાસમાં પોતાની આપસગ્રથી શુભરવાનો તેમણે પ્રયત્ન કર્યો. તેઓએ જાતે પોતાનો સ્વપાક કર્યો, નજીકનાં ખેતરોમાં શૌચ પેશાબ માટે કામ-ચલાકે પાંચખાનાં તૈયાર કરી લીધાં, મુકામની આસ-પાસ કોંચા પ્રકારની સ્વચ્છતા જાળવી. વિદ્યાર્થીઓ પોતાનાં નિવેદનોમાં જરા શરમાતા શરમાતા લખે છે કે, તેમણે વહેલા જાગવાનો આશ્રમ-નિયમ પાળવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં બધા એકસરખું કામ નહિ, કારણ કે રોજ સાંજે મોડે સુધી ગામરોડા સાથે કંઈ ને કંઈ કાર્યક્રમ ચાલતો જ હોય.

તુષાર્હ શિક્ષણનું નિવેદન

તુષાર્હનો આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓએ ટીક શોખ કેળવ્યો છે. તેઓ કપાસમાંથી સુતર સુધી સામાન રીતે કલાકના ૨૦૦ તાર કાંતતા થયા છે, અને કેટલાક વધારે ચપળ વિદ્યાર્થીઓ કલાકના ૩૦૦ તાર સુધી પણ પહોંચી શક્યા છે. ગામડાંઓમાં તુષાર્હ શીખવામાં શાળાઓમાં બહુતાં બાળકોએ સારો ઉત્સાહ બતાવ્યો. સામાના શિક્ષકોએ એમાં આનંદથી સાથ આપ્યો.

જે બાળકો તુષાર્હ શીખ્યાં તેમણે તે મટિનોં સાદાં ઓળરો પોતાની મેજે ધરી લીધાં. બધાં ગામમાં રોડોએ વેડફી મંડળ પાસે ધનુષનાંડીએ પહેલી જ વાર દીડી. તેઓ એ અવનવી ક્રામ

લેઈ જાય છે નિશ્ચિન થયા. જે ગામોમાં તે હોલિએ પાંચમાંથી ૬ પંચનાતકીઓ જનારી જાય ખરી.

૧૯૩ છાવણીમાં ગુજાર્થ વિશ્વજી ૧૨-૧૩ દિવસ ગયા. તેમાં ૧૬૯ જીવો ઓછાવતા દિવસ દાખરી આવી, તેમાંના ૬૦ જીવ, જોલેજી દિવસથી જુદા દાખરી આવી, તેઓ ગુજાર્થ કી કી ગીખ્યા મળ્યા. છાવણીનાર જાહેરા :

	કુલ	૭ દિ.	પંચનાતકી
છાવણી	શીખનાર	ઉપર	જનારી
૧. મોકજુવાડ	૫૧	૧૧	
૨. અંબાચ	૩૨	૭	૫
૩. મુરાલી	૨૧		
૪. જાલદા	૨૩	૨૭	૪
૫. કલમડા	૩૧	૧૬	
૬. મેડા	૩૨	૨૧	
	૧૬૬	૬૨	૬

આમાં મોટા બાળ વિદ્યાર્થીઓનો ૬, અને તેઓ અને તબીબે દોષમાં કંઈના રહે એ કાર્પ અમારા ખાદી કાર્પોએ ઉપાડી લીધું છે.

લોકચેતનાની તાલીમ

વેડગ્રી આશ્રમમાં વિદ્યાર્થીઓને તેમના વિશ્વજી અભિજ્ઞાત નાચો કલાપનનો સારો શોખ લગાડેલો છે. વેડગ્રી મામના લોકો કામ પ્રસંગે આશ્રમમાં આવે જાય ત્યારે એમને એકસાથે ચાલના અને એકસાથે જન જનના દુકમો ઓળના લેના. એમને જે જનું થવું જ અદ્યુત મામનું દોષ એમ તેમની આંખ ઉપરથી જીવ્યું.

એ આશ્રમે પોને કલાપન થાંખે ખરા! હું મનમાં ધારતો હતો કે તેઓ જુદા જ રમથી રીખે. એક વાર વેડગ્રીના લોકોને લોકોની તેમની પાસે કલાપન ગીખવાની દરખાસ્ત મૂકી. તેમને દારમાં ઊભા રહેવા કહ્યું. મીથી દાર આવે જ નહિ! ચરીર જાય રીમાં રહે નહિ! મામાં દલયાં, આંખ નમેલી, જગ રમી મથેલા, છાતી કીડી મથેલી, તે પેટ જંદાર નીકળેલાં! તેમને મિનતી કરવા કહ્યું. કેવો મથરાયેલા, તુટનો એમનો અવાજ નીકળ્યો! તાલીમ લીધેલા વિદ્યાર્થીઓએ એ જ કામ સધાઈથી કરી જતાવ્યાં. લોકોને સમજાવ્યું, કેઈ યરમારો નહિ; એક અકવાડિયાની તાલીમથી તમે પણ આવા જ સધાઈથી બોલી ચાલી શકશો.

પછી તે એક માસ સુધી મામના ૪૦ થી ૫૦ બાઈઓએ રોજ સુરે કલાક રોડ કલાક કલાપનની તાલીમ લીધી. અભિજ્ઞાત એ એમને મામલોડીના નિયમે શીખવ્યા, નિયમો શીખવ્યાં, તાત્કાલિક પ્રસંગે જાય ગીખવ્યા.

ત્યારથી અને ખાતરી થઈ કે, કલાપન એ પ્રોદ-વિશ્વજીએ એક પછે જ લોકપ્રિય પ્રકાર છે. તેની મારફત મામલોડીના અંદર જે વરગુની ખામી છે તે દોષિયારી, ચપગતા તેમનામાં સહેજે લાવી શકાય છે; નવું ગીખના મારે તેમનામાં એક જનને અનુસાદ જોવામાં આવે છે તે ઉગ્રી અભિજ્ઞાત આવી શકાય છે.

વેડગ્રીના અનુભવથી વિદ્યાર્થીઓની આમસેવામાં કલાપનની તાલીમનો કાર્પક દાખવ કરવાની દિશન આવી. તાલીમનો સામ નીચે પ્રમાણે લેવાયો :

	કુલ	તાલીમ	૭ દિ. ઉપર
છાવણી	તાલીમ	લેનારા	તાલીમ લેનારા
૧. મોકજુવાડ	૫૩		૧૩
૨. અંબાચ	૪૧		૨૧
૩. મુરાલી	૩૦		૨૧
૪. જાલદા	૫૪		૩૦
૫. કલમડા	૫૩		૧૪
૬. મેડા	૩૬		૩૬
	૨૭૭		૧૫૩

રેટિયાનુધાર

છાવણીવાળાં ગામો પૈકી મોકજુવાડ, મુરાલી, મેડા, એ ત્રણ મોટા રેટિયાનાં ખામો સમાં છે. વિદ્યાર્થીઓએ ૪૦૦ ઉપર રેટિયાઓ ફરત કરી આખા એટલાં ધરોની મુવાકાત લેવી અને ધરનારીઓ સાથે વાતચીત કરવી, એ એમને મારે પછે કીમતી અનુભવ હતો.

પ્રદર્શન

ચિત્રકાર શ્રી. જગજીવન શાહ, જેઓ કેટલાક વખતથી અમારે સાં આશ્રમજીવનો અનુભવ લેવા આવ્યા છે, તેમણે વિદ્યાર્થીઓના આમવાસના કાર્પક વિશે જણ્યું સારે તેમણે થોડાં ચિત્રોનું એક નાનું સરખું પ્રદર્શન બનાવવાની કલ્પના કાઢી. તેમણે ગુજાર્થ, કાંતજી, લોકોના, અભિજ્ઞાત વગેરે વિષયોને લગતાં વીસ સુધર ચિત્રો તૈયાર કર્યાં અને તે લઈને

પોતે દરેક છાવણીમાં ફરી આવ્યા. વિદ્યાર્થીઓ સાથે તુલ્યાર્થ અને ધનુષ-તકલી પર કામ કરતી વિદ્યાર્થીઓની મંડળીનું આકર્ષણ ઉમેરાયું. લોકો તે જોવા સારી સંખ્યામાં આવ્યા. જાહેરોએ આ બધું જોવામાં ભારે રસ ખતાવ્યો.

શ્રી. જગજીવને દરેક ગામમાં ગેરુ, ચૂનો, કાલસો, ગળી, વગેરે ગામડી રંગો વડે કેટલીક ખૂંપડીઓની ભીંતો ઉપર મુંઢર ચિત્રો પથુ દોરી આપ્યાં.

ગ્રામસંક્રાંતિ

વિદ્યાર્થીઓની છાવણી ગ્રામસેવા માટે નીકળે એટલે ગ્રામસંક્રાંતિનો કાર્યક્રમ તો હોય જ. દુનિયાં વગેરે વાળવા ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓએ લોકોની પશુશાળાઓ સાફ કરી આપી. ૬ ફૂવાઓની ફરતી જગીન સાફ કરી. એક ગામે ફૂવાનાં પાણી ખૂટ્યાં હતાં તે ખોદવામાં ગામલોકોને મદદ કરી.

વિદાય

આમ ૧૫ દિવસ વિવિધ પ્રકારની ગ્રામસેવાનો અનુભવ આશ્રમના વિદ્યાર્થીઓએ આ ઉનાળાના દિવસોમાં લીધો. તેમના ગ્રામનિવાસે આશ્રમના ખાદી-કામમાં કંઈક વધારે શ્રમ મૂક્યો. રેડિયોના ભીતરમાં રહેલું રહસ્ય લોકો કંઈક વધારે સમજતા થયા એમ કહી શકાય. અંબાય, બાલકા, કલમફૂલ જેવાં ગામોમાં હતું રેડિયોનો સંચાર નહિ જેવો છે, ત્યાં તેને માટે વાતાવરણ તૈયાર થયું લાગે છે.

વિદ્યાર્થીઓનાં નિવેદનોમાં મોતાના ટૂંકા સેવા-નિવાસની વિદાય સંબંધમાં લાગણીના જીમરા હલવાયા છે.

એક લખે છે : 'અમે જ્યારે ૧૪ દિવસ પૂરા કરી પાછા વેઢી આવવાની તૈયારી કરી, હારે અમને એકા છોડ્યું પણ ગમતું નહોતું. જેમ બાળક

માને છોડે તેમ અમે ગામવાસીઓને છોડ્યા. મહિનાનાં એકાદ વખત આવવાનું જરૂર રાખ્યો, એ તેમનો છેલ્લો શબ્દ હતો અમારા કાનમાં ગુંથ્યા કરે છે.'

એક ટોળી મોતાની કુટિર અને તે એમને માટે ખાલી કરી આપનાર રાધા ડોરડીને જુલી શકતી નથી. તેમણે એ કુટિરનું નામ રાધાકુટિર પાડ્યું હતું.

બીજી ટોળીને બીજાં ડોરડીમાં સાંભળ્યો કરે છે : 'ગામીતવાડામાં એક ડોરડીમાં સાથે માતા જેવો સંબંધ બંધાયો. અમને તુલ્યાર્થ વગેરેમાં એમણે ખૂબ મદદ કરી. એમનો પ્રેમજી સ્વભાવ યાદ રહી ગયો છે.'

બીજી ટોળીએ એ મોતાની ખૂંપડીમાં આશરો આપનાર ભલાં કુટુંબો સાથે વિદાયને દિવસે સહ-જોગન પણ રાખ્યું.

આ વખતના ગ્રામવાસીઓ વિદ્યાર્થીઓ સાથે શિક્ષણ લઈ આવ્યા એવી છાપ મારા ઉપર પડી છે. અમારા એક કાર્યકર્તા, જે આ ગ્રામવાસીમાં વિદ્યાર્થીઓની એક ટોળીની સાથે હતા, તેમણે પણ મારા મતને ટેકા મળે એવો અનુભવ દર્શાવ્યો છે. તેઓ લખે છે : 'આપણે આ પ્રમાણે ગામવાસીમાં જવાથી લોકોમાં ચેતન આવે છે, અને લોકો સાથેના આપણે સંબંધ વધે છે. વિદ્યાર્થીઓમાં પણ એવી એકલા કામ કરવાની આવડત આવે છે. આવી રીતે જવાથી લોકોને તેમ જ આપણને લાલ જ છે, એવો અમારા અનુભવ છે.'

ઉપર હું નિર્દેશ કરી ગયો છું કે, વિદ્યાર્થીઓના કાર્યક્રમમાં લોકરિયતિને લગતા આંકડાઓ એકત્ર કરવાનું પણ રાખ્યું હતું. તેઓએ એમાં કરેલા આંકડાઓમાંથી ધણી રસિક હાકીકતો તારવી શકાઈ છે. તે આવતા અંકમાં મોકલીશ.

જુગતરામ રાવે

જ્યંત દષ્ટિએ જોતાં, પદ્ધતિ એ શિક્ષકની ચેલી છે; કેવળી વિષયનાં તેનાં શ્રદ્ધા અને અનુભવનું બાજુ નિરપણ છે વિદ્યાર્થી પર તેનું શિક્ષણ ને જ્યંત અસરવાળું થવાનું હોય. તો અતે જોતાં પદ્ધતિએ શિક્ષકની વિચાર પદ્ધતિ, એની વાળણી, અને એની જ્યંતદષ્ટિના વ્યક્તિત્વનું બાહ્યરૂપ થયું જોઈશે. પદ્ધતિના સામાન્ય-નિયમો, ગમે તેવા સંજોગ જાહેરે હોય છતાં, તેમનો કેવળ ઉપયોગ માત્ર, એ પદ્ધતિ નથી.

('પ્રાથમિકી રૂઢવ' એ નામના દગ્ધ'ડના
કેવળી ખાતાના એક નિવેદનમાંથી.)

આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ ને રાષ્ટ્રીય સરકારો

૨

‘હવે તો આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ—વિશ્વભારતી જોઈએ’ એ નામથી, લંડન વિદ્યાપીઠના અધ્યાપક, બ્યોર્ન ક્રીટને એક મોપાનિયું લખ્યું બહાર પાડ્યું છે. એના વિષય એના નામ પરથી સ્પષ્ટ છે. તે કહે છે, મર્ઝ્યુરોપીય લગાઈ બાદ, ૧૯૨૦ માં રાષ્ટ્રસંઘ જેવી આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થા સ્થપાઈ; ત્યારે શરૂમાં તેની શક્તિ ઓછી હતી; પરંતુ માનેહું કે જેમ જેમ આંતર-રાષ્ટ્રીય લોકમત જન્મશે તેમ તેમ ધીમે ધીમે પણ સ્થિરતાપૂર્વક તે સંઘની શક્તિ જન્મશે; એટલે કે, સંકુચિત દેશાભિમાનને બદલે મનુષ્યમાં વિશ્વ-બંધુભાવ મુખ્ય પ્રેરણા બનશે. પરંતુ આનું કોઈ બન્યું નહિ. જે પ્રકારેના આંતરરાષ્ટ્રીય લોકમત—અથવા કહો કે વિશ્વબંધુભાવ—જન્મવાની આશા રાખેલી, તે ન જન્મ્યો. અને આજ આપણે જોઈએ છીએ કે, તે સંઘ નામશેષ થયો છે એટલું જ નહિ, યુરોપે ખીળ યુદ્ધમાં ઝપલાવ્યું છે.

અને એમાં કશી નવાઈ નથી. કેમ કે તે સંઘ સ્થાપવા ઉપરાંત ડાણે કરોડ પ્રયત્ન પણ કર્યો હતો કે કદાચ છૂટક વ્યક્તિઓ કે સંસ્થાઓએ કર્યો હતો, એમ બતાવી શકાય. પરંતુ મુખ્ય જોણે કરેલો જોઈતા હતો તે દુનિયાની—અથવા કહો કે યુરોપની—સરકારોએ શું કર્યું? ક્રીટન કહે છે, આ સરકારો તો હતી તેની જ ઈર્ષીજી, વેરીલી, અને અસપરસ ડંખતી-ડંખાતી જ રહી. છતાં માનવામાં આવ્યું હતું કે, આજનાં અવરજવર તથા વાતચીત અને વિચારવિનિમયનાં ઝડપી સાધનોને બળે, દેશ દેશના લોકો વધુ ને વધુ હળશે-મળશે ને તેમાંથી રાષ્ટ્રસંઘને ખીલવા માટે જોઈતું બળ મળી રહેશે. આ ભોળપણ આજે અક્ષત્ય અને હસામણું લાગે છે. કેમ કે, સામે જે શક્તિઓ—અને કેવી જગતી શક્તિઓ!—કામ કરતી હતી, તેની ડાઈએ કશી જગત ન લીધી. આ શક્તિઓમાં ક્રીટન મુખ્યત્વે આજનાં એ જ અનેકવિધ પ્રચાર-સાધનો ગણાવે છે અને કહે છે :

‘આ ૨૦મી સદીમાં આપણે પ્રચાર અને ગર્જિત સૂચનશક્તિના, પૂર્વે કદી નહોતા એવા

યુક્તિમ બન્યા છીએ, એ વિચારતાં નીચું જોયું પડે છે... ...છગ્ન-ડમાં છાપાં આશ્ચર્યદાતાઓ ને રાજદારી પક્ષોની પક્ષમાંથી માંડ માંડ નીકળ્યાં, ત્યાં તો ફરી ખીજનાં ભોગ બન્યાં, અને તે જગત જાહેરખબરી વગોનાં. તેમના વગર તેઓ પોતાનાં જગતદસ્ત વેચાણ ન કરી શકે. તે વગો, સાવ થોડાક લોક આંતર-રાષ્ટ્રીય વહીવટ હાંકવે રાખે, એમ ઇચ્છનારા છે; તો સામે તેમાં જ બળી જતી ઇચ્છા આગલોકની છે, કે જેઓ સરતાં છાપાંની પેલી રાક્ષસી વેચાણ-સંખ્યા જળવે છે; આમ-લોક છાપાંમાંથી શીખવા નહિ પણ મજા માણવા ચાહે છે, જે આજનાં છાપાં પૂરી પાડે છે. પરિણામે છાપું ૧૯મા સૈકાની તેની આબરૂ યુગમાં બેઠું છે.’

અને ત્યાં હળીમળીને એકબાવ જમાવવાની મૂળ ઇચ્છા કે સંકલ્પ જ ન હોય ત્યાં માત્ર હળું-મળું શું કરી શકે? બલકે, એ હળું-મળું છૂપા બાતમીખાતા જેવું જ કામ કરે; અને આ યુદ્ધની તૈયારીએ એવું કેટલુંય કામ કાણે કર્યું હશે એ આજ આપણને એવું જ જણવા મળે એમ છે? એટલે પ્રથમ એનો એ જ પાછો જિઓ થાય છે, પેલી એકબંધુભાવની ઇચ્છા લોહામાં શી રીતે જન્માવવી? કેમ કે, એની મેળે તો એ નહિ જ જન્મે.

આ મોપાનિયામાં ક્રીટન કહે છે કે, આ ખીજ યુદ્ધે એ ઇચ્છા ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ. ‘એ તો આપોઆપ સમજ જ લેવાની વાત છે કે, આ યુદ્ધને અતે, ફરી પાછી ડાઈ ને ડાઈ પ્રકારની આંતરરાષ્ટ્રીય સત્તા સ્થાપવા પ્રયત્ન થશે જ, કે જે સત્તા એટલી પ્રબળ હશે કે નવું વિશ્વ-યુદ્ધ આવતું અટકાવી શકે.’ મર્ઝ્યુરોપીય બાદની આવી સત્તા જે રાષ્ટ્રસંઘ, તેના અનુભવ પરથી ક્રીટન એટલું વિશેષ કહે છે કે, આ જે નવી સત્તા સ્થાય તેને ગયા રાષ્ટ્રસંઘ કરતાં વધુ અસરકારક બળ હોયું જોઈએ; ને ઉપરાંતમાં, એ સત્તાને સામાન્ય લોકની વફાદારી મળવી જોઈએ, કે જે ગયા સંઘને નહોતી.

પણ સામાન્ય લોકની આ વફાદારી શી રીતે મળે? એના ઉત્તરમાં ક્રીટન વિશ્વભારતી—સાચા

વિશ્વવિદ્યાલયની રચાપના મુ્ય છે. એ વસ્તુ સરકારી કરારો ને કાગળિયાં વડે ન બની શકે. એનો રસ્તો તો માત્ર કેળવણી છે. રાષ્ટ્રોએ પોતાની સ્વતંત્રતાનું, અખિલ વિશ્વહિતને માટે જરૂરી હોય તેટલી માત્રામાં, બિંદિદાન આપવાનો મોઘી પાઠ શીખવો જોઈએ; આ પાઠ અથા યુદ્ધથી ન મળ્યો તે ફરી શીખવવા યુદ્ધ આવ્યું છે. રણે એમ કાઈ કહે કે, આ તો કેમ શીખી શકાય! ક્રીટન ઇતિહાસ ટાંકીને કહે છે કે, રાષ્ટ્રપૂજા જગતમાં તાજેતરની જન્મેલી વસ્તુ છે. ૧૫મા સદીના સુધાર-યુગ પૂર્વે યુરોપમાં એ વસ્તુ નહોતી. કેનેડા, દક્ષિણ આફ્રિકા અને ઓસ્ટ્રેલિયામાં આ વસ્તુ આપણી જ નજર સામે બની છે. ૧૮૫૭ના કાળમાં હિંદમાં એ અગ્નિથી હતી. એટલે, 'જો અનુકૂળ પરિસ્થિતિ હોય તો યુરોપીય કે નિશ્ચઆપી વફાદારી રચાવી શકાય, જે તેનાથી નાના એકમેથી પર હોય પરંતુ તેની ઉપરવટ નહિ.' આ કામ હવે પછીના શાંતિસંવેદકોએ વધારે સ્પષ્ટ દર્શને ઉપાડ્યું જોઈએ. એને સારુ સરમુખત્યારોની ઢબે પ્રચારકામ થેલું જોઈએ — ડાખાં, સિનેમા, રેડિયો, ને એવી બધી લોકમત-કારી રીતો હોય, તેમને માનવજીવ પ્રત્યેની વ્યાપક નિષ્ઠા કેળવવામાં કામમાં લેવી જોઈએ. આને સારુ એક વાત તો એ જરૂરી છે કે, 'યુદ્ધની નૈતિક કિંમત ફરી અંકાવી જોઈએ, જેથી તે માનવ-જીવ સામે શુના તરીકે બરાબર રજૂ કરી શકાય, અને તે શુનો જ છે. આની ભેદભેદ આર્થિક અને બીજા ક્ષણની પણ નવી આંકણી થવી જોઈએ.'

આ કરતું હોય તો એ વાતો તો તેમાં આવે જ: લોકશાહીઓ અત્યાર મુઠ્ઠી માનવજીવના ઉદ્દેશોની બાબત તટસ્થ કે બેપરવા થા ઉલેખુ રહી છે તે નહિ સાથે. સરમુખત્યારો આ બાબત મક્કમ મનથી નક્કી કરીને વત્યો, તેથી જખરા બન્યા. એટલે 'સામાજિક ન્યાય અને લોકશાહીના પાયા ઉપર રચાઈ આવતર-રાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થા માટિની જોડાદ જો સંકળ થવાની હોય, તો આપણે શા ઉદ્દેશો સાધવા મથીએ છીએ તે સ્પષ્ટ હોતું જોઈએ...' બીજી વાત એ છે કે, આ કામ કરવા માટે ચોખ્ય કાર્યપદ્ધતિઓ ન્યાં અચી, ધરી અને સમજાવી શકાય, એવું એક રચામ હોતું જોઈએ. અને આ કામ એક વ્યક્તિ ન કરી શકે; એ ઢબ તો સરમુખત્યારી ચર્ધ. પ્રચારવેદા કે

રાજકારણથીય એ કામ ન બને. તે કામ તો કેળવણીય થતું જોઈએ. કેમ કે એમાં જ લોકશાહી અને સર મુખત્યારીમાં જે મૂળબેદ છે તે છે. અને તેથી કરી આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણે વિશ્વવિદ્યાલય હોતું જોઈએ અને એ વિશ્વવિદ્યાલય રચાપનાનો સમય યુદ્ધ દર મિધાન જ છે, કેમ કે અત્યારે જ એની બુનિગદ્ માનસિક વાતાવરણ તૈયાર છે; લડાઈ બાદ કદાર પાછા હતા તેવી જ રાષ્ટ્રાભિમાની સંકલિતતામ લોકો વળી બન્ય.

આ પ્રકારના વિદ્યાપીઠનું કામ શું હોઈ શકે તેનો ઉદ્દેશ શો? ક્રીટન કહે છે: 'પહેલું તો આવી વિદ્યાપીઠનો હેતુ એ હોવા જોઈએ કે, જમતન એકતાનો વિચાર પ્રવર્તાવવામાં મદદરૂપ એવાં શૈક્ષિક કામેનું સંગઠન તે કરે, જેથી આજના યુગ જેવી લડાઈઓ ફરી ન ફારી શકે. તેથી, તેને આખરી ધરાદો જોતાં, સામાજિક તથા રાજકીય પ્રશ્નો પ્રત્યે તે ઉપેક્ષા ન ધરાવી શકે, અને તેનું કાયકેય પાય અમર્યાદિત નહિ હોય.'

'તેથી, આપણી કલ્પનાની વિશ્વભારતીનું એક મુખ્ય કામ એ હોતું જોઈએ કે, નવી દુનિયાની આવી રચના સાધવામાં જે ને પ્રશ્નો હોય તેમનું સંશોધન કરવા માટે વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ, અને તે તે પ્રશ્નોના જાણકારો કે સમિતિઓએ કરેલું કામ પ્રસિદ્ધ કરતું જોઈએ. જાણકારોની આવી સમિતિઓની રચના આંતરરાષ્ટ્રીય હોવી જોઈએ, . . . , પણ આનું સંશોધન તેના કામનું એક પાત્રું જ હશે. આ ચોજવાને જે રાષ્ટ્રો ટેકા આપે, તેમના નવજીવનો ને પ્રોત્સાહન શિક્ષણ આપતું એ એનાથી મહાન કામ હશે.'

ઉપરાંત, ક્રીટન કહે છે, શિક્ષકો તથા વિદ્યાર્થીઓ આવી વિદ્યાપીઠોમાં અદલાબદલી થતા રહે, જેથી સતત વિચારવિનિમય આલ્પા કરે. જેમ કે, 'યુદ્ધ બાદ જર્મનીમાં કે બીજે ન્યાં આવી નવી વિદ્યાપીઠ નીકળે, ત્યાં જર્મન વિદ્યાર્થીઓ જાયે, તો યુરોપની શાંતિની આશાના ટકા વધે.' 'આ બધા ઉપરથી એટલું તો દેખાયું હશે કે, આવી વિદ્યાપીઠ સમવાચી હશે એની ચોજના સ્વીકારતા દરેક દેશમાં મુખ્ય શહેરોમાં એનાં કેન્દ્રો હશે, અને એ કેન્દ્રો ભેડે દેશનાં બધાં વિદ્યાર્થી સંકળાયાં હશે.'

'વળી તેવી વિદ્યાપીઠો શિક્ષકવર્ગ નથો પડિન

જ ન હોવાને જોઈએ, જોકે શિક્ષણકારનો મોટો ભાગ વિદ્યાપીઠના દરબજાને શોભાવે એવા શિક્ષકોએ કરવાનો હશે. પણ તે જ લોકોનો આખો શિક્ષકવર્ગ ને બનેલો હોય, તો મોટો ભય છે. . . . અતિ-કેન્દ્રિતતા અને પાર વગરનાં ઉપચારો ને આપણો તબે વિદ્યાપીઠ મરી જાય. (આંતરરાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠની) જેની દિલચાલ કંઈ છે તેના મહત્વની જરૂર ને તેની અમર કરવી હોય, તો તેના સંસ્થાપકોને પ્રેરણા આપે એવી જે જેહાદી ધમશ તેમનામાં હોવાની આશા રખાય, તે આખા વિદ્યાપીઠમાં સંધારવી જોઈએ, અને તેના ચાર્ટરમાં રહીને, જેમને જમતને કાર્થક સંદેશો આપવાનો છે એવા માણસો તેમાં હોવા જોઈએ. આંતરરાષ્ટ્રીય માનસવાળા જમાતમાં ધર્મ-શુરુઓ, ધંધાદારી મહાજનો, વેપારીઓ, શરારો, પત્રકારો, અને રાજકારણીઓ તથા વિદ્વાનો હોય, અને તે ગૃહાંએ પોતપોતાથી બનતો કાજો આ સર્વસાધારણ ધ્યેયના પ્રયત્નમાં આપવો જોઈએ.

આમ ટૂંકમાં કીટન પોતાની સૂચના રજૂ કરે છે.

૨

જેમ સ્વરાજ વગર રાષ્ટ્રીય કેળવણી ન સંભવે તેમ, જીવંત આંતર-રાષ્ટ્રીય માનસ કે તેને મારેની વ્યાપક તમન્ના, અથવા તેમના બળે નીપજી શકતી આંતરરાષ્ટ્રીય રાજસત્તા વગર, સરળ આંતરરાષ્ટ્રીય યુનિવર્સિટી કે વિશ્વભારતી ન તીપને એ ઉઘાડું છે; છતાં, સ્વરાજ સારુ પણ રાષ્ટ્રીય કેળવણી જોઈએ, એ પ્રકારના રચનાત્મક કામ વગર સ્વરાજ ન સંભવે, તેમ આંતરરાષ્ટ્રીય માનસ અને સત્તા સારુ પણ તેના સંકલનરૂપ આંતરરાષ્ટ્રીય કેળવણી જોઈએ, એ પણ એટલું જ સાચું છે, એમ આપણે યનુભવે કહી શકીએ. પણ પ્રશ્ન એ છે કે, ઉપર કહેલી સામી તમન્ના જરા નેટલી પણ છે ખરી? જગતના માત્ર ગોરાં રાષ્ટ્રો જોતાં કદાચ થોડીક જાતની શકાય. પણ એ ગોરા-રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ અથવા 'ગોરા-ભારતી' માટે કદાચ બસ થાય. કીટનનું ઉપરનું જવાબ આ દીકાને પાત્ર હોવા ઉપરાંત બીજું પણ તેમાં એવું છે કે જે આપણે તપાસવું જોઈએ.

ઉલ્લેખધંધા ને બીજું ત્રીજું બધું મોટા પાયે પર અને કેન્દ્રિત હોયે ગોઠવવું, એ પશ્ચિમને કુટેવ પડી ગઈ છે. કીટનની યોગ્યતામાં એ કુટેવની પણ

સારી પોંડે અસર છે એમ, તેનો મુખ્ય મુદ્દો યોગ્ય ને માન્ય હોવા છતાં, કહેવું જોઈએ. તેથી જ કીટને તે વિશ્વ-વિદ્યાલયની વાત કરતા છતાં, સંદેશ એવા કોડશાહી કે એવા ભક્તતા મુદ્દા ઉપર જગતના બે ભાગ કરી, એક જે પોતાને પ્રિય ભાગ છે તે જ વિશ્વ, અને સામેનો ભાગ તે તેનો શત્રુ, એમ જ ગણીને ચાલે છે, વિશ્વવિદ્યાલયનો આવો પાયો, કીટન રાષ્ટ્રસંઘની સામે જે દીકા કરે છે, તેને પાત્ર બને છે. કીટને બાળપણું જોઈવું હતું કે, વિદ્યાલયમાં જે શક્તિ છે તેને રાજકારણીઓ હમેશ પોતાના વળમાં કે કાળજીમાં કરતા જ આવ્યા છે, જેથી તે મારફતે પોતાનું ઇચ્છિત કામ સારી શકાય. તેથી જ ઇંગ્લેન્ડની યુનિવર્સિટીઓ જેવો કાળ તેના જુવાનિયા તૈયાર કરતી રહી છે, અને આજ છેલ્લાં બે ત્રણ સેકાંથી પછાત દેશોને લૂટવાનો જમાનો આવ્યો ને સામાન્ય ઘડવાના મનોરથ જગ્યા, ત્યારે એ યુનિવર્સિટીઓ એને માટે ચોખ્ખું હીણપતવાળું માનસ ઘડવા માટે મથતી થઈ, તેના વિદ્વાનોએ તેને પોષતી વિદ્યાઓ ખીલવી આપી, તેની સરકારોએ તે અર્થે અહળક ધન રેડ્યું. ત્યાંની યુનિવર્સિટીઓને સરકારી તંત્રથી અમુક સ્વતંત્રતા હોય છે, એમ કહેવામાં આવે છે. એ સ્વતંત્રતા રાજકીય પક્ષાપક્ષી પૂરતી કદાચ હશે; પરંતુ આખા રાષ્ટ્રની સામાન્યવાદી લૂંટ તો તે રાષ્ટ્રની જ વસ્તુ બનેલી હોઈ, તેની યુનિવર્સિટીઓ તેનાથી મુક્ત નહોતી. એટલે કીટનની વાત માનતાં છતાં, આ વસ્તુરિચિત તેની આડે આવે છે, તેનું શું? આ પ્રશ્ન કીટનને સૂઝ્યો જ નહિ તે તેના 'વિચિત્ર' મુદ્દાપર જ હલ હોવાથી.

બાકી ખરું પૂછો તો સાચું વિદ્યાલય — ગમે તેવું નાનું કે જૂગોળમયોદિત ભરેને હોય, છતાં — વિશ્વ નેટલી વ્યાપકતાવાળું અને માનવ જ નહિ, જીવમાત્ર કે સૃષ્ટિમાત્ર નેટલી ઉદારતાવાળું શિક્ષણ આપવું ન હોવું જોઈએ? વિદ્યાલયનો અર્થ જ એ છે કે, તે જીવાત્માને આ જગતને માટે જ નહિ, તેની પાસે માટે પણ વિચારતો અને વર્તતો કરે, એવી વિદ્યાશક્તિ આપે. આવી શક્તિ આપવાનું તેનું કામ, તેને આખા જગત નેટલું વ્યાપક બનાવવાથી સારું અશક્ય મનાવું જોઈએ. કેમ કે, એ પ્રકારનું કેન્દ્રિત વિદ્યાપીઠ કે વિદ્યાતંત્ર જગતની રચના

સામે જ દેખાતું જોઈએ. કુટુંબ, પ્રદેશ, રાષ્ટ્ર, જાતિ, ૯૦ નાનવિધ સાંસ્કારિક, ભૌગોલિક, કે ઐતિહાસિક કે પ્રાકૃતિક એકમે એકગતા નથી સૂચવતા — ન સૂચવતી જોઈએ; તેઓ એકમેકમાં ઐતિહાસિકતા સૂચવે છે. એ ઐતિહાસિકતા શા વિરાટ પ્રત્યેની વધારાના દર્શનથી પ્રેરાઈ નાનામાં નાનો એકમ પણ પોતાનું કામ કરે, તો જ જગતમાં આંતર-રાષ્ટ્રીયતા કે માનવવ્યાપી સંગઠન બની શકે. શાંતિ, સ્વરાજ, અને માનવભૂત મારે સ્થિરતા અને ઉદ્ધાર તેમાં જ દેખાય છે. જેને ગાંધીજી 'સ્વદેશી'નો સિદ્ધાંત કહે છે તે આ વસ્તુ છે. મોટા મોટા સમૂહ ધરી સમૂહગત વ્યવસ્થા કરવી, તેમાં માનવપ્રાણી તેનો આત્મા અને હૃદય પ્રુએ એવો પુરેપુરો ભાગ છે; અને આખું તંત્ર એક જગતને નોકરશાહી બની એસે એ સ્પષ્ટ છે. આ બધી બાબતોના વિચાર કરતાં, સાચું એ છે કે, જગતને અનિરોધી રહીને — એટલે કે પોતાની અલગતા ને આપમેળે કે અહંભાવનું રાક્ષસીપણું છોડી દઈ — જ્યાં આપણી કામગીરી પ્રત્યક્ષરૂપે પથરે છે તે પ્રત્યક્ષ ક્ષેત્રમાં એ કરવી, એ આ તત્ત્વનું રહસ્ય છે. પણ તેને જાહેર થું જોવા મળે છે? ઓકસફર્ડ કન્વિન્શન જે હિટલરને માળ જ દે, અને મ્યુનિક-મર્કોન પોતામાં જ વિશ્વ પૂરું થઈ સમજે, અને મુંબઈ-બ્રાસ અંગ્રેજનું ગાયું જ ગાવામાં વિદ્યાર્થી-પણું માને, ત્યાં નેઓ બધાં એકસરખાં પોતાના આદર્શથી બ્રહ્મ થયાં છે એમ માનતું જોઈએ. વિદ્યાલય — નાનું કે મોટું — એટલે જ વિશ્વવ્યાપક દૃષ્ટિથી પોતાનું નાનું કે મોટું કામ કરનારી સંસ્થા. તેથી જ શાંતિનિકેતન જેટલી નાની લાગતી વસ્તુ 'વિશ્વભારતી' હોઈ શકે; કે ગાંધીજીના આશ્રમ માનવમાત્રનું મામ બની શકે, અને એમની વિદ્યાર્થીક રાષ્ટ્રીય હોવા છતાં માનવપ્રેમ અને અહિંસા-સ્તવ જેવી વ્યાપકતા રાખવાથી વિશ્વ માટે છે એમ કહી શકે.

નવાઈની વાત તો એ છે કે, આ ક્રીટનને શાંતિનિકેતનની એટલીય ખબર નથી કે જેથી તે આ ચોપાનિયામાં તેનો ઉદ્દેશ કરે. તેને ગાંધીજીના વિશ્વવ્યાપી પાયા પર તિગારાયેલી કેળવણીના પ્રયોગોનું જ્ઞાન નથી. એનું કારણ એ લાગે છે કે,

તે આજના યુરોપની સંસ્કૃતિના દ્વિપત પાયા અને લૂટેર રાજકારણ, વિલાસી સમાજકારણ અને અધ બ્યક્તિપ્રત્યયી પર બની નથી શક્યો. માનવ્યનું ખર્ચ દર્શન કદાચ એને ન હોય; પોતે જોતને જ માનવ ગણીને સહેજે વર્તે છે એ એને સૂઝવું જ ન હોય, અને પોતે યુનિવર્સિટીનો પ્રોફેસર છે! એ પણ નથી જાતપતું કે, યુરોપમાં યુનિવર્સિટી વગેરે ઘીને રાજકારણ અને ગોરાના યુરોપારનાં દાસ બની ગયાં છે? એટલે, માનવ કૃતિદાસમાં હમેશ બન્યું છે તેમ, ડોક મદા પુરમે જ જગતને ધક્કો આપીને નવે માર્ગે ચઢાવું જોઈ શકે; ત્યાર પછી જ વિશ્વવિદ્યાલયો અને ચાલુ માનવ-દોષોથી રંગાયેલાં એવાં બધાં જગતનો માનવસાંતિનું કામ કરી શકશે. આપમેળે તો, તે જ બીલામાં પડેલાં છે ત્યાંથી કઈ રીતે નીકળી શકે? હિંદની આખી કેળવણીને સાચા સ્વરાજ અને આંતરરાષ્ટ્રીયતાના પાયા પર મૂકી, હિંદને ઉગારી તે દારા જગતમાં એક નવું જ પ્રાણુલન કરવાનું કામ ગાંધીજીએ આદ્યું. પરંતુ તેમનાં એ કેળવણી-વિષયક કામગીરી શી દશા છે? એ પરથી પણ સાર લઈ શકાય કે વિશ્વવિદ્યાલય દારા જ કામ લેવું કાણ છે. તેથી જ ગાંધીજી સ્વરાજસિદ્ધિ માટે રાજકારણમાં જોવાયા; અને આખા રાજકારણને જ એક વ્યાપક કેળવણીનું સાધન બનાવી દીધું. ક્રીટને જાણતું જોઈએ કે, શિક્ષક ધર્મન્યુ અને અને ધર્મન્યુર સાથેના સાધક દેખ તો કદાચ નથી શકિતનો ઉદય થાય. એવા પ્રયત્નો અથવા એનાં બીજા દેશદેશમાં ગુપ્ત અને અણુધૂલમાં પડ્યાં હશે. આજના જડ લૂટેર ઉછાળાનાં વાયરામાં એ બીજા જગી ન શકે; છતાં એ બીજા જ સાચી વિદ્યાર્થીનાં મૂળ છે. શિક્ષણનાં ચાલુ તત્ત્વો તો જડ, મતાનુગતિક, અને લોભ મોહ છર્મીદિનાં પર જન્યાં છે, અને જોઈતું પીરસી પોતાનું કામ ચલાવે છે, એ વસ્તુસ્થિતિ છે; એમાંથી જીવરતું એટલે નવું દર્શન પામવું. ક્રીટન એ વસ્તુ બુક્કીને વાત કરે છે. બાકી, સમાજને ઉદાર એવી મૂળશક્તિ શિક્ષણ શા ધર્મ જ છે. પણ તેને કોણ ઉગારે? કોણ પધરે? પ્રતિદાસમાંથી જવાબ એક જ છે — નવું દર્શન અને તેનો પ્રવર્તક.

‘નારીની સાધના’

[શ્રી. સિતિમોહન સેન છેલ્લી વાર ૧૯૪૦ ના ઓક્ટોબરમાં અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે તેમને મળસકે પૌતાને મુકામે પ્રવચન કરતા હતા. છેલ્લે દિવસે ત્યાં આવતી બહેનોને લક્ષમાં રાખીને ‘નારીની સાધના’ વિષે તેમણે એ વાત કહી હતી તે સ્મૃતિ ઉપરથી લખી કાઢવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે. એમાં બંને કન્યાઓના જવાબ એક એક રત્ન જેવા ફુલાના રૂપમાં હતા, પણ એકપાડી ન હોઈ હું તે બધા ચાદ રાખી શક્યો નથી, એટલે અહીં તેનો અર્થ જ આપ્યો છે. —નં.૦]

સંત દાદુ દયાળને નાનીઆઈ અને માતાઆઈ નામે બે કન્યાઓ હતી. ત્યારે તેઓ પરણ્યા લાંબક ઉંમરની થઈ ત્યારે માતાપિતા તેમનાં લક્ષ્યો વિચાર કરવા લાગ્યાં. આને પણ બે છોકરી મોટી થાય છે, તો માળાપને ચિંતા થવા માંડે છે, તો તે પ્રાચીન જમાનામાં તો પૂછવું જ શું? પણ આ સંસારી સાધુની બંને દીકરીઓએ તો કુંવારી રહેવાનો નિશ્ચય કરેલો હતો. આને પણ છોકરીઓને કુંવારી રાખવાની માળાપોની દિમ્ભત ચાલતી નથી, તો તે જમાનામાં તો ક્યાંથી જ ચાલે? વળી કુંવારી રહેવામાં છોકરીઓમાં પણ આજના કરતાં તે જમાનામાં વધારે દિમ્ભત બેઠતી જ હશે તો.

આ બંને બહેનોને લગ્ન કરવાનું સમજવવાના અનેક પ્રયત્નો થયા. પહેલાં તો એમના પિતાએ જ એમને કહ્યું, ‘બેટા, હવે તમે મોટી થઈ છા. તમારે હવે લક્ષ્યો વિચાર કરવા બેઠોએ.’ ત્યારે આ પુત્રીઓએ જવાબ આપ્યો, ‘પિતાજી, તમારી સાધનાધારા અને વંશધારા બંને સાચવવાં અમારે માટે શક્ય નથી. ગમે તે એક જ અમારાથી સચવાય એમ છે. તો એમાં કયું શ્રેષ્ઠ? અમે તો તમારી વંશધારા આગળ મલાવવાને બદલે સાધનાધારા જ આગળ ચલાવીશું.’

પછી પિતા શું બોલે?

આ પછી માતાએ એમને સમજવવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને કહ્યું, ‘બેટા, આપણે સ્ત્રીઓને વળી સાધના શી? એ તો પુરુષોને શોભે. આપણે તો આપણો સંસાર ભરો. તમે હવે ઋતુ સંસાર માંડો.’ પુત્રીઓએ જવાબ દીધો, ‘માતા, સંસાર બે માંડવો હોય તો સંસારમાં મન બેઠોએ. અમારું મન તો તપશ્ચર્યામાં — સાધનામાં છે. મન વિનાતો વિવાહ એ તો વ્યભિચાર જ કહેવાય.’

માતા પણ પાછી પડી. આ બંને બહેનો ઉપર

એમના ભાઈની ખૂબ અસર હતી; તેના પ્રોત્સાહનથી જ બંને સાધનાને માર્ગે ચડી હતી. માતાપિતાએ એ ભાઈને પણ કપડો આપ્યો કે, હે હવે, બહુ ચડાવી મૂકી છે તે બે. ભાઈને પણ થયું કે, લાવને હું પ્રયત્ન કરી બેઠું.

તેણે જઈને બંને બહેનોને કહ્યું, ‘બહેન, તમે સાધનામય જીવન ગાળવા માગો છો એમાં તો કંઈ ખોટું નથી, પણ મારે માત્ર એક જ વસ્તુ વિશે તમને પૂછવું છે. માણસની દેહની ખૂબ કંઈ જેવી નથી નથી હોતી. એ હુધા ખૂબ પ્રયત્ન હોય છે અને એને જીતવી એ અતિ મુશ્કેલ વાત છે. માણસનો સ્વભાવ જ અધોગામી છે. તો એ અધોગામી સ્વભાવને જીતી શી રીતે?’

સારે આ બહેનોએ જવાબ આપ્યો, ‘ભાઈ, તું અમને એમ પૂછે છે કે અમારામાં રહેલો શિવ (દેવી અંશ) અમારા જીવ (પાશ્ચી અંશ)ને શી રીતે જીતી શકશે? — માનવની સ્વાભાવિક ગતિ એ અધોગામી છે તેને અમે ઊર્ધ્વગામી શી રીતે કરીશું? એ તો ખૂબ મુશ્કેલ છે. ‘દીપ લગાય તેલ જસ ચડિ દે.’ તેલની સ્વાભાવિક ગતિ અધોગામી જ છે. કોઈ પણ પ્રવાહી નીચે જ વહેવાનું. પણ ત્યાં વાટતે મોટે દીવો પેટાઓ કે તરત જ તેલની ગતિ ઊલટી થઈ જવાની — ઊર્ધ્વ ગતિ થઈ જવાની. તે નીચે જવાને બદલે ઊંચે ચડવા માંડવાનું. એમાં મુશ્કેલી શી?’

ભાઈ શો જવાબ આપે?

આમ ભાઈ પણ સમજતી ન શક્યો, એટલે પછી સખીઓને માથે એ કામ આવી પડ્યું; તેમણે જઈને કહ્યું, ‘બહેન, સ્ત્રીઓએ તે કદી સાધના કરી છે? આપણાથી તે વળી સાધના થતી હશે? માટે તમે એ વાત પડતી મૂકો અને પરણી જાઓ.’

બહેનોએ જવાબ દીધો, ‘બહેન, સ્ત્રીઓને

મારનાર સ્ત્રીઓ જ હોય છે. સ્ત્રીથી કશું થાય નહિ, સ્ત્રી તો નમાલી, એવું કહેતાં તમને શરમ નથી આવતી? અને તો પૂછીએ છીએ કે જગતે સ્ત્રી પાસે માંગ્યું છે. ક્યારે? જગતે ક્યારે સ્ત્રી પાસે ઉચ્ચ વસ્તુનો દાવો કર્યો છે કે સ્ત્રી તે આપે? સ્ત્રી પાસે એવી માગણી થઈ હોય અને છતાં તેણે તે પૂરી ન કરી હોય તો ખરું કે સ્ત્રીથી કશું થતું નથી અને થવાનું નથી. પણ એમ ને એમ શા માટે સ્ત્રીને વગોવો છો? 'નારસે કહ્યું હોત નહીં; અસ દાસ કહ્યું આહી?' એ તો જેમ ગોરખે જઈને મત્સ્યેન્દ્ર પાસે માગણી કરી તો મત્સ્યેન્દ્રને આપવું પડ્યું.

પ્રસંગ એવો છે કે મત્સ્યેન્દ્રનાથ એ ભારત-વર્ષના અતિ પ્રસિદ્ધ યોગી હતા. ખૂબ ઉચ્ચ ભૂમિકાએ ચડેલા હતા. એમને ગોરખનાથ નામે એક શિષ્ય હતા. મત્સ્યેન્દ્રનાથ ફરતા ફરતા કામર દેશમાં જઈ ચડ્યા. હાં તો સ્ત્રીઓનું જ રાજ્ય. માં ગયા પછી આસ્વાવધતા આવતાં મત્સ્યેન્દ્ર ખૂબ ભાગવિભાસમાં રૂળી ગયા: તેમની ખૂબ અધોગતિ ઈર્ષ્ય; આખો વખત સ્ત્રીઓમાં જ પડી રહેવા લાગ્યા. ત્યારે ગોરખનાથને કાને આ વાત આવી ત્યારે તેને તારાવાર દુઃખ થયું. તેણે નિષ્કપ કર્યો કે મારે તારા ગુરુને પાછા ઉપર લાવવા. તે તરત જ કામર શ જવા ઉપડ્યો. ત્યાં પહોંચી તેણે મત્સ્યેન્દ્રને જણાવ પ્રપત્ન કર્યો, પણ એને કોઈએ અંદર જવા ઇવા નહિ. આખરે એણે દેવડીએ પડેલા નગરા પર ચોખ ચલાવ્યા અને તે અવાજ સાંભળી મત્સ્યેન્દ્ર એકદમ બહાર આવ્યા.

'કાણુ છે?'

'જગ મહેન્દર, ગોરખ આયા.'

પોતાના શિષ્યને આટલા દરના પ્રદેશમાં આવેલા બોઈ ગુરુનું વાસવ હવે જરા પસંદ્યું. પૂછ્યું, 'તું છે? કેમ આવ્યો છે?'

'મારે તમારી પાસે ઉપદેશ ભેઈએ છે.'

મત્સ્યેન્દ્રે નિખાલસતાથી અને ઊંડા દર્દથી કહ્યું. 'બેટા, હવે આ કંઈ પહેલાંતો મત્સ્યેન્દ્ર રહ્યો નથી. હું તને ઉપદેશ નહિ આપી શકું.'

'તે ન સાંભળે. આપવો જ પડશે. હું તમારા શિષ્ય છું, તમે મારા ગુરુ છો. ગોરખ મારે અને મહેન્દર ના પાડે એ બંને જ નહિ.'

બસ, મહેન્દર જાગી ગયો. તેનું ભોમશ્વન કાણમાં સાપની કાંચળીની જેમ ઊતરી ગયું. આગકનો જન્મ થયા પછી તેની નાડી માતાની નાડીથી સ્વર્ગ થઈ જાય છે, માતાનાડીનો સમય જેમ બંધ થઈ જાય છે, તેમ પલકમાં મહેન્દર પાછો પુરંબરનો મહેન્દર થઈ ગયો અને ગોરખની સાથે ગાલી નીકળ્યો. અહીં જેમ શિષ્યે દાવો કર્યો તો ગુરુએ પાતળા મેળવી તેને સતોવવા પડ્યો, તેમ સ્ત્રી પાસે જે માગણી કરવામાં આવે તો તે પણ જરૂર સતોવે. માણસ પોતા પાસે પણ નેટલી માગણી કરે તેટલું જ એને મળે."

હવે સખીઓને પણ કશું કહેવાનું રહ્યું નહિ.

હાહુ દયાળના એક બકત રાજ ભગવંતદાસ કરીને હતા. તેમણે આ બહેનોને સખાવવાનો પ્રયત્ન કરી લેવો. તેમણે કહ્યું, 'સ્ત્રી જતે કામળ છે. એનાથી કોર સાધના નહિ થઈ શકે, માટે તમે છુદ છોડી દો.'

ત્યારે બહેનોએ જવાબ વાલ્યો, "અંકુર કામળ હોય છે, ફૂંપળ કામળ હોય છે, પણ એ જ કામળ ફૂંપળ 'પાખણકો માખણુ કરે ગોંઠ ગોંઠ લદારાઈ'—પર્યંત જેવી કાણુ ઝાગાએને બેઠીને તેની મરિયાંને નવપલ્લવથી મર્મરિત કરી શકે છે, અને એ જ કામળ અંકુર ધરતીના પડને ચીરીને ઉપર આવે છે. એટલે સ્ત્રીઓ કામળ છે એમ કહીને સ્ત્રીઓ નિર્મળ છે એવું સાબિત કરવા મથશે નહિ."

પણ આ રાજ એમ હારે એવા નહોતા. એ જુદાએ નવો પ્રશ્ન પૂછ્યો. 'બહે. પણ તમે દશ નાની છોકરી છો, તમારી તે શક્તિ કેટલી? સાધના કેટલી? ગળું કેટલું?'

બહેનોએ કહ્યું, "મહારાજ, બીજ કેટલું નાનું હોય છે! અગ્નિનો તણુઓ કેટલો નાનો હોય છે! અને છતાં એ બીજ જ ધરતી નીચે દળાયું હોય છે ત્યાંથી એ બાધાને વટાવીને, પોતાનો માર્ગ કરીને સૂર સાથે પોતાનો બાહુ વિસ્તારે છે; એ અગ્નિનો તણુઓ જ પ્રમળ જ્વાળા પ્રગટાવે છે—લાડકોનો ખડકો નકામે હોય છે. બાધાને છતવી એનું નામ જ પ્રાણુ—'બાધાગિત નિત પ્રાણુ.'"

આટલાથી પણ રાજ ધરાયો નહિ. એમણે વજ્ર પ્રશ્ન કર્યો, 'પણ તમારી સાધનાની રીત તો જરા બનાવો.'

ત્યારે આ બહેનોએ કહ્યું, “સાધનાની વળી રીત શી? સાધના એ તો સ્વાભાવિક વસ્તુ છે—સહજ વસ્તુ છે. એ કાંઈ ભારી બાંધીને બળબળતીથી પાળવાની વસ્તુ નથી. શિશિર ઋતુમાં વૃક્ષોમાંથી નવપક્ષવ કુટાડવા માટે કાંઈ લાખો કુઠારી ચલાવે પણ ડાળી બેઠીને એક પણ કૂંપળ ન કાઢી શકે. પણ બધાં વસંતનો મલયસમીર વાવા માટે કે લાગણી જ કોમળ કૂંપળો એ ડાળીઓને બેઠી બેઠીને ડોકિયાં કરે છે.

‘હારે લાખ કુઠારી તૈક છતે મલયસમીર’—એમ અમારી સાધના પણ મલયસમીર જેવી સહજ જ હતી.”

કશું જ ન આશ્ચર્ય ત્યારે રાજ્યએ એક છેલ્લો

પ્રશ્ન પૂછ્યો, ‘સારું. પણ તમારી સાધનાનો ક્રમ—plan—યોજના શી છે તે તો મને કહો.’

ત્યારે એ બહેનોએ કહ્યું, ‘આગળથી—તૈયાર કરેલા નકશા પ્રમાણે તો મકાનો જ ચણી શકાય, ઝાડ ન ઉગાડી શકાય. ઝાડ તો પોતાની—સ્વૈર સહજ—રીતે જ બીજે. તેમ સાધના અને જીવનનો પણ નકશો તૈયાર ન હોય; એ તો જીવંત વસ્તુ રહી એટલે એ તો બીજે—પોતાની સહજ ગતિએ વધે અને વિકસે.’

રાજ્યની અને સૌની ખાતરી થઈ ગઈ કે, આ બહેનોને પોતાના નિશ્ચયમાંથી ચળાવવી એ અશક્ય પણ છે અને અનાવશ્યક પણ છે.

નગીનદાસ પારેખ

ન્યાયમૂર્તિ રાનડે-૬

રાનડેની પૂનાથી નાસિક બહી ચતાં પૂનાવાસીઓએ બારે દેશે તેમને વિદાય આપી. રાનડેને પૂનાથી દૂર ખસેડવાથી પૂનાનું ભહેર જીવન ગૂંચળાઈ જતો એવી સરકારની ધારણા હતી. પણ રાનડેએ પ્રગટાવેલી જ્યેષ્ઠ એમ એકાએક હોલવાઈ નવ્ય તેવી ન હતી. બહલીને લીધે પૂના સાથેના તેમનો સંબંધ સાવ તૂટી ગયો એમ પણ ન કહેવાય. બીજું, તેમને આ દેશવટો લાંબા કાળ સુધી ટક્યો પણ નહિ. અને ત્રણ વરસમાં જ તેઓ ફરી પૂને શી રીતે આવ્યા અને પૂર્વવત્ ત્યાંના સાંસ્કૃતિક જીવનના સૂત્રધાર બન્યા, તે આપણે આગળ જોઈશું.

૧૮૭૮ના ભનેવારીમાં રાનડે નાસિક ગયા, પણ પોતાનાં કૌટુંબિક કામોની વ્યવસ્થા કરવા માટે તેમ જ સતત પરિશ્રમને લીધે ફીજીય યથેલી તબિયતને આશ્રમ આપવા માટે રત્ન લઈને ફેબ્રુઆરીની રાત્રીઆતમાં જ તેઓ પૂને આવ્યા. કામની વાલુમાંથી આરામ મળતાં જ તેમની તબિયત એકાએક લયકી ઊઠી અને વિષમજ્વરના હુમલાથી પડકારીને તેઓ પગારીવશ બન્યા, અને આ માંદગીમાંથી તેઓ ઊતરશે કે કેમ એવી ચિંતાના ઓળા સર્વત્ર ફેલાયા.

આપણે જોઈ ગયા કે, રાનડેના ધાર્મિક તથા સામાજિક મતો માટે પૂનામાં સારી પેઠે વિરોધ હતો અને ફાનનંદ સરસ્વતીના સરપંચ વખતે પૂનાના લોકોએ તેમની કેવી રેવડી કરી હતી. પણ રાનડેને કોઈના પ્રત્યે પણ રાજ-લાવ ન હતો અને લોકહિતવાં કાર્યોમાં તેમની સતત બાંદ મજબ કરતી તેથી મતભેદનો પ્રશ્ન લોકો સાવ

બૂલી ગયા, અને ‘પ્રભુ આ મહાપુરુષને દોષાધિષ્ઠ બધો’ એવી એકમાત્ર ભાવના તેમના મનમાં પ્રબળ બની, અને લોકોનો સતત પ્રવાહ તેમના ધર તરફ તેમની માંદગીના સમાચાર બહુવા વહેવા લાગ્યો. તેમની તબિયત વિષે સાવ જ નિરાશા પેદા થઈ ત્યારે લોકોએ પોતાના ઉપાર્ય દેવતા આગળ અનુક્રાંતો રાજ કર્યા અને મહારાષ્ટ્ર તથા જુનરાતમાં પણ ફેટલેક ટેકાણે તેમના આયુરારોગ્ય માટે ભહેર પ્રાર્થનાઓ કરવામાં આવી. આપણે ત્યાં સાંસ્કૃતિક કાર્યકર્તા માટે આવી ભતની લાગણી આટલા બ્યાપક પ્રમાણમાં આજીવે પ્રથમ વાર જ જ્યેષ્ઠ થઈ હતી. માંદગી ખૂબ ગંભીર થઈ હતી તે વખતે પણ રાનડેની માનસિક સ્વસ્થતામાં ખસેલ પડી નહિ. તેમણે ચારિત્ર્યવાન બ્રાહ્મણને બોલાવી તેની પાસે ‘વિષ્ણુસહસ્રનામ’નો અખંડ પાઠ ચાલુ કરાવ્યો અને ઉત્કરની વિવિધ વિશ્વતિઓનું શ્રવણ અને સ્મરણ રાત્ર કહ્યું. તેમની ઉંમર ૩૬ વરસની હતી. સાંસ્કૃતિક ક્ષમમાં પડવાને તેમને માત્ર છ વરસ જ થયાં હતાં. એટલામાં તેમણે પોતાના ચારિત્ર્યબળથી લોકોનાં મન ઉપર આટલી છાપ પાડી એ જેવી તેવી વસ્તુ તો નથી જ. એમના ચારિત્ર્યનાં પાસાં વિવિધ હતાં અને તેમણે જે દેવી સંપદ કેળવી હતી તેને તો સ્વતંત્રપણે વિચાર કરવા પડે. એટલે એ વિચાર હાલ સુલતવી રાખી તેમની જીવનકથાનો પ્રવાહ આપણે આગળ વધારીએ.

રાનડેનું નાસિકનું સ્થલાંતર ખીટ રીતે ગમે તેટલી અનિષ્ટ વસ્તુ બની હોય, પણ એક રીતે ખાસ ઉપકારક

નીવડચું. રાનરેતું બીજ વારનું લમ થયું તે વખતે વધુ રમાબાઈની ઉમર કેવળ ૧૧ વરસની હતી તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. એક સારા ખાનદાનનાં હોવા માટે જ તેમની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. લમવિધિ થયા પછી તરત જ, પોતાને યોગ્ય એવી સહધર્મચારિણી તૈયાર કરવા માટે, રાનરેતે તેમને તાલીમ આપવાનું નક્કી કરી એકઠા પૂઠાવવાનું કામ ભતે શરૂ કર્યું. એ જાનાનામાં શ્રીકૃષ્ણજી માટે અનુકૂળ વાતાવરણુ તો હતું જ નહિ. અને એકે રાનરેનાં બહેનને તેમના પિતાએ લગી વાંચી શકવા નેટલી કેળવણી આપી હતી, તોપણ આ નવ-પચિસીત વયને પોતાના પતિ પાસે બેસી બાજુની બેવા તે તેમ જ તેમનાં સાવકાં માતા બાએ જ તૈયાર હતાં. તેમને તેમાં પોતાની આમન્યાનો ભંગ થતો લાગતો. એટલે વધુ રમાબાઈ પોતાના પતિની ધૃત્યને કોઈ પણ રીતે નિષ્ફળ બનાવી દે, પતિને મોઢે હાથે હા બાજી કરી કરે જ નહિ, એવી સલાહ આપવા લાગ્યાં; અને એ સલાહ કામ કરતી નથી એમ જોઈને તેમણે વિવિધ પ્રકારે તેમની કનડગત શરૂ કરી. રમાબાઈની રિયતિ તો સૂઝી વચ્ચે સોપારી જેવી થઈ. આખો દિવસ પરની વડીલ સ્ત્રીઓની સોલતમાં પચાર કરવાનો અને રાતે પતિ પાસે બેસી પાઠ તૈયાર કરી તેમને સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરવાનો. તેમને પોતાને બાજુવાની ખૂબ દોશ હોવા છતાં એ કામ દિવસે દિવસે વધારે મુશ્કેલ બનતું હતું. પતિને સાચી વાત કહેવાય નહિ, તેમ જ અભ્યાસ પડતો પણ મુશ્કેલ નહિ. પતિ આવે ત્યારે પ્રસન્ન થઈ રાખવાનું. તેમના પિતાએ આપેલા ઉપદેશનું એક વાક્ય તેમણે હૃદયમાં કોતરી રાખ્યું હતું : 'ચાકી કદી ખાઈશ નહિ. ચાકી ખાવાથી એક કુટુંબ તો શું પણ મોટાં મોટાં રાજ્યો પણ પાપગાદ થયાં છે.'

એમની આવી કફોડી રિયતિની રાનરેને ભણુ થઈ ચૂકી હતી અને તેમને પણ ભારે મૂંઝવણ અને માનસિક વેદના યતી હતી. પોતાનાં સંસ્મરણોમાં શ્રી. રમાબાઈ લખે છે, 'આની જ રીતે જો વધારે દિવસ ચાલત તો ગાઢા મુસીબતે મન ઉપર રાખેલો કાળુ દડો ભત અને બારે લપાટ ચાત. પણ ગળાડું નસીબ સાડું કે ટૂંક વખતમાં જ ગમતી જલદી નાસિક થઈ.' એટલે માંદગીમાંથી સાબ થઈ રાનરે પત્ની રમાબાઈ તથા બે સાવકા બાઈઓને લઈને નાસિક ગયા અને રમાબાઈને રવતંત્ર વાતાવરણુનો લહાવો અને પોતાના અભ્યાસમાં ઉત્તમગતી અપાટબેર આગળ વધવાની તક સંપાદ્યાં.

નાસિક ગયા પછી ત્યાં પણ પોતાની રાષ્ટ્રલિપ્તવધ્ક પ્રવૃત્તિઓ રાનરેએ શિથિલ થવા લીધી નહિ. ઊલટું નહું ક્ષેત્ર મળતાં ત્યાં કઈ નવી વસ્તુઓ હાથમાં લેવા જેવી છે તેનું તેમનું ચિત્તન ચાલુ જ હતું. તેમની પાસે

એક ઉપદેશવાર લેખો પોતાનાં હસ્તલિખિતો તેમ જ જાણેલાં પુસ્તકો લઈને તેમના અભિપ્રાય માટે આવતા, તેથી લેખકોને નહીં હાડગારીઓની તેમને સારી પો ભણુ થઈ હતી. એટલે સારા લેખકોને સહાય મળે અને મરાઠી સાહિત્યનો વિકાસ થાય તે માટે એક સંસ્થા સ્થાપવાનું તેમણે નક્કી કર્યું અને 'મરાઠી ગ્રંથોત્તર મંડળી' નામની એક સંસ્થા 'ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, બોધા ચરિત્રો, ધર્મ, રાષ્ટ્રધર્મ' . . . 'ઇત્યાદિ વિષયોને લઈને પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવાના ઉદ્દેશથી સ્થાપવાની ન્દેશવાર કરી, અને એ માસની રત્નમાં પૂત્રે આવતાં તેની રીત-સરની સ્થાપના કરી. પુસ્તકો પસંદ કરવા માટે પણ વિકાસ શુદ્ધરથોની એક સમિતિ નીમી અને ૫૦૦ શ્રાદ્ધ મળતાં સંસ્થાનું કામ શરૂ કરવાનું કરાવવામાં આવ્યું. મરાઠી ગ્રંથકોશનું એક સંમેલન પણ આ જ મે માસ દરમ્યાન રાનરેની પ્રેરણાથી ભરવામાં આવ્યું; પણ તે ખાસ સફળ થયું નહિ. ઉપસંહાર દાખલ કરેલા બાપજીમાં રાનરેએ 'સંસ્થા કાઠીને તે લોપ થાય તો પણ તેથી ઉવટે લાભ જ છે' એ શબ્દોમાં પોતાનો આશવાદ બ્યક્ત કર્યો હતો.

મહારાષ્ટ્રમાં ગ્રંથકોશને સહાયશૂત થવાના દેનુથી ઉપર જણાવેલી સંસ્થા સ્થાપાઈ તે જ વખતે અલેક્સાન્ડર વાલ્કરે જોશી ઉર્ફે સાંસ્કૃતિક કામ કલકત્તામાં પત્રકારો સંમેલન ભરવાની પ્રમાણમાં પડયા હતા. કલકત્તામાં આ સંમેલનને અંગે આગેવાનોનીચો વાત ચાલતવાને મુદ્દેન્દ્રનાથ બેનરજી હતા. હિન્દના બધા પત્રકારોનું એક સંમેલન ભરવાનો વિચાર પત્તાની સાંસ્કૃતિક સમાજના ચાલકોએ કર્યો અને તે મુજબ એવું એક સંમેલન તેમણે કલકત્તામાં ગાંધી, હોડ' સિંહે જાપાને ગુજબાવી દેવા પાડેલો કાયદો એ આ સંમેલન ભરવાનું ટાકાતિક નિમિત્ત ગણાય. આ કાયદાના નિયેધને નિમિત્તે બધા પત્રકારોને એકઠા કરી તેમનું એક સંગઠિત બળ બેઠું કરવાની કલ્પના રાનરેની હતી. હિન્દી રાષ્ટ્રના ધડતર માટે રાષ્ટ્રીય જાતવિવેચન, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ, તથા રાષ્ટ્રીય ધર્મસંસ્થા (national press, national education & national church) એ ત્રણ વસ્તુઓ જરૂરી છે, એમ રાનરેએ દિલ્હ આગરકર ઉપર લખેલા કામગીમાં સ્પષ્ટ પણે કહેલું છે. પત્રકારોમાં રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના વેદી કરવા માટે દિલ્હ સાહેબનો કાયદો એક મુદ્દત તક હતી અને એ તકનો લાભ લઈ કલકત્તામાં સંમેલન ભરવામાં આવ્યું. એ સંમેલન પૂરું થઈ સાંસ્કૃતિક કામ દરતા ફરતા પાછા આવ્યા પછી મુંબઈમાં પણ એવું જ એક સંમેલન ભરવામાં આવ્યું. પંજાબમાં પણ એવું સંમેલન ભરવાનો કામગી પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં તેમણે સ્પષ્ટ થયા નહિ. પત્રકારોને સંગઠિત કરવાનો આપણે ત્યાં આ

પ્રથમ પ્રયત્ન મણાય.

આ સંમેલનના ઠરાવો પાછળ આખા દેશનો લોકમત છે એ સરકારની નજર ઉપર ઠસાવવા, રાનડે જ્યારે એ માસમાં પૂને આવ્યા ત્યારે સાવજનિક સંસ્થાના કપકમથી પૂનાના નાગરિકોની એક બહેર સભા યોજાવવામાં આવી અને તેમાં જાપાને ગૃહજાવનાર કાયદાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો. આ સંસ્થામાં રાનડે સાથે ખીન્ન સરકારી અમલદારોએ પણ હાજરી આપી હતી. નિષેધનો ઠરાવ રાનડેએ જ પઢી આપ્યો અને તે વાદસરોયને મોઢલવામાં આવ્યો. દિન્દી પ્રભમાં રાજદ્રોહની સરકારને જે મંથ આવી અને જે માટે આ કાયદો કર્યાનું સરકાર જણાવે છે તે માટે કરો જ આધાર નથી, એમ આ ઠરાવમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું.

હનાજાની રત્ન પૂરી થતાં રાનડે પાછા નાસિક ગયા. સભાઓ, બાથઓ દ્વારા લોકશક્તિજન્ય કાયદુંમ તો શરૂ થઈ ચૂક્યો જ હતો; પણ નાસિકમાં કાયતાલય, નમર-ભવન (રાઈનહોલ), પ્રાર્થનાસમાજની શાખા, વગેરે રચાયત્ત કરવાનાં કામે પણ તેમણે હાથમાં લીધાં. નાસિક પૂના કરતાં પણ વધારે સનાતની વિચિત્રાઈ એક શહેર અને તેમાંથી વળી તીર્થસ્થ રહ્યું! એટલે રાનડેની ધાર્મિક તેમ જ સામાજિક સુધારાની હિલચાલથી ત્યાંનું વાતાવરણ સારી પેઠે ગરમ થયું. ત્યાંના સનાતની શાસ્ત્રીખંડિતો, ગોશ્વમહારાજો, વગેરેમાં નરી જડતાનું વાતાવરણ જોઈને તેમણે અંગ્રેજ વિદ્યા વિષેના પોતાના વિચારો એક બહેર બાથજીમાં ભક્ત કર્યા. તેમાં આપણી બહોજવાસીના વખતમાં પણ આપણી વિદ્યાઓ બાક્યાવરણમાં જ હતી; શંકુકના વધનો દાખલો આપી રામરાજ્યમાં પણ પ્રભની સ્થિતિ બહુ સારી ન હતી; આપણા રાજ્યકંડિતો રાજ્યોની ખુશામતમાં જ પોતાના જીવનની ઇતિકતવંતા માનતા, તેથી આગળ કશું કાંઈ તેમને દેખાતું નહિ, અને આજે તો આપણી સરકારની સાવ જ વિષનાવરણ થઈ છે; વગેરે કહ્યાં સત્યો સંજ્ઞાથી લોકોને સારી પેઠે વિચાર કરતા કરી ચૂક્યા. વધારામાં તેમણે જણાવ્યું કે, આજે તો ગણસમાજને સાચું જ્ઞાન મેળવતું હોય તે તે માટે અંગ્રેજ વિદ્યા — આધુનિક વિજ્ઞાન, સમાજ-શાસ્ત્ર વગેરે જણવાના સાધન તરીકે — શીખા વિના બીજો ઉપાય નથી. અહીં અંગ્રેજોનું રાજ્ય છે એટલે નોકરી મેળવવા માટે કે અંગ્રેજ અમલદાર સાથે હરતપૂતન (રોકહેન્ડ) કરવા માટે અંગ્રેજ વિદ્યા આપણે હાંસલ કરવી જોઈએ, એમ હું નથી કહેવા માગતો. પણ તે વિદ્યા પોતાની કરી લઈ આપણા ગદાન દેશકાલમાં તેનો ઉપયોગ કરવાનો છે, એ વસ્તુ સદતઃ ધ્યાનમાં રાખી આપણે અંગ્રેજ વિદ્યા કેળવવાની છે, એવી ખાસ ચેતવણી તેમણે આપી.

આ જ વરસે જેની લીધેલ રાનડેને ધણી વખતથી ખટકતી હતી એવું એક ત્રૈમાસિક સાવજનિક સંસ્થા તરફથી શરૂ કરવામાં આવ્યું. સભા તરફથી બહેર હિતનાં કામે સરસ રીતે ચાલતાં જ હતાં. તેથી લોકહિતના પ્રશ્નોને અંગે પોતાનો મત ભક્ત કરવા તેમ જ દેશના રાજનીય, આર્થિક ઇત્યાદિ પ્રશ્નોને અંગે લોકોમાં જ્ઞાનપ્રચાર કરવા માટે એક અખીર વિષયોને ચર્ચતા ત્રૈમાસિકની આવશ્યકતા કચારની જણાતી હતી. તેથી આ વરસના જુલાઈમાં તેનો પ્રથમ અંક બહાર પાડવામાં આવ્યો. મહેલા જ અંકમાં માધવરાવે મુંબઈ સરકારની હુકામ-નીતિ વિષે લખ્યા નિબંધ લખી, એ બાબત સભા તરફથી સરકાર સાથે વખતોવખત જે પત્રવ્યવહાર થયો હતો તે પ્રગટ કર્યો. તેની તે વખતે જ્ઞાતા પર બારે અક્ષર થઈ.

૧૮૭૬નું વર્ષ રાનડે માટે તેમ જ આખા પૂના શહેર માટે બારે ત્રાસદાયક થયું. રાનડેને નાસિક મવાને એક વરસ થવા આવ્યું હતું, એ જ વખતે ગદાન રાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં 'ફડકોના બળનો' નામથી જણીતો થયેલો બનાવ બન્યો.

પેશવાઈના અંત પછી રામોશી, લીલ વગેરે મેમના લોકોએ અંગ્રેજ સત્તા સામે બહારવટું બેઠકાના શરૂ-છવાયા દાખલા મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં મળી આવે છે. જોકે ૧૮૫૭ ના બહોલો બળવામાં મહારાષ્ટ્રે કરી ખાસ ભાગ ભજવ્યો ન હતો. મહારાષ્ટ્રમાં જે બહારવટાના બનાવો બન્યા તેની પાછળ કરી આપક ઇન્ડિસ્ટ્રી કે સમજણ નહિ જેવી જ હતી, તેથી બીજા સાથે માર્ગ અમુકાવા જેવો જ અનુભવ એ બળવા-ખેરોને થયો. પ્રત્યક્ષ પરિણામની દૃષ્ટિએ ફડકોના બળનો કઈ વધારે સફળ થયો એમ તો ન જ કહેવાય — અને એ સફળ થયો હોત તો તે 'બળનો' જ્ઞાને કહેવાતો — પણ એ બળવાનો લોકોને વિચાર કરતા નહીં કરી ચૂક્યા.

વાસુદેવ બળવંત ફડકોના જન્મ ઈ સ ૧૮૫૫ માં

કોંકણમાં પનવેલ વાલુકામાં થયો. પ્રાથમિક શિક્ષણ

કલ્યાણમાં પડ્યું. અહીં પછી તેમણે માનંદ મેડિકલ કોલેજમાં

વેદકોને અભ્યાસ શરૂ કર્યો પણ તે પૂરો થાવ તે પહેલાં

આર્થિક પરિસ્થિતિને લીધે તેમને લડકી દિસાળ ખાતામાં

નોકરી લેવી પડી. પણ નોકરીમાં તેમનું ચિત્ત મોટું

નહિ. આપણો દેશ પરદેશીઓની શુલાભીમાં પડ્યો છે

અને તેની ટાલત કંગાલ બની છે, તેમાંથી તેને મુજબ

કરવો જોઈએ, એ જાતના વિચારો તેમના મનમાં યોગવા

લગ્યા. પરદેશીઓ માટે તેમના મનમાં બારે તિરસ્કાર

વેદ થયો. અને શત્રુને દિવસ એ જ વિચારને લીધે

તેમની જીંધ પણ ઊઠી ચઈ અને તેઓ ખાસજ જેવા બન્યા,

એમ તેમણે અદાદત આગળ કરેલા નિવેદન ઉપરથી

જણવા મળે છે આવી મનોદશામાં નોકરીનો કડવો

અનુભવ તેમને થયો. કાઈ મિત્રની મંદિર માંદગીને પ્રસંગે તેને મળવા જવાની રત્ન ત્યારે તેમણે માગી ત્યારે તેમને રત્ન મળી નહિ અને મિત્રનું મૃત્યુ થયું. આવા અનેક પ્રસંગોથી તેમણે નોકરીનું રાજ્યનાં આપ્તું અને તેમના મત પ્રમાણેના દેશસેવાનો માર્ગ તેમણે લીધો. સરકારી નોકરી દરમ્યાન શસ્ત્રી વાપરવાનું ખપ પૂરતું જ્ઞાન તેમણે મેળવી લીધું હતું. પ્રથમ તો બાપણો દ્વારા બહુલા વર્ગમાં ભરૂતિ આણવાનું કામ તેમણે સારું કર્યું. પણ ૧૮૫૩ ના બળવાને પ્રસંગે હજી સાવ જુવાનો ન હતા; એટલે એવું જોખમ એટલા તૈયાર બહુલાઓ તેમને ન મળ્યા. આથી બહુલા વર્ગ ઉપરથી ફરકેના વિચાર લેવા ગયા. આ જ અસહ્યમાં દખ્ખણના એક્ટોનાં દુલ્લહો થયાં હતાં અને કયાંક કયાંક લૂંટ ને ધારના પ્રસંગો બન્યા હતા. એ પરિસ્થિતિને લાભ લઈ રામેશી, બોલ વગેરે કોમોને હાથમાં લેવાને ફરકેએ વિચાર કર્યો, અને રાજાદામમાં આજીસ નેટલા રામાશીઓ તેમને આપીને મળ્યા. ફરકેના હેતુ તો ખાટો પાડી ધન એકત્ર કરવું, તેને ભેરે વધારે માણસો પોતાના મંદગીમાં લેવા કરવા, અને તેમની મદદથી સરકારને દંડાવવા, એવા હતા. પણ રામેશીઓમાં એવા ધ્યેયનિષ્ઠા હતી જ નહિ. તેઓ તો લૂંટની લાલચથી ફરકે સાથે ભેડાયા હતા; અને ટહોરોએ તો ફરકેને નામે ખાટો પાડવાનું પણ સારું કર્યું.

એટલે ચાલતી ફરકેના બળવાના પડખા સંભળવા લાગ્યા. એટલે ત્યારે ૧૮૭૬ના મે માસમાં રાનડે પૂને જાત્યા ત્યારે ફરકેની તેમ જ તેમના નામથી બ્રીલઓની યોગીની પ્રવૃત્તિ પૂરે જોરામાં હતી. તેથી પૂનાની અસહ્યમાં મહાકોમીમાંથી મિલકતવાળા અનેક લોકો પૂનાને અસરે આવતા હતા; અને બળવાની સારી જોડી દબીકોથી તેમણે પૂનાનું આપું વાતાવરણ બનતી મૂક્યું. અને એકે ફરકેની ખાટોથી પૂનાને ક્યો જ માસ થયો ન હોતો, તોપણ ગમે ત્યારે એ ધાટ પૂના ઉપર આવશે એવી ભીંતિથી આપું શહેર બધમ તો બન્યું જ હતું.

રાનડે પૂને આવે એટલે તેમનું મહાન અનેક ભવની મંજુઓ અને પ્રવૃત્તિઓનું કેન્દ્ર બની જ નવાનું. બહારનામના લોકો પૂને આવતા અને પોતપોતાના કાર્યના અહેવાલો તેમની આગળ રત્ન કરી તેમની ખાસીમાં ભાવિ કાર્ય માટે માર્ગદર્શક સૂચનાઓ માગતા, યા તો તેમની ખાસીથી ઉત્તેજનના બે બોલની અપેક્ષા રાખતા. સરકારના અમલદારોને આ વરતું ભાગ્યે જ ગમે એવી હતી.

એવામાં ૧૩મી મેની રાત્રે પૂનામાં આવેલા પેશવાના જુધવારવાડા અને વિદ્યામળાજવાડા નામના એ મહેલેને એકાએક આગ લાગી અને આખા શહેરમાં ભારે કોલાહલ મચી ગયો. સાર્વજનિક સભાના ચાલકોએ તેમ જ

નાગરિકોએ આગ હોલવવાના કામમાં સરકારી માણસોને સારી યોગ મદદ કરી, અને તેમની મદદને લીધે જ વિદ્યામળાજવાડો કીક કીક બચવા પાર્યો. આજ તો કંડી પડતી અઠ, પણ સરકારના મનમાં ચંકાનો તણબો મૂકી ગઈ. આ આગ પાછળ બહુલા વર્ગનું, બ્રિટિશ રાજ લથલાવી પાડવાનું, રાજાના પૂર્વકનું કાવતરું હોય એવું, એમ તેણે પોતાના મન સાથે નક્કી કરી લીધું, અને તેને ફરકેના બળવા સાથે સંબંધ પણ ભેટી લીધો. તેમાંથી એક્ટો-ઇન્ડિયન છાપાંવાળાઓએ સરકારના સંસ્થાપિતમાં થી હોમનું તેમણે પૂનાના બાલકો જ આ બધા કાવતરા પાછળ છે એમ ઘસારો કરી તેમના ઉપર ખાસ ભપોટો રાખવા સરકારને સૂચના કરી. સર રિચર્ડ ટેમ્પલને તથા તેમની સરકારને વધારે વિચાર કરવાપણું રહ્યું જ નહિ અને પૂના, શહેર ઉપર કમનનો કોરડો વીંઝાવા લાગ્યો. વધારામાં ત્યારે વાડાઓને અત્ર લગાડનાર માણસ રાનડે નામનો નીકળ્યો ત્યારે તો મુંબઈના 'ટાઇમ્સ' લેખા પને પણ માધવરાવ રાનડેનું નામ હતું અને તેવા આશિરવાદ ઘસારો કરવાની રાજ્યત કરી. હવે માધવરાવ જરૂર સરકારના દેખાના ભોગ બનવાના જ, એવી સૌ કોઈની ધારણા થઈ. અને કોઈની ધારણા સાવ ધાવા વગરની તો હતી જ નહિ, એ તે જખતના મુંબઈના ઠાકેમ સર રિચર્ડ ટેમ્પલે રાજનાં આપી વિલાયત ગયા પછી '૧૮૮૦નું હિંદુસ્તાન' નામના પોતાના મંથમાં કરેલા વિધાન ઉપરથી સ્પષ્ટ એકે કામ તેમ છે: 'એ બાલકો આગેવાન અને તેના નજીકના અનુયાયીઓ સરકાર સામે કાવતરું કરી રહ્યા હતા એમાં શંકા જ નથી.'

પણ માધવરાવ સંપૂર્ણપણે સ્વચ્ચિત જ હતા. તેમણે ઝીણવટથી આગ બાળત તપાસ કરી અને સાચી ગુનેગાર શોધી કાઢ્યો. રાનડે અટકાવો તે એક કાર્ય હતો અને પોતે ફરેશી સરકારના પેશાની અસરકાર છપાવવા તેણે ને વાડામાં સરકારી કચેરી હતી તે સળખાવ્યા હતા. આ વાત તેણે કબજ કરી એટલે રાનડેને આગતા પ્રદરણમાં સંકોલવાને અવકાશ રહ્યો નહિ. પણ સરકારનો રોષ કઈ એટલેથી રાંત પડ્યો નહિ. એક અઠવાડિયાની અંદર પૂના એકી પૂલિયા જવાને તેમને દુકમ આપવામાં આવશે. રાનડેની બહોળી વાસ્તવિકપણે ઘાંઘોઈ મારફતે થતી એક્ટી હતી, પણ સરકારને આ જખતે એવી કમી ઝીણવટની દરકાર ન હતી તેણે ઘાંઘોઈના અધિકારની અવગણના કરી માધવરાવને તાબડોલ પૂનેથી અગ્રેશી દીધા. આ એક ભારે અન્યાય છે, પૂલિયાની ત્રમ દવા મારી નળણી આંખને અનુદીન નહિ આવે, ઇત્યાદિ કારણો જુલાઈ બહોળો દુકમ રહ કરવા સરકારમાં આજી દરક

તેમના મિત્રોએ ઉપરાઉપરી રાનડેને કહ્યું, ત્યારે તેમણે એવું કહ્યું કરવાની ના પાડી, અને 'જ્યાં સુધી મારે સરકારી નોકરી કરવી છે ત્યાં સુધી કોઈ પણ બદલાનું કાંઈ વિનંતિ કરવા હું નહિ ભરું; એવા વખત આવશે તો રાજીનામું આપી છૂટો થઈશ, એ માત્ર' હું વધારે પડતું કહ્યું, એમ જણાવ્યું.

ધૂળિયા મથા પછી એમની ટપાલ ઉપર સરકારે ત્રણ મુદ્દો, એ કેટલાક કામગીરી તોડવા વિનાના મળતા તેમાં નીચે ફરકે કે ખીલ મોઈ બદારવટિયાની સહી દોવાની જ, આવા કામગીરી આવતાંવેત રાનડે તે પોલીસ અમલદાર પાસે મોકલી આપતા. આનું બે મહિના સુધી વાહનું ઉભરે ધૂળિયાનો ગોરો આશ્ચર્યજનક કોલર એક દિનસ રાનડેને ત્યાં આવી તેમને પોતાની સાથે ફરવા લઈ ગયો અને તેમની ટપાલ ઉપર પોતે નવર રાખવાનું કામ કર્યા બદલ તેણે તેમની આગળ દિવગીરી પ્રદર્શિત કરી. એ જ વખતે ફરકે દક્ષિણમાં ગામ્પાપુર પાસે પોલીસના દાયમાં આવ્યા, અને તેમની તપાસ થતાં રાનડેનો તેમ જ પૂનાના બ્રાહ્મણોનો તેમના બદારવટા સાથે ફરો સંબંધ નથી એવું સરકારને જણાઈ આવ્યું અને માધવરાવ વિષેના સંશય હોય પામ્યો. આ પ્રકારે બાબત માધવરાવે પ્રસંગવશાત્ ગોખલે આગળ નીચે મુજબ મત વ્યક્ત કર્યા હતા: 'આજની પરિસ્થિતિમાં આવી ગેરસમજો તે રૂઝવે ને પગલે થયા જ કરવાની. આપણે આ જગ્યાએ હોત તે આપણે હાથે વધારે આતંતરપીપ્પલું ચોક્કસ થાત એ શાદ રાખજો.' ખીલ એક મિત્રને તેમણે કહ્યું હતું કે, 'સરકારના મનમાં મને તેટલો સંશય હોય તોપણ કેવળ સંશયને ભેરે તે માત્ર કહ્યું નુકસાન કરી શકવાની નથી. તેથી તે સંશય ધોષે ધોષે, હોય પામશે અને પોતાની જાતનું તેને થયાકાળે જ્ઞાન થયા વિના નહિ રહે.'

ફરકે ગિરફતાર થયા ત્યારથી તેમને કેસ આટી સભ થઈ ત્યાં સુધી પૂનામાં સરકારે લશ્કરી કાંબો આજ રાખ્યો અને આખા શહેરમાં બંધ અને ત્રાસનું વાતાવરણ ફેલાયું. તેની સાથે સંબંધ દોવાના કેવળ સંશયને પરિણમે આટલી દેરાનગર થઈ હોય ત્યાં તે માલુસ સાથે નવા સંબંધ બાંધવા તૈયાર કોણ થાય? ફરકેનો જવાબ કરવા માટે ક્યો વજીલ તેવાર થાય? ઉભરે બીડમાં સંપકાયેલાં એની વધારે ધાનું એ તેમને મત જેવું બન્યું હતું એવા સાવંભનિક કાઠા તે કામ કરવા આવળ આવ્યા. ફરકેએ અખત્યાર કરેલાં માર્ગ મને તેટલો બલભરેલો દોષ તોપણ તેની દેશદાષ સંસાતીત હતી અને તેની આમજ મધું નમનું એઈએ, એવી કાઠની માન્યતા હતી. તેથી ત્યારે ફરકે તેમને, તમારા આ સાદસનું શું પરિણામ આવશે તે બંધો હા કે, એમ પૂછ્યું, ત્યારે કાઠએ વરત જવાબ

આપ્યો, 'પરિણામ વળી શું આવવાનું હતું? સરકાર મારી ઉપર સોંપે ભારો એટલું જ ને? પણ તે મને તેટલી ચરમ થાય તોય વાસુદેવ બળવંત (ફરકે) સાથે ગણેશ વાસુદેવ (જેશી)ને ફાંસીને માંચડે લટકાવવાથી વધારે તે શું કરી શકવાની હતી?' આમ પોતાની ભતને જેખમમાં નાખી કાઠએ ફરકેનું વજીલાતનાનું લીધું, અને કહાય તેથી જ ફરકે ફાંસીમાંથી જતી ગયા અને તેમને દેશનિકાલની સજા થઈ. તેમને એટલ મોકલવામાં આવ્યા, ત્યાં તે ચાર વરસ પછી ગુજરી ગયા.

આવાસન સમજા ફરકેએ જે નિવેદન હતું તેમાં તેમણે પોતાની પ્રજાતિનો ઉદ્દેશ નીચેના શબ્દોમાં જણાવ્યો હતો :

'... આર આર માલુસની ટુકડી એક એક મહિના અગાઉ રવાના કરીને ... આખા દેશમાં નાના નાના બળવાઓ જગાડીશ. આટલું થાય તો અંગ્રેજોના મનમાં ડર પેદા થયા વિના નહિ રહે. ... આવા બળવાઓને પરિણામે તાર, ટપાલ તથા આમજાતિનો વ્યવહાર બંધ પાડી શકશે. ... એટલે એવા ખુલ્લી કરી શકાશે. ... આવા નાના નાના બળવા દેશસરમાં થાય તો. ... ચમકાર જેવું બનશે; અને અંગ્રેજોને કોઈ કાંઈ પ્રત્યક્ષતાકે રાજ્ય રચાવવાનો આપણે હેતુ પાર પડશે.'

ફરકેના જવાબે બદારવટા વિષે રાનડેના સ્પષ્ટ અભિપ્રાય થો દતો તે આપણને જણવા મળત નથી. પણ તેમના ઓરવકારે તે વખતનું સાહિત્ય ફરકેને કોને મત આપ્યો છે કે, ફરકેએ અખત્યાર કરેલાં માર્ગ તેમને મને તેટલો અસંમત દોષ તોપણ તેમની દેશભક્તિ, અંતિમ અધિદાનની લેવારી, ઇત્યાદિ શુભ વિષે તેમને પૂરેનો આદર દતો અને એ શુભેનું રમણજી રાષ્ટ્ર સંપરકનું જેઈએ એમ તેઓ માનતા હતા. દિન્ટી રાષ્ટ્રીય સમાના સંસ્થાપકોને — ખાસ કરીને તેવા જનક લખને — ફરકેના નિવેદનના બળદાશ જરૂર સંખ્યાયા દોવા જેઈએ, અને તેથી જ આવી ભતની શક્તિને વધારે મુરશિત અને કાયદેસર

• રાષ્ટ્રદિત સાધવા મને તે જેખમ જેટલા સાવંભનિક કાઠા લેવાર હતા તેને બીજે એક કાખેલા રીપમાં આપવા જેવો છે. હોઈ વિરનની સરકારે અધ્યાનિરતાન સાથે યુદ્ધ કરવાનું નહીં હતું ત્યારે, અધ્યાનિરતાન જવાની મને વલ મને તો અમીરને મળીને સિદ્ધિ સરકાર સાથે તેની મિત્રતાના સંબંધ રચાવવાનો પ્રયાત કરવા હું તેવાર છું, એમ કાઠએ અંતરે સરકારને લખી જણાવ્યું હતું. એક મદદરવા રાજકારણનો પ્રથમ કોઈ દિન્ટીના દાયમાં સોંપવા સરકાર તેવાર થવાનો એકો જ અંભવ હતો. તેણે કામગીરી શુદ્ધ નિષ્ઠા માટે આજાર માની પોતાની નહીં કરેલી નીતિ પ્રમાણે અધ્યાનિરતાન ઉપર ચલાઈ કરી.

તંત્રબદ્ધ માર્ગ દોરવાના ઉદ્દેશથી તેમણે મહાસભાની રચના કરી, એમ માનવામાં આવે છે.

આજ, લૂટ અને ધોડો તથા ફડકના બળવાથી પ્રભુબ્ધ થયેલું વાતાવરણ, ફડકને દેશનિકાલની સત્તા થઈ અને તેમની એકાદ રવાનગી થવા પછી, રાંત પડયું એટલે રાનડેએ તેમની હાથેશની પદ્ધતિને અનુસરીને એ આખા પ્રજાજનોને બોધ તારવી કાઢી સાવજનિક સભાના ત્રેમાસિક દ્વારા સરકાર અને લોકો આગળ રાખી કહ્યાં. આ બધા બનાવો પાછળ સરકારને જે રાજદ્રોહની ગંધ આવતી હતી તે એટલા ફડકને બાદ કરતાં બાકીની બધી બાબતમાં બિનધારાદાર હતી. ફડકને નાચે લેખાશુ બહારવટિયાઓ ધોડો પાડતા અને લૂંટો કરતા. ધારના અનેક કેસોનું માધવરાવે પ્રયત્ન કરી આ બંધે પુરવાર કરી આપી. લોકોની કંઠાલિપત એ જ આખી પરિસ્થિતિનું મૂળભૂત કારણ તેમને લાગ્યું. અને એ કંઠાલિપત તો સરકારની આર્થિક અને મહેનુહી નીતિને જ આભારી હતી. બીજું, લોકો પારોથી રાત્રી જુટવી હઈ તેમને સરકારે સાવ અસહાય બનાવ્યા છે તેથી પણ તેઓ ધારપાકુઓનો સામનો કે પોતાનું રક્ષણ કરી શકતા નથી. એટલે હથિયારબંધીનો કાયદો શિથિલ કરી લોકોના હાથમાં પ્રતિકારના સાધનો આપવાં એઈએ, એમ રાનડેએ સરકારને બલામજૂ કરી.

આ અવરોધવાના કાળ દરમિયાન રાનડેએ જે પ્રવૃત્તિઓ કરી તેમાંથી બીની આદો રવતંત્રે મોંઘ લેવી થઈ છે. દક્ષિણે બેસત રાહતનો કાયદો બદલ્યો તેમાં રાનડેનો સરકાર અને પ્રજા બેક પડે તરફથી સારા પ્રભાવમાં ફાળો હતો. તેમણે જ તે કાયદાની સતત હિમાયત કરી; અને વખતોવખત તેમાં થયેલા સુધારાઓનું કૈય પણ મોટા ભાગે તેમને જ આપવું થઈ. એ કાયદાનો વિચાર કરી તેમાં યોગ્ય સુધારાઓ સરખવા માટે સાવજનિક સભાએ આ વખતે એક સમિતિ નીમી હતી તેમાં રાનડેએ પ્રમુખ તરીકે કામ કર્યું.

બીજું કામ તે ચિપથુલુકર, ટિજક તથા આચરકર હત્યાદિ જુવાન દેશરોષકેને કેળવણીની નવી સંસ્થા રચાવવામાં સલાહ દોરવાની આપી મદદ કરવાનું. આ નવા લોકોમાંના ચિપથુલુકરે તો છ સાત વરસ સરકારી મોકલી કરી હતી, અને પોતાની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં જ્યારે તે નડતરરૂપ થવા લાગી ત્યારે તેમણે તે મોકલીનો ત્યાગ કર્યો. ટિજક આચરકર તો મહાવિદ્યાવર્ધન શિક્ષણ પૃકુ યતો જ રાષ્ટ્રપ કેળવણીના કામમાં જોડાયા તેપાર થયા. એ ત્રણેએ મળીને પૂનામાં નવી શાળા કાઢી. આ

મંડળીની પ્રવૃત્તિમાંથી જ મહારાષ્ટ્રમાં આગળ જતાં જહાલ કે ગરમ રાજકારણનો હલ્ય અને વિકાસ થયો. આ નવા હિતચાલી મંડળની પ્રવૃત્તિમાં રાનડેને મહારાષ્ટ્રના સાવજનિક જીવનની પ્રગતિ જ કોખતી હતી. તેથી જ્યારે કોઈ નૂતના લોકો આ જુવાનોની કેડી કરતા ત્યારે, હવે પોતાના જીવનનો આખો સમય દેશરોષ પાછળ આપનાર નવી પેઢીનો હલ્ય થયો છે અને અમારાથી તેઓ જરૂર આગળ વધ્યા છે, એમ તેઓ હંમેશા કહેતા અને પોતાની સમયક્ષતા તથા વ્યાપક દિનું જ્ઞાન કાવતા.

ફડકનું પ્રકરણ પૂરું થતાં રાનડેને ઘેરનાં સંસ્થાનાં વાદળ ધીમે ધીમે વિવેરાર્થ ગયા; વિલાયતમાં ડિસરાયલીનું પ્રધાનમંડળ બાંધી પડયું, તેને પરિણામે અહીં લોર્ડ લિટન વાઈસરોયના પદનું તથા ટેમ્પલ સાહેબ મુખ્યમંત્રીના ગવર્નરના પદનું રાજીનામું આપીને જતા રહ્યા અને સરકારના આખા ટંત્રમાં પરિવર્તન થઈ ગયું. રાનડે વિશેનો સરકારી પૂર્વગ્રહ પણ રહ્યો નહિ એટલે કૃષિશાસ્ત્રી બદલી કરી તેમને ૧૮૮૨ ના ભનેવારીમાં મુખ્યમંત્રી પ્રેસિડેન્સી ગેવરનમેન્ટના હોદ્દા ઉપર મોકલવામાં આવ્યા, અને ત્યાંથી ત્રણ જ માસ પછી પાછા તેમના પ્રિય પૂના શહેરમાં તેમના મૂળ હોદ્દા ઉપર પાછા નીમવામાં આવ્યા.

મુખ્યમંત્રીવાસ દરમિયાન આ વખતે તેમણે ધાર્મિક વિષયો ઉપર પ્રાર્થના સમાજની અગ્રણી અગ્રણી સમાજમાં ભાષણો આપ્યાં તથા ચર્ચામાં પણ સારી ષેરે ભાગ લીધો. મરાઠી મંથોત્તરક મંડળના મંત્રી તરીકે તેમણે તે મંડળને અદેવાલ એક સભા આગળ રાખી કહ્યાં અને મરાઠી સાહિત્ય વિષે એક બોધક ભાષણ આપ્યું. તેમાં સાહિત્યવિકાસના માર્ગમાં મોટા અવરોધ થયા છે તે જણાવતાં તેમણે કહ્યું, 'આપણા કાળનો પાયો જ કાચો છે. અત્યંત જલિના જ માણસો વિદ્યાની ક્ષાસતા કરે, બીજાઓને તેનો અધિકાર જ નથી, એ માન્યતા આપણે ત્યાં રૂઢ થઈ તેને લીધે આડું પરિણામ આપ્યું એઈએ છીએ. આ બુદ્ધ આપણે સુધારવી જ નેઈએ. આપણા શાસ્ત્રી પંડિતોએ કેવળ બારવાદોનું જ કામ કર્યું. વરતનું રવરપ સમજ લેવાની તેમણે કસકાર કરી નહિ. આટલી જાણી અતારણ આપણે પોતાના સાહિત્યની બાબતમાં સેવતા આવ્યા છીએ. તેથી માનવ સૃષ્ટિમાં પરતીકંપ થઈને તેનાં જમાં આંતરકાં બહાર નીકળી પડે, ત્યારે જ આ રિયતમાં કંઈ સુધારો શકે તે થાય!'

(આત)

પાંડુરજ રસપાંડે

પ્રાથમિક શિક્ષક મંડળ માટે કાર્યક્રમ

[સુરત જિલ્લા પ્રાથમિક શિક્ષક મંડળની વાર્ષિક પરિષદના પ્રમુખશ્રીનેથી
શ્રી. ઝીણાભાઈ દેસાઈ 'રેનેહરિમ' એ આપેલા બ્યાખ્યાનમાંથી એક ભાગ અહીં
આપ્યો છે, ખોલે હવે પછી. —ત્રી]

૫

આપની પરિષદના પ્રમુખ તરીકે આપે મારી
વરણી કરી તે માટે હું આપ સહુનો ઝણી છું.
આપના સંઘના પ્રમુખશ્રીએ મને કેટલુંક સાહિત્ય
મોકલ્યું હતું. તે જોઈ જતાં મારા મન પર જે છાપ
પડી છે તે એ છે કે, આ અને આવી પરિષદો
મુખ્યત્વે કરીને શિક્ષકોના સામાજિક અને આર્થિક
દરજાની સુધારણાની ચર્ચા કરે છે. એટલે કે,
પારિભાષિક શબ્દોમાં કહેવું હોય તો, આ જાતની
પરિષદોના પ્રયાસ એક પ્રકારનું મહાજન (ટ્રેડ
યુનિયન) બન્યા કરવા પરત્વેના છે. આ જાતનું
મહાજન થતું જોઈએ એ વિષે જે મત બાણે જ
હોઈ શકે; પણ એની પદ્ધતિમાં એકબીજાથી વિરુદ્ધ
એવા ઘણા મતો હોવાનો સંભવ છે. આ વસ્તુ વધુ
સારી રીતે સમજાય એ રીતે ચૂકવી હોય તો એમ કહી
શકાય કે, હિંદુસ્તાનને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા મળવી જોઈએ
એ વિષે આજ તો ઇચ્છામાં પણ મતભેદ નથી. અને
અમેરિકા પણ કહે છે કે મળવી જોઈએ, ને આખું
હિંદુસ્તાન પણ કહે છે કે મળવી જોઈએ. મતભેદ
એ કેવી રીતે મળવી જોઈએ તે પર છે. એટલે
સાધ્ય અને સાધન એ બંને ડોઈ પણ પ્રવૃત્તિનાં
અતિ અગત્યનાં અંગો છે, એ બંને પરત્વે જેટલી
એકવાક્યતા સાધી શકાય, તેટલી તે પ્રવૃત્તિ વધુ
જેરદાર બની શકે.

આપણે શિક્ષકોનો પ્રશ્ન પણ ક'ઈક આવો છે.
આપણે સમાજના સૌથી વધુમાં વધુ ઉપેક્ષિત
વર્ગમાંના છીએ, શોષિત છીએ, અપમાનિત છીએ,
કલંકિત છીએ, એ હકીકત છે. એ માટે રાજ્ય
અને સમાજની હૃદયશયતાની આપણે આકરામાં
આકરી ટીકા કરતા આવ્યા છીએ. આપણા જેવી
અનેક પરિષદોએ એવી કડવામાં કડવી ટીકાઓ
અનેક વાર કરેલી છે, અને એમ કરી આપણે બધા

પક્ષોમાં એક આખત પરત્વે તો એકવાક્યતા સાધી
શક્યા છીએ કે, પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકની આજની
સ્થિતિ અતિ હીન છે અને તેમાં મૌલિક ફેરફાર થવા જ
જોઈએ. આપણી પરિષદોએ આજ સુધીના પ્રયત્નો
દ્વારા સાધેલું આ કાર્ય મહત્વનું છે, પણ એ દ્વારા
આપણે માત્ર એક પૂર્વભૂમિકા જ સાધી શક્યા છીએ.
એનાથી આપણે હવે ઘણા આગળ જવું પડશે. આપણે
આપણી સ્થિતિની સુધારણા માટે બીજાના તરફ
જેવાનું છેડી આપણી જાતની તરફ જ જોવું જોઈએ.
હું ચોક્કસપણે માનું છું, મારો અટલ વિશ્વાસ છે કે,
આપણે શિક્ષકો સાચા જ્ઞાનપૂર્વક જે દિવસે દંડ
સંકલ્પ કરીએ કે આપણે અપમાનિત, શોષિત અને
દીનહીન નથી રહેવું, અને તે સંકલ્પ પાર પાડવા
માટે આવશ્યક જાતમહેનત કરવા અને જરૂરી ભોગ
આપવા તત્પર થઈએ, તે દિવસે હુનિયા પર એવી
ડોઈ તાકાત નથી જે આપણને ધરીભર પણ તિરસ્કૃત
કે દીનહીન દશામાં રાખી શકે.

એ સંકલ્પનું પહેલું પગલું તો આપ ભરી ચૂક્યા
છો. અને તે પગલું તે આ પરિષદ, આજના
જમતમાં સંઘબળ વિના છૂટીછવાઈ વ્યક્તિઓ માટે
પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવાનું મુશ્કેલ છે. એટલે
આપના સંઘને આપ જેટલો વ્યવસ્થિત બનાવશો,
એના જેટલા વધુ સક્રિય સભ્ય નોંધશો, એટલી આપ
આ દિશામાં વહેલી સફળતા પ્રાપ્ત કરી શકશો.

૨

આ જાતનું સંઘબળ ગુણ અને સંખ્યા બંનેની
દૃષ્ટિએ ખૂબ પ્રાણવાન બનવું જોઈએ. સંખ્યા
વધારવાનું કામ હેમાય છે એટલું સહેલું નથી, પણ
સંઘને ઉત્સાહી મંત્રીઓ મળતા રહે તો તેઓ સંખ્યા-
બળ તો સારી રીતે વધારતા રહે. પણ ગુણની
દૃષ્ટિએ સંઘને બળવાન બનાવવાનું કામ દરેક સભ્યની
કાર્યપરાયણતાની અપેક્ષા રાખે છે. આપણને

ગમે કે ન ગમે, પણ આપણે એ કબૂલ કરવું પડશે કે, એ જાતની કાર્યપરાયણતાની આપણી માત્રા જેવી જોઈએ તેવી નથી. આ માટે હું સૈકાઓ પહેલાં યર્ષ ગયેલા આપણા ઋષિમુનિઓનાં ઉદાહરણો આપવા ઇચ્છતો નથી. તેમનો સમાજ જુદો હતો, સંજોગો જુદા હતા, અતુકજાતાએ જુદી હતી. એટલે કોઈ આપણને કહે કે, તમારું તો 'શિક્ષણનું' પવિત્ર કાર્ય છે, અને તે પ્રાચીન ઋષિમુનિઓના મુપાત વારસને શોભે તેવું તમારે કરી બતાવવાનું છે, તો હું કહું કે, અમારું કાર્ય પવિત્ર છે એ ખરું, પણ તે ઋષિમુનિઓની કક્ષાએ પહોંચવાનું અમારે માટે લગભગ અશક્ય છે. ઋષિમુનિઓની સરખામણીના મોહમાં પડી મારા કથનને કોઈ જિનઅનુભવી, અતિ ઉત્સાહી રચમદ્રષ્ટાના તરંગ જેવું ગણાવવાનું જોખમ વહોરવા કરતાં વધુ નહર જમાન ઉપર ઊભા રહેવાનું હું પસંદ કરીશ. અને વધુ દૂર નહિ, માત્ર અડધા પોણા સૈકા ઉપર જ આપણા દેશમાં પ્રાથમિક શિક્ષકોનો જે એક માનનીય વર્ગ હતો તે તરફ આપનું ધ્યાન ખેંચીશ. એ પ્રાથમિક શિક્ષક માત્ર એનાં નાનાં બાળકોનો જ શિક્ષક ન હતો, એના ગામનો પણ એ શિક્ષક હતો. અક્ષરજ્ઞાનની શાળામાં તો એણે આપણા જેટલી પણ કદાચ તાલીમ લીધી ન હોય, પણ વ્યાવહારિક જ્ઞાન અને હાથપણની શાળામાં તો તેણે દનાતક અને અનુરનાતક મુદ્દીનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો હતો. ગામના અનેક લોકોના ને વિશ્વસ્તપાત્ર હતો, અનેક સામાજિક સંબંધોના તે પ્રણેતા હતો. ગામના અનેક નાના મોટા ક્ષણમાં તે હવાદ હતો, તે ભજનિક હતો, વતમાનપત્ર હતો, વૈદ્ય હતો, દોરોનો ડોક્ટર હતો; અનેક જણની અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓ અને મૂંઝોનો ઉકેલ કરી આપનાર આ આપણો પ્રાથમિક શિક્ષક આપણા મામજીવનોનો નેતા હતો. આપણું એ પદ આજે આપણે ગુમાવ્યું છે. એનાં અનેક કારણો બતાવી શકાય. પણ તેની વિગતોમાં ઊતરવા કરતાં એ પદ પાછું આપણે કેમ મેળવી શકીએ, એ આપણે વિચારવાનું રહે છે. એ માટે કંઈ નિષ્ણદોની સમિતિ બેસાડવાની જરૂર નથી. આપણે સહેજે સમજી શકીએ એવો એનો ઉકેલ છે, અને તે આપણે પહે સારો પ્રયત્ન અને પરિશ્રમ. આપણા કાર્યમાં આપણને રસ પડે,

આપણા બાળકો માટે આપણા દિલમાં સતત ઉમંગકાની ભરતી આવતી રહે અને આપણા લોભોને આપણે સમજી શકીએ, તે તે સમજ ઉપર સમાજ સાથેના આપણો સંબંધ ચોટીએ, તો હું માનું છું કે આપણે આપણું એ પદ ચોડા સમયમાં પાછું મેળવી શકીએ.

૩

પણ મારું વિધાન હું રજૂ કરું છું ત્યાં આપના માંથી અનેકનાં મનમાંથી અસ્પષ્ટ ઉદ્ગારો નીકળતા હું સાંભળું છું કે, 'એ બધું ખરું, પણ તરિયરોનો ગુણદાક્ષિણ્ય એની તમને ખબર છે? અંખરે મળતું ક્ષુદ્ર વેતન જુઓ. અને પંજી એ બધી ડાહી ડાહી વાતો કરો.' હું કબૂલ કરું છું કે આ મુશ્કેલી ધણી મોટી છે. ગરીબાઈ અને દારિદ્ર્ય વચ્ચેનો ફેર હું સમજું છું. પ્રાથમિક શિક્ષકના મોટા વખતે દારિદ્ર્યની સ્થિતિમાં જીવન ગાળવું પડે છે પણ એ સ્થિતિ ટાળવા માટે પણ સતત પરિશ્રમની જરૂર છે. એ પુરુષાર્થ આપણે કરવાનો રહે છે. અને અને પણ એવું તો નથી બની શકવાનું કે આજની આર્થિક સ્થિતિમાં કોઈ મોટી કાંતિ આવી જાય. એવી કાંતિ આજે તો શું પણ અનેક વર્ષો સુધી શક્ય નથી. એનાં કારણો રપટ છે, પણ તે આપણે જરોબર સમજી લેવાં જોઈએ. ગરીબાઈ એ આ દેશમાં સેંકડે નેવું ટકાનો વારસો હતો. ભવ દય ટકા લોકો જ થીની અનેક કૂખાઓનો વૈભવ માણતા હશે, એ આપ એ ઉપરથી જોઈ શકીએ કે, આપણા દેશના એક અતિ ધનાઢય ઘરે અમદાવાદની પાંચ લાખની વસ્તીમાંથી માસિક રૂ. ૧૫૦ જેટલી વધુ આવક ઉપર આવકવેરા ભરનારી મુખ્યત્વે વ્યક્તિઓ છે. બાકીનામાંથી હજાર, સો અને દોઢ સોની આવકવાળા હશે, વળી કેટલાક પચાસ અને સોની આવકવાળા હશે, પણ પછે મોટા વર્ગ માસિક પંદર અને વીસ રૂપિયાની આવક ઉપર નબનારો હશે. આ તો ચહેરની વાત થઈ, પણ ગામડાંઓમાં! ત્યાં તો વળી એથી પણ વિપત્તિ સ્થિતિ છે. આવા સંજોગોમાં જ્યાં સુધી આપણે રાષ્ટ્રીય આવક વધારી શકીએ નહિ, અથવા આવકની નવેસર વહેંચણી કરી શકીએ નહિ, ત્યાં સુધી આર્થિક સ્થિતિમાં બીજી કંઈ

રીતે ફેરફાર થઈ શકે, તે હું નથી સમજી શકતો. આવકની નવેસરની વહેંચણી કરવી એ તો એક અતિ મહાભારત કાર્ય છે. આપણા દેશમાં જ નહિ પણ જગતભરમાં સ્થાપિત હિતો કેટલાં જળજાન છે એ કોઈનાથી અજાણી ખીના નથી. પણ ધડીબર માની લઈએ કે, એ સ્થાપિત હિતોને પોતાની આવક-માંથી થોડીકનો ત્યાગ કરવા આપણે સમજવી શકીએ, તોપણ પરિસ્થિતિમાં બહુ મોટો ફેરફાર થાય એમ માનવાને કારણ નથી. કારણ કે, આપણા કુરોડોની વાર્ષિક આવકવાળા અને આપણા જિંખારીઓ એ સર્વની સરેરાશ આવકના જે જુદા જુદા આંકડા નક્કી થયા છે, તેમાંનો એક જે સર્વમાન્ય લેખાય છે તે જો સ્વીકારીએ, તો આપણી જણ દીઠ માસિક આવક રૂ. ૬) છે. આ મુજબ બે બાળકો, પત્ની અને પોતે એવા ચાર જણના એક કુટુંબને માસિક રૂ. ૨૪) મળે. પણ આ સ્થિતિ આને શક્ય છે ખરી? અને આપણા દેશની આ ક'ગળ સ્થિતિનું મહાત્મા ગાંધીજી સિવાય ખીજને વધુ સારી રીતે બાન છે? એમ છતાં ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે ગામડાના શિક્ષકને માસિક રૂ. ૨૫) જેટલું વેતન મળવું જોઈએ. આ દરખાસ્ત એમણે આવકની નવી વહેંચણી થશે એમ માનીને નહોતી કરી, પણ આપણે આપણી રાષ્ટ્રીય આવક વધારી શકીશું એ ગણતરીએ કરી હતી. એટલે એ દિશામાં આપણે શું કરી શકીએ તે આપણી આવી પરિપક્વતા સતત વિચારતા રહેવું જોઈએ, અને આપણી વિચારણાનાં પરિણામો સરકાર અને લોકો સમક્ષ વારંવાર મૂકવાં અને જાહેર મત કેળવવા પ્રયત્ન કરવો. હું આશા રાખું છું કે આપણી પરિપક્વતા આ બાબતમાં સક્રિય વિચાર હાથમાં લેશે.

૪

આ આર્થિક પ્રશ્ન અંગે એક વસ્તુ ઉપર આપણું ધ્યાન ગાય એ જરૂરનું લેખું છું. આજે આપણા દેશમાં ત્રણ વર્ગો છે — એક ધનિક, બીજો મધ્યમ, અને ત્રીજો ગરીબ. આપણે આપણી જાતને મધ્યમ વર્ગમાં લેખીએ છીએ. અગત્યામાં હામ કરનાર એક માણી રૂ. ૨૦) કમાતો હોય અને આપણે મહિને રૂ. ૧૫) કમાતા હોઈએ, એમ

છતાં માણી ગરીબ વર્ગનો લેખાય છે અને આપણે આપણી જાતને મધ્યમ વર્ગના માની તેને અનુરૂપ આપણે જીવનક્રમ રાખવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ. એટલું જ નહિ, પણ આપણી આગળ આદર્શ તરીકે તો ધનિક વર્ગની રહેણીકરણી હોય છે. આનાં પરિણામો સ્પષ્ટ છે. આથી માણી પોતાની ટૂંકી આવકમાં જે જાતનું જીવન ગાળી શકે છે, અને જિંદગીમાંથી જે થોડો ઘણો પણ આનંદ મેળવી શકે છે, તે તો આપણે નથી જ મેળવી શકતા; પણ એથી બીજું આપણા જીવનમાં સતત વિપાદ જ હોય છે. આ સ્થિતિમાં પણ જટ ફેરફાર થવો જોઈએ. આપણે આ કહેવાનો મધ્યમ વર્ગ આજે અતિ કંદોડી હાલતમાં છે. એના પર ઉત્તરોત્તર આપણે આવતી જ જાય છે. અને છેલ્લી આ વિશ્વયુદ્ધની છે. આપણે ત્યારે વિચારી લેવું જોઈએ કે, આ મધ્યમ વર્ગ આમ કેટલો વખત ટકી શકશે? અને નથી લાગતું કે આમ લાંબો વખત ચાલે. તો આપણે શા માટે વસ્તુસ્થિતિનો સ્વીકાર કરી લઈ આપણી જાતને ગરીબ વર્ગની ન લેખીએ? એમ કરતાં અનેક ખોટી અને ખર્ચાળ સામાજિક રૂઢિઓમાંથી આપણે બચીશું, પણ તે સાથે જીવન તરફના આપણા વલણમાં પણ મૌલિક ક્રાંતિ થશે. આપણે ધૃષ્ટીએ કે ન ધૃષ્ટીએ, આજનો મધ્યમ વર્ગ થોડા વખતમાં લુપ્ત થઈ આપણા દેશમાં બે જ વર્ગો રહેશે — ધનિક અને ગરીબ. તો આજથી ખીજ વર્ગમાં બળી જઈ તેની બૌદ્ધિક નેતાગીરીની જવાબદારી લઈ આપણા દેશની નવી સમાજ-વ્યવસ્થા રચવામાં આપણે આપણા સંઘર્ષગળથી મોટા ફાળો આપી શકીએ તો કેવું? આપણામાં એ શકિત છે. બીજા કોઈને માટે નહિ તો આપણા પોતાના જ હિતમાં આપણે આપણી શક્તિનો આ રીતે ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

આમ આ પરિપક્વ જેવી સંસ્થાઓનો કાર્યપ્રદેશ ઘણો વિશાળ છે, પણ એની બધી પ્રવૃત્તિઓ રચનાત્મક કાર્યક્રમની દિશામાં થવી જોઈએ એમ હું માનું છું, અને એમ થશે ત્યારે જ આ પરિપક્વ સાચી તેજસ્વિતા પ્રાપ્ત કરશે.

(વાહ)

શ્રી ધ્મ પ્રવૃત્તિનાં કેટલાંક અયાનો

ઉનાળામાં ભરાયેલા તાલીમ-વર્ગોમાંથી પાંચનાં અયાન મને મળ્યાં છે. તેમાંનું શ્રી. જીગતરામભાઈ દ્વેનું તેમના વિદ્યાર્થીઓના કામનું અયાન અલગ કોષ્ટકે આપ્યું છે, બીજાં જે ચાર મળ્યાં છે તેમાંથી સૌને જણાવવા જેવો ભાગ નીચે આપું છું.

૧

મટવાડથી (જિ. સુરત) શ્રી. લલ્લુભાઈએ તેમના ‘‘વળપાઢા ગ્રીષ્મર્ગ’’ના મળેદાર અનુભવ લખી મોકલ્યા છે. તેની સાથે તેમની યાત્રી-વર્ગની મુચના છે તેય વર્ગ-વ્યવસ્થાપકોએ વિચારવા જેવી છે. આજના વસંત સમયમાં, ગ્રીષ્મની રાહ જોવા વગર, યુવકો જો નવરાશ કાઢી પોતાની આસપાસની એકકોસી, પંચકોસી, દશકોસી ફરી વળે, તો સંપ, બળ, અને જૂંદ તથા શોકની તૈયારી અને તાલીમ વધે. મટવાડના યુવકો આની પણ આગેવાની થે ને અનુભવે અમને મોકલે.

‘‘અમારા ગામમાં અમે એક નાનકડું વિદ્યાર્થી-મંડળ રચાવ્યું છે, તે છેલ્લાં પાંચેક વર્ષથી ગામમાં થોડું થોડું કામ કરે છે. દેશમાં વિદ્યાર્થી-મંડળો હોય છે, પણ તે બધાં રાજકીય કાર્યો કરવાનાં કાષ્ટોમાં જ ગૂંચાઈ ગયાં હોય એવું લાગે છે. વિદ્યાર્થીઓ શું કરી શકે અને આસ કરીને ગામડામાં શું કરી શકે, તેને તેઓ જાણે વિચાર કરે છે. અમે અમારી મર્યાદા પ્રથમથી જ નક્કી કરેલી : માંથીજની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિમાંથી શક્ય હોય તેને રત્નમાં હાથ ધરવી. તેની પાછળ કોઈ પણ વાદનો પ્રચાર કરવાનો ઉદ્દેશ નથી.

‘‘મંડળના પ્રચલ્લથી ગામમાં એક પુસ્તકાલય ચાલુ કરવામાં આવ્યું છે. એ પ્રવૃત્તિ બાદ કરતાં મંડળની બીજી પ્રવૃત્તિઓ રત્નમાં જ શક્ય છે. મંડળના બધા જ વિદ્યાર્થીઓ ખાદીધારી છે. થોડા બાદ કરતાં બધા જ કાંતે છે. છેલ્લી હલતમાં ત્રણેક નેહ પણ જઈ આવ્યા છે. દરેક રત્નમાં જુદો જુદો કાર્યક્રમ હાથ ધરવામાં આવે છે. ખાદીફેરી, ગામડાનાં રસ્તાની સુધારણા, પ્રૌદશિક્ષણની પ્રવૃત્તિ, વગેરે કાર્યક્રમો હાથ ધરવામાં આવે છે. આસપાસનાં સાતેક ગામેમાં ખાદીફેરીના કાર્યક્રમ ચેળા અને આસરે રૂ. ૧૨૦૦ ની ખાદી અવિવાર દિવસમાં વેચેલી. પ્રૌદશિક્ષણના વર્ષો એક માસ ચલાવ્યા ત્યારે વર્ષમાં ૫૦ થી ૬૦ બહેનો આવતી. તેમાંની કેટલીક સારી રીતે લખતાં વાંચતાં શીખી ગઈ છે. અમારા

એ વર્ષોમાં અમે અક્ષરજ્ઞાન પર જ બાર મુક્યો ન હતો. છાપાના સમાચાર, વાર્તાકથન અને જીવનને આવરક કેટલીક માહિતીઓ આપતા ગામડાના લોકોના સહકારથી, બોદાઈ મંથેલા રસ્તાઓ પૂરીને સુધારવાનું પણ કામ કર્યું. આમસરફ અને સમૃદ્ધતાવળ તે દરેક રત્નમાં હોય જ. સમૃદ્ધલોજનોનો કાર્યક્રમ થયો આકર્ષક બન્યો. એમાં ગામના મોટિરા, યુવકો, બાળકો બધા જ ધેરથી રોટલા અથાણું વગેરે બાંધી લાવે. મંડળ તેમને સામાન્ય શાક આપવાની વ્યવસ્થા કરે. બધા લોકો મળીને જમી અને અંતમાં અંતકકીનો કાર્યક્રમ રખાય. આ સમૃદ્ધ લોજનોમાં હરિજન યુવકોને પણ આમનીએ તેઓ પણ આવે. બધા સાથે યેસી જમીએ. લોકોના મનોરંજન માટે જીવંતરામભાઈનાં ‘આંધળાનું માહું’, ‘મધ્યમસરની ચાલ’ જેવાં ગ્રામપ્રવર્તને રસ પડે તેવાં નાટકો પણ બજવીએ હોય.

‘‘આ ઉનાળાની રત્નમાં અમે એક કાંઠાની છાત્ર-યાત્રાનો કાર્યક્રમ યોજ્યો. કરાડી-મટવાડ, સામણુર, દાંડી, બોરીગિયા, ઝોંજર, આટ, કાંધમરી, ચેણા, બોદાલી, મહાડ—આ ૧૧ ગામોની સફાઈ કરવાનું નક્કી કર્યું. પંદર વિદ્યાર્થીઓની એક ટુકડી આ સફાઈઅને નીકળી. નાનકડું બિઝારું, કપડાં અને રેડિયો બધાને સાથે જ રાખવાનાં. જે ગામે જઈએ તે ગામે શવરાસો કરવો. તે ગામના જ અમે અવિધિ બજાવ્યા. ગામે દૂર હોય અને અમે છાણું પહેંચ્યા હોઈએ તો શીશ્યલુણી પણ ચલાવી લેતા. સવારે પાંચ વાગ્યે બોલા. એકાદ કલાકમાં શીય, કાંતણુપાણી, પ્રાચીના વગેરે વગવી શક્યો લઈ સફાઈ કરવા નીકળી પડતા. ૧૧ વાગ્યા મુખી સફાઈ ચાલતી.

‘‘અમારી સફાઈયાત્રાના સંબંધે કાર્યક્રમ અમે છાપવીને પ્રસિદ્ધ કરેલા હોવાથી છાત્રોની ખબર હતી. તેથી અમારા અમે જઈશું એની લોકોને ખબર હતી. તેથી અમારા જવા પહેલાં જ કેટલાંક ગામેમાં થોડી થોડી સફાઈ થઈ ચઈ હતી. સંબંધે અસર લોકોમાં ઠીક ઠીક થઈ. ગામના ગાદાસાગમાં બજવા પરગામના વિદ્યાર્થીઓ આવીને તેમના ગામની ગંદકી સાફ કરે એ યોગ્ય નથી, એ વિચારે દાંડી અને બોરીગિયા જેવાં ગામના યુવકોએ અમારા ગામને આવળથી સાફ કરી દીધું હતું. અમારા સંબંધે જોઈને જ કેટલીક જગ્યાએ સ્ત્રીઓ પોતાપોતાનાં આંગણાં અને રોરીઓ સાફ કરવા મંડી પડતી. નાનાં ગામો પણ જીટી બળતાં. થોડાંકે આવું દરવ જેવું ન દેવાથી તેમનામાં એક પ્રકારની અજાણમણ અને ડરદલ હતી.

‘અરે ! આ બલિયા છોકરાઓ શું કરે ? તેમના હાથમાં ક્લમ અને ચોપડી રોકો, ભંગીનાં આંકુ રોકો ?’ આ ગામોમાં ફરેક વિદ્યાર્થીનાં સગાંવહાલોં હોય જ. આણું ‘નીચ કમ’ અને કરીએ તે તેમનાથી સહન થઈ ન હોય. “આણું ‘જિંચુ સિસલુ પામેલા’ વિદ્યાર્થીઓ આવી ગામની મંદી કાઢે એવી ગામની લાલ નય.” જલ્દેનેની અક્ષામણની તો વાત જ રી કરવી ? ‘આવા સોના જેવા છોકરાઓ આપણી રોડી વાળે એ કેમ બેવાય,’ કહેલી અમને અટકાવે. અમને જ્યારે ભરવા ન દે. અમે ન અટકતાં કામ ચાલુ રાખીએ એટલે તેઓ જાતે અમારું કામ કરવા મંડી પડતી.

“અમારી પ્રવૃત્તિ પાંચ છ કલાકની સફાઈથી જ પૂરી થતી ન હતી. સામાન્ય રીતે જમવા માટે અમે આઠ દશ ધરે વહેંચાઈ જતા. અલગવા ધરે જવાથી નવા માણસોના સંબંધમાં આવતા, અમારી પ્રવૃત્તિની બધી વાતો કરતા. ઉપરાંત, રાત્રી હોય ત્યાં ગામનાં સ્ત્રીપુરુષોની એક સભા પણ રાખતા, તેમાં સામાજિક પ્રશ્નો, આધુનિક વિષયો અને કૌચિસ એ વિષયો અંગે લોકોને સમજ આપતા.

“શ્રીમદ્વૃત્તિ અંગે અંતમાં મારી એક સુચના છે : આવા વર્ગો એક રવાને ન થવાવતાં અમારી યાત્રાના સંધની જેમ ચાલુ રાખવા. ફરેક ગામે સફાઈ થાય, કાંતણુ પણ થાય, અમે ફરેક ગામે સમુદાકાંતણુ રાખતા. અભ્યાસ પણ થઈ શકે એમ માનું છે. જીવનમાં થોડું ખડતલપણુ હોય, નાની નાની મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવા એટલી દિગ્ભિદ અને હત્યાઈ હોય, તો આવા આકુ વર્ગો ટીક લાગે છે. એનો આનંદ પ્રવાસીઓના આનંદ જેવો અનુભવે છે. જુદાં જુદાં ગામોના જુદાં જુદાં પ્રકારના લોકોનો સહવાસ, તેમનાં સહાનુભૂતિ અને વિરોધ એ ક્રીમતી અનુભવે છે. સામ-પ્રત-માનસનો પરિચય કરવાની, મારે મન, આ એક સુંદર રીત છે. મિન્ન મિન્ન વિષયો પર ને વ્યાખ્યાન રાખવામાં આવે છે તે વિવિધ ગામોમાં રાખી શકાય. આપણા પ્રવાસ પ્રમણિ વ્યાખ્યાનોને તે ગામે જોલાવવાની વ્યવસ્થા પણ થઈ શકે. આવા ફરતા સંધથી એક પ્રકારનું નવું વાતાવરણ આપા વિમાનમાં બેસી થાય છે એ અનુભવે એવું.”

૨

ખીન્ને હંવાલ ચોરિયાવીના (જિ. સેટા) લોકોના તાલીમ વર્ગના કાર્યકર્તાઓએ મોકલ્યા છે. એના નામ પરથી એની ખાસિયત જણાઈ આવે છે.

“મહાસાના આદેશ મુજબ ગામેગામ બેસાં થયેલાં સંસ્કૃત દ્વેષી પ્રવૃત્તિ સંગઠિત, તાલીમખંડ અને વ્યવસ્થિત થાય એ હેતુથી ચોરિયાવીના સામસેવક શ્રી.

સુરેન્દ્રજીની દોરવણી અને દેખરેખ હેઠળ આ વર્ગ કાલવામાં આવ્યો હતો.

“આ વર્ગમાં લાડી તથા છરાના હુમલા સામે તથા હાથેહાથની લડાઈમાં રવરસણુ કેમ થઈ શકે એ શીખવવામાં આવ્યું હતું, તથા સિત અને વ્યવસ્થા ઉપર ખૂબ લાર મૂકવામાં આવ્યો હતો.

“જાજના કટોકટીના કાળમાં અકસ્માત કે શારીરિક હિંમત યોગ્યતા ખૂબ જ છે, તેથી આ વર્ગમાં ‘તાત્કાલિક ઉપચાર’ અને ‘રેડીયર ટ્રીલ’ની તાલીમ આપવામાં આવી હતી. ઉપરાંત ચોતાના ગામમાં જઈ ગામનાં છોકરાને વ્યવસ્થિત રીતે રમતો રમી તેમની સંધ-પ્રવૃત્તિ થોડી શકે એ હેતુથી કેટલીક દેશી મિનસાધની રમતો પણ શીખવવામાં આવી હતી.

“આ ઉપરાંત દેરાની હાલની પરિસ્થિતિને અનુકૂળ એવાં વ્યાખ્યાનો પણ રાખવામાં આવ્યાં હતાં. આ વ્યાખ્યાનો ‘અદિસા તથા રચનાત્મક કાર્યક્રમ એ કિયાત્મક શક્તિ છે અને જે એ શક્તિનો વિકાસ કરવામાં આવે તો એ પણ એક પ્રયત્ન શક્તિ છે’ એ વાત કસાની સહાય એ હેતુથી જ રાખવામાં આવ્યાં હતાં. અમે તે માટે રિવિસર મહારાજ, મનનભાઈ દેસાઈ, નગીનદાસ પારેખ, જળલભાઈ મહેતા, દેસાઈભાઈ પટેલ, ગોવિંદરાવ ભાગવત, રાવજીભાઈ મણિભાઈ, તથા હન્ડલાલ યાજ્ઞિકને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યાં હતાં અને તે માટે ‘ઉનાળામાં ખેલાતા આવા તાલીમવર્ગોનો હેતુ’, ‘સામ-સેવકનાં લક્ષણો’, ‘જીવનમાં સિતની ભૂમિકા’, ‘હાલની રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ’, ‘ગામનાં આદેશ અને સ્વચ્છતા’, ‘કન્વિર ટાંગર’, ‘લોકમાન્ય ટિળક’, ‘જીવનવિકાસ કેમ થાય’, ‘અદિસા જ કેમ’, ‘રેડિયો રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના કેન્દ્રમાં શાથી’, ‘રચનાત્મક કાર્યક્રમનાં અંગો’, ‘અદિસા પ્રતિકાર’, ‘આપણે આદાર’, ‘આધુનિક સત્યાગ્રહ’, વગેરે વિષયો રાખવામાં આવ્યા હતા.

“વર્ગમાં આવેલા નિલાશીઓની ગામવાર અને જાતિવાર મુશ્કેલી નીચે મુજબ છે :

“છાકસાઓની સંખ્યા ૫૦; કેટલાં બ્રાહ્મણ ૧૫; મેટ્રિક ઉપરના ૩; મેટ્રિક ૬; અંગ્રેજ પાંચ ધોરણ ઉપરના ૨૬; અંગ્રેજ પાંચ ધોરણથી નીચેના ૧; ફક્ત ગુજરાતી જણેલા ૩.

“લાલિય ૭, વાલિયા ૪, પટેલ ૨૭, મુસલમાન ૨, ભારેયા ૧, મિઠી ૮, મુશર ૧ — કુલ ૫૦).

“આ વર્ગ અંગેનું સામાન્ય ખર્ચ રૂ. ૧૭૫ થયું હતું. અને એ જાણું જ ગામલોકોએ લઈવું હતું.

“આ જાતના વર્ગો એક દૃષ્ટિએ ભેલાં અતિ ખર્ચાળ ગણાય અને એ ગામગામ ન થઈ શકે. એથી જ આ જાતની તાલીમ માટે, જે ગામના પુખ્ત વયના પંદર

બાકીનાં તેવાર હોય તેમને ત્યાં જ, થોડા સરસ રીતે તાલીમ પામેલામાંથી એક કે બે જઈ શીખવે, તે આ પ્રવૃત્તિ વિકસે એવા સંભવ છે ખરો. સંભવ એટલા માટે કે, આને ગામડામાં ૧૬ વર્ષની ઉંમરના વિદ્યાર્થીઓ આવી ભતની તાલીમ લેવા આવતાં શરમાય છે.”

૩

અધ્યાપના હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્ટર તેમના મંત્રી-પણુથી ચાલેલા પ્રીવ્ઝ વ્યાયામ વર્ગની ખબર આ પ્રમાણે મોકલે છે :

“ગયા મે માસમાં શ્રી વસંત આશ્રમ, અમાર્યામાં શ્રી કા. બ્યા. પ્ર. મંડળના આશ્રય નીચે એક વ્યાયામ વર્ગ ખોલવામાં આવેલ હતો. વ્યાયામ મંડળના અધ્યાસક્રમ મુજબ પ્રથમ, દ્વિતીય, તૃતીય ને ચતુર્થ વર્ષ (વ્યાયામ વિચાર) ના અભ્યાસની તાલીમ આપવામાં આવી હતી. ૧૪૫ બાઈઓએ વર્ગનો લાભ લીધો હતો. જેમાં પ્રથમ વર્ષમાં ૮૫, દ્વિતીય વર્ષમાં ૫૦, તૃતીય વર્ષમાં ૪ અને ચતુર્થ વર્ષમાં ૬ બાઈઓ હતા. વર્ગમાં સુરત જિલ્લા-માંથી ૩૩૬, કાઠિયાવાડમાંથી ૨, રાજપીપળા સ્ટેટમાંથી ૭, વડોદરા સ્ટેટમાંથી ૫, મુંબઈમાંથી ૪, ભરૂચ જિલ્લા-માંથી ૩, અને ઈડર સ્ટેટ, ખાતરેરા, પંચગઢવા, ખેડા અને અમદાવાદ જિલ્લામાંથી ૮ બાઈઓ આવેલ હતા. વર્ગ અંગેના વ્યવસ્થા તથા લોન્ડનખર્ચ મળી કુલ ૧૭ રૂ. લેવામાં આવ્યા હતા.

“વર્ગ ઉપરાંત શ્રી. શુભવંતરાય મહે એક અલ્પવિદ્યાનો રકાઉટ ટ્રેનિંગ કેમ્પ” પણ ચલાવ્યા હતા.

“અમારા હાઈસ્કૂલ તથા આશ્રમની જગ્યા, મેદાનો, વ્યાયામ મંદિર, તથા સાધનોથી આ વર્ગમાં વિદ્યાર્થી-ઓને સુંદર સંખવડો મળી હતી.”

૪

છેલ્લે ખેડા જિલ્લાના લોકનિવાસ તાલીમવર્ગ, કાલમદનું બપાન ભાઈ બળભાઈએ મોકલ્યું છે. આ વર્ગના ઉદ્દેશ્યન નિમિત્તે થયેલું વ્યાખ્યાન ગયા અંકમાં આવ્યું હતું. તેની પ્રતિમાં આ તેના કામ-કાનનું બપાન મોધક નીવડશે :

“છેલ્લાં ત્રણ વર્ષથી આપણે ચાલે વર્ગ ઉઠાવવાની રત્નઓમાં કાઢીએ છીએ. પહેલે વર્ષે ઉત્તરસરકામાં, બીજે વર્ષે ઉમરેડમાં અને આ ત્રીજે વર્ષે આપણે કરાસદમાં એગા મળ્યા છીએ આ વર્ગમાં રોજ સારાત્રણ કલાક માટે કાંતણ, પીંજણ તુણાઈ, અને સફાઈની પ્રવૃત્તિ તાલીમ લેવાનો ક્રમ ચાલુઓ હતો. અહીં આવેલાં હમમગ ૭૦ બાઈબહેનોમાંથી એકેએક ધનુષ્યનકડી ૫૨ કાંતવાં શીખી ગયાં છે. એ બધાને થોડું ઝાનું પીંજતાં અને તુણતાં પણ આવડ્યું છે. અમને ગામ દરફથી મળેલાં

ચાલેશાન મહાનો અને બામ સારી રીતે રવમ્મ અને સુખડ રાખી શક્યા છીએ, એ તો તમે જોઈ શક્યા જ હશે. એક દિવસ માટે અમે કરમસદ ગામની સફાઈ સખી હતી. અને જેમાં નેડાયેલા બાઈઓમાંથી કોઈએ નાકનું ટેરવું પણ ચડાવ્યા વિના ટાપલાખંધ ગઈ જઈ હતી, એની હું સદર્પ નોંધ લઉં છું. આમ અમારા વર્ગના હેતુઓ અને કાર્યપદ્ધતિ જુદાં છે.

“હવાયત અને રમતો પાછળ અમે ૧૧૧ કલાક આપતા અમે માનીએ છીએ કે, આપણા સમાજને સમુદયમાં રહીને વ્યવસ્થિત કાર્યો કરવાની તાલીમ મળવાની બહુ જરૂર છે. એ હેતુ આ બંનેથી સધાય છે.

“વ્યાખ્યાનો પાછળ અમે રોજ હમમગ ત્રણ કલાક આપતા, એ ઉપરાંત સવાર સંજની પ્રાર્થના અને ત્યાર બાદ યતાં પ્રવચનો તો જુદાં. રોજ અડધા કલાક માટે ગામ જનતામાં ઉપવેગી અને રોચક શબ્દ પડે એવાં પ્રેરણાદાયી બજાનો સ્વીકરવામાં આવતાં.

“કુડગાં કહીએ તો, આપણી શાળા ડોલેજની ફેલવણી મારફત ને જરૂરની વસ્તુઓ નથી આપવામાં આવતી, એ બેચ પા આ વર્ગ મારફત પૂરી કરવાનાં અને ચાલુ ફેલવણીથી ને અનિદો આભ્યાં હોય છે તેને દૂર કરવાના પ્રયત્નો અમે કરીએ છીએ.

“અમને તો હજી આ વર્ગમાં યણી બેચો જેવાય છે. અમે તો એવું પણ માનીએ છીએ કે, વર્ગમાં આવેલા બાઈઓને નતે રાંધતાં, વાસણ માંજતાં અને છબનની જરૂરિયાતનાં એવાં બધાં કામો સીવધથી કરતાં આવડવું જોઈએ. જ્યારે આપણે આપણા સમાજમાં કાનિત કરવા બેસા છીએ, આપણા સમાજમાં રૂઢ થઈ ચયેલી એવી કેટલીયે વ્યતી અને સરેલી પ્રથાઓને દૂર કરવા માગીએ છીએ, ત્યારે આપણે ધણી બાબતમાં નવો જોડો પાડી બતાવવા પડશે. અને એમ કરવું હોય તો આપણા ખાવા પીવામાં, રહેણી કરણીમાં બધે જ ફેરફારો કરવા પડશે. એવું જ નહિ, પણ આપણે ગાંધીજીની કલ્પના પ્રમાણેની ને નવી સમાજરચના બની કરવા માગીએ છીએ, ને નવી ટુલો પાડવા માગીએ છીએ, એ બધાની કાયમી અસર પાડવી હોય અને એમાં આવતા વિષયોની જરાજર છણાવટ કરવી હોય, તો આવો વર્ગ ફક્ત ચાર કે સાત દિવસોનો નહિ પણ એકાદ મહિનાનો જોવો જોઈએ. એ આર્થિક બાબતમાં સ્વતંત્ર હોવો જોઈએ. ને વર્ગ મટિનું રચણ પણ આપણી તાલીમને અડકણ થઈ પડે એવું હોવું જોઈએ. આ બધું કરવા જતાં સંખવા અલે મધાઈવ થઈ જાય, પણ એની કિંમત આના કરતાં અનેક ગણી વધી જશે.

“આ વર્ગનો અભ્યાસક્રમ પણ ઉત્તરોત્તર આવવ વધે એવા એ ત્રણ વર્ષનો સર્જન ચોક્કસવો જોઈએ. ૫૫

આ તો અમારા અનુભવામાંથી ભૂટલા વિચારો છે. એને મૂળે રવણ મળશે ત્યારે મળશે મણારો. કેમ કે જે જાનો આવી રહ્યો છે એ જોતાં કઈ કાન્તિ આપણે કરીશું કે કઈ કાન્તિ આપણા પર આવી પડશે એ જ સમજ પડતી નથી. એમ છતાં આજસુધી મહાઈતો પ્રયત્નોમાં જ છે. એટલે અમારાં દિલની મનોભાવના એવી ખરી કે ઉપરોક્ત રચના સાચું પાડવું. એ વિષે નિશ્ચિત થોળના ધડી મહીશું ત્યારે યથાસમયે અમે રબૂ કરીશું.

“આઈ વર્ગમાં તાલીમ લેવા મટિ લુદાં લુદાં ૨૪ ગામોનાં ૪૭ ભાઈઓ અને ૬ બહેનો મળીને કુલ ૫૩ ભાઈબહેનો આવ્યાં છે. એમાંનાં ૨૪ મૅટ્રિક અને એ ઉપરનો અભ્યાસ કરેલાં, ૧૬ મૅટ્રિક નીચેનાં, ૪ વ.ફા. થયેલા શિક્ષકો, ૧ વેપારી અને ૧ એડવોકેટ છે.

“આ ઉપરાંત વર્ગમાં ૧૬ મહેમાનો, ૧૦ વ્યાખ્યાતાઓ અને ૭ કાર્યકર્તાઓ આવ્યા. આમ કુલમાં રહીને કુલ ૮૬ ભાઈબહેનોએ ભાગ લીધો. વ્યાખ્યાનો સાંભળવા કે ખીલ કાર્યકર્તામાં ભાગ લેવા ગામનાં ખીલ ભાઈબહેનો આવતાં એ તો લુદાં.

“સાત દિવસમાં કુલ ૧૭ વ્યાખ્યાનો, ૮ પ્રવચનો, ૫ પ્રશ્નોત્તરીઓ અને ૩ મનોરંજક કાર્યક્રમો થોળલા. ૨ નિવેદનો રબૂ કરવામાં આવ્યાં. પ્રાર્થના સમયે ૧૩ ભજનો ગવાયાં અને વર્ગમાં ખીલ ૧૫ ગીતો શીખવવામાં આવ્યાં. વર્ગ દરમ્યાન ૭૫ પ્રશ્નપત્ર તૈયારીએ લેવાઈ અને પાંચ દિવસમાં કુલ ૬૭૨૩૩ તાર મુદર કર્તાયું.

“વિનમ્રતાં ભણવું હોય તો નીચે પ્રમાણે દિનચર્ચા અને વ્યાખ્યાતાઓના વિષયો હતા :

તાલીમ વર્ગનો નિયંત્રક

- ૧ામ થી ૫ામ શૈય, મુખમાનજન
 ૫ા થી ૬ ઉપાસના વગેરે
 ૬ થી ૬ા કવાયત અને આસને
 ૬ા થી ૭ સંકીર્ણ, પાણી ભરવું, વ.
 ૭ થી ૭ા નારતો
 ૭ા થી ૮ સમૂહકાંતજી
 ૮ થી ૯ કાંતજી, પીંજણ, ઘુણાઈ
 ૯ થી ૧૦ નાંદવું પોંચું
 ૧૦ થી ૧૧ વ્યાખ્યાન
 ૧૧ થી ૧૨ ભોજન, અરામ, નોંધ
 ૧ થી ૨ા ભજનો
 ૨ા થી ૩ા કાંતજી, પીંજણ, ઘુણાઈ
 ૩ા થી ૪ા વ્યાખ્યાન
 ૪ા થી ૫ા વ્યાખ્યાન
 ૫ા થી ૬ા સમો
 ૭ થી ૮ ભોજન

૮ા થી ૯ા પ્રાર્થના, પ્રશ્નોત્તરી અને મનોરંજક કાર્યક્રમો

તારીખવાર થયેલાં વ્યાખ્યાનો

- તા. ૧૫ વર્ગ મારફત આપણે શું સાધવું છે ? શ્રી. બળલભાઈ મહેતા
 નિવેદન શ્રી. બળલભાઈ મહેતા
 ઉદ્ઘાટન વ્યાખ્યાન શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈ
 રેડિયો કે દ્રમમાં કેમ છે ? શ્રી. શિવાભાઈ ગો. પટેલ
 પ્રશ્નોત્તરી શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈ
- તા. ૧૬ આપણે ઇતિહાસ કયા છે ? શ્રી. મારકરરાવ વિદાંસ
 સુણિની કેળવણી શ્રી. બળલભાઈ મહેતા
 રેડિયોનો વિકાસ શ્રી. દેસાઈભાઈ ના. પટેલ
 આંતરરાષ્ટ્રીય પરિવિથિ અને તેનાં કારણો શ્રી. મારકરરાવ વિદાંસ
- તા. ૧૭ હિંસાની નિષ્ફળતા શ્રી. બળલભાઈ મહેતા
 આંધીવાદ અને સમાજ-વાદની દુલ્લભ શ્રી. દાંતવાલા
 હિંદુ-મુસલમાન પ્રશ્ન શ્રી. ચંદ્રકાન્ત સાહ
 આપણા દેશની ખાસિયતો શ્રી. ગોવિંદરાવ ભાગવત
- પ્રશ્નોત્તરી શ્રી. દાંતવાલા
 રચનાત્મક કાર્યક્રમ શ્રી. દેસાઈભાઈ ના. પટેલ
- તા. ૧૮ અહિંસક પ્રતિકાર શ્રી. બળલભાઈ મહેતા
 કેમ યાચ ? શ્રી. ગોવિંદરાવ ભાગવત
 અંગ્રેજ અને આપણો દેશ શ્રી. બળલભાઈ મહેતા
- આમદેશની નફર શ્રી. બળલભાઈ મહેતા
 તા. ૧૯ નિર્ભયતા કેમ કેળવાય ? શ્રી. બળલભાઈ મહેતા
 ટ્વનની કેળવણી શ્રી. રવિશંકર મહારાજ
 વિદ્યાર્થીઓની ટેવો શ્રી. રવિશંકર મહારાજ
 પ્રશ્નોત્તરી શ્રી. રવિશંકર મહારાજ
 બહેર સલા
- (મામ સંગઠન) શ્રી. રવિશંકર મહારાજ
 તા. ૨૦ અંતર્યુદ્ધિનાં કાર્યક્રમ શ્રી. સુરેન્દ્રજી
 અહિંસક પ્રતિકાર શ્રી. દિલ્હુરાભાઈદીવાનજી
 આજ કેળવણીનાં અનિષ્ઠો શ્રી. દિલ્હુરાભાઈદીવાનજી
 પ્રશ્નોત્તરી શ્રી. દિલ્હુરાભાઈદીવાનજી
 બહેર સલા, સેવા-કાર્યમાં કેમ મુજબવું ? શ્રી. સવજીભાઈ મ. પટેલ
- તા. ૨૧ ખાદી અને કેળવણી શ્રી. દિલ્હુરાભાઈદીવાનજી
 નિવેદન શ્રી. બળલભાઈ મહેતા
 મુજાહિદિ વ્યાખ્યાન શ્રી. દરબાર સાહેબ
 ઉદ્ઘાટી શિખામજી શ્રી. રવિશંકર મહારાજ

ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રનો ટૂંક ઇતિહાસ-૬

વેદાંગયુગ

વેદનાં છ અંગ છે, તેને 'વેદાંગ' કહે છે. તેમાંથી એક અંગ જ્યોતિષ છે. હાલમાં આપણને ઋગ્વેદ અને યજુર્વેદ એ બે વેદનાં જ્યોતિષ વેદાંગ મળે છે. આ બંને સગમગ એકસરખાં જ છે. માત્ર થોડીક જગાએ પાઠમાં થોડા ફેર છે. ઋગ્વેદના અને યજુર્વેદના વેદાંગ જ્યોતિષમાં અનુક્રમે ૩૬ અને ૪૪ શ્લોકો છે.

આપણે જોઈએ કે વેદોમાં ૧૨ માસ, અધિક માસ, ૩૦ તિથિ, વગેરે ગણના છે, પણ ગ્રહગણિત નથી. જ્યોતિષ વેદાંગમાં પણ સૂર્ય અને ચંદ્ર એ બેતું જ ગણિત છે અને તે પણ 'મધ્યમ' એટલે એકસરખું સરાસરી ગણિત છે. આપણે જાણીએ છીએ કે, તેઓની ગતિ હંમેશાં એકસરખી નથી, પણ તેમાં હંમેશાં વધવટ થયા કરે છે. આ વધવટવાળા ગણિતને 'સ્પષ્ટ' ગણિત કહે છે અને તે પ્રમાણે જ તેઓ પ્રત્યક્ષ આકાશમાં દેખાય છે.

આમ છતાં ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રનું સૌથી પહેલું ગ્રહગણિત (બંને સૂર્યચંદ્રનું જ અને તે પણ મધ્યમ) જ્યોતિષ વેદાંગમાં મળે છે, તેથી ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રનું સ્વરૂપ અને ઇતિહાસ સમજવા માટે જ્યોતિષ વેદાંગ અત્યંત મહત્ત્વનો ગ્રંથ બને છે અને તેથી ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રના બધા સંશોધકોએ જ્યોતિષ વેદાંગને બહુ મહત્ત્વ આપ્યું છે, તે પર દીકરાઓ લખી છે અને વિસ્તારથી ચર્ચાઓ કરી છે. ઘીબો, વેબર, વગેરે પશ્ચિમના વિદ્વાનોએ અને લોકો તિલક, શં. બા. દીક્ષિત, સુધાકર દિવેદી, શામશાસ્ત્રી, વગેરે હિંદુસ્તાનના વિદ્વાનોએ જ્યોતિષ વેદાંગ પર પુસ્તકો, દીકરાઓ અને લેખો લખ્યા છે.

પહેલાં આપણે વેદાંગ જ્યોતિષ રચાયાના સમયનો વિચાર કરીએ. વેદાંગ જ્યોતિષની યોજના પ્રમાણે સૂર્ય વિભાગાત્મક ધનિષ્ઠા નક્ષત્રમાં ઉત્તરાયણે પ્રવેશ કરે છે. અલગત, આ પ્રમાણે વેદાંગસમયમાં જ બનતું હતું, હાલ બનતું નથી. પણ આ કથન પરથી વેદાંગસમય કાદી શક્ય છે. પણ તે માટે વિભાગાત્મક નક્ષત્રો કેવી રીતે ગણાતાં હતાં એ નહીં કરતું જરૂરનું છે. કેટલાક વિદ્વાનો એમ માને છે કે, વિભાગાત્મક નક્ષત્રોની ગણના વેદાંગસમયથી જ થઈ, તેથી તેઓ ધનિષ્ઠા-યોગતારા (આલ્ફા

ડેલ્ટા)ને વિભાગાત્મક ધનિષ્ઠાને આરંભે માનીને વિભાગાત્મક નક્ષત્રો નક્કી કરે છે. પણ આ મત ભૂલગણેશ છે, કારણ કે આપણે જોઈ ગયા કે મૈત્રેયી ઉપનિષદમાં 'મધ્યમ ધ્રુવિષ્ઠમ્' એ વાક્ય આવે છે. આનો અર્થ એ છે કે, તે સમયમાં દક્ષિણાધન વિભાગાત્મક મધ્યને આરંભે અને ઉત્તરાયણ વિભાગાત્મક ધનિષ્ઠાને મધ્ય ભાગે હતું. આ સંજોગે વેદાંગની પહેલાં સગમગ ૫૦૦ વર્ષે હતા, કારણ કે સંપાતશ્રમણને લીધે સંપાતશ્રમણના ૨૬૦૦૦ વર્ષના ચક્રને હિસાબે સંપાતની શેલડી ગતિ અનુસાર ધનિષ્ઠાના મધ્ય ભાગે ઉત્તરાયણ આત્મા પછી સગમગ ૫૦૦ વર્ષે તે ધનિષ્ઠાને આરંભે આવે. આ પરથી સ્પષ્ટ છે, કે વિભાગાત્મક નક્ષત્રોની વ્યવસ્થા વેદાંગ રચાય પહેલાં ઓછામાં ઓછા ૫૦૦ વર્ષે થઈ હતી અને તેથી ધનિષ્ઠા-યોગતારા વિભાગાત્મક ધનિષ્ઠાને આરંભે નથી, ત્યારે વિભાગાત્મક નક્ષત્રો કયા પાયા પર નક્કી થયાં? આપણે જોઈ ગયા કે વેદયુગમાં વર્ષનો આરંભ વસંત ઋતુથી થતો. વસંત ઋતુ પ્રાચીન કાળમાં યુગશીર્ષમાં આવતી, પણ તે વખતે વિભાગાત્મક નક્ષત્રો હોવાનો કોઈ ઉલ્લેખ મળતો નથી. વિભાગાત્મક નક્ષત્રોની સૌથી પહેલાં ઉલ્લેખ મૈત્રેયી ઉપનિષદમાં મળે છે, તે અને ઉપર આપ્યો છે. તેમાં કહ્યા પ્રમાણે મધ્યને આરંભે દક્ષિણાધન હોય, તો કૃતિકાનું એક ચરણ (નાભા) મધ્યે વસંતસંપાત આવે. તેથી કૃતિકા-યોગતારાને વિભાગાત્મક કૃતિકાને આરંભે, મધ્યે કે અને ગોહરીને વિભાગાત્મક નક્ષત્રો ગોહરયામાં હશે એમ કહાય છે. આ અનુમાનનાં ખીખું કારણે પણ છે. સિદ્ધાન્ત ગ્રંથોમાં નક્ષત્રચક્રારંભે (વિભાગાત્મક અક્ષિત્રોને આરંભે) માનેશો નિઃચર રેવતી-યોગતારા (બીટા ટોરી) પિસ્ચમ્)થી માપતાં કૃતિકા-યોગતારા (બીટા ટોરી) ૪૦ અંશ પૂર્વે એટલે વિભાગાત્મક કૃતિકાને અને આવે છે. ખીખું પણ એક કારણ છે. કલિદાસ ૫૨ તારા આત્મા છે : મધ્યા, પુખ્ત, ચતુર્વિધ અને રેવતી. એ બધામાં મધ્યા સૌથી ચળકતો છે એટલું જ નહિ, પણ આકાશમાં આવેલા પ્રથમ મહત્ત્વ (મિશ્રિતયુગ્મ)ના ૨૦ તારામાંથી તે એક છે. મધ્યયોગ-તારા (રેવતી) એ કૃતિકા-યોગતારાથી ૯૦ અંશ પૂર્વે આવેલ છે, તેથી ન્યારે કૃતિકા-યોગતારા ૫૨

વસંતસંપાત હોય, ત્યારે મધ્યાગતારા પર દક્ષિણાયન આવે, તેથી ન્યારે મધ્યા તારા પર દક્ષિણાયન અને કૃતિકા તારા પર વસંતસંપાત હોતા, ત્યારે કૃતિકા તારાને કૃતિકા વિભાગને અંતે ગોઠવીને વિભાગાત્મક નક્ષત્રો ગોઠવાયાં હોય એવો સંભવ છે. વેદમાં ‘કૃતિકાઃ પ્રથમમ્’ ઇત્યાદિ વચનો પણ આ અનુમાનને પુષ્ટિ આપે છે. સિદ્ધાન્તઘોષાએ અશ્વિ-ન્યાદિ નક્ષત્રવ્યવસ્થા કરી, તે જૂની કૃતિકાદિ વ્યવસ્થાને અનુસરીને જ કરી હોખી જોઈએ. તેથી આ બંને વ્યવસ્થાના પાયારૂપ રેવતી અને કૃતિકાના યોગતારાઓનો મેળ ભેસવો જ જોઈએ અને તે ભેસે છે જ, એમ આપણે જોઈએ. આ વિષય ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રના સંશોધનમાં સૌથી વધુ અગત્યનો છે, કારણ કે આપણું વિભાગાત્મક અશ્વિની ક્યાંથી ગણ્યું તેનો આધાર આ વિષય પર છે. આ વિષય એટલે જ અપનાંશનો વિષય અને તે પર ખૂબ ચર્ચો થઈ છે અને પુસ્તકો લખાયાં છે. અમે ઉપર જે કહ્યું તે પરથી હાલ ૧૯ અપનાંશ આવે છે. આ અપનાંશ રેવતી-કૃતિકા-મધ્યાને અનુસરીને છે. કેટકરના ૨૩ અપનાંશ, જેનો આધાર ચિત્રા-ધનિષ્ઠા પર છે, તે કેટલા નિર્બંધ છે તેનો સહેજ અપાસ અમે ઉપર આપીએ છે. આ વિષય પર આ વિષે થયેલું વધારે લખી શકાય, પણ જગાને અભાવે અહીં જ અટકવું પડે છે.

પણ આટલી ચર્ચા પરથી એક મહત્વની બાબત આપણને મળી ગઈ અને તે એ કે ન્યારે કૃતિકાયોગતારા પર વસંતસંપાત હોતા ત્યારે કૃતિકા વિભાગને અંતે કૃતિકાયોગતારાને મુકીને વિભાગાત્મક નક્ષત્રો ગોઠવાયાં છે. આ ઉપરથી વિભાગાત્મક નક્ષત્રો ક્યારે શરૂ થયાં તે આપણે કાઢી શકીશું. કૃતિકા તારો રેવતી તારાની પૂર્વે ૪૦ અંશ છે અને આત્યારે સંપાત રેવતી તારાની પશ્ચિમે ૧૯ અંશ છે. તેથી વિભાગાત્મક નક્ષત્રો શરૂ થયાના સમયથી માંડીને હાલના સમય સુધીમાં સંપાત ૪૦+૧૯=૫૯ અંશ ખસ્યો. ૨૬૦૦૦ વર્ષમાં ૩૬૦ અંશને હિસાબે ૫૯ અંશ ખસવા માટે લગભગ ૪૩૦૦ વર્ષ લાગે. તેથી આજની લગભગ ૪૩૦૦ વર્ષ પહેલાં, એટલે ઈ. સ. પૂર્વે ૨૪૦૦ વર્ષના અરસામાં વિભાગાત્મક નક્ષત્રો શરૂ થયાં.

હવે વેદાંગ જ્યોતિષનો સમય કાઢીએ. વેદાંગના સમયમાં ધનિષ્ઠાને આરંભે ઉત્તરાષ્ણ હતું, એટલે વસંતસંપાત ભરણીના ત્રીજા ચરણને અંતે હતો. તેથી વસંતસંપાત અશ્વિનીના આરંભથી ૧૨૪×૧૩૬ = ૨૩૬૬૪ અંશ પૂર્વે હતો; અત્યારે વસંતસંપાત અશ્વિનીના આરંભથી ૧૯ અંશ પશ્ચિમે છે. તેથી વેદાંગના સમયથી હાલના સમય સુધીમાં વસંતસંપાત ૨૩૬૬૪+૧૯=૨૩૬૮૩ અંશ ખસ્યો. ૨૬૦૦૦ વર્ષમાં ૩૬૦ અંશને હિસાબે આટલું ખસવા માટે લગભગ ૩૦૦૦ વર્ષ લાગે. તેથી વેદાંગ જ્યોતિષ રચાયેલા સમય આજથી લગભગ ૩૦૦૦ વર્ષ પહેલાં એટલે ઈ. પૂ. ૧૧૦૦ વર્ષના અરસામાં હતો.

૧૯ અપનાંશને ગણે ૨૩ અપનાંશ લેવામાં આવે, તો ઉપલી તારીખો કરતાં લગભગ ૩૦૦ વર્ષ વધારે જૂની તારીખો આવે, કારણ કે સંપાતને ૪ અંશ ખસતાં લગભગ આટલો વખત લાગે. એટલે આ હિસાબે વિભાગાત્મક નક્ષત્રોની શરૂઆત ઈ. પૂ. ૨૭૦૦ અને વેદાંગ જ્યોતિષની સમય ઈ. પૂ. ૧૪૦૦ ની લગભગ આવે છે.

વેદાંગ જ્યોતિષના ૮ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, વરસ દરમિયાન લાંબામાં લાંબાં દિવસ અને શત ૧૪ ક. ૨૪ મિ. નાં અને ટૂંકમાં ટૂંકાં ૬ ક. ૩૬ મિ. નાં છે. આ ઉપરથી હિસાબ કરતાં જણાય છે કે આ પ્રમાણે ૩૫ અક્ષાંશ ઉપર બને છે. તેથી વેદાંગ જ્યોતિષ રચાયતાં રચણ ૩૫ અક્ષાંશ પર આવેલું હોતું જોઈએ. હિંદુસ્તાનમાં આ અક્ષાંશમાં કાશ્મીરનો ઉત્તર ભાગ આવે છે. આથી આ સમયે આ પ્રદેશમાં રહેતા હશે. આથી હિંદુસ્તાનની ઉત્તરના કોઈ પ્રદેશમાંથી હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા અને ધીરે ધીરે દક્ષિણ તરફ આવતા ગયા એમ આ ઉપરથી જણાય છે. વેદાંગ જ્યોતિષ જેવું પુસ્તક સંસ્કૃતિના કેન્દ્ર જેવે સ્થળે જ રચાય, તેથી ઈ. પૂ. ૧૦૦૦ વર્ષની લગભગમાં આયોનો કેન્દ્રપ્રદેશ કાશ્મીર—પંજાબની આગળના હોવા જોઈએ એમ આ પરથી લાગે છે.

વેદાંગ જ્યોતિષ રચાયતાં સ્થળકાળ વિષે અહીં વિચાર કર્યો. તેમાં આપેલાં ગણિત વિષે આવતા શ્રેષ્ઠમાં કહીશું.

‘પ્રોક્સી’થી મત આપવાની પદ્ધતિ

ગૂં ૧૦ સોના એક આજીવન સભ્યે નીચેનું ચર્ચાપત્ર મોકલ્યું છે :

‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સામાન્ય સભાની છેલ્લી નોટિસ ભેટાં મને જણાવું કે, તેમાં પ્રોક્સીથી (મુખ્યચારથી) મત આપી શકાય છે. આ પદ્ધતિના ગુણદોષ શા છે તે પ્રશ્ન ફરક સભ્યે નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિએ વિચારવા જેવો જણાવાથી, આપના માસિક દ્વારા તે વિષે થોડું જણાવટ થાય એવી આશા રાખું છું.

‘આ સંસ્થામાં આ પદ્ધતિ કેવી રીતે અને ક્યારથી આવી તેની અને જાણ નથી. પણ મારું પોતાનું નમ્ર માનવું એવું છે કે, પ્રોક્સીની પદ્ધતિ ઘટ નથી. કોઈ ખાસ વિશિષ્ટ કાર્ય માટે એ પદ્ધતિનો રીતેસરનો આશરો થોડું જણાય છે એમ હું જાણું છું; પણ એનો સામાન્ય ઉપયોગ થયો હોવાનું કદાચ અને અનિષ્ટોત્પાદક જણાવે નોઈએ.

‘જે લોક આ સંસ્થામાં સભ્યો થયા હોય તે આ સંસ્થામાં સક્રિય રસ લેતા ત્યારે જ થાય, જ્યારે આ પદ્ધતિનું નિર્વહન અનુસરણ બંધ કરવામાં આવે. આ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કાયદેસર અને થોડું મર્યાદા વિના કરવામાં આવે, તો તેમાં સભ્યના મતાધિકારની વિકળતા થવાનો સંભવ રહે છે. મત આપવાનો અધિકાર તે ફરક સભ્યોને અંત હક છે, અને આ હક જેમ વધારે અંત રીતે વાપરવામાં આવે તેમ તેમાં લોકશાહી વ્યવસ્થાની શોભા અને સમૃદ્ધિ છે, એમ એના જાણકારો કહે છે.

‘આ સંસ્થામાં આ પદ્ધતિ ચાલતી આવી છે માટે ચાલવા દેવી તે દલીલ વાજબી જણાતી નથી. આ પદ્ધતિના કંઈ જ ગુણ કે ફાયદા નથી એમ કહેવાનો આશય નથી, પણ તે આવ દોષરહિત છે એમ જાણવું નથી. વળી એ વાત સધારણુ માન્ય પદ્ધતિ સમજાઈ શકે કે, મનુષ્યરચના કે કોઈ પણ પદ્ધતિના ગુણનો લાભ ઉઠાવવા કરતાં તેના દોષની બરદાસ્ત જાહેર કરવા છે અને જીવનનાં અનિષ્ટ વસ્તુઓ ઓછા કરે છે આ પરિસ્થિતિમાં, મારું માનવું એવું છે કે, મુખ્યત્વારની પદ્ધતિના ગુણદોષનો વિચાર બધા સભ્યોના અભિપ્રાય મંજૂર કરે; પણ સભ્યોનો અભિપ્રાય આજ હા કે ના માં આવે તેથી કાર્ય સરવું નથી. તેનો તુલનાત્મક વિચાર કરી આ સંસ્થાની વ્યવસ્થાપક સમિતિએ તેમાં થોડું ફેરફાર કે મર્યાદાઓ મૂકવી નોઈએ એમ મને લાગે છે.

તા. ૧૫-૬-૪૨

વિ. મ. બટ્ટ

આ પ્રસિદ્ધ કરતી વખતે વાચકને આ પત્રમાં તે અગાઉ પ્રસિદ્ધ કરેલી ચર્ચા યાદ દેવાનું : જુઓ શિં ૧૦ વર્ષ ૨, અંક ૮ પા. ૨૬૧

ચર્ચાકાર પૂછે છે કે, આ પદ્ધતિ કેવી રીતે અને ક્યારથી સંસ્થામાં આવી. તે તો મને જ ખબર નથી. કોઈ જાણકાર આ બાબત લખી મોકલે એવી વિનંતી કરું છું. અને આ ચર્ચાપત્રમાં બીજા જે મુદ્દા ઉઠાવ્યા છે તે વિષે પણ સંસ્થાના યોગ દિવસિંતકો ચર્ચા ઉપાડે, તો તે દ્વારા તેઓ તેની સેવા જ કરશે.

ચર્ચાકારે પોતાના પત્રમાં નહિ ચર્ચાએ એક ઉમેરો કરવો નોઈએ. અને તે એ કે, ફરક સભા માટે મળતા હકની પ્રોક્સીની પદ્ધતિ સંસ્થા-સંમતિના કાયદાથી મળતી સત્તા કરતાં પણ વધુ સત્તા બોમવે છે, અને તેથી જ થી. બટ્ટ જે ભીતિ જતાવે છે તે સાચી ફર છે. રમે કોઈ માને કે, હું તે પદ્ધતિને કાનૂન-બહાર કહું છું. મારું એ કહેવું છે કે, ૧૮૬૦નો કાયદો — જે અન્યથે ગૂં ૧૦ સો ૧ ચાર્જ છે — તે કાયદો સંસ્થાના મૂળ બંધારણમાં ફેરફાર કરવા માટે નો ખાસ સભા મળે, તો તેવા વિશિષ્ટ કામને માટે સભ્યોને ‘પ્રોક્સી’ કે અવેન્યુમન્ટો હક આપે છે. પરંતુ તે સભા બંધારણમાં ફેરફાર કરી ન શકે. તે તો તેનો વિચાર કરી ફેરફારની દરખાસ્ત ધો. એ ઘડવા માટે કુલ સભ્યોની ૩/૫ બહુમતી નોઈએ. એટલી હાજરી થઈ શકે તે માટે પણ કાયદાએ પ્રોક્સીની સગવડ રાખી નોઈએ. પરંતુ પ્રોક્સી-વાળા તે સભાથી તે દરખાસ્ત પસાર કરી બંધારણ સુધારી ન શકાય. કાયદો કહે છે કે, કશું ખાસ સભાએ ધરેલી દરખાસ્ત છેવટની પસાર કરવા નથી ખાસ સભા બોલાવવી નોઈએ; અને તે સમાન પ્રોક્સી-હક મળી ન શકે. તે સમાન હાજર સભ્યો જ પોતાને ઠીક લાગે તે દરખાસ્ત બહુમતીથી કરે. એટલે તેઓ પહેલી સભાની મુચના ઉઠાવી દઈ પણ શકે. મતલબ કે, કાયદામાં અપાયેલો અવેન્યુમન્ટ-હક કોઈ રીતે નિષ્ક્રિય નથી; તે ગોણું છે.

જે પ્રોક્સી-હક સામે ચર્ચાકાર લખે છે, તે ઉપરનો કાયદો નથી; તે સામે થવું બધું જ,

થવા જરૂર નથી. નિંહ તો સરથાની હરેક સામાન્ય સભામાં જે પ્રોક્સી-હક મળે છે તેનો સરથાએ પોતે કરેલો નિયમ છે. અને એની રૂએ સભાનાં સામાન્ય કામોના પણ છેવટના નિષ્ણેથી ચર્ચા શકે છે. અને આ હક ઉપર ખીલ સભાનું કે કશું નિર્ધારણ નથી. માત્ર એને જોરેય સરથાનું કામ ચલાવી શકાય. એટલે જાને છે એવું કે, પ્રોક્સી-રાખ્ય ચાલી શકે છે. જેમ કે, વાર્ષિક કાર્યવાહક સમિતિની ચૂંટણી વખતે પ્રોક્સીથી તે ચૂંટાય છે. તેથી અર્થ

સભામાં કેટલાક સભ્યોએ રજૂ કર્યું કે, એક એ જ સભ્ય પાસે પ્રોક્સીની સંખ્યા એટલી છે કે આખી હાજર સભાને તે એકેક સભ્યો જ માત્ર કરી શકે; એ સંજોગમાં સમિતિની ચૂંટણી કારસ જ છે. અને એમ જણાવી તે સભ્યોએ ચૂંટણીમાં ભાગ ન લીધો.

આંસા છે કે આ કુરુદિ તરફ સોસાયટીના સંચાલકો ખ્યાન દેશે.

મં

નરસિંહ મહેતા કૃત સુદામાચરિત

આપણી શાખામાં જે લોકપ્રિય સુદામાચરિત છે— પ્રેમાનંદનું લોકસભ્યનું એક, ને ખીજું નરસિંહાનું બ્રિ-સરભ્યનું. તેમાંનું પહેલું થોડા વખત ઉપર ન્દની હાથપ્રતો પરથી સંપાદન કરી, વિદ્યાપીઠ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું છે. તેની જ સાથે મહેતાનું પણ નાનકડું સુંદર સુદામા-ચરિત હોય તો ચોપડીની સાલોપયોગિત્વ વધે એમ વિચારી, તે પણ પુરવણીરૂપે આપું હતું, જેમાં પાઠ ચાલુ કાલ્યોદહનનો જ લઈ લીધેલો. ત્યાર બાદ મહેતાજીકૃત 'કુવરબાઈનું મામેડું'ની હાથપ્રત મેલાં, તે જ પોથીમાં એકું તેમનું 'સુદામાચરિત' હતું તેવું ભૂલું. તો ચાલુ કાલ્યોદહન-પાઠમાં થયો ને મહત્વના ફેરફાર જેવા મળ્યા. તે ઉપરથી તેની વધુ હાથપ્રતોની તપાસ કરતાં ચંજરાવ વર્નાક્યુલર સોસાયટીને તાલેતરમાં મળેલી જે વધુ પ્રતો છે એમ ભૂલું. આમ ચાર હાથપ્રતો થઈ:

૬૧૦ ૧ તે ડાહીલક્ષ્મી લાલેયરી (નડિયાદ)ની વિ. સં. ૧૮૫૪ની લખેલી પ્રત. ગુજરાતી લિપિમાં ચોખ્ખી લખેલી છે ને તે આધારપાત્ર પ્રત લાગી છે. બધીમાં ન્દનામાં ન્દની છે.

૬૧૦ ૨ તે જ લાલેયરીની વિ. સં. ૧૮૭૩ના અરસાની લખેલી. માથા વિનાના નાગરી અક્ષરમાં ઠીક સાફ લખેલી છે.

૬૧૦ ૩ જ. વર્નાક્યુલર સોસાયટીની વિ. સં. ૧૯૦૭ની લખેલી પ્રત. સારો ચોખ્ખો મદદરૂપ પાઠ મળે છે.

૬૧૦ ૪ તે જ સરથાની હાથપ્રત. ૫૦-૬૦ વર્ષથી ન્દની ન હોય. (વધુ લખું મળતું નથી.) કાજળ ચિહ્નના જેવા લાગે છે.

ઉપરાંત બૃહત્કાલ્યોદહનનો પાઠ (સંજ્ઞા ૬૧૦) ઈ. સ. ૧૮૯૦ના અરસામાં પ્રસિદ્ધ થયો છે.

આ સામગ્રીમાંથી પ્રમાણભૂત પાઠ તૈયાર કરીને 'સુદામાચરિત'ની પુરવણીરૂપે અપાયો હોત, તો આ લેખ અલગ ન કરવો પડત. પરંતુ તે ચોપડી બહાર પડયા પછી આ રોપન કરવાનું બન્યું, એટલે અહીં લેખરૂપે આપી ત્યાર બાદ નાની અલગ ચોપડીરૂપે બહાર પાડવામાં આવશે. પેલી ચોપડીના ખરીદનાર આ ચોપડી પણ લે એની શતામણી છે.

ચાલુ પાઠમાં કેટલાંય એવાં સ્થાનો છે, જેમનો અર્થ અરપથ ને અચમ્બવત્ છે. છતાં શિક્ષકો કઈ રીતે તેનો અર્થ અટકત મોકવતા હશે, એ એક અમતની વાત છે. આ પાઠથી એવાં ધણાં સ્થાનો સુધરે છે, ને પાઠ સરળ બને છે. પરંતુ એટલા ને મહત્વનો સુધારો તો બીજો છે:

ચાલુ પાઠમાં આઠમું પદ ન્દની ત્રણે હાથપ્રતોમાં નથી; કુલ ૮ પદમાં ચરિત પૂરું થાય છે એમ હલ્લેજો છે. વધારાનું તે પદ ૬૦૦ ૨ માં જ છે. અને તે પદનો અર્થ જુઓ તો પ્રેમાનંદી ચરિતનો જાવ તેમાં ધુસારો રપથ લાગે. આમ આ પદ ચોખ્ખું ફેપક હરે છે; તેની સાથે નરસિંહ કૃત ચરિત નિર્ણય લખિતરસનું કાવ્ય ને શ્રીમદ્-જાગવતને પૂર્ણ અનુસરવું માલૂમ પડે છે. આ એક મોટી ખીનાનો સુધારો આ પાઠથી થાય છે.

આઠમું (ફેપક) પદ ૬૦૦ ૨ માં મળે છે. એટલે ઈ. સ. ૧૯૦૭ પછીનો ધુસારો તે હશે. કાંઈ માં તેનો પાઠ ભૂલ રથી જુદો છે. એ ફેપક પદ મુખ્ય પાકાંતર સાથે આમ છે:

'વિષ્ણુ આલ્યો વળી, કૃષ્ણ સાથે મળી,
ચિત્તમાં રોય વિચાર કરતાં :

આપું તો કાંઈ નહિ, ત્રીક નહીં નહિ,—
તે વલ્લો રોય હરેજે જ ધરતો. ૧

અથ મહાસિદ્ધિ ધણી, નવે તે નિધ તણી,
 સુખસંપત્તિ રહો ભોગ માણી,
 કામિની વચને^૧ કરી આંહો હું આવિયો,
 અમ તણી પીડરે તે નવ જાણી. ૨
 'દીનદયાળ જાણી હું આજે'તો જાણવા'.
 મન વિષે વિષ્ણુને દુઃખ લાગ્યું;
 'અંતરજામીએ મન જાણ્યું નહિ,
 તે કને સુખથી શું રે માણું' ૩
 હું મિત્ર મોહન તણી, મને કાંઈ આપ્યું નહીં.
 કામિનીને ઉત્તર શું રે કહીશું ?
 બાળગોપાળ સહુ વાઠ જોતાં હશે,
 તેને તે અમે જાણી શું રે કહીશું ? ૪
 નયણે આંસુ ઝરે, મુખ નિસાસા ઝરે,
 કમ^૨ તણી નિથે એ વાત ધારી,
 નરસેના નાય તો અતિ યથો હોલિયો
 એક પીતાંબર આપ્યું તે લીધું ઉતારી.^૩ ૫
 આટલી પ્રસ્તાવના પછી, જે વાઠ પ્રચલિત કરે છે
 તે હવે જોઈએ: ૫૦

‘સુદામાજીના કેદાર’^૧

૧

જહુપતિ નાય તે મિત્ર છે તમ તણા,
 જાઓ વેગે કરી કૃષ્ણ પાસે;
 પ્રીત પૂરવ તણી, હેત ધરશે ઠરિ,
 મનના મનોરથ સફળ થાશે. જહુપતિ ૧
 ઘેર બાળક સહુ દુઃખ પામે જહુ,
 વસ્ત્ર ને અન્યથી રહે છે ઊણા;

૧. ‘કપને હું કાલિકા’ કાળ

૨. ‘ત્રીકાં તે’ કાળ

૩. આ દુઃખ આજી કાળ આં નથી. ૫૦૨ આંથી છે.

૪. કાળ આં ૪-૫ દુઃખ આમ છે—

‘બાળગોપાળ જે વાઠ જોવા હશે,
 તેહને જોઈ અમે શું કહીશું’ ?

મિત્ર મોહન તણું હેત ન્યારે પૂછશે,

કામિનીને ઉત્તર કેમ કહીશું ?

એમ વિનંત કરે, તેજથી નીર ઝરે,

કમની વાત મન મહી પાસે;

નરસેના નાય તો

પીતાંબરી ખલ લોપી ઉતારી.’

૧

૧. ‘સુદામાજીના પરમાત્મા’—૫૦ ૧; ‘સુદામાજીના
 પરમાત્મા’—૫૦ ૨.

નિર્ધન સરજ્યાં તે પુણ્ય ક્રીધા પિના,
 કર્મ્યા દોષ તે આવી પૂરવા. જહુ ૨
 જગતપતિ જાહેરા ભક્તિવશરે માધવો,
 કરશે કરુણા પ્રસુ, દીન જાણી;
 જોમતીરનાનથી કોટિ અધ નાસશે,
 નીરખતાં કૃષ્ણજીવે પ્રેમ આણી. જહુ ૩
 કૃષ્ણને હણીમળી શીખ આવો વળી,
 જાણશે ત્રીકાં તે અંતરજામી;
 વીનતી મન ધરો, આજસ પરહરો,
 સાલ ધારો નરસેના સ્વામી. જહુ ૪

૨

સાંભળો કામિની, શ્રવણ ધરો કામિની,
 કોણું હું ! કિંકર કૃષ્ણ પાપી;
 ત્રિભુવનતાત તે મહીપતિ માધવો,
 ત્યાં કેમ બોલાય મેં વાત આપી ? સાંભળો ૧
 દિવસ ધણા મયા બાલપણને મયાં,
 નરપતિ ની જાણે પ્રીત જૂની;
 દુર્બળ રેક હું બિધુક ખાપડો,^૨—
 નવ લેજે એકસી યોડી જૂની. સાંભળો ૨
 ઉપસેન, અકૂર, ને ત્યાં જોધન,
 બળિબદ્ ને અનિરુદ્ધ પાસે;
 કોટિ જોડા જ્યેષ્ઠાં, જોડો જાણું રહું કોઈ ?
 કોણું આવી મારો હાથ સહારો ? સાંભળો ૩
 રત્નનગર મહિ કાંતિ બાસે ઘણી,
 તિમિર નાવે તેની જ્યોત પાસે;
 કેમ બોલી સફર ? વેણુ વદતો ચક્ર,^૪
 ધમણ ધમી રહું જાસોજાસે. સાંભળો ૪
 મૌન બેસી રહો, સુખકુન્ડ મહુ સહો,
 ક્રીધણું કર્મ તે જાગ્યું ચોટણું;
 દુરિગ્ન સોઠ તે મુખ^૫ દાવતાં રહે,
 નરસેના નાયજી નામ જોડું. સાંભળો ૫

૨. ‘બાળગોપાળ જોડો’—૬૦ ૨. ૩. ‘કૃષ્ણજીવ’—૫૦

૧. ‘કૃષ્ણજીવ’—૫૦ ૨. ૪. ‘પ્રીત’—૫૦ ૧; ‘પ્રીત’—૫૦ ૨.

૨

૧. ‘જાણે શું’—૫૦ ૨; ‘નવ જાણે’—૫૦ ૨.
 ૨. ‘શીખતિનાય એ, રેક હું ખાપડો’—૫૦ ૨. ૩. ‘રેક’—
 ૬૦; ‘કેમ બોલાયો ઘેર બોલી જૂની’—૫૦ ૨. ૪. ‘જોડો’—
 ૫૦ ૧, ૨. ૫. ‘અન’—૫૦ ૧.

૩

સ્વામી સાચું કહું, બોલવું હવે રહું,
કંથનાં વચન તે વેદવાણી;
બવ તણું નાવ તે ભક્તિ ભૂધર તણી,
તેણે હું પ્રીછું રનેહ આણી.^૧ સ્વામી ૧
નથી હરિ વેગળા, ભક્તિભાવે મળે,^૨
રાય ને રંક ત્યાં એક ધાટે;
કોટિધ્વજ સખપતિ મન નાવે રતી,
શક સરખા ત્વહાં નહિ રે સાટે. સ્વામી ૨
અહાનાં દેવ દયાળ શ્રીકૃષ્ણજી,
નિજ જન જાણીને શક હેશે;
પ્રીતની રીત તે જન્ય નહિ વીસરી,
બાળકીડા તણાં ચરિત કહેશે. સ્વામી ૩
નથી કંઈ પહેરવા, ભેટ લઈને જવા,
કેમ કરી જાણશે કૃષ્ણ કામી?^૪
દત્ત નથી આપણું, વદન લગમણું,
જન્યતાં સાચું નરસિંહો સ્વામી. સ્વામી ૪

૪

વીનતી વળી કહું, ભેટ લાવી દઉં,
પોતિયે તાંડુલ-ગાંઠ બધી;
જાણશે થોડે ધણું, ભાવ ભોજન તણું,
ધન્ય શ્રીકૃષ્ણજી રનેહ સાંધ્યો. વીનતી ૧
બીલડીનાં મોર તે ભાવે આશામિયાં,
જૂઠું અજ આહીરનું લીધું;^૨
ભક્ત વિહારની બાજી પ્રેમેર જમ્યા,
ભૂખનું નોતરું પાછું કીધું. વીનતી ૨
પેરે પેરે પાંડવ-કૃષ્ણ નિવારિયાં,
ભક્ત કારણ કંઈ કૃષ્ણ માયો;
જાણ ને નીચનું એને છે પારખું,
પતિત અધર્મી કંઈ કોટિ તાયો. વીનતી ૩

૩

૧. 'ભણી'—ગૂ ૧; 'પ્રેમ આણી'—ગૂ ૨. ૨.
'મળ્યા'—૬૧૦ ૨; ૬૧૦. ૩. 'બ્રાહ્મણ'—૬૧૦ ૧; 'બ્રહ્મા'—
ગૂ ૧; 'બ્રહ્મા દીન . . .'—ગૂ ૨; 'બ્રહ્મણ . . .'
—૬૧૦. ૪. 'લઈ ભવાને'—૬૧૦ ૨, ગૂ ૧; 'ત્યાં લઈ
જવા'—ગૂ ૨. ૫. 'સ્વામી'—૬૧૦ ૨. ૬. 'નીરખતાં
લાગે . . .'—૬૧૦

૪

૧. 'ખણ'—૬૧૦ ૨. ૨. 'ભાવે'—૬૧૦. ૩. 'પાંડવનાં'
—ગૂ ૧, ૨.

બક્તિવશ વિહારો સંત સાથે ભણો,
સમો વર્તો, નવ ચૂકે ટાણે;^૧
સંત સમરે ત્વહાં આવી જાઓ રહે,
ભક્તના મન તણો ભાવ જાણે.^૨ વીનતી ૪
જાણો વેગે કરી, જાણો મુક્તિપુરી,
ધન્ય ધન્ય તારુણી, સંદેહ ટાળ્યો;
નરસિંહનાં નાથને નીરખું નિશ્ચય કરી,
કામિની કંથને બાંધે જાણ્યો. વીનતી ૫

૫

આલિયો વાટમાં જાનના ધાટમાં,
મિત્ર મોહન તણું નામ લેતા;
ધન્ય તું નાર, અનતાર સદ્ગુણ કર્યો,
કૃષ્ણ તું, કૃષ્ણ તું, એમ કહેતા. આલિયો ૧
માણું શ્રુતું પ્રમાણું છે પ્રાણીને,
લોભ કાંધે ત્વહાં પ્રીત તરે;
મન અજળા સુખે વાટ ભેતી રહે,
માગતાં બાંધવ મર્મર છૂટે. આલિયો ૨
વાટ ભેલી નથી, માગણું મેં નથી,
ભોગણું કર્મ ને ભોગ્ય લાગ્યો;
શ્રીપતિ નાથને રંક હું સરજિયો,^૩
એમ કરતા જુદું-દાર આગ્યો. આલિયો ૩
આવી જાઓ રહો, કંઈ મહાદ ધણો,
કોટિ શશી અર્કની ભ્યોત બાસે;
રતનજડિત મણિ કાંતિ બાસે ધણી.
પોતિયે જઈ કહું કૃષ્ણ પાસે. આલિયો ૪

૪. 'દાણું'—૬૧૦ ૨, ગૂ ૧. ૫. 'ભણું'—૬૧૦ ૨.
૬. 'ભણું'—ગૂ ૧, ૬૧૦ ૨. ૭. 'જેઈ'—ગૂ ૧,
૬૧૦ ૨; 'નીરખો'—૬૧૦. ૮. 'રનેહ ન્યાયો'—૬૧૦;
'ધન્ય તે નાથજી રનેહ તમેરો'—ગૂ ૨; 'સંદેહ હાલ્યો'—
૬૧૦. ૯. 'નીરખા'—૬૧૦ ૧; 'નથને નીરખું કરી (કરી ?)'
—૬૧૦ ૨. ૧૦. 'બાહાર લાગો (લાગ્યો ?)'—૬૧૦ ૨.

૫

૧. 'પ્રમાણું'—ગૂ ૧. ૨. 'મામ'—ગૂ ૧. ૩.
'શ્રીપતિવાથ એ, રંકે હું બાપડો'—ગૂ ૨; 'શ્રીપતિનાથે મને
રંકે સરજિયો'—૬૧૦; (લીધેલો પાઠ તણે પ્રતાપો એકસમાન
છે). ૪. ૬૧૦ ૧ માં 'વજ' જેવો અસ્પષ્ટ પાઠ છે; પણ તે
'લિલ' નથી; 'લિલ દાર'—૬૧૦; 'કૃષ્ણદાર'—ગૂ ૨; 'જુલ
બાહાર'—ગૂ ૧. ૫. 'ભુવન રોલા મણી'—૬૧૦ ૨.
—ગૂ ૨ માં આ દૂકનાં ચરણોનાં કેમ ભૂલ્યા છે. ઉપરનાં
૩, ૨, ૧, ૪ ચરણો ત્યાં અડકમે ૧, ૨, ૩, ૪ છે.

માબીએ બેટ ને મોકલી મુજ બણી
ભાવશું, બાઈજી, લાગે મીઠી;
સંકોચતાં ગાંઠી વિપ્ર આણી^૧ પરે,
નરસૈના નાથે તે નરજે^૨ દીડી. બા.ચ. ૧૦

૭

છાપન ભોગ ત્યાં, કવણું તાંદુલ ત્યાં!
આપતાં મન સંકોચ આવે;
ભેઈએ તે સર્વ આવી મળે કૃષ્ણને,
તાંદુલ બેટ ત્યાં તુલ્ય કદાવે. છાપન. ૧
ધાર્ષ લીધા હરિ, મુદિ^૩ તાંદુલ ભરી,
પ્રેમે આરોગિયા તૃપ્તિ પામી;
છદ્ર કુબેરથી અધિક વૈભવ કયો,
રુકિમણી કર મણી રીશ નામી. છાપન. ૨
'એક રત્નાં અમે, એક ખીન તમે,
ભક્તને અદગક દાન દેતાં;
પ્રેમદા પ્રીતનાં વચન એવાં કળ્યાં,
હાય સાણી ત્રીજી મૂક ભરતાં. છાપન. ૩
વીનતાનાં વચન તે વિપ્ર સમજ્યો નહિ,
આશવા ધર બણી શીખ માગી;
નરસૈને નાથે રજઈ દાર વળાવિયો,
મન તણી આરત સર્વે ભાગી.^૪ છાપન. ૪*

૮

ધન્ય તું, ધન્ય તું, રાય રણછોડજી,
દીન જાણી હુંને માન દીધું;
નહિ મુજ ભોગ તે ભોગ મેં ભોગ્યા,
અન-અન્યરીપથી અધિક કીધું.^૧ ધન્ય. ૧
કનક-આસન પર મુજને બેસાડ્યો,
રુકિમણી વચન તે હાય સહાતાં;
હેત આણી હરિ ચરણ તળાંસિયાં,
ખટ-રસ ભોજન સંગ કરતાં. ધન્ય. ૨

૧૮. 'અલગી'—૬૧૦ ૧. ૧૬. ૪. 'વચણે'—૬૧૦ ૨.

૭

૧. 'મૂક'—૬૧૦ ૨. ૨. 'દુર્જયણું' રાણિયું—૩૧૦
૩. 'ભૂખતાં દુઃખની લીડ ભાગી'—૬૧૦
* આ પછી ક્રમ મૂ. ૨ માં (ને કાં. માં) એક પદ
પરધર છે (જુઓ શરમાં). એ સ્વરૂપ છે. અર્થદલિતો થાય
વિસંધાવી જ છે.

૮

૧. 'પ્રાપ્ત'—મૂ. ૧.

નાનપણા^૨ તણો રમેહ નવ વીસયો,
મિત્ર મોહન તણી પ્રીત સાચી;
દીન જાણી હુંને દયા કીધી ઘણી,
રંક બેસાડ્યો કનક-માંથી. ધન્ય. ૩
ધન્ય ધન્ય કૃષ્ણજી, સંતસેવા કરી,
ધ્યાન^૪ ધરતો નિજ દાર આપ્યો;
રત્નકંઠિય મણિ ભવન^૫ શોભા ઘણી,
દેવ શું દારિકા^૬ ફરીને લાવ્યો! ધન્ય. ૪
કનકની ભૂમિ તે ત્રિમુખતા ચાંભલા,
અકની જ્યોત ઉલોત દીસે;
ખાન ને પાન વિહાર રચાનક ત્યાં,
કામીજન નીરખતાં કામ હીસે.^૭ ધન્ય. ૫*
સમન્વ વરસની દીડી ત્યાં મુંદરી,
નવલજ્જેખન ત્યાં નાર નીરખી;
સોળ શણગાર ને વસ્ત્ર મુંદર ધર્મો,
દેવ વિમાનથી રજા રે નીરખી. ધન્ય. ૬
સકસ દારી વળી નાર વીંટી મળી,
કામિની કંથની પાસ આવી;
સ્વામી, સ્વામી, હું તો દારી છું તમ તણી,
મદિર પધારીએ પ્રેમ લાવી. ધન્ય. ૮
ગોમતીસ્નાન ને નીરખવું^૮ કૃષ્ણવું,
પુણ્ય પ્રગટ થયું, પાપ નાકું;
આઈ કલિકાલમાં જન્મ સહેજે તરે,
જેને શ્રીકૃષ્ણશું હોય ધાડું.^{૧૦} ધન્ય. ૯
શ્રીકૃષ્ણ-માહાત્મ્ય લહી ઘેર આપ્યો વહી^{૧૧},
નવલજ્જેખન થયાં નર ને નારી;
વારતા કથતાં રજની વીતી મઈ,
નરસૈના નાથની^{૧૨} પ્રીત ભારી. ધન્ય. ૧૦*

૨. 'નાનપણા'—મૂ. ૧; 'નાનપણા'—૬૧૦ ૧, ૨, મૂ. ૨
૩. 'હેતથી હળીમળી માન દીધું' અને—કાં. ૪. 'એમ
કરતાં'—મૂ. ૨ ૫. 'કાંતિ ભારતી (શોભે મૂ. ૨) રહી'—
૬૧૦ ૨. મૂ. ૧. ૧. 'દેરી કુવારા જ લાગ્યો'—મૂ. ૨. ૭.
'કામની જનના કામ હીસે'—મૂ. ૨. ૮. 'કૃષ્ણજી' (કૃષ્ણને
મૂ. ૨) નીરખવું—મૂ. ૧ ૬. કાં. માં આ લીટી આમ છે—

'તે થાઈ સમૃદ્ધિ આ સકલ તે સાંધી,

મદી મણું આપણું ભાગ્ય મારું.'

બધી હાથપ્રતામાં ઉપરની જ લીટી છે. ૧૦. 'થાડું'—મૂ. ૨;
'સાચું'—૬૧૦ ૨ ૧૧. ૪. 'સહી'—મૂ. ૧. ૧૨. 'સ્વામીના
ગુણ નિરખાવી'—મૂ. ૨.

* આ આખી દૃક (૫મી, ૧૦મી) ૬૧૦ ૨ માં પડે છે.

સ્થાનિક સ્વરાજ

સ્વરાજ શબ્દ તમે જૂન વાર સાંભળ્યો ને વાંચ્યો તથા બોલ્યા હશે. સ્વરાજ એટલે આપણું પોતાનું રાજ. આપણા દેશનો રાજકારભાર આપણે પોતે આપણા પ્રતિનિધિઓ ચૂંટીને અને આપણને હિતકર લાગે એ રીતે ચલાવીએ તે સ્વરાજ. આનું રાજ ચલાવવાની શરૂઆત આપણા પોતાના સ્થાનથી કે ગામથી જ શરૂ થાય છે. આખા દેશનું કારભારું કરવાની સાથેસાથ દરેક ગામને પોતાને લગતાં અનેક જાતનાં નાનાંમોટાં કામો હોય છે; જેવાં કે, ગામની સ્વચ્છતા, ગામની સુખાકારી, લોકોની તાંદુરસ્તી, અવરજવરનાં સાધનો અને રસ્તા, બાળકોની કેળવણી, માંદાની દવા તથા ખરદાસ આકરી, સુવાવડ, વગેરે. આ બધાં કામો દરેક સ્થાનને અંગે કરવાનાં હોય છે. તેમને માટે નાણાંની જોગવાઈ કરવી, સાધન-સામગ્રી મેળવવી અને તેને ખરોખર જોગવવી તથા વાપરવી, વગેરે કરવું જોઈએ. આ બધું તે તે સ્થાનના લોકો લેગા મળીને સહકારથી કરે તો જ સરસ થાય. એ કામો પણ લોકો પોતાની ખુશી પ્રમાણે કરે તો તે મારફત તેમને સ્વરાજ ચલાવવાની તાલીમ પણ મળે અને ગામનું કામ પણ ચાલે. તેથી કરીને આ જાતના સ્થાનિક કામને પણ સ્વરાજ કહેવામાં આવે છે, અને દેશના સ્વરાજથી તેને જુદું પાડવા માટે તેને સ્થાનિક સ્વરાજ કહેવામાં આવે છે.

ઘણા પ્રાચીન કાળથી આપણા દેશમાં આવી જાતની વ્યવસ્થા ચાલતી હતી, જેમ ઇતિહાસ પરથી જણાય છે. આપણે એ વ્યવસ્થાને ગ્રામપંચાયત કહીએ છીએ. ગામની સુખસગવડ અને બધી તરેહની સુખાખરી સાધવા મથવાની સાથે ગ્રામપંચાયત

કામ પણ કરતી. આથી કરીને ન્યાય ચૂકવવાનું કામ આજ જેમ જૂન મોંઘું અને થોડબધ વધી પડ્યું છે, તેવું ત્યારે નહોતું. ગામના પંચ મારફતે જ કબજિયા ચૂકવાતા, તેથી તે ઝટ પતતા અને સમન્સ આવે ત્યારે લોકોને તાલુકે આવજ કરવાની ખટપટ પણ નહિ પડતી. ગામના પ્રશ્નો બાળત મોટે ભાગે ગામપંચાયત જ બધું જોઈ લેતી.

આ જાતની વ્યવસ્થા મુરોપમાં ચોળનાર રોમન પ્રજા છે. ખ્રિસ્તનાં તેઓ ગયા ત્યાં પણ તેમણે રસ્તા, હોજ, નવાણ, મેદાનો ઇત્યાદિની જોડવણી કરી, જેના અવશેષો આજેય મળે છે.

તમે પૂછ્યો કે, આપણા દેશમાં આજે જિલ્લામાં લોકલ બોર્ડ તથા શહેરોમાં મ્યુનિસિપાલિટીઓ કામ કરે છે તે બધી સ્થાનિક સ્વરાજની સંસ્થાઓ ન કહેવાય? ખરોખર છે; તે સંસ્થાઓ સ્થાનિક સ્વરાજનું જ કામ કરે છે. અસુક મતાધિકાર ધરાવતા લોકો પોતાના પ્રતિનિધિઓ ચૂંટે છે; તેઓનું લોકલ બોર્ડ કે મ્યુનિસિપાલિટી બને છે. તેમનું કામ શું, કામ કરવાને માટે નાણાં ક્યાંથી મળે, કઈ મર્યાદામાં તેમણે કામ કરવું જોઈએ, એ બધી બાબતો નક્કી કરવાને માટે સ્થાનિક સ્વરાજને કાયદો સરકારે કર્યો છે. તે સુબળ આ સંસ્થાઓના સભ્યોને લોકો ચૂંટે છે; તેઓ પછી લોકોનાં સ્થાનિક કામો કરવાને માટે જોડવણું કરે છે.

પરંતુ આમાં આખા જિલ્લાનું એક મંડળ હોય છે. ગામનું ગ્રામપંચાયત જેવું મંડળ એ મંડળને કહે સરકારે એને સાડુ પણ ને ૨૦૦૦ ઉપર વસ્તીનાં બે

ઠરાવ્યું છે, આથી કરીને ગામલોકને સ્વરાજની તાલીમ મળી શકશે. જો તેઓ સહકારથી અને સચ્ચાઈથી કામ કરે, તો ગામને અને તેની પ્રજાને ખૂબ લાભ મળે. પણ તેની શરત એ છે કે, લોકોમાં સંપ, પ્રમાણિક બુદ્ધિ, અને સેવાભાવ તથા ન્યાયબુદ્ધિ હોવાં

જોઈએ. એ જ ગુણો દ્વારા દેશનું સ્વરાજ પણ ચલાવી શકાય. આ ગુણો કેળવવા માટે સ્થાનિક સ્વરાજ સારી નિશાળ ગણાય. જે પ્રજા સ્વરાજ ચલાવી હોય, એણે આ ગુણો તો કેળવવા જ જોઈએ.

મં

આ પાણું શરીર

૧૧૦ હૃદયની મજૂરી

ગયા લેખમાં એક બુદ્ધ ગર્ધ છે તે પહેલી સુધરાવું. ગર્ભમાં બાળકનું હૃદય બંધ હોય છે એમ તેમાં કહ્યું છે તે ગરોબર નથી; કેફાત બંધ હોય છે. માતાના તાળ સાથે સંબંધમાં ગર્ભ-હૃદય કામ કરે છે; સામાન્ય હૃદય કરતાં તેની રીતમાં કેટલોક ફેરફાર હોય છે ખરો. અસ્તુ, હવે આગળ ચાલીએ.

છાતીની ડાબી બાજુ ઉપર હાથ મૂકી જુઓ, તો તમને હૃદયના ધબકારા માલૂમ પડશે. આ ધબકારાથી લોહી આખા શરીરમાં ફરે છે. કલ્પના કરો કે, આ ધબકારો એટલું જોર કરે છે કે, તેને લઈને ડાબા ડુધિરાશયમાંથી લોહી સેકન્ડે જ કૂટના વેગથી નીકળે છે; અને શરીરમાં ફર ફર પડેલી ખારીક કેશવાહિનીઓ સુધી જતાં સુધીમાં, આ જોર ઘટી ઘટીને પૂરું થવાને બદલે ૬૦૦મા ભાગ એટલું રહે છે, અને ત્યાંથી તે હૃદયની જમણી કંઠિકામાં પાછું ફરે છે. આ આખી યાત્રા પૂરી કરવા માટે લાગતા સમયની પણ ગણતરી કરવામાં આવી છે કે તેમાં ૧૧ મિનિટ જ લાગે છે! ૧૧ મિનિટમાં લોહી આખા શરીરના અણુ અણુએ પહોંચી વળીને પોતાનું કામ પૂરું કરી પાછું જમણી કંઠિકામાં આવી બંધ છે! પણ આ ઉપરથી એમ તથી સમજવાનું કે, બધું જ લોહી બધે જ શરીરમાં

ફરી આવે છે. શહેરની પાણીની ટાંકીનું પાણી છોડે ને શહેરના દૂરમાં દૂર ભાગ સુધી ઘેર ઘેર પહોંચે તેના જેવું તે છે. શહેરની નળીઓ જેમ એક મોટા તળમાંથી ચોગરદમ કૂટતી શરીરમાં નાની મોટી અસંખ્ય રુધિર-નળીઓ છે, તે બધી થઈને કુલ કેટલી લાંબી થાય છે તે જ બાજુનું જોઈએ — લગભગ ૧૦ હજાર માઈલ! શરીરની બધી રુધિર-વાહિનીઓ માપી તેમનો સરવાળો કરો તો તેમની કુલ લંબાઈ કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી સુધીના અંતરથી પાંચ ગણી થાય! એ બધી આપણા શરીરના તાનકડા ક્ષેત્રમાં ગોઠવાઈને રહી છે; અને તે બધા વિસ્તારમાં હૃદય પોતાના ધબકારાથી ૧૧ મિનિટમાં જીવન-જળ-જળ કરી મૂકે છે!

અને એ ધબકારો તો સતત ચાલ્યા જ કરે છે. તમારા હાથની નાડી જુઓ તો મિનિટે કેટલા ધબકારા થાય છે તે તમે ગણી શકશો. આ ધબકારો મુખ્યત્વે ઉંમર પ્રમાણે ઓછા થતા બંધ છે, અને જીવની જોડે જોડે છે.

ઉંમર	સંખ્યા *
જન્મ વેળા	૧૨૦ થી ૧૪૦
૧ વર્ષ	૧૧૫ થી ૧૩૦

* આ સંખ્યાના ૪ થા - ૫ મા ભાગ નેટલી વાર દરેક જણ એક મિનિટમાં ચાસ લે છે.

૨ વર્ષ	૧૦૦ થી ૧૧૫
૭ મા વર્ષમાં	૮૫ થી ૯૦
૧૪ મા ,	૮૦ થી ૮૫
પુણ્ય	૭૦ થી ૮૦
વૃદ્ધ	૬૦ થી ૭૦

આ અંદાજ સંખ્યા માનવી સ્વભાવ, ખોરાક, કસરત, દિવસની આબોહવા તથા કયે સમયે જીવે છે તે, અને એવાં નાનાં મોટાં બીજાં કારણોથી આ સંખ્યામાં વધઘટ થોડીક થાય છે. જેમ કે, દોડીએ ત્યારે હૃદય ખૂબ ક્રટક્રટે; પણ અટક્યા કે તે બનતી ઝડપે પાછી પોતાની સ્વાલે આવી જાય. ઘોડાની પેઠે સ્વાલે કામ કરતાં કરતાં હૃદયને પોતાના સતત કામમાં આરામ પણ મળતો જાય છે. એક ધનકારા પછી સેક-કના ટેટલાયમા અંશ જેટલી વેળા મળે છે, તેમાં તે આરામ લઈ લે છે. વળી હૃદયને આખો ભાગ એકસાથે

નથી ધબકતો; તેમાંય એક પ્રકારની તાલગતિ હોય છે; અને તાલગતિથી કામ અને વિશ્રામ ખૂબીસેર વહેંચાઈ જાય છે — એમાં જ સતત થાક પણ મળ્યા કરે છે. જ્યારે કામ કરનારા લોકોએ હૃદય પાસેથી આ પાક શીખવા જેવો છે.

અને આમ તાલથી કામ લેતાં હૃદય રોજ — ૨૪ કલાકમાં કેટલું બધું કામ કરે છે! વિજ્ઞાનીઓએ ગણી કાઢ્યું છે કે, ૧૨૦ ટન વજન જમીનથી એક ફૂટ ઊંચું કરવા જેટલું એ ભેર છે! ૧૨૦ ટન — ૨૧૦ મેડિયાં, ૬૭૨૦ મણ! આટલું કામ રોજ તે કરે છે ત્યારે આપણે જીવીએ છીએ. એ પરથી વિચાર કરીએ તો, ખરેખર, જીવન એ સંગીતના તાલ સાથે થતી સતત કર્મ-યાત્રા નથી? કે જેમાં શ્રમ એ જ વિશ્રામ છે ને વિશ્રામ-શ્રમ ભેદ જડાયેલાં રહે છે.

૩૦

એક યુવકના વેવલા મનોરથ

એકવીસ વર્ષના એક નવજુવાનના એક લાંબા પત્રમાંથી નીચેનો ભાગ છે :—

“હું ૨૨ વર્ષનો ઉત્સાહી ક્રમર હું જેટલું વર્ષથી સંપૂર્ણ આદીમારી થયો છું. અંતે વર્ષે સુંબઈ યુનિવર્સિટીની શાળાની પરીક્ષામાં નિબંધતા સંપાદી છે. હવે આગળ એ ‘કેળવણી’ લેવા વિચાર નથી.

“મને પ્રથમથી જ સેવાસંચય તેમ જ જીવસતી સાહિત્ય પ્રત્યે ખાસ આકર્ષણ છે. અને મારો વિચાર સાહિત્ય-સેવા તેમ જ લોકસેવા પાછળ મારું સમગ્ર જીવન જ્વાળીત કરવાનો છે.

“યુવાવસ્થામાં પ્રવેશતા દરેકને કંઈક અનન્ય લક્ષ્યાંક તો જરૂર આવે છે; મને પણ એવો જ લક્ષ્યાંક આપ્યો હોય. પણ આ લક્ષ્યાંક શક્ષિ તો નથી જ, એનો મને અનુભવ થયો છે. અને તેથી જ મારા સાહિત્ય-પ્રિય સ્વભાવના વિદ્યાસ મારે મારે. . . કેઈ સેવા-સંસ્થામાં દાખલ થઈને મારા જીવનની સામગ્રી પરી કરવી.

“મારા પૂર્વ પિતાજી ઇન્જનેર છે. હું પણ એ જ ક્ષેત્રમાં એકાદ એવી એમની ઇચ્છા છે. છતાં મારા વિચારને તેઓ રોકશે નહિ. . .”

આવા પ્રકારની ઇચ્છા અને વિચારણા કરાવતા બીજા અનેક યુવકો દેશમાં હશે. સંસ્કૃત નવજુવાન અપરિણત છે. સાદા જીવનને તે પસંદ કરનારા છે; અને ‘આજના ઉચ્છૃંખલ યુવકોથી તો જરૂર જુદો પડે’ એમ હું, એટલું સમર્થ પોતાને માટે જણાવે છે. એમના આખા પત્રમાં પ્રામાણિકતા અને શુભ નિષ્ઠા ખરપૂર જોવા મળે છે. .

આવા યુવકને શી સલાહ આપવી? એને કેમ કરીને મશગલવડું કે, તારાં ઉત્સાહ અને નવજુવાની ત્યારે બહુતરમાં — બે તેમાં હું પડ્યો જ તો પછી — કેમ ન જણાવ્યાં? લીધેલા કામમાં — બહુતરમાં કેમ સફળતા ન મળ્યા? ‘નિબંધતા સંપાદી છે’ —

એવા બેળવાળદાર ઉદ્દગાર શું કામ કે એ સંપત્તિવામાં પોતે જળવાયદાર છે, એ તે કેમ કરીને સમજે? ૨૧ વર્ષની ઉંમરે મેટ્રિક સુધી જ તે કેમ પહોંચ્યો છે?

ઉપલા અવતરણમાં વાચક જોશે કે, ‘કેળવણી’ શબ્દ લેખકે ખાસ ચિહ્નિત કર્યો છે. કદાચ એમ સૂચવવા કે, સરકારી કેળવણી તપાન્ય છે અને તે હવે લેવી નથી? તો એમાંય પોતે પેલી ખાટી દ્રક્ષ-વાળા શિયાળ પેટે આત્મવચના તો નથી કરતો, એ પણ તે યુવકે જાતે તપાસવું જોઈએ. આ કે એને મળતા ખીજ પ્રકારની ગોરવાભારી આત્મવચના આજકાલના યુવકોમાં બહુ જોવામાં આવે છે, તે જોઈએ ચડાવનારી નથી, એ સમજવાની—સમજ-વવાની બહુ જરૂર છે.

અને લોકસેવા તથા સાહિત્યના કયા ખ્યાલો સેવીને પ્રસ્તુત યુવક ઉપરના પત્રમાં વાત કરે છે? લોકસેવાને માટે પણ તાલીમ અને આવડત જોઈએ; એ એક દીક્ષા છે, અને તેને માટે પણ કેળવણું પડે છે;—આવી કશી સમજણ વગર તો વાત થતી ન હોય, એમ ખીક રહે છે. બહુતરમાં ન દાવેલો માણસ ખીજ ક્ષેત્રમાં ન જ દાવે, એમ નથી. આજે જે બહુતર મળે છે, એને માટે તો એ કહેવું બરોબર છે. બંધે ધણી વાર એ બહુતર બહુતરની કેટલીય આકાંક્ષાઓને વિકૃત અને દેશદોષી તથા સમાજ-વિરોધી બનાવે છે, એમ પણ અગુક અંશે બતાવી શકાય.

લોકસેવા એ ધંધો નથી, પણ એક ભાવના છે, કે જેને આપણે જે કોઈ ધંધો કરવા માગીએ તે મારફત સેવી શકીએ છીએ. સરકારી નોકર ખરું જોતાં અન્નસેવક બનાયો છે. પરંતુ આપણા યુવાન દેશમાં તે રાજ બને છે; બારે મોટા પગારો ખાવાની આશા રાખે છે; લાંચરૂચવત પણ કોઈ કોઈ તો ખાય છે; અને અમલદાર કે અધિકારી તો સૌ કોઈ બની બેસે છે. આવા વાતાવરણથી જ લોક-સેવાના અલગ ધંધો જેવું કંઈક ને જોવા મળે છે તે મળે છે. તે એક છટાપત્તિ માનવી પડે તે છતાં એ આપત્તિ જ લેખાય. બાકી, વ્યવસ્થિત અને સ્વરાજ-ભોગી સમાજમાં સૌ કોઈ પોતપોતાને રચણથી ને પોતાના કામ દ્વારા લોકસેવા કરતા હોવા જોઈએ. આજના યુવકે આ વસ્તુ સમજીને પોતાનું જીવન

વિચારવું ઘટે. કોઈ પ્રામાણિક અને સમાજને માટે આવશ્યક ધંધો કરવામાં કશું જોઈ નથી; પણ તે કરવા તૈયાર થવું જોઈએ; અને તેમાં પોતાની સેવાભાવનાને પ્રત્યક્ષ કરવી જોઈએ. છત્તેર ને છત્તેર તો શું કામ લોકસેવક પણ ન બની શકે? અને સેવકને પણ તેની સેવકાઈનો અધિકાર છે; અને છત્તેરને મળતો પગાર તેની સેવકાઈ લેખાવે જોઈએ. આજે આપણે એમ નથી લેખી શકતા તેવું કારણ પમારની ઘાતક મોટી રકમ અને તેમાં જોવાતી ખોટી મોટાઈ જ છે. લોકસેવા કરવા છત્તેર મોટા પગારદાર પોતાના સાદા જીવનથી ધન બચાવે તે સેવામાં કામમાં અર્પણ કરીને એ આજની પરિસ્થિતિમાંથી માર્ગ કાઢી શકે; પણ આજે તો બહુતર બહુ જીવું જ શાખવી રહ્યું છે. સદરહુ યુવક પોતાને તેમાંથી બચાવી લેવા બાળત જાત હોય એમ લાગે છે, તેને માટે તેને મુજારકબાદી ઘટે.

છવે રહે છે એમની સાહિત્યસેવાની ઇચ્છા બાળત. સદરહુ યુવક પોતાની સ્વભાવને ‘સાહિત્ય-પ્રિય’ જણાવે છે. એટલે શું? તે આજકાલના લઘુ-નવલ-કથાઓમાં જોવા મળતા કલ્પનાન્તરંગો અને ઢંગધડા વગરના વૃક્ષોમાં જોવા શકે એવી છુદ્દિવાળા છે એમ? તો એમણે પોતાની સાહિત્યની વ્યાખ્યાઓ પણ ફેરવવી ઘટે. આ પ્રસંગે મને એક હાઈફ્રીડના છોકરાઓનું સાહિત્ય-મંડળ યાદ આવે છે. તેઓ હરત-લિખિત ચલાવે છે. તે મને દેખાડ્યું. તેમાં કાવ્યો ને કથાઓ મોટે ભાગે જોવા મળ્યાં. જેમાં કસણી અને શુદ્ધિની કસરત જોઈએ એવા લેખો ન મળે. ન મળે વિદ્યાન, ન મળે ઇતિહાસશૃંગોળ, ન મળે અન્ય અનેક વિષયો. તે છોકરાઓમાં કાવ્ય કથાઓમાં પણ ચાલુના નક્ષીવેડા જ લાગ્યા. આ પ્રકારની અતિશયતાને યુવક માનસનો રોગ લેખવી જોઈએ; એટલે હું તો એનો છલાજ સમાજે શોધવા ઝટ કરવું જોઈએ એમ કહું. યુવકના આવા મનોરથો જીવનની અદિશતા અને વેવલાપણું જ સૂચવે છે. એમની શક્તિ એ રીતે સંધરાશે નહિ. પ્રત્યક્ષ મજૂરીનાં જોહેર સેનાકાંઈમાં આજે તો તે રોગાય, તો જ કેળવણીનો અને યુવકોનો ઓધારો છે. એમ ચોક્કસ કહેવું જોઈએ.

નવું વાચન

મેત્રીભાઈ અમીન—જીવન અને કાર્ય:
લેખક: પુરુષોત્તમ હનનલાલ શાહ. પ્રકાશક: મંત્રીઓ,
મેત્રીભાઈ અમીન સમારક સમિતિ, આણંદ. પા. ૩૦ +
૧૬૪. દિ. ૨-૮-૦૦

ગુજરાતની (ખાસ કરીને વડોદરા રાજ્યની) આજની
ભણેલી ઓઠ પેઢીને ધરનારાં અનેકમાં 'મૂંઝામાં મૂંઝુ'
છતાં સચોટ એક બળ તે સ્વ. મેત્રીભાઈ અમીન.
એમનું એ કામ આ જીવનચરિત્રથી એને છાને એની
કદર પામ્યું છે. એ ભેઈ સી તેમની સમારક સમિતિને
ધન્યવાદ આપશે ને તેના આધાર માનશે. જીવનચરિત્ર-
સાહિત્ય ઇતિહાસ રચના માટે સંપૂર્ણ સાધન હોય
છે. ગુજરાતના અવાચીત સૈદ્ધાંત (૧૮૩૭ પછીનો)
ઇતિહાસ ધરનાર ફરિયાદ કરી શકે કે, આપણે લોકોએ
આપણા નાના મોટા 'સેવકોની હકીકત સંપૂર્ણ સાચુ
પૂરની કાળજી કે ચીવટ રાખી નથી. એ દૃષ્ટિએ આ મૂંઝ
કેવો કીમતી ગણાય? મેત્રીભાઈ 'સાહેબ' ૧૮૭૩માં
જન્મ્યા. ત્યારના કળનો અમુક ખ્યાલ આ સેવામય
વ્યક્તિના જીવનમાંથી ઇતિહાસકાર પામી શકે.

મૂંઝના પાત્ર વિષે કહેવાનું બાકી નથી; 'ગુજરાતના
મોતી'ની કદર સૌએ ભરી ભરીને કરી છે. આ મૂંઝ વિષે
બે શબ્દ કહેવા ભેઈએ. મોટા મૂંઝ ભેઈ કોઈ વાચક
સડકે નહિ, કેમ કે ભારતવેળની ઢબે કામ કરવાં દમગપ
સાહિત્ય એકદમ ક્ષી, તેમાંથી ભેઈઈ વાણી લઈ, લેખકે
અવિ પ્રવાહી શૈલીએ આ મૂંઝ લખ્યો છે. તેનું હકીકતો
અને જાણથી ભરેલું વર્ણન વાંચતાં પાતાં ઝટ ઝટ ભૂલતાં
જરો, અને એમાંથી સ્વ. 'સાહેબ'ની મૂર્તિ સહેજે મન
પર આલેખાતી જરો. આ દૃષ્ટિએ લેખકનો આ પહેલો
પ્રયાસ બારે સફળ ને સ્તુત્ય છે; તેનું છપું કારણ તો
એ છે કે, લેખક પોતાના મૂંઝના પાત્રના સ્વરૂપ-વિશેષ
છે. તેથી મૂંઝમાં વાચક તેના પાત્રની સ્વરૂપ-
મુલવણી કે ચર્યાત્મક વિવેચન નહિ એવા પાત્રે. તેમાં
શરમાં 'મે' કહી તે પ્રકારની વ્યાપક ઇતિહાસકદૃષ્ટિ પણ
તેવા મળતી નથી. પરંતુ તે આ મૂંઝની ટીકા નથી, કારણ
કે આ મૂંઝને તેવાર કરવા પાછળ તેવા દેશ નહોતો.

સમારક સમિતિએ, માફક જ નહિ પડતર કરવાંય
હદાય એાળી કિંમતે, આવડો મોટો ને સુંદર મૂંઝ, સરસ
છપાઈ અને હતમ સમલટ સાથે આપ્યો તે માટે તે અને
લેખક બેઠ ધન્યવાદને પાત્ર છે. ગુજરાતમાં દરેક
પુસ્તકલયે પુસ્તકોએ જ ધરેલી ને તેના જ આચાર સમી-
આ સેવામયિતા જીવનમૂંઝ સંપૂર્ણ ભેઈએ. જીવાનિયા
તે વાંચી તેમાંથી ખંત, ચારિત્ર્યની નિખાલસ નિર્મળતા
અને સેવાનો મંત્ર પાને રોવકે તેમાંથી રોજા મળે

જરૂરી એવી સુદૃઢ કાર્યદક્ષતા, ચીવટ, ખંત, અવાક
ક્રમ, પારદર્શક પ્રામાણિકતા અને હૃદયમતા, તથા અલભ-
શનુ મુદ્દતા નિહાળે. શિક્ષકો તેમાંથી પોતાના ધંધાને
સોંપાવનાર એક સામાન્ય જ ગણાય એવા માણસની
પણ પ્રતિભા કેમ શોધી, તે ભેઈ ધેય' ધરે ને પોતાના
કમમાં ઝોરવ લાગે, સંપત્તી નોકરો, ખુશમત કે હાલવર
નહિ પણ નિર્મળ કામ ને નોકરીથી, કેટલે ભેઈ સુધી
ચલી શકાય છે તે ભેઈ, આને નોકરીમાં ને અધમ
વસ્તુઓ ધૂસી ગઈ છે તે કાટે, ને છતાં પોતાનો જવાબો
લેખી લેાલ સારી રામય એ રીતે.

સ્વમીની રામતીલક—સચું સાહિત્ય વખતે
કર્તાલય વરફી બહાર પડેલી 'સ્વામી રામતીલક'ની
જીવનકથા' પરથી દ્રઢાવેલી આ કથાના સંચાલક ભદ્ર
રત્નેશ્વર વજીલ છે. પ્રકાશક: 'રાજકુલ સેવાસમિતિ,
અમદાવાદ, પાન ૨૮.

હિંદની આધ્યાત્મિક ક્રાંતિ અમેરિકા સુધી લઈ
જતારા બે ભારતપુત્ર, એક સ્વામી વિવેકાનંદ અને બીજા
રામતીલક. બેઠ જણ શંકરાચાર્ય' જે ભર જીવાનીમાં
અવા. પરંતુ કામ તો ભરણ કરતા ગયા. આ બે જણ
આ સૈદ્ધાંતી શરનો વાસીના અનેક હિંદીઓને, અંગ્રેજ
બહુતરના અર્થદંઘપ્રતિવાદી કેપ્ડી અનાતમવાદી, નારિતક
કે ધન્યવાદી થતા કે થયેલા ગયાબ્યા છે. આ નાનકડી
ચીપડી એવા પુરુષના જીવનમાં રસ લગાડવા માટે છે.
આજના વિદ્યાર્થીઓએ થુ નહિ તો આ બે મહાપુરુષોનો
સાદો પરિચય પણ મેળવવો ભેઈએ; તેમાં આ પુસ્તિકા
મદદ કરી શકે.

રજુમદલક' અને તેનો સમય: મોલવી
આબુનૂર નદવી, ૪૦ વ. સોસાયટી, અમદાવાદ.
પા. ૨૦; દિ. ૦-૪-૦૦

અ. વ. સો. ના સંશોધન વિજ્ઞાન વરફી આ
ગોપાનિયું બહાર પડ્યું છે. માત્ર નામ સાંભળીને
માનેકું કે, તે કાંઈક જગદાર ઐતિહાસિક મૂંઝ હશે. અને
'હ' પરથી કલેક્ટર કે, તે શ' હ'દશાસ અંજે કાંઈક
હશે કે પુસ્તિકા વાંચી ગયે લાગુ' કે, તે ભલ જ લી.
સંશોધન માસિકમાં લેખારૂ ખરે એવા ને સેવકો એક
નાનો અભ્યાસ જ આ છે.

ઝીંધર નામના મધ્યયુગીન એક કવિના 'રજુમદલક'
નામના કાવ્યના સમવના મુસલમાન રાણાઓ વિશેની
ઐતિહાસિક દ્રઢ નોંધ આ છે.

ગુજરાતના મુસલમાન રાણાઓ "સાચે લી હિંદના
રજુમદલક રાજ્યને કે નિર્મળ પ્રાપ્ત કરેલા, તે છતાં
વર્ણન 'રજુમદલક'માં કરવામાં આવ્યું છે." શાહી

સાધનો તપાસી લેખક કહે છે કે, 'આશ્ચર્યની વાત છે કે ઇસ્લામી ઇતિહાસમાં એ વિષેનું કશું વર્ણન નથી.' અને સદરહુ કાવ્યમાં કશું ન મળ્યાનો આ પ્રકારનો ઉલ્લેખ આ છૂટક નોંધો લેવા લાયકતા ચોપાનિયામાં બેચાર જગએ કાવ્યની બેચાર પ્રસ્તુત વાતોને અંગે છે. અને એ ઉપરાંત આ કાવ્ય વિષે વધુ ઢંઝીકતા કાંઈ નથી આપી. તેને બદલે આ કાળના મુસલમાન મૂળા તથા હિંદીપતિના ઇતિહાસનું જ દંત્ર વર્ણન આપી, સદરહુ કાવ્યના સમયની કેટલીક ઐતિહાસિક માહિતી આપી આપી છે. તે રીતે ભેતાં ચોપાનિયાનું નામ જરા પ્રામક પણ ન ગણાય ?

મૂળ કાવ્યનું આમેય માફુ અજ્ઞાન, તેમાં આ ચોપાનિયું બહુ સુધારો નથી કરવું. એ ચોપાનિયે આ લેખ પ્રસિદ્ધ થયો તો તેની સાથે તે કાવ્યનો વિરોધ પરિચય પણ અપાત, તો સામાન્ય વાચકને આશીર્વાદરૂપ થાત. અને જરા વિરોધ લંબાણે ને વિવેકે તથા પ્રકરણવાર ને આ (૧૪ મા) એકાદો ઇતિહાસ આલેખાયો હોત તો સ્વતંત્ર રૂપેય સાફુ થાત.

'અમરસેત', 'કાસિંદ', 'હતલના બારમાં', 'જેર' જેવા પ્રયોગો લેખકના ફારસી-ફાનની અસરથી અનુવાદમાં રહી ગયા મનાય.

તા. કે. ઉપરનું લખ્યા પછી, કુરુલલવચ યઈ, મૂળ કાવ્ય ભેવા મેળવ્યું. ભેવું કે તે ૭૦ દંત્રનું નાનું કાવ્ય છે. શ. વ. સો.એ જ તે સ્વ. દી. બ. હુવ પાસે સંપાદન કરાવી પ્રસિદ્ધ કર્યું છે—'પ્રાચીન ગુજરાત કાવ્ય.' અને તે વિદ્વાને થાતાની રીત પ્રમાણે તેની પ્રસ્તાવનામાં ઐતિહાસિક ચર્ચા પણ કરી છે. સદરહુ ચોપાનિયામાં એનો ધડતો ઉલ્લેખ કે ઉપયોગ થયો લાગતો નથી. બદલે મદરવની કેટલીક બાબતોમાં એવો ફેરફાર મળે છે કે જે વાંચી સામાન્ય વાચક મૂંઝાય જ. પણ નવાઈ તો એ ગણાય કે, આ લેખમાં એ ફેરફારોની નોંધ કે ચર્ચા યા નિરસન કશું જ નેવા મળ્યું નથી. સ્વ. હુવ કહે છે કે, રલુમહલ અને અફરખાનને ઈ. સ. ૧૩૯૮માં યુદ્ધ થયું તે 'રલુમહલ'માં વર્ણવ્યું છે. ૧ આ ચોપાનિયામાં કહેવામાં આવ્યું છે કે, (પા. ૧૦, ફરો ૫) "રલુમહલ-છંદના કાવ્યમાં એ મલિક મુફર્રદ સુલતાનીનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તે આ જ છે. એ જ લઢઈ માટે યા કાવ્ય લલવામાં આવેલ છે." . . . અને પા. ૧૫, ફરો ૫ માં જણાવ્યું છે કે, "આશ્ચર્યની વાત છે કે ઇસ્લામી

ઇતિહાસમાં એ વિષેનું કશું વર્ણન નથી. . . . 'રલુમહલ-છંદ'ના લેખકે લડાઈનું વર્ણન તો બરાબર કર્યું છે, પણ કથા વધમાં . . . તે બતાવ્યું નથી. વસ્તુરિયતિનો પૂરેપૂરો વિચાર કરતાં તે યુદ્ધ ઈ. સ. ૧૩૯૦ (દિ. સ. ૭૬૩)માં થવાની અટકળ બાંધી શકાય. આ વખતે મલિક મુફર્રદના સત્ત્વ-અમલની હેઠી ધડાઓ ગણાઈ રહી હતી."

વળી (પા. ૫, ફરો ૫) જણાવ્યું છે કે, "અફરખાનને હિંદી હાજર થવાનો હુકમ મોકલ્યો. ઈ. સ. ૧૩૭૮માં તે હિંદી પહોંચ્યો. 'રલુમહલ-છંદ'ના લેખક શીધરે આ જ અફરખાનને હાર આપ્યાની વાત જણાવી છે. ઇસ્લામી ઇતિહાસમાં તેને કથાએ ટેકો મળતો નથી. કેક ફિઝુલા લોકો જે માણસની ધાકથી હરતા રહેતા હતા, તે હિંદના રામથી હારી ભય એ વાત સ્વીકારી પહેલાં વિચારવા નેવી છે !" (એલે 'રલુમહલ-છંદ' ખોટું ફરો ?)

અને (પા. ૧૮, ફરો ૮) વળી જણાવ્યું છે કે, 'આ કાવ્યમાં સૌથી ઉલ્લેખ નામ અફરખાનનું આવે છે. પણ તે કથા અફરખાનનું નામ છે તે બરાબર કળી શકાય નથી. . . . અલબત્ત, એક ત્રીજો અફરખાન છે, કે જેણે મલિક મુફર્રદ સાથે લડાઈ લડી (ફારે તે નથી લખ્યું.) અને ગુજરાતની સહતનનો ના પાડ્યો નાખ્યો. . .

આવી જ એક બીજી બાબત છે, જે વિષે આ ચોપાનિયું કાંઈ કહેતું નથી. સ્વ. હુવ કાવ્યના સંસ્કૃત પૂર્વા-લાપની પાંચમી આયામાં તેમને હક્કેષ બતાવે છે:—

'દુકરણે રમણે મનુજે તિમિર કિંતે વડા'

અને અફરખાન હિંદ ઉપર ગયા તે જ વખતે 'તાતરી બિજતા તેમર એકએક કાવાનળની પેઠે આવી હિંદી બાળી . . . સ્વેરો પાછો વળી ગયા હતા. પરાભવ પામેલો લોકો (૧) બારસાદ પાળીપતના મેદાનમાંથી પલાયન કરી ગયા હતા; અને તખ્ત ખાલી રહ્યું હતું. આ સંભોગો લાભ લેવાનું વહાવતો ખાન રલુમહલ સાથે સુલેહ કરી પાટલુ પાછો ફર્યો.' અને સ્વ. હુવ પછી કહે છે કે, એ જ ખાન તલુ વધ' બાદ સ્વતંત્ર બની સુલતાન મુજર્રસાદ થયો. પ્રસ્તુત ચોપાનિયું તેમર વિષે વાત કરતું નથી, અને હુવના મતે જે અફરખાન રલુમહલ ભેડે લડ્યો ને આ કાવ્ય નીપજ્યું, તેને વિષે પૂરી સાચકતા જ બતાવી છે.

આ અને આવી અનેક બાબતો મનમાં ઊઠતાં ચોપાનિયાના વાચનની છાપ અપ્રસન્ન બની ભય છે. આ બાબતો મોઈ પ્રાચીન ગુજરાતીના કે ઇતિહાસના ભણકાર શા સંશોધક તરીકે નથી લખી, કેમ કે એમના એકે કું નથી. પણ એક વિદ્યાથી પૂછી છે. આ વાંચતાં જે અસર થઈ તે એક સ્વાદરૂપે પૂછી છે. આ ચોપાનિયું સ્વતંત્ર ચોપાનિ-આલુને લાયક તો નથી જ એમ કહેવું નોંધે.

૧. શ્રી. મુનશી અને ગ્વેરાના સાહિત્યના ઇતિહાસોમાં (કમચ સ્વ. હુવને અનુસરી) આ જ તારીખ ને બીના અર્થ છે. શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રીના 'અપભ્રંશ કવિઓ—૧'માં આ ચોપાનિયાને અવસરવામાં આવ્યું છે પરંતુ ચોપાનિયાની સંજ્ઞાને બાજે ત્યાં કાંઈક નિશ્ચયપ્રકાર લેવા મળે છે.

લઘાર્થને કારણે યુનિવર્સિટીની આર્થિક દયા યાહુ વર્ષે કમળવા જેવી નથી લાગતી.

આ પરથી અને વિદ્યાર્થીની પશ્ચિમક રહેવાની હમણાં બહાર પડેલી ખબર-યાદ આવી. યુદ્ધવેશભોને લઈને આ શાળાઓની આવક એવી ઘટી ગઈ કે, અમીરોના છોકરાની જ તે શાળાઓને ચલ્લે ને માટે સરકારને ફરજે જવું પડ્યું; એટલે સરકારે એ સરત સ્વીકારાવી કે, ગરીબ તથા મધ્યમ વર્ગના લામક છોકરા પણ તમારે માફી લેવા પડશે, કેમ કે પ્રગતિ નાણાં નહિ તો આવી ન શકાય. લઘાર્થના કાળમાં આ રીતે, વર્ગવર્ગીની અદેખાઈ કે ચડસાડસી ઝોણી થાય, એ કાલો ગણાય. એટલે, કેટલાક સમાજવાદી કેળવણીકારો જે કચારથી માગતા હતા તે ફેરફાર લઘાર્થે કરાવ્યો! પણ 'લાગ ન દે કે વૈરાગ્ય વિના'—યુદ્ધ બાદ કેવું થાય છે તે જોવાનું રહ્યું.

વિસાવતમાં આમ ચાલે છે ત્યારે આપણે ત્યાં શું છે? પશ્ચિમક રહેલ—એટલે કે ધનિક અને અમલદાર વર્ગીનાં છોકરાં માટેની અંગ્રેજી શાળાઓ—આપણે ત્યાં વધતી જાય છે. ભારે શી લેવાય છે અને ખર્ચાળ રહેણીકરણી ત્યાં કેળવાય છે, તથા વરણાગીના ચટકા, સારી આદતોને નામે; વખાણ પામે છે. અને એ જ લોકો પછી પરદેશી રાજની જરૂર અને હિંમત માય છે! યુદ્ધની અસર મુંબઈ યુનિવર્સિટીના બ્લેન્ડ જેમ આ ઊંધા રાહ પર પણ નથી થતી, અને બધું મનમાં ચાલે છે, ને આપણે માનીએ છીએ કે, અગ્રે કેળવણી લઈએ છીએ!

૨૨. મણિલાલ ધ્રુવશાસ્ત્રી દેસાઈ

૨૨. સાક્ષરથી ધ્રુવશાસ્ત્રી સ્વરામના પુત્ર અને એમની રથાપેલી 'ગુજરાતી' પ્રેસ સંસ્થાના વારસ શ્રી. મણિલાલ દેસાઈ ગમે મહિને મુંબઈમાં દેવલોક પામ્યા. શ્રી. મણિલાલ ગુજરાતના પત્રકારોમાં જણીતા એક હતા. ગઈ પેઢીના એક આગેવાન સામાજિક—મુંબઈ 'ગુજરાતી'—ના તે સંચાલક હતા. ગુજરાતે પત્રકાર પરિવહના પ્રમુખ ચૂંટીને તેમનાં કામ અને ચક્રિતીની કદર કરી હતી. આપણી એક જૂનામાં જૂની પ્રકાશન-સંસ્થાના સંચાલક તરીકે ગુજરાત એમને યાદ કરશે. પ્રજા એમને શાંતિ આપે.

પ્રગતિશીલ હો તો—

અમદાવાદ શહેરમાં, અને કાંઈક બહાર પણ, એ નિમણૂકો અને તાજેતરમાં સારી પેઢે જીદાપોદ

થયો. એક યુનિવર્સિટીના નવા મીઠા આદિસરની, અને બીજી શેઠ સા. દ. કોલેજના પ્રિન્સિપાલની. પ્રાયમિક દશાના લોકમાનસને પહોંતરી વરતુ શિક્ષણના કરતાં વધારે ગૌરવ અને માન પાત્ર લાગે એ નામે, પહેલી ગાયતમાન્યપૂર્ણ ગરમંગરમી થઈ. તેટલું કંઈ બંધિને મારે ન થયું, એ લોકશાહીના સાચા પાપાનું અગાન જ ગણાય.

એક બાબતમાં ચર્ચાનો એમુલો એક હોય એમ લાગ્યું કે, આ વદ પર ગુજરાતી હોવાને બેઠું; અને આજે કાંતા પ્રાંતીય અદિમતાના વાવરે એમાં ભેર પડ્યું. પહેલી નિમણૂક બાબત અહીં ચર્ચવાની હોય નહિ; બીજી બાબત ચર્ચવી ઘટે; અને તેમાં શરૂમાં જ કહી દઈ કે, વિદ્યાર્થીનમાં તો સંકુચિત પ્રાંતીયતા કે દેશીયતા ન હોય; વિદ્યા તો શુદ્ધ માનવ કલ્યાણનો કે શ્રેષ્ઠનો અને પ્રગતિનો વિચાર કરીને ચાલે. એટલે પ્રાંતીયતાને નામે પ્રિન્સિપાલની બાબતમાં કાંઈ કહેવાનું વેપ નહિ. પણ એક બીજી બાબત છે.

શિક્ષણમાં માધ્યમનો પ્રશ્ન આજ આખા તેના સુધારામાં કેન્દ્રે વર્તે છે. બધી જ કક્ષાઓમાં માધ્યમ સ્વભાષા જ હોવી જોઈએ એ સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત છે. પ્રગતિશીલ લોકોએ તેનો અમલ શરૂ કરવો જોઈએ; કાંઈ નહિ તો તેનો અમલ નજીકમાં કરવો છે એ તેમના કાર્યનું તાર્કિક ને અક્ષર-કારક ધ્યેય બનવું જોઈએ. અમદાવાદ કેળવણી મંડળ, કે જે આ કોલેજ ચલાવે છે, તેનો હાલો મોટો છે; તેઓ સંગોપાંગ છાત્રી કેળવણી ચલાવે છે. તેમણે પોતાની કોલેજમાં માણસો સંધરતા અગાઉ, બીજું કાંઈ નહિ તો આંદરું તો વિચારવું જોઈએ કે, નવો લેવાનાર માણસ ઉપરને ધારણે પ્રગતિશીલ છે? તે આપણી બાપા મા રાજમાયા જણે છે? યા બનતી તરારએ એ જણી લઈ, તે દારા પોતાનું શિક્ષણકામ કરવા માટે મથનાર અભ્યારી છે? નહીં તો નીપજઈ સ્વામિભાની ને સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તે ચાહે છે? ને તેમાં પોતા ચક્રિતો કાળો કોલેજ દારા આપવા તે મથશે? કે જુની પ્રાંતિને ભેરે જ તે સંધરાય છે? અમદાવાદ કેળવણી મંડળ ને મનન-અતિક્રમીયક કામ કરી સેવી શકિત જ કમાવા પાછળ હોય, તો તો કાંઈ કહેવાપણું ન હોય. ઉપરનો વિચાર પ્રગતિશીલ સુધારક કેળવણી મંડળ માટે છે. મ.

સાહિત્ય માટે સોનાનું ચલણ

અર્થશાસ્ત્રે એક સિદ્ધાંત છે કે, ચલણમાં નાણું જેટલું વધે તેનું મૂલ્ય ધરે. શબ્દ એ સાહિત્યનું વ્યવસ્થા નાણું છે. અને લેખકો છાપખાનાને લીધે તે નાણુંમાં ગમે તેટલો વધારો કરી શકે છે. અમારો સાહિત્યમાં સોનાના ચલણને મળતી કોઈક વસ્તુ હતી. હાલિયાઓ રાણી તેમની પાસે હાથે લખેલા પુસ્તકો નકલો કરાવવાનું કામ પારે ખરચાળ હતું; અને તેથી લેખકને પોતાના વિચારો શબ્દોના બળતા તથા સાચામાં સંતોષને ભરવા પડતા. કામમાં મથો કેટલા બધા અર્થવન હોય છે! જેવી તરફનો દિલસૂઝ પોતાનું જ્ઞાનસર્વસ્વ એક નાનકડી સત્તાવલિમાં ભરી દઈ વ્યક્ત કરી શકતો કપિલ, પતંગલિ કે હાથોનાં સૂત્રોનો વરસો સુધી નિદિધાસ કરે તોય માણસ તેના રહસ્યને ભાગ્યે જ પામી શકે છે; ખરેખર, જો કોઈ માણસ તેમાંનું એક સૂત્ર પણ પૂરેપૂરું આત્મસત્ કરી શકે, તો તેનામાં પોતાની સ્વતંત્ર દિલસૂઝીઓ રચવાની શક્તિ આવે. જેની અર્થવનતાની શક્તિ પ્રાચીન ઋષિઓને તોલે આવે એવો એક બ્લેક જ આધુનિક જમાનાનો કવિ ધર્મ ગણે. તે પોતાનાં કાવ્યો જાતે લખતો એટલું જ નહિ, પણ નકશી, ચિત્ર, રંગ વગેરેથી તેને શબ્દગારી પેતે જ તે છાપને પ્રસિદ્ધ કરે. શબ્દોની અતિવિપુલતાથી સાહિત્યને એટલું નુકસાન પહોંચ્યું છે કે, સોનાના ચલણ ઉપર આવીએ તો જ તે ભંગરી થકે. સાહિત્યના ચલણમાં આવી રીતે ઘટાડો કરવામાં આવે તો અનેક લોકોને વૃત્તિએ યશો ખરે; પણ આવા બલિદાન કે ત્યાગ દ્વારા જ સાહિત્યને ઉદાર ધર્મ શકશે.

દરેક લેખક પોતે જ પોતાની કૃતિનો મુદક તેમ જ પ્રકાશક થાય એવો આશ્રય રખાવો જોઈએ. એટલે જેની પાસે સાચી પ્રતિભા છે અને એટલા વિના જેનાથી રહી શકાતું નથી — છવું વસતું હોય છે, એવો પુરુષાર્થ માણસ જ આવી આકરી કસોટીમાંથી પારે બીતરશે. તેને એછામાં એછા શબ્દોમાં વધારેમાં વધારે અર્થ ભરવો પડશે. અને એમ થાય ત્યારે આરંભનું રાચરચીલું, પાત્રોની પહેરવેશ, તેમના શરીરનું સીંદર્ય અને હાવબાવ, તેમની પીઁગડાનરચાની એટાઓ તથા પ્રેમકિરસાઓનું વર્ણન કરી, ભાવનાનું છેલ્લું દીપું નિચોવી દેતી અને ક્યાંય પણ જેનો છેડો આવતો નથી એવી નવલકથાઓ આપણે નહિ વાંચવી પડે.

અલબત્ત, આ પદ્ધતિ અખત્યાર કરવામાં આવે તો સાહિત્યસર્જન કરીને ભાગ્યે જ કોઈ પોતાનું શુભાન ચલાવી શકે. પણ કોઈ પણ વ્યક્તિ સાહિત્યને પોતાની આજીવિકાનું સાધન બનાવે એ જ થોડું છે. ખરું આજીવિકા માટે જો બીજા કોઈ ધંધાનો આશ્રય લઈ પોતાની કળાને સંપૂર્ણપણે સ્વાર્થનિરપેક્ષ બનાવે એ વધારે સાડું નથી લાગતું શું? પ્રાચીન કાળના એક ઋષિએ અનાસક્તિની આખી દિલસૂઝી એક જ વાક્યમાં વ્યક્ત કરી છે: કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ ક્વાચન । મા કર્મ ફલ હેલુ મૃં । જો તમે કીર્તિ, બડોળો પ્રસાર કે પોતાની કૃતિમાંથી મળતી આવકનો વિચાર કરતા થાઓ તો અનાસક્ત હૃતિમાંથી તમે બંદ થવાના જ. પછી તમે જે કંઈ કરો તે તમારી અને તમારા પ્રભુની વચ્ચેના મૂકું સંવાદરૂપે નહિ રહે. તેમાં બીજાની ખુશામત કરવાનો, તેમને ગોહની નળમાં ફસાવવાનો પ્રયત્ન હશે. અને તમે સત્ય, શિષ્ટ અને સુંદરથી વ્યુત ધર્મ અવગે રહે કદાશી.

પણ હું કંઈ કહું તેથી સાહિત્યના ચલણમાં ઘટાડો થશે એવી મને મુદલે આશા નથી. નિર્ધનની અનિવાર્યતાને પરિણામે જ એ તો બનવાનું છે. સો વરસની અંદર કાગળ બનાવવા માટેનાં નજીકે કપાઈને ખલાસ થયો, અને બહુ જ કીમતી વિચારો સિવાય બીજા કશા માટે કાગળ વાપરી શકાશે નહિ. આપણે ફરી પાછા સાહિત્યમાં સુવર્ણચલણની પદ્ધતિ ઉપર આવીશું; અને યોગદર્શનકાર અમલદાર પત્રજાલે વિદ્યાર્થીઓમાં સૌથી આદરણીય તત્ત્વ ગણાશે; અને જેમાં અર્થ અને ભાવનાનાં ઉત્કર્ષ અને ગાંભીર્ય હશે એવું જ સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

(“ધ” વિવિધ શેષ)

એ. ડી. (ન્યાય) રજી.

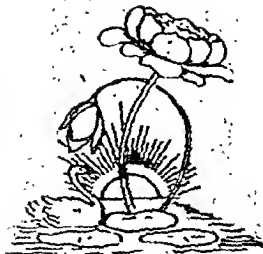
શિક્ષણ અને આહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

અંબાલાઈલ.

જીવનનાં દેવે
ગોપાલરામ પટેલ
મગનરામ પટેલ

મલિયાઈ દેસાઈ
મનલાઈ દેસાઈ (વંતી)
છબજી દેસાઈ (અવરણપર)

અંક ૧૧

અંબાલાઈલ, અમદાવાદ

૧૯૪૨

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨

અંક ૧૧

અનુક્રમણિકા

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
કેળવણીનું દર્શન	કિશોરલાલ ધન મશરૂવાળા	૪૦૧
છાત્ર અને શાલિનશાસ્ત્ર	મગનભાઈ દેસાઈ	૪૦૭
દાઈરૂઢો માટિ ગુજરાતીનું ધોરણ		૪૧૦
વર્ધા કેળવણીનો પ્રયોગ-ચામણા		૪૧૧
ચામણામાં અભ્યાસમુદ્ધ	બળદભાઈ મહેતા	૪૧૪
શૂદ્રકાળના અભિભાવો - ૨	આનંદ કૃપાલાની	૪૧૪
પ્રાયશ્નિક શિક્ષક મંડળ માટે		
અર્થક્રમ - ૨	ઝીલ્લાભાઈ દેસાઈ	૪૨૦
ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રનો દ્રષ્ટ		
ઈતિહાસ - ૭	દરિદર ભટ્ટ	૪૨૨
રચનાકાર્ય - ૧	કિશોરલાલ ધન મશરૂવાળા	૪૨૪
રચાયણવિદ્યાની શુભરાતી પરિભાષા		૪૨૭
નર શબ્દ કે નારાયણ ?	કિં ૫૦ મશરૂવાળા	૪૨૮
દાર કેમ ન પીવે ? - ૬	દેવ વાં	૪૨૯
ધર-માખી	નારાયણદાસ સલારિયા	૪૩૦
નવું વાચન		
સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ	કાલા કાલેલકર	૪૩૩
કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર	પાં	૪૩૩
ગીરપૂત	'અભ્યાસી'	૪૩૪
ઈશ્વરનો ઇનકાર	બેંગ ગાં	૪૩૫
જીવવિજ્ઞાન	"	૪૩૭
ક્રમક્રમ	ચૂં	૪૩૭
સાક્ષાર સ્વીકાર		૪૩૭
માસિક વિવેચન		
કરિન્સ-ઈ-પત્રીને અભિનંદન	મં	૪૩૮
'અસ્મિતા' અને પ્રગતિ	"	૪૩૮
રોરશાહની ખાનદાની	"	૪૩૯
રાત્ર અને ગાંડુ	"	૪૩૯
'લોકશાળા'નો પ્રયોગ મંબરૂ	"	૪૪૦
શાળ્ય 'રૂઢ'કો	"	૪૪૦
એક શુદ્ધ સાક્ષર ગયા	"	૪૪૦

મુચ્ચના

આ માસિક દર મહિનાની પહેલી તારીખે જવાર પ્રસી.

કોઈ પણ માસથી માલકે થઈ શકાય.

દર માસના પહેલા અઠવાડિયાના અંક ન મળે તો માલકે પોતાનો માલકનંબર લખી ખબર આપવાથી તે અંક મોકલી આપવામાં આવશે. એ પહેલાં, ટપાલ ખાતામાં પૂરી તપાસ કરી લેવા વિનંતી છે.

સરનામોને ફરફાવ અમિને ઘડવ નહાવવા કે નથી નવા અંક નવા સરનામે મોકલી શકાય.

માલકને પરવડેલાર કરતી વખતે પોતાનો માલકનંબર અવશ્ય નહાવવા વિનંતી છે.

મુલકોના માલકો પોતાનું લખાન નવજીવન કાર્યાલયની મુબઈ શાખા (૧૩૦, ટ્રિન્કેસ રીડર)માં કરી શકશે.

પોસ્ટલ ઓફિસ કોડ ન કરવા વિનંતી છે.

લખાનમત દર દેશમાં પરદેશમાં લક્ષદેશમાં રૂ. ૨-૦-૦ સિ. થી રૂ. ૨-૪-૦ હટક મુદ્દ, ચાર આના.

વ્યવસ્થાપક,
શિક્ષણ અને સાહિત્ય,
નવજીવન કાર્યાલય,
પો. બોક્સ ૧૦૫, અમદાવાદ

નવાં પુસ્તકો

સિદ્ધિ જીવનદર્શન કિ. ૦-૧-૦-૦;
પોસ્ટલ ૦-૨-૦, સર્વોદયની જીવન-
કળા કિ. ૨-૦-૦; પોસ્ટલ ૦-૪-૦.
મનુષ્યની સર્વોચ્ચ કેળવણી
અત્ર. ગોપાળદાસ પટેલ. કિ. ૦-૧-૦-૦
પોસ્ટલ ૦-૩-૦, સંવશાન્યશાસ્ત્ર કિ.
૦-૧-૦-૦; પોસ્ટલ ૦-૧-૬, એકુતનો
શિકારી (જીવનદર્શન દ્વે) કિ. ૦-૪-૦-૦
પોસ્ટલ ૦-૧-૬, મુદામાજના દેસાઈ
(નરસિંહ મહેતાજી) કિ. ૦-૨-૧-૬;
પોસ્ટલ ૦-૧-૦, ઉર્વુ સિપિ સિદ્ધિ
કિ. ૦-૫-૦; પોસ્ટલ ૦-૨-૦.

શિક્ષણ અને સાહિત્ય

સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે

વર્ષ ૩-અંક ૨૧]

અમલવાદ

[ઓગસ્ટ, ૧૯૪૨]

કેળવણીનું દર્શન*

આચાર્ય નેડેસની ખ્યાતિ મેં સાંભળી હતી, પણ એમનું કેર્મ લખાણ વાંચ્યું નહોતું. “શિક્ષણ અને સાહિત્ય”ના એક અંકમાં “કુસ્તકનો શાસ્ત્ર અને કળા” નામની, આ પુસ્તકના એક પ્રકરણનો અનુવાદ મારા વાંચવામાં આવ્યો અને તે મને વિચારપ્રરક લાગ્યો અને ગમ્યો. આથી એ લેખકની વધારે પ્રસાદી આપવાની મેં તત્તીને વિનંતિ કરી. જવાબમાં તેમણે જણાવ્યું કે, આચાર્ય નેડેસનાં એ પુસ્તકનો અનુવાદ શ્રી. ચોપાળદાસ તૈયાર કરી જ રહ્યા હતા. તે પૈકી એક પુસ્તક “સર્વોદયની જીવનકળા” અને બીજું આ. આ વિનંતિને પરિણામે આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખી આપવાની ફરજ પણ મારી ઉપર જ નાંખવામાં આવી.

આ પુસ્તકનો વિષય ‘કેળવણી’નો છે, છતાં તે શિક્ષકો માટે જ યોગ્યેત્તું કેર્મ પાઠ્ય-પુસ્તક છે એમ સમજવાનું નથી. નેડેસ તે અધ્યાપકો માટે છે, તેટલું જ, બદલે વધારે, સામાન્ય માણસો માટે છે. કારણ કે, એમના મત પ્રમાણે, “કેળવણી એટલે ધંધાદારી વેતરાઓ દ્વારા ચલાવાતી, તથા જેનો નીરસ મણ-ગણાટ શાળા-કોલેજોની દીવાલોની અંદર ચાલ્યા કરે છે, તે પ્રવૃત્તિ નથી, પણ “આપ્તા સમાને આદરવાની એક મુખ્ય પ્રવૃત્તિ છે.” “દરેક નાગરિકને તેમાં ખાસ લેવાદેવા હશે, અને તે (કેળવણી) પણ થોડા સમય પૂરતી નહીં, પણ આખા જીવન સુધી વ્યાપેલી. તેનું ક્ષેત્ર વિશ્વવ્યાપી હશે; આદિથી અંત સુધી તે માણસનું સર્વોચ્ચ ધડતર કરવા મથતી હશે; તથા તેનું ધ્યેય સ્વનિર્ધારિતને માનવ કુલજામાં

પરિણામવાનું તથા તેને સામાજિક પ્રવૃત્તિના દરેક વિભાગમાં ઉત્તમતાની ઉપાસનામાં યોગવાનું હશે.” (પૃ. ૧૩-૧૪). વર્ધા યોગનાની પરિભાષામાં કહીએ તો, દરેક ઉદ્યોગની ત્રણ રીતે વિચાર કરી શકાય : કેળવણીના વાહન તરીકે, નિર્બોહના સાધન તરીકે, અને કળા તરીકે, એટલે આત્મવિકાસ અને આત્મભૂષિના સાધન તરીકે. દા. ત. કાંતણ કે ખેતી તે સૌ બાળકોની પાયાની કેળવણીના વાહન તરીકે થોડા શકાય; નિર્બોહના સાધન તરીકે ભરે તે કેર્મ બીજો ઉદ્યોગ કરવાનો હોય કે કરતો હોય; અને આત્મવિકાસ તથા આત્મભૂષિ માટે એ કેર્મ ત્રીજા જ પ્રવૃત્તિ કરે : નેમ કે, ચિત્રકારની. તે જ પ્રમાણે નિર્બોહના સાધન તરીકે માણસ કહિયા કે દાક્તરનો ધંધો કરી શકે, પણ તે પાયાની કેળવણીના વાહન તરીકે થોડા શકાય કે નહીં થોડા શકાય, અને આત્મવિકાસ અને આત્મભૂષિને અર્થે કે નરે અર્થે. આચાર્ય નેડેસ કેળવણીનો ને રીતે વિચાર કરે છે તે માણસમાને ન-મથી મરતાં સુધી કરવાની તે પ્રવૃત્તિ છે, ને તેને આત્મ-વિકાસ અને આત્મભૂષિ માટે કર્યા કરવાની છે, ને તેની પાયાની કેળવણીના અને નિર્બોહના ઉદ્યોગસાથે વ્યાપે છે, અને તે ઉદ્યોગોની વધાર પણ વ્યાપે છે.

“આ જાતની વ્યાપક કલ્પનામાં કેળવણી એ તો . . . (દરેક માણસનો) ધંધો બની ગય છે. . . કેળવણી એ પ્રમાણે શાળા-કોલેજની વસ્તુ મટીને સામાજિક વસ્તુ બની ગય, ત્યારે જ તેને લુહના આવેજ તરીકે રજૂ કરી શકાય; ત્યારે જ તે એવી વસ્તુ બને કે જેને માટે મરતું ઉચિત ગણાય અને તેથી તેને માટે જીવનું પણ યોગ્ય મનાય.” (પૃ. ૧૪)

આવી ‘કેળવણી’ તે કઈ? આપણે અર્થાત્ ‘કેળવણી, કેળવણી’નો પોકાર તો કરીએ છીએ

* ‘મનુષ્યની સર્વોચ્ચ કેળવણી’ નામની, લાન્ડેલરમાં પ્રસિદ્ધ થનાર ચોપાળદાસી પ્રસ્તાવના.

અને આપણા દેશની 'કેળવણીમાં' પછાત 'પણાની' સ્થિતિનો બળાપો કરીએ છીએ. 'કરમચાત કેળવણી', 'પ્રાથમિક કેળવણી', 'પ્રોદ-શિક્ષણ', 'ઉચ્ચ શિક્ષણ', 'પાયાની કેળવણી', 'રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ', 'સાંસ્કૃતિક શિક્ષણ', 'ધાર્મિક શિક્ષણ', 'ઔદ્યોગિક શિક્ષણ', 'વેપારી કેળવણી', 'વહેવાર કેળવણી', વગેરે વગેરે અનેક નામે અને બેઠા દ્વારા આપણે કેળવણીના બપોરનાં પ્રચાર માટે જાનના અને પ્રવૃત્તિ કરીએ છીએ. છતાં, કેળવણીનો ચોક્કસ અર્થ શો, અને તે કેમ અપાય તે વિશે આપણા મતો હજી અસ્પષ્ટપણે અધારામાં ગાંઠાં ખાય છે, જેમ કહેવામાં હરકત નથી. આ સ્થિતિ આપણા જ દેશની નથી, પણ સુધારાની ટોચે પહોંચેલી લેખાતી અને સોચે સો દેશ નિરક્ષરતાનિવારણ દરેલી પ્રજાઓની પણ છે.

માણસ ધ્યેયો અને આશાઓથી ભરેલો જન્મે છે, અને તેને એક પછી એક સિદ્ધ કરવા ઉપાયો અને સાધનો યોજા છે. તે સાધનોમાં 'કેળવણી' પણ એક આવશ્યક ઉપાય છે એમ માની તે કેળવણીની પાછળ મંડે છે. એ કેળવણી તેની આશાઓને વધારતી અને પોષતી જણાય છે, અને શરૂઆતમાં સફળ કરતી અથવા કરવાનો માર્ગ ખતાવતી જણાય છે. પણ પછી એ અનુભવ આવવા માટે છે કે, આશાઓ તો વધી છે, ધ્યેયો પણ કોઈક વધારે સમજાયાં કે ખીલ્યાં છે, પણ તેને સિદ્ધ કરવાનો કોઈ માર્ગ દેખાતો નથી. ચોતાનાં અને ખીજાઓનાં ધ્યેયો અને આશાઓ વચ્ચે મેળ ખાતો નથી. એકનાં ધ્યેયો અને આશાઓને ખીજા તોડે છે. અને ખીજાઓનાં પોતે ભંગ કરે છે. અથવા, એકનું ખોચ ખીજાઓની પીઠ પર સવાર થઈને જ સિદ્ધ કરી શકાય છે. અને દરેકને આયુષ્યને અંતે કાં તો કોઈક ને કોઈક વિષયમાં "મનથી મનમાં હો રહી" એમ લાગે છે, અથવા પ્રયોજન વિના આયુષ્ય ખેંચાયા કરતું જણાય છે; આયુષ્યનો ઉપયોગ જણાતો નથી. પરિણામે જાત એક નંદનવન નહિ, પણ હિસ્ટ પશુઓથી વસાયેલું, વારંવાર દાવાનળથી સળગી ગિહતું, અથવા મારવાડના રણ જેવું લાગે છે. લાખોમાંથી એકાદ મનુષ્યને જ જન્મારને અંતે તે સફળ થયેલો લાગે છે, અને કશોડોમાંથી એકાદ જ સમય જીવનને સફળપણે ઉત્તરોત્તર યડતી ચીડી જેવું

જ્યારે આમ થાય છે ત્યારે ફરીથી તે વિચારમાં પડે છે, અને ક્યાં જુદા થઈ તે શોધવા મથે છે. અને હંમેશાં છેવટે એ પુનર્જન્મ પર આવે છે કે, એ જુદા હાલની કેળવણી 'મોજ' છે; એટલે કે, કેળવણીના અભાવમાં છે અથવા ખોટી કેળવણીમાં છે. પછી તે કેળવણીની યોજના ફરવા મથે છે. આમ દુનિયામાં કેળવણીની અનેક યોજનાઓ ઉત્પન્ન થઈ છે. પણ હજી જીવનને સફળ કરનારી કેળવણી કઈ તે શોધી શકાયું નથી.

ત્યારે રવાનાવિક રીતે શંકા બેઠે છે કે, ધાંચીના બળદની માફક માણસ ભણી ભણીને જ્યાં ત્યાં જ રહે છે એ શું જીવનનાં અનેક વર્ષો જાત જાતની વિધાઓ પ્રાપ્ત કરવામાં અને ખેડવામાં ગાળ્યા છતાં સરવાળામાં કેમ કંઈ જડતું નથી? મોંમાં તો ઘણું નળરે પડે છે, પણ આંકડો કેમ દેખાતો નથી?

જમાનાઓથી આ પ્રશ્ન વિચારોતો આવ્યો છે. એ વિચારમાંથી જ વિવિધ દર્શનો અને તત્ત્વજ્ઞાનો નીપજ્યાં છે. તેમાંથી જ અનેક પ્રકારની રાજકીય, સામાજિક, આર્થિક વ્યવસ્થાઓ પેદા થઈ છે અને થાય છે. તેમાંથી જ વારંવાર ક્રાંતિકારી ઊદયપાથો અને ભયંકર રણસંગ્રામો ઉદ્ભવ્યાં છે. દરેકે કોઈકે કોઈક નવો પ્રકાશ નોંખ્યો છે. એ પૈકી કેટલીક વસ્તુઓનો લાભ પણ મનુષ્યજાતિને મળ્યો છે. પણ ઘણી વાર એ દર્શનો અને તત્ત્વજ્ઞાનોમાંનું કેટલુંક બરાબર દૃઢ થયેલું ન હોવાથી પાછું ભુતાર્ક થયું છે, અંધવા કેટલુંક દૃઢ થયા પછી અધૂરું માનવ પડ્યું છે, પણ દૃઢ થવાને લીધે જ સહેજે જૂલી ચામડું નથી. એટલે કે, કાં તો 'કેળવણી' કાચી રહેલી માલુમ પડી છે અથવા ખોટી અપાયેલી માલુમ પડી છે. આમ, આ શોધ હજી પૂરી નથી થઈ અને, ધણું ખડું, માનવવંશ આશરે ત્યાં સુધી પૂરી નહિ થાય.

૨

જીવન શું, તેનું પ્રયોજન અથવા યોગ્ય ધ્યેય શું, અને તેને સિદ્ધ કરવાનો સાધનમાર્ગ શો, તેની દરેક નવી અને સ્વતંત્ર વ્યવસ્થાને 'દર્શન' કહેવામાં આવે છે. આત્મા અથવા જાતનેનામે-જીવન એ સૌનો શોધનો સમાન વિષય હોવાથી, એ સર્વે દર્શનો જીવનનાં — અથવા, ધણુંખડું, માત્ર માનવ જીવનનાં — છે. પણ દરેકનો દરિયાજી અથવા તો,

સાધનમાર્ગ જુદો હોવાથી, તે વિશેષતા પ્રમાણે દરેકને જુદું જુદું નામ મળે છે. આ રીતે ન્યાયાદિ વૈદિક દર્શનો, જૈન યોદ્ધ વગેરે અવૈદિક દર્શનો, તથા વિવિધ અતિ પૂર્વ તથા પશ્ચિમનાં ધર્મગ્રંથ તથા અર્ચાગ્રંથ દર્શનો પ્રસિદ્ધ છે. ઇકાસાદેએ કેળવણીને પણ એક સ્વતંત્ર દર્શન માન્યું છે, અને આ પુસ્તક બેતાં આચાર્ય જેકસ પણ 'કેળવણી દર્શન'ના એક વિવેચક કહી શકાય.

જીવન - અથવા આત્માનું સ્વરૂપ - 'અખંડ જ્ઞાન' છે, અથવા 'અખંડ ચેતન' છે, અથવા 'સતત આગતી કેળવણી' છે, વગેરે પ્રયોગો એક અર્થમાં કીકે જ છે. એવાં બીજાં પણ ઘણાં પ્રતિપાદનો કરી શકાય. જેમ કે, કોઈકે કહ્યું છે તેમ, તે 'અનુભવની મહાન શાળા' છે, અથવા 'સતત સંગ્રામ' છે, 'સતત વિકાસ' છે, 'અજ્ઞાન, અસત્ય, અશુભ, અસુ, શોક, વગેરેમાંથી જ્ઞાન, સત્ય, શુભ, અમરતા, આનંદ વગેરે પ્રત્યે જનારો મહાન પ્રવાહ' છે; અથવા ગાંધીજી કહે છે તેમ 'સત્યની અવિચ્છાત શોધ' છે, વગેરે વગેરે. આ બધાં પ્રતિપાદનો સાચાં છતાં અધુરું છે. જેમ મહાનના જુદા જુદા ખૂણાઓ પરથી લીધેલાં ચિત્રો, દરેક સાચું હોવા છતાં, એક એક ખાસ ખૂણા પરથી જ દેખાતું ચિત્ર હોય છે, પણ એકેય મહાનનું સંપૂર્ણ ચિત્ર ખડું કરી શકતું નથી, તેમ આ પ્રતિપાદનોનું છે, અને આથી જ તેટલા જ એક ચિત્રને મુખ્ય ગણી તેને આધારે વર્ણવેલો સાધનમાર્ગ પૂરો બની શકતો નથી. તેનું દોષનિવારણ બીજા ખૂણાઓ પરથી લીધેલાં ચિત્રો દ્વારા જ કરી શકાય. આમ દરેક દર્શન બીજાં દર્શનોની કાંઈકે કાંઈકે ખામીઓ પૂરનારું અને કંઈકે જીવનને સમગ્રવનારું છે. અને છતાં બધાં દર્શનો મળીને જ જીવનનું પૂરું દર્શન કરાવી શકતાં નથી. કારણ કે જીવન તે જીવન જ છે; અને ચિત્રો - દર્શનો તે ચિત્રો અને દર્શનો જ છે. એની વિશાળતા તેમ જ સૂક્ષ્મતા બંને કલ્પનાતીત છે. એક અમેરિકન લેખક, અમરેમ શાઇનફેલ્ડ (Amram Scheinfeld) કહે છે તેમ, "આકાશ તરફ જોઈને વિશ્વની અનંત મહત્તાની ખ્યાલ કરવા તમે કદાચ ટેવાઈ ગયા હશો: મૂય પૃથ્વીથી કરોડો માઈલ દૂર છે; તેજનાં ટપકાં જેવા દેખાતા તારાઓ પૃથ્વી કરતાં અળગે ગણા

મોટા હોવા સંભવ છે; અમુક તારાનું જે કિરણ તમે આજે જુઓ છો તે ૭ હજાર વર્ષ પહેલાં સર્જાઈ ગયેલા પદાર્થમાંથી નીકળ્યું હશે; અને આપણાં મોટાં મોટાં દુર્ગ્રંથીન બતાવી શકે તેનાથીયે પાર આકાશ રહેલું છે, અને તેમાં કદાચ અળગે તારાઓ (એટલે સૂર્યમંડળો) ભરે છે: આ બધું માનવાની તમારી તૈયારી થયેલી છે. આ તમારી વહાર રહેલી સૃષ્ટિની અનંત મહત્તા છે. હવે તમારી બંધ રહેલી સૃષ્ટિ પ્રત્યે વળો. ત્યાં અનંત સૂક્ષ્મતાનો વાસ છે." (You and Heredity) એના કદનો વિચાર કરવા માટે એક ચણાની ઢાળ જેટલી જગ્યાનો વિચાર કરો. તેમાં જે અજાત (એટલે આખી દુનિયામાં જેટલી મનુષ્યસંખ્યા છે) તેટલાં માનવ જેવાં પ્રાણીઓ નિર્મીણ કરી શકનારાં 'સર્જક બીજો' રહી શકે છે. એક એક સર્જક એકેક સૂર્યની જેમ અનેક ગ્રહો અને ઉપગ્રહોનો મંડળાધીશ છે, દા. ત. માનવ-સર્જકમાં અડતાળીસ 'ઉપસર્જકો' હોય છે. અને તે દરેક ઉપસર્જકમાં સેંકડો સુધી સૂક્ષ્મ 'જનકો'ની લંચર રહે છે. આટલે સુધી જ સારામાં સારા સૂક્ષ્મદર્શક દ્રશ્યનીતી દેખાડવાની શક્તિ છે. પણ તેવા દરેક સૂક્ષ્મ 'જનક' પણ વધારે સૂક્ષ્મ જીવોની માળા હોવાનો સંભવ છે. આવા એક સૂક્ષ્મ જનકની શક્તિનો વિચાર કરીએ તો જે જનકો વચ્ચે રહેલો કોઈ સૂક્ષ્મ ભેદ જે માણસોમાં પ્રદર્શાવે અને હિરણ્યકચ્ચપ જેવા દૈવ-આસુર સ્વભાવભેદ નિર્મીણ કરી શકે. વિશાળતાની જેમ જીવનની સૂક્ષ્મતા પણ આવી કલ્પનાતીત છે. પરિમિત માનવ તેનું સમગ્ર દર્શન ન કરી શકે તેમાં શી નવાઈ?

હિંદુસ્તાનના કોઈ જૂના ગામમાં જોઈએ તો તેમાં વણી વાર બહુ અવ્યવસ્થિત વસવાટ થયેલો ખાલમ પડે છે. ઘરો ગમે તેમ બાંધેલાં છે; ગલીઓ વાંકીચૂકી છે; હવા, અજવાણું, આવવાનવાની સગવડ, સંધાણ, ઢાળ કરાનો કોઈએ વિચાર કરેલો જણાતો નથી. જેના મનમાં જેમ આવ્યું તેમ, બીજા એવી સગવડ-અગવડની દરકાર કર્યા વિના, બાંધી દીધું છે. ગામોની આવી દશા જોઈ આપણા સુધેરલા ઇંગ્લેન્ડ હવે ગ્રામરચનાના નકશાઓ કરી રહ્યા છે. પણ તેઓએ એકેક ગામને જ એકેક સ્વયંપૂર્ણ સ્વતંત્ર વસતિ સમજીને જ તે નકશા કરે છે. એવાં ૫-૬

નજીકનાં ગામો ભેગાં થઈને એક શહેર બની બધ તો, સંભવ છે કે, દરેક ગામ વ્યવસ્થિત બંધાયેલું હોવા છતાં, આખું શહેર ઢંગ ધડા વિનાનું બનેલું નીવડે. કારણ કે, ગ્રામરચના વખતે બીજાં ગામો સાથેના જોડાણનો અને શહેરરચનાનો વિચાર જ નહોતો.

આવી જ વાત 'કેળવણી' દ્વારા માનવજીવનની રચનાની થયેલી છે. કરોડો પ્રકારની સૂક્ષ્મ અને લાખો પ્રકારની રચણ જીવશાસ્ત્રીઓ મળીને સંસારમાં જીવન પ્રકટ થયેલું દેખાય છે. તે સર્વેની આપણે પૂરી કલ્પનાયે નથી કરી શકતા તો જોણખાણુ તો ક્યાંથી જ હોય? જેટલાંને જાણ્યોએ છીએ તે સૌનોયે પરસ્પર સંબંધ આપણે સમજતા નથી. ક્યાંક સમજીએ છીએ તો તે અધૂરો અથવા વિરોધાત્મક સંબંધ; મેળનો સંબંધ જાણતા નથી. આવી અનેક મેળિઓમાંની એક માનવમેળિ; તેનાયે સમગ્ર જીવનનો આપણને પૂરો ખ્યાલ નથી. બહુ બહુ તો આપણને તેની છૂટક વ્યક્તિઓના કે નાનાં નાનાં જૂથોનાં જીવનના કેટલાક અંશોનું જ્ઞાન છે. જીવનરચનાના નકશા દોરવા માટે આપણા કુશળમાં કુશળ ધનનેર પાસેયે આટલી જ જ્ઞાનસામગ્રી છે.

એવા પરિમિત નવા દર્શનકારો પણ અનેક વર્ષો એકાદ ખૂણામાં જ પાકે છે, અને તેમની અસર પરિમિત ક્ષેત્રમાં કે કાળ સુધી જ પહોંચે છે. આથી, વ્યવસ્થિત જીવનરચનાના છૂટાછવાયા પ્રયત્નો છતાં, એકંદરે માનવજીવન હજી વ્યવસ્થા વિનાનાં હિંદનાં ગામડાં જેવું જ બેડોળ, ગંદું અને અગવડા ભરેલું છે. કવિઓએ સુંદર અને આદર્શક ગામડાંઓની કલ્પના કરી છે ખરી, પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં તે ગામની અંદર નથી મળતી. ત્યાં તો ધૂળ, ઉકરડા, દુર્ગંધ, અને ગીચોગીચ વાંકાંચૂંકાં ઝૂંપડાંઓના ઢગલા જ દેખાય છે. સુંદરતા અને પ્રસન્નતા ગામ વહાર છે. એ જ પ્રમાણે આપણે પણ જીવનની સુંદરતા અને પ્રસન્નતા જીવનની વહાર, કલ્પનાના ક્ષેત્રમાં, પરલોકમાં, કરીને રહ્યા છીએ. જીવનની અંદર, આ લોકમાં, તો દુઃખ અને શોકનો દરિયો જ મનાયો, વર્ણવાયો અને અનુભવાયો છે.

ધણીખરાં દર્શનોએ જીવન દુઃખરૂપ જ છે એવો નિશ્ચિત મત બાંધ્યો છે. માટે સુખની તૃષ્ણા એ

ખેડાં કાંઈ જ છે; વધારેમાં વધારે દુઃખનો નાશ જ સાધી શકાય, અને તે છેટીછવાઈ વ્યક્તિએ જ કરી શકે; અને તે પ્રત્યક્ષપણે રચણ દુઃખોને કાઢીને નહિ, પણ તેમની અવગણના કરવાની ચિત્તને કેળવણી આપીને જ. તેમના મત પ્રમાણે, નિત્યસુખનો વસ્તુતઃ અભાવ હોવાથી એ ધ્યેય જ થઈ શકતું નથી. બીજાં કેટલાંક દર્શનો નિત્યસુખનો અભાવ માનતાં નથી, અને તેની પ્રાપ્તિને જીવનનું ધ્યેય માને છે ખરાં, પણ તેઓ પણ તેનું દર્શન આ ભૌતિક લોકમાં નહિ, પણ પોતાના આધ્યાત્મિક જીવનમાં અને પરલોકમાં કરે છે. એમના મત પ્રમાણેયે આ ભૌતિક લોક તો દુઃખરૂપ છે.

મોટા મોટા અવતારો, જીહી, તીર્થંકરો, વેળખરો અને અનેક જ્ઞાની સદ્ગુરુઓએ જે વાત મોટી-મોટીને કહી છે તેમાં શ્રદ્ધા ન રાખવાનું કે શંકા લેવાનું સામાન્ય માણસનું શું ગતું? અને સંસારમાં દુઃખનો અનુભવ છે જ એ વાત તો મૂઠ જીવ પણ જાણે છે, એટલે શંકા લેવાનું પ્રયોજન પણ શું?

છતાં, એ વાતમાં શ્રદ્ધા રાખતાં, બોલતાં અને અનુભવતાં છતાં, જીવમાત્રના મનમાં સુખ મેળવવાની અને દુનિયામાં સુખ જીવનવવાની આશાએ અગ્ર રથાન કરી રાખેલું છે. કેટલીક વાર એવા માણસો મળે છે ખરા કે જે જાણે દુઃખો અનુભવવા માટે જ સમર્થિત હોવાય. પણ કાંઈ એવો માણસ નહિ મળે કે જે પોતાને કાયમ દુઃખ ખમવાને જ લાકે માનતો હોય. દરેકને લાગે છે કે પોતે છે તો સુખને પાત્ર, માત્ર કેટલીક કમનસીબ ઘટનાઓને લીધે જાણે અગ્રણ્ય દુઃખનું પાત્ર બન્યો છે; પણ આઠા રાખે છે કે, દુઃખનો દહાડો જઈ પાછું સુખ આવશે, અને બ્યારે પણ કાંઈક તેનો ઉપાય જોવામાં આવે ત્યારે તેને અનુભાવવા તે તૈયાર થઈ જાય છે.

આત્માના સ્વરૂપની વ્યાખ્યા કરવામાં જુદા જુદા ધર્મો અને દર્શનોમાં મને તેટલો ફરક હોય, છતાં આત્મા-અનાત્મા-વિવેક અથવા જીવ-ચરી-જેદ સર્વેમાં કરવામાં આવે છે, અને તેના પર બાર મૂકવામાં આવે છે. અમુક શક્તિઓ, ભાવનાઓ, સંસ્કારો, વિષયો આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં અને અમુક ભૌતિક ક્ષેત્રમાં, અમુક વસ્તુઓ પરલોકની અને અમુક આ લોકની — એવો ભેદ કરવાની અને તેને અનુસરી જીવનનાં આદર્શો અને કર્મોનો વિચાર કરવાની અને

તેનાં અભિમાન પોષવાની રીત સર્વત્ર છે, અને જાણે સ્વયંસિદ્ધ સત્ય હોય તેમ સ્વીકારાયેલી છે. છતાં, આ વાત વિચારવા અને સમજવા જેવી છે.

સમુદ્ર અને તરંગ વચ્ચે ભેદ છે એ આજણે સૌ કોઈ સમજી શકીએ છીએ. તરંગને સમુદ્ર ન કહી શકાય, પણ સમુદ્રનો તરંગ છે એ વાત સમજવી કઠણ નથી. છતાં તરંગનું સમુદ્રને છોડીને દર્શન કરવું શક્ય નથી, કલ્પનાયે યઈ શકે નહિ. સમુદ્રની તરંગ વિના કલ્પના કરી શકાય, પણ દર્શન થતું નથી. એક, બે, એમ તરંગોની ગણતરી તમે બસે કરો, પણ કોઈ તરંગને સમુદ્રથી જુદો પાડીને ઉઠાવી શકતા નથી. તરંગોને ખેડવામાં એક રીતે સમુદ્ર ખેડાઈ જ જાય છે. પણ તરંગોને ખેડવા વિના એકબે સમુદ્ર ખેડવા ઇચ્છો તો તે યઈ શકે નહિ; એથી ઊલટું સમુદ્રને ખેડવાનું લક્ષ્ય ન રાખતાં, માત્ર તરંગને જ ખેડો તો તમે ઊંચા નીચા કે આગળ પાછળ હાલ્યા કરી શકો છો, પણ આગળ વધી શકતા નથી. આમ સમુદ્ર અને તરંગનાં અન્યથાવ્યતિરેક છે.

જાત્રા ગમે રેહ વચ્ચે આવે. સમુદ્ર-તરંગ જેવા સંબંધ છે. દેહોની - અથવા ભૌતિક - કેળવણીમાં એક રીતે આધ્યાત્મિક કેળવણી પણ યઈ જ જાય છે. પણ દેહોને અવગણીને એકલી આધ્યાત્મિક પ્રગતિ સાધવા ઇચ્છો તો તે યઈ શકે નહિ. એથી ઊલટું અધ્યાત્મ તરફ લક્ષ જ ન રાખતાં માત્ર દૈહિક - ભૌતિક - પ્રગતિ કરો, તો તમે કેવળ ઊંચા-નીચા કે આગળ-પાછળ હાલ્યા કરી શકો, પણ પ્રગતિ કરી શકતા નથી.

આમ આત્મા-અનાત્મા-વિવેકમાં માત્ર બે વચ્ચેની વિલક્ષણતા જ સમજવા જેવી વસ્તુ નથી, પણ બે વચ્ચેનો ગાઢ અન્યથા પણ ખ્યાલમાં રાખવાની જરૂર છે.

પણ બેને ખ્યાલમાં રાખવાવાળા પણ બંનેના પરસ્પર ઓતપ્રોત સંબંધનો ખ્યાલ રાખવાનું ભૂલી જાય છે. આધ્યાત્મિક જીવનનું ક્ષેત્ર જુદું, ભૌતિક ક્ષેત્રનું જુદું. એકનો વિચાર કરતી વખતે બીજાને ભૂલવું એમાં તેઓ કોઈ દોષ જોતા નથી; ઊલટું એકમાં બીજાને ભેળવી દેવાર દોષવાત મતાય છે. ગાંધીજીએ સત્ય, અહિંસા વગેરે આધ્યાત્મિક જીવનના ગુણોને ભૌતિક ક્ષેત્રમાં દાખલ કરવાથી બંધી અનવરણ કરી

મૂક્યાનો એમના ઉપરનો આક્ષેપ પ્રસિદ્ધ છે. તે જ પ્રમાણે, ભૌતિક વિદ્યાની શોધોને અનુસરી અધ્યાત્મ-જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં આવતા વિષયોનું સંશોધન કરવામાં એટલી જ અગત્ય રહે છે. વિજ્ઞાનની પ્રયોગશાળામાં વ્યાખ્યાન આપનારો શાસ્ત્રી અને મંદિરમાં પ્રવચન આપનાર શાસ્ત્રી - બંને એક જ વ્યક્તિ હોય તોયે જાણે જુદા જુદા માણસોની માફક વર્તે છે. આ પણ શરીર અને આત્મા વચ્ચેના અન્યથાને ન સમજવાનું પરિણામ છે. આચાર્ય જેકસ કહે છે તેમ -

“મનુષ્યની સર્ચાંબીજી કેળવણી સ્તાધવી હોય, તો ભૂતકલ્પમાંથી ચાલ્યો આવતો એકે હાનિકારક બ્રમ સૌથી પ્રથમ આપણે તમને પડશે. એ બ્રમ એટલે માણસ શરીર અને મન એ બે જુદા તથા જોમ તેમ બેઠાયેલા અજ્ઞાનો બનેલો છે, એવું માનવાનો બ્રમ, તે બેમાંથી પછી મનરૂપી અંશ જ દેરી મણી લઈ, તેનો કેળવણીના ક્ષેત્રમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે; પરંતુ શરીરને તો ઇલેક્ટ્રિક પાર્શ્વ વસ્તુ માની, શરીરવિજ્ઞાનીઓ કે વૈદો માટે પડતું મૂકવામાં આવે છે. એ બ્રમને અનુસરવાનું છોડી આપણે તો વિકાસને દરેક પગથિયે શરીર-મનને એક અભેદ એકમ માનીને, તેમના એકસરખા તીવ્ર સહશિક્ષણ મારેની યોગજ્ઞા ધડી પડશે.” (પૃ. ૧૮-૧૯)

જીવનને જુદા જુદા આરડાઓમાં વહેંચી દેવાની ટેવ ભૌતિક કેળવણીનાયે જુદા જુદા વિષયોમાં ફેલાયેલી છે. આચાર્ય જેકસે પોતાની કેળવણીનું આપેલું નીચેનું વર્ણન આગળની કેળવણીની પદ્ધતિનેયે બરાબર લાગુ પડે છે:

“આપણા કેળવણીકારોને મનુષ્યના બાગસા પાડી નાખીને જ પોતાનું કામ કરવાની આદત પડી છે, અને તેથી તેમની આખી પ્રક્રિયા તૃક જ હોય છે. સૌથી પ્રથમ તો કેળવણીને જુદા જુદા ‘વિષયો’માં ભાગી નાખવામાં આવે છે. પણ તે બધાનું એકીકરણ કરે એવો કોઈ વ્યાપક હેતુ તેમની પાછળ હોતો નથી. . . . શિક્ષકોનો એક વર્ગ શાળાના આરડામાં અપારં મનને તાલીમ આપતો; અને બીજો વર્ગ કે જે નવો અણુષક હતો, તે અપાડામાં કે રમતના મેદાનમાં અપારા શરીરને તાલીમ આપતો; એક ત્રીજો સદૃશદરચના જે ધર્મશિક્ષક કહેવાતો, તે અપારા ચારિત્ર્યને કેળવતો. . . . પરંતુ તે ત્રણેમાં એકત્રીપણું

હરગિજ નહોતું. માનસિક ખાતું, શારીરિક ખાતું, ચારિત્ર ખાતું કે આધ્યાત્મિક ખાતું — એ બધાં ખાતાં વચ્ચે કશો જ સહકાર નહોતો. શાળાના વર્ગો, રમતનાં મેદાનો, અને ધર્મગીદ એ ત્રણે એકબીજાને મદદ કરવાને બદલે એકબીજાને નડતર કરતાં હતાં. આ બધી તુટક પ્રક્રિયામાં એક જ બીના પ્રત્યે સ્વર્ગ ફલક્ષ કરવામાં આવતું, અને તે એ કે, વાસ્તવિક મનુષ્ય . . . તો મન, શરીર, ચારિત્ર અને જીવાત્મા — એ બધાનો મળાને બનેલો છે. . . . અમે વર્ગમાં, મેદાનમાં કે દેવળમાં જે કાંઈ દુકડા તુટક તુટક શીખ્યા હોઈએ, તેમને અમારાથી બને તેટલા સાંધી લઈ, તેમનું એકીકરણ કરવાનું કામ અમારા ઉપર જ છોડવામાં આવ્યું હતું. . . .” (પૃ. ૨૫-૨૬)

ઉપર ‘મનને તાલીમ આપનારા’ શિક્ષકોનો વર્ગ કહી તેમના ‘વિષયો’માં સમન્વય બેવાની આશા રાખી શકાતી નથી. કેવળ ગણિતના તથા જ વિભાગ — અંકગણિત, બીજગણિત અને ભૂમિતિ — લઈએ, તો અંકગણિતમાં જે પ્રકરણ વર્ગમાં આવતું હોય, તેને લગતું બીજગણિતનું પ્રકરણ છાત્રના કે વર્ષ પછીથી શીખવાય, અને ભૂમિતિનું જો તેના વારા આવે ત્યારે. તે જ પ્રમાણે ઇતિહાસ યા જોવાનું, વિજ્ઞાન તથા આયોજનનું, વગેરે.

“શરીરવિજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન વગેરે જુદાં જુદાં શાસ્ત્રોમાંથી એકઠા કરેલા દુકડાઓ. એકબીજા સાથે ગ્રંથિત કે ચોટાડીને મેળવેલી મનુષ્ય વિષેની દ્રષ્ટિના કાંઈને આપણે તેની કેળવણી યોગ્યતા જઈએ, તો મારે જણાયું જ વાળી મૂકીએ. આને આપણામાંના કટલાક વસ્તુતાએ તેમ જ કરે છે. આપણને તો મનુષ્યજીવનને લગતાં બધાં શાસ્ત્રોના સમન્વય જોઈએ છે, અને તે જ વસ્તુ આપણને હજી મળી નથી.” (પૃ. ૩૧)

આ જોઈને પૂરી પાડવાનો પ્રયત્ન કરવો એ આ પુસ્તકનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે, અને આચાર્ય જેક્સે જે સરસ રીતે એ પ્રયત્ન કર્યો છે તે ‘કેળવણીકાર’ તેમ જ ‘સામાન્ય વાચક’ બન્નેને સરખો બોધગ્રહ અને વિચારપ્રેરક થાય એવા છે. તેઓ આને મનુષ્યની ‘સર્વોચ્ચ કેળવણી’ કહે છે. તેમનાં કેટલાંક પ્રતિપાદનો નીચે મુજબ છે :

૧. જ્ઞાનમાત્ર ‘આત્મચર્ચક’ છે. ‘આમ છે, તેમ

નથી’ એવી માહિતી એ જ્ઞાન કે કેળવણી નથી, પણ ‘આમ કરો, તેમ ન કરો’ એવી આજ્ઞા જ્ઞાન આપે, અને કેળવણી દેવ પાડે.

૨. “મનુષ્યની સર્વોચ્ચ કેળવણી સાધવી હોય તો. . . . માણસ શરીર અને મન એ બે જુદા તથા જ એ તેમ જોડાયેલા અંશોનો બનેલો છે એવું માનવાનો બ્રમ . . . છોડી . . . વિકાસને દરેક પગથિયે શરીર-મનને એક અભેદ એકમ માનીને તેમના એક-સરખા લીમ સહશિક્ષણ મારેની યોગ્યતા ધરી” જોઈએ. (પૃ. ૧૮-૧૯)

૩. કેળવણી એ વ્યક્તિના આધુન્યને એક નાનકડા ભાગનો કાર્યક્રમ નથી, પણ જનમયી મુલ્ય પથિત ચાલનારી એક અખંડ સાધના છે. તે તેનાં સર્વે દાયેમાં — મહેનતમાં તેમ જ કુરસદમાં, સુખના તેમ જ દુઃખના પ્રસંગોમાં — સાધવાની છે, અને તે દ્વારા જીવનની સફળતા મેળવવાની છે. એમાં દેહ કે મન, ધર્મ અર્થ કામ કે ‘મોક્ષ’ એકેથી અલગજુદા ન કરી શકાય, તેમ તે સર્વેને એકેકથી અળગથિ ન વિચારી શકાય. તેમાં વ્યવસ્થા, સુષમતા અને સુંદરતા પણ જોઈએ જ. એ કેળવણી જમને વિરોધી ન હોય અને કુરસદનો દુરુપયોગ કરનારી ન હોય. એ જીવનને એવું ધ્યેય પૂરું પાડનારી હોવી જોઈએ કે “જેને મારે (મનુષ્યે) મરણ પણ તૈયાર થવું જોઈએ, તેમ જ જીવવા પણ તૈયાર થવું જોઈએ.”

આ તો એમનાં પ્રતિપાદનોનો થોડોક જ ભાગ મેં મૂક્યો છે. આખું પુસ્તક અરદ સ્વતંત્ર વિષયોથી ભરેલું છે, અને વિચારને નવી જ દિશા આપે છે. એવી કેળવણી કે જીવનનો યોગ્યો અને હકીકતી નકશો મળી જાય છે એમ તો ન કહેવાય; કારણ કે, શક્યતામાં કશું તેમ, જીવન એટલું સર્વવ્યાપી છે કે તેનું સમગ્ર દર્શન શક્ય જ નથી. એક ખૂણેથી તેના નાનકડા ભાગનું જ આપણને તેનું આકલન થાય છે. દા. ત. આપણાં સર્વે દર્શનો હજી મનુષ્યને વિશ્વથી અને સમગ્ર માનવજીવનથી જે જુદી પાડી શકાય એવી એક એક સ્વતંત્ર વ્યક્તિ સમજીને જ નિરપેક્ષ કરે છે. મોક્ષ અને ભોગ, ઉદ્ધાર અને બંધન, ઉન્નતિ-વિકાસ-પ્રગતિ કે અવનતિ, હાસ અને નિષ્વળતા, એ સર્વેમાં વ્યક્તિને જ એકમ સમજીને આપણે વિચારી અને વર્તી રહ્યા છીએ. પ્રત્યક્ષમાં તથા

અક્ષતના વસ્તુતઃ અગેદનું પ્રતિપાદન હતું છે ખરું; પણ, છતાં, પ્રત્યગાત્માના કોઈક રીતે અક્ષયી અલગ અસ્તિત્વ, વિકાસ, બંધન, શોષ વગેરેને આપણે બહી શકતા નથી. પરિણામે, જેમ આપણે કેળવણીને અંગે વિચારાતા મિત્ર મિત્ર વિષયોનો સમન્વય સાધી શકતા નથી, તેમ જ વ્યક્તિઓ અને સમાજ, સમાજો અને સમગ્ર માનવજીવન, માનવજીવન અને વિશ્વજીવન વચ્ચે પણ સમન્વય સાધી શકતા નથી. પહેલા સમન્વયને અમારે દરેક માણસને પોતાના મનમાં

જ રાતદિવસ ઝંઘડો ચાલ્યા કરે છે; બીજા સમન્વયને અમારે બાહ્ય સંસારમાંયે ઝંઘડો ચાલ્યા જ કરે છે. એ સમન્વય કરી આપનારું દર્શનશાસ્ત્ર તો બ્યારે નિર્માણ થાય ત્યારે ખરું. આવાં પુસ્તક તે શોધ પ્રત્યે જવામાં પગથિયાં ૨૫ ગણી શકાય. આમ કહેવામાં આ પુસ્તકની કિંમત ઘટાડતો નથી, પણ સત્યની શોધ કેટલી મઠન છે તે જ સૂચવું છું.

કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

સેવાગ્રામ ૨૬ જૂન, ૧૯૪૨

છાત્ર અને જ્ઞાતિ-છાત્રાલય

જ્ઞાતિ-છાત્રાલયોમાં રહાનો અનુભવી એક વિદ્યાર્થી અમદાવાદથી નીચે પ્રમાણે પોતાના પત્રની પ્રસ્તાવના કરે છે, અને ત્યાર બાદ પ્રશ્નો રૂપે પોતાનો અનુભવ કહી તેમના ઉત્તર આપે છે:

“આજકાલ ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ માટે છાત્રાલયો જેવી ધણી જ સંસ્થાઓ શરૂઆતમાં કે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓની સારી સમવડ હોય ત્યાં મલાવવામાં આવે છે. આવાં છાત્રાલયો ખાસ કરીને અમુક કોમને માટે જ ખુલ્લાં હોય છે. આ છાત્રાલયોનો ઉદ્દેશ પોતાની ભવિષ્ય ગરીબ યુવાનો ઉપર કેળવણી લઈ શકે અને સાચેસાચ તેમનામાં સમાજ પ્રત્યે તેમ જ દેશ પ્રત્યે કંઈ પણ કરી શકવાની વૃત્તિ પેદા થાય, એવો હોય છે. આ છાત્રાલયો સમાજના પૈસાદાર લોકોની મદદ ઉપર નહીં છે. મેં આવાં ત્રણ ચાર છાત્રાલયોના અનુભવ લીધેલા છે અને તેની અંદર મને નીચેની બાબતો માલૂમ પડી છે. આ સિવાય ધણું છાત્રાલયોની મુલાકાત પણ મેં લીધી છે અને ત્યાંના છાત્રોના સારી રીતે સમાગમમાં આવીને છાત્રાલયો વિષે ધણી માહિતી મેં એકઠી કરી છે. આ માહિતીઓ અને અહેવાલો ઉપર વિચાર કરતાં મને લાગ્યું કે, હું જે નીચે આપને પ્રશ્નો પૂછું છું તેના જવાબો મેં આપનાં તરફથી જાહેરમાં મૂકવામાં આવે, તો આવાં છાત્રાલયોમાં રહીને ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને સહન કરવી પડતી મુશ્કેલીઓ તેમ જ અપમાનોના કોલ આવી જશે.”

• આ પત્ર ગાંધીજીને લખવામાં આવેલો, તેમના તરફથી તે મને રવાના થયો ને સૂચના મળી કે મારે તે જવાબો ‘જિ. સા.’માં આપવા. ૪૦

જાધા પ્રશ્નો એકસાથે પહેલાં આપી દઉં, જેથી સમગ્રતાએ આ વિદ્યાર્થીને શું કહેવું-પૂછવું છે તે સમન્વય ત્યાર બાદ ઉત્તર આપવા હીક પડશે.

“૧. પૈસાદાર લોકો છાત્રાલયોને મદદ કરવામાં કે રચાવવામાં સમાજ ઉપર ઉપકાર કરે છે કે ફક્ત પોતાની ફરજ બજાવે છે ?

૨. છાત્રાલયની અંદર બહુતાર ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ પોતે ગરીબ છે એટલે શુભામૃતિ કેળવીને શું ફક્ત ઘેટાં અને બકરાં જેવું વર્તન રાખવાને માટે બંધાયેલા છે ?

૩. છાત્રાલયોના ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને (વાણી-સ્વાર્ત્ર્ય) ‘Freedom of speech’ ખરું કે નહિ ? અને એ હોય તો તેના પ્રત્યે છાત્રાલયના સંચાલકોએ તિરસ્કારવૃત્તિ બતાવવી તે શું યોગ્ય છે ? અને એ કોઈ પણ છાત્ર પોતાનો એ દંક દાંસલ કરે, તો તે શું ઉદ્ધવાઈને પાત છે ?

૪. છાત્રાલયમાં રહેતા છાત્રો કોંગ્રેસની અથવા તે ગ્રુહોની અંદર ચાલતાં વિદ્યાર્થી મંડળોની સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લઈ શકે કે નહિ ?

૫. છાત્રાલય એ સાર્વજનિક સંસ્થા છે અને તેની અંદર ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને પોષવામાં આવે છે, એટલે આવી સંસ્થામાં પોતાને થતાં અન્યાય, અપમાન કે પોતાને નડતી મુશ્કેલીઓ સામે પોષક કરવો, એ છાત્રોનો દંક નથી — આણું કથન મને અમદાવાદની અંદર ચાલતા. . . . જૈન છાત્રાલયની અવસ્થાપક સમિતિના સભ્ય . . . તરફથી સંભળાવવામાં આવ્યું છે. આ વરદું શું યોગ્ય છે ?

૬. ઉપર જણાવેલ પોતાના હકો ઉપર ને તરફ ભારવામાં આવતી હોય, તો ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ તેની સામે 'પ્રોટેસ્ટ' કરી શકે કે નહિ ?"

અને અતે પોતાનું એક મંતવ્ય લખે છે :

"છાત્રાલયના સંચાલકો છાત્રાલયની અંદર આવીને છાત્રોની મુશ્કેલીઓને જાણવા પ્રયત્ન કરતા નથી અને છાત્રાલયના ગૃહપતિઓના રિપોર્ટ ઉપર જ ધ્યાન આપે છે. ગૃહપતિઓ પોતાની 'પોઝિશન'ને જાળવી રાખવા માટે એકતરફી અને તદ્દન પક્ષપાતી વલણ દાખવે છે. આથી છાત્રોને પણ જ સહન કરવું પડે છે. ગૃહપતિઓ તરફથી છાત્રોની વિરુદ્ધમાં જે કોઈ રિપોર્ટ કરવામાં આવે તેની સલાસલવા ઉપર છાત્રોને કોઈ પણ પૂછવામાં આવતું નથી, અને છાત્રો જે કોઈ પણ ભતની ગૃહપતિ સામે ફરિયાદ કરે તો તેને ધ્યાનમાં લેવામાં આવતી નથી. સંચાલકો મોટે ભાગે પૈસાદાર લોકો જ હોય છે. તેમનામાં ગરીબ છાત્રોની મુશ્કેલીઓ સંલગ્નવા જેટલી સહિષ્ણુતા પણ હોતી નથી અને તેમને તિરસ્કાર કરવામાં આવે છે. છાત્રોને પણ સ્વમાન ભેંચી વરતુ હોય છે તે તેઓ તદ્દન બૂઝી ભય છે આવા સંચાલકોમાં પછાતો . . . અહિંસાના પૂર્વરી અને સ્વતંત્રતા તથા સ્વમાનના ઉપાસક હોવા છતાં પણ છાત્રોની બાબતમાં પણ જ આપણીવાળું વર્તન દાખવે છે."

અનુક્રમે હવે ઉત્તરો જોઈએ.

૧. ખું જોતાં, સમાજ એવી મોટી ને વ્યાપક બીજ છે કે, માતાની પેટે, તેના ઉપર કોઈ નામરિક વ્યવહાર કરી જ ન શકે; પોતાની પરતું તેનું ઋણ ફેરી બને એટલી કૃતકૃતતા જ મેળવે ને પોતાને ધન્ય થયેલો માને. એટલે પૈસાદાર શ્રેષ્ઠ શું કે સેવક શ્રેષ્ઠ શું; સૌ પોતપોતાની દ્રવ્ય જ બાળે છે, એ નિઃસંદેહ વાત છે.

અને ઉપકાર મનાવવાની વસ્તુ નથી, માન્યતાની વસ્તુ છે; સામે આજુસ કૃતવ્રતા સમજે, એ આસ્પષ્ટ છે. તેથી, ઉપકાર કરનાર ને મનાવવાની ઇતિહાસી રાખીને જો કરે, તો તે ઉપકાર કરતો નથી, સામા પર સપાડું ચડાવે છે, એમ કહેવાય છે. આ બેમાં ફરક છે, જેવા ચોખ્ખા દૂધ અને ઝેરના ટીપાવળા દૂધમાં છે.

૨. બીજા પ્રશ્નો ઉત્તર સાવ સાફ છે—દરગિજ નહિ. પણ એક વસ્તુ છે: ગરીબ વિદ્યાર્થી એક વસ્તુ મનમાં સંધરે કે, સમાજનું એના ઉપર વિશેષ ઋણ છે; તે દેડના તેણે નિર્દોશીમાં જરોજર ખાસ

રાખવો જોઈએ. આ ઋણુ પૈસાથી જ ફેરાય એવું બરડે જોખી શકાય એવું નથી, એ કહેવા જરૂર નથી. પહેલા ઉત્તરમાં કહેલી વસ્તુ અહીં પણ સમજ લેવી જોઈએ.

૩. વાણી-સ્વાતંત્ર્યનો હક ગરીબોઈ કે અમીરોઈ પર અવલંબતો નથી — તે માનવી હક છે. સૌ કેઈ તેનું હકદાર છે. એ હક સામે તિરસ્કાર રાખવામાં આજુસાઈ જ ફેરાય.

પણ દરેક હક સાથે દરજ તેના બીજા પાસા પેટે નિકટ જોડાયેલી છે. વાણીના હક સાથે વિવેક, વિનય, અને સત્યપરાયણતા જોઈએ. મનમાં જે જેવું સૂચ્યું તે તેનું ટીપીએ અને તેને વાણી-સ્વાતંત્ર્યમાં ખપાવવા જઈએ, તો મોટા પડીએ. જે આપણા કહેવામાં સામા પ્રત્યે રાખવાં જોઈતાં વિવેકમર્યાદા ન હોય, તેને માટે જરૂરી ભાષા અને મન ઉપર કાબુ ન હોય, તો હક આપણને ભોગવતાં આરક્તો નથી એમ થાય. કોઈ વાર અધિકાર વગર વાણી વાપરીએ તો તેષ સત્યનો ભંગ થાય. આના પ્રકારની કોઈ ને કોઈ બેથુપથી જ કેટલીક વાર સામાજિકો લેવી વાણીને ઉદ્દતલ સમજે છે. પોતાનો અધિકાર તેઈ સમજીને તથા સત્ય અને વિવેકમર્યાદા-પૂત વચન કહીકે કોઈ ઉદ્દત માને; પરંતુ જો તે કાદનારમાં પૂરી નમ્રતાભરી મક્કમતા અને સત્યની ખાતરી હોય, તો કાળે કરીને સામાજિકો સમજે, ને ન સમજે તોય તેનો દોષ વચન કાદનારને નથી. આટલા ઉપરથી, આ વ્યાપક પ્રશ્નો ઉત્તર વિચારી લેવો જોઈએ.

૪. છાત્રાલયના છાત્રો અને સામાન્ય બીજ વિદ્યાર્થીઓમાં આ બાબતમાં કશો ભેદ મોટા કે કરવાને કારણ નથી. કદાચ એમ બને કે, અમુક છાત્રાલય — એટલે કે તેનું સંચાલન મંડળ — અમુક પ્રવૃત્તિ પસંદ ન કરતું હોય, અને તેથી પોતાના છાત્રોને તેમાં જતાં રોકે. પણ આવી રીતિ તો શાખા મહાશાળા મોટા હોય ખરી ને! તેઓ પણ અમુક પ્રવૃત્તિ પસંદ કરતી ને અમુક ન પસંદ કરતી હોય એમ બને. એટલે છાત્રાલયના અને ઘરના છાત્રોમાં આ બાબતમાં ખાસ ભેદ ન કરાય.

હવે પ્રશ્ન ઉપર આપું: વિદ્યાર્થીઓનું મુખ્ય અને મૂળ કામ વિદ્યાભ્યાસ છે; બીજું બધું તેની આસપાસ ને તે અર્થે મદદમાં હોવું ધટે. એટલે, આજકાલ બહુ બેવામાં આવે છે તેમ, તે વિદ્યાર્થી-મંડળ સ્ત્રી સંસ્કારણ કે બીજું કોઈ કારણ ન બેલે.

આજ વિદ્યાર્થી કહેવાતી સંસ્થાઓમાં જે વિદ્યા મળે છે તે અધૂરી અને ફેટલીક વાર અનાદ્યોષ એટલે કે અવિદ્યા હોય છે. તેની ખોટ ભાગના કે હોય દૂર કરવા વિદ્યાર્થીઓ પોતાનાં સંગઠન કરી પ્રયત્ન કરે, એ જરૂરી છે.

આજ વિદ્યા સેવાનું શિક્ષણ નથી આપતી; તેમાંથી 'જોગ', 'કરિયર'—દરબાજી ને ભોગ સોધાય છે. આથી વિદ્યાર્થી ને જીવન-ધડનની શક્તિ છે તે જ હણાય છે. પછી ને રહે છે તે માત્ર 'જોગ'ની ધ્યાનદારી તાલીમ જેવું જ રહે છે. આજનું ઉચ્ચ કહેવાતું બધું શિક્ષણ મોટે ભાગે આપું જ થઈ રહ્યું છે. વિદ્યાર્થીઓ આ બીજી પથ સમાજસેવાનાં કામો કરવા દારા દૂર કરે ને કરવી જોઈએ.

ઉપરની દૃષ્ટિએ જે પ્રશ્નિઓ મદદગાર હોય તેમાં વિદ્યાર્થીઓ તે દૃષ્ટિએ અને તે અર્થે મળે. કોઈ તેમને રોષી ન થકે. ભણું કરતાં, સાચી વિદ્યા મેળવતાં કોઈ રોકે ખડું?

૫. પ્રશ્નમાં જણાવ્યા પ્રમાણે જે કંઈ હોય, તે એ તો ન સમજાય એવું લાગે છે. અન્યાય અને અપમાન તથા નડતી મુશ્કેલીઓ બાબત છાત્રે તેના સંચાલકને ન કહેવું તો કોને કહેવું? માણસ ગરીબ છે, મારે તેને સ્વમાન થું ને ન્યાય શો — એમ તો કોઈ સમજી માણસ આજે છાત્રીમેર કહેવા નહીં નીકળી શકે. વાણી-સ્વાતંત્ર્ય પેટે, સ્વમાન એ માનવી પરત્વે છે, તેની કોઈ ઉપાધિ પરત્વે નથી.

પ્રશ્નમાં 'સારે વોલ્કાર કરવો' એવા શબ્દ છે. તે ઉપરથી એમ સમજવાનું છે કે, જાહેરમાં, એટલે કે છાપાં દારા? જે એમ હોય તો તેમાં થોડુંક

વિચારવાનું રહે ખડું. જાહેર પોકાર એક જલદ ઉપાય હોઈ. બાકીના બધા હળવા ઉપાયો અને વારાધારો ક્યાં જાદ, અને પોતાનો અધિકાર સમજી લઈને, કરવા જોઈએ. અને છાત્ર જે છાત્રાલયમાં જ રહેતો હોય, તો શુદ્ધપતિને જણ કરીને; અથવા સારું તો એ કે, એવા અન્યાયી અને અપમાનકારક તંત્રનો ત્યાગ કરી, તેને જાહેરમાં ચર્ચવાનો અધિકાર મેળવીને. કરીને છૂપું-નનામું કાંઈ ન કરવું; હીણા સળીમત્યા કે દૂપમરી વક્તા પર ન ચડી જવાય.

૬. ઉપર બતાવેલી મર્યાદામાં રહ્યા છતાં, જે વાંધો જિતો જ રહે તો 'પ્રોટેસ્ટ' નહિ, સત્યાગ્રહ કરવાનો અધિકાર છે. અને સત્યાગ્રહ એટલે જેમાં પોને સહન કરી સામાને પોતાનાં ન્યાય અને સત્ય સમજવવાં છે. ન્યાય કે સત્ય ન હોય તો તે સત્યાગ્રહ નહિ, ત્રાણ કે શિસ્તોરી બની જાય.

છવેરે, વિદ્યાર્થીએ છાત્રાલયવ્યવસ્થા વિશે લખેલા પોતાના અંતિમ બાબત:

આ ભાગને અતિ વિદ્યાર્થી જે ટાણે મારે છે, તેના જેવા જ, જે પત્ર લખનાર સંચાલક કે શુદ્ધપતિ હોત તો, સામેથી છાત્રો મારે મારત. એટલે એ ચર્ચામાં અહીં ન પડું. પછી ને બાકી રહે છે, તે દરેક તંત્ર વિશે જેવામાં આવતી બીના છે — તંત્રના ભોગી એક વાત કરે અને તંત્રના ચાલકો બીજી, અને પછી બેમાં સત્તાતન ખેંચાખેંચી અને કડવાશ તથા તેથીય આગળનું પરિણમે. વિદ્યાર્થીઓમાં આ દંડ ન પેસે એ એની શોખા છે; એના કામની સફળતા માટે પણ એ જ રિયલિટી જરૂરી છે. ત્યાર પછી ને ગેરસમજો, મુશ્કેલીઓ, કે પ્રશ્નો રહે, તેમનો ઉકેલ સહેજે થતો રહેશે — ફરિયાદનો વિષય તો નહિ જ રહે. આ બાબતમાં ખૂટતો જવાબ, વિદ્યાર્થી આ જવાબોને સમમતાએ વિચારશે તો, તેમાંથી જલ્દતે મેળવી શકશે.

તા. ૧૭-૭-૪૨

મગનભાઈ દેસાઈ

હાઈસ્કૂલો માટે ગુજરાતીનું ધોરણ

[વિદ્યુત દન્યા વિદ્યાલય, નડિયાદ, માં આલતા ચિત્રણ માટે અભ્યાસક્રમ વિચારી કાઢવા નીચેના સભ્યોની સમિતિ નીમવામાં આવી હતી: શ્રી. નરહરિભાઈ પરીખ, કિરોનાવાલ મશરુવાળા, દાદાભાઈ અમીન, સુભદ્રાજહેન ઓફ, દેસાઈભાઈ પટેલ. તે સમિતિએ પોતાનું નિવેદન બહાર પાડ્યું છે. કેળવણીની — ખાસ કરીને સી-કેળવણીની — પુનર્પંચના વિચારનારા તથા તેમાં રસ લેનારા સૌને આ નિવેદન, વિવાલયના આચાર્ય પાસેથી મંગાવીને, જેવા મારી બધામણ છે. સમિતિએ આજ શિક્ષણકામ તથા જ્ઞાતાની અને સુશિક્ષણની સાચી જરૂરિયાતો વિચારી નહું શિક્ષણ પણ વિચાર્યું છે. વાનગી ખાતર તેમાંથી એકમે વસ્તુઓ અહીં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે. તેનાં બધાં મતબોમાં સી એકસરખા સંમત કદાચ ન થાય એમ ખને; પરંતુ કેળવણીના સુધાર જેમને હૃદયે વસે છે, તેઓને વિચારવા માટે સારી પોઠે સામગ્રી મળશે એમ એકસ કહી શકાય.

તંત્રી, શિખ સાં]

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના વિનયમંદિરમાં વિનીત માટે ગુજરાતીનું ધોરણ કેટલું અને કેવું રાખવું જોઈએ, એ વિષે સન ૧૯૨૬માં કરેલી થી. નરહરિભાઈની નોંધ તેમણે અમને આપી છે, તે માર્ગદર્શક નીવડશે એમ માની અહીં આપી છે :

“ગુજરાતી ભાષા ઉપર કાળુ આવે અને રૂઢ વિચારો ત્રાયે પરિચય થાય એટલા પૂરતું જ જૂના લેખકો અને વિદ્યોનો પરિચય થાય. જૂના સાહિત્યનો સંગીન ખબ્યાસ તો મહાવિલાસ્યમાં જ થઈ શકે. વિનય-મંદિરમાં તો શિષ્ટ, સરળ અને પ્રચલિત સાહિત્યનું અધ્યયન થાય એ જ ચોગ્ય છે. એકલું ચળવળિયું અથવા ગૂઢ ધર્મની ચર્ચા કરતું સાહિત્ય વિનય-મંદિરમાં દાખલ ન થાય તો સારું. અર્થક્ષીણ વાગાડગરવાળું સાહિત્ય જ્યાં ત્યાં વધી પડ્યું છે, તેથી શુદ્ધ સાહિત્યની બરાબર કલ્પના વિદ્યાર્થીઓમાં રહી નથી. તે બરાબર બંધાય એ તરફ ખાસ ધ્યાન આપી સાહિત્યની પસંદગી થવી જોઈએ. ભાષાના અધ્યયનમાં વ્યુત્પત્તિ તરફ હાલ અપાય છે તેના કરતાં ઘણું વધારે ધ્યાન આપવાની જરૂર છે. વ્યુત્પત્તિથી ભાષાના ખેડાણમાં વધારેમાં વધારે મદદ થાય છે, એ ધ્યાનમાં રહેવું જોઈએ.

વ્યાકરણથી શરૂઆત થાય એ જરાય ઠીક નથી. પણ ભાષાનું સ્વરૂપ તથા એનો સ્વભાવ ચોક્કસ રીતે સમજવા માટે વ્યાકરણ આવશ્યક છે. માટે ચોથા અને પાંચમા વર્ષમાં વ્યાકરણને સ્થાન અપાય.

નિબંધલેખન વિષે ઘણા શિક્ષકોને મૂંઝવણ હોય છે. અમુક ઉંમર પહેલાં વિદ્યાર્થીઓ પાસે

નિબંધલેખન પૂરતી ભાષા અથવા વિચારો હોતા જ નથી. પછી વિચારસંકલન તો હોય જ ક્યાંથી? આ મુશ્કેલી ઉપરાંત ઘણાખરા શિક્ષકો પોતે જ નિબંધલેખનમાં અસમર્થ હોય છે. નિબંધ એ વસ્તુ શી છે એનો જ એમને બરાબર ખ્યાલ નથી હોતો.

નિબંધલેખન એ સંગીત, ચિત્રકળા અથવા મૂર્તિનિર્માણ જેવી સ્વતંત્ર અને મહત્વની કળા જ છે. શિક્ષક પાસે જે એ કળા વિષે પોતાનો ખ્યાલ હોય તો જ એ વિદ્યાર્થીઓને કાર્ષિક આપી શકે. ઉચ્ચ અભિરુચિ અને કાર્ષિક વ્યક્ત કરવાની ઉત્કંઠા એ એ હોય ત્યારે જ નિબંધ સરસ થઈ શકે છે. નાની ઉંમરે પણ નિબંધની શક્તિ કાર્ષિક કેળવી શકાય છે. આજકાલ જેમ શિક્ષકો વિષય આપીને અથવા એચાર મુદ્દાઓ પ્રચલીને ધેરથી નિબંધ લખી લાવવાનું કહે છે, તે દુર્મે આ કળા ખીલવાતી નથી. વર્ણનાત્મક નિબંધ લખવો હોય તોપણ શિક્ષક પોતે વિદ્યાર્થીઓને સાથે લઈને ફરવા કે મુસાફરી કરવા જાય, જતાં જતાં વ્યાખ્યાનો આપતો ન જાય પણ મુસાફરીનો પોતે આસ્વાદ લે અને આસ્વાદ લેવા લાયક મનોરંજક અને બોધપ્રદ પ્રસંગો તરફ વિદ્યાર્થીઓનું ધ્યાન ખેંચે, વચ્ચમાં વિનોદ, અભિપ્રાય, દીકા, મરખામણીઓ, મુશ્કારાઓ વગેરે વેરતો જાય. આમાં નિબંધની તૈયારીનો સ્પષ્ટ કે દૂરો ઉદ્દેશ જતા સરખો ન રાખવો. નિરીક્ષણ અને આસ્વાદનો જ એકમાત્ર ઉદ્દેશ રાખવો. ત્યાર પછી કેટલાક દિવસ જવા દઈ (આ શરત જરૂરી છે) એ જ પ્રાસ છે

સફેલ ઉપર નિર્ધન લખવાનું ઓકસાઓને કહેવું. પછી દરેક વિદ્યાર્થીનો નિર્ધન લઈ શિક્ષકે તે નિર્ધનનું મુખ્ય મંતવ્ય અને ખૂબી પારખી લઈ એનો સ્વીકાર કરવો અને એ દૃષ્ટિ કામચલાઉ રીતે નિર્ધનમાં ઝીણા ઝીણા સુધારા કરી, ગાય જેમ પોતાના વાછરડાને ચાટે છે તેમ, ચાટી ચાટીને નિર્ધન સ્પર્શો કરવો. આ રીતે આભિરુચિ અને એને લગતી ભાવા કેળવાય છે.

ચર્ચાત્મક નિર્ધન લખાવવો હોય ત્યારે બની શકે તો શિક્ષકોમાંથી એ સ્નેહીઓએ વિદ્યાર્થીઓના દેખતાં જતાંનું નિર્ધન કરાવી, જેથી દરેક વિષયનાં જુદાં જુદાં પાસાંઓ, દરેક સિદ્ધાંતની તાર્ત્વિક અને વ્યાવહારિક બાબતોએ તેમ જ દલીલો અને ઝીણવટ વિદ્યાર્થીઓ આગળ પ્રત્યક્ષ રીતે ખડાં થાય. આ પછી કેટલાક દિવસ જવા દઈને વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી નિર્ધન માગવો.

જે વિદ્યાર્થીઓને આટલું કંઈ છતાં નિર્ધન લખવાનું સૂઝતું જ નથી એવાઓનો અલગ વર્ગ

કરી પરિચિત વિષય કે પ્રસંગ ઉપર શિક્ષકે પોતે જ એક નિર્ધન લખાવવો. શિક્ષક એક એક વાક્ય લખાવતો જાય અને વિદ્યાર્થીઓને નવા નવા મુદ્દાઓ પૂછતો જાય. વિષયના સંકલનમાં કયો મુદ્દો કયાં શોધે છે એ આ રીતે બરાબર બતાવી શકાય. પોતે જ પોતાના નિર્ધનમાં કેટલાંક વાક્યો ફેરવે, સુધારે અને એનાં કારણો કહી દે. આમ કરતાં વિદ્યાર્થીઓની નિર્ધન-લેખનની શુદ્ધિ જન્યત થશે. માટીનાં પૂતળાં બનાવવાના શિલ્પી જેમ કામ કરતો જાય અને પોતાના શાગિદોને એની ખૂબી બતાવતો જાય, એ પ્રમાણે નિર્ધનનું પણ ચર્ચા શકે.

માહિતી મેળવવી એ એક વાત છે અને મેળવેલી માહિતી સુધક રીતે અને કોક કોક વાર શણગારીને મૂકવી એ વાત જુદી છે. બંને સ્વતંત્ર રીતે શીખવવાં જોઈએ.

કવિતામાં વિશેષ એ ધ્યાનમાં રાખવાનું કે, ઉત્તમ સર્વોચ્ચ નેટર્સ વધારે કટરથ થાય તેટલી બાધા ઉપર પ્રજ્વળતા વિશેષ આવવાની છે."

વર્ધા કેળવણીનો પ્રયોગ-ચામણા

[યામણામાં વર્ધા કેળવણીનો પ્રયોગ, શ્રી. નરહરિભાઈ પરીખની દોરવણી પ્રમાણે અને યામણાના આગ્રસેવક શ્રી. બજલભાઈ મહેતાની પ્રત્યક્ષ નજર તળે, આજ ચાર વર્ષથી ચાલે છે, તે સુગમશબ્દ શિક્ષણ-અગત્ય તે નથી છે. તેની શરૂઆત ૧-૬-૩૮ થી થઈ ૩૧-૩-૪૨ સુધીના તેના કામનો હેવાસ મી. નરહરિભાઈએ એક ધનિકારી બહાર પાડ્યો છે. એની નજર અંદર, તેમાંથી નીચેની જગ્યા ફેંકીને આપે છે. પ્રયોગની રામજી અમર વર્ણવતો પહેલો હપ્તો આ છે. બીજા હપ્તોમાં અભ્યાસક્રમ અને તેની વિશેષ અમર તથા આર્થિક બાબતો વિચારવાનો બાકીનો ભાગ આવતા એક ઉપર રાખું છું. આજુ નિર્ધન નેટર્સ તેમણે આપવાર્યે (સામૂય આપણા, ચામણ) લખ્યું

આજ સુધીની શિક્ષણપદ્ધતિની બધી જ વિષયોમાં — કેળવણીના હેતુમાં, શાળાના વાતાવરણમાં, અભ્યાસ-ક્રમમાં, સમયપત્રકમાં, શિક્ષણની પદ્ધતિમાં, એમ નાની તેમ જ મોટી દરેક વિગતમાં — ફેરફાર કરી બિના પાયાની કેળવણી, જે મોટે ભાગે વર્ધા કેળવણીને નામે ઓળખાય છે, તેનો પ્રયોગ કોઈ પણ રમણે દાખલ ન થઈ શકે. ફેરફાર કરવા માટે કેળવણી વિદ્યાર્થીઓની જ નહિ પણ તેમનાં માતાપિતા તથા પ્રયોગને અમલ કરનાર શિક્ષકોની પૂરેપૂરી તૈયારી જોઈએ. નવા પ્રયોગનું સફળ કલ્પન બધા શિક્ષકોના સમજવામાં પૂરેપૂરું ન આવતું હોય, તેમણે આજુ પદ્ધતિ કરતાં આ નવી વસ્તુ સારી છે માટે અજાણ્યક તેનો અમલ કરવાનો ઉત્સાહ તો તેમનામાં હોવો જ જોઈએ. આ કેળવણીનું ધ્યેય ગામડાંનાં બાળકોને, ઉદ્યોગ મારફત તથા તેમના આસપાસના

વાતાવરણને અનુરૂપ કેળવણી આપી આમરેથી તથા નખનેદાર મામવાસી બનાવવાનું હોઈ, એનો પ્રયોગ કોઈ પણ ગામડામાં જ સારી રીતે થઈ શકે.

ચામણની વસ્તી લગભગ બે હજાર માણસની છે; તથા બાલકો, વાલિયા, પાટીદાર, મુસલમાન, મુધાર, છુદાર, કુંબાર, ધોંચી, મોચી, હંભમ, ઢેક, બંગી એમ બધી કોમનાં ઘર ગામમાં છે. ગામને મુખ્ય ધંધો ઝેતીનો છે જેહૂતો ઉપરાંત ગામડાને આવશ્યક કારીગર વર્ગ પણ ત્યાં હોઈ, આ ગામ ધારે તો અથવા એને નજર પડે તો સહેજે સ્વયંપૂર્ણ થઈ શકે એવું છે.

શામણનું નકું મકાન

બંની શાળા બાડાના મક્લમનાં બેસતી તેમાં સારી પેટ સંકલારી હતી. જોકે ગામડાંએ પ્રયોગ સર થયા પછી ધર્મશાળા તથા પુસ્તકાલયનો ઘેરા ભાગ

શાળાને ઉપયોગમાં લેવા માટે આપશે, છતાંયે મકાનની અગવડ ઓછી ન થઈ. આ કારણથી એક સગવડભરેલા મકાનની શાળાને જરૂર લાગી થઈ.

એ વખતના મુંબઈ ઇલાકાના વડા પ્રધાન શ્રી. ખેર સાહેબ આ શાળાની મુલાકાતે આવેલા. તેમની સાથે આ અંગે વાતચીત થઈ અને તેમણે શાળા બંધાવવા માટે સરકાર તરફથી મદદ આપવાની આશા આપી. ગામલોકોએ ગામની ભાગીને આવેલ ૬ એકર અને ૯ ગુંઠા જમીન શાળાના મકાન તેમ જ ખેતીને અંગે આપવાનું કહ્યું જ હતું. આ વિશાળ જમીનના ચોજાનમાં વીસેક આંખા છે તે પણ શાળાના વિદ્યાર્થીઓના ઉપયોગ માટે જ સુપરત થયા છે. હવે ત્યાં સાત વર્ષો બેસી શકે એવું શાળાનું મુખ્ય મકાન, વલ્લુકરનિવાસ, શિક્ષકનિવાસ, પીંજીવળો, પ્રાર્થનામંદિર, સામાન માટે પણ એરણી, પંપની એરણી, હોજી વગેરે ખૂબ સગવડભરેલાં મકાનો બાંધવામાં આવ્યાં છે. રમતની વિશાળ જગ્યા અને ભાળકો માટે કોરંગિયું છે. સામણા ગામની આબાદીના પ્રતીકરૂપ આ મકાન ગામમાં પેસતાં જ જણાઈ આવે છે. નહું મકાન થયા પછી ગામમાં કન્યાશાળા જોડી ચાલતી તેને છોકરાઓની શાળા સાથે ભેગી કરી દીધી છે.

આવી ભતના પ્રયોગની સફળતા-નિષ્ફળતાને આધાર અનેક વસ્તુઓ ઉપર રહે છે. માળાપોતો સદકાર તથા ઉત્સાહ, શિક્ષકની સમજણ તથા ઉત્સાહ, અને વિદ્યાર્થીઓનો હમ્મસ, એ એમાં મુખ્ય છે.

ગામ ઉપર અસર

પ્રયોગ પછી આ ગામની અંદર એક નવી જ ભતની લાગના દેખાઈ આવ્યા વગર રહેતી નથી. શાળાના વિદ્યાર્થીઓ મામસફાઈ જેવાં કાર્યો કરે તેમાં માળાપો વિરોધ નથી કરતાં બદકે સાચ આવે છે. આખા ગામનું સ્વચ્છતાની દૃષ્ટિનું ધોરણ બદલાયું છે. જીવનનિવાસના તેમ જ અરપૂરવતાની સૂત્ર, એમાં ફેર પડવા માંડ્યો છે. સ્વદેશીની લાવના બળ પકડતી નાચ છે. ખાદી અને રેડિયાનું પ્રમાણ ઠીક છે. જેકે તેમાં બરતી ઓટ આવ્યાં કરે છે. છતાંયે અત્યારે ગામની અંદર ડો રેડિયા ચાલે છે. પૂર્ણ ખાદીધારી તેમ જ ખાદીમાં સ્વાવલંબી એવી વ્યક્તિઓ પણ સારી પેઠે મળી આવે છે.

ગામમાં હવે ધાર્મિક ઉત્સાહનું સ્વરૂપ ફેરવાઈ ગયું છે. હોળી જેવા ઉત્સવો, જે ગામમાંમાં ખૂબ જ બીજાસરીતે બેળવાય છે, તે હવે સંદેશીરીતે બેળવાવા માંડયા છે. આવા ઉત્સવોને દિવસે સંવાદો, રમતગમતો તાબી ગામની અંદર સ્વચ્છ વાતાવરણ જમાવી ગામલોકોને જ્ઞાન સાથે ગમત આપવામાં આવે છે.

ગામમાં સંપત્તિ પ્રમાણ યોડુંચણ વધેલું જણાય છે. ગામમાં થતાં અનેક સાવજનિક કાર્યો ઉપરથી આ વસ્તુ પ્રત્યક્ષ દેખાઈ આવે છે. આ પ્રયોગ શરૂ થયા પછી અનેક મોટા તેમ જ નાના મહેમનો આવે છે. તેમનું લાવપૂર્વક સ્વાગત ગામલોકો કરે છે. જેકે ગામ જલુ સમૃદ્ધ ન હતી રાકાય, છતાં આ પ્રયોગને અંગે આવી પડતો આર્થિક બોલો સહન કરવા લોકો તત્પર રહે છે.

એક વસ્તુ અમારે સ્પષ્ટ કરવી જ એઈએ કે, આ બધું અહીં પ્રયોગ દાખલ થયો તેને જ આભારી છે એમ નહિ કહી શકાય. કારણ કે અહીં તો બળવલાઈ જેવા એક ઉત્તમ મામસેવક સેવાનું કામ કરી રહ્યા છે. તેમના વિતા શાળા ગામ ઉપર આટલી અસર પાડી શકી હોત કે કેમ, એ કહેવું મુશ્કેલ છે. ગામ કહેવાના અર્થ એવા તો નથી જ કે શાળાના શિક્ષકોએ કંઈ નથી ક્યું. તેમણે ધણીયે ક્યું છે. શિક્ષકો ઉપર માળાપો પૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકી શકે એવું વાતાવરણ પણ પેદા થયું જ છે. શિક્ષકો અને માળાપોનો સંબંધ કુટુંબ જેવો બનાવવાના પ્રયત્નો પણ અતિમાન છે ને તેમાં યોડી થોડી સફળતા પણ પ્રાપ્ત થઈ છે. છતાં બળવલાઈ અહીં દેખાથી તે ગામ અને શાળા વચ્ચે અત્યારે તો સંકેતરૂપ બની રહ્યા છે. તેથી જ, ગામનું કેવળ બિદોગવલોકન કરતાં પણ ગામ આકર્ષક લાગે છે, તે કેવળ શાળાને લીધે જ છે એમ નહિ કહી શકાય. શાળા ઉપરાંત ફરાખાંડ, પુસ્તકાલય, મુદરડીઓ, બન્ને વગેરે પ્રવૃત્તિઓ પણ શરૂ થઈ છે, અને એ પ્રવૃત્તિઓ તથા સાધનો દિનપ્રતિદિન વધતાં જાય છે.

શિક્ષકો

પ્રયોગનાં ત્રણ વર્ષ દરમિયાન શિક્ષકોની ફેરવદંડી બહુ થઈ છે. આવા પ્રયોગમાં શિક્ષકોની પડકારો ધણે જ અત્યંતે ભાર બજાવે છે. પ્રયોગને અનુકૂળ વાતાવરણ જમાવવામાં, વિદ્યાર્થીઓમાં શ્રમ પ્રત્યે અભિરુચિ ફેળવવામાં, તેમનું આરિત્ય ધરવામાં, કાકામાં તેને સાચો મામજન બનાવવામાં વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ નમતાં વરિસે શિક્ષક બોલો હોય છે; એટલે જ શિક્ષકોમાં એ-સર, સિરવ, અખંડ ઉત્સાહ, ઉત્તમ આરિત્ય અને વિદ્યાર્થીઓની સાથે જોતજોત થઈ જવાની શક્તિ, એ મહત્વની વસ્તુઓ છે.

દાદમાં રૂકલ જોડાંમાંના ત્રણ ભત્તા, જોડાંમાંના જ પણ તાજેતરમાં મેટ્રિક થયા પછી ક્યારનામ મુશ્કેલે વર્ષા યોજનાની વાલીમ લીધેલા ત્રણ બાઈઓ, તેમ જ પ્રયોગની શરૂઆતથી જ કામ કરતા એક શિક્ષક, અને એક મુંબઈ યુનિવર્સિટીના એન્યુઅલ માર્ક—એમ કરીને

આંક શિક્ષકો છે. હઘોર માટે જુદા શિક્ષકની જરૂર રાગમાં હતી તે હવે રહી નથી.

શિક્ષકોમાં હત્સાદ તથા પ્રયોગ કરવાની ઇચ્છા પણ છે. પણ પ્રયોગ વિધેની તેમની સમજણ અને આવડત હજી વધુ કેળવણીની ખૂબ જરૂર છે.

વિદ્યાર્થીઓની દષ્ટિ વિસ્તારવામાં વિવિધ માધિતીઓ તેમને આપવી જોઈએ અને તે માટે શિક્ષકોએ પોતાનો જ્ઞાનભંડોળ ખૂબ વધારવાની પણ એટલી જ આવશ્યકતા છે. છતાં એક વાત સાચી છે કે, શિક્ષકોએ ખૂબ કયું છે, સકય એટલે જોગ આપ્યો છે, પ્રસંગોપાત અંગત અગવડની પરવા કયાં સિવાય પોતાથી બનવું કરી દેતા છે.

અને હાલના વાતાવરણમાં શિક્ષકો પાનેથી ત્યાગ-વૃત્તિ, હત્સાદ અને શિક્ષણ પ્રત્યે પૂર્ણ પ્રેમની આશા રાખતી કહણ છે. એનાં કારણે પણ અનેક છે: તેમનો વિકાસ કરવાને તેમને જે સમયો આપવી જોઈએ તે નથી આપવામાં આવતી; બીજી સંસ્થાઓનો અનુભવ મેળવવાની તેમને તક નથી મળતી; કોઈ પણ ભતના અખતરા કરવાની છૂટ નથી હોતી. આ રિયલિમાં પણ અગવડો સદન કરીને તેઓ પ્રયોગમાં સાથ આપે છે એ જ થણું છે.

વિદ્યાર્થીઓ પર પ્રયોગની અસર

વિદ્યાર્થીઓ ઉપર આ પ્રયોગની ધણી સારી અસર થઈ છે એમ ખાતરીથી કહી શકાય એમ છે. વિદ્યાર્થીઓમાં મુખ્ય ફેરફારો નીચે મુજબ જોવામાં આવે છે:

૧. તેમનામાં સ્વચ્છતા, શાન્તિ, નિયમિતતા તથા રિસ્ત વધ્યાં છે. હળીમળીને સહકારથી કામ કરવાની તથા બીજાઓને મદદ કરવાની વૃત્તિ તેમનામાં કેળવણી નળ છે.

૨. વિદ્યાર્થીઓમાં તેજ અને નીડરપણું આભ્યાં છે તેમનામાં સ્ફૂર્તિજોવામાં આવે છે, અને સ્વાતંત્ર્યની કાવના મળી છે. સ્વાતંત્ર્યની કાવના નહીં વિચારના કેટલાકને તો વધારે પડતી પણ લાગે છે, કારણ કે તેઓ શિક્ષકોના જોડા ધાકમાં રહેતા નથી તેમ જ ગોખણપટીવાળું 'લેસન' બસાળર તૈયાર નથી કરતા.

૩. સમતબત તથા હસરત અને ક્વાસત ટરફ તેઓ વધુ ધ્યાન આપે છે અને તેમની ટાંડરસ્ટીમાં દિનપ્રતિદિન સુધારો માલૂમ પડતો નળ છે.

૪. જેમાં હાથપગ ચલાવવા પડે એવું કોઈ કામ કરવું વિદ્યાર્થીઓને જોઈએ ગમે છે તેટલું વાંચવા લખવાનું નથી ગમતું. આશ્રમની અને વિદ્યાર્થીઓની શાળાઓમાં અને પચેલા અનુભવોને ગામડાની સાધારણ શાળાના

અનુભવથી પુષ્ટિ મળે છે. મોડા મોડા કેળવણીકારોએ તો આ વાત પુકારી પુકારીને કહી છે. બાળકની કેળવણી-માંથી અથવા તો બાળકના જીવનમાંથી મહેનત અથવા હઘોર કાઢી નાખવાથી એની બધી શક્તિઓ કુટિત થઈ નળ છે, એ વસ્તુનો તો કેળવણીકારનું નામ ધારણ કરનારથી હનકાર થઈ શકે એમ નથી. પણ આજના કેળવણીકારોના પોતાના જીવનમાં ભતમહેનત રહી નથી અને બહુજનસમાજ સાથેના પ્રત્યક્ સંબંધ વિનાના સંકુચિત વર્તુલમાં તેઓ રહે છે; એટલે તેમણે કોઈ પણ ભતના કલ્પાદક ઉદ્યોગને બદલે તેની અવેજમાં ભતભતની ખર્ચાળ રમતો અને પ્રવૃત્તિઓ નિશાળમાં કાખ કરવા માંડી છે, અને એવી શાળાઓ નવી હળી શાળાઓ કહેવાય છે. આવી નવી શાળાઓ કારે ખર્ચાળ કોઈ તેનો લાભ ઉપરના વર્ગના યોડા જ લઈ શકે છે. વળી ખરો હઘોર કરનારને જે જીવનસત્ત્વ મળે તેનો આર્થક મળે છે, તેથી તો ત્યાં પણ બાળકો વસિત જ રહે છે. અમને આ પ્રયોગમાં એ અનુભવ થયો છે કે, બાળકોને હઘોર મળે છે એટલું જ નહિ, પણ જીવન સાથે પ્રત્યક્ સંબંધ ધરાવતા હઘોરથી બાળકને વધારે સાચી અને સંગીન કેળવણી મળે છે. પ્રયોગ પદેલાંની રિયલિમાં અને પછીની રિયલિમાં બાળકની રીતભાવમાં, ટેવોમાં તથા એના માનસમાં અને એની મુક્તિમાં જે ફેરફાર થયો છે, એના સાક્ષી તરીકે આ વસ્તુ હું કહું છું.

૫. વિદ્યાર્થીઓમાં સાર્વજનિક પ્રગતિઓ કરવાની ટેવ ઠીક પ્રમાણમાં પડતી નળ છે. હત્સવો, મેળાવાઓ, વગેરે પ્રસંગે તેઓ દરેક કાર્યમાં હાજર રહી તેમનાથી બનતો સાથ આપવા હત્સુક રહે છે. સંવાદો વગેરેમાં શિક્ષકો તથા વિદ્યાર્થીઓ જોમા મળી ગામલોકો સમક્ષ મનોરંજનના કાર્યક્રમો રજૂ કરે છે. વિદ્યાર્થીઓ સ્વચ્છાને ગામસફાઈમાં કામ લે છે અને તળાવના આરા, કૂવા, વગેરેની સફાઈ કરે છે. મમે ત્યા પેશાજ ન કરવો જોઈએ, ગંદકી જ કરવી જોઈએ, એવી ટેવો વિદ્યાર્થીઓમાં કાખ થતી નળ છે.

૬. આ પ્રયોગ પછી વિદ્યાર્થીઓમાં ધીમે ધીમે ઉત્તત જાવનાઓ ખીલતી નળ છે. સમયાન, નીડરપણું, સાચાજોવાણું વગેરે આવણું નળ છે. જવાબદારીનું કાન સમજતા નળ છે. શાળામાંથી નડેલી વસ્તુ કે બહારથી મળેલી વસ્તુ શાળાના આચાર્યને સોંપવાની વૃત્તિ આવી છે.

આ રીતે વિદ્યાર્થીઓ ઉપર એક ભતની સારી અસર થતી નળ છે. જોકે સમાજની બીજી, કૂચળી, માળાપોની બાળકો પ્રત્યેની બિનકાળજી તેમ જ આલુબાળુનું પ્રતિકૂળ વાતાવરણ કારે વિષેપર કોઈ, ઉપર જણાવેલી કાવનાઓ ખીલવાની વૃત્તિ બહુ મદ રહેલી છે.

એ રીતે તેના જ્ઞાનની જુદી જુદી શાખાઓ વચ્ચેના આપસ્યક સંબંધ તોડી નાખે છે, તે પોતાની જાતની અંદર જ્ઞાનની સાચી ભૂમિકાનો જ નાશ કરે છે એટલું જ નહીં, પણ એ જાતની ભૂમિકાનું પ્રયોજન પણ ખોઈ બેસે છે, અને સત્યની સાચી કિંમત આંકવાને અશક્તિમાન બની જાય છે."

બાળકોનાં શરૂઆતનાં વર્ષો વિશે બોલતાં તે જણાવે છે: 'આ ઉંમરે તેમની શક્તિ અને અનુભવ વધારે હોય છે, પરંતુ માનસશાસ્ત્રના નિયમોથી વિપરીત રીતે ચાલતી આપણી શાળાઓ, વસ્તુતઃ, કુદરત પોતે તેમના જીવનમાં જે શક્તિ અને અનુભવ અર્પે છે તેનાં તમામ પરિણામોનો નાશ કરવા માટે બોમાં કરેલાં રૂઢક યંત્રોનું જ કામ કરે છે. બાળકને શાળામાં ન મોકલીએ ત્યાં સુંધીનાં પહેલાં પાંચ વર્ષ સુધી તો આપણે બાળકને કુદરતનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરવા દઈએ છીએ. આપણે કુદરતની દરેક અસરને તેમના ઉપર કામ કરવા દઈએ છીએ. તેઓ પોતાની શક્તિને અનુભવ કરે છે. નિર્બીધ સ્વાતંત્ર્ય અને તેની બધી ખૂબીઓનો બધો આનંદ તેઓ પૂરેપૂરો બાણી ચૂકે છે. ઇદ્રિયપ્રધાન, સુખી અને અનિયંત્રિત પ્રાણી પોતાના વિકાસ દરમ્યાન સ્વતંત્ર રીતે જે કુદરતી વલણ અપભયાર કરે, તે વલણે તેમનામાં પોતાની ચોક્કસ નિશ્ચિત કિંમત પકડી લીધા હોય છે, અને આ રીતે તેમણે પાંચ વર્ષ સુધી ઇદ્રિય દ્વારા જ્ઞાન મેળવ્યો તો આનંદ બોગવ્યા બાદ, આપણે એકદમ તેમની આરંભાસની તમામ કુદરતને તેમની આંખ આગળથી હુમ કરી દઈએ છીએ; તેમના નિર્બીધ સ્વાતંત્ર્યનો ખુશતુમા રાહ બળબળરીથી બંધ કરીએ છીએ, ઘેટાંની પેઠે તેમને વાડામાં પડી દઈએ છીએ; આખાં ટોળાં ને ટોળાં મૂંગળામણવાળાં ઓરડીઓમાં સંકડાવીને ખડકી દઈએ છીએ; નિર્દયતાથી કલાકો, દિવસો, અડવાડિયાં, મહિનાઓ, અને વર્ષો સુધી તેમને કૃત્રિમ અને અનાકાર્ય અદ્ધારો ચિંતવ્યા કરવાના કામે, તથા તેમની પહેલાંની રિચતિની તુલનામાં ગોંડા બનાવી મૂકે તેવા જીવનકાર્યક્રમમાં, તેમને નિર્દયતાથી જડકી દઈએ છીએ.'

પેરેટાલોછ પછી ફેબ્રેસે પણ એ વસ્તુ આગળ ધર્પાવી. બાલમાનસ તથા કિંમત તરફના તેના વલણની કલ્પના તેણે વિસ્તારથી નિર્ણય કરી. તેના મતે, એ

બાળકો કેળવણીનું પ્રારંભવિંદુ બનવી જોઈએ. કેળવણી ઇદ્રિયોના ઉપયોગ દ્વારા, સાદા સ્થનાત્મક કામકાજ દ્વારા, કુદરતના અભ્યાસ દ્વારા, અને કિંગ્ડમ ગાર્ટન દ્વારા વધુ સારી રીતે આપી શકાય તેવી સ્વચ્છતાત્મક પણ તેણે કરી, આ બધા સિદ્ધાંતો હવે આધુનિક કેળવણીશાસ્ત્રોએ સ્વીકારે છે. પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં તો તેમનું સન્માન સિદ્ધાંતમાં જ વધારે છે, વ્યવહારમાં નહીં.

અહીં આપણે જેની સાથે શ્રેવાદેવા છે તે સં- નાત્મક કામની બાબતમાં ફેબ્રેસ કહે છે: 'નિરાકાર વસ્તુ ઉપર ગાણતના આત્માએ બમ્બા કરવું જોઈએ, અને તેને એવી રીતે ગતિમાન કરવી જોઈએ કે જેથી તે પદાર્થ ઘાટ અને આકાર પ્રાપ્ત કરે, તથા પોતાનું વિસિદ્ધ વ્યક્તિત્વ અને જીવન મેળવે; કામકાજ અને ઉદ્યોગ, તથા ઉપાદક અને સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ આ જ ઉચ્ચ અર્થ, બિંદુ' રહસ્ય તથા મહાન હેતુ છે. જે ઉદ્યોગ અને ઉત્પન્ન તથા કામકાજ કરવી વેળા આપણને એવો સ્પષ્ટ ખ્યાલ કે આહો આભાસ પણ હોય છે કે, એની દ્વારા આપણે અંદર રહેલી વસ્તુને બહાર પ્રગટ કરીએ છીએ, આત્માને શરીર પહેરાવીએ છીએ, વિચારને મૂર્તિમંત કરીએ છીએ, કે અદશ્યને દરશ્ય કરીએ છીએ, તે કામકાજ કર્યા દ્વારા આપણે સાચેસાચ હિંમર સમાન બનીએ છીએ."

વળી તે કહે છે: 'હવે એવો સમય આવ્યો છે, બ્યારે તમામ કામકાજને સ્વયંરૂપિણી યતી પ્રવૃત્તિ- રૂપ બનાવી દેવું જોઈએ, અર્થાત્ તેને ચેતન કિંમત કરી મૂકવી જોઈએ. પરંતુ એને માટે, બધી સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિ ને નિયમને અનુસરે છે, તેને પામવો જોઈએ, અને સમજણપૂર્વક તેનો અમલ કરવો જોઈએ. અત્યાર સુધી તેનો અમલ વણસમજ્યે થતો આવ્યો છે. મારી પદ્ધતિમાં જે ઉદ્યોગની જે સાધનસામગ્રી ચોટ છે, તે એવી જાતની છે કે, તેનાથી બાળક તે નિયમનું વણસમજ્યે અમલ કરતું કરતું કળામાં આગળ એવી રીતે વધે છે કે જેથી ધીમે ધીમે તે નિયમ તેની સમજનાં આવતો જાય છે, અને પછી

૧. પદાર્થપોષ, રમતો આદિ દ્વારા બાળકને લાઘીમ આપવાની શાળા. તે જગત સંબંધેના મૂળ અર્થ 'બાળકનું ઉદ્યોગ' — બાલવાદી માય છે.

તે નિયમને તે તમામ પ્રકારના સર્જનના માગદંડે અને નિષામક તરીકે સ્વીકારે છે. માનવ કામકાજને ખીછ ડોઈ રીતે સ્વયંરૂર્ત પ્રવૃત્તિમાં ગઢલી શકાય તેમ નથી. અત્યાર સુધી યાંત્રિક રીતે કરવામાં આવતું કામકાજ ચેતન ક્રિયા રૂપે ત્યારે જ પરિણમે, ન્યારે હાથેના ઉદ્યોગ સાથે સાથે મનને ઉદ્યોગ પણ બને: વર્તમાન સમયમાં તો માત્ર કળાને વસ્તુતાએ સ્વયંરૂર્ત ક્રિયા કહી શકાય તેમ છે; પરંતુ મનુષ્યનું તમામ કામકાજ એાછે યા વસ્તે અંશે સર્જનક્રિયાને મળતું હોય છે, અને માણસને જો તેના દિવ્ય સર્જકની પ્રતિકૃતિરૂપ બનાવવો હોય, તો તેમ હોવું આવશ્યક પણ છે.

દિવ્યજ્ઞાન અને સર્જનાત્મક કામકાજ દ્વારા કેળવણી આપવાના આ નવા ખ્યાલોએ કેળવણીને વિજ્ઞાનશુદ્ધ તથા કૃણદાયક બનાવી છે એટલું જ નહીં, પરંતુ જેના પહેલાં કદી પ્રયત્ન કરવામાં નહોતો આવ્યો તે કેળવણી — અર્થાત્ અપંગ, બહેરાંમૂંઝાં, આંધળાં બાળકોની કેળવણી — પણ તેનાથી શક્ય બની છે. હુનર-ઉદ્યોગની કેળવણીએ અપંગોને આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય આપ્યું છે, અને તેની સાથે સ્વમાન અને સ્વાશ્રય પણ બક્ષ્યાં છે. તેના વડે વળી, વહી મથેલાં બાળકોને પણ કેળવણી દ્વારા પાછાં સુધારવાની વસ્તુ શક્ય બની છે.

૨

પરંતુ કેળવણીના ક્ષેત્રમાં બીજા ઘણા સુધારકા કેળવણીના સિદ્ધાંત સાથે લેવાદેવાવાળા માત્ર ફિલસૂફો જ ન હતા. તેમાંના ઘણાએ કેળવણીને સામાજિક અને રાજકીય સુધારાની દૃષ્ટિએ વિચાર કર્યો છે, અને તે જાતની કેળવણીની સરચાએ સ્થાપી છે તથા ચલાવી છે. તેઓ જુદી જુદી વિચારસરણીના છે, તથા તેમની કલ્પનાઓ પણ જુદી જુદી છે. કેટલાકો માનવ વ્યક્તિ તથા જાતિના આધ્યાત્મિક સહ્યના દૃષ્ટિબિંદુથી કેળવણીને વિચાર કરે છે. ન્યારે બીજા કેટલાક ભૌતિકવાદીઓ અને સમાજવાદીઓ છે. તેઓ મનુરવર્ગના દૃષ્ટિબિંદુથી વિચાર કરનારા તથા ક્રાંતિ દ્વારા વર્ગહીન સમાજની સ્થાપના ઇચ્છનારા છે. ન્યારે બીજા કેટલાક ડોઈ ખાસ સિદ્ધાંતને સ્વીકાર્યા વગર, તેમ જ અસારની સમાજવ્યવસ્થાનો પાયો ક્રાંતિથી બદલી નાખવાની ઇચ્છા કર્યા વગર, કેળવણીને

માત્ર વધુ વિજ્ઞાનશુદ્ધ તથા બાળક તથા કિશોરના સ્વભાવ તથા માનસશાસ્ત્રના નિયમોને અનુસરતી બનાવવાના વિચારવાળા છે. તેમનો ઇરાદો જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, જ્ઞાનનો પ્રચાર અને જ્ઞાનનો વિકાસ વધુ અસરકારક બને, વધુ સ્વાભાવિક બને, અને વધુ કૃણદાયક બને, એ છે. પરંતુ તે કેળવણી-સુધારકો ગમે તે વિચારસરણી કે ફિલસૂફીને અનુસરતા હોય, પણ તે બધા જ કેળવણીને વધુ નક્કર, વધુ વાર્તાવિક તથા એાછી શાબ્દિક બનાવવાની બાબતમાં, તથા ‘વાચવાસ્વં પ્રમાણ’ના નિયમને એાછી અનુસરતી બનાવવાની બાબતમાં એકમત છે. તેઓ બધા જ અખતરા અને પ્રયોગની પદ્ધતિની દિશાપત કરે છે. પ્રયોગશાળામાં કે હુનરશાળામાં વ્યાવહારિક અને સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિની કિંમત ઉપર તેઓ સી બાર મૂકે છે.

કેળવણીને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ વધુ અસરકારક બનાવવાના પક્ષને જર્મનીનો રોમન કેથલિક સંપ્રદાયનો એક લેખક લખે છે: “રોન રોન જેમ જેમ આપણે ‘ઉદ્યોગ-શાળા’ એટલે શું એ સમજતા જઈએ છીએ, તેમ તેમ આપણને દેખાતું ગમ્ય છે કે, આ જાતના સુધારાનો વિરોધ કરવો એ મૂખોઈ છે. દરેક યુગ સંસ્કૃતિનાં તત્ત્વોને નવી રીતે ગોઠવતો આવે છે. વર્તમાન યુગ એવું માગે છે કે, ધર્મ જીવન સાથે સંકળાવો જોઈએ, ધર્મ મજૂરી સાથે સંકળાવો જોઈએ, અને ધર્મ સ્વદેશના બારીક અભ્યાસ સાથે સંકળાવો જોઈએ. આપણા અખતરાએ આપણને ઉદ્યોગ દ્વારા કેળવણી હાંસલ કરી આપવી જોઈએ, તેમ જ તેને પોતાના વતનની પ્રદેશિક શાળા દ્વારા સાંધી આપવી જોઈએ.”

અહીં આપણને જીવનનાં અસુક પાસાં, કે જેમના તરફ કેથલિક ધર્મચરુઓએ ફર્લફ કહ્યું હતું, પરંતુ જે અત્યારના મુરોપના જીવનની મુખ્ય માગણીઓનો વિષય બનેલ છે, તે જોવા મળે છે. તે પાસાં તે ઉદ્યોગ અને રાષ્ટ્રીયતાનાં પાસાં. કેથલિક સંપ્રદાય બિન-રાષ્ટ્રીય ધર્મ હોવાથી, તેણે હંમેશાં રાષ્ટ્રીય સરહદોથી પર રહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પરંતુ ઉપર ટાંકેલા લેખકને મને, પ્રદેશિક સ્વદેશાભિમાન, અને મજૂરી તથા અગમહેત ત માટે સંમાનવૃત્તિ, એ બે વસ્તુઓ કેથલિક કેળવણીની એ મુખ્ય બાબતો છે;

અને જે કેળવણીને નવા ઔદ્યોગિક યુગમાંના જીવનની માગણીઓને અનુકૂળ બનાવવી હોય, તો તે જીજ્ઞાસુ હર કરવી જોઈએ. કેળવણીને એ રીતે આજના દિવસની જરૂરિયાતોને અનુકૂળ બનાવવાથી વિદ્યાર્થીઓ વધુ આધ્યાત્મિક બનશે, એમ એ સંપ્રેક્ષતા મત છે.

બીજી બાજુ મનિકની જાહેર કેળવણીને વ્યવસ્થાપક કુશેનસ્ટીની (Kushensteini), કે જેને ધર્મ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી, પણ જે બીજા દરેક જર્મન ફિલસૂફની પેઠે નાગરિકધર્મ અને રાજ્ય-વ્યવસ્થાની પરિભાષામાં જ વિચાર કરે છે, તે જણાવે છે કે, પ્રાથમિક શાળાની વયે બાળકનું સુખ્ય વલણ શારીરિક ક્રિયા તરફ હોય છે. 'તેથી કરીને શારીરિક મજૂરી કાળજીપૂર્વક, પ્રાપ્તિયુક્તાથી, તથા ઔનદ્રથી અરાખર કરવામાં આવે, એ બાળક ઉપર ઔદ્યોગિક કેળવણીએ ખાસ બાર મૂકેલી જોઈએ. આ જાતની શારીરિક મજૂરીમાં અમુક પ્રકારનાં સહકાર અને વ્યવસ્થાસક્તિની જરૂર પડે છે જ. તેથી એના વડે બાળકને સ્વાભાવિક રીતે નીતિધર્મ અને નાગરિકધર્મના નિપજો શીખવા મળે છે.' ઉપરાંતમાં તે એમ પણ માને છે કે, ઉદ્યોગશાળાનું રહસ્ય એ બતાવી આપવામાં રહેલું છે કે, નાગરિકધર્મને લક્ષમાં રાખી કરેલી મજૂરીમાંથી ઓછામાં ઓછી સાધનસામગ્રી વડે વધારેમાં વધારે જ્ઞાન, કૃશળતા અને આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકાય.

કાંઈ પણ ખાસ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કર્યા સિવાય માત્ર કેળવણીકારની દૃષ્ટિથી લખતાં લે (Lay) પોતાના પુસ્તકમાં પોતા વિષે જણાવે છે. 'હું એવા નિશ્ચય ઉપર આવી પહોંચ્યો કે, બહારનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પ્રદર્શ કરવું. મન વડે તેને આત્મસાત્ કરવું, અને પછી બાલક કર્મ કરવું, એ ત્રણે ક્રિયાઓ એક જ આખી પ્રક્રિયા રૂપ છે; અને તેથી શિક્ષણ આપતી વેળા એવી રીતે સમજીને ચાલવું જોઈએ કે, રમૂલ પદાર્થોનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પ્રદર્શ કરવું, અને મન વડે તે બધાને આત્મસાત્ કરવું, એ બે ક્રિયાઓ આપણી આસપાસની વસ્તુસ્થિતિને આપણી પોતાની આગળ રજૂ કરવાનાં સાધનો છે, અને અનેક પ્રકારનું બાલક કર્મ એ તો બાલક જગતની વસ્તુસ્થિતિ સામેના આપણા પ્રત્યાપાત અથવા તેને અનુકૂળ થવાનો પ્રયત્ન છે.'

બીજે સ્થળે તે જ સંપ્રેક્ષ જણાવે છે: 'અહીં આપણી સામે ત્રણ બાજુનો પડેલી છે: નિરીક્ષણ, મનસંક્રિયા અને બાલક કર્મ. કેળવણીને લાભદાયી કરવી હોય, તો તે ત્રણેને તેમાં એકઠી કરવી જોઈએ. તો જ કેળવણી સક્રિય બની શકે, અને જૂની કેળવણીની નિષ્ક્રિયતાનું અપલક્ષણ ફેંકી દઈ શકે.'

હવે આધુનિક સમયમાં અમેરિકાના ફિલસૂફી અને કેળવણીશાસ્ત્ર વિષેના સંપ્રેક્ષ જનન ડ્યુપર્સએ કેળવણીના સિદ્ધાંતના સ્ત્રોતમાં બારે દ્રાવો આપ્યો છે. તે સમાજવાદી છે. તેની ફરિયાદ એ છે કે, શાળાની આધુનિક આયોજના સમાજની અભ્યારની રચના તથા આજના સમયની જરૂરિયાતોને અંતરેસતી નથી. તે કહે છે, 'સંસ્કાર અને સારકારિક કેળવણી સાથે સંકળાયેલા આજના લગભગ બધા ખ્યાલો એવા જૂના સમયથી ઊતરી આવેલા છે કે જે વેળા કુરસદવાળા વર્ગનું મજૂરવર્ગો કરતાં આધ્યાત્મિક અગિયારામણું સ્વર્ણસિદ્ધ તરીકે સ્વીકારી લેવામાં આવતું હતું.'

ડ્યુપર્સ પોતાની કેળવણીસુધારની કલ્પનાને ઉપ-સંહારનીચેના ત્રણ સિદ્ધાંતોનું નિષ્પણ કરીને કહે છે:

'પ્રથમ, દરેક માણસ સ્વમાન જાળવી શકાય તેવું, પોતાની આજીવિકા ચાલી શકે તેવું, તથા જેમાં પોતાની શુદ્ધિ વાપરવી પડતી હોય તેવું કામ કરતાં જાણતો હોવો જોઈએ — અર્થાત્ દરેક માણસે પોતાને માટે તથા પોતાની મહેનત ઉપર આધાર રાખનારાંઓ માટે આજીવિકા મેળવવી જોઈએ એટલું જ નહીં, પણ તે આજીવિકા મેળવતી વેળા, પોતે જે ઉદ્યોગ કરેતા હોય તેની શુદ્ધિયુક્ત સમજ તેને હોવી જોઈએ તથા પોતાનું કામ સારી રીતે કરવા જેટલો તેમાં તેને શુદ્ધિયુક્ત રસ પડવો જોઈએ. આ વસ્તુ પહેલાં કદી ન હતી તેટલી અગત્યની આજે બનેલી છે.

'બીજું, એક માણસનું કામ બીજાઓની સેવ-કુશળતા ઉપર આટલા મોટા પ્રમાણમાં અસર કરતું હોય તેવું આજ પહેલાં કદી બન્યું ન હતું.

'ત્રીજું, મનોદોષી પદ્ધતિઓ અને પ્રક્રિયાઓ આજે પ્રકૃતિવિજ્ઞાન અને સમાજવિજ્ઞાનની ધટનાઓ અને નિષ્ક્રિયાના જ્ઞાન ઉપર જેટલા મોટા પ્રમાણમાં આધાર રાખે છે, તેટલી પહેલાં કદી નહોતી રાખતી.

આપણી રેલવેઓ, આગભેટો, કારખાનાં અને ખેતરો, અરે, આપણા ઘરનાં સામાન્ય સ્થળો પણ પોતાના અસ્તિત્વ માટે ગણિતશાસ્ત્રને લગતી, પદાર્થવિજ્ઞાનને લગતી, રસાયનશાસ્ત્રને લગતી અને પ્રાણીવિજ્ઞાનને લગતી જાંડી સમજ ઉપર અવલંબેલાં છે. તેમનાં સારામાં સારો ઉપયોગ પણ સામાજિક જીવનની ઘટનાઓ અને સંબંધોની સમજ ઉપર આધાર રાખે છે. તેથી મજૂરોના મોટા સસુદાય જે યંત્રો ઉપર કામ કરે છે તે યંત્રોના નિર્જન દાંતા કે ચક્કર ૨૫ તેમને ન ચર્ચ રહેવું હોય, તો તેમણે તે યંત્રોની આગળની અને પાછળની ભૌતિક અને સામાજિક ઘટનાઓની કંઈક સગળ મેળવી લેવી જોઈએ.’

વળી તે કહે છે : ‘આપણે તમામ સુતારીકામનો, લૂદારીકામનો, વણુવાના, સીવવાના અને સંધવાના કામનો, જીવન અને કેળવણીની પદ્ધતિ તરીકે ઉપયોગ કરેલાં જોઈએ; તેમને ખાસ વિષયો કે હુન્નરો ગણી કાઢવા ન જોઈએ, જે પ્રક્રિયા દ્વારા સમાજ નબે છે, તેના તે અધા વિશિષ્ટ પ્રકારો છે, તથા સમાજજીવનની કેટલીક મુખ્ય આનંદ્યકતાઓ, તથા માણસની સમજ તથા કુશળતા વધતી ગઈ તેમ તેમ તે બદલિયાતો કેવી રીતે પૂરી પાડવામાં આવી છે તેના માર્ગો. બાળકના ધ્યાન ઉપર લાવવામાં તે બધાં સાધન છે. એ રીતે તે બધી ક્રિયાઓનું સામાજિક રહસ્ય આપણે વિચારવું જોઈએ. અર્થાત, બાળકે પોતે એ જીવન-ઉદ્યોગમાં કેવી રીતે સાધનશ્રુત યવાનું છે, એ વસ્તુ તેના ધ્યાન ઉપર લાવવી જોઈએ. નેચી શાળા પોતે પણ સક્રિય સમાજજીવનનું સામું સ્વરૂપ અખત્યાર કરે, નહીં કે પાઠ શીખવા માટે જુદી રાખેલી જગ્યાનું સ્વરૂપ.’

બહુ જૂના સમયથી જુદા જુદા પ્રકારના સમાજ-વાદીઓએ દરેક સામી કેળવણીના પાયા તરીકે ઉદ્યોગ અને ક્રિયાને સ્વીકાર્યાં છે.

માર્ક્સે કહે છે : ‘કેળવણીનો અર્થ આપણે માટે આ છે : (૧) બૌદ્ધિક વિકાસ, (૨) શારીરિક વિકાસ, (૩) તથા વિવિધ હુન્નરઉદ્યોગની કેળવણી — કે જે કેળવણી માલના ઉત્પાદનની બધી પ્રક્રિયાઓના સામાન્ય વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતોને લગતું જ્ઞાન આપે, તથા સાથે સાથે બાળકો અને યુવાનોને ઉત્પાદનની

બધી શાખાઓનાં પ્રાથમિક ઓળખરોળો ઉપયોગ કરવાની તાલીમ આપે. આ પરથી, માર્ક્સે શબ્દોમાં માટે કઈ જાતની ઔદ્યોગિક કેળવણી વિચારી હતી, તે વાચકના ધ્યાનમાં આવ્યું હશે : તે કાંઈ મોટી મિલો કે કારખાનાંઓના કામની વાત નથી કરેલો, પરંતુ ‘પ્રાથમિક ઓળખરોળો’નો ઉપયોગ શીખવવાની વાત કરે છે. અહીં કાંઈ અમુક ઉદ્યોગ શીખવવાની વાત નથી, પરંતુ ‘ઉત્પાદનની બધી પ્રક્રિયાઓના સામાન્ય વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતો’ શીખવવાની વાત છે.’

વળી પોતાના પુસ્તક ‘કેપીટલ’ના પ્રથમ બાગમાં માર્ક્સે લખે છે : ‘જોકે કારખાનાના કાલ્પદાની કેળવણીને લગતી કલ્પના બહુ દૂરગામી નથી, તેમ છતાં તેઓના એ જાહેરાતોના સમાવેશ તો યાવ છે જ કે, બાળકોને મજૂરીએ લગાડવામાં આવે તો તેની સાથે સાથે તેમને પ્રાથમિક કેળવણી પણ આપવામાં આવે. આ કાલ્પદાની એ બાળકની સક્ષમતાએ એ પ્રથમ સાગિતી પૂરી પાડી કે, કેળવણી અને શારીરિક વ્યાયામને મજૂરી સાથે જોડી દઈ શકાય; તથા બીજી બાજુ મજૂરીને કેળવણી તથા શારીરિક વ્યાયામ સાથે જોડી દઈ શકાય. શિક્ષકને પૂછપરછ કરતાં કારખાનાના નિરીક્ષકને થોડા જ વખતમાં માત્રમ પડ્યું કે, દિવસના ચાલુ વિદ્યાર્થીઓને જે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તેમના કરતાં માત્ર અર્ધું જ શિક્ષણ કારખાનામાં કામ કરતાં બાળકોને મળતું હોવા છતાં, તે બાળકો ચાલુ વિદ્યાર્થીઓ જેટલું જ કે ઘણી વાર તો તેમના કરતાં પણ વધુ શીખતાં હતાં. આનું કારણ એ આખી શકાય કે, દિવસનો અર્ધો ભાગ જ તેઓ શાળામાં રહેતાં હોવાથી તેઓ હંમેશાં તાજાં તથા શિક્ષણ મેળવવા તત્પર તથા ઉત્કંઠાવાળાં રહેતાં. અર્ધો વખત મજૂરી અને અર્ધો વખત શાળા, એ પદ્ધતિએ કામ કરતાં તેમને તે બંને વસ્તુઓ અસપર્શ એકબીજા માટે આરામ અને મન છૂટું કરાવવાની મરજ સારતી. પરિણામે, એક જ બાળક ઉપર ચાલુ લાગેલા રહેવા કરતાં બંને બાળકો કરવાની હોય એ વસ્તુ બાળકને વધુ ક્ષમતા આવે છે.’

મહાન ક્રાંતિવાદી લેબક પ્રિન્સ કેપોટ્સ્કીન શિક્ષણની ચાલુ પદ્ધતિઓમાં ફેરફાર કરવાની વડીલાત કરતાં કહે છે : ‘મગજનું કામ કરનાર અને શારીરિક મજૂરી કરનાર, એવા સમાજના એ વિભાગ

પાડવાની સામે અને બંને પ્રવૃત્તિઓને એકઠી કરવાની વાત રજૂ કરીએ છીએ; તથા હુવરહોય શીખવવાની શાળા, કે જે મગજનું કામ અને શરીરની મજૂરી વચ્ચેના આધુનિક વિભાગ કાયમ રાખે છે, તેને બદલે અમે તે દ્વાનિકારક વિભાગોને દૂર કરતી સર્વાંગીણ કેળવણીની વફાલાત કરીએ છીએ. સ્પષ્ટ બાધામાં કહીએ તો, આ યોજના હેઠળની શાળાના હેતુ આ હોવા જોઈએ : બાળકને એવી કેળવણી આપવી, કે જેથી ૧૮ અથવા ૨૦ વર્ષની વયે શાળા છોડતી

વખતે દરેક છોકરા કે છોકરીને વિજ્ઞાનનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન મળી ગયું હોય — એવું જ્ઞાન કે જે તેમને વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં ઉપયોગી કાર્યકર્તા બનાવે — તથા સાથે સાથે તેમને ઉદ્યોગદુનરની કેળવણીના પાપુમાં રહેલી બાબતોનું સામાન્ય જ્ઞાન મળી જાય. તથા એકદમ ખાસ ઉદ્યોગમાં એવી દુશ્વળતા મળી જાય કે જેથી તે દરેક જણ સંપત્તિના ઉત્પાદનની શારીરિક મજૂરીની મદદન દુનિયામાં પોતાનું સ્થાન લઈ શકે.

(સાથે)

પ્રાથમિક શિક્ષક મંડળ માટે કાર્યક્રમ-૨

[સુરતબજારના પ્રાથમિક શિક્ષક પરિપદને પ્રમુખરમાનેથી આપેલા શ્રી. 'સ્નેહરશ્મિ'ના વ્યાખ્યાનમાંથી એક હપતો ગયા અંદાજે આવી ગયે. ત્યાર બાદ તે આખું વ્યાખ્યાન 'પ્રરધાન' માસિકમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે; એટલે તે વ્યાખ્યાનનો બાકીનો ભાગ કાંઈક વિશેષ દ્વંકાવીને જમા બધાની ભડે તો વધી ન જણાય. એ ભાગના અર્થોના સુષ્પ મુદ્દા આ બાકીના ભાગમાં આવી જાય છે.

૧

હું જાણું છું કે, અભ્યાસક્રમ, પાઠ્યપુસ્તકો, અને કેળવણીને લગતા બીજા વ્યાપક પ્રશ્નોને હજી સુધી આ પરિપદમાં જેવું જોઈએ તેવું મદત્ત આપવાનું નથી બની શક્યું. અને એનાં કારણો પણ હતાં. પણ એ પ્રશ્નો શિક્ષકો સિવાય બીજા કોઈ હાથમાં લે અને તેના નિકાસ લાવે તે બહુ ધ્વજનીય નથી. આપણે આપણા કાર્યના શા માટે નિષ્ણાત ન બનીએ? શા માટે આપણે આપણી જિમ્મી પેઢીને કેવી બનાવવી છે તે સંબંધીની વિચારણામાં રાજ્યના પ્રશ્નાવલોકન ન બની રહીએ?

એ ખરેખર શોચનીય છે કે, આપણે ત્યાં કેળવણીનું સંચાલન એવા સોંકાના હાથમાં છે, જેમને કેળવણી સાથે સીધા સંબંધ બહુ ઓછો હોય છે. આ પરિસ્થિતિ અસહ્ય છે. હું તો આગ્રહપૂર્વક માનું છું કે, પ્રાથમિક શાળાનું સુત્રસંચાલન પ્રાથમિક શાળાઓના શિક્ષક સંઘ અને એ શાળાઓના મુખ્ય શિક્ષકોના સંઘના પદ્ધતિપૂર્વક ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ તથા માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીના ક્ષેત્રના તેમ જ સ્થાનિક સંસ્થાઓના પ્રતિનિધિઓ અને નિષ્ણાતોની બનેલી પ્રાથમિક કેળવણી સમિતિ જેવા કોઈ સત્તા ધરાવનાર મંડળના હાથમાં હોવું જોઈએ. આવા મંડળમાં પ્રાથમિક શાળાઓના

શિક્ષકોનું પ્રતિનિધિત્વ ધણું મોટું હોવું જોઈએ. આપણી પારિપદોએ આ દિશામાં બંકેર મત કેળવવા સતત પ્રયત્નો કરવા જોઈએ, અને ત્યાં સુધી આ જાતની વ્યવસ્થા અમલમાં ન આવે ત્યાં સુધી જરાય જાણું જોઈએ નહિ.

પ્રાથમિક કેળવણીના વિશિષ્ટ પ્રશ્નો છે. એ કાર્યમાં પંડિતાર્થ કરતાં ગ્રીષ્મવટ, પીરજ, મદાનુભૂતિ, માનસસાચનનું સાટું જ્ઞાન અને બારીક વિવેકચક્તિની જરૂર છે. આ દષ્ટિએ પ્રાથમિક શિક્ષકનું કાર્ય ધણું મોટું છે. એ કાર્ય અંગેના કેટલાક પ્રશ્નો આપણી વિચારણાના રાદ જોઈ ખરા રહ્યા છે તે બધાને આપણે જાણીએ મૂકીએ તો આપણો સંઘ બહુ સામાન્ય બની જશે. આ પરિપદનું કાર્યક્ષેત્ર માત્ર વાર્ષિક પ્રશ્નોની ભુલભુલામણીમાં જ ન ચૂંચવાઈ જવું જોઈએ. કેળવણીના પ્રશ્નોને પોતાનાં અનુભવ, જ્ઞાન અને ચક્તિના જોરે ચોક્કસ સ્વરૂપ આપવામાં એણે પોતાની દાબો આપવો જોઈએ. દાખલા તરીકે, શોરંક વર્ગ ઉપર સરકારે વર્ષો-યોજના અનુસાર આપણા પ્રાંતમાં કેળવણીમાં ફેરફાર સૂચવતા એક સમિતિ નીમી હતી. એવે પ્રશ્નને આવી પરિપદોનો એ ધર્મ નથી વર્ષ પડતો કે, આવી સમિતિઓને આપણા જેવી પરિપદ પસંદ આગવો દરજ્જો પાડવો? એ કાર્ય કોઈ બીજાને કરવાનું છે, અને આપણે તો

તેઓ જે કહે કે સૂચવે તે મુજબ અમલ કરવાનો છે, એ મનોદશા મને રોગિષ્ટ લાગે છે.

૨

આ દૃષ્ટિએ મારી એક સૂચના એ છે કે, વધુ દૂર ન જતાં આજના આપણા પાઠ્યક્રમની તો આપણે વિચારણા કરવી જ નોઈએ. એ વિચારણામાં આપણે નોઈ શકીશું કે, આપણાં બાળકોને આજે જે રીતે શીખવવામાં આવે છે તે બધામાં કોઈ પણ જાતની વ્યવસ્થિત ચેતના નથી; બાળક એક રાષ્ટ્રીય શાપણ છે એવા કર્ણાવ ખ્યાસ નથી, પણ બાળક એક અળખામણી બધા છે એવી જ માન્યતાનું પ્રદર્શન છે.

પ્રાથમિક શાળામાં નહિ જેની ધતર પ્રવૃત્તિઓ હોય છે. સંગીત, ચિત્ર, ઉદ્યોગ આદિ પણ નામનાં જ હોય છે. એ બધાંને વ્યવસ્થિત કેમ કરી શકાય, કેમ પ્રાણવાન બનાવી શકાય, તે આવી પરિધરો સમક્ષના અગત્યના પ્રશ્નો હોવા નોઈએ.

બાળકોનું આરોગ્ય એ પણ એક અતિ અગત્યના પ્રશ્ન છે. આપણામાંથી કેટલાએ એ દિશામાં જરા નેટકો પણ વિચાર કર્યો હોય છે? દાખલા તરીકે, આપણને કોઈ પૂછે કે સાત વર્ષના કોઈ એક બાળકનું શરીર આપણા દેશના હવામાનની દૃષ્ટિએ કેવું હોતું નોઈએ, એટલે કે, તેનું વસ્ત્ર, તેની ભિઆઈ, તેની છાતીનું માપ, તેના અવયવોનો વિકાસ, તેનું બળ વગેરે કેવાં હોવાં નોઈએ, તો આપણામાંથી કેટલા એને? જવાબ આપી શકીશું? આ દિશામાં આપણે કંઈ ન કરી શકીએ? તેમ કરી સામાન્ય જનતાની પણ કેટલી મોટી સહનુભૂતિ આપણે જોઈ શકીએ, અને આપણાં બાળકોનું કેવું જોતું કરવાય સાધી શકીએ?

આપણાં મોટા ભાગનાં બાળકોને જોરાક મળે છે તે પોષક તત્ત્વ વગરનાં મળે છે. એ દિશામાં આપણે ધારીએ તો કેટલું બહુ ચર્ચ શકે! આપણે ત્યાં ગમે તેવી ગરીબી હોય છતાં આપણે જાણીએને ચણ નાખીએ છીએ, ઢોરો માટે પાંજરાપોળો બંધાવીએ છીએ; તો શું આપણાં આ ઉપેક્ષિત બાળકો માટે આપણી પ્રજા થોડું ઘણું પણ ન કરી શકે? શું એમ ન કહી શકાય કે, ગામની શાળામાં બહુનાર પ્રત્યેક બાળકને દરરોજ દોઢ પાંચર નેટલું

હથ મામ તરફથી મળે? આટલું અમલમાં મૂકવા પ્રયત્ન કરીએ તો થોડા વખતમાં આપણે આપણા પોતાના દરજ્જામાં અને શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં મોટી ક્રાન્તિ લાવી શકીશું.

આ જ પ્રમાણે બાળકોનાં કપડાં મારે પણ કરી શકાય. આપણે ત્યાં જે ગરીબ બાળકો આવતાં હોય, તેમનાં કપડાં ક્યવ્વ શાખવાનો ખર્ચ, અને ખૂબ ગરીબ બાળકોને મફત પૂરાં પાડવાનો ખર્ચ ઉપાડવાની, આપણામાં જે શિક્ષણ માટે સાચો પ્રેમ હોય તો, ગામજોડોને આપણે જરૂર પ્રેરણા આપી શકીએ. આ રીતે આપણે અનેક કાર્યો વિચારી શકીએ અને આખા ગામને એમાં સહકાર મેળવી શકીએ. આમ થતાં થોડા ગામના કેંદ્રરૂપ બની જશે; એ તેનું હૃદય લેખારો, અને ગામના સારકારિક જીવનની ધમક ત્યાં સાંભળી શકશે. આપણી આ પરિધ આવાં પ્રજા-ધડતરનાં પ્રાણપોષક અંગોને પોતાનાં બનાવે અને આપણે માત્ર આપણાં બાળકોના જ નહિ પણ સમાજના સાચા શિક્ષક બનીએ.

૩

પ્રાથમિક શિક્ષણના સામાજિક દરજ્જાનું અને સમાજનાં તેના રચાનું આ માટે સ્વપ્ન છે. તેનું કાર્ય કોઈ ધંધાદારીનું નથી; એક અત્યંત રાષ્ટ્રસેવકનું એ કાર્ય છે. અને એ દૃષ્ટિએ જેની જવાબદારી પણ ધણી મોટી છે. રાષ્ટ્રની જે જે ખૂંજવણ છે તે સૌ જેની છે; અને નેટલી સમજ-પૂર્વક, નેટલા સંભાવપૂર્વક તે એ મુશ્કેલીઓને સમજશે, તેટલું તેનું કાર્ય અસરકારક બનશે. એક જ ઉદાહરણ હાઈએ. સ્વરાજ માટે સૌથી અગત્યનું કાર્ય નિરક્ષરતાનિવારણનું છે. આપણે થોડા જ વખતમાં આખી પ્રજાને લખતાં વાંચતાં શીખવું છે. અને એ દૃષ્ટિએ આપણે દરેક વધુમાં વધુ બાળકોને એક સાથે કેમ ભણાવી શકાય તેની આવડત કેળવી લેવી નોઈએ એટલું જ નહિ, પણ એવા કોઈ કાર્યમાં ગૌરવ લેતાં શીખવું નોઈએ.

વળી એક જ ધોરણનાં ધણાં બાળકોને ભણાવવાની આવડત મેળવવી એ એક કાર્ય છે, જ્યારે જુદાં જુદાં ધોરણનાં અનેક બાળકોને એકસાથે ભણાવવાં એ જુદું જ કાર્ય છે. આ બંને કાર્યોમાં ખાસ આવડતની જરૂર છે. આ પ્રશ્ન માત્ર આપણા

જ દેશનો નથી, દરેક દેશો આ પ્રજાને એક અથવા બીજા સ્વરૂપમાં વિચારવાનો હોય છે. દાખલા તરીકે, યુરોપના કોઈ કોઈ દેશોમાં એક પ્રાથમિક શિક્ષકને ૬૦ નેટલાં બાળકોને ભણાવવાં પડે છે. આ માટે ઓસ્ટ્રેલિયાનું ઉદાહરણ બતાવવા જેવું છે.

આપણને નવાઈ લાગશે કે, ઓસ્ટ્રેલિયામાં એક શિક્ષકને કેટલીક વાર સાત ધોરણોં એક સાથે ભણાવવાનાં હોય છે. ઓસ્ટ્રેલિયા પાસે પૈસા નથી એમ નથી, પણ પૂરતાં બાળકો નથી. એટલે કોઈ વર્ગમાં કોઈ વાર બે તો કોઈમાં ચાર બાળકો હોય. એટલાં બાળકો માટે એકેક શિક્ષક રોકવાનું કેમ પરવડે ? એટલે ત્યાં આપણા કરતાં વધુ જ કારણે અનેક વર્ગો સાથે લેવાના આવે છે. પણ ત્યાંની શિક્ષકાઓ આ મુશ્કેલીને રાષ્ટ્રીય પ્રશ્ન તરીકે સમજે છે અને તેને પહોંચી વળવાની પોતાની ફરજ સમજી પોતાના કાર્યમાં વધુ એકાગ્રતા લાવે છે. પરિણામે પ્રજાને લાભ જ થાય છે.

વળી ઓસ્ટ્રેલિયાની ખીણ મુશ્કેલી એ છે કે, કેટલાક પ્રદેશોમાં એક બેઠૂતાનું ઘર અને બીજા બેઠૂતાના ઘર વચ્ચે વીસ પચીસ માઈલ નેટલું અંતર હોય છે. આવા પ્રદેશોમાં કોઈ પણ જાતની પ્રાથમિક શાળા શક્ય જ નથી હોતી, તો ત્યાંનાં બાળકોની કેળવણીનું શું ? એ મુશ્કેલીને પહોંચી વળવાની શક્તિ પણ ત્યાંના પ્રાથમિક શિક્ષકોએ દાખવી છે. એક અદ્ભુત અખતરો ત્યાં ચાલી રહ્યો છે. અને એ ટપાલ દ્વારા શિક્ષણનો પ્રાથમિક

શિક્ષણ ટપાલ દ્વારા આંખી શકાય એ સહેજે જ મનાય એવી બાબત છે. પણ એ હકીકત ખરી છે. આ બાબતમાં એમ શંકા થવા અંભવ છે કે, મામાપ બાળકને બહુવર્તા હશે; પણ તે સાચું નથી. હા, માને લખતાં વાંચતાં આવડે એ જરૂર છે, તે એટલા માટે કે, શિક્ષક જે સ્વાધ્યાય લખીને મોકલે તે બાળકને વાંચી સંભળાવવા નેટલી તેનામાં આવડત હોવી જોઈએ. આવી રીતે અનેક બાળકોને ઓસ્ટ્રેલિયામાં તાલીમ મળે છે. અને ત્યાંના કેળવણી ખાતાના એક જવાબદાર અધિકારીની માન્યતા મુજબ, એ તાલીમ શાળામાં ભણતાં બાળકોને મળતી તાલીમ કરતાં અનેક રીતે વધુ સારી માન્ય પડી છે. આનો જથ્થો ત્યાંના પ્રાથમિક શિક્ષકોને ફળિયા છે. તેમણે પ્રાથમિક શિક્ષણને રાષ્ટ્રીય જવાબદારી તરીકે સ્વીકારીને તેને સારામાં સારી રીતે અદા કરવાનો નિર્ણય કર્યો, અને તેનું એ પરિણામ આપ્યું.

આપણી મુશ્કેલી તો આના કરતાં અનેક ગણી અને અનેકવિધ છે, એટલે આપણો સંકલ્પ તો ખૂબ જ મજબૂત હોવો જોઈએ. બળવાન હૃદયથી, એકનિષ્ઠાથી અને પ્રજાના અનન્ય સેવક તરીકે એ કામ આપણે ઉપારી લેવાનું છે. એમાં જ આપણી આપણી પ્રજાની, અને આજની અને ભવિષ્યની આપણી અસંખ્ય પેઢીની સાચી મુક્તિ રહેલી છે. એમાં જ સાચું કલ્યાણ છે. એમાં જ સ્વારાજ્યની વડી ચાવી છે.

ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રનો ટૂંક ઇતિહાસ-૭

વેદાંગયુગ (સાદ)

જ્યોતિષ વેદાંગ ક્યારે અને ક્યાં રચાયું તે આપણે ગયા લેખમાં જોયું. તે ઈ. પૂ. ૧૦૦૦થી ૧૫૦૦ સુધીમાં કાશ્મીર કે પંજાબમાં રચાયું હોયું જોઈએ, એમ પણ આપણે જોઈ ગયા. હવે વેદાંગના ગણિતનો વિચાર કરીએ.

વેદાંગ જ્યોતિષમાં સૂર્ય અને ચંદ્ર એ બેનું જ ગણિત આપ્યું છે; શુક્ર વગેરે કોઈ ચંદ્ર કે તારાનું ગણિત આપ્યું નથી. સૂર્ય અને ચંદ્રનું ગણિત પણ મધ્યમ એટલે ત્રિશ્લિષ્ટિને દિસાએ ચર્ચ શકે એવું આપ્યું છે; મતલબ કે, તેઓની ગતિ દિગ્ગેશ એક-

સરખી માની છે. આ ગણિત આ પ્રમાણે છે : ૩૬૬ દિવસનું એક સૌર વર્ષ; એવાં પાંચ સૌર વર્ષનો, એટલે ૧૮૩૦ દિવસનો એક યુગ માન્યો છે. આવા દરેક યુગની શરૂઆતમાં માપ સુદિ ૧, કિત-રાયણની શરૂઆત અને સૂર્ય તથા ચંદ્રનો ધનિષ્ઠા નક્ષત્રમાં પ્રવેશ માન્યો છે. એક યુગમાં ચાંદ-સૌર એટલે અમાસથી અમાસ સુધીના ૬૨ માસ ગણ્યા છે. આ ૬૨માંથી ૬૨ ૩૦ માસ, એટલે ૨૧ વર્ષ એક અધિક માસ રાખ્યા છે; એટલે એક યુગમાં બે અધિક માસ આવે છે. ચાંદનાક્ષત્ર માસ એટલે ચંદ્ર ધનિષ્ઠામાં હોય ત્યાર પછી કરી તે ધનિષ્ઠામાં

આવે ત્યાં સુધીના માસ ૧૭ રાખ્યા છે. ઉત્તરપશુ, વસંતવિપુલ, દક્ષિણપન અને શરદવિપુલ પણ ૩૬૬ દિવસના સૌર વર્ષમાં સરખે આંતરે, એટલે દર ૬૧૧ દિવસે આવે છે. એક ચાંદ્ર-સૌર માસમાં સરખી લંબાઈની ૩૦ તિથિઓ, એક ચાંદ્ર-નાક્ષત્ર માસમાં ચંદ્રનાં સરખી લંબાઈનાં ૨૭ નક્ષત્રો, અને એક સૌર વર્ષમાં એટલે ૩૬૬ દિવસમાં સૂર્યનાં સરખી લંબાઈનાં ૨૭ નક્ષત્રો ગણ્યાં છે. આમ વેદાંગનું ગણિત તદ્દન સીધું અને સરેલું છે.

હવે વેદાંગના આ ગણિતને ખરેખરા સૂક્ષ્મ ગણિત સાથે સરખાવીએ. ખરા નાક્ષત્ર અને સાપન વર્ષ વચ્ચે ૨૦ મિનિટનો ફરક છે અને એ દરેકની લંબાઈ લગભગ ૩૧૫૫ દિવસ છે. પણ વેદાંગનું વર્ષ ૩૬૬ દિવસનું હોવાથી દર વર્ષે અવન, સંજાત અને ઋતુમાં ૦.૧૧૧ દિવસનો ફેર પડે; તે ૪૦ વર્ષમાં જ એક મહિના જેવડો થઈ જાય અને તે લક્ષમાં આવ્યા વિના ન રહે. વેદાંગ પ્રમાણે એક યુગમાં એટલે ૧૮૩૦ દિવસમાં ચાંદ્ર-સૌર માસ ૬૨ છે. સૂક્ષ્મ ગણિત પ્રમાણે ૬૨ ચાંદ્ર-સૌર માસના લગભગ ૧૮૩૦.૬ દિવસ થાય છે. આમ એક યુગમાં આવતા ૬ દિવસના ફરકથી પાંચ યુગમાં એટલે ૨૫ વર્ષમાં ચારપાંચ તિથિનો ફરક આવે, તે ચંદ્રની કળા ઉપરથી પકડાયા વિના રહે નહિ. વેદાંગ પ્રમાણે ૬૭ ચાંદ્ર-નાક્ષત્ર માસના ૧૮૩૦ દિવસ થાય છે. સૂક્ષ્મ ગણિત પ્રમાણે ૬૭ ચાંદ્ર-નાક્ષત્ર માસના લગભગ ૧૮૩૦.૫૫ દિવસ થાય છે. આમ યુગમાં પડતા ૫૫ દિવસના તફાવતથી દસ યુગમાં એટલે ૫૦ વરસમાં ચંદ્રમાં પાંચ-છ નક્ષત્રો ફરક પડે, તે પણ આકાશમાં જણાયા વિના રહે નહિ. આમ બધી રીતે જોતાં લાગે છે કે, વેદાંગના ગણિતમાં રહેલી રચના એટલી મોટી છે કે તે પચાસ વર્ષની અંદર કાઠીના પણ લક્ષમાં આવ્યા વિના રહે નહિ.

આપણે આવતા લેખમાં જોઈશું કે, વેદાંગની ગણિતપદ્ધતિ પછી સૌથી પહેલાં જૂના સિદ્ધાન્ત ગ્રંથોની પદ્ધતિ ઈ. સ. ૦ ના અરસામાં અમલમાં આવી. તેથી વેદાંગપદ્ધતિ ઓછામાં ઓછાં ૧૦૦૦ વર્ષ સુધી અમલમાં રહી હોવી જોઈએ. આટલા વખત સુધી તે તેના મૂળ સ્વરૂપમાં અમલમાં ન આવી શકે તે આપણે ઉપર જોઈું. તેમાં વખતો-

વખત અમુક ફેરફારો કરવામાં આવ્યા હોવા જ જોઈએ. આ ફેરફારો મૂળ સ્વરૂપમાં કયાં કયાં અને કેવી કેવી રીતે થયા હોવા જોઈએ એ જાણત- માં ‘ઈન્ડિયન એશિમીટીક’ના વિદ્વાન લેખક કન્નુ પિટ્ટાઈ જણાવે છે કે, વેદાંગપદ્ધતિમાં અધિક માસ રાખવાની જે મોટી સંખ્યા રાખવામાં આવી છે, તેનો લાભ લેવામાં આવ્યો હોવો જોઈએ. અધિક માસ આવેલા જોઈએ તે કરતાં વેદાંગપદ્ધતિમાં વહેરો આવે છે; તે અમુક વરસ પછી આવતો એક અધિક માસ છોડી દેવાથી મહિનાઓ અને ઋતુઓની વચ્ચેનો મેળ જળવી શકાય. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે વેદાંગની તિથિ ખરી તિથિ કરતાં સહેજ ટૂંકી છે, તેથી અમુક સમયને આંતરે એક તિથિની જુદી કરવાથી તિથિઓ પણ બરાબર આવે. અથવા, વિપુલો અને સૂર્ય તથા ચંદ્રનાં નક્ષત્રોમાં આવતા ફરકો પણ આ પ્રમાણે જ વખતોવખત પ્રત્યક્ષ અવલોકનો કરીને તે પ્રમાણે સુધારી લેતા હોવા જોઈએ. ગણિત અને પ્રત્યક્ષ વચ્ચે આવતા ફરકનો વિચાર કરીને ગણિત સુધારી લેવા માટે ઋષિઓની સલાહો બરાતી, એવા ઉદ્દેશો વૈદિક સાહિત્યમાં કેટલીક જગાએ આવે છે. ઉપર જણાવેલા સુધારા કેટલા કેટલા સમયને આંતરે કરવા પડતા હશે તેનું ખૂબ વિસ્તારવાળું ગણિત પણ શ્રી. પિટ્ટાઈ આપે છે. પણ એટલી બધી વીગતમાં આપણે અહીં ઊતરવાની જરૂર નથી.

વેદાંગયુગમાં, એટલે ઈ. પૂ. ૧૫૦૦થી ઈ. સ. ૦ ની લગભગના સમયમાં, એક બીજું પુસ્તક ઉલ્લેખ કરવા લાયક છે. અને તે ગર્ગસંહિતા. આ પુસ્તક તેના મૂળ સ્વરૂપમાં મળતું નથી, પણ તેના ઉલ્લેખો વાળાં પુસ્તકોમાં માલુમ પડે છે, અને તે જુદું મહત્વના હોય છે. આ ઉલ્લેખો પરથી આ પુસ્તકનો સમય ઈ. પૂ. ૬૦૦ થી ૭૦૦ સુધીમાં આવે છે. અહીં એક બીજી જાણત યાદ રાખવાની જરૂર છે કે, એક બીજો ગર્ગ ઈ. સ. ૨૦૦ની લગભગમાં થઈ ગયો તેની આ વાત નથી. આ બીજા ગર્ગ વિષે જ્યારે તેનો સમય આવશે, ત્યારે ચર્ચા કરીશું. આ બંને ગર્ગને જુદા સમજવા માટે ઘણી વાર પહેલા ગર્ગને ‘વૃદ્ધગર્ગ’ અને બીજા ગર્ગને ‘ગર્ગવરાહ’ કહે છે. ભારતીય ખગોળશાસ્ત્રમાં એક અગત્યનો ફાળો

વૃદ્ધગર્ગે આપ્યો છે અને તે તેના અસમાન નક્ષત્ર વિભાગો, આપણે આગળ ઉપર લેખકે 'કે, જોનોએ ગર્ગના આ અસમાન વિભાગો કાયમ રાખ્યા છે. ગર્ગને અસમાન વિભાગો શા માટે કરવા પડ્યા તેનું કારણ પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્વનું છે. આ કારણ ગર્ગે પોતે બહુ મુશ્કેલી રીતે આપ્યું છે. વેદાંગમાં ઉત્તરાયણ ધનિશ્વરને કહ્યું છે, પણ અયન-ગતિને લીધે તે ગર્ગના વખતમાં ધનિશ્વરની પાછળ હલી ગયું હતું. ગર્ગને આનું કારણ સમજ્યું નહિ, કારણ કે તેને અયનગતિનું જ્ઞાન નહોતું આથી તેને જે ચિંતા થઈ તે તેણે તીચેના શબ્દોમાં બતાવી છે:
 યદા નિવર્તેદેવ્યાસઃ પ્રવિશ્યુત્તરાયણે ।
 આલેખ્યો દક્ષિણેઽપ્રાણસ્તદા વિચાન્મહદ્ મયમ્ ॥

આ મોટા 'બય'નું કારણ તેણે એવું કહ્યું કે, આકાશનાં નક્ષત્રો સમાન અંતરે નહિ હોવાથી અને વિભાગાત્મક નક્ષત્રો સમાન હોવાથી ઉત્તરાયણ ધનિશ્વરમાં આવતું નથી. તેથી તેણે નક્ષત્રવિભાગોને અસમાન બનાવ્યા. તે તેણે એવી રીતે ગણ્યા હોવા લેખકે કે, તેની નવી વ્યવસ્થા પ્રમાણે તેના સમયનું ઉત્તરાયણ બરાબર ધનિશ્વરને આવે પણ અયનનાં તે ત્યાર પછી પણ ખસતાં જ રહ્યાં, તેથી ત્યાર પછી બેનોડી જૈન પદ્ધતિએ ગર્ગની અસમાન પદ્ધતિ રાખી હોવા છતાં, અયનોને મેળ મેળવવા માટે ગર્ગની પદ્ધતિમાં પણ થોડા ફેરફાર કર્યો, એ વિશે આપણે આવતાં શ્લોકમાં લેખકે.

દરિદર ભદ્

૨૨ ની કીર્તિ — ૧

૧

જેલમાં ગયેલા મહાસભાના અનેક કાર્યકર્તાઓએ પોતાની સમય રચનાત્મક કાર્યક્રમની વિવિધ બાબતો પર વિચાર કરવામાં ગાળ્યો જણાય છે. કેટલાક શ્રેણિ માટે જેલ વિલાપીનું કામ કરે છે. જદાર જાત જાતનાં કામકાજમાં મંડવા રહેવું પડે છે, એટલે વાંચવા વિચારવા માટે બહુ ઓછો સમય મળે છે. જેલમાં તેને માટે પૂરતી કુરસદ મળી રહે છે અને ગંભીર કાર્યકર્તાઓ તેના સારો લાભ લે છે. ધણુંબધું એમ જોવામાં આવ્યું છે કે સામ્યવાદ, ગાંધીવાદ, ગીતા, કુરાન અને જ્યોતિષ (!) — જેલ-વિલાપીના માનીતા છે. આ વખતે ગાંધી-વાદના અદિસા અને રચનાત્મક કાર્યક્રમ પર વધારે ધ્યાન આપવામાં આવ્યું હોય એમ લાગે છે. શ્રી. બાલુભાઈ મહેતાએ રચનાત્મક કાર્યક્રમ પર મરાઠી બાણમાં એક પુસ્તક લખ્યું છે જે ઉપાય છે. ચરવડા જેલમાં કેટલાક મિત્રોએ એ જ વિષય પર મરાઠીમાં એક નાનકડો માર્ગદર્શક નિબંધ તૈયાર કર્યો છે. બીજી જેલોમાં પણ બિલ બિલ બાણાઓમાં આ જ જાતનો કાર્ક ને કાર્ક પ્રચલન થયો જ હશે.

• આ શ્રેણમાળાનું નામ મૂળમાં તો 'રચનાત્મક કાર્યક્રમ' જ રાખેલું હતું; પણ દરમ્યાન 'ગાંધીજી તથા શત્રુદ્રોહીઓના આ નામના નિબંધો ઉપાઈ ગયેલા હોવાથી નામમાં આટલો ફેરફાર કર્યો છે. કિ. ધ. મ.

આ બધાં શુભ ચિહ્નો છે.

રચનાત્મક કાર્યક્રમનો આપણા દેશની રાજનીતિ સાથે શો સંબંધ છે, એ વિશે મહાસભાના પણ કાર્યકર્તાઓના મનમાં હમેશાં શંકા રહી છે. તેથી આ કાર્યક્રમમાં તેમને રસ નથી પડતો અને ગાંધીજી રાતદિવસ એ જ કાર્યક્રમ પર ભાર મૂકે છે તેમાં તથા તે કાર્યક્રમ માટે સત્યાગ્રહીઓ પર રોજ રોજ નવી નવી ઘરનો હાથ છે તેમાં — તેમને કાર્ક કુરામદની ગંધ પણ આવે છે. સામ્યવાદી મિત્રો ગાંધીજીના આ આગ્રહની ખુલ્લેખુલ્લી ટીકા કરે છે તેમાં કાર્ક આશ્ચર્ય નથી. પરંતુ બીજાએ અથવા 'ગાંધી-પક્ષનાયે ધણીક કાર્યકર્તાઓ ધણી વાર દગાયેલે અવાજે રચનાત્મક કાર્યક્રમની મળક ઉડાવતા જોવામાં આવે છે.

આનો અર્થ એ જ કે હજી આ વિષયને વધારે રપટ કરવાની જરૂર છે. ગાંધીજીએ બનાવેલા રચનાત્મક કામને યુદ્ધનીતિ અને દેશની સ્વતંત્રતા સાથે શો સંબંધ છે એ સમજાય નહિ ત્યાં સુધી એ વિશે અપ્રદા અને ઉદાસીનતા રહે એ સ્વાભાવિક છે. જે વસ્તુ પર માણસનો નિશ્વાસ નથી ભેસતો તેને વારંવાર યાદ દેવડાવવાથી તે વસ્તુ પર તેને અણુમો થવા લાગે છે. માટે આ વિષય જીવિયુત લાગે એ રીતે રપટ કરવાના પ્રયત્નથી કાચક જ થશે. પ્રસ્તુત શ્રેણમાળામાં આ જાતનો પ્રયત્ન કરવાનો હું.

૨

આપણી સમક્ષ આજે બે મોટા પ્રશ્નો ખડા છે :
'અંગ્રેજ સરકાર પાસેથી આપણે આપણી સ્વતંત્રતા
કઈ રીતે સર્જીએ ?' અને 'જે બંધાનનું આક્રમણ
થાય જ તેના મુકાબલે કઈ રીતે કરીએ ?'

કેટલાક લોકોના મત પ્રમાણે પહેલો પ્રશ્ન વધારે
મહત્વનો છે, અને કેટલાક લોકો માને છે કે આજની
પરિસ્થિતિમાં તો બીજો જ પ્રશ્ન વધારે જરૂરી અને
મહત્વનો છે. હું એની ચર્ચામાં પડવા નથી માગતો.
માની લે કે બંને પ્રશ્નો એકીસાથે આપણી સામે
ખડા છે. ધારો કે એક વડુ હરણોના એક ટાળાને
કનડે છે. એટલામાં નજીકમાં જ સિંહની ગળના
સંભળાય છે. પેલું વડુ નથી હરણોને છોડવા માગતું
અને નથી સિંહને હાથે મરવા માગતું. તે બેમ
મુઝબલમાં પડી જાય છે એ જ જાતની મુઝબલમાં
આત્મારે અંગ્રેજ સરકાર પડેલી છે. હરણોની મુઝબલ
અને સંકટ તો એથી પણ બારે છે. તેઓ નથી
વડુનો શિકાર થવા માગતાં અને નથી સિંહનો શિકાર
થવા માગતાં. તેમને તીક્ષ્ણ અને મોટા મોટા દાંત
કે પંખ નથી. ઈર્ગમાં પણ બંધાને નથી હોતાં. તેમ
છતાં બંનેનો મુકાબલો કરવાની તેમનામાં હિમત છે.
બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદ સાથે તથા જર્મની-જાપાન સાથે
હિંદુસ્તાનનો કાર્ષ્નિક આ જ જાતની સંબંધ છે. આ
ઉપમામાં એક બહુ મોટો ફરક અવશ્ય છે. તે એ કે વિરોધ
હોવા છતાં આપણે અર્ધા એક જ માનવચોનિમાં પ્રાણી
છીએ. હરણ અને વડુ તથા સિંહની પેઠે આપણી
વચ્ચે હુએલા બક્ષ્ય-બક્ષકનો સંબંધ હોવો આવશ્યક
નથી. દેશ, ભાષા, ધર્મ, સંસ્કૃતિ, રવાઈ વગેરેના
ભેદોને કારણે માણસોમાં ક્યારેક ક્યારેક અત્યંત
ઉચ્ચ અથવા બલે થતા રહેતા હોય, તોપણ માણસ
માણસના અથવા કદી રચાયી નથી હોતા. બલે
તેઓ અહિંસાનું નામ પણ ન જાણતા હોય તોપણ
કડવા અથવા પછી સુલેહ-સમજૂતી થાય જ છે અને
કેટલાક સમય સુધી, શાંતિના દિવસોમાં, વિરોધીઓમાં
પણ મોઢો સંબંધ રહે છે.

પરંતુ અત્યારે દુનિયામાંથી મોઢાજ જતી રહી
છે. અવિશ્વાસ અને સ્વાર્થનું સામ્રાજ્ય ચારે દિશાએ
બ્યાપી ગયું છે. અત્યારે હિંદુસ્તાન જ એક એવો
મુલક છે જે, જે પોતાનું ધર બરાબર કરી લે તો,

આખી દુનિયામાં મોઢાશના દિવસો લાવવાની
પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરી શકે.

પરંતુ આ 'જે' એક બહુ મોટી ખાઈ છે.
આપણે આપણું ધર બરાબર ન કરી શકીએ ત્યાં
સુધી આપણે માટે સ્વામિમાનપૂર્વક જીવન ગાળવું
સંભવતું નથી, તેમ જ જગતમાં પણ શાંતિ રહેવી
સંભવતી નથી. આપણી પરતંત્રતા કેવળ આપણાં
જ કુ:મોનું મૂળ નથી, બલકે આખા જગતનાં
કુ:મોનુંયે કારણ છે.

એટલે જર્મની કે જાપાનનું આક્રમણ એ આપણે
માટે તાત્કાલિક મહત્વનો પ્રશ્ન હોય કે ન હોય, પણ
આપણી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરવી એ તો વાજી જ
મહત્વની વાત છે. વિદેશી આક્રમણનો ભય નિકટ
આવી પડવાથી આ પ્રશ્નના મહત્વમાં કોઈ ફેર નથી
પડતો. અને આજે સૌ કોઈ માને છે કે સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત
કરવા માટે આપણે હિંસાનો રસ્તો ન લઈ શકીએ.

૩

ત્યારે આપણે એ જાતની અહિંસક યોજના
ઘડવી જોઈએ જે આપણને સ્વતંત્ર કરે અને તેની
સાથે જ વિદેશી આક્રમણનો મુકાબલો કરવામાં પણ
સહાયક થાય. જે જનતાને સારી રીતે સમજાઈ
જાય કે ગાંધીજીનો કાર્યક્રમ આ બેવડી કસોટી પર
ખરો ભરતો છે તો તે કાર્યક્રમને માટે અશ્રદ્ધા,
હાસ્યનીતા અને ઘુણાની ભાવના નહિ રહે.

જ્યાં સુધી એકામાં એકા લગભગ બેતણું કરોડ
લોકોને માટે સ્વતંત્રતા જ જીવનનું એવું મહાન ખેય
ન બની જાય કે જેને માટે તેઓ પોતાની પૂરેપૂરી
શક્તિ વાપરે અને પોતાના જીવનમાં આવશ્યક
પરિવર્તન કરે, ત્યાં સુધી આપણે સ્વતંત્ર ન થઈ
શકીએ, એ સમજાવવાની જરૂર નથી. કેવળ દેશ-
ભક્તિની ગાથાઓ સાંભળવા અને સંભળાવવાથી,
દેશભક્તિનાં ગીતો ગાવાથી, આઝાદીનાં મુત્રો પોઝાર-
વાથી કે અન્યવંદન કરવા-માત્રથી સ્વતંત્રતા નહિ મળે.

તે ઉપરાંત, વચ્ચે વચ્ચે સત્યાગ્રહની હિલચાલ
શરૂ કરીને લાખ સલાલાખ સલામતીઓના જેલ
જવાથી પણ પૂર્ણ સ્વરાજ્ય નહિ મળે. આપણે
પોતાના સાવજનિક જીવનમાં જે ખામીઓ દાખલ
થવાથી આપણે પરાધીન થવા છીએ, તે ખામીઓ
દૂર કરીને જ આપણે સ્વતંત્રતાનો આસ્વાદ લઈ

શકીએ. સુશીમર માણસોના જીવનમાંથી આ ખામીઓ દૂર થઈ ગયે અથવા જનતા ઘોડા વખત માટે તે ખામીઓ દૂર કરવાના ઢોંગ કરે એ પૂરતું નથી. પણ કરોડો લોકોના જીવનમાંથી તે ખામીઓ હંમેશાને માટે દૂર થઈ જવી જોઈએ. ભારતીય જીવનની પરાધીનતા-પોષક ખામીઓ. દૂર કરીને સ્વાધીનતા-પોષક ટેવો વધારનારી ગંધી રીતો પર અમલ કરવો તેનું જ નામ રચનાત્મક કાર્યક્રમ.

એક સમયે ગાંધીજીએ રચનાત્મક કાર્યક્રમનું સ્વરૂપ ચતુર્વિધ એટલે ચાર પ્રકારનું કહ્યું હતું, હવે તેર પ્રકારનું કહે છે. આમાં સંખ્યા મહત્ત્વની નથી. તેની ગંધી વીગતો કોઈ એક જ શબ્દથી વ્યક્ત કરી શકાય અથવા તેને માટે જુદા જુદા પચાસ શબ્દોનો પણ ઉપયોગ કરી શકાય. એ તો સમજાવવાની અને અમલ કરવાની સરળતાનો જ પ્રશ્ન છે. મુખ્ય ચીજ આપણા ખાતગી અને સાવર્ગનિક જીવનમાં મળી આવતી ઊણપો ભરી કાઢવાની છે.

૪

આપણા સામાજિક જીવનમાં સૌથી મોટી ત્રુટિ એ આવી ગઈ છે કે આપણે હજામળાને બહુ એણું કામ કરી શકીએ છીએ. એક ગામ, એક જિલ્લો, એક પ્રાંત કે એક દેશમાં રહેવાને કારણે જે એકતાનો અનુભવ થયો જોઈએ તેના કરતાં એક જાતિ, ધર્મ કે પક્ષની એકતા આપણે વધારે અનુભવીએ છીએ. તે ઉપરાંત, કોઈ માણસમાં થોડી પણ વિશેષ શક્તિ હોય છે તો તે તેને એક જુદો ગોળા જીવે કરવામાં જ વાપરે છે, આપણા સ્વભાવમાં એક મનોદૃષ્ટિ બહુ જાડી પેસી ગઈ છે કે, આપણી સાથે રહેનાર આપણે બરોબરિયો ન હોવો જોઈએ, પણ આપણાથી નાનો અને આપણને આધીન રહેનારો હોવો જોઈએ. આપણું ધાર્મિક, સામાજિક, રાજનૈતિક, આર્થિક કે સાહિત્યિક, ગમે તે ક્ષેત્ર લો, આ જ સ્વભાવ જોવામાં આવશે. આ કારણથી આપણે સમાજ મધ્યમાણેના એક સુવ્યવસ્થિત સમાજ કરતાં ધરની માણેના સમૂહ સાથે વધારે મળતો આવે છે. જેમાં ધરની કૃત ન હોય અને આખું કુટુંબ અનેક ઘરોમાં એક આત્માની પેઠે રહેતું હોય એવાં કુટુંબો વિરલ જ હશે. આવી એકદિલીવાળાં ગામો તો કુટુંબોથી પણ ઓછાં મળશે. આપણા પક્ષ-

બેંદો સિદ્ધાંતો કરતાં વ્યક્તિગત દેવ પર જ વધારે જીભા કરવામાં આવે છે. ધાર્મિક, તાર્કિક મતભેદનું તો કેવળ બહાનું જ હોય છે.

મારી દૃષ્ટિએ રચનાત્મક કાર્યક્રમનો મુખ્ય હેતુ એ છે અને હોવો જોઈએ કે, તેનાં વિવિધ અંગો દ્વારા આખા હિન્દુસ્તાનની જનતામાં આપણે એક નક્કર ધનિષ્ઠતા સ્થાપી શકીએ. હજારો વરસ પહેલાં વેદના પ્રાચીન ઋષિએ મનુષ્યને સંગઠનના મહાન મંત્રનો ઉપદેશ આપ્યો —

સંગચ્છવં સંવદધ્વં સં વો મનસિ જાનતામ્ ।

દેવા મળં યયા પૂર્વે સંજાનાના ઉપાસતે ॥

(મનુવેદ અં ૮, મં. ૧૮)

[હો બંદો, તમે સૌ (સંગચ્છવં) એક થઈને પ્રગતિ કરો. (સંવદધ્વં) ઉત્તમ પ્રકારે સંવાદ કરો. (સં મનસિ) તમારા બધાનાં મન (સં જાનતાં) ઉત્તમ સંસ્કારોથી યુક્ત થાઓ. તથા (પૂર્વે) પૂર્વકાલીન (સંજાનાના દેવાઃ) ઉત્તમ માની અને વ્યવહારકર્તા શોહો (યયા) જે રીતે (મળં) પોતાના કર્તવ્યનો ભાગ (ઉપ-આસતે) કરતા આવ્યા છે, તે જ રીતે તમે પણ પોતાનું કર્તવ્ય કરતા જાઓ.]

એક થઈ જાઓ, હજામળાને રહેા, મોંઘોમોંઘે ઉત્તમ પ્રેમપૂર્વક વાણી બોલો, સંવાદ કરીને સર્વ સંમતિથી વસ્તુઓનો નિર્ણય કરો, તથા પોતાનાં મન સુસંસ્કારયુક્ત કરો. જે રીતે તમારા પૂર્વકાલીન માની શોહો પોતપોતાનાં કર્તવ્યનો ભાગ અદા કરતા આવ્યા છે એ જ રીતે તમે પણ પોતાનાં કર્તવ્યનો ભાગ ઉત્તમ રીતે પૂરો કરો.]

પરંતુ આ મંત્ર આપણા સમાજમાં કોઈ પણ જાનામાં સંપૂર્ણ રીતે જીવનમાં ઊતર્યો હતો કે નહિ તેની ખબર નથી. આજે તો તે લગભગ લુપ્ત થઈ ગયો છે. તેને સિદ્ધ કર્યો વગર સ્વરાજ અસંભવિત છે. તેથી આપણે વિચાર કરવો જોઈએ કે આપણે 'સાથે ચાલવાનું શિક્ષણ મેળવવા માટે શું કરીએ! સાથે ચાલવાની તાલીમ કઈ રીતે પ્રાપ્ત કરીએ! આપણો વિચારપ્રવાહ સમાન કઈ રીતે બનશે!' ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ. આ પ્યેય પૂર્ણ કરવા મારેનો દરેક ઉપાય આદિસક રચનાત્મક કાર્યક્રમનું અંગ છે. (નં. ૧૪૨ તા દિલી કિરીશવલા ધ. અશાશવાળા 'સર્વોદય'માંથી)

રસાયણવિદ્યાની ગુજરાતી પરિભાષા

[રસાયણની પરિભાષાનો આગળનો હપ્તો નીચે આપ્યો છે.]

(To) Decant નિવારવું	Emerald જનુ	Fractional વિભાગીય
Decantation નિવારણ	Emery એમરી	Fumes ધુમાડો
Decanted Liquid નિવાર	Enamel ઇનેમલ	Fuming sulphuric acid ધુમાડો
Decomposition વિઘટન	Enzyme આંશવણ	ગંધકનો તેલજ
(To) Decrepitate ઘટકવું	Epsom Salts વિઘાતકી ખીંડ	Fungi ફૂંગ
Decrepitation ઘટકવું	Equation સમીકરણ	Funnel ગળણી
Deflagrating spoon પળી	Erbium એર્બિયમ ૧૦	Furnace ભઠ્ઠી
Dehydration અલકરણ	Ether ઈથર પું	" reverberatory ધકલરની
Dehydrator અલકરક	Evaporating dish આપ્પાચનની	ભઠ્ઠી
(To) Dehydrogenate નિકાલિતકરવું	Exhaustpipe ઉત્પાસનનળ	Furnace Blast લેખક ગળવાની ભઠ્ઠી
Dehydrogenisation નિકાલિતકરવું	Explosion પડકો	Galena ગેલેના પું
Deliquescence ભેજાવણ	Explosion પડકો	(To) Galvanize અલકવું
Deliquescent ભેજાવણ	Explosive પડકો	Galvanized અલકવું
Delivery tube નિકાલણી	Family વર્ગ, કુટુંબ	Gas Carbon ગેસકાર્બન
(To) Desiccate સુકવું	(To) Ferment આપાવું, આપવું	Gas-generator વાયુદાની
Desiccation સુકવણી	Fermentation આપણ	Gaseous વાયુરૂપી
Desiccator સુકવણી, -વો	Ferric Chloride લેકકનો ક્લોરાઇડ	Gas-jar વાયુપાત્ર
Detonating mixtures ફેડકાવું	Ferroso-ferric Oxide વપારે	German Silver જર્મન સિલ્વર
Detonation પડકો થવો	સોડાનો ઓક્સાઇડ	Glass કાચ
(To) Dialyse ચાળવું	Ferrous Hydroxide લોહાવાળો	" Bohemian બોહીમિયાનો કાચ
Dialyser ચાળણી	હાઇડ્રોક્સાઇડ	" Crown ક્રોન "
Dialysis (colloid)નું ચાળણ	Ferrous Sulphate લોહાવાળો	" Hard કઠણ "
Diamond હીરો	સલ્ફેટ, હીરાકારી	" Flint ફ્લિન્ટ "
Diatomik દ્વિપરમાણુક	Fertiliser ખાતર	" Soda } બારીનો "
(To) Dilute પાતણું કરવું	Filament વંદ	" Window }
Dilute (adj.) પાતણું	Film તર (પ્રવાહીમાં), પોપડી, પડ	" Soft પેચો "
Dioxide દ્વિ-ઓક્સાઇડ	(To) Filter ચાળવું	" Gena જેના "
(To) Dissolve ઓગળવું (અંકિન)	Filtration ચાળણ	" Ground ગ્રાઉન્ડ "
ઓગળવું (અંકિન)	Filter ગળણી	Glauber's Salt સોડિયમનો સલ્ફેટ
Distillatory આસવની ભઠ્ઠી	Filter-paper આપ્પાચનો કાગળ	Glaze ગ્રેઝ
(To) Distill આસવવું	Filtrate ગળણ	(To) Glaze ગ્રેઝવું
Distillation આસવન	Fireworks ફડકાવું	Globule ગ્લોબલ
Distilled water આસવેલું પાણી	Flame નયોત	Glowing Splinter જીવોતિયું
Double decomposition નવચકન	Flask જંજી	Glycerine ગ્લિસરીન ૧૦
Ebullition ઉકળણ	Flint ચક્રક	Gold સોલ્ડ
(To) Effervesce જીવોતિયું	Flower of sulphur અપાત્ત ફૂલ	(To) Graduate ગ્રેડવું
Effervescence જીવોતિયું	Fluorescence પ્રતિપ્રકાશન	Graduated ગ્રેડવું
Effervescent જીવોતિયું	Fluorescent પ્રતિપ્રકાશક	Granular ગ્રાન્યુલર
Efflorescence અપત્તવાય	Fluorine ફ્લોરિન	Graphite ગ્રેફાઇટ ૧૦
Efflorescent અપત્તવાયી	Foil પલ્ક	Green Vitriol હીરાકારી
Elements મૂળદ્રવ્ય	Formic acid ઓર્મિકો તેલજ	Group વર્ગ
	Formula સૂત્ર	Gun metal લેખની ધાતુ

નર થવું કે નારાયણ ?

૩

[સંવાદનાં સ્થળ તથા પાત્રો ન્દત અંકના લેખ 'પ્રદાનો પેગમ' પા. ૩૪૫ મુજબ સમજવાં.]

રામજી—પાંચલાગણુ, મહારાજ. આજ એક પ્રશ્ન પૂછવા ઇચ્છું છું. આંસા હોય, તો પૂછું.

ફરીર—પુરીથી પૂછ, બેટા.

રામજી—શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે મનુષ્ય જ ઈશ્વર થઈ જાય છે. મને એમ થાય છે કે તે કેમ થઈ શકે? કેટલા દોષોથી હું ભર્યો પડ્યો છું. હું શી રીતે આશા કરું કે હું ક્યારેય ઈશ્વર થઈ શકીશ?

ફરીર—કયા શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે મનુષ્ય ઈશ્વર થઈ જાય છે?

રામજી—શું આપે આ કહેવત નથી સાંભળી કે, 'નર કરણી ને કરે, નરકા નારાયણ હો જાય.'

ફરીર—હા, એ કહેવત તો મેં સાંભળી છે. પણ કહેવત કાંઈ શાસ્ત્ર ન કહેવાય.

રામજી—તો શું એ કહેવત શાસ્ત્ર પ્રમાણે નથી?

ફરીર—એનો તો વિચાર કરવો જોઈશે. નારાયણ થવું એટલે શું થવું?

રામજી—ઈશ્વર, ભગવાન, પ્રદા, અદલા બની જવું! ભગવાનમાં અને પોતામાં કશો ભેદ ન રહેવો!

ફરીર—ભગવાન, પ્રદા, અદાહ એટલે કોણ?

રામજી—કોણ કેમ? તે જ જેણે આ સર્વ દુનિયા રચી છે!

ફરીર—ઠીક, ત્યારે ને કોઈ નરનો નારાયણ થઈ જાય, એટલે તે પણ શું દુનિયા રચવા લાગી જાય છે? જગતનું સર્જન, પાલન અને સંહાર કરવાની શક્તિ પામે છે?

રામજી—એ..મ તો... નથી લાગતું. પણ આત્મા અને ભગવાન અસલમાં એક જ છે, એ વાત શું સાચી નથી?

ફરીર—જો અસલમાં બંને એક જ છે, તો પછી કરણી કરીને થવા ન થવાની વાત નથી રહેતી! તું તો કરણી કરીને નારાયણ બનવાની વાત કરે છે. આથી જ પૂછું છું કે નારાયણ થવું છે એટલે શું બનવા ઇચ્છા છે?

રામજી—તો આપણે કયા ધ્યેયથી પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ?

ફરીર—આત્મા અને ભગવાન વચ્ચે નિશ્ચિત કેવો સંબંધ છે તેનો નિર્ણય કરવાની ભાંજગડમાં જ ન પડે. તમે આ વખતે મનુષ્ય છો એટલો તો નિશ્ચિત અનુભવ કરો છો ને?

રામજી—હા, હા.

ફરીર—ઠીક. તો હવે ઉત્તમ મનુષ્ય કેમને કહેવાય, એ વિષે તમારો શો મત છે?

રામજી—બુદ્ધ, મહાવીર, રામ, કૃષ્ણ, ઇશુ જેવા મહાપુરુષોને હું ઉત્તમ મનુષ્યના નમૂના સમજું છું.

ફરીર—અને સિકંદર, નેપોલિયન, હિટલર જેવાને કેવા સમજો છો?

રામજી—એ ઘણા બહાદુર અને પરાક્રમી તો કહેવાય, પણ મને આદર્શ નથી લાગતા.

ફરીર—કેમ? આદર્શમાં તમે કેવા ગુણ આવશ્યક માનો છો?

રામજી—પવિત્ર જીવન, સચમ, પરદુઃખ-ભંજન, નિર્ભયતા, જ્ઞાન, તથા બીજા ચારિત્રને ઊંચે ચડાવનારા ગુણો.

ફરીર—અને પરાક્રમ, સાહસ, વીરતા, નીરક્તા વગેરે જરૂરી નથી માનતા?

રામજી—હા, એ પણ જોઈએ. પણ તે

સાથે ફરતા, સ્વાર્થ, લોભ, દ્રેષ વગેરે ન હોવાં જોઈએ.

ફકીર — એટલે કે, તમે ફરતા, લોભ, સ્વાર્થ, દ્રેષ વગેરેને ઉત્તમ મનુષ્ય જનવામાં દોષરૂપ અને પવિત્રતા, સંયમ, પરદુઃખભંજન, નિર્ભયતા, જ્ઞાન, ઉચ્ચ આરિત્ર વગેરેને યોગ્ય સમજો છો? અને, તેથી, સિકંદર વગેરે પરાક્રમી હોવા છતાં તમને મનુષ્યના આદર્શથી દૂર થયેલા લાગે છે?

રામજી — જી હા.

ફકીર — હવે નરના નારાયણ થવું, અને નરના નરોત્તમ થવું એટલે મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ વધારવું, એ બેમાંથી કયું ધ્યેય તમે સહેલાઈથી સમજી શકો છો, અને ધીમે ધીમે કે ઉતાવળે પ્રાપ્ત કરવાની આશા કરી શકો છો?

રામજી — મનુષ્યત્વ વધારવાનું.

ફકીર — જરાબર છે. તો નારાયણ જનવાની ચિંતા છોડી દો, અને નારાયણની કૃપાથી ઉત્તમ નર જનવાની જ ઇચ્છા અને પુરુષાર્થ કરો.

કિં ઇમ મહારાજા

દાડ કેમ ન પીવે? - ૬

૨૩ (ક)

પીનારા પોતાને ને બીજાને અકસ્માતમાં સપડાવે છે

૧૮૮૦માં અઠવાડિયાના નોખા નોખા દિવસમાં નોંધાયેલા અકસ્માત વિષે ડૉ. એ. જી. મિલરે હેવાલ લખ્યો છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે સ્કોટલેન્ડમાં પીડાં રવિવારે બંધ હોય છે, એટલે પગાર થાય તે પછી શનિવારે જ અતિપાન થાય છે.

દિવસ દીઠ	અકસ્માતની સરેરાશ સંખ્યા	૫.૬૫
દર શનિવારે	"	૮.૩૮
શનિ મધરાત ને રવિ સવાર વચ્ચે	"	૧.૮૮
શનિ ને શનિ રાતે એકંદરે	"	૧૦.૩૬=

(આડા દિવસથી લગભગ જમણા)

શનિવારે સાંજે છ તથા રવિવારે સવારે છની વચ્ચે સરેરાશ અકસ્માત ૬.૦૮ થયા, પણ રવિવાર સાંજ ને સોમવાર સવાર વચ્ચે સરેરાશ અકસ્માત એકથી ઓછા (૬) થયા.

આડી રાતે માથાને ધક્કા થાય તેના કરતાં શનિવારે રાતે ચાર ગણી વધારે ઘર્ષ, ને રવિવારે લગભગ સુદલ ન થઈ.

બેલ્જિયમની ખાણો તથા કારખાનાંમાં અકસ્માત થયા તેમાંથી ૪૩ ટકા દાડને લીધે થયા (હોસ્લી તથા રૂલ્ડ ઉપરથી).

૨૩ (ખ)

સોમવારે ત્રણ અકસ્માત, બીજા દિવસે બે અરિકની 'બિલ્ડિંગ ટ્રેડ્સ સિક્ક કલબ'ના હેવાલ ઉપરથી જણાય છે કે સોમવારે સરેરાશ ૨૨.૧ ટકા અકસ્માત થયા, અને બીજા દિવસે સરેરાશ ૧૫.૭ ટકા અકસ્માત થયા. દાડથી જ્ઞાનતાનું અસ્થિર થાય છે, અને નિર્જન્ય કરવાની શક્તિ ક્ષીણ થાય છે. શનિવારે રાતે ને રવિવારે કારીગર બહુ દાડ પીએ, એના પૂછડાને બપોટો સોમવારે વર્તાય.

૨૩ (ગ)

પીનારા કરતાં ન પીનારાને કે ઓછા અકસ્માત નડે છે

લાઇપ્ઝિકની 'સિક્ક બેનિફિટ કલબ'ના હેવાલમાં સાડા નવ લાખ વીમા-વર્ષનો હિસાબ કરીને જતાવ્યું છે, કે સાધારણ મજૂર કરતાં પીનારા મજૂરને બેથી ત્રણ ગણા અકસ્માત નડે છે.

ફ્રાન્કલિંગન (જર્મની)માં લોખંડપોલાદનું

કારખાતું છે ત્યાં જોયું તો ન પીનારા મજૂરોને હબરે ૮ અકસ્માત નડતા, પણ સાધારણ પ્રમાણ હબરે ૧૨ તું હતું.

૨૪

વીમા ઉતરાવેલા માણસોમાંથી દારૂએ કોનો ધાણ કાઢ્યો

અમેરિકાની મુડેન્શલ વીમા કંપનીએ એક લાખ મરણાની નોંધ ઉપરથી કોઠા બનાવ્યા છે, તે ઉપરથી જણાય છે, કે પીકાના નોકરોમાં સોએ ૬.૭ મરણા અને પીકાવાળામાં ૪.૪ મરણા દારૂને લીધે થયાં, પણ ધંધા-માત્રમાં એકંદર દારૂથી સોએ ૧.૫ ટકા જ મરણાં થયાં.

૨૫ ને ૪૪ વર્ષની વચ્ચે બધા ધંધામાં સરેરાશ મરણાં સોએ ૩૧.૭ ટકા થયાં, પણ પીકાવાળા ૪૮ ટકા ને પીકાના નોકર ૭૨ ટકા મૂઆ.

૨૫

પીનારાના રોગ

ન્યૂ યૉર્કની બેલ વ્યૂ હોસ્પિટલમાં ૬૦ દારૂડિયા પુરુષો અને ૩૫ સ્ત્રીઓનાં મરણાં થયાં એને લગતા હેવાલમાં ૬૦ લેખબટ લખે છે, કે એમાંથી ૬૦ ટકાને હૃદયનો રોગ હતો, ૫૦ ટકાને પેટનો ચિરસ્થાયી સોજો હતો, અને ૭૫ ટકાનો પિત્તાશય બગડેલો હતો.

૨૬

પીનારા માંદા વધારે ધાય છે

લાઇપસિક. 'સિક્ક બેનિફિટ ક્લબ'ના હેવાલમાં લખ્યું છે, કે ૨૫ ને ૩૪ વર્ષની વચ્ચે ૧,૦૦૦ વીમા-વર્ષ દીઠ સરેરાશ મંદવાડ ૩૬૮ આવતા, પણ પીનારાને ૬૭૩, એટલે ૨.૬૪ ગણા મંદવાડ આવ્યા. ૩૫ ને ૪૪ વર્ષની વચ્ચે પીનારાને સરેરાશથી ૨.૮૩ ગણા તથા ૪૫ ને ૬૪ વચ્ચે સરેરાશથી ૨.૬૩ ગણા મંદવાડ આવ્યા.

૩૦ વાં

ઘર-માખી

માખી અનેક જાતની હોય છે. મધ દેનારી માખીને આપણે મધમાખી કહીએ છીએ, પણ ઘેરેઘેર ત્રાસ આપતી ને ઘરમાં જ રહેતી માખીને આપણે ગાળ કે માખી કહીએ છીએ. તે અને મધમાખ એક જાત નથી. એક મધ જેવો મિષ્ટ ખોરાક આપણને સરળ આપે છે; બીજી માખ અમૃત જેવા ખોરાકમાં ઝેર રેડવાતું જ બાળે કામ કરે છે. એક કૂલના સુગંધી પરાગ પર જીવે છે; બીજી ગંધાતા સડા અને મળમૂત્રાદિ પર જીવે છે. એટલે તેને આપણે બુલ્ડ નામ પરમાળી કે રોગ-માળી એવું આપવું જ જોઈએ. રોગની જનેતા જેવી આ રોગ-માખ કે ઘર-માખ વિશે સાચે જાણવું જોઈએ, કેમ કે સ્વચ્છતા

અને આરોગ્ય સાચવવા માટે તે પાયારૂપ છે. આજના વૈજ્ઞાનિક જમાનામાં જીવવિધાના આધારે કહી શકાય કે, ઘર-માખી ટાઇફોઇડ, કોલેરા, મરડો વગેરે રોગો ફેલાવે છે. આ વિશે હવે જરાય શંકા રહી નથી. કોઈ પણ સ્થળનું ઉપરના રોગોને કારણે ચતું મરણ-પ્રમાણ તપાસો તો જાત લઈને ખજાર પડશે કે, આવા રોગો માખીની વધવાની કતુમાં (બૂનથી ઓકટોબર) કે ત્યાર પછીના ભેતણ માસ દરમિયાન પોતાનું ઝેર ફાળવે છે. કલોલમાં કોલેરા ૧૯૪૧ના ઓકટોબરમાં જ ફાટી નીકળ્યો હતો અને ચારપાંચ દિવસમાં જ લગભગ ૧૨૫ મરણો નીપજ્યાં હતાં.

માખી આવા લયકર રોગોના છાણ

ઓની વાહક સાબિત થઈ છે, છતાં હજી આમ-પ્રભના ધ્યાન પર તેની લયંકરતાનો ખ્યાલ આવ્યો હાગતો નથી. ઘણાંયે ઘરોમાં માખીઓ બળજીતી અને ખાધાખોરાકીની ચીજો ખગાડતી આજે પણ માલુમ પડે છે; ઘણાંયે બાળકોનાં મોં ઉપર માખીઓ બળવ્યા કરે છે; છતાંય તેનો ઉપદ્રવ કેમ ઓછો ચાય તેવા ઉપાયો ચોત્તા નથી. માખીનો ઉપદ્રવ ઓછો કરવાને મોટી ધાડ મારવાની નથી. પણ સામાન્ય સદ્ગુણ અને સ્વચ્છતાના નિયમોનો અમલ કરતા લોકો ખની જાય તો તેનો ઉપદ્રવ થોડાં જ વર્ષોમાં મોટે ભાગે કમી કરી શકાય. ખાસ કરીને મળમૂત્રનો અને ઘરના પૂંજનો યોગ્ય નિકાલ કરવા ઉપર જ ધ્યાન દેવામાં આવે, તો માખીની ઓલાદ ઘટી જવા પામે તેમ છે. ઉકરડા અને ખાતર-પૂંજના ઢગલા ખુલ્લામાં રહેવા દેવાની તેમ જ ખુલ્લામાં જ મોટે ભાગે ઝાડે ફરવાની ટેવને લીધે, માખીને વધવા યોગ્ય સ્થાન મળી રહે છે.

જે પ્રાણીઓ એકીસાથે અસંખ્ય પરિવાર ઉત્પન્ન કરી શકે છે, તે પોતાનાં બાળખત્ર્યાંની યોગ્ય સંભાળ લઈ શકતાં નહિ હોવાને કારણે, ઇન્ધરે પહેલેથી જ તેમને એવી જગાએ જ બત્ર્યાં કે ઈંડાં મૂકવાની ગંધ-પારખની સહજ-ખુદ્ધિ આપેલી છે, કે જ્યાંથી તેમના વંશ-પરિવારને અસુક અસહાય સ્થિતિ દરમિયાન પોતાનું જીવન ટકાવી રાખવા પૂરતો ખોરાક સહેલાઈથી મળી રહે. આપણી ઘર-માખી પણ આ ન્યાયે સહજખુદ્ધિને લઈને પોતાનાં ઈંડાં ઉકરડા, ખાતર પૂંજના ઢગલા અને ખુલ્લી મળમૂત્રવાળી જગાએ મૂકી આવે છે, કેમ કે અહીં તેનાં ઈંડાંમાંથી ઉત્પન્ન થતા કણાને અસુક સમય સુધી જોઈતો ખોરાક મળી રહે છે.

માખીનો ખોરાક મંડ (ખાંડ, ગોળ, મેંદા જેવાં ખાદ્યો) અને અર્ધપક્વ પુદિને છે. આપણાં રસોડાં કે ઓલાડની ડાલ કે ચાટમાંથી તેમને મંડ (કાષોહાઈડ્રેટ) પૂરતા પ્રમાણમાં મળી રહે છે, જ્યારે અર્ધપક્વ પુદિને તો પ્રાણીઓનાં મળ કે છાણમાંથી જ મળે છે—જે ઉપર જણાવેલી જગાએથી તેને મળી રહે છે.

માખી ક્રીટકવર્ગનું દ્વિપાંખી (Diptera) પ્રાણી છે. તેથી તે મચ્છર સાથે સંબંધ ધરાવે છે. મચ્છરની પેઠે ઈંડાળમાંથી માખી યતાં સુધીમાં, તેને ચાર અવસ્થા પસાર કરવી પડે છે. તેમ જ ઈંડાં મૂક્યા પછી કદી તેમની સંભાળ લેવા તે આવતી નથી. માખીને નરી આંખે જોતાં છ પગ, બે બળીદાર પાંખો, દરેક ૪૦૦૦ પેટા-આંખોની બનેલી એવી બે પડખે અકેક આંખ, મોઢું, છાતી, અને ખંગડીના ખડકલા જેવું ચૂસીદાર પેટ હોય છે. નર કરતાં માદા માખીની આંખો વચ્ચેનું અંતર જરા વધુ હોય છે. ઉપરાંત માથાની ઉપર બીજી ત્રણ ત્રિકોણાકાર સાદી આંખો હોય છે. મચ્છરની પેઠે સૂંઢ નહિ હોવાથી, મનુષ્યશરીરમાંથી તે લોહી ચૂસી શકતી નથી. પરંતુ પોચા હોઠ હોવાને કારણે તેમ જ દાંતના અભાવને લીધે પ્રવાહી ખોરાક જ લઈ શકે છે. તેના દરેક પગે અને લગભગ આખા શરીરે નુવાટી અને કાંટા જેવા વાળ હોય છે. વળી દરેક પગને છેડે એવી ગાદી હોય છે કે જેમાંથી ચીકણા પદાર્થ ઝરે છે, જે તેને દીવાલ ઉપર જાંધે માથે ચોંટીને ખેસવામાં મદદ કરે છે. આ નુવાટી, કાંટા અને ચીકણા જ મળમૂત્રના જીવાણુઓને વહી લાવવાનું કામ કરે છે.

હવે માખીની પેદાશ સમજીએ. એક જ માદા સહજખુદ્ધિને કારણે ઉપર કહી તેવી

જગાએ એકીવખતે લગભગ બસો ઈંડાં મૂકે છે. આ વસ્તુનો પ્રયોગ કરી ખાતરી કરેલી છે. એક ઢગલા ઉપર ચૂનો બલરાવેલો. થોડા સમય પછી જોયું તો ઘરમાં ફરતી ઘણીખરી માખીઓ (ઈંડાં મૂકી આવેલી તેથી) આખા શરીરે ચૂનાવાળી જણાઈ હતી. માખી થોડુંક ખોતરીને ઈંડાં મૂકે છે અને પછી તેની ઉપર પૂળ વાળી દઈ કદી ફરી સાચું જોતી નથી. એ ઈંડાળને સેવાવા યોગ્ય ગરમી તે ઢગલામાંના પદાર્થોની આથવણી (fermentation)ને લીધે થતી રાસાયણિક પ્રક્રિયા દ્વારા મળી રહે છે. ઋતુ પ્રમાણે, આ ઈંડાળમાંથી આઠથી ચોવીસ કલાકે ઘોળા ઇયળ જેવા કણા (maggots) બહાર પડે છે. ઠંડી ઋતુ કરતાં ગરમ ઋતુમાં તે વહેલા બહાર પડે છે. આ બીજી અવસ્થા દરમિયાન, અતુકંમે ચોવીસ અને અડતાલીસ કલાકે, તે બે વાર ખોળ ઉતારે છે, અને લગભગ ૦ા ઇંચ લાંબા પગ વિંતાની બની રહે છે. માથા તરફનો ભાગ અણીદાર આંકડા જેવો હોવાથી હલનચલન કરવામાં અને ખોરાકના ટુકડા તોડીને ખાવામાં મદદ કરે છે. શ્વાસ લેવાનાં બે આંખ જેવાં છિદ્રો છેક છેડે તેરમી ચૂડી ઉપર આવેલાં છે. ઉપરાંત ૬ થી ૧૨મી ચૂડી સુધીમાં નીચેના ભાગમાં ગાદીવાળા વળેલા કાંટા હોય છે, જે કીડાની પેઠે પેટ ઘસડીને ચાલવામાં મદદ કરે છે. આ અવસ્થા દરમિયાન ખોરાકનો તેને તોટો જ પડતો નથી; બલકે કહો કે ખોરાકની વચ્ચે જ જીવન પસાર કરે છે. આ કણા પોતાની મેળે લગભગ છથી આઠ ઇંચ જિંડે જમીનમાં ચાલ્યા જાય છે, અને ચારથી આઠ દિવસનું ટૂંક જીવન વિતાવી ત્રીજી અવસ્થામાં પ્રવેશે છે. આ વખતે તેની

આસપાસ એક કંઠણ કવચ બનાવી દે છે, અને તેની અંદર ખાધાપીધા વિના દૂરિયું વળી જોળ બની જઈ જીંધવાની તપશ્ચર્યા કરે છે. આ વખતે તેનો રંગપલટો યઈ ઘોળાને બદલે ઘેરા તપખીરિયો બની જાય છે. આ મૂળોવસ્થામાં કણો લગભગ ત્રણથી પાંચ દિવસ કોચેટામાં રહે છે. આટલા સમય દરમિયાન અંદર ને અંદર સંપૂર્ણ માખી બની જાય છે. આમ પંદરેક દિવસમાં ઈંડાળમાંથી માખીઓ ગરમ ઋતુમાં થાય છે; જ્યારે ઠંડી ઋતુમાં તો ઈંડાળમાંથી માખીઓ થતાં ત્રણેક માસ લાગે છે. કવચમાંની ગરદી, અંધારું અને બફારાથી કંટાળી તે પોતાના હંગામી સાધન વડે કવચ તોડીને બહાર નીકળે છે. આ હંગામી લાલો (Pillinum) એક નાની કોથળી જેવો હોય છે કે જે ધારે ત્યારે લંબાવીને તીલણ લાલા જેવી બનાવી શકે છે. હવે અધારામાંથી અજવાળે આવવા માટે ઉકરડાની પૂળ ઉધલાવવા માટે છે અને છથી આઠ ઇંચનું પડ ભેદીને બહાર જલદી નીકળી આવે છે. આમ બહાર આવી જીડવા માટે પાંખો પ્રથમ અશક્ત જણાય છે. ચાર પાંચ દિવસના નહોરડા ઉપવાસને અંતે તે ઘણી જ આઉધરી થાય છે. એટલે, જલદી જલદી શક્તિ મેળવવાને અને મેઘી થવાને માટે, પોતાના નાનકડા શરીરના કુલ વજનના લગભગ ૭૦ ટકા જેટલો ખોરાક પહેલે જ લડાકે ખાઈ લે છે. આટલું બધું શી રીતે પેટમાં સમાવી શકતી હશે તે બાજુવા સાટે, તેના શરીરમાંના પાચનતંત્રના અવયવો જેવા પડશે. તે વિષે હવે પછીના અંકમાં જોઈશું.

નવું વાચન

સ્વરાજ્યશાસ્ત્ર : લેખક : વિનોબા ભાવે; મરાઠી પરથી અનુવાદક : પાંડુરંગ દેશપાંડે. પ્રકાશક : ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ. પૃષ્ઠ સંખ્યા ૧૦૪૭. કિંમત રૂ. ૦-૬-૦.

ગાંધી સાહિત્યમાં આ પુસ્તકને ગાંધીજીના 'હિંદ સ્વરાજ' પછી પહેલું રચાન આપતું પરંતુ ગાંધીજીએ પોતાનું પુસ્તક દરિયાની સફર દરમ્યાન લખ્યું; વિનોબાએ આ પુસ્તક નેપાળના દરમ્યાન લખ્યું છે. ગાંધીજીએ 'હિંદ સ્વરાજ' એક હાથે કરીને લખ્યું; વિનોબાએ 'સ્વરાજશાસ્ત્ર' બીજાને હાથે લખાવ્યું. હિંદ સ્વરાજ સવાલજવાબના રૂપમાં લખાયું છે; આ સ્વરાજ્ય-શાસ્ત્ર પણ પાંચ સવાલના જવાબરૂપે લખાયું છે. ગાંધીજીને દીક્ષાપ્રેમ કપિની શ્રદ્ધાપન સૈલીમાં લખાયો છે; વિનોબાના આ 'પ્રત્યેનાપનિષદ'માં આચાર્યની તકપ્રધાન શૈલી છે. ગાંધીજીની કહેલી વસ્તુઓ જીવન-સિદ્ધિ હોવા વિષે ખાતરી પાચ છે; વિનોબાનાં મતોથી તકશુદ્ધ જણાઈ આવે છે. ગાંધીજીની લેખન-શૈલીમાં પ્રસન્નતા ભોતપ્રોત જોવાય છે; વિનોબાનું શાસ્ત્ર સુવિદ્ય અને નક્કર પ્રવચનશૈલીથી રોમે છે. વિનોબાએ પોતાના પુસ્તક દરેક એક વિસ્તૃત ભાષ્ય લખતું નેહરો; ગાંધીજીની બાબતમાં તેમનું પ્રયોગમય, સત્યપ્રિય, ભારત-વ્યાપી જીવન જ તેમના 'હિંદ સ્વરાજ'નું મહાઆધ્ય છે.

આ પુસ્તકમાં જે પ્રત્યેના વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, તેમાંનો પ્રથમ પ્રશ્ન પ્રાથમિક સ્વરૂપનો જણાય. બીજા પ્રશ્નમાં મુખ્ય વસ્તુ તેના મહત્વની દૃષ્ટિએ સાવ ખૂણમાં પરોલી લાગે છે. પુસ્તકનું ખરું તેજ ત્રીજા પ્રશ્નથી જળકવા લાગે છે. આ પ્રશ્નમાં આપણી વર્ણ-વ્યવસ્થા બાબત જે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે જહુ જ સંક્ષિપ્ત છે. ભારતીય સમાજવ્યવસ્થાની આ ભારત-ભવ્ય કલ્પનાની મીમાંસા વધારે સારી રીતે કરવી નેહરો જીની. ચોથા અને પાંચમા પ્રશ્નમાં હિંસાની નિષ્ફળતા નેહરો સુદંર અને સચોટ રીતે પુરવાર કરવામાં આવી છે, તેટલી સુદંર રીતે અહિંસાની સફળતા સિદ્ધ કરવામાં નથી આવી. પણ આ દોષ મીમાંસાને ન હોવાય. હિંસાની આત્મપ્રાદક શક્તિ દુનિયાનાં બધાં જ રાષ્ટ્રો પોતાના અઢોકિક પુરુષાર્થ વડે સિદ્ધ કરી રહ્યાં છે. અહિંસાની આત્મોદ્ધારક તથા વિશ્વોદ્ધારક શક્તિ હજી સિદ્ધ થવાની છે.

પ્રાર્થના સાથે આશા રાખીએ કે, ભારતવર્ષની સાધના એ અહિંસાની સિદ્ધિમાં સહાયજૂત થાશે.*

* આ સમયોચિત શ્રી. કાકા સાહેબે હિંદી 'સર્વેશ્વર'માં કરેલી તે પરથી અહીં ઉતારી છે.

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર (જીવન અને કવન) :

લેખક : કમ્લિતલાલ મ. શાહ; પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ, અમદાવાદ. કિંમત રૂ. ૨-૮-૦; પૃષ્ઠસંખ્યા ૨૧૬.

બંગાળી સાહિત્યનું આકર્ષણ ગુજરાતને રહ્યા ક્યું છે, અને તે થોડાંય છે. આજકાલ રવીન્દ્રનાથ તથા શરદ્દેવન્દ્રનાં પુસ્તકના ખાસ કરીને લલિત સાહિત્યના અને તેમાં પણ નવલકથા નવલિક્ષના - અનુવાદો દ્વારા બંગાળી સાહિત્યને આપણને ઠીક ઠીક પરિચય થયો છે. કેટલીક વાર્તાઓ તો, જુદી જુદી પ્રકારના સંસ્થાઓ તરફથી, ત્રણ ત્રણ અનુવાદો મિત્ર મિત્ર અને આર્થિક નામથી બહાર પરોલા આને ઉપલબ્ધ છે. પણ બાગ્યે જ કેઈ અભ્યાસીએ આ મહાન લેખકોના પ્રયોગો મૂળમાં લેવા અભ્યાસ કરી તેમના ચરિત્રનો પરિચય કે તેમના સાહિત્યનું મૂલ્યાંકન ગુજરાત આગળ રહ્યું ક્યું હોય. આવા અભ્યાસપૂર્ણ પ્રયોગો જીલ્લા ખાસ નોંધવા જેવી છે.

આવી ભત્રીજા એક નાનકડો સમયસરનો પ્રયત્ન પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં લેખકે કર્યો છે. રવીન્દ્રનાથનું તેમ જ તેમને વિષેનું પુષ્કળ સાહિત્ય વાંચીને તેમના જીવન અને કવનનો પરિચય આપવાનો પ્રયત્ન પોતે કર્યાને તેમને દાગે છે. રવીન્દ્રનાથની વિશ્લેષિત નેહરો મહાન અને એમના પ્રતિભા એટલી સર્વોત્ક્રાંતિ છે કે, તેનો સચોટ ખ્યાલ આટલી નાનકડામાં પુસ્તકમાં આપવો અશક્યપ્રાય છે. છતાં પ્રસ્તુત પુસ્તકના કલાકે ખૂબ મહેનત લઈને તેમને વિષે આપણી આગળ ઠીક ઠીક માહિતી રહ્યું કરી છે, એ માટે તે ધન્યવાદને પાત્ર છે. રવીન્દ્રનાથના સાંસારિક જીવન વિષે, મને લાગે છે કે, અહીં જ આપણને પ્રથમ વાર કંઈક જાણવાનું મળે છે.

રવીન્દ્રનાથના બાલ્યકાળ વિષે બે વિરોધી વસ્તુઓ રહ્યું કરવામાં આવે છે - એક, એમનું ઘર જેલ જેવું હતું અને તેમાં શિસ્તને લીધે સૌ કેઈ દુઃખધેનું રહેલું અને તે દેવેન્દ્રનાથના પ્રભાવની ધાકને લીધે; અને બીજી બાજુએ મોન્ટેસોરીની ધારણ અને કેળવણીની દૃષ્ટિનું તેમનામાં અગ્રણ્ય કરવામાં આવે છે. એ અસંગતિ દૂર કરવાને તેમના ચરિત્રકારે પ્રયાન કરવો નેહરો.

પુસ્તકમાં ઠેકઠેકાણે બંગાળી, અંગ્રેજી અને ક્યાંક સંસ્કૃત ઉતારા આપેલા છે. બંગાળી ઉતારાઓમાં સંખ્યા-બાંધ બુદ્ધિ રહેવા પામી છે અને તે નાચકને ખટક્યા વિના રહેલી નથી. બંગાળીના કોઈ તત્ત્વ પાસેથી તે તથાસાવકાશ્ય હોત તો સાદું યાત્ર અંગ્રેજી ઉતારાઓનાં ગુજરાતી ભાષાંતરો મૂળ સાથે કેટલેક ઠેકાણે મેળ ખાતાં નથી. ભાષાંતરોમાં વધારે પરતી છટ લેવામાં આવી છે. કેઈ અભ્યાસપૂર્ણ સંશોધનના પ્રયત્નમાં આધાર

હું મહાશય હું, એ બધી તમને મળ આવશે.' આને ધેલા મનુરે જવાબ આપ્યો, 'એમ છે! ક્રિષ્ણ તમને એ બધીને મળ આવશે કે, સમસ્ત રસાયણોના હું શહેનશાહ છું.'"

‘લોકશાળા’ના પ્રયોગ મંજૂર

મહાસભાવાદી પ્રધાન મંજુલા જમાનામાં, પ્રાથમિક શિક્ષકોના પ્રશ્નોના સંગ્રહમાં ‘વિચાર કરવા એક સમિતિ તિના પ્રમુખ પરથી ‘મેરે-સમિતિ’ નામથી તે બોલાવ છે.) બેઠી હતી. તેણે પ્રાથમિક શિક્ષકના આજ્ઞના સાત વર્ષના બાળકોને અનુરૂત કહી, વધુ તથા વર્ષની સામાન્ય કેળવણી તેને મળતી નેઈએ; અને તેના પ્રકાર, વર્ધો-યોજનાના વિચારોને સારી પેઠે માન આપીને, વધી આપ્યો હતો. આ વધુ તથા વર્ષની શાળાને તેમણે ‘લોકશાળા’ નામ આપ્યું.

સમિતિની આ બલામણુ આજ સુધી સરકાર પાસે પડી હતી, તે હવે સરકારે મંજૂર રાખી છે. કયા સ્વરૂપમાં અને શી શરતો કે મપોદમાં, અને તે કેવી રીતે શરૂ થશે, એ તો સરકારી ઠરાવ બેંચે જણાવે. એટલું આપારે તો કહેવું નેઈએ કે, સરકારે આ અતિ જરૂરી સુધારાને માન્ય રાખી પ્રાથમિક શિક્ષણને સુધારવામાં મહત્વનું પગલું બધું છે. હવે નેઈએ કે, તે પગલું કેવા ઉત્સાહથી તથા શ્રદ્ધા અને ચીવટથી અમલમાં મુકાય છે.

યોગ્ય પસંદગી

છાપાં પરથી બધું કે, પૂનાના ટીળક વિદ્યાપીઠના કુલપતિ તરીકે શ્રી. અણે હતા તે વાઈસરોયની દારાબારીમાં ગયા, એટલે તેમની જગાએ ચાલુ તરૂ પ્રધાન શ્રી. બાળાસાહેબ ખેર તેના કુલપતિ થયા છે. આ યોગ્ય પસંદગીને માટે વિદ્યાપીઠને ધન્યવાદ ઘટે છે. શ્રી. બાળાસાહેબ કેળવણી ખાતાના તથા પ્રધાન હતા. ગાંધીજીને હાથે શરૂ થયેલી રાષ્ટ્રીય કેળવણીના પ્રયોગના પ્રશ્નો, આ રીતે, તેઓશ્રી નિકટથી નેઈ શકશે, એ બધી રીતે સારી વસ્તુ

થશે. ટીળક વિદ્યાપીઠ આયુર્વેદનું પ્રત્યક્ષ આપે છે. તે કામને તેણે શોભાવ્યું છે. ખીટ તે પ્રત્યક્ષ શીખવતી નથી, પણ તેની રાખા લે છે, ને દર વર્ષે આયુર્વેદના તથા અન્ય પદવી આપે છે. ઉપરાંત, વર્ધો-યોજનાના તેણે કેટલીક શાળાઓ કાઢી છે. આ બધ અને હવે પછી ટીળક વિદ્યાપીઠ કરવાન શ્રી. ખેર સાહેબની દોરવણી અને દેખરેખ એ સારી વાત છે.

એક સુવાન સાક્ષર ગયા

ભાર્ષ હરજીવન સેમિયા તા. ૧૮-૫ રોજ, તેમનું સેવાસ્થાન ગણાય એવા ભારતી સંઘ (અમદાવાદ)માં આગવે દિવસે આપ્ય કલાક બાદ દેહ છોડી. એ સંઘમાંથી તો ૫૨ છટા થયા હતા, ને હવા કરાવવા માટે ત્યાં હતા; તાણે અહીંથી જતા અગાઉ પાછા સંઘમાં નેઈકાં ન ગયા હોય!

શ્રી. સેમિયા ૧૯૩૦-૩૨ના જમાનાના જેલના સાથી હતા. તે સ્વભાવે રાષ્ટ્રીય શિક્ષક તથા કેટલાંક વર્ષે કરાંચીની શાળામાં તે કામ કરતા હ ત્યાર બાદ તે સંઘમાં જોડાયેલા. તે શાળાના ડુ બાળક થોડા માસ હુપર આ પત્રમાં તેમણે ચર્ચા. મોકલેલું વાચકને યાદ હશે. ઇતિહાસ, જુગોળ, વિદ્યા જેવા વિષયોને પોતાની વિપુલ કલ્પનાશક્તિને જો તે ચસિક કરી શકતા. એક શિક્ષકને છાત્રે એવી અબ્યાસી રૂતિના એ હતા. આ શક્તિઓ તેમણે નેઈમાંથી આપ્યા બાદ સાહિત્યમાં વાળી. એનું પરિણામ ભારતી સાહિત્ય સંધે પ્રસિદ્ધ કરેલાં તેમનાં અનેક પુસ્તકો; જેમાંનાં કેટલાંકની સમાશેલના આ પત્રમાં વાચકે નેઈ હશે. ૩૦-૩૫ (૧) વર્ષની નાની વયમાં જ એ ગયા, એ સાહિત્ય અને શિક્ષણ યેને માટે ખોટ ગણાય. પ્રભુ એમને શાંતિ બશે.

“‘લુહિશાળા માણસો આ વિષયો અર્થે’ ત્યારે, ખચીત, ચર્ચાના પ્રમ. ઉચ્ચરૂં ભરિજી નહિ, પણ તેવા સ્વરૂપનો પ્રજ્ઞા જ હોઈ શકે;’ પહેલાંને તે ‘મોલિક સત્ય’ તરીકે, ‘શંકાવીત અને સ્વર્ણસિદ્ધ’ છે એમ, સ્વીકારે છે; અને બેકને નાસ્તિકરૂં શાસ્ત્રીય વર્ધોદ્ધરૂં ને જૂનાંમાં હ્યું’ છે, તેને સંમતિપૂર્વક યાદ કરે છે.”

અમલ પેટીસન

[મુંબઈ ઇકોસાનાં દેવવણી જાતાએ મંનુર કરેલાં છે.]

અનાસક્તિયાગ	૦-૨-૦	ચોથી ચોપડી	૦-૧-૦	મંગળપ્રસાદ	૦-૧-૦
અર્ધગીત પ્રતિભા	૦-૧-૨-૦	છઠી ચોપડી	૦-૧-૦	મારી જીવનકથા-૧૦૦૦૦૦૦૦૦૦	૦-૧-૦
અદ્વિતીયા	૦-૮-૦	જગતનો આવતી કાલનો પુરુષ	૦-૧-૨-૦	નંદુરુ	૦-૦-૦
અત્મકથા	૧-૦-૦	જપજી	૦-૮-૦	મારી વ્યાપક કેળવણી	૧-૪-૦
આપણા આર્થિક પ્રશ્ન	૧-૦-૦	જાતે મળતી કરનારાઓને	૦-૩-૦	ચંત્રની મર્યાદા	૦-૪-૦
આપણી વીતી	૧-૪-૦	જિજ્ઞાસુઓનો મંદ	૧-૪-૦	ચેરવડાના અનુભવ	૦-૧૨-૦
આખા દિવસ દુસ્તાન	૧-૦-૦	જીવતા તહેવારો	૦-૧૨-૦	ચોગરાજ	૧-૦-૦
આપણે વિદ્યા બ્યાખ્યાન માળા	૨-૦-૦	જીવનનો આનંદ	૧-૮-૦	ચામુંસાધનો મૂલ્યની કોશ	૧-૮-૦
આયોના તહેવારોનો ઉત્તિદાસ	૩-૮-૦	જીવનભારતી	૨-૮-૦	લોકપ્રીય	૦-૧-૦
આશ્વિનવતી	૦-૨-૦	જીવનસરકૃતિ	૨-૮-૦	લોકમાતા	૦-૬-૦
આંકડાશાસ્ત્રની મૂળતત્ત્વો	૧-૪-૦	જોડિય-અને હાઈ	૦-૬-૦	વજ્રવ્યવસ્થા	૦-૬-૦
ઉદ્યોગ પ્રેક્ષા	૦-૬-૦	ત્યાગમુક્તિ	૦-૧૨-૦	વધી શિક્ષણ યોજના	૦-૧-૦
લેખકનું જીવન	૦-૧-૦-૦	ત્યારે કરીશું શું ?	૧-૦-૦	વાલ્મીકિનો જય	૦-૬-૦
લોક પ્રમુદ્યુલ	૦-૬-૦	ત્રણ વાર્તાઓ	૦-૧૨-૦	વિદ્યા વેળાએ	૦-૮-૦
ઓવરસી કોવાલો	૦-૬-૦	ત્રીજી ચોપડી	૦-૪-૦	વિરાજવડું	૦-૧-૦-૦
કર્મયાગ	૦-૬-૦	૬૦ આં ના સત્યાગ્રહનો		વિદ્યશાંતિ	૦-૨-૦
કલ્પી અથવા સરકૃતિનું વાનિ	૦-૧-૦-૦	ઉત્તિદાસ શા. ૧-૨	૧-૧૨-૦	વ્યાપક પ્રમુદ્યુલ	૦-૧-૪-૦
કાવ્ય પરિચય બાગ ૧-૨	૧-૬-૦	ધર્મધર્મ	૦-૧-૨-૦	શિક્ષણ બ્યાખ્યાનમાળા	૦-૭-૦
કાવ્યપ્રકાશ	૧-૮-૦	નવરસ યોગલિ	૨-૦-૦	શ્રીમદ્ગીતા	૦-૮-૦
કેન્ડેલાવાચનાં ત્રણ રત્નો	૦-૮-૦-૦	નાનાનાં તત્ત્વો	૨-૮-૦	શ્રીમદ્ભાગવત	૧-૮-૦
કેન્ડેલાવાં આપણે	૦-૬-૦	નીતિનાશને મારો	૦-૪-૦	શ્રીરામચંદ્રનાં વિચારરત્નો	૦-૧-૨-૦
કેળવણીના પાયા	૧-૦-૦-૦	પહેલી ચોપડી	૦-૨-૮	શ્રીમદ્વાલીર-કથા	૨-૪-૦
કેળવણીના કોષ્ટો	૧-૦-૦-૦	પાપ, પુણ્ય અને સંયમ	૦-૧૨-૦	સત્યાગ્રહની મર્યાદા	૧-૪-૦
કોઈક બ્યાખ્યાન	૦-૩-૦	પાંચમી ચોપડી	૦-૬-૦	સત્યાગ્રહની મર્યાદા	૦-૧-૪-૦
ખરી કેળવણી	૦-૧-૨-૦	પ્રમાણસાધનપ્રેક્ષિકા	૨-૦-૦-૦	સત્યાગ્રહી ચેરીસન	૧-૦-૦-૦
ખાલીવિદ્યાપ્રેક્ષિકા	૦-૧-૨-૦	પ્રત્યેક સાહિત્ય	૦-૪-૦-૦	સંગીત પ્રકરણ	૧-૮-૦
ખિન્દેશકોશ (જેઠણી માટે)	૦-૮-૦-૦	પાપુ	૦-૧-૨-૦	સમાધિમાર્ગ	૦-૮-૦-૦
ખામોજી	૦-૬-૦	પારોડી સત્યાગ્રહનો		સર્વેદિવ	૦-૧-૬
ગાંધીજી	૦-૪-૦	ઉત્તિદાસ	૧-૧૨-૦	સદનનંદ. સ્વામી	૦-૧-૦-૦
ગાંધીજીની સાધના	૧-૪-૦	બીજી ચોપડી	૦-૩-૩	સંદાયદર્શિ	૧-૪-૦
ગાંધીવિચારોદોહન	૦-૮-૦	જીવનચરિત્ર	૧-૪-૦	સંત જ્ઞાનસર	૦-૩-૦
ગીતાવિનિ	૦-૧-૬	જીવનલીલા	૦-૧૨-૦	સાતમી ચોપડી	૦-૮-૦
ગીતાપદ્યકોષ	૦-૪-૦	ગોદસંધાને પરિચય	૨-૦-૦	સાતમી ચોપડી	૪-૦-૦
ગીતાબોધ	૦-૧-૬	જલદિરનો પ્રવાસ	૦-૩-૦	સાથે જીવનની મેડલરીકોશ	૪-૦-૦
ગીતામંથન	૧-૪-૦	જગતનીસાર	૨-૦-૦	સીતાદર્શણ	૦-૧-૨-૦
ગોપીકમળ	૦-૪-૬	જગતનીસાર	૨-૦-૦	સુખમંદી	૦-૧-૨-૦
ગોસે	૦-૪-૦	જગતનીસાર	૨-૦-૦	સોફીસનો પ્રવાસ	૧-૪-૦
ગોસેના ચાલતો કાલકો	૦-૪-૦	મધપૂરો	૦-૧-૦-૦	સો હા રવેશી	૧-૪-૦
" પાકું પૂડું	૦-૬-૦	મધુકર	૨-૦-૦	સમજણના	૧-૮-૦
" નિયમો	૦-૨-૦	મધુકર	૦-૮-૦	સ્વદેશી સમાજ	૦-૮-૦
ગોપીકમળ	૦-૨-૦	મદાવીરસવામીનો આચાર્યમં	૦-૧૨-૦	સિદ્ધાંતનો પ્રવાસ	૧-૦-૦
ગોપીકમળ	૦-૧-૬	" અવિનિ કપરેશ	૧-૦-૦	સિદ્ધ સ્વરાજ (ગાંધીજીના)	૧-૪-૦
ગોપીકમળ	૦-૮-૦	" સંયમધર્મ	૧-૦-૦	સિદ્ધ સ્વરાજ (ધર્મ)	૦-૪-૦
		મદાસનાનાં ગીતો	૦-૧-૬	સિદ્ધ સ્વરાજ (ધર્મ)	૦-૪-૦

નેવજીવન કાર્યાલય, પો. બોક્સ નં. ૧૦૫, અમદાવાદ.